

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
„A. D. XENOPOL”

X
1973

INSTITUTUL DE ISTORIE
„A. D. XENOPOL”

P-124

IAȘI

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

COMITETUL DE REDACȚIE

**M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA (redactor responsabil), D. CIÎREA,
CONST. C. ANGELESCU, J. BENDITER, D. BERLESCU,
L. BOICU, C. CIHODARU, N. CORIVAN, N. GRIGORAȘ,
D. ȘANDRU**

I. CAPROȘU (secretar științific de redacție)

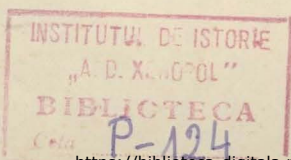
Adresa redacției :

**Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” al Academiei de științe sociale
și politice a Republicii Socialiste România, str. Karl Marx nr. 15, Iași.**

S U M A R

D. CIUREA, Relațiile externe ale Moldovei în secolul al XVI-lea	1
D. VITCU, Preocupări și inițiative privind industria metalurgică din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea	49
ECATERINA NEGRUȚI, Considerații privind mortalitatea în orașul Iași între 1832 și 1863	73
*	
AL. ANDRONIC, Noi precizări în legătură cu numele orașului Iași	93
ȘTEFAN S. GOROVEI, Îndreptări cronologice la istoria Moldovei din veacul al XIV-lea	99
LEON ȘIMANSCHI și GEORGETA IGNAT, Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc (II)	123
MANOLE NEAGOE, Din vechea organizare militară a țărilor române. Cetele boierești	151
CONST. A. STOIDE, Contribuții la studiul istoriei Țării Românești între anii 1447 și 1450	163
VEN. CIOBANU, Raporturile turco-poloneze și Moldova, de la pacea de la Carlovitz până la 1714	183
CORNELIU ISTRATI, Cu privire la exportul de grâne din Moldova în anii 1830—1831	199
TUDOR MATEESCU, Contribuții la istoricul morăritului din Dobrogea în timpul stăpînirii otomane	217
VALERIU ȘOTROPA, Proiectul de constituție al lui Mihail Kogălniceanu, din 1848, în contextul ideologiei revoluționarilor din țările române	229

AL. ZUB, Kogălniceanu și Iorga (note istoriografice) .	247
I. CĂPREANU, Criza din anul 1915 a Partidului conservator	255
PAUL ȘADURSCHI, Aplicarea legilor de reformă agrară din anii 1918—1921 în fostul județ Botoșani	267
GH. I. FLORESCU, Cu privire la mișcarea pentru emanciparea civilă și politică a femeii (1918—1921)	295
I. SAIZU, Cu privire la relațiile economice ale României între anii 1922 și 1928	309
I. CIUPERCĂ, Relații între partidele politice burgheze în timpul elaborării Constituției din 1923	335
D. ȘANDRU, Îmbunătățiri funciare în bazinul hidrografic al Jijiei. Proiectul din 1938 și aplicarea lui	361
J. BENDITER, Propaganda nazistă în directivele lui Goebbels din perioada războiului antisovietic	385

DOCUMENTE

I. CAPROȘU, Documente moldovenești din arhive vieneze	399
PAUL MIHAIL, Alte acte românești de la Constantinopol. 1658—1738 (III)	411

STUDII DOCUMENTARE

ION AGRIGOROAIEI și VALERIU DOBRINESCU, Probleme ale revoluției democrat-populare din România în unele lucrări străine	419
--	-----

300 DE ANI DE LA NAȘTEREA LUI DIMITRIE CANTEMIR

D. CIUREA, Citeva sublinieri privind opera și concepția istorică a lui Dimitrie Cantemir	429
TAHSIN GEMİL, Știri noi din arhivele turcești privitoare la Dimitrie Cantemir	435

100 DE ANI DE LA MOARTEA LUI ALEXANDRU IOAN CUZA

D. CIUREA, Alexandru Ioan Cuza și rolul personalității	445
L. BOICU, Înnoirea structurii social-economice a României în anii domniei lui Cuza Vodă	449

*

M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Istoria străveche a spațiului carpato-dunărean în opera lui V. Pârvan	453
--	-----

AL. ZUB, Probleme ale organizării culturii la Vasile Pârvan	463
VIRGIL CATARGIU, Cunoaşterea istorică, obiectul ei şi sensul istoriei la Vasile Pârvan	475

RECENZII

Istorie universală

PROCOPIUS DIN CAESAREA, <i>Istorie secretă</i> , ediție critică, trad. și introducere de H. MIHĂESCU, București, Ed. Acad., 1972, 263 p. (I. Toderășcu)	485
WINCENTY SWOBODA, <i>O charakterze państwa bułgarskiego do połowi IX w. w świetle jego stosunków z sąsiednimi plemionami słowiańskimi</i> (Caracterul statului bulgar până la mijlocul secolului al IX-lea în lumina relațiilor sale cu triburile slave învecinate), în „Slavia Antiqua”, XVIII, Varșovia—Poznań, 1971, 83—103 (D. Teodor)	486
ȘTEFAN M. KUCZYNSKI, <i>Spor O Grunwald. Rozprawy Polemiczne</i> (Controversă despre Grunwald. Discuții polemice), Warszawa, 1972, 277 p. + 2 hărți. (Ven. Ciobanu)	488
ΜΑΡΙΑΣ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ — ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ και I. R. MIRCEA, Τα ρομμανικά έγγραφα του ἀρχιεῖου τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς (Actele românești din arhivele mănăstirii Patmos), extras din Σύμμεκτα tom. II. p. 255—340 (Paul Mihail)	490
ἸΩΑΝ. Κ. ΒΑΣΔΡΑΒΕΛΛΗ, Ἀρματολοί καὶ Κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν, β' ἔκδοσις (Armatooli și clefți în Macedonia, ed. a II-a) Θεσσαλονίκη 1970, σ. 186 + 2 φ. ἄ.ἄ. (Nicos Gaidagis)	492
AHMED CEVDET PAŞA, <i>Tarih-i Cevdet</i> (Istoria lui Cevdet), I, <Istanbul, 1972>, 528 p. (Tahsin Gemil)	494

Istoria României

<i>Cercetări istorice</i> (serie nouă), vol. III, Iași, 1972, 374 p. (I. Caproșu)	496
<i>Danubius</i> , vol. V, Galați, 1971, 332 p. (I. Caproșu)	499
<i>Marmația</i> , II, Baia Mare, 1971, 382 p. (Tudor Mateescu)	500
<i>Acta Valachica. Studii și materiale de istorie și istorie a culturii</i> , Tirgoviște, 437 p. (I. Caproșu)	502
ADOLF ARMBRUSTER, <i>Romanitatea românilor. Istoria unei idei</i> , București, Ed. Acad., 1972, 279 p. (I. Toderășcu).	504
* * * <i>Pagini de artă veche românească</i> , II, București, Ed. Acad., 1972, 366 p. (I. Solcanu)	507
GEORGE POTRA, <i>Tezaurul documentar al județului Dimbovița (1418—1800)</i> , Muzeul județean Dimbovița, 1972, 993 p. (N. Stoicescu)	510
VASILE GHERASIM, IONEL MARIN, <i>Piatra Neamț. Monografie</i> , 1972, 365 p. (I. Caproșu)	513

GH. UNGUREANU, GH. ANGHEL, CONST. BOTEZ, <i>Cronica Cotnarilor</i> , București, Ed. șt., 1971, 422 p. (Const. A. Stoide)	520
NICOARĂ BELDICEANU, <i>Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans</i> , în „Revue des Études Islamiques”, Paris, année 1968/2, p. 215—258 + 4 p. fotocopii (Tahsin Gemil)	532
NICOARĂ BELDICEANU, <i>La Moldavie Ottomane à la fin du XVe siècle</i> , în „Revue des Études Islamiques”, Paris, année 1969/2, p. 239—266 + 3 fotocopii (Tahsin Gemil)	534
Dr. G. POPESCU-VILCEA, <i>Anastasia Crimca</i> , București, Ed. Meridiane, 1972, 25 p. + XL ilustrații (I. Solcanu)	535
FLORIN CONSTANTINIU, <i>Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea</i> , București, Ed. Acad., 1972, 205 p. (Gh. Platon)	536
GEORGE BUZDUGAN, <i>O acție a Băncii Moldovei</i> , în „Studia et acta Musei Nicolae Bălcescu”, 1970—1971, p. 661—663 (Constantin C. Angelescu)	539
LEONID BOICU, <i>Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeii, 1853—1856</i> , București, Ed. Acad., 1972, 453 p. (Gh. Platon)	541
IULIAN CĂRȚANĂ, ILIE SEFTIUC, <i>Dunărea în istoria poporului român</i> , București, Ed. șt., 1972, 404 p. (I. Agrigoroaiei)	549
GH. PLATON, <i>Nicolae Suțu și Unirea Principatelor</i> , Analele Universității „Al. I. Cuza” din Iași, Secțiunea a III-a, istorie, tomul XVIII (1972), fasc. 1, p. 661—663. (Constantin C. Angelescu)	551
PETRU VLADCOVSCHI, <i>Contribuții la istoricul dezvoltării învățămîntului din județul Iași</i> , partea I, Iași, 1972, 200 p. (Const. A. Stoide)	554
INSTITUTUL DE STUDII ISTORICE ȘI SOCIAL-POLITICE DE PE LINGA C.C. AL P.C.R., <i>Karl Marx în publicistica română</i> , (sub îngrijirea lui ION POPESCU-PUTURI și AUGUSTIN DEAC), București, 1972, 530 p. (Gh. I. Florescu)	558
ANASTASIE IORDACHE, <i>Viața politică în România. 1910—1914</i> , București, Ed. șt., 1972, 367 p. (Apostol Stan)	561
CONSTANTIN NUȚU, <i>România în anii neutralității (1914—1916)</i> , București, Ed. șt., 1972, 347 p. (I. Ciupercă)	564
VIORICA MOISUC, <i>Diplomația României și problema apărării suveranității și independenței naționale în perioada martie 1938—mai 1940</i> , București, Ed. Acad., 1971, 324 p. (Gh. Buzatu)	568

NOTE BIBLIOGRAFICE

Istorie universală

RAYMOND ARON, <i>Études politiques</i> , Paris, Gallimard, 1972, 564 p. (Al. Zub)	573
GORDON CONNELLI-SMITH and HOWELL A. LLOYD, <i>The Relevance of History</i> , London, 1972, 127 p. (Al. Zub)	573

- * * * Каталог колекції документів київської археографічної комісії. 1369—1899 (Catalogul colecției de documente ale comisiei arheologice din Kiev), Kiev, 1971, 183 p. (Paul Mihail) 574
- * * * Рукописное наследие древней Руси-по материалам Пушкинского дома (Moștenirea manuscrisă a vechii Rusii — pe baza materialelor de la Casa Pușkin), Leningrad, 1972, 424 p. (Paul Mihail) 576
3. И. ХИЖНЯК, Киево-могилянська Академія (Z. I. HIJNEAC, Academia movileană din Kiev), Kiev, 1970, 172 p. (Paul Mihail) 577
- STANISLAW EDWARD NAHLIK, *Narodziny Nowozytniej Dyplomacji* (Nașterea diplomației moderne), Wrocław — Warszawa — Krakow — Gdansk, 1971, 284 p. (Ven. Ciobanu) 580
- LOUIS HENRY, *Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 à 1829*, în „Annales Économies Sociétés Civilisations”, Paris, no. 3 (mai—juin) 1972, p. 612—640 și no. 4—5 (juillet—octobre) 1972, p. 977—1023 (Ecaterina Negruți) 581
- ERICH THOMSEN, *Deutsche Besatzungspolitik in Danemark 1940—1945*, Band 4, Bertelsmann Universitätsverlag, 1971, 277 p. (J. Benditer) 583
- HENRI MICHEL, *La guerre de l'ombre. La Resistance en Europe*, Paris, Grasset, 1970, 420 p. (J. Benditer) 584
- HENRI MICHEL, *La drôle de guerre*, Paris, Hachette, 1971, 319 p. (J. Benditer) 586
- Studies in the Modernization of Japon. Aspects of Social Change in Modern Japon*, edited by R. P. Dore, New Jersey, Princeton University Press, 1971, 474 p. (Valeriu Dobrinescu) 587
- Istoria României*
- Bibliografia istorică a României, II, Secolul XIX*, tom. I, îngrijit de CORNELIA BODEA, București, Ed. Acad., 1972, XXXVI + 512 p. (Al. Zub) 588
- BARBU THEODORESCU, *Istoria bibliografiei române*, București, Ed. encicloped. rom., 1972, 431 p. (Al. Zub) 589
- Contribuții la bibliografia Dobrogei* (Al. Zub) 590
- FLOREA FIRAN, MARTA MITRAN, *Ramuri. 1905—1947*, București, Ed. encicloped. rom., XXV, + 494 p. (Al. Zub) 591
- Studii de istorie a gândirii economice, XIII—XXII*, București, 1971 (Al. Zub) 592
- Chronological History of Romania*, under the guidance of CONSTANTIN C. GIURESCU, Bucharest, Ed. encicloped. rom., 1972, 525 p. (I. Caproșu) 594
- Banatica*, I, Reșița, 1971, 415 p. (I. Caproșu) 594
- GRIGORE IONESCO, *Histoire de l'architecture en Roumanie. De la pré-histoire à nos jours*, Bucarest, Éditions de l'Académie, 1972, 589 p. + 437 fig. et XXII planches en couleurs (I. Solcanu) 595

- LASZLO BANYAI, *Destin comun, tradiții fraternelles*, București, Éditions de l'Académie, 1972, 209 p. (Al. Zub) 596
- M. BERZA, *Turcs, Empire Ottoman et relations roumano-turques dans l'historiographie moldave des XVe—XVIIe siècles*, in „Revue des études sud-est européenne”, X (1972), nr. 3, p. 595—627 (Paul Mihail) 597
- București. *Materiale de istorie și muzeografie*, VIII, 1971. 464 p. (I. Caproșu) 599
- Documenta Romaniae Historica*, B, Țara Românească, vol. II (1501—1525) îngrijit de ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU și OLIMPIA DIACONESCU. București, Ed. Acad., 1972, 600 p. (I. Caproșu) 599
- I. C. CHIȚIMIA, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București. Ed. Acad., 1972, 490 p. (L. Șimanschi) 600
- G. MIHAILĂ, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, Ed. Minerva, 1972, 416 p. (L. Șimanschi) 602
- Călători străini despre țările române*, vol. III și IV, îngrijite de MARIA HOLBAN (redactor responsabil), M. M. ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU și PAUL CERNOVODEANU, București, Ed. șt. 1971 și 1972, 767 p. și, respectiv, 634 p. (I. Caproșu) 603
- ALEXANDRU DUȚU, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București. Ed. Acad., 1972, 168 p. (Al. Zub) 604
- PAUL CERNOVODEANU, *England's Trade Policy in the Levant and her Exchanges of Goods with the Romanian Countries under the Latter Stuarts (1600—1714)*, Bucharest, Publishing House of the Academy, 1972, 157 p. (Sergiu Columbeanu) 604
- ALEXANDRU DUȚU, *Sinteză și originalitate în cultura română (1650—1848)*, București, Ed. encicloped. rom., 1972, 270 p. (Al. Zub) 606
- Populație și societate. Studii de demografie istorică*, vol. I, sub redacția prof. ȘTEFAN PASCU, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 336 p. (I. Caproșu) 607
- MIRON COSTIN, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace*, Chișinău, 1972, 320 p. + 2 fotocopii (Paul Mihail) 607
- * * * A. D. Xenopol. *Studii privitoare la viața și opera sa*, București. Ed. Acad., 1972, 443 p. (I. Caproșu) 608
- DUMITRU GHIȘE, POMPILIU TEODOR, *Fragmentarium iluminist*, Cluj. Ed. Dacia, 1972, 243 p. (Al. Zub) 610
- PAUL CORNEA, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780 și 1840*, București, Ed. Minerva, 1972, 759 p. (Al. Zub) 611
- ION HELIADE RĂDULESCU. *Scrisori și acte*, ediție îngrijită. Texte alese, glosar, indice de GEORGE POTRA. NICOLAE SIMACHE și GEORGE G. POTRA, Ed. Minerva, 1972, XVI + 678 p. (Al. Zub) 612
- Dacia litedară*, sub redacția lui MIHAIL KOGĂLNICEANU. Studiu introductiv și ediție de MARIA PLATON, București, Ed. Minerva, 1972. LXII + 355 p. (Al. Zub) 613
- APOSTOL STAN, *Le problème agraire pendant la révolution de 1848 en Valachie*, Bucarest, Éditions de l'Académie, 1971, 154 p. (D. Vitcu) 614

- * * * *Studii de istorie, filologie și istoria artei*, București, Ed. Acad., 1972, 352 p. (I. Caproșu) 615
- MIHAIL KOGĂLNICEANU, *Documente diplomatice*, publicate de GEORGE MACOVESCU, DINU C. GIURESCU și CONSTANTIN I. TURCU, București, Ed. politică, 1972, 551 p. (Al. Zub) 615
- IOSIF PERVAIN și IOAN CHINDRIȘ, *Correspondența lui Alexandru Papiu Ilarian*, vol. I—II, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 317 + 496 p. (Al. Zub) 671
- POMPILIU TEODOR, *Avram Iancu în memorialistică*, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 295 p. (Al. Zub) 617
- KEITH HITCHINS, *Cultură și naționalitate în Transilvania*, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 94 p. (Al. Zub) 618
- MIHAI DRĂGAN, B. P. Hasdeu, Iași, Ed. Junimea, 1972, 305 p. (Al. Zub) 619
- EMIL BILDESCU, *Spiru Haret în știință, filosofie, politică, pedagogie, învățămînt*, București, Ed. did. și ped., 1972, 345 p. (Al. Zub) 621
- Scrisori către Nicolae Iorga, I, 1890—1901*, ediție îngrijită de BARBU THEODORESCU, București, Ed. Minerva, 1972, X + 630 p. (Al. Zub) 621
- Nicolas Iorga, L'homme et l'oeuvre. À l'occasion du centième anniversaire de sa naissance*. Recueil édité par D. M. PIPPIDI, Bucarest, Editions de l'Académie, 1972, 414 p. (Al. Zub) 622
- MARIA MATILDA ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, *Nicolae Iorga — a Romanian Historian of the Ottoman Empire*, Bucharest, Publishing House of the Academy, 1972, 190 p. (Al. Zub) 623
- Documente din istoria mișcării muncitorești arădene 1918—1944*, Arad, 1972, 401 p., (I. Ciupercă) 624
- Din gândirea materialist-istorică românească (1921—1944)*. Culegere de texte, introducere și note bibliografice de POMPILIU TEODOR, București, Ed. șt., 1972, 260 p. (Al. Zub) 625
- MIRON CONSTANTINESCU, M. RUSESCU, GH. I. IONIȚĂ, E. CIMPONERIU, TRAIAN UDREA, V. LIVEANU, *Études d'histoire contemporaine de la Roumanie*, II, Bucarest, Editions de l'Académie, 1971, 213 p. (Gh. I. Florescu) 626
- ELIZA CAMPUS, *Înțelegerea Balcanică*, București, Ed. Acad., 1972, XXV + 398 p. (D. Șandru) 627
- ION BABICI, *Solidaritatea militantă antifascistă. 1933—1939*, București, Ed. politică, 1972, 306 p. (I. Saizu) 628
- P. CONSTANTINESCU-IAȘI, *La lutte pour la création du Front populaire en Roumanie*, Bucarest, Édition de l'Académie, 1972, 181 p. (Gh. I. Florescu) 629
- TRAIAN BUNESCU, *Lupta poporului român împotriva dictatului fascist de la Viena (august 1940)*, București, Ed. politică, 1971, 251 p. (Gh. I. Florescu) 630
- A. SIMION, *Dictatul de la Viena*, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 308 p. (Gh. I. Florescu) 631

КАРОЛ НИРИ, *От Единого рабочего фронта к единой партии рабочего класса Румынии (апрель 1944 года—февраль 1948 года)*, Издательство Академий Социалистической Республики Румыний, Бухарест (CAROL NIRI, *De la Frontul Unic Muncitoresc la Partidul Unic al clasei muncitoare din România (aprilie 1944—februarie 1948)*, București, Ed. Acad.), 1972, 269 p. (Gh. I. Florescu)

632

REVISTA REVISTELOR

- „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza“ din Iași (serie nouă), secțiunea a III-a, a. Istorie, Tomul XVIII, anul 1972, fasc. 1 (114 p.), fasc. 2 (107 + VII p.) (L. Boicu) 635
- „Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj“, tomul XV (1972). 496 p. (Gh. I. Florescu) 637
- „Revista Arhivelor“, anul XLIX, vol. XXXIV, nr. 1—4. 1972. 724 p. (L. Șimanschi și D. Vitcu) 639

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

- Simpozionul internațional de la Verona—Lazise asupra bronzului timpuriu în Europa* (M. Petrescu-Dîmbovița) 643
- Primul Congres internațional de tracologie* (Silvia Teodor) 644
- Al VI-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină* (Silviu Sanie) 646
- Reuniunea de la Varșovia a directorilor institutelor de arheologie din țările socialiste* (M. Petrescu-Dîmbovița) 647
- Colocviu româno-polonez de istorie* (L. Boicu) 650
- Expediția de săpături arheologice de la Kamid el-Loz (Liban)* (I. Ioniță) 651
- Călătorii de documentare științifică: în U.R.S.S. (D. Teodor), în R. P. Polonă (Ven. Ciobanu), în R. D. Germană (Al. Zub), în Turcia (Tahsin Gemil)* 652
- Particularitățile revoluției populare din România (dezbateri științifice)*, Iași, 25—26 noiembrie 1972. (Gh. I. Florescu) 657
- Activitatea Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“ din Iași în anul 1973* (Gh. I. Florescu) 659
- Teze de doctorat* (I. Saizu, Al. Zub) 662
- Din cărțile primite de biblioteca Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“* (Gh. Buzatu) 663

*

- Tabla de materii a tomurilor I (1964) — X (1973)* 667

S O M M A I R E

D. CIUREA, Sur les relations de la Moldavie au XVI ^e siècle	1
D. VITCU, L'industrie métallurgique en Moldavie pendant la première moitié du XIX ^e siècle	49
ECATERINA NEGRUȚI, La mortalité dans la ville de Iassy de 1832 à 1865	73
*	
AL. ANDRONIC, Nouvelles précisions sur le nom de la ville de Iassy	93
ȘTEFAN S. GOROVEI, Rectifications à la chronologie de l'histoire de la Moldavie au XIV ^e siècle	99
LEON SIMANSCHI et GEORGETA IGNAT, La création de la chancellerie de l'État féodal moldave (II)	123
MANOLE NEAGOE, L'ancienne organisation militaire des Principautés Roumaines. Les bandières des boyards	151
CONST. A. STOIDE, Contributions à l'histoire de la Valachie de 1447 à 1450	163
VEN. CIOBANU, Les relations de la Turquie et de la Moldavie avec la Pologne à partir du traité de paix de Karlowitz (1699) jusqu'à 1714	183
CORNELIU ISTRATI, L'exportation des grains de Moldavie en 1830 et 1831	199
TUDOR MATEESCU, L'industrie meunière en Dobroudja sous la domination ottomane	217
VALERIU ȘOTROPA, Le projet de Constitution de 1848 de Michel Kogălniceanu, dans l'ensemble des manifestations révolutionnaires qui eurent lieu dans les pays roumains	229

AL. ZUB, Kogălniceanu et Iorga	247
I. CĂPREANU, La crise du parti conservateur roumain en 1915	255
PAUL ȘADURȘCHI, La réforme agraire de 1918—1921 dans l'ancien département de Botoșani	267
GH. I. FLORESCU, La lutte pour l'émancipation civile et politique de la femme en Roumanie (1918—1921)	295
I. SAIZU, Sur les relations économiques de la Roumanie de 1922 à 1928	309
I. CIUPERCĂ, La lutte entre les partis politiques bourgeois à l'occasion des débats sur la Constitution de 1923	335
D. ȘANDRU, Améliorations foncières dans le bassin hydrographique de la rivière Jijia. Le projet de 1938 et son application	361
J. BENDITER, La propagande nazie reflétée dans les directives de Goebbels pendant la guerre contre l'U.R.S.S.	385

DOCUMENTS

I. CAPROȘU, Documents moldaves dans les archives de Vienne	399
PAUL MIHAIL, Documents roumains à Constantinople. 1659—1860 (III)	411

ÉTUDES DOCUMENTAIRES

ION AGRIGOROAIEI et VALERIU DOBRINESCU, Les problèmes de la révolution démocratique-populaire roumaine dans quelques ouvrages parus à l'étranger	419
--	-----

TROIS SIÈCLES DEPUIS LA NAISSANCE DE DÉMÈTRE CANTÉMIR

D. CIUREA, Quelques remarques concernant l'oeuvre de Démètre Cantémir et sa conception historique	429
TAHSIN GEMIL, Nouvelles informations concernant Démètre Cantémir puisées dans les archives turques	435

UN SIÈCLE DEPUIS LA MORT D'ALEXANDRE JEAN COUZA

D. CIUREA, Alexandre Jean Couza et le rôle de la personnalité	445
L. BOICU, Le renouvellement de la structure sociale et économique des Principautés Unies Roumaines sous le règne du prince Couza	449

*

- M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA, La préhistoire de l'espace carpatho-danubien dans l'oeuvre de V. Pârvan 453
- AL. ZUB, Vasile Pârvan et l'organisation de la culture 463
- VIRGIL CATARGIU, La connaissance historique, l'objet et le sens de l'histoire d'après V. Pârvan 475

COMPTES-RENDUS

Histoire universelle

- PROCOPE DE CÉSARÉE, *Histoire secrète*, édition critique, traduction et introduction par H. MIHAESCU, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 263 p. (I. Toderașcu) 485
- WINCENCY SWOBODA, *O charakterze państwa bugarskiego do połowi IX w.w świetle jego stosunków z sąsiednimi plemionami slowianskimi* (Le caractère de l'État bulgare jusqu'au milieu du IXe siècle d'après ses relations avec les tribus slaves voisines), „Slavia Antiqua“, XVIII, Varsovie-Poznań, 1971, p. 83—103 (D. Teodor) 486
- ȘTEFAN M. KUCZYŃSKI, *Spor o Grunwald. Rozprawy polemiczne* (Controverse sur Grunwald. Discussions polémiques) Varsovie, 1972, 277 p. + 2 cartes (Ven. Ciobanu) 488
- ΜΑΡΙΑΣ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ—ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ καὶ I. R. MIRCEA, Τὰ ρομανικά έγγραφα τοῦ ἀρχείου ἡὺς ἐν Πάτμῳ μονῆς (Documents roumains dans les archives du monastère Patmos), Σύμμεικτα, tome II, 1970, p. 255—350 (Paul Mihail) 490
- ἸΩΑΝ Κ. ΒΑΣΣΔΡΑΒΕΛΛΗ, Ἀρματολοί καὶ Κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίῃ, β' ἐκδόσις (Armatoles et Klephtes en Macédoine, 2e édition, Θεσσαλονίκη, 1970, 184 σ. + 2 φᾶᾶ (Nicos Gaidagis) 492
- AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet* (Histoire de Cevdet), I, Istanbul, 1972, 528 p. (Tahsin Gemil) 494

Histoire de la Roumanie

- Cercetări istorice* (Recherches historiques), tome III, Iassy, 1972, 374 p. (I. Caproșu) 496
- Danubius*, tome V, Galatz, 1971, 332 p. (I. Caproșu) 499
- Marmatia*, tome II, Baia Mare, 1971, 382 p. (T. Mateescu) 500
- Acta Valachica*, Études et matériaux d'histoire et d'histoire de la culture, Tîrgoviște, 1972, 437 p. (I. Caproșu) 502
- ADOLPHE AMBRUSTER, *La romanité des Roumains. Histoire d'une idée*, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 279 p. (I. Toderașcu) 504
- * * * *Pages de l'ancien art roumain*, II, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 366 p. (I. Solcanu) 507
- GEORGE POTRA, *Documents du département de Dimbovița (1418—1800)*, Musée du département de Dimbovița, 1972, 993, p. (N. Stoicescu) 510

- VASILE GHERASIM et IONEL MARIN, *Piatra Neamț. Monographie*, 1972, 365 p. (I. Caproșu) 513
- GH. UNGUREANU, GH. ANGHEL et CONSTANTIN BOTEZ, *Chronique de Cotnari*, Bucarest, Éditions Scientifiques, 1971, 422 p. (C. A. Stoide) 520
- NICOARA BELDICEANU, *Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans*, „Revue des études islamiques“, Paris, 1968/2, p. 215—258 (Tahsin Gemil) 532
- NICOARA BELDICEANU, *La Moldavie ottomane à la fin du XVe siècle*, „Revue des études islamiques“, Paris, 1969/2, p. 239—266 (Tahsin Gemil) 534
- Dr. C. POPESCU-VILCEA, *Anastase Crimca*, Bucarest, Éditions Meridiane, 1972, 25 p. + XL illustrations (I. Solcanu) 535
- FLORIN CONSTANTINIU, *Les relations agraires en Valachie au XVIIIe siècle*, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 205 p. (Gh. Platon) 536
- GEORGE BUZDUGAN, *Une action de la Banque de Moldavie*, „Studia et acta Musei Nicolae Bălcescu“, 1970—1971, p. 661—663 (Constantin C. Angelescu) 539
- LEONID BOICU, *L'Autriche et les Principautés Roumaines pendant la guerre de Crimée, 1853—1856*, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 478 p. (Gh. Platon) 541
- IULIAN CĂRȚĂNA, ILIE SEFTIUC, *Le Danube dans l'histoire du peuple roumaine*, Bucarest, Éditions Scientifiques, 1972, 404 p. (I. Agri-goroaiei) 549
- GH. PLATON, *Nicolas Soutzo et l'Union des Principautés Roumaines*, „Annales de l'Université Al. I. Couza de Iassy“, IIIe section, Histoire, t. XVIII (1972), p. 61—66, (Constantin C. Angelescu) 551
- PETRU VLADCOVSCI, *Contributions à l'histoire du développement de l'enseignement dans le département de Iassy*, Iassy, 1972, 200 p. (C. A. Stoide) 554
- INSTITUT D'ÉTUDES HISTORIQUES ET SOCIALES-POLITIQUES AUPRÈS DU COMITÉ CENTRAL DU PARTI COMMUNISTE ROUMAIN, *Karl Marx dans les publications roumaines* (volume publié par les soins de ION POPESCU-PUȚURI et AUGUSTIN DEAC), Bucarest, 1972, 520 p. (Gh. I. Florescu) 558
- ANASTASE IORDACHE, *La vie politique en Roumanie de 1910 à 1914*, Bucarest, Éditions Scientifiques, 1972, 367 p. (Apostol Stan) 561
- CONSTANTIN NUȚU, *La Roumanie pendant les années de sa neutralité (1914—1916)*, Bucarest, Éditions Scientifiques, 1972, 347 p. (I. Ciupercă) 564
- VIORICA MOISUC, *La diplomatie roumaine et le problème de la défense de sa souveraineté et de son indépendance nationale de mars 1938 à mai 1940*, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1971, 324 p. (Gh. Buzatu) 568

NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

Histoire universelle

- RAYMOND ARON, *Études politiques*, Paris, Gallimard, 1972, 564 p. (Al. Zub) 573

- GORDON CONNELLI-SMITH et HOWELL A. LLOYD, *The Relevance of History*, London, 1972, 127 p. (Al. Zub) 573
- * * * Каталог колекції документів київської археографічної комісії 1369—1889 (Catalogue de la collection de documents de la Commission d'Archéologie de Kiev), Kiev, 1971, 183 p. (Paul Mihail) 574
- * * * Рукописное наследие древней Руси по материалам Пушкинского дома. (L'héritage de l'ancienne Russie sur la base des matériaux conservés dans la maison de Pouchkine), Leningrad, 1972, 424 p. (Paul Mihail) 576
- З. И. ХИЖНЯК, Киев—могилянська Академія (Z. I. HIJNEAK, L'Académie Pierre Movila de Kiev), Kiev, 1970, 172 p. (Paul Mihail) 577
- STANISLAW EDWARD NAHLIK, *Narodziny Nowozytniej Dyplomacji* (La naissance de la diplomatie moderne). Wrocław — Varsovie — Cracovie — Gdansk, 1971, 284 p. (Ven. Ciobanu) 580
- LOUIS HENRY, *Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 à 1829*, „Annales-Economies-Sociétés-Civilisations”, Paris, No. 3, mai-juin 1972, p. 612—640, et No. 4—5, juillet-octobre 1972, p. 977—1023 (Ecaterina Negruți) 581
- ERICH THOMSEN, *Deutsche Besatzungspolitik in Danemark 1940—1945*, Bertelsmann Universitätsverlag, 1941, tome IV, 277 p. (J. Benditer) 583
- HENRI MICHEL, *La guerre de l'ombre. La Résistance en Europe*, Paris, Grasset, 1970, 420 p. (J. Benditer) 584
- HENRI MICHEL, *La drôle de guerre*, Paris, Hachette, 1971, 319 p. (J. Benditer) 586
- Studies in the Modernization of Japan. Aspects of Social Change in Modern Japan*, edited by R. P. Dore. New Jersey, Princeton University Press, 1971, 474 p. (Valeriu Dobrinescu) 587

Histoire de la Roumanie

- Bibliographie historique de la Roumanie, II, XIXe siècle, tome Ier*, publié par les soins de CORNELIA BODEA, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, XXXVI+512 p. (Al. Zub) 588
- BARBU TEODORESCU, *Histoire de la bibliographie roumaine*, Bucarest, Éditions Encyclopédiques Roumaines, 1972, 431 p. (Al. Zub) 589
- Contributions à la bibliographie de la Dobroudja* (Al. Zub) 590
- FLOREA FIRAN et MARTA MITRAN, *Ramuri*, 1905—1947, Éditions Encyclopédiques Roumaines, XXV+494 p. (Al. Zub) 591
- Études d'histoire de la pensée économique, XIII—XXII*, Bucarest, 1971 (Al. Zub) 592
- Chronological History of Romania*, sous la direction du professeur CONSTANTIN C. GIURESCU, Bucarest, Éditions Encyclopédiques Roumaines, 1972, 525 p. (I. Caproșu) 594
- Banatica, I*, Reșița, 1971, 415 p. (I. Caproșu) 594

GRIGORE IONESCO, <i>Histoire de l'architecture en Roumanie. De la pré-histoire à nos jours</i> , Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 589 p. + 437 figures + XXII planches en couleurs (I. Solcanu)	595
LASZLO BANYAI, <i>Destin commun, traditions fraternelles</i> , Bucarest, Éditions de l'Académie, 1972, 209 p. (Al. Zub)	596
M. BERZA, <i>Turcs, Empire Ottoman et relations roumano-turques dans l'historiographie moldave des XVe-XVIIe siècle</i> , „Revue des études sud-est européennes“, X (1972), no 3, p. 595—627 (Paul Mihail)	597
București, <i>Matériaux d'histoire et de muséographie</i> , VIII, 1971, 464 p. (I. Caproșu)	599
<i>Documenta Romaniae Historica</i> , B. Valachie, tome II (1501—1525), volume publié par les soins de ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU et OLIMPIA DIACONESCU, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 600 p. (I. Caproșu)	599
I. C. CHIȚIMIA, <i>Problèmes fondamentaux de la littérature roumaine ancienne</i> , Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 490 p. (L. Simanschi)	600
G. MIHAILA, <i>Contributions à l'histoire de la culture et de la littérature roumaine ancienne</i> , Bucarest, Éditions Minerva, 1972, 416 p. (L. Simanschi)	602
<i>Voyageurs étrangers dans les pays roumains</i> , tomes III et IV publiés par MARIA HOLBAN (rédacteur responsable), M. M. ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU et PAUL CERNOVODEANU, Bucarest, Éditions Scientifiques, 1971 et 1972, 767 p. et. 634 p. (I. Caproșu)	603
ALEXANDRE DUTU, <i>Les livres de sagesse dans la culture roumaine</i> , Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 168 p. (Al. Zub)	604
PAUL CERNOVODEANU, <i>England's Trade Policy in the Levant and her Exchanges of Goods with the Roumanian Countries under the latter Stuarts (1600—1714)</i> , Bucarest, Publishing House of the Academy, 1972, 157 p. (Sergiu Columbeanu)	604
ALEXANDRE DUTU, <i>Synthèse et originalité dans la culture roumaine (1650—1848)</i> , Bucarest, Éditions Encyclopediques Roumaines, 1972, 270 p. (Al. Zub)	606
<i>Population et société, Études de démographie historique</i> , tome I publié sous la direction du professeur ȘTEFAN PASCU, Cluj, Éditions Dacia, 1972, 356 p. (I. Caproșu)	607
MIRON COSTIN, <i>Chronique de la Moldavie depuis le prince Aron</i> , Kichinef, 1972, 320 p. + 2 foto. (Paul Mihail)	607
* * * A. D. Xenopol, <i>Études concernant sa vie et son oeuvre</i> , Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 443 p. (I. Caproșu)	608
DUMITRU GHIȘE et POMPILIU TEODOR, <i>Fragmentarium illuministe</i> , Cluj, Éditions Dacia, 1972, 243 p. (Al. Zub)	610

- PAUL CORNEA, *Les origines du romantisme roumain. L'esprit public, le mouvement des idées et la littérature entre 1780 et 1840*, Bucarest, Éditions Minerva, 1972, 759 p. (Al. Zub) 611
- ION HELIADE RĂDULESCU, *Lettres et actes*, publiés par GEORGE POTRA, NICOLAE SIMACHE et GEORGE G. POTRA, Éditions Minerva, 1972 XVI+678 p. (Al. Zub) 612
- Dacia literară*, sous la rédaction de MIHAI KOGĂLNICEANU. Étude introductive et édition de MARIA PLATON, Bucarest, Éditions Minerva, 1972, LXII + 555 p. (Al. Zub) 613
- APOSTOL STAN, *Le problème agraire pendant la révolution de 1848 en Valachie*, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1971, 154 p. (D. Vitcu) 614
- * * * *Études d'histoire, de philologie et d'histoire de l'art*, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 352 p. (I. Caproşu) 615
- MIHAIL KOGĂLNICEANU, *Documents diplomatiques*, publiés par GEORGE MACOVESCU, DINU C. GIURESCU et CONSTANTIN I. TURCU, Bucarest, Éditions Politiques, 1972, 551 p. (Al. Zub) 615
- IOSIF PERVAİN şi IOAN CHINDRIŞ, *La correspondance d'Alexandre Papiu Ilarian*, vol. I—II, Cluj, Éditions Dacia, 1972 317 + 496 p. (Al. Zub) 617
- POMPILIU TEODOR, *Avram Iancu dans les mémoires des contemporains*, Cluj, Éditions Dacia, 1972, 295 p. (Al. Zub) 617
- KEITH HITSCHINS, *Culture et nationalité en Transilvanie*, Cluj, Éditions Dacia, 1972, 94 p. (Al. Zub) 618
- MIHAI DRĂGAN, B. P. Hasdeu, Iassy, Éditions Junimea, 1972, 305 p. (Al. Zub) 619
- EMIL BÎLDESCU, *Spiru Haret dans la science, philosophie, politique, pédagogie, enseignement*, Bucarest, Éditions didactiques et pédagogiques, 1972, 345 p. (Al. Zub) 621
- Lettres adressées à Nicolae Iorga*, publiées par BARBU THEODORESCU, tome Ier, 1890—1901, Bucarest, Éditions Minerva, 1972, X, + 630 p. (Al. Zub) 621
- Nicolas Iorga, *L'homme et l'oeuvre. A l'occasion du centième anniversaire de sa naissance*, Recueil édité par D. M. PIPPIDI, Bucarest, Éditions de l'Académie, 1972, 414 p. (Al. Zub) 622
- MARIA MATILDA ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, *Nicolae Iorga — a Romanian Historian of the Ottoman Empire*, Bucarest, Publishing House of the Academy, 1972, 190 p. (Al. Zub) 623
- Documents concernant l'histoire du mouvement ouvrier d'Arad 1918—1944*, Arad, 1972, 401 p. (I. Ciupercă) 624
- La pensée matérialiste-historique roumaine (1921—1944)*, Collections de textes, introduction et notes bibliographiques par POMPILIU TEODOR, Bucarest, Éditions Scientifiques, 1972, 260 p. (Al. Zub) 625
- MIRON CONSTANTINESCU, M. RUSENESCU, GH. I. IONIȚA, E. CIMPONERIU, TRAIAN UDREA, V. LIVEANU, *Études d'histoire contemporaine de la Roumanie*, II, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1971, 213 p. (Gh. I. Florescu) 626

ELIZA CAMPUS, <i>L'Entente Balkanique</i> , Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, XXV + 398 p. (D. Șandru)	627
ION BABICI, <i>La solidarité militante des antifascistes, 1933—1939</i> , Bucarest, Éditions Politiques, 1972, 306 p. (I. Saizu)	628
P. CONSTANTINESCU-IAȘI, <i>La lutte pour la création du Front Populaire en Roumanie</i> , Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 181 p. (Gh. I. Florescu)	629
TRAIAN BUNESCU, <i>La lutte du peuple roumain contre le Diktat fasciste de Vienne (août 1940)</i> , Bucarest, Éditions Politiques, 1971, 251 p. (Gh. I. Florescu)	630
A. SIMION, <i>Le Diktat de Vienne</i> , Cluj, Éditions Dacia, 1972, 308 p. (Gh. I. Florescu)	631
КАРОЛ НИРИ, От Единого рабочего фронта к единой партии рабочего класса Румынии, (апрель 1944 года—февраль 1948 года.) (CAROL NIRI, <i>Du Front Unique Ouvrier au Parti Unique de la classe ouvrière en Roumanie</i> (avril 1944 — février 1948), Bucarest, Éditions l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 269 p. (Gh. I. Florescu)	632

REVUE DES REVUES

„Annales scientifiques de l'Université Alexandre Jean Couza de Iassy”. (Nouvelle série), a, Histoire, tome XVIII (1972), 1 ^{er} fascicule (114 p.) et 2 ^e fascicule (107 + VII p.) (L. Boicu)	635
„Annuaire de l'Institut d'Histoire et d'Archéologie de Cluj”, tome XV (1972), 496 p. (Gh. I. Florescu)	637
„Revue des Archives”, tome XXXIV (1972), 724 p. (L. Simanschi et D. Vitcu)	639

LA VIE SCIENTIFIQUE

<i>Le colloque international de Vêrone-Lazise sur le bronze ancien en Europe</i> (M. Petrescu-Dîmbovița)	643
<i>Le premier congrès international de tracologie</i> (Silvia Teodor)	644
<i>Le VIe congrès international d'épigraphie grecque et latine</i> (Silviu Sanie)	646
<i>La réunion à Varsovie des directeurs des Instituts d'Archéologie des États socialistes</i> (M. Petrescu-Dîmbovița)	647
<i>Le colloque roumano-polonais d'histoire</i> (L. Boicu)	650
<i>L'expédition de fouilles archéologiques des Kamid el-Loz (Liban)</i> . (I. Ioniță)	651
<i>Voyages d'études scientifiques : en U.R.S.S. (D. Teodor), R. P. de Pologne (Ven. Ciobanu), R. D. Allemande (Al. Zub) et en Turquie (Tahsin Gemil)</i>	652
<i>Les traits caractéristiques de la révolution populaire en Roumanie</i> (débat scientifique). Iassy, 25—26 novembre 1972 (Gh. I. Florescu)	657
<i>L'activité de l'Institut d'Histoire et d'Archéologie „A. D. Xenopol” de Iassy en 1972</i> (Gh. I. Florescu)	659
<i>Thèses de doctorat</i> (I. Saizu, Al. Zub)	662
<i>Livres reçus à la bibliothèque de l'Institut d'Histoire et d'Archéologie „A. D. Xenopol” de Iassy</i> (Gh. Buzatu)	663

*

<i>Table décennale des matières de l'Annuaire de l'Institut et d'Archéologie „A. D. Xenopol” de Iassy, tomes I (1964) — X (1973)</i>	667
--	-----

RELĂȚIILE EXTERNE ALE MOLDOVEI ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

DE

D. CIUREA

CONSIDERAȚII DE ANSAMBLU

Secolul al XVI-lea, în istoria europeană, marchează manifestări și transformări importante, „modernizarea” conducerii statale în funcție și de aportul umanismului, tendința afirmării vitalității și suveranității naționale a popoarelor, intensificarea activităților economice prin valorificarea resurselor și creșterea nivelului tehnicii de producție în agricultură și în industrie¹.

Aceste manifestări se remarcă și în statul feudal român Moldova, cu o poziție geografică particulară, cu resurse abundente și cu o populație activă și plină de vitalitate².

Moldova s-a afirmat în timpul lui Bogdan al III-lea și Ștefan cel Tânăr ca un *regnum*, stat suveran. În domnia lui Petru Rareș s-a manifestat apogeul și declinul. Efortul suprem al lui Petru Rareș a fost nimicit și Imperiul Otoman al lui Soliman Magnificul și Polonia lui Sigismund cel Bătrîn au jugulat independența Moldovei, redusă în 1538 la poziția unui teritoriu dependent efectiv și în 1574 „cheler” al Porții.

Moldova a devenit, alături de tătari, un instrument la discreția Porții pentru intervenții ordonate (în Ardeal) și a atras aventurieri veniți din Occident, Polonia și Căzăcime.

¹ Cf. și H. Hauser, *La modernité du XVIe siècle*, Paris, 1930; I. Tazbir, *Recherches sur la conscience nationale en Pologne aux XVIe et XVIIe siècles*, APH, XIV, 1966, p. 5—7, 16; H. G. Koenigsberger, *L'Europe au XVIe siècle*, Paris, 1971.

² Există o serie de descrieri ale Moldovei din secolul XVI, care se referă la resurse, orașe, populație. Cf. *Studii*, 3, 1969, p. 462 („Valachia regio meridionalis populosa et bellatrix amenissimo loco egregie sita est”). Cf. și RIR I/1927, p. 120. Cf. Sebastian Münster, *Cosmographie...*, Basel, 1598, p. 1262—1264. Pentru Giovio reprodus de L. Gorecius, cf. Ac. Roum., Bull. s. h., t. XXIII, 1942, p. 5.

Unii străini glorificau trecutul Moldovei, alții se mirau de slăbiciunea la care ajunsese în a doua jumătate a secolului XVI. Zamojski considera Moldova teritoriu anexă pentru apărarea Poloniei de atacuri turco-tătare. Dominația turcească efectivă a rămas o realitate istorică, cu toate eforturile de a o înlătura. Moldova și-a menținut, totuși, autonomia internă, cu tot acest „fluctuat nec mergitur“ din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În aceste condiții, se poate vorbi de relații, dar și exclusiv de poziția politică a Moldovei, statică, pasivă, între aceste puteri rapace.

Situația Moldovei în secolul al XVI-lea a format obiectul a numeroase studii. Fiecare domnie își are monografia. Relațiile externe ale domnilor Moldovei au fost expuse nu fără exagerări și lipsă de suficient orizont. Apare necesară o reexaminare și o prezentare de ansamblu, avînd la bază toată această literatură și imensul material documentar publicat în colecțiile Hurmuzaki, Veress și altele, plus actele nepublicate din albumul Bogdan-Iorga și volumul mai recent al lui E. D. Tappe³.

I. 1504—1527.

Actul de conciliere de la Hirlău din 1499 a anulat omagiul de la Colomeea (1485). Jan Albert, consiliat de Bonaccorsi, eșuase în intenția înlocuirii lui Ștefan cel Mare cu fratele mai mic Sigismund, atunci fără perspective, în 1497, demascată de fratele mai mare Vladislav, regele Ungariei, pe care Ștefan cel Mare îl considera „dominus noster graciosus“, în schimbul domeniilor din Ardeal, acordate de Matei Corvin și reconfirmate de el în 1492. În actul din 1499 Ștefan cel Mare prezenta pe Bogdan ca succesor. Acordul prevedea obligații bilaterale de la egal la egal și participarea la o expediție contra turcilor peste Dunăre. Lui Ștefan cel Mare i se va acorda un eventual azil în Ungaria sau Polonia, cu familia, boieri, anturaj și tezaurul, cu libertatea revenirii în Moldova⁴. După lungi negocieri la Buda, regele Vladislav a încheiat cu Baiazid al II-lea un acord pe termen de 7 ani, în 1503, reînnoit în 1519 de Ludovic al II-lea, fiul și succesorul său, și sultanul Selim, cu referiri și la Moldova și „Bessarabia“⁵, obligate la tribut („censum consuetum“). (În 1514 era menționat de regele polon Sigismund pentru Moldova un tribut de 8000 ducați aur anual).

Cf. și „Revista Istorică“, VII, 1921, p. 20, 1587; XI, 1925, p. 16—22, 96, 111—114; Hurmuzaki, III, p. 103; vol. XI, p. 117; III₂, p. 38—131, p. 531.

³ E. D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History (1427—1601) collected from British Archives*, London, 1964.

⁴ Hurmuzaki, vol. II₂, p. 442, 560 și 599; Veress, *Act et epistolae*, p. 43; Aless. Guagnin, *Sarmatiae europaeae descriptio...*, Spira, 1581, p. 20.

⁵ Hurmuzaki, vol. II, p. 20—22; J. Garbaciuk, *Kodeks Zagrzebski. Materiały do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486—1516*, Kraków, 1966, p. 26—30, 85; Hurmuzaki, vol. II₃, p. 303—307; vol. II₁, p. 20—23.

Succesorul lui Jan Albert din 1501, regele Alexandru acuza pe Ștefan cel Mare („seminator malorum“), printr-un sol la sultanul Baiazid al II-lea, în 1504, că făcuse dificultăți negustorilor poloni și turci și provocase conflicte. El propunea un acord turco-polon „pro ista terra Valachiae“. Regele Alexandru apela și la Radu voievodul Țării Românești, arătând că încă nu l-a recunoscut pe Bogdan ca domn. În Polonia se aflau doi pretendenți la Zinków (Podolia)⁶. În 1506 Bogdan era avertizat că domnul muntean a solicitat regelui Alexandru, defunct atunci, sprijin pentru a-l înlătura de la succesiunea tatălui său, dar regele polon n-a acceptat⁷. În 1505—1506 regele polon Alexandru, reluând planurile lui Jan Albert, căuta să oblige pe Bogdan să accepte încorporarea Moldovei la Polonia, printr-un act expres, pentru a putea rezista în comun amenințării turco-tătare. Îi oferea, în schimb, căsătoria cu sora sa Elisabeta, cu asentimentul papei, interesat în difuzarea catolicismului, care a trimis o brevă apostolică lui Bogdan⁸. La dispariția regelui Alexandru, Bogdan a reluat teritoriile „în litigiu“⁹, și relațiile tot mai încordate cu regele Sigismund au culminat cu evenimentele tragice din 1509, relatate de Decius, expediția lui Bogdan pînă la Rohatin și, în revanșă, devastarea nordului Moldovei¹⁰. Mediarea papei Iuliu II n-a servit și abia în ianuarie — februarie 1510, după lungi negocieri, la Camenița și Iași, s-a ajuns la acordurile din 27 ianuarie și 7 februarie 1510, în care se făcea și mențiunea intervenției regelui Vladislav¹¹. Bogdan a comunicat lui Vladislav știri de la Constantinopol, aduse de Tăutu logofătul în vara anului 1507, în legătură cu intențiile turcilor de a cucerii Țările Române și Polonia și Vladislav îl anunța și pe Sigismund¹². În acordul din 1507, cu referiri și la cel din 1412, ratificat în 1509, dintre regii Vladislav și Sigismund, se prevedea că Moldova „rămîne la Ungaria“. Voievodul Moldovei va putea fi scos din domnie, pentru insubordonare, cu intervenția regelui polon¹³. În actul de conciliere al lui Bogdan, din 7 februarie 1510 (Iași), regele Sigismund era calificat „prieten“, iar regele Vladislav, mediatorul păcii, „domnul milostiv“. Se prevedea în acest act că litigiul pentru partea din Pocuția va fi soluționat cu mediarea regelui Vladislav¹⁴. Diferențele între Moldova și Polonia au continuat și au avut loc frecvente schimburi de solii, pentru frontiere, taxe vamale („telonea defraudata“), oa-

⁶ Hurmuzaki, vol. II, p. 119—120, 126—128.

⁷ Hurmuzaki, vol. II, p. 549.

⁸ Veress, *Acta et epistolae*, p. 76, 78—81.

⁹ Hurmuzaki, vol. II, p. 548—551; vol. VIII, p. 37.

¹⁰ Ibidem, p. 550, 559; St. Sarnicius, *Descriptio veteris et novae Poloniae*, Cracovia, 1586, p. 382.

¹¹ Hurmuzaki, vol. II, p. 24, vol. II, p. 585—586, 593—595, 613, 617, 623 și 626.

¹² Garbăcik, *op. cit.*, p. 152 („ille logofeth primarius suus cancellarius“).

¹³ Hurmuzaki, vol. II, p. 560, 599.

¹⁴ M. Costăchescu, *Doc. Bogdan, voievod*, 1940, p. 467, 484, 478—475; Hurmuzaki, II, p. 613, 617, 623—630; Supl. II, p. 7—8; J. L. Decius, *Polonicae Historiae Corpus*, t. II, Basileae, 1582, p. 307.

meni fugiți, atrași sau aduși cu forța¹⁵. În anii 1510—1511 Bogdan cerea restituirea țăranilor atrași de panii pentru a scăpa de obligații militare și de tributul pentru turci¹⁶. Pentru rolul în medierea păcii în 1510, regele Sigismund a admis ca Tăutu logofătul să folosească satele din Pocuția („logoffet utatur villis in Pokucie consistentibus“)¹⁷. Regele Sigismund se lamenta în 1517 încă, de lipsa unor documente suficiente în tezaurul regal, necesare pentru rezolvarea litigiului teritorial în favoarea sa și arată că stăpînirea polonă se baza pe o stare de fapt. Sigismund n-a respectat acordurile, dar îl acuza pe Bogdan de încălcarea prevederilor acestora. Regele Ungariei Vladislav, protectorul lui Bogdan, nu-l putea ajuta pe domnul moldovean, care-i solicita sprijinul în 1510, în mod efectiv, contra tătarilor, care atacau Moldova în 1511 și 1513, cînd Sigismund încheiase cu ei un acord („foedus perpetuum“), în schimbul unui „stipendiu“ de 7 500 florini aur, Bogdan era acuzat de Sigismund la fratele său Vladislav că s-a înțeles cu tătarii și cu Selim beg în 1512¹⁸. Pentru menținerea unei atmosfere de nesiguranță, regele Sigismund a cerut în 1512 domnului muntean Mihnea să exercite presiuni asupra Moldovei și pentru că Bogdan făcuse o nouă expediție în Rutenia¹⁹. În 1513 Sigismund solicita lui Bogdan relații normale și atrăgea atenția căpitanului de Camenița să se comporte atent și abil. În 1513 Bogdan, amenințat de o nouă intervenție turco-tătară, solicita regelui Sigismund un eventual „hospitium“, în baza prevederilor acordurilor. Sigismund se referea, într-o scrisoare adresată papei Leon X, din 1514, la creșterea amenințării turcești și la rolul Moldovei în apărarea Poloniei²⁰. Recent s-a reluat în discuție problema „supunerii Moldovei față de turci în 1512 sau 1513. Ne referim la articolul publicat de M. Neagoe²¹, care pare a ignora ceea ce a scris, în 1908, S. G. Longinescu, în legătură cu acest pretins „foedus iniquum“, din aprilie 1512²². Studiul lui

¹⁵ Pentru oameni „rapti de regno Polonie et in colonias Moldaviae locati“ (la Șcheia, „oppidulum“), Hurmuzaki, vol. II₂, p. 623, 632; II₃, p. 75, 65—67.

¹⁶ Hurmuzaki, vol. II₂, p. 643, 637; vol. III₃, p. 17, 67; Costăchescu, *Doc. Bogdan voievod*, p. 500. În decretul său din 1514 regele Vladislav se refera la țăranii fugiți „in regna vicinia“ (extera), Polonia și Moldova („ob gravamina et servita“) să nu fie primiți. Cf. *Corpus juris hungarici*, Duda, 1779, p. 303.

¹⁷ Hurmuzaki, vol. II₂, pag. 646—647; „Studii“, 3, 1964, p. 597—598; cf. și *Polska sluzba dyplomatyczna XVI—XVIII wieku*, red. Zbigniew Wojcik, Warszawa, 1966, p. 39, 42, 60; DIR XVI₂, 1554 aprilie 20. Cf. și Hurmuzaki, supl. I₁, p. 924, 123; Hurmuzaki, vol. VII, p. 106 (1774—1775).

¹⁸ Hurmuzaki, vol. II₂, p. 549, 625 și 632; vol. II₃, p. 1, 40, 46—47, 50—51, 73—74, 82, 96, 108, 139, 148, 103—106 („Semper itaque in morem Sysiphi hanc molam timoris versabimus“, scria regele Sigismund. Cf. Hurmuzaki, XV₁, p. 202.

¹⁹ Hurmuzaki, vol. II₃, p. 47, 68 și 103.

²⁰ Hurmuzaki, XV₁, p. 202; vol. II₃, p. 73—74, 82, 137—171; *Cronici slavo-române*, ed. Panaitescu, 1959, p. 91—92; Hurmuzaki, vol. VIII, p. 43.

²¹ „Studii“, 2, 1964, p. 311—322; cf. și M. Guboglu, *Le tribut payé par les principautés roumaines à la Porte jusqu'au début du XVIe siècle, d'après les sources turques*, Paris, 1969, (extras din Revue des Etudes Islamiques).

²² S. G. Longinescu, *Istoria dreptului românesc*, București, 1908, p. 74—105.

C. Giurescu, din 1908, apare mai documentat și mai valabil²³. „Înfeudarea“ Moldovei a avut loc, de fapt, în 1529 (Th. Thornton)²⁴, cum arată și alte documente (relatările lui Soliman Magnificul din 1531, regelui Sigismund din 1527 și 1536, și ale lui Girolamo Lippomano din 1574²⁵). Regele Sigismund ținea la el pe un „Petrus Moldavus“ (Petru Minja, menționat în actul din 1510), care insistă să intre în Moldova, în 1517, sperînd să fie acceptat de populație („a communi populo terre moldaviensis“), dar Ștefan, în vîrstă de 11 ani, a fost admis în unanimitate succesor legitim al lui Bogdan²⁶. Regele polon se referea la problema teritoriului incluzînd Colomeea, care gravita spre Moldova, într-o consultare cu cancelarul său Krzysztof Szydłowiecki²⁷.

În urma unor negocieri duse la Vilna și Suceava s-a încheiat noul acord de la Hîrlău, din 4 mai 1518, în care Ștefan ca emitent, apare asociat cu fratele său Petru. Regele Sigismund, calificat și aici „prieten“, a solicitat, prin solul său Ierzy Krupski, reînnoirea acordurilor de pace încheiate cu Bogdan. Obligațiile asumate erau reciproce și se prevedea, din nou, o eventuală expediție contra turcilor, cu participarea regelui Ludovic²⁸. Litigiul teritorial nu mai era menționat și se prevedea rezolvarea de comisii mixte a incidentelor de frontieră, inerente și continui,

²³ C. Giurescu, *Capitulațiile Moldovei cu Poarta Otomană*, București, 1908. Cf. și A. Decei, RIR, XV (1945), p. 485 (firmanul lui Mohamed al II-lea pentru relațiile cu Ștefan cel Mare după 1476. Pentru haraci anual de 6 000 florini, anterior 3 000, Moldova nu va fi atacată și domnul va fi sub protecția sultanului).

²⁴ Thornton, *Etat actuel de la Turquie*, II, Paris, 1812, p. 444 (1529); E. Abesci, *Etat actuel de l'Empire Ottoman*, Paris, 1792, p. 218 (pentru 2 000 piaștri dați lui Mohamed II, ulterior treptat s-a ajuns la 5 000); J. M. Jouanin — J. van Gaver, *Turquie*, Paris, 1840, p. 131 (1529); *Révolutions de l'Empire Ottoman...* par M. De Chenier, Paris, 1789, p. 46 (1528); *Ami Boué, La Turquie d'Europe*, t. III, Paris, 1840, p. 323—523; A. Ubicini, *La question des principautés devant l'Europe*, Paris, 1858 (1529); cf. și B. Boeresco, *La Roumanie après le traité de Paris du 30 Mars 1856*, Paris, E. Dentù, 1856, p. 17—19 (pentru „tratatele“ din 1513 și 1529). Și în cronica lui Marcin Bielski (după Cromer) se făcea mențiunea celor 2 000 „złoti roși“ tribut, la care s-a obligat Petru Aron. Cf. ed. 1764, p. 362. Actul de „închinare“ de la Vaslui, din 1456, era în arhivele regale polone.

²⁵ Putem considera valabilă relatarca lui Girolamo Lippomano din 1574, referitoare la luarea domniei de Petru Rareș cu sprijinul regelui Sigismund și cu asentimentul sultanului Soliman. În corespondența regelui polon Sigismund cu Petru Rareș din primii ani ai domniei acestuia surprindem o intimitate, care denotă tocmai introducerea lui Petru Rareș în Moldova aproape în împrejurări similare cu acelea ale instalării în domnie a lui Alexandru Lăpușneanu. Girolamo Lippomano arată că regele Sigismund, echilibrat și puțin înclinat spre acțiuni militare, a scris sultanului Soliman, prietenul său, rugîndu-l să accepte domn în Moldova „un certo Pietro, sforzando i popoli d'essa ad accettarlo“. Sultanul a acceptat această ocazie „di farsi quella provincia tributaria, și come questi ultimi mesi se l'ha fatto finalmente soggetta...“. Cf. E. D. Tappe, *Documents...*, 1964, p. 40. Cf. și *Relacye nunciuszów apostolskich... o Polsce*, t. I, Poznań, 1864, p. 284—286.

²⁶ Hurmuzaki, vol. II₃, p. 247—248, 249, 257.

²⁷ *Ibidem*, p. 258, 269—270 („et etiam salvis per omnia manentibus contractibus et ordinationibus cum magnifico woyewoda Moldaviae et Moldavis“).

²⁸ *Ibidem*, p. 260—263, 287—291; supl. II, p. 1; M. Costăchescu, *Doc. Ștefan-nișă voievod*, 1943, p. 496—509.

pe această cale de trafic („iter longe brevius et commodius per Moldaviam“) ²⁹.

Ștefan a furnizat continuu știri lui Sigismund și lui Ludovic, regele Ungariei, în legătură cu intențiile turcilor, care în iulie 1521 amenințau la Dunăre. În teritoriul polon se aflau în 1522 refugiați boieri moldoveni și regele Sigismund tolera prezența lor, contrar prevederilor acordurilor. În 1523 regele Sigismund, de acord cu nepotul său Ludovic, urmăreau înlocuirea lui Ștefan cu un instrument docil lor. În corespondența lor, cei doi regi Jagelloni se refereau continuu la rolul de scut și de zid al Moldovei, dar nu admiteau atitudinea „insolentă“ a tânărului domn moldovean, care voia să exercite o hegemonie asupra Țării Românești și era elogiât de nuntial papal din Buda De Burgio pentru curajul și tenacitatea lui („un giovane della età del re, molto ardito et gagliardo“). Ștefan, spre deosebire de Neagoe Basarab (1517), a refuzat să se recunoască vasal al regelui Ludovic, iar pe Sigismund îl acuza de nealitate și de indolență ³⁰. Episcopul de Camenița, trimis sol la Ștefan, a fost reținut mai mult timp în Moldova și, revenit, îl acuza pe Ștefan că s-a înțeles cu turcii și că amenința Polonia ³¹. Ștefan a reușit să tempereze pe tătari și s-a sustras „invitațiilor“ presante ale sultanului Soliman, de a interveni în Transilvania, în timpul acțiunilor sale întreprinse contra Ungariei, după cucerirea Belgradului și înainte de Mohács, prin sute de mii de aspri dați solilor și pentru sangiac-beiul de Silistra ³². În 1524 Ștefan a obținut o victorie contra turcilor, care atacaseră Podolia, cu forțe importante ³³. În 1524 se știa că obiectivul imediat al cuceririi turcești va fi Ungaria. Rolul tătarilor de Perecop și de Cetatea Albă, ca forță de represiune, era subliniat în 1526 de nuntial Burgio: „Il Turco tiene in ordine Tartari per farli entrare ad fare scorrerie in li paesi vicini“. Se știa că domnii români au fost solicitați să participe la nimicirea Ungariei (Burgio). În 1525 era încheiat pentru 3 ani tratatul între Soliman și Sigismund, în 1528 reînnoit pentru 5 ani ³⁴.

Regele polon Sigismund recunoștea, în 1514 și în 1525, că Moldova nu este încă supusă turcilor („terra ejus Turco non est subjecta“) și că are dreptul baterii monetei proprii, dar acuza pe Ștefan, în 1526, că a permis falsificarea monetei polone în Moldova și că amenința Ca-

²⁹ Hurmuzaki, vol. II₃, p. 503.

³⁰ Hurmuzaki, vol. VIII, p. 45—46; vol. II₃, p. 524—525, 569, 435, 394, 441; vol. XI, p. 3; Cercetări Istorice IV₂ (1928), p. 212—215; M. Costăchescu, *Doc. Ștefăniță*, p. 537; Veress, *Acta et epistolae*, p. 112—113; Tocilescu, 534 doc., p. 261—262. Cf. și Kwartalnik Ilistoryczny, 1971, p. 937.

³¹ E. D. Tappe, *Documents...*, p. 21—22.

³² M. Costăchescu, *Doc. Ștefăniță voievod*, p. 549, 533.

³³ Hurmuzaki, vol. II₃, p. 445.

³⁴ *Ibidem*, p. 68, 483, 506, 529 și 539; cf. și C. Göllner, *Turcica*, București, 1961, p. 34—147; RRH, I, 1967, p. 67—76; Ilona Tárnoky, *Ungarn vor Mohács*, SOF, Bd. XX, 1961, p. 90—129; *Katalog dokumentów tureckich* (1455—1672), PWN, 1959, p. 35—37.

menița³⁵. În 1527 regele Sigismund își exprima satisfacția că „tiranul” nu mai există și de la noul domn „venit bonam spem”³⁶.

II. 1527—1538

Petru Rareș nu poate fi confundat cu Petru voievod, adăpostit în Polonia, căruia în decembrie 1527, cerea să i se taie nărilor („de Petro voievoda qui est in regno ut nares ei praeciderentur”) ³⁷. Acest Petru ar putea fi identificat cu omonimul frate al lui Ștefan cel Tânăr, menționat constant în fruntea boierilor sfatului domnesc din actele solemne dacă mai trăia, refugiat sau dus în Polonia după decesul fratelui său. Trebuie precizat că Petru Rareș a condus în primii ani de domnie cu un consiliu de boieri aproape identic cu acela al predecesorului său. Anterior, în 1510, cum rezultă din actul de conciliere („acordul”) al lui Bogdan cu regele Sigismund (Iași, 7 februarie 1510), se afla în Polonia „Petru Mânja, care se numește fiu de domn” („voievodici”) și n-ar fi exclus ca acesta să fi fost Petru Rareș³⁸. Regele Sigismund „felicită” în 1527 pe Petru Rareș pentru ocuparea tronului Moldovei, ca un adevărat urmaș al lui Ștefan (cel Mare), acceptat „ab omnibus terrae Moldaviae ordinibus” și-și afirma convingerea că va fi un bun vecin și nu va urma pe Ștefan cel recent decedat³⁹. Ulterior regele Sigismund, în deriziune, datorită conflictului pentru Pocuția, considera pe Petru Rareș fiu al lui Bogdan și frate cu Ștefan cel Tânăr, deci cu o paternitate — filiație incerte. Tot în 1527 Sigismund se adresa lui Petru Rareș în legătură cu Nicoară Șarpe „optimus iuvenis”, fugit la el cu tatăl său Cozma Șarpe postelnic, de teama lui Ștefan. „Auzind că măriă voastră ați ajuns la tronul patern și pus domn al țării Moldovei”, scria regele Sigismund lui Rareș și îi cerea lui Petru Rareș să-i restituie „bona eius paterna”⁴⁰. Acordul din 21 octombrie 1527 de la Hirleu era precedat de o „convenție” privind relațiile de frontieră (trafic, extrădări etc.) din 12 mai 1527 (Cracovia)⁴¹. Acordul din 1527 părea să pună bazele unor relații normale, stabile și durabile între Moldova și Polonia. Regele Sigismund se referea la obligații bilaterale. Se făcea mențiunea că Petru Rareș va domni în țara sa fără nici o dificultate („imperabit in terra sua Moldaviense absque ullo nostro impedimento”). Petru Rareș, alci menționat frate cu Bogdan, nu va ajuta pe un pretins „domn al țării Rusiei sau Podoliei”, clauză din actele anterioare. Vor colabora

³⁵ Hurmuzaki, vol. II, p. 166, 171, 500—501, 555.

³⁶ Hurmuzaki, vol. XI, p. 3; *Acta Tomiciana* XIII, p. 264.

³⁷ Veress, *Acta et epistolae*, p. 156; Costăchescu, *Documente Bogdan voievod*, p. 454—460; Hurmuzaki, Supl. II, p. 18.

³⁸ Costăchescu, *Doc. Bogdan voievod*, p. 456, 470, 484; Hurmuzaki, vol. II, p. 247—249, 257; R.I.R., XIII, 1943, p. 134—136.

³⁹ Hurmuzaki, vol. II, p. 601; Veress, *Acta et epistolae*, p. 152.

⁴⁰ Hurmuzaki, vol. II, p. 601; D.I.R., XVI, p. 104.

⁴¹ *Ibidem*, p. 743.

contra turcilor și regele polon va acorda lui Petru Rareș azil în caz de nevoie. Negustorii vor circula pe baza vechilor uzanțe „servato iure antiquorum emporiorum et depositorum“. Incidentele de frontieră vor fi rezolvate de „căpitanii“ de Hotin și Cernăuți și de „căpitanii“ de Camenița și Halici. În exemplarele latin și slav de la Hîrlău, din 1527, se prevedea că regele Sigismund, în calitate de „amicus“, îl va ajuta pe Petru Rareș „gladio et gentibus“⁴².

În contrast cu aceste perspective diplomatice, aparent de stabilitate și destindere, datorită planurilor sale politice, susceptibilităților și concepției de monarh modern, care îl domina⁴³, Petru Rareș a intrat într-un conflict diplomatic și militar inerent, care, în funcție și de zenitul puterii otomane și de duplicitatea diplomației iagellone și habsburgice, a avut drept rezultat o evoluție *ad absurdum*, afectarea autonomiei și a integrității teritoriale a Moldovei, prin înființarea sangiacului de Tighina în 1538. Petru Rareș voia să extindă nivelul diplomatic al relațiilor cu Ungaria muribundă și în raporturile cu Polonia. Încă Ștefan cel Tânăr obținuse în 1525 acordarea de Ludovic regele Ungariei a unor venituri regale de la Bistrița pentru apărarea antiotomană („subsidium pro defensione regni“) și acestea în raporturile lui Rareș cu Ioan Zapolia s-au transformat în anexiune efectivă în 1529 a unei largi zone a teritoriului ardelean nord-estic⁴⁴. Petru Rareș lua în 1529 cens de la Bistrița 1 000 florini („in defensione regni nostri“) ⁴⁵. În februarie 1529 Petru Rareș intra în Transilvania „cum instructissimo exercitu“. Ulterior se referea la supunerea lui Ștefan Mailat („s-a dat să-i fie slugă“) și afirma în această scrisoare către brașoveni din 14 ianuarie 1530, că a dobândit „țara Ardealului“ cu sabia și nu o va da nici unui „crai“, nici lui Ferdinand „craiul“, nici altuia, numai lui „Ioanăș crai, frate și bun prieten“. În 1529 Zapolia se referea la sprijinul lui Petru Rareș în reprimarea rezistenței proferdinandiste a orașelor din Ardeal, ale căror ziduri vor fi distruse cu bombarde⁴⁶.

Geneza conflictului lui Petru Rareș cu regele Sigismund o putem remarca încă în scrisoarea din 3 decembrie 1527. Petru Rareș se oferea să facă serviciul regelui Sigismund și, în schimb, acesta să-l ajute la plata tributului, pe care turcii îl măresc în fiecare an. Tezaurile vechilor voievozi au fost epuizate de Ștefan cel Tânăr. Cereau restituirea

⁴² *Ibidem*, p. 602—606, 725—729.

⁴³ Cf. și N. Iorga, *La place des Roumains dans l'Histoire Universelle*, vol. II, București, 1935, p. 121—122. Ștefan cel Mare ar fi fost refractar ideilor Renașterii, Rareș, care a stat în străinătate, a fost „un vrai prince d'après la recette de Machiavel“.

⁴⁴ Hurmuzaki, vol. XV₁, p. 284—285, 317, 325, 326, 342 și 356; Hurmuzaki, vol. II₃, p. 634—639. Cf. și *Din istoria Transilvaniei*, vol. I, 1963, p. 175—176.

⁴⁵ Hurmuzaki, vol. II₃, p. 639—641.

⁴⁶ Hurmuzaki, XV₁, p. 310—311, 329, vol. II₃, p. 637—644 și Tocilescu, 534 *doc. românești*, p. 518—519. În Cosmografia lui Sebastian Münster Moldovenii erau considerați un „flagel“ pentru Transilvania. Cf. și *Quellen* Brașov, IV, p. 12, 181, 76, 100, 498.

tezaurului dus cu sora lui Bogdan în Polonia la „ducele Wisnyowski“. Petru Rareș îi cerea regelui Sigismund să-și reamintească de promisiunea verbală de ajutor pentru plata tributului, dar Sigismund nega că i-ar fi făcut-o vre-o dată și își afirma inflexibilitatea. Regele Poloniei mai răspundea că nu dispune de bani și că, într-adevăr, regii Poloniei obișnuiau să ajute pe domnii Moldovei cînd le erau supuși, dar acum alta este „fața lucrurilor“ (*rerum species*)⁴⁷. În 1528 (mai 8) Petru Rareș se referea la revenirea lui Teodor „egregius logofetus de Turcarum faucibus“⁴⁸.

Astfel s-a redeschis conflictul care avea să devină o psihoză pentru poloni și Petru Rareș invoca și noi argumente istorice, în speranța obținerii sprijinului regelui Ferdinand și chiar al sultanului Soliman⁴⁹. În decembrie 1530 Petru Rareș intra în teritoriul „pocuțian“ constituit după știri contemporane, din circa 150 sate (*villas*) și 12 țirguri (*oppida*) și castele⁵⁰, pe care era hotărît să-l apere cu tunurile („tormenta bellica magna“), la care n-a renunțat nici după episodul tragic de la satul Obertin, din 12 august 1531⁵¹. În decembrie 1530 regele Sigismund se lamenta că Petru Rareș a rupt acordurile și a nesocotit bunăvoința lui față de el și a pătruns în teritoriile sale⁵². Regele Sigismund considera victoria lui Jan de Tarnow datorită divinității⁵³, norocului și unei stratageme⁵⁴. Regele Sigismund respinsese arbitrajul regelui Ioan Zapolia propus de Petru Rareș⁵⁵. Ioan Zapolia, considerat trădător al regelui Ludovic, fusese excomunicat de papă, în 1529. Pocuția („terra“, „provincia“ sau „districtus“), inclusă de regii poloni în „terra Russiae“ („zemele Ruska“), deși limitată ca suprafață, era considerată de importanță vitală pentru statul polon și pentru curtea regală. Petru Rareș, așa cum se sublinia în documente polone din 1530, nu se baza numai pe forța armelor, în afară de argumente de ordin istoric (atribuirea de regii

⁴⁷ Veress *Acta et epistolae*, p. 155; Hurmuzaki, supl. II, p. 18—19; vol. II, p. 732; XI, p. 19.

⁴⁸ Hurmuzaki, XV, p. 304.

⁴⁹ Hurmuzaki, supl. II, p. 23; I. Ursu, *Die auswärtige Politik des Peter Rareș...*, Viena, 1908, p. 14—15; N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, 1937, p. 351—363. 380—382 (cap. V, „Noua luptă pentru granița de nord“). Cf. și I. Corfuss, *Pagini de istorie românească în noi publicații polone*, Anuarul Institutului de istorie Iași, vol. V, 1968, p. 227, 221; *Istoria României*, vol. II, 1962, p. 642—647.

⁵⁰ Cf. Hurmuzaki, XI, p. 9, 25. I. Corfuss dă „după calculele contemporane“, pentru Pocuția „pînă la 300 sate și 15 orașe“. Cf. *Romanoslavica*, X, 1964, p. 320 (Activitatea diplomatică în jurul conflictului dintre Petru Rareș și Polonia). În Anuarul Institutului de istorie Iași, vol. V, 1968, p. 227, dă 107 sate și 13 orașe și orașele (după Zdz. Spieralski).

⁵¹ St. Sarnicius, *Descriptio veteris et novae Poloniae*, Cracovia, 1586, p. 390—391; Hurmuzaki, supl. II, p. 27—30; Hurmuzaki, VIII, p. 58—59.

⁵² Veress, *Acta et epistolae*, p. 216—217.

⁵³ Hurmuzaki, vol. II, p. 80; 31—32; Studii 1, 1965, p. 148, 3, 1959, p. 123—126; *Tesaur*, III, p. 150 (Verancius).

⁵⁴ Hurmuzaki, vol. II, p. 79; „Revista istorică“, vol. XXII, 1936, p. 252.

⁵⁵ Hurmuzaki, vol. XI, p. 19.

angevini Moldovei între 1370—1385⁵⁶), în ocuparea acestui teritoriu, ci și pe asentimentul populației rutene ostilă catolicismului și cu aspirații de libertate de sub oprirea feudală polonă⁵⁷ „Petrilo“ era un nume terifiant pentru poloni și popular pentru ruteni. Intenția lui Petru Rareș era să transforme acest mic teritoriu într-o zonă strategică de apărare, ca și cum ar fi intuit complicațiile din primele decenii ale secolului XVII. Între Suceava și Cracovia s-a ajuns la un adevărat război diplomatic. Petru Rareș adopta o atitudine de egalitate în corespondența cu regele Sigismund. Polonia și Moldova erau menționate „regna“. Regele Sigismund îl acuza pe Rareș de ruperea vechilor acorduri și încălcarea jurămintelor și domnul moldovean se considera insultat. Regele Sigismund invoca acordul regelui Cazimir cu voievodul Ștefan, calificat de el în documentul din 3 februarie 1531, pentru prima dată „ille magnus“⁵⁸. Rareș arăta că știe sigur că „acea țară a Pocuției“ aparține Moldovei din vechime și de aceea a ocupat-o și că „dominia polonică“ n-au fost încălcate de el nici o jumătate de milă italică. Regele Sigismund se referea în același act din 3 februarie 1531 la omagiul de credință al lui Ștefan prestat regelui Cazimir la Colomea, în 1485, în centrul Pocuției, și îi cerea lui Rareș să întrebe pe cei care își amintesc și îi vor spune cât de mult greșește. În scrisoarea — replică din 21 martie 1531 Sigismund se afirma ca un om integru care va ști să reziste perfidiei și injuriilor și „ostilității“ lui Rareș contra supușilor săi⁵⁹.

Nu cunoaștem mai precis rolul lui „Johannes Rutenus Literatus“ („secretarius“), fost sol al lui Rareș la regele Ferdinand, care l-a trădat în 1538 și a fost închis. Se pare că acesta era spionul la care se referea palatinul Podoliei în 1531 („explorator meus quem in curia palatini Moldavie teneo“)⁶⁰. Regele Sigismund a apelat la intervenția sultanului Soliman, care îi răspundea în 1531 că cei doi domni români sînt „sclavii“ săi și țările lor incluse în hotarele imperiului său și deci nimic nu se poate întreprinde fără dispoziția sa⁶¹. În 1533 un acord de „pace eternă“ era încheiat de Sigismund cu Soliman⁶². În 1535 Petru Rareș solicita sprijinul regelui Ferdinand, subliniind că „regnum Moldaviense“ și „territorium Pokuciense“ au fost acordate și întărite domnilor români de coroana angevină⁶³. În 1537—1538 insista din nou în aceiași termeni⁶⁴. Petru Rareș nu se referea și la împrumutul nerestituit, care s-a crezut

⁵⁶ Cf. și *History of Poland*, PWN, 1968, p. 132, 135 (pentru dominația angevină în Rubenia de Halici, între 1370—1386).

⁵⁷ Hurmuzaki, vol. II, p. 79—80.

⁵⁸ Cf. și C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. II, 1943, p. 115.

⁵⁹ Hurmuzaki, vol. XI, p. 19; Veress, *Acta et epistolae*, p. 150, 288; Hurmuzaki, XV, p. 370, 382; Hurmuzaki, Supl. II, p. 21—22; Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 11—12, idem. *Acte și fragmente*, vol. II, p. 85.

⁶⁰ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 24.

⁶¹ Hurmuzaki, Supl. II, p. 26; *Katalog dokumentow...*, p. 41—43.

⁶² Hurmuzaki, vol. II, p. 97, 98; *History of Poland*, 1963, p. 174.

⁶³ Hurmuzaki, vol. II, p. 169; Veress, *Acta et epistolae*, p. 253, 271.

⁶⁴ *Ibidem*.

că, indirect, a generat conflictul de secole, și rezultă că nu știa de existența actelor din 1388 și 1411, păstrate în arhiva regală polonă din Cracovia⁶⁵. Petru Rareș, care avea relații diplomatice cu regele Ferdinand din 1527, prin schimb de solii, i-a cerut în ianuarie 1535 prin „Franciscus presbyter“ să i se acorde Ciceul, Cetatea de Baltă, Ungurașul și „civitas“ Bistrița și urma întărirea printr-un act emis de Ferdinand la 10 martie 1535 (Viena)⁶⁶.

Alianța lui Petru Rareș cu regele Ferdinand s-a realizat prin intermediul lui Georg Reicherstorffer, sas ardelean, „secretar și comisar“ regal, fost în Moldova și în 1527 și 1534. Actul încheiat la Iași în 1535, cu un formular normal, se referea la Moldova, considerată legată de Ungaria și la „poporul moldovenesc“ liber. Se făcea mențiunea tributului față de sultan și Petru Rareș se angaja să nu dea tribut mai mare decât predecesorii săi. Se puneau bazele unor alianțe contra turcilor și tătarilor. Erau menționați nominal boierii participanți la semnarea și sigilarea actului cu sigiliul mare domnesc și sigiliile boierilor. Se făcea mențiunea ajutorării lui Petru Rareș de Ferdinand să ia domnia și a omagiului de fidelitate. Petru Rareș promitea credință și obediență. Era menționat Teodor „supremus consiliarius et cancellarius regni Moldaviae“. În exemplarul său Ferdinand se obliga să nu admită în teritoriile sale „coloni“ („homines fugitivi“), boieri, pretendenți. Negustorii vor fi judecați pentru datorii „juxta regni istius Moldaviae consuetudinem“, „coram suis iudicibus ordinariis“⁶⁷. În 1535 Petru Rareș arăta lui Ferdinand că a devastat Pocuția, fiindcă locuitorii din acel teritoriu făceau în Moldova „multe furturi și tilhării“⁶⁸. Regele Ferdinand și-a oferit medierea în conflictul lui Rareș cu regele Sigismund. În anii 1535—1537 au avut loc noi negocieri între Ferdinand și Rareș și Ferdinand și Sigismund. În 1535—1536 Petru Rareș a avut schimb de solii cu marele cneaz Ivan Vasilievici de Moscova⁶⁹.

Regele polon Sigismund arăta în 1536, în replică la tratatul încheiat de Petru Rareș cu Ferdinand, că Moldova a fost cindva dependentă de Ungaria, dar cu mult înainte de Polonia, acum însă ascultă de turci⁷⁰. Regele Ferdinand a trimis în 1537, la Cracovia, doi negociatori și mediatori, unul dintre aceștia „doctus Claudius Cantiuncula iure consultus“ (iurium doctor consiliarius⁷¹), specialist în probleme de drept internațional⁷¹. Acesta a examinat actele prezentate de regele

⁶⁵ Cf. și C. Racoviță, *Inceputul suzeranității polone asupra Moldovei*, RIR, X, 1940, p. 255, 291—293, 295—297.

⁶⁶ Hurmuzaki, vol. II, p. 89, 90—93.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 91—95; Cf. și Ac. Rom., M.S.I., 1936, p. 247.

⁶⁸ Veress, *Acta et epistolae*, p. 253.

⁶⁹ *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, t. 28, Moscova, 1965, p. 20; Cf. și P. P. Panaitescu, *Petru Rareș și Moscova*, în vol. *În Memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 265—278.

⁷⁰ Hurmuzaki, vol. II, p. 103.

⁷¹ Cf. și G. Kisch, *Claudius Cantiuncula (1490—1549). Ein Basler Jurist und Humanist des 16 Jahrhunderts*, Basel, 1970, p. 34—35, 124. G. Kisch nu se referă, în monografia sa, la rolul de mediator al lui Cantiuncula (Claude Chansonnette)

polon și s-a pronunțat în favoarea lui solicitînd insistent lui Rareș să renunțe la „mica provincie“ Pocuția și să accepte schimbul de prizonieri, sub presiunea unei noi expediții polone în Moldova⁷². Mediatorii regelui Ferdinand afirmau că stăpînirea regelui polon asupra „întregii provincii Pocuția“ era întemeiată pe „un drept foarte sigur“ („certissimo jure“) și că depindea din vechime de regele polon⁷³. Petru Rareș acuza pe Sigismund, într-o scrisoare către emisarii lui Ferdinand, că, la bătrînețea lui, are sete de sînge creștin și că pretinde condiții inacceptabile pentru pace. Polonii au devastat teritorii de două ori cît Pocuția și Sigismund amenință acum cu o expediție de 70 000 de oameni și crede că va subjuga țara sa. Rareș scria, „din tabără“, lui Sigismund că statul Moldovei („regnum Moldaviense“) este al sultanului, care i l-a „concedat“ (24 iulie 1537)⁷⁴. Rareș s-a resemnat cu arbitrajul juriștilor lui Ferdinand, dar continua să amenințe că Pocuția va rămîne pustie și că regele polon nu va avea venituri din ea timp de mulți ani. El i-ar face servicii și ar apăra Polonia de tătari și de turci. Rareș puneă acum condiția ca în acest teritoriu să nu stea oameni din Moldova („iobagiones ac subditi nostri“) fără asentimentul său⁷⁵. Aici stătuse cu salvconduct regal (1462) Mihul logofătul⁷⁶. La 4 august 1537 Sigismund scria din Lemberg lui Ferdinand că Pocuția este de fapt mai mare și mai plină de resurse și că dacă cedează, adversarul va pretinde mai mult. Căntiuncula scria lui Ferdinand, în august 1537, că Moldova este ca un bastion pentru Polonia în apărarea contra turcilor⁷⁷. Rareș continua să-și susțină la Ferdinand punctul de vedere că Pocuția, o limbă de pămînt, cauza diferendului între cele două state, a fost acordată Moldovei de regii Ungariei și de Maximilian și se miră că regele Poloniei pretinde fără drept să includă acel teritoriu în statul polon și nu cedează pentru a asigura o pace perpetuă⁷⁸.

în diferendul Rareș-Sigismund. Arată că din 1533 a intrat în serviciul regelui Ferdinand și că a fost și la Cracovia în 1537, cum rezultă dintr-o scrisoare adresată lui Johannes Dantiscus (dată în facsimil).

⁷² Hurmuzaki, vol. II, p. 133—134; I. Nistor, *Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien*, Viena, 1910, p. 137.

⁷³ Hurmuzaki, vol. II, p. 138.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 147.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 147—148.

⁷⁶ Cf. M. Costăchescu, *Documente...*, vol. II, p. 804—805.

⁷⁷ Hurmuzaki, vol. II, p. 151—155.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 169. Parcurgerea actelor diplomatice ulterioare, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, arată preocuparea conducerii polone de a înălțura și combate preventiv orice noi pretenții sau aluzii la acest teritoriu de frontieră. În actele lui Ștefan Lăcustă și Alexandru Cornea s-a impus renunțarea la Pocuția și aprobarea organelor regale pentru deplăsarea moldovenilor, cu turmele lor, în teritoriul considerat polon. În actul din 30 noiembrie 1546, dat în Cetatea Neamț, Ilie Rareș se obliga să respecte vechea graniță, cu clauza cunoscută a nepomenirii Pocuției, care a fost și va fi a coroanei polone. În actul lui Bogdan Lăpușeanu din 2 octombrie 1569 (Iași), se menționa „vechea graniță“ și „uitarea Pocuției“. În 1572 Ioan voievod se oferea să apere Polonia de turci și tătari și cerea Pocuția „ca pe c dreaptă ocină a sa“, pentru care să fie vasal.

III. 1538—1574

Încă în aprilie 1536 circula versiunea că sultanul Soliman își va îndrepta, în cursul verii aceuiași an, toate forțele sale spre Moldova⁷⁹. La conflictul cu Polonia se adăugau asasinarea lui Ludovic Gritti („arte itala multa perfide tentans“) și fiilor săi și neachitarea tributului⁸⁰. În august 1537 regele Sigismund era la Lemberg, pentru a pregăti intervenția armată contra lui Petru Rareș, dacă nu acceptă un ultimatum⁸¹. Lituanienii au refuzat în 1537 să participe la o acțiune a lui Sigismund împotriva Moldovei⁸². În aprilie 1537 se știa la Praga că Petru Rareș a făcut incursiuni spre Polonia și că regele „provocat“ a hotărât să-i declare război⁸³. În 1538 regele Sigismund își exprima în conventul de la Piotrkowice îngrijorarea pentru existența Poloniei în cazul ocupării Moldovei de turci, avându-i vecini. Același îngrijorare o manifesta și regele Ferdinand către „Frater Georgius“⁸⁴. În februarie 1538 Petru Rareș abandona Podolia, cu pierderi, dar și cu prizonieri poloni. Au fost incendiate „cetăți de lemn“ („arces ligneas“). La 18 august 1538 Polonii asediau Hotinul, care nu ceda la „loviturile bombardelor“ și au suferit pierderi⁸⁵. Sigismund arăta la 10 septembrie 1538 lui Ferdinand că a smuls lui Rareș, prin invazie armată, „pace și concordie perpetuă“⁸⁶.

Din Adrianopol, în iulie 1538, sultanul Soliman comunicase regelui Sigismund că i-a primit scrisoarea trimisă prin solul Erasm (Kretkowski) și că vor merge ambii contra „răufăcătorului înrăit“ („tilharului“) Petru Rareș, Sultanul cerea lui Sigismund să-i bazeze calea pentru a nu fugi din țara lui și să ocupe Hotinul⁸⁷. Și în 1591 se reamintea de colaborarea polono-turcă în 1538⁸⁸. Armata sultanului, evaluată de cercuri străine la 200 000 de oameni, semăna cu o „mare“⁸⁹. Din tabăra de la Prut, în octombrie 1538, Soliman scria lui Sigismund că Teodor pîrcălabul de Hotin, fratele lui Rareș, ar fi trecut cu tezaurul pe teritoriul polon. A subjugat Moldova și a pus pe Ștefan, fiu de voievod (fiul lui Alexandru), care din tinerețe a servit la curtea sultanilor. Tezaurul să fie predat solului său Sahadey (Said bei) și Teodor să fie

Cf. Hurmuzaki, Supl. II₁, p. 122—123; Hurmuzaki II₅, p. 663—668; Supl. II₁, p. 269—271.

⁷⁹ Veress, *Acta et epistolae*, p. 264.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 294; *Quellen*, Kronstadt, IV, p. 490.

⁸¹ Hurmuzaki, vol. XI, p. 35.

⁸² *Acta Poloniae Historica*, vol. XXI, 1970, p. 76.

⁸³ Hurmuzaki, vol. II₄, p. 127.

⁸⁴ Hurmuzaki, Supl. II₁, p. 116.

⁸⁵ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 39—41.

⁸⁶ Hurmuzaki, vol. II₁, p. 186—187. Cf. și relatarea lui Stanislaw Górski, secretarul reginei Bona Sforza, „Studii“, 2, 1972, p. 231—232.

⁸⁷ Hurmuzaki, Supl. II₁, p. 104—106, 108.

⁸⁸ Hurmuzaki, vol. III, p. 157.

⁸⁹ Hurmuzaki, II₄, p. 158; III, p. 155—157; XI, p. 37, 66—67, 70—71.

trimis în fiare la sultan. Domnul moldovean va judeca pe fugari⁹⁰. Când sultanul a ajuns aproape de Suceava, Petru Rareș, abandonat de boieri, s-a îndreptat spre munți. Boieri moldoveni, care au ajuns la Ștefan Majlath, i-au spus că Petru Rareș a lăsat „tîlhari“ („latrunculi“) în cetăți să le apere⁹¹. Rezistența lui Petru Rareș, în septembrie 1538, la invazia polono-turcă, era amintită și în 1564 și în 1591⁹². Petru Rareș ar fi avut circa 70—80 000 oameni și credea, în 1538, că va putea conta și pe sprijinul promis de Ioan Zapolia, și el tributar lui Soliman⁹³. Marcarie, în legătură cu evenimentele din 1538, se referea la „craii Ioanăș... om perfid și răufăcător, care cu limba linge și cu coada lovește“⁹⁴. În 1538 sultanul s-ar fi mirat de tezaurele adunate de Rareș într-o țară așa de mică⁹⁵. Regele Sigismund scria, în 1539, papei Paul al III-lea, că, în urma intervenției sultanului, Moldova, fostă colonie romană, a devenit o „colonie a turcilor“⁹⁶. „Nos certe non caremus culpa“, scria St. Górski, în oct. 1538, în „tragoedia belli Valachici“.

„Acordul“ lui Sigismund din 20 februarie 1539 cu Ștefan Lăcustă („fiul bătrînului Ștefan“) avea aspect de dictat ultimativ. Se menționa respectarea vechii frontiere între „regnum“ și „Valachia“⁹⁷. În versiunea Cracovia (1539) lui Ștefan Lăcustă, considerat fiul bătrînului Ștefan, i se promitea azil în Polonia, cu oameni și tezaur. Morile de la Nistru vor fi folosite cu aprobarea regelui polon. Erau menționați „boieri“, „șleahța“, și toți „podanii“⁹⁸. La 12 mai 1539 Sigismund se adresa lui Ștefan Lăcustă în legătură cu circularea negustorilor de o parte și de alta, cu plata taxelor („theloneum“ și „vectigalia“) ⁹⁹. La 1 iunie 1540, la Hotin, funcționa comisia mixtă pentru diferite. Se stabilea să nu se acorde credință servului față de stăpînul său și circulația să se facă pe rutele publice. La 25 octombrie (1538 ?), din Suceava, Ștefan Lăcustă se adresa bistrițenilor pentru pulbere pentru tunuri, în lupta contra „lotrului“ și în „slujba împăratului“ și regelui și a sa. Suma va fi achitată ulterior. Le solicita prietenia¹⁰¹. În 1540 boieri moldoveni se adresau regelui Sigismund, cu referiri la belicozitatea lui Petru Rareș, care a făcut rău țării. Datorită lui au venit turcii. Sultanul voia să pună sangiaci și n-a făcut-o pentru că n-a putut asasina pe boieri. Noul domn Ștefan,

⁹⁰ Hurmuzaki, supl. II₁, p. 110—112; *DIR*, XVI₁, p. 435, 469; *Katalog dokumentów tureckich*, p. 58—63.

⁹¹ Hurmuzaki, II₁, p. 188, 196—197.

⁹² Cf. și *Cronici turcești...*, ed. M. Guboglu, București, 1966, p. 231, 254—255, 269, 412, 535. Hurmuzaki, vol. XI, p. 66, 70—71.

⁹³ *Tesaur*, vol. III, p. 157.

⁹⁴ *Cronici slavo-române*, ed. P. P. Panaitescu, p. 100.

⁹⁵ Cf. și E. D. Tappe, *Documents...*, p. 30—70; Hurmuzaki, XI, p. 37.

⁹⁶ Hurmuzaki, vol. II₄, p. 191, vol. III, p. 103.

⁹⁷ Hurmuzaki, Supl. II₁, p. 118—120, 122 și 123; vol. II₄, p. 187—188. Cf. și „Studii“, 2, 1972, p. 234—235.

⁹⁸ Hurmuzaki, Supl. II₁, p. 121—123.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 121.

¹⁰⁰ Hurmuzaki, Supl. II₁, p. 135—136.

¹⁰¹ Gr. Tocilescu, *534 documente...*, p. 522—523.

considerat „turc“ a fost ucis noaptea de marii boieri, împreună cu anturajul său turcesc, deși n-a fost obiceiul, pentru că făcea cesiuni teritoriale turcilor¹⁰². Au pus domn pe un fiu al lui Bogdan, moștenitorul legitim al țării, Ivan Alexandru¹⁰³. În fruntea acțiunii se afla Petru Vartic vornic, portar de Suceava care a luat contact cu hatmanul Tarnowski¹⁰⁴. În martie-aprilie 1541 sultanul Soliman se adresa lui Sigismund cu referiri la voievodul înlăturat de moldovenii revoltați și la atacuri ale lor cu supuși ai regelui polon la Tighina și Cetatea Albă. În aceste condiții a dat tronul lui Rareș care vine însoțit de Hassan. Au fost executați capii de revoltă. Trimitea pe comandantul de spahii Iussup, pentru a-i preda pe cei refugiați pe teritoriul polon¹⁰⁵. O știre din 1541 se referea la satisfacția pentru populație („populus valachicus multum est de reditu Petri contentus“)¹⁰⁶. Regele Sigismund primea cu consternare, în aprilie 1541 știrea revenirii lui Petru Rareș, restabilit de sultan, care constant i-a fost adversar și arăta că hotarele statului său nu sînt sigure din acea parte și amenințarea continuă să planeze pentru Polonia din partea tătarilor și a Moscovei¹⁰⁷. La 22 ianuarie 1542 Petru Rareș reproșa printr-o solie lui Sigismund că n-a permis legătura cu Moscova și a trimis solul pe la tătari¹⁰⁸. Fratele său Teodor i-a fost predat nu și Simion cămărașul, care a fugit în Polonia cu tezaurele sale. Alții se află în ducatul Lituaniei. Îi mai reproșa că a dat bani la tătari și lui nu. Cereă cîteva mii de zloți, pe care îi va achita în boi, ceară, pește. Arăta că și-a epuizat tezaurul dînd sume mari la turci și pașale și mai are de dat¹⁰⁹, pentru a reobține domnia țării, din care a fost alungat datorită regelui polon, care a cerut turcilor să-i înlăture. Dacă n-ar fi reluat el domnia locul ar fi fost ocupat de un turc, ca la Buda. Regele polon nu i-a trimis în solie nici „pan“, nici „curtean“, nici „țăran“, nici o scrisoare legată de gîtul unui ciine și va căuta relații în ală

¹⁰² Hurmuzaki, Supl. II, p. 139 ; XI, p. 37—38 ; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 50.

¹⁰³ Hurmuzaki, Supl. II, p. 139. Noul domn „ales de populația țării“ avea intenția să reziste lui Petru Rareș repus de sultan. Dar la traversarea Dunării toată călărima a trecut de partea lui Rareș.

¹⁰⁴ *Ibidem*. Un ccaș turc venit în Moldova n-a mai găsit pe Ștefan Lăcustă, care trebuia să intervină în Ardeal.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 150—151. *Katalog dokumentów...*, p. 68—69.

¹⁰⁶ Veress, *Documente...*, vol. I, p. 20.

¹⁰⁷ Hurmuzaki, Supl. II, p. 153—156.

¹⁰⁸ La 8 septembrie 1542 marele cneaz al Moscovei primea o solie a lui Petru Rareș, formată din Cristea pircălab, Petru Cricovici logofăt și Ioan diacul, pentru a solicita sprijin contra sultanului. Solii au arătat oneazului că turcii și tătarii au devastat Moldova, regele polon a fost ostil, Petru Rareș n-a putut veni la Moscova și a trecut în „Țara Ungurească“ și de acolo s-a dus la sultan, care i-a redat domnia cu două părți din Moldova, luîndu-i o treia, și pentru 300 000 „zloți roșii“, în afară de tributul anual. (Cf. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, t. XXVIII, Moscova, 1965, p. 45, 143).

¹⁰⁹ Petru Rareș ar fi reluat tronul în 1542 cu un tribut pentru sultan de „12 mil escuz par an“. Cf. Hurmuzaki, Supl. II, p. 3. Cf. și „Studii“, 2, 1972, p. 235. Teodor n-a fost executat de Ștefan, cum afirmă, în oct. 1538, St. Górski.

parte. Sultanul îl consideră nu slugă, ci fiu și poate fi mai periculos¹¹⁰. A fost acuzat că vrea să ia Camenița. El îi oferă informații obținute prin spioni, în legătură cu tătarii, care amenință Polonia și Moldova¹¹¹. La 1 februarie 1542 regele polon răspundea moderat lui Petru Rareș, prin Matei Włodek, căpitan de Camenița. Arăta că este „satisfăcut” că a obținut tronul de la sultan și este interesat ca frontiera să fie sigură în baza jurămintelor și a tratatelor. Sigismund se scuza că nu i-a trimis un sol pentru că a aflat că Rareș a fost plecat în „Ungaria”¹¹². La 6 martie 1542 se anunța sosirea unei noi solii la Cracovia, care se referea la relațiile de prietenie pe care Petru Rareș le dorea cu regele Poloniei, căruia îi comunica noi știri despre turci¹¹³. „Frater Georgius” se referea, într-o corespondență cu regele Ferdinand, la 7 august 1742, la neîncrederea în Petru Rareș care este „schimbător” („inconstans”). La 22 septembrie 1542 brașovenii scriau lui G. Martinuzzi că aveau un „om” în Moldova pentru informații. Acesta le aducea la începutul lui octombrie 1542 știri în legătură cu expediția apropiată a lui Rareș spre Brașov „non proprio sed Turcae instinctu”. Brașovenii anunțau și pe sibieni. Armata lui Rareș cu bombardele se afla „in oppido Thattrusch”. De acolo Rareș putea fi într-o zi în „Siculia”. Rareș ar fi predat turcilor pe „oratorul” lui Ferdinand (in oppido Romano foro)¹¹⁴. În noiembrie 1542 Rareș se afla „in visceribus regni”. Martinuzzi comunica, de lângă Bistrița, lui Ferdinand, la 30 noiembrie 1542, că Rareș, cu turci și tătarii, a intrat în mod ostil în Transilvania. Circula versiunea că tot Ardealul va intra în slăpînirea lui, și între „cele trei națiuni” existau mari neînțelegeri în această problemă¹¹⁵. În decembrie 1542 Petru Rareș era în legătură directă cu Ferdinand prin Iacob Fischer și expediția o misivă din Salcia¹¹⁶. Ferdinand obținea din partea lui Radu, domnul Țării Românești, actul din 7 ianuarie 1543 (Tîrgoviște), prin care acesta, pe linia vechilor acorduri cu Ungaria, se recunoaștea „membrum Hungariae”, „după vechiul obicei” și presta formal „omagiul de credință și de supunere”, cu consensul boierilor și a „întreg poporul transalpin”. Va da ajutor contra turcilor și tătarilor, nu va merge la Poartă și va furniza lui Ferdinand informații în legătură cu turcii. La 3 aprilie 1543 Ferdinand se adresa lui Radu voievod cu mențiunea solului „eogr. Antonius de Thorozko” (Torozkay). În ultimii ani ai domniei, Petru Rareș

¹¹⁰ Într-o broșură polonă din 1553 se afirma că Petru Rareș a trecut la turci („... paucis ante annis Petrus dux Valachiae defecit ad Turcam...”). Cf. *Studii*, 3, 1969, p. 462.

¹¹¹ Hurmuzaki, Supl. II, p. 156—158.

¹¹² *Ibidem*, p. 159—160; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 40.

¹¹³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 51.

¹¹⁴ Hurmuzaki, vol. II, p. 228, 231, 233, 235.

¹¹⁵ Hurmuzaki, II, p. 286, 295, 308.

¹¹⁶ Hurmuzaki, vol. II, p. 91, 239; BCIR. vol. I, 1915, p. 284—285, Hurmuzaki, vol. II, p. 240—242. În 1544, umanistul polon St. Orzechowski adresa o „Oratio” regelui Sigismund, pentru o acțiune antiturcească, la care să participe și românii. Cf. C. Göllner, *Turcica*..., p. 378—393.

a fost preocupat exclusiv de probleme interne. În 1543 sultanul Soliman asigură pe regele Sigismund de comportarea pacifică a lui Petru Rareș¹¹⁷. Ilie Rareș încheia la 30 noiembrie 1546 (Cetatea Neamț) un acord cu regele polon Sigismund, cu mențiunea sfatului bisericesc și boieresc. La 26 august 1548 (Iași) urma acordul cu „Ioannes dux Hungariae et Transilvaniae“, în care se menționa vechea „confederacio“, a regilor Ungariei cu domnii Moldovei, urmînd să fie continuată. Negustorii din Transilvania vor circula liber în Moldova („iure consuetudinis“), cu plata taxelor¹¹⁸. În 1550 Ilie Rareș trimitea un sol la sultanul Soliman cu daruri (5 000 ducăți, „drappi di seta et d'oro et alcuni vasi d'argento et doi falconi uno bianco et l'altro negro“), relatează Giov. Malvezzi¹¹⁹. În mai 1551 Ilie Rareș venea în persoană la Constantinopol, cu circa 100 de cai pentru a săruta mina sultanului, obligat să vină la fiecare trei ani în persoană cu un cadou¹²⁰. La această obligație se referea și Cantemir. La plecarea lui Ilie Rareș la „Țarigrad“, după adunarea din „grădina“ de la Huși, se referă și cronicarul Eftimie. Ilie Rareș a impus la haraci boierimea și clerul. După executarea lui Vartic hatmanul o parte a boierimii s-a refugiat în Polonia¹²¹. La 30 mai 1551 Ilie Rareș „s-a făcut turc“. Sultanul „și l-a făcut fiu“ și i s-a dat sangeacul de Silistra¹²². Populația din Moldova ar fi cerut regelui polon să accepte tutela, obligîndu-se la un cens anual de 100 000 florini și 20 000 cavaleri pentru lupte¹²³. Moldova a fost acordată de sultan fratelui său Ștefan Rareș. La 3 iulie 1551, din Viena, Ferdinand se adresa lui Ștefan Rareș în legătură cu „turcirea“ fratelui său, agravînd nesiguranța pentru Moldova și pentru „republica creștină“ și-l îndemna să nu treacă și el la islamism¹²⁴. Tot în 1551 Ștefan Rareș trimitea pe Ioan Vrancean, pîrcălab de Ciceu, la Castaldo pentru negocieri, dar acesta își exprima neîncrederea („de Moldavo nullo modo est confidendum“). În teritoriile habsburgice se afla în 1550, cu pensie de la regele Ferdinand, pretendentul Aron (mort în 1563), fiu al lui Bogdan, fugit de teama lui Petru Rareș¹²⁵. În ianuarie 1552 soli ai sultanului Soliman cereau lui Ștefan Rareș să intervină în Ardeal. Prin soli la Castaldo Ștefan Rareș își afirma încă fidelitatea față de Ferdinand și cerea castele în Ardeal pentru un eventual refugiu¹²⁶. Ștefan Rareș a dispus uciderea a circa 80 negustori turci, care veneau spre Suceava, li s-au luat mărfurile,

¹¹⁷ Hurmuzaki, vol. II, p. 242—243; cf. *Katalog dokumentów tureckich*, p. 82.

¹¹⁸ Hurmuzaki, vol. II, p. 249—250.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 257.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 263.

¹²¹ Eftimie, ed. Bogdan, p. 165—166. Cf. și N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXII, p. 59. În 1551 se aflau în Polonia 12 boieri care nu voiau să revină în Moldova.

¹²² Hurmuzaki, vol. II, p. 263.

¹²³ Hurmuzaki, vol. XI, p. 42, 44.

¹²⁴ Hurmuzaki, vol. II, p. 265—266; Veress, *Documente...*, vol. I, p. 47, 53—57.

¹²⁵ *Ibidem*, vol. I, p. 42, 47, 247.

¹²⁶ Cf. și Macarie, în *Cronici slavo-române*, ed. P. P. Panaitescu, p. 105.

au fost duși la închisoarea de la Neamț, asasinați și cadavrele aruncate „in caminum cementarium”¹²⁷. Ștefan Rareș a dispus să fie ucis un vameș („teloneator”), acuzat pentru a scăpa de suspiciune, în fața unui turc, care a protestat în numele sultanului¹²⁸. Ștefan Rareș spera să reia Tighina de la Turci și conta pe relațiile cu Ferdinand. În mai 1552 se scria că sultanul ar fi redus cu 2/3 tributul Moldovei, pentru a-și asigura concursul domnului moldovean¹²⁹. Urma expediția în Transilvania, la care se referea Castaldo, în iunie 1552. La 8 iulie 1552 se anunța intrarea lui Ștefan Rareș în Ardeal, cu oști, pe la Trotuș, cu 24 bombarde, „pentru a prăda și incendia după obicei”¹³⁰. La 26 iulie 1552, se menționa revenirea lui Ștefan Rareș în Moldova¹³¹. În 1552 era prezent în Ardeal arhitectul Alessandro din Urbino pentru întărirea pasurilor spre Moldova și Muntenia¹³². În aceste condiții s-a produs asasinarea lui Ștefan Rareș la Țuțora de o conjurație de boieri stimulați de Castaldo și regisată de cercuri polone interesate de a crea o situație echivalentă cu o anexiune¹³³. În 1553 se afirma că Ștefan Rareș a fost asasinat de boieri „col mezzo dei Polacchi” și nu cu intervenția directă a lui Castaldo, interesat și el¹³⁴. Sultanul amenința cu expediția la Dunăre pentru a anihila imixtiunea polonă, contrarie „capitulațiilor”. Regele polon Sigismund August se referea la 20 septembrie 1552 la asasinarea lui Ștefan Rareș, „islamizat și tiran”, de „Valahi” și la instalarea lui Alexandru stolnic „Valachus non obscuro inter suos loco natum”, ca „palatin”, care servea în armata polonă cu 300 cavaleri valahi¹³⁵. La 9 septembrie 1552, din Hirău, „boierii Țării Moldovei” se adresau lui I. B. Castaldo și lui Andrei Bathory, referindu-se la scrisoarea trimisă lor în legătură cu înlăturarea lui Ștefan Rareș („per prudenciam et industriam nostram”). Ei afirmau că „Deus omnipotens” i-a îndemnat și ajutat, pentru că erau în nesiguranță și ei și populația („nam nemo nostrorum tam boyeronum quam eciam incolarum regni Moldaviae libertatem corporis atque animi habere potuit”). Ștefan Rareș era tiran și imoral. Au ales domn pe Alexandru fiul lui Bogdan¹³⁶. În octombrie 1552 Castaldo se referea la știri aduse de un boier moldovean în legă-

¹²⁷ Veress, *Documente...*, vol. I, p. 78—80.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 80 (știre din Sibiu, cu data de 11 aprilie 1552).

¹²⁹ Hurmuzaki, vol. II, p. 274.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 290 ; Cf. și *Quellen* IV, p. 12, 80, 510—514, 490.

¹³¹ Hurmuzaki, vol. III, p. 25. La 30 octombrie 1552 se sublinia că Ștefan Rareș a urmat pe tatăl său în atitudinea politică, asigurând pe regele Ferdinand de credința sa și apoi a invadat Ardealul cu turci, a pustiit și a luat prizonieri. Cf. Veress, *Documente...*, vol. I, p. 109.

¹³² Veress, *Documente...*, vol. I, p. 72.

¹³³ Cf. și I. Minea, *Despre sfârșitul lui Ștefăniță Rareș și ceva despre Alexandru Lăpușeanu*, extras din Cercetări Istorice, a. X—XII, 1936, p. 8—9.

¹³⁴ Hurmuzaki, vol. XI, p. 46.

¹³⁵ Hurmuzaki, Supl. II, p. 173—175, 184.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 288.

tură cu planul asasinării lui Ștefan Rareș și care i-a cerut scrisori către boieri stimulându-i contra „tiranului“. O știre din 28 septembrie 1552 relatează rolul lui Castaldo¹³⁷ („Castaldo ha fatto ammazzare il Moldavo qual era alla divotion del Turcho et haveva 300 Turchi alla guardia sua, che son stati ammazzati con lui et haveva il detto Moldavo da cinquanta millia persone in esser per entrare in Transilvania che son andati tutti in fumo et ha creato ivi uno voievoda amato dalli popoli et alla divotion di Sua Maiesta...“)¹³⁸. Relatări ample în legătură cu asasinarea lui Ștefan Rareș și amestecul direct polon conțin analele lui Stanislaw Orzechowski. Este scos în relief și rolul lui Mikolaj Sieniawski, care a fixat în secret data intervenției și asasinării pentru a nu se divulga. Încă din ianuarie 1552 o serie de boieri, care se aflau în Polonia, au aclamat pe „Petrus pincerna“ „princeps Daciae“. În Moldova se aflau partizanii lor Sturza vornic (în documente din 1552 Ion Sturza portar de Suceava), Movilă (Vascan) hatman (?) și Moțoc. Noul domn a intrat în Moldova cu Zamoyski, Mikolaj Sieniawski fiul, Antonio Mora spaniolul, cu infanterie¹³⁹. Joldea, susținut de mama lui Ștefan Rareș, a fost capturat de Paul Seczyńskiowski. Într-o relatare din 1553 era justificată intervenția militară polonă în Moldova, fostă „feudalis“ regilor Poloniei pînă la „dezertarea“ lui Petru Rareș la turci. Ștefan Rareș era considerat „stultus juvenis“, care a ucis „plures viros praestantes“. „Tiranul“ a fost ucis „cu judecata dreaptă a lui Dumnezeu“. Era elogiât Lăpușneanu „om drept și înțelept“¹⁴⁰. În octombrie 1552 regele polon Sigismund August a întreprins adevărate consultări cu clerul înalt polon, în legătură cu situația din Moldova și acțiunea întreprinsă și implicațiile și perspectivele imediate. La 1 octombrie 1552 episcopul de Chelm arăta că este știut de toată lumea că „terra Moldaviae“ este a sultanului și nu este permis nimănui să se atingă de ea. Este periculos să intervină polonii în Moldova pentru că se încalcă acordul cu turcii. Este plăcut auzului că Ștefan Rareș a fost ucis de ai săi și că Petru stolnicul a prestat jurămint de palatin regelui polon¹⁴¹. La 5 octombrie 1552 episcopul de Cracovia Andrei Zebrzydowski scria regelui Sigismund August că în „Valahia“ s-a acționat fără știrea regelui și fără consultarea senatorilor („intempestive incommodeque est gestum“). Se

¹³⁷ Pentru Castaldo cf. și M. Sloy (Viena), *Die Bedeutung der Moldau und Walachei in den österreichischen Türkenkriegen des 16. und beginnenden 17. Jahrhunderts*, (Bericht), Graz, 1970.

¹³⁸ Veress, *Documente...*, vol. I, p. 113. Castaldo însuși scria regelui Ferdinand, la 11 septembrie 1552, că a fost silit să acționeze pentru înlăturarea lui Ștefan Rareș, care pregătca o nouă invazie în Ardeal. Spera acum să aibă liniște dinspre Moldova pentru cîva timp. Cf. Veress, *Documente...*, vol. I, p. 102—103; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 63—64. Cf. și E. D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History*, Londra, 1964, p. 31.

¹³⁹ Pentru introducerea lui Lăpușneanu, cf. și *Historia Polski* (red. H. Lowmianski), t. I, Varșovia, 1960, p. 211.

¹⁴⁰ Cf. „Studii“, 3/1969, p. 462—463.

¹⁴¹ Hurmuzaki, supl. II, p. 179, 184.

făcea mențiunea prezenței unor mercenari poloni („privatos milites“) din gărzile regale („praesidiis“) în Moldova. Același se referea la „jus Turcae in Valachia vetus atque legitimum“ și la necesitatea expedierii unui sol la turci care să arate că „tumultul“ din „Valachia“ s-a produs fără știrea regelui¹⁴². La 8 octombrie 1552 episcopul de Premisl comunica regelui opinia sa. El considera că evenimentele din Moldova (instalarea lui Lăpușneanu și supunerea boierilor mari regelui) s-au produs cu „voința divină“ („voluntate divina non autem ingenio vel industria aliqua hominum esse factam“) ¹⁴³. Este o notă comună de machiavelism în toate aceste relatări. La 11 octombrie 1552 Leonard episcopul de Camenița se referea, în scrisoarea către rege la solul trimis la turci (Valentin Dembienski), în legătură cu situația din Moldova¹⁴⁴. La dieta din Cracovia din 1553 s-au făcut referiri la omagiul lui Ștefan cel Mare pentru regele Cazimir prestat la Colomea. Se arată că în Moldova aproape că nu există „nobilime“ și că și un păstor poate deveni boier sau domn. Se manifesta teamă de represalii din partea turcilor, în urma intervenției polone în Moldova. Se considera necesar ca Lăpușneanu să aibă 2 000 cavaleri și 1 000 infanterie poloni, care să-l apere de revolte și de turci. El nu va putea executa oameni fără a consulta pe poloni, sub amenințarea înlocuirii de rege. Deci se considera necesară o destindere¹⁴⁵. Regele polon se mai referea și la amenințarea intervenției tătare care plana. Alexandru Lăpușneanu a prestat în 1552 jurământul de supunere la Bakota. El se obliga la „consilium et auxilium contra omnes hostes sanctae crucis“, să nu încheie nici un fel de acord cu vreun „domn străin“. La finele actului se făcea mențiunea a 60 boieri (6 nominal). În actul din 22 iunie 1553 (Hirlău), de reînțărare a jurământului de credință din 1552, Alexandru Lăpușneanu considera pe Sigismund August „prieten și părinte“. Era menționat „a tot puternicul sfat de boieri“¹⁴⁶. Regele Ferdinand scria prudent lui Castaldo că prin uciderea lui Ștefan Rareș nu se poate aștepta nimic bun de la turci, care au trimis lui Lăpușneanu „vexillum“ și o gardă de 500 turci. La 22 octombrie 1552 Castaldo relatea lui Ferdinand instalarea lui Lăpușneanu „creatura regis Poloniae“. Ferdinand îi trimitea textul jurământului prestat de Lăpușneanu regelui polon și îi cerea să facă la fel cu domnul muntean¹⁴⁷. Cronicarul Eftimie și Azarie ulterior se refereau numai la „ajutorul de la craiul leșesc“ dat lui Alexandru Lăpușneanu, acceptat de „tot poporul, căpeteniile oștilor, episcopi și boieri și tot sfatul“¹⁴⁸. În 1560 „senatores terre Moldavie“ se adresau lui Ferdinand I

¹⁴² Hurmuzaki, supl. II₁, p. 185—186.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 187—188.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 189—190.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 194—195, 197.

¹⁴⁶ Hurmuzaki, II₅, p. 31—32; Bogdan-Iorga, *Album paleografic...*, București, 1926, pl. 77, 78, 79.

¹⁴⁷ Veress, *Documente...*, vol. I, p. 106—110.

¹⁴⁸ Cf. *Cronici slavo-române*, ed. P. P. Panaitescu, p. 122—123 și 140.

în legătură cu Alexandru Lăpușneanu („rustico genere natus“) impus de armele polone¹⁴⁹. Alexandru Lăpușneanu a căutat inițial să aibă relații normale cu Castaldo și cu regele Ferdinand. Lăpușneanu a intrat în legătură cu Castaldo („literis credentialibus“), afirmându-se „creștin“ și antiturc și doritor de relații amicale. Lăpușneanu i-a trimis lui Castaldo un „orator“, care l-a înștiințat că a revenit de la Constantinopol solul trimis de Ștefan Rareș și a adus știrea înfringerii trupelor turcești de regele persan. Rustan Pașa a plecat cu noi trupe¹⁵⁰. Castaldo își propunea să pună efectiv pe domnii români sub dependența habsburgică, dar continuând a fi tributari turcilor „perchè gli stanno troppo in le fauci“¹⁵¹. Castaldo („supremus bellicus locumtenens“) scria lui Maximilian, la 27 noiembrie 1552, din Alba Iulia, că Lăpușneanu cere „bunurile pe care predecesorul său le posedă“ în Transilvania, din care au fost atribuite lui Francisc Chendi, 3 sate. Lăpușneanu i-a trimis lui Castaldo din nou doi soli¹⁵². În 1553 se făceau referiri la Cracovia, în dietă, în legătură cu amenințarea Moldovei de turci și de tătari și cu măsurile de apărare luate de Lăpușneanu¹⁵³. Regele polon a trimis la Poartă o solie pentru a arăta că își asumă protecția noului domn al Moldovei¹⁵⁴. Relațiile polone cu Poarta s-au „normalizat“ prin tratatul din 1553 și acordul de la Lublin, din 12 martie 1554, încheiat de sultanul Soliman și regele Sigismund August. Se prevedea circulația normală a negustorilor și sistarea intervențiilor tătarilor¹⁵⁵. Regele polon va da Hanului cadoul obișnuit și va preda Porții pe fugarii din Moldova cu bunurile lor. În 1553 se făceau în dieta polonă referiri la tributul Moldovei față de turci evaluat la 130 000 zloți polonezi¹⁵⁶. În anii 1552—1553, după relatarea lui Alexandru Lăpușneanu, din 25 martie 1553, pesta („plaga pestilencie“) a făcut mii de victime în Moldova și Lăpușneanu considera necesară venirea unor străini pentru practicarea agriculturii și se adresa bistrițenilor¹⁵⁷. În relațiile cu Brașovul, în 1553, Alexandru Lăpușneanu arăta că nu poate plăti mărfurile decât cu boi, din lipsă de numerar („parata pecunia“¹⁵⁸). În august 1554 Ferdinand comunica cu Lăpușneanu prin solul Bertholdus Răbniz și se referea la ordinele date lui de sultan să devasteze Transilvania, unde se aflau în 1553 „milites germani“ la care se referea Castaldo. Lăpușneanu amenința pe transilvănenii cu intervenția pentru a restabili ordinea tur-

¹⁴⁹ Hurmuzaki, vol. II₁, p. 385—386.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 288—290; Veress, *Documente...*, vol. I, p. 109 („oratorul“ lui Lăpușneanu era Gaspar „literatus“).

¹⁵¹ Hurmuzaki, vol. II₅, p. 40.

¹⁵² Hurmuzaki, vol. II₁, p. 303.

¹⁵³ Hurmuzaki, vol. XI, p. 46; Hurmuzaki, Supl. II₁, p. 199—200.

¹⁵⁴ Hurmuzaki, vol. XI, p. 47.

¹⁵⁵ Hurmuzaki, supl. II₁, p. 202—204; *Katalog dokumentów tureckich*, p. 138—139.

¹⁵⁶ Hurmuzaki, supl. II₁, p. 195.

¹⁵⁷ Hurmuzaki, XV₁, p. 491; *Quellen*, IV, p. 8 și 490.

¹⁵⁸ Hurmuzaki, vol. XV₁, p. 496.

cească prin readucerea lui Ioan Sigismund Zapolia¹⁵⁹. Regina Izabella primise în 1552 compensație pentru renunțarea, în 1551, în numele ei și a fiului său Ioan Sigismund, la drepturile asupra coroanei Ungariei, ducatele de Opole — Racibórz și Ziemlice, pe care le considera drept un azil momentan și nu o compensație legitimă¹⁶⁰. În 1553 dieta transilvăneană discuta situația mizeră a țării, amenințată cu intervenția militară dacă nu este reintrodus fiul regelui Ioan. Lăpușneanu a trimis pe Ioan Moțoc cu 1000 oameni, care au prins în munți spioni și au intrat în Rodna și Năsăud revenind apoi în Moldova¹⁶¹. În 1554 sultanul Soliman, în război cu Persia, și-a ucis fiul Mustafa pentru trădare și l-a înmormîntat cu onoruri la Brussa¹⁶². În 1554 Lăpușneanu se referea la expediția în Transilvania, la forța turcilor și la înconstanța creștinilor. Regii Franței, Angliei, Poloniei au putere, Moldova și Țara Românească dau tribut sultanului și îi execută dispozițiile dar au și libertate. Regele Ioan trebuia acceptat și tributul achitat¹⁶³. Sultanul Soliman, din Amasia (Cappadocia), reamintea lui Ferdinand că Ungaria și Transilvania au fost cucerite cu sabia¹⁶⁴. Sultanul a jurat să nu ia tribut de la Ferdinand pentru Transilvania oricît ar da. În octombrie 1555, după relatările lui Verancius și Zay către Ferdinand, însuși Lăpușneanu era pus în discuție în divan la Constantinopol, pentru a fi înlocuit, pentru că fusese introdus de poloni, nu de turci și i s-a cerut să meargă la Constantinopol, unde se afla un nepot al său¹⁶⁵. În anii 1553—1557 solii regelui Ferdinand (Antonius Verancius episcop de Pécs, Francisc Zay, Giov. Maria Malvezzi, Augerius Busbeck) au făcut demersuri la Poartă și la sultan cu mii de ducăți și cadouri (ceasornice). În 1556 Ferdinand făcea Porții oferte fabuloase pentru restul Ungariei („residua Hungariae pars“). Ferdinand contracta împrumuturi de la negustorii italieni Scaramella și Pietro Dellavecchia venețieni)¹⁶⁶. În instrucțiunile date solilor săi Ferdinand făcea reflecții referitoare la dispariția marilor monarhii, pe care divinitatea le-a prăbușit pentru a-i încuraja să persiste¹⁶⁷. În 1559 se ajungea la un acord între Soliman și Ferdinand. La 30 iulie 1556 (Iasi) Lăpușneanu se adresa sibienilor arătînd că sultanul i-a dat ordin să intervină cu armată pentru a reda Transilvania principelui Sigismund, fiul regelui Ioan al Ungariei, și să nimicească „facțiunea germanică“. Un ceas turc l-a oprit

¹⁵⁹ Hurmuzaki, vol. XV₁, p. 490.

¹⁶⁰ Acta Poloniae Historica, vol. XXII, 1970, p. 94.

¹⁶¹ Hurmuzaki, vol. II₅, p. 78—79, 96, 132, 138, 175, 178.

¹⁶² *Ibidem*, p. 131.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 179—181.

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 288.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 296.

¹⁶⁶ Hurmuzaki, vol. II₅, p. 224—235 și 362; cf. și R. Ciocan, *Politica Habsburgilor față de Transilvania în timpul lui Carol Quintul*, București, 1945, p. 189—197.

¹⁶⁷ Hurmuzaki, vol. II₅, p. 132, 137, 182, 183, 186, 224, 235, 249, 268 și 293; vol. II₁, p. 347.

să meargă mai departe la Brașov¹⁶⁸. Lăpușneanu intra în Ardeal, cu forțe importante, în „provincia secuilor” în drum spre Brașov. Avea cu el 30 bombarde, 7 mari pentru ghiulele de piatră și circa 200 infanteriști pușcași „ex civitatibus Moldaviae”. În 1555 fusese dus captiv în Moldova Petru Gerendi, în 1556 era adus și Francisc Bebek, eliberat la cererea reginei și asasinat în 1558 la Alba Iulia. Transilvania a fost devastată¹⁶⁹. În februarie 1557 Izabella revenea cu Ion Sigismund la Alba Iulia¹⁷⁰. În 1558 sultanul ar fi ordonat Izabellei să restituie bunurile domnului Moldovei (domeniul Cetății de Baltă). Lăpușneanu a trimis la regină doi boieri, i-a maltratat solii și a făcut prădăciuni în Bîrsa¹⁷¹. În 1558—1559 Alexandru Lăpușneanu a avut relații intense cu liovenii ortodoksi, pe care îi subvenționa cu mii de zloți pentru construirea bisericii și întărirea comunității. În 1561 le reproșă neglijarea bisericii¹⁷². În 1559 erau prezenți în Moldova un florentin și un venețian „per far mercato d'una gran quantità di bovi per condurli in Germania”¹⁷³. În august 1559 Lăpușneanu trimitea sol în Prusia pe Michal Rohozinski, pentru comerțul cu vite¹⁷⁴. În 1560 a intervenit o situație nefavorabilă pentru Lăpușneanu la Poartă. A fost acuzat de asasinarea unui negustor al sultanului, armean islamizat. Sultanul comunica regelui Sigismund că l-a reconfirmat în domnie și va trebui să acționeze altfel¹⁷⁵. La 9 aprilie 1561 papa Pius al IV-lea solicita lui Alexandru Lăpușneanu să trimită reprezentanți la conciliul general ecumenic de la Trident, oraș la limita între Germania și Italia¹⁷⁶.

Acapararea tronului Moldovei de Ioan Despot marca un succes spectaculos dar efemer al politicii diversioniste habsburgice, cu complicitatea și imixtiunea unei fracțiuni a magnaților poloni¹⁷⁷. Regele polon Sigismund August, la 1 aprilie 1561, s-a pronunțat contra ajutorării lui Despot, pentru a se evita complicații în raporturile cu turcii. În 1561 era trimis sol la Lăpușneanu M. Konarski¹⁷⁸. Despot avea militari germani (Georgius Schertling «magister tormentorum» și Thomas Messerschmidt «pixidarius»). Lăpușneanu era înălăturat în seara zilei de 18 noiembrie 1561, după o luptă aproape de Botoșani. Un că-

¹⁶⁸ Hurmuzaki vol. XVI, p. 522—523.

¹⁶⁹ Hurmuzaki, vol. II, p. 415; *Quellen*, Kronstadt, IV, p. 8, 518—519.

¹⁷⁰ Hurmuzaki, vol. II, p. 323, 382, 518—519. Ioan Sigismund Zapolia murea fizic în 1571. Cf. Hurmuzaki, vol. VIII, p. 123 și 127.

¹⁷¹ Hurmuzaki, vol. II, p. 401, 407—408, 447, 637; cf. și D. Prodan, *Domeniul cetății Ciceu la 1553*, Anuarul Institutului de istorie Cluj, vol. VIII, 1965, p. 73—113.

¹⁷² Hurmuzaki, supl. II, p. 205—216, 220—221.

¹⁷³ Hurmuzaki, vol. VIII, p. 87.

¹⁷⁴ Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 70—85.

¹⁷⁵ Hurmuzaki, supl. II, vol. I, p. 219.

¹⁷⁶ Hurmuzaki, vol. II, p. 479—480.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 473, 477, 480, 495—497; Hurmuzaki, supl. II, p. 14—15; *Quellen*, IV, p. 81, 522.

¹⁷⁸ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 91; Hurmuzaki, supl. II, vol. I, p. 219.

lăreț ungur a dat jos, cu lancea, căciula din piei de zibeline a lui Lăpușneanu¹⁷⁷. Lăpușneanu a ordonat mobilizarea generală, dar abia 20.000 de oameni s-au prezentat, pentru luptă. S-au pregătit 4—5.000 de furci¹⁸⁰. Despot a lăsat la cetatea Suceava pe Anton Székely și a continuat urmărirea lui Lăpușneanu cu 28.000 oameni și 16 bombarde. Despot a trimis o solie la Poartă cu scrisorile lui și ale boierilor, arătând că a fost chemat contra tiraniei lui Lăpușneanu¹⁸¹. A luat domnia ca ereditară și oferea tribut obișnuit sau mai mare dacă dorește sultanul. În decembrie 1561 circula versiunea că sultanul va trimite un begler-beg pentru a pune capăt surprizelor¹⁸². Sultanul Soliman a confirmat pe Despot Heraclide, ca domn cu tribut ordinar de 20.000 ducăți, și-i anunța expedierea steagului. O altă știre din Constantinopol arăta că sultanul a confirmat pe Despot pentru 20.000 „escuz“ mai mult decât dăduse Lăpușneanu, care plătea 30.000¹⁸³. A. M. Gratiani evalua venitul lui Despot la 400.000 galbeni, iar tributul pentru Poartă la 60.000. Despot a fost investit de capigibașa Ferrat aga, dar n-a voit să iasă din cetatea Suceava, de teama unui atentat, pentru ceremonia întronării „în cîmp“, după obiceiul țării. Acest capigibașa elogia pe Despot pentru vederile sale progresiste, urmărind bunăstarea poporului și echitate. Despot a jurat credință lui Ferdinand. Regele polon Sigismund n-a fost favorabil pentru ajutarea lui Despot, pentru a se evita complicațiile cu turcii. În afară de obligațiile pecuniare asumate față de Francisc Zay, Despot a adus în Moldova numeroși străini (germani, italieni), tehnicieni, care trebuiau să exploateze resursele țării și să contribuie la modernizarea acesteia. Pe Albert Laski¹⁸⁴ l-a constituit succesor la domnie și i-a dat Hotinul (cu 300 de sate). Lui Anton Székely, pe care Despot îl elogia pentru curajul său, i-a atribuit în 1562 8 sate și un stipendiu anual de 600 de florini¹⁸⁵. În 1566 Maximilian regele Ungariei se referea la acordarea de Despot pentru servicii lui Anton Székely domeniului cetății Ciceu („dirutae arcis“), pe care atunci fiul regelui Ioan îl avea cu consensul (?) lui Alexandru Lăpușneanu. Dar și în 1568 (martie 20) sultanul a dat dispoziția să se restituie domnului Moldovei cetățile („arces“) Ciceu și Cetatea de Baltă“ fără nici o ami-

¹⁷⁹ Hurmuzaki, vol. XI, p. 58; Veress, *Documente...*, vol. I, p. 202—203.

¹⁸⁰ *Mélanges d'Histoire Générale*, vol. II, 1938, p. 398—417.

¹⁸¹ Împotriva lui Lăpușneanu a acționat Moțoc, vornicul de Suceava, al cărui fiu a fost dus la Despot de I. B. Gallo Brixiensis, „vir humanissimus“, venit în Moldova în legătură cu comerțul de vite și implicat în acțiunea lui Despot. Cf. Hurmuzaki, vol. II₁, p. 387; Hurmuzaki, vol. VIII₁, p. 88—89; E. D. Tappe, *Documents...*, p. 33—34.

¹⁸² Hurmuzaki, supl. II₁, p. 15.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 16; Veress, *Documente...*, vol. I, p. 207, 210—211.

¹⁸⁴ Împreună cu Albert Laski, pentru ajutarea lui Despot să ia domnia, a fost în Moldova și A. Guagnin („praefectus peditum“) și a văzut în 1562 „oasele“ oamenilor lui Jan Albert. Cf. A. Guagnin, *Sarmatiae europaeae descriptio*, Spira. 1581, p. 21.

¹⁸⁵ Hurmuzaki, vol. II₅, p. 505.

nare¹⁶⁶. Ferdinand cu fiul său Maximilian au organizat un serviciu de spionaj în Moldova condus de Joannes Belsius atașat oficial lui Despot¹⁶⁷. În acest timp (1562) Augeriu Busbeck, solul lui Ferdinand la Poartă, ducea negocieri pentru un acord de pace cu sultanul Soliman pentru opt ani. Despot, în vîrstă de circa 40 ani, și-a organizat un nou aparat de conducere cu boieri (Barnovschi, Moțoc, Stroici, Darman) și umaniști, (Georgius de Revelles „homo aliquot linguarum peritus“, Horatius Curio, Ioachim Prudentius, Dionisius Avalus medicul). Moldova părea să se transforme într-un șantier pentru modernizare la nivel vest-european¹⁶⁸. Sultanul Soliman l-ar fi sfătuit pe Despot să nu epuizeze „provincia“ cu cheltuieli inutile. În 1562 Despot ținea legătura cu Ioan Sigismund Zapolia prin solul „Ioannes Vrancich“¹⁶⁹. Despot trimitea la Constantinopol soli pe Andrei pîrcălab de Roman și Toma Grama pitar. La 12 decembrie 1561, din Vaslui, Despot scria regelui polon Sigismund August despre aducerea lui în domnie de „altissimus parens naturae“ (în 1563 se referea la „pater coelestis totius machinae creator“) și despre intențiile sale pacifice („cum vicinis pacem colamus“)¹⁷⁰. La 15 ianuarie 1563 (Suceava) Despot își instituia succesor pe Albert Laski la domnie¹⁷¹. Reacția maselor populare s-a produs inevitabil¹⁷². În iulie — august 1563 se știa la Constantinopol că moldovenii, „selon leur naturel“, s-au revoltat sub conducerea lui Ștefan Tomșa, fost pîrcălab de Ciubărciu (1535). Odată cu Despot la Suceava au fost asasinați la Neamț tehnicienii săi (metalurgiști, arhitecți etc.)¹⁷³. Azarie elogia pe viteazul Tomșa (Ștefan) care a înlăturat pe Despot „șarpele care se încuibase în cetatea Suceava“, dar n-a putut rezista „tătarilor feroși, care au năvălit în Moldova la un semn al sultanului“. Azarie se referea la „iarna întunecată a luteranilor necurați“¹⁷⁴. Despot a aborât steagul sultanului în foișorul din cetatea Suceava. Cercurile germane au primit cu consternare știrea executării lui Despot de Tomșa la 25 noiembrie

¹⁶⁶ Hurmuzaki, vol. II, p. 596—597 și 637.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 506.

¹⁶⁸ Cf. și RRH 2, 1971, p. 257—265; Hurmuzaki, supl. II, p. 18.

¹⁶⁹ Hurmuzaki, II, p. 421.

¹⁷⁰ *Hurmuzaki*, supl. II, p. 222—223. La B. Castiglione „la gran machina del mondo“.

¹⁷¹ Hurmuzaki, supl. II, p. 223—224, 228—229.

¹⁷² Hurmuzaki, vol. XI, p. 61. Eremia Movilă a avut la Suceava, în 1598, o discuție cu juristul polon Jan Herbut, care îi reproșa obiceiurile turcești din Moldova, „de o sută și citeva zeci de ani sub puterea și ascultarea turcească“. „Suportăm cu umilință“ i-a spus Ieremia Movilă, care fusese în occident, în 1593, și i-a amintit de intențiile de civilizare ale lui Despot și de drama lui. Tatăl lui Ieremia Movilă, Ion Movilă a fost mare logofăt al lui Despot. Cf. P. P. Panaitescu, *Doc. Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 53—54. Cf. și A. Oțetea, *Wittenberg et la Moldavie*, în vol. *Renaissance und Humanismus...*, vol. I, Berlin, 1962, p. 302—321; E. D. Tappe, *Documents...*, p. 36.

¹⁷³ Hurmuzaki, supl. II, p. 18, 477. DLR XVI, p. 380.

¹⁷⁴ *Cronici slavo-române* ed. P. P. Panaitescu, p. 144—146: „Studii“, 1953, p. 201—213; Hurmuzaki, vol. III, p. 94, 95, 97.

1563¹⁹⁵. S-a răspîndit versiunea falsă că sultanul a admis noua schimbare, dar, în realitate, el a restabilit pe Alexandru Lăpușneanu, refuzat de moldoveni și sprijinit de sangiaci¹⁹⁶. Alexandru Lăpușneanu a fost însoțit „în surghiun peste mare” (la Iconium) de Petre Albotă logofăt¹⁹⁷. Știri contemporane se referă unanim la aclamarea lui Tomșa de masele populare¹⁹⁸. Tomșa a înfrînt pe Dimitrie Wisniowiecki, venit în ajutorul lui Despot. La 18 septembrie 1563 (din Wilno) regele polon Sigismund August se adresa lui Ștefan Tomșa în legătură cu trecerea unui sol la turci (Jerzy Jazlowiecki castelan de Camenița) prin Moldova și cu relațiile de prietenie pe care le dorește¹⁹⁹. Tomșa a trimis în octombrie 1563 soli la regele polon pe Vășian diac și Korolka. La 13 octombrie 1563 regele polon Sigismund August se referea la instabilitatea valahilor care l-au chemat pe Despot, ca și pe Wisniowiecki, și la atitudinea lui Laski, care a luat Hotinul și a acționat contrar vechilor acorduri cu turcii. Tomșa a ridicat întreg poporul la arme, între 80—100.000 de oameni, pentru a împiedica intrarea lui Alexandru Lăpușneanu în Moldova²⁰⁰. Victoria lui Tomșa era dată ca sigură la Constantinopol. Sultanul ar fi spus în ianuarie 1564 lui Lăpușneanu că nu poate înfrînge voința poporului („popoli bogdani”) și i-a oferit un sangiac, dacă se face „turc”, compensație pentru Moldova²⁰¹. La 27 februarie 1564 se scria că masele populare din Moldova preferă să „moară cu armele în mîini alături de Tomșa”, care domnește cu asentimentul poporului²⁰². Voința maselor a fost înfrîntă de intervenția lui Lăpușneanu în martie 1564, cu turci și tătari²⁰³. Sultanul, satisfăcut de „victoria” lui Lăpușneanu, a cerut hanului tătarilor, care au jefuit și distrus 12 localități și au luat în captivitate circa 20.000 „suflete” să elibereze robii²⁰⁴. Lăpușneanu avea gardă de ieniceri. El a permis turcilor și tătarilor să prade și să ia robi din ținuturile Iași și Huși și din sudul Moldovei²⁰⁵. La 11 martie 1564 Lăpușneanu se adresa din Iași bistrițenilor, în legătură cu relațiile comerciale („telonio solito”), referindu-se la reluarea domniei („bene moderatam et rempublicam liberam”) ²⁰⁶. Executarea lui Tomșa, spoliat de tezaurul țării, circa 300.000 ducăți²⁰⁷, dus cu el în Polonia, Ioan Moțoc spătar și Petru Spancioc vornic, în mai 1564, a marcat paroxismul în atitudinea inumană a regelui polon.

¹⁹⁵ Hurmuzaki, vol. XI, p. 64, *Quellen*, vol. V, p. 139.

¹⁹⁶ Hurmuzaki, vol. VIII, p. 94—95 și 97, vol. XI, p. 62.

¹⁹⁷ *D.I.R.*, XVI₂, p. 218—219.

¹⁹⁸ Hurmuzaki, vol. VIII, p. 94, 97 : XI, p. 62, 66—67 : supl. II₁, p. 16—19.

¹⁹⁹ Hurmuzaki, supl. II₁, p. 226—227.

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 477, 496, 498 și 512.

²⁰¹ Hurmuzaki, vol. XI, p. 66—68. E. D. Tappe, *Documents...*, p. 38.

²⁰² Hurmuzaki, vol. XI, p. 66, 68.

²⁰³ *Ibidem*, p. 69, 71 : *Quellen*, vol. V, p. 139.

²⁰⁴ Hurmuzaki, vol. II₁, p. 512.

²⁰⁵ Hurmuzaki, vol. XI, p. 71.

²⁰⁶ Hurmuzaki, vol. XV₁, p. 597.

²⁰⁷ E. D. Tappe, *Documents...*, p. 38.

Tomșa căutase refugiu în Polonia cu mase întregi. Pentru suma de 15.000 florini de aur ungurești, datorată lui Francisc Zay, consilier al lui Ferdinand și căpitan de Cassovia, Despot i-a trimis prin Michael Mezthy („civis cassoviensis“) 1.425 boi, în valoare de 16.500 florini ungurești, dar n-au ajuns la destinație, datorită precipitării evenimentelor și „armenta illa boum“ (cu ciobani) a fost mistuită în teritoriul polon, la Sniatyn. Mezthy a plătit la Sniatyn taxele, la trecerea din „regnum Moldaviense în regnum Poloniae“²⁰⁸. Acuzații au fost aruncate asupra lui Ștefan Tomșa și oamenilor săi, asupra tătarilor și pestei. Au urmat anchete în 1564—1565, la Halicz, la cererea lui Francisc Zay, dar însuși regele polon a manifestat o atitudine de duplicitate. Zay avea o poliță („litterae assecutoriae, obligatoriae, recognicionales“) pentru 15.000 florini ungurești, de fapt pentru 8.000. Aceste „litterae“ n-au putut fi găsite în 1573, după moartea lui Zay în 1571. Zay i-a trimis lui Despot, prin M. Mezthy, cupru și fier în zece care, pe care le-a luat Jazlowiecky. Zay protesta în legătură cu dreptul circulației cu mărfuri pentru orice „nație“. Regele polon se referea în 1565 la judecarea după principiul „ex praescripto juris actor forum rei sequitur“²⁰⁹. La 1 aprilie 1564 sultanul Suleiman se adresa lui Sigismund August, „amic și prieten“, în legătură cu „falsul voievod“ Ștefan, care a fugit în fața armatelor de intervenție în favoarea „sclavului“ său Alexandru. Trimitea pe dragomanul Ibrahim²¹⁰. Sigismund August, la 26 aprilie 1564, acuza pe „Thomza profugus Valachus“ că a invadat teritoriul polon și a jefuit Sniatinul („tractum cum oppido“). Pentru aceste „nelegiuiri“ a hotărât, cu senatul, decapitarea lui Tomșa, Ioan Moțoc și Petru Spancioc. În testamentele celor trei condamnați la decapitare, din 5 mai 1564 (Lemberg) se arată că s-au refugiat în teritoriul polon de teama lui Alexandru „sub protecția regelui“. Au fost luate măsuri ca Tomșa și ceilalți să nu fugă „ad Moscovitas“²¹¹. Francisc Zay scria regelui Ferdinand, în aprilie 1564, că regele polon a luat de la Tomșa și aderenții săi aur, argint, obiecte, vite de la „plebs tota“, care l-a însoțit. El s-a răzbunat pe Tomșa și pentru că a predat pe Dimitrie Wisniowiecki la turci²¹². Giov. Andrea Gromo se referea în 1564 la „extenuarea“ Moldovei, în urma evenimentelor. Această țară plină de resurse a fost aproape „distrusă“²¹³. La 12 decembrie 1564 Alexandru Lăpușneanu anunța pe Bistrițeni că a trimis pe Iacob „literatus tottrusiensis“ la „regele Ungariei“.

²⁰⁸ Hurmuzaki, vol. II₅, p. 563.

²⁰⁹ *Ibidem*, p. 538—539, 571 și 722.

²¹⁰ Hurmuzaki, supl. II₁, p. 20, 232—233; *Katalog dokumentów tureckich*, p. 171—172, 174, 179.

²¹¹ Hurmuzaki, II₁, p. 512; vol. II₅, p. 552—553; supl. II₁, p. 235—236, 238; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 96—98.

²¹² Hurmuzaki, II₁, p. 513; II₅, p. 696.

²¹³ Veress, *Documente...*, vol. I, p. 253, 203—205; E. D. Tappe, *Documents...*, p. 38.

Alexandru Lăpușneanu a adoptat o atitudine rezervată față de Polonia. La 6 octombrie 1564 sultanul Soliman, într-o corespondență către Sigismund August, se referea la restituirea cetății Hotin de poloni. Lăpușneanu a suprimat iarmarocul de la Hotin²¹⁴. În 1565 solul polon Mikolaj Brzeski acuza pe Lăpușneanu că a ucis negustori poloni bogați și le-a luat mărfurile²¹⁵. În 1572 în cercuri polone se afirma că Lăpușneanu însuși ar fi pretins Pocuția, stimulată de turci. În 1565 (aprilie 30) se încheia un nou acord — tratat, între Soliman și Sigismund August cu referiri și la Moldova²¹⁶. Polonia va da hanului de Perecop „stipendium solitum“, pentru ajutor contra dușmanilor. Acordul era reînnoit la 8 februarie 1566, la Lublin, în urma negocierilor prin Mikolaj Brzeski, cu stipulații privind buna vecinătate și referiri la situația din Moldova²¹⁷. În 1564 (mai 15) între Soliman și regele Maximilian intervenea un nou acord („capitulație“) pentru opt ani în care erau menționați și voievozii „Bogdaniei“ și „Valahiei“ „subjugați cu spada“, alături de „regele Ștefan al Transilvaniei“, „și alți servitori creștini tributari“²¹⁸. Alexandru Lăpușneanu avea motive să fie preocupat de o nouă intervenție din teritorii sub dominație habsburgică. La 30 ianuarie 1565 Alexandru Lăpușneanu scutea de vamă, prin Trotuș, 200 boi pentru „birăul și întregul târg Brașov“. Tranzacțiile se făceau „în auro puro moneta hungarica“ și mărfuri²¹⁹. La 5 martie 1565 Albert Laski scria lui Zay că Lăpușneanu, „tiranul“ cuprins de teamă, a trimis la regele polon o solie de ajutor, a întărit cetatea Hotin și ar vrea să se închidă acolo, ca Despot în Suceava, sperând să-i vină ajutor de la turci, și-și exprima speranța să ocupe el Moldova²²⁰. În aprilie 1565 a fost trimis de imperiali contra lui Lăpușneanu, comparat cu Nero, Bogdan, fiul lui Petru Rareș, care a stat la Viena și a avut favoruri la curtea imperială, cu 300 unguri și valahi²²¹. În iunie 1566 Lăpușneanu reproșa bistrițenilor că tolerează în zona lor o „congregatio inimicorum“. Acești „latrones“ au ales un domn pe care vor să-l impună²²². Au trecut munții și au ajuns pînă la Tirgu-Neamț, dar s-au retras în fața oamenilor săi. Cei prinși au fost aduși la Iași și decapitați. Drumul spre

²¹⁴ Hurmuzaki, vol. II₁, p. 544, vol. XV₁, p. 611; *Katalog dokumentów tu-reckich* p. 175.

²¹⁵ Hurmuzaki, vol. II₅, p. 713.

²¹⁶ Hurmuzaki, supl. II₁, p. 251—254.

²¹⁷ Hurmuzaki, vol. VIII, p. 132. O altă „capitulație“ din 1568.

²¹⁸ Hurmuzaki, vol. VIII, p. 100. Cf. și J. Hammer, *Istoria imperiului otoman*, ed. ital., t. IX, Venezia, 1830, p. 401 (Ragusa, Moldova și Valahia tributare), 420; cf. și A. H. Lybyer, *The government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, 1913, p. 30.

²¹⁹ D.I.R. XVI₂, p. 169; Veress, *Documente...*, vol. I, p. 263.

²²⁰ Hurmuzaki, vol. II₅, p. 574; BCMI 1, 1924, p. 76.

²²¹ Hurmuzaki, vol. XI, p. 72—73.

²²² *Ibidem*, p. 584—586.

Bistrița a fost închis²²³. Pentru un „tîlhar“, care se pretindea fiu de domn, au aruncat în lanțuri pe oamenii săi „contra iura et pacta mutua“²²⁴. Îi prevenea că va interveni și la sultan. În 1567 se știa la Constantinopol că la Kosice se află pretendentul Ștefan, care va înlocui pe Lăpușneanu. Lăpușneanu (1567 martie 20, Pera) a reclamat la Poartă că fugarii aflați în Polonia și în teritoriile habsburgice au intenția să pună domn pe Laski²²⁵. Sultanul considera pe Lăpușneanu un „bun vasal“. În 1566 Sigismund August, prin solul Mikolaj Brzeski, „curtea-nul“ său, comunica sultanului că nu i s-a permis lui Despot să atace Moldova prin Polonia²²⁶. Oastea polonă a oprit intrarea unor rebeli valahi, aflați la limitele Ungariei și Poloniei, cu armele în Moldova. În 1567 Moldova achita Porții „tributul obișnuit“ de 30 000 ducăți de aur ungurești²²⁷. Vizirul l-a ridicat cu 5 000. În viitor va fi achitat în sultanini „che vagliono aspri tre di più per ducato“. Împăratul Maximilian trimitea în 1567 sol la sultanul Selim pe Anton (Verancici) episcop de Agria, cu daruri, ducăți aur, cupe, orologii, pentru negocieri, pentru realizarea unui acord de pace pe timp de 8 ani. La 19 martie 1568 Anton Verancici era la Adrianopol²²⁸. La 18 iunie 1568 se scria că Lăpușneanu, „mort de febră“²²⁹, a lăsat doi fii, Bogdan și Petru. Zbiare vornic al Țării de Jos voia să ia domnia, dar s-au ridicat contra lui marii boieri Dumitru portar și Gavril logofătul și au ales pe Bogdan fiul minor mai mare al lui Lăpușneanu și l-au instalat voievod. Garnizoana polonă se menținea în Hotin. Tătarii au pustiit 34 de sate la cererea lui Bogdan²³⁰. Soli ai lui Bogdan au cerut restituirea tezaurului țării luat lui Ștefan Tomșa. La 21 octombrie 1569 (Iași), în actul său de vasalitate față de Sigismund August, Bogdan îi promitea obediență și servicii. În versiunea de la Lublin, din 1570, se arăta că Sigismund August a primit pe Bogdan și pe supușii săi sub

²²³ La 17 iulie 1566 (Iași) Alexandru Lăpușneanu cerea bistrițenilor trei trăsură pentru opt cai, cerși, ulei de în sau de cîneapă. După trecerea sultanului va deschide „tranzitul“ spre Bistrița („viam per Szohard“). Cf. Hurmuzaki, vol. XI, p. 586—589. Cetatea Sighet a fost cucerită de Soliman la 7 septembrie 1566. Cf. C. Gölner, *Turcica*, vol. II, București, 1968, p. 184.

²²⁴ Hurmuzaki, vol. XI, p. 590.

²²⁵ În 1566 Albert Laski voia să-și cucerească „succesiunea“ lăsată de Despot în 1563. Sultanul a protestat la Sigismund August, care l-a amenințat pe Laski cu confiscarea bunurilor, care dădeau venit de 100.000 taleri. În cercuri vieneze se credea că Laski are în Moldova aderenți („molte occulte intelligentie“). Cf. și RHSEE, VIII, 1931, p. 262—263; St. C. I. (Iași), XX, 1947, p. 211—212, 228—230, 245.

²²⁶ Hurmuzaki, vol. VIII, p. 115—117.

²²⁷ Hurmuzaki, vol. VIII, p. 120.

²²⁸ Hurmuzaki, vol. II, p. 615, 618, 621, 636.

²²⁹ Într-un act din august 1570, al călugărilor de la mănăstirea Dohiariu (muntele Athos), care au obținut de la Bogdan Lăpușneanu și mama sa Ruxandra 165 000 aspri ajutor, cu care s-au „răscumpărat“ de la sultanul Selim (în 1568) se făcea și mențiunea ctitorului Alexandru Lăpușneanu, care a devenit „Pahomie monahul“. *DIR*, XVI, p. 236—237.

²³⁰ Veress, *Documente...*, vol. I, p. 271; 323; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 103.

protecția sa. Nu va susține pretendenți, iar boierii vor menține fidelitatea chiar dacă alți domni nu vor respecta actul²³¹. Într-un act din 20 martie 1570 (Iași) Bogdan Lăpușneanu se referea la misiunea lui Dinga postelnic și Drăgan logofăt în „țara leșească” pentru readucerea unor țigani fugiți și pentru ca, scria el, „craiul să ne jure și să fie pace între noi și între țările noastre”²³². Cronicarul Azarie ia atitudinea nefavorabilă față de comportarea lui Bogdan Lăpușneanu, care avea sfetnici leși cu care risipea tezaurul domnesc²³³. La 14 martie 1571 murea fizic la Alba Iulia Ioan Sigismund Zapolia. Regele polon Sigismund August moștenea de la el, în calitate de văr, peste 300 000 ducăți aur, juvaeruri, argintării, arme și alte obiecte pînă la valoarea de 150 000²³⁴. Voievod al Ardealului era pus Ștefan Báthory, un „homo novus”, fost prizonier la Viena. Ștefan Báthory era sărac și eretic, dar supus turcilor. El a înfrînt pe „valahul” Becheș, care-i fusese concurent²³⁵.

În legătură cu situația Moldovei Jan Herbut de Fulstin scria, în 1571, despre o „federare”²³⁶. Martin Cromer, episcop de Varmia, se referea la poziția anterioară a Moldovei față de Polonia: „Valachiam... quae fuit et ipsa intra hos ducentos annos in clientela regum Polonorum sed suis legibus, sua lingua suisque ducibus utens qui vaivodae seu palatini dicuntur”²³⁷. Blaise de Vigenère, în 1573, se referea, de asemenea, la relațiile Moldovei cu Polonia²³⁸ și considera pe moldoveni „une nation fort bizarre, fantastique et despitte et au reste fort endurcie et belliqueuse”²³⁹. Abatele Ruggiero (1568) se referea la resursele Moldovei și la calea comercială care lega Polonia de Imperiul Otoman, care întreprindeau un trafic continuu²⁴⁰.

IV. 1574—1595

Bogdan Lăpușneanu a fost înlăturat din domnie în 1572, în condiții stranii, fără ca regele Sigismund August (mort la 7 iulie 1572), să-l fi ajutat efectiv²⁴¹. Bogdan Lăpușneanu voia să se însoare cu fiica marelui cancelar Dembinski și i s-a pus condiția să cumpere bunuri în Polonia, de 100 000 taleri, și să devină catolic. Ieșit incognito din Mol-

²³¹ Hurmuzaki, vol. VIII, p. 150—152, vol. 115, p. 663—667; Supl. II, p. 263—264.

²³² *DIR*, XVI₂, p. 221; XVI₃, p. 323. În *Statuta Regni Poloniae* din 1563 (Fulstin), erau menționați „Valahii” care cultivă pămînt și au oi (p. 79).

²³³ *Cronici slavo-române*, ed. P. P. Panaitescu, p. 148; Hurmuzaki, vol. II, p. 237—238.

²³⁴ Hurmuzaki, vol. VIII, p. 123, 165, 168; *Quellen*, IV, p. 10.

²³⁵ Hurmuzaki, vol. VIII, p. 181, 190.

²³⁶ *Chronica...*, Basel, 1571, p. 355.

²³⁷ *Polonia...*, Coloniae, 1578, p. 5.

²³⁸ Cf. și *Kronika Marcina Bielskiego*, Varșovia, 1764, p. 197.

²³⁹ *La description du royaume de Poloigne et pays adiacens...*, par Blaise de Vigenere, Paris, 1573, p. 37—39.

²⁴⁰ N. Iorga, *Acte și fragmente*, vol. I, 1895, p. 14.

²⁴¹ Veress, *Documente*, vol. I, p. 310; Hurmuzaki, vol. II, p. 636.

dova, a fost pus în lanțuri de Chr. Zborowski și eliberat, cu răscum-părare, la cererea regelui polon²⁴². Cum s-a aflat că a fost scos din domnie i s-au confiscat bunurile din Cracovia, pentru satisfacerea creditorului său Carlo Soderini din Cracovia, pentru mărfuri, cu suma de 11 713 taleri vechi și 30 groși polonezi, căruia i-a dat scrisori sigilate cu sigiliul său înelar²⁴³. În 1572 Ioan Voievod, armean renegat, favoritul turcilor și al tătarilor, noul domn venit la Iași în decembrie 1571, care considera pe Bogdan „lotru“, cerea polonilor Pocuția, ca „patria“ lui, pentru care să fie vasal²⁴⁴. Ioan Voievod se oferea să apere Polonia de turci și de tătari și cerea tezaurul dus de Ștefan Tomșa, dar a fost refuzat²⁴⁵. La 10 februarie 1573 același comunica magnaților poloni dorința sultanului de a fi „ales“ rege fratele regelui Franței. Henric a fost proclamat rege al Poloniei la 18 mai 1573 la Varșovia²⁴⁶. În martie 1573 se spunea că Bogdan Lăpușneanu se va retrage lângă Cașovia²⁴⁷. Bogdan Lăpușneanu era în 1574 în „Moscovia“²⁴⁸. În 1575 avea legături cu H. Rueber prin Albotă și Drăgan logofăt²⁴⁹. În mai 1572 sultanul Selim II ceruse polonilor pe Bogdan și tributul²⁵⁰. Dacă Ioan voievod nu place regelui polon poate fi înlocuit cu asentimentul ambelor părți.

Tot mai frecvent circulau, după 1570, versiuni că turcii au intenția de a transforma cele trei țări (Transilvania, Muntenia și Moldova) în pașalicuri sau sangiacuri cu beglerbegi și despre tendința acestor țări de a ieși de sub dominația turcească²⁵¹. Ridicarea lui Ioan voievod contra turcilor a generat noi și grave complicații și prin intrarea în scenă a cazacilor, fără sprijinul efectiv al regelui Poloniei Henric de Anjou²⁵². Girolamo Lippomano se referea în 1574 la instituirea mono-

²⁴² Hurmuzaki, vol. II₅, p. 699; vol. II₁, p. 636—638; Veress, *Doc.*, III, p. 155.

²⁴³ Hurmuzaki, supl. II₁, p. 267—268.

²⁴⁴ Hurmuzaki, vol. II₅, p. 713—715; supl. II₁, p. 275; Veress, *Doc.*, II, p. 24.

²⁴⁵ Hurmuzaki, supl. II₁, p. 269—271, 273; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 100—103. Ioan voievod a emis în 1573 aceeași cu asentimentul Porții.

²⁴⁶ Regele Franței Carol al IX-lea își puna în 1572 problema, pentru fratele său Henric, „unirii“ Moldovei și Munteniei la coroana Poloniei, cu plata tributului, ceea ce sultanul putea admite. Cf. și C. Andreescu, *Moldova și alegerea lui Henric de Valois ca rege al Poloniei*, Arhiva, 1936, p. 48—55; T. Holban, *Henri de Valois en Pologne et les Roumains*, Bul. Acad. Rom., t. XXIII, 1942, p. 62—130. În legătură cu fuga regelui francez Henric, prin Viena, în iulie 1574, se spunea: „In dem die Polen schlieffen wachet der König...“ D. Wintzenberger, *Warhafftige Geschichte...*, 1583, p. 188.

²⁴⁷ Hurmuzaki, vol. VIII, p. 173.

²⁴⁸ Hurmuzaki, vol. II₁, p. 699, 701; vol. XI, p. 85—86; „Istoriceskie Zapiski“, 82, 1968, p. 245—246.

²⁴⁹ Hurmuzaki, vol. II₁, p. 741.

²⁵⁰ *Ibidem*, p. 637—638. *Katalog dokumentów*, p. 207—210.

²⁵¹ Hurmuzaki, vol. VIII, p. 156, 159; Hurmuzaki, vol. XI, p. 751; Hurmuzaki, IV₂, p. 105—106, 141, 194.

²⁵² Hurmuzaki, vol. VIII, p. 183; XI, p. 82; II₁, p. 724; Veress, *Doc.* II, p. 39.

polului turcesc și la aservirea totală a Moldovei. Și M. Ricaut, un secol mai târziu, se referea la aceeași situație agravată²⁵³.

La 28 martie 1574 Petru Șchiopul săruta mantia sultanului și pleca spre Moldova cu Cicala (Iusuf aga capigibașa). Pentru înlocuirea lui Ioan voievod intervenise Mihail Cantacuzino Seitanoglu. Sultanul reproșa polonilor că au permis ajutarea lui Ioan voievod de Laski și „Constantin” cu știrea regelui Henric. Au fost descoperite scrisori. La 18 septembrie 1574, senatorii poloni răspundeau prin secretarul regal Andrei Taranowski că n-au știut nimic. Sultanul a reclamat tezaurul Moldovei și tributul, care au fost duse în Polonia în 20 de care „în-cărcate”. Moldovenii fug în Polonia, după obiceiul acelui neam, dar tezaurul a fost la „Holi (Golăi) cancellarius” care a revenit în Moldova rechemat de Petru Șchiopul, împreună cu soția lui Ioan voievod²⁵⁴. Același Ioan Golăi mare logofăt a obținut de la Petru Șchiopul întărirea unui sat, pentru 1 000 zloti tătărești, dați pentru răscumpărarea din robie de la tătari a două nepoate ale lui Grozea comis. Revenit cu acest „tezaur”, Ioan Golăi marele logofăt a putut construi „ruga sa biserica de piatră din Iași” menționată din 1576²⁵⁵.

La 29 iulie 1574 sultanul Selim II reafirma drepturile asupra Moldovei („regnum enim Moldaviae est nostrum ut Constantinopolis”) ²⁵⁶. În Moldova s-a manifestat opoziție față de Petru Șchiopul considerat străin. Și în septembrie 1582 în Moldova s-a manifestat aversiune contra lui Petru Șchiopul, nefiind născut în Moldova, și în 1578 se spunea că moldovenii nu pot suporta un „muntean” ca domn²⁵⁷. La 13 martie 1575 sultanul Murad III se adresa polonilor pentru „pace și concordie mutuală” și neamestecul lor în Transilvania, Moldova și Țara Românească (să nu aducă prejudicii populației). Tătarii făceau „nopti albe” rutenilor. Sultanul cerea să fie ales ca monarh regele Suediei, care să se căsătorească cu sora lui Sigismund August sau să accepte pe voievodul Transilvaniei Ștefan Báthory (1576—1586). Ștefan Báthory era vasal al sultanului, în calitate de principe al Transilvaniei, din mai 1571. La 30 septembrie 1575 sultanul Murad amenința pe panii poloni că îi va nimici dacă nu aleg pe Ștefan Báthory. Turcii vor merge până la Cracovia²⁵⁸. Sultanul Murad al III-lea își afirma rolul în ale-

²⁵³ E. D. Tappe, *Documents...*, p. 39—40. ²⁵⁴ M. Ricaut, *Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman*, Paris, 1670, p. 195.

²⁵⁴ Hurmuzaki, vol. II, p. 671 și 727; *Katalog dokumentów*, p. 212; Veress, *Documente*, II, p. 50—51, 55—57.

²⁵⁵ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, vol. II, 1908, p. 168—169.

²⁵⁶ Hurmuzaki, vol. II, p. 714; Veress, *Documente*, II, p. 56.

²⁵⁷ Hurmuzaki, vol. XI, p. 138—140; IV₂, p. 103—104. În 1577 pretendentul Ștefan, atunci la Kosice, solicita ajutor pentru a reveni în țara sa, cerut fiind domn de populație contra celui actual considerat „străin”. Ștefan se afirma „domn și fiu de domn și român”. Cf. Veress, *Documente...*, vol. II, p. 130—227.

²⁵⁸ Cf. și L. Szádeczky, I. Siemiński, J. Rutkowski, *Etienne Báthory roi de Pologne, Prince de Transylvanie*, Cracovia, 1935, p. 19, 70, 101, 186. Ștefan Báthory, de origine germană a urmat dreptul la Universitatea din Padova și a fost ales

gerea lui Báthory ca rege („cu ajutorul și din porunca noastră“), și îl considera drept „sclavul“ său²⁵⁹. Ștefan Báthory a promis tribut anual sultanului dacă îl va susține sau impune. Și Sigismund August când vorbea de sultan se scula și își lua bereta. Relațiile Porții cu Polonia s-au agravat continuu datorită atacurilor cazacilor și Petru Șchiopul însuși a fost înlocuit pentru incapacitate militară. În august 1577 sultanul Murad III se referea, în discuțiile cu polonii, pentru un nou tratat, care reînnoia pe cel din 1553 la afectarea traficului prin Moldova. În septembrie 1578, în legătură cu traficul turco-polon prin Chilia, se menționa că domnul Moldovei ia pentru tranzit circa 3 000 zechini pe an²⁶⁰. În 1577 negustorii poloni s-au plîns de noile taxe aplicate în Moldova și Turcia, insuportabile pentru exercitarea profesiei lor. Sultanul intervenea pentru menținerea vechilor taxe („telonia et tricesimae“) și circularea negustorilor poloni, armeni și alții pe căile obișnuite²⁶¹. În 1578 la Constantinopol se spunea că sultanului îi este mai ușor să cucerească trei Polonii decît o Persie²⁶². În 1578 și 1581 Ștefan Báthory sublinia cu mirare și ipocrizie slăbiciunea Moldovei, care altădată fusese invincibilă și nu se putea apăra. („Ultra tempora haec Moldavia tale erat regnum quale non solum latronibus aliquot sed etiam bello magno resistere poterat, nunc autem vel umbram ipsiusmet formidat et ego defendere cogor“) ²⁶³. În ianuarie 1578, Ungnad scria lui Rudolf II, că Giafer fost pașă de Timișoara trebuia să devină beglerbeg în Moldova²⁶⁴. În mai 1578 Petru Șchiopul anunța Poarta, prin olăcari, despre intervențiile și jafurile cazacilor. În martie 1578, Mohamed Socoli reproșase lui Ștefan Báthory susținerea unui „latro“. Urma o intervenție a sultanului Murad contra invaziei cazacilor și polonilor în Moldova, „supusă“ lui, contrar păcii și acordurilor, provocînd „daune infinite“. Polonii și-au luat măsuri de apărare la Lemberg în urma unei invazii a tătarilor, care au făcut robi, țărani în majoritate, duși la Constantinopol și vînduți sclavi²⁶⁵.

După participarea la luptele din 1574, intervențiile căzăcești în Moldova, frecvente în anii 1577—1592, au fost stimulate continuu de magnați poloni. Se afirma că și masele populare au susținut pe acești

rege al Poloniei la 14 decembrie 1575. Între 15—31 martie 1576 a traversat Moldova, plecînd de la Brașov, prin Oituz, pentru a ajunge la Cracovia. La 3 martie 1576 se menționa că Ștefan Báthory, ales de magnați rege al Poloniei, a preferat „calea“ Moldovei, în locul celei ungare, mai dificilă. În locul lui rămînea în Transilvania fratele său Christofor Báthory. Cf. și R. Ciocan, *Étienne Báthory et les Roumains*, București, 1940; Balcania, vol. VIII, 1945, p. 154—178; Hurmuzaki, vol. XI, p. 95; Hurmuzaki, vol. III₂, p. 4; Veress, *Documente*, II, p. 60; Cf. și Acta Poloniae Historica, vol. XXI, 1970, p. 87.

²⁵⁹ Hurmuzaki, vol. XI, p. 92, 592, 641.

²⁶⁰ Veress, *Documente...*, vol. II, p. 159, 224.

²⁶¹ *Ibidem*, vol. II, p. 127—129.

²⁶² Hurmuzaki, vol. XI, p. 630; *Katalog dokumentów tureckich*, p. 217—220.

²⁶³ Hurmuzaki, vol. III, p. 32, 68.

²⁶⁴ Hurmuzaki, vol. XI, p. 605; supl. II₁, p. 44—46.

²⁶⁵ Hurmuzaki, vol. XI, p. 617.

„principi tilhari“ Constantin, Ivan²⁶⁶ și Alexandru, care au fost capturați și executați din ordinul regelui, la protestele Porții, considerați „cetățeni ai Poloniei“. În decembrie 1577 la Constantinopol se discuta asupra situației din Moldova, infestată de atacurile cazacilor „polonezi“. Agentul Moldovei a acuzat pe Ștefan Báthory, care, dacă este incapabil să stăpânească țara și să tempereze pe pani, va trebui să plece. Petru Șchiopul cerea ajutorul hanului și gardă de ieniceri pentru a se apăra contra „tilharilor de la Nipru“²⁶⁷. Ștefan Báthory se scuza în decembrie 1581 la Sinan că n-a putut da hanului tătarilor „cadoul anual“, din cauza războiului, neputînd strînge nici „tributul statului“²⁶⁸. În 1578 sultanul Murad III protesta că la „limitele Moldovei și Poloniei sînt continuu turburări și lupte“. Întreba pe rege de unde au acești „latrones“ bombarde și îi reproșa regelui că panii poloni îi ajută și că n-are suficientă putere să-i reprime²⁶⁹. În aprilie 1578 sultanul Murad III era în contact cu Ștefan Báthory prin solii Marek Sobieski și Chr. Dzierzek (la han era trimis Andrzej Tarnowski), și se referea la jafurile cazacilor, care au luat sute de mii de oi, și la alungarea voievodului Moldovei, care avea steag de la el. La 12 septembrie 1578 Ștefan Báthory arăta, în replică, lui Mehmet pașa, că este greu de căutat acești „latrones“ în stepe²⁷⁰. În septembrie-octombrie 1579 sultanul se referea la Laski, „tilharul“, care vrea să ocupe tronul Moldovei, susținut de Franța și Venetia, cu relații în Italia și Germania. Îi amintea de soarta lui Dimitrie Wisniowiecki²⁷¹. În 1592 sultanul Murad III protesta că un nou „tilhar“, Petru pretins fiu al lui Alexandru Lăpușneanu, a fost trimis în Moldova din Polonia. Acest Petru a fost adus la Constantinopol în timpul lui Sigismund August și a murit de pestă, deci este un impostor. „Falsul Dimitrie“ apărea și în Moldova²⁷². Cazacii erau elogiați în cercuri habsburgice și papale, „oameni robuști și bravi,

²⁶⁶ „Ivan Podkowa“, prezentat în mod diferit, ca „valah“ și ca rutean, nobil „cavaler“ și „tilhar“, ar fi avut asentimentul „țării“. La 9 februarie 1578 se anunța că a fost capturat de starostele de Braclaw, în Podolia, și trimis regelui. A fost decapitat în Lemberg, în plinsetele populației, ceea ce nu s-a întîmplat la execuția lui Ștefan Tomșa și Iancu Sasul. Ivan Potcoavă, elogiat de unii contemporani pentru curaj și temeritate, se afirma luptător contra turcilor. A cerut un covor pentru a nu fi executat pe paie. Era prestant și cu barbă lungă „all'uso dei principali moldavi“. Ivan Potcoavă a stat închis la Rawa și fratele său („Crețul“) cu 1500 de cazaci a ocupat Suceava. A intervenit regele Poloniei și a fost și acesta capturat Cf. N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 105—106; Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, vol. II, 1914, p. 23, 25; Veress, *Documente...*, vol. II, p. 141, 146, 152, 154; R. Heidenstein, *Rerum Polonicarum* I. 12, 1672, p. 119; Piasecius, *Chronica*, 1645, p. 63; vol. *Etienne Báthory roi de Pologne*, Cracovia, 1935, p. 186; Hurmuzaki, vol. XI, p. 196, 601—602, 618, 620, 639.

²⁶⁷ Hurmuzaki, vol. III, p. 5—6, 10, 21, 37; vol. XI, p. 609—610.

²⁶⁸ Hurmuzaki, vol. III, p. 69.

²⁶⁹ *Ibidem*, p. 31; vol. XI, p. 610.

²⁷⁰ *Ibidem*, p. 639.

²⁷¹ *Ibidem*, p. 44—45, 6—7; Veress, *Documente...*, vol. II, p. 168.

²⁷² Hurmuzaki, vol. III, p. 37, 102; vol. IV₂, p. 132, 164—165.

care locuiesc în limitele statului polon²⁷³. La 23 noiembrie 1579 Germigny anunța pe regele Franței că „chehaia” lui Petru Șchiopul a fost strangulat și a fost trimis un ceaș în „Bogdania” să-l aducă la Poartă pe fostul domn cu lanțuri la picioare²⁷⁴. Pentru înlăturarea lui Petru Șchiopul au acționat la Poartă albanezul, sudit venețian, Bruti cu viziul Sinan, de asemenea albanez, în vîrstă de 51 de ani „di aspetto feroce, di animo terribile, superbo, vano et pieno di pensieri vasti et smisurati”, și mama sultanului. Petru Șchiopul a fost înlocuit cu Iancu Sasul care se afirma fiu natural al lui Petru Rareș, sas ardelean, fost servitor al lui Despot²⁷⁵. Iancu Sasul s-a obligat să dea 50 000 ducăți anual, sultanului 80 000, 20 000 sultanei mame și lui Sinan Pașa căruia i-a trimis 150 de cai²⁷⁶. În 1580 Paolo Contarini, din Pera, într-o scrisoare către doge, sublinia venalitatea turcească în atribuirea domniilor. „Li governi della Valacchia et Bogdania, che prima si soleva dare ai benemeriti, sono dati a quelli che offeriscono maggior tributo et che inanzi tutto danno maggior donativo a Sua Maestà”²⁷⁷. În iulie 1580, Iancu Sasul a trimis la Constantinopol cazaci atrași de el cu promisiunea înrolării ca mercenari. Între aceștia era și un tînăr de 16 ani, pretins fiu de domn moldovean sau muntean. Au fost trimiși la galere²⁷⁸. Petru Șchiopul a fost trimis la Alep, cu tain de 40—60 aspri, pentru întreținere, zilnic, cu speranța revenirii²⁷⁹. Corupția de la Istanbul și criza economică tot mai gravă au afectat direct succesiunea la tronul Moldovei și au contribuit la creșterea obligațiilor pecuniare. Din martie 1581 circulau versiuni despre înlocuirea lui Iancu Sasul, care urma să fie dus de un ceaș la Istanbul și strangulat²⁸⁰. Într-un document din 20 ianuarie 1582 (Suceava) Iancu Sasul făcea mențiunea fugii lui Ieremia Movilă fost ceașnic și Balica fost hatman în „Țara leșească”²⁸¹. Christofor Báthory lua măsuri pentru paza trecătorilor („ad omnes vias et semitas”) spre Transilvania și Maramureș²⁸². Iancu Sasul și-a asigurat un adăpost, prin Johann Rueber, la Kesmark (în Zips) și voia să treacă cu forța prin teritoriul polon spre „Germania”. Sinan pașa era informat de aceste intenții. Relațiile lui Iancu Sasul cu Rueber au fost denunțate sultanului de Chr. Dzierzek în ianuarie 1582. Iancu Sasul avea intenția să treacă pe la Troțuș spre Kesmark. Solul polon se referea și la o eventuală invadare a Moldovei de germani²⁸³. Cap-

²⁷³ Hurmuzaki, vol. XI, p. 605, și 91; Veress, *Documente*, II, p. 235.

²⁷⁴ Hurmuzaki, vol. XI, p. 98.

²⁷⁵ Hurmuzaki, vol. III, p. 20—26. *Quellen*, vol. IV, p. 82—83, 101.

²⁷⁶ Hurmuzaki, vol. IV₂, p. 110.

²⁷⁷ Hurmuzaki, vol. III, p. 24; vol. IV₂, p. 112.

²⁷⁸ Hurmuzaki, vol. XI, p. 646.

²⁷⁹ Hurmuzaki, vol. III, p. 25, 78.

²⁸⁰ Hurmuzaki, vol. XI, p. 645.

²⁸¹ *DIR*, vol. XVI₃, p. 182. Balica hatmanul a fost rănit în luptele cu cazacii și se cerea un chirurg la Brașov. Veress, *Documente...*, vol. II, p. 235.

²⁸² Hurmuzaki, vol. XI, p. 648.

²⁸³ Hurmuzaki, vol. III, p. 67—68, 70—71, 73 și 78; vol. III₂, p. 16.

turat la Sniatin, la 14 septembrie 1582, de starostele Mikolaj Jazlowiecki, i s-au luat banii, reclamați apoi de turci²⁸⁴. Spoliat de bunurile sale, Iancu Sasul a fost decapitat, la 28 septembrie 1582, ca și Tomșa în 1564, la Lemberg, ca rebel și turburător al păcii și oprimator al sărăcimii. Se afirma că regele polon l-a reprimat pentru că n-a prestat omagiu, a interceptat și falsificat scrisori regale, trimise la Constantinopol, prin Moldova, agravând relațiile cu turcii²⁸⁵. Tezaurul dus de Iancu Sasul a fost trimis la Varșovia. Era evaluat la 1 000 000 ducăți aur, de alții la 600 000, în afară de juvaeruri. La 29 noiembrie 1582 se anunța că la voievodul valah decapitat s-au găsit 200 000 florini, pe care regele i-a confiscat, lăsând soției lui 1 000 florini. După alte știri Iancu Sasul ar fi avut, la intrarea în Polonia 400 000 de scuzi. Ar fi voit să treacă pe unde a venit Despot cu Szeckely Antal. A declarat că spera să se salveze în Polonia, „sub fide publica“. A mai declarat că l-a cunoscut pe Ștefan Báthory la curtea imperială habsburgică. S-a convertit, din luteran, la catolicism și a fost înhumat în biserica bernardinilor din Liov²⁸⁶. Sultanul era satisfăcut de executarea lui Iancu Sasul, dar cerea, în decembrie 1582, printr-un ceaș, de origine ungară, restituirea tezaurului, pe motiv că Iancu Sasul nu achitase tributul²⁸⁷. În 1583 Petru Șchiopul intervenea și el la regele Poloniei, în legătură cu tezaurul lui Iancu Sasul, pentru care sultanul a trimis pe Achmeth Ceaș²⁸⁸. În august 1582 marele vizir a adus în secret pe Petru Șchiopul de la Alep și l-a repus domn. El ar fi dat sultanului, înainte de plecare, 200 000 ducăți, cu promisiunea de a da anual la haznă 100 000. Marelui vizir i-a dat 50 000²⁸⁹. Regele polon voia să pună voievod al Moldovei pe Samuel Zborowski, sprijinit de cazaci, pentru a afirma apoi că este în „miinile sale“. În 1582 ceașul sultanului trimis la Cracovia protesta în legătură cu intervenția a numeroși cazaci „soldați polonezi“, în Moldova, pentru înlăturarea lui Petru Șchiopul, care le-a cumpărat retragerea cu mulți bani²⁹⁰. În acordul sultanului Murad cu Rudolf II, din 1583, erau menționate Polonia, Transilvania, Valahia și Bogdania de sub dominația

²⁸⁴ Hurmuzaki, vol. III, p. 73 și 78.

²⁸⁵ Hurmuzaki, vol. XI, p. 139.

²⁸⁶ Hurmuzaki, vol. III, p. 73, 82—83, „Revista istorică“, vol. XI, 1925, p. 147—152; vol. X, 1924, p. 168—178; *Etienne Báthory roi de Pologne*, Cracovia, 1935, p. 186; „Studii“, 1, 1961, p. 75.

²⁸⁷ Hurmuzaki, vol. III, p. 84—85; vol. III₂, p. 16; vol. XVI, p. 146—147. Veress, *Documente...*, vol. II, p. 282.

²⁸⁸ Hurmuzaki, vol. III₂, p. 18.

²⁸⁹ Hurmuzaki, vol. III, p. 78; vol. IV₂, p. 113.

²⁹⁰ Ștefan Báthory reproșă lui Petru Șchiopul în 1583 că circa 40 moldoveni au atacat nocturn un sat (villa Matheiwicze) al lui Albert Korieczinski, pe care l-au ucis și jefuit de bani și lucruri. Sublinia că la frontieră nu este nici o siguranță. Hurmuzaki, supl. II, p. 293; vol. III₂, p. 16. În februarie 1583, Zamoyiski se afla la Lemberg și aduna armată pentru a rezista tătarilor, care erau gata să invadeze din „palatinatul Valahiei“ Hurmuzaki, vol. XI, p. 151; Veress, *Documente*, vol. II, p. 277.

sa, care plăteau haraci²⁹¹. În 1586 (mai 22) Petru Șchiopul arăta că a plătit datoriile „sfînt răposatului Iancu voievod“ de peste 60 000 zechini²⁹². În 1583 papa Grigore al XIII-lea susținea pe un pretendent cu numele de Ioan Bogdan²⁹³. Petru Șchiopul a reobținut, în septembrie 1582, domnia Moldovei, prin Bartolomeo Bruti, favoritul vizirului Sinan și i s-a spus că stabilitatea în domnie va fi în funcție de atitudinea față de omul de încredere al Porții²⁹⁴. La 27 ianuarie 1587 la Constantinopol se comenta știrea morții regelui Ștefan Báthory și circula versiunea că Petru Șchiopul ar susține la tronul polon pe voievodul Transilvaniei²⁹⁵. Dar însuși Petru Șchiopul aspira la tronul regal polon și oferea beglerbegului Greciei 60 de poveri de aspri, 40 vizirului și tribut anual din Polonia pentru sultan dacă îl acceptă pentru demnitatea de rege al Poloniei. La 6 februarie 1587 se discuta eventualitatea „alegerii“ de poloni a lui Sigismund Báthory, ca rege, dar era încă un „copil“²⁹⁶. Tributul Moldovei în 1580 se ridicase la 80 000 ducați, scria Germigny lui Henric al III-lea. În 1585 Germigny, într-o „Description de la Porte“, arăta că venitul anual al sultanului era de 9 022 500 ducați, iar tributul „Bogdaniei“ de 70 000 ducați. Țara Românească ar fi dat 140 000 ducați iar Transilvania 30 000. În 1591 Moldova ar fi dat tribut turcilor, după informațiile lui Matteo Zane, 60 000 zechini (în 1590, 35 000). Este cunoscut faptul că și în Imperiul Otoman, în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, s-a manifestat puternic fenomenul inflației și scăderii catarsofale a valorii asprului. Un ducat de aur avea în 1527 cursul de 57 aspri, în 1583 de 60 aspri iar în 1584 de 120 de aspri²⁹⁷. În 1587 comentatori se refereau la perpetua instabilitate a Porții și la marea slăbiciune a conducerii otomane, la corupția, care a ajuns de proporții impresionante și care contribuia la ruinarea uimitor de facilă a cricărui om politic²⁹⁸. În 1584, Petru Șchiopul a contribuit la reconstrucția fortăreței Bender distrusă parțial de cazaci în vara trecută²⁹⁹. În 1586 cazacii atacau, din nou, Benderul și luau vite. În 1587—1588 circa 3 000 cazaci invadau, din nou, Moldova. Cei prinși au fost trimiși la Constantinopol și decapitați. Zamoyiski se scuza la Petru Șchiopul, afirmînd că invazia

²⁹¹ Hurmuzaki, vol. XI, p. 155. ²⁹² *DIR*, XVI₃, p. 324; Hurmuzaki, III, p. 78—79.

²⁹³ Hurmuzaki, vol. XI, p. 137.

²⁹⁴ Veress, *Documente...*, vol. II, p. 230.

²⁹⁵ Hurmuzaki, vol. XI, p. 696—698.

²⁹⁶ Hurmuzaki, vol. III, p. 94; vol. IV₂, p. 131—132.

²⁹⁷ Hurmuzaki, vol. XI, p. 40, 56, 82, 210, 214; vol. III, p. 121; supl. II, vol. I, p. 51, 79 și 80; *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, vol. III, Sofia, 1969, p. 91, 97. Deprecierea asprului rezultă și din actele lui Petru Șchiopul. În 1588 (august 20) lua de la Andrei hatman și pîrcălab de Suceava, pentru satul domnesc Zavadinile, 55 mii aspri, „în treaba țării“. Cf. Gh. Ghibănescu, *Surte și izvoade*, vol. IX, p. 49.

²⁹⁸ Hurmuzaki, vol. IV₂, p. 162 și 194; supl. II, p. 99.

²⁹⁹ Hurmuzaki, vol. XI, p. 676; vol. III, p. 88.

n-a avut loc cu știrea și voința lui³⁰⁰. În 1586 Petru Șchiopul ar fi reluat tronul Moldovei cu 80 000 de ducăți³⁰¹. În 1588 Petru Șchiopul avea circa 5 000 de mercenari, care erau și alături de el și la frontiere³⁰². În iunie 1588 Zamoyski se afla în misiune la Constantinopol. În februarie 1589 se știa la Constantinopol că Petru Șchiopul a fugit din Moldova în Țara Românească, din cauza invaziei cazacilor, veniți cu un Petru, care au incendiat multe sate și reședința domnească. Revenit, Petru Șchiopul a dispus în 1589 decapitări de boieri și confiscări de bunuri³⁰³. În septembrie 1586 Petru Șchiopul primise la Iași doi gentilomi englezi, în drum de la Constantinopol spre Anglia, Henry Anstell și Jacomo de Manuchio, cu multă curtoazie. La 27 august 1588, „în tabără“, la Țuțora, din cauza pestei, primea pe William Hareborne (care trecuse prin Moldova și în 1581), „orator“ al reginei Elisabeta a Angliei la sultan, și încheia un acord, care fusese solicitat de Bruti (la 1 iunie 1587), pentru relații comerciale. Negustorii englezi puteau circula liber în Moldova cu mărfuri, cu taxe de 3 ducăți %³⁰⁴. În septembrie 1589, turcii, după relatarea lui Zamoyski, au incendiat și jefuit Sniatinul, tocmai când avea loc acolo un iarmaroc, la care participau moldovenii „consueta incredulitate“³⁰⁵. La 22 februarie 1590 sultanul se adresa regelui Poloniei în legătură cu „cazacia lui“, care au atacat Cetatea Albă și Tighina și au asasinat musulmani și au luat vite și alte bunuri. Îi reproșa că se face că nu știe de ei și că spera ca armata turcă din Persia va fi distrusă. Nu se vor reinnoi acordurile pînă ce nu vor fi refăcute cetățile și nu vor fi restituiți prizonierii musulmani și bunurile. Regele va trebui să dea tribut anual și cazacii să fie nimiciți să nu se mai audă de ei³⁰⁶. Sultanul pretindea de la Polonia un tribut anual de 100 000 ducăți. Sinan Pașa, în bune relații cu Zamoyski, a contribuit, în situația complexă din anii 1590—1591, să nu se deschidă ostilitățile. Jan Zamoyski a apelat și la mediația eficientă a reginei Elisabeta la Poartă³⁰⁷. În octombrie 1589 Jan Zamoyski se afla la frontierele Moldovei, „cu intenția de a intra în acea țară deschisă din orice parte“. Regele Sigismund era plecat în Suedia. Bruti negocia cu Zamoyski din 1588, „per vedere di adolcirlo et procurar d'introdur qualche negotio“. Punctul de vedere

³⁰⁰ Hurmuzaki, vol. XI, p. 693 și 708. În iunie 1585, medicul lui Petru Șchiopul, Joannes Fascheng, scria judeului de Bistrița că este „sătul“ de stat în Moldova. *Ibidem*, p. 688.

³⁰¹ *Ibidem*, p. 695.

³⁰² Hurmuzaki, vol. III, p. 121.

³⁰³ Hurmuzaki, vol. XI, p. 720.

³⁰⁴ *Ibidem*, vol. XI, p. 195, 651 și 726; E. D. Tappe, *Documents...*, 1964, p. 50; *D.I.R.*, XVI, p. 239.

³⁰⁵ Hurmuzaki, vol. III, p. 128; supl. II, p. 296. Turcii, cu sangiac-beiul de Tighina, au atacat și jefuit Sniatinul la 8 septembrie 1589. *DIR*, XVI, p. 76.

³⁰⁶ Hurmuzaki, vol. XI, p. 645, 736.

³⁰⁷ Cf. și J. Garbacik, *Le relazioni turco-polacche tra XVI e XVII secolo alla luce dei rapporti e dei dispaacci dei baili veneziani a Costantinopoli*, în vol. *Italia, Venezia e Polonia*, 1967, p. 222, 224 și 228.

al lui Zamoyski era că moldovenii trebuie lăsați în pace pentru că sînt creștini și pentru că o intervenție directă ar însemna ruperea acordurilor cu sultanul. În caz de amenințare directă a Poloniei de tătari și de turci, Moldova va trebui ocupată, ceea ce este ușor de făcut și va fi oportun ca Polonia să se fortifice la Dunăre mai curînd decît sub Lemberg. Firește, este preferabilă pacea, în vechile condiții, unui război oneros. Aceste planuri au devenit realitate în 1595³⁰⁸. Din 1586 Bruti, mare postelnic și căpitan de Lăpușna, acționa și ca restaurator zelos al catolicismului în Moldova. Ar fi existat aici, după rolăturile lui Bruti, circa 15—20 000 catolici, cu două centre, Bacău și Cotnari, unul rezervat pentru Franciscani și altul pentru Jezuiți³⁰⁹. Moldova devenea aparent o „provincie” a ecleziei romane, o „novella plantatio”, dependentă de metropola de Lemberg. Veniturile erau asigurate (biserica din Cotnari avea „bone intrate di vini”) și papa Sixt al V-lea, ținut la curent, manifesta satisfacție. Bruti pretindea, în 1589, titlul de „protector general” al catolicilor din Țările Române și Turcia³¹⁰. Petru Șchiopul, în contact direct cu Sixt al V-lea, trimitea în Polonia, în noiembrie 1588, pe Ieremia Movilă mare vornic și pe Bartolomeo Bruti, pentru consolidarea bunelor relații, fără încheierea unui acord. Ieremia Movilă și Bruti trebuiau să complimenteze pe reprezentanții papali nunțiul Annibale di Capua, arhiepiscop de Neapol, și cardinalul Hippolito Aldobrandini, ulterior Clemente al VIII-lea, și să le prezinte cadouri, manifestînd astfel „obediță” față de „Scaunul Apostolic”. Un rol în aceste contacte a avut și Solikowski, arhiepiscop de Liov, fost secretar regal, senator, care elogia pe Bruti, și St. Warszawicki, rectorul colegiului iezuit din Lublin, fost în Moldova, cu doi iezuiți, și primit de Petru Șchiopul „în tabără”, din cauza pestei, la 3 septembrie 1588, ca și solul reginei Angliei. I. D. Solikowski, care făcea elogiul lui Ștefan cel Mare, scria papei Sixt al V-lea, în 1588 (decembrie 14), că Ieremia Movilă a prestat „obediță”, ceea ce anterior nu s-a făcut niciodată³¹¹. În 1589 (31 octombrie) B. Bruti scria lui A. de Capua în legătură cu negocierile la Constantinopol, favorizate de revenirea lui Sinan Pașa și cu „falsul palatin” (Petru Cercel), închis și pe care nu-l mai puteau ajuta francezii. În aprilie 1590 Petre Cercel era sufocat și aruncat în mare, deși dăduse marelui vizir 50 000 zechini³¹². La 13 decembrie 1589 I. D. Solikowski scria cardinalului Montalto, despre incursiunile tătarilor și dificultățile lui Petru Șchiopul din partea turcilor și-și exprima teama pentru soarta

³⁰⁸ Hurmuzaki, vol. IV₂, p. 145—146; supl. II., p. 300, vol. IV, p. 140.

³⁰⁹ Hurmuzaki, vol. III, p. 96, 100—101, 103, 116—117, 127, 128, 141—142. Cf. și Aevum, 1970, p. 1—37 (Vittorio Peri *Inizi e finalità ecumeniche del collegio greco in Roma*); Veress, *Documente*, vol. III, p. 155—157.

³¹⁰ Hurmuzaki, vol. III, p. 128—141; vol. III₂, p. 17; Veress, *Documente*, vol. III, p. 148—149. Cf. și Casimiro Tempesti, *Storia della vita e delle gesta di Sisto quinto sommo pontefice*, t. I, Roma, 1866.

³¹¹ Hurmuzaki, vol. III, p. 108—109, 118—119. Cf. și I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, II, 1914, p. 43—48; Cf. și *Kwartalnik Historyczny*, 1971, p. 937.

³¹² Hurmuzaki, vol. XI, p. 213—214, 192; IV₂, p. 150.

lui Bruti, după executarea solului domnului Moldovei la Constantinopol, pentru înclinație spre Polonia. Se anunța venirea de trupe turcești în Moldova și înlocuirea domnului cu un pașă³¹³. În august 1590 Bruti însuși era dezorientat de cursul evenimentelor, de încordarea relațiilor turco-polone³¹⁴. În septembrie 1590 Bruti pleca de la Constantinopol spre Polonia. În martie 1590 primise steag de domnie în Moldova, prin emirul Hallem, Ștefan, fiul lui Petru Șchiopul, în vîrstă de 6 ani, pentru suma de 150 000 taleri, pentru sultan³¹⁵. La 18 ianuarie 1591 Bruti scria din Varșovia papei Grigore XIV, în legătură cu negocierile de pace turco-polone, în urma evenimentelor recente. Regele Poloniei Sigismund III Vasa se referea la și recunoștea rolul lui Bruti de mediator alături de solul său Chr. Dzierzek, în negocierile la Poartă, pentru tratatul din 1591³¹⁶.

În aceste împrejurări s-a produs plecarea lui Petru Șchiopul din Moldova, la 19 august 1591³¹⁷, proiectată cu ani în urmă și sigură în ianuarie 1591³¹⁸. Planul lui Petru Șchiopul de a „evada” din Imperiul Otoman, a fost meticolos studiat și realizat datorită eforturilor „diplomatice” ale lui Bruti, care a „navigat” abil între Poartă și Polonia, timp de mai mulți ani. Lorenzo Bernardo relata dogelui, la 7 septembrie 1591, din Pera, că Petru Șchiopul a trimis sultanului steagul și „bereta” și 12 000 scuzi, restul tributului și contribuțiile suplimentare și i-a scris că a servit Porții credincios timp de 15 ani, dar nu mai putea suporta greutățile impuse la sugestia „banului” (Iane), care, ca agent al său, îl tiraniza la Poartă. A plecat pentru a nu vedea ruina completă și dezolarea bietului popor și s-a retras să-și trăiască în liniște anii bătrîneții. Se temea să nu fie turcit fiul său ca Mihnea³¹⁹. Petru Șchiopul a luat cu el mult aur, cu intenția de a cumpăra „qualche stato” pentru fiul său, „în creștinătate”³²⁰. Petru Șchiopul a luat și banii pentru vămi (mai multe mii de taleri) de la ragusanul „Giovanni di Marini Pauli” („Giva”) ³²¹.

³¹³ Hurmuzaki, vol. III, p. 128—129, 142—143.

³¹⁴ *Ibidem*, p. 140.

³¹⁵ *Ibidem*, vol. III, p. 134; vol. XI, p. 213. „Cronica murală” de la Suceava dă data de 2 februarie 1590 pentru steagul adus de la sultan și „ungerea” lui Ștefan ca domn, de Gheorghe Movilă mitropolitul. Cf. *Cronici slavo-române...*, ed. P. P. Panaitescu, 1939, p. 163.

³¹⁶ Hurmuzaki, vol. III, p. 144, 152, 220—221; vol. XI, p. 220—221; *Katalog dokumentów tureckich*, p. 225—226.

³¹⁷ *DIR*, XVI, p. 77; Hurmuzaki, vol. III, p. 142; vol. XI, p. 311—312.

³¹⁸ Hurmuzaki, vol. IV, p. 156—157; vol. III, p. 152—153; Hurmuzaki, XI, p. 218.

³¹⁹ Hurmuzaki, vol. IV, p. 156; „Cercetări istorice”, vol. X—XII, 1936, p. 44—45. Dr. B. Pezzen scria în 1591 arhiducelui Ernest despre Mihnea de la Alep, turcit cu numele de Mehmed beg, căruia sultanul i-a dat un sangiac în Grecia dar n-a acceptat. El dorea Țara Românească și Moldova ca beglerbeg. Cf. Hurmuzaki, vol. III, p. 145—146.

³²⁰ Hurmuzaki, vol. IV, p. 156.

³²¹ Cf. *DIR*, XVI, p. 75, o confesiune din 1593 a lui Chr. Dzierzek despre misiunile sale diplomatice prin Moldova și contactele cu Petru Șchiopul. Aprecieri favorabile pentru Petru Șchiopul și nefavorabile pentru „Dgiva de Răguza”,

Un simulacru de ciocnire a avut loc la granița polonă cu un palatin. La 1 octombrie 1591 (Praga) se știa că Petru Șchiopul a trecut peste granița Imperiului cu o „mare bogăție“ („grosse Reichthum“) „mit wunderbarlichen Praktik ankommen“³²². Regele polon Sigismund III scria lui Rudolf II cu compasiune despre Petru Șchiopul („relicto incerto illo et obnoxio multis periculis dominatu suo“)³²³. Din Sătmar Petru Șchiopul se adresase arhiducelui Ernest, pentru azil, arătând că a plecat din cauza tiraniei termenelor frecvente ale tributului³²⁴. A intrat fără salvconduct, înțeles cu căpitanul de „Sacmar“, Ferdinand conte de Hardegg. Dacă arhiducele Ernest se teme de complicații cu turcii, să i se dea salvconduct pentru a merge la papă. Petru Șchiopul a plecat din Moldova și datorită mazilirii lui Sinan Pașa, cu care era intim Bruti (erau veri) și care a fost restabilit în vizirat în 1593³²⁵. Petru Șchiopul avea asigurate unele bunuri în Polonia, cu un venit de 2 000 florini, recunoscute de rege în 1593, dar a preferat Tirolul, fără a-și fi realizat speranța de a vedea Roma. La Bozen (Bolzano) l-au vizitat Luca Stroici și Ieremia Movilă, în decembrie 1593, pentru a-l convinge să vină la domeniul său din voievodatul Sandomierz³²⁶. Ieremia Movilă și Luca Stroici mare logofăt au fost atunci și la curtea lui Rudolf al II-lea³²⁷. Pentru iarna

care a intervenit contra lui Petru Șchiopul și la arhiducele Ernest de Austria, pentru 20 000 taleri. Hurmuzaki, vol. XI, p. 259, 317, 342 și 492. Hurmuzaki, vol. III₂, p. 33.

³²² Hurmuzaki, vol. XI, p. 259.

³²³ *Ibidem*, p. 236, 254—255.

³²⁴ Hurmuzaki, vol. III, p. 158—159, 163; Matteo Zane scria în 1591 că moldovenii plăteau până atunci un haraci pe an, iar acum unul pe lună, datorită profitului rapid pe care vor să-l obțină stăpînii acestor nenorocite populații. Populația din Moldova, diminuată de flagelul din 1588 și de exod, a fost adusă într-o stare disperată în 1591—1592, scria același. Cf. Hurmuzaki, vol. XI, p. 214. În 1588 Petru Șchiopul a luat satul Hrincești, fost al lui Solomon logofăt, pentru datoria de 70 000 aspri din birul ținutului Suceava, cînd s-a dus să-l strîngă. Satul a fost întărit, în schimbul banilor, dați pentru „haraciul împărătesc“, lui Gheorghe episcopul de Rădăuți. Cf. T. Balan, *Doc. buc.*, vol. I, p. 101—102. Cf. și N. Beldiceanu, *La crise monétaire ottomane au XVIe siècle et son influence sur les Principautés Roumaines*, Südostforschungen, Bd. XVI, 1957, p. 85—86. Pentru aprovizionarea Constantinopolului cu cereale, vite și alte provizii („biane senza numero e altre vitovallie“) de Moldova în 1594, cf. Hurmuzaki, vol. III, p. 205, vol. IV₂, p. 104, 107, 110, 171. Cf. și M. A.-Dersca, *Quelques données sur le ravitaillement de Constantinople au XVIe siècle*, Sofia, 1969; E. D. Tappe, *Documents...*, Londra, 1964, p. 39—40. În mai 1595 criza economică la Constantinopol a ajuns la punctul culminant („la carestia che supera ogni credenza vendendosi ducento quello che non vale venti“). Cf. Hurmuzaki, vol. IV₂, p. 156, 171, 194, 198; vol. XI, p. 249. Pentru „revoluția prețurilor“ cf. și Sig. Gargas, *Geschichte der Nationalökonomie im alten Polen*, Berlin, 1925, p. 80.

³²⁵ Hurmuzaki, vol. XI, p. 203, 753; vol. III, p. 128. La Constantinopol au fost discuții între dr. Pezzen și marele vizir în legătură cu fuga lui Petru Șchiopul prin „Sakmar-Caschau“, cu „știință și consens“. Sultanul a fost indignat că Petru Șchiopul a dat bani imperialilor.

³²⁶ Hurmuzaki, vol. III, p. 169; vol. II₂, p. 33; vol. XI, p. 313, 376—377, 450—451.

³²⁷ Veress, *Documente...*, vol. IV, p. 255.

1592, Petru Șchiopul a luat cu chirie trei palate la Trento³²⁸. La Zim-merlechen își încheia existența la 1 iulie 1594. La 9 iulie 1594 se știa la Veneția de moartea lui Petru Șchiopul. Fiul său Ștefan voievod mai trăia până la 21 martie 1602³²⁹. Pentru readucerea lui Petru Șchiopul în Moldova, în decembrie 1593, acționa la Constantinopol Andronic Cantacuzino și îi cerea să vină la Adrianopol³³⁰. În divan, la Poartă, s-a vorbit în septembrie 1591 de punerea unor beglerbegi în Moldova, Valahia și Transilvania³³¹. În noiembrie 1591 la Constantinopol se discuta introducerea în Moldova și în Muntenia a unei conduceri turcești³³². Domnia Moldovei a fost acordată, după multă concurență, în septembrie 1591, lui Aron, care se afirma fiu al lui Alexandru Lăpușeanu, favoritul agentului englez Edward Barton, pentru 400 000 scuzi pentru sultanul Murad III, 50 000 pentru vizir și tributul ordinar de 15 000 taleri, plus altul extraordinar de două sau trei ori pe an³³³. La 26 decembrie 1591 Aron își anunța brașovenilor „fericita sosire” în Iași³³⁴. La 15 ianuarie 1592 se încheia un nou tratat între sultanul Murad III și Sigismund III regele Poloniei. În august 1592 aveau loc noi negocieri prin Jan Zamoyski și Chr. Dzierzek. Se sublinia, din nou, că Moldova și Valahia, ca și alte state, sînt supuse Imperiului Otoman. Noul acord era încheiat la 15 ianuarie 1593³³⁵. Bruti a fost arestat pe graniță, la trecerea în Polonia, în mai 1592, pentru a i se lua banii (20 000 taleri) și niște polițe pentru bani pe care Aron îi datora lui și a fost asasinat, cu toată intervenția lui Bruti la Poartă, care a cerut predarea lui și servitorului său³³⁶. Aron era în legătură cu I. de Marini „Ragusaeus” („huomo di buon cervello”). Bruti a fost acuzat că voia să aducă la tron pe Petru, susținut de cancelarul polon. În realitate, însă, a fost asasinat pentru a i se lua banii și polițele pentru peste 30 000 ducați, pe care le avea de la Aron³³⁷. Sinan Pașa era contra lui Aron, susținut de englezi. Matteo Zane, din Pera, la 27 iunie 1592, scria dogelui în legătură cu revolta populației din Moldova contra exploatării. La 10 iulie 1592, același se referea la trimiterea lui Aron la Alep³³⁸. Aron a fost mazilit („masul”) și reconfirmat apoi de sultan, pentru alte donative și majorarea tributului. Pesta a făcut ravagii în Moldova și Polonia în 1588 și în martie 1592³³⁹. Deceniul 1590 a fost

³²⁸ Veress, *Documente...*, vol. III, p. 301.

³²⁹ Hurmuzaki, vol. XI, p. 546, 552, 450—451.

³³⁰ *DIR*, XVI, p. 97.

³³¹ Hurmuzaki, vol. III, p. 152, 154.

³³² Hurmuzaki, vol. XI, p. 751.

³³³ Hurmuzaki, vol. IV₂, p. 156—157.

³³⁴ Hurmuzaki, vol. XI, p. 752.

³³⁵ Hurmuzaki, vol. III, p. 160—162; vol. IV₂, p. 164—170; Veress, *Documente...*, vol. IV, p. 4—5.

³³⁶ Hurmuzaki, vol. XI, p. 756; vol. IV₂, p. 162—163, 160.

³³⁷ Hurmuzaki, vol. IV₂, p. 160.

³³⁸ *Ibidem*, p. 161—162; *Quellen*, vol. V, p. 270—271.

³³⁹ Hurmuzaki, vol. IV₂, p. 159; *Quellen*, IV, p. 156, 182.

marcat și prin „dezastre agricole”³⁴⁰. Aron, revenit din mazilirea sa, la intervenția agentului englez, în octombrie 1592, pentru alte donative și majorarea tributului, a întâmpinat la frontiere rezistența țăranilor, care susțineau pe Petru, luat prizonier de Aron, ruda lui, mutilat și trimis în lanțuri la Poartă, la 24 octombrie 1592. A fost pus în cîrlige și strangulat noaptea³⁴¹. Acest Petru Alexandrovici se afirma fiu al lui Alexandru Lăpușneanu, și cu sprijinul populației revoltate, a intrat în Iași, în iunie 1592, și circa două luni a stăpînit și condus țara și a trimis vite și bani în Polonia, de unde venise. Noul „domn” al Moldovei ar fi promis sultanului, în septembrie 1592, un milion de ducăți aur și că nu va lua moldovenilor timp de trei ani tribut. Sultanul amenința Polonia cu război³⁴². Aron a fost reclamat la Poartă de marii boieri, în septembrie 1592, pentru tiranie³⁴³. În 1592 Răzvan aga i-a adus lui Sigismund Báthory 10 000 taleri pentru oaste. Aron i-a scris că oștile ardelene au făcut pagube în Moldova. Intervenția lui Sigismund Báthory în Moldova, contra cazacilor, care au adus pe Petru, s-a produs cu asentimentul sultanului Murad III, care îi cerea să lase în Moldova 8 000 oameni în 1593, sub comanda lui Mihail Tholnay în 1594³⁴⁴. Sultanul a promis lui Sigismund Báthory că îl va face rege în Polonia, dacă Sigismund III Vasa pleacă definitiv în Suedia. În februarie 1593 Sinan Pașa voia să înlăture pe Aron, susținut de agentul englez³⁴⁵. Aron a revenit în Moldova însoțit de doi negustori englezi Thomas Wilcox, și Richard Babington, pentru recuperarea datoriilor. În 1594 a fost în Moldova și Edward Barton, în problema datoriilor lui Aron (60 000 ducăți), care trebuiau recuperate prin negustori greci și a bisericii protestante, în care să se înalțe rugi pentru regină. În martie 1594 Barton era informat despre intenția lui Aron de a fugi și a scris regelui Poloniei, să interzică trecerea pe teritoriile sale, și principelui Transilvaniei. În 1595 era ucis în Moldova grecul Nicolae Nevridis, fost vameș al lui Iancu Sasul și utilizat de Aron ca sol în Polonia. În mai 1595 Thomas Wilcox, din nou în Moldova, se referea la cauzele arestării lui Aron, din ordinul lui Sigismund Báthory („o rea guvernare și alte suspiciuni”). El revenea în Anglia prin Gdansk. Aron voievod angajase, la 8 martie 1592, un montanist ardelean, Martin Ungur din Rodna, pentru a explora zone aurifere din munții Moldovei. „Fossore metalici” adusesese în Moldova și Despot, cum arăta Som-

³⁴⁰ Cf. *Annales ESC*, 1965, p. 918—919 (art. E. Le Roy-Ladurie).

³⁴¹ Hurmuzaki, vol. III, p. 108, 114, 119, 164—165; vol. IV², p. 160; vol. XI, p. 757, 759, 765, 767.

³⁴² Hurmuzaki, vol. XI, p. 761, 766.

³⁴³ *Ibidem*, p. 754; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 423.

³⁴⁴ Hurmuzaki, vol. IV, p. 17—18; Veress, *Documente...*, vol. III, p. 303—311; *Quellen*, vol. V, p. 270—271; Hurmuzaki, vol. XI, p. 291. În noiembrie 1592, cazacii atacau Tighina și erau respinși de tătari și de turci.

³⁴⁵ Hurmuzaki, vol. XI, p. 769.

mer³⁴⁶. În noiembrie 1593 papa Clemente VIII, în instrucțiunile pentru Alexandru Comulovici, sol la cazaci, se referea la Aron, care a ucis pe Bruti, devenit „nobil polon“, dar care nu era ostil catolicilor și a fost alungat de Petru „Polonul“, trimis apoi la Poartă³⁴⁷. Aron era considerat prieten al iezuiților și secretarul său francez putea continua opera de propagandă catolică a lui Bruti în Moldova³⁴⁸. În 1594 sultanul Murad III, pentru a doua oară, a desemnat doi beglerbegi pentru Moldova și Țara Românească³⁴⁹. În februarie 1594 Aron se declara ferm hotărât să apere țara și să sprijine efortul „creștinilor“, reeditând pe Ioan Armeanul. În februarie 1594 Aron trimitea sol la Zamoyski pe Czolhanski, însoțit cu nepoata sa³⁵⁰. Circa 8 000 cazaci zaporojeni, cu starostele Stanislav Chlopicki, trebuiau să intervină la solicitarea Scaunului apostolic³⁵¹. Aron, încă la 15 februarie 1595, în corespondența cu Zamoyski, considera Moldova „zid contra turcilor“³⁵². Clemente VIII, în instrucțiunile pentru solia „ilirului“ Comuleo la cazaci, din 10 noiembrie 1593, se referea la experiența, faima și autoritatea marelui cancelar al Poloniei³⁵³. În noiembrie 1594 în Polonia exista o atmosferă favorabilă luptei contra turcilor și se spera că și Zamoyski va ceda, crescând autoritatea regelui. În aprilie 1595 s-a interzis în Polonia înrolarea de mercenari pentru imperiali³⁵⁴. Aron l-a utilizat pe I. M. „Ragusaeus“ în negocierile cu imperialii în august 1594³⁵⁵. În aprilie 1595 Aron avea noi contacte cu Praga. La 30 mai 1595 se știa la Praga de arestarea lui Aron și escortarea lui în Transilvania și pentru relații cu Polonia. Relațiile cu imperialii i-au atras represalii din partea lui Zamoyski, o incursiune polonă în Moldova în noiembrie 1594, cu mari daune pentru populație³⁵⁶. Tezaurul lui Aron avea să fie utilizat de Sigismund Báthory pentru susținerea războiului³⁵⁷. Turcii au promis tătarilor Moldova și Țara Românească în 1595. Moldova fusese cerută de Han în 1581, pentru venituri, în schimbul ajutorului în războiul cu

³⁴⁶ Cf. I. I. Podea, *A contribution to the study of Queen Elizabeth's eastern Policy* (1590—1593), *Mélanges d'Histoire Générale*, II, 1938, p. 456—462; E. D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History*, Londra, 1964, p. 62, 65, 69, 84, 58—59. Cf. și N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, p. 363, 413, 441, 442.

³⁴⁷ Hurmuzaki, vol. III, p. 174—175, vol. III₂, p. 38, vol. XI, p. 372.

³⁴⁸ Hurmuzaki, vol. XI, p. 309, 316, 362; vol. III₂, p. 38, 149; vol. III, p. 61.

³⁴⁹ Hurmuzaki, vol. IV₂, p. 194; vol. XI, p. 770.

³⁵⁰ Hurmuzaki, vol. IV₂, p. 177, 183, 186; vol. VIII, p. 183, 202; vol. III, p. 179—180; supl. II, vol. I, p. 328.

³⁵¹ Hurmuzaki, vol. III, p. 201—202.

³⁵² Hurmuzaki, supl. II, p. 340—341.

³⁵³ Hurmuzaki, vol. III₂, p. 39. Cf. și Domenico Caccamo, *La diplomazia della Controriforma e la crociata: dai piani del Possevino alla „lunga guerra“ di Clemente VIII*, *Archivio Storico Italiano*, 466, 1970, II, p. 273—276, 280—281 pentru planurile lui Clemente VIII de cruciată contra turcilor, din noiembrie 1594, la care să participe Polonia, Transilvania, Moldova, Rusia, Alexandru Comulovici, agent al lui Clemente VIII, la „schismatici“ și Giov. Francesco Aldobrandini general al bisericii).

Persia³⁵⁸. Sigismund Bathory, în mai 1595, se referea la arestarea lui Aron, sub acuzația că ar fi voit să se înțeleagă cu turcii. Lui Aron i s-a trimis de la Poartă steag de nouă confirmare în domnie la sfârșitul anului 1594. G. M. Poli, mort otrăvit în aprilie 1600, declara în 1595 că n-a văzut pe Aron să se închine turcilor. Aron „plîngea de minie și de durere, din cauza trecerii tătarilor prin Moldova și a trimis scrisori de protest cancelarului Poloniei și principelui Transilvaniei”³⁵⁹. Țăranii s-au retras la casele lor și Aron, trădat de boierime, a rămas cu garda sa ungurească și a pus să se fortifice curtea domnească pentru apărare³⁶⁰. Sigismund Báthory, la 3 iunie 1595, considera Moldova sub stăpînirea sa („regnum nostrum Moldovaniense”) și arăta că Ștefan Răzvan a fost pus de el acolo (cu Gaspar Kornis)³⁶¹. Cancelarul polon Jan Zamoyski (1542—1605) a ruinat eforturile „ligii creștine” și a dezamăgit papalitatea prin schimbarea de atitudine. „Saria biasimo per-petuo del nome Polacco a non aiutare la caduta dell'arbore o non correre a far della legna quando cadesse”, se scria la Roma la 10 iunie 1595³⁶². Jan Zamoyski spera, în august 1594, să ia tronul Poloniei, „find el cel mai abil în problemele aceluia stat”. Sigismund III Vasa era în Suedia și aștepta ca Jan Zamoyski să-i trimită vase din Gdansk pentru a reveni în Polonia³⁶³. Jan Zamoyski a lăsat pe tătari să treacă spre Ungaria, în vara anului 1594³⁶⁴. Acțiunile lui Zamoyski erau considerate în octombrie 1595 „tanto nocive alle cose della christianità”³⁶⁵. Jan Zamoyski a fost acuzat în cercuri polone de machiavelism, pentru schimbarea de atitudine³⁶⁶. În septembrie 1595 Moldova era conside-

³⁵⁴ Hurmuzaki, vol. III₂, p. 39, 57, 62, 193. Cf. și *History of Poland*, PWN, 1968, p. 196—219.

³⁵⁵ Hurmuzaki, vol. XI, p. 496—497, XII, p. 6—7, 15.

³⁵⁶ Hurmuzaki, vol. III₂, p. 55—57, 62, 63, 93.

³⁵⁷ Hurmuzaki, vol. III₂, p. 106; vol. XII, p. 26.

³⁵⁸ E. D. Tappe, *Documents...*, p. 87.

³⁵⁹ Hurmuzaki, vol. III₂, p. 105—106, 108. La 9 mai 1595 Aron era adus legat la Brașov și la 17 mai dus la Alba Iulia. Aron era însoțit de un franciscan. Cf. Hurmuzaki, XII, p. 46, 51—53; *Quellen*, IV, p. 183.

³⁶⁰ Cf. și I. Minca, *Aron Vodă și vremea sa*, „Cercetări istorice”, VIII—IX (1933), p. 118—145.

³⁶¹ Hurmuzaki, vol. III, p. 477—480, vol. III₂, p. 119, 128; Veress, *Documente*, vol. IV, p. 249—250; *Quellen*, vol. V, p. 278.

³⁶² Hurmuzaki, vol. III₂, p. 108.

³⁶³ *Ibidem*, p. 47.

³⁶⁴ *Ibidem*, p. 39, 108; vol. XII, p. 5.

³⁶⁵ Hurmuzaki, vol. III₂, p. 137, 138, 145, 207; *Avvisi, varie scritture e notizie di Polonia*, Roma, 1972, p. 87—90.

³⁶⁶ J. Malarezyk, *La fortuna di Niccolò Machiavelli in Polonia*, Varșovia, 1969, p. 17; *Revista Arhivelor*, 1, 1970, p. 318. Cf. și I. Garbacik, *Le relazioni turco-polacche...*, p. 326. Habsburgii ar fi sprijinit constituirea unei ligi antiturcești pe solul polonez. Au dus negocieri directe cu cazacii și i-au subvenționat pentru a ataca Turcia. Acțiunea diplomatică habsburgică avea și concursul curiei române, care era interesată în izbucnirea unui război turco-polon.

rată „membră“ a coroanei polone³⁶⁷. Cazacii „nizovi“ au intrat în Moldova în vara anului 1595, ca și în august-septembrie 1600, pentru a „facilita“ intervenția lui Jan Zamoyski, cu Ieremia Movilă, și au incendiat sate și localități, Ștefănești și Iași cu curtea domnească. Orașul a fost găsit de poloni abandonat de populație, care s-a refugiat. La 6 septembrie 1595, a avut loc, la biserica domnească din Iași, ceremonia instalării lui Ieremia Movilă de Jan Zamoyski³⁶⁸. Într-un document din 10 aprilie 1598 (Suceava) Ieremia Movilă se referea la revenirea lui în Moldova „cu vrerea lui Dumnezeu și cu tăria craiului leșesc“ și au „scos țara din robire, cînd a fost cancelarul la Țutora“³⁶⁹. În actul solemn din 22 august 1595 (Iași), Ieremia Movilă se intitula „palatin“ al Moldovei, „Dei providentia“, și recunoștea rolul de salvator al regelui Poloniei Sigismund III Vasa, „in rebus afflictissimis“, pentru „Valachia“, care va fi „membrum indissolubile... prout caetera provinciae ac palatinatus regni sunt“, cu o poziție nefavorabilă („non in corpore regni prout caeterae provinciae sed in confinibus vicinioris potentiae“). Polonii și moldovenii vor trăi „tamquam fratres“. Ieremia Movilă va acționa pentru relații normale între Polonia și Imperiul Otoman, asigurînd pacea și buna vecinătate, manifestînd „nației polone toată bunăvoința“³⁷⁰. Sigismund III Vasa recunoștea lui Ieremia Movilă dreptul de a emite monedă valabilă și în teritoriile polone. În 1596 sultanul Mehmet III (1595—1603), în corespondența cu regele polon, se referea la vechea prietenie și la siguranța traficului prin Moldova³⁷¹. Ieremia Movilă era obligat, conform obiceiului țării, să plătească datoriile predecesorilor săi. Noul tratat turco-polon din 1597 repeta clauzele celui din 1591. În cel din 1598 se prevedea că lui Ieremia Movilă îi va urma fiul său la domnie. În 1600 sultanul Mehmet III solicita lui Sigismund III să nu admită o nouă intervenție polonă în Moldova și Muntenia. La 16 octombrie 1601 Polonia primea, prin emisarul Chr. Kochanowski, replica Porții. Moldova, pe care o pretind polonii, a fost supusă, cu sabia sa neînvinsă, de sultanul Soliman și este o provincie tributară a Imperiului Otoman³⁷². Se justifică intervenția lui Mihai Viteazul contra Poloniei și se arată că Radu Mihnea era succesorul de drept al lui Mihai Viteazul, admis de Poartă.

³⁶⁷ Hurmuzaki, vol. III₂, p. 136—137, 138, vol. IV₂, p. 186, 207; vol. VIII, p. 193—196. L. Soranzo, *L'Ottomano*, Ferrara, 1598, p. 104.

³⁶⁸ „Revista Arhivelor“, 2, 1970, p. 524—546; I. Garbacik, *Le relazioni turco-polacche...*, p. 227—228.

³⁶⁹ Hurmuzaki, vol. IV₂, p. 207—209; vol. III₂, p. 145; *Polska służba dyplomatyczna XVI—XVII wieku*, p. 163. Cf. și E. D. Tappe, *Documents...*, p. 102; C. M. Kortepeter, *Gazi Giray II Khan oh the Crimea and Ottoman Policy in Eastern Europe*, „The Slavonic and East European Review“, 1966, p. 139—154; *DIR*, XVI₄, p. 206—212.

³⁷⁰ Hurmuzaki, vol. III, p. 485. Cf. și L. Soranzo, *L'Ottomano...*, p. 104.

³⁷¹ E. D. Tappe, *Documents...*, p. 106.

³⁷² Arch. Gl. Varșovia, *Libri Legationum*, vol. XXVII, f. 70—71 (corespondența sultanului cu regele Poloniei); *Katalog dokumentów tureckich*, p. 229, 232, 235.

SUR LES RELATIONS DE LA MOLDAVIE AU XVIe SIÈCLE

RÉSUMÉ

On n'a pas publié jusqu'à présent une étude d'ensemble au niveau actuel de ce problème. On s'est limité à des contributions restreintes, telles que les chapitres en survol insérés dans les volumes de N. Iorga et dans ceux d'autres historiens.

Cette étude, ayant à la base une documentation — que l'auteur estime être complète — et la littérature courante d'encadrement, présente, de manière exhaustive, les relations de la Moldavie avec l'Empire Ottoman, la Pologne et les Habsbourgs, de 1499 jusqu'à 1601.

L'auteur souligne que la Moldavie n'a pas été soumise aux Turcs jusqu'au début du règne de Pierre Rareș, qui, n'étant pas un successeur légitime, a reçu la confirmation du sultan Soliman à la requête du roi de Pologne, Sigismond Ier, comme nous renseigne aussi le vénitien Girolamo Lippomano dans un mémoire de 1574*. La Moldavie, quoique soumise aux Turcs, a conservé, après 1574, son autonomie, mais avec de grandes difficultés dans les conditions économiques désastreuses des dernières décennies du XVIe siècle. Elle a été continuellement menacée à être transformée en une province turque. La tentative d'Etienne Tomsa, en 1563—1564, de défendre, avec l'appui des masses populaires, la liberté de la Moldavie, a été brisée par les Turcs et Tartares qui ont réinstallé Alexandre Lăpușneanu. Les Cosaques polonais, qui ont pénétré en Moldavie, pour la première fois en 1574, ont provoqué ensuite, durant leurs interventions réitérées jusqu'à la fin du XVIe siècle, de grands dommages et désordres. En octobre 1595, le chancelier polonais Jan Zamoyski croyait qu'un équilibre en faveur de la Pologne était assuré. Cependant, en 1601, le sultan affirmait, de nouveau, ses „droits“ sur la Moldavie „conquise avec le sabre“ par Soliman, en octobre 1538, durant l'intervention simultanée des armées turques et polonaises. Comme des épisodes découlant l'un de l'influence politique des Habsbourgs et l'autre de celle de l'Angleterre, on peut considérer les règnes de brève durée de Jean Despote et d'Aron le Tyran, à la fin du XVIe siècle.

* Cf. aussi *Geschichte des osmanischen Reiches*, II. Bd., Wien, 1811, p. 33.

PREOCUPĂRI ȘI INIȚIATIVE PRIVIND INDUSTRIA METALURGICĂ DIN MOLDOVA ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

DE

D. VITCU

Este binecunoscut faptul că în economia Moldovei din prima jumătate a veacului trecut s-au manifestat — cu intensități diferențiate condiționate de împrejurări specifice — elemente și procese complexe, generate de însăși evoluția de ansamblu a societății românești, de transformările structurale la care aceasta a fost supusă odată cu apariția zorilor epocii moderne. Multitudinea și complexitatea fenomenelor economice proprii Moldovei epocii amintite au polarizat, după cum era și firesc, preocupările istoricilor, economiștilor ori sociologilor, strădaniile lor fiind încununate de valoroasele studii și monografii care au îmbogățit noua noastră istoriografie economică. Nu intenționăm, în rîndurile de față, să facem o incursiune în domeniul realizărilor istoriografice, nici să repunem integral în discuție acele chestiuni — puține la număr, de altfel — a căror soluționare a rămas pe alocuri tributară informației; dorim numai ca, pe temeiul unor surse documentare mai puțin cunoscute, să întregim tabloul, deja conturat, al evoluției uneia dintre ramurile economice de mare însemnătate pentru destinele țării, industria, în subramura cu cele mai profunde implicații pentru propășirea generală, anume industria metalurgică, în perioada premonopolistă a capitalismului la noi.

În condițiile destrămării relațiilor feudale, proces relativ lent dar resimțit în toate domeniile vieții economice și social-politice a Moldovei către finele secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, industria, în general (avem în vedere accepțiunea largă a termenului), cea a extracției și prelucrării metalelor în speță¹ a avut o evoluție distinctă,

¹ Deși procesul de extracție a metalelor este pendinte de industria extractivă și, prin urmare, și-ar găsi locul doar într-un studiu consacrat respectivei ramuri industriale, ne îngăduim totuși, în rîndurile de față, consacrate industriei metalurgice, să abordăm unitar două îndeletniciri distincte dar intercondiționate.

nu lipsită de sinuozități. Progresul neconținut al forțelor de producție și extinderea pe scară tot mai largă a utilizării fierului în agricultură — consecință firească a dezvoltării agriculturii cu caracter comercial, mai ales după slăbirea și apoi înlăturarea definitivă a monopolului turcesc asupra comerțului Principatelor — ca, de altfel, și în celelalte ramuri productive, au stimulat într-o măsură simțitoare dezvoltarea metalurgiei în Moldova. Aceasta a avut o evoluție ascendentă atît sub raportul volumului de lucrări, cît și sub cel al specializării. În mai toate satele Moldovei este atestată documentar existența meșterilor fierari sau potcovari, de cele mai multe ori recrutați din rîndul robilor țigani, care lucrau ori reparau unelte agricole, obiecte de uz casnic, armătura mijloacelor de transport, materialul fieros pentru construcții. Mai mult chiar, în unele sate ca, de pildă, Faurii (Neamț) ori Faurii de Jos (Roman), acest meșteșug pare să se fi generalizat fără însă ca preocupările agricole să fi fost abandonate². Pe domeniile boierești și, mai ales, în ȋrguri și orașe, specializarea meșteșugarilor din domeniul metalurgiei — specializare impusă de specificul materiei prime folosite, pe de o parte, și de nevoile mereu sporite ale societății, pe de alta — era mult mai pronunțată. În afara fierarilor și a potcovarilor, cvasiprezenți (cu ateliere echipate la nivelul posibilităților), se întîlnesc, în epocă, lăcătuși, tinichigii, cuieri, căldărari, cazangii, clopotari, arămari, argintari, giuvaergii, gravori ș.a. Majoritatea dintre ei dispuneau de ateliere proprii în care lucrau atît la comandă cît și pentru piață, forma de producție predominantă fiind mica proprietate de mărfuri³. Cei lipsiți de astfel de ateliere practicau meșteșugul ambulant, situație mai des întîlnită în cazul meșterilor străini veniți în Moldova. Și într-un caz și în celălalt materia primă necesară practicării meșteșugului metalurgiei, în general, era cu anevoie procurată din import, datorită, întîi de toate, lipsei instalațiilor de reducere a minereurilor.

Ca principal auxiliar (combustibil) în prelucrarea metalelor, vreme îndelungată a fost utilizat cărbunele de lemn, un produs rezultat din descompunerea parțială a lemnului prin distilare uscată la o temperatură ridicată, fără accesul aerului. În localitățile din preajma unor depozite de cărbuni de pămînt (ȋnutul Bacău), intensificarea exploatării acestuia, mai ales în epoca regulamentară, a condus la înlocuirea combustibilului tradițional, mangalul.

În general vorbind, tehnica prelucrării metalelor în atelierele meșteșugărești n-a înregistrat, la hotarul dintre cele două secole, saltul

² Ștefan Olteanu, Constantin Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în erul mediu*, București, Editura Academiei, 1969, p. 326

³ L. Boicu, *Industria în Moldova între anii 1848—1864*, în *Dezvoltarea economiei Moldovei între anii 1848—1864*, București, Editura Academiei, 1963, p. 190.

valoric corespunzător dezvoltării forțelor de producție. Inventarul atelierului continua să fie rudimentar, alcătuit din foalele cu burduf din piele (de proporții reduse), nicovală, ciocane, clești⁴. Prelucrarea fierului necesita însă o deosebită pricepere din partea meșteșugarului; el trebuia să cunoască cantitatea de fier necesară confecționării oricărui obiect avînd în vedere faptul că în procesul de producție, prin înroșirea și răcirea fierului, rezulta o pierdere din greutate numită „scăzămînt“, care atingea uneori valori de pînă la 25% din întreg⁵. În tehnica prelucrării aramei s-a menținut procedeul ciocănirii la cald a tablei de aramă, croită după un tipar pentru a lua apoi forma dorită. În procesul producției, „scăzămîntul“ aramei era, în aceeași vreme, de numai 12,5% din greutate⁶.

Din punct de vedere cantitativ, este destul de greu de stabilit, chiar și cu aproximație, volumul de metale ce intrau anual spre prelucrare în atelierele sătești, domeniile sau orășenești. Netăgăduit însă, aceste cantități au sporit de-a lungul anilor, de vreme ce și numărul atelierelor metalurgice, implicit al meșteșugarilor, a cunoscut o creștere simțitoare. Faptul este atestat și de unele tranzacții comerciale, în cadrul cărora metalele ocupă un loc tot mai important. Sugestiv ni se pare exemplul casei N. Roset-Roznovanu care, dacă în anul 1816 cumpăra „peste 500 ocă fier, iar aramă în mai mică cantitate“ pentru procurarea uneltelor și a diferitelor obiecte trebuitoare⁷, în 1843 își înzecea cerințele, solicitînd de peste graniță „5 000 ocă fier de cel mai bun“ fiindu-i necesar la „moara de făină picluită“⁸. Pentru construcția velniței din Pașcani, N. Roset-Roznovanu procurase în aceeași vreme nu mai puțin de 5 598 ocale de fier — din care 1 140 ocale „table de Sibîr“ — 1 363 ocale de aramă și 517 ocale de alamă⁹. Desigur, comenzile mai mari de metale erau condiționate de natura obiectivelor cărora le erau destinate ca și de posibilitățile beneficiarilor. Cum însă instalațiile industriale de genul morilor și velnițelor au constituit — în condițiile intensificării caracterului comercial al gospodăriei agricole — terenul cel mai favorabil introducerii mașinismului în Moldova, se înțelege că, odată cu înmulțirea acestora, fenomen resimțit din plin către mijlocul veacului trecut, cota necesarului de metale a crescut considerabil.

Față de cerințele mereu sporite de metale (feroase și neferoase) în cele mai diverse ramuri economice, posibilitățile de acoperire a nece-

⁴ Șt. Olteanu, C. Șerban, *op. cit.*, p. 260 și 339.

⁵ *Ibidem*.

⁶ N. Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri români*, București, 1926, p. 30.

⁷ Gh. Ungureanu, *Veniturile și cheltuielile unei mari case boierești din Iași în anul 1816. Casa Roset-Roznovanu*, în „Studii și articole de istorie“, vol. I, București, 1956, p. 133.

⁸ Arh. St. București, Achiziții noi, pachet 282/18.

⁹ *Ibidem*, pachet 286/6.

sarului erau extrem de limitate. Practic, pentru perioada care face obiectul cercetărilor noastre, nu a existat decît o singură sursă de aprovizionare cu metal a atelierelor meşteşugăreşti şi a instalaţiilor de tip industrial din Moldova, anume piaţa externă. Fierul gata redus, ca şi metalele neferoase de altfel, continuau să se importe din Anglia, Transilvania şi Rusia cu preţul dificultăţilor inerente. Costul acestora¹⁰, determinat de greutatea de transport, făcea ca valoarea produselor finite să fie foarte ridicată. Despre piaţa internă a Moldovei, deşi s-a apreciat nu de mult că ar fi oferit întreprinderilor posibilitatea de a se aproviziona cu materie primă (metale)¹¹, se poate spune, fără teamă de a greşi, că era lipsită total de astfel de minereuri, de vreme ce exploatarea subsolului se limita la ocnele de sare şi la timidele încercări de valorificare a cărbunelui de pământ. Importul de minereu este iarăşi prea puţin probabil în condiţiile dispariţiei din oraşe şi tirguri a instalaţiilor de reducere a metalelor¹².

Justificate deci, pe de o parte, de sporirea consumului de metale şi, pe de alta, de multiplele dificultăţi legate de importul acestora, în primele decenii ale secolului trecut s-au manifestat — la început sporadic, apoi tot mai frecvent — cele dintîi preocupări de prospectare şi, implicit, de valorificare a bogăţiilor subsolului Moldovei. Poate că elementul motor al acestor preocupări l-a constituit reuşita stabilimentelor miniere din Bucovina, fondate, după incorporarea acesteia la Imperiul habsburgic, de către „minieri bogaţi veniţi din Ungaria“ şi trecute apoi, în corpore, în minile industriaşului Karl Manz din Stîria¹³. Acesta, dispunînd de mină de lucru pricepută — coloniştii germani aduşi între anii 1784—1798¹⁴ — reuşise să fondeze la Iacobeni o adevărată industrie de exploatare şi prelucrare a minereurilor, a cărei producţie anuală însuma, la mijlocul secolului trecut, nu mai puţin de 1 109 812 ocale fier şi 102 124 ocale aramă, în valoare totală de 3 412 185 lei, din care cota de profit a beneficiarului reprezenta 1 177 165 lei¹⁵. Mai puţin rentabile, dar nu lipsite de importanţă au fost şi „băile“ de argint şi plumb de la Cîrlibaba¹⁶ fondate de acelaşi Manz, a căror existenţă a fost însă efemeră. Încă din 1797, Manz, dispunînd de serviciile inginerului Mehesch, descoperise în masivele muntoase din bazinul superior al Bistriţei şi Moldovei zăcăminte de plumb argentifer (galenă) la Fluturica, iar în 1805, zăcăminte de minereu cu-

¹⁰ Aramă de Liiov, de pildă, adusă în ţară pe la Mihăileni, era cumpărată în anul 1845 cu 11 lei 30 parale/oca, ceea ce — se înţelege — reprezenta un preţ foarte ridicat (Arh. St. Iaşi, Documente pachet 845/55).

¹¹ Şt. Olteanu, C. Şerban, *op. cit.*, p. 386.

¹² *Ibidem*.

¹³ Em. Grigorovitză, *Dicţionarul geografic al Bucovinei*, Bucureşti, 1908, p. 30, 115 şi 116.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Mihalic de Hodocin, *Descrierea sinoptică a minereurilor din munţii Moldovei*, în „Foiletonul zimbriului“, Iaşi, 1855, p. 149.

¹⁶ Em. Grigorovitză, *op. cit.*, p. 30.

prifer (calcopirită) la Dealul Negru din Fundul Moldovei. Ceva mai târziu aveau să fie descoperite noi zăcămintе de minereu de fier (limonit) la Gura Negrii, Orata, Colacul și Șarul-Dornei, precum și alte zăcămintе de magneziu, siderit, sferosiderit și hematit în alte localități din aceeași zonă ¹⁷.

Prezența unor astfel de minereuri în subsolul Bucovinei era de natură să stimuleze — fie numai și prin puterea deducției — prospecțiile terenului din zonele geografice învecinate. În vara anului 1810 geologul rus de origine germană Einfeld, sosea în Moldova — urmînd porunca țarului și avînd înlesnirea vistiernicului Iordachi Roset-Roznovanu — însoțit fiind de „cinovnici“ (funcționari = n.n.) și meșteri de munți, în scopul mărturisit de a efectua o atentă cercetare mineralogică „pe la toate acele ținuturi unde este cunoscut că se află vinile metalelor“ ¹⁸. Se avea în vedere, în primul rînd, ținutul Suceava cu presupusele „vine metalicești“ din munții Dorna și Șarul și de la Baia. În ordinea preferințelor urmau: ținutul Neamțului, despre care vistiernicul Roznovanu afirma că ar fi adăpostit asemenea „vine“, ținutul Bacăului, în care „pe lîngă alte metale să află și oca sării, păcura și un fel de asămănată ca ceara neagră“ și, în sfîrșit, ținutul Putnei cu munții Vrancei, unde „iarăși este sare... și alte sămne metalicești“ ¹⁹.

Prospecțiile întreprinse de către Einfeld în munții Moldovei au durat aproximativ 2 ani, pînă în vara lui 1812, cînd condițiile păcii dintre Rusia și Turcia, probabil, plasau în afara intereselor de moment ale Imperiului țarist continuarea lucrărilor. Rezultatele acestei misiuni nu ne sînt cunoscute, întrucît rapoartele pe care, cu siguranță, le-a înțocmit Einfeld au avut destinație externă. O mențiune documentară, nu lipsită de interes, din 27 septembrie 1810, o datorăm banului Andronache Donici — cel însărcinat de către cîrmuirea Moldovei a însoți pe „trimișii împărătești“ — potrivit căreia, după primele săptămîni de căuțări, fuseseră descoperite în ținutul Suceava bogate resurse minerale la Păriul Ursului, la Crucea, la Chiril și Dorna, la Bogata și Sasca ²⁰. Desigur, în cursul celor doi ani de prospecție se vor fi descoperit rezerve minerale și în celelalte ținuturi, dar simpla lor atestare — cunoscută sau nu autorităților în drept — nu era suficientă pentru propășirea economică a țării; era absolut necesar ca, pe baza rezultatelor oferite de sondajele efectuate în teren, bineînțeles dacă acestea îngăduiau, să se înceapă exploatarea rezervelor minerale revendicate tot mai insistent de economia Moldovei în prima jumătate a veacului trecut.

¹⁷ Nicolae Maghiar, Ștefan Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, Editura științifică, București, 1970, p. 183.

¹⁸ T. G. Bulat, *Rușii caută metale în Moldova (1810)*, în „Arhivele Basarabiei“, an. III, nr. 2, aprilie-iunie 1931, p. 65—72; vezi și Constantin Turcu, *Vechi încercări de exploatare minieră în Moldova*, în „Studii și cercetări științifice, Istorie“, Iași, an. VIII (1957), fasc 2, p. 308—310.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ T. G. Bulat, *op. cit.*, p. 71.

Necesitatea stringentă a exploatării minereurilor a revenit în actualitate după proclamarea libertății comerțului pentru țările române (1829) și mai cu seamă după intrarea în vigoare a Regulamentului Organic. Avind de astă dată un temei juridic — art. 165 din Regulamentul Organic al Moldovei prevedea obligativitatea exploatării bogățiilor subterane, stabilind norme în acest sens — cercetările în teren pentru depistarea în vederea posibilei exploatări a unor atari resurse au fost reluate. În împrejurările politice cunoscute, aceste cercetări au fost patronate inițial tot de către autoritățile rusești, care au însărcinat cu misiunea de odinioară a lui Einfeld pe geologul Lizel și căruia i s-au pus la dispoziție informațiile de ordin istoric furnizate de „primul arhivist al statului, Gh. Asachi”²¹. Numai că aceste informații, nefiind consistente²², referindu-se doar la vechile exploatări miniere de la Baia, au fost ignorate de către Lizel. Dispunând de concursul autorităților centrale și ținutale, el a întreprins o minuțioasă cercetare în teren pe care a încheiat-o la începutul anului 1834 cu rezultate promițătoare. Între altele, „au descoperit în sinurile munților (Moldovei = n.n.) osebite metaluri”²³ cu care și-a întregit colecția mineralogică, colecție pusă la dispoziția Sfatului Administrativ și donată apoi „Cabinetului de istorie naturală din Iași”. Deși raportul detaliat asupra cercetărilor, întocmit, cu siguranță, de către numitul geolog nu ni s-a păstrat — se pare că acesta a servit geografilor și cartografilor din armata rusă în alcătuirea hărții din 1835 a Principatelor române²⁴ — important rămîne faptul că mostrele de minereuri adunate au servit nu numai instrucției mineralogice a moldovenilor, dar și ca element de garanție, de stimulent, pentru eventualii întreprinzători. Iar dacă în anii imediat următori exploatarea minereurilor descoperite de Lizel n-a ispitit pe vreun pămîntean²⁵, explicația trebuie căutată în concepția economică a factorilor

²¹ Amănunte la Constantin Turcu, *op. cit.*, p. 310—311.

²² Erau simple deducții sau analogii inspirate din parcursul unei sumare bibliografii. Între altele, Asachi aprecia că „vinile mineralilor” ce se exploatau atunci în Carpații Transilvaniei și ai Bucovinei „se apropie de coasta orientală a acestor munți” argumentînd că „la obîrșia riului Maramorș, chiar pe marginea Moldovei, s-au aflat diamanturi curate, cu puțină diosăbire din cele ale Indiilor” (Arh. St. Iași, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar 130, f. 7).

²³ *Ibidem*, f. 21.

²⁴ Constantin Turcu, *op. cit.*, p. 311; vezi și Constantin C. Giurescu, *Principatele Române la începutul secolului al XIX-lea*, București, 1957, p. 48—49.

²⁵ Doar Mihail Sturza, domnitorul Moldovei, s-a gîndit în 1835 la profitul ce i l-ar fi procurat exploatarea minereurilor din munții Moldovei. Împrumutînd în acel an pe răzeșii dormeni cu 4000 galbeni pentru ca aceștia să-și poată răscumpăra moșia de la Alceu Balș, Sturza le-a pus condiția ca, în schimbul dobînzii ce i se cuvenea, răzeșii să-i cedeze exploatarea „metalului ce se va putea găsi în munții din moșiile Dorna, Șarul și Păltiniș, fiind în dreptate și slobod înălțimea sa a face fabricile și băile trebuitoare pentru topirea și lucrarea metalului” (citată după G. T. Kirileanu, *Fabrica de fier a logofătului C. Conachi (1844)*, în „Revista istorică română” vol. XVII, 1947, fasc. 1—2, p. 116). Dar astfel de exploatări n-au mai fost începute — neexistînd atunci dovezi — și probabil că debitorii vor fi achitat domnitorului dobînda în numerar.

responsabili, în lipsa capitalurilor necesare și — fenomen general — în dorința obținerii unor profituri imediate pe care, în condițiile date, doar industria alimentară cu subramurile ei le putea asigura. Punerea în valoare a bogățiilor subsolului Moldovei, cu excepția sării și, în mai mică măsură, a cărbunilor de pământ, continua să rămână un deziderat, poate și datorită faptului că dovezile de pînă atunci atestînd existența minerelelor, indicau doar locul și natura (implicit valoarea) respectivelor rezerve, nu însă și volumul acestora. Or, acest element, insuficient cunoscut, nu era de neglijat.

Din anul 1839 problema exploatării și valorificării bogățiilor minerale, în general, a minereurilor metalifere în speță, a preocupat îndeaproape pe unul dintre cei mai buni specialiști în materie pe care i-a avut Moldova în secolul trecut, Carol Mihalic de Hodocin²⁶. Demn de subliniat ni se pare faptul că de aici înainte preocupările de acest gen s-au bucurat de o mai mare sollicitudine din partea statului și a instituțiilor sale, fiind nu numai ocrotite dar, adeseori, și inițiate de către acestea. Înseși aducerea lui Hodocin în țară, în 1838, de către domnitorul Mihail Sturza, prin mijlocirea lui Asachi, cu scopul inițial de a impulsiona învățămîntul tehnic, este semnificativă.

La scurt timp după statornicirea în Moldova, directorul și profesorul proiectatei (de el) „școli de mecanică practică” din Iași, Mihalic de Hodocin, întreprindea, la cererea Epitropiei învățăturilor publice, o primă cercetare mineralogică asupra zonei muntoase din nord-vestul țării. Rezultatele acestei solitare cercetări au fost publicate, în rezumat bilingv, abia doi ani mai tîrziu sub titlul „Relații despre cercetările geognostice în Moldova”²⁷ și republicate integral în 1842 — alături de un alt studiu — cu o titulatură sugestivă, „Despre lucrarea minelor de metal”²⁸. Ecoul pe care l-a avut studiul lui Hodocin în viața economică și spirituală a țării poate fi lesne surprins din simplul fapt că după trei decenii și jumătate de la apariție, răstimp în care societatea românească făcuse mari pași pe calea propășirii, ideile sale își păstrau, nealterate, valabilitatea²⁹. Mai presus de importanța teoretică a studiului amintit se situează valoarea practică, aplicativă, a concepției sale despre economia țării în general, despre industrie — și îndeosebi industria mi-

²⁶ Un foarte documentat studiu privind *Activitatea tehnico-economică desfășurată de Carol Mihalic de Hodocin în Moldova*, a fost publicat de către Constantin Turcu în revista „Studii și articole de istorie”, III, București, 1961, p. 185—201.

²⁷ „Spicicitorul Moldo-român”, iulie-august-septembrie, 1841, p. 17—35.

²⁸ A. Veress, *Bibliografia Româno-Ungară*, III, p. 17.

²⁹ În anul 1876 Mihai Eminescu, pe atunci redactor la „Curierul de Iași”, venind în împlinirea unor imperative economice ce reclamau protejarea industriei naționale, republica „în extenso” studiul lui Hodocin, sub titlul *Despre folo-surile ce le aduce unei țări lucrarea minelor (băilor) de metal*, subliniindu-i actualitatea („Curierul de Iași”, nr. 71 din 1876).

nieră și metalurgică — în special. Fără a intra în detalii³⁰, subliniem doar una dintre ideile de bază ce le-a comunicat cu acel prilej și asupra căreia avea să revină cu o perseverență rar întâlnită, anume că „lipsa unei fabrici de fier în țară este cea mai de căpetenie pricină că industria și agricultura țării din nenorocire se află încă într-un grad mai îngrosit decât cum se aflau aceste în alte țări înainte cu 300 de ani“. Invocînd numeroase exemple triste din realitățile noastre economice — utilizarea uneltelor agricole rudimentare, importul celor mai elementare articole din fier etc. — și luînd ca temei experiența în materie a altor țări (Ungaria îndeosebi), Hodocin propăvăduia, pentru prima dată la noi, înființarea unei fabrici (topitorii = n.n.) de fier în preajma Broștenilor. Deși în urma cercetărilor în teren efectuate semnală și prezența altor minerale, ca arama, plumb, argint etc., convinși fiind însă că posibilitățile de exploatare a acestora erau foarte limitate, preconiza pentru început crearea unei mici topitorii de fier „cu un fel de cupatoare pînă azi încă obișnuite în Ungaria, Transilvania, Svezia... și care se numesc stücköfen, necesitînd un mic capital“. Odată înfăptuit acest deziderat, își exprima certitudinea că „s-ar dezveli minerile și s-ar întinde exploatarea și asupra altor metale mai nobile“³¹.

Se pare că îndemnul lui Hodocin n-au rămas fără ecou asupra contemporanilor săi. Proiecte de fondare a unor întreprinderi cu caracter industrial — preocupare la modă în ramurile aducătoare de venit sigur — erau de așteptat și în domeniul metalurgiei. Și aceasta cu atît mai mult cu cît bogățiile naturale ale subsolului moldovenesc deveniseră cunoscute și străinilor, nu numai pămîntenilor³². Este adevărat, înființarea unor astfel de întreprinderi pune probleme mult mai complicate, mai greu de rezolvat, decît în alte ramuri industriale. Economia țării avea nevoie, în egală măsură, de întreprinderi pentru prelucrarea metalelor, dar și de exploatare a acestora pentru a fi în măsură să furnizeze materie primă celor dintii. Și într-un caz și în celălalt, marile dificultăți erau legate de problema disponibilității de capital, a specialiștilor, a mijloacelor de transport. În plus, pentru cele dintii — către care s-a orientat primii antreprenzători — se puneau invariabil problema procurării materiei prime încă neexploată în țară. Împotriva

³⁰ Vezi Gh. Dobro, Carol Mihalic de Hodocin despre economia Moldovei și perspective dezvoltării ei industriale, în „Buletinul Institutului politehnic din Iași“, seria nouă, tom. IX, fasc. 1—2, 1963, p. 469—474.

³¹ „Spicuitorul Moldo-Român“, iulie-august-septembrie, 1841, p. 34.

³² J. D. Eschavannes, în lucrarea *Empire Ottoman. Des ressources que l'industrie pourrait trouver dans la Principauté de Moldavie* publicată în „Revue de l'Orient“, IV (1848), Paris, p. 229—231, afirma că Moldova posedă mult fier, cupru, aur etc., iar călătorul anonim care a vizitat Moldova în primăvara anului 1842, ca invitat al principelui Dimitrie Moruzi, mărturisea că „natura terenului Moldovei pare să indice prezența minelor de sare, de fier și de aramă, însă nu cunosc pînă astăzi cea mai mică tentativă de a face să se asigure existența acestor mine și a lor importanță“. Cf. Soarlat Callimachi, *Pagini inedite despre Moldova (Însemnările unui călător străin din întîia parte a veacului al XIX-lea)*, București, 1947, p. 18.

dificultăților pomenite statul a acționat cu o energie sporită mai ales în deceniul al V-lea al secolului trecut. Pe această linie se înscrie, mai întâi, înființarea în anul 1840 (cu intrarea în funcțiune începând din ianuarie 1841) a „Școalei de arte și meșteșuguri“ din Iași, școală ce era menită să asigure „formarea unei clase industriale dintre pămînteni“³³. Măsura aceasta se impunea cu atît mai mult cu cît lipsa unui stadiu manufacturier dezvoltat în industria Moldovei reliefa cu pregnanță absența brațelor de muncă calificate, absolut indispensabile trecerii la mașinism³⁴. Pusă sub direcția lui Mihalci de Hodocin și slujită de un corp profesoral în majoritate adus de peste graniță, școala era deschisă doar moldovenilor — măsură adoptată, desigur, împotriva infiltrației în țară a meșteșugarilor sudiiți — și pregătea cadre pentru: lăcătușerie fină, rotărie mecanică, fierărie, sădăcărie, stolerie, strungărie în lemn și metal, toate acestea „pentru facerea uneltelor de agricultură, de mașini și alte folositoare lucruri“³⁵. Firește, rezultatele n-au putut fi de la început încurajatoare pentru că, potrivit sublinierii de mai târziu a „Albinei Românești“, mare au fost greutățile a îndupleca pe tineri la învățarea manufăpturilor...“³⁶. În 1843 școala avea doar 11 ucenici³⁷, numărul lor ajungînd la 80 abia în anul 1847³⁸. Era vorba, prin urmare, de o luptă cu inerția, cu conservatorismul epocii, manifestat și sub acest aspect, cu care spiritul novator a fost confruntat, izbutind cu anevoie să se impună.

Lipsa de capital, un alt mare obstacol care stătea în calea dezvoltării industriei moldovene, în general, a celei metalurgice, în special, a determinat statul să încurajeze tentativele de pătrundere în economia țării a unor întreprinzători străini, prin acordarea așa-ziselor privilegii exclusive, pe care însă le puteau dobîndi și pămîntenii. Aceste privilegii, acordate de domn în intenția de a asigura prosperitatea întreprin-

³³ „Albina românească“, an. XI (1840), nr. 24, p. 93.

³⁴ L. Boicu, *Despre stadiul manufacturier al industriei în Moldova*, în „Studii și cercetări științifice, Istorie“, Iași, an. XI (1960), fasc. 1, p. 135.

³⁵ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar 754, f. 7 și 13; C. Turcu, *op. cit.*, p. 189.

³⁶ „Albina Românească“, an. XVIII (1847) numerele 77—80, p. 319—333. La 20 octombrie 1841, Epitropia învățăturilor publice din Moldova, din inițiativa căreia luase ființă Școala de arte și meserii, comunica Sfatului Administrativ greutățile ce le împingina în recrutarea tinerilor ce urmau a fi instruiți la numita școală. Între altele, arăta că „breslașii neînstăriți protimesc agiutorul ce capătă acum la lucrurile de față de la ai lor fii mai mult decît acela ce-l pot aștepta după săvîrșirea învățătorei lor de 5 ani...“. Spre a asigura necesarul de tineri la școală propunea introducerea obligativității pentru eforturile orășenești de a recruta și întreține pe cheltuială proprie (600 lei pe an pentru fiecare) unul, doi sau mai mulți fii de țigoveți, beneficiind în schimb, la sfîrșitul perioadei de școlarizare, de serviciile acestora (Arh. St. Iași, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar 754, f. 17).

³⁷ *Ibidem*, f. 31.

³⁸ N. Șuțu, *Notiții statistice asupra Moldovei*, Iași, 1852, p. 116.

derilor industriale ce s-ar fi fondat și de a le scuti de concurența internă, frinau însă inițiativele întreprinzătorilor nevoieri prin interdicția creării în țară a mai multor unități de același gen. De aceea, de reușita sau eșecul încercărilor efectuate în virtutea privilegiilor dobândite — și asemenea încercări au fost numeroase către mijlocul secolului — depindea de fapt soarta acelor ramuri de industrie către care se orientaseră titularii respectivelor privilegii. Lipsa de credit, pe de o parte, cum și „puțina înclinație pentru necunoscut (a se înțelege noi genuri de activități productive = n.n.)“³⁹ a marilor proprietari care dispuneau de sume apreciable, pe de alta, au condus la alcătuirea unor companii autohtone — forme frecvente de manifestare, și în domeniul exploatării și valorificării metalelor, a dorinței de câștig a unor întreprinzători cu posibilități materiale mai modeste. Astfel, de pildă, la începutul anului 1840 se constituia o „tovărășie“ în componența căreia intrau pe lângă spătarii Ioan Casul și Gheorghe Hartularie, căminarul Ioan Hasnaș, Grigore Docan, Ioan Dvorac, și un specialist în materie, „metaloghистul“ Iosef von Vieder⁴⁰. Cu un capital inițial ce și-l limita doar la 750 galbeni (1 galben = 32 lei și 20 parale), compania, avându-și sediul în Fălțiceni, își propunea „să caute și să scoată mineralii de pe moșiile mănăstirilor localnice, să așeze băi, hute, mori de ciocane, fabrici și mașinile trebuitoare pentru prelucrarea mineralnicilor metaluri în produsul de negoț, să aducă lucrători și să așeze trebuincioasele colonii întru aceasta...“ potrivit unor clauze contractuale. Prin același contract, fixându-se atribuțiile fiecăruia dintre copărtași, era acordată „deplină împuternicire“, geologului Iosef Vieder în privința organizării procesului de exploatare, domeniu în care amestecul celorlalți era exclus, ca ținând doar de „a dumisale metaloghicească meșteșugire“. Se pare că Vieder era un bun specialist de vreme ce, concomitent, era angajatul — prin contract, — al cneazului Alexandru Cantacuzino, dornic și acesta de a valorifica rezervele minerale din subsolul moșiilor sale.

Dar, cu toate că întreprinderea s-a bucurat de solitudinea domnitorului, care a facilitat prin atitudinea sa binevoitoare dobândirea de către asociați a prelungirii termenului de arendare a moșiilor mănăstirești vizate⁴¹, rezultatele au fost nule. Probabil prospecțiunile efectuate „în limita mijloacelor timpului“ n-au îngăduit începerea unor lucrări de amploare și, în acest caz, contractul prevedea desființarea companiei. Având însă în vedere că nu peste mult timp Mihalie de Hodocin avea să semnaleze bogate zăcămintele minerale în aproximativ aceeași zonă geografică, este posibil ca „tovărășia“ amintită să se fi autodesființat

³⁹ N. Suțu, *Notiții statistice asupra Moldovei*, p. 190.

⁴⁰ Arh. St. Iași. Documente, pachet 431/174. Documentul în discuție a făcut deja obiectul unei interesante comunicări semnată de Gh. Platon, *Informații noi privind începuturile exploatării miniere în Moldova*, în „Anale științifice ale Universității Al. I. Cuza — Iași“, seria nouă, Istorie, tom. XVI, 1970, fasc. 2, p. 157—169.

⁴¹ *Ibidem*, p. 158.

din motive de ordin subiectiv. Și în acest caz, ca și în altele, important de reținut — după cum s-a mai subliniat⁴² — sînt nu atît rezultatele întreprinderii, cît mai ales necesitatea care a generat orientarea spre acest gen de preocupări. Desigur, aceeași necesitate l-a determinat și pe hatmanul Iordache Costache să ia inițiativa creării unei instalații industriale de prelucrare a metalelor, anume a unei „fabrici cu ciocane pentru prefacerea aramei”. În iunie 1841 acesta solicită un privilegiu exclusiv pe timp de 15 ani, angajîndu-se să aducă din străinătate „meșteri și un mecanic”⁴³. Prin hotărîrea Sfatului Administrativ al Moldovei, întărită, de apostila domnitorului, la 10 iunie același an, privilegiul cerut a fost acordat hatmanului ca fiind „îlesnitor industriei”, cu condiția ca proprietarul întreprinderii să nu împiedice practicarea meșteșugului respectiv de către „acei ce lucrează cu ciocanul... însă manual” și, în plus, „dacă pînă în trei ani nu va înființa pomenita fabrică să nu mai aibă lucrare”. Nici această tentativă nu a izbutit, după cum a eșuat și o altă inițiativă, de a se înființa în Moldova o „fabrică de alamă galbenă și aramă”, pentru care a fost acordat un privilegiu, la 25 noiembrie 1842, unui întreprinzător rămas pînă acum necunoscut⁴⁴.

Un moment însemnat în evoluția industriei metalurgice a Moldovei în prima jumătate a secolului trecut îl constituie reușita vremelnică a celei dintîi întreprinderi din țară pentru fabricarea uneltelor și mașinilor agricole⁴⁵. Demn de subliniat ni se pare faptul că această primă reușită, chiar dacă n-a fost durabilă, a fost condiționată, pe de o parte, de prezența capitalului și a specialiștilor străini și, pe de altă parte, de profilul întreprinderii, de orientarea acesteia către necesitățile stringente ale principalei ramuri de producție a țării, agricultura.

O primă tentativă vizînd același obiectiv făcuse în toamna anului 1840 tehnicianul Gottlieb Teil, cel care lucrase sub îndrumarea dr. Zucker, în atelierul acestuia din București, la construirea unei mașini de treierat „mică, ieftină și ușor transportabilă”⁴⁶. Acesta prezenta la Iași modelul amintitei mașini, care putea fi pusă în mișcare de doi oameni și treiera zilnic „mai tot atîta cît 12 cai la o arie”, drept invenție a sa și solicita, pe acest temei, privilegiul exclusiv pentru a înființa în capitala Moldovei o „fabrică” de mașini agricole⁴⁷. Dar, fie

⁴² Gh. Platon, *op. cit.*, p. 159.

⁴³ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar 787, f. 1—4.

⁴⁴ Idem, tr. 1768, op. 2017, dosar 1493, f. 7—8.

⁴⁵ Despre înființarea, funcționarea, producția, beneficiile și apoi falimentul acestei întreprinderi, vezi lucrarea lui Adrian Macovei, *Prima întreprindere din Moldova pentru fabricarea uneltelor și mașinilor agricole (Iași, 1841)*, (în manuscris).

⁴⁶ Documente privitoare la economia Țării Românești. 1800—1850 (culese de I. Cojocaru), Editura științifică, vol. II, București, 1959, p. 358; vezi și Gh. Georgescu-Buzău, *Aspecte ale dezvoltării manufacturilor în Țara Românească și Moldova în perioada premergătoare Unirii celor două țări (1829—1859)*, în *Studii privind Unirea Principatelor*, București, Editura Academiei, 1960, p. 118.

⁴⁷ „Albina românească”, an. XI (1840) din 17 octombrie.

că întreprinzătorul n-a fost suficient de convingător ori mașina preconizată îndestul de rentabilă, fie că existau și alte oferte mai avantajoase, privilegiul cerut n-a fost acordat de către cîrmuirea Moldovei.

În anul următor, s-a constituit la Iași o societate cu 40 de acționari în scopul înființării unei „fabrici de mori mecanice cu cilindre și site simultane, de mașini de treerat și de curățat grîu și pentru orice instrument de agricultură”⁴⁸. Inițiativa creării acestei societăți a aparținut lui Jules Sachetti, întreprinzător de origine franceză, care, datorită spiritului său practic, inventiv, intrase în gratitudinea autorităților.

Comparativ cu precedentă, oferta lui Sachetti și compania era netăgăduit mai avantajoasă, avînd în vedere, îndeosebi, proiectata diversificare a producției. Această diversificare venea în urma unei hotărîri relativ recente a principalului întreprinzător, care, încă de la 22 mai 1840 cerea domnitorului un privilegiu, pe timp de 15 ani, pentru a introduce în țară „mori mecanice pentru măcinatul făinei... după un fel și metod ce nu s-ar afla pînă acum în Moldova”⁴⁹. Cu toate că singura rezervă ce i se formula în răspuns privea „neîntinderea” privilegiului asupra „mașinilor de acest obiect” existente deja în țară, la 6 mai 1841 același Sachetti solicita din nou lui Sturza un privilegiu exclusiv, pe o perioadă de 20 de ani, plus un ajutor bănesc consistent pentru „fabricarea morilor mecanice de țilindruit, a mașinilor de curățat și a celor de recoltat grîul — toate perfecționate”⁵⁰. Prezentînd, la cererea Sfatului Administrativ, „o lămurită descriere cu desen”⁵¹ pentru osebitele mașini propuse, întreprinzătorul dobîndea bunăvoința cîrmuirii, nu însă și ajutorul bănesc solicitat (2.000 de galbeni) „pentru a împlini în parte instrumentele fabricii” proiectate⁵². Astfel, lipsa capitalului trebuitor pentru transpunerea în practică a planurilor mărțurisite au condus în vara anului 1841 la soluția înființării societății pe acțiuni, societate în care intrau „principalii boieri ai țării” în frunte cu N. Suțu în calitate de președinte al ei și la care Sachetti participa cu 10 acțiuni din totalul celor 40 emise⁵³.

Construit în cartierul Păcurari din Iași, cu piese din import și avînd — potrivit unor aprecieri ce ni se par exagerate — pe „cei mai buni meșteri din Franța și Germania”⁵⁴, fabrica (care cuprindea două ateliere sau secții: una destinată fabricării mașinilor agricole, iar cealaltă pentru producerea și ajustarea unor piese, secție în care urma să

⁴⁸ Gh. Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 119.

⁴⁹ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar 719, f. 1.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 10.

⁵¹ Desenele reprezentînd: moara cu un cilindru, mașina de treerat, mașina de zdrobit struguri, mașina de selecționat și curățat grîu, morile cu două și trei cilindri înzestrate cu site și plugul cu roțile din fier sînt reproduse în *loc. cit.*, f. 16—17.

⁵² „Spicuiitorul Moldo-român”, octombrie-decembrie 1841, p. 156—158.

⁵³ A. Macovei, *op. cit.* p. 8.

⁵⁴ *Calendar pentru poporul românesc, Iași, 1843, p. 84—86.*

fie montată și o instalație de fabricat cuie) a intrat parțial în funcțiune la începutul anului 1842. Evenimentul a fost posibil numai după ce cîrmuirea Moldovei, la intervenția stăruitoare a lui N. Suțu, a acordat totuși acționarilor un împrumut de 1.000 și apoi încă 500 de galbeni, rambursabili din vinzarea uneltelor și mașinilor ce aveau să fie produse de fabrică⁵⁵. Pînă la 15 aprilie 1842 au fost asamblate primele două mașini de treierat iar în următoarele luni au fost executate: două prășitoare, trei vînturători, două mașini de treierat, o semănătoare, un plug din fier, o balanță zecimală, o „bucătărie englezească“, cuie, diferite incuietori și alte obiecte de lăcătușerie⁵⁶. Treptat, procesul de producție avea să fie tot mai mult stînjinit din lipsa fondurilor bănești întrucît cheltuielile de producție depășeau încasările provenite din vinzarea uneltelor și mașinilor agricole. De aceea, în pofida calităților popularizate ale celor dintii mașini de treierat realizate de Sachetti⁵⁷, întreprinderea sa nu numai că n-a putut rivaliza cu similarele franceze — așa cum s-a apreciat în epocă⁵⁸ — dar a și dat faliment în chiar anul intrării ei în funcțiune. Ultimele eforturi întreprinse în direcția evitării falimentului de către consulul Franței la Iași, pe de o parte, și chiar de către guvernul Moldovei (care a renunțat în favoarea întreprinderii la reprimirea celor 1.500 galbeni împrumutați), pe de alta, au fost zădărnice: după o funcționare cu intermitență, pînă către finele anului 1842, fabrica lui Sachetti și-a închis porțile⁵⁹.

Neîndoielnic, dificultățile întîmpinate atît în privința procurării mijloacelor de producție (capital, materie primă ș.a.) cît și în cea a desfacerii produselor finite pe piața Moldovei — unde doar marii proprietari puteau să le cumpere — la care s-au adăugat neînțelegerile între acționari⁶⁰, au concurat deopotrivă la grăbirea falimentului. Acor-dind creditul cuvenit unor informații apărute în presa vremii, constatăm, de pildă, că fabricatele întreprinderii lui Sachetti erau atît de scumpe încît „acelea aduse de peste hotar erau giuătate mai ieftine“⁶¹. Dacă avem în vedere și faptul că în Pătrăuții Bucovinei, funcționa de mai înainte o „fabrică de mașini de agronomie“ aparținînd lui Gr. Groholschi, care producea și mașini de treierat⁶² (întreprinzătorul avea și intermediar la Mihăileni pentru desfacerea lor în țară) și care fabrică, cu siguranță, își procura cu mai multă ușurință materia primă — poate de la Iacobenii — atunci falimentul întreprinderii lui Sachetti, în împrejurările date, era și de așteptat. Avem, așadar, suficiente motive

⁵⁵ A. Macovei, *op. cit.* p. 9.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ Se aprecia că o mașină putea treiera 24 chile de grîu (1 chilă=240 ocale sau, aproximativ, 310 kg) în 24 de ore, că „paiele rămîneau întregi“, că grîul era curat și prin urmare, se putea vinde cu 10% mai scump decît cel rezultat din treieratul cu cai. Cf. „Spicuitorul Moldo-român“, oct.-dec. 1841, p. 157.

⁵⁸ Gh. Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 119.

⁵⁹ A. Macovei, *op. cit.* p. 15.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ „Albina românească“, an. XVIII (1847), nr. 77 din 28 septembrie.

⁶² *Ibidem*, din 23 mai 1841, p. 162.

să nu împărtășim ideea că fabrica din Păcurari ar fi fost ulterior cum-părată de către un boier și strămutată lângă Birlad, unde în 1847 s-ar fi aflat în plină înflorire⁶³. De altfel, netemeinicia acestei idei este întărită și de unele informații din epocă⁶⁴, cum și de faptul că fabrica n-a mai fost cuprinsă în statistica lui N. Suțu⁶⁵.

O altă inițiativă a cărei reușită deplină ar fi înviorat, într-o măsură nebănuită, poate, economia Moldovei, a aparținut logofătului Costachi Conachi⁶⁶. Domeniul ales de astă dată, exploatarea minereurilor de fier și reducerea acestora în „cuptoare și mașini pentru sleire „special construite pe moșia sa Negrișoara (Suceava), crea posibilitatea aprovizionării cu fier brut direct de pe piața internă a atelierelor metalurgice meșteșugărești. Dobândind privilegiul cerut de la domnitor în vara anului 1844, pentru aducerea mîinii de lucru de peste hotar și scutirea acestuia de bir pe o perioadă de 8 ani — cerere precedată de amenajarea exploatărilor miniere pe moșie — Conachi a început să-și construiască fabrica cu concursul lui Mihalie de Hodocin⁶⁷, pe malul drept al râului Negrișoara. Se pare că modelul ales de Hodocin pentru construcția acestei întreprinderi a fost fabrica de la Iacobenii a lui Manz, pe care o văzuse cu doi ani mai înainte⁶⁸. Relativ la modul cum vor fi evoluat lucrările de construcție în perioada imediat următoare, informațiile documentare sînt sărace. După ce parte dintre locuitorii lucrători au fost stabiliți pe moșie, au și apărut cele dintîi greutăți. Neînțelegerii cu Hodocin, care-i „mîncase destui bani“⁶⁹, fără randamentul scontat de beneficiar, i s-a adăugat conflictul cu vistiernicul Alecu Balș, proprietarul moșiei învecinate, care, potrivit plîngerii lui Conachi, i-ar fi sustras prin mijloace neloiale meșterii și lucrătorii de la întreprindere, ba chiar și materialele. În plus, pentru aducerea minereurilor de la Dirmoxa (aflată în apropierea Negrișoarei), mijloacele de transport ale logofătului trebuiau să străbată un drum ce afecta parțial și moșia Broșteni a lui Balș; or, acesta se împotrivea sistematic trecerii cărașurilor ce lucrau în slujba lui Conachi. În fața adversității vecinului, el mărturisea, plin de indignare, domnitorului, la 28 ianuarie 1846: „cum dar să mai poată cineva face îmbunătățiri și fabrice

⁶³ „Albina românească”, nr. 77 din 29 septembrie 1847.

⁶⁴ „Propășirea” an.V (1844), nr. 39, 40, 41, nota 8.

⁶⁵ N. Suțu, *op. cit.*, p. 96.

⁶⁶ Referitor la „Fabrica de fier” a lui Conachi vezi G. T. Kirileanu *op. cit.*, p. 115—119; Constantin Turcu, *op. cit.*, p. 313—316; Gh. Platon, *op. cit.*, p. 159—161 și 165—169.

⁶⁷ G. T. Kirileanu, *op. cit.*, p. 117.

⁶⁸ În calitate de secretar al casei apelor din Iași și de director al Școlii de arte și meserii, Mihalie de Hodocin a fost însărcinat, în 1842, să se deplaseze la Iacobenii pentru a comanda țevile de fier (conducte) necesare pentru înlocuirea vechiului apeduct dintre Cîtic și Golia, lucrare de care răspundea personal. La 10 iulie 1842 se afla deja la Iacobenii unde comisionase 1694 țevi dintre care doar 400 urmau a fi furnizate în cursul aceluși an. (Arh. St. Iași, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar: 330, f. 347).

⁶⁹ *Ibidem*, dosar 1.574 f. 1.

în Moldova când împotrivirile și smintelile nu mai conținesc?⁷⁰ În rîndul „smintelilor“ la care se referea jăluitorul, precumpănitoare a fost, desigur, cea legată de forța de muncă. În vara anului 1846 el comunica Vistieriei abuzul săvîrșit de către comisiile ce alcătuiseră catagrafia din 1845, prin includerea în rîndul birnicilor — în pofida privilegiului ce-l avea dobîndit de la domn — a celor 60 de lucrători aduși la fabrică, motiv pentru care aceștia începuseră să se risipească⁷¹. Potrivit însă raportului întocmit de către privighetorul ocolului Muntele (Suceava), adevărata cauză a împrăstierii locuitorilor „salahori“ de la Ne-grișoara consta în condițiile de viață nesatisfăcătoare ce le fuseseră create de proprietar⁷². Mai interesant decît amintitul raport este cel alcătuit de către comisia numită de Departamentul din Lăuntru (formată din Grigore Răhtivan spătar și Iordache Perju) pentru cercetarea reclamațiilor lui Conachi⁷³, în care sînt inserate, între altele, informații privind mina de lucru, instalațiile, materia primă, evaluarea producției și a cheltuielilor de producție. Aflăm, de pildă, că pe lângă lucrătorii nespecializați, fuseseră angajați de către Conachi și specialiști în materie, acei „nemți fabricanți“ din rîndul cărora făcea parte și „maistrul fabricei, Ferdinand Huțin; că aprovizionarea cu materie primă era preferată în sezonul de iarnă cînd transporturile puteau fi efectuate cu mai multă ușurință; capacitatea de lucru a cuptorului era apreciată — „după rînduiala altor fabrici“ la 142 „țăt_nari“⁷⁴, în condiții de funcționare neînteruptă vreme de 24 ore, iar producția lunară evaluată la 35—40.000 ocale fier; că cheltuielile de producție ar fi însumat 12.000 lei pe lună. În sfîrșit, comisia informa Departamentul că „fabrica de șmelti, adică de unde mai întîi esă ferul ce să numește crud“, în maximum 20 de zile de la data încheierii raportului (deci la jumătatea lunii iunie) va fi gata pentru a intra în funcțiune. Informațiilor de mai sus li se adaugă și cea furnizată de vechilul lui Conachi, paharnicul D. Burduja, potrivit căreia logofătul intenționa să valorifice în cadrul proceselor de exploatare a „băii“ forța apei rîului Neagra Mică⁷⁵.

Cu toate că „baia de her“ a fost, într-adevăr, terminată în acea vară⁷⁶, punerea în funcțiune n-a fost posibilă, nici atunci nici mai apoi, datorită multiplelor dificultăți ce au stat în calea întreprinzătorului. Principală — după cum se știe — a fost obstrucția făcută de

⁷⁰ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar 1574, f. 1.

⁷¹ *Ibidem*, tr. 1352, op. 1535, dosar 457, f. 8.

⁷² Gh. Platon, *op. cit.*, p. 160.

⁷³ Textul raportului a fost reprodus integral de către Gh. Platon în *op. cit.*, p. 166—169.

⁷⁴ 142 țăt_nari=14 200 kg (cf. Gh. Platon, *op. cit.*, p. 160).

⁷⁵ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar 1574, f. 6.

⁷⁶ Vezi jalba către domn a lui N. Conachi-Vogoride, ginerele logofătului C. Conachi, data 22 octombrie 1846, în *loc. cit.*, f. 5; afirmația de mai tîrziu a lui Mihalic de Hodocin, potrivit căreia pentru intrarea în funcțiune a fabricii ar mai fi fost de „trebuință cel mult 500 de galbeni și vreme de două luni de zile“ trebuie pusă în legătură cu momentul renunțării lui Conachi la serviciile sale (Mihalic de Hodocin, *op. cit.*, p. 149—150).

către Alecu Balș, manifestată și prin îndelungatul proces al acestuia cu răzeșii dorneni, angajați prin învoială să aducă logofătului minereul trebuitor de pe proprietatea Mironestilor⁷⁷. La Balș, se va fi gândit și Hodocin atunci când nota că „numai scopurile egoistice ale unor oameni au dus la o neînțelegere, au împiedicat sfârșirea acestei fabrici și au nimicit atît scopul patriotic al răposatului logofăt Conachi cît și ostiniala lui“⁷⁸. Ar fi însă greșit să se creadă că, singură, opoziția lui Balș ar fi decis soarta fabricii de la Negrișoara. Nu trebuie pierdut din vedere faptul că nefuncționarea întreprinderii constituia — după înseși mărturisirea lui Conachi — „dorul megieșului fabricant, domnul Manz“⁷⁹, prin urmare elementele unei concurențe, mai mult ori mai puțin loiale, din partea acestuia se manifestaseră indiscutabil și pînă în vara anului 1846, cu consecințe ce nu puteau fi nicicum favorabile primului. Aceste cauze de ordin subiectiv trebuie să le adăugăm cauzele obiective ale nereușitei finale: raporturile de producție statornicite la întreprinderea lui Conachi nu depășeau sfera relațiilor de producție dominante în ansamblul economiei Moldovei; insuficiența mîinii de lucru liberă — consecință firească a acestei stări de lucruri — și lipsa echipamentului tehnic superior cum și a cadrelor necesare de oameni calificați, urmare a inexistenței unui stadiu manufacturier dezvoltat în ramura respectivă; starea de înapoiere în care se aflau căile și mijloacele de transport, capitalul, creditul ș.a. Dar, cu toată lipsa lor de finalitate, stăruitoarele eforturi ale logofătului Conachi marchează unul dintre momentele semnificative ale evoluției industriei metalurgice în Moldova, moment care — paradoxal — a întărit credința unor întreprinzători ce l-au succedat în preocupări în posibilitatea reușitei depline.

În primăvara anului 1846, un alt întreprinzător pămîntean a hotărît să îmbrățișeze acest gen de preocupări. Este vorba de cneazul Dimitrie Cantacuzino, despre care M. Kogălniceanu afirma cu un an mai înainte că „este singurul în țara noastră care se poate încă fâli că poartă pe degetele sale aur moldovean“⁸⁰. Conștient de foloasele ce i le-ar fi putut procura, în împrejurările de atunci, exploatarea minerealelor de pe proprietățile sale, el se adresa la 9 martie 1846 Vistieriei Moldovei, comunicîndu-i că descoperise pe moșiile Grozești și Mănești (Dacău) „un fel de piatră de metal din care s-ar putea face fier și altele“⁸¹. Privilegiul ce-l solicita cu acel prilej de la Vistierie se deosebea de toate celelalte formulate în epocă: aflînd că și pe moșia Tg. Ocna — proprietatea statului ar fi existat „asămîne metal“, și întemeindu-se pe art. 165 al Regulamentului Organic, cerea îngăduința cîr-

⁷⁷ Acest proces nu era terminat în anul 1849, cînd a încetat din viață logofătul Costachi Conachi. Cf. C. Turcu, *op. cit.*, p. 316.

⁷⁸ Mihalic de Hodocin, *op. cit.*, p. 150.

⁷⁹ Arh. St. Iași, Secretariatul de stat al Moldovei, dosar 1574, f. 4.

⁸⁰ M. Kogălniceanu, *Ștefan cel Mare în tirgul Băiei*, în *Opere*, tom. I, ediția A. Oțetea, București, 1946, p. 666.

⁸¹ Arh. St. Iași, tr. 1621, op. 1854, dosar 376, f. 1.

muirii, pentru el și urmași ca, „metalul ce s-ar afla pe pomenita moșie a ocnelor să-s întrebuintează tot în lucrarea băii ci voi deschide eu pi zisele moșii cu un folos ci s-ar hotări pentru dreptul proprietății...”⁸². Așadar, în schimbul dreptului de exclusivitate revendicat în cererile altor întreprinzători, D. Cantacuzino viza doar extinderea exploatărilor proiectate, ca o garanție mai mare pentru reușita deplină. Cererea sa⁸³, recomandată de către Sfatul Administrativ domnitorului Mihail Sturza la 19 aprilie 1847, a rămas fără rezultat, din motive necunoscute nouă încă.

În sfârșit, o inițiativă demnă de reconsiderat și asupra căreia ne propunem să stăruim mai pe larg în paginile următoare a aparținut „montanistului” de prestigiu care a fost Mihalic de Hodocin. Chiar dacă din punct de vedere cronologic ea depășește cu puțin limitele studiului nostru, socotim că nu greșim analizând-o în acest cadru de care a fost organic legată. Se impune și o precizare de altă natură, anume că, dacă încercările anterioare de fondare a unor întreprinderi metalurgice în Moldova au fost efectuate în baza privilegiilor obținute de către întreprinzători de la stat, inițiativa lui Hodocin se întemeia doar pe experiența-i acumulată, pe rezultatele obținute în urma cercetărilor întreprinse în teren și pe deplina cunoaștere a posibilităților.

La 21 decembrie 1851, Mihalic de Hodocin făcea cunoscut Departamentul lucrărilor publice al Moldovei că descoperise în munții Neamțului — zonă des prospectată de el — lângă satul Vaduri din apropierea mănăstirii Bisericiani, „la mai multe locuri”, minereu de fier („fier-piatră”) în cantități îndestulătoare chiar unor fabrici mari și care minereu se afla „într-o poziție foarte îndeminată... anume în valea Pingărăciului și în valea Babii, în straturi, păreți ori stinci...”⁸⁴. Pe lângă minereul amintit menționa existența cărbunilor de pământ „conținând multă pucioasă foarte nimerită pentru facerea vitriolului” și a pietrei acre pe valea Tarcăului, lângă schitul cu același nume. Care a fost reacția Departamentului nu știm. Important este însă pentru noi faptul că raportul amintit ne îngăduie să datăm, aproximativ în aceeași vreme, câteva „memoar”-uri purtând aceeași semnătură, relative la necesitatea și posibilitățile înființării unei „băi de fier” în Moldova⁸⁵.

Reluind unele idei expuse în lucrările sale anterioare, îndeosebi în cea publicată în 1842 sub titlul „Despre lucrarea băilor de metal”, Hodocin făcea, cu acest prilej, utile completări afirmațiilor trecute referitoare la necesitatea promovării acestui gen de industrie în Mol-

⁸² Arh. St. Iași, tr. 1621, op. 1854, dosar 376, f. 1.

⁸³ *Ibidem*, f. 6—7.

⁸⁴ Arh. St. București, Departamentul lucrărilor publice al Moldovei, dosar 458/1851, f. 1—4.

⁸⁵ Cele trei memorii la care ne vom referi în continuare provin din arhiva Karadja existentă la Biblioteca Academiei și sînt dateate cu aproximație 1850—1859. Ele au fost transcrise de o altă mînă, întrucît caracterul literei diferă între textul propriu-zis și semnătura autografă a lui Hodocin. Bibl. Acad., Documente, pachet DCCVI/20, 203 și 204.

dova, completări însoțite de o minuțioasă demonstrație a posibilităților (verificate personal) de transpunerea în practică a proiectului preconizat. Prelucratele din fier, arăta el, nefiind „articule de modă“ ci „o întrebuințare neconținută pentru fiecare clasă a societății“, au o valoare constantă și, prin urmare „cea mai sigură trecere sau vânzare pe piață“⁸⁶. Invocînd „experiența universală“, el aprecia că dintre toate întreprinderile industriale „fabricile de fier *dau un venit mai sigur* (sublinierea îi aparține“, care în împrejurări favorabile poate fi foarte ridicat. Cum în Moldova astfel de împrejurări nu lipseau, montanistul făcea apel la acțiune. Spre a risipi orice umbră de îndoială asupra necesității imediate a înființării unei „băi de fier“ în țară, remarcă faptul că pentru fierul importat spre confecționarea celor mai simple unelte și instrumente agricole ori articole de uz gospodăresc „tributul ce pe tot anul Moldova plătește staturilor străine este, fără îndoială, mai simțitor decît acela ce astăzi țara dă înaltei porți“⁸⁷. În privința condițiilor „celor mai favorabile“ pentru înființarea unei astfel de topitorii, Hodocin recomandă două dintre locurile verificate personal: cel dintîi, Gîrcia⁸⁸, pe moșia mănăstirii Bistrița, la distanța de trei sferturi de oră de Piatra-Neamț și al doilea Gura Tarcăului, aparținînd mănăstirii Pingărați, în depărtare de trei ore de aceeași localitate.

Rațiunea alegerii pomenitelor locuri se întemeia, în primul rînd, pe existența „la opt deosebite puncturi“ (însemnate pe harta ce o reproducem în anexă) cercetate, a unor straturi bogate de „piatră de fier... de deosebite soiuri: spat și brune, care ar fi asigurat o producție anuală de aproximativ 30.000 cîntare de fier“⁸⁹. În al doilea rînd, pădurile întinse de fag ale mănăstirilor Pingărați, Bistrița și Bisericieni, acoperind văile Tarcăului, Oașului, Vadurilor, Gîrciei, Pingărăciului și Valea Doamnei, printr-o exploatare rațională ar fi furnizat combustibilul necesar la două băi cu o capacitate anuală de producție de minimum 50—60.000 cîntare (deci peste 2,5 milioane ocale) de fier. Aceste două elemente — minereul de fier și combustibilul — la care adăuga locurile necesare pentru zidirea fabricii, pentru hrana lucrătorilor și a vitelor întrebuințate, constituiau ceea ce Hodocin numea „capitalul fundamental“. Dobîndirea lui de la proprietarii de drept (mănăstirile suspomenite) era la îndemîna oricărui întreprinzător, în condiții avantajoase ambelor părți, iar valoarea globală a acestuia era estimată la peste 20.000 galbeni. Dar organizarea băilor de fier necesita, potrivit aceleiași concepții, în afara capitalului fundamental și un „capital lucrător“. Realizarea unui astfel de capital era posibilă, după Hodocin, „prin adunarea de acționari pămînteni și străini“ în condiții care să permită, finalmente,

⁸⁶ Bibl. Acad., Documente, DCCVI/doc. 202.

⁸⁷ *Ibidem*, doc. 203.

⁸⁸ Gîrcia sau Gîrcia = probabil localitatea Agîrcia de astăzi.

⁸⁹ Un cîntar = 44 ocale sau 56,80 kg (Cf. N. Stoicescu, *Cum măsurasu strămoșii*, Ed. Șt., București, 1971, p. 271).

preluarea tuturor acțiunilor de către principalul întreprinzător al stabilimentului⁹⁰.

Chestiunea procurării mîinii de lucru era pusă în relație nemijlocită cu procesul de producție al băii și nu cu raporturile sociale statornicite în epocă. Comparativ cu alte ramuri industriale, fabrica de fier implica procese tehnologice simple pentru producerea a numai două sortimente de marfă : fier „ceaun vărsat“ și drugi. Simplitatea procesului de producție îngăduia, prin urmare, ca cei mai mulți dintre lucrătorii recrutați din împrejurimi să fie necalificați dar care în scurtă vreme lesne ar fi putut deprinde meșteșugul. Pe lângă aceștia, Hodocin preconiza folosirea țiganilor mănăstirești „mai ales la o fabrică de cuie“.

Referindu-se la rentabilitatea unei astfel de întreprinderi, semnatul amintitelor „memorii“ o aprecia ca fiind condiționată de mai mulți factori și anume : a) de ieftinătatea minereurilor, a cărbunilor de pămînt și a transportului acestora de la bazinele de exploatare pînă la fabrică ; b) de ieftinătatea brațelor de muncă ; c) de prețul fabricatelor și, strîns legat de acest factor, de concurența altor stabilimente similare din țară ; d) de organizarea rațională a producției și de capacitatea de producție a fabricii.

Spre a da un plus de greutate tezelor susținute, Hodocin apelează la experiența pilduitoare a unor întreprinzători străini. La fabrica Rusberg din Banat, bunăoară, „unde însuși țevile pentru apeductul de aice (probabil orașul Iași = n.n.) sînt produse“ în pofida concurenței altor șase fabrici învecinate⁹¹ și a condițiilor generale mai puțin avantajoase decît cele existente la Vaduri — Tarcău, numai cuptorul de topit procurase beneficiarului în anul 1843 — potrivit aprecierilor sale — un venit de 87.801 franci (aproximativ 263.403 lei)⁹² de pe urma celor 17.598 cîntare (774.312 ocale) de fier crud din care fuseseră obținute 388.368 ocale „ceaun vărsat și restul drugi“. De asemenea, fabrica Blansco din Moravia, proprietatea unui prinț Salm, realizase în anul 1845 o producție de 75.000 cîntare (3.330.000 ocale) fier cu un cîștig, proporțional, foarte mare. Nu este omisă nici fabrica de la Iacobenii despre ale cărei produse spunea că „au cea mai bună trecere sau vînzare în Moldova“ și care stabiliment formase un „milционер“⁹³.

Prin cercetarea comparativă a tuturor împrejurărilor ce puteau influența evoluția unei astfel de întreprinderi, Hodocin ajungea la concluzia că Moldova oferea în acel moment suficiente condiții pentru ca proiectata topitorie de fier de la Vaduri-Tarcău să realizeze producții mai mari decît Blansco și profituri net superioare celor obținute la „moara de vaporii“ ori la „fabrica de stearină“. Spirit lucid, realist, el recomandă multă chibzuință în stabilirea proporțiilor lucrării — în

⁹⁰ Bibl. Acad., Documente, DCCVI/203.

⁹¹ Sînt amintite în alt loc : Reșița, Bogdan, Tilcova, Luncani, Huniad și Hașeșil. *Ibidem*, doc. 203.

⁹² *Ibidem*, doc. 202.

⁹³ *Ibidem*.

funcție de mijloacele materiale disponibile — sugerînd pentru început „înființarea unei fabrici de fier mici“ după modelul celei de la Bucșoia⁹⁴ de lângă Gura Humorului. Construcția acesteia, ca și „întreaga instrucție“, necesitase inițial mai puțin de 5.000 de galbeni și, cu toate că proprietarul întreprinderii a avut de înfruntat greutăți mult mai mari izvorîte din lipsa brațelor de muncă („locuitori supuși“) ca și a combustibilului — „lemnul trebuitor este nevoit a-l cumpăra destul de scump de la erariile împărătești“ — ajunsese într-o situație prosperă, demnă de invidiat. Șansele de reușită erau deci mai mari pentru întreprinderea proiectată, care dispunea de cantități îndestulătoare de combustibil, de minereu, de forță de muncă. În plus, aprecia el, „fer-petrele“ descoperite lângă Vaduri... erau de calitate net superioară asigurînd „producerea celui mai fin fier — ceaun vărsat“, nu numai a drugilor, avantaj de care fabricile de la Iacobenii și Bucșoia se bucurau mai puțin. Or, respectivul sortiment („ceaun vărsat“) era cel mai solicitat nu numai pe piața Moldovei dar și în Valahia și Turcia, fiind importat pînă atunci îndeosebi din Siberia, în cantități ce se ridicau la sute de mii de ocale. Bogăția și calitatea deosebită a minereului, permițînd producerea încă din primul an a sortimentului de fier „ceaun vărsat“, lasă să se întrevadă chiar de la început „un venit însemnat și sigur“, venit ce ar fi sporit considerabil „după înființarea unei fabrici de cuie cum și a unei alteia de unelte. Diversificarea producției — proces menit să asigure piața internă cu instrumente de agricultură (sape, cazmale, hîrlețe, pluguri, fierărie pentru mori, osii pentru trăsuri), cuie de tot felul și alte unelte trebuitoare“ — era concepută prin valorificarea puterei apei și a ciocanelor, ceea ce ar fi permis realizarea unei producții sporite cu economii în timp și forță de muncă.

Presupunînd că una dintre condițiile indispensabile începerii lucrărilor, „capitalul fundamental“, era un element dinainte cîștigat, atenția lui Hodocin se îndrepta asupra modalității procurării „capitalului lucrător“. În acest sens, el era incredințat că lesne ar fi găsit „părtaș în țări străine cu capitaluri însămnate spre înființarea unei fabrici de fier de o întindere mai mare“, după cum nu excludea posibilitatea aflării în țară a „unui număr agiuns de acționeri“ (cu acțiuni de 25 pînă la 50 de galbeni), dar numai pentru o întreprindere mică sau mijlocie. Buna intenție a lui Hodocin a mers pînă într-acolo încît, erijîndu-se în coacționar al întreprinderii, a și întocmit un proiect de memoriu însoțit de proiectul contractului de învoială între societari și mănăstirea Bistrița, destinate guvernului Moldovei, în speranța că acesta „va sprijini, va înlesni, va asigura și va întări după forme condițiile... pe care să razimă înființarea și statornicirea acestei întăi băi de fier în Moldova“⁹⁵.

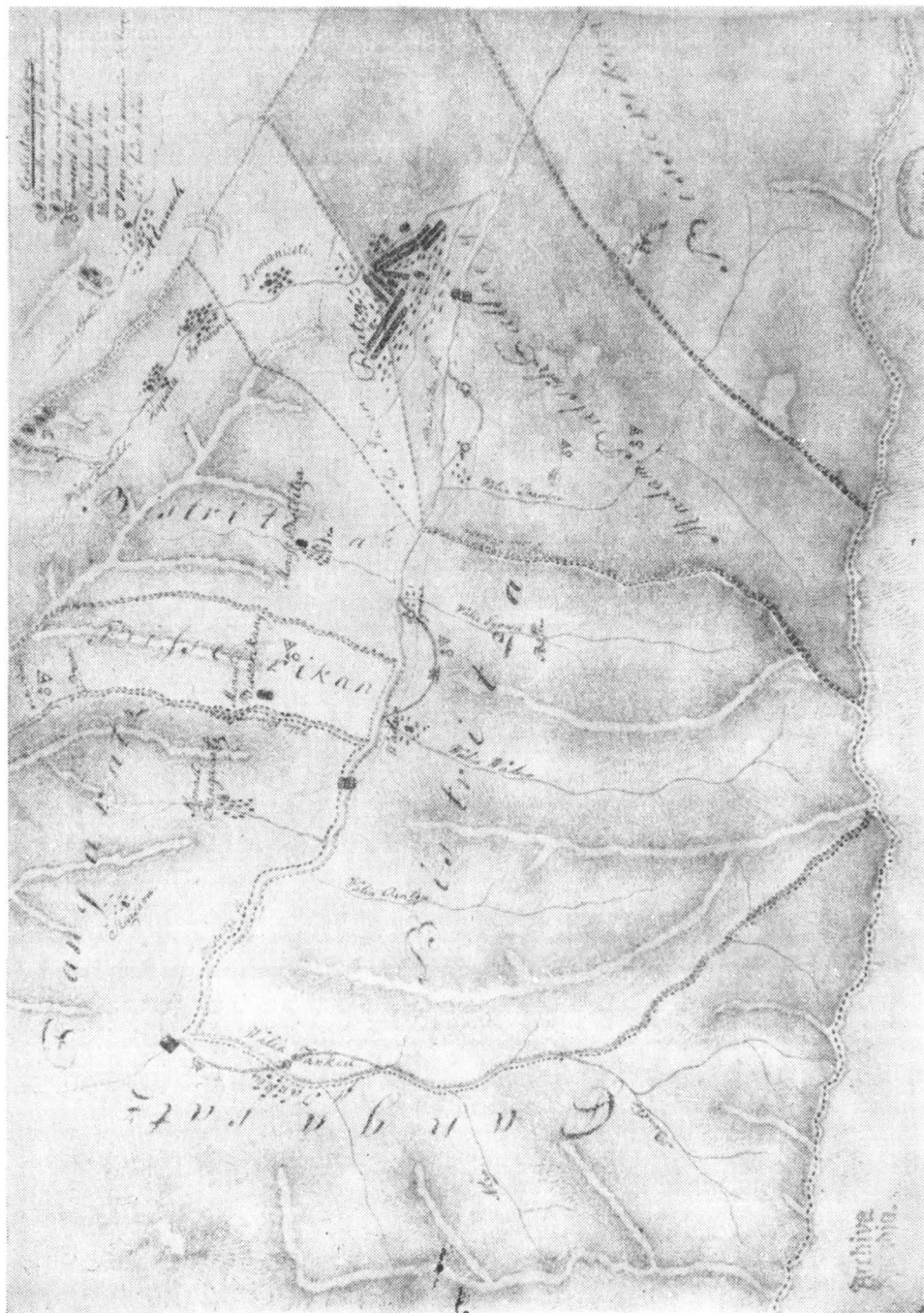
⁹⁴ În document numele localității apare Pucșoia (Bibl. Acad., Documente, DCCVI 202).

⁹⁵ *Ibidem.* doc. 201 și 204. Sînt două variante identice cu foarte mici deosebiri de formă.

În numele „asociației de acții” — pe care o vedea realizabilă de vreme ce lăsa spațiul liber în text pentru notarea numelor acționarilor — el apela la intervenția statului pentru a înlesni acesteia arendarea „locurilor, a pădurilor și a petrelor de fier aflătoare pe moșiile mănăstirilor Bistrița, Bisericieni și Pingărați”, pe temeiul unor condiții socotite ca folositoare deopotrivă ambelor părți. Condițiile de arendare propuse, în număr de 18, sint edificatoare în privința cadrului general, a posibilităților și a perspectivelor ce trebuiau asigurate dezvoltării întreprinderii proiectate. Astfel, pentru construcția fabricii, pentru locuințele lucrătorilor și auxiliarele acestora (grădini ș.a.) se cerea un teren în suprafață de 300 fâlcii situat pe valea Bistriței „îngă satul Vadul Gîrcei”⁹⁶, în „posesie amfiteotică” contra unei dări anuale de 12 lei de falcie. Pădurile de pe văile Tarcăului, Oanțului, Vadurilor și Gîrcei, în întinderea ce urma să fie stabilită de către o comisie specială de geometri, rămîneau *numai* (subl. ns.) pentru trebuința acestei băi de fier”, al cărei necesar de lemne impunea „să se taie pe an cel puțin 150 de fâlcii”. Pentru „parchetuirea” acestora, antreprenorii se ofereau să dea cîte 140 lei pe an de fiecare falce, preț socotit echitabil dacă se aveau în vedere: foloasele limitate pe care le aduceau acestea pînă atunci mănăstirii; sacrificiile bănești ale acționarilor ca și greutatea ce le implica transportul lemnului la fabrică. Proiectul învoielii prevedea, de asemenea, dreptul exclusiv al „întemeietorilor băii și al legiuitorilor urmași” de a administra pădurile amintite, de a vîna în ele, de a folosi mijloacele de transport, pe apă și pe uscat, potrivite, de a face drumuri de pădure, poduri peste ape și de a așeza „un feresău după fiecă construcție”.

Dreptul de exploatare a „straturilor pietrelor de fier și a vinelor ce și în viitor s-ar descoperi” urma a fi dobîndit în exclusivitate de acționari, împotriva unei dări anuale de 20 galbeni, la care se mai adăuga o altă taxă de 50 galbeni anual pentru „sloboda întrebuintare a cărbunilor de pămînt” aflători în subsolul suprafețelor arendate. Pentru materialele de construcție necesare întreprinzătorilor (piatra, lutul pentru cărămizi, nisipul și varul) și existente pe moșii, proiectul nu prevedea vreo despăgubire pentru proprietarul suprafeței. În continuare, întreprinzătorii își rezervau „dreptul de a așeza pe localitățile băii: căsăpie, crișmă, berărie, velniță, pitărie, moară și alte vînzări pentru trebuințele locuitorilor” în schimbul unei taxe fixe neprecizate încă; pentru evitarea „dosirilor și abuzurilor” — cu efectele cunoscute în cazul logofătului Conachi — mănăstirea trebuia să interzică stabilirea crișmelor și dughenelor evreești în preajma băii de fier. De asemenea, mănăstirea trebuia să ofere locurile de pășune necesare atît vitelor de la fabrică, cît și celor aparținînd lucrătorilor în schimbul unei taxe anuale

⁹⁶ În alt paragraf „baia de fier” este localizată la Vaduri-Tarcău. Din însemnările efectuate pe harta însoțitoare rezultă că erau proiectate două topitorii: una situată la vărsarea pîrului Tarcău în Bistrița și cealaltă, tot pe malul Bistriței, la jumătatea distanței între Vaduri și Gîrcia.

Uarta întocmită de Carol Mihalic de Hodocin în anii 1851—1852, reprezentând zona prospectată în munții Neamtului și minereurile descoperite.

de 4 lei pentru vita mare și un leu 20 parale pentru vita mică. În sfârșit, proiectul de contract excludea posibilitatea extinderii jurisdicției mănăstirești asupra „coloniei lucrătoare și a personalului întrebuințat la fabrică“, care urmau a fi supuse unei „dregătorii rinduită inadins de înaltul guvern.

Potrivit unor calcule aproximative (ce însoțesc textul proiectului de contract), profitul anual ce mănăstirea și-l putea asigura prin încheierea tranzacției cu acționarii se ridica la 26.300 lei, cu certe posibilități de sporire. Acestui profit îi erau asociate alte notabile foloase, mai întâi pentru locuitorii moșilor mănăstirești — care ar fi găsit zilnic un bogat ciștig la fabrică — și apoi pentru mănăstire, ale cărei produse (cerealiere și animaliere) și-ar fi aflat un bun debușeu printre „coloniști“.

Dacă condițiile formulate de către Hodocin în cuprinsul proiectului de contract vor fi fost cunoscute administrației mănăstirilor în cauză, este puțin probabil. Nu începe îndoiala că și memoriul însoțitor n-a mai ajuns la destinatar, de vreme ce nici un alt document din epocă, oficial sau neoficial, nu semnaleză vreun demers în acest sens. Eforturile singulare întreprinse de către Hodocin la mijlocul veacului trecut în direcția dotării economiei Moldovei cu o întreprindere industrială de însemnătate majoră, n-au depășit, așadar, sfera încercărilor nefinalizate. „Asociația de acții“ preconizată, de existența căreia era condiționată înființarea băii de la Vaduri-Tarcău, a rămas doar în faza de intenție a lui Hodocin, nematerializată⁹⁷ din pricina aceluiași cauze generale care au hotărât și soarta inițiativelor și preocupărilor anterioare.

Lipsa de capital, a forței de muncă libere, a echipamentului tehnic corespunzător, menținerea suzeranității turcești care facilita concurența străină și inspira neîncredere posesorilor de capital din țară în rentabilitatea proiectatelor întreprinderi industriale, starea de înapoiere în care se găseau căile și mijloacele de comunicație, sînt tot atîția factori care au condus fie la înnăbușirea în stadiu de proiect a celor mai multe dintre astfel de inițiative, fie la falimentul numărătelor reușite parțiale. Dar pe lângă acești factori de frînă ai dezvoltării forțelor de producție, au acționat, în aceeași vreme, cu intensitate mereu sporită, numeroase elemente de progres. Pe plan suprastructural, îndeosebi, se poate constata cu ușurință faptul că ideea fondării unor stabilimente industriale de care economia țării avea neapărată trebuință — cazul industriei metalurgice este revelator — ciștiga tot mai mult teren. Această stare de lucruri este reflectată pe planul bazei prin dese inițiative și preocupări în materie, asupra cărora am stăruit în rindurile de mai sus. Și dacă în prima jumătate a secolului al XIX-lea industria metalurgică a Moldovei n-a depășit stadiul încercărilor, se înțelege că în acest domeniu elementele de frînă erau covârșitoare încă. Abia în

⁹⁷ Nu avem vreo dovadă pînă în prezent că ar fi fost elaborat vreun proiect de statut al unei asemenea „asociații“.

condițiile istorice asigurate dezvoltării societății românești în a doua jumătate a aceluiași secol a fost posibilă punerea celor dintii pietre la temelia industriei grele a Moldovei.

L'INDUSTRIE MÉTALLURGIQUE EN MOLDAVIE PENDANT LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE

RÉSUMÉ

Dans les conditions créées par la décadence du régime féodal et par le développement des relations capitalistes, les diverses branches de l'économie moldave ont eu une évolution différente. C'est ainsi que l'industrie n'a enregistré qu'un progrès lent et unilatéral pour de multiples causes. Si l'industrie alimentaire et l'industrie légère ont adoptée les formes capitalistes dès la première moitié du XIXe siècle, d'autres industries ont évolué plus difficilement, malgré la préoccupation de leurs patrons de les moderniser. Dans cette dernière catégorie il convient de ranger l'industrie métallurgique.

L'auteur retrace le cadre général, dans lequel, pendant la première moitié du XIXe siècle, s'est développée en Moldavie l'industrie métallurgique. Il met en évidence ses particularités. Il expose les essais faits par divers entrepreneurs, autochtones ou étrangers, pour fonder des entreprises destinées à exploiter les métaux que le sol de la Moldavie renfermait, notamment les essais des géologues russes Einfeld (1810) et Lizel (1832—1834), ensuite ceux de Mihalic de Hodocin, pour dépister les gisements métallifères dans la région des montagnes. Ensuite est analysée l'attitude du gouvernement moldave à l'égard de cette industrie, attitude des plus favorables qui se manifesta, entre autres, par la création de l'École des Arts et Métiers à Jassy, en 1841. Enfin, sont passés en revue les tentatives faites pour créer des usines métallurgiques, telles que celles du hatman Iordachi Costachi, de Jules Sachetti, Constantin Conachi, Démètre Cantacuzène et Mihalic de Hodocin. La plupart de ces tentatives échouèrent.

La pénurie des capitaux et du travail libre, l'absence des moyens techniques appropriés, la suzeraineté de l'Empire Ottoman, l'état rudimentaire des voies de communication ont contribué à ce que la plupart des initiatives restent de simples projets. Dans les très rares cas, lorsque ce stade fut dépassé, de piètres résultats furent obtenus.

CONSIDERAȚII PRIVIND MORTALITATEA ÎN ORAȘUL IAȘI ÎNTRE ANII 1832 ȘI 1865

DE

ECATERINA NEGRUȚI

Evoluția mortalității în cursul veacurilor este una dintre cele mai importante probleme ale demografiei trecutului. În istoriografia românească nu s-au făcut cercetări în această direcție decât în ceea ce privește unele mari epidemii de ciumă și de holeră care au decimat populația românească. O urmărire atentă a evoluției mortalității pe o perioadă de timp mai îndelungată și pentru o regiune determinată nu s-a întreprins pînă în prezent, din cauza dificultăților de informare, izvoarele cele mai sigure și mai complete pentru această problemă fiind actele de deces întocmite de preoți la înmormîntare. Aceste acte ca și celelalte acte de stare civilă (nașteri — botez și căsătorii) nu au început să se păstreze în mod ordonat de preoții ortodocși, deci pentru populația românească, decât după aplicarea dispozițiilor Regulamentului Organic, adică începînd cu anul 1832. Înainte de această dată doar de la unii preoți mai corecți se poate să se fi păstrat unele acte de deces, evident fragmentare. Chiar după 1832 Mitropolia și Ministerul de interne, în mai multe rînduri, au fost nevoite să intervină ca preoții să înregistreze regulat și cu corectitudine actele în registrele mitricale. Starea în care s-au păstrat aceste registre lasă, desigur, mult de dorit, nu numai datorită neglijenței și incapacității preoților, dar și datorită condițiilor de conservare. Multe s-au pierdut ori s-au deteriorat, în așa măsură, încît nu mai pot fi utilizate. De asemenea, numărul lor foarte ridicat face, dacă nu imposibilă, extraordinar de grea cercetarea lor exhaustivă. De exemplu, în orașul Iași existau 48 de biserici ortodoxe cu parohiile respective la care se adăugau cele de alt rit ca : biserica lipovenească, armeană, catolică, protestantă și, în sfîrșit, comunitatea israelită. Deci ar trebui cercetate anual registrele mitrice de la 53 de unități pentru născuți, căsătorii și decedați. Ca urmare, alcătuirea inventarelor actelor cuprinse în registrele mitrice dintre anii 1832, data înființării lor, și 1865, data înființării serviciului de stare civilă, constituie o lucrare

de mare utilitate. Astfel de inventare s-au alcătuit de unele primării orașenești la o dată pe care nu o cunoaștem, evident ca urmare a cererilor insistente și repetate ale cetățenilor ale căror acte de stare civilă se găseau cu mari dificultăți de către funcționarii primăriilor în registrele parohiale.

Inventarele de stare civilă din orașul Iași pentru anii 1832—1865 sînt numite și alfabetare, deoarece actele sînt trecute pe biserici după nume, în ordinea alfabetică. Din nefericire, s-au păstrat numai inventarele actelor de căsătorie și de deces. Pentru nașteri lipsesc actele provenite de la 27 de biserici (deci mai mult de jumătate din numărul bisericilor din oraș).

Aceste inventare alcătuite în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cuprind toate actele de stare civilă care se mai aflau la biserici la acea dată și ca atare au servit și sîrvesc încă și astăzi arhiviștilor pentru eliberarea adevărîntelor sau dovezilor după acte, dacă nu se poate face copia actului; respectiv, dosarul mitrical fiind dispărut.

Inventarul de stare civilă nr. 617 din Arhivele Statului Iași, privind decesele din oraș, cuprinde, ordonate pe litere, alfabetic, în ordine cronologică la fiecare biserică: numărul actului de deces, numele și, aproape întotdeauna, prenumele complet al celui decedat, ziua, luna și anul decesului și vîrsta la deces. În unele cazuri se fac mențiuni suplimentare privind cauza decesului, cînd acesta a survenit în urma unui accident (înecat, „stîlcit de zidire“, găsit mort etc.) sau dacă sînt străini. Rareori există însemnări privind ocupația sau starea civilă a decedaților.

Desigur, acest inventar oricît de corect ar fi fost alcătuit nu cuprinde absolut toate decesele survenite în orașul Iași între anii 1832 și 1865. De la început observăm că, exceptînd biserica protestantă (ale cărei date sînt complete și încep înainte de 1832) pentru celelalte rituri înregistrarea în inventar este parțială. Astfel, pentru biserica armeană se dau decesele începînd cu anul 1844, pentru catolici nu sînt înregistrate decît acelea pe anii 1857, 1858, 1864 și 1865, iar pentru lipoveni și evrei numai pe ultimii trei ani: 1863, 1864 și 1865. Dacă pentru armeni, catolici și lipoveni numărul celor decedați proporțional cu numărul enoriașilor respectivi nu putea fi prea mare, lipsa numărului evreilor decedați pe fiecare an este deosebit de importantă, evreii reprezentînd la 1832 cca. 35,25% din totalul populației orașului Iași (17 032 evrei la 48 314 locuitori)¹, iar la 1859—1860 ei ajunseseră la 46,33% (30 460 la 65 745 locuitori)². De asemenea, chiar pentru decedații ortodocși presupunem lipsuri în registrele mitrice după care s-a alcătuit inven-

¹ E. Negruți-Munteanu, *Date noi privind structura demografică a Țigurilor și orașelor moldovenești la 1832*, în *Populație și Societate*, Studii de demografie istorică, vol. I, Cluj, 1972, p. 256, anexa nr. 1.

² Din *lucrările statistice a Moldovei*, cap. II. Populațiunea, pe 1859 și 1860. Iași, 1862, p. 114—115.

tarul. Astfel, credem că numărul mic de decedați din 1832 se datorește nu numai epidemiilor de ciumă și de holeră din 1830 și 1831, dar și unei înregistrări incomplete, fiind primul an de aplicare a dispozițiilor Regulamentului Organic privind alcătuirea mitricelor. În sfârșit, admitând corectitudinea înscrierilor pentru toți ceilalți ani, nu putem să nu avem îndoieli dacă s-au alcătuit acte de deces pentru toții copiii decedați, mai ales, pentru cei morți la naștere sau în primele săptămîni, înainte de a fi botezați, fapt care se remarcă în toate registrele parohiale ținute nu numai de preoții ortodocși, dar și de cei catolici, protestanți etc. De asemenea, în perioade de epidemii masive, ca de exemplu cea de holeră din 1848, este posibil ca mulți morți să fi fost îngropați fără a li se mai înregistra decesul în registrele parohiale.

De aceea, subliniem că datele acestui inventar nu reprezintă numărul absolut al deceselor existente în orașul Iași în anii respectivi, ci numai o cifră minimă a decedaților români (de rit ortodox) și, în acest caz, cifra trebuie considerată numai indicativă și aproximativă. Cu această rezervă pe care o subliniem de la început, socotim totuși datele oferite de acest inventar ca deosebit de prețioase și importante: în primul rînd, pentru că este singurul izvor privind numărul total al deceselor la bisericile de rit ortodox din orașul Iași; în al doilea rînd, este unicul izvor în care sînt înregistrate decesele survenite pe o perioadă de mai bine de trei decenii (34 de ani); în al treilea rînd, din nici o altă sursă nu se poate afla, chiar aproximativ, vîrsta și sexul unui număr atît de mare de decedați și pe o perioadă atît de întinsă. În sfârșit, pe timp de doi ani (1864 și 1865) se dă numărul total al decedaților din oraș, de orice religie³. Bazați pe aceste considerente apreciem că datele

³ Statistici cu numărul total al decedaților pe ținuturi și separat pentru capitală se găsesc și în dările de seamă prezentate Adunării Obștești pe anii 1834, 1837, 1838, 1839, 1841 și 1842 de către Comitetul sănătății, publicate în *Analele Parlamentare ale României* (tom. V₂, București, 1895, p. 636; tom. VIII₂ (1897), p. 659; tom. IX₂ (1898) p. 719; tom. XI₂ (1900) p. 978 și tom. XII₂, p. 330). Aceste statistici, care cuprind și numărul total al bolnavilor, se referă la întreaga populație a orașului și sînt alcătuite pe baza rapoartelor trimise de medicii ținuturilor. Or, după părerea noastră, nici datele acestor statistici nu sînt exacte. Comparate, pe anii respectivi, cu cifrele din inventarul cercetat, unde sînt înregistrăți nominal decedații, observăm că sînt mult mai ridicate, în unele cazuri de două ori mai mari. Este posibil ca în anii respectivi să fi existat o mortalitate mai ridicată în rîndul locuitorilor străini, de asemenea, este posibil ca preoții români să nu fi înregistrat cu corectitudine toate decesele survenite în acei ani, cu toate acestea, cifrele ni se par de multe ori exagerate, cu atît mai mult, cu cît sînt date pentru ani cînd nu a existat o mortalitate excesivă. Astfel, după inventar, în 1841 sînt 880 decedați de rit ortodox; Comitetul sănătății publică însă un număr de 1869 decese; în 1842 sînt 490 decese înregistrate în inventar, iar Comitetul sănătății dă cifra de 1874, deci 1384 ar fi decedați de alt rit. (*Analele Parlamentare ale României*, tom. XI₂, p. 978 și tom. XII₂, p. 330). Aceași observație o facem și în legătură cu cifrele ce se găsesc în *Lucrările statistice a Moldovei pe 1859 și 1860* (cap. II, p. 193—199), cifre care depășesc cu mult decesele înregistrate în inventarul nostru în anii 1864 și 1865, cînd se dă numărul total al decedaților din oraș; aceasta cu atît mai mult cu cît în acest an înregistrările

chiar aproximative pe care ni le oferă acest izvor ,coroborate și cu alte materiale, sînt deosebit de importante pentru cunoașterea unuia din aspectele esențiale ale structurii demografice a orașelor românești în secolul trecut.

Numărul total de morți înregistrați între anii 1832 și 1865 la bisericele de rit ortodox este de 24 858, media mortalității fiind de 731. Pînă la 1848, această medie nu este depășită decît în 1841 (880 decese) și în 1845 (735 decese). După 1848, numărul deceselor depășește media de 731; numai în 1857 sînt înregistrate sub medie, cifra deceselor menționîndu-se între 709 (1857) și 1297 (1848) (vezi fig. nr. 1).

Anul 1848 pare din acest punct de vedere crucial, în primul rînd, pentru că este anul cu cifra cea mai mare de decese pe întreaga perioadă de 34 de ani. Cauza acestei mortalități a fost, desigur, cea de a doua mare epidemie de holeră asiatică, apărută în aprilie 1848 la Galați de unde s-a extins apoi, treptat, în toate ținuturile țării⁴, producînd numeroase victime, în special în rîndul țirgoveților⁵. Presupunem chiar că numărul locuitorilor ortodocși morți la 1848 în Iași depășea cifra de 1297, preoții neizbutind să înregistreze toate decesele. Scriitorul Alecu Russo își aducea aminte că a avut nenorocirea să rămînă singur viu din 40 de persoane care locuiau într-o casă⁶. După 1848, holera a continuat să-și mai facă apariția în Moldova fără a atinge proporțiile cunoscute în 1831 și 1848. Astfel, la sfîrșitul lunii august 1853 a pătruns în țară pe la Sculeni, adusă de trupele ruse; ea a făcut victime în rîndul populației orașului în cursul lunilor septembrie, octombrie și noiembrie⁷. În octombrie 1855 era semnalată în orașul Dorohoi⁸.

Considerăm anul 1848 important, în al doilea rînd, pentru faptul că după acest an numărul deceselor înregistrate este mai ridicat decît în perioada anterioară. Peste 1 000 decese anual s-au înregistrat și în anii 1861, 1862 și 1863. Numărul mare de decese după 1848 se datorește, evident, nu creșterii mortalității în rîndul populației, ci sporirii locuitorilor români ai orașului.

Numărul cel mai mic de decese este la 1832 (de 235); urmează apoi, în ordinea mărimii, 1844 (358), 1834 (376), 1843 (380) și 1836 (388). Numărul redus de decese la 1832 se datorește: a) faptului că în anii anteriori au bîntuit puternice epidemii de ciumă (1830) și holeră (1831), (este bine stabilit că în urma unei epidemii masive în anii imediat următori numărul deceselor e mai mic, epidemia curățînd pe toți cei mai

preoților în mitrice erau incomparabil mai corecte decît la începutul perioadei; avînd în vedere data întocmirii inventarului, nu se mai poate presupune că dosarele mitricale din acest an au putut să dispară sau să fie distruse.

⁴ Arh. St. Iași, Mitropolia Moldovei, A. dosar 15/1848 f. 12.

⁵ În perioadele de vîrf în orașele Iași și Botoșani numărul morților ar fi depășit 200 pe zi (G. Platon, *Populația orașului moldovenesc la mijlocul secolului al XIX-lea*, în *Carpica*, Bacău, vol. III, 1970, p. 12).

⁶ Alecu Russo, *Holera*, în vol. *Piatra Teului*, București, 1967, p. 29.

⁷ Arh. St. Iași, tr. 1772, op. 2020, nr. 28491, f. 1, 17—27 și urm.

⁸ Idem, Mitropolia Moldovei, A. dosar 15/1848, f. 74.

Fig. 1. — Numărul anual de decese înregistrate la bisericile de rit ortodox din Iași.

șubrezi ca sănătate și mai înaintați ca vîrstă); b) de asemenea, este posibil, așa cum am mai arătat, ca în 1832 să nu se fi înregistrat cu atenție de către preoți toate decesele, fiind primul an de aplicare a dispozițiilor Regulamentului Organic (fig. 1).

Urmărind evoluția mortalității pe cîte cinci ani, observăm că între 1832 și 1865 este o creștere continuă a deceselor, corespunzătoare evident sporirii proporționale a populației :

Anii	Numărul deceselor
1832—1836	2011
1838—1841	3148
1842—1846	2554
1847—1851	4558
1852—1856	4048
1857—1861	4582
1862—1865	4007 (numai pe 4 ani)

Se poate observa că după epidemia de holeră din 1848 golul lăsat în rîndul orașenilor români a fost repede nu numai umplut, dar și mult depășit, mortalitatea către sfîrșitul perioadei, deși nu este înregistrată nici o epidemie mare, ridicîndu-se la o cifră apropiată de aceea dintre anii 1847 și 1851.

Inventarul prezintă complet și numărul decedaților de rit protestant. Numărul protestanților morți între 1832 și 1865 este de 748 (mai puțin de 3‰). Ca și la ortodocși se observă aceeași linie a deceselor. Limita de jos fiind de 5 decese, la 1832, iar de sus la 81 decese în 1848, media anuală ar fi de 22 decese. Peste medie s-au înregistrat cifre înainte de 1848, la 1842 (27); 1843 (30), 1844 (42), 1845 (39) și 1846 (27); sub medie după 1848 s-au înregistrat decese la 1852 (20), 1853 (21), 1854 (12), 1856 (16), 1857 și 1860 (cîte 21) 1861 (19) și 1863 (18). S-ar părea după numărul deceselor că un spor vizibil al protestanților are loc după 1842 cînd încep să se înregistreze în general peste 20 de decese anual.

Pentru armeni sînt trecute decesele începînd cu anul 1844, lipsind însă datele pe 1859; în 21 de ani s-au înregistrat 392 decese. Numărul cel mai mic de decese este consemnat în 1844, 1855 și 1865 (adică 13 decese), numărul cel mai ridicat fiind desigur cel din 1848 (47 decese). După evoluția numărului deceselor comunitatea armeană nu a înregistrat un spor sensibil de oameni în această perioadă.

Este curios că în inventar nu s-au înregistrat decesele catolicilor decît pe anii 1857, 1858, 1864 și 1865, cunoscută fiind grija cu care clerul catolic obișnuia să țină evidența actelor de asemenea natură. Cifra deceselor este în ordine crescîndă de la 48, în 1857, la 67, în 1865.

Pentru comunitatea lipoveană și cea israelită nu s-au înregistrat decesele decît pe anii 1863, 1864 și 1865 (pentru lipoveni între 11 (1864) și 41 (1865), iar pentru evrei 120 (1863) și 779 (1864).

Așa cum am subliniat mai sus, dacă pentru celelalte rituri numărul celor decedați este puțin interesant, lipsa datelor pentru evrei este cît se poate de păgubitoare dat fiind numărul lor considerabil. Decesele evreilor erau deosebit de numeroase, mai ales, în cazuri de epidemii datorită condițiilor de viață și în special de locuire, fiind îngrămădiți în număr mare în case insalubre. De exemplu, cu prilejul holerii din toamna anului 1853, Comitetul sănătății era informat că în Iași au murit 312 oameni dintre care numai 103 erau creștini, restul de 209 fiind evrei (deci cca. 67%)⁹.

Numărul evreilor decedați la 1863 este de 11,22% față de ortodocși, de 96,89% în 1864, și 27,20% în 1865. Cifra decedaților evrei la 1864 pare exagerată în comparație cu anul precedent și cel următor și, de asemenea, în comparație cu decesele înregistrate la toate celelalte rituri. Anul 1864 nu este marcat de o mortalitate excesivă; de aceea, dacă suma morților evrei nu este înregistrată greșit, ea se datorează unor cauze speciale pe care nu le cunoaștem.

Urmărind numărul total al decedaților la toate riturile pe anii 1864 și 1865, observăm că în 1864 s-au înregistrat 1693 decese, iar în 1865, 1391 decese; în 1864, 52,51, iar în 1865, 29,97% decese erau de alte naționalități. Numărul decedaților străini era în unele perioade mai mare ca acela al românilor din oraș. Faptul se poate observa din compararea datelor oferite de inventar pentru ortodocși cu cele ce se găsesc în dările de seamă ale Comitetului sănătății privind numărul total al deceselor în capitală pe unii ani. De asemenea, în statistica alcătuită în 1860 se arată că din 2517 decedați în orașul Iași numai 1241 erau români, restul, de 1276 (mai mult de jumătate) fiind de origine străină¹⁰.

Evident, problema care interesează în mod deosebit este procentul mortalității la totalul populației. Din nefericire acest procent nu se poate stabili decît cu foarte mare greutate, dat fiind lipsa de informații sigure. Singurele lucrări în care se încearcă calcularea acestui procent pe întreaga Moldovă, în perioada care face obiectul prezentului studiu, sînt: *Notions statistiques sur la Moldavie*, publicată de N. Suțu în 1849 și *Din lucrările statistice a Moldovei*, cap. II, publicată de I. Ionescu de la Brad și C. Negruzzi. N. Suțu, urmărind mișcarea populației în Moldova după actele de stare civilă dintre 1832 și 1840, stabilește, evident cu rezerva relativității, următoarea medie generală pentru morți: 1 la 88, observînd că pentru populația străină, cu excepția evreilor, media mortalității este mai ridicată: 1 la 82 pentru ortodocși, 1 la 46 pentru catolici, 1 la 47 pentru armeni și 1 la 84 pentru evrei¹¹. Am obser-

⁹ Arh. St. Iași, tr. 1772, op. 2020, nr. 26909, f. 1—6.

¹⁰ *Din lucrările statistice a Moldovei*, cap. II, p. 197—199.

¹¹ N. Soutzo, *Notions statistiques sur la Moldavie*, Iassy, 1849, p. 69—70.

vat însă că mortalitatea la evrei era mai ridicată. În 1859 și 1860 s-a observat o mortalitate de 2 la sută sau 20 la mia de locuitori, proporția mai ridicată fiind la cei de alte religii; în 1859 ea era cu cca $1/20$ mai mică a ortodocșilor ca a celor străini, iar în 1860 aproximativ cu $1/4$ ¹². Evident însă că această medie generală varia în trecut, mai mult decît astăzi, de la regiune la regiune în funcție de condițiile de climă și relief. Nu avem posibilitatea să facem noi calculul pentru Iași deoarece nu avem numărul total al populației orașului indicat separat pe naționalități decît pentru anii 1832 și 1859—1860. Or, în 1832, inventarul, din motivele specificate mai sus, dă o cifră foarte redusă de decese. Raportînd însă cifra totală dată în 1833 de Comitetul sănătății, de 1178, la totalul populației orașului din 1832, de 48 314, ar reieși o mortalitate de 24 la mia de locuitori. În 1859 la o populație de 65 745 numărul deceselor fiind socotite de 1924 ar veni cca. 29 la mia de locuitori, cifră care ni se pare destul de mare pentru un an cu o mortalitate obișnuită. Considerînd cifra deceselor ortodocșilor și protestanților după inventarul nostru, de 990, la totalul populației creștine din același an, de 35 285, ar veni 28 la mie¹³.

Rezumînd cele arătate mai sus, observăm că nu putem calcula cu certitudine mortalitatea la mia de locuitori, deoarece, în primul rînd, nu cunoaștem numărul exact al locuitorilor din Iași pe rituri religioase decît în 1832 și 1859—1860; în al doilea rînd, cifrele ce ni le dă statistica, inclusiv inventarul cercetat, sînt destul de aproximative. Cu toate acestea, folosind datele din lucrările statistice din 1859—1860 și cele din inventar am putea constata că mortalitatea ortodoxă era relativ mai mică ca cea a străinilor și că, în general, mortalitatea în orașul Iași era mai ridicată ca în restul țării. După aceleași izvoare ar rezulta că la mia de locuitori din Iași mureau în medie 28 de oameni, în timp ce pentru întreaga Moldovă mortalitatea era evaluată la 20 la mia de locuitori. Evident, nu prezentăm ca absolut sigure aceste date, cu atît mai mult, cu cît ele se referă numai la un an, iar un calcul demografic serios, din acest punct de vedere, nu se poate face decît pe un șir de ani.

Oricum, mortalitatea în Iași, în această perioadă era destul de importantă în comparație cu cea de astăzi și, desigur, o astfel de mortalitate trebuia să fi fost contrabalansată de o natalitate deosebit de mare. Din nefericire pentru a stabili raportul exact între nașteri și decese pînă în prezent nu putem utiliza decît ceea ce s-a publicat în această direcție, și anume informațiile pentru întreaga Moldovă date de

¹² Din lucrările statistice a Moldovei, cap. II, p. 201—204.

¹³ Pentru comparație menționăm că în Franța vechiului regim mortalitatea atingea 28 și 38 la mie, în perioadele de criză această medie fiind mult depășită. În Anglia, la 1800, se aprecia mortalitatea de 27,1 la mia de locuitori. Astăzi, procentul mortalității în occident este evaluat la 12 la mie (P. Guillaume et J. P. Poussou, *Demographie historique*, Paris, 1970, p. 136).

N. Suțu și cele din lucrările statistice din 1859—1860. N. Suțu afirmă, de exemplu, că, pe țară, la o medie de un deces la 88 locuitori numărul nașterilor era de 1 la 55¹⁴, iar în 1860 la o mortalitate de 2 la sută de locuitori numărul nașterilor era de 3½ la sută¹⁵, deci excedentul populației era asigurat.

Una din cele mai importante probleme pe care le pune acest inventar este aceea a *mortalității pe grupe de vîrstă*. Stabilirea mortalității pe grupe de vîrstă este de un interes deosebit pentru un demograf ca și pentru un istoric, ea ajutîndu-ne mai bine să sesizăm deosebirile între condițiile de viață din trecut și cele de astăzi. Pînă în prezent o astfel de cercetare pentru perioada de pînă la 1865 nu s-a întreprins nici de contemporanii epocii și nici de istorici.

În ceea ce privește vîrsta indicată în inventar trebuie să facem de la început unele rezerve. Atîta timp cît nu avem pentru fiecare decedat înregistrată data exactă a nașterii, vîrsta comunicată la deces nu poate fi absolut sigură. În special, nu poate fi apreciată în ani compleți („revolve“), deoarece este posibil ca să se indice o vîrstă pe care decedatul ar fi împlinit-o abia peste cîteva zile sau chiar peste cîteva luni. De exemplu, decesul doamnei Ecaterina, vrednica soție a domnitorului Ioniță Sandu Sturza, este înregistrat în inventar la data de 27 ianuarie 1849 la biserica Sf. Apostoli (Bărboi) cu indicarea vîrstei de 86 de ani. C. Gane, în cunoscuta sa operă *Trecute vieți de doamne și domnițe*, indică aceeași dată a decesului, la aceeași biserică, dar vîrsta este diferită — 85 de ani¹⁶. Probabil doamna Ecaterina, care se născuse în primele luni ale anului 1764 nu împlinise vîrsta de 86 de ani la deces¹⁷.

Pentru bătrîni, greșelile pot fi mai frecvente, deoarece memoria martorilor, de obicei membri de familie, nu păstrează întotdeauna cu fidelitate vîrsta unui bătrîn de peste 70 de ani.

În sfîrșit, este aproape imposibil de stabilit cu exactitate vîrsta copiilor decedați pînă la doi ani, deoarece nu se indică numărul lunilor. La copiii la care se indică vîrsta decesului de un an, și aceștia sînt în mare număr, nu știm dacă copilul mort avea un an și ceva sau numai cîteva luni. Or, pentru un demograf este foarte important de stabilit vîrsta exactă a decedaților pînă la doi ani, pentru a se putea constata dacă decesul s-a datorat unor cauze de natură endogenă sau exogenă.

Deoarece nu avem nici o altă înregistrare mai completă și mai exactă a deceselor pe vîrstă, pe o perioadă atît de îndelungată, socotim că efortul nostru de a grupa decese după vîrsta indicată în inventar

¹⁴ N. Souțu, *op. cit.*, p. 280.

¹⁵ *Din lucrările statistice a Moldovei*, cap. II, p. 200 și 203.

¹⁶ C. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, București, 1941, vol. III, ed. I, p. 56.

¹⁷ Nu se cunoaște decît anul nașterii doamnei Ecaterina, născută Rosetti (1764); cum copilul următor s-a născut în decembrie 1764, rezultă că doamna Ecaterina trebuie să fi văzut lumina zilei în primele luni ale anului 1764 (C. Gane, *op. cit.*, p. 13).

nu este lipsit de interes și de utilitate, cu atât mai mult, cu cât avem posibilitatea de a ne referi la un număr foarte mare de cazuri : 24 239 decedați cu vîrsta indicată¹⁸. De aceea sîntem încredințați că datele parțiale mai precise care s-ar putea extrage ulterior nu vor putea decît să completeze și să întărească constatările noastre. Am împărțit decedații pe grupe de vîrstă de cîte 10 ani, pentru copiii pînă la 10 ani am extras date mai amănunțite adică pînă la un an inclusiv, de la 2 la 4 ani și de la 5 la 9 ani inclusiv, apreciind că vîrsta decesului copiilor poate fi deosebit de interesantă. După 80 de ani am adăugat o grupă separată pentru cei la care se indică că au avut 100 de ani sau mai mult, deoarece numărul acestora ni s-a părut însemnat (vezi anexa nr. 1).

Mortalitatea pînă la 20 de ani între locuitorii români din fosta capitală a Moldovei, în cursul anilor 1832—1865, era foarte ridicată, aproape 40% (39,86%) din totalul celor morți¹⁹. Majoritatea acestora au decedat pînă la 5 ani (80% din totalul decedaților pînă la 20 ani) și trebuie avut în considerație că în registrele mitrice nu s-au înregistrat decesele tuturor copiilor morți, mai ales al celor morți la naștere sau în primele zile după naștere și înainte de botez. Desigur, mortalitatea infantilă ridicată era o caracteristică a timpului. În secolul al XVIII-lea aproape 1/4 din copiii veniți pe lume în Franța mureau înainte de un an. La Lyon, unul din cele mai mari orașe după Paris, în ajunul revoluției franceze, 1/2 din copii mureau înainte de 20 de ani, speranța de viață la naștere în toate mediile sociale nefiind superioară de 20 de ani²⁰.

Cauzele acestei enorme mortalități infantile sînt evident de natură endogenă și exogenă. După datele inventarului nu putem stabili decese datorate malformațiilor congenitale, traumatismelor obstetricale, debilitați ca urmare a unor tare ereditare, decese care se produc, în general, în primele două luni după naștere²¹. La cauzele de natură endogenă se adăugau, evident, cele exogene datorate maladiilor infecțioase și parazitare ca și accidentelor rezultate din condițiile de viață, lipsa de igienă, ignoranță etc. Alimentația necorespunzătoare era una din cauzele principale ale acestei mortalități infantile ridicate, dezinteria făcînd ravagii între copii în acea perioadă. În august 1861, doctorul districtului Iași constata că în orașul Iași și în satul Bucium bîntuia o epidemie de „boala intermitens și diaree”, cauzată de căldurile mari și

¹⁸ La un număr de 619 decedați ortodocși (2,49%) nu se indică vîrsta.

¹⁹ Fenomen observat și de D. Ciurea în *Date privind situația demografică și sanitară din Moldova în anii 1860 și 1862*, în „Revista medico-chirurgicală”, Iași, an. LXVI (1962), nr. 2. p. 771.

²⁰ Maurice Garden, *Lyon et les lyonnais en XVIII siècle*, Paris, 1970, p. 108, 141.

²¹ Pentru ilustrarea numeroaselor cazuri de decese endogene amintim că în unele regiuni ale Franței, în secolul al XVIII-lea, un caz de decedat infantil din două intervenea în prima lună (J. Ganiage, *Trois villages d'Ile-de-France au XVIIIe — siècle*, Paris, 1963, p. 107).

de alimentație. El observa că majoritatea celor bolnavi erau copii de la un an la 4 ani. Copiii cu „treapud și cu friguri minîncă mere crude și păpușoi copti”²². Dr. Caracaș remarcă, pentru aceeași perioadă, prostul obicei la sate și la orașe de a se da copiilor, după întărcare, să mănince terci de mămăligă și, de asemenea, să bea băuturi alcoolice²³. Evident, și alte boli infecțioase, ca rujeola, vărsatul, tusea convulsivă etc., făceau numeroase victime. În 1860, 12,55% dintre decedați muriseră de rujeolă și, desigur, aceștia erau în majoritate copii și tineri pînă la 20 de ani²⁴. Variola (vărsatul negru) la mijlocul secolului al XIX-lea nu mai făcea în Moldova ravagiile pe care le-a făcut la începutul secolului și în veacurile precedente, deoarece la noi s-a introdus vaccinarea de timpuriu, la scurt interval după descoperirea vaccinului la sfîrșitul secolului al XVIII-lea²⁵. După 1832, vaccinarea contra variolei se făcea cu regularitate păstrîndu-se evidența copiilor „hultuiți”²⁶. Bolile contagioase care secerau copiii se pot observa în inventar urmărind în același an decesele survenite la intervale foarte scurte, de luni și chiar zile, la aceeași familie. Anii cu mortalitatea infantilă cea mai ridicată în această perioadă, în afară de 1848, sînt 1833 și 1841.

Prezența morții atît de ridicată în rîndul copiilor poate explica în oarecare măsură natalitatea atît de mare în această perioadă, cu scopul evident de a acoperi golurile lăsate de cei morți. Utilizînd datele oferite de statistica din 1859—1860 privind nașterile în rîndul populației ortodoxe în orașul Iași și mortalitatea pînă la 20 de ani după inventarul cercetat obținem următoarea situație :

Anii	Nașteri	Decese pînă la 20 ani	Diferența +
1859	990	486	504
1860	1 281	317	964
Total	2 271	803	1 468

La sută de născuți erau deci 35,36 decedați; s-ar părea că cca. 64% din născuți reușeau să depășească vîrsta de 20 de ani. Această situație nu era tocmai rea pentru mijlocul secolului al XIX-lea la noi, dar trebuie avut în vedere că, în realitate, așa cum am mai arătat, numărul copiilor decedați pînă la un an era mai mare decît cel înre-

²² Arh. St. Iași, Comitetul sănătății, tr. 1757, op. 2005, nr. 314, f. 106.

²³ Dr. Pompei Samarian, *Medicina și farmacia în trecutul românesc*, vol. II, București, 1938, p. 375—377.

²⁴ *Din lucrările statistice a Moldovei*, cap. II, p. 197—198.

²⁵ Dr. Pompei Samarian, *op. cit.*, p. 369.

²⁶ Arh. St. Iași, Mitropolia Moldovei, dos. A nr. 2/1848, f. 25, 90. Vezi și *Analele Parlamentare ale României*, tom XIII₂, București, 1903, p. 421.

gistrat în inventar și, de asemenea, calcularea numai pe timp de doi ani nu este suficientă pentru a stabili un procent sigur. Este necesară urmărirea pe o perioadă de timp mult mai îndelungată a mortalității infantile și, corespunzător, a natalității.

Mortalitatea adultă între 20 și 50 de ani se ridică la 8 333 din 24 239 decese, deci cca. 34,38%. Dintre aceștia, majoritatea au decedat între 30 și 40 de ani (73%). Se poate observa că pentru cei ce au atins 20 de ani mortalitatea era încă importantă la grupele de vîrstă mai mici și deci erau departe de a fi asigurați că vor atinge 60 de ani.

Între 50 și 80 de ani au decedat 5 304 persoane, deci 21,88%, iar peste 80 de ani au decedat 940 (3,87%). Dintre cei 940 decedați de peste 80 de ani, la 83 se indică că au împlinit și depășit vîrsta de 100 de ani (deci 0,34% din totalul decedaților). S-ar părea că dintre bătrînii care au trecut de 80 de ani, 8,74% aveau șansa de a atinge și depăși 100 de ani. (fig. 2).

Cauzele mortalității adulte sînt variate și în general cunoscute; în afara cazurilor de holeră semnalate, epidemii mari și periculoase nu au mai bîntuit în Iași; frecvent menționate erau gripele (troahna) care

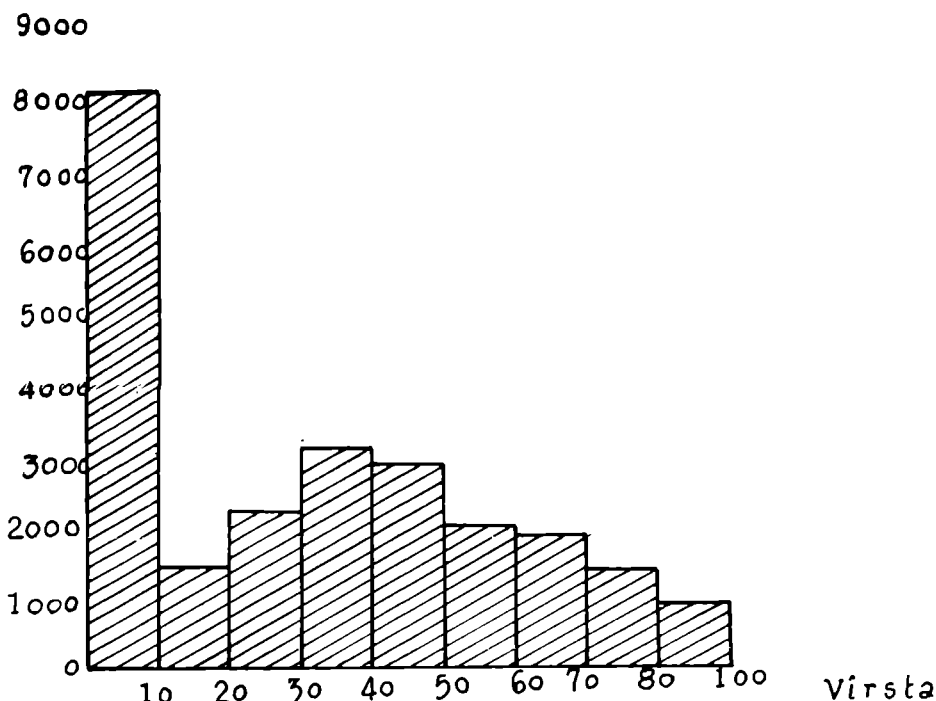

Fig. 2 : Distribuția deceselor între anii 1832 și 1865 după vîrstă

dădeau un procent ridicat de mortalitate la bătrâni, frigurile, febra tifoidă (lingoare) etc.²⁷.

Interesant este faptul că pentru decedații de peste 50 de ani, holeră din anul 1848 nu a făcut victime importante, comparativ cu cele de la celelalte grupe de vîrstă. Maxima decesului la persoanele de peste 50 de ani este înregistrată după 1860. S-ar putea trage concluzia că epidemia de holeră a atins mai puțin persoanele în vîrstă. Aceasta s-a datorat în mare măsură și faptului că decedații de peste 50 de ani au cunoscut epidemia de holeră în 1831, majoritatea fiind atunci la vîrsta adultă sau în pragul ei; este posibil ca cei mai mulți să fi făcut atunci boala și să fi rămas cu un anumit grad de imunitate.

Între bătrînii ce atinseseră și depășiseră vîrsta de 100 de ani observăm că aproape jumătate (23 bărbați și 18 femei) aveau indicată vîrsta de 100 de ani, restul (42) aveau între 102 și 130 ani. Evident, ne exprimăm serioase rezerve asupra exactității vîrstei în cazul de față. Este sigur că cei mai mulți dintre cei care aveau specificată vîrsta de 100 ani nu îi împliniseră în realitate; diferența este posibil să fi fost nu numai de ordinul lunilor, ci poate chiar al anilor. Credem însă că acei care aveau indicată o vîrstă mai mare de 100 ani atinseseră cel puțin această vîrstă.

Iată vîrstele bătrînilor de peste 100 de ani după inventarul cercetat :

Vîrsta	Număr decedați
Între 100—104 ani	47
" 105— 109 "	13
" 110— 114 "	10
" 115— 119 "	7
" 120— 124 "	4
" 125— 130 "	2
Total	83

Cei mai mulți dintre aceștia au decedat în 1865 (8), 1859 și 1850 (cîte 7), 1855 (6), iar în 1851, 1852, 1853, 1860 și 1862 au decedat cîte 5. Nici un deces peste 99 de ani nu este înregistrat în 1833, 1834, 1839, 1841, 1842, 1843, 1844, 1846 și 1857 (vezi anexa nr. III). Vîrsta cea mai ridicată, de 130 de ani, a atins-o Elisaveta monahia, decedată la 1861 și cea de 125 ani Șiminoaei Erimica la 1865²⁸.

²⁷ Vezi *Analele Parlamentare ale României*, tom. V2, p. 434.

²⁸ Printre ocupațiile menționate la unii dintre aceștia cităm : o precepuță, un bacal, o vorniceasă, o preuteasă, doi preoți, șapte călugări și călugărițe, două prescornițe. Se poate observa că cei mai mulți dintre acești centenari erau călugări sau aveau ocupații legate de biserică, probabil însă că majoritatea trecuseră la astfel de preocupări cînd atinseseră deja o vîrstă mai înaintată.

O problemă importantă pentru un istoric demograf este și aceea a *mortalității pe sexe*. După prenumele celor decedați se poate stabili, în general, raportul între femei și bărbați. Subliniem însă și aici că cifrele totale rămân relative. În primul rînd, sînt 14 persoane cărora nu li se indică prenumele. În afara acestora, la mulți prenumele este nesigur, fiind în unele cazuri prescurtat. La transcrierea în inventar s-a omis uneori ultima literă care de obicei indică sexul. De exemplu, Diaconu Paraschiv este posibil să fie și Paraschiva, Dumitr, de obicei este Dumitru, dar poate fi și Dumitra; Florea poate fi și Floarea, Ionița poate fi și Ioniță etc. Cu toată această rezervă pe care o avem față de numărul anual al decedaților la fiecare sex, se observă evident o mortalitate masculină mai ridicată decît cea feminină. În cei 34 de ani, mortalitatea masculină este în proporție de 52,97%, iar cea feminină de 47,03% (vezi anexa nr. III).

La toate grupele de vîrstă, cu excepția celei între 10 și 29 de ani, numărul bărbaților decedați depășește pe acela al femeilor. Mortalitatea feminină mai ridicată ca cea masculină se observă la vîrstele tinere între 10 și 19 ani (52,73%) și 20 și 29 ani (51,40%). Este posibil ca mortalitatea feminină mai ridicată între 16 și 29 de ani să se fi datorat, printre altele, și faptului că cea mai mare parte a populației flotante feminine care ocupa diferite slujbe domestice și menajere avea această vîrstă. În ceea ce privește mortalitatea infantilă pînă la 10 ani, ea este mai ridicată la băieți (52,26% față de 47,74% pentru fete), fenomen obișnuit, mai ales că și natalitatea masculină era mai ridicată la acea vreme²⁹. Deosebit de mare este mortalitatea masculină față de cea feminină între 40 și 49 de ani (57,65% față de 42,35%) și între 50 și 59 de ani (58,78% față de 41,22%).

Mortalitatea masculină mai ridicată se datorește în primul rînd populației masculine mai numeroase în Iași, așa cum se observă în statistica din 1832 (25 476 bărbați la 22 838 femei)³⁰, ca și în aceea din 1859—1860 (34 183 bărbați la 31 562 femei)³¹. În al doilea rînd, ea se datorește, credem noi, și numărului mare de locuitori flotanți veniți din afara orașului la lucru și stabiliți temporar în capitală. O oarecare ilustrare a acestei situații o pot oferi indicațiile din inventar cu privire la așa-ziii „străini”, decedați în oraș. În 143 de cazuri se indică în dreptul decedatului că era străin, adică venit din alte părți și necunoscut în parohia unde s-a înregistrat decesul, numele lor fiind românești. Între aceștia erau bărbați, femei și copii. Urmărind vîrsta acestor străini constatăm că între 15 și 29 de ani decese cele mai numeroase erau ale femeilor, probabil dintre fetele ce veneau să se angajeze ca slujnice, iar peste 30 de ani mai numeroși erau decedații bărbați. Evident, printre aceștia erau și persoane care erau în trecere prin capitală,

²⁹ Ecaterina Negruți-Munteanu, *op. cit.*, p. 252.

³⁰ *Ibidem*, p. 256, anexa nr. II.

³¹ *Din lucrările statistice a Moldovei*, cap. II, p. 115.

și, mai ales, oameni veniți în oraș în căutare de lucru, dintre clăcașii ce-și părăsiseră satele. Este sigur că în rîndul acestei populații flotante mortalitatea era mai ridicată, deoarece, din cauza condițiilor mai proaste și mai dure de viață, rezistau mai puțin epidemiilor.

„Străinii“ decedați în orașul Iași între anii 1832—1865 :

De la 1 la 14 ani		Între 14 și 29 ani		Între 30 și 59 ani		Peste 60 de ani		Nespecif. vîrsta		Total		Total gen.
m	f	m	f	m	f	m	f	m	f	m	f	
16	25	15	26	26	11	7	3	5	9	69	74	143

Desigur, numărul acestor străini decedați între 1832 și 1865 este mult mai mare, dar pentru a ilustra vîrsta și sexul acestora cifra de 143 indivizi o socotim suficient de reprezentativă.

O altă informație pe care o dă inventarul este și aceea a numărului văduvelor. Pentru bărbați nu se face nici o precizare în ceea ce privește starea civilă, în schimb la 1 259 femei se specifică că erau văduve, (la totalul de 11 684 femei ar veni cam 10,77% văduve). Procentul este însă incert, deoarece ne îndoiim de exactitatea numărului total de femei și, de asemenea, nu avem siguranța că la toate femeile văduve decedate s-a făcut mențiunea în inventar.

Oarecare certitudine o prezintă însă vîrsta la deces a celor 1 259 de văduve. În această privință observăm că o singură văduvă era decedată la 14 ani, restul între 16 și 80 de ani. Cele mai multe au decedat între 31 și 60 de ani, 59,89%, peste 60 de ani, 25,94%, iar sub 30 de ani numai 14,17%.

Vîrsta văduvelor la deces :

De la 16 la 20 de ani	De la 21 la 30 de ani	De la 31 la 40 de ani	De la 41 la 50 de ani	De la 51 la 60 de ani	De la 61 la 70 de ani	Peste 70 de ani	Nespecificată vîrsta	Total
23	154	269	240	239	184	140	10	1 259

Numărul destul de mare al văduvelor decedate pînă la 20 de ani poate ilustra pentru acea perioadă vîrsta tînără la care fetele contractau căsătorii.

În inventar sînt înregistrate decesele survenite la toate categoriile sociale începînd de la cerșetori pînă la prinți. De pildă, între anii 1832

și 1865, sint înregistrate decesele a 9 cerșetori (5 bărbați și 4 femei) morți între 20 și 55 de ani.

În unele cazuri la decesele copiilor se indică dacă sint copii găsiți sau „lepădați“ (sint astfel de mențiuni la 6 copii).

Există parohii unde se înregistrau de obicei decesele din aceeași familie: familia Sturza la biserica Sf. Apostoli (Bărboi), familia Balș la biserica Sf. Dimitrie (Balș), familia Ghica la Sf. Spiridon, familia Rosetti Roznovanu la Sf. Voievozi (Dancu) și la Sf. Spiridon, familia Negruți la biserica Banu, familia Burada la biserica Vulpe etc.

Urmărind data deceselor la un număr mare de indivizi putem observa *mișcarea sezonieră a mortalității* în acea perioadă, fapt important, dat fiind, că în trecut, ca și astăzi, ansamblul mortalității se supune rigorilor anotimpurilor.

Din observarea a 2 011 cazuri de decese survenite în anii 1832 și 1836 constatăm că cele mai multe au avut loc în luna august (11,4%), urmînd în ordinea mărimii: martie (10,35%), decembrie (9,05%), aprilie 8,80%), ianuarie (8,45%), noiembrie (8,40%), februarie (8,16%), octombrie (8%), iulie (7,76%), septembrie (6,91%), iunie (6,86%), mai (6,22%)³².

Maximul deceselor se plasează în luna august, la sfîrșitul verii și începutul toamnei și în martie, sfîrșitul iernii și începutul primăverii. Minimile se plasează în mai și iunie, sfîrșitul primăverii și începutul verii. O mortalitate destul de ridicată este și în cursul lunilor de iarnă: noiembrie, ianuarie și februarie.

Ritmul sezonier al deceselor este diferit la adulți față de copii. Maximum la adulți este iarna și începutul primăverii, minimum este vara. De exemplu, în ianuarie, din 170 decedați observați, 104 aveau peste 20 de ani (62,65%), iar în martie, din 208 persoane, 142 aveau peste 20 de ani (68,60%), în timp ce în luna august din 222 decedați numai 71 (32,87%), iar în iulie 52 din 156 decedați (33,55) aveau peste 20 de ani. Cele mai numeroase decese ale copiilor se plasează în lunile de vară și la începutul toamnei. Astfel se și explică mortalitatea atît de ridicată în luna august, cînd 67,13% dintre decedați erau copii și tineri pînă la 20 de ani; același lucru se observă și în luna septembrie (64,96% dintre decedați sint sub 20 de ani) (vezi tabelul de mai jos). Explicația este de altfel cunoscută: în lunile de vară tulburările gastro-intestinale la copii sint frecvente datorită abuzului de fructe și legume de multe ori neîndeajuns de coapte; de asemenea, era perioada cînd mamele, la categoriile mai sărace, erau mai ocupate și nu aveau timp să acorde suficientă îngrijire copiilor mici. Maximele de la sfîrșitul iernii și de la începutul primăverii se datoresc, mai ales, afecțiunilor bronhopulmonare și deci frigului, ele lovind în special pe adulți și bătrîni.

³² Evident luna este considerată pe stil vechi, după calendarul gregorian.

Mișcarea sezonieră a morții
(decedații de la biseri)

Anii	Ianuarie nr.	Februarie nr.	Martie nr.	Aprilie nr.	Mai nr.	Iunie nr.
1832	23	22	28	22	14	15
1833	34	21	51	32	33	40
1834	38	33	32	34	18	24
1835	28	50	58	44	25	41
1836	47	38	39	45	35	18
Total	170	164	208	177	125	138

Informațiile extrase din inventarul deceselor din orașul Iași între anii 1832 și 1865 aduc o contribuție apreciabilă la cunoașterea unuia din factorii demografici esențiali pentru înțelegerea condițiilor de viață din secolul trecut. Chiar dacă cifrele în ansamblul lor sînt relative și aproximative, ele pot da însă o imagine suficient de sugestivă, pe care o considerăm fidelă, asupra unora din problemele principale privind mortalitatea în acea perioadă.

Evoluția numărului total al decedaților ortodocși din fosta capitală a Moldovei în curs de 34 de ani demonstrează evident o creștere continuă a populației române din oraș. Singurul an cu o mortalitate excesivă în această perioadă este anul 1848, cînd epidemia de holeră a făcut pentru a doua oară ravagii în Moldova. Golul provocat în rîndul populației de holera din 1848 a fost repede acoperit și numărul populației a crescut în așa măsură încît, în ultimii ani ai perioadei cercetate, deși nu sînt semnalate epidemii grave, mortalitatea se apropie de suma înregistrată în 1848. Media mortalității românilor din oraș, în acea perioadă este în jur de 730, cifre minime atîngîndu-le înainte de 1848 și maxime în 1848 și după.

Datele din inventar coroborate cu informațiile oferite pe unii ani de rapoartele Comitetului sănătății și cele din *Lucrările statistice a Moldovei din 1859 și 1860*, dau un procent ridicat al mortalității, de peste 20 la mie, (maximum în jur de 28 la mie). Materialele folosite arată limpede că mortalitatea în rîndul populației străine era mai ridicată ca cea a românilor. De asemenea, comparativ cu mortalitatea pe întregă țară în anii 1859 și 1860, în capitală procentul era mai ridicat (28 față de 20 la mie de locuitori în restul țării). Aceasta dovedește că la acea dată în Iași exista o anumită aglomerație urbană în care un loc important îl ocupau străinii, în special evreii emigrați, și ale căror condiții de viață erau deosebit de aspre.

Indiferent de relativitatea cifrelor privind totalul anual al deceselor un fapt poate fi stabilit cu precizie pe baza acestui inventar și anume

tății în orașul Iași
cile de rit ortodox)

Iulie nr.	August nr.	Septembrie nr.	Octombrie nr.	Noiembrie nr.	Decembrie nr.	Total Nr.
6	20	18	21	18	28	235
60	72	42	44	35	41	505
19	41	27	34	44	32	376
47	61	29	27	44	53	507
24	28	23	35	28	28	388
156	222	139	161	169	182	2 011

mortalitatea pe grupe de vîrstă, deoarece avem posibilitatea să o observăm pe o perioadă relativ lungă și la un număr deosebit de mare de decedați. Mortalitatea infantilă și juvenilă era deosebit de ridicată (oca. 40% din totalul celor morți nu împliniseră 20 de ani). Raportat la numărul nașterilor din anii 1859 și 1860 s-ar părea că numai 64% dintre copii puteau spera să depășească 20 de ani. Pentru cei ce ajungeau la 20 de ani, mortalitatea se menținea încă importantă la grupele de vîrstă mai mici.

În ceea ce privește mortalitatea pe sexe se remarcă cu evidență o mortalitate masculină mai ridicată datorită numărului mai mare de bărbați care se aflau în acea perioadă în capitală și, mai ales, unui număr mai important de bărbați flotanți sau stabiliți de puțin timp în oraș și care erau mai expuși îmbolnăvirilor.

Mișcarea sezonieră a deceselor în această perioadă ne-a permis să stabilim lunile de maximă și minimă mortalitate și să discernem parțial cauzele deceselor.

Considerăm că toate aceste date privind mortalitatea în fosta capitală a Moldovei constituie nu numai o informație complementară, dar și un material eficient pentru analiza evoluției istorice a populației orașelor moldovenești în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

LA MORTALITÉ DANS LA VILLE DE JASSY DE 1832 À 1865

RÉSUMÉ

Se fondant sur un inventaire des actes de décès, consignés dans les registres des paroisses de la ville de Jassy de 1832 à 1865, inventaire conservé, à Jassy, aux Archives de l'État, complété par des informations puisées dans d'autres documents de l'époque, l'auteur du présent article retrace l'évolution de la mortalité pendant trois décennies dans l'ancienne capitale de la Moldavie. Quoique cet inventaire ne soit pas complet, car il ne mentionne que les décès des ortho-

Anii	Decedați la bisericile de rit ortodox																								Decedați de alt rit							Total general decedați Iași				
	0—1 an		2—4 ani		5—9 ani		10—19 ani		20—29 ani		30—39 ani		40—49 ani		50—59 ani		60—69 ani		70—79 ani		80—99 ani		peste 100 ani		Total	Nespecificată vârsta		Total general ortodocsi	Lipo- veni	Ar- meni	Cato- lici		Protes- tanți	Izrae- liți	Total	
	nr.	%	nr.	%	nr.	%	nr.	%	nr.	%	nr.	%	nr.	%	nr.	%	nr.	%	nr.	%	nr.	%	nr.	nr.	% față de total general	nr.	nr.	nr.	nr.	nr.	nr.		%			
1832	29	12,83	35	15,50	11	4,87	11	4,87	23	10,17	34	15,05	29	12,83	23	10,17	17	7,52	8	3,54	5	2,21	1	0,44	226	9	3,83	235				5				
1833	73	14,63	154	30,86	82	16,43	36	7,22	29	5,81	35	7,02	41	8,22	15	3,00	20	4,01	10	2,00	4	0,80	0	0	499	6	1,19	505				18				
1834	49	13,04	48	12,77	34	9,05	33	8,78	44	11,70	53	11,09	40	10,64	21	5,58	27	7,18	20	5,32	7	1,86	0	0	376	0	0	376				13				
1835	65	12,90	63	12,50	25	4,96	32	6,35	54	10,70	76	15,08	69	13,70	43	8,53	40	7,94	19	3,77	16	3,17	2	0,40	504	3	0,60	507				9				
1836	49	13,28	55	14,90	20	5,42	28	7,59	37	10,03	67	18,15	39	10,57	25	6,77	27	7,32	14	3,80	7	1,90	1	0,27	369	19	4,89	388				11				
1837	60	14,02	76	17,75	35	8,18	34	7,95	36	8,41	63	14,72	41	9,58	32	7,48	24	5,60	17	3,97	9	2,10	1	0,24	428	14	3,16	442				8				
1838	83	21,79	80	21,00	25	6,56	18	4,73	36	9,45	41	10,76	31	8,14	21	5,51	19	4,99	16	4,20	10	2,62	1	0,26	381	204	34,87	585				9				
1839	67	12,18	118	21,45	83	15,10	49	8,90	38	6,90	49	8,90	53	9,64	33	6,00	31	5,64	17	3,10	12	2,18	0	0	550	41	6,93	591				9				
1840	86	14,24	111	18,39	38	6,30	40	6,62	45	7,45	71	11,75	71	11,75	51	8,45	46	7,61	22	3,64	22	3,64	1	0,17	604	46	7,08	650				13				
1841	117	13,48	150	17,28	84	9,68	42	4,84	66	7,60	95	10,95	98	11,30	64	7,37	80	9,21	43	4,95	29	3,35	0	0	868	12	1,36	880				19				
1842	42	9,68	84	19,35	31	7,14	22	5,07	50	11,52	54	12,45	54	12,45	34	7,83	31	7,13	19	4,38	13	3,00	0	0	434	56	11,43	490				27				
1843	44	13,17	68	20,35	27	8,08	17	5,09	28	8,38	48	14,37	33	9,88	28	8,38	16	4,80	12	3,60	13	3,90	0	0	334	46	12,11	380				30				
1844	38	12,03	43	13,60	33	10,45	17	5,38	27	8,55	43	13,60	43	13,60	23	7,28	21	6,65	20	6,33	8	2,53	0	0	316	42	11,73	358				42				
1845	67	9,13	152	20,70	58	7,90	51	6,95	42	5,72	96	13,08	90	12,26	66	9,00	49	6,68	43	5,86	18	2,45	2	0,27	734	1	0,14	735				39				
1846	77	13,12	111	18,90	49	8,35	32	5,45	51	8,69	84	14,31	64	10,90	34	5,80	38	6,47	30	5,11	17	2,90	0	0	587	4	0,68	591				26				
1847	49	6,87	116	16,27	49	6,87	43	6,03	64	8,98	127	17,81	124	17,40	47	6,60	45	6,31	32	4,48	16	2,24	1	0,14	713	1	0,14	714				13				
1848	133	10,26	171	13,20	93	7,18	79	6,10	133	10,26	201	15,50	180	13,89	104	8,02	91	7,02	62	4,79	46	3,55	3	0,23	1296	1	0,08	1297				81				
1849	63	8,10	125	16,07	57	7,33	51	6,55	41	5,27	113	14,53	128	16,45	74	9,51	60	7,71	40	5,14	25	3,21	1	0,13	778	3	0,38	781				30				
1850	105	10,80	113	11,63	59	6,06	59	6,09	66	6,80	135	13,89	121	12,45	91	9,36	83	8,54	79	8,12	54	5,55	7	0,72	972	1	0,10	973				22				
1851	75	9,48	88	11,13	43	5,44	54	6,83	75	9,48	108	13,65	109	13,78	77	9,73	76	9,61	52	6,57	29	3,67	5	0,63	791	2	0,25	793				31				
1852	86	10,15	108	12,75	75	8,85	53	6,25	83	9,80	135	15,94	87	10,27	79	9,33	55	6,50	51	6,02	30	3,54	5	0,60	847	5	0,50	852				20				
1853	91	10,78	95	11,25	49	5,80	68	8,05	68	8,05	138	16,35	99	11,73	82	9,72	67	7,94	45	5,33	37	4,38	5	0,60	844	6	0,70	850				21				
1854	69	9,21	78	10,41	47	6,28	55	7,34	80	10,69	122	16,29	91	12,15	61	8,15	63	8,41	50	6,68	31	4,14	2	0,26	749	4	0,53	753				12				
1855	116	13,85	117	13,96	44	5,25	60	7,16	86	10,26	113	13,48	90	10,74	55	6,56	64	7,64	47	5,61	40	4,77	6	0,72	838	2	0,24	840				25				
1856	91	12,12	93	12,39	25	3,33	51	6,80	81	10,78	102	13,58	95	12,65	67	8,92	68	9,05	46	6,12	28	3,73	4	0,53	751	2	0,26	753				19				
1857	84	11,92	92	13,05	34	4,82	44	6,24	64	9,08	104	14,75	69	9,79	60	8,51	74	10,50	43	6,10	37	5,24	0	0	705	4	0,53	709				16				
1858	138	17,08	109	13,49	53	6,56	63	7,80	70	8,66	88	10,90	87	10,76	50	6,19	64	7,92	63	7,80	22	2,72	1	0,12	808	3	0,37	811				21				
1859	159	16,46	181	18,74	84	8,70	62	6,42	84	8,70	92	9,52	97	10,04	68	7,04	60	6,21	36	3,73	36	3,73	7	0,72	966	0	0	966				24				
1860	119	13,55	102	11,62	49	5,58	47	5,35	96	10,93	93	10,60	110	12,53	69	7,86	98	11,16	52	5,92	38	4,33	5	0,57	878	1	0,11	879				21				
1861	167	14,33	140	12,02	52	4,46	53	4,55	116	9,96	122	10,47	154	13,22	100	8,58	119	10,21	85	7,30	54	4,64	3	0,26	1165	2	0,17	1167				19				
1862	127	11,36	122	10,91	44	3,93	47	4,20	127	11,36	125	11,18	154	13,77	126	11,27	119	10,65	82	7,34	40	3,58	5	0,45	1118	42	3,63	1160				24				
1863	151	14,36	121	11,51	60	5,71	45	4,28	123	11,70	106	10,09	145	13,80	125	11,90	85	8,09	56	5,33	30	2,85	4	0,38	1051	18	1,68	1069				18				
1864	118	15,03	84	10,70	49	6,24	37	4,71	94	11,98	96	12,23	78	9,94	79	10,06	67	8,54	51	6,50	30	3,82	2	0,25	785	19	2,36	804				22				
1865	130	13,35	106	10,88	50	5,13	51	5,24	102	10,47	112	11,50	120	12,32	77	7,90	119	12,22	55	5,65	44	4,52	8	0,82	974	0	0	974				31				
Total	3017	12,45	3509	14,48	1651	6,81	1484	6,12	2258	9,32	3141	12,96	2934	12,10	2004	8,27	1963	8,10	1337	5,51	857	3,54	83	0,34	24239	619	2,49	24858	—	—	—	748	—	—		

Anii	Între 0 – 1 an					Între 2 și 4 ani					Între 5 și 9 ani					Între 10 și 19 ani					Între 20 și 29 ani					Între 30 și 39 ani					Între 40 și 49 ani					Între 50 și 59 ani			
	Bărbați		Femei		Total	Bărbați		Femei		Total	Bărbați		Femei		Total	Bărbați		Femei		Total	Bărbați		Femei		Total	Bărbați		Femei		Total	Bărbați		Femei						
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	Nr.	%	Nr.	%					
1832	17	58,63	12	41,37	29	17	48,57	18	51,43	35	5	45,45	6	54,55	11	6	54,55	5	45,45	11	9	39,13	14	60,87	23	18	52,94	16	47,06	34	19	65,52	10	34,48	29	13	56,52	10	43,48
1833	34	46,57	39	53,43	73	84	54,55	70	45,45	154	48	58,34	34	41,46	82	16	44,44	20	55,56	36	14	48,28	15	51,72	29	17	48,57	18	51,43	35	19	46,34	22	53,66	41	10	66,67	5	33,33
1834	29	59,18	20	40,82	49	27	56,25	21	43,75	48	10	29,42	24	70,58	34	17	51,52	16	48,48	33	23	52,27	21	47,73	44	29	54,72	24	45,28	53	24	60,00	16	40,00	40	15	71,43	6	28,57
1835	43	66,15	22	33,85	65	35	55,56	28	44,44	63	16	64,00	9	36,00	25	20	62,50	12	37,50	32	19	35,19	35	64,81	54	41	53,95	35	46,05	76	36	52,17	33	47,83	69	22	51,16	21	49,84
1836	27	55,10	22	44,90	49	37	67,27	18	32,73	55	10	50,00	10	50,00	20	11	39,29	17	60,71	28	20	54,05	17	45,95	37	39	58,21	28	41,79	67	28	71,80	11	28,20	39	15	60,00	10	40,00
1837	33	55,00	27	45,00	60	36	47,37	40	52,64	76	20	57,14	15	42,86	35	16	47,06	18	52,94	34	18	50,00	18	50,00	36	40	63,49	23	36,51	63	23	15,10	18	43,90	41	22	68,75	10	31,25
1838	37	44,58	46	55,42	83	46	57,50	34	42,50	80	13	52,00	12	48,00	25	10	55,56	8	44,44	18	16	44,44	20	55,56	36	21	52,50	19	47,50	40	14	45,16	17	54,84	31	11	52,38	10	47,62
1839	30	44,78	37	55,22	67	59	50,00	59	50,00	118	39	46,99	44	53,01	83	20	41,67	28	58,33	48	17	44,74	21	55,26	38	24	48,98	25	51,02	49	35	66,04	18	33,96	53	18	54,55	15	45,45
1840	47	54,65	39	45,35	86	63	56,76	48	43,24	111	20	52,63	18	47,37	38	25	62,50	15	37,50	40	22	48,89	23	51,11	45	35	49,30	36	50,70	71	45	63,38	26	36,62	71	28	54,90	23	45,10
1841	62	53,00	55	47,00	117	81	54,00	69	46,00	150	53	63,10	31	36,90	84	23	54,76	19	45,24	42	57	56,06	29	43,94	66	48	50,53	47	49,47	95	48	48,98	50	51,02	98	41	64,06	23	35,94
1842	28	66,67	14	33,33	42	47	56,00	37	44,00	84	16	51,61	15	48,39	31	12	54,54	10	45,45	22	21	42,00	29	58,00	50	32	59,25	22	40,75	54	35	64,81	19	35,19	54	25	73,52	9	26,47
1843	16	36,36	28	63,64	44	35	51,47	33	48,53	68	17	62,96	10	37,04	27	5	29,42	12	70,58	17	10	35,71	18	64,29	28	29	60,42	19	39,58	48	22	66,67	11	33,33	33	20	71,43	8	28,57
1844	19	50,00	19	50,00	38	24	55,81	19	44,19	43	18	54,55	15	45,45	33	9	52,94	8	47,06	17	16	59,25	11	40,75	27	31	72,10	12	27,90	43	22	51,16	21	48,84	43	15	65,22	8	34,78
1845	41	61,19	26	38,81	67	81	53,29	71	46,71	152	33	56,90	25	43,10	58	25	49,02	26	50,98	51	17	40,47	25	59,53	42	50	52,08	46	47,92	96	57	63,33	33	36,67	90	38	57,58	28	42,42
1846	44	57,18	33	42,86	77	58	52,25	53	47,75	111	27	55,10	22	44,90	49	17	53,12	15	46,88	32	31	60,78	20	39,22	51	38	45,24	46	54,76	284	43	67,19	21	32,81	64	25	73,53	9	26,47
1847	19	38,78	30	61,22	49	56	48,27	60	51,73	116	27	55,10	22	44,90	49	17	39,53	26	60,47	43	34	53,12	30	46,88	64	76	59,84	51	40,16	127	68	57,58	56	42,42	124	26	55,32	21	44,68
1848	73	54,84	60	45,12	133	93	54,38	78	45,62	171	38	40,86	55	59,14	93	37	46,84	42	53,16	79	67	50,37	66	49,63	133	93	46,27	108	53,73	101	100	55,56	80	44,44	180	66	63,46	38	36,54
1849	36	57,14	27	42,86	63	65	52,00	60	48,00	125	27	47,37	30	52,63	57	23	45,10	28	54,90	51	15	36,59	26	63,41	41	62	54,86	51	45,14	113	66	51,56	62	48,44	128	45	60,81	29	39,19
1850	49	46,67	56	53,33	105	61	53,98	52	46,02	113	33	55,93	26	44,07	59	29	49,15	30	50,85	59	25	37,88	41	62,12	66	80	59,25	55	40,75	135	71	58,67	50	41,33	121	38	41,76	53	58,24
1851	37	49,33	38	50,67	75	44	50,00	44	50,00	88	22	51,16	21	48,84	43	25	46,30	29	53,70	54	37	49,33	38	50,57	75	47	43,52	61	56,48	108	58	53,21	51	46,79	109	44	57,14	33	42,86
1852	45	52,33	41	47,67	86	59	54,63	49	45,37	108	34	45,33	41	54,67	75	29	54,72	24	45,28	53	43	51,80	40	48,20	83	69	51,11	66	48,89	135	61	70,11	26	29,89	87	55	69,62	24	30,38
1853	50	54,94	41	45,06	91	53	55,79	42	44,21	95	26	53,06	23	46,94	49	28	41,18	40	58,82	68	33	48,53	35	51,47	68	81	58,70	57	41,30	138	57	57,58	42	42,42	99	46	56,10	36	44,90
1854	35	50,73	34	49,27	69	38	48,72	40	51,28	78	30	63,83	17	36,17	47	19	34,55	36	65,45	55	40	50,00	40	50,00	80	66	54,55	55	45,45	121	53	58,24	38	41,76	91	37	60,60	24	39,40
1855	57	49,14	59	50,86	116	58	49,57	59	50,43	117	22	50,00	22	50,00	44	28	46,67	32	53,33	60	37	43,02	49	56,98	86	57	50,45	56	49,55	113	56	62,22	34	37,78	90	31	56,36	24	43,64
1856	53	58,24	38	41,76	91	51	54,84	42	45,16	93	18	72,00	7	28,00	25	20	39,22	31	60,78	51	38	46,91	43	53,09	81	56	54,90	46	45,10	102	43	55,26	52	54,74	95	31	46,27	36	53,73
1857	39	46,43	45	53,57	84	46	50,00	46	50,00	92	20	58,82	14	41,18	34	21	47,73	23	52,27	44	35	55,55	28	44,45	63	53	50,96	51	49,04	104	48	69,56	21	30,44	69	34	56,66	26	43,34
1858	66	47,83	72	52,17	138	59	54,13	50	45,87	109	25	47,17	28	52,83	53	35	55,55	28	44,45	63	32	45,71	38	54,29	70	37	42,05	51	57,95	88	52	60,46	34	39,54	86	38	76,00	12	24,00
1859	76	47,80	83	52,20	159	94	51,93	87	48,07	181	37	44,05	47	55,95	84	29	46,77																						

stă

i	Între 60 și 69						Între 70 și 79 ani					Peste 80 ani			Nespecificată vîrsta			T o t a l				Nespecificat sexul	Total general			
	Total	Bărbați		Femei		Total	Bărbați		Femei		Total	Bărbați		Femei		Total	Bărb.	Fem.	Total	Bărbați			Femei		Nr.	%
		Nr.	%	Nr.	%		Nr.	%	Nr.	%		Nr.	%	Nr.	%											
48	23	8	47,06	9	52,94	17	6	75,00	2	25,00	8	3	50,00	3	50,00	6	7	2	9	128	54,47	107	45,53	—	235	100
33	15	13	65,00	7	35,00	20	3	30,00	7	70,00	10	2	50,00	2	50,00	4	2	4	6	262	51,88	243	48,12	—	505	100
57	21	13	48,15	14	52,95	27	12	60,00	8	40,00	20	5	71,43	2	28,57	7	—	—	—	204	54,26	172	45,74	—	376	100
84	43	21	52,50	19	47,50	40	7	36,84	12	63,16	19	9	50,00	9	50,00	18	1	2	3	270	53,25	237	46,75	—	507	100
00	25	14	51,85	13	48,15	27	7	50,00	7	50,00	14	7	87,50	1	12,50	8	9	10	19	224	57,73	164	42,27	—	388	100
25	32	14	58,33	10	41,67	24	7	41,18	10	58,82	17	7	70,00	3	30,00	10	9	5	14	245	55,43	197	44,57	—	442	100
62	21	9	50,00	9	50,00	18	6	37,50	10	62,50	16	11	100	—	—	11	104	100	204	298	51,12	285	48,88	2	585	100
45	33	21	67,74	10	32,26	31	8	47,07	9	52,94	17	10	83,33	2	16,67	12	22	19	41	303	51,36	287	48,64	1	591	100
10	51	27	58,70	19	41,30	46	11	50,00	11	50,00	22	14	60,87	9	39,13	23	20	26	46	357	54,92	293	45,08	—	650	100
94	64	42	52,50	38	47,50	80	18	41,86	25	58,14	43	13	44,83	16	55,17	29	4	8	12	470	53,41	410	46,59	—	880	100
47	34	17	54,84	14	45,16	31	12	63,16	7	36,84	19	8	61,54	5	38,46	13	25	31	56	278	56,73	212	43,27	—	490	100
57	28	11	68,75	5	31,25	16	6	50,00	6	50,00	12	8	61,54	5	38,46	13	22	24	46	201	52,50	179	47,10	—	380	100
78	23	16	76,19	5	23,81	21	13	65,00	7	35,00	20	7	87,50	1	12,50	8	27	15	42	217	60,61	141	39,35	—	358	100
42	66	30	61,22	19	38,78	49	24	55,81	19	44,19	43	14	70,00	6	30,00	20	1	—	1	411	55,92	324	44,08	—	735	100
47	34	17	44,74	21	55,26	38	15	50,00	15	50,00	30	11	64,70	6	35,30	17	2	2	4	328	55,50	263	44,50	—	591	100
68	47	27	60,00	18	40,00	45	22	68,75	10	31,25	32	9	52,94	8	47,06	17	—	1	1	381	53,36	333	46,64	—	714	100
54	104	46	50,95	45	49,45	91	27	43,55	35	56,45	62	26	53,06	23	46,94	49	—	1	1	666	51,35	631	48,65	—	1297	100
19	74	27	45,00	33	55,00	60	20	50,00	20	50,00	40	16	61,54	10	37,46	26	3	—	3	405	51,85	376	48,15	—	781	100
24	91	43	51,80	40	48,20	83	39	49,37	40	50,63	79	37	60,65	24	39,35	61	1	—	1	506	52,00	467	48,00	—	973	100
86	77	43	56,58	33	43,42	76	30	57,70	22	42,30	52	19	55,88	15	44,12	34	2	—	2	408	51,45	385	48,55	—	793	100
38	79	28	50,90	27	49,10	55	28	54,90	23	45,10	51	19	54,28	16	45,72	35	2	3	5	472	55,40	380	44,60	—	852	100
90	82	33	49,25	34	50,75	67	19	42,22	26	57,78	45	18	42,85	24	57,15	42	2	4	6	445	52,47	404	47,53	—	850	100
40	61	36	57,14	27	42,86	63	25	50,00	25	50,00	50	14	42,42	19	57,58	33	2	2	4	395	52,52	357	47,48	1	753	100
64	55	36	56,25	28	43,75	64	25	53,20	22	46,80	47	21	45,65	25	54,35	46	1	1	2	429	51,07	411	48,93	—	840	100
73	67	36	52,94	32	47,06	68	23	50,00	23	50,00	46	19	59,35	13	40,65	32	1	1	2	389	51,66	364	48,34	—	753	100
34	60	37	50,00	37	50,00	74	21	48,84	22	51,16	43	23	62,16	14	37,84	37	1	3	4	378	53,39	330	46,61	1	709	100
00	50	34	53,12	30	46,88	64	34	54,84	28	45,16	62	13	56,52	10	43,48	23	3	—	3	428	52,90	381	47,10	2	811	100
18	68	34	56,66	26	43,34	60	22	61,11	14	38,89	36	22	52,38	21	47,62	43	—	—	—	488	50,62	476	49,38	2	966	100
23	69	54	55,10	44	44,90	98	28	53,85	24	46,15	52	25	58,14	18	41,86	43	—	1	1	453	51,71	423	48,24	3	879	100
00	100	60	50,42	59	49,58	119	46	54,11	39	45,89	85	28	49,12	29	50,88	57	1	1	2	593	50,85	573	49,15	1	1167	100
65	126	62	52,10	57	47,90	119	37	45,12	45	54,88	82	22	48,89	23	51,11	45	23	19	42	632	54,48	528	45,52	—	1160	100
00	125	38	44,70	47	55,30	85	22	39,29	34	61,71	56	17	50,00	17	50,00	34	8	10	18	527	49,30	512	50,70	—	1069	100
04	79	37	55,22	30	44,78	67	30	58,82	21	41,18	51	13	40,65	19	59,35	32	9	9	18	440	54,80	363	45,20	1	804	100
37	77	72	60,50	47	39,50	119	41	56,36	24	43,64	55	28	53,85	24	46,15	52	—	—	—	528	54,20	446	45,80	—	974	100
22	2004	1056	53,82	906	46,18	1962	684	51,20	652	48,80	1336	518	55,10	422	44,90	940	314	304	618	13 160	52,97	11 684	47,03	14	24 858	100

doxes (donc des Roumains), l'auteur considère les informations fournies par cet inventaire comme très importantes, pour les motifs suivants :

1) C'est le seul document qui nous indique le nombre total des décès dans les 48 paroisses de rite chrétien orthodoxe de Iassy et où, étant enregistrés les décès survenus pendant 34 années, sont précisés l'âge et le sexe de la plupart des morts (24.858) ;

2) Pendant deux années (1864 et 1865) est indiqué le nombre total des morts de toutes les religions.

L'évolution du nombre total des Roumains décédés pendant ces 34 années met en évidence l'accroissement continu de la population de la ville de Iassy.

En 1848, la mortalité a atteint un chiffre très élevé à cause des ravages du choléra. Les vides causés parmi la population par l'épidémie de choléra de 1848 ont été rapidement comblés. La population a augmenté dans une telle proportion que, pendant les dernières années de la période considérée, la mortalité fut proche des chiffres enregistrés en 1848, quoique aucune épidémie grave n'ait été signalée. La moyenne annuelle des décès des Roumains durant ces 34 années a été d'environ 730. Elle fut moindre avant 1848, et plus élevée en 1848 et les années suivantes.

Selon les données de l'inventaire, comparées aux informations fournies, avec intermittence, par les rapports du Comité de la santé publique et par les „Travaux statistiques de 1859 et 1860“, la mortalité a été de 20 pour mille. Les décès parmi les étrangers ont été plus nombreux que parmi les Roumains. La mortalité a été plus élevée dans la ville de Iassy (qui était alors la capitale de la Principauté de Moldavie) que dans les autres villes. Ce résultat est probablement dû à la présence à Iassy, d'un grand nombre d'émigrés étrangers, notamment de Juifs.

En ce qui concerne l'âge des morts, on constate que surtout la jeunesse payait un lourd tribut. Environ 40% des morts n'avaient pas atteint l'âge de 20 ans. Par rapport au nombre des naissances enregistrées en 1859 et 1860, il semble que seulement 64% des nouveaux nés dépassaient l'âge de 20 ans. Au delà de l'âge de 20 ans, la mortalité était plus grande parmi les jeunes que parmi les vieux. La proportion de la mortalité des femmes était moindre que celle des hommes, probablement parce que, à Iassy, les hommes étaient plus nombreux que les femmes et surtout parce que la population flottante masculine étant en plus grand nombre, était aussi plus exposée aux maladies.

L'auteur du présent article retrace aussi la courbe saisonnière des décès qui nous donne la possibilité de connaître les mois de l'année où furent enregistrées la plus haute et la plus basse mortalité.

L'étude de la mortalité dans la ville de Iassy de 1832 à 1865 est une contribution utile pour parvenir à savoir quelles furent les conditions dans lesquelles la population urbaine de la Moldavie a vécu au XIXe siècle.

Decedații în vîrstă de peste 100 ani din orașul Iași între anii 1832—1865

Anii	între 100—104 ani		între 105—109 ani		între 110—114 ani		între 115—119 ani		între 120—124 ani		între 125—130 ani		Total			
	m	f	m	f	m	f	m	f	m	f	m	f	m	f	Total	% față de nr. total decedații
1832	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	0,42
1833	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1834	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1835	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2	2	0,40
1836	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1	0,26
1837	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	1	0,22
1838	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	0,17
1839	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1840	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	0,15
1841	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1842	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1843	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1844	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1845	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	1	2	0,28
1846	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1847	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	0,14
1848	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	3	0,23
1849	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	0,13
1850	3	2	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	4	3	7	0,72
1851	3	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	3	2	5	0,63
1852	3	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	3	2	5	0,59
1853	1	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	3	2	5	0,59
1854	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	1	1	2	0,27
1855	5	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	1	6	0,71
1856	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	4	0,53
1857	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1858	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	0,12
1859	1	2	—	1	—	1	—	2	—	—	—	—	1	6	7	0,72
1860	2	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	4	1	5	0,57
1861	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	2	1	3	0,25
1862	2	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	3	5	0,43
1863	—	1	—	—	—	1	—	1	—	1	—	—	—	4	4	0,38
1864	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2	2	0,24
1865	—	4	2	1	—	—	—	—	—	—	1	—	2	6	8	0,82
Total	27	20	8	5									43	40	83	0,33

NOI PRECIZĂRI ÎN LEGĂTURĂ CU NUMELE ORAȘULUI IAȘI *

DE

AL. ANDRONIC

Numele așezării feudale de caracter urban Iași a fost explicat în diferite feluri, datorită atât diletantismului din știința europeană a secolelor XVIII și XIX, cât și datorită istoriografiei romantice din țara noastră, ajungându-se, inevitabil, la concluzii fanteziste.

După cum se știe, primul care a protestat energic împotriva unor etimologii nefundate în legătură cu explicarea numelui orașului Iași a fost Nicolae Iorga, care a declarat, că „nu trebuie să se repete poveștile cu iazigii de la Iași”¹.

Totuși se pune întrebarea de unde și cum au apărut aceste „povești cu iazigii”, de la care — chipurile — și-ar trage numele orașul Iași?

În această ordine de idei reamintim inadvertențele din trecut care au permis publicistului ieșean N. A. Bogdan, să facă apel la inscripțiile romane și să admită, fără să fi manifestat nici cel mai elementar simț critic față de textele respective, existența unui municipiu al iassilor, identificat, apoi, cu totul fără temei, cu orașul Iași din Moldova.

Inadvertențele sau curiozitățile, manifestate în secolele trecute, au pornit, în ordinea vechimii informațiilor scrise, de la textele scriitorilor din antichitate Herodot, Strabo și Ptolemeu. La acești scriitori au făcut apel acei istorici care s-au referit la Iazigi. Astfel, Herodot și Strabo consideraseră că iazigii constituie o populație băștinașă în regiunile Moldovei de astăzi și care se aflau în legături directe cu Dacii. Deoarece de la daci au rămas patru orașe, printre care Petrodava, localizată de Ptolemeu în centrul Moldovei, s-a ajuns la concluzia că vechiul oraș dacic s-a menținut în epoca romană și după cucerirea provinciei Dacia. În epoca provinciei romane Dacia, însă, vechiul oraș Petrodava ar fi luat numele de *municipium daco-iassiorum*. În felul acesta, numele actualului oraș Iași nu ar fi decît transmiterea prin generații a străvechii denumiri a orașului daco-iassienilor, adică al unui oraș aparținînd dacilor care veniseră în strîns contact cu sarmații iazigi.

În secolul al XVI-lea, ca urmare a marilor descoperiri geografice, au apărut numeroase lucrări de geografie, în care, după cum era și de așteptat, s-au repetat

* Comunicare prezentată în ședința Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” din Iași la 10 octombrie 1969. Ideile principale au fost expuse în rezumatul tezei de doctorat *Iașul pînă în secolul al XVII-lea*, Cluj, 1970, p. 10 și *Iași pînă în secolul al XVII-lea în lumina datelor arheologice* (volumul *Cercetări istorice*, I, 1970, p. 92).

¹ „Revista Istorică”, XIV, (1928), p. 212.

unele afirmații ale lui Ptolemeu. Iată de ce în Geografia lui Ortelius din 1578 se spune că orașul Iași din Moldova își trage originea dintr-o străveche așezare a daco-iassiilor². În 1593, Ștefan Zamosius a publicat o inscripție găsită în Transilvania, în care era menționat un prefect al municipiului *daco-iassiorum*, reafirmandu-se astfel existența unei populații mixte a dacilor și iazigilor, aceștia din urmă fiind cunoscuți și sub numele de *iassi*. De atunci toată lumea științifică a admis că Iașii își trag numele de la iazigi, deoarece unele inscripții au confirmat relațiile scriitorilor antici.

De la Ortelius și Zamosius ideea vechimii romane a Iașilor a fost împrumutată de Cellarius în 1731, de la care a trecut apoi, în 1765, la francezul De Peyssonel. În 1795, Amfilohie, traducind geografia universală, va afirma că Iașul sau Iazu a fost un oraș întemeiat de însuși împăratul Traian³. Fr. Sulzer⁴, Andreas Wolf⁵ și Dionisie Fotino⁶ vor susține ideea vechimii romane a orașului Iași. De altfel, această idee, scumpă istoriografiei romantice, a fost susținută și de C. Vîrnav⁷, G. Săulescu⁸, Gh. Asachi⁹, M. Kogălniceanu¹⁰. De aceea, istoricul ieșean N. C. Bejenaru s-a simțit obligat să afirme pe bună dreptate că „aceste păreri ale istoricilor noștri nu se bazează pe nimic real, ci sînt produsul unei imaginații bogate, stimulate de ardentul și pînă la un punct, onorabilul lor patriotism”¹¹.

Argumentele invocate în sprijinul vechimii romane a orașului Iași au fost reluate la începutul secolului nostru de N. A. Bogdan și repetate în diversele sale publicații. În cele din urmă, el a susținut cu vehemență că orașul Iași este identic cu acel *municipium iassiorum* din inscripțiile romane din secolul al II-lea e.n.¹².

Primul care a pus sub semnul îndoielii identificarea lui Zamosius a municipiului iassiilor din inscripțiile romane cu orașul feudal Iași a fost Samuel Timon. Rezerva sa exprimată încă în 1762, deși pe deplin justificată, n-a fost însă luată în considerație de istoriografia romantică¹³.

În schimb, recente descoperiri arheologice din Pannonia vin să clarifice definitiv problema municipiului iassiilor, nu numai în ceea ce privește atribuirea sa etnică, ci și a localizării sale. Astfel, pe baza numeroaselor inscripții descoperite la Daruvar, pe locul vechiului oraș *Aquae Balizae* sau *Aquae Balissae*,

² N. C. Bejenaru, *Originile Iașilor*, Iași, 1942. Tot aici și bibliografia problemei.

³ Amfilohie Hotiniul, *De obște Gheografie pe limba moldovenească*, scoasă de pe Geografia lui Bufier, Iași, 1795, p. 229.

⁴ Fr. Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, Wien, 1781.

⁵ A. Wolf, *Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, Sibiu, 1805, p. 240 și urm.

⁶ D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, ed. G. Sion, București, 1859, p. 42 și nota 3.

⁷ C. Vîrnav, *Rudimentum Physiographiae Moldaviae*, Buda, 1836, p. 5 (*Jassum, Jassiorum, Dacorum municipium* (Petrodava Ptolemei), cu trimiteri la Fr. Sulzer).

⁸ G. Săulescu, *Hronologia și istoria universală prelucrată pe scurt*, Iași, 1837, vol. I, p. 73; idem, *Privire asupra stării politice, religioasă și legislative a țărilor cuprinse în Dacia din vechime pînă astăzi*, în *Arhiva Albinei*, Nr. 3, 1844, p. 1—2.

⁹ Gh. Asachi, *Tablou hronologic din istoria Moldovei*, Iași, 1842.

¹⁰ M. Kogălniceanu, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, (Berlin, 1837) în *Opere*, ed. A. Oțetea, București, 1946, p. 78.

¹¹ N. C. Bejenaru, *op. cit.*, p. 10.

¹² N. A. Bogdan, *Orașul Iași*, 1904; idem, *Orașul Iași. Monografie istorică*, Iași, 1913; idem, *Dovezi nouă relative la originea numelui orașului Iași*. Iași, 1921.

¹³ N. C. Bejenaru, *op. cit.*, p. 8, nota 3 și p. 9, nota 1.

între Drava și Sava, în Croația, care conțin mențiuni despre „*municipium iasorum*”, „*res publica iasorum*”, „*forum iasorum*”, „*civitas iasorum*”, atît Géza Alföldi¹⁴, cît și L. Barkóczi¹⁵, vorbesc despre existența unui trib al iasilor. Acest trib, de origine illiră, s-a bucurat, pe la mijlocul secolului al II-lea e.n. de sprijinul autorităților romane din Pannonia, avînd chiar o cvasiautonomie. De la acești Iasi — unul din cele mai importante triburi panonice — provin toate inscripțiile descoperite recent sau mai demult și care n-au nici o legătură cu orașul Iași. Aceste inscripții se referă la populația illiră din Pannonia superioară și la organizarea ei în cadrul acestei provincii în vremea împăraților Hadrian și Marc Aureliu.

Pînă în prezent, la Daruvar au fost descoperite peste 40 inscripții, unele din ele păstrîndu-ne și derivate ca *Iassianus* sau *Iassia*, ceea ce dovedește răspîndirea și persistența denumirii triburilor iasilor în regiune¹⁶.

Astfel, în urma recentelor descoperiri arheologice din Pannonia, încercarea de a identifica orașul Iași cu o veche colonie romană care-și trage numele la rîndul său de la tribul iazigilor este exclusă, deoarece *municipium iasorum*, *forum iasorum* și *civitas iasorum* se localizează în fosta provincie romană Pannonia Superior, în anticul oraș *Aquae Balizae* sau *Aquae Balissae*, actualul Daruvar din Croația.

În felul acesta s-a adevărit părerea lui Nicolae Iorga care, cu prilejul întocmirii raportului către Academia Română la volumul *Orașul Iași* (trimis de N. A. Bogdan pentru a concura la un premiu al Academiei), scria în 1915 că: „Discuțiile pe mai multe coale (ale lui Bogdan) despre Municipiul Iașului și originile sale antice, sînt tot ce poate fi mai zadarnic”¹⁷.

Dacă așa stau lucrurile și apelul la inscripțiile romane cade definitiv, atunci se pune legitim întrebarea: de unde vine numele Iași?

Încă la sfîrșitul secolului trecut, D. Onciul a susținut că numele orașului Iași vine de la poporul așilor sau iasilor, popor de origine alanică, venit în Moldova în secolul al XIII-lea la remorca tătarilor în marea lor invazie de la 1240¹⁸. În schimb, Gh. Ghibănescu a susținut că numele Iași are o origine slavă *Ias-sa* și înseamnă frasin sau frăsinet¹⁹. Al. Marienescu a susținut originea latină a numelui, derivîndu-l din *Iassa*, care ar însemna apă, iaz, rîu sau torent cu apă²⁰.

¹⁴ G. Alföldi, *Municipium Iasorum*, în „Archaeologiai Értesítő”, 91, 1964, 2, p. 218—221; idem, *Municipium Iasorum*, în „Epigraphica”, XXVI (1964), 1—4, p. 95—106.

¹⁵ L. Barkóczi, *The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Deocletian*, în „Acta Archaeologica”, XIV (1964), 3—4, p. 257 și urm.

¹⁶ G. Alföldi, *op. cit.*, în „Archaeologiai Értesítő”, 91, 1964, 2, p. 218 și urm.; vezi și A. Mayer, *Die sprache der alten Illyrier*, I, Wien, 1957, p. 162; A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen, Budapest*, 1959, p. 26; I. I. Russu, *Ilirii*, București, 1969, p. 216 cu trimiteri la scriitorii din antichitate: Ptolemeu (II, 14, 2: Ἰάσσιοι), Pliniu (III, 147: Iasi), Stephanos Byzantios (Ἰάσς, Ἰαυρίας μερος οἱ οἰκοῦντες Ἰάσαι).

¹⁷ „Analele Academiei Române”, seria a II-a, tom. XXXVIII, (1915—1916), p. 221—222 (sublinierea lui N. Iorga).

¹⁸ D. Onciul, *Originile Principatelor române*, în *Opere*, ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1940, p. 286, nota 1. Vezi identificarea lui *Iaski torg* din lista orașelor moldovene cu orașul Iași la C. C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 243.

¹⁹ Gh. Ghibănescu, *Originile Iașilor*, Iași, 1904, Extras din *Arhiva*, XIV (1903), nr. 9—12.

²⁰ Al. Marienescu, *Observări la originile Iașilor*, în *Arhiva*, Iași, XV (1904), nr. 2, p. 84—86.

Tomaschek a susținut, pe la 1872, originea pecenegă a numelui Iași, scriind că „orașul *Iassy* ne aduce aminte că odată hoarda pecenegilor *Iasy-huban* a staționat între Sarat și Burat”²¹. Numele *Iași* ar fi, deci, — scria mai târziu A. Philippide, — o rămășiță de la pecenegi după Tomaschek, a cărui părere o adoptă și Xenopol, deoarece nu face asupra ei nici o observație”²². Totuși, A. Philippide constată că Tomaschek și-a schimbat părerea, căci în *Die Gothen in Taurien* Wien, 1881, p. 42, spune următoarele: „Alți alani s-au îndreptat spre malurile Nistrului și Bugului și s-au amestecat aici... cu cumanii și românii (compară *Iaski torg*, *Iassi* de astăzi) și au trecut de acolo mai târziu pe teritoriul bizantin [începutul secolului XIII]”²³.

Ideea lui Tomaschek de a renunța la originea pecenegă a numelui și de a-l explica prin prezența alaniilor, *asilor* l-a obligat pe A. Philippide să se întrebe de unde a luat Tomaschek informația referitoare la *Iaski torg*, pe care l-a identificat cu Iașii de astăzi.

Singura sursă de informații era cronica rusească „Voskresenskaia” în cuprinsul căreia erau înserate și vechile orașe moldovenești, cronică folosită de istoricul rus N. M. Karamzin²⁴. Dar la N. M. Karamzin „numele Iașului — căci desigur despre el este vorba — din cronica de la Voskresenskaia este scris *Tchernavsky torg*”, subliniază A. Philippide, ceea ce l-a obligat pe filologul ieșean să judece în felul următor: „Tomaschek a cunoscut, se vede, că în acest enigmatic *Cernavski* trebuie să se fi ascunzind *aski*, adică *askii*, adică al alaniilor”²⁵. Și, mai departe, A. Philippide conchide foarte lapidar: „aceasta trebuie să fie într-adevăr originea numelui Iași. Alanii ai căror descendenți sînt actualii oss, osset, popor din Caucaz, se numeau probabil pe ei înșiși *as*, și acest nume îl poartă în multe izvoare, precum în Piano de Carpine și Rubruck. Cronicile rusești îi numea *iașu*”²⁶.

În felul acesta, A. Philippide susține că numele la singular *Ias*, plural *Iași*, românii l-au luat de la slavi, nume cu care aceștia denumeau pe alani. De aceea, acest nume se încadrează în grupa mare a topicelor, care denumesc un popor, un neam, de aici și forma la plural *Iași*. Concluzia vestitului nostru filolog este următoarea: „Numele topic *Iași* este analog numelor topicice *Bulgari*, *Cumani*, *Ruși*, *Sirbi*”²⁷.

A. Philippide are perfectă dreptate deoarece numele orașului Iași apare în cel mai vechi izvor scris, în lista orașelor moldovenești înserată în Cronica I a Novgorodului sub forma de *Iasiskii torg*, în care sufixul *skii* adjectivază substantivul *Iasi*, forma de plural a substantivului *Ias*. Așa cum rezultă și din documentele noastre interne orașul Iași este numit *Iaski torg* (Искн торѣ) sau simplu *Iasi* (Иси)²⁸.

²¹ A. Philippide, *Originea Românilor*, I, Iași, 1923, p. 728.

²² *Ibidem*, p. 729.

²³ *Ibidem*, p. 730.

²⁴ N. M. Karamzin, *История государства Российского*, ed. P. N. Polevoi, St. Petersburg, 1892, vol. IV, p. 187 și nota 387 (Чернавскій торѣ на прѣтѣ рѣцѣ). Pentru aceeași lectură opiniază recent C. Cihodaru (*Începuturile vieții orașenești în Iași, în Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași, Secția nouă, S. III, istorie, tom, XVII, 1971, fasc. 1, p. 37*).

²⁵ A. Philippide, *op. cit.*, p. 730.

²⁶ *Ibidem*, p. 730.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, p. 631, 789.

Tot la alani se referă și Ilie Gherghel, inspirat din Tomaschek. Ilie Gherghel a identificat orașul *Cernavski torg* din cronică Voskresenskaia, după lectura greșită a lui N. M. Karamzin, cu târgul Iașilor negri, adică târgul alanelor negri²⁹.

În stadiul actual al cercetărilor, având la îndemână textul Cronicii I a Novgorodului, în care orașul Iași este denumit *Iasiskii torg*³⁰ (apelativul Cern aparținând orașului Cetatea Albă, care purta două denumiri: Belgorod și Cerngorod, corespunzător celor două nume străvechi bizantine *Moncastron* și *Asprocastron*), trebuie să subliniem că singurul aport al teoriilor lui Ilie Gherghel rămâne faptul că a încercat să explice originea numelui Iași, prin numele ce-l purtau la acea vreme alanii, fie că erau negri, fie că erau albi.

Spre deosebire însă de A. Philippide, deși în fond pornește de la aceleași premise, Iorgu Iordan consideră că numele orașului Iași s-ar apropia de situația „constatată la Huși: un individ *Ias* a înființat ori a stăpinit, la un moment dat localitatea, care a căpătat apoi numele sub aspectul plural *Iași*”³¹. Iorgu Iordan acceptase explicația dată de A. Philippide, căci sublinia: „dintre numeroasele explicații propuse pentru numele fostei capitale a Moldovei, cea mai plauzibilă, căci au primit-o toți lingviștii care s-au ocupat ulterior de originea acestui toponimic, este a lui A. Philippide, adică din *Ias(i) < v. rus iasi 'alani'*”³².

Asistăm în felul acesta la o translație de la antroponimic, la onomastic, care a dat naștere unui topic. Dar această explicație o dăduse V. Bogrea, care din antroponimicul *Iașii*, dedusese diminutivul *Iaș*, identic cu Ionică, acceptat și de N. Iorga. Astfel, încă în 1916, N. Iorga scrisese referitor la numele orașului Iași că „... toate explicațiile inutile despre *Iasygi*, firește nu au a face cu originile târgului Iașului, dezvoltat din satul Iașului-Iaș (adică vacarul ori morariile) e strămoșul”³³. De data aceasta Nicolae Iorga nu făcea altceva decât să recunoască drept plauzibilă explicația dată de învățațul cronicar Dimitrie Cantemir.

Astfel, Dimitrie Cantemir, în *Descrierea Moldovei*, vorbind despre orașul Iași, afirmă că înainte „era un sat prost, locuit de vreo trei sau patru țărani, întemeiat pentru o moară, pe care o stăpânea un bătrîn numit *Ioan*, zis la diminutiv și *Iași*”³⁴. Este vorba de o tradiție populară pe care o găsim menționată și de călătorul italian Bandini, care în secolul al XVII-lea spunea că orașul Iași își trage numele de la un vâcar care păștea boii pe acel loc unde Voievozii și-au înălțat curtea domnească³⁵.

Nicolae Iorga reafirma în 1922 că numele Iașilor derivă de la onomasticul *Iaș*, invocând în acest scop toponimicele Valea Iașului, Gura Iașului etc.³⁶.

În felul acesta concluzia la care ajungem este aceea a istoricului C. C. Giurescu, care admite etimologia dublă: de la un popor sau de la individ.

²⁹ Ilie Gherghel, *Zur Frage der Urheimat der Rumänien*, Wien, 1910, p. 32. La rămășițele acestor alani, care în evul mediu erau denumiți de maghiari *jiasz*, face apel C. Cihodaru, (op. cit., p. 41), pentru a explica numele orașului Iași, subliniind că aceștia fiind arcași vestiți, termenul a putut să se extindă asupra tuturor arcașilor sau arcarilor, chiar și români.

³⁰ Alexandru Andronic, *Orașele moldovenești în secolul al XIV-lea în lumina celor mai vechi izvoare rusești*, în „Romanoslavica”, XI, Istorie, București, 1965, p. 203–218. Anexă: „... на сѣтъ анѣстра [на моремъ: бѣлгород чернь <город>...”

³¹ Iorgu Iordan, *Nume de locuri românești în Republica Populară Română*, București, 1952, p. 130; idem, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 169.

³² Iorgu Iordan, *Nume de locuri românești în Republica Populară Română*, p. 130.

³³ „Revista Istorică”, II (1916), nr. 3–6, p. 105–107.

³⁴ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. Gh. Adamescu, București, 1942, p. 44.

³⁵ *Codex Bandinus*, ed. V. A. Urechia, București, 1896, p. 83.

³⁶ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. I, București, 1922, p. 239.

În primul caz orașul Iași își trage numele de la poporul alan *iași*, cum era el denumit de ruși, de la care l-au luat românii.

În al doilea caz, orașul Iași își trage numele de la numele de persoană — *Iaș*, socotit diminutiv slav — *Iaš* — care în limba polonă înseamnă Ionică. Topicul astfel explicat își găsește o remarcabilă răspundere pe pământul românesc.

Astfel, în sprijinul acestei explicații din urmă C. C. Giurescu arată că numele Iași este purtat de două sate în Oltenia și Transilvania, în Muntenia este purtat de o vale, o pădure și un trup de moșie. Sub forma *Iașul* este denumit un sat în Odorhei, Valea Iașului, sat și comună în Muntenia, Gura Iașului, în Oltenia.

Concluzia la care ajunge în cele din urmă C. C. Giurescu este că „orașul Iași și-a putut lua numele de la un Iaș, întemeietorul sau stăpînul, la un moment dat al așezării”³⁷.

Este ceea ce afirmase și Iorgu Iordan cînd a subliniat că această formă seamănă cu situația constatată la Huși, care-și trage numele de la Hus sau Husul.

Așadar, în concluzie, putem afirma că în stadiul actual al cercetărilor a fost deplin respinsă identificarea orașului medieval Iași cu un *municipium iasorum*, care se află în Pannonia la Daruvar, vechiul *Aquae Balizae* sau *Aquae Balissae*.

Așa cum au dovedit și cercetările arheologice, orașul Iași s-a dezvoltat dintr-o așezare rurală, iar numele și l-a luat de la întemeietorul sau stăpînul așezării.

NOUVELLES PRÉCISIONS SUR LE NOM DE LA VILLE DE IASSY

RÉSUMÉ

Les récentes découvertes faites à Daruvar (R. F. de Yougoslavie) ont apporté la preuve définitive que l'ancienne identification de Iassy avec un *municipium iasorum* daco-sarmate, qui se serait maintenu même à l'époque romaine, manque totalement de fondement. Les inscriptions romaines invoquée autrefois, auxquelles il faudrait joindre les nouvelles découvertes, se réfèrent à la tribu des Iasi d'origine illyre. Les quelques 40 inscriptions du IIe siècle n.è., où sont mentionnés le *municipium iasorum*, *res publica iasorum*, *forum iasorum* et *civitas iasorum*, proviennent de l'antique *Aquae Balizae* (*Aquae Balissae*), aujourd'hui Daruvar.

La tribu des Iasi de Pannonie a joui d'une certaine autonomie dans le cadre de la province et a bénéficié de l'appui des autorités romaines à l'époque des empereurs Hadrien et Marc Aurèle. C'est à ces Iasi que se réfèrent toutes les inscriptions. Elles n'ont donc aucun rapport avec la ville de Iassy.

Les fouilles archéologiques ont mis en évidence que la ville de Iassy a eu pour origine un établissement rural qui s'est progressivement développé, son nom étant celui de son fondateur ou du propriétaire de l'établissement.

³⁷ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 245.

INDREPTĂRI CRONOLOGICE LA ISTORIA MOLDOVEI DIN VEACUL AL XIV-LEA

DE

ȘTEFAN S. GOROVEI

Alături de unele probleme de istorie socială, descălecatul Moldovei, ca și succesiunea, cronologia și genealogia voievozilor moldoveni din secolul XIV constituie, de mai bine de un veac, un subiect dintre cele mai dezbătute, un câmp de aprige înfruntări și controverse¹. Nimic neobișnuit în această preocupare seculară, căci întemeierea statelor românești constituie un punct de cotitură din viața unui popor al cărui trup fusese chinuit, secole în șir, de năvăliri și stăpîniri barbare, la capătul cărora, nu într-un suprem efort, ci ca o încununare firească, a stat încheierea unor organisme statale unitare și independente. Un drum străbătut încet, dar sigur — acela al feudalismului — a asigurat existența tuturor acelor factori — economici, sociali, politici, militari, religioși și culturali — necesari în interior, iar o conjunctură internațională a favorizat această acțiune internă. Nimeni nu se mai îndoiește astăzi că întemeierea statului feudal Moldova este rezultatul unei neîntrerupte dezvoltări interne, al unei neconținute acumulări cantitative, pentru care acțiunile lui Dragoș și Bogdan — ca impuls exterior, incontestabil și el — au constituit doar fermentul, catalizatorul necesar saltului și transformării calitative. Este, de asemenea, în afară de orice îndoială, că schimburi de populație între Maramureș și Moldova au existat cu mult înainte de mijlocul secolului XIV². Din această cauză, descălecatul poate fi studiat, cu amănunte precis fixate în timp și spațiu, numai dacă îl privim ca un transfer al unei părți din feudalitatea maramureșană pentru a reprezenta suzeranitatea maghiară în Moldova, în urma eliberării acestui teritoriu de sub dominația tătarilor.

¹ Întreaga bibliografie a problemei la: C. Cihodaru, *Tradiția letopisețelor și informația documentară despre luptele politice din Moldova în a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, vol. V, Iași, 1968, p. 12—14, notele 4—8; mai adăugăm și Ștefan Olteanu, *Evoluția procesului de organizare statală la est și sud de Carpați în secolele IX—XIV*, în „Studii”, tom. 24, nr. 4, 1971, p. 757—776. În studiul de față, care face parte dintr-o lucrare mai amplă, ne vom opri asupra punctelor care privesc cronologia perioadei de la Dragoș pînă la 1400. Succesiunea și genealogia voievozilor, dezvoltarea și încheierea teritorială a statului feudal Moldova vor forma studii separate.

² Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 241.

Cercetătorii care au încercat să fixeze cronologia acestui eveniment au pornit, întotdeauna, de la datele cronicelor moldovenești, căutând anul venirii lui Dragoș prin diverse combinații cronologice. Ni se pare, însă, că e mai logic să se pornească de la altă premiză, și anume de la încadrarea „descălecătului” în ansamblul politicii externe a regatului feudal maghiar. Optica trebuie, deci, modificată puțin, și atunci lucrurile vor fi mai clare.

Nu stă în intenția noastră să analizăm aici istoria secolului XIII, dar câteva repere trebuie fixate, pentru a formula această premisă.

Teritoriul Moldovei intrase, către începutul aceluiași veac, sub suzeranitatea regatului Sfântului Ștefan, ca, de altfel, și teritoriul viitoareii Țări Românești, care, însă, era legat mai mult de lumea balcanică și, prin alianțe dinastice, de imperiul Asăneștilor și de regatul Nemanizilor. Creștinarea cumanilor și înființarea episcopiei lor în 1217, la capătul a mai puțin de un veac și jumătate de existență la răsăritul Carpaților, a marcat prima consolidare a infiltrației străine. Nu începe îndoială că localnicii au privit acest act cu ostilitate, menținându-și cu îndărătnicie ritul grecesc³ și sabotând strădanile catolicizatorilor⁴.

În timpul acestei lupte, ale cărei ecouri se găsesc în corespondența papală⁵, în primăvara anului 1241, asupra ținuturilor carpato-dunărene se abate, ca într-o trîmbă vijelioasă, puhoiul nesfîrșit al tătarilor. Oaripă a armatei acestora a distrus episcopia cumanilor: biserica zidită cu cîțiva ani înaintea fost dărîmată, iar călugării, în frunte cu episcopul Teodor, au fost omorîți. Pătrunzînd în Transilvania în martie, tătarii au înaintat, distrugînd totul în cale și sfărîmînd, la Mohi, pe Sajo, în aprilie, oștile lui Bela al IV-lea, care scăpă cu fuga. Într-una din multele scrisori adresate papei în anii de după această cruntă înfrîngere, regele Bela enumeră, în 1254, dușmanii care-l înconjurau: „Ruscia, Cumania⁶, Brodnici⁷, Bulgaria, que in magna parte nostro dominio antea subiacebant”⁸, antea raportîndu-se la invazia din 1241. Astfel a început ceea ce, fără a greși într-un nimic, vom numi *veacul stăpînirii tătare*. Este o perioadă care are trei etape: una pînă la moartea hanului Berke (1266), alta pînă la moartea lui Nogai (1299) și a treia care se sfîrșește odată cu alungarea tătarilor.

După o ședere de trei ani în Ungaria⁹, tătarii s-au retras dincoace de munți, menținîndu-și dominația asupra ținuturilor înșirate în jurul Carpaților, din Galiția — al cărei principe, Danilo Romanovici, după ce se convinsese de ineficacitatea predicilor papale, revenise în vasalitatea tătarească — pînă la Olt.

Este discutabil faptul că „putința de înrîurire directă” era mult prea slabă, pe de o parte datorită faptului că tătarii nu se amestecau cu populațiile supuse — „nu stau în cetăți și în orașe, ci totdeauna rămîn în cîmpi, sub corturi”, spune o relație contemporană¹⁰ — iar pe de altă parte datorită faptului că centrul stăpînirii tătare, Saraiul, era departe, pe Volga¹¹. Nicolae Iorga a emis, acum

³ D.I.R., C, 1/XIII, p. 275—276.

⁴ În 1234, papa era alarmat de situația din episcopia cumanilor.

⁵ Analizată de Al. I. Gonța, *Afirmarea existenței statului moldovean în luptele dintre catolici și ortodocși pînă la întemeiere. Voievodatul lui Dragoș, în „M.M.S.”*, 9—12/XXXVI, 1960, p. 555—571.

⁶ „Cumania Nigra, quam hodie Moldaviam vocant”.

⁷ La 1227, papa scria de „Cumania și Brodnici”: *terra illa vicina*.

⁸ Hurmuzaki—Densușianu, I, 1, p. 259.

⁹ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. III, vol. II, p. 198, nota 44: „Manserunt ipsi tartari in regno Hungariae tribus annis”.

¹⁰ P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București 1969, p. 304.

¹¹ *Ibidem*.

aproape o jumătate de veac, ideea colaborării româno-tătare¹², idee care „poate deveni (...) una din cele mai fecunde”¹³. Nu e aici locul de a urmări realizarea acestei colaborări în cursul secolului tătaresc, dar ne putem pune cel puțin întrebarea: care era substratul acestei colaborări, de neimaginat la prima vedere? Substratul a fost, fără îndoială, destul de puternic ca să poată da naștere unui fenomen complex, specific lumii feudale: multiplele sale aspecte necesită încă o studiere atentă și profundă. Dacă n-ar fi să analizăm decât aspectul religios — a cărui haină o îmbracă, în acest Ev Mediu habotnic, toate celelalte aspecte ale relațiilor — și tot ar fi suficient pentru a înțelege mecanismul colaborării. Nu trebuie scăpat din vedere faptul că invazia tătarilor se produsese la numai 14 ani după înființarea episcopiei cumanilor (1227), pion al catolicismului. Or, față de unguri, purtătorii acestui catolicism exclusivist și intolerant, erau de preferat tătarilor, care, indiferenți și toleranți în materie religioasă, acordau privilegii bisericii din ținuturile ocupate de ei¹⁴. Mai mult decât atât, Nogai însuși se afla în bune legături cu orientul ortodox, statornicind înrudiri cu împăratul din Bizanț (1272) și cu țarii bulgari¹⁵. Fără îndoială, aspectul religios nu e nici cel dintâi, nici cel mai însemnat, dar analiza lui relevă pregnant anumite stări de lucruri din domeniul social și economic, mai greu de surprins altfel¹⁶. Infiltrația catolicismului masca expansiunea suzeranității maghiare, și așa se explică alianța Sfântului Scaun cu regele de la Buda. Distrugerea episcopiei cumanilor a afectat în egală măsură interesele acestor două puteri, care vor face eforturi continue și comune pentru reînființarea episcopiei. Formațiunile amintite la 1247 în diploma Ioanților erau și ele vasele Coroanei Sfântului Ștefan, sau, cel puțin, cancelaria de la Buda continua să le considere astfel. Procesul este, deci, identic pe cele două versante ale munților: năvălirea tătarilor a dat lovituri mortale nu numai regatului maghiar însuși — și la 1299, la 58 de ani de la Sajo, încă se socotea că regatul maghiar „per cumanorum, tartarorum, scismaticorum et paganorum hostilis incurius fere ad nihilum est deductum”¹⁷ — ci și suzeranității maghiare din ținuturile extracarpătice. Documentele probează incursiuni combinate — ale tătarilor și localnicilor — peste munți, iar uneori îndennul la aceste incursiuni era dat de localnici (schismatici), ca la 1270 și 1285¹⁸. Sînt exact anii cînd, la sudul Carpaților, Litovoi (II ?¹⁹) — poate sprijinit de Nogai²⁰ — se răzvrătește împotriva suzeranității maghiare, nu mai plătește tributul și ocupă o parte din Muntenia, la răsărit de Ol²¹. Ajungem, astfel, la concluzia că, la sfîrșitul secolului XIII, dominația tătară în Muntenia propriu-zisă era considerabil slăbită. În 1300, moare la Cîmpulung comitele Laurențiu, fie un reprezentant al suzeranității

¹² N. Iorga, *Momente istorice*, în *A.R.M.S.I.*, s. III, t. VII (1926) m. 4, p. 3.

¹³ Idem, *Imperiul cumanilor și domnia lui Băsbărabă*, în *A.R.M.S.I.*, s. III, t. VIII (1927), m. 3, p. 5.

¹⁴ B. D. Grecov și A. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, p. 210 ș.a.

¹⁵ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 305.

¹⁶ Aspectul religios a fost studiat de Al. I. Gonța, *op. cit.* Este singurul aspect care a lăsat urme în documentele vremii, permițînd o plasare în timp.

¹⁷ *D.I.R.*, C, 2/XIV, p. 8—9, 19.

¹⁸ O bună prezentare a acestor evenimente face Al. I. Gonța, *op. cit.*

¹⁹ Această denumire aparține lui G. D. Florescu și Dan Pleșia (v. *Negru vodă* — *personaj istoric real*, în „*Magazin istoric*”, nr. 8/1970, p. 41 și *Temeliile străvechi ale Țării Românești*, în „*Magazin istoric*”, nr. 11/1971, p. 7), ale căror argumente sînt destul de solide.

²⁰ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 306.

²¹ Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Intemeietorul” pînă la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 27—28.

maghiare, fie „un dregător al domnului român”²². Începutul veacului XIV este dominat, în Țara Românească, de personalitatea legendarului Negru vodă, care începe a fi tot mai puțin legendar: cele mai noi cercetări și interpretări sînt înclinate să accepte un voievod cu numele Radu²³, care a domnit 25 de ani și a fost îngropat la Cîmpulung²⁴: limitele acestei domnii ar fi anii 1290/1291—1315/1316.

Deci emanciparea la sudul Carpaților era mult mai avansată. Nu e un fenomen inexplicabil, căci „tătarii au stăruit mai mult în părțile Moldovei decît în ținuturile Țării Românești, deoarece hotarul lor, arătat cu precizie de hărțile navigatorilor italieni, se oprișe în prima jumătate a veacului al XIV-lea, la gurile Dunării”²⁵. Iar cînd „Basarab, fiul lui Tihomir” se ridică domn la Cîmpulung, el a continuat să fie „credinciosul voievod transalpin” al regelui de la Buda, dar n-a pregetat să se alieze și cu tătarii.

Alta e, însă, situația pentru Moldova. Aici erau, încă, pămînturi de eliberat, și dacă nimeni nu contesta Ungariei suzeranitatea, ca principiu, asupra lor, nu e mai puțin adevărat că, în fața lumii, Coroana maghiară nu renunțase nici un moment la aceste pretenții, cooperînd cu papalitatea întru organizarea unor cruciade împotriva „tătarilor și schismaticilor”²⁶. Anarhia prin care regatul a trecut, de la sfîrșitul veacului XIII — slăbiciunea ultimului rege, stingerea dinastiei arpadiene (1301) și luptele pentru tron — a făcut ca „tătarii și schismaticii” să treacă, o vreme, pe un plan secundar. Dar imediat ce Carol Robert s-a putut încorona cu Coroana Sfîntului Ștefan, căpătînd, astfel, în fața supușilor săi, autoritatea regală, situația s-a schimbat. O vreme, regele angevin a fost surd la insistențele papei, care la 1314 cerea din nou cruciadă, căci avea de înfrînt opoziția feudalilor nemulțumiți: Ladislav Kán, Iacob Kopasz, Mois ș.a.²⁷. Astfel încît abia în 1323 Phyntha de Mende conduce o expediție de curățire „în chiar Țara tătarilor”²⁸. Dar succes desăvîrșit n-a avut această expediție, de vreme ce conducătorul ei a fost urmărit, la întoarcere, de cete de schismatici și tătari și, la scurt timp, Carol Robert reclama din nou papei maltrădările suferite de catolici din partea schismaticilor²⁹. În anii care au urmat, regelui angevin i s-a alăturat și Basarab, care „a obținut o serie de victorii în luptele cu tătarii, reușind să-și extindă autoritatea spre răsărit, pînă aproape de Chilia”³⁰, locuri care, sub Mircea, se vor numi „cătrefele tătărești”³¹ și care, mai tîrziu, au dat unui întreg ținut numele eliberatorului lor. Dar motive care s-au adunat rînd pe rînd au stricat această alianță grație căreia regele maghiar putea spera într-o curățire mai rapidă a Moldovei și, în noiembrie 1330, seculara suzeranitate maghiară a fost sfărîmată într-un defileu neidentificat încă, dar pe care ne-am obișnuit să-l numim Posada. Principele valah nu înțelegea să perpetueze această vasalitate, iar încercarea marelui rege angevin de a aduce la „calea dreptei credințe” pe vasalul său s-a soldat cu o înfrîngere răsunătoare, care a avut darul de a schimba orientarea politicii regatului maghiar. Documentele nu mai amintesc mari expediții antitătare, deși incursiunile tătărești în Transilvania și Ungaria n-au con-

²² G. D. Florescu și Dan Pleșia, *Negru vodă — personaj istoric real*, loc. cit., p. 42.

²³ *Ibidem*.

²⁴ O spune și recent descoperitul letopiseț copiat de Macarie Zaim („Studii”, tom. 23, nr. 4, 1970, p. 681).

²⁵ Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 141.

²⁶ Al. I. Gonița, op. cit.

²⁷ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, Cluj, 1971, p. 201.

²⁸ *D.I.R.*, C, 2/XIV, p. 132—135.

²⁹ Al. I. Gonița, op. cit., p. 565.

³⁰ Ștefan Ștefănescu, op. cit., p. 31.

³¹ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 188.

tenit, fiind menționate, de pildă, în 1331 și 1334³²; la 1332, Carol Robert propuse papei reînființarea episcopiei de la Milcov sub conducerea propriului său capelan, Vitus de Monteferro³³. Era, însă, o dieceză fictivă, și sfințirea episcopului se făcu abia doi ani mai târziu, în 1334³⁴, fără ca el să fi păstorit vreodată efectiv. Locul marilor expediții regale îl luaseră acum, desigur, măruntelile hărțuiri pornite din secuime, ceea ce nu l-a împiedicat pe Carol Robert să anunțe, plin de mândrie, Sfântul Scaun, în 1339, că duce „un război aproape necurmat cu păgînii și schismaticii”³⁵.

Contemporanul său pe tronul Hoardei de Aur a fost Uzbek-han (1312—1342), a cărui domnie „a constituit punctul culminant al puterii militare” a tătarilor³⁶. Amestecul lor în Galiția orientală, în 1340, tocmai într-o perioadă cînd asupra acestei țări începuseră discordiile, le-a atras și ostilitatea polonilor. În ultimii ani ai domniei lui Uzbek-han, „presiunea mongolă se întărise la granițele apusene ale Hoardei de Aur”³⁷.

Deci, pe de o parte era un rege care, după 1330, pare că renunțase la ideea recuperării Moldovei, iar pe de altă parte — hanul, care își întărea mereu forțele militare în vederea extinderii granițelor apusene. Ni se pare suficient dovedită ideea că, înainte de 1342, nu poate fi vorba de descălecare.

Ca o curiozitate, se mai poate vorbi — în legătură și cu propaganda catolică — despre relațiile Sfântului Scaun cu moștenitorul tronului Hoardei de Aur, Tinibek, fiul lui Uzbek. Acest prinț se pare că inclina spre convertire, ceea ce era de natură să dea speranțe creștinătății³⁸. S-a păstrat, chiar, scrisoarea, din august 1340, a papei Benedict al XII-lea către el, cu îndemnuri la convertire³⁹. Dar, „la puțin timp după moartea lui Uzbek-han” (1342), Tinibek a fost ucis de fratele și competitorul său la domnie, Djanibek⁴⁰.

La 16 iulie 1342 murea și Carol Robert al Ungariei și pe tronul de la Buda se urca un copilandru de 16 ani, „pătruns de idealul cavaleresc și de mari ambiții de cruciadă și hegemonie”⁴¹. E cel pe care, datorită politicii sale externe, urmașii l-au numit Ludovic cel Mare (1342—1382).

Doi suverani, la fel de ambițioși și puternici, se găseau acum față în față. Dar direcțiile politicii lor nu mai erau cele ale predecesorilor. Djanibek (1342—1357) își consuma energia pentru consolidarea islamismului și-și ațîntea privirile spre Persia și Azerbaidjan⁴².

Venise, în sfîrșit, momentul unei acțiuni hotărîte.

•

Singurul izvor narativ cu privire la descălecarea Moldovei este cronică la Ioan de Tîrnave. Dacă acest personaj e un contemporan al evenimentelor, în schimb cronică sa — domnia lui Ludovic cel Mare — nu e redactată în timpul evenimentelor, ci abia după moartea lui Ludovic (1382), al cărui „secretorum

³² G. I. Brătianu, *Les rois de Hongrie et les Principautés Roumaines au XIV-e siècle*, în „Académie Roumaine, Bulletin de la section historique, 1/XXVIII, 1947, p. 78.

³³ Al. I. Gonța, *op. cit.*, p. 567.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ B. D. Grecov și A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, p. 248.

³⁷ G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 78.

³⁸ *Ibidem*, p. 79.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ B. D. Grecov și A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, p. 295.

⁴¹ G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 76.

⁴² B. D. Grecov și A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, p. 249.

notarius“ fusese⁴³. Astfel încît Ioan de Tîrnave descrie întîmplările care ne privesc la 40 de ani după ce au avut loc, erorile cronologice fiind, deci, foarte firești. De altfel s-a făcut observația că înaltul prelat cronicar nu avea prea mare înclinație pentru precizările cronologice, în opera sa figurînd, ca date cer'e, doar începutul și sfîrșitul domniei lui Ludovic, precum și trei date legate de călătoria reginei Elisabeta în Italia⁴⁴, în 1343.

Prima expediție a lui Ludovic de Anjou împotriva tătarilor nu e datată, dar descrierea conține unele elemente care, coroborate cu ceea ce se știe din alte surse, pot permite o datare destul de precisă. În fruntea armatei, cu o avangardă de secui, regele numise, potrivit cronicii, pe „strenuum et belicosum virum *Andream, filium Laczk, waiwodam Transilvanum*“⁴⁵. Poziția fragmentului în contextul cronicii lasă impresia că evenimentul s-ar fi produs în a doua jumătate a anului 1343, după plecarea reginei Elisabeta în Italia (iunie)⁴⁶, dar plasarea pe care o face cronicarul înclină spre 1345, și anume între ultimele evenimente legate de călătoria reginei — 1345 — și expediția din Croația, din 1344—1345⁴⁷.

Ludovic era nepotul de soră al lui Cazimir cel Mare, regele Poloniei (1333—1370), pe care-l va moșteni, unind cele două regate. În 1344, el și-a ajutat unchiul într-o expediție în Boemia și a contribuit la eliberarea Cracoviei de sub regele Ioan al Boemiei; pasajul din cronică se referă la un eveniment posterior eliberării Cracoviei⁴⁸ și, s-ar părea, anterior expediției din Croația⁴⁹, sau, mai bine zis, ultimelor întîmplări din această expediție.

Dar în acești ani mai are loc un eveniment cu mari repercusiuni asupra politicii externe a regatului maghiar.

Regele Ludovic avea un frate mai mic, Andrei, care fusese căsătorit de tătăl său, regele Carol Robert, cu o rudă, o prințesă angevină, care era moștenitoarea regatului napolitan. În urma unor intrigi de palat, țesute și întreținute de regina Ioana și oamenii săi, Andrei a fost omorît la 18 septembrie 1345, la Aversa, lângă Neapole. Din momentul în care a aflat de moartea fratelui său, care-i dărima frumoase planuri politice, regele Ludovic nu se mai gîndi decît la răzbunare. A oprit pregătirile militare pe care le făcea în vederea luptei cu Veneția, pornind, în schimb, o vastă campanie diplomatică, în care au fost incluși papa, regele Boemiei, împăratul Sfîntului Imperiu și regele Angliei. Asasinatul de la Aversa provocase o egală indignare în Italia — principii și republicile au negociat cu Ludovic trecerea armatelor sale — ca și în Ungaria, unde Curtea întreagă a purtat doliu, iar Dieta a aprobat fără nici o împotrivire toate cele cerute de rege pentru pregătirea expediției în Italia⁵⁰. *La mijlocul anului 1347, armata era gata de plecare*⁵¹. La 3 noiembrie 1347, într-o sîmbătă dimineață, o oră înainte de răsăritul soarelui, Ludovic a părăsit Buda, îndreptîndu-se spre Italia⁵². Timp de doi ani, forțele maghiare s-au irosit în campanii italiene.

Se naște întrebarea: a plecat Ludovic în Italia, într-o expediție atît de minuțios pregătită — și pe plan militar, și pe plan diplomatic — lăsînd neapă-

⁴³ E. Lăzărescu, *Despre relațiile lui Nicolae Alexandru voievod cu ungurii*, în „Revista istorică“, XXXII, 1946, p. 135.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ J. G. Schwandter, *Scriptores rerum hungaricarum veteres ac genuini*, I, Viena, 1766, pp. 220—221.

⁴⁶ D. Onciul, *Scrieri istorice*, I, București, 1968, p. 706, nota 50.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ E. Lăzărescu, *op. cit.*, p. 128.

⁴⁹ D. Onciul, *loc. cit.*

⁵⁰ Ed. Sayous, *Histoire générale des Hongrois*, ed. II, 1900, p. 170—172.

⁵¹ *Ibidem*, p. 172.

⁵² Giovanni Villani, *Cronica*, în I. A. Muratori, *Rerum italicarum scriptores*, vol. XIII, col. 984.

rate frontierele orientale ale regatului său? Cu atât e mai firească întrebarea, cu cât se știe că, odată ajuns la Neapole, unde a pedepsit pe vinovați — mai puțin, însă, regina Ioana — Ludovic l-a chemat și pe voievodul Transilvaniei, „punîndu-l să ocîrmuiască țeara”⁵³ și abia după aceea s-a întors. Nu e de crezut că în momentul plecării spre Italia (3 noiembrie 1347), Ludovic — om cu o viziune politică destul de limpede și cu o înțelegere destul de realistă a lucrurilor — să-și fi lăsat regatul pradă eventualelor atacuri tătărești.

O simplă și sumară cercetare a perioadei 1342—1347 relevă niște amănunte pe care prezentarea cadrului general de politică externă a regatului maghiar le poate pune într-o lumină și o valoare cu totul nouă.

Am stabilit mai sus că expediția lui Andrei Lackffy e plasată, în cronică lui Ioan de Tîrnave, în jurul anilor 1344—1345. Dar Andrei Lackffy e voievod al Transilvaniei abia în 1355. S-a crezut că ar putea fi vorba de Andrei în calitate de comite al Maramureșului, dar în această funcțiune e atestat abia în 1349⁵⁴. În schimb, între 1344 și 1350, voievod al Transilvaniei a fost fratele său Ștefan (+ 1353), un feudal influent și cu puternice legături în Maramureș încă din 1343⁵⁵.

Confuzia cronicarului între Andrei și Ștefan e cu atât mai plauzibilă, cu cât, sub Ludovic de Anjou, au fost voievozi ai Transilvaniei nu mai puțin de șase membri ai familiei Lackffy: Andrei, Ștefan și cei patru fii ai acestuia — Dionisie, Nicolae, Emeric și Ștefan.

În aceste condiții, ni se pare acceptabilă ipoteza că Ștefan Lackffy a condus, în 1345, prima mare expediție antitătără în Moldova, soldată cu prinderea și decapitarea prințului Athlamos, cumnatul hanului⁵⁶. Deci, în momentul cînd survine moartea lui Andrei la Neapole, regele Ludovic era deja angajat în lupta cu tătarii. Nu putea pleca lăsînd acțiunea neterminată. Luptele au continuat, purtate mai mult de secui⁵⁷, cei dinții și cei mai greu loviți în timpul năvăliilor⁵⁸.

La sfîrșitul anului 1346, se pare că sudul Moldovei era eliberat, căci regele ceru papei să reînființeze episcopia Milcoviei, succesoarea episcopiei cumanilor de la 1227. La 29 martie 1347, papa a autorizat această reînființare, numind în fruntea episcopiei de la Milcov — ca și la 1332 — pe capelanul regelui, Thomas de Nympti⁵⁹. „Nu e exclus — întrevădea N. Iorga, în 1937 — ca această tentativă de înviere religioasă să fie în legătură cu crearea, în aceste părți din jos, a feudei lui Dragoș”⁶⁰.

Dar Ioan de Tîrnave, care cunoaște acțiunile războinice ale lui Bogdan, fostul voievod al românilor din Maramureș, ignoră totalmente pe Dragoș. Omișiunea n-ar fi fost posibilă dacă Dragoș ar fi condus expedițiile de eliberare a Moldovei. Tăcerea asupra lui ne dă dreptul să credem că Dragoș a venit în urma oștilor, ca înalt dregător regal.

Lăsăm, deocamdată, la o parte fixarea exactă a anului venirii lui Dragoș — aceasta urmînd s-o facem și în corelație cu întreaga cronologie a perioadei —

⁵³ Gh. Șincai, *Hronica românilor*, tom. I, București, 1967, p. 485.

⁵⁴ M. Holban, *Pe marginea unor documente bistrițene din vremea Angevinilor*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 231.

⁵⁵ Radu Popa, *op. cit.*, p. 209.

⁵⁶ B. P. Hasdeu, *Negru vodă*, 1898, p. CXCVI.

⁵⁷ „Siculi eosdem tartaros saepius invaserunt” (Ioan de Tîrnave).

⁵⁸ Ioan de Tîrnave scrie că tătarii „siculos saepius infestarent”.

⁵⁹ *Hurmuzachi-Densușianu*, I, 2, p. 4.

⁶⁰ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. III, București, 1937, p. 205 (subl. ns.).

pentru a analiza două probleme: *traseul* urmat de Dragoș în Moldova și *acțiunile* sale în această țară. Pentru ambele, informațiile directe lipsesc.

Nu s-a găsit până acum un document care să arate drumul străbătut de Dragoș prin Moldova, dar aceasta nu înseamnă că trebuie acceptată ideea trecerii sale prin pasurile care leagă Maramureșul de Moldova. Am arătat mai sus că secuii erau cei atacați mereu de tătari, că drumul expediției lui Lackffy a fost deschis de secui și că tot secuii au fost cei care, după moartea lui Athlamos, au continuat să hărțuiască pe tătari. Ni se pare suficient pentru a susține afirmația că Dragoș a venit și el pe același drum, trecând, poate, prin pasul Oituz, adică oarecum în dreptul zonei în care ființase — și se reînființa acum — episcopia Milcoviei.

Potrivit unei tradiții confuze, înregistrată de Miron Costin la mijlocul veacului XVII, și care amestecă pe neidentificatul „Laslău, craiul unguresc”, pe Negru vodă și pe Dragoș, lupta cu tătarii s-a dat „din jos de Roman (...)”. După aceea înfrângere, tătarii se retraseră mai departe, în cîmpuri⁶¹. Este, evident, o reminiscență a eliberării sudului Moldovei și o probă a înaintării dinspre sud spre nord.

Pentru restabilirea drumului lui Dragoș prin Moldova vom apela la un izvor istoric sui-generis: tradițiile populare. E o problemă dificilă și delicată aceea a creditului care trebuie acordat tradițiilor populare. În ultima vreme, se constată tendința, justificată în fond, de a căuta *miezul lor istoric*. Cel mai adesea, acest miez e găsit, și atunci tradiția nu mai e tradiție, ci *istorie*, iar legenda nu mai e legendă, ci *adevăr*. Reabilitarea tradiției cere, însă, multă prudență și confruntarea ei la fiecare pas cu documentele⁶². Metoda lui Ilaşcu, care de atâtea ori lua cîntecele populare drept informație sigură, nu se mai poate folosi azi. Dar nu e mai puțin adevărat că studiul acestor tradiții poate duce la concluzii foarte interesante.

Vom observa, astfel, că numele lui Dragoș vodă e mult mai cunoscut în Bucovina. *Întregul ținut îi păstrează amintirea*. Dragoș nimicește pe tătari în zona Siretului⁶³ și-și stabilește reședința în acest oraș, zidind o cetățuie și o biserică. E interesant de constatat că și cronicarii din secolul al XVIII-lea au consultat tradiția bucovineană. Neculce, într-unul din „cuvintele” sale mai puțin cunoscute, scriind despre soția lui Dragoș, notează: „așa spun oamenii acei de loc de la ținutul Siretului”⁶⁴, cu care, deci, stătuse de vorbă. Vizitînd orașul Siret, constată că, la biserica Sf. Treime „să slujește (...) întru veacinică pomenirea a domnului Dragoș vodă”⁶⁵ — exact ca la Argeș, unde se citea slujba într-un anumit punct al bisericii, punct în care a fost descoperit celebrul mormînt.

Tot tradiția folclorică fixează înmormîntarea lui Dragoș la Volovăț. Ce ciudat! Deși tradiția atribuie lui Dragoș construcția bisericii de piatră de la Siret, totuși ea face ca descălecătorul să fie îngropat la Volovăț, într-o biserică de lemn!⁶⁶. Azi, majoritatea cercetătorilor sînt de acord în a atribui biserica Sf. Treime de la Siret lui Sas⁶⁷. Însăși situarea ei „în centrul cartierului Sasca”⁶⁸ e

⁶¹ Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică...*, p. 257.

⁶² Așa a făcut recent prof. C. C. Giurescu, iar rezultatul analizei „cuvintelor” lui Neculce a depășit toate așteptările: „numai o minoritate nu corespunde realității” (*Valoarea istorică a tradițiilor consemnate de Ion Neculce*, în volumul *Studii de folclor și literatură*, București, 1967, p. 477).

⁶³ *Șezătoarea*, III, p. 171; IV, p. 206.

⁶⁴ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 475.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ Dan Simonescu, *Tradiția istorică și folclorică în problema „intemeierii” Moldovei*, în volumul *Studii de folclor și literatură*, București, 1967, p. 41.

⁶⁷ N. Grigoraș, I. Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova*, ed. II, București, 1971, p. 27—28.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 22.

o dovadă în acest sens: numele locului care poartă o biserică ortodoxă nu se putea trage de la sașii catolici; derivă, deci, de la Sas.

Dar, *amintirea lui Sas e păstrată numai în Bucovina*. Nicăieri în restul Moldovei n-a zidit biserici, nicăieri n-a ridicat fortărețe. În schimb, *urmele lui Dragoș le regăsim și în alte regiuni ale Moldovei*. Concluzia se impune de la sine: *Dragoș, care a parcurs Moldova întreagă, a ajuns la Siret, eliberând acest oraș de sub tătări și rămânând acolo până la moarte*. O altă concluzie: *Dragoș a rezidat puțin la Siret, locul cel mai mare între tradițiile legate de aceste vremi ocupându-l Sas, despre care poporul știe să povestească până și amănunte din viața sa de familie — nașterea unui fiu!*⁶⁹.

Să vedem ce urme a lăsat Dragoș în restul Moldovei.

În sud, sînt cu totul absente. Dar pe Valea Bistriței, între Nechid, Tazlău și Bistrița, un loc întins, cuprinzînd vreo 20 de sate, se numea, încă de la sfîrșitul veacului al XIV-lea, *Cîmpul lui Dragoș*. În documentele cunoscute pînă acum, acest nume apare pentru prima oară, la 8 aprilie 1419, cînd Alexandru cel Bun întărește trei sate în Cîmpul lui Dragoș lui Dragomir și Ioanăș, fiii lui Ștefan Borilovici⁷⁰. Satele se numesc *Dragotești* — de la *Dragotă!* — *Pașcani*, iar al treilea, „unde este casa lor”, se va numi mai tîrziu Borilești. Dragomir și Ioanăș Borilovici „au slujit mai înainte sfintrăposăților înaintașilor noștri”, zice documentul lui Alexandru, deci erau oameni în jur de 50 de ani; tatăl lor fusese contemporan cu Bogdan întemeietorul. Așezarea lor în Cîmpul lui Dragoș datează, prin urmare, de la mijlocul veacului XIV. Se cade azi de acord asupra faptului că această numire, care, chiar la 1419, „sună ca ceva vechi tare”⁷¹, poate fi pusă în legătură cu Dragoș Descălecătorul. Tradiția consemnată de Miron Costin în secolul XVII făcea aceeași atribuire, ca și unele documente din secolul XVIII. Chiar și cercetătorii mai rezervați observă că această numire, bizară în fond, nu e neapărat legată de Dragoș Descălecătorul, „dar nici nu i se poate opune”⁷². Numele unor sate — dar puține la număr — „amintesc de Maramureș”⁷³.

Cu cît urcăm spre nord, urmele lui Dragoș devin mai concrete.

În satul Boureni (Cristești, jud. Suceava), pe Valea Moldovei, este o biserică ridicată, după tradiție, de Dragoș vodă și refăcută în secolul XVII. Pe unul din clopotele acestui lăcaș e pus anul 1352. Se consideră că această dată pornește „de la tradiția locală”⁷⁴. Dar e ciudat să constatăm că tradiția, ca și cronicile, consemnează trecerea lui Dragoș prin acest sat, că biserica aceasta și cea de la Volovăț, ambele din lemn, sînt singurele ce se atribuie lui Dragoș, și că, deși tradiția cronicărească fixa venirea lui Dragoș la 1359, clopotul de la Boureni avea anul 1352, iar despre biserica de la Volovăț, o știre păstrată în mediul călugăresc de la Putna afirmă că a fost construită la 1353⁷⁵.

Dacă în Cîmpul lui Dragoș sînt numai cîteva toponime care amintesc satele maramureșene, în schimb, în nord, numărul lor e mai mare, iar forma pluralului arată că au fost întemeiate de locuitori ai satelor maramureșene: *Bădeuți* — de la Bedeu⁷⁶, *Teșeuți* — de la Teceu, *Tărășăuți* (Teresăuți) — de la

⁶⁹ *Sezăloarea*, IV, p. 207.

⁷⁰ *D.I.R.*, I/XIV, XV, p. 40.

⁷¹ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, p. 134.

⁷² Aurelian Sacerdoțeanu, *Succesiunea domnilor Moldovei pînă la Alexandru cel Bun*, în „Romanoslavica”, XI, 1965, p. 229, nota 2.

⁷³ C. Cîhodaru, *Constituirea statului feudal moldovenesc și lupta pentru realizarea independenței lui*, în „S.C.Ș. istorie”, Iași, I/XI, 1960, p. 75.

⁷⁴ N. Grigoraș, I. Caproșu, *op. cit.*, p. 63.

⁷⁵ D. Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p. 125, nota 1; vezi și articolul nostru, *Biserica de la Volovăț și mormîntul lui Dragoș vodă*, în „M.M.S.”, 5—6/XLVII, p. 374—383.

⁷⁶ C. Cîhodaru, *op. cit.*, p. 74; mai dă și Vancicăuți (= Vanciuc).

Taras. Numele Volovățului — în cele mai vechi atestări apare sub forma *Volhovăț* sau *Olhovăț* — corespunde satului maramureșan Olhovți. De notat că *toate aceste sate se găseau, în Maramureș, în cnezatul Cîmpulungului* sau al Sarașului⁷⁷. Cei mai mulți descălecători ai satelor din nordul Moldovei au venit, deci, din acest cnezat, desigur, după ce domnia Drăgoștilor se consolidase dincoace de munți. Acest amănunt poate arunca o lumină nouă asupra originii Drăgoștilor, subiect în legătură cu care vom reveni.

Dar Dragoș nu avea doar misiunea să întemeieze așezări și să ridice lăcașuri de închinăciune; misiunea lui era lupta cu tătarii, iar înaintarea din sud spre nord s-a făcut în și prin această luptă.

În 1350, regele Ludovic a trecut din nou în Italia; în octombrie era la Caesena⁷⁸. La întoarcere, a lăsat în locul lui Ștefan Lackffy pe fratele acestuia, Andrei, care rămîne acolo pînă la 1352⁷⁹.

Un cronicar florentin, Matteo Villani (+ 1363), fratele lui Giovanni Villani (+ 1348), a notat în cronică sa că în luna aprilie 1352 s-a aflat la Florența, din mai multe locuri, despre o mare bătălie purtată de tătari. În esență, iată ce spune Villani: „un Re del lignaggio de' Tartari” era de mai multă vreme în luptă cu un „*Re di Proslavia, infedele (...), suddito a' Re de Ungheria*”; sigur de puterea sa, tatarul și-a adunat oastea și a pornit asupra „regelui Proslaviei”, căruia regele Ungariei, îi trimisese un ajutor de 40 000 de arcași călări. „Regele Proslaviei” și oamenii săi au luptat cu mare vitejie, au omorît atîția tătari, încît nu mai aveau nici săgeți pentru arcuri, dar au trebuit să părăsească locul luptei, din cauza mulțimii nesfîrșite de tătari, astfel încît „i Tartari vinti rimasono vincitori”; pe urmă, însă, temîndu-se că „regele Proslaviei” și cel al Ungariei vor aduna forțe noi și vor reveni, tătarii s-au retras⁸⁰.

Informațiile lui Villani despre unguri sînt demne de crezare: familia sa venise în contact cu ostașii lui Ludovic și cronicile Villanilor dau amănunte interesante asupra expedițiilor italiene ale acestuia⁸¹; nu poate fi vorba, deci, de o știre fantezistă. Cronologic, evenimentul consemnat de Matteo Villani corespunde cu marea bătălie de la Belz. În martie 1352, acest punct nordic al Galiției, apărât de lituanieni ca aliați ai tătarilor, a fost asediat de oastea maghiară condusă de Ludovic însuși. Lupta s-a desfășurat întocmai cum o descrie Villani: ungurii au avut victoria, dar cu mari jertfe — regele a fost rănit la cap⁸² și foarte mulți nobili au primit răni grele⁸³.

Dar cine era „regele Proslaviei”? Și unde era Proslavia?

Villani ne dă, deocamdată, doar două amănunte:

- a) nu era catolic, ci ortodox (infedele);
- b) era un vasal al regelui Ungariei (suddito).

Hasdeu, cel dintîi care a remarcat pasajul adus acum în discuție, se gîdise la Basarab I⁸⁴, care moare la 1352, dar acesta de la 1330 nu mai era

⁷⁷ Radu Popa, *op. cit.*, p. 66 (Bedeu), 87 (Olhovți), 105 (Taras), 106 (Teceu).

⁷⁸ *Annales Caesenates*, în: L. A. Muratori, *op. cit.*, XIV, Milano, 1729 col. 1180.

⁷⁹ Maria Holban, *op. cit.*, p. 232.

⁸⁰ *Rerum italicarum scriptores*, XIV, col. 155.

⁸¹ A devenit clasică descrierea pe care Matteo Villani o face asupra modului de viață al ungarilor pe baza „informațiilor culese de la mercenari maghiari din serviciul Florenței” (Francisc Pall, Camil Mureșan, *Lecturi din izvoarele istoriei evoului mediu*, București, 1961, p. 170; subl. ns.).

⁸² I. Mihály, *Diplome maramureșene din secolul XIV—XV*, Sighet, 1900, p. 88, nota 4.

⁸³ *Ibidem*; Simon Pok, viitorul comite de Maramureș (1363, 1368) și ban al Dalmației și Croației (1369) a fost și el greu rănit (*ibidem*, p. 63, nota 1).

⁸⁴ B. P. Hasdeu, *op. cit.*, p. CXC VII.

vasalul ungarilor, și nici n-a mai fost, pînă la moarte. Abia fiul său, Nicolae-Alexandru⁸⁵, a recunoscut pe regele Ungariei ca suzeran, înainte de 1355, cînd Ludovic îi spune „Alexander Bozorabi, Wayvoda noster Transalpinus”⁸⁶. Dar această recunoaștere nu s-a produs *imediat* după moartea lui Basarab I (+ ante septembrie 1352)⁸⁷, căci, spune Ludovic la 1359, fusese și o vreme cînd „Alexander Bazaradi, Vajvoda Transalpinus, nos pro domino naturali recognoscere renuebat”. Deci reluarea relațiilor s-a produs după septembrie 1352 și înainte de decembrie 1354, mai sigur în 1353—1354⁸⁸. Deci nu poate fi vorba de Basarab ori fiul său.

Mai vechi istorici ruși și polonezi au identificat Proslavia cu Braclaw din Podolia⁸⁹, dar primii principii podolieni vasali unui rege al Ungariei sînt cei din familia Koriatovici: în 1366, Alexandru Koriatovici a primit Podolia ca feudă „în calitate de vasal al regelui polon”⁹⁰, devenind la 1370 vasalul lui Ludovic, ajuns în acel an rege al Poloniei. Koriatovicii au păstrat bune relații cu regii de la Buda, unul din ei, Teodor, refugiindu-se, chiar, în Ungaria la 1393. Altfel, *Podolia a aparținut Lituaniei și nu a fost niciodată sub suzeranitate maghiară*⁹¹.

Tot atîtea șanse are și identificarea Proslaviei cu Galiția. După moartea ultimului principe al acestei țări, Iurie Troidenovici, în 1340, au început lupte pentru stăpînirea ei, între poloni, unguri și lituanieni și în 1342 a avut loc primul atac polono-maghiar cu scopul de a împiedica pe Ljubart Gedyminovici să ocupe tronul țării⁹². În anul următor, regele Cazimir al Poloniei a început cucerirea Galiției⁹³, reclamînd și Podolia și unele orașe care aparțineau tot lituanienilor⁹⁴. În 1350, marele duce Olgierd al Lituaniei a recucerit o seamă din orașele ocupate de Cazimir⁹⁵. Abia în 1355, Cazimir izbuteste să reocupe Galiția, dar o pierde curînd, iar luptele pentru această țară durează pînă la 1366, cînd Cazimir a căzut la înțelegere cu principii lituanieni⁹⁶. Tocmai la 1370, cînd, la moartea lui Cazimir, cele două regate s-au unit sub un singur sceptru, Galiția a trecut sub stăpînire ungurească și Ludovic a dat-o unui Piast silezian, Wladislaw de Opolia, care a condus-o ca „principe al Rusiei” de la 1372 pînă la 1378⁹⁷.

Prin urmare, cine era acel principe ortodox, vasal al regelui Ludovic și care lupta alături de oștile acestuia împotriva tătarilor? Poate că identificarea va fi mai ușoară, dacă vom adăuga că în 1352 regele Ludovic — care cu doi ani în urmă încheiasse un acord asupra Haliciului — e semnalat la Siret⁹⁸, iar oștile maghiare sînt în Moldova⁹⁹. Și poate că identificarea va fi 99% asigurată dacă vom reaminti că o diplomă regală din 1387 menționează moartea *sub oppido Belcz* a unei rude a lui Dragoș vodă¹⁰⁰. Mihaly, editînd diploma, fixa anul 1352

⁸⁵ Vom explica, poate, cu alt prilej, dublul său nume.

⁸⁶ Hurmuzaki, I, 2, p. 37—38.

⁸⁷ Aurelian Sacerdoțeanu, Note la studiile lui D. Onciul, în: Dimitrie Onciul, *Scriseri istorice*, II, București, 1968, p. 424.

⁸⁸ E. Lăzărescu, *op. cit.*, p. 138.

⁸⁹ G. I. Brătianu, *Les rois de Hongrie...*, p. 13 și p. 14, nota 1.

⁹⁰ C. Cihodaru, *Tradiția letopisefelor...*, p. 22.

⁹¹ „Ungaria nu s-a înlins niciodată pînă la obîrșile Bugului” (A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. III, vol. II, p. 220).

⁹² C. Cihodaru, *Constituirea statului feudal...*, p. 76.

⁹³ P. P. Panaitescu, *Din istoria luptei pentru independența Moldovei în veacul al XIV-lea*, în „Studii”, 4/IX, 1956, p. 105.

⁹⁴ Joachim Lelewel, *Histoire de la Lithuanie et de la Ruthénie*, Paris-Leipzig, 1861, p. 134.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ *Ibidem*; vezi și P. P. Panaitescu, *op. cit.*

⁹⁷ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 111.

⁹⁸ Idem, *Interpretări românești*, București, 1947, p. 44.

⁹⁹ Idem, *Introducere...*, p. 318.

¹⁰⁰ I. Mihály, *op. cit.*, p. 87.

pentru lupta de la Belz, iar pentru cea de la Vidin, unde a murit un alt personaj, anul 1365¹⁰¹. Editorii mai noi ai documentului admit, însă, anul 1377 pentru lupta de la Belz¹⁰². Pentru a rezolva contradicția, să analizăm puțin documentele.

La 15 martie 1368, regele Ludovic poruncește introducerea lui Ioan, fiul lui Dragonir românul, nepot de soră al fraților Balc și Drag, în stăpînirea satului Rona de Sus¹⁰³; la 1387, intră în stăpînirea aceleiași persoane moșiile Iza și Apșa de Jos, ca răsplată pentru serviciile sale, ale tatălui său, Dragomir, mort la Vidin, și ale fratelui său, Tatomir, căzut *sub oppido Belcz*; la 31 martie 1390, se întăreau fraților Balc, Drag și Ioan domeniile Iza, Apșa de Jos și Rona de Sus, moștenite de la Ioan, fiul lui Dragomir, mort fără urmași¹⁰⁴.

Din această înșirare rezultă, însă, o imagine neclară.

Documentul din 1387 spune că Dragomir a murit la Vidin¹⁰⁵, dar e curios că la 1368, cînd beneficiarul bunăvoinței regale era Ioan, acest eveniment, pe atunci proaspăt, nu e amintit. S-ar putea deduce că *nu Dragomir e cel care a murit la Vidin* (între 1365—1369), ci Tatomir: Dragomir, tatăl, murise mai înainte de 1368. În cancelaria regală se produsese, probabil, o mică încurcătură și, de altfel, și ordinea enumerării arată că Dragomir e cel care a murit întîii.

Rezultă că *sub oppido Belcz* se referă la asediul din 1352, și nu la luptele cu lituanienii, din 1377, purtate mai mult în Volhinia.

*

Dar să revenim la firul întrerupt.

Villani arată că tătarii s-au retras de pe cîmpul de luptă temîndu-se că cei doi „regi” vor aduna forțe noi, revenind asupra lor. Ceea ce s-a și întîmplat. În iulie 1352, papa a hotărît ca a zecea parte din veniturile bisericii catolice din Ungaria să fie vărsate în vistieria țării pentru pregătirea unei mari campanii antitătare¹⁰⁶. Au urmat „mari pregătiri războinice”¹⁰⁷, a căror finalizare o aflăm tot din cronică lui Villani.

În 1354, prin mai, „Ludovico, Re d'Ungheria, accolse suo sforze, e del Re d'Appollonia e di quello di Proslavia”, „con dugento migliaia di cavalieri”, au ajuns în țara tătarilor¹⁰⁸ și între cele două forțe s-a făcut pace. *Veacul stăpînirii tătare a încetat* și, dacă ne raliem opiniei lui Emil Lăzărescu, potrivit căreia reluarea relațiilor între Nicolae-Alexandru și Ludovic a avut loc numai după înfrîngerea definitivă a tătarilor¹⁰⁹, atunci putem conchide că acest eveniment s-a petrecut în 1354, între mai și decembrie.

Credem că, prin analiza tuturor acestor relații contemporane, „regele Proslaviei” poate fi identificat cu *Dragos vodă al Moldovei*.

Ar mai rămîne un punct neclar: ce înseamnă, ce desemnează numele Proslavia? Ca formă, el evocă alte două nume istorice: Proilavia¹¹⁰ și Preslav sau Pereislav. Primul — Prailovia, Proilavia, Proilav — purtat de o mitro-

¹⁰¹ Mihály, *op. cit.*, p. 88, notele 3—4.

¹⁰² *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia...*, Budapesta, 1941, p. 334, nota 2.

¹⁰³ I. Mihály, *op. cit.*, p. 60.

¹⁰⁴ *Documenta Valachorum*, p. 375—377.

¹⁰⁵ Luptele la Vidin au început în 1365.

¹⁰⁶ Hurmuzaki-Densușianu, I. 2, p. 25.

¹⁰⁷ P. P. Panaitescu, *Introducere...*, p. 318.

¹⁰⁸ *Rerum italicarum scriptores*, XIV, col. 237.

¹⁰⁹ E. Lăzărescu, *op. cit.*, p. 138.

¹¹⁰ Ideea aparține colegului nostru Ștefan Andreescu.

polie înființată pe la începutul veacului XVI sau în prima sa jumătate¹¹¹ derivă de la numele orașului Brăila, fiind forma greco-slavă a acestui nume¹¹². Mitropolia Proilaviei a dăinuit, ca instituție, până în veacul trecut. Dar este oare *Proslavia* = *Proilavia*? Trebuie avut în vedere faptul că Villani nu a recepționat termenul în discuție *direct* de la locuitorii ținutului respectiv, ci prin intermediul ostașilor maghiari. Oficial, *Terra Moldavana* apare, pentru oară, în diploma din 1360 a lui Dragoș de Giulești. În condițiile în care străinii nu cunoșteau numele ținutului acestuia, e firesc ca ei să-l fi desemnat raportându-l la un punct mai cunoscut din această zonă sau din apropierea ei. *Proslavia* rămâne un capitol deschis.

În ordine cronologică, urmează alte știri.

Sub anul 6867, adică 1359, vechiul letopisetz anonim consemnează că „a venit Dragoș voievod din Țara Ungurească, din Maramureș, după un bour la vinătoare” și de atunci „s-a început, cu voia lui Dumnezeu, Țara Moldovei”¹¹³. „Majoritatea cronicilor pun venirea lui Dragoș în anul 6867 (1359). Numai traducerea de la Bisericiani și o copie a Cronicii moldopolone dau anul 6862 (1354)”¹¹⁴. Dar 6862 nu e o variantă, ci o eroare, provocată de transcrierea greșită a ultimei cifre, 9 (7) în 8 (2)!

Toți cercetătorii chestiunii cad azi de acord asupra faptului că această mențiune din cronică moldovenească se referă, de fapt, la expediția condusă de Dragoș de Giulești¹¹⁵, despre care ne dă știri o diplomă regală din 20 martie 1360. Dragoș, fiul lui Giula de Giulești, cu doi fii ai săi — Giula și Ladislau — primeau atunci câteva sate maramureșene, ca răsplătă pentru purtarea lor vitească și loială, pentru meritele cîștigate în diverse expediții, „specialiter autem in *restauratione Terrae nostrae Moldavanae*”, unde a combătut „plures Olachos rebellantes, a via debitate fidelitatis deviantes”¹¹⁶. Documentul nu spune nimic mai mult: nici ce se întimplase, nici cine pierduse puterea și avusese nevoie de sprijinul regelui pentru a fi restaurat. Lucrurile acestea le putem, însă, deduce din altă diplomă și din desfășurarea ulterioară a evenimentelor. E de presupus că feudalii moldoveni, din ce în ce mai puternici, scăpați acum și de amenințarea tătarilor, au încercat să se emancipeze și de sub suzeranitatea maghiară.

Următoarea știre despre Drăgoșești și despre Moldova e din 2 februarie 1365 și marchează actul final al unei suzeranități mai mult decît seculară. Balc, Drag, Dragomir și Ștefan, fiii lui Sas, primesc moșiile lui Bogdan, fostul voievod al românilor din Maramureș, și ale fiilor săi, infideli notorii, „in pretactam Terram nostram Moldavanam clandestine recedentes”¹¹⁷. În Moldova, Bogdan și fiii săi provocaseră căderea lui Sas; avusese loc o luptă crîncenă, în care căzuseră unii dintre fiii și ginerii lui Sas; acesta însuși căzuse prizonier; Balc, ca și Drag, Dragomir și Ștefan, lăsînd în Moldova „sui cari parentes”, rude și averi, „in regnum nostrum Hungariae advenit”.

Diploma nu dă nici o altă precizare asupra timpului cînd s-au petrecut toate acestea, dar e de crezut că nu mult înainte de 1365; în tot cazul, după 1360, cînd

¹¹¹ D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, 1939, p. 248; C. C. Giurescu, *Istoricul orașului Brăila*, București, 1968, p. 140.

¹¹² C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 141.

¹¹³ *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI, publicate de I. Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 14.

¹¹⁴ Aurelian Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 221.

¹¹⁵ C. Cihodaru, *Constituirea statului feudal...*, p. 78; Aurelian Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 225; C. Cihodaru, *Tradiția letopisetzelor...*, p. 20.

¹¹⁶ I. Mihály, *op. cit.*, p. 38.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 57.

în Moldova fusese restaurată suzeranitatea maghiară, probabil prin reînscăunarea lui Sas.

În iulie 1370, e atestat deja Lațcu vodă¹¹⁸. Să încercăm o recapitulare a diverselor știri ce le avem asupra perioadei pînă la 1370.

Documente	Cronica internă	Diverse
III.1347: reînființarea episcopiei Milcoviei		XI. 1347-1350: expediția națională
		1352: „regele Proslaviei” luptă cu tătarii
		1354: “regele Proslaviei” participă la campania anti-tatară a lui Ludovic de Anjou
20.III.1360: Dragoș de Giulești și ai lui răsplătiți pentru „restauratio Terrae nostrae Moldavanae”	1359: „a venit Dragoș voievod din . . . Maramureș”	
2.II.1365: fiii lui Sas primesc moșiile lui Bogdan, în compensație pentru pierderile din Moldova		
24.VII.1370 în Moldova e atestat Lațcu vodă		

După cum se vede, între diversele izvoare nu există nici cea mai mică contradicție.

E stabilit că în 1359 Drăgoșeștii erau deja în Moldova; asupra acestui lucru nu mai e nici o îndoială. Cronicile dau doi ani de domnie lui Dragoș și patru lui Sas; avînd în vedere acest amănunt, s-a presupus că Drăgoșeștii au venit în Moldova pe la 1352—1353 și că, de fapt, la 1359 a intrat în această țară Bogdan. Dar diploma din 20 martie 1360 nu lasă să se înțeleagă așa ceva; mai mult încă, în același an, nepotii de frate ai lui Bogdan, copiii lui Iuga, primesc întărire pentru moșiile lor, delimitate de ale lui Bogdan, care era încă stăpîn deplin pe pămînturile sale¹¹⁹. Confiscarea nu intervine decît spre sfîrșitul lui 1364, pentru ca la începutul anului următor pămînturile să fie dăruite Drăgoșeștilor. Deci Bogdan nu a părăsit Maramureșul decît după 1360. De altfel, s-a făcut observația că „Bogdan este un infidel constant, dar nu pleacă din Maramureș”¹²⁰, fiind amintit în 1343, 1349, 1353 și, indirect, în 1360; trădarea cea mare, adică retragerea sa „pe ascuns din zisul nostru regat al Ungariei în mai sus pomenita țară a noastră Moldova, pe care caută să o păstreze în paguba maiestății noastre”, are loc abia după 1360.

De asemenea, mai este un amănunt peste care cercetătorii acestei perioade nu pot trece fără să încerce a-i da o soluționare: lupta de la Plonini, povestită

¹¹⁸ Hurmuzaki, I, 2, p. 160—161.

¹¹⁹ I. Mihály, *op. cit.*, p. 45—48.

¹²⁰ Aurelian Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 227; subl. ns.

de Dlugoş. Pentru mai buna fixare în timp a acestui episod, vom analiza mai întâi cronologia voievozilor dintre Bogdan şi Alexandru cel Bun.

Singurul izvor intern care păstrează o listă completă a voievozilor Moldovei din secolul XIV trebuie considerat prototipul tuturor cronicilor ulterioare. Acest prototip, păstrat într-o copie din secolul XVI, a fost alcătuit în câteva etape, începând din prima parte a domniei lui Alexandru cel Bun ; a urmat o contopire şi o centralizare la 1473¹²¹ şi, în fine, rescrierea şi continuarea lui în ultimii ani ai domniei lui Ştefan cel Mare. Letopiseţul anonim — de el este vorba — dă următoarea succesiune şi cronologie :

Dragoş	2 ani	Petru	12 ani
Sas	4 ani	Roman	3 ani
Bogdan	6 ani	Ştefan	7½ ani
Laţcu	8 ani	Iuga	2 ani

adică un total de 44 ani, a căror numărătoare porneşte de la 1359 şi ajunge la 1400. Constatăm că azicerea internă e evidentă şi toţi autorii care s-au ocupat de această chestiune, remarcând-o, au căzut de acord că „eroarea s-a produs la înregistrarea domniilor”¹²²; în special din cauza transcrierilor şi retranscrierilor, cifrele au fost confundate¹²³. Prin urmare, trebuie mai întâi să înlăturăm contrazicerea internă şi e interesant să constatăm că, odată înlăturate greşelile evidente şi explicabile ale cronicilor, cad de la sine şi contrazicerile interne.

Porrim, deci, de la premiza că duratele domniilor sînt eronat redată şi de la început le punem sub semnul îndoielii; vom urmări întâi ce ne spun documentele şi apoi vom constata dacă aceste rezultate sigure şi neîndoielnice confirmă relatările cronicii.

Greşeala care frapază imediat privind tabloul domniilor, aşa cum le redau cronicile¹²⁴, este la durata domniei lui Petru I — 12 ani — faţă de toate celelalte cronici, care dau 16 ani. În rest, ele concordă în a acorda 2 ani lui Dragoş, 4 lui Sas, 8 lui Laţcu, 3 lui Roman, 7 lui Ştefan şi 2 lui Iuga. În privinţa lui Bogdan, unele dau 6, altele 4 ani. Vom împărţi, de aceea, lista voievozilor în două : prima parte cuprinde pe Dragoş, Sas şi Bogdan, a căror domnie sînt mai dificil de fixat, iar a doua parte — pe ceilalţi cinci voievozi. Dintre aceştia, lui Ştefan I i se poate fixa cel mai precis domnia, pentru care există următoarele jaloane :

— 6 ianuarie 1395 — omagiul prestat regelui Wladislaw¹²⁵ ;

— 2 iulie 1398 — document intern, pentru mănăstirea sf. Nicolae din Poiană¹²⁶.

De remarcat că documentul acesta, pentru Probota veche, e singurul act intern care ni s-a păstrat de la Ştefan I, deşi se ştie precis că a mai emis şi altele ; astfel, la 1399, Iuga vodă aminteşte nişte „dresă de miluire (...) de la Ştefan vovod şi de la Roman vodă”, pentru satele Brătila de sus şi de jos¹²⁷.

Dacă la 6 ianuarie 1395 Ştefan făgăduia să fie supus regelui polon, cu al cărui ajutor arată că a luat tronul, aceasta înseamnă că el domnea, cu absolută

¹²¹ Ştefan S. Gorovei, *Biserica de la Volovăţ şi mormintul lui Dragoş vodă*, (cit.) ; vom relua aceste idei într-un studiu special.

¹²² C. Cihodaru, *Tradiţia letopiseţelor...*, p. 20.

¹²³ *Ibidem*, p. 20, nota 36.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 19.

¹²⁵ M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 611—615.

¹²⁶ *D.I.R.*, 1/XIV, XV, p. 4.

¹²⁷ *Ibidem*.

siguranță, încă din 1394. Dar la 28 noiembrie 1399 domnea Iuga¹²⁸. Constatăm, deci, că toate cronicile greșesc dînd lui Ștefan I șapte ani de domnie, cînd, în realitate, a avut *numai cinci ani*. Dar letopisețul anonim a însemnat șapte ani și jumătate, ceea ce poate însemna, conform corecturii de mai sus, *cinci ani și jumătate*.

Se admite, în general, că Ștefan I a murit la Worskla, la 12 august 1399¹²⁹, luptă la care au participat și moldovenii, dar izvoarele nu-l menționează printre cei căzuți¹³⁰. În tot cazul, însă, în vara lui 1399 domnia lui Ștefan I a încetat, și credem că nu sîntem prea departe de adevăr fixînd sfîrșitul acestei domnii în luna august. Socotînd acum cei cinci ani și jumătate cît presupunem că a domnit Ștefan I, fixăm începutul domniei sale prin februarie 1394. Aceasta concordă cu știrea că la 1 iulie 1394, la Chelm, regele Wladislaw a dăruit, potrivit socotelilor casei sale, un coif și o zale aurită lui Ștefco¹³¹. Acest Ștefco pare a fi identic cu voievodul și, în acest caz, întîlnirea de la Chelm e perfect explicabilă¹³². Dar aceleași socoteli mai menționează că regele dăruise o armură, cu o lună înainte, și „daci cuidam Romano”¹³³. Evident că nu e Roman I, care nu putea fi „un oarecare duce”, dar ar putea fi vorba de fiul, cu același nume al lui Petru I, care va încerca să ia domnia și la 1399, fiind arestat atunci de Swidrigaillo, voievodul Podoliei¹³⁴ și ținut de acesta în captivitate pînă în decembrie 1400¹³⁵. În 1403, el va depune jurămîntul de omagiu regelui Poloniei¹³⁶. Acțiunea lui Roman „Petrilovici”, cum i se va spune mai tîrziu, din iunie 1394, poate arăta că în Moldova se produsese, la acea dată, o situație care-i dădea speranța că ar putea lua tronul cu ajutorul regelui.

Recapitulînd, trebuie să arătăm că moartea lui Ștefan I a putut surveni în august, și cel mai tîrziu în octombrie 1399. În funcție de aceste două posibilități, domnia lui Ștefan I se fixează între februarie-aprilie 1394 și august-octombrie 1399.

Dar data aceasta — februarie-aprilie 1394 — reprezintă și sfîrșitul domniei lui Roman I, căruia toate cronicile îi dau trei ani. Jaloanele cronologice sînt fixate de două documente: unul din 30 martie 1392¹³⁷ și celălalt din 18 noiembrie 1393¹³⁸. Începutul domniei lui Roman I, care coincide cu moartea lui Petru I, cade, prin urmare, spre sfîrșitul anului 1391, foarte probabil prin decembrie, din moment ce la începutul anului 1392 „veneau încă la Cracovia curierii lui Petru vodă cu scrisori”¹³⁹. Avem, deci, pentru Roman I următoarele limite (cu probabilitate la luni): decembrie 1391 — februarie-aprilie 1394.

¹²⁸ D.I.R., I/XIV, XV, p. 6.

¹²⁹ D.I.R., Introducere, I, p. 485.

¹³⁰ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, p. 276.

¹³¹ G. Popovici, *Anul de la martie în Moldova în timpul lui Alexandru cel Bun*, București 1905, extras din „Convorbiri literare”, XXXIX, p. 21, nota 1;

P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 235.

¹³² C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 32.

¹³³ G. Popovici, *op. cit.*, p. 24, nota.

¹³⁴ I. Minea, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București 1919, p. 95.

¹³⁵ M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 618; cf. și C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 37. nota 105.

¹³⁶ Joachim Bielski, *Kronika Polska*, în: P. P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor noștri Grigore Ureche și Miron Costin*, în A.R.M.S.I., s. III, t. IV (1925), m. 4, p. 137 (285).

¹³⁷ D.I.R., *cit.*, p. 2.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 3: un alt document, tot pentru cele două sate Brătîla, s-a pierdut (*ibidem*, p. 4).

¹³⁹ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, p. 233.

Chestiunea e mai simplă în ceea ce privește pe Petru I: cum toate cronicile (cu excepția arătată mai sus) îi dau 16 ani de domnie, trebuie să admitem că a început să domnească în 1375, an în care s-a terminat domnia lui Lațcu. Acesta din urmă e primul voievod despre care găsim știri în documentele externe. El rezida la Siret încă din 1369: la 24 iulie 1370, papa Urban V anunța arhiepiscopilor de Praga, Breslau și Cracovia dorința lui Lațcu de a trece la catolicism cu tot poporul său¹⁴⁰. Moartea papei Urban (19 decembrie 1370) n-a întrerupt legăturile Sfântului Scaun cu Moldova. La 25 ianuarie 1372, Grigore XI (papă 1370—1378) îi scria lui Lațcu adresându-i îndemnul de a atrage la catolicism și pe soția sa¹⁴¹. Acestea sînt știrile directe despre domnia lui Lațcu. Dar faptul că în octombrie 1374 papa se gîdea la noi măsuri pentru a atrage pe moldoveni la catolicism¹⁴² arată că în Moldova situația nu se schimbase și se putea conta încă pe Lațcu. Schimbarea a intervenit ulterior, și abia în 1377 Margareta-Mușata a reluat corespondența cu Sfîntul Scaun: același Grigore XI îi răspundea, la 20 ianuarie 1378, intitulînd-o „Margarita di Cereth, domina Valachiae minoris”.

Calculul arată că Petru I începe să domnească în 1375, ceea ce nu contravine în nici un fel celor stabilite pînă acum și, prin urmare, domnia de 8 ani a lui Lațcu se plasează între 1367 și 1375.

În ceea ce privește pe Bogdan I, unele cronici îi dau 6 ani, altele 4 ani. Fără a căuta acum o explicație pentru această deosebire¹⁴³, îi putem fixa și lui domnia fie între 1361—1367, fie între 1363—1367. Pentru care trebuie să optăm? Confiscarea moșiiilor lui Bogdan constatîndu-se abia la 2 februarie 1365, e firesc să presupunem că plecarea lui Bogdan a avut loc în 1363 (poate spre sfîrșitul anului) și să optăm pentru a doua formulă: 1363—1367.

A mai rămas Iuga vodă, care n-a domnit doi ani — cum zice cronica — și nici măcar un an întreg, ci doar cîteva luni, între august-octombrie 1399 și 23 aprilie 1400. În concluzie, avem pînă acum următorul tablou: (datele certe sînt subliniate):

Bogdan I 1361/1363 -- 1367

Lațcu 1367—1375

Petru I 1375—1391 (decembrie ?)

Roman I 1391 (decembrie ?) — 1394 (februarie-aprilie ?)

Ștefan I 1394 (februarie-aprilie ?) — 1399 (august 12-octombrie ?)

Iuga 1399 (august-octombrie) — 1400 aprilie 23.

Odată cîștigate aceste limite, putem analiza și episodul luptei de la Plonini.

.

Cronica eruditului analist polon Jan Dlugosz (1415—1480) conține povestirea unei întîmplări din Moldova veacului al XIV-lea. „Moldaviae Woyewoda Stephano apud Walachos mortuo (...) dura inter duos filios mortui Woyewodae, Stephanum et Prtrum, contentio de Principatu et illius successionis suboritur”¹⁴⁴. Ajutat de o parte a populației Moldovei, Petru ia tronul care se cuvenea lui Ștefan, fiul mai mare. Acesta se refugiază în Polonia, unde convinge pe regele Cazimir cel

¹⁴⁰ Hurmuzaki-Densușianu, I, 2, p. 160—161.

¹⁴¹ I. Minea, op. cit., p. 28.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Aurelian Sacerdoțeanu, op. cit., p. 229.

¹⁴⁴ I. Bogdan, *Două disertații despre începuturile Moldovei și Țării Românești*, în „Convorbiri literare”, XXIV, 1890, p. 545; textul tradus la P. P. Panaitescu, *Din istoria luptei pentru independența Moldovei*, p. 97—98.

Mare (1333—1370) să-l ajute să recupereze tronul. Dar expediția polonă eșuează și Petru rămâne stăpîn pe situație ¹⁴⁵.

Acest episod este o cheie de boltă, un pilon în jurul căruia se clădește genealogia și cronologia voievozilor moldoveni din secolul al XIV-lea. Era firesc, prin urmare, ca el să atragă atenția istoricilor noștri, care au căutat să-l interpreteze și să-l utilizeze în lucrările lor.

Înainte de a începe analiza acestei informațiuni, trebuie să observăm că Dlugosz a fost secretarul cardinalului Zbigniew Oleśnicki ¹⁴⁶, din a cărui arhivă a cules datele pe care le-a folosit în descrierea episodului de care ne ocupăm, întrucît bunicul cardinalului, numit tot Zbigniew Oleśnicki (z Oleśnicy) a luat parte la această luptă, fiind grav rănit la picior. Mai trebuie să observăm că, deși „concluzia istoricilor poloni este că nu a existat o cronică de familie a neamului Oleśnicki” ¹⁴⁷, totuși analistul Sarnicki ¹⁴⁸ arată că „habet hoc gens peculiare chronicon rerum a suis majoribus gestarum” ¹⁴⁹. Astfel, prima constatare se referă la *deplina veracitate a informației din cronica lui Dlugosz*.

Ceea ce a incurcat pe istorici a fost anul 1359 sub care plasează cronicarul acest eveniment. Cum la acel an nici Bogdan încă nu domnea în Moldova, s-a emis inițial ipoteza că Dlugosz se referă la un alt voievodat. Așa s-a născut teoria voievodatului de Șepeniț. În realitate, însă, după cum a dovedit P. P. Panaitescu, un voievodat șepenițian nu numai că n-a existat, dar logica lucrurilor se opune la identificarea acelei Terra Sepenicensis (zemlia Sepinskaia) cu Moldaviae principatus din cronica lui Dlugosz. Mai mult decît atît, e aproape în afară de orice îndoială că Țara Șepenițului fusese o anexă a Pocuției, zălogite amîndouă la 1388; ulterior, Țara Șepenițului a constituit un fel de instrument de presiune: la 1395, boierii lui Ștefan I promiteau „să nu se mai vorbească nici un cuvînt despre Colomeia și despre Sniatin și despre Pocuția (...) iar despre Țețina și despre Hmelov, cînd domnitorul nostru va fi la domnitorul său și la craiul nostru, Vladislav al Poloniei, se va ruga despre aceste și se va tocmi după voia craiului” ¹⁵⁰. Cinci ani mai tîrziu, Ivașco, urmîrind tronul, e și mai înclinat spre concesiile: „Asemenea, voi lăsa — spune el — domnitorului nostru, craiului Poloniei, această Țară a Șepințului și aceste orașe ce sînt în ea, după vechea graniță” ¹⁵¹. Iar la 1436, Iliș I arată limpede că restituie regelui „Țara Șepenicului, pe care Țara Moldovei a avut-o de la Coroană” ¹⁵². Un alt izvor contemporan, lista orașelor moldovenesti, datată acum cu precizie ca fiind alcătuită între anii 1388 și 1391 ¹⁵³, enumeră, între orașele Moldovei, și pe acelea din Țara Șepenițului. E clar, deci, că acest teritoriu fusese cedat Moldovei abia la 1388. Întreaga argumentare a regretatului P. P. Panaitescu rămîne deplin valabilă: *povestirea lui Dlugosz se referă la Moldova* ¹⁵⁴.

¹⁴⁵ Pentru alte cronică poloneze care povestesc acest eveniment, vezi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 98—100.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 100.

¹⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁸ Stanislaw Sarnicki a scris o istorie a Poloniei și a publicat „Statutele și metrica privilegiilor coroanei” (Cracovia, 1597): P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 180.

¹⁴⁹ I. Nistor, *Lucius Aprobianus, eroul Țării Șepenițului*, în A.R.M.S.I., s. III, tom XXIII (1941), m. 8, p. 11.

¹⁵⁰ M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 610.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 620.

¹⁵² *Ibidem*, p. 707—708; subl. ns.

¹⁵³ Al. Andronic, *Orașe moldovenesti în secolul al XIV-lea în lumina celor mai vechi izvoare rusești*, în „Romanoslavica”, XI, 1965, p. 210.

¹⁵⁴ P. P. Panaitescu, *Din istoria luptei pentru independența Moldovei*, p. 103—104.

Fiind stabilit de mai multă vreme că această luptă nu a putut avea loc în 1359, s-a urmărit rectificarea datei și s-a propus anul 1377¹⁵⁵. Dar împotriva deplasării evenimentului dincolo de domnia lui Cazimir cel Mare, istoricul polonez St. Kuczynski a ridicat șapte argumente-întrebări. Două din ele ni se par extrem de interesante și convingătoare: „Dlugosz redă prea precis amănuntele, de pildă data exactă a pornirii expediției (29 iunie — n.n.), sau detaliul potrivit căruia Cazimir a răscumpărat pe prizonierii poloni din această expediție. Asemenea amănunte, Dlugosz nu le-a luat niciodată din fantezie”¹⁵⁶. Apoi, „Dlugosz s-a putut înșela cu un număr oarecare de ani, dar e greu de admis că el s-a înșelat cu o întreagă domnie (...) el n-a pus niciodată date din întâmplare. De multe ori le-a modificat intenționat, adeseori, fiind informat greșit, le-a deplasat cu câțiva ani. Niciodată, însă, n-a comis (...) o eroare cronologică de 18 ani”¹⁵⁷. Aceste două argumente trebuie avute în vedere.

Mai recent, s-a propus corijarea datei 1377 în 1369¹⁵⁸. Vom încerca și noi, în rindurile care urmează, să dăm o datare acestui eveniment.

Să vedem, mai întâi, ce jaloane cronologice putem fixa din însăși descrierea lui Dlugosz. Cronicarul amintește numai patru polonezi: regele Cazimir, Zbigniew Oleśnicki, Andrzej și Nawój Teczynski. Prin urmare, fixăm de la început un *terminus a quo* — 2 februarie 1365, când, prin amintita diplomă a regelui Ludovic al Ungariei, se constată că Bogdan I mai era în viață¹⁵⁹ — și un *terminus ad quem* — 5 noiembrie 1370, când a murit regele Cazimir cel Mare. Prin apropierea acestor limite, vom căuta să aflăm anul exact al expediției polone. Chiar din cronică, aflăm unele amănunte care permit această acțiune. Astfel, faptul că Ștefan s-a dus la poloni, arată că regatul Poloniei era deja vecin cu Moldova, căci n-ar fi avut sens ca Ștefan să ceară ajutorul unui rege cu care țara sa nu era în graniță și care nu l-ar fi putut ajuta și susține oricând ar fi avut nevoie. Or, abia în 1366, prin împărțirea Galiției între polonezi și lituanieni, Polonia devine vecină cu Moldova¹⁶⁰. Deci termenul *a quo* poate fi coborât la 1366.

Dlugosz mai adaugă, povestind acest episod, că „Nawogius de Thanczin, filius Andreae de Thanczin, Cracoviensis palatini, cum inter tumultum manus Walachorum effugisset, patris et amicorum devitans conspectum, ex cladis loco Romam abiit et se presbyterum (...) fieri ordinavit”¹⁶¹. Reîntors, mai târziu, a ajuns decan al Cracoviei. Aceste amănunte sînt de cea mai mare importanță pentru cronologia evenimentului. Se impune identificarea personajelor.

Andrzej z Tenczyna — sau Tenczynski — este fiul lui Nawój z Morawicy (voievod de Sandomir 1317, castelan de Cracovia 1320, mort în 1331) și ascendentul ilustrei familii Teczynski, din herbul Topor, pe care, în 1527, Carol Quintul a trecut-o, pentru fapte de mare bravură, în rîndul conților Sfîntului Imperiu¹⁶². Această familie, care a avut dese relații cu Moldova, din secolul al XIV-lea pînă în al XVI-lea, și care a dat Poloniei mai mulți oameni de seamă, s-a stins în 1637. Andrzej Teczynski, cel menționat de Dlugosz, devine voievod al Cracoviei la 1363 și moare în anul 1368¹⁶³. Numai din aceste două date se constată că deplasarea evenimentului dincolo de domnia lui Cazimir cel Mare e lipsită de sens, iar datarea din cronică e evident greșită. Deci, lupta în cauză nu putea avea loc după 1368, căci Dlugosz precizează că Nawój a plecat la Roma

¹⁵⁵ P. P. Panaitescu, *Din istoria luptei pentru ind. Moldovei*, p. 112.

¹⁵⁶ Ilie Corfus, *Pagini de istorie românească în noi publicații poloneze*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“ Iași, V, 1968, p. 218; subl. n.

¹⁵⁷ *Ibidem*, subl. ns.

¹⁵⁸ C. Cihodaru, *Tradiția letopisețelor...*, p. 12.

¹⁵⁹ I. Mihály, *op. cit.*, p. 56—58.

¹⁶⁰ C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 18.

¹⁶¹ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 549.

¹⁶² K. Niesecki, *Herbarz Polski*, IX, p. 61.

¹⁶³ Wl. Dworzaczek, *Genealogia*, Varșovia, 1959, pl. 89.

„ferindu-se de a mai da ochii cu tatăl său și cu prietenii”¹⁶⁴, deci tatăl său trăia încă. Spațiul cronologic se restrânge, prin urmare, la anii 1366—1368. De altfel, și anul 1368 trebuie scos, în întregime, din socoteală, întrucât, așa cum am arătat într-una din paginile anterioare, cel puțin de la sfârșitul anului 1367 în Moldova domnea Lațcu. Rămân anii 1366—1367. Dar am stabilit mai sus că Bogdan I, fie că și-a început domnia în 1361, fie în 1363, și-a terminat-o în 1367. De altfel, anul 1366 trebuie scos din cauză și pentru alte motive, între care și pentru faptul că abia în acel an Polonia câpătase Galiția orientală, iar „nobilimea polonă (...) nu se așezase încă în domenii pe noua cucerire”¹⁶⁵ ca să poată avea loc o expediție „cu banderile familiilor nobile, cete conduse de nobili poloni”¹⁶⁶. Or, Długosz afirmă că în Moldova a fost trimisă și „oaste din oștenii (...) Rusiei”¹⁶⁷.

Având în vedere că lupta aceasta, fiind o luptă pentru succesiune, nu putea avea loc în timpul vieții lui Bogdan, adică atâta timp cât nu se punea problema succesiunii sale, trebuie să admitem că ea s-a petrecut la moartea lui Bogdan¹⁶⁸. În orice caz, datele coincid, căci din *analiza, aproape exclusiv internă, a povestirii lui Długosz*, ținând seama de toate elementele oferite de cronicar, rezultă că *expediția feudalilor poloni în Moldova a avut loc în anul 1367*, și, dacă data de zi și lună comunicată de Długosz e exactă, se poate afirma că oastea a pornit spre Moldova la 29 iunie 1367.

•

După ce s-a întors de la Roma, Nawój Tenczynski devine canonic de Cracovia (1379) și abia în 1391 e decan al capitulului cracovian. A murit trei ani mai târziu, în 1394¹⁶⁹. Se respectă, astfel, și principiul cronologiei generațiilor, conform căruia generațiile se succed cam la 30 ani : Nawój I (+ 1331) — Andrzej (+ 1368) — Nawój II (+ 1394)¹⁷⁰.

•

Din analiza acestui episod se desprind câteva concluzii.

În primul rând, fiind stabilită data de 1367, rezultă în mod clar că această prețioasă informație se referă la Moldova lui Bogdan I și nu la vreo altă formațiune statală.

În al doilea rând, se constată că în spița familiei domnitoare din Moldova există un personaj numit Ștefan, tatăl unui Petru voievod ; ipoteza formulată de P. P. Panaitescu începe a fi acceptată și de alți istorici¹⁷¹ ; existența sa se întrevește și în izvoarele interne și o putem bănuși chiar din orînduirea pietrelor voievodale de la Rădăuți¹⁷².

A treia concluzie e prețioasă pentru stabilirea cronologiei : *la mijlocul anului 1367, Bogdan I era mort*.

¹⁶⁴ P. P. Panaitescu. *op. cit.*, p. 98.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 106.

¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 97 ; subl. ns.

¹⁶⁸ La aceeași concluzie ajunge și C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 12.

¹⁶⁹ Wł. Dworzaczek, *op. cit.*

¹⁷⁰ Poate că cercetări la Roma ne-ar aduce amănunte despre data sosirii acolo a lui Nawój ; din documentele poloneze s-ar putea constata pînă cînd apare înainte de a pleca la Roma.

¹⁷¹ C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 21 ; „Nu ne îndoim că voievodul Ștefan menționat de Długosz ca tatăl al lui Petru și Ștefan a fost fiul lui Bogdan I...”.

¹⁷² Ștefan S. Gorovei, *Observații privind ordinea mormintelor voievodale de la Rădăuți*, în „M.M.S.”, nr. 9—10/XLVI, 1970, p. 577.

În ceea ce privește plasarea acestui episod în contextul cronologic, ne raliem la explicația oferită deja¹⁷³: Ștefan era un fiu al lui Bogdan, mort înaintea tatălui său, iar la moartea lui Bogdan, s-au luat la ceartă fiii lui Ștefan. Dar, din moment ce dreptul de succesiune s-a transmis nepoților și nu celui alt fiu — Lațcu — înseamnă că avem de-a face cu *dreptul de primogenitură*, Ștefan fiind, probabil, fiul mai mare al lui Bogdan.

Constatind toate acestea, sîntem în drept să ne întrebăm: cum se explică faptul că Długosz notează un voievod Ștefan, care ar fi murit în scaun? Explicația e simplă: polonii nu-l cunoșteau pe Bogdan; în cronicile lor, întemeietorul Moldovei independente nu e menționat, iar Ștefan e socotit fiu al lui... Basarab! De altfel, pînă la 1366 Polonia nici nu avusese graniță cu Moldova, iar relațiile de vasalitate încep abia din vremea lui Petru I. Înseamnă că izvorul folosit de Długosz conținea o informație greșit înțeleasă de cel care o notase. În adevăr, o mică inversiune dă textului alt sens: „Moldawiae Woyewoda apud Walachos mortuo, dura inter duos filios mortui Stephani Woyewodae... contentio de Principatu...”. Pentru simplificare, s-a socotit, probabil, că voievodul care a murit în anul respectiv — Bogdan I — era tatăl celor doi frați, între partidele cărora s-a dus lupta pentru tron; astfel s-a putut naște confuzia.

Toate acestea par să confirme, o dată mai mult, că domnia lui Bogdan I se plasează între 1361 sau 1363 și 1367. Cîteva pagini mai în urmă am arătat că înclinăm pentru anul 1363, pe baza diplomei din 1365. Dar începutul domniei lui Bogdan trebuie să coincidă cu sfîrșitul domniei lui Sas. Cei șase ani acordați de cronici Drăgoșștilor ar fi, potrivit corecturilor cronologice făcute aici, ori 1355—1361, ori 1357—1363. Dar cercetătorii atenți au observat că doi ani e o perioadă mult prea scurtă pentru o domnie atît de însemnată și cu realizări atît de mari ca aceea a lui Dragoș vodă¹⁷⁴. Încă de la sfîrșitul veacului trecut, Onciul observase că, în cronici, „la anii de domnie se constată o lipsă de 10 ani”¹⁷⁵ și încercase s-o împlinească fixind plecarea lui Bogdan la 1349 și dîndu-i acestuia o domnie de 16 ani în loc de 4 sau 6¹⁷⁶. După el, Dragoș ar fi domnit între 1343—1345, iar Sas între 1345—1349. Ipoteza e tentantă, dar am arătat că Bogdan nu plecase din Maramureș nici în 1360, iar în 1359 Sas abia fusese restaurat de către Dragoș de Giulești.

Atunci ?

Reanalizînd cu atenție informațiile cronologice ale cronicilor, se ajunge la concluzia — formulată și cîteva pagini mai în urmă, — că ele sînt deseori greșite, din cauza confuziilor, atît de ușor de făcut în grafia slavonă, între literele asemănătoare, care au valoare de cifre. Iată două exemple, discutate mai sus. Ștefan I ar fi domnit 7 ani — **З** — dar în realitate a domnit numai cinci — **Е**;

Iuga ar fi domnit doi ani — **К** — în realitate *aproape* un an — **4**. S-au făcut și alte greșeli, la transcrierea anilor din secolul XV. Pornind de la această premisă, ne-am pus întrebarea dacă nu cumva și la durata domniilor lui Dragoș și Sas nu s-a produs o asemenea greșeală, foarte explicabilă la transcrierea unor însemnări atît de vechi. În adevăr, **З** și **А** pot fi foarte ușor confundate cu **З** și **Ө** pe un pergament ori o inscripție străveche. Iar **7 + 9 = 16**, adică *exact lipsa constatată de Onciul*. Domnia de 16 ani a Drăgoșștilor se plasează fie între 1345—1361, fie între 1347—1363. Cum însă — am mai spus-o și o repetăm iar — noi credem că

¹⁷³ C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 21—23; Ștefan S. Gorovei, *Lupta de la Plonini*, în „Caietele selective ale cercurilor științifice studentești”, seria istorie-filozofie, Iași, 1971, p. 23—25.

¹⁷⁴ C. Cihodaru, *Constituirea...*, p. 15—17, propune 1323 pentru începutul domniei lui Dragoș; Al. I. Gonța, *op. cit.*, p. 567—569, dă 1339—1345; Aurelian Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 228, dă fie 1357—1359, fie 1343—1359.

¹⁷⁵ Dimitrie Onciul, *Scrieri istorice*, I. București, 1968, p. 707, nota 51.

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 710.

Bogdan a plecat în 1363, înseamnă că „descălecatul” lui Dragoș cade în anul 1347, iar domnia sa — între anii 1347—1345. Aceasta coincide perfect cu toate cele stabilite în prima parte a prezentului studiu, și ni se pare indubitabil faptul că *Dragoș a venit în 1347*.

Fără îndoială, în viitor, date și idei noi vor aduce și mai multe completări și rectificări la lista cronologică a voievozilor moldoveni din veacul XIV.

Dragoș	1347—1354
Sas	1354—1363
Bogdan I	1363—1367 (primele luni)

— lupta între nepoții lui Bogdan, vara 1367 —

Lațcu	1367—1375
Petru I	1375—1391
Roman I	1391—1394
Ștefan I	1394—1399
Iuga	1399—1400 *

RECTIFICATIONS À LA CHRONOLOGIE DE L'HISTOIRE DE LA MOLDAVIE AU XIVe SIÈCLE

RÉSUMÉ

Dans cette étude, l'auteur se propose d'établir, en analysant les sources, une nouvelle chronologie concernant les princes moldaves du XIVe siècle, ainsi que les principaux événements, intimement rattachés à la fondation de la principauté de Moldavie.

Les débuts de l'Etat féodal moldave ont préoccupé les historiens roumains du dernier siècle. B. P. Hasdeu, D. Onciu, A. D. Xenopol ont ouvert la voie des recherches sur ce chapitre de l'histoire roumaine, en éclaircissant les principales dates de la constitution de l'Etat féodal moldave dans sa lutte contre le royaume de Hongrie et les hordes tartares. L'administration du territoire récemment libéré — vers le milieu du XIVe siècle — fut confiée à *Dragoș*, un seigneur du Maramureș, avec le titre de voïvode, vassal de la Couronne de St. Etienne. Son fils et héritier, *Sas*, fut chassé de Moldavie par *Bogdan*, ancien voïvode des roumains du Maramureș — rébelle en 1342 contre Louis le Grand, le roi de Hongrie. *Bogdan* réalisera l'indépendance de l'Etat moldave et fondera sa dynastie.

Voilà les faits, mais leur chronologie est restée un sujet de discussion pour les historiens. Les sources historiques sont aussi sommaires que lacunaires et pleines de confusions et d'erreurs. Ainsi, la plus ancienne chronique moldave mentionne seulement la succession des voïvodes et place la campagne de *Dragoș* en 1359, en la confondant avec l'intervention militaire d'un autre *Dragoș*, qui eut lieu pour restaurer le règne de *Sas*, à la suite d'une révolte des Moldaves. La chronique de l'archidiacre Jean de Târnave — „secretorum notarius” du roi

* Această lucrare a fost redactată în cursul anului 1971 și înaintată pentru publicare în ianuarie 1972. La efectuarea corecturii (25 septembrie 1973), n-am actualizat trimiterile infrapaginale, din motive lesne de înțeles, deși unele lămuriri, aduse între timp, fac inutile unele din conjecturile noastre; este cazul lui Iuga vodă: inscripția din 7 septembrie 1399 (cf. *SMIM*, VI, 1973, p. 59). arată că domnia lui a început cel puțin din august.

Louis le Grand — ne donne pas, elle aussi, des indications chronologiques, mais elle offre quelques éléments qui permettent de fixer des jalons chronologiques. Les Tartares ont été chassés de Moldavie au commencement du règne de Louis le Grand, tandis qu'en Transylvanie régnait un voïvode de la famille Lackffy (le chroniqueur le nomme *André*; en réalité, il s'agit, très probablement, de son frère *Etienne*, voïvode en 1344—1350).

En plaçant ces actions dans le cadre général de la politique étrangère du royaume de Hongrie, l'auteur soutient que l'installation de Dragoș en Moldavie, à la suite des expéditions de Lackffy (1345—1346), aurait eu lieu *avant* le départ du roi et de ses armées pour l'Italie — 3 novembre 1347 — pour venger l'assassinat de son frère André de Naples. Cette hypothèse — entrevue en 1937 par Nicolas Iorga, mais sans être rapportée à la campagne d'Italie — semble être confirmée par la rétablissement de l'évêché de Milcovia (détruit en 1241), mentionné dans un acte du Pape du 29 mars 1347, ainsi que par la rectification que l'auteur a faite à la durée des règnes de Dragoș et de Sas : la chronique moldave mentionne deux et, respectivement, quatre années, c.-à.-d., dans l'orthographe **K** et **A** chiffres qu'on peut facilement confondre, dans les vieux manuscrits, avec **9** (=7) et **0** (=9). En acceptant cette conjecture, on obtient la chronologie suivante : Dragoș 1347—1354, Sas 1354—1363, Bogdan Ier 1363—1367.

L'auteur affirme que Dragoș a franchi les Carpathes à la suite des armées hongroises, *par le pas d'Oituz*, et a traversé la Moldavie du sud au nord. Après avoir traversé la Civitas Moldavia (le village Baia d'aujourd'hui), la capitale d'une ancienne formation voïvodale, il s'est établi à Siret, après que cette ville eut été libérée par des luttes dont la dureté est restée vive dans le folklore local.

À l'appui de ces thèses viennent aussi deux passages de la chronique de Matteo Villani (+ 1363), qui mentionnent, en 1352 et 1354, un certain „roi de Proslavie“, orthodoxe, vassal du roi hongrois, voisin de la Pologne, combattant, à côté d'elles, contre les Tartares. Tenant compte de toutes les indications de cette chronique, l'auteur identifie ce personnage mystérieux avec Dragoș de Moldavie, qui, *précisément* *durant ces années*, luttait pour la libération de la Moldavie. On peut supposer que, vassal de Louis le Grand, il le suivait dans ses expéditions contre les Tartares et, dans ce cas, *Proslavia* serait une forme corrompue de *Rusovlahia* (Rosvlachia), un des noms de la Moldavie au XIVe siècle.

Un autre épisode de cette période qui a donné lieu à des controverses, est *la bataille de Plonini*, mentionnée par le chroniqueur polonais Dlugosz (+ 1480) en l'année 1359, date que certains historiens ont rectifié en 1395, 1377, 1369. L'auteur soutient que *cet épisode a eu lieu en 1367*, à la mort de Bogdan Ier, car Dlugosz affirme que, pendant la lutte engagée à la mort du voïvode, était encore en vie André Tenczinski, voïvode de Cracovia. Or, ce personnage est mort en 1368.

L'auteur propose donc une nouvelle chronologie des voïvodes moldaves du XIVe siècle.

CONSTITUIREA CANCELARIEI STATULUI FEUDAL MOLDOVENESC (II)

DE

LEON ȘIMANSCHI și GEORGETA IGNAT

Date fiind trăsăturile activității diplomatice din perioada anterioară¹, domnia lui Roman voievod, succesorul lui Petru, pare să concentreze cele mai multe dovezi în sprijinul asimilării ei cu începuturile de fapt ale cancelariei statului feudal moldovenesc — dovezi ce reies nu numai din analiza aspectelor istorice cu implicații nemijlocite în apariția și dezvoltarea acesteia, ci și din informația directă pe care o oferă materialul documentar conservat. Firește, elementul esențial ce se impune a fi luat, de această dată, în discuție constă în însăși apariția privilegiilor de proprietate feudală, din rindul cărora un exemplar s-a păstrat pînă astăzi în original², un altul — într-o copie modernă³, iar un al treilea — prin două scurte extrase. Prea puțin utilizat în literatura de specialitate și ignorat de editorii documentelor medievale moldovenești, deși originalul său exista, cu certitudine, la începutul secolului al XVIII-lea, ultimul dintre actele menționate obligă însă la o scurtă digresiune, cu scopul de a i se demonstra individualitatea și, în consecință, dreptul de a fi valorificat din perspectiva care interesează studiul de față.

Astfel, mitropolitul Dosoftei, după cum o dovedește însemnarea expresă din <*Cronologia domnilor Moldovei*>⁴, a cunoscut un uric de la Roman voievod, din anul 1392 (6900), dar deosebit de cel cu aceeași dată de an, emis în favoarea lui Ionăș viteazul⁵. În sprijinul unei atari presupunerii pot fi aduse relația lui Nicolae

¹ Vezi prima parte a acestui studiu în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” — Iași, vol. IX (1972), p. 107—130.

² Arh. St. București, Peciți, nr. 111. Textul slav, în M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, Iași, 1931, p. 7—8, iar facsimile, în J. Bogdan, *Album paléographique moldave*, București — Paris, 1926, pl. nr. 2, și Aurelian Sacerdoțeanu — Damian P. Bogdan, *Culegere de facsimile pentru Școala de Arhivistică*, seria slavă, fasc. I, București, 1943, pl. IV.

³ Datorată lui Fr. A. Wickenhauser (vezi, pentru descrierea originalului, *Geschichte der Klöster Homor, Sct. Onufri, Horodnic und Petrauz*, Czernowitz, 1881, p. 243) și publicată de D. Onciul în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, an. VII (1894), p. 367—369, iar apoi de M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 13—14.

⁴ *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII—XVIII)*, ediție D. Simonescu, București, Editura Academiei, 1967, p. 49—50.

⁵ Despre celălalt document intern de la Roman voievod nu poate fi, nici într-un caz, vorba, date fiind atît formulările diferite ale textului său față de ex-

Costin⁶ și interpolația lui Axinte Uricariul în letopisețul lui Grigore Ureche⁷, conform cărora, în vremea lor, un uric de la Roman voievod se afla, într-adevăr, la mănăstirea Pobrata⁸, adică tocmai în locașul monahicesc unde Dosoftei și-a petrecut o parte a vieții sale de călugăr și față de care a manifestat ulterior o grijă aparte⁹. Mai mult încă, actul de închinare al mănăstirii Pobrata către Patriarhia din Ierusalim dovedește că Dosoftei a cunoscut îndeaproape fondul de documente al mănăstirii, intrucit, cu acest prilej, el citează chiar, în slavonește, un paragraf din cuprinsul actului de danie al lui Ștefan voievod, din 2 iulie 1398¹⁰. Distincția dintre actul lui Ionăș viteazul și cel cunoscut de Dosoftei, Nicolae Costin și Axinte Uricariul este confirmată, pe de altă parte, și de lipsa oricărui indiciu privind trecerea ulterioară a satelor Ciorsaceuți, Vladimirăuți și Bucurăuți în stăpinirea mănăstirii Pobrata¹¹, prilej cu care privilegiul dat de Roman voievod pentru ele ar fi putut ajunge, chiar și temporar, în aceeași posesiune.

Așadar, se poate admite că deosebirile dintre intitulațiile celor două documente sau dintre formulele lor de încheiere nu sînt deloc întîmplătoare. De altfel, dacă sub aspectul flexiunii cuvintelor ar fi fost posibile unele deformări, inversiunea elementelor finale de dată și loc, ca și precizarea **СН АНСТЪ** nu mai comportă același tratament. Pentru o mai ușoară verificare a acestor diferențe, prezentăm, în continuare, extrasele lui Nicolae Costin după documentul ce se afla la mănăstirea Pobrata¹², alături de pasajele corespunzătoare ale privilegiului lui Ionăș viteazul :

trasele slavone ale celui discutat (vezi mai jos), cît și deosebirile evidente de velleat (6901, pentru 6900) și loc de emitere (Suceava, pentru Roman).

⁶ Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii pînă la 1601*, ediție I. St. Petre, București, 1942, p. 176—177. De fapt, în versiunea către domn a letopisețului său, N. Costin, renunțînd la alte detalii despre document, se referă doar la mențiunea mitropolitului Dosoftei (*ibidem*).

⁷ Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. a II-a, de P. P. Panaitescu, București, E.S.P.L.A., 1958, p. 73.

⁸ Este posibil ca știrea lui Axinte Uricariul să fie luată chiar din opera lui N. Costin, dacă „istoria” invocată de el în *Istoria paralelă* (Bibl. Acad., ms. nr. 2591, p. 10; pentru identificarea autorului, vezi D. P. Bogdan, *Despre domnii moldoveni Ștefan I și Iuga*, în „Revista istorică română”, IX (1939), p. 166—169), se confundă cu aceasta.

⁹ N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a Românilor*, ed. a II-a, București, 1928, vol. I, p. 393 și 397; vezi și *Istoria Bisericii Române*, de Gh. I. Moisescu, Șt. Lupșa și Al. Filipașcu, vol. II, București, 1957, p. 75.

¹⁰ Șt. Dinulescu, *Viața și scrierile lui Dositheiu mitropolitul Moldovei*, în „Candela”, IV (1885), nr. 3, p. 147—150.

¹¹ Dimpotrivă, lacuna documentară sugerează presupunerea că cele trei sate, mîrgînîndu-se, după notarnică, cu teritoriile actualelor localități Virful Cîmpului (j. Botoșani), Zvoriștea și Șerbănești (j. Suceava), au format, probabil încă din secolul al XV-lea, o singură așezare, denumită ulterior Ionășeni (c. Virful Cîmpului), deci tocmai după numele beneficiarului din 1392, dar păstrînd, pînă tîrziu, în a doua jumătate a sec. al XIX-lea (vezi *Marele Dicționar Geografic al României*, vol. IV, București, 1901, p. 57), imaginea tripletei demografice inițiale. Or, satul Ionășeni, cu excepția unei scurte perioade din vremea domniei lui Ștefan Toimșa, cînd a fost dăruit mănăstirii Solca (*Documente privind istoria României*, seria A. Moldova — în continuare se va cita D.I.R., A — veac. XVII, vol. III, nr. 275, p. 179), a cunoscut neîntreruptă stăpînire boierească (*ibidem*), vol. IV, nr. 38, p. 26, și nr. 128, p. 91—92), pînă cînd decăderea proprietarilor feudali în razeși (vezi Th. Codrescu, *Uricariul*, t. VII, Iași, 1886, p. 372) i-a imprimat structura socială mixtă constatată cu prilejul împrăștiării din 1864 (vezi P. Poni, *Statistica razeșilor*, București, 1921, p. 104 și 129).

¹² N. Costin, *op. cit.*, p. 177.

1392 (6900) martie 30, Roman

† Велики самодержавни м(н)л(о)сти
в(о)жи г(осподи)нъ, Ю Романъ ко-
вода, облада Землю Молдавскую
от(ъ) планины до моря. Далъ есмь,
не мнѣмъ сынѣмъ Олександрѣ и
Богданѣ...

Писанъ листъ оу лѣто шесто тисѣ-
чное полно ф сотѣ, мѣсѣца марта,
оу л днѣхъ, оу нашѣмъ городѣ оу
Романа ковокѣхъ.

1 < 392 > (6 < 900 >)... , Roman

<†> Великий самодержавный божью
милостию господинъ, Ю Романъ ко-
вода облада Землю Молдавскую
от планины да до моря.¹³ Далъ¹⁴ есмь
<сѣ> с(ы)н(ѣ)мъ моимъ Олександрѣ
и Богданомъ и прочимъ

Писанъ сѣн листъ въ градѣ нашѣмъ, Ю
Романа ковокѣхъ, въ шесто тисѣчное
пол(но)...

Este însă imposibil de precizat, deocamdată, conținutul actului de la Roman voievod ce se afla la mănăstirea Pobrata. Firește, el nu privea direct locul monahicesc de aici, întrucât documentele ulterioare de întărire a proprietăților mănăstirești l-ar fi menționat. Mai degrabă, dată fiind și forma în care începe dispoziția, actul reprezenta o danie domnească acordată unui boier ai cărui urmași și-au pierdut ocina în favoarea mănăstirii Pobrata sau doar și-au depus privilegiile spre păstrare aici, așa cum a procedat, de exemplu, Stroici logofătul cu „uricile Drujeștilor”¹⁵. Sugestive ni se par, în primul caz, mai ales situațiile satelor din apropiere: Conțești¹⁶ și Dolhești¹⁷, deoarece, la 1398, boierul Cunțu fusese hotarnic al satelor mănăstirești¹⁸ și, tot atunci, boierul Șandru stăpânea un hotar învecinat celui dăruit călugărilor¹⁹.

Revenind la subiectul propriu-zis al expunerii noastre, observăm că din punct de vedere numeric importanța actelor interne ale domniei lui Roman voievod ar putea fi considerată totuși insuficient de concludentă, mai ales că întăririle domnești ulterioare nu menționează niciodată măturii diplomatice provenind de la înaintașii lui Alexandru cel Bun²⁰. Valoarea elementului cantitativ într-o judecată istorică nu constă însă, după cum este bine știut, în estimarea abstractă a numerelor, ci în corelația obiectivă a realităților pe care acestea le reflectă. Or, dintr-o domnie efectivă de aproximativ doi ani și jumătate²¹, con-

¹³ În ediția lui M. Kogălniceanu, *Cronicele României*, t. II (1872), București, p. 134, nr. 2: Дал(ъ)

¹⁴ Probabil, transcriere greșită, în loc de н до морѣ.

¹⁵ D. I. R., A, veac. XVII, vol. IV, p. 3—4, nr. 5.

¹⁶ Ibidem, veac. XVI, vol. III, p. 41, nr. 57.

¹⁷ Ibidem, vol. I, p. 9—10, nr. 9, și vol. II, p. 157, nr. 151.

¹⁸ Arh. St. Iași, CLXXV/40, f. 25 v.

¹⁹ M. Costăchescu, op. cit., vol. I, p. 19.

²⁰ Privilegiul de danie de la Roman voievod, pomenit în uricul satelor Brătila, din 1399, nu poate fi luat în discuție, deoarece, așa după cum s-a amintit deja (vezi partea I, n. 110), acesta din urmă este el însuși un falsificat (cf. Leon Șimanschi, *Un pretins act moldovenesc de la Iuga voievod*, în curs de publicare în „Revista Arhivelor”, an. LI (1974), vol. XXXVI. Cel mult, rezultă constatarea că pentru mentalitatea epocii în care a fost produs falsul: secolul al XVIII-lea, pomenirea unui act din vremea lui Roman voievod nu părea imposibilă.

²¹ Cf. P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1943, p. 233—235, și C. Cihodaru, *Tradiția letopisefelor și informația documentară despre luptele politice din Moldova în a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” — Iași, V (1968), p. 41.

servarea chiar și numai a trei documente donative implică un raport cu atât mai demn de luat în considerație, cu cât el se apropie, de exemplu, de situația primelor două decenii ale domniei lui Alexandru cel Bun, din care nu s-au păstrat decât circa 38 de acte²². Pe de altă parte, repartiția celor două documente cu dată precisă în cadrul domniei lui Roman dovedește că nu ne aflăm în fața unor produse diplomatice dictate de împrejurări excepționale, ci ale unei activități permanente, care se putea desfășura, fapt extrem de semnificativ, atât la Suceava, cât și la Roman.

Un al doilea element de natură să confirme noile trăsături ale activității scripturistice inaugurate de domnia lui Roman voievod reiese din cuprinsul propriu-zis al documentelor menționate. Astfel, spre deosebire de afirmarea limitată încă a drepturilor de stăpânire suverană asupra potențialului uman și material al țării, pe care o relevase concedarea veniturilor vâmiei din Siret călugărilor predicatori, de către Petru voievod, toate cele trei acte ale urmașului său reprezintă donații domnești din fondul de obști țărănești libere, acordate unor beneficiari particulari, cu drepturi de posesiune deplină²³ în condițiile respectării de către aceștia a obligațiilor de esență feudală. Și, chiar dacă din punct de vedere al regimului juridic în care se aflau deja satele sau locurile de sate la data trecerii lor sub control boieresc se pot formula unele rezerve²⁴, este indiscutabil că noua politică față de proprietate instituită de puterea centrală oferea activității diplomatice un domeniu de manifestare cu mult mai vast și mai eficace, care va rămâne, de altfel, definitoriu pentru preocupările cancelariei centrale de stat din întreaga orînduire feudală. Mai mult încă, datorită caracterului repetabil, la proporții de clasă, al actului juridic donativ, ștandardizarea formală a faptelor de drept care urmau să formeze obiectul înscrisurilor diplomatice devenea o sarcină imediată, după cum, din necesitatea acesteia decurgea și reglementarea serviciului scripturist oficial în conformitate cu noile imperative ale politicii interne domnești.

Nu este, așadar, deloc întimplător faptul că domnia lui Roman voievod marchează totodată și apariția formularului diplomatic moldovenesc — formular pe care actele ulterioare, perfecționându-l sau diversificându-l, nu vor face totuși altceva decât să-l reediteze în concepția sa de bază, morfologică și structurală²⁵. Așa, de exemplu, încă de acum se conturează, într-o suită de expresii pe cât de concise pe atât de explicite, componentele obligatorii ale oricărui privilegiu de proprietate, adică: drepturile emitentului, izvorînd din natura puterii de domn pe care o exercita, de a crea faptul juridic în cauză; motivarea acțiunii sale prin „slujba credincioasă” a beneficiarului; definirea proprietății acordate acestuia prin atribute specifice feudale: „uric”, „cu tot venit”, „în veac”; menționarea consensului obținut din partea statului ca principala garanție a legalității dispoziției precum și indicarea mijlocului probatoriu esențial al documentului, pecetea. De asemenea, în ambele acte interne cu textul păstrat integral se remarcă tratarea atentă și relativ detaliată tocmai a acelor formule diplomatice care vor rămâne caracteristice pentru personalitatea documentului moldovenesc: hotarnica și martorii²⁶, sau conceptul acestuia în general probatoriu și nu

²² Apud C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi, *Documenta Romaniae Historica*, seria A, Moldova, vol. I, în curs de publicare.

²³ V. Costăchel, *Les immunités dans les Principautés roumaines*, București, 1947, p. 72—77. Vezi și Ioan C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele române, pînă la 1864*, București, 1935, p. 83—92, unde însă problematica istorico-juridică este prezentată static.

²⁴ Vezi mai jos, notele 95 și 97.

²⁵ Pentru completările diplomatice care vor surveni, cf. N. Grămadă, *Cancelaria domnească în Moldova pînă la domnia lui Constantin Mavrocordat*, în „Coedrul Cosminului”. IX (1935), p. 131—132, și D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română, în D.I.R., Introducere*, vol. II, București, Editura Academiei, 1956, p. 38—39.

²⁶ Deși sursa de inspirație diplomatică a ambelor elemente este străină: vezi D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 101 și 145.

dispozitiv²⁷. Mai mult încă, este de reținut, în același sens, că evoluția ulterioară a formularului a afectat în special categoria elementelor reflectând contextul istoric sau procedura de emitere a unui document²⁸, și nu pe cele obligatorii înscrinerii oricărei dispoziții domnești în haina diplomatică a faptului de drept. Or, pentru deservirea unui oficiu scripturistic, înscrisul oficial, redus chiar și numai la osatura de bază a devenirii documentului: consemnarea acțiunii și a mijloacelor sale de validare, era deja suficient, pe cînd celelalte formule nu se puteau dezvolta decît într-un cadru cancelarial constituit²⁹.

Dealtfel, cu privire la cîteva dintre lacunele diplomatice ale documentelor redactate acum se impune precizarea că ele nu au avut nici caracterul și nici proporțiile care le-au fost atribuite uneori. Însăși perfecționarea formularului în intervalul de timp care separă primul document intern al cancelariei lui Roman voievod de cel de al treilea, evoluție probînd un indiscutabil efort laborios, dar ale cărui rezultate nu ne sînt decît parțial cunoscute³⁰, s-ar opune, de fapt, unei concluzii tranșante în această privință, după cum elementele de formular ce se întîlnesc peste cîțiva ani în uzul curent al cancelariei lui Iuga, deși în vremea predecesorului acestuia, Ștefan, activitatea diplomatică internă aproape stagnase, nu pot fi refuzate nici cancelariei lui Roman, atîta timp cît sfîrșitul domniei sale este lipsit de ilustrarea documentară necesară³¹.

Pe de altă parte, a trecut neobservat faptul că, în ciuda redării sale succinte, clauza prohibitivă este totuși prezentă în formularul documentului din 30 martie 1392, dar nu în contextul care o va consacra ulterior³², ci la sfîrșitul coroborăției³³. Mai mult încă, prezența ei nu poate fi considerată nici măcar întîmplătoare, deoarece expresia „în veac“, folosită atît în acest document, cît și în cele de mai tîrziu, alături de clauza prohibitivă sau fără ea, îi implica deja conținutul. În ceea ce privește absența intervenției și a „ordinului de uricire“, cînd, evident, motive diplomatice deosebite pentru eludarea lor nu existau, explicația nu constă, după părerea noastră, decît în caracterul spontan al reflectării realității obiective de către cele dintîi produse ale activității scripturistice oficiale. Și într-adevăr, în condițiile predominării inițiativei domnești asupra celei parti-

²⁷ N. Grămadă, *op. cit.*, p. 158 și 160.

²⁸ Cum pot fi considerate, parțial: intitulația, intervenția, coroborăția și mențiunea diacului.

²⁹ Vezi și Sig. Jakó și R. Manolescu, *Scrierea latină în evul mediu*, București, Editura Științifică, 1971, p. 60.

³⁰ Față de actul din 30 martie 1392, cel din 18 noiembrie 1393 conține în plus promulgația (ca și actul extern din 5 ianuarie 1393: vezi M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 607, dar într-o formulare deosebită), iar narația și, parțial, dispoziția apar dezvoltate în formele clasice de mai tîrziu. În ceea ce privește plasarea atributelor dreptului de proprietate acordat de domn după hotarnică, faptul se explică, desigur, prin importanța sporită a acesteia în împrejurarea specială, a dăruirii unui sat fără nume, deci recent întemeiat sau chiar în curs de formare.

³¹ Mai ales dacă stilul calendaristic bizantin a fost adoptat inițial sub ambele sale aspecte, iar documentul din 18 noiembrie 6901 datează de la sfîrșitul anului 1392, așa cum se întreba, pînă tîrziu, și N. Iorga, în *Istoria Românilor*, vol. III, București, 1937, p. 281; vezi și mai jos.

³² Începînd cu documentele lui Iuga voievod ea este inserată în cuprinsul sancțiunii (vezi și D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 100—102), pentru ca ulterior, din 1403 (D. G. Ionescu, *Un document necunoscut de la Alexandru cel Bun*, în „Romano-slavica“, IV, București, 1960, p. 337—339), să fie menționată rezumativ și la sfîrșitul dispoziției.

³³ „Și pentru tîria acestuia și pentru pomenire, am poruncit să se atîrne pecetea noastră cea mare, ca să fie nescricat acesta niciodată, în veac“ (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 8).

culare în materie de înzestrare a domeniilor feudale cu acte de proprietate, chiar dacă interesul boierimii moldovenești se va fi manifestat și el de timpuriu, formula intervenției se dovedea prea puțin necesară³⁴, după cum inutilitatea consemnării unui fapt subînțeles și lipsit, în concepția vremii, de însemnătatea juridică ce i-a fost atribuită ulterior, a determinat ignorarea „ordinului de urcire”. Din acest ultim punct de vedere, sugestivă, mai ales, este introducerea, în schimb, în formular a dispoziției de validare a documentelor³⁵, element diplomatic de o mai mare valoare practică, deși, toate cele trei exemplificări ale ei omit tocmai nominalizarea purtătorului sigiliului domnesc. Dar, pentru noua situație, așa cum lasă să se presupună statutul activității cancelariilor din vremea domniei lui Iuga voievod și din primii ani de domnie ai lui Alexandru cel Bun, justificarea nu pare să fi fost, totuși, alta decât imposibilitatea investirii oficiale cu astfel de atribuții a diacului de la curtea lui Roman voievod, datorită originii sale străine³⁶.

Elaborarea primului formular diplomatic moldovenesc, prelucrându-se în mod creator împrumuturile din activitatea cancelariilor țărilor limitrofe Moldovei, pe baza experienței proprii³⁷, acumulate în practica scripturistică de la curtea domnească, poate fi considerată, așadar, ca una din înfăptuirile certe ale guvernării lui Roman voievod. Ea reprezintă consecința firească și imediată a necesității de redactare în serie a actelor de proprietate feudală, singurele dintre tipurile înscrisurilor oficiale cu caracter intern pentru care existau deja condiții favorabile. În același timp, prin întrebuintarea sa, formularul diplomatic, odată realizat, confera activității scriitorului de acte trăsături noi, de semnificație hotărâtoare privind natura și importanța serviciului pe care acesta îl efectua. Și într-adevăr, actele domniei lui Roman voievod, coroborate cu cele ale perioadei imediat posterioare, oferă câteva confirmări sugestive ale noilor atribute pe care începe să le exprime travaliul diplomatic.

Sarcinile ce reveneau diacului domnesc, în cadrul noii proceduri de emitere a documentelor³⁸, impuneau, astfel, participarea sa oficială la adunările sfatului

³⁴ Pentru cele dintii atestări ale intervenției, într-o formulare, este adevărat, lapidară: „...a venit înaintea domniei noastre...”, vezi *D. I. R.*, A, veac. XIV—XV, vol. I, p. 39—40, 71—72, 75—76 etc. În documentele al căror caracter special o impunea, ea fusese folosită însă și până atunci (*ibidem*, p. 12).

³⁵ Textele actelor interne au formula asemănătoare (vezi mai sus, nota 33), termenul „pomenire” fiind însă substituit în ultimul prin cel de „întărire”, iar în actul extern fiind eliminat, ca impropriu: „Iar pentru mai mare mărturie a acestuia, am poruncit să se lege pecetea noastră la această carte” (*M. Costăchescu, op. cit.*, vol. II, p. 607).

³⁶ Pentru originea ruteană a primului diac de limbă slavă, folosit de Petru și apoi de Roman voievod, cf. N. Grămadă, *op. cit.*, p. 148—149, și D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 58. Nu am avut însă posibilitatea să controlăm și unele referințe la el, transmise de N. Iorga, *op. cit.*, vol. III, p. 262—263, întrucât singura scrisoare despre „minunile” întimplare la biserica Sf. Ioan Botezătorul din Siret, în 1391 (vezi, pentru detalii, Ștefan Pascu, *Contribuții documentare la istoria românilor în sec. XIII—XIV*, Sibiu, 1944, p. 60—61) care ne-a fost accesibilă (N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria Românilor*, vol. I—II, București, 1901, p. XLVII—XLVIII) nu cuprinde decât informații generale. Oricum, dacă acest diac a fost osîdit la moarte de către urmașul lui Petru, pentru a fi apoi iertat, el nu era în serviciul lui Ștefan, cum admitea marele istoric, plasînd acum cunoscutul conflict dintre Ștefan și Petru, ci în cel al lui Roman.

³⁷ Așa se și explică numeroasele componente originale ale formularului, pentru care vezi D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 41, 97, 102, 108 și 111—113.

³⁸ Ca, de exemplu, completarea formularului cu elementele specifice ale hotărîrii domnești sau chiar constatarea unora dintre elementele minore ale acesteia; vezi și D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 33—34.

cu prilejul cărora se hotăra asupra faptului juridic ce trebuia consemnat în scris, participare demonstrată cu prisosință de caracterul obiectiv al listei martorilor, ca și de precizările pe care el le introduce câteodată în text³⁹. Pe de altă parte, utilizarea formularului împrumutată muncii aceleiași scriitor — comparativ cu situația predecesorilor lui, limitați la prelucrarea unui cuprins particular dictat de cîntent — o mai mare independență, iar funcției sale un grad sporit de responsabilitate. Cunoașterea semnificațiilor juridice ale expresiilor documentare, precum și a obiectivelor social-politice primordiale urmărite de puterea centrală începea cu alte cuvinte, să prevaleze asupra simplei calități de minutor al unor formule și expresii stereotipe, într-o limbă accesibilă numai cîtorva categorii social-profesionale⁴⁰. În această împrejurare constă, dealtfel, și explicația creșterii rolului ulterior al logofătului pînă la cel al principalului sfetnic domnesc⁴¹, așa cum a fost, încă în prima jumătate a secolului al XV-lea, logofătul Mihail (Mihu)⁴². Or, tocmai aceste noi sarcini și modalități de lucru ale diacului de la curtea domnească, chiar dacă el a continuat să presteze, în același timp, și un serviciu personal pe lîngă voievod, demonstrează, fără echivoc, caracterul precumpănitor public al activității sale⁴³.

În plus, atît elaborarea formularului, cît și stabilirea procedurii de emitere a documentelor probează reglementarea specială ce survenise odată cu domnia lui Roman voievod în desfășurarea activității oficiului scripturistic, reglementare înregită și nuanțată de apariția altor cîtorva elemente diplomatice extrem de semnificative. Redactarea celor trei privilegii de proprietate în limba slavă și folosirea parțială a stilului calendaristic bizantin⁴⁴ la datarea lor nu pot fi considerate, astfel, doar manifestări tradiționale, ale unei practici generalizate și unanim acceptate în scrisul diplomatic al epocii. Dimpotrivă, dualitatea pe care o promovase în acest domeniu predecesorul lui Roman, ca și apelul succesorului său, Ștefan,

³⁹ Chiar documentul din 18 noiembrie 1393 conține o dovadă în primul sens, întrucît cneaghina Mușata nu a luat parte la sfat, desigur, decît în mod întîmplat. De asemenea, redactînd privilegiul panului Braia (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 27—28), diacul adaugă, după formula obișnuită a martorilor, credința lui Brae și a fratelui său, Petrică, tocmai datorită caracterului special al participării acestora la întrunirea consiliului domnesc. În ceea ce privește al doilea aspect, sugestivă este intervenția scriitorului actului din 29 iunie 1400, care a adăugat după numele primului sat, Poiana, precizarea: „pe care i l-a dat lui voievodul, deosebit de Ion“ (*ibidem*, p. 36 și 38).

⁴⁰ Fără îndoială că abia după introducerea oficială a slavonei în cancelaria domnească și organizarea primelor „școli“ proprii de pregătire a cadrelor bisericești de către Mitropolia autonomă a Moldovei ori de copiere sistematică a manuscriselor religioase în mănăstirile ctitorite sau ocrotite de domnie (vezi P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R. P. R.*, București, Editura Academiei, 1959, *Introducere*, p. XI), cunoașterea limbii liturgice s-a răspîndit în straturi mai largi ale societății moldovenești (vezi și G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1972, p. 18 și 234).

⁴¹ C. C. Giurescu, *Contribuții la studiul marilor dregători*, în „Buletinul Comisiei istorice a României“, vol. V, București, 1927, p. 87 și 104; N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, Editura Academiei, 1968, p. 173.

⁴² N. Grigoraș, *Logofătul Mihu*, în „Studii și cercetări istorice“ — Iași, vol. XIX (1946), p. 123—173.

⁴³ Vezi și Sig. Jakó și R. Manolescu, *op. cit.*, p. 82.

⁴⁴ Pentru discuția mai veche a acestei probleme, vezi prezentările din I. Minea, *Principatele române și politica orientală a împăratului Sigismund*, București 1919, p. 225—230 (în notă), și Ion Ionașcu, *Cronologia documentelor din Moldova și Țara Românească*, în D. I. R., *Introducere*, vol. I, p. 416—419; vezi și mai sus, nota 31.

la scriitori de limbă latină, pentru acte ce se pretau și unei redactări în slavonă⁴⁵, relevă tocmai însemnătatea evenimentului, justificînd rezonanțele profunde ale acestuia în conștiința istorică a posterității. Ne referim aici, din nou⁴⁶, la tradiția păstrată probabil în mediul eclesastic moldovenesc și înregistrată, în secolul al XVII-lea, de Miron Costin⁴⁷, iar apoi de Dimitrie Cantemir⁴⁸, conform căreia limba și scrierea slavă au fost adoptate în urma desăvîririi organizării ierarhice a bisericii moldovenești — tradiție evident dominată de semnificația activității culturale a lui Grigore Țamblac⁴⁹ și îmbogățită cu numeroase elemente conjecturale⁵⁰, dar al cărei substrat real n-a putut fi altul decît opțiunea domnească oficială pentru întrebuintarea slavonei în cancelaria statului feudal. Și, dacă se ia în considerație contemporaneitatea atribuită de Miron Costin acestui eveniment cu apariția titulaturii dezvoltate a domnilor Moldovei⁵¹, probabil în virtutea aceleiași tradiții, atunci perioada de referință nu este, nici într-un caz, domnia lui Alexandru cel Bun, așa cum deducea din informația eronată pe care o avea la dispoziție același cronicar⁵², ci ultimii ani ai domniei lui Petru sau, mai curînd, însăși domnia lui Roman.

Unei atari interpretări i s-ar putea opune însă menținerea de către Roman voievod, în serviciul cancelariei domnești, a aceluiași diac de origine ruteană⁵³

⁴⁵ Cum a fost salv-conductul acordat de Ștefan voievod palatinului Spitco (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 616).

⁴⁶ Vezi partea I-a, p. 113 și nota 25.

⁴⁷ Miron Costin, *Opere*, ediție P. P. Panaitescu, E.S.P.L.A., București, 1958, p. 214: „Deci din Serbia au adus această țară, împreună cu sfințirea episcopilor, și literele și limba sirbească aici în țară“, și p. 236: „... și de atunci moldovenii, luînd consacraarea de la sirbi, țin liturghia în limba sirbească, limbă pe care o întrebuintează și în privilegii“.

⁴⁸ *Operele principelui Demetriu Cantemir*, tom. I, *Descriptio Moldaviae*, ediția Societății Academiei Române, București, 1872, p. 152.

⁴⁹ Se impune, în special, atenției, din acest punct de vedere, calitatea de **СВѢТЛА** = învățător, dascăl, al bisericii moldovenești (Episcopul Melchisedec, *Mitropolitul Grigorie Țamblac*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie“, III (1884), p. 4), pe care Grigore Țamblac și-o asumase în perioada șederii sale la Suceava: 1401—1404 (*Istoria literaturii române*, vol. I, ed. a II-a, București, Editura Academiei, 1970, p. 255).

⁵⁰ Cum sînt: însușirea de către moldoveni a „religiei de rit grecesc, odată cu „sfințirea“ primului mitropolit; atribuirea acestui act „Patriarhiei“ de Ohrida, față de care biserica Moldovei ar fi depins pînă la începutul secolului al XVII-lea — aserțiune cărturărească născută din interpretarea greșită a unor vechi informații analistice: *Cronicle slavo-române din sec. XV—XVI, publicate de Ioan Bogdan*, ediție P. P. Panaitescu, București, Editura Academiei, 1959, p. 49, 61, 178 și 193, și *Istoria bisericii române*, vol. I, p. 232—233; sau plasarea sinodului de la Florența în vremea lui Alexandru cel Bun, datorită preluării defectuoase a acelorăși știri: citindu-se greșit vealeatul, evenimentul a fost plasat, mai întîi, cu zece ani după data reală a desfășurării sale (1439), deci în domnia lui Alexandrel (vezi *Cronicle slavo-române...*, p. 49, 61 și 178), confundat apoi cu Alexandru cel Bun (vezi Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 86).

⁵¹ Miron Costin, *op. cit.*, p. 236.

⁵² După cum reiese din textul vechii titulaturi a domnilor Moldovei pe care îl prezintă (*ibidem*, p. 211), Miron Costin nu a cunoscut uricul lui Roman voievod, de la mănăstirea Pobrata, poate și datorită faptului că mitropolitul Dosoftei nu l-a pus în circulație decît cu prilejul alcătuirii <*Cronologiei*>, deci în intervalul 1678—1681 (vezi *Cronici și povestiri românești versificate*, p. 49), cînd <*Cronica polonă*> era deja redactată (vezi Miron Costin, *op. cit.*, p. 372—373).

⁵³ Este posibil ca acesta să fi fost recrutat chiar dintre slujitorii episcopului de Luț, cunoscut, desigur, lui Petru voievod — care se întîlnise aici, în 1388,

pe care îl folosise și predecesorul său⁵⁴. Dar, trecînd peste faptul că elaborarea noii titlaturii a domnului și modificarea formulei de sfîrșit a documentelor interne sugerează deja o altă sursă de inspirație diplomatică a scriitorului, informația documentară cu caracter direct sau retrospectiv a epocii confirmă întru totul posibilitatea folosirii unui număr sporit de dieci⁵⁵ în cancelaria lui Roman voievod și, implicit, a unei mai ample și mai variate activități scripturistice. Astfel, izbinda ulterioară, în grafia documentelor moldovenești, a școlii de tradiție sud-slavă, asupra celei din teritoriile rusești înglobate în statul polon⁵⁶ — al cărei ultim monument rămîne actul extern din 6 ianuarie 1395⁵⁷ —, nu se poate explica decît prin aportul unui scriitor de limbă slavă format în spiritul cancelariei Țării Românești sau, cel puțin, bun cunoscător al scrisului munteșesc, în general⁵⁸. Mai mult, încă, avînd în vedere că aspectul grafic al celor trei acte originale din anii 1399 și 1400 — deci înainte de prezența lui Grigore Țamblac

cu Vladislav Iagelo — și cu care mitropolitul Iosif va fi întreținut relații permanente, datorită similitudinii poziției lor față de Patriarhie (vezi C. Marinescu, *Înființarea mitropoliilor în Țara Românească și Moldova*, în „Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice”, sr. a III-a, tom. II (1924), p. 260—261). Pentru individualitatea tipologică a scrisului său în contextul diplomatiei galițiano-voli-niene din sec. al XIV-lea, vezi Wladyslaw Kuraszkiewicz, *Gramoty halicko-wolynskie XIV—XV wieku*, în „Bizantinoslavica”, IV (1932), nr. 2, p. 344.

⁵⁴ Chiar neglijîndu-se informațiile directe ale relatării „minunilor” din 1391 (vezi mai sus, nota 36), continuitatea activității acestuia este totuși în afară de orice îndoială, întrucît grafia documentelor originale din 30 martie 1392 și 5 ianuarie 1393 repetă aceleași particularități pe care le trădează și scrisorile din 1388 în legătură cu împrumutul lui Vladislav (cf. J. Bogdan, *op. cit.*, pl. 1, 2 și 3).

⁵⁵ Sau, cel puțin, a experienței acestora, întrucît în faza discutată a dezvoltării cancelariale nici nu era necesar un personal numeros (vezi Sig. Jakó și R. Manolescu, *op. cit.*, p. 82—83).

⁵⁶ A se compara J. Bogdan, *op. cit.*, pl. 1—4 (pentru grafia slavo-ruteană), cu D. P. Bogdan, *Despre domni moldoveni Ștefan I și Iuga*, p. 172 (paternitate neidentificabilă; vezi și mai jos); *D.I.R.*, A, veac. XIV—XV, vol. I, p. 432—433 (facsimile după documente scrise de un diac format în spirit muntean; vezi și mai jos, nota 137); P. P. Panaitescu, *Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru Episcopia armeană din Suceava*, în „Revista Istorică Română”, IV (1934), p. 45, J. Bogdan, *op. cit.*, pl. 9 și 10, și D. G. Ionescu, *op. cit.*, p. 338 (facsimile după primele acte scrise de Bratei); sau J. Bogdan, *op. cit.*, pl. 11 (facsimil după actul scris de Gird), iar toate acestea cu documentele Țării Românești din aceeași vreme (A. Sacerdoțeanu — D. P. Bogdan, *op. cit.*, pl. 1—3, 5—7 și 9).

⁵⁷ În ceea ce privește actul de credință al boierilor lui Ștefan voievod, ductul nefîngîrit al scrisului său pare să ateste, așa cum s-a mai observat (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 611), un diac deosebit de cel al omagiului domnesc. La o examinare atentă însă (cf. J. Bogdan, *op. cit.*, pl. 3, 4), elementele grafice similare nu întîrzie să apară. Mai mult încă, avînd aceeași factură ca și scrisul actului boierilor, primele două cuvinte ale omagiului domnesc: **Мнѣ Стефанъ** acuză o schimbare voită de către diac a ductului său, probabil datorită caracterului solemn al înscrisului juridic, și nicicum o altă paternitate.

⁵⁸ Pentru problematica slavonei moldovenești de la sfîrșitul secolului al XIV-lea, vezi și I. Iufu, *Despre prototipurile literaturii slavo-române din secolul al XV-lea*, în „Mitropolia Olteniei”, XV (1963), nr. 7—8, p. 511—535. Socotim însă că demarcația cronologică operată de autor între cele două „redacții”: medio-bulgară și ruso-ucraineană, pe terenul realităților moldovenești, este prea categorică. În fond, odată cu întemeierea mănăstirii Neamț, la originile căreia se află, după cum se știe, o importantă componentă munteană, răspîndirea scrisului religios de factură sud-slavă a obținut condiții optime, explicînd astfel și unciala „de tranziție” a documentelor moldovenești de la începutul secolului al XV-lea (vezi, în acest din urmă sens, D. P. Bogdan, *Diplomatica...*, p. 50).

la Suceava, când intervine în discuție și influența directă a unui reprezentant al scrisului slavon sud-dunărean⁵⁹ — dovedește deja această trăsătură⁶⁰, iar în vremea domniei lui Ștefan, între cele două țări nu au existat raporturi care să faciliteze astfel de preluări⁶¹, rezultă că perioada afectată rămâne tot aceea a anilor 1389—1394.

Pe de altă parte, valorificându-se premisele, îndreptățite, după cum s-a văzut, ale părții contribuții bisericești la organizarea activității diplomatice oficiale⁶², formația munteană a presupusului scriitor nu numai că se justifică întru totul, dar permite și identificarea celor ce au fost în măsură să colaboreze eventual cu diacul domnesc. Așa, de exemplu, avându-se în vedere că scriitorul actului din 7 ianuarie 1407⁶³, diacul Cîrd (Grăd), prin formularul și grafia utilizată⁶⁴ sau chiar prin numele său⁶⁵, își demonstrează tocmai această formație⁶⁶ și că la data redactării documentului el era deja în vîrstă⁶⁷, atunci debutul serviciului pe care îl efectua pe lângă mitropolitul Iosif⁶⁸ se cere a fi plasat, desigur, cu mult timp în urmă. Într-o situație similară se află și boierul Iațco⁶⁹, men-

⁵⁹ Cf. Sorin Ulea, *Gavril Uric, primul artist român cunoscut*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, XI (1964), nr. 2, p. 261.

⁶⁰ Comparînd, astfel, cele trei piese moldovenești cu documentele Tismaniai din anii <1374> și 1406—1407 (vezi A. Sacerdoțeanu — D. P. Bogdan, *op. cit.*, pl. 1, 7 și 9), relevăm grafiile specifice ale literelor **Т** (pornită de deasupra rîndului și coborîtă apoi pînă la baza acestuia) și **ОУ** (cu cel de al doilea semn suprascris distinct peste primul), folosirea la începutul sau chiar la sfîrșitul cuvintelor a literelor **д**, **б**, **с** și **в** mai dezvoltate ca mărime decît celelalte, precum și încheierea actului printr-o cruce de origine bizantină (vezi mai jos, nota 137).

⁶¹ Pentru relațiile moldo-muntene de la sfîrșitul secolului al XIV-lea, vezi D. Onciul, *Scrieri istorice*, ediție A. Sacerdoțeanu, vol. II, București, Editura Științifică, 1968, p. 123—126; I. Minea, *op. cit.*, vol. 41—43, 50 și 98—99; P. P. Poniștescu, *Mircea cel Bătrîn*, p. 231—235, 249, 269 și 276—281, iar pentru împrumuturi din experiența organizării statului feudal, sugestiv este, mai ales, cazul vornicului: N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători...*, p. 185—186 și 193.

⁶² Repetîndu-se astfel situația din Țara Românească: Lucia Djamo-Diaconiță, *Limba documentelor slavo-române din Țara Românească în sec. XIV și XV*, București, Editura Academiei, 1971, p. 19.

⁶³ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. 1, p. 52—54.

⁶⁴ Este semnificativă, pentru filiera aportului muntean, mai ales asemănarea scrisului lui Grăd cu cel al primului document slavon cunoscut din Țara Românească (A. Sacerdoțeanu-D. P. Bogdan, *op. cit.*, pl. 1) și reapariția particularităților grafice ale acestuia în anii 1406—1407, cu prilejul unor noi acte acordate mănăstirii Tismana (*ibidem*, pl. 7 și 9). Mai mult încă, primul dintre acestea din urmă este scris chiar în mănăstire, ceea ce permite să se presupună că ambele au fost redactate de către persoane formate la școala caligrafiei nicodimiene de la Tismana.

⁶⁵ Mai rar întîlnit în Moldova: cf. N. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, Editura Academiei, 1963, p. 287.

⁶⁶ Vezi și D. P. Bogdan, *Diplomatica...*, p. 58, n. 5.

⁶⁷ Întrucît fiul său, Isaia (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 104—105 și 112—113), devine peste foarte puțin timp, în 1415, logofăt al cancelariei domnești (*ibidem*, p. 117—118), calitate ce-i atestă implicit și o activitate relativ îndelungată.

⁶⁸ Așa sugerează, cel puțin, caracterul actului, emis mai întîi în numele mitropolitului și apoi al domnului, precum și faptul că, după grafie, nici unul din originalele epocii nu-i poate fi atribuit.

⁶⁹ Incontestabil, Iațco a fost unul din boierii de seamă ai primului deceniu din domnia lui Alexandru cel Bun. Altfel nu s-ar explica nici calitatea lui de purtător al sigiliului domnesc (vezi mai jos) și nici participarea la actele omagiale față de regele Poloniei (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 625 și 629).

ționat ca pisar în documentele ulterioare⁷⁰, și a cărui carieră încetează, de asemenea, curînd după 18 noiembrie 1409⁷¹. Mai mult încă, membru al soliei moldovenești trimisă de Alexandru cel Bun la Constantinopol, în 1401⁷², și probabil ctitor al mănăstirii Ițcani de lângă Suceava⁷³, el se dovedește nu numai un reprezentant de seamă al politicii domnești, ci și al intereselor bisericești, de care era, din motive greu de precizat deocamdată, strîns legat; iar continuarea, în forme aproape neschimbate, a conceptului diplomatic ilustrat de cele două documente interne ale lui Roman voievod, cu textul păstrat integral, în vremea „isprăvnicești” sale, îl revendică, fără îndoială, printre vechii colaboratori ai cancelariei domnești.

În acest caz, însă, lipsa unor probe materiale mai consistente ale celor ce au imprimat documentului moldovenesc caracteristicile menționate nu se pot atribui decît hazardului. Și, de fapt, odată apărut un anumit tip de document, în condițiile perpetuării factorilor care l-au generat, nu este oare firesc să se confere penuriilor informative ulterioare un astfel de caracter, iar amploarea lor să fie apreciată în funcție de capacitatea oficiului scripturistic respectiv și de raportul invers proporțional existent, în genere, între mărturiile scrise ale evului mediu și vechimea perioadelor din care acestea provin? Nu este, totodată, în deplină conformitate cu dezvoltarea istorică diminuarea însemnătății unui argument, ca cel al lacunei documentare, în raționamente de această natură, din moment ce posibilitatea contrară a fost certificată potențial?

În sfîrșit, informația de ordin sigilografic a perioadei sugerează, concludent după opinia noastră, aceeași preocupare domnească de organizare a activității scripturistice oficiale. Acum este documentată, de exemplu, pentru prima dată, folosirea sigiliului inelar al domnului, ca un contrasigiliu aplicat pe verso-ul

⁷⁰ M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, Iași, 1931, p. 625.

⁷¹ *D.I.R.*, A, veac. XIV—XV, vol. I, p. 21 (nr. 25) și urm. (documentele din 15 februarie 1410 și 14 aprilie 1411 sînt însă false: D. P. Bogdan, *Acte false atribuite lui Alexandru cel Bun*, în „Revista Arhivelor”, VIII (1965), nr. 2, p. 59—69).

⁷² Oricum, în vara anului 1401 el nu se afla în țară, de vreme ce porunca de sigilare a actului din 29 iunie o primește boierul Tamaș (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 84—85; pentru data sa inițială, vezi L. Șimanschi, *Falsificarea parțială a unui document din vremea lui Alexandru cel Bun*, în „Revista Arhivelor”, XLVIII (1971), vol. XXXIII, nr. 3, p. 181—183), iar actul din 30 iulie revine la vechea formulă: „S-a scris... sub pecetea noastră...” (*D.I.R.*, A, veac. XIV—XV, vol. I, p. 12, nr. 15).

⁷³ Existența mănăstirii în 1395 (N. Iorga, *Documente grecești privitoare la istoria Românilor*, în *Documente — Hurmuzaki*, vol. XIV, 1, București, 1915, p. 18, nr. XLI; vezi și N. Grigoraș și I. Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova pînă la mijlocul secolului al XV-lea*, ed. a II-a, revăzută, București, Editura Meridiane, p. 55, n. 4) elimină din discuție toate celelalte persoane cu numele de Iațco, din prima jumătate a secolului al XV-lea (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 464; vezi și Erast Hostiuc, *Istoricul fostei mănăstiri de maici din Ițcani*, extras din „Candela”, an. XXXIX, nr. 6—8, 1928, p. 11—12), indicîndu-l, aproape fără echivoc, pe cel la care ne referim aici, drept adevăratul ei ctitor. Dealtfel, nu este exclus ca Iațco să fi făcut parte și din solia trimisă de voievodul Ștefan, în 1395, la Constantinopol, avînd în vedere că tocmai pentru mănăstirea întemeiată recent de el se solicita „ctitoria... patriarhicească”.

pecetii mari⁷⁴, cu prilejul validării actului omagial din 5 ianuarie 1393⁷⁵. Și, dacă natura deosebită a acestuia sau probele sigilografice ulterioare nu permit constatarea unei adevărate proceduri cancelariale, ci doar soluționări temporare, asupra semnificațiilor celor două sigilii, în cazul discutat, nu credem că pot exista îndoeli, pecetea mare domnească fiind, în același timp, pecetea statului, iar cea mică, pecetea personală a domnului⁷⁶. Tocmai de aceea, inscripția sigiliului mic nici nu a inclus la început decât numele și titlul posesorului⁷⁷, elemente care, indiferent de calitatea acestuia, nu se modificau⁷⁸. Dealtfel, sensul deosebit pe care îl obține pecetea mare, în opoziție cu sigiliul inelar, reiese și din evoluția formulei diplomatice care îi anunța utilizarea, în actele interne ale domniei lui Roman voievod — deci tocmai în cele care constituiau un elaborat propriu, lipsit de influența precedentelor — menționându-se în mod expres atirnarea ei. Iar întregirea textului aceluiași sigiliu cu numele complet al țării, așa cum pare să sugereze confruntarea cu inscripția probabilă a pecetii lui Petru voievod⁷⁹, sau imprimarea sa în ceară verde, spre deosebire de ceara albă a sigiliilor precedente⁸⁰, vine să sugereze încă o dată amploarea reglementării cancelariale la care procedase noul domn, încă din primele luni de după înscăunare.

Iată deci că domnia lui Roman voievod concentrează nu numai dovezi incontestabile ale transformării serviciului cu caracter personal și condiționat din perioada anterioară în oficiu cancelarial cu un domeniu de manifestare permanent, cu o activitate reglementată și cu atribuții publice distincte, dar oferă și suficiente elemente care să justifice posibilitatea acestei transformări. Totodată, analiza factorilor social-politici care au imprimat măsura și modalitatea evoluției activității diplomatice de pînă acum relevă maturizarea acestora, atestînd, implicit, și necesitatea producerii transformării calitative menționate. Atributele puterii domnești apar astfel într-o succesiune asemănătoare celei din actele lui Mircea cel Bătrîn⁸¹, definindu-se, pentru prima dată fără echivoc, calitatea emi-

⁷⁴ Nu este exclus ca însăși pecetea mare să fi fost concepută abia acum, întrucît dimensiunile sigiliului lui Petru, atirnat la actul din 1387, sînt cele corespunzătoare tipului mijlociu (d. = 3,2 cm.): vezi originalul la Archiwum Głównie Akt Dawnych din Varșovia, Dokumenty pergaminowe (Archiwum koronne Krakowskie, Moldaviae), nr. 5334.

⁷⁵ E. Virtosu, *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești*, în *D.I.R., Introducere*, vol. II, p. 358—359.

⁷⁶ I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, vol. I, București, 1905, p. LXXI; D. P. Bogdan, *Diplomatica...*, p. 159; E. Virtosu, *op. cit.*, p. 359.

⁷⁷ Excepții se înregistrează abia mai târziu (E. Virtosu, *op. cit.*, p. 359—361), cînd și semnificația sigiliului se modifică, personală rămînînd numai folosirea, în timp ce caracterul său devine oficial.

⁷⁸ Un element sugestiv în acest sens oferă actul emis de cancelaria lui Iuga voievod în favoarea panului Braia (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 26—27), în care fostului domn, Ștefan, i se atribuie, totuși, titlul de „voievod”.

⁷⁹ Dacă aceasta repeta, firește, textul monetelor emise în aceeași vreme (vezi partea I-a, n. 103).

⁸⁰ Sigiliul actului din 1387 (vezi mai sus nota 74) a fost imprimat în ceară albă; în această situație este însă explicabil de ce copistul actului din 1384, deși se arată preocupat de nuanțele șnurului de mătase cu care era atirnată pecetea (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 6), ignorează culoarea nesemnificativă — deci albă — a acesteia.

⁸¹ *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, vol. I, întocmit de P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, Editura Academiei, 1966, nr. 8—17; vezi și D. Onciul, *op. cit.*, vol. II, p. 120—123; P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, p. 110—113.

tentului de „domn” (*господинъ*)⁸², „singur stăpînitor” (*самодержавный*) al Țării Moldovei, și adăugîndu-se chiar precizarea că este vorba de întreaga țară a Moldovei⁸³. Sugestiv, din acest ultim punct de vedere este îndeosebi asocierea pe care intitulăția actului omagial din 1393 i-a prilejuit-o diacului domnesc, calitatea de voievod a lui Roman fiind raportată la formațiunea teritorial-politică primară a statului feudal: voievodatul Moldovei, pe cînd calitatea sa de moștenitor (*АДАНЧУ*)⁸⁴ este corelată cu stăpînirea „întregii țări a Valahiei”⁸⁵. Pe de altă parte, înscrisura expresă a noii calități în textul omagiului însemna tocmai afirmarea prerogativelor interne ale domniei, pe care natura actului nu le îngăduia deocamdată în formularea lor proprie, „domnul” voievodului moldovean fiind însuși regele polonez⁸⁶. Analiza prevederilor speciale ale omagiului a demonstrat, dealtfel, atitudinea de independență pe care Roman voievod și-a manifestat-o cu acest prilej, comparativ cu obligațiile contractate de predecesorul sau de succesorul său, atitudine concretizată curînd prin participarea Moldovei la revolta antipolonă a cnezului Podoliei, Teodor Coriatovici⁸⁷. Totodată, lipsa unui act separat al boierilor și redactarea omagiului de către diacul domnului Moldovei sau introducerea unor elemente diplomatice deosebite față de actul lui Petru, ca, de exemplu, coroborăția, converg spre o concluzie asemănătoare.

S-ar părea totuși că valoarea terminologiei diplomatice menționate este serios diminuată în actele lui Roman voievod tocmai de interdependența, formal nemijlocită, care există între aspectul teritorial al stăpînirii domnești și natura ei intrinsecă. Acceptînd o astfel de cauzalitate ar fi însă greșit, credem, s-o unilateralizăm, căci nu atît întinderea unei stăpîniri îi conferă acesteia atributul suveranității, cît mai ales ansamblul raporturilor social-politice interne⁸⁸. Or, după cum s-a văzut, este indiscutabil că în îndelungata sa domnie Petru voievod a creat treptat puterii centrale, chiar dacă autoritatea acesteia nu se extinsese

⁸² Cum i-o atestă și pecetea, confecționată, desigur, la începutul domniei și mențîntă în această formă pînă la sfîrșitul ei; vezi și E. Virtosu, *op. cit.*, p. 358—359.

⁸³ Este interesant că această precizare a fost inclusă și în titulatura mitropolitilor moldoveni (Miron Costin, *Opere*, p. 237 și 386), deși actul din 1407 ianuarie 7 nu o atestă încă pentru Iosif (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 52). N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. III, p. 281, o pune însă, fără alte explicații, pe seama „pisarului polon”.

⁸⁴ Pentru înțelesul termenului, vezi C. Cihodaru, *Constituirea statului feudal moldovenesc și lupta pentru realizarea independenței lui*, în „Studii și cercetări științifice, Istorie”, Iași, XI (1960), fasc. 1, p. 64.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 64—66; P. P. Panaitescu, *Numele neamului și al țării noastre, în Interpretări românești*, București, 1947, p. 105; I. C. Chișimia, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, Ed. Acad., 1972, p. 55.

⁸⁶ Abia Alexandru cel Bun, în 1407 (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 628—629; vezi și C. Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei*, în „Revista Istorică Română”, X (1940), p. 279), cu prilejul confirmării omagiului din 1404, își păstrează în intitulăție calitatea de „domn”. Trebuie observat însă că nici terminologia slavonă a vremii nu permite o diferențiere clară a suzeranității de domnie, pentru ambele situații folosindu-se același substantiv. Tocmai de aceea, în cuprinsul actelor omagiale ale boierilor lui Roman sau Ștefan conducătorii statului moldovenesc au fost calificați „domni”, ca și suzeranul polon.

⁸⁷ C. Racoviță, *op. cit.*, p. 281—282 și 297—299; P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, p. 234—235; I. Minea, *op. cit.*, p. 44—45.

⁸⁸ De aceea, titulatura lui Roman trebuie apreciată în interdependența tuturor elementelor sale componente, care, singularizate, pot da naștere la interpretări divergente. Pentru această corelație, vezi E. Virtosu, *Titulatura domnilor și asocierea lor la domnie în Țara Românească și Moldova pînă în secolul al XVI-lea*, Editura Academiei, București, 1960 : *passim*.

încă asupra întregului teritoriu al Moldovei, o bază socială destul de largă pentru ca, într-un moment favorabil al contradicțiilor dintre feudalitatea tradițională și cea de factură mai nouă, aspirind la răsplata slujbei domnești, să încerce impunerea de fapt a dreptului ei de *dominium eminens*⁸⁹. Că acest moment a coincis, datorită unor împrejurări specifice, cu stabilirea hotarelor istorice ale statului moldovenesc, a putut fi, desigur, o realitate, dar o realitate derivind esențialmente din fenomenul anterior. Tocmai de aceea, nici însumarea mecanică a celor doi termeni folosiți în actul omagial din 1393 pentru a defini puterea lui Roman nu echivalează semantic calitatea de „domn”, după cum nici însușirea unuia nu presupune în mod obligatoriu prezența celorlalți⁹⁰.

Pe de altă parte, raportată la sfera actelor de autoritate care prin natura lor chintesențiau tocmai semnificațiile majore menționate, titulatura lui Roman voievod se dovedește totuși a fi nu numai consecința desăvârșirii unor fenomene, ci și, într-o anumită măsură, purtătoarea tendințelor calitativ superioare ale altora, manifeste deja, dar încă nerealizate. Așa de exemplu, după cum s-a observat⁹¹, limitele prerogativelor domnești erau încă departe de a putea crea obligativitatea înscrierii în forme juridice a tuturor categoriilor de proprietăți existente în Moldova sau a transferurilor de drepturi care se efectuau perennent, natura actelor cancelariale fiind precumpănitor donativă⁹². Mai mult chiar, practica înzestrării sprijinitorilor domniei cu stăpîniri fără privilegiu, inițiată încă de Petru voievod, în măsura posibilităților care i-au marcat opera de guvernămînt, nu numai că nu a fost abandonată, ci, dimpotrivă, preluată și extinsă, după cît se pare, pînă la limitele unei politici curente, menite să diferențieze întrucîtva regimul concedărilor domnești. Într-adevăr, odată consfințită „uric, cu tot venitul”, condiționarea și, deci, provizoriatul unei dăanii fără privilegiu se atenua sensibil, iar relativizarea motivelor de aplicare a retractului seniorial, în urma schimbărilor normale de domnie, sfîrșea, de fapt, prin a-l anula. Tocmai de aceea, în cazurile în care puterea centrală a considerat necesar menținerea unui control mai eficient asupra îndatoririlor beneficiarilor, ea nici nu a trecut la consfințirea în scris a dispoziției donative. Dealtfel, contrar aparențelor, așa numitele „vislujenii”⁹³ nu-și dovedesc niciodată o origine mai veche⁹⁴ decît ulti-

⁸⁹ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 91—92. Trebuie relevat însă că acest drept, a cărui aplicare a fost poate înlesnită de caracterul „descălecătului” moldovenesc, nu s-a realizat în mod abstract, ci numai în măsura permisă de evoluția raportului de forțe dintre domnie, ca exponenta unor interese sociale mai largi, și feudalitate.

⁹⁰ În 1399, după cum se știe, Ștefan, deși menționat ca voievod în sfatul lui Iuga, nu mai era totuși domn, în 1400, Ivașco, intitulîndu-se moștenitor al tronului moldovenesc, nu era însă voievod, iar în 1444, Petru, voievod și moștenitor al Moldovei, aspira doar la domnia țării, de care se bucura numai ca asociat al fratelui său.

⁹¹ A. Sacerdoțeanu, *Instituțiile supreme ale Moldovei în secolele XIV—XV*, în „Revista Arhivelor”, IX (1966), nr. 2, p. 24—27.

⁹² V. Costăchel, *op. cit.*, p. 77—78.

⁹³ *Ibidem*, p. 53—55, se analizează sensul general al termenului, fiind atribuit tuturor daniilor domnești acordate ca răsplată a slujbei. Documentar, însă, el nu se folosește în primele decenii ale secolului al XV-lea, decît pentru miluirile fără privilegiu.

⁹⁴ Adică în vremea „descălecătului”: cf. A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol. III, ed. a II-a, p. 46—49; I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 91; C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. I, ed. a IV-a, București, 1942, p. 400, etc. De fapt, proprietățile boierești formate, desigur, și în urma acestui act politic, nu au putut reprezenta, după părerea noastră, decît înstăpîniri ale elementelor feudale din anturajul voievodului, pe care acesta, în lipsa sau insuficiența prerogativelor domnești, le-a recunoscut tacit. Pentru caracterul descălecării, vezi și R. Rosetti, *Pămîntul, sătenii și stăpînii*, București, 1907, p. 130—137.

mul deceniu al secolului al XIV-lea,⁹⁵ acordarea lor continuând apoi și în domnia lui Alexandru cel Bun, după cum atestă documentele de mai târziu ale boierimii moldovene⁹⁶.

Firește însă că aceste insuficiențe nu au fost totuși de natură să afecteze caracterul fundamental al noii activități de cancelarie, ci, într-o proporție greu de precizat deocamdată, doar amploarea ei, mai ales că, sub unele aspecte, atât donațiile cu privilegiu, cât și simplele „vislujenii” reprezentau în același timp și confirmări ale stăpînirilor feudale infiltrate anterior în cadrul obștilor țărănești⁹⁷. Așa se și explică, probabil, timiditatea cu care apare în formularul diplomatic moldovenesc condiționarea drepturilor de proprietate ale beneficiarilor prin clauza rezervativă sau libertatea deplină cu care dispun asupra „vislujeniilor”, posesorii acestora⁹⁸. Totodată, nu trebuie neglijat nici efectul contrar al practicării donațiilor fără privilegiu, adică tendința timpurie a beneficiarilor de a-l obține, ceea ce de fapt s-a și întîmplat în vremea lui Alexandru cel Bun, cînd, pentru unele stăpîniri viagere, se va introduce actul sigilat cu pecetea mică domnească⁹⁹.

Condiționarea libertății de acțiune a autorității domnești, în cauzalitatea sa esențială, apare, pe de altă parte, la fel de explicit, în documentele lui Roman, ca și sensurile politice ale titlaturii sale. Într-adevăr, spre deosebire de martorii donației din 1384 sau de împuterniciții omagiului din 1387, formularul înscrie, de această dată, „credința”, deci consimțămîntul și garanția boierilor care alcătuiesc

⁹⁵ Vezi, în sensul aceleiași interpretări, și V. Costăchel, *op. cit.*, p. 82—83. Singura vislujenie reclamînd o proveniență anterioară ar putea fi considerată, eventual, cea a boierului Bîrlă (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 129—130), menționat chiar în documentele lui Petru voievod (*ibidem*, p. 5—6, și vol. II, p. 601—602) și mort probabil înainte de 1393, cînd în sfatul domnesc apar fiii săi (*ibidem*, vol. I, p. 14—15; tocmai de aceea, el nu se confundă cu Bîrlă de la Hîrlău, cum au presupus M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 130, sau N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV—XVII*, București, Editura Enciclopedică, 1971, p. 285, mai ales că acesta apare în sfat concomitent cu fiii primului și, uneori, în urma lor, iar la credința sa se adaugă și cea a copiilor săi, alții, deci, decît Baliță și Sin.). Dar, și de această dată, analiza elementelor de conținut atestă caracterul cu totul special al daniei domnești. Observăm, astfel, că cele două sate în cauză: Provorotie și Oprișinți, se aflau în imediata vecinătate a reședinței de la Siret, deci într-o zonă supusă de timpuriu controlului domnesc și poate chiar dependentă direct de domnie dacă această înlocuise aici un mai vechi voievodat. Pe de altă parte, nu credem că este deloc întîmplătoare repetarea numelor celor două sate pe Tazlăul Sărat, sub formele: Provozești și Poiana lui Opriș, și nici stăpînirea acestora de către urmașii unui Ștefan al lui Borilă „care-și avea casa tocmai în Cîmpul lui Dragoș” (*ibidem*, vol. I, p. 131—133). Ne aflăm, evident, în fața unor repercusiuni, insuficient de clare, ale evenimentelor care au marcat întemeierea Moldovei, dar în măsură totuși să justifice substratul particular al daniei menționate.

⁹⁶ *D.I.R.*, A, veac. XIV—XV, vol. I, p. 38 (nr. 44), 84—85 (nr. 94), 124—125 (nr. 154) etc.

⁹⁷ Este neîndoielnic, după părerea noastră, că alegerea satelor dăruite nu se făcea arbitrar și nici nu era condiționată doar de posibilitățile domniei. Chiar dania discutată mai sus (vezi nota 95) își demonstrează, dealtfel, acest mobil, întrucît, în aceeași zonă, neamul Bîrlă-Bîrlîci stăpînea un adevărat domeniu feudal (vezi, de exemplu, *D.I.R.*, A, veac. XVI, vol. I, p. 69—70, nr. 64 — pentru Telebecinți și Trestineț, sau vol. III, p. 68, nr. 87, și p. 100, nr. 127 — pentru Bîrlînți și Ardănești, acesta din urmă dispărut). Dealtfel, cu inadvertențe și limite explicabile, acest caracter al daniilor domnești era sesizat încă de R. Rosetti, *op. cit.*, p. 132—137.

⁹⁸ V. Costăchel, *op. cit.*, p. 79—84.

⁹⁹ *D.I.R.*, A, veac. XIV—XV, vol. I, p. 36, nr. 41.

sfatul domnesc. Și, deși acesta nu este încă menționat ca atare¹⁰⁰, sîntem de părere că expresia finală a formulei: „și credința tuturor boierilor moldoveni“, completată ulterior cu precizarea „mari și mici“, presupune implicit calitatea de reprezentanți a celor denumiți anterior — firește, de reprezentanți prin poziția lor socială deosebită. Mai mult chiar, documentul intern din 1393 este emis, așa cum arată însăși titlatura sa, nu numai în numele domnului, ci și al boierilor¹⁰¹, care alcătuiau deci un organ cu atribuții statale recunoscute. Apariția primilor dregători oficiali ai puterii centrale încă din vremea domniei lui Petru¹⁰², ca urmare a organizării principalelor domenii de viață feudală supuse direct controlului voievodal, nu poate constitui, din acest punct de vedere, un contrargument, întrucît sfatul domnesc, în accepțiunea sa de exponent al intereselor generale ale feudalității moldovenești, nu s-a realizat decît începînd din momentul cînd diferențierea între boierimea titrată sau cea netitrată, pe de o parte, și între dregătorii publici sau cei personali, pe de altă parte, a impus o reglementare. Or, acest moment coincide, după cum sugerează structura listei martorilor din documentul intern al anului 1393, tot cu domnia lui Roman voievod.

În același timp, extinderea pe care o capătă încă de acum elementul diplomatic al consemnării acordului boierilor de sfat din documentele moldovenești, precum și plasarea acestuia înainte de porunca domnească de sigilare a actului demonstrează nu numai importanța aprobării de către sfat a deciziilor domnești, ci și, din punctul de vedere care interesează aici, participarea efectivă a acestuia la elaborarea hotărîrilor și interesul ce-l acorda redactării actelor de proprietate. Pentru feudalitatea tradițională sau pentru cea care abia în noile condiții se forma, instituția sfatului domnesc reprezintă însă o garanție certă a valabilității înscrisurilor juridice domnești, cu atît mai necesară, cu cît intensificarea contradicțiilor sociale impunea tot mai mult delimitarea clară a drepturilor și obligațiilor de esență feudală.

Apariția privilegiilor de proprietate și, ca o condiție *sine qua non* a elaborării acestora, constituirea cancelariei centrale de stat formează, așadar, reflexul obiectiv și determinat al procesului general de instituționalizare a vieții societății moldovenești din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, proces declanșat de întemeierea statului feudal și în a cărui desfășurare domniile succesive ale voievozilor Bogdan, Lațcu și Petru au reprezentat tot atîtea etape de căutări și împliniri parțiale. Ca orice fapt istoric, însă, rezultînd dintr-o evoluție sinuoasă și deseori contradictorie, debutul serviciului cancelarial moldovenesc nu a putut fi lipsit de incertitudini și inconsecvențe, de natură să pună chiar la îndoială însăși producerea acestuia. Cîteva dintre ele, așa cum am avut prilejul să menționăm încă din paragrafele anterioare, și anume: înzestrarea stăpînilor feudali cu privilegiile de proprietate, morfologia formularului diplomatic, precum și structura organizatorică a serviciului scripturistic, solicită în special perspectiva istorică a devenirii lor ulterioare, perspectivă cu atît mai necesară, cu cît informații și interpretări noi modifică întrucîtva vechile concluzii. Tocmai de aceea, în încheierea cercetării pe care ne-am propus-o, etapa inițială a istoriei cancelariei centrale de stat, marcată de domniile, convergente în tendințele lor fundamentale, ale lui Roman și Alexandru cel Bun, se cuvine a fi reținută, cel puțin din necesitatea clarificării aspectelor enunțate.

¹⁰⁰ Cf. C. Cihodaru, *Sfatul domnesc și sfatul de obște în Moldova (sec. XV—XVIII)*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie“ — Iași, I (1964), p. 56—57; N. Stoicescu, *Sfatul domnesc...*, p. 14.

¹⁰¹ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 13.

¹⁰² C. C. Giurescu, *Contribuții la studiul marilor dregăorii*, p. 77—78; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 193—194.

În ciuda debutului său promițător, ultimul deceniu al secolului al XIV-lea s-a caracterizat în continuare, după cum se știe, printr-o accentuată instabilitate politică¹⁰³, la declanșarea căreia, dacă nu cumva a contribuit însăși înscăunarea lui Roman, atunci politica de autoritate a acestuia a promovat-o cu siguranță. Fenomenul nu era însă în măsură să favorizeze amplificarea proceselor cauzale analizate în paragrafele anterioare și nici să ofere activității de cancelarie condițiile necesare unei desfășurări normale. Domnia lui Ștefan voievod, cu incertitudinea sa în ceea ce privește statutul puterii centrale¹⁰⁴, nu putea să trezească, de exemplu, decât îndreptățite rezerve din partea eventualilor beneficiari ai actelor de proprietate și să provoace totodată dificultăți procedurale în emiterea acestora ușor de presupus. Tocmai de aceea, este mai mult decât probabil că menționarea consimțământului principalilor membri ai familiei domnești, cu prilejul daniei din 1398 către mănăstirea Probota¹⁰⁵, s-a datorat nu atât semnificației actului în sine, cât mai ales necesității, resimțite de înșiși emitenții, de a i se garanta acestuia o deplină validitate ulterioară; iar caracterul, aparent neobișnuit, al documentului emis de către Alexandru cel Bun, la 20 iulie 1404¹⁰⁶, în forme aproape identice, dar fără specificarea necesară a confirmării daniei din 1398¹⁰⁷, repetându-se astfel însuși actul juridic al dării celor două sate către aceeași mănăstire, este tocmai o dovadă în acest sens. De asemenea, dispariția din cadrul formulei coroborăției a ordinului de sigilare a actelor, înlocuit cu anunțarea validării directe a acestora de către emitenț¹⁰⁸, poate fi pusă pe seama unei dezorganizări temporare a oficiului cancelarial, mai ales că locul diacului rutean al lui Roman fusese luat acum de un altul, provenit din același mediu¹⁰⁹, dar fără experiența moldovenească a predecesorului, iar pentru redactarea actului din 1398 nu este exclus să se fi apelat la serviciul scriitorului mitropolitan, Gîrdu¹¹⁰.

¹⁰³ Este suficient să amintim deseale războaie și schimbări de domnie pe care le-a invocat, în 1401, delegația moldovenească trimisă la Patriarhia din Constantinopol de către Alexandru cel Bun (N. Iorga, *Documente grecești...*, în *Documente-Hurmuzachi*, XIV, 1, p. 35).

¹⁰⁴ C. Cihodaru, *Tradiția letopisețelor...*, p. 30—36; vezi însă și opinia lui Radu Manolescu, *Campania lui Sigismund de Luxemburg în Moldova (1395)*, în „Analele Universității București”, seria Științe Sociale. Istorie, an. XV (1966), p. 61—62, despre aderența internă a noii domnii, deși atât sprijinul unanim obținut de Ștefan pentru respingerea intervenției maghiare, cât și prezența în jurul său a aceleiași boierimi cu care colaborase și Roman, nu comportă decât implicații strict politice.

¹⁰⁵ D. P. Bogdan, *Despre domnii moldoveni Ștefan I și Iuga*, p. 169.

¹⁰⁶ *D.I.R.*, A, veac. XIV—XV, vol. I, p. 14—15. Documentul din 1398 se află într-un rezumat mai dezvoltat decât cel publicat de M. Costăchescu, la Arh. St. Iași, CLXXV/40, f. 25v. (aici se menționează numele boierilor hotarnici, care sînt aceiași cu cei din 1404).

¹⁰⁷ Dealtfel, spre deosebire de Țara Românească, unde reconfirmările stăpînirilor mănăstirești ne întîmpină încă de la primele acte (*Documenta Romaniae Historica*, B, vol. I, p. 35, nr. 14, p. 41, nr. 16, p. 44, nr. 17 etc.), în Moldova ele apar abia la sfîrșitul domniei lui Alexandru cel Bun (*D.I.R.*, A, veac. XIV—XV, vol. I, p. 73, nr. 83 și 84, nr. 93 — pentru mănăstirea Humor, p. 85—86, nr. 95—96, și p. 90, nr. 102 — pentru mănăstirea Neamț).

¹⁰⁸ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 611, 614—615 și 617.

¹⁰⁹ Pe care-l atestă atât grafia cât și limba (cf. J. Bogdan, *op. cit.*, pl. 1—3, cu pl. 32—4).

¹¹⁰ Prezența mitropolitului Iosif printre martorii documentului din 1398 iulie 2 lasă să se presupună că redactarea actului a aparținut chiar diacului său, pe care folosirea trecutului *Аадоѡ—Аадоѡмъ* atât în acest act, cât și în cel din 1407

În ciuda acestor impedimente, domnia lui Ștefan voievod ilustrează totuși o sugestivă corespondență cu Patriarhia din Constantinopol¹¹¹, care, din păcate, nu ni s-a păstrat, sau prima redactare a unui salv-conduct¹¹². Tot de acum datează, de asemenea, cea dintâi mențiune a unui document alcătuit în afara cancelariei domnești, și anume, procura înminată de un boier al lui Ștefan voievod, Ioan, fiul lui Costea¹¹³, persoanei care trebuia să reprezinte interesele domnului într-un proces din Ungaria¹¹⁴, după cum necesitatea împuternicirii pentru Iacob Toth presupune eliberarea unui act asemănător reprezentantului inițial al voievoedului de către însuși oficiul cancelariei al acestuia.

În ceea ce privește interpolația pe care Axinte Uricariul o face cu prilejul transcrierii operei lui Grigore Ureche, precizînd că la mănăstirea Barnovschi din Iași se afla un privilegiu din anul 1398 (6906)¹¹⁵, avînd ca emitent pe Alexandru cel Bun, știrea comportă de această dată, după părerea noastră, un grad de aproximație suficient pentru a îndreptăți atitudinea circumspectă cu care a și fost tratată pînă acum. Firește, probabilitatea înscrierii numelui lui Alexandru cel Bun în intitulația unui act din anul 1398 nu poate fi întru totul exclusă, mai ales că o situație similară oferă și uricul din același an acordat mănăstirii Po-brata¹¹⁶ sau cel de la sfîrșitul anului următor, provenind din cancelaria lui Iuga voievod¹¹⁷. Rezervele nu întîrzie totuși să se contureze, atunci cînd se încearcă valorificarea acestei informații, întrucît emiterea unui act numai în numele lui Alexandru nu pare posibilă, chiar dacă s-ar accepta ca dată reală a înscăunării sale vîleatul 6907 (1399), transmis de letopisețele slavo-române¹¹⁸. Tocmai de aceea, cercetarea împrejurărilor în care a putut să apară un astfel de act la mănăstirea Barnovschi reprezintă, deocamdată, singura metodă de natură să ofere eventual elemente noi de estimare calitativă a precizării cronicarului moldovean. Și într-adevăr, observațiile referitoare la fondul arhivist al mănăstirii, în măsura permisă de materialul documentar conservat, relevă cîteva aspecte extrem de sugestive în acest sens. Menționăm astfel că, din motive nu îndeajuns de clare, dar totuși neîndoielnice, o parte a documentelor aflate în păstrarea Episcopiei de Roman, în calitatea ei de beneficiar, au ajuns să fie cunoscute călugărilor de la mănăstirile Barnovschi, Bîrnova și Nicoriță¹¹⁹, ctitorite în aceeași domnie și

(cf. M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 16 și 53), în locul obișnuitului **ДАН БМН** și îl trădează.

¹¹¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 25, nr. XLIV: „Preacucernicul chir Petru a adus smereniei noastre scrisorile Domniei tale (adică ale lui Ștefan voievod, *n.n.*) ...”. Aceleiași categorii îi aparține probabil și scrisoarea lui „Isac din Maurovlachia” (ibidem, p. 18, nr. XLI), întrucît, în contextul conflictului cu Patriarhia cererea acestuia presupune consimțămîntul tacit al domnului.

¹¹² M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 616–617.

¹¹³ Probabil Costea „valahul”, dat fiind rolul politic deosebit al acestuia în evenimentele epocii (ibidem, p. 623–624; C. Racoviță, *op. cit.*, p. 251 și 270–271).

¹¹⁴ Victor Motogna, *Ceva nou privitor la Ștefan I (II?)*, *Domnul Moldovei* (c. 1394–1400), în „Revista istorică”, VIII (1922), p. 193–194.

¹¹⁵ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 75.

¹¹⁶ „...Cînd era vîleatul 6906 <1398>, Ștefan vodă și fratele său, Alexandru vodă (s. ns.), aceia de Dumnedzău pomeniții domni de la-nceputul țării...” (Șt. Dinulescu, *op. cit.*, p. 147–148).

¹¹⁷ „...noi, Iuga v<oi>vod, domnul Țării Moldovii, cu frații domnii mei, d<u>m<nea>l<or> Alecsandru (s. ns.) și Bogdan” (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 21).

¹¹⁸ *Cronicile slavo-române...*, p. 6 (14), 44 (48) etc. Vezi și I. Minea, *op. cit.*, p. 94 și 97–98; C. Cihodaru, *Tradiția letopisețelor...*, p. 38–39.

¹¹⁹ Altfel nu se explică nici înregistrarea privilegiilor referitoare la satul Muntenii Scutași, al Episcopiei de Roman, în condicile lor (*Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, vol. I, București, 1957, p. 14, nr. 16, și 73–74, nr. 251), sau folosirea uricului din 1414 august 2 de către

închinat apoi Sfântului Mormint, deoarece, inspirându-se din prevederile unuia dintre ele, aceștia au realizat, probabil în secolul al XVIII-lea, falsificatul cu data de 31 aprilie 1499¹²⁰. Pornindu-se însă de la această constatare, este de presupus că și privilegiul acordat de Alexandru cel Bun bisericii Sf. Vineri din Roman, în anul 1408 (6916)¹²¹, s-a aflat temporar în arhiva mănăstirii Barnovschi, unde a putut fi examinat într-adevăr de către Axinte Uricariul. Diferența de zece ani între vâleatul transcris în interpolație și cel al documentului original s-ar explica, în acest caz, nu printr-o eroare de lectură¹²², ci printr-un lapsus provocat de scurgerea vremii, mai ales că, în momentul copierii manuscrisului, croniciarul n-a avut, desigur, posibilitatea unei verificări imediate a pergamentului la care se referea.

Fenomen complex și cu repercusiuni neașteptate, în total dezacord uneori, asupra dezvoltării generale a statului și societății, instabilitatea politică din Moldova a atins în ultimii ani ai secolului al XIV-lea forme de manifestare violente¹²³, care-i anunțau iminentul dezdomnământ. Dar, spre deosebire de domnia lui Ștefan voievod, când emiterea privilegiilor de proprietate feudală, dacă nu a încetat, a fost cel puțin redusă la proporții neînsemnate, stăpânirea succesorului său, Iuga, în ciuda aceluiași provizorat, pe care i-l conferea, se pare, încălcarea unui anumit drept de succesiune¹²⁴, a marcat, dimpotrivă, după cum sugerează raportul dintre numărul actelor păstrate și cel al anilor domnii¹²⁵, o intensificare apreciabilă a activității de cancelarie. Situația se explică, desigur, prin interesul noului domn de a-și crea o bază socială cât mai largă, întărirea sau concedarea unor sate în stăpânirea boierească fiind mijlocul cel mai eficace de cîștigare a fidelității beneficiarilor. O interpretare asemănătoare sugerează, dealtfel, și câteva din elementele interne ale actelor discutate, ca de exemplu: afirmarea drepturilor domnești de stăpânire superioară asupra unor sate aflate în diverse regiuni ale țării, mai îndepărtate de nucleul teritorial incipient al statului feudal, sau revenirea la intitulăția fără echivoc a documentelor lui Roman voievod¹²⁶.

vechilul Epitropiei Sfântului Mormint tocmai pentru satul Munteni, trecut, între timp, în stăpânirea mănăstirii Nicoriță (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 109) și nici lipsa originalului din depozitul inițial (cf. Melchisedek, *Chronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, partea I, București, 1874).

¹²⁰ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 133—134.

¹²¹ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 60—63. Notăm, în sprijinul aceleiași deducții, și împrejurarea conservării într-un fond comun a copiilor efectuate, tot în secolul al XVIII-lea, după documentele din 1408, 1414 și 1499 (vezi Bibl. Acad., LXIII/33 și LXV/22; LXIV/1; LXIV/10), împrejurare al cărei caracter nu poate fi desigur întâmplător.

¹²² Data originalului, conservându-se în condiții optime pînă astăzi, s-ar opune, dealtfel, unei asemenea supoziții: cf. J. Bogdan, *op. cit.*, pl. 14, și *D.I.R.*, A, veac. XIV—XV, vol. I, p. 436.

¹²³ I. Minea, *op. cit.*, p. 93—99; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 276—281.

¹²⁴ C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 23—27 și 36—40.

¹²⁵ Excluzînd uricul satelor Brătîla, datorită falsității sale (vezi mai sus, nota 20), rămîn, pentru o domnie de maximum un an și opt luni (la 2 iulie 1398 Ștefan era sigur domn, iar la 23 aprilie 1400 — cel mai tîrziu, întrucît nu este exclus nici anul 1399: vezi C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 38 —, Alexandru cel Bun ocupa scaunul țării), trei documente, adică cele emise în favoarea boierilor Braia, Șerban Hîndău și Țiban.

¹²⁶ Adică, la înscrierea calității de domn în intitulăție, deoarece nici în actul omagial din 6 ianuarie 1395 și nici în salv-conductul din 3 februarie 1397, Ștefan nu purtase decît titlul de voievod. Atributul de „domn” ce i se conferă în cele două acte omagiale boierești are, firește, un sens generic. Mai aproape de realitate ar putea să fie însă titlul de „mare voievod” pe care i-l acordă cancelaria patriarhală (N. Iorga, *op. cit.*, p. 20, nr. XLIV; vezi și E. Virtosu, *Titulatura*

Oricum, chiar dacă n-ar putea fi vorba de o intensificare propriu-zisă a activității de cancelarie și chiar în condițiile incertitudinii provocate de lipsa pașajelor corespunzătoare în toate cele trei forme sub care ni s-a transmis actul din 1398, formularul actelor de proprietate feudală emise acum se prezintă, comparativ cu cel al documentelor din anii 1392—1393, ca evident îmbunătățit, atât sub aspectul înălțurii logice a unora dintre elementele componente ale intitulăției și dispoziției¹²⁷ sau al amplificării altora, din narație, dispoziție și coroborare¹²⁸, cât și sub cel al introducerii unor formule relativ noi, ca sancțiunea¹²⁹. De asemenea, înscrierea în cuprinsul poruncii de validare a numelui boierului Iațco dovedește că din punct de vedere organizatoric se produsese deja o evoluție, în cadrul vechilor raporturi dintre domn și diac interpunându-se o a treia persoană, cu rol evident de îndrumare a activității cancelariale. Ascendența ei se datora calității de păstrător al sigiliului domnesc, pe care, spre deosebire de diacul străin al lui Roman voievod, boierul Iațco o obținuse indiscutabil. Numai în acest fel s-ar putea explica de ce la 28 iunie 1401, în lipsa lui Iațco¹³⁰, porunca de sigilare este adresată lui Tamaș, și nu lui Bratei, deși acesta scrie actul în calitate de logofăt¹³¹, sau de ce, peste numai o lună, la 30 iulie 1401, același Bratei, redactând un act, este adevărat, cu caracter special și sub îndrumarea directă a domnului, nu primește, nici de această dată, ordinul de validare¹³², după cum nu-l va primi nici în anul următor, cu prilejul întocmirii actului de supunere a lui Alexandru cel Bun față de regele polon¹³³.

Dealtfel, distincția dintre redactorul și autenticatorul actului, pe de o parte, sau dintre acesta din urmă și logofătul cancelariei domnești, începând din momentul când documentele îl atestă, pe de altă parte, constituia probabil o moștenire a practicii scripturistice anterioare, când serviciul temporar al scriitorilor de acte nu era de natură să favorizeze asimilarea celor două funcții. Și, dacă pentru perioada inițială de utilizare a ei, pecetea se aflase, desigur, chiar în păstrarea domnului, iar ulterior, poate încă de la sfârșitul domniei lui Petru, fusese încredințată unui dregător personal¹³⁴, este de presupus că intensificarea

domnilor..., p. 208), deși nu este sigur că scrisoarea domnului cuprindea elemente de natură să sugereze un atribut asemănător celui cu care erau desemnați conducătorii Țării Românești.

¹²⁷ Menționăm, în special, structura: „+Din mila lui Dumnezeu, noi, ...voievod, domn al Țării Moldovei”, sau reluarea parțială a narației de către dispoziție, elemente rămase definitive în uzul cancelariei domnești (vezi și D. P. Bogdan, *Diplomatica...*, p. 80—81).

¹²⁸ Actul din 28 noiembrie înfățișează, de exemplu, forma cea mai dezvoltată a narației la care s-a ajuns în privilegiile acordate stăpînirilor boierești, înșiruiind numele domnilor răposați. O reluare integrală a formulei se pare că a intenționat, pentru a renunța mai apoi, și logofătul Bratei, în actul din 28 iunie 1401 (vezi facsimile în D. P. Bogdan, *Acte false...*, p. 70, și L. Șimanschi, *Falsificarea parțială...*, p. 480), unde conturul literei răzuite dinaintea cuvintului *о(т)ъвоу* sgerează un *Б*, deci începutul numelui *БОИДАНЪ*.

¹²⁹ Admițând redactarea actului din 1398 iulie 2 de către diacul Gird (vezi mai sus, nota 110), și reținând caracterul donației pe care el o consfințește, se poate desigur presupune că formularul cuprindea în mod necesar și sancțiunea.

¹³⁰ Vezi mai sus, notele 79 și 80.

¹³¹ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 85—86.

¹³² P. P. Panaitescu, *Hrisovul lui Alexandru cel Bun...*, p. 45—46.

¹³³ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 621—622, scrisul fiind, într-adevăr, cel al lui Bratei (vezi J. Bogdan, *op. cit.*, pl. 9).

¹³⁴ Cel puțin așa rezultă din formula coroborăției documentului acordat călugărilor dominicani de la biserica Sf. Ioan Botezătorul din Siret: „In cuius concessionis testimonium, sigillum nostrum duximus praesentibus appendendum...” (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 5). Neconcordanța dintre textul acesteia și cel al formulei corespunzătoare din documentele anilor 1387 și 1388 nu poate pro-

activității diplomatice a impus în cele din urmă lui Roman voievod permanențizarea funcției acestuia și trecerea serviciului cancelarial sub controlul său¹³⁵. Rezolvarea apare astfel cu atât mai normală, cu cât este dificil să se atribuie sursei și agitatei domnii a lui Iuga voievod preocupări de această natură. Pe de altă parte, dată fiind influența vădită a cancelariei polone, nu este deloc exclus ca oficiul scripturistic moldovenesc să-și fi dezvoltat inițial structura sa organizatorică tocmai după modelul oferit de aceasta, tinzând, cu alte cuvinte, spre un cancelariat reprezentat sau cel puțin patronat de clerici¹³⁶. Rolul jucat de Iațco în viața religioasă a țării apare astfel pe deplin justificat, după cum din această corelație rezultă un nou argument în favoarea relativei vechimi, față de domnia lui Iuga voievod, a reglementării cancelariale discutate.

S-ar părea totuși că interpretarea propusă mai sus este serios impietată de similitudinile scrisului celor trei piese originale provenind din intervalul anilor 1399—1400, similitudini care, atestând redacția aceluiași pisar, îl recomandă întrucâtva în acest rol chiar pe cel ce a îndeplinit temporar și atribuțiile viitoarei logofeții, adică pe însuși boierul Iațco¹³⁷. Trecind însă peste împrejurarea specială a domniei lui Iuga voievod, când acesta nu a dispus poate de un alt pisar în afara lui Iațco, este de observat că atât grafia, cât și ortografia sau limba fragmentului de original ilustrând activitatea cancelariei sale prezintă suficiente particularități¹³⁸, față de cele două pergamene din anul 1400, pentru a i se atribui o altă paternitate, după cum chiar copia slavă a uricului emis panului Braia permite observarea unor deosebiri de formular și expresii slave¹³⁹, comparativ cu cele trei documente originale, care nu pot conflui decît spre o concluzie asemănătoare. Oricare, deci, dintre actele în discuție ar fi atribuite redacției directe a lui Iațco¹⁴⁰, existența unui al doilea scriitor în subordinea sale ni se pare în afară de orice îndoială; și, dacă particularitățile ductului se opun identificării acestuia cu viitorul logofăt al cancelariei, Bratei, plasarea activității diacului Roman — răsplătit, în 1412, de către Alexandru cel Bun, cu două sate pe Taz-

voca îndoilei, întrucît, așa cum s-a menționat deja (vezi partea I-a, nota 130), este posibil ca dania lui Petru să fi fost făcută mai târziu, în anul 1389, evoluția coroborăției devenind, astfel, normală.

¹³⁵ Mai ales că, pentru uzul personal, domnul dispune acum de sigiliul mic (vezi mai sus).

¹³⁶ N. Grămadă, *op. cit.*, p. 139.

¹³⁷ Pentru identitatea redacției documentelor din 29 iunie și 4 august 1400, considerată ca fiind cea a lui Iațco, s-a pronunțat și A. Sacerdoțeanu, *Sfatul domnesc al Moldovei pînă la Ștefan cel Mare*, în „Revista Arhivelor”, X (1967), nr. 2, p. 90 (actul din 11 septembrie, cunoscut numai în traducere, a apărut alături de celelalte, desigur, dintr-o neatenție). D. P. Bogdan, *Diplomatica...*, p. 58, nota 5, care a observat particularitățile muntenești ale scrisului atestat la 4 august, nu l-a juxta pus însă celui din 29 iunie, deși folosirea crucii de origine bizantină (*ibidem*, p. 133) la sfîrșitul textului, așa cum procedau și scriitorii actelor din Țara Românească, încheind subscrierea neautografă (cf. A. Sacerdoțeanu — D. P. Bogdan, *op. cit.*, pl. 1, și *Documenta Romaniae Historica*, B, vol. I, pl. I—V), nu lasă niciun dubiu asupra formației diacului.

¹³⁸ Menționăm, în special, suprascrierea frecventă a consoanelor finale din numele boierilor de sfat: старо[р](о), стражи[ч](а), вла[л](а) etc., preferința folosirii vocalei а sau întrebuintarea forinelor: иваниши, кзѣх(ѣ), бояръ, оспо-даремъ, александровка, житѣ.

¹³⁹ Ca de exemplu, utilizarea terminațiilor genitive аѣ—оѣ la numele boierilor martori: братѣлова, стражничѣва, романова, sau formulările din sancțiune да емѣ неkozмет...; ... кто бы емѣ втѣклѣ...; ... да естѣ подобенъ какомѣ вт метникѣ што са вт б(о) га втѣрган.

¹⁴⁰ Deși tot atât de normală ar fi și presupunerea că nici unul din ele nu-i aparține.

lăul Sărat¹⁴¹ — tocmai în această perioadă devine cu atât mai probabilă, cu cât nici unul din actele interne de după anul 1401 nu-i poate fi atribuit¹⁴².

În sfârșit, cercetarea privilegiilor de proprietate emise de cancelaria lui Iuga voievod relevă un aspect pe cât de interesant, pe atât de sugestiv în aprecierea caracterului contradictoriu al efectelor instabilității politice menționate. Este vorba de aceeași insuficiență executorie a actelor juridice pe care o vădea și donația lui Ștefan voievod din 2 iulie 1398, insuficiență provenind din însăși natura contestabilă a domniei emitentului. Într-adevăr, documentele de mai târziu referitoare la satele donate de către Iuga voievod boierului Țiban¹⁴³ nu numai că ignoră, într-un mod mai mult decât suspect, privilegiul inițial, dar menționează în locul acestuia altul, cu un conținut asemănător, aparținând însă domniei lui Alexandru cel Bun¹⁴⁴. Evident, ne aflăm, și de această dată, în fața unei refaceri ulterioare a actului emis de cancelaria lui Iuga și, implicit, de anulare a sa, acțiune întreprinsă, desigur, pe un plan general, în măsura în care foștii beneficiari s-au dovedit credincioși noii domnii¹⁴⁵. Pe de altă parte, inversind ordinea termenilor, drepturile pe care le va fi invocat în favoarea sa predecesorul lui Alexandru cel Bun, pentru a ocupa scaunul țării, apar cu adevărat incerte, de vreme ce însăși mentalitatea epocii i le-a refuzat¹⁴⁶.

Acumulând, așadar, prin confruntarea principiilor inițiale, stabilite în vremea domniei lui Roman voievod, cu realitatea activității curente, o experiență mai mult decât necesară, oglindită în perfecționarea formularului diplomatic și în amplificarea structurii sale organizatorice, oficiul cancelarial moldovenesc se afla, în pragul celui de al XV-lea secol, îndestul de maturizat pentru a oferi condiții normale redactării tuturor actelor interne sau chiar externe ale noii domnii și pentru a obține, totodată, un conducător propriu, cu atribuții distincte în cadrul dregătoriilor centrale ale statului feudal. Tocmai de aceea, Alexandru cel Bun, valorificând, desigur, și experiența dobândită în urma temporarului său refugiu la curtea domnului Țării Românești¹⁴⁷, i-a conferit diacului Bratei, încă din anul 1401, titlul de logofăt al cancelariei domnești,¹⁴⁸ pentru ca peste doi ani să-i încredințeze și sarcina sigilării actelor¹⁴⁹. La rîndul ei, înscrierea noii atribuții în for-

¹⁴¹ *D.I.R.*, A, veac. XIV—XV, vol. I, p. 29—30, nr. 34.

¹⁴² Vezi mai jos, nota 155.

¹⁴³ *D.I.R.*, A, veac. XV, vol. II, p. 105, nr. 100, și veac. XVI, vol. I, p. 353, nr. 320.

¹⁴⁴ În privința identității dintre satul de pe Bîrlad, în gura Crasnei, dăruit de Iuga voievod, și Hovrăieștii de mai târziu nu poate exista îndoială, deoarece piriul pe care se află actualul sat Crăiești (c. Bozieni, j. Neamț) era considerat în vechime principalul izvor al Bîrladului, în timp ce cursul superior al acestuia, de la Băcești pînă la Valea Ursului, se numea Bîrlăzel (vezi, de exemplu, Gh. Ghibănescu, *Isptoace și zapise*, vol. IV, partea a II-a, Iași, 1915, p. 70—75).

¹⁴⁵ Despre soarta celorlalte sate donate de Iuga, informația documentară este, din păcate, neconcludentă. Avînd totuși în vedere că satul dăruit panului Braia se identifică, după hotarnică, cu actualul sat Iacobi (c. Dîngeni, j. Botoșani), și că acesta fusese, într-adevăr, stăpînit de urmașii lui Braie pînă în vremea lui Petru Rareș, cînd trece în posesia logofătului Mătiaș, (vezi *D.I.R.*, A, veac. XVII, vol. IV, p. 494—495), s-ar putea formula aceeași presupunere, întrucît privilegiul pe care se întemeiau proprietățile Brăieștilor datează tot din vremea lui Alexandru cel Bun (*ibidem*, veac. XVI, vol. I, p. 411).

¹⁴⁶ După cum se știe, documentul lui Alexandru cel Bun din anul 1403, cu numele înaintașilor săi (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 46—48), nu-l menționează ca fost domn pe Iuga.

¹⁴⁷ Pentru cancelaria munteană a vremii, vezi P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, p. 179—183.

¹⁴⁸ Vezi mai sus.

mula coroborației nu a întârziat să atragă după sine și menționarea rolului primar al logofătului, acela de scriitor al actelor domnești, „ordinul de uricire” devenind astfel, tot din anul 1403, o realitate¹⁵⁰. Se încheia deci, cu patru ani mai devreme decât considera N. Grămadă¹⁵¹, pe baza materialului documentar cunoscut atunci¹⁵², etapa evolutivă inițială a formularului diplomatic moldovenesc, caracterizată printr-o neajutorată reciprocitate între desăvîrșirea structurii și prerogativelor puterii centrale sau ale serviciului său scripturistic auxiliar, pe de o parte, și elaborarea diferitelor elemente de formular, pe de altă parte.

Sub niciunul din aspectele investigate în paragrafele anterioare, dezvoltarea cancelariei oficiale moldovenești nu se va opri însă la acest stadiu. Chiar domnia lui Alexandru cel Bun înregistrează, de exemplu, după cum rezultă din analiza documentelor sale interne, încă două etape evolutive: prima corespunzătoare logofetiei lui Bratei¹⁵³, când sarcinile acestuia au fost probabil limitate numai la rezolvarea activității curente de cancelarie¹⁵⁴ și la redactarea majorității actelor de proprietate¹⁵⁵, iar a doua, înglobînd logofetiile lui Isaia al lui Gîrdu (1414—1420/1421), a lui Ion Cupcici (1420/1421—1425) sau a lui Neagoe (1425—1431)¹⁵⁶, când obligația redactării și chiar sigilării privilegiilor feudale cădea pe seama celorlalți scriitori, reprezentantului cancelariei domnești revenindu-i doar misiunea îndrumării și controlului superior¹⁵⁷. Apărea astfel premiza necesară unei noi reglementări a serviciului, concretizată, în cele din urmă, prin investirea celui mai

¹⁴⁹ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 47—48; „Și pentru mai mare întărire, am poruncit slugii noastre, Bratei logofăt, să atîrne pecetea noastră”.

¹⁵⁰ D. G. Ionescu, *op. cit.*, p. 339: „Iar pentru mai mare întărire a tuturor acestora, am poruncit slugii noastre, Bratei logofăt, să scrie și să atîrne pecetea noastră...”.

¹⁵¹ N. Grămadă, *op. cit.*, p. 132.

¹⁵² Întrucît nici actul din 20 iulie 1404 nu fusese publicat de M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 49—50, decît după un rezumat incomplet. Traducerea sa integrală, păstrată la Arh. St. București, va fi editată abia în *D.I.R.*, A, veac. XIV—XV, vol. I, p. 14—15, dar elementul nou al coroborației va scăpa atenției lui D. P. Bogdan, *Diplomatica...*, p. 38—39, anulul 1407 conferindu-i-se aceeași semnificație.

¹⁵³ Ultimul act consemnînd logofetia lui Bratei este cel din 6 iulie 1413 (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 101—102). El nu putea fi însă acum logofăt „al treile”, așa cum se afla în modelul românesc al traducerii germane. Desigur, originalul cuprindea, dintr-o greșeală, numele lui Bratei repetat sau poate flexionat **БРАТІАИ** (vezi, aceeași situație, și în actul din 20 iulie 1404: *D.I.R.*, A, veac. XIV—XV, vol. I, p. 15, nota 3), ceea ce a sugerat lectura **ТРИТН** (al treilea).

¹⁵⁴ Cel puțin așa rezultă din consemnarea sau sugerarea aportului direct al domnului în cadrul formulor finale, de fiecare dată cînd caracterul deosebit al actelor o impunea (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 61—63, și vol. II, p. 625—626).

¹⁵⁵ Întrucît toate actele interne din perioada 1401—1413, aparținînd cancelariei domnești și conservate în original, cu excepția celui din 28 ianuarie 1409, aflat într-o situație specială, au fost scrise, după cum reiese din studiul lor grafologic, de însuși Bratei.

¹⁵⁶ Prezentăm termenele celor trei logofetii după actele volumului citat la nota 18. Vezi și A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, p. 86, unde însă au fost trecuți ca logofeți și grămăticii care au primit ocazional poruncile de validare și redactare a actelor, ca Ivașco al lui Bratei.

¹⁵⁷ Din perioada lui Isaia, de exemplu, nu cunoaștem decît un singur act scris chiar de logofăt și anume, cel din 15 ianuarie 1418 (M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, p. 126—127; facsimil în *D.I.R.*, A, veac. XIV—XV, vol. I, p. 443). Dar, împrejurarea specială în care a fost redactat actul demonstrează tocmai practica opusă a cancelariei domnești din această perioadă.

pregătit dintre scriitori cu titlul de logofăt al doilea¹⁵⁸ și cu atribuția conducerii efective a activității diplomatice, în vreme ce dregătoriei de „mare” logofăt i se va rezerva un rol politic de însemnătate crescândă în guvernarea statului feudal¹⁵⁹. Dar, noua problematică formează deja un capitol distinct al istoriei serviciului cancelarial moldovenesc, aflat în afara sferei de preocupări a lucrării de față.

*

Însumarea tuturor observațiilor prilejuite de cercetarea aspectelor de detaliu ale subiectului, îndreptățește, credem, în epilogul acestui studiu, câteva considerații sintetice referitoare la problematica abordată și la semnificațiile ei particulare. Se cuvine astfel să relevăm demonstrația, mai mult decât concludentă, pe care probele directe sau interpretative aduse în discuție au oferit-o asupra premisei teoretice anunțate încă din primele rînduri ale intervenției noastre, conform căreia serviciul intermediar reprezentat de cancelaria statului feudal față de principalul organ al puterii centrale nu putea decurge nemijlocit din natura instituțională a acestuia, ci numai dintr-o anumită modalitate a guvernării. Într-adevăr, de-a lungul celor trei etape distincte ale dezvoltării organismului statal moldovenesc în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, între succesiunea diverselor forme ale scrisului diplomatic și devenirea neîntreruptă a puterii centrale a existat un sincronism aproape perfect, pe care împrejurările istorice concrete l-au nuanțat de-seori în aspecte originale.

Perioadele de constituire a statului feudal i-a corespuns astfel o activitate diplomatică întâmplătoare, aparent nefirească, dar întru totul justificată de insuficiența prerogativelor și mijloacelor de conducere ale organului puterii centrale, voievodatul, care tindea tocmai atunci să se realizeze în domnie. Odată îndeplinit însă acest deziderat, opera de guvernămînt a noii instituții implica însușirea și perfecționarea treptată a tuturor procedeeleor și instrumentelor necesare, printre ele numărîndu-se și documentul scris. Și, cu toate că solia verbală își va menține încă multă vreme preponderența asupra înscrisului privat sau public, utilitatea acestuia din urmă, pe măsură ce înfăptuirile domniei vor solicita ele însele confirmarea formală a durabilității, se va impune pentru sfere din ce în ce mai largi ale vieții sociale. Nimic nu poate, așadar, să surprindă în apariția scriorii ca instrument de rezolvare a problemelor de politică externă, în vremea domniei lui Lațcu, și nici în folosirea actului oficial de către succesorul acestuia, Petru voievod. Era, de asemenea, întru totul normal ca tendințele de devenire superioară, pe care le vădește domnia lui Petru în ultimii săi ani, să condiționeze și trecerea, din punct de vedere scripturistic, de la serviciile temporare ale pisarilor folosiți *ad-hoc* la cele ale diacului de profesie, angajat permanent.

Pentru succesele hotărîtoare obținute de puterea domnească în lupta de afirmare a suveranității sale, mai ales după ce sprijinul noilor factori social-politici i-au îngăduit să promoveze un statut deosebit al raporturilor ei cu reudalitatea tradițională, situația vechiului diac, aflat în serviciul personal al domnului, nu mai putea să dăinuie însă prea multă vreme. Înăugurînd emiterea privilegiilor de proprietate feudală, Roman voievod nu a întîrziat, de aceea, să reglementeze și aspectele de bază ale activității diplomatice, să confere, adică, scriitorului de acte atribuțiile publice ale oricărui funcționar, să patroneze elaborarea celui dintîi bruion al documentului de proprietate și să decidă, în cele din urmă, trecerea serviciului scripturistic sub controlul unui dregător special, dovedit a fi purtătorul sigiliului domnesc. În acest fel se constituia cadrul organizatoric fundamental al cancelariei centrale de stat, pe care instabilitatea politică de la sfîr-

¹⁵⁸ N. Grămadă, *op. cit.*, p. 144; vezi și N. Grigoraș, *Logofătul Mihai*, p. 127—128 și 130—131.

¹⁵⁹ N. Grămadă, *op. cit.*, p. 137—144.

șitul secolului al XIV-lea, dacă nu-l va modifica, îi va proba într-o măsură suficientă capacitatea, pentru a-i permite lui Alexandru cel Bun să-l desăvârșească încă din primii ani ai domniei sale, instituind, după model muntean, funcția de logofăt și transferându-i acesteia sarcina validării actelor.

În mai puțin de o jumătate de secol, un proces a cărui desfășurare se anunța oarecum estompată de raporturile sale obiective față de evoluția factorilor fundamentali ai vieții de stat se încheia, așadar, în forme specifice și, esențial, definitive. Rapiditatea acestei împliniri este însă explicabilă dacă se are în vedere că societatea moldovenească, deși redusă la manifestări minore de activitate politică sau culturală în perioada dominației tătărești, înregistrase totuși suficiente mutații economice și structurale pentru ca, după întemeierea statului, să tindă și să reușească într-un timp relativ scurt a-și defini individualitatea și a se încadra complex în comunitatea țărilor est și sud-est europene. În afară însă de acest cadru general, scrisul diplomatic moldovenesc a ajuns la maturitate într-o perioadă mai scurtă și a cunoscut apoi o mai mare amploare decît, spre exemplu, cel din Țara Românească și datorită constituției deosebite pe care o vădește proprietatea feudală moldovenească, în cadrul căreia în stăpînirile boierești patronate sau inițiate de domnie fiind mai recente, legătura dintre acțiunea juridică și înscrisul oficial s-a putut afirma, la rîndul ei, mai pregnant și mai eficace.

Analiza întrepătrunderii dialectice a factorilor din a căror convergență s-a constituit oficiul cancelarial moldovenesc s-a dovedit, totodată, revelatorie pentru înțelegerea unor aspecte proprii acestora, dar care, în contextul penuriei informative a celei de a doua jumătăți a secolului al XIV-lea rămăseseră insuficient de convingătoare. Elementele de semnificație majoră, cum trebuiesc considerate, după părerea noastră, atît evoluția posibilităților donative ale puterii domnești, cît și trecerea de la hotărîrea verbală la înscrisul juridic cu valoare probatorie sau reciprocitatea ambelor fenomene față de consensul feudalității, exprimat prin organul ce-i reprezenta cu fidelitate interesele particulare, sfatul domnesc, vin să întărească prefigurația, mai mult bănuită, a etapelor care au marcat dezvoltarea, instituțională a statului moldovenesc în această perioadă. Pe de altă parte, creșterea treptată a formelor serviciului scripturistic de la curtea domnească reprezintă, indiscutabil, suportul concret în afara căruia nu poate fi interpretată nici preponderența temporară a scrisorii asupra actului propriu-zis, nici succesiunea diverselor categorii ale acestuia și, ca urmare, nici restrîngerea treptată a vidului documentar inițial. Mai mult încă, problematica specială a disciplinelor ajutătoare studiului istoric, îndeosebi cea specifică paleografiei, diplomatiei și sigilografiei, beneficiază, datorită corelației firești în care ea se află, de fiecare dată, cu procesul constituirii cancelariei statului moldovenesc, de un cadru în măsură să faciliteze, fără îndoială, reconstituiri de o mai mare autenticitate sau să ofere altora temeiuri sporite de viabilitate. Avem în vedere, de exemplu, aprecierea, atît de neomogenă încă, a vechimii monumentelor originale ale scrisului slavon din Moldova, mult discutată apariție și structură a stemei moldovenești sau chiar elaborarea formularului diplomatic — izvor de informații istorice insuficient valorificat totuși pînă acum, dacă ne referim la capacitatea plenară de reflectare a realității obiective de către produsele activității diplomatice incipiente.

Din anumite perspective însă, semnificațiile procesului de constituire a cancelariei centrale de stat depășesc pînă și sfera factorilor care i-au determinat conținutul, afectînd domenii de importanță hotărîtoare pentru cercetarea formelor primare ale culturii feudale moldovenești sau ale unor instituții medievale fundamentale. Din rîndul celor abordate parțial relevăm, astfel, aportul bisericii moldovenești la perfecționarea diferitelor forme ale activității diplomatice, de natură să ilustreze înseși momentele inițiale de existență ale instituției care-l promova, sau ascendența temporară pe care se dovedește a fi avut-o scrisul diplomatic latin asupra celui slavon, în condițiile particulare ale întemeierii și apoi ale afirmării statului feudal.

În sfârșit, pentru a încheia șirul acestor sublinieri, notăm asemănarea, frapantă uneori, dintre problematica formării cancelariei moldovenești și aceea privind oficiul similar din Țara Românească, unde, după o etapă a scrisului cu caracter excepțional, din prima jumătate a secolului al XIV-lea, se trece, în vremea urmașilor lui Basarab Intemeietorul, la utilizarea actului oficial aproape în același mod constatat în Moldova domniei lui Petru, pentru a se ajunge la formele plene ale activității scripturale din timpul lui Mircea cel Bătrîn. Dealtfel, în această din urmă fază, maturizarea mai timpurie a scrisului diplomatic muntenesc a făcut posibilă transmiterea unor elemente de limbă, de formular și de organizare cancelarială în Moldova, care, peste deosebirile generate de împrejurări specifice, vor pecetlui sinonimia dezvoltării lor ulterioare în acest domeniu.

Iată deci suficiente motive pentru a ne considera justificată încercarea de reconstituire a unui proces pe care caracterul revelatoriu al conexiunilor sale îl recomandă de mai multă vreme, dar care, în paginile literaturii de specialitate, rămăsese totuși doar enunțat¹⁶⁰. Și, dacă informații noi vor veni să completeze sau să modifice interpretările noastre, aceasta nu va contribui, desigur, decât la o și mai autentică reflectare a existenței istorice medievale.

LA CRÉATION DE LA CHANCELLERIE DE L'ÉTAT FÉODAL MOLDAVE (II)

RÉSUMÉ

Après avoir, dans la première partie de cette étude, mis en évidence les formes du début des documents moldaves, les auteurs s'occupent, dans cette seconde partie, de la période durant laquelle fut constituée la chancellerie centrale de l'Etat moldave, période qui correspond au règne du prince Roman (approximativement 1392—1394).

C'est alors que fit son apparition l'acte de donation d'une propriété, ainsi qu'il résulte de certaines preuves déjà connues, et d'autres preuves qui sont à présent signalées à l'attention des historiens. Les auteurs analysent l'influence que ces actes exercèrent sur la nature des travaux effectués par l'écrivain de la cour princière et ils signalent les principales modifications intervenues. C'est ainsi qu'un formulaire diplomatique fut adopté. A sa création ont contribué divers éléments. La rédaction des actes accordant des privilèges féodaux ne fit plus partie du monopole de l'écrivain professionnel. Elle devint une activité soumise à une réglementation officielle. Les obligations incombant à l'écrivain princier, selon la nouvelle procédure concernant l'émission des documents, prouvent qu'il était devenu un fonctionnaire public, quoiqu'il continuât le service qui traditionnellement lui avait été confié auprès de la personne du prince régnant.

Enfin, le fait que le prince ait officiellement opté pour l'usage du slavon, l'introduction partielle du calendrier byzantin, l'application du grand sceau sur les documents de l'Etat, tandis que pour lui personnellement le prince usait du petit sceau annulaire, prouvent que le prince Roman, dès le début de son règne, a organisé strictement sa chancellerie. On constate même que le fonctionnaire auquel jusqu'alors le sceau princier avait été confié, reçut aussi la mission de conduire le nouveau service.

Tenant compte de ces constatations, les auteurs arrivent à la conclusion que le règne du prince Roman fut le début de la chancellerie centrale de l'Etat. Son succès a été une conséquence de la situation sociale et politique intérieure qui

¹⁶⁰ N. Grămadă, *op. cit.*, p. 131.

avait atteint sa maturité déjà à la fin du règne du prince Pierre. Le résultat le plus important fut d'obtenir le consentement des seigneurs féodaux moldaves, exprimé par le conseil princier, pour exercer la plus importante prérogative du chef de l'Etat, c'est-à-dire le droit découlant du *dominium eminens*. Se basant ainsi sur le fondement juridique nécessaire, la récompense des serviteurs du prince devint possible par l'émission des actes de propriété qui caractérisera l'activité de la chancellerie centrale de l'Etat pendant toute la durée du régime féodal.

Les lacunes qui subsistent dans les informations qui nous sont parvenues laissent planer des doutes sur l'efficacité de la réglementation dont fut dotée la chancellerie par le prince Roman. C'est pourquoi les auteurs ont continué leurs investigations concernant la forme et le contenu des diplômes princiers durant la période 1394—1403, c'est-à-dire sous les règnes d'Etienne et de Iuga et au début du règne d'Alexandre le Bon. On constate ainsi que, malgré l'instabilité politique qui a interrompu parfois l'émission des actes de propriété et malgré l'insuffisance probatoire de certains de ces actes émis dans les intervalles, actes qui ont été ultérieurement reconstitués, l'activité de la chancellerie centrale a non seulement continué, mais elle a même fait quelques progrès. C'est pourquoi Alexandre le Bon, continuant la politique autoritaire de son père, Roman, a eu la possibilité d'octroyer à la chancellerie un statut définitif et, suivant l'exemple de la Valachie, de la placer sous les ordres d'un logothète.

DIN VECHEA ORGANIZARE MILITARĂ A ȚĂRILOR ROMÂNE. CETELE BOIEREȘTI

DE

MANOLE NEAGOE

Studiile lui Ion Bogdan despre organizarea militară medievală a Moldovei constituie puncte de plecare pentru edificarea unor ipoteze fundamental deosebite. Pentru că studiile lui I. Bogdan au o importanță covârșitoare atunci când este vorba de organizarea noastră militară în evul mediu, vom insista pe scurt asupra cuprinsului lor. În primul său studiu¹, I. Bogdan pornește de la două documente date de Vladislav de Opolia (1378) și de Svidrigailo, principe de Cernigov (1424) unor români, Ladomir Românul și Vlad Dragosinovici, care s-au așezat în Galiția. Din documentele publicate și interpretate de I. Bogdan reiese că cei doi români dăruie — primul cu o pustie unde să-și întemeieze un sat, iar cel de-al doilea cu un sat și alte locuri — erau obligați în afara dajdiei în bani, care se percepea pe cap de locuitor și care trebuia să fie dată vistieriei cneazului, „să slujească Ladomir pe *Ladislau de Opolia* cu trei sulițași iar Vlad Dragosinovici Svidrigailo cu o lance și doi arcași”². Pornind de la faptul că în ambele documente se ține seama de dreptul românesc (*jus valachicum*), Bogdan le socotește ca foarte prețioase pentru studierea vechiului drept românesc pe care nu-l găsim reflectat în actele noastre interne³. Dar I. Bogdan le socotește și mai prețioase pentru studierea îndatoririlor militare pe care supușii le aveau față de domni, pentru că ele „ne permit a face oarecum deducții și asupra îndatoririlor cnejilor și boierilor din Moldova față de domnii lor”⁴.

Așadar, sîntem în fața unor rezultate, a unor concluzii deduse pe baza istoriei comparate. I. Bogdan îi numește pe Ladomir și Dragosinovici cneji, deși în documente este vorba de oameni care i-au slujit pe cei doi feudali cu armele.

Pe baza acestei identificări, I. Bogdan trage concluzia că și la noi cnejii trebuiau să slujească domnului. În afara cnejilor, boierii care stăpîneau mai multe sate aduceau cîte doi sau trei călăreți de fiecare sat, după modelul celor doi români așezați în Galiția. Cum în secolele XIV—XV Moldova avea două — trei mii de sate, iar unii boieri aveau în stăpînire pînă la 50 de sate, ei puteau ridica,

¹ I. Bogdan, *Cîteva observațiuni asupra îndatoririlor militare ale cnejilor și boierilor moldoveni în sec. XIV și XV*, extras din „An. Acad. Rom., Mem. Sect. ist.”, seria a II-a, tom. XXIX (1907), p. 2, 4.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, p. 6.

⁴ *Ibidem*, p. 9.

după cum afirmă I. Bogdan „bänderii” de câte 50—100 de ostași⁵. În asemenea condiții, vovoezii moldoveni aveau la dispoziție până la 10 000 de călăreți, viteji și credincioși domnului, pentru că, spre deosebire de oștile de mercenari, armata moldoveană era „curat națională”⁶.

Concluziile lui Bogdan în legătură cu organizarea oastei românești în evul mediu sînt diametral opuse concepției mai vechi adoptată lui N. Bălcescu, după care, pe vremea lui Mircea cel Bătrîn, la noi ar fi existat o armată permanentă. Spre deosebire de N. Bălcescu, I. Bogdan demonstrează odată cu publicarea celor două documente că la noi a existat o oaste de tip feudal. Nu o mărturisește direct, dar acest lucru se deduce din ceea ce crede I. Bogdan că era o „armată națională” și din felul în care concepe organizarea acesteia. Cnezatul și boieria, în ochii lui I. Bogdan, erau titluri de noblețe, ele fiind în primul rînd o „slujbă militară”. *Domnul dădea feude vitejilor săi, ca aceștia să-l poată sluji în vreme de primejdie*⁷. Era deci o armată care se închea pe baza legăturilor de vasalitate, așa cum se întîmpla la vecinii noștri, unde existau asemenea legături, în special în Polonia.

I. Bogdan este explicit și în acest sens, reproducînd pe scurt în studiul său care erau îndatoririle cnejilor din Galiția, pornind de la realitățile din acel loc⁸. Identificînd pe cei doi moldoveni, care primeau danii, cu cnejii din Galiția, indiferent dacă aceștia aveau sau nu regimul cnejilor, important era faptul că Lado-mir și Dragosinovici primeau sate, deci feude, și în schimbul acestora erau obligați să slujească cu armele pe suzeranul care-i dăruise. Pornind de la realitățile din Galiția, unde legăturile dintre senior și beneficiar sînt evident legături de natură feudală, I. Bogdan a considerat că ele erau valabile și pentru organiza-re-a noastră militară.

Formulat pentru prima dată de I. Bogdan, această concepție, potrivit căreia oastea medievală românească era o oaste de tip feudal, avea să influențeze stu-diile închinat vechii noastre organizări militare. Ea a constituit un punct de plecare fertil pentru istoria comparată a instituțiilor noastre medievale.

Cel de al doilea studiu al lui I. Bogdan despre oastea feudală moldovenească marchează pași însemnați în această direcție⁹. I. Bogdan identifică pe viteji, care apar la finele secolului al XIV-lea, cu *milites aulae* din Ungaria¹⁰ și stabilește existența cetelor boierești, pe care le aseamănă cu „bänderiile” nobililor maghiari atît pe baza documentului din anul 1484, cît și pe analogia pe care o face cu cele-lalte două documente care constituiseră baza studiului său anterior¹¹. În felul acesta, prin studiile lui I. Bogdan era afirmată existența, în țările române a oștilor de tip feudal occidental.

N. Iorga în *Istoria armatei* a acceptat punctul de vedere formulat de I. Bogdan, iar mai tîrziu I. C. Filitti se va ralia aceleiași teze. Studii despre alte institu-ții feudale ca imunitatea, domeniul eminent, despre natura proprietății boierești etc., studii care identificau existența unei societăți feudale de tip occidental și în țările române nu au făcut decît să întărească și să nuanțeze concepția despre existența unei oști de tip feudal în evul mediu românesc.

O constatare care s-a impus în studiile mai noi a fost aceea că oastea feudală nu poate fi „națională”. Fiind alcătuită din boieri, ei nu puteau reprezenta întreaga țară. În afară de aceasta, numărul mare de documente interne care au văzut lu-

⁵ *Ibidem*, p. 12.

⁶ *Ibidem*, p. 11—12.

⁷ *Ibidem*, p. 11.

⁸ *Ibidem*, p. 8.

⁹ I. Bogdan, *Documentul Răzenilor din 1884 și organizarea armatei moldo-vene în secolul XV*, extras din „An. Acad. Rom.”, Mem. secț. ist., seria a II-a, tom. XXX, București, 1908.

¹⁰ *Ibidem*, p. 5.

¹¹ *Ibidem*, p. 8—9.

mina tiparului au impus existența unei oști deosebită de cea boierească, oaste formată din țărani liberi, moșneni și răzeși și boierimea mărunță¹². Au fost acceptați și vecinii ca participând la oaste, dar numai în cazuri excepționale¹³. Cît privește pe moșneni și răzeși și pe boierimea mărunță aceștia apar pe cîmpul de luptă, după B. T. Cîmpina și cei care s-au raliat ideilor sale, numai în vremea lui Vlad Tepeș și Ștefan cel Mare, cînd cei doi domni, centralizînd statele feudale, și-au lărgit baza puterii lor și au atras și aceste categorii sociale în sfera treburilor politice și militare¹⁴.

Esențial în toate studiile care se inspiră din concepția lui I. Bogdan despre organizarea oastei medievale românești este credința că oastea feudală a boierimii mari depindea de domn în chip indirect, pe teineul jurămîntului de credință feudal¹⁵ și că boierii mari la fel ca „în Rusia, în Ungaria și în Apus, aveau cetele, oștile lor proprii formate din slugile boierești, oameni de oaste călări de pe moșile lor, care în schimbul unor scutiri și concedare de pămînt din domeniul boieresc slujeau alături de stăpînul lor în război”¹⁶.

În felul acesta s-a căutat să se demonstreze că datorită existenței ceteilor boierești, autoritatea domnului este precară, pentru că boierii „puteau refuza să le pună la dispoziție domnilor”¹⁷, iar guvernarea lui, „se reducea la o coordonare a puterii locale, operație mai mult sau mai puțin anevoioasă, după măsura în care capriciul boierilor poate fi astîmpărat de teama unor amenințări interne sau externe”¹⁸.

Așadar, o organizare militară în care cetele boierești au jucat un rol atît de important a contribuit, după părerea unor istorici, la procesul de fărîmîtare feudală a Moldovei și Munteniei după moartea lui Alexandru cel Bun și Mircea cel Bătrîn.

Iată dar că organizarea oastei influențează și determină relațiile sociale, relații dintre domn și supușii săi și, în ultima instanță, determină fizionomia unei societăți.

Întrebarea care se pune este aceea de a ști în ce măsură punctul de plecare al unei asemenea concepții despre organizarea oastei medievale românești este justificat sau nu, dacă există și unele erori și tendințe de a realiza o schemă ideală a organizării societății noastre feudale sau dacă nu se acordă cumva un rol mult prea mare influențelor străine, ca să nu spunem tiparului care a sugerat această concepție.

Documentele noi și o analiză atentă a bătăliilor și a efectivelor care au participat la acestea sînt de natură să ridice o îndoială în legătură cu organizarea oastei feudale românești, așa cum a fost văzută ea pe linia deschisă de I. Bogdan. Dealtfel, cu această schemă a organizării militare medievale nu a fost de acord I. Caproșu. Arătînd că nu poate fi vorba de o oaste a boierilor și, separat, de o oaste a domnului, ci numai de oastea domnului, I. Caproșu consideră că cetele boierilor erau formate din membrii familiilor acestora și din slugile lor, dar ele nu alcătuiau o armată aparte, care „depindea numai în chip

¹² V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, 1957, p. 396 (Vom cita în continuare *Viața feudală*).

¹³ N. Stoicescu, *Organizarea militară*, în *Istoria României*, București, 1962, vol. II, p. 337.

¹⁴ B. T. Cîmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare, în Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p. 23.

¹⁵ *Viața feudală*, p. 396.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 335.

¹⁸ B. T. Cîmpina, *Dezvoltarea economiei feudale și începuturile luptei pentru centralizarea statului în a doua jumătate a sec. al XV-lea în Moldova și Țara Românească*, București, 1950, p. 5.

indirect de domn", ceea ce, în ochii autorului „înseamnă a nu ține seama de specificul feudalismului din țările române, ci de a-l occidentaliza în mod nejustificat". Considerațiile lui I. Caproșu fiind făcute într-o recenzie pe marginea unei lucrări în care era tratată arta militară în timpul domniei lui Radu Șerban au trecut însă ca și neobservate¹⁹. Credem că reanalizarea documentelor de la care a pornit I. Bogdan în studiile sale ne oferă ea însăși soluții noi.

În documentele date de Ladislau de Opolia și de Svidrigailo, cneazul Cernigovului, se vorbește de dreptul românesc (*jus valachicum*). „Fiind cea mai veche mențiune despre dreptul moldovenesc în Galiția și conținând unele amănunte ce nu se găsesc în documentele noastre interne, ea ne dă puțința de a ne face o idee precisă asupra privilegiilor ce se acordau cnejilor întemeietori de sate, în primele timpuri ale voievodatului românesc”²⁰. „Dreptul despre care vorbesc documentele galițiene de la 1378 și 1424 este așadar dreptul moldovenesc” și, pe baza lui, putem stabili îndatoririle cneazului față de suzeran²¹. Deoarece și Gh. Diaconu susține că obligațiile militare ale lui Ladomir și Dragosinovici erau datorate în virtutea dreptului românesc²², se pune întrebarea dacă toate obligațiile și îndatoririle „cnejilor” români din Galiția au fost stabilite pe baza dreptului românesc.

În primul document, acela al lui Ladislau de Opolia din anul 1378, i se dă lui Ladomir cîmpul Bodle căruia i se indică hotarele pentru că „ne-a slujit cu credință și ne va mai sluji încă”. „Toate acestea i le-am dăruit lui Ladomir, ca să-și facă sat după dreptul românesc. Și i le-am dat pe veci, lui și copiilor lui, cu tot cuprinsul și cu toate granițele, cite din veac se țin de acea pustie, și din Bohuria și din pustia Iaroslavului, cu pămîntul, și cu pădurile, și cu stejerișurile, cu fînețele, și bălțile și cu toate foloasele ce le poate avea acum, volnic fiind să le vinză, volnic să le schimbe ca orice om bun de seama lui și cu voia domnească. Iar pentru aceasta are să slujească cneazului cu trei suliași...”²³.

Din pasajul reproduș credem că se desprind alte concluzii decât cele formulate de I. Bogdan și o parte din istoricii noștri care s-au ocupat de vechea organizare militară românească. În primul rînd, lui Ladomir i se dă o pustie ca să-și întemeieze sat după dreptul românesc. Credem că numai la felul în care urma să-și întemeieze satul trebuia să se ghideze Ladomir după dreptul românesc. Mai precis, așa cum a arătat R. Rosetti, atunci cînd a analizat regimul satelor românești din Galiția, dreptul românesc se referă la modul de folosință a pămîntului care după obiceiul românesc era devălmaș și la faptul că locuitorii satului urmau să fie judecați de cneazul lor după dreptul românesc²⁴.

Obligațiile militare pe care le datorează cneazul, sau stăpînul satului, față de suzeranul său (în cazul de față Ladislau de Opolia) nu sînt datorate în virtutea dreptului românesc ci, așa cum rezultă din textul documentului, ele decurg din faptul că i s-a dăruit un sat, o feudă.

Documentul din 1378 reflectă fidel relațiile feudale care se stabileau pe baza concedării unui beneficiu. În vîrfurile piramidei sociale se afla regele, care este

¹⁹ I. Caproșu, recenzie la Traian Mutașcu, *Artă militară în Țara Românească la începutul secolului al XVII-lea (Radu Șerban)*, în „Studii și cercetări științifice”, istorie, anul XIII (1962), fasc. 2, Iași, p. 278—279.

²⁰ I. Bogdan, *Îndatoririle militare ale cnejilor și boierilor moldoveni în sec. XIV și XV*, p. 6.

²¹ *Ibidem*, p. 8.

²² Gh. Diaconu, *Despre rolul curților boierești în organizarea militară a Moldovei în veacurile XIV—XV*, în *Studii și referate privind istoria României*, partea I, București, 1954, p. 554.

²³ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 2; Dumitru I. Mototolescu, *Jus valachicum în Polonia*, București, 1916, p. 10.

²⁴ R. Rosetti, *Pămîntul, sătenii și stăpînii din Moldova*, vol. I, București, 1907, p. 52—53.

suzeranul lui Ladislau de Opolia. Ladislau posedă țara Opoliei, țara Voliniei și țara Rusiei (Galiției) al căror singur stăpînitor se socotește, cu toate că le posedă ca vasal al regelui. Pentru stăpînirea acestor țări principele are nevoie de oaste. Organizarea acestei oști este de tip feudal. La chemarea principelui vin vasalii cărora el le-a concedat feude pentru care îi sînt datori să-l slujească cu armele, iar numărul vasalilor și oamenilor pe care vasalii îi aduc este proporțional cu valoarea feudei concedate. Lodomir primește o feudă pentru slujba făcută, dar mai ales pentru slujba militară pe care o datorează seniorului său în continuare. Aceeași situație o reflectă și documentul dat de Svidrigailo în anul 1424. De data aceasta, atunci cînd se vorbește de dreptul românesc, se spune: „Iar acest sat sus numit are să ne dea, după dreptul românesc, veniturile ce ni se dau de la plaiuri și anume: de fiecare țăran cîte doi groși leșești, bătuți la Cracovia, pe fiecare an...”²⁵. Atunci cînd sînt menționate în continuare obligațiile militare ale lui Dragosinovici se arată că ele sînt datorate nu în virtutea dreptului românesc, ci pentru feuda, pentru satul primit²⁶; de asemenea, mai sus numitul Vlad are să ne slujească, pentru acest sat, cînd vom avea nevoie, cu o lance și cu doi arcași”²⁶.

Că obligațiile militare, pe care stăpînii de sate — în cazul de față se poate spune stăpînii de feude — le datorează după legile care reglementează raporturile feudale din regatul polon și privesc organizarea militară de acolo și nu din Moldova, o arată chiar documentele poloneze. Însuși I. Bogdan menționează într-o notă a studiului său că documentul din anul 1424 „este aproape identic cu documentele de donațiune ale principilor lituani și ale regilor poloni către micii boieri de țară din Volinia și Podolia, care slujeau în aceleași condițiuni ca și cnejii români”²⁷. Nu există o dovadă mai elocventă decît această similitudine care demonstrează, în fond, că îndatoririle militare ale lui Lodomir și Dragosinovici nu rezultă din dreptul românesc, ci din modul de organizare a oastei feudale poloneze. Aceleași forme le găsim și în documentele lituane²⁸. De aceea socotim că cele două documente nu pot constitui puncte de plecare pentru definirea organizării militare feudale a Moldovei și, cu atît mai puțin, pentru a fundamenta existența unor cete boieresti, care să se constituie într-o oaste tipic feudală. Un argument în acest sens îl constituie și faptul că la noi nu au existat seniori de talia lui Ladislau de Opolia sau Svidrigailo de Cernigov. În istoria Moldovei și a Țării Românești nu întîlnim domenii atît de vaste — trei țări în cazul lui Ladislau de Opolia — domenii care are tîrguri, mai multe cetăți și mai ales, esențialul pentru definirea unui mare domeniu feudal, unitatea teritorială a acestuia, cu organizarea militară subordonată cneazului și nu regelui, capabilă să se transforme într-un stat. Ladislau se intitulează singur stăpînitor (samodirjet), și are o cancelarie a lui; dacă e să-l comparăm cu cineva, cînd ne referim la istoria noastră, o asemenea putere au avut-o domnii, dar nu și boierii noștri, oricît de mari ar fi fost. În afară de aceasta, în istoria noastră medievală nu întîlnim cazuri, nici după apariția masivei colecții de documente interne, în care un boier dăruiește, după modelul feudal, feude unor vasali ai săi. Și cu aceasta ajungem la cel de-al doilea studiu a lui Bogdan, referitor la organizarea

²⁵ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 4.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 9, nota 2, face trimiteri la documentele din anii 1394, 1399 și 1438 ale lui Vladislav Jagiello și Svidrigailo în *Archivum Książąt Sanguszków*, vol. I. Într-un document reprodus de R. Rosetti, *op. cit.*, p. 62, nota 1, regimul militar al unui cneaz român este pus pe același plan cu al stăpînitorilor de sate din Premișlia.

cel Mare îl dă în anul 1484 fraților Malușcă și Neica, pe de o parte, și fraților

p. 270—271.

²⁸ *Acti... iujnoi i zapadnoi Rosii*, vol. 1, p. 9, 13, 25 apud *Viața feudală*, p. 270—271.

oastei moldovene în secolul al XV-lea. Este vorba de privilegiul pe care Ștefan cel Mare îl dă în anul 1484 fraților Malușcă și Neica pe de o parte și fraților Cozma și Drăguș Râzan pe de alta, ca să-și facă sat „pentru (dreapta și credincioasa) lor slujbă către noi și ca să fie în straie împotriva tătarilor, așa precum au fost pînă acum, fiind din ceata boierului nostru Gangur”²⁹. Bogdan vede în acest document „prima mențiune documentară despre cetele războinice ale boierilor moldoveni”³⁰ care îi confirma ipoteza pe care o formulase în primul său studiu despre îndatoririle militare ale cnejilor și boierilor moldoveni.

Ceea ce merită să fie reținut este faptul că documentul respectiv a stat la baza formulării unor ipoteze diametral opuse de aceea a lui I. Bogdan. Generalul R. Rosetti, considerind că în vremea lui Ștefan cel Mare toți românii erau „proprietari sau uzufructuari perpetui ai solului, (ei) aveau îndatorirea de a lua parte la apărarea țării lor”³¹, socotește documentul Râzenilor ca „o dovadă prețioasă că unitățile — cetele — erau teritoriale și că șefii lor erau dregătorii teritoriali sau marii proprietari locali”³². Într-adevăr, documentul Râzenilor se pretează la interpretări deosebite de cele ale lui I. Bogdan, deoarece în el întâlnim mari deosebiri față de documentele date în anii 1378 și 1424 românilor așezați în Galiția.

S-ar fi putut face o comparație între documentul Râzenilor și cele din 1378 și 1424 și s-ar fi putut trage concluziile formulate de I. Bogdan numai dacă documentul din 1484 ar fi fost dat Râzenilor de către Gangur, așa cum lui Ladomir și Dragosinovici dania le era făcută de Vladislav de Opolia și Svidrigailo al Cernigovului. În acest caz, beneficiarii privilegiului din 1484 ar fi fost datori să slujească cu armele lui Gangur, și ar fi făcut parte din ceata sau banderia acestuia, așa cum Ladomir făcea parte din banderia lui Vladislav de Opolia.

Privilegiul acordat Râzenilor este însă un act al voievodului Moldovei. Beneficiarii lui fac parte din ceata lui Gangur pîrcălab dar nu-i sînt obligați lui cu slujbă militară, ci domnului. Gangur este în cazul de față un șef militar, numit de domn, el conduce în numele domnului un teritoriu care ține de Orhei, fără ca el să fie stăpînul acestui teritoriu, așa cum este Vladislav de Opolia stăpînul Galiției. În cazul nostru ceata lui Gangur nu este o ceată alcătuită după criteriul feudal, ci ea este, așa cum bine a remarcat generalul Rosetti, o ceată teritorială. Gangur putea fi oricînd înlocuit de către domn și noul pîrcălab ar fi fost comandantul cetei din care făceau parte Râzenii.

Ce rezultă din studiile lui I. Bogdan referitoare la organizarea militară românească: 1) autorul, pornind de la documentele care reflectau o stare de lucruri, din afara hotarelor Moldovei, a tras concluzii pe care le-a crezut potrivite și pentru oastea medievală moldovenească; 2) documentul intern folosit de I. Bogdan pentru a ilustra această teză, deși aparent similar documentelor galițiene, prezintă deosebiri fundamentale.

Cunoscînd onestitatea și spiritul științific al lui I. Bogdan, pare surprinzătoare această constatare, dacă n-am ține seama de momentul în care a fost făcută; lipseau atunci studii de amănunt ale instituțiilor noastre medievale și nu existau suficiente documente interne publicate pe baza cărora s-ar fi putut trage concluzii satisfăcătoare.

I. Bogdan este primul, în istoriografia noastră, care teoretizează existența unei oști feudale, cu amendamentul că, deși această oaste se alcătuiă după tipicul societății feudale, era o armată „națională”, ceea ce explica victoriile răsunătoare obținute în secolele XIV și XV.

²⁹ I. Bogdan, *Documentul Râzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene în secolul XV*, București, 1908, p. 4—5.

³⁰ *Ibidem*, p. 8.

³¹ G-ral Radu Rosetti, *Istoria artei militare a românilor pînă la mijlocul veacului al XVII-lea*, București, 1947, p. 118.

³² *Ibidem*, p. 126—127.

Ipoieza lui I. Bogdan, așa cum am mai arătat, a stat la baza concepției despre organizarea militară medievală românească la care a aderat o bună parte din istoriografia noastră. Trebuie remarcat însă că teza lui I. Bogdan a fost acceptată, fără ca izvoarele ei să fie verificate și confruntate cu noile descoperiri documentare. S-a conturat un sistem, care a fost mereu corectat, pornind însă de la organizarea feudală a armatelor din Europa occidentală.

Dacă documentele care au constituit punctul de plecare în formularea unei teorii despre existența unei oști tipic feudale în țările române se referă la realități din afara hotarelor Moldovei și ale Țării Românești, atunci se poate vorbi de organizarea militară medievală românească și de existența ceteilor boierești? Documentele noastre interne din secolele XIV—XV, adică dintr-o perioadă în care nu apar mari deosebiri în organizarea militară a țărilor române, ne îngăduie să afirmăm că au existat cetele militare boierești, „banderile” marilor feudali din Moldova și Țara Românească?

După cite știm, în secolul XIV și XV nu există nici un document care să justifice o asemenea ipoteză.

Găsim în această perioadă atestată de către documente existența cetei, dar ea are un înțeles cu totul străin de rosturile militare. Este vorba de cete boierești ca modalitate a stăpînirii unui domeniu feudal, adică a unui sat sau a mai multor sate în care stăpînirea pămîntului și modul de exploatare a acestuia se face de către un neam întreg de boieri³³.

În afara acestor familii de boieri care ar putea forma eventual o mică ceată militară, există cete ale moșnenilor și răzeșilor, dar și cetele unor țărani aserviți, cete formate din vecini³⁴.

Din secolul al XVI-lea avem însă documente care ne îngăduie să vorbim despre existența unor „cete militare” boierești. Conținutul acestor documente ne dă posibilitatea să definim cu destulă precizie alcătuirea acestor cete și raporturile care au existat între șeful acestora și subordonații lui.

Am văzut că în istoriografia românească s-a afirmat că la noi oastea „...ca și alte armate din această vreme — avea un caracter tipic feudal”³⁵. Dacă în Europa feudală, la chemarea regelui veneau marii seniori cu vasalii lor, la fel și la noi la chemarea domnului venea marii boieri cu cetele lor militare. Mai mult, cetele și curțile militare, pe care le aveau boierii, formau baza puterii lor, ceea ce le îngăduia să aibă o mare libertate de acțiune față de domnie. Existența acestor cete boierești și a curților a dus la fărâmițarea feudală din secolul XIV și primele șapte decenii din secolul al XV-lea³⁶.

Trebuie să menționăm că în secolul al XV-lea, curțile boierești au un rol militar neglijabil, că ele nu puteau să opună rezistență unei oști domnești. În ceea ce privește existența ceteilor boierești, este greu de fixat cu precizie momentul în care ele își fac apariția în cadrul organizării militare pe teritoriul locuit de români în evul mediu. Ele apar odată cu relațiile feudale și boierii, marii feudali, din Moldova și Țara Românească, au avut, fiecare, ceata lui. Asupra alcătuirii lor nu ne putem pronunța cu siguranță. Dacă ținem seama de felul în care a fost stăpînit pămîntul de către clasa feudală românească, atunci putem să presupunem și felul în care s-au constituit cetele boierești. De la început trebuie să arătăm că atît în Moldova cît și în Țara Românească nu au existat

³³ H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmășe românești*, vol. III, București, 1965, p. 154 și urm.

³⁴ *Ibidem*, p. 190—191; *Documente privind istoria României*, veacul XVI, B, vol. II, p. 301; III, p. 137; IV, p. 145, 178, 351, 436, 464 și 483; V, p. 117, 215, 295—6 (vom cita, în continuare, D.I.R.).

³⁵ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 335.

³⁶ B. T. Cimpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*, p. 32, 38—39; *idem*, *Dezvoltarea economiei feudale și începuturile luptei pentru centralizarea statului*, p. 3—5; P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964, p. 82.

decît în mod excepțional domenii foarte mari în secolele XIV—XVI și că, de obicei, domeniul nu era stăpînit, așa cum se întîmpla în lumea feudală din Europa occidentală de un singur senior, care exploatează toate resursele umane și economice ale domeniului. Cel mai mare domeniu din Moldova, în secolul al XV-lea, este acela al lui Mihail din Dorohoi și al logofătului Mihu, de 50 de sate³⁷, iar în Țara Românească, domeniul boierilor Craiovești era de departe cel mai mare, numărînd 182 de bunuri funciare³⁸. Veneau apoi cîteva domenii de 25—30 de sate³⁹, domenii care aparțineau, de regulă, unor mari dregători din sfatul domnesc, și domenii mai mici, cele mai numeroase fiind cele de un sat și două sate. Aceste domenii sînt stăpînite de un grup de neamuri, care formează o cetaț boierească. Din rîndul lor se ridică de obicei cineva, care este de fapt capul acestei cete formată din rude. Pentru administrarea domeniului ei au nevoie de slugi. Așa cum boierii înșiși obțin privilegiul pentru slujba datorată domniei și sînt considerați în vremea respectivă slugi ale domniei, la fel au și ei oameni care fac slujbă la curtea boierească, înțeleasă în sens administrativ. Ele erau înarmate, dealtfel cum toată lumea era într-un anume fel înarmată, pentru a îndeplini slujbele față de boier. Cum la noi toți bărbaii erau obligați să meargă la oaste, boierii veneau cu ceata lor formată din membrii familiei care cuprindea frați, fii, nepoți și din slugile care se aflau în slujba boierilor.

Ca să considerăm că slugile boierești intrau în alcătuirea cetei boierești, după tipicul feudal, ar trebui să demonstrăm că existau legături de vasalitate între boier și slugile sale. S-a afirmat că „slugile boierești, oameni de oaste rălări de pe moșile lor (boierilor) care în schimbul unor scutiri și concedări de pămînt din domeniul boieresc slujeau alături de stăpînul lor la război“⁴⁰. Nu există însă nici un document care să ducă la o asemenea concluzie. Dimpotrivă, întîlnim rareori cazuri în care boierii dăruiesc slugilor o parte din averea lor, dar și aceste danii nu au sensul concedării de feude unor vasali. De exemplu, în anul 1529, Moise vodă întărește lui Pîrvul, sluga lui Pîrvul ban care murise, și fraților săi „Nan și Dan și cu fiii lor, ciți Dumnezeu le va da, ca să le fie ocină în satul... (Turcenii de Sus), cu tot hotarul, oricît se va alege. Și iar să le fie lor din Turcenii jumătate de peste tot hotarul, pentru că le sînt vechi și drepte ocine și dedine, deoarece au fost slugile lui Pîrvu ban; astfel, la moartea lui, el a miluit cu acele ocine mai sus zise pe slugile lui, pe Pîrvul și cu frații săi mai sus ziși, pentru că le-a cumpărat de la Pîrvul ban cu dreaptă și credincioasă slujbă și cu singe vărsat în tot locul. Pentru aceasta i-a și miluit după moartea lui, să le fie de nimeni neatinși“⁴¹.

Judecînd izolat acest document s-ar părea că poate fi surprins un aspect tipic de relații feudale, dar felul în care este dăruită partea de sat lui Pîrvul și fraților săi nu are nimic comun cu legăturile de vasalitate.

În aparență, Pîrvul ban răsplătește cu un beneficiu pe o slugă a sa pentru „dreapta și credincioasa slujbă și cu singe vărsat în tot locul“. În realitate, dania are loc după moartea marelui boier și ceea ce este esențial în documentul citat, e faptul că în această danie nu sînt stipulate obligații viitoare din partea beneficiarului. În documentele galițiene amintite de I. Bogdan, întocmai ca în Occidentul feudal, conducerea unei feude se făcea pentru slujbă (*auxilium*), dar mai ales în vederea viitoarelor servicii pe care vasalul le contracta față de senior, dintre care slujba cu armele era obligația fundamentală. În documentul nostru nu întîlnim asemenea obligații. Prin slujba făcută de Pîrvul el „a cumpărat“ ocinile de la boier, și termenul de cumpărat nu este folosit de diac întîmplător în formulele de întărire a ocinelor găsîm termeni folosiți în mod obișnuit pentru

³⁷ M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, Iași, 1931, vol. I, p. 542—543.

³⁸ I. Donat, *Domeniul boierilor Craiovești*, lucrare în manuscris.

³⁹ *Viața feudală*, p. 228—231.

⁴⁰ *Viața feudală*, p. 396.

⁴¹ *D.I.R.*, XVI, B, vol. II, p. 74.

întărirea domeniului boieresc, precum și dispoziția finală ca această ocină să fie „de nimeni neatinsă”. Prin acest privilegiu sluga devenea stăpîn de pămînt ca orice alt boier al țării. Că este așa, o demonstrează și faptul că documentul este emis de cancelaria domnească, iar, pe baza daniei către Pîrvul, urmașii săi își pot justifica dreptul de stăpînire în fața domnului și acest lucru poate fi urmărit într-o serie de documente ulterioare referitoare la Turcenii și la urmașii lui Pîrvul, în timpul lui Radu Paisie, Mircea Ciobanul, pînă la vremea lui Alexandru al II-lea⁴². Un alt argument că nu ne aflăm în fața unei danii care generează legături vasalice este și momentul în care se face dania: la moartea boierului. În aceeași situație el dăruiește Tismanei ocine⁴³ și săvîrșește un act de dreptate și de milă dăruind slugii sale o parte din Turcenii. În asemenea condiții, dania lui are sensul de răsplată și nu acela al unor legături vasalice.

În legătură cu satul Turcenii avem și alte lămuriri care aruncă lumină și asupra modului în care boierii își recrutau slugile sau felul în care se stabileau relațiile dintre boier și slugă.

Pîrvul ban a miluit și alte slugi ale sale. Este vorba de Simul și de frații lui din Turcenii. „Astfel, cînd a fost război la Clejani, a ieșit Stanciul, tatăl lui Simul, înaintea acelor amîndoi (Barbul I Craiovescu și Pîrvul ban) cu lancea. Astfel, tare s-a nevoit cu dreaptă și credincioasă slujbă, pînă cînd a perit”. În cazul acesta ne aflăm în fața unei dovezi elocvente despre participarea la lupte a slugilor boierești alături de stăpînii lor. Dar poate fi considerată dania lui Pîrvul ban ca un act care indică legături de vasalitate? Considerat izolat, din documentul citat, reiese că ne aflăm în fața unui procedeu tipic feudal, cînd se răsplatește un act de vitejie prin concedarea unei feude urmașilor lui Stanciul, slugă boierească, care-și pusese capul pentru apărarea stăpînului său.

Din alte documente care completează însă informația în care este menționată vitejia lui Stanciul din Turcenii, aflăm amănunte foarte prețioase despre natura relațiilor dintre boier și slugile sale.

Stanciul din Turcenii, tatăl lui Simul, a furat un cal al banului Barbu cel bătrîn (Barbu I Craiovescul). Stanciul fiind prins, conform obiceiului pămîntului, Barbu putea să-i ia viața. Atunci „i-a dat Stanciul toată partea lui de ocină lui Barbu ban, de și-a plătit capul... Și de atunci, a slujit la Barbul ban cel bătrîn și la fiul lui, Pîrvul ban”⁴⁴. Relațiile care se stabilesc între Stanciul din Turcenii și Barbul ban nu au nimic din relațiile de vasalitate. Stanciul este slugă boierească, în sensul în care au existat din totdeauna slugi, atunci cînd apar diferențe de avere. În cazul nostru, sluga boierească este obligată să meargă la oaste, dar alături de boierul său, deci face parte din ceata acestuia. Dreapta și credincioasa slujbă nu sînt făcute în virtutea obligațiilor vasalice, termenii nu au valoare juridică, ci morală; răsplățiți sînt fiii pentru slujba tatălui, iar răsplata, ca și în cazul menționat anterior este echivalentă cu libertatea deplină, Simul și frații lui devenind stăpînii ocinii lor.

Că daniile pe care le fac marii boieri unor slugi ale lor nu sînt echivalente cu concedarea unei feude de către senior vasalului său o demonstrează și alte documente. De exemplu, jupînița Căplea din Periș dăruiește slugii sale Sperlea, partea ei de ocină din Belivenii „pentru slujba drept credincioasă cu care i-a slujit în țări străine”⁴⁵, Sperlea devine stăpînul ocinei, iar fiul său o vinde⁴⁶. Dacă ocina amintită ar fi fost o feudă concedată pentru prestarea serviciului militar față de suzeran, în cazul nostru pentru vinderea ei ar fi trebuit cel puțin consimțămîntul, măcar formal, al jupîniței Căplea, ceea ce nu se întîmplă. Și de

⁴² D.I.R., XVI, B, IV, p. 35—36, 68—69.

⁴³ *Ibidem*, vol. II, p. 60.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, IV, p. 451.

⁴⁶ *Ibidem*.

data aceasta, dania are sensul răsplătirii unor slujbe care au fost făcute în trecut. În unele cazuri, dăruirea unei slugi cu un sat are caracterul declarat al unei simbrii datorată slugii. În anul 1577, Alexandru al II-lea, domnul Țării Românești, întărește lui Franța satul Spatnița, „pentru că au fost miluit Drăghici postelnic de la Mărgineni pe Franța cu acel sat, pentru că i-au slujit Franța lui Drăghici postelnic 12 ani fără simbrie”⁴⁷. Ar fi un indiciu în sensul că slugile boierești îndeplineau slujbe pentru simbria pe care o primeau și nu în virtutea unor legături de vasalitate. Ca și în cazurile celelalte, Franța devenea stăpîn al satului Spatnița fără ca să fie dator nimănui, în afară de domn, cu nici o slujbă. Dovadă este vînzarea unei jumătăți de sat pentru plata unei datorii făcute de Franța, vînzare întărită de domn și nu de fostul stăpîn al acestuia⁴⁸.

În lumina acestor documente interne care reflectă stări de lucruri de la începutul secolului al XVI-lea, sau, în orice caz, din prima jumătate a acestui secol, cînd oastea boierească joacă un rol principal, se poate afirma că au existat cete boierești, cu rosturi militare, dar aceste cete nu pot fi confundate cu banderile nobiliare din Europa occidentală. Alcătuirea acestor cete nu se face pe baza legăturilor de vasalitate. Dealtfel, practic, acest lucru ar fi fost aproape imposibil dacă ținem seama de mărimea domeniului boieresc. Dacă unii mari boieri, al căror număr trebuie să fi fost foarte mic, stăpîneau un număr mare de sate și ar fi putut să dăruiască unele dintre ele în schimb serviciului militar, majoritatea boierilor care stăpîneau unul-două sate, concedind „feude” ar fi rămas ei înșiși fără resurse materiale strict necesare întreținerii lor. De obicei, un neam întreg este stăpînul acestor sate și nu un singur boier, încît concedarea unor sate ar fi afectat în mod serios baza materială a clasei boierești.

O a doua constatare care se impune este și aceea că cetele boierești nu puteau fi prea numeroase. Excepții cazurile lui Mihail de la Dorohoi sau al logofătului Mihul, în Moldova, și al boierilor Craiovești și chiar al lui Badea din Șuici, în Țara Românească, boieri care ar fi putut să aibă un număr destul de mare de slugi, în nici un caz mai mult de o sută de oameni, în rest cetele se restrîng la cifre mult mai mici, în raport cu numărul satelor stăpînite.

Dacă ținem seama de faptul că acești boieri nu aveau cetăți sau castele impunătoare, ca marii feudali din Europa occidentală, devine evident că forța fiecărei cete boierești luată în parte era foarte mică. De aceea, considerăm că li s-a acordat un rol mult prea mare atunci cînd s-a afirmat că din pricina existenței lor boierii au devenit suverani pe domeniile lor, și că, bîzîindu-se pe puterea lor, boierii au putut să impună voința lor domnului și să instaureze statutul fărîmîțării feudale.

De asemenea, socotim că atunci cînd se vorbește de oaste feudală românească, trebuie eliminați termenii de comparație cu oștile feudale occidentale, pentru că criteriile de alcătuire sînt diferite. Nu avem o oaste boierească „tipic feudală” ci o oaste boierească, feudală totuși, cu trăsături specifice, care o deosebesc de oștile din Europa medievală.

În acest sens comparația cu oștile feudale recomandă circumspecție. Confruntările pe cîmpul de luptă dintre oștile românești și oștile feudale ungare și polone în cursul secolelor XIV—XV, confruntări care s-au încheiat în general favorabil pentru noi, reprezintă un obiect de reflecție. Dacă organizarea ar fi fost aceeași, disproporția numerică ne-ar fi defavorizat într-atît încît cu greu pot fi înțeles aceste victorii.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 379.

L'ANCIENNE ORGANISATION MILITAIRE DES PRINCIPAUTE ROUMAINES. LES BANDIÈRES DES BOYARDS

RÉSUMÉ

À la suite des études de Ion Bogdan, s'est formée — par étapes — l'opinion qu'il a existé en Moldavie et en Valachie une organisation militaire de type féodal dont les groupes de boyards, les bandièrès des armées féodales, ont eu un rôle prépondérant aussi bien sur les champs de batailles que dans la vie politique locale.

La présente étude met en évidence que les documents commentés par Ion Bogdan se rapportent à l'organisation militaire de la Pologne et, en même-temps, ils confirment qu'il y a eu une organisation militaire territoriale en Moldavie. Sans nier l'existence des bandièrès de boyards, l'auteur soutient qu'elles ont été peu nombreuses, formées par les membres d'une famille noble, auxquels s'ajoutaient les domestiques à leur service dont le nombre ne pouvait pas être grand, puisque les domaines des boyards étaient en général très petits.

En outre, les relations des boyards avec leurs domestiques n'avaient pas un caractère féodal. Le serviteur n'était pas un vassal du boyard — ni même lorsqu'il recevait de celui-ci une propriété — c'est-à-dire un village — comme récompense pour les services rendus, parce que le don était confirmé par la chancellerie princière et que le bénéficiaire de cette donation était un homme libre qui n'avait d'obligations — surtout au point de vue militaire — qu'envers le prince régnant. La donation n'obligeait à rien le domestique envers le boyard, mais lui imposait l'obligation de servir avec les armes le voïvode. In y a eu donc une grande différence entre l'organisation des armées féodales des Etats de l'Europe occidentale et l'organisation militaire des Principautés Roumaines.

CONTRIBUȚII LA STUDIUL ISTORIEI ȚĂRII ROMÂNEȘTI ÎNTR-UN AN 1447 ȘI 1450

DE

CONST. A. STOILĂ

Vechea noastră istoriografie, bazată mai ales pe știri culese din cronicarii popoarelor învecinate, a ajuns la concluzia că sfârșitul domniei și moartea lui Vlad Dracul, voievodul Țării Românești, s-a datorat intervenției lui Ioan de Hunyadi, în acea epocă guvernator al Ungariei¹. Se sublinia, tot pe baza acestor izvoare, că odată cu domnitorul și-a găsit moartea și Mircea, fiul mai mare al acestuia². Izvoarele în cauză nu sînt însă de acord cînd tratează despre mobilul actului săvîrșit de Hunyadi și de împrejurările în care s-au petrecut lucrurile³.

¹ O enumerare a acestor izvoare, cu observații critice asupra știrilor de istorie românească, cuprinse în ele, însoțită de o bibliografie selectivă a problemei la noi, a dat Fr. Pall, în studiul său *Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească și Moldova în anii 1447—1448*, în „Studii”, an. XVI (1963), nr. 5, p. 1049, nota 1.

² Istoricul chestiunii la N. Iorga, *Studii și documente*, III, p. XXVI—XXIX; I. Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească*, București, 1905, nota 1, p. 85—86; I. Minea, *Vlad Dracu și vremea sa*, Iași, 1928, p. 206—216, extras din „Cercetări istorice”, IV, 1. În capitolul pe care N. Iorga îl consacră împrejurărilor din Țara Românească pentru anii 1446—1447, în a sa *Istoria Românilor*, supunînd unor noi observații izvoarele narative, ajunge la concluzia că moartea lui Vlad Dracu și a fiului său Mircea, nu s-a datorat lui Ioan de Hunyadi, ci ar fi venit „din ordinul însuși al lui Dan”, pretendentul aflat în slujba guvernatorului Țării Ungurești. Și el conchide: „Se spală astfel nobila figură a lui Hunyadi de învinuirea că, năvălind într-o țară creștină, și-ar fi pătat mințile cu sîngele cuiva” (*Istoria Românilor*, IV, București, 1937, p. 90—91). De aici, noua concluzie a trecut, fără nici o altă argumentare, în tratatul de *Istoria României* (vol. II, București, f. a., p. 430—431): „Este de reținut din nou faptul că, în aceste lupte, nu trupele lui Iancu de Hunedoara au jucat rolul hotărîtor, ci forțele boierilor grupate în jurul unuia sau altuia dintre pretendenți. Ca urmare a acestor lupte, Vlad Dracul a fost ucis împreună cu fiul său Mircea, iar Vladislav a rămas domn pentru o perioadă de 10 ani”.

³ Unii istorici, pe baza izvoarelor citate, admiteau că aceasta s-ar fi produs ca o război din partea lui Hunyadi, pentru că Vlad l-ar fi atacat și luat prizonier după lupta nefericită de la Varna. S-a observat însă, pe drept cuvînt, că această ipoteză se datorează unei confuzii a lui Chalcocondil cu acțiunea săvîrșită de George Brancovici, despotul Serbiei, după evenimentele de la Cossovo

Apoi în vechea istoriografie nu s-a putut umple golul dintre data morții voievodului Vlad (sfârșitul anului 1446 sau începutul lui 1447) și domnia celui care, dintr-o anumită epocă înainte e atestat în documente ca domn, adică „Vladislav Voievod”. Dar acesta apare ca domn numai cu începere din 1450⁴. Unul dintre izvoarele citate afirmă că în locul lui Vlad Dracul, Hunyadi ar fi impus la tronul Țării Românești pe un „Dan voievod”⁵; alt izvor vorbește despre un „Stanciu voievod”⁶. Dar pentru perioada dintre 1447, data morții lui Vlad Dracul și 1450, data primilor documente interne de la Vladislav, informația documentară internă lipsește aproape complet⁷, iar de la aceștia (Dan și Stanciu voievozi) nu s-a păstrat nici un act intern sau extern și nici o altă mărturie care să le ateste domnia. În ceea ce privește informația documentară, atâta câtă există, chiar acte emanate de la voievozii Țării Românești, sau în care este vorba despre unii ca atare, a fost interpretată de către istoricii noștri cu intenția de a face să se confirme concluziile la care se ajunsese pe baza diverselor cronici străine; în felul acesta s-a ajuns la situația cu totul nefirească de a se corecta știrile documentare cu surse narrative, cît timp metoda istorică, admisă unanim, recomandă contrariul⁸.

Concomitent cu problema succesiunii la tronul Țării Românești în perioada 1447—1450, se pune și aceea a soartei care a fost rezervată, după moartea lui Vlad Dracul, celor doi fii legitimi ai acestuia, rămași în viață: Vlad, devenit mai târziu Tepeș, și Radul, zis cel Frumos. După cum se știe, în afară de Mircea, ucis odată cu tatăl său, numai acești fii apar în actele date la iveală din cancelaria lui Vlad Dracul⁹. Alți fii, un al patrulea, tot Vlad, cunoscut mai întii

(Vezi N. Iorga, *Studii și documente*, III, p. XXIV și același, *Istoria Românilor*, vol. IV, p. 84—85).

⁴ Act din 2 ianuarie 1450 (6958), Tîrgoviște: „Vladislav voievod și domn... în toată Țara Ungro-Vlahiei, părților de peste munți și tuturor marginilor, herțog al Arlașului și Făgărașului”, face întărituri pentru mănăstirea Cozia (P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, București, 1938, orig. slav. și traducere, doc. nr. 84, p. 211—214; numai traducere în D.I.R., veacul XIII, XIV și XV. B., *Țara Românească*, 1951, p. 117, doc. nr. 107; *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, vol. I (Întocmit de P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc), București, 1966, p. 176—177, doc. nr. 101. Data documentului păstrată defectuos, contestabilă. Vezi mai departe.

⁵ Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, în românește de Vasile Grecu, București, 1958, p. 200 și 210.

⁶ Dlugossius, *Historia Polonica*, II, Lipsca, 1712, apud I. Minea, *Informațiile românești ale cronicii lui Ian Dlugosz*, Iași, 1928, p. 37. Discuția în această problemă, cu tot istoricul ei și cu încercarea de noi soluții la N. Iorga, *loc. cit.*; I. Bădan, *loc. cit.*; I. Minea, *loc. cit.* și același *Despre fiii lui Dan (III) Vodă*, în „Cercetări istorice”, X—XII, p. 352.

⁷ Singurul document intern din perioada aceasta, actul emis de „Vlad voievod... fiul... lui Vlad voievod”, la 7 august 1447 (6955), a fost în edițiile recente contestat ca dată și emitent și redatată cu o anticipare de zece ani (D.I.R., B. Veacurile XIII, XIV, XV, p. 100—101, doc. nr. 90 și *Documenta Romaniae Historica*, p. 148, nr. 84).

⁸ A. Giry, *Manuel de diplomatique*, Paris, 1894, p. 4.

⁹ D.I.R., vol. cit., p. 101, doc. 91, act de la Vlad Dracul, din 16 august 1437, în care apar fiii Mircea și Vlad; actul (traducere din sec. XVIII) s-a publicat în *Documenta* etc., p. 148—149 sub nr. 85 și, de asemenea, act din 23 august același an, (D.I.R., vol. cit., p. 103, nr. 93). Actul s-a publicat în orig. slav cu traducere în *Documenta* etc., p. 151—153, nr. 87. De la data de 2 august 1439 înainte, apar fiii „Mircea și Vlad și Radul” (D.I.R., p. 105, nr. 95 și *Documenta*, p. 154—156, nr. 89, orig. slavon, cu trad. românească. În acest sens, a se vedea și doc. din 16 sept. 1440 (D.I.R., p. 107, nr. 98 și *Documenta*, p. 157—159, nr. 91), act în copie slavă, incompletă, cu traducere românească.

prin porecla de „Călugărul“, nu apare în actele aceleia despre care el pretinde că-i este tată; se întâlnește numai mult mai târziu, în informația documentară și a fost socotit îndeobște ca fiu natural¹⁰; la fel s-au petrecut lucrurile cu un al cincilea fiu, Mircea, ivit ca pretendent prin 1481¹¹ și socotit de unii istorici ca un simplu impostor¹², deși a fost susținut la domnie de Ștefan cel Mare¹³.

Pentru lămurirea acestor probleme controversate, trebuie stăruit mai îndelung asupra unor chestiuni în legătură cu practicile de cancelarie privitor la numele și titulatura, în general, a domnilor Țărilor Românești și în special a celor trei-patru domnitori din această perioadă, care au fost cunoscuți sub același nume, sau sub denumiri apropiate. După cunoștința noastră, bazată pe observarea atentă a acestor practici, nu s-a obișnuit niciodată ca unul și același personaj domnesc să fie numit, în mod oficial, cu nume diferite și, noi n-am întâlnit nici un caz, mai ales, că aceasta ar fi făcut-o voievodul însuși.

Ca să se poată ajunge la rezultate valabile în identificarea personajelor domnești în discuție este necesar să se ia în considerație anumite elemente: actele studiate să se fi păstrat în original sau, dacă sînt traduceri sau copii, să nu prezinte îndoieli asupra autenticității conținutului; să se țină seamă dacă numele și titulatura în cauză și le dă singur domnul sau le emite altcineva, adică dacă actul a ieșit din propria cancelarie sau dintr-o alta; în cazul din urmă, dacă este dat de un prieten sau de un adversar; (se știe că adversarii introduc în actele relative la voievozii pe care nu-i agreează, porecle batjocoritoare); să se aibă în vedere că există nume domnești, în actele redactate în limba slavă, care au anume corespondențe în cea latină. De observat apoi că în cele mai multe cazuri pretendenții, fii nelegitimi, purtau un nume de boier și-și luau la recunoașterea lor un nume domnesc¹⁴. Aceasta se producea cu ocazia „ridicării” în domnie și avea loc în cadrul unei ceremonii solemne. Cel investit cu titulatura de domn era aclamat de partizani, „uns” de un înalt chiriarih (și el în exil) și proclamat ca atare și de puterea protectoare¹⁵. Când un pretendent domnesc își spune el singur „voievod și domn al Țării...”, sau e numit astfel de partizani și prieteni, este o dovadă neîndoioasă că a fost recunoscut ca domn:

¹⁰ Într-un act de donație către mănăstirea Cutlumus din Athos, cu data de 29 iunie 1492, Vlad vodă Călugărul specifică rugăciunile pe care călugării beneficiari ai daniel trebuiau să le facă pentru sufletele părintelui său „Vlad voievod” și „a mamei mele Eupraxia”, „pentru noi”, adică domnul, doamna și copiii: „Radu voievod și Mircea și Vladul” (Gr. Nandriș, *Documente slavo-române din mănăstirile Muntelui Athos*, București, 1936, p. 36).

¹¹ I. Bogdan, *Relațiile...*, p. 178—180 și nota.

¹² Al. Lăpedatu, *Vlad Vodă Călugărul, 1482—1496. Monografie istorică*, București, 1903. (Extras din „Convorbiri literare”, XXXVII, 1903, p. 84—85).

¹³ I. Bogdan, *loc. cit.*, p. 178—180 și 282—285.

¹⁴ Pentru Moldova, cel mai cunoscut caz de pretendent care purta un nume în boierie și apoi, la proclamarea ca domn, și-a luat „un nume domnesc”, e acela al lui „Petre stolnicul”, ridicat ca domn la Bacuta, în Polonia, sub numele de Alexandru vodă (Lăpușneanu). Solemnitatea a avut loc la 2 sept. 1552, în prezența lui Sieniavski, reprezentantul regelui polon. (Vezi T. Holban, *Documente externe*, în „Studii”, nr. 3 (1965), p. 688, doc. nr. 2).

¹⁵ Pentru solemnitatea investiturii, la Nürnberg, la începutul lui februarie 1431, a lui Vlad vodă (Dracul), a se vedea I. Minea, *Vlad Dracul*, p. 38. Cîteva zile după consumarea actului, la 8 febr. 1431, voievodul „în spe”, acorda minorilor un privilegiu de liber exercițiu al religiei catolice în Țara Românească, intitulându-se: „Iohannes Wlad, Dei Gratia Valachiae Transalpiniae Dominus et Terrarum de Omlasch et de Fogaras Dux” (I. Minea, *op. cit.*, p. 39).

„și-a luat și nume de domn; peste capul domniei mele“¹⁶, spune voievodul în dauna căruia acesta acționează.

Pentru identificarea celor patru voievozi ai Țării Românești, amintiți mai sus, se specifică în cele ce urmează numele și titulatura pe care și le-au dat fiecare dintre aceștia în cancelariile proprii și sub care sînt cunoscuți și în actele emanate din cancelariile țărilor cu care au venit în contact. Alături de numele oficial, se menționează și porecla ce li s-a adăugat, unora mai târziu, altora mai devreme, și de care apar însoțiți în acte. Pentru a se ajunge la rezultate cît mai sigure, se vor folosi, pe cît e posibil, actele originale.

Vlad Dracul (1437—1442; 1444—1447) se întâlnește, în actele scrise în limba slavă, emanate din propria cancelarie sub numele de *Івъ Кладъ ковода и господинъ въсехи Земли ХггровлаХискон и западиннским, Пмлашъ и фатрашъ Херцог*¹⁷, și în cele de limba latină: „Vlad Transalpinensis Wayvoda“¹⁸. La această titulatură se adaugă uneori în actele în latinește, se pare însă că numai în acele din epoca de pretendență și indicația: „filius condam Merche“¹⁹. Actele de mai târziu, de după moartea silnică a voievodului, ieșite din cancelariile Țării Ungurești și ale Transilvaniei îi spun și „Dracul Wayvoda“²⁰. Indicația dintr-un act cu data de 1 februarie („in profesti purificationis Virginis gloriosae“) 1448, că ar fi fost numit și „Vladislav voievod“, nu poate fi socotită valabilă, deoarece actul invocat se dovedește a fi o simplă plăsmuire, probabil datorată cunoscutului istoric și colecționar maghiar Iosef Kemény²¹.

¹⁶ Prin actul din 13 aprilie 1560 (7068), Alexandru Vodă Lăpușeanu confiscă bunuri ale lui Lupul păhârniceal, care „s-au ridicat domn asupra capului domniei mele“. (*D.I.R.*, A, *Moldova, veacul XVI*, II, p. 149—150, doc. nr. 141).

¹⁷ P. P. Panaitescu, *Documentele*, p. 178—180, doc. 68, orig. slav, cu traducere, Tirgoviște, 1 august 1437; *Documenta*, loc. cit., p. 145—146, nr. 82.

¹⁸ I. Bogdan, *Relațiile*, p. 313—314, doc. nr. CCLIV, din 7 august 1444.

¹⁹ *Ibidem*, p. 312, doc. nr. CCLII.

²⁰ Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV₁, p. 37, doc. nr. LXIV. Ioan de Hunyadi, către Brașoveni: „Ilustris principis Vlad, filius condam Drakul Wayvoda“.

²¹ Prin acest act Ioan de Hunyadi întărește unele posesiuni ale lui Ladislav „filii quondam Joannis de Bathor“; se amintește între meritele Bathoreștilor ajutorul pe care ei l-au dat „sacrae Ungariae coronae“, cît și emitentului actului, în luptele contra Turcilor, dar și „alios regni notorios aemulo“, și anume „Regem Romanorum, comites Cilicie, Bohemos et infidelem quondam Wladislaum Wayvodam Transalpinum“ (Hurmuzaki—Densușianu, *Documente*, I₂, p. 758, doc. nr. DCXXVI). Densușianu a reproduș actul după „Transilvania, 1873, p. 100“, unde se publicase după „simplex copia“, „din colecția contelui Ios. Kemény“. Acest act este singurul, după cunoștința noastră, în care, în mod neîndoios, Vlad Dracul ar apărea sub numele de „Wladislav voievod“. Examinînd cu toată atenția cuprinsul actului, se pot observa anumite indicii de natură să pună în gardă pe cercetător în ce privește autenticitatea lui; lăsînd la o parte numele voievodului „Wladislav“, în loc de Vlad, de observat că în act se menționează între meritele Bathoreștilor și ajutorul în lupta contra contelui Cylli, pusă pe același picior cu lupta contra turcilor, a regelui Romanilor, a Boemilor și a „necredinciosului Vladislav voievod“, ceea ce nu-și avea locul într-un act oficial, emanat din cancelaria guvernatorului Țării Ungurești. Nu se puteau aminti merite în slujba lui Hunyadi, în actele de stat.

Dar ce nu s-a observat, e indicația din act, că „Ioannes de Bathor“, tatăl lui Ladislav, ar fi fost mort la data emiterii acestuia (1448). Or cercetările genealogiștilor maghiari atestă că acest Ioannes de Bathor, părinte a 12 copii, între care și Ladislav, cel recompensat de Hunyadi, a trăit între anii 1405—1452. (A se vedea Antoine Áldásy, *La généalogie de la famille Báthory*, în *Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracovie, 1935, p. 7). Cum se putea

Fiul său Vlad Țepeș, în actele pe care le dă, își spune, în documentele salve *Івъ Кладъ воєвода и господинъ вѣснъ Зѣмли ОугровлаХинскон, сынъ стараго Кладъ воєвода*²², sau „Івъ Кладъ воєвода, господинъ вѣснъ Зѣмли ОугровлаХинскон, сынъ великаго воєвода”²³.

Vladislav voievod din perioada 1450—1456 a fost identificat de către istoricii noștri numele de „Vlad voievod”²⁴ sau sub acela de „Vladislav voievod”²⁵, sub care s-ar fi numit el singur, și că alții să-i fi dat chiar numele de „Radozla” „voievod”²⁶.

„Vladislav voda” însă apare, în mod constant, în actele interne și externe scrise în limba slavonă, sub acest nume²⁷; la fel și în actele latinești²⁸; în

ca un personaj care trăiește pînă în 1452, să fie atestat ca mort într-un act din 1448? Părerea noastră, bazată pe observațiile arătate, este că actul este un falsificat și că deci Vlad Dracul nu a fost numit în acte „Vladislav voievod”. Simțem de părere că se poate identifica și „izvorul” care a servit de inspirație lui Kemény, cînd l-a numit pe Vlad vodă cu numele de „Vladislav”. El pare a fi luat această informație din cartea lui Philipp Calimachi, *De rebus Vladislavo Polonorum atque Hungarorum rege gestis, libri tres*, editată de Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaric. I*, pars secunda, Viena în 1758 (dar scrisă încă din 1472, deci la circa 36 de ani după evenimente), unde în cunoscutul pasaj în care se vorbește despre aprecierile domnului român asupra armatei creștine puse sub conducerea regelui Vladislav, se spune: „...accurit nunquam sine praefatione magni et fortissimi imperatoris nominandus Vladislaus Dracula, Valachiae, quem montana vocant, Princeps” (p. 131). Asupra lui Kemény ca falsificator de acte, a se vedea și Fr. Pall, în *Introducere*, vol. II, la *D.I.R.*, p. 318—319 și nota 5.

²² P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 214—215, doc. nr. 85, din 28 martie 1451: *Documenta*, p. 198—200, nr. 115.

²³ P. P. Panaitescu, *loc. cit.*, p. 238—241, doc. nr. 97 din 5 martie 1458; *Documenta*, p. 201—202, nr. 117.

²⁴ I. Bogdan, *Relațiile*, p. 85—86: „Interpretînd astfel scrisoarea lui Vlad din 31 octombrie 1448, despre lupta de la Cossovo, dl. Iorga vede în *Studii și documente*, III, p. XXVIII—XXIX, că acest Vlad este identic — cum admisesem dealtfel și eu în „*Vlad Țepeș*”, p. 68 — cu Vladislav și că domnia la 1448 ca domn de sine stătător”. De subliniat însă că Al. Lăpedatu, cam în aceeași epocă, în studiul monografic asupra lui *Vlad Călugărul*, căutînd să facă o distincție între domnii din această perioadă, observa: „cronicele și hrisoavele noastre au făcut totdeauna deosebire între Vlazi și Vladislavi” (*loc. cit.*, p. 35—36).

²⁵ Pentru titulatura pe care și-o dă „Vladislav voievod” și sub care e denumit în actele relative la dînsul, a se vedea mai departe.

²⁶ I. Bogdan, *Relațiile*, p. 85, nota 1: „la dech. 1449 îl pomeneste Hunyadi (*Vlad Țepeș*, p. 66), „Scrisoarea din „Dech. 1449”, însă se referă la misiiva trimisă lui Hunyadi de către brașoveni, în care este vorba despre „illustis Radozla Way(voda) Transalpinus in suis nobis scripsit” (publicată în Hurmuzachi-Iorga, *Documente*, XV, p. 36, nr. LXII), despre care editorul vorbește ca de „niște scrisori ale lui Vladislav voda și despre pacea” etc. regist loc. cit. Pentru cercetătorii mai noi, care au dat aceleași interpretări celor două documente discutate în notele 24 și 26, a se urmări mai departe studiul nostru.

²⁷ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 214—215, doc. nr. 85, din 28 martie 1451: „Івъ Кладиславъ воєвода и господинъ вѣснъ Зѣмли ОугровлаХинскон” și *Documenta*, p. 102—103, nr. 102. Uneori își spune: „многостіиъ божиѣмъ Івъ Кладиславъ воєвода и господинъ вѣснъ Зѣмли ОугровлаХинскон, сынъ Дана великаго воєвода” act din 15 aprilie 1456 (P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 234—235, doc. nr. 95, și *Documenta*, p. 196—197, nr. 113).

²⁸ I. Bogdan, *Relațiile*, p. 315, doc. nr. CCLVI: „Vladislaus, parcium Transalpinarum Wayvoda”, act din 15 aprilie 1453.

și „fiul marelui Vlad voievod”³³. Numai ținându-se seama de aceste elementare cerințe de metodologie istorică³⁴ se vor putea lămuri multe aspecte încă obscure din istoria Țării Românești. Dacă se trece peste aceste cerințe, căutându-se să se „potrivească”³⁵ informația existentă cu anume date de cronică transmise eronat, ne vom situa pe vechiul impas.

Fr. Pall, cum s-a văzut, într-un studiu publicat în anii din urmă³⁶, a reluat cercetările asupra împrejurărilor în care a putut avea loc răsturnarea din domnie și uciderea lui Vlad Dracul, de către Ioan de Hunyadi. Domnia sa, fără să se îndepărteze de pozițiile pe care se situase vechea istoriografie, după care Ioan de Hunyadi ar fi ucis și înlocuit pe Vlad Dracul, încearcă să fixeze data atacului acestuia, care nu numai ar fi condus în persoană lupta din Țara Românească, dar ar fi și anexat-o, luându-și pentru un timp oarecare și titulatura de voievod al Țării Românești, pe lângă aceea de guvernator al Ungariei³⁷. Numai ceva mai târziu, el ar fi renunțat la acest din urmă obiectiv, subînțelegându-se că a numit, la început pe Dan (care?) ca voievod și apoi pe un alt pretendent, Vladislav³⁸. Argumentarea lui Fr. Pall e strinsă și se bazează, parte pe informație nouă, parte pe redatări și noi interpretări ale vechii informații.

³³ Document din Tirgoviște, din 27 ianuarie 1483 (6991): „Іъ Кладъ Конвода и Господинъ, сынъ Келнкога Кладъ Конвода” (Panaitescu, op. cit., p. 329—332, doc. nr. 145 și alte documente; de asemenea *Documenta*, p. 297—299, nr. 184).

³⁴ La reconstituirea evenimentelor din această epocă, informația e destul de săracă și trebuie să se țină seamă și de condițiile în care a fost editată această informație, deoarece în cele mai multe cazuri nu s-a putut merge direct la izvoare. Astfel trebuie amintit că N. Densușianu, care a editat o parte din actele externe din sec. XV, nu a putut vedea originalele, care pentru parte din aceste acte nici nu mai existau și s-a servit de diverse publicații, și acelea făcute după texte defectuoase, de cele mai multe ori simple copii; de exemplu, din I. Chr. von Engel, *Geschichte der Wallachei* etc. I, p. 183, doc. din 1492 „datum in Bukwresti domin. prox. a festum S. Silvestri Papae”, de către Vlad Călugărul, publicat de Engel după colecția lui Kemény; *Ibidem*, I, p. 192, doc. din 1508; „datum Budae, feria quinta proxima dominicam iudica”, dat de Vladislav al II-lea al Ungariei. De asemenea, de alte texte de aceeași natură: act din Bistrița, 1448, din colecția lui Iosef Kemény, publicat după „Transilvania”, 1873, p. 100”, în Hurmuzaki, I, 2, p. 758, nr. DCXXVI; act din 1447... din manuscrisele lui Cornides, publicat după „Transilvania”, 1873, p. 92, Hurmuzaki, I, 2, p. 92; etc. De subliniat că nici N. Iorga, care a editat „documentele ardelenesti” în Hurmuzaki, XV, n-a putut colaciona copiile, care se păstrau la Academie și proveneau din lecturile arhivarilor Fr. Zimmerman, A. Berger și Fr. Stenner, cu originalele. (A se vedea „Cîteva cuvinte preliminară”, de N. Iorga, la acest volum, p. 1—11).

³⁵ Astfel de interpretări se găsesc atât la istoricii noștri mai vechi, cît și la cei mai noi. Astfel, N. Iorga, vorbind despre emittentul actului din 31 oct. 1448 (Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, p. 451—452), spune: „Vladislav vodă, care dealtfel iscălește, ca și predecesorul său ucis, Vlad”. De asemenea, dintre cercetătorii mai noi, Fr. Pall afirmă și el: „uneori numele de Vlad, Vladislav și Ladislaus, în cazul voievozilor Țării Românești, se folosesc pentru una și aceeași persoană” (*Intervenția*..., p. 1053, nota 6). Pall făcea această precizare în legătură cu docum. din 1448 „dat” de Hunyadi în folosul lui Ladislav de Bathory, despre care act credem că nu poate fi decît un falsificat, datorat aceluiași Iosef Kemény.

³⁶ Fr. Pall, *Intervenția*..., în „Studii”, loc. cit., p. 1049—1072.

³⁷ *Ibidem*, p. 1053, și actul din Tirgoviște, 4 decembrie „in festo beate Barbare virginis”, 1447: „Iohannes de Hunyadi gubernator ac Dei graciam parcium Transalpinarums waywodam”, p. 1067—1068.

³⁸ Fr. Pall, *articolul citat*, p. 1060.

În studiul citat, Pall pune în discuție un act din care se vede că la 10 noiembrie 1447, din Sighișoara, Ioan de Hunyadi amină ținerea unui proces, pe motiv că pregătește expediția pentru înlăturarea lui Vlad vodă al Țării Românești³⁹. La această știre adaugă o alta, dintr-o scrisoare a lui Ioan de Zredna, care, după d-sa, confirmă informația de mai sus⁴⁰. De la Sighișoara, Hunyadi a trecut la Brașov, unde se întâlnește la data de 23 noiembrie 1447⁴¹. La data din urmă, el comanda conducerii orașului, probabil în vederea expediției, unele articole de armament: o platoșă și opt scuturi⁴². Cîteva zile mai tîrziu, Hunyadi s-ar fi aflat la Tîrgoviște, victorios în lupta cu Vlad Dracu. De acolo, cu data de 4 decembrie 1447, se citează un act, în care, pe lingă titlul său cunoscut, de guvernator al Țării Ungurești, își spune și „din mila lui Dumnezeu voievod al părților transalpine”⁴³. Ceva mai tîrziu, din actele emise în zilele de 16, 23 și 26 decembrie 1447, reiese că Hunyadi se găsea din nou la Brașov⁴⁴. Pe baza acestei informații, Fr. Pall ajunge la concluzia că în perioada amintită, guvernatorul Transilvaniei ar fi atacat și ocupat Țara Românească și și-ar fi luat și titlul de voievod al ei. Domnia sa menționează că actul în cauză a fost declarat apocrif de către un cercetător maghiar, pe baza unor criterii interne, în special acela al titlaturii de „voievod al Țării Românești”, nu numai necunoscut prin alte acte, dar și neverosimil. Totuși, Fr. Pall socotește actul autentic și consideră că acțiunea în adevăr a avut loc; în sprijinul părerii emise, autorul citează și unele pasaje din Dlugosz⁴⁵.

La cele susținute de Fr. Pall, s-ar putea ridica obiecții asupra condițiilor în care Hunyadi și-ar fi putut lua această titlatură. Se pune întrebarea: cine i-a conferit titlul de „voievod al părților transalpine”? Țara Românească, în concepția feudală a vremii, era socotită un stat vasal al Ungariei. Pentru numirea sa ca voievod, nu era de ajuns o simplă declarație personală, chiar dacă ar fi fost „stăpîn pe situație” și cu toată calitatea lui de guvernator al unui regat cu un rege minor; pentru aceasta s-ar fi convenit să consulte în prealabil factorii de răspundere (Dieta Țării Ungurești), care acțiune ar fi necesitat, pe lingă anume conciliabule, o oarecare perioadă de timp; numai aceasta avea cădere să-i acorde titlul și posesiunea numitei țări, măcar și formal. Dacă actul l-ar fi făcut cu de la sine putere, dacă astfel s-ar fi petrecut lucrurile, această acțiune l-ar fi dus, în ajunul luptelor cu turcii, cum observa de altfel și Fr. Pall⁴⁶, la conflicte; ar fi coalizat împotriva sa toată lumea feudală din Țara Românească. Să nu uităm că Hunyadi răsturnînd un domn în Țara Românească sau în Moldova, acționa ca sprijinitor al unei facțiuni susținute de țară și ca atare socotită ca legitimă; dar prin acest act, cum a observat de altfel și Pall, el ar fi devenit suspect și oficialității din Ungaria. Se mai pune apoi o întrebare: cum se face că imediat după 4 decembrie, documentele din 16, 23 și 26 decembrie, date de Hunyadi, nu mai cuprind această titlatură? Avea acest fapt atîta lipsă de importanță, încît putea fi acum luat titlul de voievod al Țării Românești, pentru ca peste cîteva zile să fie părăsit? Apoi se mai pune întrebarea, dacă în actele cunoscute, ieșite din cancelaria lui Hunyadi imediat după 4 decembrie, acesta nu-și mai spune

³⁹ „propter ingresum exercitus contra nephandum Wlad Wayvodam Transalpinum instaurati”, (*loc. cit.*, p. 1050, nota 4).

⁴⁰ *Ibidem*, p. 1050—1051. Se argumentează însă că scrisoarea, care ar fi fost din greșeală antdatată de scrib, cu data de 15 ianuarie 1447, era de fapt din 15 ianuarie 1448.

⁴¹ Pall, *op. cit.*, p. 1053.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Fr. Pall, *op. cit.*, p. 1050.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 1066: „ca una care ar fi ațîțat și mai mult invidia marilor feudali adversari ai săi și n-ar fi fost tolerată nici de Imperiul othoman”.

voievod al Țării Românești, cum se explică titulatura pe care și-o asuma la 4 decembrie 1447? Ce interes prezintă pentru „dania” pe care Hunyadi o face nobililor din Ponor⁴⁷, localitate din Transilvania, titulatura de voievod al părților transalpine? Aceasta ar fi avut poate o rațiune dacă dania s-ar fi făcut în Țara Românească, căci această calitate de voievod i-ar fi dat un drept. Dar așa?

De fapt, cum a observat, în mod critic, istoricul maghiar Elekes L., în privința actului din 4 decembrie, ne găsim în fața unuia din multele falsificate din diplomația medievală a regatului unguresc, făcut în „interesul nobililor din Ponor”⁴⁷.

Pe de altă parte, după toate probabilitățile, dacă Ioan de Hunyadi a pregătit o expediție pentru înlăturarea voievodului Țării Românești, n-a putut lua parte personal la ea și pentru simplul motiv că spațiul dintre datele citate, între care s-ar fi aflat la Brașov și Tîrgoviște, nu era suficient pentru aceasta. O expediție războinică, începută la câteva zile după 23 noiembrie (data la care Hunyadi își comanda armamentul), în condițiile de vremea (sfîrșitul lui noiembrie și începutul lui decembrie st. v. 1447), pe drumuri desfundate de iarnă, cînd pașurile munților puteau să ofere surprize neplăcute, nu se prea înțelege cum s-ar fi putut termina, încununată de succes, într-un timp atît de scurt⁴⁸. În considerarea împrejurărilor în care a putut avea loc căderea lui Vlad Dracul, nu trebuie trecută cu vederea și situația guvernatorului, care era ținut să-și rezerve și pentru viitor, în caz de insucces, *rolul de arbitru al evenimentelor*. Nu era cazul ca el „personal” să se aventureze într-o expediție cu destule riscuri. Totul trebuia lăsat să apară ca o luptă între pretendenți, pentru ca în cazul unui eșec, relațiile să poată fi reluate cu cel stăpîn pe situație. Ca și în Moldova, și în Țara Românească, Hunyadi a sprijinit pretendenți, dintre care unii au izbutit să ocupe tronul, alții au eșuat în încercările lor. Peste capul acestor pretendenți, atunci cînd interesele i-au cerut-o, cum era natural, el a tratat. Astfel, sîntem dispuși să credem, s-au petrecut lucrurile și în lupta pentru răsturnarea lui Vlad Dracul.

Vlad voievod, domn al Țării Românești, între 1447—1450.

În privința domnului care a ocupat tronul Țării Românești după căderea lui Vlad Dracul, informația păstrată duce la cu totul alte concluzii decît acelea la care a ajuns atît istoriografia mai veche, cit și noile cercetări. După această informație, credem că se impune concluzia că, dacă în adevăr Ioan de Hunyadi a izbutit, prin oamenii săi, inclusiv boierii trădători, să suprimă pe Vlad Dracul, totuși n-a putut impune în domnie pe candidatul sprijinit de el. Este vorba de o simplă ipoteză? Cîtuși de puțin! Aceste lucruri se dovedesc din informația documentară existentă. Astfel un document cu data de 8 august 1447⁴⁹ confirmă concluziile vechilor istorici că Vlad Dracul și-a pierdut viața spre sfîrșitul anului 1446 sau, poate, la începutul anului 1447⁵⁰. În adevăr, prin acest act: „Io

⁴⁷ Elekes L., *Hunyadi*, Budapesta, 1952, p. 315, nr. 57, apud Fr. Pall. *Intervenția...* p. 1050, 1052.

⁴⁸ Chiar dacă am admite că Hunyadi și-a început campania în ziua de 23 noiembrie, ceea ce nu-i dovedit, cum putea ca în mai puțin de 12 zile s-o termine victorios?!

⁴⁹ P. P. Panaitescu, *Documente*, p. 210—211, doc. nr. 83 și ediția din *Documenta*, p. 148, doc. nr. 64, sub data „1437—1438”, august 8, Tîrgoviște.

⁵⁰ Iorga, *Istoria Românilor*, IV, p. 90, e de părere că asasinarea lui Vlad Dracul și a fiului său, Mircea, a avut loc înainte de 15 ianuarie 1447, și că la aceste împrejurări s-ar referi scrisoarea adresată de Ioan de Zredna, cu data de mai sus, legatului papal Ioan de Carvajal, prin care-l înștiința că „Țara Românească a fost supusă iarăși Ungurilor”, dar că totuși ar fi avut loc numai „o pace precară”, mai fiind nevoie de noi intervenții. Fr. Pall (*Intervenția, loc. cit.*,

Vladul Voievod, domnul Țării Românești, feciorul marelui și preabunului creștin Vladului Voievod", întărește proprietăți unor slugi ale sale⁵¹. În mod necritic și cu o insuficientă argumentare, documentul a fost redatat, fixându-i-se ca dată de emiterie anii «1437—1438», august 8, și ca emitent pe Vlad Vodă «Dracul», pe considerentul că boierii din el sînt ai lui Vlad Dracul⁵².

Se trece astfel cu vederea nu numai peste data precisă a actului, dar și peste alte elemente menite să dateze actul; în rîndul întîii titlatura pe care și-o dă voievodul: „Vlad voievod... feciorul marelui Vlad voievod”⁵³; apoi lipsa din acest act a fiilor domnului „Mircea și Vlad”, care cu începere din 1437 apar în documentele interne ieșite din cancelaria lui Vlad Dracul. Data emiterii, titulatura și lipsa fiilor domnești nu sînt însă elemente întîmplătoare, de simplă coincidență. Ele, dimpotrivă, sînt criterii interne, demne de luat în considerație; în cazul de față, ele, pledează pentru autenticitatea actului și buna lui datare; împreună cu lista sfatului domnesc din actul acesta, păstrat numai în suret (traducere), sînt elemente concludente, care pot dovedi autenticitatea sau neautenticitatea actului.

Starea de lucruri constatată prin actul din august 1447, dăinuia încă în februarie 1448, dată la care se vede că Ioan de Hunyadi nu stăpînea încă situația din Țara Românească. El scria, din Timișoara, brașovenilor, în privința noii monede emise ceva mai înainte. Însă în loc de a le recomanda, pentru cursul ei, și în Țara Românească, să se înțeleagă cu domnul de acolo, îi sfătuia să se adreseze „homminibus potiorum Transalpinarum”⁵⁴, ceea ce, cum bine s-a dedus,⁵⁵ înseamnă că în Țara Românească se găsea încă instalată o conducere cu care Hunyadi și oamenii săi nu puteau trata.

Pentru perioada amintită, domnia unui „Vlad voievod” în Țara Românească e atestată și printr-un document *original*,⁵⁶ emanat din cancelaria domnească din

p. 1050) respinge această interpretare și argumentează că scrisoarea ar fi de fapt din 15 ianuarie 1448 și că aluzia se referă la evenimentele din noiembrie-decembrie 1447. Mărturisim că noi nu putem crede în erorile de datare și de nume de persoane pe care istoricii modernini le identifică în actele ieșite din diversele cancelarii medievale cu veche tradiție.

⁵¹ Panaitescu, *loc. cit.*

⁵² *D.I.R.*, Veacul XIII, XIV și XV, B, 1951, p. 100—101, nr. 90 și *Documenta*, *loc. cit.*

⁵³ *D.I.R.*, *loc. cit.* Examinarea versiunilor existente, una tipărită de G. Ghibănescu în *T. Codrescu*, II (1933, p. 129), după „Acta propria” și alta tipărită de P. P. Panaitescu (*loc. cit.*), după un suret aflat în „arhiva principelui Basarab Brîncovianu” arată că ne aflăm de fapt în fața a două copii, care prezintă unele deosebiri: poate chiar a două traduceri deosebite. Versiunea cea mai completă e însă cea folosită de Panaitescu (*loc. cit.*). Versiunea din „Acta propria” a lui Ghibănescu a intrat în colecțiile muzeului „Lupta revoluționară a poporului” și după aceasta s-a tipărit în *D.I.R.* Dacă e să credem cele cuprinse în notele cu care editorii din *Documenta* își însoțesc textul, ar exista în Ms. 5236, f. 232—233 de la Bibl. Acad., o „altă traducere” (*Documenta*, p. 148). Dar identitatea de datare dintre aceste diverse traduceri existente atestă, fără putere de contestare, buna lectură a datei și a celorlalte elemente ale actului, care toate pledează pentru *Vlad vodă, fiul lui Vlad vodă, ca emitent al actului*.

⁵⁴ Hurmuzaki — Iorga, *Documente*, XV, p. 34—35, nr. LIX.

⁵⁵ Fr. Pall, *op. cit.* p. 1060, nota 2; aici și rectificarea datei scrisorii din 7 martie 1448, cum fusese calculată de Iorga (*loc. cit.*), în 29 februarie 1448.

⁵⁶ Hurmuzaki — Iorga, *Documente*, XV, p. 35, doc. nr. LX, cu data greșită de 31 decembrie și rectificată în „31 octombrie” la Iorga, *Stud. și doc.*, III, p. XXXVIII—XXXIX.

Tirgoviște, la 31 octombrie 1448, în care emitentul își spune: „Wlad, parciun Transalpinarum Wayvoda”⁵⁷. Istoriografia noastră, în unanimitate, a ajuns la concluzia că acest „Wlad” ar fi „Wladislav”⁵⁸, care, și după cel din urmă ceretător al problemei, și-ar fi spus uneori și „Wlad”⁵⁹. Pentru noi lucrul însă e clar: voievozii singuri, în actele emise, nu se puteau intitula odată într-un fel și altă dată într-alt fel; voievodul emitent al actului, la această dată stăpînind la Tirgoviște, ca domn, este „Wlad voievod”.

Să ne situăm însă din punctul de vedere al istoricilor care cred că domniile în epoca aceasta semnau Vlad pentru Vladislav sau Ladislav și viceversa⁶⁰ și că cel care a dat actul din 31 octombrie 1448 ar fi Vladislav al II-lea. Din cuprinsul actului însă nu se poate deduce că ar putea fi vorba despre Vladislav vodă, despre care se știe că a fost așezat pe tron de către Ioan de Hunyadi și că cel puțin citva timp după instalare se găsea în bune raporturi cu acesta. Or în acest act, voievodul Vlad scrie brașovenilor că nu poate veni la ei pentru „pace”, adică înțelegere și *recunoaștere* a sa de către reprezentanții lui Hunyadi. Din aceasta trebuie să se deducă înscăunarea lui fără voia acestora și că exista, din această cauză, între el și forurile transilvano-ungare ceva mai mult decît simple suspiciuni; își arată, dacă nu satisfacția, dar nici într-un caz îngrijorarea, că turcii au ieșit biruitori în lupta cu Ioan de Hunyadi; știrile pe care le avea despre desfășurarea luptei i le dăduse „fratele naiphului de Nicopole”, care, dealtfel, venise la dînsul în persoană⁶¹. Cu lux de amănunte, el relatează, după informația fratelui naiphului, înfrîngerea suferită de Hunyadi la Cossovo și se scuza, desigur mai mult formal, că nu poate merge la Brașov, pentru că dacă ar afla Turcii „statim nos et vos destruere possent”⁶².

Deci la data aceasta, 31 octombrie 1448, „Vlad voievod” se găsea încă domn al Țării Românești și de la Tirgoviște discuta cu brașovenii propunerile pe care i le făcuse „Nicolaus de Vizokna” de a merge la ei ca să încheie „pace”, adică să obțină recunoașterea domniei de către Hunyadi sau împuterniciții săi⁶³. Nu pare a fi grăbit să dea ascultare invitației, pretextînd că așteaptă reîntoarcerea guvernatorului, dar strecoară o insinuație: „dubium est de ipta ipsius”⁶⁴ și chiar amenințări la adresa celor care s-ar putea gîndi să-l atace⁶⁵. După cît se pare la acest „Vlad voievod”, fiu de domn instalat de turci în Țara Românească, se referă scrisoarea anonimă, dată din Constantinopol la 7 decembrie 1448, care, după cum bine s-a observat, cuprinde „printre alte știri, unele adevărate, altele fanteziste” și informația despre o invazie a lui Ioan de Hunyadi în Țara Românească.

⁵⁷ N. Iorga, *Studii și doc.*, III, p. XXXVIII—XXXIX.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Fr. Pall, *Intervenția*, loc. cit. p. 1053 și nota 6.

⁶⁰ Bibliografia citată mai sus, notele 56 și 57.

⁶¹ Hurmuzaki — Iorga, *loc. cit.*

⁶² „Hoc ideo facere non possumus, quia feria tertia prope preterita (29 octombrie) frater Nayphi de Nicopolia pervenit ad nos, certissime dixit quomodo Amrah, dominus Turcorum, in tribus diebus sine omni intermissione contra ipsum dominum Iohannem gubernatorem pugna(m) habuisset; ultima die inter curros taboritarum inclusisset; podester solus imperator janicuros descendit et omnes extra et intra curros taboritarum percurs(iss)ent et interficissent. Si venisemus nunc ad eum Turci statim, nos et vos destruere possent” (Hurmuzaki — Iorga, *Documente*, XV, p. 35).

⁶³ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, p. 35: „Scire damus vobis quomodo egregius vir Nicolaus de Vzokna, scribit nobis ad eum accedere vellemus, donec magnificus Iohannes, regni Hungariae gubernator, venisset de bello”.

⁶⁴ Hurmuzaki — Iorga, *loc. cit.*

⁶⁵ „... Si autem nunc nobis contrari(s) fueritis, si quid tandem fiet, sint in detrimentum animarum vestrorum, et periculum coram Deo respondietis) (Hurmuzaki — Iorga, *loc. cit.*).

Lăsînd la o parte ştirea, dovedită nefondată, despre „pretendentul prins, orbit şi decapitat”⁶⁶, reţinem doar şi această încercare a lui Hunyadi, probabil tot printr-un corp expediţionar, de a răsturna pe „Vlad vodă”.

Ca să se vadă că într-adevăr nu ne găsim în faţa unei substituţiuni de nume, involuntare, din fericire se poate arăta şi locul şi situaţia în care se găsea, cu aproximativ trei luni înainte, adevăratul „Vladislav voevod”, însă numai cu *pretendent la tronul Ţării Româneşti*. Un act cu data de 7 august, „secundo die festi beati Sixti pape”, 1448, adresat de către Ioan de Hunyadi, din Köhalm, Universităţii săseşti, o anunţă că „illustriis princeps, dominus Wladislaus, wayvoda Transalpin(ensis)” a venit la chemarea sa (probabil din Ungaria) în Ardeal, „pro bono regni et comodo totius Christianitates”; era însoţit de o suită, se pare destul de numeroasă. Poate bănuind că saşii, care-şi aveau preferinţele în ceea ce priveşte претендентii, şi că interesele i-ar fi putut determina să nu se arate tocmai bucuroşi de această vizită, ce le putea aduce, pe lângă mari cheltuieli, şi unele încurcături politice, nu uită să le recomande să-l primească, pe el şi pe oamenii săi, „debitas honoris et reverencias”⁶⁷. Protejatul său avea, fără îndoială, şi o anume misiune, pe care Hunyadi, din teamă de a nu-i fi interpretată corespundenţa, îi anunţa că avea să li-o comunice Anthonii de Arapatak, purtătorul scrisorii; să dea crezare celor spuse de el⁶⁸.

Dacă în adevăr, în noiembrie-decembrie 1447, a avut loc o expediţie a trupelor lui Hunyadi în Ţara Românească, ceea ce pare probabil, la ea n-a participat guvernatorul şi, cum se vede din actele existente, nici această expediţie nu şi-a atins scopul de-a înlocui pe noul Vlad vodă cu pretendentul Vladislav⁶⁹.

Informaţia documentară atestă dar, în perioada dintre 1447 şi 1450, dealtfel perioadă caracterizată prin numeroase peripecii războinice, ca domn al Ţării Româneşti, susţinut de turci şi de o parte din boierimea care milita pentru această politică, pe un „Vlad voievod”. Cine putea fi însă acest „Vlad voievod”, urcat pe tron de îndată după căderea lui Vlad Dracul şi care îşi spunea „Vlad voievod... feciorul marelui Vlad voievod”⁷⁰, care-i moşteneşte sfatul domnesc şi se găseşte în bune raporturi cu turcii şi în raporturi încordate cu Hunyadi? El nu poate fi decât cel mai mare dintre fiii rămaşi în viaţă ai lui Vlad Dracul, adică Vlad Tepeş! Toate datele amintite duc la Vlad Tepeş, despre care am admis că se găsea, după moartea tatălui şi a fratelui mai mare, domn al Ţării Româneşti. Numai el,

⁶⁶ Fr. Pall, *op. cit.* p. 1056, după „Történelmi Tar”, 1877, comentată şi de N. Iorga în „Melanges d'histoire general”, Cluj, 1927, p. 42—43 (cit. de Fr. Pall, *op. cit.*, nota 2).

⁶⁷ Barabas Samu, *Szekely Okleveltar*, VIII, Budapest, 1934, p. 75—76, nr. 41. Actul a fost adus întâiaşi dată în discuţie de Fr. Pall (*op. cit.* p. 1060), după Elekes L., *Hunyadi*, Budapest, 1952, p. 363), însă d-se vede în acest act o dovadă că Vladislav era deja domn al Ţării Româneşti, la data arătată şi îl pune în legătură cu actul din 31 octombrie, analizat de noi mai sus, şi pe care îl socotea emis tot de Vladislav (*op. cit.* p. 1060—1061). Fr. Pall nu observă că aici este vorba numai de un pretendent, ceea ce credem că reiese din întreaga atmosferă a actului şi mai cu temei din recomandarea lui Hunyadi, ca nu cumva Universitatea săsească, care, desigur, nu ţinea să se strice cu domnul din scaun, ar fi putut să nu primească cum se cuvine pe cel recomandat.

⁶⁸ Barabas Samu, *loc. cit.*

⁶⁹ Discuţia de mai sus.

⁷⁰ P. P. Panaitescu, *Documente*, p. 210—211.

date fiind antecedentele cunoscute ale părintelui său⁷¹, putea fi în relații atât de familiare cu „frater Nayph de Nicopolia”⁷².

Despre adevăratul Vladislav vodă, știu și din recomandarea pe care i-o face Hunyadi către Universitatea săsească, un lucru care nu s-ar putea afirma și despre Vlad vodă; că, chemat de dînsul, a venit acolo „pentru binele Țării Ungurești și al întregii creștinătăți”⁷³. Și din aceasta trebuie să deducem că se pregătea să coopereze cu toate forțele pe care le avea la lupta contra turcilor, alături de Hunyadi⁷⁴. Se poate deduce, referitor la cunoscutul pasaj din Chalcocondilis despre ajutorul dat de „voievodul Țării Românești” lui Hunyadi, în lupta de la Cossovo⁷⁵, ca și din scrisoarea cu data de 11 septembrie 1448 a raguzanului Pasquale de Sorgo, care vorbește despre 4000 de arcași, conduși de însuși principele Valahiei⁷⁶, că acest ajutor l-a avut Ioan de Hunyadi din partea acestui Vladislav voievod.

E de presupus că o aluzie la participarea sa în lupta de la Cossovo se găsește și în scrisoarea (din 1453) a lui Vladislav vodă către brașoveni, prin care se plînge de ingratitudea lui Hunyadi, care, spune el, „cu toate slujbele ce am slujit și cu tot singele ce ne-am vărsat eu și boierii mei și cu țara mea, pentru sfînta coroană și pentru țara ungurească și pentru creștini”, trimite să-i răpească feudele Amlașul și Făgărașul⁷⁶ bis.

Concluzia aceasta ar lămurii nedumerirea în care se află istoricii, care se încreabă „dacă Vladislav era domn al Țării Românești în timpul mării bătălii de la Kossovo și se afla pe atunci la Tîrgoviște, nu putea să lupte în aceeași vreme pe acea memorabilă cîmpie” etc.⁷⁷.

Comparația atentă a numelor boierilor, cuprinși în divanul documentului cu data de 8 august 1447, cu acele din divanele documentelor anterioare, ale domniei lui Vlad Dracul, atestă că în adevăr actul în cauză a putut fi dat de Vlad Tepeș, în această domnie a lui. Actul mai arată care au fost boierii, care la 8 august 1447 i-au susținut domnia⁷⁸. Ținîndu-se seama de împrejurările în care el a ajuns la tron, domnia lui nu putea fi decît o continuare a domniei tatălui său, iar boierii care-l sprijineau, cu cîteva excepții, sînt boierii din ultima perioadă a domniei acestuia⁷⁹.

Cît despre expediția contra Țării Românești, din noiembrie — decembrie 1447, dacă în adevăr ea a avut loc, ea a fost îndreptată numai împotriva noului

⁷¹ Asupra legăturilor lui Vlad Dracul și ale fiilor săi cu turcii, în anii 1442—1443 a se vedea și *Istoria României*, II, p. 429—430. În considerarea chipului în care Vlad Dracul a fost tratat de către sultan, de consultat însă cronică la Așik Paşa-Zade: „Cînd s-a întors de la Ispendiar, Dracula s-a înfățișat la Poartă. El a venit cu cei doi fii ai săi, pe care i-a pus în slujba Porții. El însuși a îmbrăcat, din partea sultanului, hîlat și turban încrețit și s-a supus la haraci” (M. Gu boglu și Mustafa Mehmed, *Cronici turcești privind țările române. Extrase*, vol. I, sec. XV — mijlocul sec. XVII, p. 86).

⁷² Hurmuzaki — Iorga, *Documente*, XV, p. 35.

⁷³ Barabas Samu, *Szekely Okleveltar*, loc. cit.

⁷⁴ Era și punctul de vedere al istoricului maghiar Elekes, în lucrarea *Hunyadi*, p. 363, punct de vedere socotit de Fr. Pall ca „neprobabil” (Fr. Pall, *op. cit.*, p. 1060, nota 6).

⁷⁵ Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, București, 1958, p. 210.

⁷⁶ Fr. Pall, *op. cit.*, p. 1062, nota 2.

⁷⁶ bis I. Bogdan, *Relațiile*, p. 86—87.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 1061.

⁷⁸ Actul în Panaitescu, *loc. cit.*

⁷⁹ Să se compare în acest sens divanele lui Ștefan cel Mare din 1503 cu primele divane ale domniei lui Bogdan cel Orb.

Vlad voievod ; și acesta putea foarte bine să fie socotit, de către Ioan de Hunyadi un „nephandum Wlad Wayvodam Transalpini“⁸⁰.

După noi, în rezumat, evenimentele au avut cursul următor : atacul împotriva lui Vlad Dracul, o cursă în care voievodul a căzut ; a avut loc la o dată anterioară, dar foarte apropiată de 15 ianuarie 1447⁸¹. Boierii trădători și oamenii lui Hunyadi n-au izbutit să așeze în domnie pretendentul pe care l-au adus. Vlad, fiul lui Vlad Dracul, ajutat de cea mai mare parte din boierii care sprijiniseră domnia tatălui său și de begii turci din cetățile de graniță, la ordinul sultanului Amurat, cum o afirmă dealtfel categoric izvoarele otomane⁸¹ bis, a rămas stăpîn pe situație. Este probabil ca în timpul luptelor, sau cu prilejul altor fricțiuni, pretendentul sprijinit de Hunyadi să-și fi pierdut și el viața.

În legătură cu aceste continue lupte între noul voievod al țării și trupele lui Hunyadi, ajutate și de partizani din țară, socotim că trebuie pusă și informația din scrisoarea adresată brașovenilor de către guvernator, în iulie același an. Prin ea le recomandă pe ruda sau protejatul său „proximus noster“, „Ladislaus Walachus“ care venea la dinșii de peste munți „cum omnibus rebus et bonis suis“ ; le cerea săi pună la dispoziție o casă de adăpost și cele necesare traiului⁸². Unii istorici au văzut în acest „Ladislaus Valachus“ pe viitorul Vlad Țepeș⁸³, ceea ce, credem noi, e o imposibilitate. În afară de numele, care nu poate fi al lui „Vlad voievod“, apoi dacă Hunyadi ar fi avut în mînă pe viitorul Țepeș, bine știa acesta că i s-ar fi rezervat soarta părintelui și a fratelui său și, de aceea, pe cît i-a fost cu putință, a evitat astfel de situație⁸⁴.

După toate probabilitățile, trebuie să se vadă viitorul Vladislav vodă în acest „Ladislaus Walahul“, care la data scrisorii nu fusese încă recunoscut ca domn de către partizani și de Hunyadi. Fiu legitim al lui Dan al II-lea, el n-a putut rămîne în țară la căderea tatălui său. Venise în Țara Românească din Transilvania, cu puțin înaintea datei de 13 iulie 1447, ca participant la un nou atac împotriva voievodului Vlad, de curînd intronat. Neizbutind nici acest atac, el e nevoit să fugă de teama represaliilor⁸⁵. Fără îndoială, actul din iulie 1447 marchează intrarea lui Vladislav „vodă“, pe scena politică.

O problemă îndelung discutată de istorici, fără ca să fi fost satisfăcător lămurită, e aceea a datei la care a putut fi înscăunat Vladislav. Cea mai recentă

⁸⁰ Vezi mai sus, nota 39.

⁸¹ Iorga, *Istoria Românilor*, IV, p. 90, și nota 50 a studiului de față.

⁸¹ bis „Danach zog Sultan Murad nach Adrianopel und blieb dort und macht in diesem Jahre keinem Feldzug. In kommenden Jahre zog er aus und liess die Festung Giurgewo einschliessen, dann schickte er einem Streifzug in die Walachei aus und setzte den kazykly, den Sohn des Drakul, zum Beg der Walachei ein : gab ihm Fahne und Ehrenkleid und allerlei Geschenke, und schickte ihn gleich zeitig mit den akindschi die ihn austelle seines Vaters einsetzen. Dann kehrte er wieder nach Adrianopel zuruck und bleib dort“, (N. Iorga, *Croniclele turcești ca izvor pentru istoria românilor*, „An. Acad. Rom“. Mem. secți. istorice, t. IX (1928–1929), p. 13).

⁸² Hurmuzaki — Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 34, doc. nr. LVIII, act din 1–3 iulie 1447 (rectificat de Pall, *op. cit.*, p. 1054, nota 2).

⁸³ În regestul documentului se arată că Hunyadi a cerut brașovenilor „să îngăduie rudei sale, pribeagului Vladislav vodă (Vlad Țepeș) să se așeze între ei“ (Hurmuzaki — Iorga, *Documente*, XV, p. 91). Mai tîrziu în *Istoria Românilor* (IV, p. 91), Iorga identifică pe Ladislau valahul cu Vladislav vodă.

⁸⁴ În acest sens, lucrarea noastră în ms. : *Ioan de Hunyadi și Vlad Vodă (Țepeș), în anii 1451–1456*.

⁸⁵ Fr. Pall, care s-a ocupat de această scrisoare numai în treacăt, admitea că „poate tot în legătură cu evenimentele petrecute în Țara Românească în vara anului 1447 trebuie să fie pusă și iminenta venire din această țară în Transilvania“ a personajului. Respinge însă identificarea acestuia cu Vlad Țepeș (*op. cit.* p. 1054, nota 2), făcută de istoricul Elekes, dar personal nu se pronunță asupra lui.

cercetare a problemei, datorată istoricului Fr. Pall, ajunge la concluzia că Ioan de Hunyadi, după ce s-ar fi proclamat el însuși domn pentru o scurtă perioadă de timp și după ce ar fi încercat același lucru „poate” cu acel Dan, despre care Chalcocondil scrie că a fost adus de guvernator împotriva lui Vlad Dracul și pus Domn în locul acestuia⁸⁶, „a impus, în cele din urmă, prin vara anului 1448, la tronul (Țării Românești) un alt pretendent, Vladislav al II-lea, dealtfel tot din neamul Dăneștilor”⁸⁷. Cum s-a arătat, această concluzie ca dată nu ni se pare îndreptățită de izvoarele existente. În legătură cu problema discutată, credem că se cuvine să fie pusă și o știre documentară din 17 decembrie 1449. La această dată, din Pesta, Ioan de Hunyadi scrie brașovenilor referitor la propunerile de pace cu turcii, pe care le-ar fi făcut „Illustriis Radozla Way(v)oda Transalpinus”⁸⁸, prin scrisorile trimise lor. Istoricii mai vechi și recent și Fr. Pall, văd în acest Radozla Wayvoda pe Vladislav al II-lea, care ar fi fost înscăunat, între timp, de Hunyadi⁸⁹. Pentru motivele pe care le-am arătat, socotim această identificare ca neîntemeiată. În rindul întâi în privința numelui „voievodului” Țării Românești: nu putem presupune ca Hunyadi să nu fi cunoscut numele celui care „domnea” la acea dată peste munți, fie că era „Vladislav vodă” sau altcineva, pentru a-l confunda cu „Radozla”, care nu poate fi decât un Radu. Dar nu trebuie să se uite, în identificarea personajului care a făcut propunerea, de faptul că guvernatorul insistă ca brașovenii să vegheze pentru ca discuțiile de pace propuse să se facă „ad commodum et utilitatem regnis huius, et non ad destructionem eiusdem”. Se dau și alte sfaturi socotite de folos pentru încheierea unei păci cu turcii, în condiții mulțumitoare. Așadar, acest intermediar pentru încheierea unei păci era suspectat în ceea ce privește intențiile. Hunyadi se în-doia că ar putea fi un om sigur. În cazul acesta, cel care intervenise nu putea fi decât un om de încredere al turcilor; dealtfel, dacă ar fi fost omul lui Hunyadi, nu ar fi adus propuneri din partea turcilor. Ținând seama de aceste considerente și de *numele pe care îl purta*, noi sîntem dispuși să credem că acest „Radozla Wayvoda”, care încearcă să intermedieze o pace între turci și regatul unguresc nu putea fi decât Radul „vodă” al Țării Românești, adică viitorul Radu cel Frumos, care făcea această propunere sau din îndemnul fratelui său, aflat pe tron, sau, mai probabil, din îndemnul curții otomane, el găsindu-se încă de atunci la Poartă. Ca fiu legitim de domn, el se putea intitula „Radul, voievodul Țării Românești”. La această intervenție era, desigur, părtaş și Vlad Tepeș, a cărui domnie, fără îndoială, s-a continuat și în tot cursul anului 1449. În adevăr, și pentru motivele arătate de Fr. Pall⁹⁰, în cursul anului 1448, după decembrie și în anul următor, Hunyadi n-a mai putut pregăti o expediție care să răstoarne pe Vlad vodă și de asemenea să pună pe tronul Moldovei, după căderea și moartea lui Petru al II-lea, un domn care i-ar fi fost pe plac.

Unii cercetători au ajuns la concluzia că sfîrșitul domniei lui Vladislav vodă, în 1456, ar fi venit prin ajutorul dat de Hunyadi lui Vlad Tepeș⁹¹. Trebuie însă arătat că din toată informația existentă, reiese că neînțelegerile lui Vladislav vodă cu Ioan de Hunyadi, în legătură, între altele și cu posesiunile Amlaș și Făgăraș, au fost trecătoare⁹². Erau oarecum certuri în „familie”. Nu se poate susține că schimbarea i-a venit prin concursul fostului guvernator al Ungariei, care, chiar dacă se gîdea la aceasta, nu era momentul s-o facă în ajunul canii

⁸⁶ Fr. Pall, *loc. cit.*, p. 1066.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ Hurmuzachi — Iorga, *Documente*, XV, 1, p. 36, doc. nr. LXII.

⁸⁹ Fr. Pall, *op. cit.* p. 1061, nota 1.

⁹⁰ Fr. Pall, *op. cit.*, p. 1056.

⁹¹ Iorga, *Istoria Românilor*, IV, p. 109—110.

⁹² A se vedea în acest sens corespondența lui Vladislav cu Brașovul și actele din Hurmuzaki — Iorga, *Documente*, XV, 1.

paniei pentru Belgrad și nu prin înlocuirea lui cu Vlad Țepeș⁹³. Dealtfel, în epoca aceasta, Hunyadi avea pe lângă dînsul pe un alt „Vlad voievod“, căruia îi încredința, în ajunul luptei de la Belgrad, pe brașoveni. Din cauza acestuia, desigur, au avut loc conflictele cu Vladislav, căci Hunyadi prin 1452 a luat lui Vladislav Amlaşul și l-a încredințat noului pretendent, pe care-l susținea. Dar acesta era Vlad, zis Călugărul⁹⁴.

Cît timp neînțelegerile dintre Vladislav vodă și Ioan de Hunyadi au fost dese, dar aplanabile, acelea dintre el și Vlad Dracul și familia acestuia au avut un caracter inexorabil. Este deci explicabil ca Hunyadi să fi făcut totul, ca la cea dintîi ocazie să înlocuiască pe tronul Țării Românești pe Vlad, fiul lui Vlad Dracul, cu Vladislav vodă. Aceasta a avut loc, după cît se pare, spre sfîrșitul anului 1449 sau începutul anului 1450⁹⁵. Schimbarea aceasta trebuie pusă în legătură și cu ridicarea pe tronul Moldovei a lui Bogdan al II-lea. Și acesta, ca unul care nu avea nici o legătură cu ungurii și cu polonii⁹⁶, dar ca și Vlad Țepeș, era legat de turci, însemna pentru Hunyadi o întărire a unui front, în fața sistemului său politic, dacă nu protoman, cel puțin cu tendința de-a aduce o slăbire a influenței sale în politica externă și internă a regatului unguresc⁹⁷.

Avem motive să credem că pe Hunyadi nu l-a supărat atît legăturile lui Vlad Țepeș cu turcii, după cum nu-l supărase prea mult pacea încheiată de Vlad Dracul, voievodul Țării Românești, cu aceștia, căci în acea epocă toate statele coalizate contra otomanilor încheiaseră pacea cu ei⁹⁸, cît faptul ca Țara Românească să se fi aflat în afara cercului său de influență. În cursul războiului terminat cu înfrîngerea de la Cossovo. Vlad Țepeș n-a ajutat pe turci, ci a rămas în strictă neutralitate; dar și aceasta se răsfrîngea desigur asupra luptelor interne din Ungaria. Pentru promovarea ambițiilor sale în politica internă și în cea externă a regatului unguresc, care adesea erau în conflict cu politica regelui⁹⁹, Ioan

⁹³ Și scrisoarea nedată, dar probabil din decembrie 1479, a lui Basarab cel Tânăr către brașoveni... Acolo se vorbește despre niște dușmani ai lui, boieri pribegi, care „mai întîi au adus pe Vlad voievod împotriva lui Vladislav voievod și l-au tăiat; apoi au fugit de la Vlad voievod la turci și au adus pe împăratul în Țara Românească“ (I. Bogdan, *Relațiile*, p. 149—159, doc. nr. CXXI).

⁹⁴ A se vedea în acest sens și scrisoarea din 14 martie 1457, adresată de Vlad Țepeș brașovenilor (I. Bogdan, *op. cit.* p. 318—319, nr. CCLIX).

⁹⁵ A se vedea discuția mai departe.

⁹⁶ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p. 103. Așa trebuie explicată caracterizarea: „un om care lucra pe propria lui socoteală, fără ajutor de nicăieri“.

⁹⁷ I. Minea, *Vlad Dracul și vremea sa*, p. 211: „sfîrșitul lui Vlad Dracul se poate explica numai prin planurile politice ale lui Iancu de Inidoara, spre realizarea cărora tindea înainte de bătălia de la Cossovo“; și Fr. Pall, *op. cit.* p. 1066: „această intervenție“ (a lui Hunyadi, contra lui Vlad Dracul, n.n.s.), „a fost impusă de apropierea, în vara anului 1447 (nu 1446) a voievodului muntean față de turci, sub presiunea crescîndă a acestora, deschizîndu-se astfel o spărtură în frontul antiotoman de sub conducerea lui Iancu“.

⁹⁸ N. Iorga, *Studii și documente*, III, p. XXVII.

⁹⁹ Vezi și procesul păcatelor lui Hunyadi contra regelui Ladislau Postumul, în actul acestuia cu data de 21 martie 1457 (Teleki, *Hunyadiok Koru Magyarorszag*, X, p. 546—547). Se știe dealtfel că Hunyadi fusese ridicat de regele Vladislav I (Iagelonul) și că sprijinise politica acestuia, atît în luptele interne contra partizanilor instaurării la tron a copilului Ladislau Postumul, care aveau în fruntea lor pe contele de Cilly (ginerile lui George Brancovici, despotul Serbiei) și în afară se sprijinea pe Fridrich al III-lea, împăratul Germaniei. Deoarece Vlad Dracul aderase în 1446 la sistemul politic al alianței cu turcii, al cărei cel mai convins protagonist era George Brancovici, se pare că prin aceasta el nu se îndepărtase propriu-zis de politica facțiunii maghiare, adverse lui Hunyadi; or, tocmai această legătură a lui Vlad Dracul cu contele Cilly îl va fi supărat mai mult

de Hunyadi avea nevoie și de cele două țări românești de la sud și răsărit de Carpați. Acesta este secretul întregii sale politici, pe care contemporanii îl cunoșteau. Hunyadi nu a putut îngădui ridicarea la domnia Moldovei a lui Bogdan al II-lea cu ajutorul lui Vlad Țepeș și al turcilor. El va reacționa la timpul potrivit. În urmărirea acestor planuri, guvernatorul Ungariei avea la sine, cum s-a văzut, pentru Țara Românească, pe „Vladislav vodă”, pretendentul care îl ajutase și în lupta de la Cossovo, iar pentru Moldova pe obscurul Petru Aron¹⁰⁰, care se dădea și el drept fiu al lui Alexandru cel Bun.

Să venim acum la data cea mai probabilă la care Vladislav vodă, cu ajutorul lui Hunyadi, a putut înlocui pe Vlad Țepeș, pe tronul Țării Românești. Data aceasta, credem, se poate fixa cu ajutorul unor documente elaborate la scurt timp după ce schimbarea a avut loc. Sînt, în acest sens, de luat în considerație actele cunoscute din cancelaria noului voievod, Vladislav vodă; în adevăr, cele mai noi acte elaborate de Vladislav vodă¹⁰¹, au ca dată de emisiune anul 1450¹⁰², ar însemna că schimbarea s-a fi avut loc încă aproape de sfîrșitul anului 1449.

pe atotputernicul guvernator. În sensul acesta putea fi socotit, de către Ladislav Postumul și Vlad Dracul, suprimat prin intervenția lui Hunyadi, ca unul dintre: „Waivodas nostros Transalpinum et Moldaviensen, nobis et regno nostro fideles, alios occidi, alios expelli fecit, et eorum loco alios, quos sibi obligatos fieri debere putavit superinduxit”. (Teleki, *Hungadioc Kora Magyarorszagon*, X, p. 546—547).

¹⁰⁰ Asupra condițiilor în care a avut loc ridicarea la tronul Moldovei, în 1449, a lui Bogdan al II-lea, cu ajutorul muntенilor lui Vlad Țepeș și al turcilor, studiul nostru în ms. *Moldova în anii 1449—1451, Contribuții și interpretări noi*. Pentru o strînsă colaborare, nu numai, pe de o parte, dintre Vlad Țepeș și Bogdan al II-lea (respectiv Ștefan cel Mare), în perioada 1449—1457, dar, pe de altă și dintre Vladislav al II-lea și Petru Aron, ajutați, aceștia din urmă, atît de Ioan de Hunyadi, cît și fiii săi și de ruda sa Szilagyi, a se avea în vedere și actul din 28 martie 1457, prin care acesta din urmă, de la Lipova, recomanda sașilor din Sibiu și Brașov, să adăpostească în mijlocul lor pe „logofătul Mihai” și ceilalți români, care vin cu voia lui, împreună cu familiile lor, din Țara Românească și Moldova (Vezi G. Gündisch, *Relațiile*, p. 684—693 și actul în anexă, p. 693—694). Din acest act se deduce că partizanii lui Vladislav, după moartea acestuia, au fugit la Petru Aron în Moldova, iar după căderea și a lui Petru Aron, atît foștii partizani ai lui Vladislav, cît și cei ai acestuia din urmă au fost siliți să treacă din Moldova în Transilvania, unde erau urmăriți la fel de Vlad Țepeș și de Ștefan cel Mare. Între pribegii urmăriți, posibil să se fi aflat și unii dintre aceia care participaseră la asasinatul lui Vlad Dracul și la acela, petrecut cinci ani mai tîrziu, asupra lui Bogdan al II-lea.

¹⁰¹ Cu data de (1447 sept. 1 — 1448 august 31) 6956, a fost publicat (în *D.I.R., B, Țara Românească*, p. 116, doc. nr. 106), după un regist în limba greacă, un document, prin care Ioan Vladislav, domn și ighemon al Ungrovlahiei, dăruiește, împreună cu nepotul său, „jupân Dragomir mare vornic, niște moaște, către M-reia Sf. Ștefan de la Meteore”. Documentul, care în forma grecească poartă data de 6906, fusese datat de N. Iorga cu, 1482. Chestiunea acestei datări a fost reluată în *Introducere*, vol. I, la *D.I.R.*, p. 48, contestîndu-se valabilitatea datării (1447—1448), fără să ne dea alta în loc.

¹⁰² Asupra unui document cu data de 2 ianuarie 1450, par a se ridica unele obiecțiuni, atît în ce privește data de an, cît și aceea de lună și zi. După cît se vede din felul în care a fost editat, actul original are stricate elementele de mai sus și ele au fost completate (sînt puse în croșete ascuțite), după o traducere în limba română. (Vezi legenda actului, în *D.I.R.*, loc. cit. p. 117). A doua obiecție este de făcut asupra golului de acte din cancelaria lui Vladislav, care se înfîlățește între 2 ianuarie 1450, primul document care s-ar fi păstrat ca emis din

A doua mențiune, pe care se cuvine s-o luăm în discuție e aceea referitoare la data la care se găseau la Sibiu, ca pribegi, foștii boieri ai divanului din august 1447, ai lui Vlad vodă, Nanul și Ștefan logofătul¹⁰³. Aceștia, în Sibiu, „luni înainte de Sf. Gheorghe”, dau o declarație, în legătură probabil cu o anchetă politică care avea loc la Brașov, relativ la legăturile unor membri ai sfatului, cu „Vlad voievodul Țării Românești”¹⁰⁴ și probabil și cu turcii: „și iată au venit aici la noi, în Sibiu, spun ei, Bartholomei și Utuș Gașpar, și ne-au întrebat în numele vostru: că venit-au cineva din brașoveni în solie la voievod, sau nu, cită vreme am fost noi lângă voievod? Și dacă au venit cineva, cu ce fel de vorbe a fost? Noi răspundem domniei voastre: că pînă ce-am fost noi pe lângă domnul nostru, noi pe solul vostru nici nu l-am văzut cu ochii, nici n-am auzit de el cu urechile. De va fi umblat acel cineva în trebile sale, asta Dumnezeu o știe. Cît despre partea voastră, că domnul nostru ne-ar fi spus vreo veste sau vreo solie, asta Dumnezeu, cel ce-a făcut cerul și pămîntul, o fi știind-o, noi nu știm nimic despre aceasta”. Ancheta s-a făcut, după cît se pare, la o dată foarte apropiată după căderea voievodului și sosirea la Sibiu a pribegilor¹⁰⁵. Răspunsul la această anchetă îl dau cei doi boieri „luni” (20 aprilie) înainte de Sf. Gheorghe (al anului 1450)¹⁰⁶. După noi, dar căderea lui Vlad vodă și ridicarea ca domn a lui Vladislav al II-lea a avut loc, după toate probabilitățile, în primele luni ale anului 1450.

această cancelarie și documentul de al doilea, cu data de 28 martie 1451 (care și el e pus sub semnul întrebării în ceea ce privește datarea (vezi *D.I.R.*, vol. cit. p. 86), la un an și trei luni după primul!, urmat apoi de alte șase documente, emise în *august* același an, din această cancelarie și păstrate; ceea ce nu ni se pare verosimil. În adevăr data de an a documentului, indicată de editori, nu pare a fi bine păstrată. În document se dă și „indicțiunea 13”, ceea ce corespunde anului 1450, dar pe care indiecțiunea cercetătorii mai vechi l-au citit „3”, ceea ce corespunde anului 1455: I. Bogdan, (*Relațiile*, p. 86, nota 1); enumerînd documentele păstrate de la Vladislav: „arhivele statului din București posedă numai următoarele hrisoave de la el: cinci din 1451 (de la 28 martie(?), 1, 2, 5 și 7 august), unul din 1453 (2 august), unul din 1456 (15 aprilie) și unul din 1450 sau 1455 (după cum indiecțiunea va fi citit 13 sau 3). Dl. Mihail Vlădescu posedă unul de la 5 august 1452”. Cît privește datele de lună și zi, ale actului din „1450”, ele par a fi mai de către mijlocul sau sfîrșitul anului; poate din iunie sau iulie 1450.

¹⁰³ I. Bogdan, *Relațiile*, p. 261—262, doc. nr. CCXVI. Documentul nu are anul emisiei, ci numai indicația „lunea înainte Sf. Gheorghe”. I. Bogdan, care editează, încearcă să fixeze ca dată a emisiunii anul 1442, timp care se știa că Vlad Dracul se afla „cu turcii”, în Transilvania (I. Bogdan, *loc citat*, p. 262, nota). I. Bogdan ajunsese la această concluzie din împrejurarea că din contextul documentului reiese că voievodul pe lângă care se găseau în ajun acești boieri *era încă în viață*, ca și din sensul de *anchetă* al intervenției sfatului din Brașov pe lângă pribegi. Bogdan nu încearcă să determine *situația de drept* în care se găseau la Sibiu acești boieri în momentul în care domnul lor „ataca” împreună cu turcii Transilvania.

O notă contemporană, în latinește, de pe verso actului spune: „Litera Nanul et Stephani logofet recognoscens quod consules magistrum Anthonium ad Vlad Wayvodam in ipsorum legatione non destinaverunt” etc.

¹⁰⁴ I. Bogdan, *Relațiile*, *loc. cit.*

¹⁰⁵ Sau poate au fost duși acolo ca prinși de război.

¹⁰⁶ I. Bogdan, *loc. cit.*

CONTRIBUTIONS À L'HISTOIRE DE LA VALACHIE DE 1447 À 1450

RÉSUMÉ

L'auteur se propose d'étudier la période de l'histoire de la Valachie depuis la chute de Vlad le Diable (Dracul) jusqu'à l'avènement de Vladislav II (1447—1450), période qui n'a pas encore été suffisamment éclaircie. Il considère nécessaire, pour reconstituer le passé, que les historiens connaissent les sources diplomatiques et les complètent par les sources narratives (telles que les chroniques). Il considère aussi que le nom et le titre des princes roumains, de même que ceux des autres monarques du Moyen-Age, n'ont pu varier. Les cas semblant faire exception à ces règles sont des interprétations forcées de certaines données des chroniques et des documents, ou résultent de diplômes apocryphes.

L'auteur examine et rétablit les données de certains documents, arbitrairement modifiées par les éditeurs, sous prétexte qu'ils ne correspondaient pas à l'interprétation des sources narratives. Se fondant sur les constatations mentionnées, il parvient aux conclusions suivantes :

1) Après la chute et la mort de Vlad le Diable, la couronne de la Valachie a été dévolue à son fils, Vlad Țepeș, élu par les seigneurs (boyards) qui étaient ses partisans, avec l'appui des beys turcs de la frontière ;

2) Jean de Hunyadi, gouverneur de la Hongrie, qui avait provoqué la chute et la mort de Vlad Dracul, n'a pas pu imposer son candidat au trône ;

3) A la bataille de Cossovo (1448), Jean de Hunyadi a été aidé par le prétendant Vladislav, tandis que le trône de Valachie était occupé par Vlad Țepeș ;

4) A la suite de la défaite de Hunyadi à Cossovo, sa puissance politique a beaucoup diminué et le règne de Vlad Voivode Țepeș a pu continuer pendant l'année 1450 ;

5) A l'époque étudiée, il existait dans le sud-est de l'Europe un fort courant pour un rapprochement des Turcs ; ce rapprochement était préconisé par Georges Brancovici, despote de Serbie, dont la fille Mara était l'épouse du sultan Amourat II, et par le puissant seigneur féodal magyar comte de Cilly, gendre de Brancovici ;

6) Vlad Voivode (Țepeș) qui n'a pas aidé les Turcs dans leur lutte contre Hunyadi, a adhéré à cette politique ;

7) Après la chute de Petru Voivode, parent et protégé de Hunyadi, Vlad Țepeș a aidé Bogdan II à obtenir le trône de la Moldavie, en octobre 1449 ;

8) Pendant l'hiver de 1450, Hunyadi ayant réussi à se redresser, en partie, après l'échec souffert, a continué son ancienne politique ; il a aidé Vladislav II à renverser Vlad Voivode, et à s'emparer du trône de Valachie durant six ans.

RAPORTURILE TURCO-POLONEZE ȘI MOLDOVA, DE LA PACEA DE LA CARLOWITZ PÎNĂ LA 1714

DE

VEN. CIOBANU

Majoritatea marilor probleme care au declanșat, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, războiul Ligii Sfinte cu Imperiul otoman, nu numai că nu au fost rezolvate prin acel război, ci, din contra, s-au agravat. Lor li s-au adăugat o serie de noi contradicții care au complicat și mai mult situația politică din Europa centrală, nordică și răsăriteană. Ca urmare, pacea de la Carlowitz a fost considerată de către semnatarii ei doar un armistițiu necesar fie refacerii potențialului militar, fie rezolvării altor probleme a căror importanță trecuse, la începutul secolului al XVIII-lea, pe primul plan. Precipitarea unor evenimente avea să declanșeze însă, foarte curînd, noi ostilități de pe urma cărora țările române au cunoscut o nouă agravare a situației lor politice.

O bună parte a acestor evenimente a fost abordată deja atît de istoriografia românească cît și de cea poloneză¹. Au rămas însă neelucidate unele probleme legate de locul Moldovei în cadrul raporturilor polono-turce de la încheierea păcii de la Carlowitz și pînă la reconfirmarea ei în 1714.

Dacă pacea de la Carlowitz a fost considerată, în general, doar ca un armistițiu, în schimb, în relațiile turco-polone ea a adus totuși o adevărată cotitură, în sensul că a pus capăt luptelor seculare dintre Polonia și Imperiul otoman.

Nevoită să renunțe la planurile sale anexioniste pe seama Moldovei, datorită opoziției categorice a Imperiului otoman și a celui habsburgic, Polonia a căutat ca în tratatul de pace încheiat cu Imperiul otoman să se stipuleze clauze care s-o pună, cel puțin, la adăpost pe viitor de eventualele atacuri ale turcilor și tătarilor de pe teritoriul Moldovei. Am putea spune că, din acest punct de

¹ Vezi în acest sens N. Iorga, *Carol al XII-lea, Petru cel Mare și țările noastre (1709—1714)*, în „Anal. Acad. Rom.”, Mem. Sec. Istorie, Seria II, tom. XXXIII, 1910—1911; I. Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a țărilor române la sfîrșitul secolului XVII, Cluj, 1933*; V. Mihordea, *Carol al XII-lea la Tighina*, Extras din „Anal. Acad. Rom.”, Mem. Sec. Ist., Seria III, t. XXV, Memorii 9, București, 1943; Józef Feldman, *Polska a sprawa wschodnia, 1709—1714*, (Polonia și problema orientală) Kraków, 1926; Janusz Wojtasik, *W przrzedniu taktatu karlowickiego. Stosunek Rzeczypospolitej i Augusta II do pokoju z Turkami* (În ajunul tratatului de la Carlowitz. Poziția Republicii și a lui August al II-lea față de pacea cu turcii), în „Kwartalnik Historyczny”, 2/1970. De menționat că autorii citați, mai ales cei români, au folosit pe larg izvoarele interne, în special cronicile moldovenești.

vedere, regatul polon a încercat „mutatis mutandis, o neutralizare a Moldovei, urmărind să creeze din ea un „stat tampon” între Imperiul otoman și Republica polonă. De aceea, Polonia a cerut și de această dată ca în tratatul amintit să se stipuleze nu numai restabilirea vechilor frontiere dintre cele două state, dinspre Moldova, ci și scoaterea tătarilor care se stabiliseră în Moldova în timpul războiului, de unde atacau regatul, și chiar dislocarea lor din Bugeac. Totodată, Polonia a mai ținut să-și asigure și pe viitor liniștea din partea Moldovei, incluzând clauza mai veche ca domniile acesteia să fie obligați să mențină pacea cu Polonia. În plus, potrivit afirmației lui Ion Neculce, Imperiului otoman nu-i era îngăduit să fortifice cetatea Hotin sau să construiască altele noi în Moldova sau Țara Românească și nici, mai ales, să transforme Moldova în provincie otomană. Această interdicție nu figurează însă în mod expres în tratat, dar ea a fost subînțeleasă de polonezi, din versiunea cărora și-a luat probabil Neculce informația, din expresia *Moldaviae provincia maneat ex integro libera et ante postremum bellum in quo erat pacifico statu sit*, inclusă în articolul doi al tratatului. Că așa au stat lucrurile, o dovedește faptul că în memoriul trimis de regele Poloniei August al II-lea, în mai sau iunie 1718, împăratului Carol al VI-lea, se menționează că „cum pactis osmanicis distincte conventum fuerit inter Regem ac Rempubicam Polonam et Portam Ottomanicam ut uterque exercitus exiret et Moldavia eademque libera, ut antea, maneret: atque idipsum isdem pene verbis repetitum fuerit in tractatu Carlovicensi, vetera quaevis pacta reasumante” (s. ns.). Între acordurile anterioare tratatului de la Carlowitz invocate de polonezi pentru fundamentarea acestei afirmații se număra și tratatul turco-polon din 1623. Faptul că nici în acest din urmă tratat nu s-a făcut vreo mențiune privitoare la interdicția fortificării Hotinului de către Poartă demonstrează că acea interpretare se datora dorinței regatului polon de a îndepărta cât mai mult de granițele sale trupele otomane și de a transforma Moldova, așa cum s-a arătat, într-un „stat tampon”. Ca urmare, regatul polon, confundind și de această dată intențiile sale cu litera tratatului, a privit ocuparea și fortificarea Hotinului în 1713 și apoi transformarea lui în raia turcească ca o violare flagrantă a tratatului de la Carlowitz, făcând în repetate rânduri demersuri pentru dărîmarea acelei cetăți, alături la Poartă și la Viena. În sfîrșit, pentru a nu pierde în totalitate posibilitatea de a-și face simțită prezența în Moldova, a cerut și a obținut includerea clauzei, potrivit căreia regatul polon își păstra dreptul de protecție asupra catolicilor din Imperiul otoman. Pe de altă parte, nenumăratele probleme ridicate pentru Imperiul otoman de ingerințele poloneze în Moldova erau de natură să determine Poarta ca, în noul tratat, poziția Moldovei în cadrul viitoarelor raporturi dintre cele două părți să fie din nou bine definită. De aceea, în articolul al doilea al tratatului, Poarta a impus Poloniei evacuarea tuturor localităților din Moldova ocupate de armatele sale în timpul războiului, iar prin expresia „*Moldaviae provincia maneat ex integro libera et ante postremum bellum in quo erat pacifico statu sit*”² (s. ns.), Poarta înțelegea, desigur, interdicția pentru Polonia de a se mai amesteca în treburile interne ale acestei țări. Se poate spune, deci, că în ceea ce privește Moldova, tratatul de la Carlowitz urma să constituie baza poziției sale internaționale. Evenimentele ulterioare au modificat însă raportul de

² Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II, fasc. 1, p. 235—236; *ibidem*, VI, p. 220; I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija voievođ pînă la domnia lui Ioan Mavrocordat (1662—1743)*, ediția M. Kogălniceanu, Ed. a II-a, vol. II, București, 1872, p. 262. Pentru tratatul din 1623, vezi originalul turc al acestuia de la Arh. St. București, Microfilme Polonia, rola 64/1, c. 221—225; Wladyslaw Konopczynski, *Polska a Turcja 1683—1792* (Polonia și Turcia 1683—1792), Warszawa, 1936, p. 85. În ce privește posibilitatea creerii din țările române a unui „stat tampon” între Polonia și Imperiul otoman, ideea nu era nouă ea fiind avansată de unii nobili polonezi încă în 1600 (cf. Ilie Corfus, *Mihai Viteazul și polonii. Cu documente în anexe*, București, 1937, p. 79).

forțe pe arena internațională, respectarea tratatului de la Carlowitz, atât în privința Moldovei cât și a Poloniei, rămânând un deziderat și, totodată, un argument al politicii poloneze față de Imperiul otoman în general și față de Moldova în special.

După încheierea păcii, regele Poloniei a numit comisarii care urmau să procedeze la aplicarea clauzei privind evacuarea Căminii de către garnizoana otomană și a cetăților moldovenesti de către garnizoanele poloneze. Totodată, Stanisław Mateusz Rzewuski a fost trimis la Istanbul pentru ratificarea tratatului de pace. Evacuarea Căminii a întârziat însă, după cum se știe, mult peste termenul fixat prin tratatul de pace, Poarta ridicând tot felul de obstacole. Pentru urgentarea operațiunilor de evacuare, comisarii polonezi au apelat la sprijinul domnului Moldovei, Antioh Cantemir, care fusese delegat de Poartă să participe la acestea. Antioh Cantemir s-a străduit să-și îndeplinească obligațiile care i-au fost atribuite, deoarece evacuarea Căminii condiționa evacuarea teritoriului moldovenesc de către trupele poloneze. Expedițiile poloneze împotriva Moldovei și apoi ocuparea unei părți a țării au provocat mari daune locuitorilor săi. De aceea, înainte de a trece la operațiunile de evacuare a Căminii, domnul a cerut despăgubirea tuturor acestor daune. În cele din urmă, pe baza asigurărilor comisarilor poloni că, după evacuarea Căminii, castelanul de Cracovia va numi o comisie care, împreună cu delegații domnului, va judeca excesele militarilor poloni, Antioh Cantemir l-a autorizat pe comandantul turc al fortăreței, Kachryman pașa, s-o predea autorităților poloneze³.

Evacuarea Căminii nu a adus însă rezolvarea tuturor problemelor litigioase care existau între cele două state. Rzewuski nu a reușit să înlăture rezervele Porții față de tratatul abia încheiat, din care cauză executarea lui întâmpina mari greutăți. Ca urmare, în 1700, a fost trimisă la Istanbul o nouă solie condusă de Rafał Leszczyński pentru a rezolva ultimile probleme decurgând din aplicarea tratatului⁴. Una din acestea se referea la restabilirea vechilor granițe dintre regatul polon și Imperiul otoman, dinspre Moldova, și evacuarea tătarilor din Moldova și Bugeac. Moldova, care suferise mult de pe urma ostilităților, era vital interesată în restabilirea grăbnică a păcii și aplicarea tuturor prevederilor tratatului. De aceea, când Leszczyński a ajuns la Iași, Antioh Cantemir l-a informat asupra intenției Porții de a eluda clauza privind evacuarea tătarilor, insistând pe lângă sol să ceară Porții aplicarea integrală a acestei clauze. Din partea sa, el promitea tot concursul, întrucât prezența tătarilor era la fel de dăunătoare Moldovei ca și Poloniei. Solul a profitat de prezența sa la Iași pentru a obține și o serie de privilegii pentru călugării iezuiți și franciscani⁵. Se urmărea prin aceasta exercitarea dreptului de protecție al Poloniei obținut prin tratat, care de fapt era, așa cum s-a arătat, singura posibilitate care-i mai rămăsese de a-și face simțită prezența în Moldova, posibilitate pe care se va strădui să și-o păstreze în tot cursul secolului al XVIII-lea.

Dacă îndepărtarea tătarilor a fost promisă și, în cele din urmă, parțial îndeplinită⁶, în schimb problema delimitării a fost mai dificilă. Poarta considera această chestiune inutilă⁷, cu atât mai mult cu cât Leszczyński a mai făcut o ultimă încercare de a obține o cedare de teritoriu din Moldova în favoarea Poloniei ca o garanție a păcii veșnice⁸. Abia la 14 octombrie 1703 s-a ajuns

³ Cf. I. Moga, *op. cit.*, p. 221—223; Władysław Konopczyński, *op. cit.*, p. 39—42; Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II₃, fasc. I, p. 263—277.

⁴ Cf. Władysław Konopczyński, *op. cit.*, p. 44; I. Moga, *op. cit.*, p. 223—224.

⁵ P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, București, 1930, p. 111—115; Wł. Konopczyński, *op. cit.*, p. 46; Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I₁, p. 347.

⁶ N. Iorga, *Știri despre veacul al XVIII-lea în țările noastre*, vol. I, (1700—1730), București, 1909, p. 2; Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I₁, p. 356.

⁷ *Ibidem*, p. 352.

⁸ Wł. Konopczyński, *op. cit.*, p. 49.

la semnarea tratatului de delimitare dintre regatul polon și Imperiul otoman care restabilește, de fapt, vechile granițe dintre Polonia și Moldova.⁹

Statul polonez nu a putut însă profita de pe urma îmbunătățirii raporturilor sale cu Imperiul otoman. La numai un an de la semnarea păcii de la Carlowitz, Polonia a început un nou și ruinător război cu Suedia. Victoriile rapide ale lui Carol al XII asupra Danemarcei și Saxoniei și pătrunderea suedezilor în Polonia au adus țara în stare de război civil. Acesta s-a desfășurat, cu mari implicații de ordin diplomatic, între aderenții regelui August al II-lea și cei ai lui Stanisław Leszczyński, contracandidatul impus de Carol al XII-lea, fiecare partid fiind susținut de puterile străine ale căror interese le reprezentau în Polonia.¹⁰

În condițiile în care Europa era cuprinsă din apus și nord de flăcările războiului, Imperiul otoman, a cărui atitudine avea mare importanță pentru taberele beligerante, urmarea, mai ales, evenimentele care aveau loc la granițele sale nordice. Fără a se decide asupra atitudinii pe care avea să o ia, Poarta a început, încă din 1702, pregătirile militare, ordonând celor doi domni să adune oaste¹¹, iar victoriile armatelor franceze pe Rin i-au determinat pe otomani să intensifice acele pregătiri.¹² Totodată, diplomația rusă a început să manifeste un interes tot mai vădit pentru cele două țări române. Rezidentul rus de la Istanbul desfășura o susținută activitate propagandistică atât printre otomani, cât și printre popoarele creștine din Imperiu, cărora le promitea sprijinul țarului pentru eliberarea de sub dominația pașahului.¹³ Ca urmare, domnii români au intrat în raporturi secrete cu autoritățile țariste.¹⁴ Pe de altă parte, partida lui August al II-lea s-a străduit și ea să atragă de partea ei pe cei doi domni pentru a obține mai lesne sprijinul Porții. Încă în 1704 Constantin Brîncoveanu se afla în corespondență cu August al II-lea căruia îi promitea că-l va sprijini în măsura posibilităților sale.¹⁵ Atenția cea mai mare a fost acordată însă Moldovei care, prin poziția sa, putea servi mai eficace interesele taberelor aflate în luptă în Polonia. Concludentă în acest sens este corespondența pe care Mihai Racoviță a întreținut-o, în 1709, cu una din cele mai de seamă personalități din tabăra lui August al II-lea, Adam Mikolaj Sieniawski, marele hatman al coroanei, voievod de Belz, castelan al Cracoviei.¹⁶ Sieniawski, „om mic de stat, dar întreg la minte, cu dreptate craiului și învățat foarte...”, cum l-a caracterizat Ioan Neculce, a fost unul dintre principalii partizani ai alianței cu Petru cel Mare împotriva lui Carol al XII-lea.¹⁷ În acele condiții, autoritățile poloneze erau deosebit de interesate

⁹ Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II, fasc. I, p. 291—293.

¹⁰ Cf. Józef Andrzej, Gierowski, *W cieniu Ligi Północnej* (În umbra Ligii Nordice), Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 1971, p. 7—9; *History of Poland*, PWN-Polish Scientific Publishers, Warszawa, 1968, p. 275—277.

¹¹ Vezi raportul lui Lorenzo Soranzo către dogele Venetiei din 21 ianuarie 1702 (cf. Hurmuzaki, *Documente*, IX₁, p. 395).

¹² Vezi rapoartele din 27 ianuarie și 6 martie 1704 ale ambasadorului francez și ale rezidentului imperial din Istanbul (cf. Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I, p. 358); *ibidem*, VI, p. 21.

¹³ Józef Feldman, *op. cit.*, p. 16—17. La 21 martie 1705 Ascanio Giustinian raporta dogelui Venetiei despre trecerea prin țările române a unor agenți ai țarului (cf. Hurmuzaki, *Documente*, IX₁, p. 145).

¹⁴ Hurmuzaki, *Documente*, IX₁, p. 416; *ibidem*, Supliment I, p. 365; Józef Feldman a afirmat că în 1707 domnii români au intrat în înțelegere cu cancelarul Rusiei (cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 17).

¹⁵ Gh. Duzinchevici, *Documente din arhivele polone relative la istoria românilor* (sec. XVI—XIX), Vălenii de Munte, 1935, p. 12.

¹⁶ Această corespondență se păstrează în „Biblioteka Czartoryskich” din Cracovia și, după cîte cunoaștem, nu a fost publicată.

¹⁷ I. Neculce, *op. cit.*, p. 272.

de starea de spirit care domnea în Imperiul otoman și, mai ales, de ceea ce se petrecea la granițele sale nordice, recte în Moldova, cerind domnului informații în acest sens. La rîndul său, Mihai Racoviță, desigur la sugestia și poate chiar din ordinul expres al Porții, solicita și primea informații asupra evenimentelor care aveau loc în Polonia¹⁸. Printre cele mai de seamă știri pe care Sieniawski i le-a trimis lui Racoviță a fost și cea referitoare la victoria lui Petru I de la Poltava¹⁹.

Serviciile politice și personale pe care i le-a făcut Mihai Racoviță²⁰, cît și atenția pe care i-a acordat-o marele hatman al coroanei, dovedesc nu numai importanța pe care o avea domnul Moldovei în contextul raporturilor Poloniei cu Poarta, ci și faptul că el a fost cîștigat de partida lui August al II-lea. Cu toate acestea, Mihai Racoviță a evitat s-o favorizeze în exclusivitate și pe față de teama represaliilor din partea Porții care păstra încă o atitudine neutră față de evenimentele din Polonia. Ca urmare, în 1707, l-a ajutat pe ambasadorul Franței la Istanbul, de Ferriol, să restabilească corespondența sa diplomatică cu Polonia²¹, deși Franța sprijinea pe St. Leszczyński. În 1709, cu toate dovezile de prietenie pe care i le arăta, domnul a refuzat să permită emisarilor lui Sieniawski să treacă prin Moldova la Rakoczy²². Dorind însă să întretină cele mai bune relații cu Polonia, Mihai Racoviță a căutat să evite orice prilej de neînțelegere între locuitorii din ținuturile de margine ale celor două țări²³.

S-ar putea ca atitudinea binevoitoare a domnului Moldovei față de partida lui August al II-lea să fi fost favorizată și de faptul că regele Carol al XII-lea nu a acționat atunci în mod hotărît pentru colaborarea cu Imperiul otoman. Acest lucru l-a făcut, în schimb, St. Leszczyński. Nereușind, în 1708, să obțină nici un ajutor din partea Porții, el își va spori eforturile în primăvara anului viitor, cînd a încercat să încheie o alianță cu Imperiul otoman și să-l determine pe han să trimită o armată de 40 000 de oameni împotriva lui Petru I. Victoria acestuia de la Poltava nu numai că i-a zădărnicit planurile²⁴, ci a inaugurat și o nouă etapă în raporturile otomano-poloneze.

Dregătorii otomani și-au dat seama de la început că întărirea poziției Rusiei în Polonia prin victoriile de la Marea Baltică, dar mai ales în urma celei de la Poltava, și sprijinirea lui August al II-lea amenințau tot mai evident interesele europene ale Porții. Pericolul putea fi evitat numai printr-un război victorios împotriva țarului. Poarta nu a putut însă întreprinde nimic în acest sens în cursul primului deceniu al secolului al XVIII-lea, atît datorită opoziției făcute de demnitarii padișahului cîștigați de diplomația rusă, cît și datorită presiunilor diplomatice exercitate asupra sa de către statele europene angajate în războiul cu Franța pentru succesiunea la tronul spaniol, pentru a păstra neutralitatea. Franța, la rîndul ei, se străduia să facă din Imperiul otoman un aliat contra Habsburgilor și căuta să-l determine pe sultan să nu-și epuizeze forțele într-un război cu țarul. În cele din urmă, datorită înfrîngerilor suferite începînd din anul 1706, curtea de la Versailles „a început să împingă Poarta contra țarului, nu fără speranța ascunsă că hoarda tătară, odată ridicată, nu va putea fi oprită de a se îndrepta spre provinciile maghiare ale Habsburgilor”²⁵. Ca urmare, diplomația lui Ludovic al XIV-lea se va strădui, mai ales după Poltava, să determine Poarta să acorde sprijin militar lui St. Leszczyński și Carol al XII-lea împotriva Rusiei și a lui August al II-lea.

¹⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Rkp (Ms) 2900, fila 77, 79, 81, 93, 97, 99, 75.

¹⁹ Loc. cit., fila 101.

²⁰ Loc. cit., fila 79, 81, 89, 91, 99.

²¹ Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I, p. 368.

²² Biblioteka Czartoryskich, loc. cit., f. 83.

²³ Loc. cit., f. 83 v, 103.

²⁴ Józef Feldman, *op. cit.*, p. 23—24.

²⁵ Józef Feldman, *op. cit.*, p. 19.

Înfrînt la Poltava, la 9 iulie 1709, Carol al XII-lea, cu rămășițele armatei sale, s-a retras, după cum se știe, pe teritoriul otoman, în raiaua Bender. De acolo regele Suediei a desfășurat o amplă acțiune diplomatică în capitalele europene pentru a obține ajutor împotriva Rusiei. Atenția principală a acordat-o însă Istanbulului. În demersurile diplomatice la Poartă, Carol al XII-lea a pus însă accentul nu pe pericolul direct pe care-l reprezenta pentru Imperiu întărirea Rusiei, ci pe problema poloneză. El s-a străduit să demonstreze că securitatea Imperiului otoman nu va fi asigurată atîta timp cît la Varșovia va domni un rege sprijinit de armatele moscovite. Era deci absolut necesară, pe lângă lupta împotriva Rusiei, și alungarea acestuia, scoaterea armatelor ruse din Polonia și readucerea pe tron a lui St. Leszczynski, care-i va fi un aliat și prieten devotat, în care scop a oferit Porții alianța sa.

Sesizat de pericolul unui atac din partea Imperiului otoman, August al II-lea a încercat să combată demersurile lui Carol al XII-lea și ale aliaților săi polonezi și să obțină sprijinul Porții, fără de care era imposibilă restabilirea ordinii în țară. A început astfel în capitala Imperiului otoman o susținută luptă diplomatică care, timp de aproape cinci ani, a înclinat balanța cînd într-o parte cînd în cealaltă²⁶. Repercusiunile acestui conflict s-au răsfrînt însă în cea mai mare parte asupra Moldovei.

Prezența lui Carol al XII-lea la Tighina a devenit incomodă chiar de la început pentru Moldova. Pentru a fi cît mai aproape de granițele Poloniei, în vederea unei supravegheri și influențări mai eficace a stării de spirit din Republică în sensul dorit de el, regele Suediei a intenționat chiar, în 1709, să-și stabilească reședința la Iași și nu la Bender²⁷. Acest plan nu putea fi acceptat de domnul de atunci al Moldovei, Mihai Racoviță, fie și datorită problemelor pe care le ridica întreținerea regelui și a anturajului său, fără să mai vorbim de faptul că, prin prezența sa, regele Suediei ar fi făcut imposibilă menținerea legăturilor domnului cu partida lui August al II-lea. Ca urmare, Mihai Racoviță a făcut totul pentru a dejuca planurile regelui, ceea ce i-a atras animozitatea lui Carol al XII-lea care, profitînd și de alte evenimente, va contribui la înlăturarea domnului din scaun. Pretextul nu a întîrziat să se ivească. În ciuda opoziției domnului, 600 de soldați suedezi și 700 de cazaci, care au scăpat de la Poltava, s-au stabilit pentru a ierna în ținutul Cernăuți. Probabil la sugestia moldovenilor care serveau în armata polonă concentrată la granițele Moldovei, brigadierul rus Crotopov i-a atacat pe suedezi și pe cazaci²⁸, pe unii ucigîndu-i, pe alții luîndu-i prizonieri²⁹. Imediat Carol al XII-lea l-a acuzat la Poartă pe domn că atacul a avut loc cu știrea și din îndemnul său, deoarece are înțeles cu țarul³⁰. Atacul rus a nemulțumit și Poarta. Sultanul a cerut ca prizonierii să fie predați regelui Suediei³¹, iar domnul Moldovei a fost mazilit. Hotărîrea Porții s-a datorat însă mai ales faptului că Imperiul otoman, în condițiile complicării situației la granițele sale nordice, avea nevoie de prezența în Moldova a unui domn „de înșușiri și cunoștințe politice deosebite”, alegerea căzînd asupra lui Nicolae Mavrocordat³².

²⁶ Pentru detalii în legătură cu evoluția conflictului ruso-polono-turco-suedez, vezi Józef Feldman, *op. cit.*, *passim*.

²⁷ Informații în legătură cu această intenție a regelui suedez, vezi și la V. Mihordea, *op. cit.*, p. 4.

²⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 75.

²⁹ Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I, p. 371.

³⁰ *Ibidem*, p. 372.

³¹ *Ibidem*, p. 371.

³² N. Iorga, *op. cit.*, p. 76. N. Iorga nu a dat credit acuzațiilor care i s-au adus lui Mihai Racoviță, chiar și de către Neculce (cf. I. Neculce, *op. cit.*, loc cit., p. 291—292), că ar fi aprobat atacul lui Crotopov. „Am crede cu greu — scria marele istoric — că un om așa de încercat cum era acest domn, care știa bine

Prima domnie a lui N. Mavrocordat a început în condiții foarte nefavorabile pentru Moldova. Marele vizir, Ali din Ciorlu, i-a promis lui Carol al XII-lea chiar de la început să-i dea o escortă puternică pentru a putea pleca prin Polonia în Suedia, promisiune care avea să constituie, dealtfel, „punctul de plecare al acțiunii următoare a lui Carol al XII-lea față de Poartă”³³. Divanul otoman dorea însă să evite orice complicație decurgând din retragerea regelui suedez, fapt pentru care, la un moment dat, a hotărât ca intrarea în Polonia să se facă prin Moldova, pe unde spera să nu întâmpine nici un fel de greutate³⁴. Plecarea urma să aibă loc la începutul anului 1710 și regele trebuia să fie însoțit de 100 000 de tătari și 50 000 de turci. După unele informații, în cazul în care condițiile climatice nu ar fi fost favorabile, turcii urmau să ierneze la Iași³⁵. Planul a căzut însă foarte curând, datorită faptului că armatele țarului și cele ale lui August al II-lea, care ocupaseră poziții la granițele Poloniei cu Moldova, au primit ordin să respingă orice încercare a lui Carol al XII-lea de a pătrunde în Polonia în fruntea unei armate turco-tătare. Fortăreața trecerii pe acolo ar fi însemnat ruperea relațiilor Imperiului otoman cu Rusia, ceea ce Poarta nu dorea încă³⁶. Astfel, regele Suediei avea să mai rămână încă multă vreme la Bender, așteptând ca Poarta să se hotărăască să declare război Rusiei și lui August al II-lea, pentru a-i ușura realizarea planurilor sale în privința Poloniei.

Noul domn al Moldovei, Nicolae Mavrocordat, urmînd desigur linia politică a Porții, a comunicat la 11 februarie 1710 lui Sieniawski urcarea sa pe tron, exprimîndu-și dorința de a întări prietenia cu el și speranța că marele hatman al coroanei nutrea aceleași sentimente față de dînsul³⁷. Îndepărtarea lui Mihai Racoviță a afectat, probabil, interesele lui August al II-lea în Moldova. De aceea, în instrucțiunile întocmite în 1710 pentru Rybinski, maestrul de vinătoare al coroanei, care urma să plece la Istanbul pentru a obține recunoașterea lui August al II-lea³⁸, a fost inclus protestul împotriva faptului că Poarta „făcea inovații prejudiciabile Republicii depunînd și schimbînd continuu domnii Valahiei și ai Moldovei”³⁹. Rybinski nu a mai ajuns la destinație deoarece, între timp, poziția lui August al II-lea la Poartă fusese puternic subminată de demersurile lui Carol al XII-lea. Din aceeași cauză s-au înrăutățit și relațiile Porții cu Rusia.

Repetarea unor atacuri ale detașamentelor armatei țarului staționată în Polonia asupra suedezilor din Moldova au atras și asupra lui N. Mavrocordat bănuiala Porții că ar fi intrat în relații cu Petru I⁴⁰. Situația lui s-a agravat însă și datorită conflictului în care a intrat încă de la începutul domniei sale, cu Carol al XII-lea și Józef Potocki, voievodul de Kiev. Acesta a venit din Ungaria, prin Moldova, la Tighina pentru ca, împreună cu regele Suediei, să facă demersuri la Poartă pentru restabilirea pe tronul Poloniei a lui Leszczyński, al cărui mare hatman fusese. Pentru a putea controla o parte a Pocuției, Potocki a cerut și a obținut permisiunea sultanului de a-și încartirui armata sa compusă din 3 000 de poloni și tătari lipcani în Moldova, pe care a lăsat-o sub comanda lui Jan

că nu el va dezlega marile întrebări politice ale Europei, să fi săvîrșit o așa de pripită și nebună greșală” (cf. *ibidem*, p. 75–76).

³³ Józef Feldman, *op. cit.*, p. 25–26.

³⁴ Hurmuzaki, *Documente*, IX₁, p. 444.

³⁵ *Ibidem*, Supliment I₁, p. 371, 378.

³⁶ *Ibidem*, IX₁, p. 386, 387, 445, 446, 447.

³⁷ Biblioteka Czarotorskich, loc. cit., f. 55.

³⁸ Pentru misiunea lui Rybinski vezi Józef Feldman, *op. cit.*, p. 29, 42.

³⁹ Józef Feldman, *op. cit.*, p. 25–26.

⁴⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 2. N. Iorga a văzut în acest protest „vechea plingere a pretenșilor cosuzerani, polonii, împotriva schimbărilor dese ale domnilor noștri”, deși „pretențiile de suzeranitate ale Poloniei erau socotite... ca înlăturate prin pacea de la Hotin din 1621) (cf. *ibidem*).

⁴⁰ Hurmuzaki, *Documente*, IX₁, p. 449–450.

Grudzinski, starostele de Rawa⁴¹. Deși, în trecere prin Iași, domnul l-a primit cu toate onorurile⁴², iar oamenii săi au început un adevărat jaf, Potocki i-a mai pretins să-i dea 1 000 de vite sau o sumă de bani corespunzătoare⁴³. Refuzul domnului de a-i satisface cererea „fiind țara în lipsă și neavînd nici porunca împărătească”⁴⁴, i-a atras dușmănia acestuia⁴⁵. Protestele domnului la Poartă împotriva acelei iernări forțate a trupelor poloneze, cit și măsurile luate de domn împotriva samavolniciilor acestora i-au adus însă și dușmănia regelui suedez⁴⁶, a cărui influență pe lângă sultan era considerabilă. De aceea, Nicolae Mavrocordat a făcut eforturi susținute, apelînd și la sprijinul lui Desalleurs, noul ambasador al Franței la Istanbul, să se impace cu regele Carol al XII-lea și Józef Potocki⁴⁷. Poarta, avînd în vedere viitorul război cu Rusia, a hotărît totuși destituirea lui. Astfel, la 23 noiembrie 1710, N. Mavrocordat a fost înlocuit cu Dimitrie Cantemir, „ca domn pentru război”⁴⁸. Poarta a acceptat apoi, tacit, expediția organizată, în ianuarie 1711, împotriva Ucrainei poloneze, din inițiativa lui Carol al XII-lea și comandată de voievodul de Kiev, Orlik, hatmanul cazacilor, și hanul tătarilor⁴⁹. Totuși, Poarta nu se decise încă pentru o ruptură deschisă cu August al II-lea. De aceea, în aprilie 1711, marele vizir i-a scris domnului Moldovei ca „cu prețul capului să observe dacă s-a întreprins ceva la frontierele Poloniei sau împotriva Poloniei care, eventual, ar contribui la generarea unor conflicte”⁵⁰. La sfîrșitul aceleiași luni, D. Cantemir l-a trimis, din ordinul marelui vizir, pe Luca, starostele de Cernăuți, la Sieniawski pentru a trata în numele Porții condițiile menținerii păcii cu Polonia și întăririi tratatului de la Carlowitz⁵¹.

Regele Suediei și-a intensificat însă eforturile pentru a determina Poarta să nu ajungă la nici o înțelegere cu August al II-lea. Ca urmare, în aprilie 1711, se aflase că sultanul nu va accepta misiunea lui Rybinski, sub pretextul că acesta era trimis doar numai din partea regelui și nu și a Republicii⁵². Ceva mai tîrziu, în mai, i s-a făcut cunoscut lui Rybinski, care aștepta la Lwov firmanul care să-i permită plecarea la Istanbul, că Poarta, bazîndu-se pe tratatul de la Altranstaedt, nu-l recunoștea pe August al II-lea ca rege al Poloniei. Cu toate eforturile lui Tolstoi, rezidentul rus la Istanbul, Poarta a declarat război Rusiei. S-a ajuns astfel la primul dintre războaiele împotriva Rusiei pe care Poarta l-a

⁴¹ Cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 32, 81.

⁴² N. Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția M. Kogălniceanu, ed. a II-a, vol. II, p. 77.

⁴³ Cf. N. Iorga, *Carol al XII-lea, Petru cel Mare și țările noastre*, p. 80.

⁴⁴ N. Costin, *op. cit.*, p. 77.

⁴⁵ N. Iorga, *Carol al XII-lea, Petru cel Mare și țările noastre*, p. 80.

⁴⁶ *Ibidem*; V. Mihordea, *op. cit.*, p. 23.

⁴⁷ N. Iorga, *Știri despre veacul al XVIII-lea în țările noastre*, p. 13—14; Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I, p. 382, 383, 384, 440.

⁴⁸ V. Mihordea, *op. cit.*, p. 24.

⁴⁹ Cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 60—62.

⁵⁰ Hurmuzaki, *Documente*, VI, p. 74.

⁵¹ Cf. N. Iorga, *Carol al XII-lea, Petru cel Mare și țările noastre*, p. 91. În legătură cu aceasta, Józef Feldman a afirmat că D. Cantemir ar fi făcut demersuri pe lângă Sieniawski pentru ca Moldova să intre din nou sub suzeranitatea Poloniei și că același lucru l-ar fi încercat și C. Brîncoveanu. În schimb, ei cereau „să li se dea loc în Senat și boierilor dreptul șleahitic” (cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 69). Nu cunoaștem însă și alte informații, în afară de cea dată de marele hatman al coroanei într-o scrisoare a sa din 27 iunie 1711, citată de autor care să confirme afirmația de mai sus. În orice caz, ca apare ca o exagerare, dacă se are în vedere fie și numai situația internă și externă de atunci a Poloniei care excludea orice posibilitate de protecție sau ajutor din partea ei.

⁵² Hurmuzaki, *Documente*, VI, p. 75.

declanșat sub pretextul apărării independenței Poloniei⁵³. Învingătoare la Prut, Poarta a impus lui Petru I să se retragă din Polonia, pentru a da posibilitate polonezilor să se decidă liber fie pentru August al II-lea, fie pentru Leszczyński⁵⁴, clauză care nu a fost însă respectată.

După cum se știe, în urma bătăliei de la Prut, D. Cantemir a fost nevoit să părăsească Moldova. La 8 noiembrie 1711, Nicolae Mavrocordat a fost numit din nou domn al Moldovei⁵⁵. Cea de a doua domnie a lui a început și a continuat în condiții mult mai grele pentru Moldova decât cu doi ani mai înainte. Războiul care tocmai luase sfârșit produsese mari pagube țării, datorită jafurilor turcești și tătarești, din cauza cărora locuitorii, fie că treceau în masă granița în Polonia⁵⁶, fie că fugeau în munți⁵⁷. În plus, Moldova era invadată de oștile lui Józef Potocki și ale lui Carol al XII-lea. Chiar de la început domnul a făcut demersuri pentru scoaterea lor din țară și a obținut chiar firmanul necesar. Schimbarea lui Kara Mehmet pașă, seraschierul de Bender, care începuse deja operațiunile de evacuare, cu Ismail pașă a zădărnicit eforturile domnului. Noul seraschier, de teamă să nu-și atragă și el dușmănia lui Carol al XII-lea, datorită căruia chiar mari viziri își pierduseră postul și capul, le-a permis să rămână în continuare în Moldova⁵⁸. Fără a încheia cu domnul Moldovei un aranjament în acest sens, trupele suedeze și poloneze și-au fixat cantonamentele după bunul lor plac. Provocând adevărate ravagii în țară, maltratând, prădând și ucigând, chiar, pe cei care nu li se supuneau, „folosindu-se de nenorociții moldoveni ca de robi luați cu arma”, prezența lor devenise pentru Moldova — după expresia domnului — „așa de grozavă și de nesuferită și aproape o lovitură de moarte...”⁵⁹. Situația Moldovei era cu atât mai gravă, cu cât Józef Potoki a transformat-o în bază de atac împotriva Poloniei, fapt ce atrăgea pericolul unei expediții ruso-polone în Moldova pentru pedepsirea și îndepărtarea oamenilor săi de granițele poloneze⁶⁰. În afară de aceasta, Habsburgii au încercat să răpească o bucată din teritoriul Moldovei, de la hotarul ținutului Cimpulung cu Ardealul. Numai intervenția energică a domnului care, printre alte mijloace, s-a folosit și de prevederile tratatului de la Carlowitz, dintre Imperiul otoman și cel habsburgic, care interziceau rășluirea teritoriului Moldovei, a înlăturat acest pericol⁶¹.

Lipsa unei politici unitare și bine definite a Porții Otomane, datorită corupției marilor demnitari, a făcut ca aceasta să nu poată adopta o atitudine clară față de August al II-lea și Rusia și i-a permis lui Carol al XII-lea să-și prelungească șederea la Bender, iar trupelor sale să devasteze în continuare Moldova. Nici noua tensiune intervenită în relațiile turco-ruse, în toamna anului 1711, ca urmare a refuzului Rusiei de a executa tratatul de la Prut, atât timp cât Carol nu părăsea teritoriul Imperiului, nu a adus o clarificare a relațiilor turco-polone. Marele vizir Baltagi pașă a fost destituit, iar Iusuf pașă, urmașul său, era „dușman al lui Carol, Poniatowski (reprezentantul lui Carol al XII-lea la

⁵³ Cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 34, 62.

⁵⁴ Wl. Konopczynski, *op. cit.*, p. 63—67.

⁵⁵ Cf. V. Mihordea, *op. cit.*, p. 24.

⁵⁶ Hurmuzaki, *Documente*, XVI, p. 386.

⁵⁷ Acșinte Uricarul, *A doua domnie a lui Nicolae Mavrocordat voievod în Moldova*, ediția M. Kogălniceanu, Ed. II-a, vol. II, p. 130.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 133.

⁵⁹ Hurmuzaki, *Documente*, XIV₁, p. 484; *ibidem*, IX₁, p. 470—474; Józef Feldman, *op. cit.*, p. 81; V. Mihordea, *op. cit.*, p. 24.

⁶⁰ Hurmuzaki, *Documente*, XIV₁, p. 485; A. Uricarul, *op. cit.*, p. 133—140. Despre atacul trupelor lui Potocki asupra ținuturilor sudice ale Poloniei, vezi și Józef Feldman, *op. cit.*, p. 81—82.

⁶¹ A. Uricarul, *op. cit.*, p. 138—139. Integritatea teritorială a Moldovei, Țării Românești și Transilvaniei a fost garantată de articolul I al tratatului dintre cele două imperii (cf. Hurmuzaki, *Documente*, V₂, p. 329—330).

Istanbul și partizan al lui St. Leszczynski — n. ns.) și al Poloniei“, scopul său fiind „realizarea pretențiilor turcești la Ucraina“. Aceasta contravenea însă planurilor lui Carol al XII-lea care se străduia în continuare să-l determine pe sultan să atace Rusia și să-l instaleze în Polonia pe St. Leszczynski⁶². La rândul lor, autoritățile poloneze, pentru a evita atacul turcesc, au hotărât, în toamna anului 1711, să trimită un nou ambasador la Istanbul, în persoana lui Stanisław Chomentowski, voievodul de Mazovia, misiunea sa fiind aceea de a obține întărirea tratatului de la Carlowitz de către Poartă⁶³. Marele vizir dorea însă îndepărtarea regelui Suediei și N. Mavrocordat a primit ordin să trimită un emisar în Polonia pentru a se informa asupra stării de spirit de acolo⁶⁴. Între timp, domnul, care cunoștea instabilitatea politicii otomane, a încercat să se împace din nou cu Carol al XII-lea⁶⁵. Totuși, încheierea armistițiului turco-rus, în aprilie 1712, părea să pună capăt șederii regelui suedez la Bender⁶⁶. Cu prilejul pregătirilor care se făceau în acest scop, domnului Moldovei i s-a indicat să scrie și el marelui hatman al coroanei pentru a-i cere ca ambasadorului, care urma să fie trimis la Istanbul, să i se dea plenipotență pentru a trata trecerea lui Carol al XII-lea prin teritoriul Republicii⁶⁷. Pentru cheltuielile de călătorie, Poarta a hotărât, să i se dea regelui o mare sumă de bani, cea mai mare parte a acesteia urmând s-o suporte domnia români⁶⁸. În acele condiții, N. Mavrocordat a reluat demersurile pentru scoaterea polonilor și suedezilor din țară. Cu toate că a obținut din nou un firman favorabil și chiar ordine să-i scoată pe toți din țară⁶⁹, o nouă schimbare a atitudinii sultanului față de regele suedez a făcut ca ei să mai rămână un timp în Moldova.

Profitând de divergența de opinii dintre sultan și marele vizir, cât și de faptul că August al II-lea i-a refuzat trecerea prin Polonia, Carol al XII-lea a încercat să-l atragă pe sultan împotriva primului său sfetnic. Ca argument a folosit faptul că armatele rusești nu au părăsit încă Polonia. Ca urmare, padișahul a refuzat ratificarea păcii cu Rusia, i-a arestat pe rezidentul rus și pe Franciszek Goltz, reprezentantul lui August al II-lea și al Republicii la Istanbul, care avea misiunea să pregătească sosirea lui Chomentowski. Pentru a se convinge însă de adevărata situație din regatul polon, sultanul a hotărât să-l trimită acolo pe unul din credincioșii săi, Ahmed bei. Fiind primit, la 20 septembrie 1712, de Sieniawski în audiență la Lwow, emisarul sultanului a lăsat să-i scape afirmația că țarul, pentru a întări pacea cu sultanul, i-a promis o parte din Ucraina. Cu toate asigurările sale că padișahul nu urmărea însă altceva decât plecarea armatelor țarului din Polonia, s-a hotărât plecarea imediată a lui Chomentowski la Istanbul. Poarta a consimțit la primirea solului, în speranța că-l va determina să accepte trecerea lui Carol prin Polonia⁷⁰.

Autoritățile poloneze, profitând, desigur, de atmosfera nefavorabilă pe care și-o creaseră în Moldova partizanii lui St. Leszczynski, au căutat să-l determine pe N. Mavrocordat să le înlesnească demersurile la Poartă. De aceea, încă de la 10 septembrie 1712, Sieniawski i-a scris din Lwow domnului, informându-l despre plecarea lui Chomentowski la Istanbul „pentru înnoirea și confirmarea tratatului de la Carlowitz“⁷¹. De asemenea, Sieniawski l-a rugat să-i mijlocească expedie-

⁶² Józef Feldman, *op. cit.*, p. 73—75.

⁶³ *Ibidem*, p. 78.

⁶⁴ Gh. Duzinchevici, *op. cit.*, p. 13 și n.

⁶⁵ Hurmuzaki, *Documente*, IX₁, p. 475—478, 478—482, 482—486, 486—489, 493.

⁶⁶ Cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 77.

⁶⁷ Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I₁, p. 410.

⁶⁸ *Ibidem*, IX₁, p. 493.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 490—492.

⁷⁰ Cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 85—92.

⁷¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Fond Archiwum Koronne Warszawskie (AKW), karton 79, tecza 559.

rea unor scrisori către han, marele vizir și seraschierul de la Bender, domnul dindu-i concursul solicitat⁷². Din ordinul Porții, N. Mavrocordat a luat toate măsurile pentru ca primirea și călătoria lui Chomentowski prin Moldova să se facă în cele mai bune condiții⁷³. Dar, în ciuda dispozițiilor sale favorabile față de misiunea lui Chomentowski, a cărei reușită ar fi adus, desigur, și redresarea situației Moldovei prin plecarea suedezilor și polonezilor din țară, N. Mavrocordat, de teama instabilității politicii otomane, a adoptat o atitudine foarte prudentă în discuțiile pe care le-a purtat cu solul la Iași. Cu ocazia întâlnirilor pe care le-a avut cu domnul, Chomentowski i-a prezentat două memorii prin care îi cerea, pe lângă o serie de privilegii pentru catolicii din Moldova, să-i înlesnească corespondența cu Polonia în timpul misiunii sale și să-i dea scrisori de recomandare pentru fratele său, dragomanul Porții pentru a contribui la succesul misiunii ce-i fusese încredințată⁷⁴. În sfârșit, Chomentowski a mai cerut de la domn și scrisori de liberă trecere prin Moldova pentru polonezii eliberați din captivitatea tătară sau turcă⁷⁵. De teamă de a nu se compromite, domnul a refuzat însă să-i dea scrisorile de recomandare cerute⁷⁶. De asemenea, i-a mai comunicat că nu-i poate satisface nici cererea privind corespondența, atâta timp cât nu are un firman special din partea Porții. La sfârșit, în schimb, să nu treacă prin Tighina⁷⁷, unde se aflau adversarii partidei pe care o reprezenta.

În timp ce solul se afla la Iași, a sosit aga care avea misiunea să-l însoțească pînă la Istanbul. Chomentowski nu a ajuns însă prea curînd la destinație, datorită intrigilor regelui suedez și ale emigrației poloneze de la Bender care au arătat sultanului că țarul nu numai că nu și-a retras trupele din Polonia, ci chiar a mai trimis altele noi. Ca urmare, solul a fost acuzat că nu vine din partea întregii Republici, ci numai a regelui, dușmanul sultanului, și a fost închis, împreună cu suita, la Adrianopol. Iusuf pașa, acuzat, la rîndul său, de înțelegeri cu Rusia, a fost destituit și sultanul a hotărît din nou să declare război lui Petru I⁷⁸ și să-l trimită pe Carol în Suedia „de-a dreptul prin Pomerania”⁷⁹.

Evenimentele au avut însă și de data aceasta o desfășurare cu totul contrară planurilor sultanului. Carol al XII-lea nu numai că nu a vrut să plece, dar a mai cerut încă 1000 de pungi pe lângă cele care i se dăduseră pînă atunci. Dar ceea ce a nemulțumit și mai mult pe demnitarul sultanului a fost faptul că generalul suedez Stenbok, în loc să continue ofensiva în Pomerania împotriva armatelor țarului, a încheiat armistițiu cu el. Ca urmare, sultanul a hotărît scoaterea de la Bender a lui Carol, chiar și cu forța⁸⁰. Acesta, opunîndu-se, a fost atacat de ieniceri și trimis la Adrianopol⁸¹. De teamă că trupele poloneze ale lui Pototeki să nu vină în ajutorul lui Carol, hanul și seraschierul de Bender au dat ordin domnului să-i scoată pe poloni din Moldova, chiar cu forța, în caz de

⁷² AGAD, fond cit. k. 79, t. 560.

⁷³ Loc. cit., fond cit., k. 79, t. 560, 545; Arh. St. București, Microfilme Polonia, rola 67/2, c. 101.

⁷⁴ În ceea ce-i privește pe catolici, Chomentowski avea să prezinte și Porții un memoriu în favoarea lor (cf. AGAD, fond cit., k. 79, t. 545, 554; P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 130).

⁷⁵ AGAD, fond cit., k. 79, t. 562.

⁷⁶ Józef Feldman, *op. cit.*, p. 93.

⁷⁷ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 129, 130.

⁷⁸ Cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 90 și urm.; Hurmuzaki, *Documente*, VI, p. 132—133.

⁷⁹ Hurmuzaki, *Documente*, XIV₁, p. 498.

⁸⁰ Józef Feldman, *op. cit.*, p. 103—106; V. Mihordea, *op. cit.*, p. 16—21; Hurmuzaki, *Documente*, XIV₁, p. 500.

⁸¹ Pentru detalii în legătură cu evenimentele de la Varnița vezi *Autentica istoria de Carlo XII...* dal sig. d'Amira..., în N. Iorga *Studii și documente*, IX, p. 80 și urm.

opozitie⁸². Nicolae Mavrocordat, „înțelegînd rostul poruncii și știind și nestatornicia și ușoara schimbare în gîndul otomanilor...”, s-a străduit să evite vărsările de sînge. Nu i-a reușit peste tot, dar, în cele din urmă, a izbutit să-i înprăște, o parte fugind în Polonia, alta supunîndu-se hanului și pretinzînd în continuare dări de la moldoveni⁸³.

În timp ce la Varnița se desfășurau evenimentele amintite, Stanislaw Leszczyński, care între timp renunțase la tronul Poloniei, a plecat din Pomerania spre Bender, fiind trimis de generalul Stenbok să-l convingă pe Carol al XII-lea să încheie pacea cu Rusia⁸⁴. Ajuns în Moldova, a fost recunoscut și reținut din ordinul domnului Moldovei. De teama unor noi schimbări în atitudinea Porții, el a refuzat să-l predea hanului tătarilor și s'erasherului de Bender, care urmăreau să-l împiedice de a lua contact cu regele Suediei. Abia după ce sultanul, care voia să profite de prezența lui pentru planurile sale față de Rusia și Polonia, i-a poruncit să-l trimită la Bender, domnul l-a predat serachierului⁸⁵.

În urma evenimentelor de la Varnița, turcii l-au eliberat pe Chomentowski și marele dragoman Mavrocordat a început să-l tatoneze în legătură cu perspectivele de pace cu țarul. La începutul lunii martie 1713, în urma unei note a ambasadorului englez Coleyr, în care a arătat că „întreaga Europă critică agresiunea Porții față de țar...”, solul a fost admis în audiență la marele vizir. Cu acea ocazie, Soliman pașa l-a recunoscut formal pe August al II-lea, promițînd să respecte tratatul de la Carlowitz⁸⁶. St. Leszczyński, informat despre demersurile lui August al II-lea pentru a încheia o alianță cu Imperiul otoman, a încercat să le combată și prin intermediul lui N. Mavrocordat. Hyltén, unul din ofițerii suedezi care se afla atunci la Iași, fiind însărcinat, probabil, de St. Leszczyński cu misiunea de a-l determina pe domn să acționeze în favoarea lui, era însă de părere ca acele demersuri să fie făcute „pe alte căi mai sigure”, de vreme ce domnul fusese „altă dată... strîns legat de dușmanii noștri”. Domnul s-a arătat însă dispus să se angajeze pentru St. Leszczyński⁸⁷. Acesta era desigur efectul lipsei de orizont a politicii otomane care putea oricînd să reia cauza regelui suedez, ceea ce, de altfel, s-a și întîmplat. Știrile despre victoriile lui Stenbok asupra danezilor, vestea ruperii seimului varșovian de către adversarii lui August al II-lea și acțiunile diplomatice ale lui Desalleurs au înclinat din nou balanța în favoarea suedezilor. Marele vizir Soliman a fost înlocuit cu Ibrahim pașa, care „a oscilat între Carol al XII-lea și Moscova, dar a ținut legătura și cu Chomentowski...”⁸⁸. Carol a zădărnicit însă și de această dată încercarea Porții de a-l trimite în Suedia prin Polonia, sperînd mereu că Poarta va declara război Rusiei de pe urma căruia el să tragă foloasele pe care le aștepta de atîta timp. Marele vizir urmărea însă să atace Polonia pentru a lua Ucraina, începînd, totodată, și lucrările de fortificare a Hotinului. Pentru ca planurile să nu-i fie zădărnice de sultan, el a organizat chiar și un complot pentru a-l dețrona. Descoperit, Ibrahim pașa a fost decapitat. Mare vizir a devenit Aleg pașa care „s-a arătat pe față dușman Poloniei, urmărind să-i răpească Ucraina și Camenița”. Urmînd planul lui Ibrahim, noul mare vizir l-a trimis pe serasherul Abdi pașa să ocupe și să continue fortificarea Hotinului și a Sorociei⁸⁹. Domnii români au primit ordine să furnizeze care, salahori, precum și noi cantități de provizii pentru armată.

⁸² V. Mihordea, *op. cit.*, p. 28.

⁸³ Hurmuzaki, *Documente*, XIV₁, p. 502—503; N. Iorga, *Studii și documente*, IX, p. 115—120.

⁸⁴ Józef Feldman, *op. cit.*, p. 108—109.

⁸⁵ Hurmuzaki, *Documente*, XIV₁, p. 503—506; *ibidem*, Supliment I₁, p. 426, 427.

⁸⁶ Cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 110.

⁸⁷ Hurmuzaki, *Documente*, IX₁, p. 505—509.

⁸⁸ Cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 111—112.

⁸⁹ Cf. *ibidem*, p. 114—123; Hurmuzaki, *Documente*, IX₁, p. 513, 531.

De teama jafurilor și a samavolnicilor locuitorii Moldovei au început din nou să fugă în codri⁹⁰, toate acestea agravând situația și așa precară a țării. Opoziția dirză a Rusiei, capitularea lui Stenbok la Tönningen la 16 mai 1713, dar mai ales încheierea păcii de la Utrecht, la 11 aprilie 1713, au temperat zelul războinic al otomanilor. La 13/24 iunie 1713, Poarta a semnat la Adrianopol tratatul de pace turco-rus⁹¹. Totuși, la instigațiile fruntașilor emigrației poloneze de la Bender, precum și la insinuările lui Leszczynski că, în cazul în care Poarta i-ar restabili domnia în Polonia, el ar face eforturi „pentru a satisface pretențiile padișahului în ce privește Camenița și Ucraina”, Poarta a hotărât din nou să pornească împotriva lui August al II-lea⁹². Armata turco-tătărar, avându-l cu ea pe St. Leszczynski, a înaintat pînă în apropiere de Iași⁹³. Înainte de a începe ostilitățile, Poarta a vrut să cunoască care va fi atitudinea celorlalte state față de acțiunea sa. Rusia a declarat că va considera atacarea Poloniei ca o rupere a tratatului de la Adrianopol. La Istanbul, reprezentantul împăratului a declarat că și alte state europene vor acorda sprijin Poloniei. Chomentowski a ținut să precizeze că de data aceasta regele nu va mai tolera provocarea Porții și că va riposta cu hotărîre. În fața acestei opoziții, cit și datorită faptului că Leszczynski nu a putut atrage de partea sa Republica, marele vizir a hotărît să contramandeze întreaga operațiune. St. Leszczynski a fost readus la Bender și pus sub pază, iar partizanii săi alungați. Lui Carol al XII-lea i s-a comunicat că „Poarta, dorind să trăiască în înțelegere cu August, nu-i va mai asculta sfatul”⁹⁴ și i-a fixat ca reședință localitatea Demotria⁹⁵. Acțiunea Porții s-a terminat însă cu urmări grave pentru Moldova. Pentru a avea posibilitatea să supravegheze mai bine acțiunile rușilor, polonezilor și imperialilor, Poarta a hotărît, în toamna anului 1713, să transforme Hotinul în raia turcească. Acest fapt „va afecta mult Moldova și prin amestecul pe care-l va avea comandantul otoman și prin restrîngerea jurisdicției celui principe sustrăgîndu-se acest teritoriu conducerii sale...”⁹⁶. Construirea de către turci a unei fortificații la granițele poloneze și în apropierea celor imperiale era interpretată ca contrară tratatului de la Carlowitz. Situația internațională nu permitea însă atunci declanșarea unui război împotriva Imperiului otoman pe acest considerent⁹⁷.

După alte cîteva luni de ezitări și tratative⁹⁸, la începutul anului 1714, Chomentowski a fost primit în audiență de către marele vizir⁹⁹. Cu acea ocazie, Chomentowski, dînd din nou glas îngrijorării autorităților poloneze față de instalarea turcilor la granițele Poloniei, a protestat energic împotriva fortificării Hotinului¹⁰⁰, dar și de această dată fără nici un rezultat. La 22 aprilie 1714

⁹⁰ Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I, p. 427; *ibidem*, XIV, p. 558—559.

⁹¹ Cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 123; Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I, p. 428.

⁹² Cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 126—129.

⁹³ Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I, p. 428, 429; *ibidem*, VI, p. 134.

⁹⁴ Józef Feldman, *op. cit.*, p. 136, 138; Wl. Konopczyński, *op. cit.*, p. 72—73; N. Iorga, *Carol al XII-lea, Petru cel Mare și țările noastre*, p. 123; Hurmuzaki, *Documente*, IX, p. 514—515.

⁹⁵ Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I, p. 429.

⁹⁶ Cf. Raportul lui Aloise Mocenigo către dogele Veneției din 20 decembrie 1713, în Hurmuzaki, *Documente*, IX, p. 529—530.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 522, 559, 572.

⁹⁸ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. I, București, 1895, p. 99.

⁹⁹ Cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 140.

¹⁰⁰ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 131; Hurmuzaki, *Documente*, XIV, p. 571. Chomentowski protestase împotriva fortificării Hotinului ca potrivnică „tratatelor” încă la 13 octombrie 1713. Pentru a-l liniști, turcii i-au declarat că „deși aceasta este contrară tratatelor, ea se face nu împotriva polonezilor, ci cu scopul men-

a fost semnat tratatul între Republică și Poarta Otomană, tratat care se compunea din două puncte. Prin cel dintâi dintre acestea, Polonia se obliga să respecte primul punct al tratatului de la Adrianopol care prevedea evacuarea Poloniei de către țar și neamestecul Rusiei în treburile interne ale țării. Prin cel de al doilea, s-a căzut de acord asupra condițiilor plecării lui Carol al XII-lea¹⁰¹. La sfârșitul lunii august 1714, Chomentowski a fost primit în audiență de plecare de către sultan, cu care ocazie acesta a confirmat tratatul de la Carlowitz¹⁰². La 28 august/7 septembrie 1714, Chomentowski a plecat de la Istanbul¹⁰³. Cîteva zile mai târziu, N. Mavrocordat îi comunica că i-a primit scrisorile și-l asigura de prietenia sa¹⁰⁴, după care l-a felicitat pe rege pentru succesul misiunii lui Chomentowski¹⁰⁵. La Iași, solul a fost primit de către domn cu toate onorurile, ca și la sosire. Prin trimiterea unor soli de către Poartă, la sfârșitul lunii septembrie, la August al II-lea, pentru a trata problema ucraineană, a fost recunoscută de către otomani legalitatea domniei acestuia¹⁰⁶. În ceea ce-l privește pe Carol al XII-lea, el a plecat de la Demotria la 1 octombrie 1714, îndreptându-se prin Țara Românească, Transilvania, Ungaria și statele germane spre Suedia¹⁰⁷. Deși durata traversării Țării Românești i-a fost fixată la șapte zile, el a încercat să-și amîne plecarea din țară în speranța unor noi evenimente favorabile planurilor politicii sale orientale¹⁰⁸. La rîndul său, Stanisław Leszczyński a plecat de la Tighina la Iași, unde a fost primit cu multă bunăvoință de către N. Mavrocordat și, de acolo, prin Ardeal și Ungaria, în Suedia.

Se încheia, astfel, o primă etapă a relațiilor turco-polone de după pacea de la Carlowitz, în care Moldova a avut mult de suferit de pe urma contradicțiilor dintre cele două state. Reconfirmarea tratatului din 1699 s-a limitat însă doar la aspectul său teoretic, pentru că, în practică, prin fortificarea cetății Holin, neevacuarea Bugeacului și chiar intensificarea pătrunderii tătarilor nogai în Moldova¹⁰⁹, au fost zădărnicate eforturile Poloniei de a face din Moldova un „stat tampon” între ea și Imperiul otoman. În schimb, tratatul de la Carlowitz, întărit în 1714, va sluji regatului polon în tot cursul secolului al XVIII-lea ca argument, ori de cîte ori interesele sale politice, dar mai ales economice, erau în contradicție cu cele ale Moldovei. Cît privește Imperiul otoman, restabilirea păcii cu Polonia și Rusia i-a permis, deocamdată, să caute în altă parte noi posibilități de cuceriri. După războiul împotriva Veneției, început în decembrie 1714¹¹⁰, Poarta a inclus în cadrul raialei Hotin întreg ținutul, cu satele, inclusiv vama. Ca urmare, legătura directă dintre Moldova și Polonia pe la Hotin a fost întreruptă pentru vreme îndelungată¹¹¹.

ținerii în ascultare a valahilor” (Cf. *Archiwum tajne August II czyli zbiór aktów urzędowych czasów panowania tego monarchy...* (Arhiva secretă a lui August al II-lea sau colecția actelor oficiale din timpul domniei acestui monarh), tom pierwszy, Wrocław, 1843, p. 277).

¹⁰¹ Cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 146.

¹⁰² AGAD, fond cit., k. 79, t. 545.

¹⁰³ Hurmuzaki, *Documente*, XIV₁, p. 626—627.

¹⁰⁴ AGAD, fond cit., k. 79, t. 629.

¹⁰⁵ Loc cit.

¹⁰⁶ Cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 141—142.

¹⁰⁷ AGAD, fond cit., k. 79, t. 545; Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I₁, p. 431;

¹⁰⁸ Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I₁, p. 432; *ibidem*, IX₁, p. 538, 539;

ibidem, XIV₁, p. 636—637, 639—640, 642.

¹⁰⁹ Władysław Konopczyński, *op. cit.*, p. 86.

¹¹⁰ Cf. Józef Feldman, *op. cit.*, p. 146.

¹¹¹ A. Uricarul, *op. cit.*, p. 169—170.

LES RELATIONS DE LA TURQUIE ET DE LA MOLDAVIE AVEC LA POLOGNE À PARTIR DU TRAITÉ DE PAIX DE KARLOWITZ (1699) JUSQU'EN 1714

RÉSUMÉ

Se fondant sur les recueils de documents publiés en Roumanie, ainsi que sur les chroniques moldaves et sur des documents conservés dans les archives polonaises, l'auteur s'est proposé de préciser le rôle de la Moldavie dans les relations de la Turquie et de la Pologne à partir de la signature du traité de paix de Karlowitz en 1699 et jusqu'à sa confirmation par l'Empire ottoman en 1714. Il ressort des clauses du traité de 1699, selon l'avis de l'auteur, que le dessein de la Pologne a été d'ériger la Moldavie (dont le territoire la séparait de la Turquie) en un „Etat tampon“. Le déroulement ultérieure de la politique européenne n'a pas permis à la Pologne de réaliser ce plan.

Les conflits qui, durant cette période, ont eu lieu entre le royaume de Pologne et l'Empire ottoman ont eu de mauvaises répercussions en Moldavie, aussi bien au point de vue économique qu'au point de vue politique. C'est pourquoi les princes qui ont régné en Moldavie se sont efforcés de rétablir des relations pacifiques entre la Pologne et la Turquie. Quelques-uns d'entre eux, tel que Michel Racovitza, ont été captés par la parti d'Auguste II de Pologne. Par crainte de représailles de la part du sultan, ni Michel Racovitza, ni Nicolas Mavrocordato n'ont pu agir ouvertement dans cette voie. La correspondance de Michel Racovitza avec A. M. Sieniawski, grand hetman de la Couronne, met en évidence l'importance que la Pologne d'Auguste II a accordée à la Moldavie comme intermédiaire entre elle et l'Empire ottoman.

En 1714, le sultan a confirmé le traité de Karlowitz. Cette confirmation n'a été que pour la forme. En effet, la Porte avait créé, en 1713, le „raïa“ de Hotin qu'elle maintint même après avoir confirmé le traité de Karlowitz. Or, en maintenant cette „raïa“, la Turquie n'a pas respecté, à l'avis de la Pologne, une des clauses fondamentales du traité, clause selon laquelle elle s'engageait à ne pas construire de forteresses près de la frontière de la Pologne.

CU PRIVIRE LA EXPORTUL DE GRÎNE DIN MOLDOVA ÎN ANII 1830—1831

DE

CORNELIU ISTRATI

Prin tratatul de pace încheiat între Rusia și Turcia la Adrianopole, în anul 1829, produsele agricole din Moldova și Țara Românească, supuse pînă atunci monopolului otoman, deveneau libere pentru exportul pe piața externă. Prevederile tratatului deschideau perspective avantajoase pentru economia, bazată exclusiv pe agricultură, a celor două principate, dar punerea lor în aplicare necesita mai întîi rezolvarea unor probleme ce le ridica noua situație și mai ales starea excepțională creată de războiul care abia se sfîrșise. În rîndurile de față vom urmări discuțiile ce au fost duse în jurul lor și modul în care a încercat să le rezolve cîrmuirea moldovenească.

În vremea războiului din anii 1828—1829, Moldova și Țara Românească au trebuit să facă față cerințelor de aprovizionare și transporturi ale armatei ruse, astfel că mari cantități de cereale au fost predate contra cost și duse la depozitele militare. Sarcina nu a fost ușoară, întrucît a fost epuizată o mare parte din stocurile existente, dar mai cu seamă au fost extrem de solicitate vitele de muncă ale țăranilor, încît a rămas un număr redus de atelaje pentru efectuarea lucrărilor agricole. Astfel, ca să cităm doar cîteva exemple, în primăvara anului 1829, în ținuturile Tecuci și Hîrlău, țăranii nu au putut ieși la arat din cauză că vitele, abia întoarse de la transporturi, le erau slăbite și trebuia să se mai aștepte pînă creștea iarba pe cîmp, ca să aibă cu ce le hrăni¹. În alte locuri, a fost nevoie ca femeile și copiii să iasă la semănatul porumbului cu sapele. La ținutul Iași se făcuseră pregătiri pentru începerea arăturilor, dar vitele au fost luate la alte transporturi militare; pentru ca țăranii să poată face însămînțările la vreme, era necesar să fie lăsați în liniște timp de trei sau patru săptămîni². Situația era asemănătoare în toate ținuturile Moldovei. Singurii care își puteau face o parte din semănături la vreme erau doar proprietarii moșiilor și arendașii care aveau vite de muncă proprii. Se înțelege că pentru gospodăria țărănească, cea mai mult solicitată, situația în viitorul apropiat se întredvedea deosebit de grea. Așa cum rezultă și din informațiile cu privire la însămînțările din acel an³, cantitatea de grîne semănată pe ogoarele țărănești era cu numai 5 877 chile mai mare decît aceea de pe rezerva moșierească. Diferența se datora numai faptului că țăranii semănaseră 6 960 chile porumb mai mult decît proprietarii și arendașii.

¹ Arh. St. Iași, Litere, dosar A, nr. 70, f. 62 și 82.

² *Ibidem*, f. 98.

³ Idem, tr. 1772, dosar nr. 43 798, f. 22 și 29 (vezi anexa nr. 1).

La aceste greutăți, în iarna 1829—1830 s-a mai adăugat o acută lipsă de nutreț care a dus la pieirea prin foamete a unui însemnat număr de vite, în special ale țăranilor. Toate acestea luate la un loc au determinat cîrmuirea țării ca, pentru moment, să nu deschidă exportul de cereale, astfel că una din prevederile tratatului de la Adrianopole nu a putut fi aplicată îndată după semnarea lui.

Cu toate greutățile arătate, situația a început a se ameliora treptat, astfel că în anul 1830 s-au ivit unele posibilități de export. Ele se datorau atît unei recolte ceva mai bune, cît și faptului că unii boieri reușiseră să păstreze oarecare rezerve de grîne pe care doreau să le vîndă peste hotar. În acel an, porumbul moldovenesc era cerut cu insistență în Bucovina, Transilvania și Țara Românească, unde fuseseră recolte foarte slabe, ceea ce oferea prilejul unui cîștig bun din vînzarea lui. Astfel, în toamna anului 1830, postelnicul Neculai Canta a cerut lui Kiselev permisiunea de a exporta 2 000 chile de porumb⁴.

Kiselev nu a aprobat cererea boierului moldovean, dar, pornind de la acest fapt, în luna octombrie 1830, prin intermediul lui Mircovici, s-a adresat Divanului Împlinitor al Moldovei, cerîndu-i opinia cu privire la posibilitatea deschiderii exportului de grîne⁵. Trei erau chestiunile la care Kiselev cerea răspuns din partea boierilor Divanului: 1 — cîtă „pîine” și de ce fel prisosește la fiecare ținut, după ce se va asigura „îndestularea” locuitorilor, 2 — cum poate fi dirijat exportul de cereale pe uscat spre Austria și Țara Românească și 3 — întrucît pînă atunci nu s-a perceput vamă, deoarece exportul de cereale a fost interzis, ce taxe trebuiau stabilite, „fără încălcarea tractaturilor”, pentru grînele ce aveau să treacă peste hotar.

Se cunosc răspunsurile date la aceste întrebări de către vornicul Costache Conachi și vistiernicul Iordache Catargiu, cărora se pare că li s-a cerut opinia în mod special⁶. Cu acest prilej, ei au furnizat informații deosebit de interesante cu privire la starea economică a Moldovei pe care, ca mari dregători ce erau, o cunoșteau foarte bine.

Deoarece era vorba, în primul rînd, de exportul de porumb, Conachi a început cu o expunere asupra culturii acestuia în Moldova: el arăta că „păpușoi, ca o hrană ce este a obștii norodului, să lucrează prin toate ținuturile, cu osăbire numai că ținuturile Fălciul, Covurluiul, Tecuciul și Tutova, avînd în parte și cîmpi răsfațat și pe schela Galații mai cu apropiere, să îndeletnicesc mai mult cu sămănături de grîu decît de păpușoi”. El mai scria că, de cîte ori a fost lipsă în Transilvania și Bucovina, cel mai mult porumb s-a exportat din ținuturile din nord (Suceava, Ierța, Dorohoi), iar în cantități mai mici din ținuturile Botoșani, Bacău, Hirîlău, Cirligătura și Roman. Deci, erau, în primul rînd, ținuturile cele mai apropiate de Bucovina și Transilvania și care, după cît își amintea Conachi, după pacea din anul 1812, au trimis o singură dată surplusul de porumb la Galați. Dar atunci — scria el — „îndată au conținut vînzarea, din pricină că au năpădit din ținuturile aceste atîta multime <de porumb>, încît au covîrșit preste putere exportăției din șchele”. În alți ani, posibilitățile de export în Transilvania erau foarte reduse, ceea ce determina pe proprietarii moșilor să prefacă în rachi, la velnițe, porumbul adunat an de an în coșare. În ceea ce privește recolta anului 1830, Conachi aprecia că a fost numai pe alocuri îmbelșugată, deoarece locuitorii nu putuseră face sămănături suficiente și timpurii. Tot-

⁴ Chila moldovenească era egală cu circa 3,81 hl; socotind cîte 75 kg/hl, 2 000 chile = 571,5 tone porumb.

⁵ Arh. St. Iași, Litere, dosar P, nr. 90, f. 1 și 6.

⁶ „Predlojenia” lui Mircovici către Divanul Împlinitor, din 23 octombrie 1830, poartă nr. 8 215, iar Conachi, înainte de 27 noiembrie 1830, arăta că răspunde la „predlojenia” nr. 8 216, deci imediat următoare, prin care întrebările le-au fost adresate, probabil, în mod special. Răspunsurile lor se păstrează la Muzeul de istorie din Moscova, fondul 117, nr. 17, f. 2—4 pentru C. Conachi și f. 6—10 pentru vistiernicul Catargiu. Documentele mi-au fost comunicate de colegul Iuliu Ciubotaru.

odată, velnilele consumau cantități însemnate de porumb, mai cu seamă în urma creșterii prețului rachiului, care făcea ca pe o chilă de porumb transformată în spirt să se încaseze peste un galben și jumătate. În consecință, recolta de porumb din anul 1830 era insuficientă pentru a asigura hrana populației, deoarece, credea Conachi, fiecare familie avea nevoie, în medie, de încă trei-patru merțe (570—760 kg) peste ceea ce recoltase. De aceea, era necesar ca Vistieria să alcătuiască o situație care să arate ce rezerve existau și să ia măsuri pentru aprovizionarea ținuturilor deficitare, iar numai după aceea surplusul se putea întrebuința la velnile, sau exporta în Transilvania și Țara Românească, cu plata vâmiei de un leu pe chilă.

Conachi a propus și o soluție în problema dificilă a transportului grânelor din ținuturile nordice către Țara Românească: el cita exemplul postelnicului Iancu Cananău⁷, care în anii anteriori, folosind niște ambarcațiuni ușoare, a transportat pe Siret pînă la Focșani toată „zahareaua” satelor sale și recomandă formarea unui depozit de porumb pe moșia Corni din ținutul Botoșani, de unde să fie încărcat pe „poduri” din dubase (un fel de plute formate din luntre) și dus pînă la Furceni, în ținutul Putna, la hotarul muntenesc.

Cît despre griu, Conachi era de părere să nu se îngăduie exportul, deoarece în ținuturile de sud „mai s-au măturat cu totul”, ducîndu-se în Țara Românească, încît orașele Moldovei nu vor avea pîine suficientă, griul din ținuturile nordice nefiind îndestulător pentru aprovizionarea lor.

Vistiernicul Iordache Catargiu pornește în răspunsul său de la ideea justă că libertatea exportului de cereale avea să ducă la dezvoltarea agriculturii și a economiei țării în general. Ca atare, lui i se pare a fi o „patrioticească datorie” luarea hotărîrii de a se vinde surplusul de porumb peste graniță. Mai departe, face și el o expunere, la fel de interesantă, cu privire la cultura porumbului în Moldova, care se practica mai cu seamă în partea de nord și de vest a țării, unde da recolte de cincizeci la unul. Cu toate acestea, arată el, nu se vindea în fiecare an, ci doar la patru-cinci ani o dată, cînd în Transilvania și Bucovina nu rodeau secara și orzul. Cum nici consumul intern nu putea absorbi toată producția, cu excepția anilor secetoși, boierii și arendașii adunau recoltele de cîte patru, iar alții chiar de cîte zece ani și, cu toată activitatea velnilelor, nu reușeau să-și epuizeze stocurile. De aceea, el era de părere că, în ceea ce privește ținuturile în care predomina cultura porumbului, exportul ar fi fost un folos chiar pentru țară în general „și o deșteptare a plugariului care, văzînd folosul său, ar îndoi truda sa, ca să-și împătreze folosul”. El era de părere ca griul din ținuturile de nord să nu se exporte, ci să fie rezervat pentru aprovizionarea, pînă la noua recoltă, a Iașului și a altor orașe din țara de sus, care sînt mai apropiate decît portul Galați. În acest caz transportul ar fi costat mai puțin și „chiria nu trage din prețul grîului”, astfel că putea fi vîndut mai ieftin, dar cu același cîștig ca și la îndepărtatul Galați. În schimb, el propunea să fie lăsat liber exportul grîului din ținuturile de sud, unde, datorită apropierii de portul Galați și „pentru bunătatea ce felul pămîntului de acolo aduce”, cît și pentru prețul de trei ori mai mare decît al porumbului, era cultivat anume pentru vînzarea peste graniță. De aceea, dacă s-ar fi interzis exportul grîului din sud pentru a asigura hrana populației țării, ar fi păgubit în primul rînd țărani, deoarece, datorită diferenței de prețuri, ei vindeau doar o mică parte din griu pentru a-și cumpăra

⁷ La anul 1824, era lăudat printr-un hrisov domnesc pentru sîrguința ce depunea pe moșiile sale, Corni și Guranda din ținutul Botoșani. Se pare că el practica agricultura după unele metode mai bune, aducînd „într-o stare mai înflorită lucrarea și rodirea pămîntului”. Pentru aceasta, însă, avea nevoie de multe brațe de muncă, astfel că domnitorul Ioan Sandu Sturza i-a dat dreptul să aducă un număr mai mare de oameni străini pe moșiile sale, încît împreună cu scutelnicii, breslașii și slugile, urma să aibă la moșii 200 oameni scutiți de unele obligații fiscale (Arh. St. Iași, Documente, pach. 462, nr. 86).

porumb suficient pentru hrană, iar din vânzarea prisosului puteau face față altor nevoi. „Hrana de griu — scria vistiernicul Catargiu — pentru lăcătoria țărani este un lucru ce nu-i satură și poate că nici nu le-ar fi de agiuns”; el nu uita însă să arate că o asemenea interdicție ar fi lovit și în interesele proprietarilor și arendașilor de moșii din sudul Moldovei, deoarece „întru aceasta este întinderea negoțului lor”, precum și ale tuturor, întrucât „scoate o somă <de bani> din țirculație care ar înlesni opștia”.

Vistiernicul Catargiu considera că exportul grînelor în chipul arătat mai sus ar determina creșterea prețului lor în interiorul țării, dar, cu toate acestea, ele ar putea fi cumpărate cu ușurință, „prin intrarea somelor ce s-ar împărți de obște cu aceeași suire a prețului pentru celilalte metahuri și a industriei lucruri de tot felul și ar ave a cumpăra scump hrana sa numai leneșul care n-ar lucra nimică din acele ce prin analogon suitori preț i-ar pute ieftini hrana”. Cu alte cuvinte, în țară ar intra sume mari de bani ce s-ar repartiza tuturor în raport cu munca depusă pentru crearea de bunuri, astfel că s-ar ieftini costul vieții. Totuși, pentru a nu da motive de îngrijorare în cazul unei eventuale lipse, era și el de acord ca mai întîi să se ia măsurile convenite pentru a asigura hrana populației. În cazul că prisosul va fi prea mic, libertatea vânzării peste graniță va determina egalizarea prețurilor din țară cu acele din afară și atunci exportul va conțeni de la sine. Iar în cazul cînd ar exista un surplus mare de produse agricole, pentru ce să se descurajeze plugarul — mai scria el — oprindu-l să exporte, „pentru înlesnirea acelor ce fără nici o oprire să folosăsc afară din țară, ca și înlăuntru, de toate trudele endustriei lor?” Așa dar, el cerea ca agricultorii să fie puși pe picior de egalitate cu meșteșugarii și fabricanții care, datorită faptului că erau liberi să-și desfacă produsele oriunde, puteau să realizeze cîștiguri mai mari din munca lor și să cumpere ieftin produsele agricole al cărora preț scădea din cauza interzicerii exportului.

La fel de interesant este răspunsul său și în problema taxelor vamale, care mai înainte nu erau stabilite, întrucît nu ar fi existat un export de grîne. El arată că, în mod oficial, exportul grînelor în alte părți era interzis pentru a nu fi lipsă în țară și pentru a se trimite la Constantinopol cît mai multe cantitățile cerute cu preț fix. Domnitorii de mai înainte profitau de această situație și învoiau pe ascuns pe cei care doreau să exporte grîne în Transilvania și Bucovina, încasînd în folosul lor cîte un leu sau doi lei de chilă. Uneori, asemenea aprobări erau acordate în mod gratuit unora din boieri, precum și consulilor străini care, în schimbul cîștigurilor realizate în acest chip, probabil că treceau cu vederea abuzurile cîrmuirii — „călcatele dreptăți ale obștei suferitoare”. În mod legal, însă, venitul din taxele pe exportul de grîne trebuia să revină numai vămii, adică vistiерiei. Acum, dacă s-ar stabili o „poșlină” de doi lei pe chilă de porumb, aceasta ar fi o sumă neînsemnată în raport cu costul vieții în țară, iar lumea ar fi mulțumită, întrucît s-ar înviora comerțul.

Acestea erau, în linii mari, opiniile celor doi boieri moldoveni; problemele expuse de ei aveau să fie reluate în curînd de către ceilalți dregători. Deocamdată, cîrmuirea a dat dispoziții de a se întocmi situația cu privire la cantitățile de grîne existente în țară, necesarul pentru hrana populației pînă la noua recoltă și surplusul care mai rămînea pentru export⁸. Pînă la adunarea și înaintarea acestor informații, unii ispravnici au trimis rapoarte din care se constată că din unele ținuturi, ca din Covurlui, de pildă, se exportaseră deja cantități mari de grîne în Țara Românească și peste Dunăre, la Babadag și la Silistra⁹. Ispravnicul de Tutova scria că negustorii umblau prin toate satele și ofereau prețuri „nemăsurate”, încît se temea ca nu cumva ținutul să sufere în curînd de foamete¹⁰. Prin urmare, cu toată interdicția ce era în vigoare, un export de grîne, neoficial, se practica, mai cu seamă spre Țara Românească și Dobrogea. Măsurile se pare că

⁸ Arh. St. Iași, Litere, dosar P, nr. 90, f. 3.

⁹ Raportul pîrcălabului de Galați (*ibidem*, f. 18).

¹⁰ *Ibidem*, f. 20.

erau mult mai severe în ceea ce privește Transilvania, de unde, datorită foametei care bîntuia, veneau cereri repetate de grîne, astfel că, la 18 decembrie 1830, Kiselev a cerut Obșteștii Adunări a Divanurilor¹¹ să aprecieze dacă se puteau exporta 5 000 chile de porumb. Nu era de acord să se exporte grîu și orz, de care avea încă nevoie armata rusă ce se mai afla în țară¹².

Abia la 17 ianuarie 1831, Divanul Împlinator a prezentat lui Mircovici situația privitoare la cerealele existente în țară, însoțită de o sumară expunere asupra datelor din cuprinsul ei¹³. Din cercetarea cifrelor rezultă că ținuturile Suceava, Neamț, Putna, Tecuci, Covurlui și Iași, deși aveau surplus de grîu și secară, nu dispuneau de porumb suficient, iar ținuturile Tutova, Botoșani și Cîrligătura erau cu totul lipsite. Prisos de porumb se afla numai în ținuturile Roman, Bacău, Vaslui, Fălciu, Herța, Dorohoi și Iirlău. Cifrele din documentul întocmit de către Divanul Împlinator trebuie, însă, privite comparativ cu cele din statisticile referitoare la semănăturile și recoltele de cereale din anii 1829—1831, în măsura în care dispunem de ele¹⁴. Fiind vorba de începuturile unei asemenea activități de evidență statistică, datele din cuprinsul lor trebuie cercetate cu multă circumspecție și să li se acorde un oarecare coeficient de relativitate în privința exactității, de care se înduiau înșiși contemporanii lor. Cu toate acestea ele sînt documente care arată, în linii mari, situația agriculturii Moldovei îndată după încetarea exercitării monopolului otoman și a războiului care îi pusese capăt, precum și orientarea generală care avea să se contureze mai bine în perioada următoare.

Vom începe cu o comparație între semănăturile făcute în anii 1829 și 1830¹⁵, pe baza unor statistici în care alcătuitoarii lor au notat mai ales cantitățile de grîne semănate și mai puțin suprafețele cultivate¹⁶. De la bun început se observă o sporire a semănăturilor în anul 1830 față de cel anterior¹⁷, în special la grîu și secară (19 545 chile în anul 1829 — 24 387 chile în anul 1830), în deosebi pe rezerva moșierească, dar și pe loturile țărănești. De asemenea, semănăturile de porumb aproape s-au dublat pe rezerva moșierească (de la 4 782 la 8 338 chile), în vreme ce pe pămînturile țărănești s-au însemînat cu 2 000 chile mai puțin. Creșteri mai puțin însemnate au cunoscut și semănăturile de orz și ovăs. Ne oprim cu observațiile numai la aceste cereale, cu toate că documentele mai consemnează meiul și hrișca, a cărora cultivare era atunci în regres, precum și cartofii, pentru care însă datele sînt cu totul incomplete.

¹¹ Adunare consultativă, alcătuită din șefii instituțiilor centrale (Vistieria, Divanul judecătoresc, Vornicia de țara de sus și de jos etc.) și de alți reprezentanți ai marii boierimi, care a funcționat de la anul 1828 pînă la anul 1832, cînd a fost înlocuită cu Obșteasca Obisnuita Adunare instituită prin Regulamentul Organic. (Cf. Alexandre A. C. Sturdza, *Regne de Michel Sturdza*, Paris, 1907, p. 308).

¹² Arh. St. Iași, Litere, dosar P, nr. 206, f. 1. Se ceruse aprobare și pentru exportul a 2 000 chile grîu.

¹³ *Ibidem*, f. 9—10 (vezi anexa V). De asemenea, și în dosarul P, nr. 90, f. 217 și 220.

¹⁴ O discuție asupra semănăturilor din anii 1829 și 1833 a făcut Ioana Constanținescu în articolul *Date privind agricultura Moldovei în perioada 1829—1833*, în „Terra nostra”, vol. II, București, 1971, p. 45—55.

¹⁵ Vezi anexa I, cuprinzînd tabelul cu semănăturile din anul 1829, alcătuit după Arh. St. Iași, tr. 1772, dosar nr. 43 798, f. 22 și 29 și anexa II, pentru anul 1830, după *ibidem*, f. 21 și 30.

¹⁶ Întrucît nu se semăna peste tot aceeași cantitate de grîne la o falce de teren, este greu de stabilit suprafețele însemîntate la toate ținuturile și de aceea am preferat să redau numai cantitățile de sîmînță folosite. D. C. Sturdza-Scheeanu, în *Acte și legiuri privitoare la chestia țărănească*, seria I, vol. III, București, 1907, p. 222—223, publică o statistică a semănăturilor din primăvara anului 1829,

În ceea ce privește repartitia pe ținuturi a diferitelor culturi, se confirmă afirmațiile celor doi boieri, Conachi și Catargiu, care arătau că porumbul constituia baza semănăturilor țărănești în ținuturile din nordul Moldovei¹⁶, în vreme ce, în partea de sud a țării, pe ogoarele lor predomina grâul. Pe lângă explicațiile cunoscute, legate de apropierea portului Galați și de calitatea mai bună a solului, trebuie luate în considerație și alte elemente de ordin economic și social. În ținuturile din nordul și centrul Moldovei predomina marea proprietate moșierească, iar țărănimea clăcașă era adeseori limitată la locuri de hrană insuficiente ca întindere, încât prefera să le cultive cu porumb, pentru că dădea o producție mai mare și le asigura hrana. De asemenea, țăranii din ținutul Iași semănau mai puține grâne și datorită faptului că, la ocoalele Copou și Codru, erau întinderi însemnate cultivate cu vii și livezi, iar locuitorii cîștigau bine din vânzarea vinului și a fructelor. În schimb, în sudul Moldovei predomina numeric și ca întindere proprietatea răzășească, iar țăranii liberi din acele ținuturi semănau, în totalitate, mai mult grâu decît boierii. Totuși, pe moșiile boierești de acolo se cultivau cu grâu întinderi de sute de fâlcii, cum rar se întîlneau pe acelea din nordul țării.

Nu se cunosc datele cu privire la recolta anului 1829, dar se păstrează pentru aceea din anul 1830; din lectura cifrelor rezultă că s-au produs 70 112 chile de grâu și secară și 301 421 chile de porumb. S-au mai recoltat încă 69 540 chile de orz și ovăs și peste 7 000 chile de mei și hrișcă¹⁷. Spusele celor doi boieri, Conachi și Catargiu, cu privire la recolta slabă a anului 1830 se confirmă, deoarece, la grâu și secară, raportul pe țară între cantitățile recoltate și cele semănate este de numai 2,9 la 1, iar la porumb 16,6 la 1. Ceva mai bună a fost recolta la orz și ovăs (circa 4 la 1), precum și la mei și hrișcă (aproape 7 la 1), rămî-nînd totuși sub cea normală.

completă, în care sînt redade suprafețele în fâlcii. În arhive nu am găsit originalul folosit de autor. Reproducem după această statistică numai totalurile:

	Țăranii		Proprietarii și arendașii	
	fâlcii	prăjini	fâlcii	prăjini
Griul și secară	19 794	62	20 067	40
Orz și ovăs	13 326	—	11 499	—
Porumb	98 593	—	27 071	—
Mei și hrișcă	2 701	16	1 145	20
Cartofi	418	—	—	—

Din cuprinsul acestora se poate vedea că raportul între semănăturile țărănești și boierești este, în linii mari, același cum rezultă și din anexa I. După informațiile privind același an, 1829, (Arh. St. Iași, Litere, dosar A, nr. 71), se constată că grâul, secara și orzul se semănau cel mai frecvent cite o jumătate de chilă la falce (vezi și Ioana Constantinescu, *op. cit.*, p. 47).

¹⁷ Statistica alcătuită pentru anul 1829 nu cuprinde ținutul Putna, dar, cu toate acestea, sporul din anul următor rămîne evident și nu se poate atribui completării cu datele pentru acest ținut.

¹⁸ Vezi și Ioana Constantinescu, *op. cit.*, p. 47 și urm.

¹⁹ Arh. St. Iași, tr. 1772, dosar nr. 43 718, f. 27 (vezi anexa III). Alte date amănunțite, dar nu pentru toate ținuturile, se mai află și la fondul Litere, dosar A, nr. 83.

Comparind cantitățile de grâu, secară și porumb recoltate, cu acelea arătate de către dregători ca existând în țară, se constată deosebiri importante între ele. Deosebirile s-ar putea datora faptului că, de la seceriș și pînă la data întocmirii statisticii trecuseră deja cîteva luni, timp în care o cantitate însemnată din recoltă putea să fi fost vindută sau consumată, astfel că în țară se mai aflau doar 52 597 chile de grâu și secară. În schimb, exista o cantitate mult mai mare de porumb: 347 327 chile față de cele 301 421 chile la care era evaluată recolta. Diferența poate fi explicată prin existența acelor rezerve adunate an de an de către boierime și care nu au fost epuizate nici în perioada plină de greutate din timpul războiului²⁰. Cu toate acestea, raportat la întreaga țară, surplusul de grîne înregistrat în statistica întocmită de către dregători era destul de mic, pentru că, în vreme ce unele ținuturi dispuneau de un prisos de 12 791 chile de grâu și 41 730 chile de porumb, altele mai aveau nevoie pentru asigurarea hranei de încă 1 899 chile de grâu și de 37 771 chile de porumb. Compensîndu-se unele cu altele, se ajungea la un prisos de numai 10 892 chile de grâu și doar 3 958 chile de porumb²¹, ceea ce însemna destul de puțin în eventualitatea unei lipse mai accentuate.

La 27 ianuarie 1831, situația a fost expusă Obșteștii Adunări a Divanurilor Moldovei²², ai cărei membri și-au exprimat atunci părerile prin nu mai puțin de șase „socotințe”²³, destul de diferite prin conținutul lor unele de altele, asupra a trei probleme: 1 — posibilitatea de a se hotărî deschiderea exportului de grîne, 2 — obligația proprietarilor de a asigura, în acest caz, hrana țăranilor de pe moșiile lor și 3 — stabilirea taxelor vamale („poșlina”) ce trebuiau să se plătească pentru cerealele exportate.

Majoritatea boierilor din Adunare²⁴ au scos în evidență și ei perspectivele pe care le deschidea libertatea exportului de grîne pentru dezvoltarea agriculturii Moldovei. În expunerile lor se reliefează mai ales ideea că în felul acesta se vor răsplăti strădăniile plugarilor care, așa cum arătase mai înainte vistiernicul Catargiu, cîștigau dreptul de a desface liberi produsele lor, asemenea meșteșugarilor și fabricanților. Dimpotrivă, alți membri ai Adunării²⁵, ținînd seama de surplusul prea mic de grîne ce reieșea din situația ce le-a fost prezentată, erau de părere ca exportul să fie interzis în continuare, pînă la o recoltă mai bună. Celor care doreau deschiderea grabnică a exportului, ei le arătau că, datorită lipsei de grîne

²⁰ După informațiile incomplete, adunate cu prilejul alcătuirii situației recoltei din anul 1830, se constată că la ținuturile Fălciu, Herța, Vaslui, Tutova și Tecuci mai existau 673 chile grâu, 108 chile orz și 9 033 chile porumb rămase din recolta anului anterior (Arh. St. Iași, Litere, dosar A, nr. 83).

²¹ Aceste calcule au fost făcute pe a doua pagină a „vedomostiei” (idem), dosar P, nr. 206, f. 10), dar nu le-am mai redat în anexa V.

²² *Ibidem*, f. 6.

²³ Am numerotat „socotințele” după ordinea în care se află în dosarul P, nr. 206: prima (f. 15—16) este semnată de logofetii Teodor și Constantin Balș, vornicul Grigore Ghica, vistiernicul Iordache Catargiu și postelnicul Iancu Racoviță, a doua (f. 18) de vornicii Ioan Greceanu și Ștefan Catargiu, a treia (f. 19) aparține lui Costache Conachi, la care s-a raliat și vornicul Ioniță Paladi, a patra cuprinde opiniile vistiernicului Alexandru Sturza (f. 20—21), iar a cincea (f. 24—25) a fost dată de vornicul Ioan Luca, postelnicul Neculai Canta, aga Iorgu Ghica și aga Alecu Balș. Cea de a șasea „socotință” (f. 59) a fost scrisă la 4 martie 1831 de către vistiernicul Alecu Balș, hatmanii Alecu Ghica și Todirașcu Balș și vornicul Mihalache Sturza, viitorul domn, care nu au participat la ședința din 27 ianuarie și au ținut să-și exprime părerea asupra chestiunilor discutate de către ceilalți membri ai Adunării.

²⁴ În special autorii primei „socotințe”, cărora s-au alăturat cei ai socotințelor a doua și a treia, iar apoi și cei de la 4 martie prin socotința a șasea.

²⁵ Autorii socotințelor a patra și a cincea.

din țară, deținătorii lor le puteau vinde cu prețuri bune în interior. De aceea, ei rugau cirmuirea să oprească îndată și exportul în Țara Românească, motivând că fiecare țară dă megieșilor numai ceea ce are de prisos²⁶.

Împotriva acestei opinii, vistiernicul Catargiu, bun cunoscător al mentalității boierimii și al conștiințiozității slujbașilor vremii, pune la îndoială exactitatea cifrelor din statistica alcătuită din ordinul Divanului și, printr-un adaos autograf la „socotința” grupului său din Adunare, arăta că, „tocmai adivărată di ar fi”, în țară nu lipsea porumbul, ci, din contra, exista un prisos însemnat. Ca argument în sprijinul afirmației sale el invoca faptul că velnițele, care consumau mari cantități de grîne, prefăcându-le în rachiu, continuau să lucreze „ca din prisos”. De aceea, oricare ar fi fost motivele pe care se sprijineau, cei care cereau amănarea deschiderii exportului nu făceau decît să ducă la „dezbărbătarea plugariului în folosul altor speculanți industriali și meșteri”, în vreme ce vistieria avea să fie lipsită de veniturile ce le putea încasa din vamă²⁷.

Mult mai viu discutată, dînd naștere la păreri cele mai contradictorii, a fost problema obligației boierilor de a asigura hrana țăranilor de pe moșiile lor, în cazul cînd, ca urmare a libertății exportului, în țară s-ar fi ajuns la lipsă de cereale.

Semnatarii primei „socotințe” recunoșteau că prin munca țăranilor „sînt făcute și adunate producturile ci au stăpînii moșilor” și considerau că aceștia din urmă aveau datoria, în caz de nevoie, „a să îngriji ca să li dei hrana trebuincioasă” la prețul pieței. În cazul cînd vreunii din proprietari ar fi refuzat să-și îndeplinească o asemenea obligație, cirmuirea trebuia să ia măsuri pentru a-i aduce la „dreapta înțelegere”. Ei mai propuneau ca aceste hotărîri să fie aduse la cunoștința populației prin intermediul gazetei *Albina românească*, pentru a constitui, mai ales cu prilejul apropiatei primăveri, un îndemn „întru sporirea lucrării pămîntului”. De acord cu ei, ca proprietarii să asigure hrana țăranilor în caz de nevoie, erau și semnatarii celei de a doua, a treia și a șasea „socotințe”. Autorii celei din urmă enumerate se pare că reprezentau punctul de vedere al boierimii care considera că poate obține un ciștig mai mare din exportul cerealelor, decît din vânzarea rachiului în care erau prefăcute la velnițe. Ei scriau că ar fi dus lipsă de hrană cei care și-au vîndut rezervele la velnițe și pe la tîrguri, „care lipsă așa pricinuită pentru a lor particularnic folos nu este drept acum a să îndeplini cu paguba acelor ce nu au urmat asămîne specularisire”²⁸.

Cu totul de altă părere era vistiernicul Alexandru Sturza, semnatarul solitar al „socotinței” a patra. Încercînd să vină cu argumente de ordin economic și social, el arăta că, dacă proprietarii de moșii vor fi obligați să asigure hrana țăranilor, se vor pricinui două rele: întîi, că țăranii, aflînd despre o asemenea măsură, se vor grăbi să-și împrăștie proviziile „prin felieri de chipuri”, știînd că vor obține altele de la stăpînii moșilor și al doilea că, prin deschiderea exportului, proprietarii din ținuturile unde era deja lipsă, chiar dacă ar fi siliți, nu vor putea procura hrană pentru țăranii lor. El susținea că nici o lege nu putea obliga pe proprietarii moșilor, cei mai mulți aflați în „strîmtorită stare”, să-și zălogească averile pentru a cumpăra țăranilor pîinea ce nu s-ar fi găsit nici în țară. De aceea, el era de părere că deschiderea exportului de grîne „pe cel adivărat lucrători de pămînt, care este țăranul și birnicul ocîrmuirii, nu numai că nimica nu l-ar folosi, pentru că unii ca aceștia niciodată nu au provizii păstrate de spiculății, precum proprietarii”. Așadar, vistiernicul Alexandru Sturza considera că numai gospodăria moșierească era capabilă să producă grîne pentru piață, în vreme ce țăranilor „pămîntul le este dat de proprietari, după praviliile ponturilor, cu o mărginire potrivit pe cît să ajiungă numai pentru hrana gospodăriei lor”. În afară de aceasta, ei nu ar fi avut nici timpul suficient ca să mun-

²⁶ Arh. St. Iași, Litere, dosar P, nr. 206, f. 24.

²⁷ *Ibidem*, f. 16.

²⁸ *Ibidem*, f. 59.

cească în folosul lor, datorită obligațiilor ce aveau față de stăpînii moșiilor și către stat.

Scriind acestea, vistiernicul Alexandru Sturza trecea cu vederea faptul că în partea de sud a Moldovei exista un însemnat număr de țărani liberi, care cultivau pămîntul pe moșiile lor răzășești, în scopul vînzării grînelor, fapt pe care l-a scos în evidență vistiernicul Catargiu, în expunerea sa din luna octombrie 1830. Alexandru Sturza avea în minte doar o masă de țărani aserviți, clăcașii, care nu ar fi putut să producă decît strictul necesar pentru ei, ca să muncească pe moșiile boierilor și să plătească dările către vistierie. El uita însă că și aceștia își procurau banii pentru plata birului și pentru alte nevoi ale gospodăriei numai ținînd legătura cu piața: vînzînd vite și o parte din pușinele grîne ce le recoltau de pe locurile lor de hrană, sau făcînd cărăușie. De aceea, el susținea că deschiderea exportului de grîne în condițiile lipsei de atunci ar fi adus pe țărani în starea de a-și vinde vitele de muncă și alte lucruri din gospodărie pentru a-și procura hrana. În consecință, ei ar fi sărăcit și în aceasta vistiernicul Sturza întrevădea primejdia care amenința și gospodăria moșierească, deoarece „lucrarea pămîntului cîta de la dinșii și de la a lor dobitoace pe timpul viitor să așteaptă, va fi lipsă”.

Cu argumente la fel de interesante în această chestiune veneau și semnatarii celei de a cincea „socotințe”²⁹. Ei arătau că a îndatori pe proprietarii moșiilor să asigure hrana țăranilor era o măsură nu numai asupritoare, dar și insuficientă. „Asupritoare — spuneau ei — pentru că între proprietari și lăcuitori urmează o înființată alcătuire, în puterea căreia lăcuitorii fac un lucru hotărît și împotriva primesei pămîntul de hrană”. Cu alte cuvinte, ei considerau relațiile agrare în vigoare la acea vreme, cu boierescul și dijmile, ca rezultatul unui contract existent între părți, dar care, potrivit opiniei lor, era în paguba proprietarilor, întrucît, „după cele mai cu amăruntul calcule s-a dovedit că proprietarul mult mai dă lăcuitorului în natură decît să folosești din munca lui”. În spusele lor răsună încă ecoul discuțiilor purtate cu prilejul alcătuirii Regulamentului Organic, prin care proprietarii moșiilor au majorat obligațiile în muncă ale țăranilor clăcași în schimbul pămîntului de hrană redus pe care li-l lăsau în folosință. De aceea, ei nu înțelegeau ce lege „firească sau organizească” ar putea încuviința să se asuprească o parte și încă cea mai păgubășă, cum se considerau proprietarii moșiilor, fără a primi vreo răsplată în schimb.

În ceea ce privește insuficiența măsurii discutate, ea consta în aceea că, din cauza deschiderii exportului, în țară nu s-ar mai fi găsit grîne și boierii nu ar mai fi avut de unde să le cumpere pentru a le da țăranilor spre hrană.

La fel de contradictorii au fost părerile membrilor Adunării și în problema stabilirii taxelor de export pentru cereale. Astfel, grupul boierilor din jurul vistiernicului Iordache Catargiu, după ce reamintea interdicția abuzivă de mai înainte și încasarea taxelor ilegale de către domnitorii fanarioți, propuneau să se perceapă vama obișnuită de 3%, ca pentru toate mărfurile care treceau granița³⁰. Totodată însă, ei mai arătau că, în timpuri normale, nu ar fi trebuit să se instituie o asemenea taxă, pe care ei o admiteau acum numai pentru redresarea finanțelor țării, lăsînd să se înțeleagă posibilitatea scutirii pe viitor. De aceeași părere erau și boierii care semnaseră cea de a șasea „socotință”, în vreme ce Conachi și vistiernicul Alexandru Sturza, pe motivul că prețurile cerealelor erau supuse fluctuațiilor, propuneau să se perceapă o taxă fixă pe chilă, pentru fiecare produs în parte³¹.

²⁹ Arh. St. Iași, Litere, dosar P, nr. 206, f. 24.

³⁰ *Ibidem*, f. 16.

³¹ Conachi propunea să se plătească vamă un leu pe chila de porumb, doi lei pe chila de legume și patru lei pe chila de sîmînță de cîneșă și în (*ibidem*, f. 19), iar vistiernicul Alexandru Sturza propunea aceleași taxe, sau vama obișnuită de 3% (*ibidem*, f. 21).

Vonicul Ioan Luca, împreună cu unii din boierii care nu acceptau să asigure hrana țăranilor, erau cu totul împotriva oricăror taxe asupra exportului de cereale, pentru simplul fapt că „nici mai înainte au fost vreun așezămint legiuit pentru asămîne”³². Acești boieri negau principiul elementar al dreptului vămii și considerau că grînele destinate exportului, ca bunuri aparținînd clasei stăpînitore — privilegiate, nu trebuiau supuse taxelor vamale.

Aflat în fața unor opinii atît de contradictorii, Kiselev nu a luat o hotărîre definitivă, mai ales în privința deschiderii exportului de grîne, din care decurgeau toate celelalte probleme, preferînd să consulte din nou pe boieri, atunci cînd va mai fi cazul. Astfel, la 10 martie 1831, el le-a comunicat cererea făcută de consulul austriac Ferro de a se aproba negustorului Cervidan să cumpere 20 000 chile de porumb pe care să le ducă în Transilvania și Bucovina, unde lipsa se accentuează. De această dată a răspuns numai vistiernicul Iordache Catargiu³³, arătînd că totul depindea de poziția pe care ar fi luat-o Kiselev în fața „împărțitelor socotînți” ale membrilor Adunării: dacă adopta părerea că cifrele din „vedomostia” întocmită de către Divan erau exacte și în țară exista un surplus de numai 4 000 chile de porumb, atunci putea fi aprobat punctul de vedere al celor care propuneau amînarea deschiderii exportului de grîne pînă la noua recoltă, mai ales că nu se ținea seama de consumul pe care îl făceau velnițele; dacă era de părerea celorlalți boieri, atunci putea fi încuviințată cererea consulului austriac. Întrucît lipsa din Transilvania urcase prețul cerealelor, vistiernicul Catargiu considera că era un prilej nimerit pentru a reintra în țară mari sume de bani ce fuseseră scoase prin importul articolelor de lux, „a căror netrebnicie aice — scria el — după tot cuvîntul poate ar da o dreptate și de orpire <prohibire a importului> cînd s-ar ierta”. Această situație se datora faptului că industria apuseană găsise în principate o piață pentru desfacerea articolelor de lux pe care le cumpăra boierimea, iar vistiernicul Catargiu dorea ca balanța comercială a țării să se echilibreze prin deschiderea cît mai grabnică a exportului de grîne. Dar același lucru se va întîmpla, pe o scară mult mai largă, în perioada imediat următoare, cînd proprietarii vor risipi în lux veniturile mari pe care le produceau moșiile și, în loc de a proceda la îmbunătățiri agrotehnice, vor căuta să obțină cereale cît mai multe pentru export prin intensificarea muncii țăranilor clăcași.

În ceea ce privește opinia sa personală, vistiernicul Catargiu era pentru aprobarea cererii consulului austriac, arătînd din nou că în țară se aflau numeroși proprietari care aveau păstrate cantități mari de porumb și așteptau prilejul să-l vîndă cu preț cît mai bun. El mai venea cu o idee interesantă, aceea ca înșiși proprietarii să-și transporte produsele pînă la graniță, iar negustorul Cervidan, ca un străin ce era, să le cumpere la prețul de acolo, „iar nu a să folosi și din o pricupie păgubitoare osinditului plugar moldovan”. Este greu de crezut că autorul acestor cuvinte se gîndea la țăranii atunci cînd le scria; ar fi fost foarte importantă o măsură care să stăvilească specula și înșelăciunea practicate de către achizitorii de cereale în rîndurile țăranimii, dar boierul moldovean avea în față interesele proprietarilor de moșii, care ar fi putut astfel să cîștige mai mulți bani, iar cuvintele mari pe care le folosea erau pură demagogie.

Mereu în dilemă, Kiselev nu și-a însușit nici de data aceasta propunerile prezentate de vistiernicul Catargiu și a amînat deschiderea totală a exportului de grîne pînă la noua recoltă. Cererea consulului austriac a fost satisfăcută numai parțial, permițînd să se treacă în Transilvania doar surplusul de 4 000 chile de porumb ce rezulta din situația întocmită de către Divanul Împlinitor³⁴. Dar

³² De aceeași părere erau postelnicul Neculai Canta, aga Iorgu Ghica și aga Alecu Balș (Arh. St. Iași, Litere, dosar P, nr. 206, f. 24, 25), ca și vornicii Ioan Greceanu și Ștefan Catargiu (*ibidem*, f. 18).

³³ *Ibidem*, f. 60.

³⁴ Mircovici către Obșteasca Adunare a Divanurilor, la 30 martie 1831. Porumbul urma să se exporte din ținuturile Roman, Bacău, Herța, Dorohoi și Hîrlău (*ibidem*, f. 34 și 41).

boierii, dornici de a-și vinde cu preț bun rezervele de porumb, au continuat să ceară „a să urma sloboda tirguiri cu pini”, încît Kiselev a trebuit să aprobe deschiderea exportului, dar numai „pe uscat”, adică spre Bucovina, Transilvania și Țara Românească și numai după data de 20 mai, cînd urmau să se încheie arăturile de primăvară³⁵. Ultima restricție avea drept scop să împiedice pe țărani să părăsească muncile agricole făcînd transporturi de cereale. În schimb, proprietarii aveau obligația să asigure hrana locuitorilor de pe moșiile lor, în cazul cînd acestora nu le rămîneau rezerve suficiente pînă la noua recoltă.

Au început din nou discuțiile cu privire la stabilirea taxelor vamale: membrii Adunării nu erau de acord să se perceapă 3%, pe motivul fluctuației prețurilor. De aceea, avînd în vedere că, în decursul unui îndelungat șir de ani, prețul porumbului a oscilat între 30 și 60 lei chila, au sugerat să se perceapă o sumă fixă, care reprezenta 3% din prețul mediu de 45 lei chila, adică 54 parale (1 leu și 14 parale)³⁶. Fie că a sesizat sau nu subterfugiul la care a recurs Adunarea, Kiselev a hotărît ca, pînă cînd cîrmuirea țării va stabili definitiv „poșlina zaharelor”, să se plătească, în mod provizoriu, cîte un leu pe chilă³⁷, deci mai puțin decît au propus boierii.

Recolta anului 1831 în Țara Românească a fost bună, încît cîrmuirea de acolo a permis ca, în lunile septembrie și octombrie, să se exporte tot felul de grîne. Boierii moldoveni erau invitați să ia și ei o hotărîre în acest sens, în funcție de roadele ce se adunau de pe ogoare³⁸. Fără a mai aștepta să se întocmească o evidență a recoltei, despre care abia se adunau datele din cuprinsul ținuturilor, la 18 septembrie 1831 Obșteasca Adunare a Divanurilor a propus deschiderea completă a exportului de cereale. Kiselev, însă, nu a fost de acord cu această măsură și a limitat exportul numai pînă cînd va îngheța Dunărea³⁹, iar urma să se încaseze așa cum a fost stabilită în Țara Românească: 4 lei pentru chila de grîu și 2 lei pentru chila de orz și avîs⁴⁰, vama pentru porumb ne mai fiind pusă în discuție.

În anul 1831, recolta a fost bună și în Moldova, mai cu seamă la păloase: 141 479 chile de grîu și 25 158 chile de secară, ceea ce însemna aproape de două ori și jumătate mai mult decît în anul precedent, iar la orz și ovăș 126 446 chile, adică dublul celei din anul 1830⁴¹. Un fapt interesant de semnalat este acela că de pe ogoarele țărănești s-au recoltat cu peste 43 000 chile de grîu și secară mai mult decît de pe cele moșierești. Ponderea producției țărănești de grîu era pe moșiile răzășești din ținuturile Tecuci, Tutova și Vaslui, dar mai cu seamă în ținutul Covurlui, unde locuitorii satelor au recoltat 62 500 chile de grîu și secară⁴². Nu aceeași era situația la recolta de porumb, care depășea cu numai 70 000 chile pe aceea din anul 1830. Mulți ispravnici raportau că în ținuturile administrate de ei porumbul nu a rodit suficient, iar brumele timpurii au împiedicat coacerea lui⁴³. Cu toate acestea, în ținutul Dorohoi se iviseră mulți negustori „necunoscuți”, care cumpărau porumbul vechi și arvoneau pe cel nou încă

³⁵ Arh. St. Iași, Litere, dosar P, nr. 206, f. 42 și 55.

³⁶ *Ibidem*, f. 68.

³⁷ *Ibidem*, f. 74.

³⁸ *Ibidem*, f. 77.

³⁹ *Ibidem*, f. 120.

⁴⁰ Inițial, în Țara Românească fusese stabilită „poșlina” de 6 lei pe chila de grîu, dar boierii au cerut scăderea ei, deoarece fusese o recoltă bună de cereale și în Turcia (Bulgaria), încît concurența făcea să scadă exportul și astfel le erau amenințate ciștigurile (*ibidem*, f. 103 și 109).

⁴¹ Arh. St. Iași, tr. 1 772, dosar nr. 43 798, f. 20 (vezi anexa IV).

⁴² Din puținele știri cu privire la semănăturile din anul 1831, se constată că în ținutul Covurlui s-au semănat 5 957 chile grîu, mai mult decît în oricare ținut, astfel că cifrele sînt aproape de realitate (*ibidem*, f. 23).

⁴³ *Idem*, Litere, dosar A, nr. 85, passim.

necules. Se presupunea că îl achiziționau pentru velnițele „ce au împănat ținutul”, sau pentru a-l exporta pe ascuns⁴⁴. Așadar, achizitorii de cereale profitau de lipsa de bani în care se afla țărâtimea, fiind lesne de înțeles că plata grânelor cu anticipație se făcea la prețuri scăzute. Problema asigurării hranei țăranilor nu mai era la ordinea zilei, astfel că ea nu a mai fost luată în discuție de către cîrmuire.

În arhive nu s-au păstrat informații cu privire la cantitățile de grîne exportate în anul 1831. În toamna acestui an, negustorii adunaseră la Brăila și la Galați stocuri de cereale, pentru care plătiseră vama, dar, din cauza lipsei de corăbii suficiente, nu le-au putut încărca și expedia pînă la înghețarea Dunării, termenul stabilit de Kiselev. De aceea, în luna noiembrie s-a cerut și s-a obținut aprobarea de a fi exportate în primăvară, la redeschiderea navigației⁴⁵. Pentru a avea o evidență a cerealelor existente la Galați, cîrmuirea Moldovei a hotărît, la 10 noiembrie, să se întocmească o situație cuprinzînd cantitățile de grîne pentru care s-a plătit deja vama, cîte din ele au fost exportate pînă atunci și cîte au mai rămas depozitate în port. Vornicul Costache Conachi, probabil amestecat și el în afaceri de export, a protestat atunci cu vehemență-i cunoscută împotriva unei asemenea măsuri care, după părerea sa, ar fi prejudiciat libertatea comerțului de care abia începuse a se bucura țara. El scria că „acea silnică deprindere de domnii după vremi au sămănat în duhul cîrmuirii moldovenești de a nu respecta dreptățile oamenilor în averile lor, cînd numărîndu-li, cînd măsurîndu-li, cînd răpîndu-li, să cuvine a fi cu totul dezrădăcinată”⁴⁶. Conachi cerea, deci, deplinul respect al libertăților pe care le proclama noul regim și care erau în favoarea intereselor clasei boierești, însă el exagera atunci cînd nega, în mod nejustificat, orice rol al statului în stabilirea unor evidențe care erau strict necesare pentru buna desfășurare a activității economice.

Acestea au fost, în linii mari, unele din dificultățile de care s-a lovit inițial deschiderea exportului liber de cereale din Moldova, după încheierea păcii de la Adrianopol. După cum s-a văzut, dificultățile se datorau situației excepționale, care afectase puternic economia țării. Prin sarcinile impuse în vremea războiului, producția agricolă scăzuse mult, iar țara suferea de o mare lipsă de capital, deoarece aprovizionarea armatei ruse se făcuse pe bază de bonuri, care au fost achitate cu întîrziere, în vreme ce mari sume de bani ieșiseră peste hotare prin importul articolelor de lux pentru boierime.

Situația financiară a țării putea fi redresată numai prin deschiderea cît mai grabnică a exportului de grîne, care era însă împiedicată de recolte slabe din anii 1829—1830, din care trebuia să fie aprovizionată, în continuare, armata rusă și mai cu seamă să fie asigurată hrana populației. Unii boieri din Obșteasca Adunare a Divanurilor vedeau în libertatea exportului de grîne perspective favorabile pentru dezvoltarea economică a Moldovei și ridicarea agricultorilor pe o treaptă superioară în ierarhia producătorilor de bunuri, făcîndu-i egali în drepturi cu meșteșugarii și fabricanții, care își puteau desfășura produsele fără nici un fel de restricții. De aceea, cîntînd pe existența unor stocuri de grîne nedecarate cîrmuirii, ei cereau deschiderea imediată a exportului, pentru a se echilibra balanța comercială a țării, iar pe piața internă să circule cît mai mult capital care să ducă la ieftinirea vieții. În acest scop, ei acceptau ca, la nevoie, să asigure din rezervele proprii hrana țăranilor de pe moșii.

Dimpotrivă, alți membri ai Adunării cereau amînarea deschiderii exportului de cereale pînă la o recoltă mai bună, de teamă să nu se ajungă la înfometarea și ruina țăranilor, care nu ar mai fi fost în stare să le lucreze moșiile. Acești boieri au pus din nou problema relațiilor agrare existente la acea vreme, care,

⁴⁴ Arh. St. Iași, Litere, dosar A, nr. 85, f. 357.

⁴⁵ Idem, dosar P, nr. 206, f. 136.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 140.

potrivit concepției lor, erau în defavoarea proprietarilor de moșii. Ei considerau că numai gospodăria moșierească era capabilă să producă cereale pentru export, în vreme ce țăranii clăcași trebuiau să producă numai strictul necesar pentru menținerea existenței, ca să poată lucra pământurile moșierești și să plătească dările către stat. În consecință, ei refuzau să le asigure hrana, în cazul când deschiderea exportului ar fi făcut pe țărani să-și vîndă grânele.

În fața unor opinii atât de contradictorii, cîrmuirea a luat măsuri prudente, de deschidere limitată a exportului, pînă cînd recolta bună din anul 1831 a făcut posibilă ridicarea restricțiilor.

Cu prilejul discuțiilor arătate, au ieșit în evidență pozițiile foarte diferite ale boierilor moldoveni, cu privire la unele probleme de ordin economic și social, care se puneau în fața lor la acea vreme.

L'EXPORTATION DES GRAINS DE MOLDAVIE DE 1830 À 1831

RÉSUMÉ

Le traité d'Adrianople de 1829, qui a mis fin à la guerre russo-turque, a supprimé aussi le quasi-monopole que l'Empire Ottoman exerçait sur le commerce extérieur de la Moldavie. Désormais, les produits moldaves pouvaient être vendus à n'importe qui et n'importe où. Leur exportation était libre, assujettie seulement au paiement des droits de douane.

L'abolition du quasi-monopole turc a posé une série de questions qu'il a fallu résoudre dans un bref délai. En effet, l'activité économique en Moldavie était basée uniquement sur l'agriculture. Or, l'agriculture moldave avait beaucoup souffert à cause de la guerre russo-turque. En 1829 et en 1830, les ensemencements avaient été fort réduits et les récoltes avaient été très faibles.

En automne 1830, le général Kisseleff, auquel le tsar avait confié l'administration de la Valachie et de la Moldavie, questionna les boyards Conachi et Catargi sur la possibilité d'exporter des céréales de Moldavie en Bucovine, en Transylvanie et en Valachie, où la famine régnait. Les deux boyards, dans deux mémoires remis au général Kisseleff, après avoir exposé, dans son ensemble, la situation de l'agriculture moldave, concluaient qu'on pouvait exporter du maïs du nord de la Moldavie, où prédominait la culture de ce genre de graminées et où, à leur avis, il y avait d'importantes réserves. Cependant, d'une statistique dressée par les services administratifs de la Moldavie il ressortait qu'il n'y avait qu'une petite quantité de maïs disponible si l'on tenait compte de la nécessité d'assurer l'approvisionnement de la population locale.

En janvier 1831, l'Assemblée générale des divans de Moldavie a examiné à son tour ce problème. Trois questions ont fait surtout l'objet de ses débats : 1) la possibilité d'exporter des céréales ; 2) la quotité des droits de douane pour les céréales exportées ; 3) s'il convenait, en cas de disette, d'obliger les propriétaires des terres de fournir des aliments aux paysans.

La majorité des boyards, dont le plus en vue fut le vestiar Catargi, a soutenu qu'il y avait en Moldavie de grands quantités de céréales qui n'avaient pas été déclarées et que, par conséquent, on pouvait immédiatement ouvrir les frontières à l'exportation, d'autant plus que ces exportations contribueraient au développement économique de la Moldavie et à équilibrer sa balance commerciale. Ils

voulaient que l'agriculteur puisse disposer librement des produits de son travail, comme l'artisan qui n'était soumis à aucune restriction. Ils considéraient que les propriétaires des terres avaient l'obligation d'assurer la nourriture des paysans, qui, par leur travail, contribuaient à la récolte des céréales sur les domaines des boyards. À leur avis, le droit de douane à l'exportation devait être de 3% *ad valorem*, comme pour toutes les marchandises exportées.

Les autres membres de l'Assemblée, dont le chef fut le vestiar Alexandre Stourdza, ont été d'opinion qu'il ne fallait pas ouvrir les frontières à l'exportation des céréales avant d'avoir la certitude d'une bonne récolte, car autrement on risquait la famine. Ils soutenaient que seuls les produits des boyards propriétaires des terres pouvaient être exportés, car les paysans travaillaient à peine assez pour assurer leur subsistance, payer les redevances dues aux boyards et les impôts de l'Etat. Ils refusaient d'assumer l'obligation de nourrir les villageois en cas de disette, car — disaient-ils — les lots de terre qu'ils concédaient aux paysans valaient beaucoup plus que le travail effectué en compensation par ces paysans au bénéfice du propriétaire des lots. Enfin, ils refusaient de payer un droit de douane pour les grains exportés.

À la suite de ces débats, le général Kisseleff a autorisé l'exportation en Transylvanie d'une quantité de maïs égale au surplus qui ressortait de la statistique dressée par les services administratifs de la Moldavie.

L'exportation des céréales, sans restriction, n'a commencé qu'en automne 1831, lorsqu'en Moldavie la récolte a été abondante. Le montant des droits de douane a été fixé à moins de 3%.

ANEXA I
Cantitățile de cereale semănate în anul 1829 (în chile)

Ținutul	Proprietarii și arendașii				Țăranii			
	grâu și secară	orz și ovăs	po- rumb	mei și hrișcă	grâu și secară	orz și ovăs	po- rumb	mei și hrișcă
Suceava	866	904	474	27	785	1 112	1 196	94
Neamț	877	1 010	400	5	930	1 296	1 121	20
Roman	802	558	538	—	221	232	648	—
Bacău	125	308	291	7	231	428	1 320	56
Putna*	—	—	—	—	—	—	—	—
Tecuci	581	171	140	3	1 313	670	1 535	32
Covrului	570	141	20	15	1 761	771	449	55
Tutova	1 410	713	841	28	681	377	213	5
Vaslui	808	374	265	11	620	246	855	18
Fălciu	952	457	132	3	953	512	647	8
Herța	247	84	88	19	253	144	198	38
Dorohoi	1 113	992	469	47	527	775	858	63
Botoșani	404	562	336	46	294	530	887	166
Hîrlău	688	439	304	20	289	238	612	2
Cîrligătura	360	115	117	7	43	47	415	7
Iași	762	457	367	14	79	167	788	3
Total	10 565	7 258	4 782	352	8 980	7 545	11 742	567

* Situația păstrată în arhive nu cuprinde ținutul Putna.

ANEXA II
Cantitățile de cereale semănate în anul 1830 (în chile)

Ținutul	Proprietarii și arendașii				Țăranii			
	grâu și secară	orz și ovăs	po- rumb	mei și hrișcă	grâu și secară	orz și ovăs	po- rumb	mei și hrișcă
Suceava	989	930	468	25	814	1 123	1 308	84
Neamț	1560	1 802	1 300	9	1 126	1 500	761	19
Roman	624	403	480	—	227	215	722	—
Bacău	697	508	332	50	475	349	488	50
Putna	721	301	290	14	800	559	1 001	50
Tecuci	669	327	125	4	1 802	1 290	1 154	59
Covrului	1 830	840	208	21	1 068	211	120	8
Tutova	1 517	1 005	1 401	18	1 181	762	370	12
Vaslui	1 103	606	1 400	60	1 005	540	504	61
Fălciu	1 019	460	245	16	1 020	504	301	30
Herța	150	106	200	46	234	91	105	86
Dorohoi	671	248	870	84	529	566	887	91
Botoșani	267	287	135	9	401	280	261	5
Hîrlău	612	402	427	42	423	592	853	36
Cîrligătura	180	126	55	10	34	27	156	5
Iași	509	404	402	81	130	212	770	25
Total	13 118	8 755	8 338	489	11 269	8 821	9 761	621

ANEXA III

Cantitățile de cereale recoltate în anul 1830 (în chile)

Ținutul	Proprietarii, arendașii și țăranii			
	grâu și secară	orz și ovăs	porumb	mei și hrișcă
Suceava	6 145	9 948	35 364	617
Neamț	5 894	12 923	25 020	230
Roman	3 579	3 299	22 438	—
Bacău	1 889	5 649	21 497	—
Putna	2 445	1 486	38 190	104
Tecuci	6 678	4 724	15 144	490
Covurlui	10 924	4 474	10 110	691
Tutova	7 873	4 105	12 759	239
Vaslui	4 814	3 093	22 756	167
Fălciu	3 909	1 715	11 546	289
Herța	1 961	1 336	5 728	1 265
Dorohoi	8 208	8 323	33 782	2 701
Botoșani	641	1 386	11 557	143
Gîrlău	2 968	3 556	15 937	165
Cîrligătura	467	475	4 419	9
Iași	1 717	3 048	15 174	242
Total	70 112	69 540	301 421	7 349

ANEXA IV

Cantitățile de cereale recoltate în anul 1831 (în chile)

Ținutul	Proprietarii și arendașii				Țăranii			
	grâu și secară	orz și ovăs	porumb	mei și hrișcă	grâu și secară	orz și ovăs	porumb	mei și hrișcă
Suceava	3 581	5 185	5 564	228	2 930	5 515	11 510	432
Neamț	8 423	9 751	7 250	70	5 796	11 714	26 854	221
Roman	6 007	5 024	13 385	16	2 772	3 875	26 030	25
Bacău	3 867	3 480	18 634	—	2 162	3 067	38 834	—
Putna	2 378	1 217	5 309	33	3 374	3 085	37 161	1 598
Tecuci	6 047	2 613	8 512	319	10 662	10 240	60 485	2 936
Covurlui	6 980	1 336	370	—	62 500	20 850	12 950	5 550
Tutova	2 258	714	1 447	53	5 577	3 191	16 917	278
Vaslui	1 987	1 356	5 659	199	1 216	898	9 368	251
Fălciu	3 301	823	1 170	56	2 596	1 368	5 470	624
Herța	974	281	858	24	339	312	1 650	75
Dorohoi	5 541	6 393	8 869	1 376	2 175	4 913	13 489	1 331
Botoșani	2 714	4 078	437	202	1 063	4 377	825	338
Gîrlău	1 780	1 374	2 590	113	507	1 136	7 364	77
Cîrligătura	1 487	745	1 900	118	320	494	4 997	53
Iași	4 388	4 636	6 474	295	953	1 806	9 602	280
Total	61 713	49 006	88 428	3 102	104 924	77 440	283 506	14 069

ANEXA V

Cantitățile de grâu și porumb existente în țară, necesarul pentru hrana populației până la noua recoltă și surplusul disponibil pentru export (în chile).

Ținutul	Cît se află în țară		Cît este necesar pentru hrana populației		Prisosul		Neajunsul	
	grâu și secară	porumb	grâu și secară	porumb	grâu și secară	porumb	grâu și secară	porumb
Suceava	4 596	24 790	2 070	30 991	2 526	—	—	6 201
Neamț	4 867	38 285	3 727	40 389	1 140	—	—	2 104
Roman	3 579	22 438	2 689	13 332	890	9 115	—	—
Bacău	573	15 315	1 573	8 809	—	6 505	—	—
Putna	2 445	38 190	2 336	39 202	109	—	—	1 012
Tecuci	4 223	18 133	3 797	19 601	426	—	—	1 468
Covurlui	8 136	12 148	6 790	15 331	1 346	—	—	3 183
Tutova	5 748	20 583	6 762	25 526	—	—	978	4 943
Vaslui	3 936	46 410	2 613	43 130	1 323	3 280	—	—
Fălciu	3 173	20 606	2 745	15 630	428	4 976	—	—
Ilerța	360	2 403	312	1 512	48	891	—	—
Dorohoi	5 203	37 659	3 808	25 772	1 395	11 887	—	—
Botoșani	640	11 557	640	13 585	—	—	—	2 028
Hîrlău	2 968	15 937	1 525	10 862	1 443	5 075	—	—
Clrigătura	397	6 403	1 318	8 766	—	—	921	2 363
Iași	1 717	16 470	—	30 939	1 717	—	—	14 469
Total	52 597	347 327	41 705	348 368	12 791	41 730	1 899	37 771

CONTRIBUȚII LA ISTORICUL MORĂRITULUI ÎN DOBROGEA ÎN TIMPUL STĂPÎNIRII OTOMANE

DE

TUDOR MATEESCU

Cultivarea, din cele mai vechi timpuri, a cerealelor pe teritoriul provinciei românești dintre Dunăre și Marea Neagră a determinat, în mod obligatoriu, apariția și apoi dezvoltarea în forme din ce în ce mai evoluate a prelucrării boabelor, în vederea obținerii făinei și, în continuare, a piinii, element principal în hrana oamenilor acelor locuri. Ne-au parvenit de altfel dovezi directe ale măcinării, cu ajutorul unor instalații superioare, încă din antichitate, a semințelor de cereale în Dobrogea. Este de ajuns să amintim morile, pietrele de moară și numeroasele piese legate de morărit, datînd din epoca romană, descoperite la Histria¹.

În perioada stăpînirii otomane, instaurată asupra Dobrogei în 1417, morăritul a cunoscut noi forme, ca urmare a evoluției generale a acestei îndeletniciri, a dezvoltării agriculturii provinciei și a vehiculării pe un spațiu larg, în cadrul unui imperiu tricontinental, a unor noi procedee și tehnici. Pentru primele două secole ale acestei epoci, informațiile asupra morăritului în Dobrogea sînt însă cît se poate de sărace. În regulamentele vamale (*kanunname*) ale orașelor dobrogene, emise în timpul sultanului Soliman I (1520—1566), dar care de fapt constituie reluarea și dezvoltarea unor regulamente mai vechi², se vorbește totuși de făina (*un*), care intra spre vînzare pe piața acestor orașe sau în unele porturi, unde era încărcată pe corăbii. Era adusă în saci de 3—4 chile³, pentru care autoritățile încasau de fiecare o taxă de 2 aspri⁴. Această făină provenea, fără îndoială, de la morile din Dobrogea, deoarece pentru măsurile aduse din alte părți se indică, de regulă, locul de origine.

Pe de altă parte, călătorul François de Pavie întîlnea, în apropierea gurilor Dunării, tătari nomazi care își purtau pe căruțe, alături de celelalte lucruri, cîte

¹ Radu O. Maier, *Încercare de reconstituire a morilor antice din România*, în „Revista de etnografie și folclor”, XVII (1972), nr. 1, p. 21—29.

² Hadiye Tunçer, *Osmanlı İmparatorluğunda toprak hukuku, arazi kanunları ve kanun açık lamaları* (Dreptul pămîntului, legile proprietății și comentariile legilor în Imperiul otoman), Ankara, 1962, p. 210, 215, 216 („defter-i atik” = registru cel vechi).

³ Pentru chilă și pentru diferitele variante ale acestei unități de măsură vezi D. Mioc și N. Stoicescu, *Măsurile medievale de capacitate din Țara Românească*, în „Studii. Revistă de istorie”, XVI (1963), nr. 6, p. 1367.

⁴ Hadiye Tunçer, *op. cit.*, p. 211, 212, 213, 215, 216, 217, 219, 220.

„o moară de vînt cu patru sau cu șase aripi, pentru a-și face făina“⁵. Folosirea forței vîntului pentru măcinat, dezvoltată ulterior pe scară largă în Dobrogea, era determinată de condițiile geografice ale acestei provincii. Ele constau în primul rînd, în slaba rețea hidrografică⁶, iar, în al doilea rînd, în faptul că vînturile suflă cu putere mai tot timpul anului, ceea ce a făcut ca Dobrogea să mai fie numită și „drumul vîntului“⁷. Populația sedentară, formată, în primul rînd din români, elementul etnic autohton și majoritar al Dobrogei, folosea pentru trebuințele proprii nu numai morile, destul de rare pe atunci, ci, mai cu seamă rîșnițele, instalații simple care se puteau realiza, fără multe dificultăți, în cadrul fiecărei gospodării.

În centrul provinciei, morile de vînt au apărut mai tîrziu⁸, deoarece, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, vestitul călător turc Evliya Çelebi remarcă lipsa lor totală în acele locuri⁹. Absența morilor de vînt în zona de stepă, unde aveau condiții din cele mai favorabile și unde vor fi întîlnite în număr mare în secolele următoare, se explică prin faptul că această parte a Dobrogei era pe atunci foarte slab populată¹⁰. Totuși, Evliya Çelebi găsea numeroase mori de apă la Dunăre (*Tuna degirmenleri*). Ele aparțineau unor feudali turci și aveau o mare capacitate de măcinat¹¹. Este vorba, fără îndoială, de așa numitele „mori plutitoare“, pe care, mai tîrziu, le vom avea atestate în număr mare pe malul dunărean al Dobrogei.

La unele dintre aceste mori se producea o făină mai fină, din care la Băbadag, dar poate și în alte locuri, se obținea, după cum ne spune tot Evliya Çelebi, o pîine albă de calitate superioară (*frandjâla*), produs vestit al acestui oraș¹². Țăranii dobrogeni consumau însă, potrivit constatării, din aceeași perioadă, a călătorului englez Robert Bargrave, o pîine mai proastă, „plămădită din grîne amestecate“¹³, care se prepara, desigur, din grăunțele măcinate la rîșniță.

⁵ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. I, București, 1895, p. 34.

⁶ Tancred Bănățeanu, *Mori de vînt*, în „Tomis“, Constanța, II, nr. 1 (7), ianuarie 1967, p. 13.

⁷ C. Brătescu, *Clima Dobrogei*, în *Dobrogea. Cincizeci de ani de viață românească*, București, 1928, p. 72.

⁸ Pentru originea morilor de vînt vezi Tancred Bănățeanu, *art. cit.*, p. 13. Problema apariției lor în Dobrogea necesită însă o cercetare aparte, așa încît nu ne putem opri aici asupra ei.

⁹ Mihail Guboglu, *Evliya Celebi: De la situation social-economique des pays roumains vers le milieu du XVIIe siècle*, în „Studia et acta orientalia“, IV, 1962, p. 170.

¹⁰ La 1652, englezul Robert Bargrave constată că în zona de stepă a Dobrogei abia a zecea parte din terenuri era cultivată, datorită, în primul rînd, densității reduse a populației. Franz Babinger, *Robert Bargrave, un voyageur anglais dans les pays roumains du temps de Basile Lupu (1652)*, extras din „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice“, seria III, tom. XVII (1935), București, 1936, p. 37.

¹¹ Mihail Guboglu, *Evliya Celebi: De la situation sociale-economique...*, p. 170; Mustafa A. Mehmet, *Aspecte din istoria Dobrogei sub dominația otomană în veacurile XIV—XVII. (Mărturiile călătorului Evliya Celebi)*, în „Studii. Revistă de istorie“, XVIII (1965), nr. 5, p. 1106.

¹² Goran I. Cialicoff, *Din descrierea călătoriei lui Evliya Celebi (pe la jumătatea veacului XVII)*, în „Arhiva Dobrogei“, II (1919), nr. 2, p. 142; B. Lewis, *Babadaghî*, în *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, vol. I, Leiden—Paris, 1958, p. 866; Mihail Guboglu, *Evliya Celebi: De la situation sociale-économique...*, p. 170; Mustafa A. Mehmet, *art. cit.*, p. 1106.

¹³ Franz Babinger, *op. cit.*, p. 39.

În secolul al XVIII-lea, când cultivarea cerealelor în Dobrogea cunoștea o însemnată dezvoltare¹⁴, morăritul capătă o mare extindere. De la începutul anului 1737 ne-au parvenit patru firmanne prin care sultanul Mahmud I cerea dregătorilor otomani de la Dunăre, așadar și celor din Dobrogea, să procure din împrejurimi făină și alte produse și să le depoziteze la Isaccea, pentru aprovizionarea armatei imperiale, angajată atunci în războiul cu Rusia¹⁵. În decembrie 1791, o poruncă asemănătoare era dată de sultanul Selim III dregătorilor de la Hirșova și din alte localități dunărene pentru strângerea și predarea la cetatea Hirșovei a unei cantități de 38 822 ocale de făină¹⁶.

Morile de vânt se răspîndesc acum și în zona de stepă, așa cum aflăm de la călătorul raguzan G. R. Boscowich, care, la 1762, întâlnea una lângă satul *Karaghius Cujussu*¹⁷ (tc. *Karagöz Kuyusu*, azi dispărut) și cîte două la *Karamer*¹⁸ (tc. *Kara Ömer*, azi Negru Vodă, jud. Constanța) și la *Giuvevli*¹⁹ (tc. *Güvenli*, azi Chirnojeni, jud. Constanța).

Tot în interiorul Dobrogei se găseau mori pe riurile care se vărsau în Dunăre sau în Marea Neagră. Astfel, la 1783, ofițerii austrieci Lauterer și Mihanovici constatau existența mai multor mori lângă Depren (sat dispărut; era situat ceva mai sus de Rasova), pe un pîriu, aproape de vărsarea acestuia în fluviu²⁰. Ultimul călător întâlnea mori de acest fel și în apropiere de Silistra²¹. De asemenea, la 1786, exploratorul austriac Wenzel von Brognard, găsea, prin părțile de sud ale provinciei, un grup de mori pe un pîriu care se vărsa în mare²².

Cele mai multe mori se găseau însă la Dunăre, unde era utilizată, pentru funcționarea lor, forța apelor fluviului. Erau instalații plutitoare, legate de mal, putînd fi transportate chiar, de la un loc la altul, pe apă. Legăturile lor nefiînd prea solide, cînd Dunărea venea mare, erau smulse adesea și duse uneori pînă la mari distanțe. Activitatea lor se întrerupea însă pentru un timp iarna, cînd apele Dunării înghețau. Despre aceste mori ne informează Lauterer și Mihanovici, care arată că la Depren erau 5 (în afara celor situate pe rîu)²³, la Hirșova 3²⁴, altele găsindu-se de asemenea în dreptul altor localități dobrogene²⁵.

La 18 noiembrie 1791 sultanul Selim III porunca valiului de Silistra să transporte la Brăila două mori, cerute de nazîrul de acolo pentru producerea făinei necesare aprovizionării trupelor turcești din împrejurimi²⁶. Porunca este repetată,

¹⁴ Bogăția în cereale a Dobrogei este consemnată de mai mulți călători străini din acest veac. (Vezi îndeosebi P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, București, 1930, p. 141; Charles de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, vol. II, Paris, 1787, p. 147, 170; J. B. Lechevalier, *Voyage de la Propontide et du Pont-Euxin*, vol. II, Paris, 1800, p. 367–368, 370).

¹⁵ M. Guboglu, *Despre arhiva turco-orientală din Biblioteca de Stat „V. Kolarov” — Sofia*, I, în „Revista Arhivelor”, II (1959), nr. 2, p. 205.

¹⁶ Idem, *Catalogul documentelor turcești întocmit de...*, vol. II, București, 1965, p. 373 (doc. 1315).

¹⁷ Giuseppe Ruggero Boscowich, *Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne...*, Lausanne, 1772, p. 147.

¹⁸ *Ibidem*, p. 149.

¹⁹ *Ibidem*, p. 150.

²⁰ N. Docan, *Explorațiuni austriace pe Dunăre la sfîrșitul veacului al XVIII-lea*, extras din „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, seria II, tom. XXXVI (1913–1914), București, 1914, p. 91 și 130.

²¹ *Ibidem*, p. 218.

²² Gheron Netta, *Expansiunea economică a Austriei și explorările ei orientale*, București, 1930, p. 207.

²³ N. Docan, *op. cit.*, p. 91.

²⁴ *Ibidem*, p. 89, 92, 127 și 132.

²⁵ *Ibidem*, p. 90 și 129.

²⁶ M. Guboglu, *Despre arhiva turco-orientală...*, I, p. 208.

în decembrie același an, prin două firmane adresate lui Ahmed Pașa, capudanul Dunării, cadiului de Hirșova și altor dregători otomani de la Dunăre²⁷. Este vorba, desigur, de mori plutitoare aflate lângă malul dobrogean, care urmau să fie remorcate și aduse la Brăila pe calea apei.

După 1800, tot ca urmare a dezvoltării producției cerealiere, care înregistrează în Dobrogea progrese evidente față de secolele anterioare, numărul morilor crește în mod simțitor, fiind răspândite acum pe cuprinsul întregii provincii. În timpul războiului ruso-turc din 1806—1812, s-au adunat din Dobrogea, pentru hrana trupelor otomane, însemnate cantități de făină²⁸, constituind, fără îndoială, un produs al morilor locale.

Spre deosebire de veacurile precedente, măcinarea cu ajutorul energiei eoliene capătă o extindere mult mai mare, morile de vânt ajungând să reprezinte majoritatea instalațiilor de morărit. Ele se găseau nu numai în zona de stepă, ci și lângă Dunăre, la țărnuțul mării, ca și în regiunile păduroase, așadar pe tot teritoriul Dobrogei²⁹. La câțiva ani după încheierea acestui război, Moltke înțelegea mai multe mori de vânt în Dobrogea, așa cum erau cele de lângă Hirșova și de lângă Măcin, însemnate într-una din hărțile sale³⁰. La 1846, una sau două mori de vânt se găseau la Constanța, chiar în interiorul orașului ruinat³¹. De asemenea, într-o gravură franceză din același an, este înfățișată la Murfatlar, lângă cișmea, o moară cu palete, așezată pe piloni³². Peste doi ani, misiunea franceză Sabatier-Desaint menționa existența în Dobrogea a numeroase mori de vânt (la Peletia, Beilic etc.)³³. În aceeași perioadă, Said Mîrza Pașa, guvernatorul Dobrogei și al Bulgariei de nord-est, poseda pe domeniul său din centrul provinciei dintre Dunăre și mare două mori de vânt, dar, la 1850, așa cum ne informează Ion Ionescu de la Brad, una era stricată și lăsată în părăsire³⁴.

La 1853, după însemnările lui Boucher de Perthes, la Sulina se aflau mai multe mori de vânt³⁵, iar la Tulcea numărul acestora se ridica la 60, aripile lor dominând catargele corăbiilor din port³⁶. Altele se aflau în apropiere de Isaccea³⁷. Într-o gravură din 1854, apar două mori de vânt la marginea orașului Mangalia³⁸. Medicul francez Camille Allard constata, la 1855, că fiecare sat din Dobrogea avea morile lui de vânt, dar cele mai multe fuseseră incendiate în timpul războiului

²⁷ M. Guboglu, *Despre arhiva turco-orientală...*, p. 209; Mihail Guboglu, *Les documents turcs de la Section orientale de la Bibliothèque „V. Kolarov” de Sofia et leur importance pour l’histoire des pays roumains*, în „Studia et acta orientalia”, III, 1961, p. 106.

²⁸ Idem, *Catalogul documentelor turcești*, vol. I, București, 1960, p. 185 (doc. 818, 822), 187 (doc. 833), 192 (doc. 869), 197 (doc. 908), 203 (doc. 953), 208 (doc. 988) etc.

²⁹ Adalbert Müller, *Die untere Donau. Beschreibung des Stromes und seiner Umgebungen von Wien bis zum Meere*, ed. II, Regensburg, 1846, p. 242.

³⁰ Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Atlase, V, 406, f. 2.

³¹ Xavier Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse, exécuté par ordre du gouvernement français pendant les années 1846, 1847 et 1848*, vol. I, Paris, 1854, p. 175.

³² M. Boca, *Dobrogea veche în stampe și gravuri*, în „Pontice”, vol. I, Constanța, 1968, p. 493.

³³ Al. Ungureanu, *O misiune franceză în Țara Românească, Moldova și Dobrogea în anul 1848*, în „Revista Arhivelor”, XII (1969), nr. 1, p. 86.

³⁴ Victor Slăvescu, *Corespondența între Ion Ionescu de la Brad și Ion Ghica, 1846—1874*, București, 1943, p. 94.

³⁵ M. Boucher de Perthes, *Voyage à Constantinople*, vol. II, Paris, 1835, p. 363.

³⁶ *Ibidem*, p. 382—383.

³⁷ *Ibidem*, p. 386.

³⁸ M. Boca, *art. cit.*, p. 507.

Crimeii³⁹. Peste câțiva ani, naturalistul german Wutzer întâlnea lângă un sat din stepă o astfel de moară, de la care nu mai rămăseseră decât pietrele, distrusă cu prilejul acestui război⁴⁰. Tot el număra la Tulcea peste 30 de mori de vânt, majoritatea cu șase aripi⁴¹. În 1868, erau în acest oraș, așa cum nota Brennecke, fostul profesor din Germania al lui Mihail Kogălniceanu, 99 de mori de vânt „risipite pe dealuri”⁴². De asemenea, la Carcaliu (sud de Măcin) se aflau mai multe duzini de mori de acest fel în jurul satului⁴³. Austriacul Kanitz, care a străbătut Dobrogea în ultimele două decenii ale stăpînirii otomane, găsea și el peste tot mori de vânt, situate de obicei pe mici înălțimi, în apropierea așezărilor umane⁴⁴. În sudul provinciei a existat un sat, așezat pe un deal, care devenise vestit prin cele 6—7 mori de vânt ale sale, ceea ce i-a făcut pe mocani, al căror principal drum de transhumanță spre pășunile dintre Dunăre și mare trecea prin această localitate, să-i atribuie denumirea de „Satul cu morile de vânt”⁴⁵.

Un mare număr de mori de vânt și-au continuat existența și după reînțegrarea Dobrogei la România. Amintim, de pildă, pe cele de la Chioseler (azi Petroșani, jud. Constanța)⁴⁶, Zebil⁴⁷, Beștepe⁴⁸ sau de la Trestenic și Nalbant⁴⁹. La Sarichioi, sat situat pe malul lacului Razim, funcționau, pe la 1914—1915 încă, 15 mori de vânt, construite „în timpul Imperiului otoman”⁵⁰. La începutul secolului nostru, din cele 916 mori câte erau în județele Tulcea și Constanța, cele mai multe (742) utilizau forța vîntului⁵¹.

Morile de vînt din Dobrogea, rămase aproape neschimbate și mai tîrziu, prezintă asemănări foarte mari cu clădirile de același fel construite în alte țări, rezultat al nevoilor, condițiilor și mijloacelor similare de realizare, care duc, în chip firesc, ca și în alte domenii, la creații identice⁵². Erau construite din lemn, de regulă din scinduri de brad și grinzi de stejar și aveau forma unei prisme octogonale înalte⁵³. Forța eoliană era captată de aripile, de obicei de mari pro-

³⁹ Camille Allard, *Mission médicale dans la Tartarie-Dobroutcha*, Paris, 1857, p. 18.

⁴⁰ C. W. Wutzer, *Reise in den Orient Europa's und einen Theil Westasien's*, vol. I, Elberfeld, 1860, p. 249.

⁴¹ *Ibidem*, p. 285.

⁴² W. Brennecke, *Die Länder an der unteren Donau und Konstantinopel. Reise — Erinnerungen aus dem Herbst 1868*, Hanover, 1870, p. 79.

⁴³ *Ibidem*, p. 66.

⁴⁴ F. Kanitz, *La Bulgarie danubienne et le Balkan. Études de voyage (1860—1880)*, Paris, 1882, p. 482.

⁴⁵ N. Dragomir, *Din trecutul oierilor mărgineni din Săliște și comunele din jur*, în „Lucrările Institutului de geografie al Universității din Cluj”, vol. II (1924—1925), Cluj, 1926, p. 238; (vezi și harta).

⁴⁶ Această moară este socotită astăzi „un monument etnografic”. (Tancred Bănățeanu, *art. cit.*, p. 13).

⁴⁷ Simeon N. Morozov, *Monografia comunei Zebil din județul Tulcea*, București, 1913, p. 21.

⁴⁸ Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. II, București, 1965, p. 291.

⁴⁹ V. Ursăcescu, *Monografia comunei Nalbant din județul Tulcea*, Tulcea, 1910, p. 28.

⁵⁰ Arh. St. Buc., fond Ministerul Industriei și Comerțului, dosarele 446/1914, f. 13; 447/1914, f. 13; 448/1914, f. 13; 449/1914, f. 1, 4, 6. Una dintre aceste mori a fost adusă și montată la Muzeul satului din București. (Grigore Ionescu, *op. cit.*, vol. II, p. 291).

⁵¹ M. D. Ionescu — [Dobrogeanu], *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea*, București, 1904, p. 852.

⁵² Grigore Ionescu, *op. cit.*, vol. II, p. 292.

⁵³ *Ibidem*, p. 290—291; Arh. St. Buc., fond Ministerul Industriei și Comerțului, dosarele 446/1914, f. 3; 447/1914, f. 3; 448/1914, f. 3; 449/1914, f. 6.

porții, făcute din scinduri reunite prin „chingi“ și fixate prin „coluri“ de un ax puternic, numit „grindei“. Mișcarea de rotație imprimată de vînt aripilor se transmitea pînă la piatra morii printr-un sistem simplu de roți dințate⁵⁴. Unele mori, cum erau, de pildă, cele de la Sarichioi, dispuneau de cîte două pietre⁵⁵.

Existau totuși două tipuri distincte, după sistemul de orientare a clădirii în direcția din care bătea vîntul. Era, mai întîi, tipul reprezentat printr-o moară din satul Beștepe, jud. Tulcea, la care corpul clădirii era fixat pe o temelie de piatră, iar șarpanta acoperișului, sprijinită de pereți prin intermediul unui cadran puternic de grinzi, era pusă în mișcare și fixată după vînt, o dată cu grindeiul și aripile, prin pîrghii, proptele și ancore⁵⁶. Al doilea tip se întîlnește la morile de la Sarichioi, la care corpul masiv al construcției era așezat cu tălpile direct pe sol, avînd la mijloc un ax solid, înfipt puternic în pămînt, în jurul căruia întreaga clădire putea fi rotită după direcția vîntului⁵⁷.

Referindu-se la morile de vînt de la Tulcea, Wutzer menționa că randamentul lor era „relativ neînsemnat“⁵⁸. Potrivit constatărilor inginerului P. Quintescu, delegat, în 1915, de Ministerul Industriei și Comerțului să studieze morile de la Sarichioi, pentru funcționarea acestor instalații era nevoie „de un vînt avînd minimum o putere ce se poate egala în mediu cu aceea a 5 cai“⁵⁹. Ele nu puteau măcina mai mult de un hectolitru la cinci zile, deși erau înzestrate cu cîte două pietre, și aceasta numai în cazul în care vîntul ar fi bătut fără întrerupere⁶⁰. De aceea, cele mai multe dintre aceste mori serveau aproape exclusiv pentru necesitățile gospodăriei proprietarului⁶¹. Acest randament scăzut explică, alături de bogăția de grîne și de condițiile naturale ale Dobrogei, numărul mare al morilor de vînt din această provincie.

Morile de apă din interiorul Dobrogei erau mult mai rare. În 1847 exista o moară pe mereaua satului *Taîngea* (Taița) de lîngă Isaccea, aparținînd românului Tomeș⁶², situată, desigur, pe rîul cu același nume. Peste un an, misiunea franceză Sabatier-Desaint întîlnea o moară de apă tot în nord, pe valea *Teliței*⁶³. De asemenea, Ion Ionescu de la Brad pomenea, la 1850, de moara de la Niculițel, pusă în mișcare de apele unui izvor, al cărui curs era, din păcate, intermitent⁶⁴. Camille Allard afirma însă că n-a găsit în Dobrogea, referindu-se în 1855 „decît o singură moară de apă: cea de la Canara (azi Ovidiu, jud. Constanța), pe malul lacului Siutghiol, unde era utilizată energia unui izvor foarte puternic“⁶⁵.

Cu toate acestea, Kanitz găsea mai multe mori în sud, pe un pîriu care se vărsa în mare⁶⁶. Spre sfîrșitul stăpînirii otomane ne este atestat un număr destul de mare de mori de apă⁶⁷, construite foarte probabil în această perioadă,

⁵⁴ Grigore Ionescu, *op. cit.*, vol. II, p. 290—291.

⁵⁵ Arh. St. Buc., fond Ministerul Industriei și Comerțului, dosarele 446/1914, f. 3; 447/1914, f. 3; 448/1914, f. 3; 449/1914, f. 6.

⁵⁶ Grigore Ionescu, *op. cit.*, vol. II, p. 291.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ C. W. Wutzer, *op. cit.*, vol. I, p. 285.

⁵⁹ Arh. St. Buc., fond Ministerul Industriei și Comerțului, dosar 449/1914, f. 4.

⁶⁰ *Ibidem*, dosarele 446/1914, f. 3; 447/1914, f. 3; 448/1914, f. 3; 449/1914, f. 6.

⁶¹ *Ibidem*, dosarele 446/1914, f. 3; 447/1914, f. 3; 448/1914, f. 3; 449/1914, f. 4, 6.

⁶² Ioan Dragomir, *Cîteva documente turcești necunoscute privitoare la Minăstirea Cocos*, în „Biserica ortodoxă română“, LXXXII (1964), nr. 11—12, p. 1116.

⁶³ Al. Ungureanu, *art. cit.*, p. 86.

⁶⁴ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 104—105.

⁶⁵ Camille Allard, *op. cit.*, p. 10, 18.

⁶⁶ F. Kanitz, *op. cit.*, p. 479.

⁶⁷ Tot de apă era, foarte probabil, și moara numită „Ibrahim Pașa“ (desigur, după numele proprietarului), care se afla lîngă satul Lipnița și din podul

mai ales pe râurile din nordul Dobrogei. Astfel, în 1872, Mănăstirea Cocoșu cum-păra, cu 2 000 de piaștri, sumă însemnată pe vremea aceea, o moară aflată lângă satul *Medan (Meidanchioi, azi Valea Teilor, jud. Tulcea)*, la punctul numit Lozon (Lozova)⁶⁸, pe riul Telița, unde existau atunci și alte mori⁶⁹. De asemenea, Mănăstirea Ușpenia poseda, în momentul reintegrării Dobrogei la România, trei mori de apă: una la Slava Rusă și două la Teche⁷⁰. Se știe apoi că, pe riul din apropierea satelor Nalbant și Trestenic, se găseau, înainte de 1877, zece mori de apă⁷¹.

Alte instalații de morărit, deși mult mai reduse ca număr față de secolul anterior, utilizau forța apelor Dunării. La 1 septembrie 1834, consulatul rus din București se adresa Comitetului Carantinelor, arătând că, „din pricina scăderii apii Dunării”, morile aflate la malul drept, în apropiere de Silistra, își încetaseră activitatea. Deoarece trupele ruse care ocupau atunci cetatea Silistrei rămăseseră fără făină, aceste mori au fost mutate la malul stîng al fluviului, în dreptul satului Șocariciu, unde nivelul apei era mai ridicat și unde au lucrat pînă la 30 noiembrie, cînd au fost readuse la locul inițial⁷².

La 22 decembrie 1836, așa cum aflăm dintr-o adresă a Dejurstvei Oștirilor către Comitetul Carantinelor, „o moară pă vase a aianului Hîrșovii, cu șase oameni întrînsa”, fusese luată de ape și trecută în partea stîngă a Dunării, în dreptul pichetului Gura Saltavei, unde fusese în sfîrșit oprită și fixată. Abia în martie 1837 a putut fi dată în primirea unui trimis al aianului, care a adus-o din nou la malul drept, dar „nu după multe zile, scăpînd iarăși, s-au nămolit în partea stîngă, la pichetul Gura Verigii”. În cele din urmă, la începutul lui aprilie, o dată „cu venirea apelor”, a putut fi luată de un om al proprietarului și stabilizată la malul dobrogean al fluviului⁷³.

În 1850, Ion Ionescu de la Brad îl sfătuia pe Said Mîrza Pașa să construiască mori pe Dunăre, apreciind că o astfel de moară, care ar costa 25 000 lei, ar măcina „în 24 de ceasuri, cînd este apă, cîte 2 000 ocale de făină”, aducînd un însemnat venit anual⁷⁴. Acest proiect, ca, de altfel, întregul plan de reorganizare a domeniului pașei, întocmit de reputatul agronom⁷⁵, nu a fost însă pus în aplicare. În ianuarie 1853, mai multe mori plutitoare se aflau „staționate în partea dreaptă, în apropiere de satul Vetrina”, așa cum se consemnează într-o corespondență oficială a Secretariatului Statului de la București, unde se adaugă că patru oameni care lucrau la aceste mori, foarte probabil turci, venind cu luntrea pe Dunăre, au atacat un pichet de graniță al Țării Românești⁷⁶.

Tot în 1853, englezul Patrick O'Brien întîlnia cîteva mori plutitoare la Cernavoda, dar, fiindcă erau plasate într-o parte a fluviului unde curentul era slab, roțile lor se învîrteau destul de încet⁷⁷. În vara anului 1854, cînd are loc

căreia a fost împușcat de oamenii stăpînirii vestitul tilhar turc Deli-Ali. (N. Dragomir, *op. cit.*, p. 210—211).

⁶⁸ Ioan Dragomir, *art. cit.*, p. 1118. Această moară apare și în harta Dobrogei întocmită de Marele Stat Major Român la 1880. (Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Hărți, CXXXII. 1).

⁶⁹ Aceeași hartă însemnează acolo *Moara lui Alexe Chiriac, Moara lui Ali Iusein, Moara lui Iordache și Morile lui Rizu*. (Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Hărți, C. XXXII. 1).

⁷⁰ Arh. St. Constanța, fond Inspectoratul cadastral al județului Constanța, dosar 188/1883—1887, f. 1.

⁷¹ V. Ursăcescu, *op. cit.*, p. 28.

⁷² Arh. St. Buc., fond Comitetul Carantinelor, dosar 561/1834, f. 1, 7.

⁷³ *Ibidem*, dosar 1121/1837, f. 1, 3.

⁷⁴ Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 94.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 88—96.

⁷⁶ Arh. St. Buc., fond Ministerul de război, Departamentul ostășesc, dosar 244/1853, f. 1.

trecerea în Țara Românească și Moldova a creștinilor din Dobrogea, fugiți dinaintea cetelor de basibuzuci, unii dintre acești băjenari și-au trecut la malul stîng și morile pe care le aveau pe Dunăre. În iulie același an, Ibrahim Pașa, „cîrmuitorul serhatului Silistra“, lua măsuri pentru „a ridica morile turcești sprijinite în apropiere de satele mărginașe“ ale județului Ialomița și a le readuce lîngă malul drept⁷⁶.

După războiul Crimeii, numărul acestor mori a scăzut, foarte probabil, în mod simțitor. Naturalistul Wutzer, la cîțiva ani de la încheierea acestui război, era uimit de faptul că, de la Rasova la Tulcea, nu observase nici o moară pe Dunăre, deși existau condiții favorabile pentru funcționarea lor⁷⁷. În momentul reintegrării Dobrogei la România, pe tot malul dunărean al provinciei se aflau numai cîteva mori de acest fel⁸⁰. Situația se explică, în primul rînd, prin intensificarea navigației pe acest fluviu a vaselor mari, determinată, la rîndul ei, de posibilitățile create prin lucrările realizate de Comisia Europeană a Dunării⁸¹.

Mai numeroase decît morile erau rîșnițele, care se găseau în fiecare sat dobrogean, probabil în majoritatea gospodăriilor. Ele serveau mai puțin la producerea făinei și mai mult a așa-numitului *bulgur*⁸², un grîu măcinat mai mare, folosit la prepararea unor mîncăruri. La începutul secolului nostru, în satul Zebil de lîngă Babadag, mai erau încă 11 rîșnițe pentru bulgur⁸³.

Pentru construirea unei mori pe un teren din categoria *miriye*, care se afla în proprietatea fiscului otoman și care era dat în folosință particularilor pe baza unui act de posesiune numit *tapu*⁸⁴, era nevoie de o aprobare specială din partea stăpînirii, așa cum se stabilea prin Codul funciar din 21 aprilie 1858⁸⁵. Deoarece, după adoptarea acestui cod, cea mai mare parte a pămîntului în Dobrogea aparținea acestei categorii⁸⁶, aprobarea respectivă era necesară în majoritatea cazurilor⁸⁷.

Pietrele necesare morilor din Dobrogea proveneau, de regulă, din carierele locale, așa cum erau, de pildă, cele ale morilor de la Sarichioi⁸⁸. Unele erau

⁷⁷ Patrick O'Brien, *Journal of a residence in the Danubian Principalities, in the autumn and winter 1853*, London, 1854, p. 31.

⁷⁸ Arh. St. Buc., fond M.A.I., Divizia rural-comunală, dosar 22/1854, f. 149.

⁷⁹ C. W. Wutzer, *op. cit.*, vol. I, p. 285.

⁸⁰ Așa era moara plutitoare de la Ostrov (de lîngă Silistra), sau „Moara lui Mamic“, situată tot pe Dunăre, ceva mai sus de Rasova. (Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Hărți, C. XXXII. 1).

⁸¹ Acest tip de mori nu a dispărut totuși imediat. În deceniul al 4-lea al secolului nostru se puteau încă întîlni mori plutitoare pe Dunăre, lîngă malul dobrogean. (Vezi imaginea unei astfel de mori, al cărui corp principal era format dintr-un vas scos din funcțiune, la Al. P. Arbore, *La culture roumaine en Dobroudja*, în *La Dobroudja*, Bucurest, 1938, planșa IX).

⁸² Simeon N. Morozov, *op. cit.*, p. 21.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ Ioan N. Roman, *Studiu asupra proprietății rurale din Dobrogea*, Constanța, 1907, p. 18.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 176.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 176.

⁸⁷ Ioan N. Roman, *Proprietatea imobiliară rurală din Dobrogea. Condițiunea ei juridică în legislația otomană, română și bulgară*, în *Dobrogea. Cincizeci de ani de viață românească*, p. 281.

⁸⁸ Fiecare dintre proprietarii morilor de vînt de la Sarichioi poseda un *tapu* pentru terenul morii, în suprafață de 464 m.p. (Arh. St. Buc., fond Ministerul Industriei și Comerțului, dosarele 446/1914, f. 3; 447/1914, f. 3; 448/1914, f. 3; 449/1914, f. 6).

⁸⁹ *Ibidem*.

aduse însă din Principatele române. La 16 octombrie 1823, Mehmed Selim Pașa, valiu de Silistra, scria domnului Moldovei, Ioniță Sandu Sturza, cerându-i să-i trimită, contra cost, două pietre mari de moară de la Hirău și 100 de perechi de pietre de rîșniță⁸⁹. În noiembrie același an, aceste pietre erau expediate, cu transportul și predarea lor fiind însărcinat paharnicul Gavrilaşcu⁹⁰. În condica generală a vistieriei Moldovei pe 1823, figurează și „cheltuiala unui diiac ce s-au trimis spre ridicare a 100 pîrechii chetre de moară de la Hirău și ducere lor pîr la Focșani, pentru înălțatul Săliștra-Valesă”⁹¹. Costul lor a fost destul de ridicat, deoarece, în condica anului bugetar 1823/1824, apare o cheltuială de 1538 lei, reprezentînd „petre de moară pentru Silistra”⁹².

Materialul lemnos pentru corpul clădirilor, ca și pentru unele piese ale morilor, care, în cea mai mare parte, era furnizat, desigur, de pădurile Dobrogei, uneori era adus de asemenea de la stînga Dunării. În anul 1824, Ahmed Arif Pașa, noul valiu de Silistra, cerea domnului Țării Românești, Grigore Ghica, să-i expedieze 57 de grinzi mari pentru geamia din Mangalia și 3 grinzi și mai mari, care urmau să fie folosite ca fus (*dingil*) pentru morile marelui vizir Selim Mehmed Pașa⁹³. Este vorba de fostul valiu de Silistra, ajuns, în cursul aceleiași an, cel mai înalt dregător al Imperiului otoman⁹⁴, iar morile sale, pentru care se aduceau și pietrele de la Hirău, se aflau, fără îndoială, și pe teritoriul Dobrogei.

Tot din țările române erau și unii dintre oamenii care lucrau la morile din Dobrogea. În anul 1853, se aflau, de mai multă vreme, ca morari „la un turc anume Emin Iuzbașa din Silistra, ce își avea moara sa la Gura Râzvanului din acel serhat”, doi români, Dumitru Cojocaru (zis și Moraru)⁹⁵ și Ioniță Niculae, ambii din Moldova, primul fiind originar din orașul Bîrlad⁹⁶. Alți lucrători care slujeau la morile turcilor proveneau dintre românii dobrogeni sau dintre ceilalți creștini ai provinciei. În octombrie 1853, Tudor Ivan, un cazac zaporojean născut în Dobrogea⁹⁷, morar la un turc din Hirșova, era nevoit să fugă în Țara Românească „spre scăparea vieții sale”, deoarece „avînd să ia o sumă de bani din

⁸⁹ Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, p. 514 (doc. 1827).

⁹⁰ *Ibidem*, p. 516 (doc. 1836).

⁹¹ N. Iorga, *Documente și cercetări asupra istoriei financiare și economice a Principatelor Române*, București, 1900, p. 131.

⁹² *Ibidem*, p. 138.

⁹³ Mihail Guboglu, *Documentele turcești din Arhivele Statului și importanța lor pentru cercetările istorice*, în *Arhivele Statului. 125 ani de activitate. 1831—1956*, București, 1957, p. 441.

⁹⁴ Selim Mehmed Pașa (sau Mehmed Selim Pașa) a fost mare vizir între 14 septembrie 1824 și 9 octombrie 1828. (M. Guboglu, *Sultani și mari dregători otomani*, în „Hrisovul”, VII, 1947, p. 80).

⁹⁵ Pe la 1850 s-a stabilit la Măcin moldoveanul Constantin Morariu, al cărui nume, cu care apare peste 4 ani, la revenirea în Moldova, desemna poate profesia pe care o exercitase în Dobrogea. (Arh. St. Iași, fond Comitetul Sănătății, tr. 1567, op. 1797, dosar 24/1854, f. 10).

⁹⁶ Arh. St. Buc., fond Ministerul de Război, Departamentul ostășesc, dosar 226, 1853, f. 165.

⁹⁷ Despre ucrainenii (cazaci zaporojeni) stabiliți în Dobrogea, vezi Al. P. Arbore, *Așezările lipovenilor și rușilor din Dobrogea*, în „Arhiva Dobrogei”, III (1920), nr. 1, p. 8—9; idem, *Sicia transdunăreană. După Th. Condratovici*, în „Analele Dobrogei”, XVI (1935), p. 35, 41; Constantin C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România*, vol. I, București, 1964, p. 200. În anii 1822 și 1826, celele lor militare se aflau la Babadag, unde erau aprovizionate, la porunca sultanului, cu mari cantități de făină din Țara Românească. [Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. I, p. 304 (doc. 1521), p. 440 (doc. 2195)].

simbria sa și cerîndu-i de la stăpînă-su, acesta au început a-l amerînța că o să-l dea turcilor soldat“⁹⁸.

În general, făina produsă de morile dobrogene era de calitate inferioară, deoarece, așa cum constata Camille Allard, ieșea foarte groasă⁹⁹. Acest fapt, ca și randamentul redus al tuturor instalațiilor de morărit din Dobrogea, se explică prin lipsa progresului tehnic, formele și procedeele rudimentare menținîndu-se în această ramură de activitate pînă la sfîrșitul stăpînirii otomane. De aceea, de obicei, pîinea, chiar și în orașe, avea o culoare închisă și un gust nu prea bun¹⁰⁰. Cu toate acestea, se puteau obține și produse de calitate superioară. În 1807, se cumpăra de la Tulcea, pentru nevoile armatei turcești, „făină curată“¹⁰¹. Cu prilejul recensămîntului oficial din 1866—1873, organizat de Midhat Pașa, guvernatorul Dobrogei și al Bulgariei de nord-est, erau înregistrați la Măcin doi negustori de făină¹⁰², evident, doi comercianți care se ocupau exclusiv cu acest negoț și care puneau în vînzare produse ce proveneau, în mod sigur, de la morile locale¹⁰³.

Războaiele care au bîntuit teritoriul Dobrogei în secolul al XIX-lea au provocat, de fiecare dată, distrugerea unui mare număr de mori. După războiul din 1828—1829, cel mai pustiitor dintre toate¹⁰⁴, instalațiile de morărit, cel puțin pentru unele părți ale provinciei, deveniseră insuficiente. În decembrie 1832, aianul de Hirsova intervenea pe lîngă autoritățile Țării Românești pentru a trece la stînga Dunării 1200 chile de grîu spre a-l măcina la morile din județul Ialomița ale marelui boier Filip Lenș¹⁰⁵. Am văzut mai sus mai multe cazuri de distrugere a unor mori în Dobrogea în timpul războiului Crimeii. Altele au pierit apoi datorită cerchezilor, despre care Brennecke ne spune că lăsau în urma lor doar pietrele de moară și fierul incandescent de la clădirile incendiate¹⁰⁶.

Îndeletnicirea milenară a morăritului se reflectă și în toponimia dobrogeană. Numeroase elemente geografice au nume legate de această activitate. Așa sînt denumirile românești, datînd dinainte de 1877, *Dealul Morilor*, care desemnează o înălțime de lîngă orașul Tulcea, *Moara Cooanei* și *La trei mori*, puncte situate la sud de Babadag, sau *Moara de la Sălcii*, de lîngă satul Esecioi¹⁰⁷, ca și mai multe toponime turcești: *Dermen-Bair* (Dealul Morii), (*Dermen-Iuiuc* (Movila Morii), *Dermen-Sirt* (Moara din dos), *Dermen Ceair* (Finațul Morii), Dealul Dermengiului (tc. *dermenci* = morar)¹⁰⁸ etc.

Aceeași reflectare o găsim și în vechiul folclor românesc din Dobrogea. Asifel, într-o variantă a vestitei balade „Tudor Tudoraș“, intitulată „Tudor Dobrogeanul“, apar, printre bogățiile acestui erou, „Nouă mori, zău, tot pe-o apă / De măcina-n lumea toată“¹⁰⁹. De asemenea, într-un plugușor cules la 1880 de Teodor Burada, se spune că „Vasile jupân... Sacii în cară punea, / La moară mi se ducea, / La moară la Căpătan, / Unde-a fost dumnealui an, / La moară la Vă-

⁹⁸ Ar. St. Buc., fond Ministerul de Război. Departamentul ostășesc, dosar 226/1853, f. 184, 194.

⁹⁹ Camille Allard, *op. cit.*, p. 18.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 39—40.

¹⁰¹ Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. I, p. 185 (doc. 822)

¹⁰² Nicolai Todorov, *The Balkan town in the second half of the 19th century*, in „Études balkaniques“, II, Sofia, 1969, nr. 5, p. 44.

¹⁰³ În vara anului 1844, doi brutari din Tulcea colindau satele din nordul Dobrogei „ca să cumpere făină, unt și altele“. (Arh. St. Buc., fond Ministerul de Război, Departamentul ostășesc, dosar 89/144, f. 51).

¹⁰⁴ *Istoria României*, vol. III, București, 1964, p. 620.

¹⁰⁵ Arh. St. Buc., fond Comitetul Carantinelor, dosar 2520/1833, f. 1.

¹⁰⁶ W. Brennecke, *op. cit.*, p. 68.

¹⁰⁷ Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Hărți, C. XXXII 1

¹⁰⁸ M. D. Ionescu-Dobrogeanu, *op. cit.*, p. 94, 97, 103, 124, 161 etc.

¹⁰⁹ *Antologia Dobrogei*, București, 1928, p. 137—138.

jiita, / Unde-a fost baba Dumitra, / La moară la Siriclia, / Unde-a fost baba Maria" 110.

Morăritul a cunoscut în Dobrogea, de-a lungul celor 460 de ani de stăpânire otomană, o însemnată dezvoltare, în comparație cu alte activități de prelucrare, fiind, mult timp, cea mai importantă ramură a industriei acestei provincii. Această dezvoltare a fost determinată, în primul rând, de bogăția de cereale a Dobrogei, iar în al doilea rând de condițiile naturale. Pentru a compensa sărăcia de ape curgătoare din interior, s-a ajuns la apariția „morilor plutitoare” pe Dunăre și mai ales a instalațiilor care foloseau energia eoliană, ambele tipuri constituind elemente specifice ale morăritului dobrogean.

L'INDUSTRIE MEUNIERE EN DOBROUDJE SOUS LA DOMINATION OTTOMANE

RÉSUMÉ

La Dobroudja a été, depuis les plus temps les plus reculés, une province renommée pour ses riches moissons. C'est pourquoi sur son territoire on trouve assez tôt des installations pour moudre le grain, installations qui se sont graduellement développées au cours des siècles.

Les Turcs ont conquis cette province en 1417. Au XVIe siècle, des documents attestent l'existence en Dobroudja de moulins à vent dont le rendement à l'époque fut des plus satisfaisants. En effet, dans cette région, les vents étaient très puissants et incessants. A partir du XVIIIe siècle ces moulins sont de plus en plus nombreux et répandus sur le territoire de toute la province.

Il y eut aussi des moulins flottants sur le Danube qui présentaient l'avantage de pouvoir aisément être déplacés d'un endroit à un autre par la voie de ce grand fleuve. Mais ils pouvaient aussi être entraînés au large, lorsque les eaux du Danube grossissaient ou lorsqu'une tempête survenait.

Des moulins à eau ont été installés aussi à l'intérieur de cette province, mais ils furent moins nombreux qu'au bord du Danube à cause du faible débit des rivières.

Dans le plupart des villages ont été aussi utilisés, surtout aux premiers siècles, des moulins à bras, pour moudre le grain.

La meunerie, qui fut une des plus importantes occupations des habitants de la Dobroudja, est souvent mentionnée dans le folklore de cette province. Elle a aussi exercé une grande influence sur la toponymie locale.

¹¹⁰ Teodor T. Burada, *O călătorie în Dobrogea*, Iași, 1880, p. 33.

PROIECTUL DE CONSTITUȚIE AL LUI MIHAIL KOGĂLNICEANU,
DIN 1848, ÎN CONTEXTUL IDEOLOGIEI REVOLUȚIONARILOR
DIN ȚĂRILE ROMÂNE

DE

VALERIU ȘOTROPA

În dezvoltarea istorică a statului și dreptului, unul dintre obiectivele și rezultatele revoluțiilor prin care s-a ajuns la răsturnarea orînduirii feudale și la cucerirea de către burghezie a puterii statale a fost elaborarea constituțiilor burgheze. În aproape toate cazurile, aceste revoluții au căutat să exprime principiile noii orînduiri în legi fundamentale numite constituții, care, prin norme investite cu cea mai mare putere juridică, reglementînd și îngrădind activitatea organelor statului, trebuiau să garanteze dezvoltarea nestîmjenită a orînduirii capitaliste și să asigure desfășurarea în condiții optime a activității economice și politice a burgheziei. „Orice revoluție burgheză” — arată Lenin — conține „un proces de creare a unui regim constituțional”¹. Fenomenul se verifică și în dezvoltarea statului și dreptului român.

Redactarea unei constituții prin care să se consacre un regim constituțional, bazat pe principiile revoluției burgheze, a constituit unul din obiectivele principale ale revoluțiilor și mișcărilor revoluționare din anul 1848 din țările române.

În Transilvania, punctul 15 al Petiției Naționale de la Blaj din 4/16 mai 1848 formula între postulatele națiunii române cererea de a se întocmi o „constituțiune nouă pentru Transilvania prin o adunare constituantă a națiunilor țării, care constituțiune să se întemeieze pe principiile dreptății, libertății, egalității și frățietății...”.

În Țara Românească, punctul 22 din recapitulația cuprinsă în Proclamația de la Islaz din 9/21 iunie 1848 decreta „convocarea îndată a unei Adunanțe generale extraordinare constituante, alese spre a reprezenta toate interesele sau meseriile nației, care va fi datoare a face constituția țării pe temeiul acestor 21 articole, decretate de poporul român”.

Datorită dezvoltării ulterioare a revoluțiilor respective, nici în Transilvania, nici în Țara Românească nu s-a ajuns în 1848 la votarea de către un corp legislativ a unei constituții sau la redactarea unui proiect complet de constituție. Atît Petiția Națională cit și Proclamația conțin numai liniile fundamentale ale constituțiilor postulate, nu integritatea lor. Petiția Națională formează o cerere a întregii națiuni române din Transilvania, adresată forurilor supreme ale Imperiului Habsburgic, solicitînd elaborarea unei noi constituții în baza principiilor înscrise în punctele sale. Proclamația de la Islaz, nu cerere, ci hotărîre a poporului din Țara

¹ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 16, Edit. Politică, București, 1963, p. 14.

Românească, formează, după cum am arătat într-un studiu precedent², manifestul politic exprimând programul revoluției și proclamînd („decretînd”) punctele principale ale constituției care, completată și sistematizată, urma să fie votată de o adunare reprezentativă liber aleasă. Prevederile ei conțineau, între altele (ca și celelalte constituții burgheze), o declarație de drepturi și stabilirea organelor fundamentale ale statului și a modului lor de constituire; ele au format simbul și au înscris principiile de bază și unele reglementări de mai mare importanță ale constituției a cărei definitivare formală și votare de către Adunarea Constituantă preconizată au fost împiedicate de desfășurarea defavorabilă a evenimentelor. Acest act, elaborat în perioada pregătirilor febrile ale revoluției, adoptat prin aclamații și jurăminte de popor și parțial aplicat în scurtul timp cît a durat revoluția, considerat de majoritatea revoluționarilor drept constituție în virtutea faptului că cuprindea o bună parte a elementelor esențiale ale unui sistem constituțional burghez, a rămas astfel nefinisat formal.

Împrejurările concrete au permis ca numai în Moldova mișcarea revoluționară din 1848 — după cristalizarea succesivă și precizarea treptată în forme tot mai bine încheiate a țelurilor revoluției — să ajungă la întocmirea unui proiect integral de constituție, căruia nu i-a lipsit decît votul unei adunări și sancționarea de către șeful statului spre a deveni prima noastră constituție completă aplicată. Numai în Moldova și tocmai în Moldova, unde, în actele cuprinzînd programele revoluționarilor din 1848, se omisese a se prevedea în vreun punct necesitatea întocmirii unei constituții. Ne referim la programele cele mai avansate: acele din „Dorințele partidei naționale în Moldova” de la sfîrșitul lui august și din „Prințipiile noastre pentru reformarea patriei” din 12/24 mai de la Brașov, căci în programul cuprins în Petiția de la 28 martie/9 aprilie înaintată către Mihail Sturdza nu numai că nu se solicita o constituție, dar se proclama „sfînta păzire a Regulamentului”, a actului fundamental cu conținut mixt, burghezo-feudal în vigoare (pct. 1 al Petiției). Această cerere din fruntea Petiției se explică prin faptul că acel program inițial al mișcării revoluționare moldovenești reprezenta doar un minim de pretenții, pe care revoluționarii socoteau necesar și indicat să le formuleze în momentul de început al mișcării, un program prin care se urmărea ca prim pas necesar reșezarea funcționării întregului aparat de stat în legalitatea atît de frecvent încălcată în timpul guvernării abuzive a lui Mihail Sturdza, în urma căreia țara să-și poată da pe cale legală și alte „îmbunătățiri” progresiste³.

Din această împrejurare (întocmirea unui proiect complet și sistematic, fără ca ideea adoptării unei constituții să fi fost înscrisă printre punctele programelor politice anterioare) rezultă că, chiar neformulată expres, această idee a format și în Moldova un deziderat inerent ideologiei burgheze, un postulat al mișcării revoluționare burgheze.

Acest proiect de constituție a fost elaborat de Mihail Kogălniceanu, unul dintre fruntașii mișcării revoluționare moldovene, care a redactat și programul cel mai dezvoltat al mișcării: „Dorințele partidei naționale în Moldova”, contribuind astfel decisiv la cristalizarea ideologiei acesteia, și nu numai că a luptat cu scrisul, atît în 1848 cît și după acest an, dar a activat consecvent întreaga viață și cu fapta pentru înfăptuirea în România a principiilor revoluției burghezo-democratice.

Spirit progresist și profund patriot, bun cunoscător al dreptului — avusese profesori la Berlin pe Savigny și pe Gans —, cu o lungă și remarcabilă activitate în advocacy, istoric cu preocupări multilaterale, literat și om politic, consecvent în dezvoltarea ideologiei sale și abil în alegerea mijloacelor pentru traducerea în viață a ideilor sale conducătoare cu privire la progresul social, Kogălniceanu

² V. Șotropa, *Problema naturii juridice a Proclamației de la Islaz*, în „Studii și cercetări juridice”, an. XII (1967), nr. 2, p. 219—230.

³ Cf. M. Kogălniceanu, *Dorințele partidei naționale în Moldova*, în *Anul 1848 în Principatele Române*, IV, p. 91.

niceanu a reușit să fie unul dintre marii realizatori ai ideilor progresiste care au animat cea mai mare parte a societății românești și în special intelectualitatea burgheză la 1848 și în perioada imediat următoare. Un imbold în lupta pentru înlăturarea orînduirii feudale și instaurarea orînduirii burgheze pe care a dus-o cu tenacitate în perioada de la revoluție pînă către sfîrșitul domniei lui Cuza, a constituit pentru el și faptul că a fost personal angrenat în dezvoltarea relațiilor de producție capitaliste prin participarea practică la aceasta în calitate de industriaș proprietar de fabrică (îndată după 1850). În această calitate, el a fost, în acea perioadă de vîrf a activității sale politice, reprezentantul ideologiei aripei mai avansate a burgheziei: burghesia industrială. Situat pe o poziție ideologică înaintată, el s-a deosebit însă de contemporanul său Nicolae Bălcescu prin aceea că, în timp ce acesta preconiza realizarea revendicărilor maselor populare pe calea luptei revoluționare, el a considerat ca indicate prefacerile progresiste prin metoda reformelor de sus în jos, înfăptuite gradat pe cale legală, prin care să se aducă în mod pașnic „îmbunătățirile serioase” impuse de „respectarea dritului tuturor claselor”⁴.

Apariția proiectului a fost determinată pe de o parte de această concepție reformistă a lui Kogălniceanu, pe de altă parte și în principal de dezvoltarea social-economică, politică și ideologică din țările române, inclusiv din Moldova. De aceea, e necesar să-l considerăm în perspectiva dezvoltării istorice a condițiilor social-economice și politice și în contextul dezvoltării ideologice.

Procesul descompunerii feudalismului, curtat, după unele simptome anterioare, în țările române în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a luat în prima jumătate a secolului al XIX-lea, și în special după tratatul de la Adrianopol din 1829, un deosebit avînt. Decalajul dintre forțele de producție — care se aflau într-un vizibil progres — și relațiile de producție încă predominant feudale, impunea realizarea legii concordanței obligatorii. Dar înfripirea relațiilor de producție capitaliste se făcea anevoie, din cauza opunerii clasei moșierești și a frînei pe care o constituia dominația otomană.

Cu toate aceste forțe inhibitorii, procesul de formare și dezvoltare a relațiilor capitaliste s-a accentuat treptat în urma adoptării Regulamentului organic: o dovedea dezvoltarea industriei (ogîndită în înmulțirea manufacturilor), creșterea volumului comerțului intern și extern, sporul numeric al comercianților, meșteșugarilor și muncitorilor, lărgirea pieței interne prin desființarea vămilor interne și apoi prin înlesnirea apropierii de Țara Românească pe calea desființării vămilor dintre cele două țări, apariția unor relații capitaliste în diverse sectoare.

Cea mai serioasă piedică în calea instaurării depline a relațiilor de producție capitaliste o constituia persistența relațiilor feudale de aservire a producătorilor agricoli direcți, care împiedica accelerarea formării mîinii de lucru „libere”, de care industria capitalistă avea nevoie. Această piedică era inevitabil să subsiste, atît timp cît puterea politică avea să se afle în mîinile boierimii, cît funcțiile de conducere ale statului formau apanajul acesteia, iar Adunarea obștească era formată numai din membri ai acestei clase sociale. Prin urmare, o altă piedică era constituită de organizarea statală, în cadrul căreia voința boierimii era hotărîtoare și în special voința vîrfului acesteia, domnitorul Mihail Sturdza, reprezentant tipic al aristocrației reacționare, care se opusese cu cea mai mare înverșunare chiar și la consacrarea sistemului intermediar propus în memoriul cărvunarilor din 1822⁵ și cu atît mai mult avea să se opună încercării de a instaura un sistem mai radical, în care privilegiile boierimii ar fi fost periclitate într-o mult mai mare măsură. Iar încă o piedică, cu consecințe vizibile și greu de suportat pentru un popor a cărui conștiință națională era în plină deșteptare,

⁴ M. Kogălniceanu, în prefața la *Cronicele României sau letopiseșele Moldaviei și Valahiei*, ed. II, vol. I, București, 1872, p. XXVII. Bibliografia privind viața și activitatea lui Kogălniceanu fiind foarte bogată, spațiul rezervat articolului nu permite reproducerea ei.

⁵ Cf. V. Șotropa, *Memoriul cărvunarilor* (comunicare, ms.).

o forma dublul control din partea curților absolutiste suzerană și protectoare, ale căror ingerințe erau frecvente în însăși administrația internă.

Pentru înlocuirea vechii orînduirii social-politice devenise așadar necesară o revoluție, prin care clasa burgheză, în alianță cu țărănimea, să răstoarne orînduirea feudală și să instaureze orînduirea capitalistă, situată pe o treaptă superioară față de cea feudală în dezvoltarea societății umane. Devenise necesară revoluția burghezo-democratică, prin mijlocirea căreia să se efectueze cele mai importante transformări impuse de „spiritul timpului” și de „ideile veacului” (cum era denumită în prima jumătate a secolului XIX ideologia burgheză), adică instaurarea libertăților și a egalității burgheze, abolirea privilegiilor feudale, desființarea serviciilor feudale și improprietărea țăranilor, unirea în state naționale a popoarelor separate sub mai multe stăpîniri, înlăturarea oricărei forme de dominație sau de „protecție” din partea unor state străine etc.

În vederea înaintării pe drumul spre acest scop a militat mișcarea ideologică, bine dezvoltată în Moldova, în deceniile precedente anului 1848. Printre cele mai remarcabile manifestări ale acesteia au fost memoriul cărvunărilor și planul conjurației confederative elaborat de Leonte Radu, care au format punți de trecere, trepte de urcare de la ideologia feudală la ideologia burgheză.

În dezvoltarea ideologiei revoluționare moldovene din cursul anului 1848, proiectul de constituție al lui Kogălniceanu reprezintă punctul final; cu el se încheie o serie de proclamații, memorii, programe și proiecte de reforme, elaborate de fruntașii acestei mișcări într-un interval de circa o jumătate de an, în primăvara și vara lui 1848, — acte pe care el le însumează și le dezvoltă juridic.

Începută cu apelul răspîdit în capitala și ținuturile Moldovei în martie 1848, — apel prin care moldovenii erau îndemnați să se adune și să se consfătuiască în interesul persoanelor și averilor lor, exprimîndu-și cugetarea în deplină libertate, spre a solicita uniți „îndreptarea”, cum se face la „neamurile luminate”, fără a se teme de despotismul domnitorului Mihail Sturdza⁶, — mișcarea și-a aflat o primă formulare ideologică, de factură moderată, în cele 35 de puncte înscrise, după ținerea adunării din 27 martie/8 aprilie la Iași, în Petiția prezentată domnitorului la 28 martie/9 aprilie.

Această Petiție, care întrunea punctele de vedere ale grupării liberal-democrate, reprezentînd burghezia și ale grupării boierilor liberali-moderati, a căutat să pregătească și să asigure trecerea de la orînduirea feudală la cea burgheză pe calea reformelor. Ea cuprinde pe de o parte unele propuneri de îmbunătățire a organizării statale existente, pe de altă parte unele revendicări burgheze liberal-democratice, care trebuiau să ducă la răsturnarea de la cîrma statului a boierimii conservatoare și a principalului ei reprezentant, domnitorul Mihail Sturdza, și să înlesnească trecerea spre organizarea de stat burgheză.

Intenția grupării liberal-democrate nu era să se oprească la reformele moderate propuse în Petiție, ci, după cum a arătat ulterior Kogălniceanu, ea urmărea și „avea trebuință” de „reforme mai radicale”, care să ducă la prefacerea integrală a orînduirii social-economice și a organizării statale din feudală în burgheză.

Punctele cele mai criticabile ale Petiției din 28 martie/9 aprilie erau cele care proclamau respectarea Regulamentului organic și, în legătură cu situația clasei țărănești, propuneau doar măsuri vagi de îmbunătățire, la cîtva timp după ce în Transilvania, prin Proclamația de la Sibiu din 12/24 martie 1848, redactată de Simion Bărnuțiu, se ceruse categoric ștergerea relațiilor iobăgești. Dar prevederile, impuse de gruparea liberal-democrată, în sensul dezvoltării Adunării obștești și a alegerii unei noi Adunări care să formeze o „adevărată reprezentanță a nației”, a constituirii unei gărzi cetățenești, a desființării cenzurii, a eliberării deținuților politici și a garantării siguranței persoanei⁸, dovedeau — cum am ară-

⁶ *Anul 1848 în Principatele Române*, I, p. 144—145.

⁷ *Op. cit.*, IV, p. 91.

⁸ *Ibidem*, I, p. 177—179.

tat — că această grupare nu intenționa să se limiteze la măsurile preconizate în Petiție, ci — pornind de la această bază — să meargă mai departe, spre lărgirea și desăvârșirea programului și spre înfăptuirea lui consecventă.

Acea intenție rezultă clar din dezvoltarea ulterioară a ideologiei și a mișcării revoluționare, după înăbușirea mișcării din 27—29 martie, 8—10 aprilie de către aparatul de stat al domnitorului absolutist. Această dezvoltare formează a doua etapă a mișcării revoluționare moldovenești, când, printr-o lărgire și radicalizare progresivă a revendicărilor, care a avut loc în parte sub influența programelor revoluțiilor din Transilvania și din Țara Românească, s-a ajuns la o netăgăduită perfecționare și amplificare a programului revoluționarilor moldoveni.

Astfel, încă în broșura lui Vasile Alecsandri din mai 1848 „În numele Moldovei, a omenirii și a lui Dumnezeu” (care sprijinea în mod dezvoltat Petiția din martie) și în „Proclamația partidului național din Moldova către români” din iunie 1848 se remarcă o lărgire a programului revoluționar în sensul accentuării caracterului său social, prin năzuința atragerii în mișcare a „locuitorilor săteni”, cărora se arată că li „se pregătește un viitor frumos și fericit”⁹. Cea mai importantă precizare în acest sens avea să se aducă în programul elaborat în Transilvania de către revoluționarii moldoveni care asistaseră la Marea Adunare Națională de la Blaj din 3—5/15—17 mai 1848 sau luaseră cunoștință de programul progresist al acesteia. Este vorba de succintul dar avansatul program cuprins în „Principiile noastre pentru reformarea patriei”, întocmit la Brașov în 12/24 mai 1848, în care, insistându-se (ca în punctul 1 al „Petiției Naționale” de la Blaj) asupra necesității organizării țării pe baza principiilor libertății, egalității și fraternității, se preconizează desființarea boierescului și improprietărea locuitorilor săteni fără nici o răscumpărare din partea lor, potrivit aceluiași program de la Blaj, care cu câteva zile înainte prevăzuse desființarea iobăgiei fără nici o despăgubire din partea țăranilor iobagi.

Cel mai cuprinzător program al mișcării revoluționare moldovene a fost „Dorințele partidei naționale în Moldova”. Redactat de Kogălniceanu în august 1848 sub influența nu numai a Petiției din 28 martie/9 aprilie și a „Principiilor” din 12/24 mai (și prin aceasta a programului de la Blaj), dar și — în special — a Proclamației de la Islaz, pe care o include aproape în întregime și o dezvoltă cu completări și argumente noi, acest program a format una din temelile pe care Kogălniceanu a elaborat proiectul de constituție. „Dorințele” preiau din sursele menționate toate ideile avansate și le cuprind într-o amplă expunere. Singurul pas înapoi față de celea constă în renunțarea la improprietărea „fără nici o răscumpărare din partea lor” a locuitorilor săteni, pe care o proclamaseră „Principiile” de la Brașov sub influența programului Adunării de la Blaj, și preluarea în acest punct a prevederilor Proclamației de la Islaz: „emancipăția clăcășilor, ce se fac proprietari prin despăgubire”, care forma o idee mai puțin înaintată.

Elaborat către sfârșitul celei de a doua etape a desfășurării mișcării revoluționare din Moldova, ulterioară lichidării acțiunii din martie, proiectul a apărut așadar după precizarea deplină a țelurilor revoluției moldovene, proces de dezvoltare care a avut loc atît sub acțiunea necesităților stringente determinate de circumstanțele interne care împiedicau chiar și realizarea programului minimal din martie, cît și sub înfrirea programelor revoluționare din celelalte țări române. De aceea, el adoptă ideile burgheze de organizare statală nu numai din unele constituții burgheze occidentale (în primul rînd din constituția belgiană de la 1831, care avea să servească de izvor principal și Constituției de la 1866 a statului român unit), ci și din programele revoluționare anterioare din țările române.

Izvoarele principale ale proiectului de constituție din august 1848 al lui Kogălniceanu au fost: programul din „Dorințele partidei naționale în Moldova” (și, prin mijlocirea acestuia: Petiția din 28 martie/9 aprilie, broșura lui Vasile Ale-

⁹ *Anul 1848 în Principatele Române*, I, p. 458.

sandri, „În numele Moldovei, a omenirii și a lui Dumnezeu“, „Prințipiile“ de la Brașov, „Petiția națională“ de la Blaj și Proclamația de la Islaz și Constituția belgiană. Din aceste diferite surse, precum și — sporadic — din alte surse ori din propria chibzuință, Kogălniceanu a ales cu discernămint critic și a formulat sistematic, în 120 de articole, ceea ce a considerat mai potrivit cu nevoile epocii, cu linia de dezvoltare a țării, elaborând reglementările pe care le-a socotit necesare în vederea creării suprastructurii politice corespunzătoare momentului istoric, corespunzătoare orînduirii social-economice capitaliste consacrată prin revoluție¹⁰.

Concepția social-politică și juridică reflectată în reglementările propuse este burgheză, antifeudală, pe care Kogălniceanu a susținut-o neabătut și s-a străduit consecvent și cu tenacitate s-o realizeze. În ea se contopeau, selectate și coordonate într-o viguroasă dar ponderată construcție, ideile iluminismului, liberalismului, dreptului natural, dreptului istoric, revoluției franceze din 1789 și revoluțiilor burgheze din 1848. În „Dorințele partidei naționale în Moldova“ el considera ca fiind de interes primordial¹¹ regenerația Moldovei... înzestrarea ei cu instituții analoage cu epoha noastră¹². După cîțiva ani, el avea să preconizeze într-un discurs pronunțat în Adunarea ad-hoc a Moldovei adoptarea „principiilor liberale ale unei societăți europene“; în cadrul aceleiași Adunări, el avea să afirme necesitatea de „a zidi un edificiu nou“, conchizînd: „sîntem chemați de a păși la o nouă organizație“¹²; iar după un alt șir de ani, în calitate de colaborator al lui Cuza, avea să contribuie din plin la înfăptuirea ei.

Înfiul principiu pe care proiectul îl consacră în textul său, scoțîndu-l prin aceasta în mod accentuat în relief, este constituționalismul. Deosebita însemnătate pe care Kogălniceanu o acordă acestui principiu, în baza concepțiilor doctrinei burgheze, pe care și-o însușește și o aplică cu fidelitate, rezultă din faptul că în fruntea capitolului I proiectul proclamă, în cel dintîi articol al său, Moldova „stat constituțional“. Prin aceasta, el arată că socotește ca primă și principală trăsătură caracteristică necesară a viitorului stat conducerea acestuia în terneul unei constituții bazate pe principiile fundamentale burgheze, instaurarea unui regim constituțional, adică a unei forme de guvernămînt în care atribuțiile aparatului de stat sînt definite printr-o lege superioară, ce asigură libertățile individuale precizînd și limitînd activitatea organelor de guvernămînt. Aceasta implică formularea într-o lege fundamentală, conformă intereselor clasei dominante, a normelor cu cea mai mare putere juridică, ce definesc și exprimă în stat principiile esențiale și trăsăturile principale ale organizării statale, exercițiul „puterilor“ statului, sistemul electoral, drepturile și datoriile cetățenilor.

În adoptarea acestei concepții constituționaliste, el merge pe linia principalelor proiecte de reforme și programe politice românești din perioada destrămării feudalismului și din anul revoluționar 1848: pe linia proiectului din 1822 al cărvunarilor, a Actului de chezașie din 1824, a proiectului lui Ion Cimpineanu, a programului Adunării Naționale de la Blaj, a Proclamației de la Islaz, — care toate vădesc cultul constituției și tendința de creare a unui stat constituțional, a unui regim constituțional în înțelesul Declarației franceze de drepturi din 1789.

¹⁰ Pe lîngă diverse reguli de organizare pe care le prelua din constituția belgiană (reguli care vor intra mai tîrziu, din același izvor, în cuprinsul Constituției din 1866) și unele pe care le păstra din Regulamentul Organic (reprezentînd forme de organizare burgheze adoptate în această lege fundamentală de tranziție din faza avansată a perioadei destrămării feudalismului), proiectul întruca deci aproape toate ideile cuprinse în programele de organizare din țările române în anul revoluționar 1848, precum și o serie de idei pe care Kogălniceanu le-a formulat și justificat în diverse scrieri ale sale din preajma acestui an de răscrucă al istoriei noastre.

¹¹ *Anul 1848...*, IV, p. 91.

¹² *Buletinul ședințelor Adunării ad-hoc a Moldovei*, nr. 5, 6 și 12, 1857.

Importanța acordată constituției¹³ se reflectă și în dispozițiile privind modificarea sau revizuirea acesteia. Preluând din Proclamația de la Islaz ideea ca la fiecare 15 ani poporul să-și aleagă o reprezentanță extraordinară cu atribuția de a aduce constituției modificările necesare potrivit „spiritului epocii”, el înscrie regula că această revizuire se va face cu majoritatea de două treimi a deputaților prezenți¹⁴.

Imediat după sublinierea caracterului constituțional al viitorului stat, se proclamă suveranitatea internă a acestuia, prin prevederea că „ocîrmuirea sa din lăuntru este slobodă și neatîrnată” (art. 2). Condițiile din acel moment istoric au împiedicat pe Kogălniceanu să propună deplina independență a statului, care — după cum au dovedit evenimentele ulterioare, la care a participat din plin — constituia pentru el o dorință fierbinte. Din cauza acelor condiții, a trebuit să se mărginească, deocamdată, la afirmarea autonomiei interne, ca și proiectul cărvunarilor¹⁵ și, de asemenea, ca Proclamația de la Islaz¹⁶. Această idee era subliniată prin revenirea de la sfîrșitul proiectului, unde, vorbind de dreptul națiunii de a-și schimba sau modifica Constituția, Kogălniceanu arată că acest drept imprescriptibil nația îl are „în puterea capitulațiilor sale și a tractatelor care îi închizășluesc sloboda și neatîrnata administrație din lăuntru” (art. 115)¹⁷.

Pornind de la concepția revoluției franceze de la 1789, potrivit căreia suveranitatea aparține națiunii, proiectul prevede că națiunea încredințează exercițiul acesteia organelor supreme ale statului: Adunarea obștească și domnul, organe formate prin alegere. Kogălniceanu are grija să accentueze că nici una din aceste „puteri publice” ale statului nu este „moștenitoare” adică ereditară, cu alte cuvinte că nici domnia, nici calitatea de deputat nu se moștenesc, — ceea ce rezultă de altfel implicit din normele care stabilesc electivitatea acestora¹⁸.

Acest stat „constituțional” și „suveran” (în sensul autonomiei interne) urma să fie un stat burghez, nu numai prin natura orînduirii social-economice care urma să-i stea la bază, dar și prin forma sa (cu domnie temporară și Adunare reprezentativă), cît și prin aplicarea mai mult sau mai puțin strictă în organizarea sa a principiului fundamental al separației puterilor și a altor principii burgheze.

¹³ Constituționalismul a fost o idee consecvent dominantă în ideologia lui Kogălniceanu, pînă la sfîrșitul vieții sale. Astfel, și în ultimii săi ani, în discursul pronunțat la Ateneul Român în 17 decembrie 1889 (publicat în *Voința Națională* din 18 dec. 1889), el proclama ca principii de bază ale organizării statale „constituționalismul și parlamentarismul”, iar în discursurile rostite la Cameră în 7 decembrie 1890 și 1 aprilie 1891 el cerea ca legea fundamentală a țării, „constituțiunea să devină în fine un adevăr” și „țara să fie ea odată liberă pe voința ei” (citare la I. Vîntu, *M. Kogălniceanu. Aspecte ale activității și concepției politico-juridice*, în „Studii și cercetări juridice”, an. IV (1959), nr. 2, p. 450).

¹⁴ Totuși, dovedind o oarecare inconsecvență, proiectul deschide o breșă la regula de bază, prin înscrierea concomitentă a prevederii potrivit căreia, în sesiunile ordinare, Adunările obștești pot aduce constituției numai modificări „singuratic”, adică ale cîte unui punct sau aspect (art. 117).

¹⁵ Care prevedea în primul său punct că „Norodul Moldovei... din învechime și pînă astăzi a avut și are sfințit privilegiul slobozeniei și acela al volniciei de a se oblădui cu ocîrmuitorul său și cu pravilele țării sub umbrirea prea puternicii împărății...”.

¹⁶ Care decreta, în punctul întîii al recapitulației, „independența administrativă și legislativă, pe temeiul tractatelor... și neamnestec al nici unei puteri din afară în cele din întru ale sale”.

¹⁷ Era punctul de vedere pe care îl adopta și Bălcescu în articolul său din același an intitulat *Drepturile românilor către Inalta Poartă* (publicat în *Popolul suveran* nr. 15—16/1848, republicat în *Anul 1848...*, III, p. 175—179).

¹⁸ Art. 3, 14, 33, 34.

În reglementarea organizării și funcționării sistemului organelor statului, proiectul adopta lămurit principiul împărțirii acestora în trei puteri: legislativă, executivă și judecătorească, formulat de Montesquieu (care a dezvoltat și perfecționat teoria lui Locke), prin care se urmărea în concepția primilor doctrinari burghezi limitarea absolutismului monarhic și îngrădirea unei „puteri” prin celelalte, prin atribuirea fiecăreia unor organe diferite, neafirmate unele de altele, lucrind independent și controlându-se reciproc.

În primul rând, proiectul se ocupă de puterea legislativă, pe care o încredințează Adunării obștești, organ reprezentativ ales, ai cărui membri sînt considerați — conform concepției burgheze — reprezentanți ai țării, nu ai ținutului în care sînt aleși. Ca urmare, se prevede că reprezentanții nu pot primi dispoziții de la ținut; dar totodată, ca o consecință a punctului de vedere adoptat, nu se înscrie revocabilitatea acestora de către alegătorii din ținutul în care au fost aleși.

O trăsătură importantă a proiectului lui Kogălniceanu este deci și aceea că, spre deosebire de constituția belgiană (unul din principalele izvoare ale proiectului), nu adoptă sistemul bicameral, ci, înălțînd instituția antedemocratică, retrogradă a Senatului, propune sistemul unicameral, sistem progresist față de cel al constituției belgiene. În consecință, unicameralitatea formează una dintre trăsăturile progresiste ale proiectului, față de care sistemul bicameral introdus ulterior prin Statutul din 1864 și păstrat și în Constituția de la 1866 a însemnat un pas înapoi.

Alegerea reprezentanților este efectuată prin vot restrîns, aparținînd cetățenilor în vîrstă de cel puțin 21 ani, care au exercitat drepturile civile, nu sînt falși nereabilitați, nici condamnați pentru anumite infracțiuni, și care corespund censului (de avere sau profesional) prevăzut de proiect. Spirit progresist, Kogălniceanu arată că această restrîngere a votului în baza censurilor amintite are loc „deocamdată” și că pe viitor acesta „pe cît se va putea, va urma să se întindă asupra tuturor moldovenilor” (art. 6). Aceasta pentru că, fără îndoială, el era de acord în principiu cu „alegerea largă, liberă, dreaptă, unde tot românul are dreptul de a fi chemat”, pe care o decretă Proclamația de la Islaz în preambulul său, deosebindu-se de aceasta numai în modul introducerii sistemului de alegere prin vot universal, pe care el îl prefera gradual, prin reforme treptate, conform concepției sale fundamentale. Potrivit fazei inițiale a reglementării, prevăzută în proiect, alegătorii făceau parte din clasa moșierească, din clasa burgheză, precum și dintr-un mic procent al țărănimii (cite doi țărani frunțași din fiecare comună rurală și anume vornicele și întîiul paznic).

Aleși pot fi cetățenii care corespund condițiilor pentru a fi alegători și, în plus, sînt în vîrstă de 25 ani, socotindu-se că pentru exercițiul calității de reprezentant e necesară o mai mare maturitate și experiență decît pentru al celei de alegător. Compoziția socială a Adunării este, așadar, mult lărgită față de cea a Obșteștii Adunări, reglementată de Regulamentul organic, care cuprindea numai boieri¹⁹. Validarea alegerilor reprezentanților se face de însăși Adunarea obștească. Durata mandatului Adunării este redusă de la 5 ani (cît prevedea Regulamentul organic) la 3 ani. În scopul asigurării libertății activității lor, reprezentanții sînt declarați iresponsabili și inviolabili, în sensul că nu pot fi urmăriți pentru opiniile expuse și nu pot fi urmăriți și arestați în cauze criminale decît în caz de flagrant delict. În timpul sesiunilor, ei nu pot primi funcții noi, nici nu pot exercita funcțiile avute, prevedere justificată la pct. 9 din „Dorințele partidei naționale în Moldova” prin necesitatea evitării „servilismului”

¹⁹ Prin această reglementare, proiectul cristaliza juridic cererea, formulată la pct. 3 din „Dorințele partidei naționale”, unde, reproducîndu-se pct. 4 din Proclamația de la Islaz, se preconiza o Adunare generală compusă din reprezentanți ai tuturor stărilor societății, adăugîndu-se în plus față de Proclamație specificarea că ea urmează să reprezinte „proprietatea, comerțul, slujbele făcute statului, capacitatea și agricultura”.

de care dăduseră dovadă adunările obștești dintre 1832—1848. Pe durata sesiunilor primesc indemnizație. Proiectul stabilește incompatibilități între unele funcții administrative și judecătorești de conducere și calitatea de reprezentant, spre a se evita ca deținătorii acelor funcții să împietze prin autoritatea funcțiilor ce ocupă asupra rezultatului votului.

În ce privește modul de a lucra, se prevede că Adunarea obștească ia hotărârile prin vot secret, cu majoritatea absolută a voturilor. Ea lucrează în sesiuni, care sînt de două feluri: ordinare și extraordinare. Durata sesiunilor ordinare este mărită de la 2 luni (cît prevedea Regulamentul organic) la 4 luni, extinzîndu-se astfel în timp activitatea organului reprezentativ, aspect care, contribuind alături de alte prevederi la creșterea ponderii acestui organ în conducerea statului, reliefează o concepție mai democratică. Ca garanție în vederea asigurării acestei activități, convocarea de către puterea executivă în sesiunile ordinare anuale este declarată obligatorie. Pornindu-se de la art. 327 al Regulamentului organic și de la pct. 10 din „Dorințele partidei naționale în Moldova”, se înscrie în proiect publicitatea ședințelor Adunării; numai în cazuri excepționale se poate hotărî ședința secretă, după cererea unei pătrimi a membrilor prezenți. Ca garanții ale independenței activității organului reprezentativ suprem, Adunarea își elaborează singură regulamentul ședințelor, iar ordinea sa interioară este încredințată președintelui și secretarilor săi.

Adunarea obștească este prevăzută cu largi atribuții și cu numeroase și multilaterale sarcini, care fac din ea organul suprem al țării, cu rol primordial în conducerea vieții de stat și a treburilor obștești. Astfel, în primul rînd, ea are atribuția de a alege pe domn, pe mitropolit, pe episcopi și pe reprezentantul țării la Constantinopol²⁰. Ca singur organ legislativ, ea votează proiectele de legi²¹, răsplătirile naționale²², bugetul, impozitele, creditele și împrumuturile publice, tarifele vamale. Prin actele ei stabilește organizarea și atribuțiile ministerelor, atribuțiile sfaturilor locale. Ea are dreptul și obligația de a controla cheltuielile statului și „păstrarea averilor țării”. În vederea asigurării bunului mers al treburilor statului, are dreptul de a primi petiții de la oricine (și, se subînțelege, obligația de a urmări rezolvarea lor, de către forurile competente, în spirit de legalitate și dreptate). Ea are sarcini multiple. În primul rînd, de a lua măsuri în vederea dezvoltării agriculturii, a industriei, a comerțului intern și extern, a asigurării libertății muncii, a întemeierii unei bănci naționale și de scont, a grăbirii construcției mijloacelor de comunicație, a unificării măsurilor și greutateților. Toate aceste măsuri tindeau spre dezvoltarea economiei naționale pe calea capitalismului și erau de acord cu prevederile programelor revoluțiilor burghezo-democratice din Transilvania și Țara Românească. De asemenea, i se dă Adunării sarcina de a lua măsuri pentru stimularea instrucției generale a poporului, — în scopul dezvoltării și pătrunderii în mase a ideologiei burgheze. Alte măsuri e datoare să le ia în vederea reformei codurilor civil, comercial și penal și în vederea „siguranței țării”. În ce privește reforma codurilor, necesitatea resimțită

²⁰ Inspirindu-se din pct. 5 și 15 ale Proclamației de la Islaz (însușite în prealabil în „Dorințele partidei naționale”, pct. 4 și 12), proiectul prevede ca alegerea domnului să se facă din toate stările țării, iar alegerea reprezentantului de la Constantinopol să se facă dintre români.

²¹ Textul adaugă aici, inspirindu-se din Regulamentul organic, și proiectele de regulamente care depășesc limitele unei simple porunci bazate pe legi în vigoare, precum și regulamentele militare.

²² Potrivit pct. 9 din Proclamația de la Islaz, care decreta ca „orice recompensă să vie de la patrie, prin reprezentanții săi, iar nu de la domn”, punct reprodus în termeni diferiți la pct. 8 din „Dorințele partidei naționale”, unde e prevăzut și cu justificarea juridică.

de revoluționarii de la 1848 de a adopta coduri pur burgheze (care a determinat și pe revoluționarii transilvăneni să înscrie o propunere identică în pct. 15 al Petției Naționale de la Blaj) îndeamnă pe Kogălniceanu să preconizeze în capitolul VIII al proiectului ca sarcină a Adunării obștești de a numi „în grabă” comisiile pentru reforma codurilor. Iar în vederea întăririi securității interne și externe a statului burghez, ea e prevăzută cu dreptul de a lua „toate măsurile obștești și extraordinare pentru siguranța țării” (art. 28). Urmind Proclamația de la Islaz, se trasează Adunării obștești sarcina de a întemeia „case penitenciare”, desigur pentru realizarea scopului indicat la pct. 20 al Proclamației, ca în aceste așezăminte „să se spele cei criminali de păcatele lor și să iasă îmbunătățiți”²³. Importanța pe care Kogălniceanu o acorda așezămintelor penitenciare rezultă și din prevederea introdusă în alt capitol al proiectului, ca acestea să fie „statornicite” în cea dintâi sesiune a Adunării obștești²⁴.

A doua „putere” în stat despre care se tratează pe larg în proiect este, conform doctrinei burgheze, cea executivă. Din capul locului se constată că, potrivit proiectului, separația dintre aceste două puteri nu e desăvârșită. În adevăr, art. 32 prevede că „puterea executivă este încredințată de către nație domnului”. Domnul fiind însă ales și proclamat de către Adunarea obștească cu majoritatea absolută a reprezentanților, potrivit art. 34, rezultă de aici că el nu este ales direct de către nație, ci indirect, prin intermediul reprezentanților aleși de către nație, sau, mai exact spus, aleși de către acea parte a nației care corespunde censurilor prevăzute de proiect. Separația de puterea judecătorească suferă și ea o breșă prin dreptul de numire a judecătorilor (cu excepția membrilor Curții de Casație) de către domn.

Inspirindu-se din concepția avansată, concretizată în punctul 5 al recapitulației Proclamației de la Islaz — care dădea statului o formă de republică mai mult decît de monarhie constituțională — proiectul lui Kogălniceanu prevede că alegerea domnului se face din toate stările țării, pe termen de 5 ani. Proiectul se depărtează însă parțial de acest punct al Proclamației, care mai prevedea și că domnul este responsabil, prin faptul că, o dată cu declararea lui ca inviolabil în timpul cîrmuirii sale, precizează că numai miniștrii sînt răspunzători, hotărînd totodată că actele domnului n-au putere decît dacă sînt contrasemnate de ministrul competent, — din care prevederi rezultă că domnul e nu numai inviolabil, dar și responsabil pentru actele sale²⁵.

În ce privește drepturile și îndatoririle domnului, el este dator în primul rînd să asigure executarea și respectarea legilor, — rol care este de esență puterii executive. În consecință, el nu poate modifica Constituția și legile, nici nu poate suspenda executarea lor. El sancționează și promulgă legile votate de Adunarea obștească; sancționarea trebuie să se efectueze în termen de cel mult o lună de la data votării, iar pentru legile de caracter urgent în cel mult trei zile. În cazul cînd domnul nu socotește de cuviință să sancționeze o lege, e dator să împărtășească în termenul de sancționare Adunării motivele, printr-un ofis, cerînd o nouă deliberare. După a doua deliberare, hotărîrea Adunării devine definitivă și domnul e obligat a o sancționa; în caz de refuz, președintele Adunării va publica legea, care e valabilă în acest caz și fără sancțiunea domnului. În această privință, proiectul lui Kogălniceanu era mai avansat decît Constituția din 1866, care a consacrat dreptul de veto al domnului. Caracter progresist au și prevederile proiectului în sensul că domnul nu poate închide, nici prelungi sesiunile

²³ Necesitatea întemeierii de „așezăminte penitenciare potrivite cu veacul” este expusă de Kogălniceanu în pct. 32 din „Dorințele partidei naționale”, unde se relevă „jalnica și neomenoasa tratație a nenorociților închiși”.

²⁴ Art. 111.

²⁵ Proiectul mai completează prevederile Proclamației în materia alegerii domnului prin precizările în sensul că, spre a fi ales domn, se mai cere și îndeplinirea următoarelor condiții: a fi născut român, a avea vîrsta de 30 de ani împliniți și folosința drepturilor civile și politice.

Adunării. La deschiderea sesiunilor el e obligat să raporteze Adunării printr-un ofis despre starea țării.

Între celelalte limitări ale puterii domnului, pe care Kogălniceanu are grija să le înscrie în proiect, figurează și dispozițiile că el nu poate înstrăina nici o parte a țării și că, deși puterea armată îi este încredințată, nu poate exercita în persoană comanda acesteia. El posedă dreptul de grațiere, pentru al cărui exercițiu sînt însă necesare o anafora a ministerului justiției și o încheiere a Sfatului miniștrilor. Caracterul său de șef al statului se manifestă și în dreptul de a primi pe trimișii puterilor străine. El numește și revocă pe miniștri și personalul administrativ, judecătoresc, militar și bisericesc, cu excepția mitropolitului, episcopilor, membrilor Curții de Casație și altor cazuri prevăzute de legi. Preluînd ideea din Proclamația de la Islaz, reprodusă și în „Dorințele partidei naționale”, proiectul reduce simțitor lista civilă a domnului, fixînd-o la o sumă modestă, potrivită cu posibilitățile țării.

Urmînd punctele 12 și 23 ale Petiției din martie și punctul 7 al Proclamației de la Islaz, recepționate deja în „Dorințele partidei naționale”, proiectul înscrie nu numai responsabilitatea miniștrilor, ci și cea a tuturor funcționarilor pentru actele îndeplinite în exercitiul funcțiunii, acțiunea fiind pusă în mișcare de Adunarea obștească și judecată de Înalta Curte de Dreptate. Prin aceasta se consacră implicit încă unul din principiile fundamentale teoretice ale organizării de stat burgheze: principiul legalității, al respectării și supremației legii, elaborat de doctrina burgheză în faza sa inițială. Cultul legii și sarcina respectării acesteia de către demnitarii și slujbașii statului constituia și pentru Kogălniceanu o garanție a respectării actelor normative în care se exprimă voința clasei dominante prin intermediul organului legislativ²⁶.

În capitolul privind organizarea și atribuțiile organului colegial intitulat „Sfatul miniștrilor”, reglementarea propusă de Kogălniceanu formează un pas înainte față de Sfatul administrativ organizat de Regulamentul organic. Aflat sub președinția ministrului de interne, acest sfat este prevăzut în proiect cu multe și importante atribuții. El întocmește proiecte de legi, cercetează proiectele de lege de inițiativă parlamentară, alcătuiește regulamente de administrație publică, controlează funcționarea organelor administrației locale, propune domnului numirile de funcționari. În vederea asigurării respectării principiului separației puterilor, proiectul înscrie interzicerea expresă a însușirii unor atribuții judecătorești de către acest organ.

Organele locale ale administrației de stat constau, potrivit proiectului, din două categorii: alese și numite. Organe alese sînt sfaturile ținutale, municipale și comunale, președinții și asesorii din municipii, vornicii și paznicii din comune, care sînt desemnați de către alegătorii determinați pe bază de cens din unitățile teritoriale respective. Dintre organele alese, sfaturile de diferite categorii sînt organe colegiale deliberative. Organe numite sînt administratorii de ținuturi și subadministratorii de ocoale, care se numesc de domn la propunerea sfatului miniștrilor. Deși propune ca o lege specială să hotărască atribuțiile sfaturilor de diferite grade, proiectul prevede în art. 100 și 114 atribuțiile acestora în materie de învățămînt și finanțe, punînd activitatea lor în aceste direcții sub conducerea Ministerului Învățămîntului în primul caz, ceea ce reflectă o aplicare a centra-

²⁶ Aplicarea principiului legalității rezultă nu numai din răspunderea miniștrilor și a „amplouaților subalterni” de actele lor (art. 50), dar și din obligația domnului de a ocroti și asigura execuția legilor (art. 38) și din interdicția adresată aceluiași de „a opri sau a schimba marșa Constituției și a legilor” (art. 40). Ca propuneri speciale care tind a opri călcarea legilor de către slujbași în anumite cazuri importante, proiectul prevede că nimeni nu poate fi arestat „decît în cuprinderea legilor” (art. 103), că locuința fiecărui cetățean fiind inviolabilă „nimeni nu o va putea călca decît după rostirea legilor” (art. 104), iar în materie fiscală că „nici o dare nu poate fi cerută decît în puterea unei legi” (art. 107).

lismului birocratic burghez. O prevedere importantă a proiectului care reflectă de asemenea centralismul birocratic al orînduirii capitaliste constă în acordarea dreptului domnului de a desființa sfaturile ținutale, municipale și comunale, după propunerea Sfatului miniștrilor. Pentru a nu lipsi însă activitatea locală de conducerea din partea organelor colegiale, proiectul prevede că domnul trebuie să fixeze în termen de un an alegerea unor noi sfaturi. Din aceste prevederi rezultă că, în proiectul său, Kogălniceanu a încercat să aplice, însă a aplicat numai parțial și cu unele derogări propunerile sale din programul cuprins în „Dorințele partidei naționale în Moldova” sub punctul 29, în fruntea căruia se înscrisa: „Dritul fiecărui ținut, oraș și comună de a-și controla administrațiile prin sfaturile ținutale, municipale și comunale”. În acest punct al „Dorințelor”, după ce constată că, deși prin Regulamentul organic ocîrmuirea intereselor comunale era acordată sfaturilor comunale, ea a fost în realitate exercitată de administrația centrală, care „a omorît cu totul viața municipală în Moldova”, — Kogălniceanu exprima principiul că „trebuie dar dat fieștecărui ținut, oraș și comună dritul ca, prin respectivele sale sfaturi, să-și controleze interesele locale, fără amestecul puterii centrale”, conchizînd că „trebuie dar primit de principiu, că tot ce se poate face pe loc să se facă de către puterile locale”.

În elaborarea principiilor organizării armatei, Kogălniceanu precizează în primul rînd rolul important al acesteia în realizarea funcției interne și externe a statului burghez: „Puterea armată este întemeiată spre a apăra țara și a asigura păzirea bunei orînduiei și a legilor”²⁷. Proiectul prevede că, în îndeplinirea sarcinei de păstrare a „bunei orînduiei”, forța armată de ambele categorii lucrează numai după cererea autorităților civile competente și după regulile stabilite de Adunarea obștească. Mergînd pe linia Petiției din martie (pct. 35) și a proclamațiilor și programelor din Transilvania și Țara Românească²⁸, proiectul preconizează, în afară de armata regulată, și instituirea unei gărzi naționale. Ambele forme sînt ramuri ale „puterii armate”. Garda națională, urmînd diviziunea preconizată în „Dorințele partidei naționale”, este de două categorii: urbană și rurală²⁹. Potrivit proiectului, armata regulată este compusă din românii în vîrstă de 21 ani, cu excepțiile determinate de lege, serviciul militar avînd o durată de 5 ani. Garda națională se compune din românii capabili a purta arma, care nu fac parte din armata activă, excluzîndu-se înlocuirea unui cetățean prin altul. Ca principiu de bază în funcționarea armatei se stabilește că aceasta „este neapărat ascultătoare; nici un corp înarmat nu poate delibera asupra treburilor statului”³⁰; iar exercițiul dreptului de vot este acordat numai militarilor cu grad de ofițer.

La baza organizării și funcționării celei de a treia „puteri”, cea judecătorească, Kogălniceanu așează în acest proiect o serie de principii și reguli avansate: gratuitatea justiției, publicitatea dezbaterilor (cu excepția cazurilor în care prin aceasta s-ar jigni morala și ordinea), simplificarea și accelerarea formelor procedurale, libertatea apărării (în vederea sigurării căreia se propune constituirea unui corp de avocați), independența față de domn în activitatea sa prin interzicerea amestecului acestuia în hotărîrile judecătorești (nici pentru executarea acestora nu e nevoie de întărirea domnească), întemeierea ministerului public pe lîngă toate tribunalele țării, instituirea juriului în cauzele politice, criminale și de presă, interzicerea constituirii oricăror instanțe de judecată excepționale. Judecătorii sînt parte aleși, parte numiți. Sînt aleși de către cetățeni judecătorii de pace; sînt numiți (se subînțelege: prin vot) de către Adunarea obștească judecătorii Curții Înalte și membrii Curții de Casație; toți ceilalți judecători, precum și procurorii, sînt numiți de către domn. Ca garanție a sta-

²⁷ Art. 81, aln. I.

²⁸ Petiția națională, pct. 10; Proclamația de la Islaz, pct. 11.

²⁹ Petiția din 28 martie/9 aprilie ceruse constituirea gărzii cetățenești numai în orașe.

³⁰ Art. 86.

bilității judecătorilor — a căror funcție se preconizează să dureze pînă la împlinirea vârstei de pensionare — se prevede ca îndepărtarea lor temporară sau definitivă din funcție să poată avea loc numai în baza unei hotărîri a instanțelor cu jurați.

Organizarea judecătorească este concepută potrivit sistemului burghez. Instanțele judecătorești sînt de diferite categorii și grade³¹.

Prin propunerile privind reglementarea organizării și funcționării justiției în modul mai sus expus, Kogălniceanu a căutat să concretizeze în proiect o serie de principii conducătoare formulate de el în „Dorințele partidei naționale în Moldova”. În această direcție, el nu a avut ca izvor Proclamația de la Islaz, care nu atingea deloc această problemă, iar din celelalte programe revoluționare de la 1848 a avut ca precedent doar pct. 28 din Petiția de la 28 martie/9 aprilie, care cerea publicitatea ședințelor tribunalelor (aceeași Petiție solicita la pct. 17 și un tribunal de comerț la Iași), și punctul 9 din „Petiția națională” de la Blaj, care propunea înființarea tribunalelor cu jurați, în care procedura să se desfășoare oral și public. Prin urmare, aproape întreaga structură a acestui capitol constituie o elaborare proprie a lui Kogălniceanu și se datorește temeinicii sale pregătiri de jurist și practicei sale de avocat, atracției sale deosebite pentru problemele juridice. Acestui fapt îi datorăm dezvoltarea în proiect a numeroaselor principii de organizare a justiției burgheze, formulate mai întîi în punctele „Dorințelor partidei naționale”³².

În capitolul cu cel mai mare număr de articole și cu cea mai mare pondere din cuprinsul proiectului, Kogălniceanu proclamă și analizează drepturile și datoritiile cetățenilor, atingînd, cu ocazia reglementării acestei importante chestiuni, și problema nu mai puțin importantă a orînduirii social-economice. Însușindu-și în general punctele de vedere ale proiectelor, memoriilor și proclamațiilor anterioare, care, începînd cu proiectul cărvunarilor și terminînd cu Petiția națională de la Blaj, Proclamația de la Islaz și Dorințele partidei naționale din 1848, trecuseră la loc de frunte principiile revoluției burgheze de la 1789 din Franța, proclamate în Declarația drepturilor omului și cetățeanului, Kogălniceanu înscrie și el, cu hotărîre și sistematic, principiile și regulile fundamentale dezvoltătoare ale lozincii revoluției burgheze : libertate, egalitate, fraternitate.

³¹ Instanțele judecătorești de drept comun sînt : de înfîia instanță (fie civile, penale sau comerciale), de apel, Curtea Întăită, Curtea de Casație. Aceasta din urmă e competentă să revizuiască respectarea formelor legale de către instanțele inferioare, să judece asupra conflictelor de atribuții între autoritățile judecătorești și administrative : de asemenea, examinează recursurile contra hotărîrilor Tribunalului administrativ și Curții de control. Ca instanțe speciale, proiectul cunoaște Tribunalul administrativ (judecă în cauzele administrative), Curtea de control (verifică cheltuielile statului), Tribunalul militar („oștenesc”) și Înalta Curte de Dreptate. Aceasta din urmă e compusă din Curtea Întăită și din jurați trași la sorți dintre membrii sfaturilor ținutele de către președinții tribunalelor civile de prima instanță și judecă — în urma unei hotărîri de investire din partea Adunării obștești — în cazurile de reclamații ale acelei Adunări contra membrilor ei, a miniștrilor și a funcționarilor, precum și pe persoanele învinovățite de crime, atentate și comploturi contra siguranței interne și externe a statului.

³² Constituie deci o formulare mai precisă și mai completă din partea ideologiei moldovene punctele din „Dorințe” în care Kogălniceanu cerea întemeierea juriului pentru cauze politice, criminale și de tipar, a unui ordin de advocați spre libera apărare în cauzele civile și criminale, a ministerului public, reforma tribunalelor, inamovibilitatea judecătorilor, neamestecul domnului în activitatea justiției și executarea sentințelor fără întărirea lui, desființarea oricăror tribunale și comisii excepționale.

După modelul Proclamației de la Islaz³³ și în spiritul Petiției naționale, proiectul proclamă în acest capitol în primul rând egalitatea drepturilor civile și politice, indicând ca excepții la acest principiu general cazurile prevăzute de art. 6 al proiectului și de legile speciale. Articolul 6 se referă la inegalitatea în materie electorală; pentru a fi complet, Kogălniceanu ar fi trebuit să indice ca excepție la regula egalității și art. 98, care acordă dreptul de a cumpăra moșii numai cetățenilor moldoveni de religie creștină. În aplicarea principiului egalității, proiectul preconizează, pornind de la punctul 17 al Proclamației de la Islaz completat cu punctul I din Dorințele partidei naționale, desființarea pentru viitor a tuturor titlurilor nobiliare și privilegiilor de naștere și personale, adăugind că titularii din acel moment pot să le păstreze, dar fără a obține din acestea un drept, adăos care formează un pas înapoi față de prevederile categorice din programele amintite. În aplicarea aceluiași principiu, proiectul, sintetizând propunerile programelor anterioare din țările române, prevede: desființarea pe veci a boierescului, a dijmelor și dărilor către moșieri; stabilirea în materie fiscală a unei contribuții generale, proporțională cu averea și veniturile fiecăruia; desființarea robiei (pentru care, — după modelul punctului 14 al Proclamației de la Islaz completat cu preambulul acesteia, — se propune despăgubire de la stat numai pentru proprietarii care o vor cere); emanciparea evreilor, despre care însă, spre deosebire de pct. 21 al Proclamației de la Islaz, se prevede că va fi doar graduală; se preconizează, apoi, nu numai libertatea, dar și egalitatea, integritatea și gratuitatea învățământului pentru toți cetățenii de ambele sexe. În ce privește egalitatea sexelor, proiectul se mărginește la această prevedere, neformulând alte propuneri; prestigiul din acel timp al codului civil napoleonian, care adoptase idei retrograde cu privire la situația femeii, nu constituia un stimulent pentru formularea de revendicări mai largi în această privință.

Relativ la celălalt principiu fundamental proclamat de revoluția burgheză: libertatea, proiectul își însușește și la acest punct ideile programelor anterioare, formulând toate revendicările esențiale ale acestora. El înscrie în primul rând desființarea robiei; proclamă libertatea individuală și prevede că nimeni nu poate fi arestat decât potrivit legilor; prevede inviolabilitatea domiciliului; stabilește că fiecare arestat trebuie înfățișat în 24 de ore înaintea judecătorului competent: că „nimeni nu poate fi tras de la fireștii săi judecători”³⁴; proclamă libertatea tiparului și desființarea cenzurii (ca punctul 7 al Petiției naționale de la Blaj³⁵, dar fără a adăuga și libertatea cuvintului și a întrunirilor, ca punctele 7 și 8 ale Petiției naționale și ca preambulul Proclamației de la Islaz); înscrie dreptul pentru oricine de a înainta petiții Adunării obștești; proclamă libertatea învățământului, libertatea conștiinței și a cultelor.

Proprietatea individuală, instituție de bază a orînduirii social-economice burgheze, este garantată în acest proiect prin proclamarea ei ca sfință și înscrierea în Constituție a apărării ei. În această privință, Kogălniceanu proceda consecvent cu ceea ce a considerat, împreună cu ceilalți revoluționari burghezi ai generației sale, ca misiune a revoluției burghezo-democratice: desființarea relațiilor feudale și constituirea proprietății de tip burghez, adică, după cum se exprima el însuși cu aproape o jumătate de veac mai târziu, în discursul rostit la Academia Română în 1/13 aprilie 1891, a „proprietății mari și mici ca proprietate liberă și absolută, ca proprietate occidentală”³⁶. Trecerea proprietății în capitolul despre drepturi și libertăți e o dovadă că și Kogălniceanu, conform doctrinei burgheze clasice, o considera ca pe unul dintre drepturile naturale ale omului!

³³ Pct. 2 completat cu preambulul, a căror formulare concisă a fost adoptată și în pct. 2 al „Dorințelor partidei naționale”.

³⁴ Art. 105.

³⁵ Proclamația de la Islaz prevede la pct. 8 libertatea tiparului, fără a cere și desființarea cenzurii, aspect conex și consecință a aceleia.

³⁶ M. Kogălniceanu, *Scrieri alese*, ed. G. Bogdan-Duică, Buc., 1924, p. 131—132.

Printre măsurile concrete care garantează proprietatea, proiectul înscrie și interdicția confiscării averilor.

Cu toată această garanțare principală, însuflețit de ideile de progres social înscrise ca puncte de temelie în programele revoluțiilor burghezo-democratice de la 1848 din țările române și vecine, Kogălniceanu propune în proiect exproprierea moșilor boierești, pe care o declară de folos public, în scopul improprietății locuitorilor săteni cu cîte 2 1/2 fălci în „desăvîrșită proprietate”³⁷. Însă, tot ca măsură în vederea garantării proprietății individuale, se însoțește această expropriere de o „potrivită” despăgubire, care urmează a se fixa de o lege ordinară. În acest punct — accentuăm — proiectul, ca și „Dorințele”, era mai puțin avansat decît „Prințiipiile” de la Brașov, care, sub influența „Petiției naționale” de la Blaj, înscrisese principiul exproprierii moșilor fără nici o răscumpărare din partea celor improprietați.

Tot pe linia curentelor și ideilor progresiste din acel timp, care-l însuflețeau într-un grad înalt, Kogălniceanu prevede, ca și Proclamația de la Islaz și Dorințele partidei naționale, secularizarea averilor mănăstirilor închinete, dezvoltînd în această privință linia trasată încă în Memoriuul cărvunarilor din 1822. Este drept însă că, spre a preveni eventuale conflicte cu forurile ecleziastice înalte de peste hotare și spre a acorda o satisfacție sentimentului religios dominant în acel timp, proiectul, nemergînd pînă la capăt nici în acest punct, propune trimiterea la locurile străine, așa numite sfinte, a unui ajutor bănesc anual, care urma să înlocuiască veniturile procurate de moșile secularizate.

Prin aceste două importante prevederi privind marea proprietate boierească și ecleziastică, Kogălniceanu înscrie în proiectul de constituție două postulate naționale la a căror înfăptuire, pe calea reformelor, avea să fie unul din principalii părtași.

În fine, tot în capitolul despre drepturi și datorii, se propun în proiect unele măsuri care — corespunzînd măsurilor identice sau similare preconizate în celelalte programe revoluționare din cele trei țări române sau în alte părți ale proiectului (de exemplu capitolul privind sarcinile Adunării obștești), ori aplicînd ideile sale formulate anterior — trebuiau să înlesnească dezvoltarea bazei și a suprastructurii burgheze și să apere interesele burgheziei. Astfel, sub influența doctrinei liberalismului, se propune desființarea oricărei monopol și a oricărei dări pe fabrici și întreprinderi industriale; desființarea oricărei taxe vamale la exportul produselor din țară. Se cere, apoi, fixarea impozitelor numai de către puterea legiuitoare și stringerea lor numai de către fisc; întemeierea unor case de păstrare³⁸, a unei bănci naționale și de scont; plata de către stat a lucrărilor publice (desființîndu-se „beilicurile și havalelele”). În fine, sub influența iluminismului, se propune organizarea unei rețele complete de institute de învățămînt: o universitate, o școală politehnică, o școală normală, o școală de comerț și de navigație, o școală de meserii, școli profesionale, licee („colegiuri”³⁹) și pensionate pentru fete în toate orașele ținute, școli primare în toate satele țării; introducerea „cît mai curînd” a examenului pentru primirea în slujbele statului.

Dintre celelalte propuneri ale proiectului în care se exprimă diverse alte aspirații ale epocii în materie de organizare a statului, în afară de acele expuse mai sus, de un deosebit interes este cea privind întemeierea de aziluri pentru muncitorii neputincioși, prin care Kogălniceanu concretizează o idee mai veche, susținută în lucrarea sa despre pauperism publicată în 1845³⁹. În această lucrare, pornind de la ideea că, dacă dreptul de a trăi este cel dintîi drept al omului,

³⁷ Art. 93.

³⁸ Aceste case de păstrare (maisons d'épargne) Kogălniceanu le preconizase încă în articolul său despre pauperism publicat în „Calendar pentru poporul românesc pe anul 1845”, Iași, 1845, p. 176—190, ca pe una din măsurile eficiente în scopul prevenirii și combaterii pauperismului.

³⁹ *Ibidem*.

datoria de a munci spre a putea trăi este prima datorie a acestuia, și că a mânca fără a produce e o uzurpare a dreptului celorlalți și o lezare a simțului de dreptate, — Kogălniceanu formulează după A. Blaise raportul între muncă și primii doi termeni ai lozincii revoluției burgheze: libertate și egalitate: „Dritul la muncă este condiția și rezultatul slobozeniei; exercițiul muncii este sfințirea și practica egalității”⁴⁰. Dar, atunci când în cazuri independente de voința ome-nească (bătrânețe, boală), o persoană nu e în stare să muncească, e de datoria societății a-i veni în ajutor, ajutor care formează nu numai o „datorie sfântă”, dar și o consecință inevitabilă a celui de al treilea termen al lozincii revoluțio-nare amintite: fraternitatea, o consecință a întregii formule în care se proclamă că „toți oamenii trebuie să fie slobozi, deopotrivă și frați”⁴¹. Celor în stare de a munci, societatea este datoră să le dea posibilitatea de a munci; în caz că ei nu voiesc să muncească, ducând o viață de vagabondaj și cerșetorie, societatea e datoră, spre a ataca pauperismul în însăși cauzele sale, să-i închidă în „case de îndreptare” (*maisons de correction*), unde să-i silească a munci, căci „acestora societatea nu le este datoră cu nimica, și ei cu drept cuvânt se pot numi furi ai muncii și prin urmare și ai avuției altora”⁴².

În fine, dintre ideile progresiste care fuseseră înscrise și în Proclamația de la Islaz, proiectul mai formulează și desființarea pedepsei cu moartea și a celei cu bătaia, împotriva cărora se ridicase cu însuflețire, în perioada destrămării feudalismului, calda pledoarie a lui Beccaria și care la data revoluției formau la noi încă o tristă reminiscență din perioada feudalismului.

•

După cum rezultă din cele de mai sus, proiectul de constituție al lui Kogălniceanu din 1848 a prezentat, ca produs al mișcării revoluționare burghezo-democratice, toate caracterele intrinseci ale unei constituții burgheze, elaborată de către și în interesul clasei burgheze. Deoarece această clasă reprezenta în acel moment noul, iar ideologia ei prezenta caractere avansate în comparație cu ideologia feudală, proiectul a însemnat pentru vremea sa o operă progresistă, consacrind în majoritatea cazurilor ideile care tindeau la înlocuirea orînduirii feudale cu forma de orînduire superioară acesteia, ce urma inevitabil pe scara dezvoltării societății umane; orînduirea capitalistă.

Diversitatea surselor de inspirație, contribuția proprie, mulțimea și multi-lateralitatea ideilor și modul de sistematizare a propunerilor formulate în proiect, dau acestuia, — cu tot aspectul moderat al unora din măsurile propuse, — un caracter în general progresist și o pronunțată notă de originalitate, situîndu-l printre elaborările juridice cele mai caracteristice din țările române ale epoca-lului an revoluționar 1848.

În contextul ideologiei social-politice de la 1848 din țările române, proiectul apare ca o strălucită manifestare nu numai a aspectului înaintat, dar și a carac-terului unitar al acelei ideologii, continuînd sub acest raport linia națională inaugurată de Kogălniceanu prin publicarea revistei „Dacia literară”. El însu-mează revendicările esențiale ale revoluționarilor români de pretutindeni, pe care le înmănușează armonios și le dezvoltă creator într-o sistematică prelucrare și elaborare juridică originală.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 176.

⁴¹ *Ibidem*, p. 177.

⁴² *Ibidem*, p. 190.

LE PROJET DE CONSTITUTION DE 1848 DE MICHEL KOGĂLNICEANU
DANS L'ENSEMBLE DES MANIFESTATIONS REVOLUTIONNAIRES
QUI EURENT LIEU DANS LES PAYS ROUMAINS

RÉSUMÉ

Michel Kogălniceanu (1817—1891) fut non seulement un homme politique que exerça une puissante influence sur ses contemporains, mais aussi un juriste très apprécié à son époque, un historien, auteur d'importants travaux, et un écrivain de grand talent. A son patriotisme se joignit une remarquable habileté pour mettre en application ses idées concernant le progrès social. Il fut convaincu que les réformes devaient être réalisées granduellement, par des lois, et donc de haut en bas.

Le projet de Constitution que Michel Kogălniceanu élaborà en 1848 est fondé sur cette conception réformiste et tient compte du développement social-économique et politique des pays roumains.

L'auteur du présent article constate que les mêmes idées politiques furent préconisées dans les trois pays roumains (c'est-à-dire en Moldavie, en Valachie et en Transylvanie). Le projet de Constitution, élaboré par Michel Kogălniceanu en 1848, s'est inspiré de ces idées, telles qu'elles ont été exprimées dans la brochure „*Les revendications du parti national de Moldavie*“, ainsi que dans la „Proclamation“ d'Islaz et dans la „Pétition nationale“ de Blaj.

Après avoir exposé les conceptions sociales-politiques et juridiques qui sont à la base du projet de Constitution, l'auteur du présent article examine les principales dispositions de ce projet, notamment celles relatives à la souveraineté nationale, à la séparation des pouvoirs et aux droits de l'homme et du citoyen. Sont ensuite analysées les solutions proposées par Kogălniceanu pour l'organisation de l'État (la forme de l'État, l'Assemblée législative, le chef de l'État, le conseil des ministres, les principes dominants de l'organisation judiciaire, etc.), ainsi que les principes régissant l'institution fondamentale du régime capitaliste : la propriété individuelle. L'expropriation des grands domaines appartenant aux boyards et aux monastères fut prévue.

La conclusion de l'auteur du présent article est que le projet de Constitution de Kogălniceanu comprend les principales revendications des révolutionnaires roumains de 1848. Les solutions adoptées par Kogălniceanu, malgré la modération de quelques-unes, ont, en général, un caractère progressiste.

KOGĂLNICEANU SI IORGA

(NOTE ISTORIOGRAFICE)

DE

AL. ZUB

O cercetare comparată a celor două personalități poate fi condusă în două direcții, deopotrivă de utile ; în cea dintâi s-ar urmări contribuțiile lui N. Iorga, numeroase și de mare însemnătate, privitoare la activitatea înaintașului său ; în cealaltă s-ar căuta evidențierea punctelor de contact dintre aceste personalități eminente, situate, ca semnificație culturală și politică, la o distanță de jumătate de secol. Ultima direcție, într-un cadru foarte restrâns, este cea care ne interesează aici. Cele două modalități de abordare nu sînt însă divergente și înțelegem că o paralelă, oricît de sumară, între Kogălniceanu și Iorga obligă la examinarea aprecierilor făcute de ultimul asupra celui dintîi în măcar două domenii fundamentale : istoriografie și îndrumare culturală, domenii în care relația de „succesiune” între personalitățile aflate în discuție este evidentă. Această relație, revendicată de Iorga însuși, a motivat, desigur, alăturarea celor două personalități în fresca din localul Școlii române de la Fontenay-aux-Roses.

Cînd, la 20 iunie 1891, Kogălniceanu se stîngea la Paris, aproape uitat, N. Iorga tocmai își desăvîrșea instrucția la École des Hautes Études, în „orașul lumînii” pe care, cu aproape o jumătate de secol mai înainte, marele defunct îl socotise locul cel mai potrivit „pentru orice tînăr ce dorește a-și înmulți ideile și cunoștințele, a-și desăvîrși educația prin privirea tuturor descoperirilor și propășirilor ce a făcut duhul omenesc”¹. O coincidență de destin lega astfel sfîrșitul lui Kogălniceanu, privit încă de pe atunci ca un „reprezentant istoric al epocii de renaștere națională”² și un moment decisiv al formației intelectuale a lui N. Iorga, fiindcă Parisul anilor de studii i-a prilejuit acestuia din urmă contactul cu profesori de mare autoritate (Ch. Bémont, G. Monod, Ch. Langlois ș.a.), care au contribuit la orientarea cercetărilor sale istorice. În autobiografia sa, *O viață de om*, citim această însemnare : „La moartea lui Kogălniceanu, care n-a supraviețuit ultimei lui operații, sîriul străinului a fost dus la gară în goana mare a unei trăsuri a pompelor funebre, fără ca, din sutele de tineri români, unul singur să fi fost acolo ca să aducă omagiul îndoliat al recunoștinței”. Reproșul se cuvenea adresat însă mai curînd legației române, organizată de Kogălni-

¹ M. Kogălniceanu, *Scrisori*, ed. Petre V. Haneș, București, 1913, p. 189 : scris. din 1/13 mai 1844 către tatăl său.

² T. Maiorescu, *Discursuri parlamentare*, IV, București, 1904, p. 55.

ceanu însuși, cu un deceniu în urmă, decât tinerilor studenți pentru care prestigiul cârturarului era prea mare ca să-l fi ignorat atunci*.

Peste doi ani, N. Iorga poposea la Berlin, metropola care a contribuit atât de mult, prin Ranke, Gans, Savigny ș.a. la formația spirituală a înaintașului său. „Acestei societăți, mărturisise Kogălniceanu, datoresc dezvoltarea micii mele inteligențe și amorul pentru tot ce este frumos și mare în viața omului”³. Leopold von Ranke, căruia Kogălniceanu îi adresa, la 20 februarie 1877, „felicitările înfiului său student român la Universitatea din Berlin”⁴ și care, precum se știe, i-a fost profesor și lui A. D. Xenopol, murise de câțiva ani (1886), dar spiritul său prezida încă suveran istoriografia germană, influențând în același timp cercetările de pretutindeni. Profesorul lui Kogălniceanu, „marele istoric” de la care a deprins obișnuința de a cerceta riguros izvoarele și respectul absolut pentru adevărul istoric, avea să fie și pentru Iorga un magistrul, „cel cu inima mai largă dintre istorici, cel mai mare dintre dînșii”⁵.

În spiritul lui Ranke, Kogălniceanu definise istoria ca „adevărată povestire și înfățișare a întâmplărilor neamului omenesc”, evidențiind totodată, sub influența lui Karamzin, funcția ei pragmatică; istoria era astfel nu numai „icoana vremii trecute”, ci și „testamentul lăsat de către strămoși strănepoților, ca să le slujească de tălmăcire vremii de față și de povătuire vremii viitoare”⁶. Rostul primordial al istoriei, acela de a înfățișa trecutul „așa cum a fost” (wie es eigentlich gewesen ist), îl formulase Ranke încă la începutul carierei sale și de aici va porni, apelînd la la Bernheim, N. Iorga. Inaugurîndu-și cursul de istorie universală la 1 noiembrie 1894, așadar după 51 de ani de la memorabilul *cuvînt introductiv* rostit de Kogălniceanu (1843), Iorga definea istoria ca „expunerea sistematică, fără scopuri străine de dînsa, a faptelor, de orice natură, dobîndite metodice, prin care s-a manifestat, indiferent de loc și de timp, activitatea omenirii”⁷. Definiția va fi completată, în același spirit, cu relevarea singularității faptelor istorice, un an mai târziu. „Istoria, adăuga Iorga, nu cunoaște abstracta și recea figură a omului-tip; pe dînsa o preocupă oamenii, oamenii schimbători și deosebiți, cu anumite virtuți, cu vicii și apucături speciale, oamenii trecutului în toată întregimea lor expresivă”⁸. E ușor de recunoscut în această formulă recomandarea din *Weltgeschichte* a lui Ranke însuși, pentru care „ce e omenesc e totdeauna vrednic de a fi știut”. Prin urmare, istoria se cuvine să aibă în centrul preocupărilor ei, permanent, „faptele și suferințele acestei ființe sălbatice, violente, brutale, bune, nobile, liniștite, a acestei ființe pătate și pure, care e noi înșine”⁹. Spiritul critic e dublat astfel de o modalitate afectivă, pasionată, de abordare a trecutului, modalitate pe care o întîlnim și la Kogălniceanu, cu deosebirea că interesul acestuia se îndreaptă în primul rînd spre istoria poporului său, căci „omul, totdeauna, înainte de neam și-a iubit familia, înainte de lume și-a iubit neamul”¹⁰. Din această observație, realistă, decurge și „mica sa aplecare” pentru poporul român. Ceea ce nu înseamnă că abdică de la datoria primordială a oricărui istoric de a spune adevărul. Pe ascultătorii săi de la Aca-

* Cf. „Românul”, București, 7 iulie 1891, p. 1.

³ M. Kogălniceanu, *Desrobirea Țiganilor, oborîrea pronomiilor și privilegiilor de naștere și de castă, emanciparea țăranilor*, București, 1891, p. 93.

⁴ *Ibidem*.

⁵ N. Iorga, *Despre concepția actuală a istoriei și geneza ei*. În *Generalități cu privire la studiul istoriei*, ed. III, București, 1944, p. 16.

⁶ M. Kogălniceanu, *Cuvînt pentru deschiderea cursului de istorie națională*, 1843, în *Opere*, I, București, 1946, p. 635.

⁷ N. Iorga, *op. cit.*, p. 10.

⁸ *Ibidem*, p. 33: *Despre utilitatea generală a studiilor istorice* (1895). Vezi N. Bagdasar, *Filosofia contemporană a istoriei*, București, 1930, p. 222.

⁹ *Ibidem*, p. 16.

¹⁰ M. Kogălniceanu, *Cuvînt pentru deschidere...*, loc. cit., p. 639.

demia Mihăileană el îi încredința că „răul și minciuna nu vor găsi niciodată în mine un apărător” și că „mă voi sili a vă spune adevărul, caracterul principal al istoriei; iar când nu voi putea zice, voi tăcea, și dv. veți înțelege pentru ce”¹¹. Aceluiași comandament se va supune și Iorga, ale cărui rosturi și atitudini fundamentale comportă de altfel multiple analogii cu acelea ce se desprind din activitatea predecesorului. Nu vom putea aminti aici decât pe unele din acestea, decurgând mai ales din opera istoriografică și culturală a amândouora.

I-a fost dat lui N. Iorga să aibă un contact timpuriu cu „*Letopisețele* de vechi și bun grai ale lui Mihail Kogălniceanu”, din paginile cărora spiritul său a putut cunoaște, fermecat, „povestea de vitejie și de cîrmuire grea, de suferință lungă și de puțină bucurie, amestecată în atîta amar, care alcătuieste istoria țării...”¹². Slova scrisă i s-a imprimat astfel, înainte de vîrsta școlarității, dintr-un izvor care avea să-i fertilizeze întreaga existență. „Ieșise atunci — își va aminti cărturarul, scrutîndu-și orizonturile spirituale — a doua ediție a acestor cronici ale Moldovei, data aceasta cu litere latine”. Folosul acestei lecturi privește nu atît îmbogățirea minții, cît aceea, mai importantă încă, a sufletului său de copil. „E sigur, va mărturisi Iorga, că din foile cronicii pe care am citit-o după plac, cînd ici și cînd colo, n-am tras nici o provizie de nume, nici o cantitate oarecare de date. Ceea ce se impunea minții mele care se deschidea unor zări mai largi — și ce largi în timp și în spațiu erau acestea! — era întîmplarea, scena și dintr-însa nu amănuntele [...], ci impresia de total, senzația, de viață. De viață trăită întocmai ca viața pe care o trăiam eu, dar aceia cu atîta zgomot și praf și sînge! Mă mutam pur și simplu în ea, în acea lume trăită cu un veac, cu două, cu mai multe în urmă...”¹³.

Letopisețele tipărite de Kogălniceanu au contribuit astfel, într-un chip inefabil, la formarea simțului său istoric, ceea ce în exercitarea viitoarei sale profesii avea să însemne mai mult decît binefacerile școlii. Prin ele a căpătat „putința de a trăi aiurea, oricînd și oriunde, cu aceeași realitate ca și aceea de la care plecasem și la care, bogat de amintiri ciudate și rari, trebuia să mă întorc”¹⁴. Este o întîmplare, desigur, faptul că letopisețele i-au fost aduse atunci sub privire de către o rudă a sa, Alecu Cananău, dar o întîmplare cu urmări importante, fiindcă această lectură a contribuit la formarea istoricului mai mult decît cărțile de școală, pe care le-a repudiat întotdeauna pentru uscăciunea și falsitatea lor.

Să notăm, pentru aceeași epocă, o altă împrejurare care a făcut din Kogălniceanu „din nou *introducătorul* meu în trecutul Moldovei”. Este vorba de acea „cînticică galbenă, frumos tipărită la Socec”, în care bătrînul istoric, multă vreme constrîns la alte indeletniciri, inserase „cîteva pagini de caldă înfierare zvîcnită din sufletul lui cel mare”, pagini înfățișînd „povestea răpirii Bucovinei” de către Habsburgi. Contactul cu Kogălniceanu era din nou fertil, căci din această lectură sufletul său ieșea îmbogățit cu „simțul pentru o bucată de țară pierdută”, revoltat de nedreptatea ce se făcuse patriei sale. „Am avut astfel, își va aminti Iorga, fără să știu ce va trebui să fac cîndva cu dînsa, și noțiunea materiei istorice imediate, a cunoștinții directe”¹⁵.

Din consemnarea primelor contacte cu opera lui Kogălniceanu desprindem mărturia influenței exercitate de acesta asupra lui N. Iorga în două direcții ce se află într-o strînsă *conexiune*: interesul pentru izvoarele narrative ale istoriei naționale, care va face din el unul dintre cei mai harnici editori și un neobosit, fidel exeget, iar pe de altă parte interesul pentru implicațiile curente ale evenimentelor politice de odinioară.

¹¹ M. Kogălniceanu, *Cuvînt pentru deschidere...*, loc. cit., p. 646.

¹² N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, I, București, 1934, p. 12.

¹³ *Ibidem*, p. 12—13.

¹⁴ *Ibidem*, p. 13.

¹⁵ *Ibidem*, p. 13—14. Vezi idem, *Drumuri și orașe din România*, București, 1904, p. 171.

Nu e întâmplătoare desigur, retipărirea de către Iorga însuși, în 1911, a acestei broșuri¹⁶, care răspundea nu numai nevoii de informare științifică, permanentă, ci și necesității momentane de îndrumare a spiritului public.

Această dublă finalitate se descifrează din întreaga operă a celor doi cărturari. Evocându-l pe Kogălniceanu în 1911, cu ocazia inaugurării bronzului din fața Universității ieșene, Iorga recunoștea în personalitatea comemorată pe „Mihail al luminii” și pe „Mihail al săbiei”¹⁷; biruința era să fie a celui dintîi. Aceeași metaforă i se potrivește și lui N. Iorga. Pentru amîndoi însă trebuie să observăm că *lumina* și *sabia* nu erau ipostaze distincte, izolabile, cărturarul și militantul confundându-se în permanență. Nici unul dintre ei n-a fost ispitit de erudiția pură, jocul gratuit al inteligenței le-a fost străin. O adîncă iubire pentru țara și poporul cărora aparțineau inspira fiecare din gesturile lor, fie că era vorba de studiu istoric, de prelegere universitară, conferință sau discurs public, articole de presă etc. Și unul și altul au fost, înainte de orice, cărturari care și-au pus întreaga energie în serviciul colectivității. Militantismul exercitat cu feroare în diferite domenii este trăsătura lor distinctivă. O mare voință de a influența în bine, de a determina prefaceri decisive în starea acestui „biet popor care se luptă să se ridice din cele mai strașnice adîncuri ale sărăciei și lipsei de lumină”¹⁸ le însufletea fiecare demers. „Cînd veneam de la universitate — mărturisea Kogălniceanu în 1841 — capul îmi era plin de planuri, unele mai bune decît altele; voiam prin literatură să prefac năravurile, să introduc în patria mea o nouă viață, noi principii. În nebuna mea prezumție [...] mă socoteam c-oî ajunge odată a fi un Prometeu”¹⁹.

Temerara decizie a tinărului cărturar se născuse din confruntarea stărilor de lucruri din țară cu acelea întâlnite peste hotare, în țările aflate pe o treaptă mai înaltă de civilizație. „Mulțămită contactului meu cu atîția bărbați însemnați ai Germaniei, își va aminti mai tîrziu, am avut fericita ocaziune și puțința de a-mi îmbogăți mintea cu ideile reformatrice ce atunci inspirau înaltele inteligențe”²⁰. Prelegerile lui Gans au însemnat pentru Kogălniceanu o veritabilă inițiere în liberalism, iar reformele realizate în Prusia de Stein și Hardenberg, un exemplu practic. La indemnul lui Humboldt și al altor cărturari scria în 1837, lucrările *Romänische oder wallachische Sprache und Literatur* și *Esquisse sur l'histoire, les mœurs et la langue des Cigains*, iar pentru a informa străinătatea cultă asupra trecutului țărilor române, „alăt de necunoscute pe atunci”²¹, publica *Historie de la Valachie, de la Moldavie et des Valeques transdanubiens* (1837). Finalitatea operei apare limpede din prefață: „voind să arăt europenilor ce sînt moldo-valahii și ce au făcut în timpurile trecute, dau publicului această istorie”. Concepută în două volume, în care evenimentele ar fi fost urmărite pînă în pragul actualității, pe întreg spațiul locuit de români, lucrarea a fost abandonată după înfiul, în care autorul înfățișa formarea poporului român și istoria Țării Românești pînă la 1792.

Lipsa documentelor interne și a izvoarelor narative l-au făcut pe Kogălniceanu să se orienteze, după întoarcerea în țară, spre editarea sistematică a acestora. Din această exigență au rezultat cele două volume ale „Arhivei românești” (1841—1845) și *Letopiseșele* (3 vol., 1845—1852), care vor alimenta cercetările viitoare. În același timp el a publicat o selecțiune de texte narative românești interesind istoria Europei de la începutul secolului al XVIII-lea: *Fragments tirés*

¹⁶ *Răpirea Bucovinei*, Vălenii de Munte, 1911.

¹⁷ N. Iorga, *Cuvîntare la inaugurarea statuii lui Mihail Kogălniceanu*, „Neamul românesc”, VI, 1911, nr. 111—112 (4 oct.), p. 1761—1762.

¹⁸ Idem, *La mormîntul lui Kogălniceanu*. „Neamul românesc”, I, 1906, nr. 15 (29 iun.), p. 233.

¹⁹ M. Kogălniceanu, *Iluzii pierdute*, în *Scrieri alese*, București, 1958, p. 105.

²⁰ Idem, *Dezrobirea Țiganilor*..., p. 97—98.

²¹ *Ibidem*, p. 94.

des chroniques moldaves et valaques pour servir à l'histoire de Pierre-le-Grand, Charles XII, Stanislas Leszczynski, Dèmeire Cantemir et Constantin Brancovan (1845). Era încă un mijloc de a supune atenției străinilor problemele istoriei naționale. La aceste demersuri se vor adăuga eforturile lui A. D. Xenopol, în ultimele două decenii ale secolului, de a familiariza Apusul cu adevărata istorie a poporului român și mai cu seamă, peste puțină vreme, eforturile lui N. Iorga. Ele reprezintă o nouă fază a istoriografiei noastre, la temelia căreia recunoaștem *Letopiseșile* editate de Kogălniceanu, cercetările efectuate în tinerețe de marele cărturar și mai cu seamă îndemnurile din prelegerile acestuia la deschiderea cursului de istorie națională. Nu pot fi trecute sub tăcere nici stăruințele aceluiași, în cadrul Academiei Române, de a se explora sistematic arhivele și bibliotecile străine, pentru a pregăti astfel, printr-o vastă inițiativă editorială, marile corpus diplomatic pe temeiul cărui să se întreprindă elaborarea istoriei naționale²². A cheltui ca țara să aibă „istorie și corpuri savante”, declara Kogălniceanu în Parlament (1878), nu e un gest de risipă²³.

Cel care a urmat aceste îndemnuri în modul cel mai fructuos a fost N. Iorga, care amintindu-și de orizonturile deschise de *Fragments tirés des chroniques moldaves et valaques*, lucrare trimisă de Kogălniceanu Academiei din Stockholm (1846), adăuga: „După jumătate de veac și mai bine, am reluat, cu aceleași informații, eu însumi relațiile cu învățații suedezi”. Rezultatele cercetărilor sale în diferite arhive și biblioteci europene se cunosc. Marea colecție de documente Hurmuzaki, inițiată de un comitet în care a activat și Kogălniceanu, îi datorează o parte însemnată din reușitele ei. Zeci de volume de *Acte și fragmente*, de *Studii și documente*, scrisori, zapise etc., publicate într-un răstimp de jumătate de secol, constituie o activitate editorială fără precedent.

Niciuna din bibliotecile și arhivele străine indicate de Kogălniceanu²⁴ ca prezentând interes pentru istoria românilor n-a rămas necercetată de Iorga, iar din aceste eforturi incomparabile au rezultat nu numai zecile de volume de documente, de care cercetătorii aveau să profite într-o largă măsură, ci și sute mii de studii și articole privitoare la trecutul nostru istoric, înțeles într-o fuziune continuă cu prezentul. Și în această privință exemplul lui Kogălniceanu poate fi învocat. O face Iorga însuși, amintind că *Histoire de la Valachie*, deși scrisă în grabă, pentru străini, întemeiată pe Engel și Gebhardi, era o lucrare bună, „foarte limpede scrisă” și cu „unele puncte de vedere nouă”, care n-au rămas fără ecou²⁵. Ea oferea și o bibliografie (*liste alphabétique des ouvrages cités*), care indica nu numai întinderea documentării, dar și limitele ei. Așa va proceda erudiția și în viitor. N. Iorga își începe întâia sinteză de istorie națională, destinată și aceasta străinătății, printr-o *introducere bibliografică*, evident indispensabilă, dată fiind finalitatea operei²⁶. El reține, în cadrul acestei introduceri, liniile generale ale dezvoltării istoriografiei noastre, cu aprecieri critice și cu sublinierea necesității unei sinteze, care să valorifice marile sporuri documentare din ultimele decenii. Era necesară, credea istoricul — și aici recunoaștem argumentul folosit altădată de Kogălniceanu și de Xenopol — ca străinătatea să fie inițiată pe larg și corect în problemele istoriei românești²⁷.

²² Pentru rezultatele acestor explorări, vezi N. Iorga, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor...*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, 1903, p. 84—94, 101—102, 115—119.

²³ „Monitorul oficial”, 1878, nr. 205, p. 5239.

²⁴ *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, 1903, p. 17.

²⁵ *Ibidem*, p. 16—17.

²⁶ N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, Gotha, 1905, p. V—VIII. Vezi ed. rom., București, 1922, p. 11—19.

²⁷ *Ibidem*.

Disociind rostul istoriografiei de acela al patriotismului, Iorga ținea să comunice doar produsul examinării critice, imparțiale, a izvoarelor: „adevărului cuprins în ele, adăuga istoricul, nu caut să-i dau decât o formă organică, unificată într-un tablou cultural care să nu înfățișeze lipsuri”²⁸. Am făcut această subliniere, fiindcă ceea ce reținea Iorga, în altă parte, ca fiind caracteristic pentru gândirea lui Kogălniceanu și în același timp vrednic de a fi preluat de noile generații era tocmai *organicismul* ei²⁹.

Inițiativa lui N. Iorga, provocată de profesorul său de la Leipzig, K. Lamprecht, avea însă și un alt înțeles: era expresia necesității de a integra onorabil istoria patriei în istoria universală. Ca și Kogălniceanu ori Xenopol, el nutrea convingerea că fiecare popor are un suflet deosebit de al celorlalte, format în circumstanțe anumite, de-a lungul secolelor. Aceste circumstanțe și caracterul particular al contribuției poporului român la dezvoltarea omenirii trebuiau puse în lumină cu deplină obiectivitate și cu simțul măsurii. Literatura însăși era chemată să valorifice, în coloanele „Daciei literare”, „faptele strămoșilor [...] obiceiurile țării și duhul național”³⁰. Fiindcă, după cum va fi reținut și de la Ranke³¹, ceea ce asigură unui popor treapta pe care se situează în concertul lumii este cultura națională. A pleda pentru specificul ei însemna de fapt opțiune pentru universalitate. Este programul pe care, adăugind ecouri lamprechtene³², avea să-l promoveze și N. Iorga în „Semănătorul”, „Neamul românesc”, „Floarea Darurilor” ș.a.³³.

Constatarea că „limba națională n-are drepturi pentru o parte din clasele bogate și puternice” a determinat cea mai caracteristică dintre manifestările sale de la începutul secolului. În fața valului de spectacole în limba franceză, organizate de înalta societate, Iorga protesta vehement, în martie 1906, provocând demonstrații studențești și solidarizarea opiniei publice în lupta pentru apărarea „sufletului chinuit al acestui popor”³⁴. „Temeiul vieții” naționale nu putea fi altul, ca și în concepția lui Kogălniceanu, decât limba³⁵ — forma cea mai înaltă, cea mai deplină în care se poate exprima sufletul unui popor”³⁶. Consecința directă a acestei idei în planul politicii culturale, era invitația ca literatura să contribuie activ la cimentarea solidarității etnice³⁷.

Evenimentele din martie 1906, pe care Iorga însuși le-a consacrat sub titlul de *Lupta pentru limba românească*, amintesc, sub altă formă, de lupta inițiată, la 1840, de M. Kogălniceanu, V. Alecsandri și C. Negruzzi pentru apărarea teatrului românesc, subminat de concurența trupelor străine.

O paralelă riguroasă între Kogălniceanu și Iorga ar trebui să cuprindă, firește, o arie mult mai întinsă de preocupări, angajând multiplele direcții în care s-au manifestat cele două personalități. N-am putut, aici, decât să schițăm câteva din aceste direcții și să sugerăm altele. Un lucru socotim că trebuie reținut încă: în fecunda și multilaterală activitate a celor doi cărturari, ambii con-

²⁸ N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes...*, p. 11—19.

²⁹ Idem, Mihail Kogălniceanu, în *Sfaturi pe întuneric*, I, București, 1936, p. 203.

³⁰ „Dacia literară”, I, 1840, p. 296. Vezi și „Steaua Dunării”, I, 1855, nr. 1, p. 1.

³¹ Cf. *Gedanken von Ranke*, Berlin 1941, p. 31.

³² Cf. N. Iorga, *Lamprecht despre rolurile naționale*, „Semănătorul”, 11 sept. 1905 (apud N. Iorga, *O luptă literară*, II, Vălenii de Munte, 1916, p. 93).

³³ Vezi Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga și educația maselor*, București, 1967; N. Iorga, *Cultura națională și surrogatele ei*, în *O luptă literară*, I, Vălenii de Munte, 1914, p. 21.

³⁴ N. Iorga, *Lupta pentru limba românească*, București, 1906, p. 6.

³⁵ *Ibidem*, p. 10.

³⁶ *Ibidem*, p. 16.

³⁷ *Ibidem*, p. 34.

strînși să îmbrace adesea armura luptelor politice, un sentiment al istoriei se degajă în permanență. În etape distincte ale dezvoltării României moderne, cel dintîi în chiar momentul fundației și al consolidării, celălat în momentul desăvîrșirii unității de stat, ei au avut mereu în față perspectiva integrală a evoluției noastre istorice. Acțiunile întreprinse de dinșii, pe oricare plan, vizau interesele de permanență ale poporului român. Împrejurările se schimbaseră, spiritul care le anima era același.

Iorga mărturisea o dată că în activitatea sa n-a deosebit „știința de o parte, datoria cetățenească de alta, sau opera morală”. Nici comentatorul său n-ar putea delimita strict un cîmp de activitate față de altul, fiind constrins să le îmbrățișeze pe toate, într-o viziune globală, unificatoare. Între activitatea sa de istoric și aceea literară sau politică, o spunea singur, „nu e nici o deosebire de principiu și tendințe”³⁸. Datoria istoricului era, ca și în concepția lui Kogălniceanu, aceea de a fi „un amintitor neobosit al tradiției naționale, un mărturisitor al unității neamului peste hotare politice și de clase”³⁹. De unde obligația de a fi mereu prezent în dezbaterile timpului, fiindcă „viața care se desfășură e cel mai bun învățător pentru a se putea desluși viața a cărei desfășurare s-a isprăvit”.

Din sentimentul istoriei decurge la Iorga, ca și la Kogălniceanu, acea înțelegere largă, generoasă, pentru împrejurările particulare ale vieții fiecărui popor. „Mica aplecare” pentru ai săi nu-l împiedica pe Kogălniceanu să arate considerație celorlalte popoare. În același spirit, Iorga va refuza să accepte noțiunile de „barbari” și „Kulturvölker”⁴⁰, care izvorau din disprețul față de popoarele aflate pe o treaptă mai joasă de dezvoltare. Aceași gravitate în abordarea trecutului se desprindea din paginile pașoptistului, ca și din acelea, incomparabil mai numeroase, mai erudite și mai subtile, scrise de Iorga.

Kogălniceanu introdusese, cel dintîi la noi, mulțimile în raza de cercetare a istoricului, apreciind că poporul este „izvorul a tuturor mișcărilor și isprăvilor”⁴¹. Într-o formă mai nuanțată, Iorga adopta aceeași poziție, reproșînd vechilor istorici ignorarea maselor populare. „Viața culturală, umila acțiune necunoscută și obscură a mulțimilor, cari nu numai că țin pe umerii lor palate și temple [...], dar condiționează, fără știrea artiștilor celor mai personali, și cea mai înaltă artă, era doar un fond vag sau un pretext de inventarii ale demnităților și mobilelor, ale credințelor, scrierilor, operelor de artă. La ce puteau servi acele gloate, fără nume și fără fapte, din care nici unul nu călcase pragul unui Panteon?”⁴².

Era învățătura cea mai de seamă pe care Kogălniceanu o lăsase urmașilor săi. Evocîndu-o în 1906, ocazional, N. Iorga o fixa astfel, cu memoria proaspătă a evenimentelor din martie: o națiune nu e alcătuită numai din „spuma celor de sus”, ci cuprinde „toată viața, veșnic mișcată, totdeauna înnoită și pe deplin curată, a mulțimilor muncitoare și cinstite”⁴³.

Peste un deceniu, cînd se împlinea un sfert de secol de la moartea lui Kogălniceanu, iar notițe obscure consemnau în presă, „mai la umbră”, evenimentul, N. Iorga îi consacra, în „Neamul românesc”, rînduri inspirate de o bărbătească energie. Pentru evocatorul din anul de restriște al ocupației germane, „Kogălniceanu” nu murise. Dispăruse doar „omul de societate, foarte isteț, neobosit în glume, setos de distracțiile și plăcerile vieții, doritor de prietenii, dar nu totdeauna statornic în ele, iubitor de tot ceea ce este pe lume frumusețe și grație”. Supraviețuia însă, capabilă să îndrume și să inspire, cealaltă față a lui Kogălniceanu.

³⁸ Idem, *Două concepții istorice*, 1911, în *Generalități...*, p. 97—98.

³⁹ Idem, *Despre concepția actuală a istoriei*, 1894, în *Generalități...*, p. 10, nota 3.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ M. Kogălniceanu, *Cuvînt pentru deschiderea*, loc. cit. p. 648.

⁴² N. Iorga, *Două concepții istorice*, București, 1911, p. 8.

⁴³ Idem, *Oameni cari au fost*, I. București, 1934, p. 234.

niceanu: „Începătorul culturii românești moderne, gânditorul care a văzut limpede România liberă și întreagă [...], dezrobitorul țărănimii aruncate în serbie, înțelegătorul tuturor legăturilor, multe, trainice și indisolubile, care leagă viața unui popor de calitatea morală și de energia sufletului său”⁴⁴. Atunci, la 12 iunie 1916, tribunul, care se socotea un continuator al lui Kogălniceanu în multiple direcții, ținea să asocieze memoria marelui predecesor la „ceasul unic care bate astăzi în viața lumii moderne”⁴⁵, pentru ca din *Dorințele partidei naționale* și din noile exigențe ale societății noastre să se închege profilul României contemporane.

„Nou” și „viu” fi apărea Kogălniceanu și peste alte două decenii, în 1935, când, evocându-l, ținea să-i releve spiritul echilibrat, demnitatea expresiei, „concepția unui naționalism cultural activ”, de natură să fortifice idealul multor generații. Cuvintele cu care Iorga fixa atunci amintirea înaintașului său în atâtea domenii i se potrivesc lui însuși. „El e în adevăr actual și contemporan. Îl simțim nu numai în noi, prin ceea ce am luat de la dînsul, dar alături de noi, mergînd pe același drum, spre o țintă care este și aceea a vremii noastre”⁴⁶. A constata actualitatea continuă a unei personalități este a-i aduce cel mai înalt omagiu: recunoașterea situării sale pe linia permanențelor. „Noutatea oamenilor mari nu se mintuie niciodată”⁴⁷.

KOGĂLNICEANU ET IORGA (NOTES HISTORIOGRAPHIQUES)

RÉSUMÉ

La recherche comparée de ces personnalités, séparées, sous le rapport de la signification culturelle et politique, par un demi-siècle, peut engager deux directions également utiles: dans la première, on examinerait les études de N. Iorga concernant l'activité de son prédécesseur; dans l'autre, on relèverait les points de contact entre les deux lettrés. L'auteur a choisi la dernière, sachant néanmoins que les deux modalités ne sont pas divergentes et qu'une parallèle entre Kogălniceanu et Iorga, tous les deux historiens, hommes d'état, orateurs et lettrés, réclame l'examen des appréciations émises par le dernier à l'adresse de son précurseur, au moins en deux domaines fondamentaux: historiographie et direction culturelle. C'est justement ce qui a réalisé cette esquisse, recherchant les parallélismes dans la formation de ces personnalités, la problématique de l'oeuvre (surtout l'activité concernant l'édition des sources historiques), les interférences idéologiques et culturelles, la même conception sur l'organicité du développement social, leur *activisme infatigable*. Ce que N. Iorga disait en 1936 sur l'actualité permanente de Kogălniceanu nous pouvons le répéter à l'adresse de lui même. Car „la nouveauté des grands hommes ne cesse jamais”.

⁴⁴ N. Iorga, *Oameni cari au fost*, I, p. 223—224.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 225.

⁴⁶ Idem, *Sfaturi pe întuneric*, I, București, 1936, p. 198—204.

⁴⁷ Idem, *Gînduri și sfaturi*... București, 1905, p. 193.

CRIZA DIN ANUL 1915 A PARTIDULUI CONSERVATOR

DE

I. CĂPREANU

În viața politică a României de la începutul secolului al XX-lea, un loc important îl ocupă partidul conservator. Un studiu care să se ocupe de activitatea și evoluția sa în această perioadă este de natură să contribuie la clarificarea rolului acelor factori care au dus la dispariția partidului politic al moșierimii.

Partidul conservator care a fost, alături de partidul național-liberal, cel mai vechi partid politic al României moderne, s-a constituit încă în perioada frământată a evenimentelor ce puneau temeliile statului național, în momentul când forțele reacționare — clasa latifundiilor — a pierdut o parte însemnată a privilegiilor și au apărut instituții ale societății moderne. Ca o reacție la aceste adânci prefaceri sociale și politice, moșierimea și-a regrupat forțele, iar din elementele vechilor grupări politice ale acestei clase s-a constituit partidul conservator¹. În decursul istoriei, el a îndeplinit rolul de apărător al intereselor marilor proprietari de pământ și al menținerii relațiilor de producție feudale, frînând într-o importantă măsură procesul de industrializare și de dezvoltare capitalistă a țării. Pe această linie, doctrina conservatoare se afirma în mod deschis „potrivnică progresului prin salturi”².

La începutul secolului al XX-lea, ca urmare a marilor prefaceri și mutații în structura socială, mai cu seamă sub influența dezvoltării forțelor de producție capitaliste și a răscoalei din 1907, în sinul partidului conservator se adâncesc contradicțiile dintre diferite grupări, se resimte tot mai puternic acțiunea elementelor burgheze din acest partid și are loc o anumită schimbare de doctrină și program. Această evoluție programatică a dus la o apropiere doctrinară vizibilă între cele două partide fundamentale ale vieții politice românești. Denumirile de „partid conservator” și „partid liberal” erau denumiri care nu corespundeau întocmai fondului. Sub impulsul necesităților politice, partidul conservator a trecut cîte odată la aplicarea unor principii ale liberalismului burghez, după cum, adeseori s-a constatat că în partidul liberal, existau și tendințe conservatoare ce se afirmau cu deosebire în privința menținerii marii proprietăți funciare. Alexandru Marghioloman, unul din doctrinariii acestui partid, menționa în ședința Camerei din decembrie 1914, că „partidul conservator a luat forma lui modernă, iar conservato-

¹ A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice în România*, vol. I, București, 1910, p. 126.

² „Epoca” an. XXII, nr. 137 din 21 mai 1915, p. I.

rismul nu înfățișează interesele numai ale unei clase și că repudiază filiațiunile istorice, ca singură legitimare a partidului”³.

Această afirmație confirmă că în capitalism „reclama politică induce în eroare incomparabil mai multă lume, iar demascarea ei este cu mult mai anevoioasă, minciuna menținându-se în acest domeniu cu mult mai multă tenacitate. Denumirile partidelor... sînt uneori alese pentru a servi de reclamă, iar „programele” lor sînt întocmite de cele mai multe ori pentru a păcăli publicul”⁴. Așa cum în partidul conservator s-a dezvoltat o grupare burgheză, tot așa și în partidul național liberal exista un număr de însemnați proprietari de pămînt, ca, de exemplu, D. A. Sturza, sau chiar familia Brătenilor.

În forma lui așa-zis modernă, partidul conservator a căutat să se acomodeze și să se adapteze — și într-o oarecare măsură a reușit — la transformările economico-sociale din istoria țării noastre. Cu toate acestea, partidul conservator rămîne pînă la primul război mondial pivotul politic cel mai important al marilor proprietari funciari. Acordul care și l-a dat la adoptarea legii învoielilor agricole și pentru înființarea și funcționarea Casei Rurale s-a datorat faptului că, prin aceasta, marea proprietate nu era amenințată. Orientarea în această privință era un aspect al coalizării forțelor politice ale burgheziei și moșierimii împotriva maselor populare, al întăririi simbiozei dintre aceste două clase, ca urmare a creșterii avîntului revoluționar în rîndul proletariatului și al țărănimii. Este elocventă în această privință afirmația din Cameră a lui Petre Carp că atunci cînd ia apărarea mării proprietăți „n-o ia ca mare proprietar, ci ca om politic, care se ocupă de așezăminte din țara lui. Marea proprietate îndeplinește astăzi, pentru motivele care vi le-am spus și pe care cu plăcere le văd adoptate și de domnul Alimănișteanu, reprezentantul liberalilor, o funcție socială”⁵.

În momentul cînd la ordinea zilei se punea tot mai presant înfăptuirea reformei agrare, în toamna anului 1913, se încearcă o adaptare doctrinară pentru a da vlagă unui partid lipsit de vitalitate, prevăzîndu-se în program unele mențiuni prin care se acredita ideea că marea proprietate nu trebuia desființată în România, decît pe măsură ce se putea realiza cultura mare prin asociația proprietarilor mici. Prin urmare, după concepția conservatoare, nu trebuia început cu exproprierea, ci prin întemeierea asociațiilor de cultură în care țărănimia să-și găsească rostul de existență, fără să stingherească mersul implacabilelor legi economice ce acționau în orînduirea existentă atunci și căroră agricultura le era supusă.

În esență, apărarea mării proprietăți funciare, pe de o parte, și atitudinea refractară față de măsurile de transformare revoluționară a societății, pe de altă parte, au constituit fundamentul doctrinal care a stat la temelia tuturor programelor partidului conservator de la începutul secolului al XX-lea, cu adaptările ce au fost întreprinse la noile condiții economice, sociale și politice ale României.

Existența unei pleiade de intelectuali și oameni politici de valoare, care s-a încastrat în acest partid ca: Titu Maiorescu, Darbu Delavrancea, P. P. Carp, S. Mehedinți, C. Olănescu, N. Filipescu, C. C. Arion și alții i-au oferit o anumită strălucire de suprafață, dar nu i-au dat forța de care avea nevoie în luptele politice și nici convingerea necesară în raporturile cu masele populare.

Pentru a putea găsi din multitudinea de factori elementele esențiale ale crizei, resorturile luptei de opinii și divergențele ce s-au adîncit în sînul său la congresul partidului conservator din 1915, consecințele fatale ce au urmat pentru evoluția ulterioară a acestui partid, se impune prezentarea luptei fracționiste și a situației din partid care a precedat ținerea congresului.

³ *Dezbaterile Adunării Deputaților, 1914—1915*, nr. 7 din 5 decembrie 1915: p. 16.

⁴ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 21, Editura politică, București, 1963, p. 288.

⁵ *Dezbaterile Adunării Deputaților, 1908—1909*, București, nr. 59 din 12 martie 1909, p. 781.

Sfârșitul secolului al XIX-lea și primele două decenii ale secolului al XX-lea se caracterizează pentru viața internă a partidului conservator prin dese regroupări, căutări de direcție programatică și tendințe de adaptare doctrinară la transformările ce aveau loc în structura social-economică, ca urmare a extinderii relațiilor de producție capitaliste din economia României. Un moment semnificativ în această privință îl constituie desprinderea din partidul conservator, în februarie 1908, a grupării din jurul lui Take Ionescu, care a format partidul conservator-democrat, și care nu s-a deosebit în esență de partidul pe care îl părăsise. După cîteva ani de frământări și lupte interne de partid, în toamna anului 1912, se produce ruptura dintre trei fruntași ai partidului conservator: între Petre Carp și Titu Maiorescu, pe de o parte, și între Petre Carp și Alexandru Marghiloman, pe de altă parte. Vechiul șef și doctrinar al partidului conservator, Petre Carp, a pierdut atunci „doi vechi prieteni, suferind două mari și dureroase decepții”⁶. Mai tirziu instabilitatea acestui partid s-a adîncit.

În cea de a doua jumătate a anului 1913, sub impulsul situației interne și al evenimentelor externe s-a accentuat din nou criza din partidul conservator. Moartea lui Gh. Gr. Cantacuzino — unul din cei mai vechi conducători ai acestui partid —, înăsprirea relațiilor dintre Petre Carp și Titu Maiorescu⁷, care au dus la demisia lui Petre Carp de la șefia partidului conservator precum și evoluția discuției din partid cu privire la reforma agrară și introducerea votului universal au determinat accentuarea continuă a disensiunilor dintre personalitățile care reprezentau diversele tendințe orientative cu caracter programatic.

Căderea guvernului conservator condus de Titu Maiorescu la 13 ianuarie 1914, urmată la cîteva luni de demisia lui Maiorescu și de la șefia partidului conservator, a impus ținerea unui congres la care au avut loc schimbări de doctrină și de program și alegerea, la 18 iunie 1914, a lui Alexandru Marghiloman ca șef al partidului⁸.

Presimțind că situația externă a României poate deveni gravă, regele Carol I s-a chemat pe Titu Maiorescu căruia i-a exprimat dorința ca partidul conservator să fie reîntregit. Maiorescu ajunsese la o înțelegere cu Take Ionescu, manifestînd totodată grijă de atitudinea lui Petre Carp și a lui Nicolae Filipescu, care se împotriveau reunirii grupărilor conservatoare.

Izbucnirea primului război mondial, găsind partidul conservator divizat în mai multe grupări și cu puterile zdruncinate, a avut ca urmare — pe lângă alte consecințe din viața politică a României — și adîncirea crizei cronice din partidul conservator, care s-a accentuat, cu deosebire, sub influența desfășurării evenimentelor internaționale, ce se adăugau luptelor politice generate de problematica factorilor economico-sociali interni. Vechile tendințe și grupări conservatoare s-au aliniat în două mari grupări politice, ce reprezentau două curente opuse — în același partid dar neomogene — determinate de cele două grupări ale marilor puteri imperialiste angajate în conflagrația mondială.

Accentuarea deosebirilor de vederi între grupările conservatoare pornea de la necesitatea ca partidul conservator să sprijine intrarea României în război de partea Antantei sau a Puterilor Centrale ori să păstreze neutilitatea. P. P. Carp rămăsese singur din conducerea partidului care susținea inflexibil punctul de vedere ca România să intre în acțiune de partea Puterilor Centrale; Nicolae Filipescu, împreună cu un grup de adepți, era pentru intrarea în război de partea Antantei, iar Alexandru Marghiloman cu o bună parte a comitetului executiv se situa pe poziția rămîinerii țării în neutralitate, dar neutralitatea lui Alexandru Marghiloman era colorată de un pronunțat germanofilism. Gruparea marghilomanistă da dovadă însă de multă inconștiență⁹. Situația din partidul conser-

⁶ C. Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, vol. IV, București, Editura „Universul”, 1933, p. 97.

⁷ *Ibidem*, p. 98.

⁸ Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., Fondul nr. 104, dosar nr. 8587, fila 581.

⁹ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. X, București, 1939, p. 319.

vator rezultă cu elocvență din cele menționate de Constantin Argetoianu care relatează în memoriile sale că „în partidul conservator în materie de politică externă, deosebirea era numai de nuanță: eram toți pentru intrarea în război împotriva Puterilor Centrale și pentru dezrobirea Ardealului, dar unii voiam intrarea imediată în război, pe cînd minoritatea voia să mai așteptăm și să ne alegem momentul. În materie de politică internă, majoritatea era cu mine împotriva oricărei colaborări cu Take Ionescu, care susținea exproprierea”¹⁰.

Sub influența lui Nicolae Filipescu, Alexandru Marghiloman, președintele comitetului executiv al partidului conservator, a convocat comitetul executiv, în toamna anului 1914, și, forțat de împrejurări, a declarat că este pentru ieșirea din neutralitate și pentru realizarea unității naționale. În moțiunea adoptată, era menționat: „...Comitetul Executiv al partidului conservator, ascultînd expunerea făcută de președintele partidului, expunere care corespunde cu totul năzuințelor partidului și sentimentului țării, arată deplină încredere în direcțiunea dată de șeful său”¹¹. Aceasta însemna un pas spre înțelegere în partidul conservator¹².

Problemele care s-au ivit în viața politică a României ce s-au adăugat demisiilor succesive de mai înainte de la șefia partidului, a lui P. P. Carp și a lui Titu Maiorescu și retragerea acestora din politica activă au fost factori hotărâtori care au dus la reînceperea discuțiilor și fricțiunilor din conducerea partidului și la o nouă fază mai agravată a crizei.

La scurt timp după izbucnirea primului război mondial, cînd în fruntea partidului se afla Alexandru Marghiloman¹³, partidul conservator era divizat în fapt, fără să se recunoască oficial și fără să se fi hotărît aceasta într-un organ reprezentativ, în două grupări opuse: a lui Nicolae Filipescu și cea a lui Alexandru Marghiloman, în legătură cu atitudinea privitoare la reformele propuse de liberali — votul universal și improprietățile țăranilor — dar cu deosebire în legătură cu politica externă a României. Pe lîngă toate acestea, partidul conservator era uzat după trei ani de guvernare, care au constituit o perioadă de fricțiuni și lupte fracționiste în sinul său, iar perspectiva unei lungi opoziții nu-i oferea certitudinea consolidării rîndurilor sale și a situației în cercurile politice românești¹⁴.

Acestea au contribuit ca echilibrul relativ stabilit în partidul conservator să fie de scurtă durată. După declarațiile categorice ale lui Al. Marghiloman, făcute în noiembrie 1914, prin care se afirma că se menține încă pe punctul de vedere în politica externă a neutralității României, stabilit în consiliul de coroană de la Sinaia, la 3 august 1914, se accentuează deosebirile de nuanță în poziția unor fruntași ai partidului față de problemele politice la ordinea zilei și în privința atitudinii României față de intrarea în războiul mondial.

Agitația propagandistică liberală în legătură cu reformele propuse în parlament și cu privire la modificarea Constituției, intensificarea activității proantant-

¹⁰ Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., Fondul nr. 104, dosar nr. 8587, fila 593.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Constantin Argetoianu, fruntaș conservator din acel timp, notează în însemnările sale că „...încă cu mulți ani în urmă și sub felurite aspecte se manifesta între Marghiloman și Filipescu o completă incompatibilitate de sentimente, idei și maniere, la care se mai adăuga și chestiunea șefiei în partid. Marghiloman ținea la șefie din cauza onoarei, nevoind să-și piardă situația de factor constituțional, iar Filipescu nu recunoștea nici o disciplină în partid și nu-i convenea de cîte ori vedea pe Marghiloman afirmîndu-se ca șef”. (Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., Fondul nr. 104, dosar nr. 8587, fila 580).

¹³ Titu Maiorescu, considerîndu-și misiunea politică încheiată după pacea de la București, socoti că este momentul să se retragă de la șefia partidului, lăsînd locul lui Alexandru Marghiloman. El pleacă în Germania, sub pretextul de a-și trata soția bolnavă, Aneta Maiorescu (născută Rosetti).

¹⁴ Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., Fondul nr. 104, dosar nr. 8586, fila 219

tiste a liderilor partidului conservator-democrat și a partidului naționalist-democrat precum și schimbarea de orientare a monarhiei în politica internă față de partide și în politica externă, o dată cu proclamarea noului rege, Ferdinand, au creat condiții pentru ca gruparea lui Nicolae Filipescu să înceapă o luptă hotărâtă în vederea înlăturării lui Alexandru Marghiloman de la șefia partidului și pentru a imprima în politica externă linia intrării imediate în război alături de puterile Antantei pentru realizarea unității naționale.

Deși rădăcinile conflictului și ale decăderii acestui partid erau cu totul altele, pretextul invocat din partea lui Nicolae Filipescu a fost îndrumarea necorespunzătoare a politicii externe și atitudinea față de intrarea României în război a șefului partidului conservator, Alexandru Marghiloman.

Între Alexandru Marghiloman și Nicolae Filipescu, ambii mari moșieri, era o veche incompatibilitate de sentimente, idei și maniere la care se adăuga și chestiunea șefiei în partid.

Acțiunea împotriva lui Marghiloman a fost aleasă cu multă dibăcie deoarece o luptă dusă exclusiv pentru răsturnarea de la șefie ar fi avut ca rezultat regruparea marii majorități a partidului în jurul lui Alexandru Marghiloman, iar consecințele destrămării partidului conservator ar fi căzut pe seama lui Nicolae Filipescu. Marghiloman este atacat pe tema germanofiliei, a împingerii României în brațele Puterilor Centrale, a nepriceperii intereselor naționale și a ostilității lui în partid față de o acțiune pentru eliberarea Transilvaniei, sporind astfel prestigiul și influența lui Nicolae Filipescu¹⁵.

Trebuie remarcat că la începutul anului 1915, nu numai în partidul conservator, dar și în opinia publică românească era cristalizat un pronunțat curent pentru intrarea în acțiune împotriva Puterilor Centrale.

După întoarcerea din străinătate a fruntașului conservator Constantin Argetoianu, președintele cercului de studii al partidului, încep cu concursul acestuia ostilități pe față, împotriva lui Marghiloman, prin propunerea făcută de Mișu Cantacuzino lui Iancu Lahovary de a primi șefia partidului conservator.

Gruparea din partid ostilă lui Alexandru Marghiloman a stabilit ca propunerea pentru alegerea lui Iancu Lahovary ca șef al partidului să fie prezentată din partea familiei Cantacuzino, deoarece cantacuziniștii jucau în partidul conservator un rol însemnat. Boieri multimilionari și cu tradiții în partid, aceștia erau reprezentanții tipici ai decăderii clasei boierești, dar, totodată, și ai nepriceperii ei în politică.

Desfacerea partidului conservator era însă un fenomen obiectiv, corespunzător procesului economico-social ce se petrecea în sinul clasei moșierești pe care, în genere, o reprezenta acest partid politic. Acțiunea lui Mișu Cantacuzino — așa cum a rezultat din evoluția conflictului intern — a grăbit și a ușurat acest proces, propunându-l pe Iancu Lahovary ca șef al partidului. Iancu Lahovary, în conflictul dintre Filipescu și Marghiloman, a fost de partea lui Marghiloman, deși, în august-septembrie 1914, a cerut intrarea în război de partea Antantei¹⁶. L-a susținut în comitet pe Alexandru Marghiloman cât timp acesta, cel puțin, nu trecuse de la politica neutralității la politica intervenției, alături de Puterile Centrale.

Unul din liderii cei mai influenți ai partidului, Constantin Argetoianu, a rămas de partea lui Nicolae Filipescu, dar a păstrat contactul cu Marghiloman, ca șef al partidului, deoarece Argetoianu era în fruntea cercului de studii al partidului conservator, fiind obligat prin această funcție să aibă relații de partid cu acesta¹⁷. Un alt lider influent al conservatorilor, Basarab Brîncoveanu, care a intrat în politică la liberali, dar s-a despărțit de ei și s-a înscris la conser-

¹⁵ „Democrația“, revista cercului de studii a partidului național liberal, an. III, nr. 6 din 15 iunie 1915.

¹⁶ Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., Fondul nr. 104, dosar nr. 8587, fila 594.

¹⁷ *Ibidem*, fila 598.

vatori în urma proclamării de către I. I. C. Brăteanu a necesității exproprierii rurale, era, împreună cu Paul Greceanu, de partea politicii intervenționiste a lui Nicolae Filipescu, ca România să intre în războiul mondial alături de Antantă.

Trebuie remarcat că în disputa politică din partidul conservator — care avea legături doar cu o pojghiță subțire de înstăriți de la sate și orașe — membrii de rând pe care se sprijinea în campaniile electorale nu contau și nici nu se ținea seama de opiniile acestora. Problemele fundamentale ale situației maselor populare nu erau abordate, iar cele două tabere din conducerea partidului, care și-au atras liderii din fruntea organizațiilor județene, exprimau concepțiile și mentalitatea politică a acelorași forțe sociale în descompunere, apărind relațiile de producție feudale. Dacă existau, pe lângă ambițiile personale, și unele probleme de principiu, acestea erau în domeniul orientării în politica externă.

De aceea, în criza partidului conservator, care a izbucnit de astă dată mai fervent decât cele precedente, erau interesate, într-o însemnată măsură, cercurile politice din cele două grupări de state imperialiste beligerante, iar acestea au contribuit și ele la adâncirea ei, la deznodământul fatal la care s-a ajuns pentru acest partid¹⁸.

Anumite personalități din partid, conștiente de iminența sciziunii din partidul conservator, încearcă în aprilie 1915 o acțiune de împăcare, dar fără rezultate. Constantin Argetoianu, ca președinte al cercului de studii al partidului, propune lui C. Arion, apropiat lui Marghiloman, să treacă la organizarea unor banchete, în cadrul cercului de studii la care să participe reprezentanții ambelor grupări. Era convins — o spunea cel puțin — că Marghiloman „...juca teatru, că germinofilia lui era prefăcută și că la momentul oportun își va arăta el adevăratele sentimente”¹⁹.

În seara zilei de 11 aprilie 1915 este organizată o recepție la care iau cuvântul Constantin Argetoianu și Costică C. Arion, care au vorbit în favoarea filipescanilor în fața unui auditoriu compus aproape exclusiv din marghilomaniști. Recepția n-a avut nici un efect politic, ambele tabere rămânând pe pozițiile lor, iar pentru cercul de studii a fost ultima sa manifestare politică, căci la scurt timp s-a desființat²⁰.

În urma acestei situații create în partid, Alexandru Marghiloman a convocat pentru 13 aprilie 1915 ședința comitetului executiv, însă Nicolae Filipescu nu participă²¹. În această ședință și apoi în mai multe numere ale ziarului „Steagul” — publicație a grupării sale — Alexandru Marghiloman a expus „punctul său de vedere” în politica externă (expectativă înarmată), exprimat și mai înainte, afirmând că e gata să plece, dacă politica sa nu este aprobată de comitet, dar în caz contrar, cere să fie scutit de orice tutelă”²².

A doua zi, la 14 aprilie 1915, mandatarii stabiliți de comitetul executiv au adus lui Marghiloman cuvântul din partea lui Filipescu, care consta în înlocuirea lui Marghiloman cu un comitet format din Alexandru Marghiloman, Iancu Lahovary și Nicolae Filipescu. Marghiloman respinge însă propunerea fără a o discuta. Filipescu a cerut lui Marghiloman să declare public că e pentru o intrare imediată în război contra Puterilor Centrale sau să-și dea demisia. Această propunere a fost însă refuzată net de Marghiloman, care a declarat că și „simpatiile lui mergeau în aceeași direcție ca ale lui Filipescu, dar că politica era politică și nu simpatie” și că înțelegea să-și mențină intactă întreaga lui libertate de acțiune²³. În acest caz, Nicolae Filipescu propune convocarea comitetului consultativ al partidului, unde Marghiloman era în minoritate și pe care nu-l con-

¹⁸ „Lupta zilnică”, an. XI, nr. 119 din 24 mai 1915, p. I.

¹⁹ Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., Fondul nr. 104, dosar nr. 8787, fila 610.

²⁰ „Epoca”, an. XXII, nr. 136 din 20 mai 1915, p. 3.

²¹ Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., Fondul nr. 104, dosar nr. 8587.

²² *Ibidem*, fila 722.

²³ *Ibidem*, fila 625.

vocase de mult timp, iar Alexandru Marghiloman cere convocarea comitetului executiv, unde dispunea de o mică majoritate.

Ca urmare a acestor acțiuni, situația s-a complicat în partid, iar lupta dintre filipescani și marghilomaniști se intensifică. Nicolae Filipescu publică un articol în ziarul grupării sale „Epoca”, prin care anunță că Italia a semnat o convenție pentru intrarea ei în război alături de Franța, Anglia și Rusia²⁴. În presa grupării lui Filipescu ca și în ziarele takiste se desfășoară o zgomotoasă campanie pentru intrarea României în război alături de Antanta. Pe lângă aceasta, „Epoca” începe o campanie propagandistică pentru compromiterea lui Marghiloman.

Filipescanii manevrează pentru a-și crea majoritatea în comitetul executiv și la clubul conservator din București, pentru a înlătura astfel pe Marghiloman pe căi legale. Pe de altă parte, Barbu Delavrancea încearcă să-l propună pe Nicolae Filipescu la șefia partidului, dar acesta refuză. Iancu Lahovary, convingându-se că șefia lui Marghiloman nu poate rămâne fără ruptura partidului, propune să se revină la șefia lui Titu Maiorescu. Alexandru Marghiloman nu s-a opus, deoarece prin retragerea lui Titu Maiorescu de la șefia partidului, a venit el la conducere, dar Maiorescu refuză și el.

În urma tratativelor dintre șefii celor două grupări din partidul conservator, în ziua de 13 mai, în locuința lui Iancu Lahovary are loc ședința comitetului consultativ în care Alexandru Marghiloman acceptă toate condițiile propuse, mizând pe înfrângerea filipescanilor la congres. Se stabilesc datele de 18 mai pentru ședința comitetului executiv, iar pentru congresul partidului conservator, ziua de 19 mai 1915.

Cei hotărâți să-l înlătore pe Marghiloman au venit în ziua de 18 mai la clubul conservator din București pentru ședința comitetului executiv, sub influența marilor manifestații din ajun în favoarea Italiei care intrase în război²⁵. Adepții intrării în acțiune erau cu toții convinși că intrarea Italiei în luptă va pune capăt războiului și că sosise momentul ca pînă la intrarea României în război să fie înlăturați aceia care pentru apărarea intereselor Puterilor Centrale rețineau România în neutralitate²⁶.

În ședința comitetului executiv, singurul care a fost mai obiectiv și care a vorbit mai mult de atitudinea ce trebuia să adopte România în conflictul european decît de Marghiloman a fost Titu Maiorescu. Acesta a enunțat părerea că România avea mult de pierdut intrînd în rîndul țărilor beligerante și puțin de cîștigat, cu atît mai mult cu cît nu se știa de ce parte vor cădea sorții victoriei și că, în tot cazul, pentru multă vreme încă expectativa era cea mai bună politică a guvernului român; el a încheiat prin a susține șefia lui Marghiloman. Ultimele cuvinte ale lui Maiorescu au fost acoperite de strigăte din gruparea filipescană.

Marghiloman a părăsit lucrările comitetului executiv. Membrii rămași, fiind în număr de 34 și constituind majoritatea din 65 întruniți, continuă ședința. Filipescu a apreciat dezertarea lui Marghiloman de la toate îndatoririle sale ca o „demisie” și a cerut proclamarea lui Iancu Lahovary ca șef al partidului.

După ce a fost adoptată această hotărîre, partidul conservator, chiar în ajunul congresului, s-a rupt în două, iar mai tirziu ireversibil s-a prăbușit²⁷.

Constantin Argetoianu, în amintirile sale, notează că „...principalii protagoniști ai acestei scurte drame, mi s-au arătat în acea zi cu toată goliciunea lor sufletească și, dacă ași fi avut vreo iluzie de pierdut, ași fi pierdut-o în acea nenorocită ședință. Cu silueta lui de „Maitre d'hotel” parizian, scrobît și corect, Marghiloman manipula foaia de prezență ca o listă de bucate și tot însemna pe ea. În afară de grija votului, nimic nu era de citit în ochii lui, fiindcă nimic nu era în sufletul său, afară de ambițiunea „de a fi” și „de a ajunge”. Războiul,

²⁴ Arh. St. București, Fondul Casa Regală, dosar nr. 32, fila 26.

²⁵ Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., Fondul nr. 104, dosar nr. 8587, fila 652

²⁶ *Ibidem*, fila 660.

²⁷ *Ibidem*, fila 662.

soarta României, Ardealul și chiar partidul conservator, cu toate nădejile lui erau pentru dînsul Hecuba, vorba lui Carp²⁸, iar „Filipescii” semăna cu acele instrumente cu claviatură redusă, pe care nu pot răsuna mai multe game deodată. Ca pentru toți turbații, orizontul lui era strîmt, iar temeramentul său îl împingea să-l mai micșoreze încă prin violența cu care se arunca asupra amănuntului în desfășurarea unei acțiuni... Marile nădejdi înaripate părăsiseră sufletul lui Nicolae Filipescu și cedase locul unui singur gând de ură — răpunerea dușmanului ce sta în fața lui”²⁹.

În acest moment de apogeu al crizei conservatoare, o acțiune mai hotărâtă s-ar fi așteptat din partea lui Titu Maiorescu, cu o mare autoritate în viața politică și în lumea intelectualilor din acea vreme. Dar Maiorescu nu a întreprins nimic. Admirația pentru Maiorescu — notează același Constantin Argetoianu, participant la această dramă a partidului, care l-a considerat pe Maiorescu drept omul cel mai de seamă atunci din România — a durat pînă ce am dat de el în politică”³⁰.

Situația s-a agravat în așa măsură ca urmare a faptului că în ultimele luni, înainte de scindarea partidului conservator, Marghiloman a comis o greșeală fundamentală în lupta pentru menținerea șefiei partidului. Ațutudinea tactică din decembrie 1914 privind politica externă a României n-a mai fost continuată, el și-a colorat neutralitatea printr-un germanofilism prea vădit care nu putea fi negat. Părăsind clubul conservator, marghilomaniștii s-au măturisit singuri în dizidență, fiind și ca număr în minoritate în partidul conservator.

După ședința comitetului executiv, filipescanii iau măsuri pentru paza clubului conservator din Capitală, unde majoritatea era de partea lui Nicolae Filipescu și pentru pregătirea congresului de a doua zi. Paza clubului a fost încredințată lui Constantin Argetoianu. Marghilomaniștii se simțeau în minoritate în Capitală și de aceea nu au întreprins nimic. La congres, Marghiloman spera la un succes, dispunind de o mică majoritate cu sprijinul delegaților din provincie.

Congresul convocat s-a ținut în ziua de 19 mai 1915, în sala „Liedertafel” din București, situată în strada Academiei, lângă clubul conservator și a avut ca scop alegerea șefului partidului conservator.

La congres, Iancu Lahovary era încadrat la masa prezidențială de bătauși filipescani, iar în primele două rinduri din față au fost așezați toți reprezentanții acestei grupări. Nicolae Filipescu, C. Olănescu, M. Deșliu și Barbu Delavrancea așteptau într-o încăpere separată desfășurarea evenimentelor³¹. În stradă continuau huiduielile și încăierarea generală dintre cele două tabere adverse, ceea ce a împus intervenția sergenților de stradă, plasați în pasajul Comedia, pentru stabilirea ordinii.

Congresul nu s-a putut deschide din cauza tumultului pe care-l făceau participanții. Învălmășeala s-a produs în jurul unei moțiuni semnată de peste 200 de marghilomaniști în favoarea șefului lor³².

Într-un moment de liniște, Marghiloman a propus ca, avîndu-se în vedere că lucrările congresului nu pot continua, reprezentanții celor două grupări să se întâlnească într-o cameră separată pentru găsirea unei modalități de împăcare. Se retrag mai întîi Nicolae Filipescu, Titu Maiorescu, Alexandru Marghiloman și Iancu Lahovary, apoi sînt chemați și ceilalți membri ai comitetului consultativ. S-a hotărît să se pună capăt conflictului din partid, ridicîndu-se ședința

²⁸ Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., Fondul nr. 104, dosar nr. 8587, fila 686.

²⁹ *Ibidem*, fila 665.

³⁰ *Ibidem*, fila 668.

³¹ În sala „Liedertafel”, C. Argetoianu, din însărcinarea grupării filipescane, a introdus în cursul nopții 100 de lucrători din sectorul negru de-ai bătaușului Poenar Bordea, sub pretextul amenajării tribunei și a estradei, cu ordinul de a împiedica să intre în sală cei care n-aveau bilet de la el, adică marghilomaniști. Iancu Lahovary a fost instalat în fotoliul prezidențial încă de la orele 5 dimineața.

³² „Adevărul”, an. XXVIII, 20 mai 1915, p. III-a.

congresului, fiecare parte urmînd să-și publice moțiunea sa, ceea ce însemna confirmarea ruperii partidului în două grupări dizidente.

Considerînd că era de partea sa partidul conservator cu majoritatea membrilor săi, Alexandru Marghiloman, într-un articol publicat după congres în ziarul său „Steagul” a pretins că are o moțiune semnată de 206 membri din cei 315 care au participat³³. La cîteva zile după congres, care n-a adoptat nici o hotărîre, rămînînd valabile hotărîrile comitetului executiv din 18 mai, a apărut în ziarul „Epoca” manifestul semnat de către Iancu Lahovary ca șef al partidului, care chema la unitate pe toți conservatorii³⁴. În mina grupării filipescane rămăseseră organele centrale ale partidului, comitetul consultativ și comitetul executiv, prin urmare, întreaga conducere a partidului. Șefia lui Iancu Lahovary a ținut mai puțin de o lună, de la 18 mai la 14 iunie, adică pînă la moartea acestuia, după care urmează la șefie Nicolae Filipescu.

După congresul conservatorilor din mai 1915, situația politică se complică. În cercurile politice din România se cristaliza în acest timp tot mai evident opinia că deznodămîntul conflictului mondial va duce la prăbușirea Austro-Ungariei.

Acest fapt era reflectat de ziarul social-democrației române „Lupta zilnică” din 13 iunie 1915 care scria că „...Din frămîntările trecutului s-a zîmuls principiul național ca singura bază de existență a vieții de stat. Puterea lui a dirigit evenimentele lumii cu legi implacabile. Aceste legi au biruit pe de-a-ntregul și au clătinat temelile imperiului hermafrodit. Prăbușirea se ivește pe orizont. Se anunțase de mult la Sadova, la Solferino, Königsraetzel”. În acest context al situației internaționale, se încearcă fuziunea între partidul conservator și partidul conservator-democrat, redactîndu-se o moțiune a parlamentarilor conservatori și conservator-democrați în care se afirmă printre altele că „...Subsemnații senatori și deputați ai partidelor conservator și conservator-democrat, considerînd că în ziua de astăzi deasupra tuturor chestiunilor de politică internă și a tuturor deosebirilor de partid stă chestiunea îndeplinirii idealurilor și aspirațiilor naționale ale României, asupra atitudinii și datoriilor ce se impun României în actualele împrejurări, adică intrarea în acțiune alături de puterile împătritei înțelegeri (inclusiv Italia n.n.s.), pentru realizarea aspirațiilor noastre naționale, declarăm că am convenit a lucra împreună în toate chestiunile relative la politica externă a României și că rugăm pe șefii noștri Iancu Lahovary și Take Ionescu ca să facă toate sforțările pentru aducerea la îndeplinire a politicii afirmate de domniile lor și aprobată cu desăvîrșire de noi”³⁵.

Documentul este primul pas spre fuziunea dintre partidul conservator și conservator-democrat, fuziune care nu s-a desăvîrșit statutar niciodată, iar în fapt o anumită comuniune de acțiune a existat mai încheagată numai după moartea lui Nicolae Filipescu și după dezastrele înregistrate pe fronturi în toamna anului 1916. Despre principii doctrinare nici nu mai era vorba, toate formele organizatorice și programul adoptîndu-se sub imperativul momentului.

Cît privește activitatea lui Alexandru Marghiloman, după ieșirea sa din partidul conservator, el a mai sperat la o împăcare și la o redobîndire a șefiei întregului partid, cît timp a trăit Iancu Lahovary; dar în ceea ce privește împăcarea cu Nicolae Filipescu el n-avea nimic de sperat; a închiriat la puțin timp după congres un apartament în piața teatrului din București, organizînd un club, apoi a convocat prima întrunire la Iași, unde atmosfera era pregătită de prietenii săi germanofili, P. P. Carp și C. Stere³⁶.

³³ „Steagul”, din 25 mai 1915.

³⁴ „Epoca”, an. XXII, nr. 137, din 21 mai 1915, p. I.

³⁵ Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., Fondul nr. 104, dosar nr. 8587, fila 718.

³⁶ *Ibidem*, fila 754.

Nicolae Filipescu și Mitică Greceanu au făcut tot ce le-a stat în putință să saboteze întrunirea marghilomaniştilor de la Iași. Întrunirea marghilomanistă a rămas însă fără importanță pentru soarta partidului conservator³⁷.

De slăbiciunea și criza conservatorilor a profitat guvernul liberal. În presa liberală, printr-o abundență de articole, se susținea cu ironie dar și cu o anumită semnificație că în timp ce se desfășura conflictul european, în România avea loc „războiul conservator”³⁸.

Congresul partidului conservator din 1915, care în fond nici măcar n-a ajuns la votarea unei moțiuni, n-a făcut decît să dovedească falimentul partidului și al ideii conservatoare în țara noastră.

Intrarea României în primul război mondial și perioada ostilităților pe teritoriul țării noastre a însemnat adîncirea fărîmîtării politice și organizatorice a conservatorilor, o tot mai slabă activitate a resturilor de grupări conservatoare. Intervențiile politice conservatoare mai importante, în acțiunile de politică externă sau în unele dezbateri de politică internă, s-au făcut în conformitate cu opiniile mai mult sau mai puțin independente ale acestora.

De la criza din 1915, care l-a rupt în două, partidul conservator nu s-a mai prezentat unitar și cu un program de acțiune în viața politică a României. Criza din 1915 este momentul cînd s-au difuzat ultimele forțe ale acestui partid în drumul lor ireversibil al dispariției treptate. Grupări conservatoare locale, sau ca organizații pe întreaga țară, s-au menținut și după primul război mondial, dar s-au pierdut în constelația partidelor burghezo-moșierești efemere, fiind lipsite de vitalitate ca și clasa pe care continuau să o reprezinte încă³⁹.

Astfel din curențele care au existat în vechiul partid conservator, creîndu-se mai multe grupări politice, în timpul campaniei electorale din 1922 au participat la alegeri: Partidul Conservator-Progresist, Partidul Conservator-Independent, Grupul Conservator Unionist⁴⁰.

Criza acută care a răbufnit fatal în 1915, în care nu erau în joc deosebiri fundamentale de principiu și care a luat forma unei deosebiri de vederi într-o chestiune de politică externă, punînd față în față persoane din conducerea partidului conservator, concretizează în mod real curențele ce tulburau de peste 30 de ani viața acestui partid; era o puternică manifestare de descompunere a unui organism ce nu mai avea viață prin el însuși și care nu mai trăia decît grație creditului său din trecut.

³⁷ Sînt sugestive, în această privință, următoarele versuri dintr-o poezie satirică publicată de filipescani în ziarul „Epoca”, prin care era reflectată dezorîncea și lipsa de orientare din partidul conservator după congresul din mai 1915, dar și tendința spre Puterile Centrale a grupării lui Alexandru Marghiloman:

„Plecă-am de la București
Prin via Marășești,
În cap cu Herr Marghiloman,
La Iași să ținem un congres,
Din tot ce-i mai ales,
În țară și în Univers.
Al lui von Busche, scump vechil
Ilustrul Arion Virgil
Înșiruite stau pe mese,
Din toate se găsesc din plin,
Parcă plătea domnul Czernin”.

(Arhiva Centrală a C.C. al P.C.R., Fondul nr. 104, dosar nr. 8587, fila 627).

³⁸ „Universul” din 21 mai 1915.

³⁹ *Politics and Political parties in Roumanie...* 1936, International Reference Library Publishings Co, London, p. 104.

⁴⁰ „Viața Românească”, an. XIV, 1922, nr. 9, septembrie.

Lipsite de o linie politică bine determinată, neavînd un program de guvernare și nici o doctrină întineritoare care să țină seama de marile transformări sociale ce au avut loc în țară și de noul raport al forțelor de clasă, aceste grupări au dispărut o dată cu personalitățile care le-au menținut existența. Decăderea treptată și apoi dispariția totală a partidului conservator iar cu acesta falimentul conservatorismului din România reprezintă un proces legic ce avea la bază decăderea și fărîmîțarea clasei moșierești sub semnul marilor transformări ce se petreceau în baza economică și în structura de clasă a României din primele decenii ale secolului al XX-lea.

LA CRISE DU PARTI CONSERVATEUR ROUMAIN EN 1915

RÉSUMÉ

Dans cette étude est exposé le développement de la crise qui s'est produite au sein du parti conservateur roumain de la début du XXe siècle, et qui a atteint son point culminant en 1915.

L'analyse des faits historiques et sociaux met en évidence que, pendant cette période, le parti conservateur est entré dans la voie de la déchéance, comme une conséquence de la décomposition de classe des grands propriétaires terriens.

L'auteur se fondant sur des faits historiques, présente le conflit qui a surgi à l'intérieur du parti conservateur et l'étudie dans l'ensemble de la vie politique roumaine et en liaison avec la situation internationale de l'Europe.

Pour mieux faire comprendre l'étendue et la signification de la crise du parti conservateur en 1915, cette étude retrace l'évolution au sein de ce parti, à partir de la scission de groupe dirigé par Take Ionesco, qui s'est constitué, en 1908, en parti conservateur-démocrate. Puis sont indiqués les regroupements qui ont eu lieu pendant la crise balkanique de 1912—1913.

Est ensuite étudiée la constitution des deux grands groupes conservateurs ayant l'un, pour chef, N. Philippsesco, et l'autre ayant pour chef Al. Marghiloman. Ces groupes se sont formés sous l'influence de la division de l'Europe entre les deux grands camps impérialistes, l'Entente et les puissances centrales, à la suite du déclenchement de la première guerre mondiale.

Le congrès du parti conservateur qui a eu lieu en mai 1915, dont la préoccupation principale a été de préciser la direction de la politique étrangère de la Roumanie, a conduit à une nouvelle scission du parti conservateur. Cette dernière crise lui a été fatale, car le parti conservateur n'a plus pu refaire son unité. Sa déchéance a continué et elle a abouti à sa dissolution comme **groupe politique**.

Cette étude qui est consacrée à une période importante de la vie du parti conservateur, contribue à mieux faire connaître l'évolution de la situation politique en Roumanie durant la première guerre mondiale.

APLICAREA LEGILOR DE REFORMĂ AGRARĂ DIN ANII 1918—1921 ÎN FOSTUL JUDEȚ BOTOȘANI

DE

PAUL ȘADURSCHI

Agricultura a reprezentat dintotdeauna (și reprezintă și astăzi), o importantă ramură a economiei noastre naționale. Personalități de seamă din trecut au fost preocupate de evoluția problemei agrare în România. În unele proiecte alcătuite pentru rezolvarea acestei probleme, se ignora însă procesul obiectiv al dezvoltării capitaliste, ca și efectele pe care le exercitau rămășițele feudale din economia noastră agrară și nu se ținea seama că însăși țărănimea avea o structură eterogenă, fiind alcătuită, pe la începutul secolului nostru, din pături cu interese opuse.

Anii 1864, 1907, 1918—1921 și 1945, jalonează evoluția problemei agrare în țara noastră, delimitând etape distincte, determinate de întreaga evoluție economică, socială și politică a României.

Etapa frământată, cuprinsă între cele două războaie mondiale, care a determinat legiferarea în România a reformei agrare din 1918—1921, cea mai mare reformă a timpului din țările mici ale Europei răsăritene, este încă puțin cercetată, doar recent acordându-i-se atenție în istoriografia noastră.

În condițiile dezastrului pe care l-a adus primul război mondial și a creșterii avântului mișcării muncitorești și socialiste, cercurile politice ale moșierimii din România au fost nevoite să accepte legile de reformă agrară din perioada 1918—1921.

Calea reformistă, „prusacă“, imprimată de clasele exploatare evoluției agrare din România, va conserva proprietatea moșierească, dând un curs greoi, chinuitor, rezolvării problemei țărănești.

La începutul secolului, situația țărănimii din fostul județ Botoșani se prezenta mai precară decât în alte județe ale țării¹, 72,3% din numărul comunelor sale fiind considerate „cu stare rea“². În economia agricolă a județului, se păstrau puternice rămășițe feudale. Pământul de cultură, pășunea, erau obținute de săteni numai în schimbul prestării unor munci, pe lângă dijma în produse, care era de 1/2. În 1907, marii proprietari stăpîneau 83 722 ha de semănături, finețe și sădiri, adică 56% din suprafața respectivă a județului, în timp ce micii agricultori stăpîneau doar 66 108 ha, adică 44% din suprafață⁴.

¹ G. D. Scraba, *Starea socială a săteanului*, București, 1907, p. 247.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, p. 189.

⁴ I. D. Marin, *Evoluția situației țărănimii botoșănene între 1864—1907*, în „Studii și articole de istorie“, III, București, 1961, p. 287—288.

Peste 70% din moșiile județului erau exploatate de arendași, care împleteau exploatarea capitalistă cu rămășițe ale exploatării feudale. 39,7% din numărul familiilor țărănești aveau încheiate învoielile cu moșierii și arendașii, procentul fiind cu aproape 5% mai ridicat decât media învoielilor pe țară. În același timp, 24,8% din familiile țărănești ale județului erau lipsite de pământ⁵. N. V. Leonescu, procuror general la Curtea de Apel din Iași, confirmă că în județul Botoșani 87 de proprietăți mari din cele 118, adică 72,8% (procent calculat de noi — P.Ș.), erau în 1907 arendate⁶.

După 1907, prin măsurile represive și de intimidare a sătenilor, moșierii reușesc să mențină, sub forme camuflete, dijma la tarla și alte obligații împovărătoare, pe care țăranii, lipsiți de pământ de cultură și de pășune, erau siliți să le accepte. Legea învoielilor agricole, modificată în decembrie 1907, recomanda constituirea de izlazuri comunale prin vânzarea liberă a unor suprafețe de către moșieri, sătenilor. Ca urmare, în județ au luat ființă izlazuri comunale pe o suprafață de numai 3 603,75 ha, această suprafață sporind pînă în 1918 doar cu 103 ha. Cauzele care au generat răscoala din 1907 se mențineau deci în continuare.

Războiul a agravat ruinarea gospodăriei țărănești, prin distrugerile aduse inventarului, prin lipsa mîinii de lucru datorită mobilizărilor, și prin rechizițiile pe care le suportau mai ales sătenii, moșierii reușind să se eschiveze de la aceste obligații⁷. În consecință, întinderi însemnate de teren rămîn neînsămînțate și nelucrate, fapt pentru care, în toamna anului 1916, s-a decretat obligativitatea muncilor agricole. Țăranii, constrînși să lucreze mai întii pămînturile moșierești, se împotrivesc, uneori chiar înarmîndu-se cu furci și topoare⁸.

Rapoartele redactate în 1918 de administratorii de plasă și de însuși prefectul județului Botoșani menționează starea de nemulțumire și de „surescitare” a populației rurale, căreia, așa cum arăta administratorul plășii Hîrlău, i se „infiltrase” în cap „ideea că țăranul nu trebuie să muncească la proprietar și că fiecare trebuie să aibă pămîntul său” (subl. ns.)⁹. Țăranii din județ, o bună parte din ei foști mobilizați, nu uitau promisiunea făcută de rege soldaților în primăvara anului 1917, atunci cînd era amenințată însăși ființa statului român, că pămîntul va fi al lor.

Acceptarea doar în principiu a ideii împroprietăririi, prin modificările aduse constituției la 20 iulie 1917, nu a satisfăcut așteptările sătenilor. În multe comune ale județului, cum ar fi Rînghilești, Todireni, Călărași¹⁰, Mănăstireni¹¹ și altele, au loc agitații și chiar incidente violente. La Corni, Dumbrăveni și Ștefănești, sătenii refuză să mai recunoască învoielile încheiate cu proprietarii și cer plata lucrărilor pe care le-au efectuat, iar la Frumușica și Flămînzii sînt bătuti șefii sectoarelor de jandarmi¹². O stare deosebit de agitată se semnalează la Cristești și Deleni, încît arendașul Costiner se refugiază la oraș, fapt pentru care este

⁵ G. D. Scrabă, *op. cit.*, *passim*.

⁶ N. V. Leonescu, *Tablouri despre învoielile și muncile agricole din județele Bacău, Botoșani, Dorohoi, Fălciu, Iași, Neamțu, Roman, Suceava și Vaslui*, 1906—1907, București, 1908, p. 19.

⁷ Într-un raport al administratorului plășii Ștefănești, se arăta: „...față de unii din acești domni proprietari, noi sîntem neputincioși, nu doar că legea nu ne dă dreptul de a constrînge, dar deocamdată e obiceiul, este lipsa de a îndrăzni să-ți faci datoria contra celui mai sus pus și e rușinos pentru noi, e laș, dar așa este și această stare ne amărăște mult, ne dezavantajează chiar, dar pentru moment nu avem ce face”. (Arh. St. Botoșani, fond Prefectura, dosar nr. 16/1917).

⁸ Traian Lungu și M. Rusenescu, *Acțiuni de luptă ale țăranimii din România între 1917 și 1921*, în „Studii”, anul XIV (1961), nr. 2, p. 299.

⁹ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura, dosar nr. 13/1918.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Tr. Lungu și M. Rusenescu, *op. cit.*, p. 303.

¹² Arh. St. Botoșani, fond Prefectura, dosar nr. 13/1918.

condamnat de autorități: „...a plecat din sat... lăsînd să se vadă că a fugit de frica sătenilor față de care și-a pierdut acum orice autoritate”¹³.

Spre sfîrșitul anului 1918, în condițiile luptelor greviste care au cuprins țara, cînd muncitorii erau stăpîni pe stradă și la manifestații se striga „jos regele”, „trăiască socialismul”, „jos boierii și burghezia”¹⁴, „lumea politică a simțit că țăranilor veniți din război, de pe front, nu li se putea răspunde ca și țăranilor răsculați la 1907”¹⁵. A doua zi după masacrul din piața Teatrului Național, de teama unei alianțe muncitorești-țărănești, regele semna un decret-lege pentru exproprierea a 2 677 780 ha pămînt, pentru a fi atribuite apoi țăranilor. Dar deocamdată, sătenilor constituii ad-hoc în obștii¹⁶ li se arenda acest teren, ceea ce nu corespundea năzuințelor lor.

În județul Botoșani, au fost expropriate în iarna anului 1918, 10 284 ha teren¹⁷, care s-au predat obștiilor de arendare. Arenda ridicată făcea ca numai elementele înstărite să poată beneficia de acest pămînt, fapt pentru care țărănimea săracă se ridica pretutindeni împotriva obștiilor, cerînd pămînt în loturi individuale.

În vechea Românie, proprietățile încă nu erau cadastrate „așa că, exproprierea se făcea pe baza declarațiilor proprietarilor. Prin declarații false, aceștia reușeau să sustragă de la expropriere suprafețe însemnate. Astfel, proprietara moșiei Zăicești, Lidia Filipescu, declarase că deține 700 ha teren, pentru ca mai tirziu, la măsurătoare, să se constate 988,2 ha”¹⁸.

Nedreptățile comise cu prilejul acestor exproprieri, încercările proprietarilor (adesea reușite) de a „ceda” terenurile slab productive, inundabile, determină o avalanșă de proteste și uneori, așa cum se întîmplă la Manolești, la Stăuceni, la Leorda și la Salcea, țărani intră cu plugurile în pămînturile lăsate prin lege proprietarilor¹⁹.

Sub presiunea valului de greve, tot mai numeroase și mai organizate, a creșterii combativității maselor țărănești și a influenței mișcării socialiste tot mai simțite și în lumca satelor, guvernul Averescu, concomitent cu intensificarea măsurilor represive, este nevoit să facă noi pași pe calea improprietării. După înființarea Comitetului Agrar, care avea ca sarcină parcelarea pămînturilor expropriate și vînzarea lor către țărani în loturi, la 31 martie 1920 se decretează improprietărirea cu loturi pînă la 5 ha teren, stabilindu-se totodată ordinea de precădere. Nu se fixa însă nici un termen pentru punerea acestor măsuri în aplicare. Alt decret, din 21 aprilie, institua comitete locale pentru alcătuirea listelor de îndreptățiri.

Numeroase plîngerii adresate prefectului de locuitorii din comunele Dumbrăveni, Flămînzii, Nicșeni, Costești și Poiana-Lungă arătau nedreptățile comise cu prilejul întocmirii listelor de îndreptățiri la improprietărare în județ²⁰. La Cris-

¹³ Arh. St. Botoșani, Fond Prefectura, dosar nr. 13/1918.

¹⁴ Fl. Dragne și E. Bildescu, *Situația economică și social-politică premergătoare întemeierii partidului*, în „Probleme economice”, nr. 4/1966, p. 29.

¹⁵ Andrei Corteanu, *Două discursuri relativ la problema agrară rostite în ședințele senatului de la 28 martie și 15 aprilie 1940*, București, 1940, p. 27.

¹⁶ În perioada elaborării reformei agrare din 1918—1921, s-a manifestat intenția legiuitorului de a comasa mica proprietate. (Vezi D. Șandru, *Problema comasării micii proprietăți din România între cele două răboaie mondiale*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol”, tom. VI, (1969), p. 29 și urm.

¹⁷ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura, dosar nr. 25/1918.

¹⁸ Arh. St. Botoșani, fond. Consilieratul agricol al județului Botoșani, dosar nr. 24/1921.

¹⁹ Tr. Lungu și M. Rusenescu, *op. cit.*, p. 310.

²⁰ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura, dosar nr. 80/1920.

tești²¹, Gorbănești²², Coimindărești²³ și în mahalaua Cărmădărie din Botoșani au loc agitații țărănești, iar la Fintinele, sătenii devastează niște coșere ale moșicului Goilav²⁴. La Coșula, Hirlău, Burdujeni, Sulița și Mihălășeni, locuitorii cereau insistent schimbarea primarilor, care erau făcuți răspunzători de încălcarea legalității²⁵. În intenția de a asigura fiecărei familii împroprietărite un lot de 5 ha teren, se trece la un calcul din care rezultă că pământul expropriat nu permitea aceasta. Din cele 44 de comune ale județului, doar în 19 era suficient pământul expropriat (în 11 din ele putându-se face și colonizări), în timp ce în alte 25 de comune, nu era de ajuns²⁶.

Avalanșa intrărilor în terenurile moșierești, care în 1920 se apreciază că au fost mai multe chiar decât în 1907²⁷, constrânge guvernul Averescu să treacă în septembrie 1920 la distribuirea certificatelor provizorii de împroprietărire. În fiecare județ se organizează câte o solemnitate oficială, la primele luând parte însuși Averescu. La solemnitatea din comuna Simionești județul Roman, care a avut loc la 30 octombrie, au fost mobilizați și delegați din comunele județului Botoșani²⁸.

În județ, prima „împroprietărire provizorie” a avut loc în 23 noiembrie 1920, la Stîncești. Pe cuprinsul județului Botoșani, lucrările se desfășurau greoi, o bună parte dintre îndreptățiți plecau acasă după festivitate „cu lacrimi în ochi”, pentru că nu a ajuns și pentru ei pământ. Nemulțumiri se manifestă la Ștefănești Coșula, Șupitca, Lingurari, Poiana, Frumușica, în satele comunei Rădeni etc.²⁹.

Starea de nemulțumire era întreținută și de lipsa sau insuficiența izlazurilor comunale. În 1920, țărani din fostul județ Botoșani dispuneau de numai 3 664 ha izlaz, adică, doar cu 60 ha mai mult decât în 1907³⁰.

În primăvara anului 1921, în urma unui nou val al acțiunilor de ocupare a pământurilor moșierești, clasele dominante din România își dau seama că starea de provizorat creată proprietății agrare prin legile din 1917—1920, nu mai putea dăinui fără riscul trecerii mișcării țărănești la o nouă etapă. Se impunea definirea reformei.

Pentru a evita „exploziunea” de care se temea guvernul, ca urmare firească a numeroaselor intrări ale țăranilor în pământurilor moșierești³¹, și pentru a împiedica eventualitatea unei alianțe muncitorești-țărănești, în atmosfera politică determinată de crearea P.C.R., guvernul pune în discuția Camerei legislația definitivă a reformei, iar exact peste două luni, la 17 iulie 1921, se adoptă „Legea pentru reforma agrară din Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea”.

Punerea în aplicare a legii pentru reforma agrară din iulie 1921 a prezentat, cu toate ciuintirile sale, o deosebită importanță, limitând arbitrariul și provizo-

²¹ Arh. St. Botoșani, Fond Prefectura, dosar nr. 81/1920.

²² Idem, dosar nr. 80/1920.

²³ Idem, dosar nr. 18/1920.

²⁴ Idem, dosar nr. 81/1920.

²⁵ Idem, dosar nr. 54/1920.

²⁶ Idem, dosar nr. 6/1920: comunele din județ în care nu ajungea pământul expropriat pentru a se satisface cetățenii cu drept de a căpăta pământ erau: Vinători, Viforeni, Stîncești, Nicșeni, Botoșani, Fintinele, Poiana, Tudora, Corni, Vlădeni, Curtești, Bălușeni, Leorda, Salcea, Bucecea, Siminicea, Dumbăveni, Burdujeni, Coșula, Slobozia, Secătura, Deleni, Rădeni, Frumușica, Flăminzi și Cristești.

²⁷ *Relații agrare și mișcări țărănești în România 1908—1921*, București, 1967, p. 508.

²⁸ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura, dosar nr. 81/1920.

²⁹ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura, dosar nr. 18/1921.

³⁰ Idem, dosar nr. 6/1920.

³¹ Se apreciază că, în 1920, lupta țăranilor se ridicase la un nivel superior, dovedind un anumit grad de organizare, o creștere a combativității (vezi *Relații agrare și mișcări țărănești în România 1908—1921*, București, 1967, p. 508).

ratul care dominau relațiile agrare. Lucrările de împroprietărire s-au târâgănat îndelung, încît, în 1940, Virgil Madgearu sublinia pe bună dreptate că reforma agrară încă nu era terminată³².

Frământările țărănești au continuat încă mult timp după 1921 în județul Botoșani, ca și în întreaga țară. Totuși, în 1921, sătenii din fostul județ Botoșani beneficiau de pășune comună pe o suprafață de aproape zece ori mai întinsă față de anul 1917, iar terenul arabil folosit de aceștia a crescut continuu, în timp ce proprietatea moșierească s-a redus. Izlazarile comunale rămîneau cu toate acestea insuficiente și uneori erau astfel amplasate încît moșierii reușeau să facă în continuare șicane țăranilor împroprietăriți³³.

Împroprietărirea n-a fost dusă pînă la capăt de regim nici măcar în condițiile propuse de el însuși³⁴.

Sumele mari care se fixau sătenilor pentru despăgubirea moșierilor, puteau fi plătite cu greu. Astfel, Petre Leucă din Bălușeni, invalid din primul război mondial, a reușit să-și achite lotul de 2,5 ha cu care fusese împroprietărit abia în 1942.

Starea deosebit de proastă în care se află fondurile arhivistice dintre cele două războaie mondiale, mai ales fondul consilieratelor agricole, lipsa unor statistici clare, științifice întocmite și datele contradictorii din situații diferite care tratează aceeași chestiune îngreuează cercetarea problemei agrare, în special a împroprietăririi din 1918—1921. Deosebit de greu se poate urmări mersul operațiunilor de expropriere și împroprietărire din județ. Cu cită superficialitate se raportau datele ne-o dovedește darea de seamă oficială tipărită de prefectură, în care se arăta că în anul agricol 1921—1922 s-au expropriat în județ „15—20 000 ha teren”³⁵. Dacă în unele rapoarte către organele centrale se arată că s-au terminat operațiunile de expropriere, măsurătoare și parcelare, se constată din alte situații că pe unele moșii încă nici nu începuseră astfel de lucrări³⁶. Lipsese multe din declarațiile completate de proprietari privind întinderea pămînturilor pe care le stăpîneau și unele din procesele verbale întocmite de serviciul de cadastru în urma măsurătorilor făcute pe fiecare moșie în parte.

Pe baza datelor aflate în diferite dosare la Arhivele Statului din Botoșani și pe baza datelor extrase din *Buletinul agriculturii*, redăm mai jos, în tabel, situația privind terenul arabil stăpînit de marea și de mica proprietate din județ, în anul 1906 și comparativ, în perioada 1917—1924³⁷.

³² Virgil Madgearu, *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, București, 1940, p. 77.

³³ Vezi Arh. St. Botoșani, fond Consilieratul agricol al județului Botoșani, dosar nr. 17 și 22, fără an.

³⁴ Locuitorul Gh. I. Cozmaniuc din Bălușeni obține dreptul la împroprietărire după numeroase intervenții pînă la organele centrale, abia în 1938, cînd, constatîndu-se că petiționarul a decedat, pămîntul este atribuit orfanilor. (Idem, dos. nr. 9, fără an).

³⁵ *Situația județului Botoșani pe anul 1921—1922*, Botoșani, Tipografia „Munca” — Carol Schwartz.

³⁶ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura, dosar nr. 18/1921.

³⁷ Datele sînt luate: pentru anul 1906, din I. D. Marin, *op. cit.*, p. 288; pentru anul 1917, din Arh. St. Botoșani, fond Prefectura, dosar nr. 25/1918; pentru anul 1918, din Idem, dosar nr. 12/1918; pentru anul 1919, din Idem, dosar nr. 20/1919; pentru anul 1920, din Idem, dosar nr. 6/1920; pentru anul 1921 din „Buletinul agriculturii”, București, vol. I (1922), nr. 1—3 (ianuarie-martie), p. 166; pentru anul 1922, din *Ibidem*, vol. IV (1922), nr. 10—12 (octombrie-decembrie), p. 242; pentru anul 1923, din *Ibidem*, vol. I (1924), nr. 1—3 (ianuarie-martie), p. 90; pentru anul 1924, din *Ibidem*, vol. IV (1924), nr. 10—12 (octombrie-decembrie), p. XII.

Anul	Proprietatea			Total teren arabil (in ha)
	Mare (peste 100 ha)	Mică (sub 100 ha)		
		Pe loturi individuale	În obștii	
1906	83 722	66 108	—	149 830
1917	49 077	60 448	—	109 525
1918	58 283	72 624	10 284	141 191
1919	23 121	86 981		110 105
1920	12 405	44 112	52 711	109 228
1221	11 654	36 761	51 066	99 481
1922	20 309	93 906	19 434	133 649
1923	20 787	111 277	3 667	135 731
1994	25 785	111 521	3 576	140 882

Tabelul scoate în evidență reducerea terenului arabil folosit de marea proprietate și creșterea suprafețelor micii proprietăți. Reducerea suprafeței arabile în anul 1917 și în anii următori se explică prin aceea că terenul lăsat pîrloagă nu era raportat, iar pe de altă parte, prin faptul că marea proprietate declara mai puțin teren decît stăpînea în realitate, pentru a sustrage în felul acesta de la expropriere însemnate întinderi de teren. M. Enăceanu, președintele Consiliului general al județului Botoșani, prezenta această situație chiar în dezbaterile parlamentului³⁸. Așa se explică faptul că în perioada 1921—1924, în statistici crește atît suprafața deținută de mica proprietate, cît și suprafața deținută de proprietatea mare.

Suprafața arabilă a județului a rămas desigur constantă pentru întreaga perioadă, adică de aproximativ 141 000 ha. Raportînd la această suprafață terenul cultivat atît de marea cît și de mica proprietate, deducem că diferența a rămas necultivată, mai ales de marii proprietari (datorită lipsei brațelor de muncă), sau dacă s-a cultivat, nu a fost declarată (tot de marii proprietari), lucru ce reiese cu claritate din tabelul care urmează :³⁹.

Anul	Teren cultivat de marea proprietate (in %)	Teren cultivat de mica proprietate (in %)	Teren nelucrat sau nedeclarat (in %)
1906	56,0	44,0	—
1917	34,8	42,8	22,4
1918	41,2	58,8	—
1919	16,4	61,6	22,0
1920	8,8	68,6	22,6
1921	8,2	62,2	29,6
1922	14,4	80,3	5,3
1923	14,7	81,5	3,8
1924	18,2	81,6	0,2

³⁸ „Dezbaterile Adunării Deputaților“, Sesiunea 1920—1921, p. 2964.

³⁹ Procentele înscrise în tabel sînt calculate de semnatarul articolului, în afară de cele pentru anul 1906, date după I. D. Marin, *op. cit.*, p. 288.

Încheierile ce decurg din calculele arătate au fost verificate prin studierea modului în care s-a folosit terenul de cultură din județ în anul 1922, primul an agricol după promulgarea legii pentru reforma agrară. Din analiza tabelelor nominale cuprinzând semănăturile făcute în toamna anului 1921 și în primăvara anului 1922 în comunele județului rezultă modul de exploatare al terenurilor de cultură și structura gospodăriilor rurale în acel moment ⁴⁰.

Categoriile de exploatare	Exploatare		Întinderea însămînțată	
	număr	%	ha	%
Pînă la 1 ha	2 623	9,3	1 541,28	1,3
Peste 1 ha. pînă la 5	19 179	68,2	57 722,84	46,9
Total pînă la 5 ha	21 802	77,5	59 264,22	48,2
Peste 5 ha, pînă la 10	5 653	20,1	36 314,22	29,6
Peste 10 ha, pînă la 50	611	2,2	8 815,86	7,2
Peste 50 ha, pînă la 100	13	—	925,64	0,7
Peste 100 ha.	64	0,2	17 508,86	14,3
	28 143	100,0	122 828,70	100,0

Din cauza modului neglijent în care au fost întocmite lucrările de către funcționarii comunelor Coșula, Slobozia-Secătura și Trușești, în tabelul de mai sus nu au fost incluse cele 1 831 exploatare cu o suprafață totală de 5 850,45 ha din comunele respective ⁴¹.

Rezultă că în anul 1922, proprietatea mare exploata 14,3% din terenul cultivat al județului, (ceea ce corespunde cu statisticile oficiale), iar proprietatea mică și mijlocie (țărănească) 85,7%, adică un plus de 5,4% față de calculul făcut pe baza datelor din „Buletinul agriculturii” (vol. IV, nr. 10—12 octombrie-decembrie, 1922), raportate la terenul arabil al județului (141 000 ha). Acest plus corespunde, cu o diferență de numai 0,1%, terenului necuprins în statistica oficială, presupus de noi a fi rămas necultivat (pîrloagă). Coroborînd datele, se poate presupune că cele 5,3 procente, considerate rămase necultivate în 1922, arată de fapt suprafața pe care moșierii o dăduseră în condiții de dijmă țăranilor cu gospodării mici, suprafață pe care căutau să o camufleze, nedeclarînd-o. Treptat, această suprafață se reduce, ajungînd a fi în 1924 de numai 0,2% ; în schimb crește suprafața marii proprietăți, fără ca mica proprietate să scadă.

Chiaburimea era încă neînsemnată ca număr și ca putere economică în județul Botoșani. Pe întreg județul, din cele 28 143 exploatare agricole luate în calcul, doar 611, reprezentînd 2,2%, aveau o întindere între 10—50 ha. În comunele Corni (din 751 exploatare), Frumușica (din 562 exploatare) și Burdujeni (din 426 exploatare), nu exista nici o exploatare în categoria 10—50 ha. În comunele Rădeni și Siminicea, din 722 exploatare, respectiv 827, doar cîte una se afla în categoria amintită. În comunele Tudora și Salcea, din 1 019, respectiv 814, doar cîte trei

⁴⁰ Situație întocmită după datele aflate la Arh. St. Botoșani, fond Prefectură, dosar nr. 131/1922 („Tablou de culturile făcute în toamna anului 1921 și primăvara 1922”).

⁴¹ În comuna Coșula erau în total 814 exploatare, cu 1 983,49 ha, în comuna Slobozia-Secătura, 349 exploatare, cu 653,0 ha, iar în comuna Trușești, 668 exploatare, cu 3 213,96 ha.

exploatări, iar în comuna Dumbrăveni din 1185 exploatări patru măsurau între 10—50 ha. Exploatățile amintite, în marea lor majoritate, nu atingeau suprafața de 20 ha. Doar în 9 comune din județ existau exploatări între 50—100 ha, numărând la un loc 13 exploatări cu o suprafață totală de 925,64 ha.

Evoluția operațiunilor de expropriere și improprietărire în județ este greu de reconstituit, din lipsa datelor necesare și datorită numeroaselor revizui. În 1928, se raporta expropriată pînă la acea dată, suprafața de 110 634 ha, din care 73 150 ha proveneau din proprietățile moșierești.

Comunele au primit 110 851,62 ha (diferența în plus reprezentînd terenul primit de la județele vecine), din care 73 319 ha au fost împărțite în loturi improprietărilor, 27 214 ha s-au atribuit pentru pășuni comunale și 1 706 ha au fost atribuite pentru vetre de sat. Față de hotărîrile comisiilor, în județ s-au expropriat 1 990,54 ha mai puțin, pămîntul respectiv fiind ținut în continuare de vechii proprietari, pe diferite motive ⁴².

După evidențele Consilieratului agricol, din cei 29 571 îndreptățiți la improprietărire din județ, au fost considerați ca satisfăcuți un număr de 23 384, din care 2 278 prinarendă. Din cei 6 187 îndreptățiți rămași neimproprietăriți, 5 377 nu au primit pămînt pentru că „nu s-a ajuns“, iar 810 au fost eliminați de pe liste în baza unor instrucțiuni ⁴³. După cum reiese din datele aflate în Arh. St. București, în anii următori a sporit numărul îndreptățiților admiși și satisfăcuți cu teren în județul Botoșani, așa că, în 1932, figurau 31 297 admiși, din care 25 130 satisfăcuți și 167 rămași neimproprietăriți ⁴⁴.

Improprietărirea din 1918—1921 a exercitat o influență pozitivă asupra dezvoltării economice a județului, a limitat exploatarea moșierească și a contribuit la ridicarea nivelului general de trai al țărănimii, la creșterea puterii gospodăriei țărănești. Gospodăriile mici și mijlocii au rămas însă și de aici înainte în imposibilitate de a se dezvolta potrivit cerințelor unei agriculturi moderne datorită inventarului lor sărac și lipsei animalelor de muncă, precum și datorită agrotehnicii rudimentare practică de aceste categorii de proprietari funciari.

Pînă la izbucnirea crizei economice nu s-au produs schimbări însemnate în structura de proprietate a gospodăriilor țărănești din județ. În timpul crizei, facilitat și de legea pentru libera circulație a bunurilor rurale, începe procesul de ruinare a țărănimii mici și mijlocii. O bună parte din beneficiarii improprietării, constrînși de nevoi, își înstrăinează pămînturile ⁴⁵.

În 1929, suprafața proprietăților pînă la 10 ha din județ scade față de anul 1922, cu 4,8% (adică de la 77,8%, la 73%) ⁴⁶, suprafața proprietăților între 10—50 ha scade de la 7,2 la 7%, iar cea peste 50 ha crește de la 15 la 20% ⁴⁷. Legile elaborate în anii următori căutau să ușureze cumpărarea unor suprafețe mai însemnate de teren de către sătenii înstăriți, în vederea întăririi burgheziei

⁴² Calculat de noi după datele aflate la Arh. St. Botoșani, fond Consilieratul agricol, dosar nr. 169/1928.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, Vechiul regat, Generale, dosar 172/1932, fila 1.

⁴⁵ Pentru cunoașterea cauzelor care au dus la înstrăinarea pămînturilor țărănimii mici și mijlocii după 1929, vezi D. Șandru, *Circulația prin vinzare a mării proprietăți funciare din România între cele două războaie mondiale*, în „Terra nostra“, II (1971), p. 295 și urm.

⁴⁶ *Enciclopedia României*, vol. IV, p. 855.

⁴⁷ *Ibidem*.

rurale. În acest sens, legea pentru organizarea și încurajarea agriculturii din 22 martie 1937 permitea achiziționarea unor suprafețe care împreună cu pământul posedat anterior să nu depășească 50 ha pământ cultivabil, de familie⁴⁸.

În 1941, numărul exploatărilor între 1—5 ha din județ era de 61,7%⁴⁹, cu 6,5% mai mic decât în 1922. În schimb, gospodăriile care exploatau terenuri agricole sub 1 ha, sporeau în aceeași perioadă cu 4,2%, ajungând să reprezinte 13,5% din numărul gospodăriilor rurale, față de 9,3% în anul 1922⁵⁰. În proporții mult mai reduse avea loc pătrunderea țărănimii cu gospodărie mică în rîndul țărănimii mijloace (un plus de 0,9% față de 1922) și a țăranilor mijlocași în rîndul chiaburimii (un spor de 1,3%)⁵¹.

Potrivit datelor recensămîntului din 1941, în fostul județ Botoșani, 6 713 gospodării țărănești erau nevoite să recurgă la munci anexe pentru a face față cerințelor traiului, iar 5 326 din „exploatațiile mărunte” erau ale muncitorilor agricoli⁵².

Tendința burgheziei sătești de a acapara pămînturile țăranilor săraci și de a-i reduce pe aceștia la condiția de proletariat agricol s-a manifestat și mai puternic în perioada celui de-al doilea război mondial.

Politica agrară realistă de după 23 August 1944, a întrerupt procesul de ruinare a țărănimii sărace și mijloace din țara noastră, deschizîndu-i o nouă perspectivă, singura în stare să o salveze de ruină și de mizerie, și să o ridice la condiția umană a secolului al XX-lea.

DOCUMENTE

I

Informarea trimisă de Prefectura județului Botoșani ca răspuns la ordinul telegrafic al Ministerului de Interne Nr. 33 059 din 18 iunie 1918, prin care se cereau relații privind starea de spirit a populației rurale (fragmente)

1918, iulie 4
Botoșani

„Starea spiritelor la populațiunea rurală este caracterizată prin o enervare și o susceptibilitate destul de pronunțată, datorită în mare parte neajunsurilor isvorite din starea de război: 1. Lipsa în total sau în parte a aprovizionamentelor strict necesare, în general și în special la un însemnat număr de comune în care a cantonat trupe ruse și române; 2. Lipsa și scumpetea articolelor de îmbrăcăminte și încălțăminte și 3. Starea precară a gospodăriilor, ruinate în timpul războiului, în lipsa locuitorilor mobilizați și imposibilitatea de a le reface, din cauza lipsei materialelor necesare, sunt tot atîtea cauze de nemulțumire.

Mai ales locuitorii demobilizați s-au întors cu hotărîrea de a cere satisfacție autorităților locale pentru toate neajunsurile de care s-au plins familiile lor, obligate a lua parte la toate muncile ce trebuiau executate, și de a nu mai lucra la marii proprietari decât în cazul cînd li se va da pămînt pe seama lor, fără obligație de muncă... Prin străduința depusă s-a făcut angajamente mai pretutindeni și s-au menținut raporturi aproape normale între locuitori și marii cultivatori. Numai (în) cîteva împrejurări au fost locuitori demobilizați care au declarat că ei sunt hotărîți să nu mai lucreze la marii proprietari și să aștepte să li

⁴⁸ D. Șandru, *op. cit.*, p. 290.

⁴⁹ Calculat după *Recensămîntul agricol al României din 1941*, București, 1945, tabelul nr. 6.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, tabelul nr. 1 și nr. 2.

se dea pământul făgăduit... Ținând seama că starea spiritelor care are nevoie de menajamente, am evitat să fac uz în mod hotărît și energic de obligativitatea muncii care ar fi stîrnit grave nemulțumiri. Încercările făcute ici colo de Cons. Agricol au dovedit că a face uz de obligativitatea muncii, este a obține un rezultat cu totul opus celui așteptat, și a produce o nemulțămire generală de aceea s-a renunțat cu desăvîrșire la această armă de constrîngere. În schimb prin sfaturi, prin indemnuri făcute... am reușit să scoatem aproape toți locuitorii la lucru totuși ne mai lipsesc un număr de peste 20 000 brațe pentru a asigura strîngerea la timp a recoltei păioaselor. În acest scop s-a convenit ca marii proprietari să ofere locuitorilor prețuri foarte avantajoase, tainuri (griu, porumb, brînză, lînă) în anumită proporție la ha pentru a trage toate brațele la lucru...“.

Arh. St. Botoșani,
Fond. Prefectura,
dosar nr. 13/1918, nepaginat.

II

*Informare trimisă de administratorul Plășii Hîrlău (Nr. 1 355/1918)
Prefectului județului Botoșani, privind starea de spirit a sătenilor*

1918, august 13
Hîrlău

Domnule Prefect,

„La N-o 1.870 am onoarea a vă raporta: În aparență raporturile dintre micii și marii agricultori sînt bune. În fond însă o vie nemulțumire se constată la săteni contra proprietarilor pe chestia pămînturilor și a muncilor obligatorii. S-a infiltrat în capul fiecăruia ideea că țăranul nu trebuie să muncească la proprietar și că fiecare trebuie să aibă pămîntul său, și după cum am putut înțelege din vorbele lor, pentru a obliga pe proprietari să le dea pămînt mult și în condițiunile voite de ei, au găsit mijlocul foarte simplu de a nu munci la proprietari. Lucru acesta se constată mai bine în comuna Flămînzii unde sînt informat că se țin consfătuiri în casele țărănilor și pe drum, avînd printre ei și sfătuitori. Lucrurile de o cam dată se mărginesc aici, se urmăresc și în dată ce se vor lămuri se va raporta pentru a se lua măsuri. Tot în această comună zilele acestea mai mulți locuitori în frunte cu V. Rebenciuc și Ilie Crauciuc au dat peste 100 vite în iarba de coasă a D-lui Arendaș și cînd jandarmul a căutat să ia măsuri, au sărit la el și au oprit cu forța să ridice vitele...“.

Arh. St. Botoșani
Fond. Prefectura,
dosar nr. 13/1918, nepaginat

III

*Copie după o notă informativă a siguranței generale,
înaintată de Brigada 38 infanterie Prefecturii județului Botoșani,
cu adresa Nr. 172/1920, pentru a lua măsuri împotriva mișcării socialiste*

1920, mai 18
Botoșani

Notă

„În orașul Piatra Neamț, socialiștii profitînd de demobilizare propun gradelor inferioare să se înscrie în partidul socialist și (să) propage ideile lor la

sate, promițându-le că vor fi imediat demobilizați și că li se va da tot pământul lor.

Soldatul Simeon Constantin din ctg. 1915 din Reg. Războeni nr. 15, originar din comuna Radauani, s-a înscris în partidul socialist făcând propagandă în această comună. El a fost arestat“.

Arh. St. Botoșani
Fond. Prefectura,
dosar nr. 80/1920, nepaginat

IV

Plângerea locuitorilor din Bursuceni, comuna Dumbrăveni, cu privire la felul în care s-a făcut exproprierea

1920, martie 10.
Bursuceni

Domnule Prefect

„Subsemnații locuitori din Bursuceni, comuna Dumbrăveni, cu tot respectul ne plângem domniei Voastre de nevoile și necazurile noastre :

În anul trecut, în locul împrăștiat al locuitorilor ni s-a dat pământ în arendă, prin obștiile ce s-au constituit. Am fost foarte nedreptățiți din cauză că unii au primit numai câte 2 ha iar alții nu au primit de loc, așa că nu avem cu ce ne hrăni pe noi și vitele noastre. Înainte de această arendă, premergătoare împrăștiat al locuitorilor, noi aveam o stare mai bună, căci munceam la proprietar sau arendași, care în schimb ne dădea pământ pentru semănătură, imasă pentru vite și iarba pentru a cosi fin. Astăzi suntem în stare rea căci nu avem pământ de ajuns pentru hrana noastră și a vitelor. Cauzele sunt următoarele :

1. Exproprierea s-a făcut în defavoarea noastră, s-a lăsat proprietarului locurile cele mai bune și sub diferite pretexte s-a lăsat proprietarului mai mult decât spune legea.

2. Nu am avut izlaz comunal, așa cum trebuia și cum s-a făcut pe alte moșii încă de la 1907 și din pământul expropriat pentru loturi convenite sătenilor s-a făcut izlazul pe atât cât s-a putut fără să avem de ajuns.

3. Din pământul expropriat, în loc de a se acoperi nevoile celor ce nu au pământ de loc, s-a dat celor ce posedă 7—8 fălci pământ propriu și ei la rîndul lor, ne putînd lucra atât pământ, îl specula pe al lor cu prețuri mari. Aceasta este cea mai mare nedreptate unii să aibă prea mult iar alții 2 ha sau de loc sub pretextul că acești din urmă nu au fost mobilizați, ei se întreabă cu ce să trăiască ? ?

Domnule Prefect timpul muncii se apropie cîteva zile mai sunt pînă ce să începem munca cîmpului, cum să facem să avem hrana noastră și a vitelor ?

Vă rugăm cu tot respectul să bine voiți a ordona de îndată o cercetare la fața locului și a se repartiza pământul după nevoile fiecărei familii, sunt gospodari cu cîte 10 și 12 suflete care lăsați așa cum sunt, vor muri de foame dacă nu vor avea unde semăna atât cât le trebuie pentru hrană.

În prima linie vă rugăm a se da izlaz pentru vite atât cât trebuie, și pe urmă... (continuarea lipsește din dosar).

Arh. St. Botoșani
Fond. Prefectura,
dosar nr. 80/1920, nepaginat

V

*Memoriul locuitorilor comunei Dumbrăveni adresat
Prefectului, în care arată nedreptățile ce li s-au făcut
cu prilejul împroprietăririi*

1920, august 20.
Dumbrăveni

Memoriu

„Moșia Dumbrăveni situată în comuna Dumbrăveni, jud. Botoșani proprietatea D-lui Leon Ghica prin modul cum a fost expropriată și predată sâtenilor astăzi constituiți în obștea Dumbrăveni s-a comis o sumedenie de nedreptăți și nelegiuiri toate în prejudiciul țăranilor care tot deauna cu sudoarea lor au muncit-o.

Luind a studia chestiunea de la începutul ei vom vedea că în conformitate cu Decretul Lege comisiunea locală instituită la 26 ianuarie 1919 avînd în vedere planul de hotărnicie a moșiei pe care vizitînd-o în amănunte la întinderea ei totală de 4 290 ha a expropieat cota legală de 3 950 ha.

În totalul rezervat sâtenilor intra și un lan pe care în vremuri fusese pădure, însă la data despre care vorbim foarte puțin se mai cunoșteau urmele, de oarece D-l Propietar întrebînd acest loc ca pășune, scoțînd chiar și cioatele era complet defrișat și în o parte fiind și arat, comisiunea bine înțeles l-a declarat loc de cultură.

La 20 martie 1919 Comisiunea Județeană în Apel a declarat o vădită favoare proprietarului majorîndu-i cota de la 340 ha la 750 ha, depășînd deci prin aceasta marginile legalității și motivînd această hotărîre că locurile improductive fiind izolate în mijlocul cotei destinată sâtenilor se comasează un loc bun de cultură lingă cota destinată D-sale. Noi nu înțelegem cum tot acele locuri nouă ni se consideră ca loc de Cultură și plătim arendă.

La 29 martie 1919 aceeaș Comisiune în revizuire a acordat o nouă favoare Propietarului declarînd ca loc de pădure și deci neexpropriabil lanul despre care mai sus am spus că nici urme aproape nu are în întindere de 150 ha.

Comisiunea declară că compensează acest loc cu alte 150 ha pe care D-l Propietar avea cultură de trifoi în anul al 3-lea de recoltaj și chiar D-sa declară sâtenilor că pe acest loc pot face și casă.

Însă tot D-L Propietar ne reclamă mai tîrziu Consiliului Superior de agricultură, care prin Decizia N-o 127 din 30 august 1919 ne condamnă să plătim cîte 230 lei de hectar ca despăgubiri pentru recolta de trifoi.

Nu se mulțumește numai cu aceasta și ne-a acționat și în judecată Tribunalului Botoșani cerînd cîte 22 lei proțina și un total de 175.000 lei, unde suntem în litigiu.

Venim apoi asupra stabilirii calităților de teren de pe moșie. În vara anului 1919 D-l Agronom al Regiunii Agricole Bucecea pe atunci, Inginerul Agronom Traian Dănescu împreună cu Mandatarii Obștei, mergînd pe toate lanurile am constatat că întinderea de 800 ha fiind loc sărăcăcios și cunoscut de toată lumea că în fiecare an produce foarte puțin l-a clasat la calitatea a II-a și restul de 1 550 ha calitatea I-a. În 1920 cînd greutățile Obștilor s-au mai înmulțit, parte din ei abia demobilizați această întindere (cal. II-a) a fost redusă la 215 ha.

Faptul constituind o mare nedreptate de oarece pe locurile în cauză astăzi fiind o recoltă inferioară încît obștenii preferă să o piardă numai să fie scutiți a plăti arenda.

În numele dreptăței și a legalității cerem ca Marii noștri Conducători să cerceteze și să înlăture aceste nelegiuiri“.

(Urmează 68 de semnături).

VI

Plângerea locuitorilor din satul Iurești, comuna Lunca, adresată Prefectului, în care se arată nemulțumirea sâtenilor rămași neîmproprietăriți (fragment)

1921, martie 22.
Iurești

Domnule Prefect

„Subsemnații de mai jos locuitori din satul Iurești, comuna Lunca cu onoare venim la D-voastră a vă reclăma următorile noi am așteptat ziua cei mai luminoasă a împrumutării a fostă ziua de 19 martie a.c. cind ni-am întruniți toți țărani muncitori Din întriaga comună s-au strîns și preuții toți împreună cu noi și au făcut o sf. Rugăciune pe cari noi eam ascultați cu luarea amînti și chiar ni-au ținuti și o cuvîntari pe cari noi am înțeleso forti bini și am aplauzato cu urari și cu cîntice... și niau cîntat și muzica și după aceea am mers ca să primim certificatii de Înproprietări cind am văzut că să dau certificati numai la categoria I-a noi am ramas cu lacrimile în ochi niau spus că pentru noi nu esti pămînt că de ar ajunge la cești foști Mobilizați însă și noi toți credem că am fost Mobilizați că cu noi să facia tranșai convoi și defirite corvezi...”.

(Urmează 55 semnături).

Arh. St. Botoșani
Fond. Prefectura,
dosar nr. 18/1921, nepaginat.

VII

Petiția delegaților cetățenilor demobilizați din comuna Dumbrăveni, adresată Prefectului, prin care cer împrumutării lor pe loc, opunîndu-se colonizării

1921, aprilie 5.
Dumbrăveni

Domnule Prefect

„Subsemnații delegați ai mobilizațiilor din Contingentele 1915, 1916, 1917, 1918 și 1919 Comuna Dumbrăveni, respectoși venim prin prezenta a vă ruga să bine voiți a interveni locului în drept spre a se da ordine de a se executa Legea în privința exproprierii pentru a ne bucura și noi, ca și cei lanți camarazi, deja împrumutării.

Observăm Domnule Prefect, că se fac mari excepții cu D-l Leon Ghica proprietarul moșiei, lăsîndu-i-se 770 ha dacă fi sar lăsa cota legală, am încăpea toți și nu ar mai fi nevoie de distrugerea atîtor gospodării prin colonizare”.

Cu respect

Ion C. Filote
Alecă Gh. Iacob

Arh. St. Botoșani
Fond. Prefectura,
dosar nr. 18/1921, nepaginat.

VIII

Raportul administrației plășii Bucecea (Nr. 575/1921), adresat Prefecturii, cu privire la intrarea sâtenilor din Dumbrăveni în pământul contestat de proprietar, în zilele de 6—8 aprilie 1921

1921, aprilie 9
Bucecea

Domnule prefect

Am onoarele a vă înainta pe locuitorii Cost. Curcan și Valache Panaite Ștefan din comuna Dumbrăveni dinpreună cu un proces verbal din care rezultă în urma cercetărilor făcute că numiții au făcut instigație printre pașnicii locuitori ai com. Dumbrăveni și i-au îndemnat ca în contra dispozițiilor și ordinelor autorităților superioare, să meargă cu de la sine putere și să are în terenurile expropriate pentru izlaz de către Comisiunea locală a expropriere, fără să mai aștepte rezultatul Comisiunei de apel. Și că cu toate sfaturile Consilierului agricol de a nu proceda în acest fel, numiții chiar a doua zi după plecarea Consilierului s-au pus în fruntea locuitorilor și i-au trimis la arat, fără să țină seama că erau de față primarul comunei și șeful postului de jandarmi. Ast fel fiind faptul rog bine voiți a dispune. În prezent starea de spirit este liniștită, pentru că au scos dintre locuitori pe acești doi provocatori.

Administrator (indiscifrabil)

Arh. St. Botoșani
Fond. Prefectura,
dosar nr. 18/1921, nepaginat.

IX

Informare trimisă de președintele obștii din Stăuceni, comuna Popăuți, consilierului agricol al Prefecturii județului, cu privire la activitatea pe care o desfășoară unii locuitori pentru boicotarea obștii

1921, septembrie 5.
Stăuceni

Domnule Consilier

Cu onoare vă aduc la cunoștință următoarele: Se află în acest sat — Stăuceni, locuitorii Costache Bercu, V. Albotă și alți câțiva care neconținut vin între oameni cînd sunt adunați pentru interesele lor la sediul obștei, tulburîndu-i cu diferite intrigi, zvonind acum că împroprietărirea este amăgire, provocînd pe oameni contra persoanelor însărcinate cu aducerea la fapt a împroprietărirei.

Repetîndu-se cazul și ieri 4 septembrie de către numiții locuitori în special mă simt obligat în calitate de președinte al acestei obști a vi-l aduce și D-v la cunoștință, rugîndu-vă a lua măsuri contra acestor agresori și tulburători de bună ordine întru cît nu mai pot astfel garanta ducerea la bun sfîrșit al acestei obști, împiedicînd și încasările căci cu ocazia scandalului de ieri casierul obștei

a fost forțat a suspenda încasările, iar locuitorii veniți și din alte sate îndepărtați să plece fără a-și achita datoriile pentru care venise.

Președinte (indiscifrabil)

Arh. St. Botoșani
Fond. Prefectura,
dosar nr. 18/1921, nepaginat.

X

Raportul (nr. 4687/1921) înaintat de Prefectul județului Botoșani ministrului de interne, privind arenda ridicată fixată de fisc

1921, noiembrie 25.
Botoșani

Confidențial Personal

D-lui Ministru de Interne
București

Delegații județului în comisiunile de impunere ne relatează marile nemulțumiri ce se produc între săteni prin fixarea prețului de arendă la ha între 200 și 300 lei. În manifestul guvernului acest preț a fost stabilit pentru calitatea mijlocie la 100 lei de ha și pe baza aceasta agenții turburători caută să agite pe țărani. Prețul de 200—300 este prea mare și față de prețul pământului fixat pentru expropriere ca și față de prețurile regionale ori de alte prețuri oficiale. Aducându-vă aceasta la cunoștință, vă rog să interveniți pentru ca delegații fiscului să nu treacă prea departe.

Cu prilejul vizitei în localitatea a D-lui Tache Ionescu ministru interimar la finanțe, am relatat acest lucru și D-sa a găsit obiecțiile întemeiate.

Prefect

P. Irimescu

Arh. St. Botoșani
Fond. Prefectura,
dosar nr. 18/1921, nepaginat.
(La dosar se află ciorna).

ANEXA I

Situația terenurilor expropriate în fostul județ Botoșani pînă în anul 1928

Cui aparținuseră proprietățile	Numărul proprietăților	Suprafața expropriată
Proprietăți moșierești	123	73 150,0294 ha
Proprietăți ale statului	4	768,0400 ha
Proprietăți ale Ministerului Agriculturii și Domeniilor	3	15 210,7797 ha
Proprietăți ale Casei Centrale	2	3 869,9238 ha
Proprietăți ale Casei Rurale	2	1 184,0000 ha
Proprietăți ale Societății de asigurare națională	1	326,6518 ha
Proprietăți ale Băncii Generale	1	833,6000 ha
Proprietăți ale Academiei Române	1	4 476,8900 ha
Proprietăți ale Epitropiei Sf. Spiridon	6	8 205,6964 ha
Proprietăți ale altor instituții	8	2 608,4748 ha
Total	151	110 634,0859 ha

ANEXA II

Situația terenului expropriat în județul Botoșani pînă în anul 1928 în baza decretului lege nr. 3697/1918 și a legii agrare din iulie 1921

Nr. crt.	Comuna	Total teren expropriat	Din care:		Suprafața dată comunei	Din care:		
			Teren de cultură	Pășune		Rezerve de interes obștesc	Pășuni comunale	Vetre de sat
0	1	2	3	4	5	6	7	8
1	Salcea	2 952,2300	2 262,2300	690,0	1 544,7300	27	364	—
2	Plopeni	3,0000	—	3,0	1 258,0	23	329	—
3	Dumbrăveni *	3 698,6714	3 030,6714	668,0	2 395,6714	50	668	—
4	Siminicea	854,4100	602,4100	252,0	1 564,4100	18,55	252	—
5	Cucoreni	1 919,6585	1 556,6585	363,0	1 554,3201	39,50	363	10
6	Leorda	1 128,7127	880,7127	248,0	1 325,0511	41,80	248	—
7	Mindrești	984,9884	826,9884	158,0	984,9884	40,50	158	—
8	Bucecea	131,0000	126,0000	5,0	238,2500	14,25	5	—
9	Curtești	492,6712	341,0512	151,62	721,3912	11,0	218,9	10
10	Orășeni	325	225,0000	100,0	483,7800	16	161,78	—
11	Corni	1 984,3289	1 301,3289	683,0	1 984,3289	23,75	683	—
12	Fintinele	1 214,5000	1 869,5000	365,0	1 632,8500	31,75	365	—
13	Joldești	378,9454	338,9454	40,0	1 009,9154	26,09	237	—
14	Tudora	537	—	537,0	290	—	290	—
15	Corocăești	787,5000	680,5	107	1 149,0	21,5	231	34
16	Verești	—	—	—	384,0	20,5	97	—
17	Poiana	1 672,7474	784,7474	888	1 447,0674	18,0	662,32	—
18	Vorona	204,3000	139,3300	64,97	496,9800	14,1	357,65	—
19	Vlădeni	1 148,0000	790,0	358,0	1 204,5600	30,5	365,76	—
20	Albești	2 213,9312	1 617,9312	596,0	2 104,4313	86,6585	631,5000	39,7728
21	Sătrăreni	1 405,8850	1 081,3850	324,5	1 370,3850	54,6587	289,0	24,3916
22	Lunca	—	—	—	2 915,0733	35,9959	880,8285	53
23	Cernești	568,7000	438,7000	128,0	1 498,0505	186,8152	414,2500	45
24	Călărași	147,0	63	84	2 099	8	620	2
25	Ringhilești	3 286,3050	2 484,3050	802	1 266,8050	50	384	149
26	Santa-Maria	1 053,4587	795,1787	258,28	1 048,9587	29,6787	309,2800	25
27	Răuseni	2 022,0	2 267,5	654,5	2 415,0	82,5	485,5	50,6385
28	Slobozia-Hlipiceni	592,0	422,0	170,0	3 326,5565	161,3300	721,0	173,4500
29	Todireni	5 343,0457	4 314,0457	1 029,0	2 573,9892	90,0013	478,0	—
30	Dracșani**	3 504,3235	3 049,3423	654,9811	2 277,5488	29,2607	749,6876	30,0161
31	Sulița	—	—	—	887,7714	45,7355	139,1502	20,0002
32	Blîndești	1 507,6614	1 111,7214	395,9400	1 744,3654	60,7849	693,9400	17,4507
33	Bîrsănești	1 411,1400	1 148,1900	258,7000	1 541,4000	44,2500	258,7000	45,6664

Nr. crt.	Comuna	Suprafața atribuită improprietarilor	Suprafața dată în arendă îndreptățiților	Suprafața atribuită coloniștilor	Suprafața rămasă nefolosită	Observații
0	1	9	10	11	12	
1	Salcea	1 129,7300	24	—	—	75,1714 ha vindute
2	Plopeni	906,0000	—	—	—	
3	Dumbrăveni	1 622,5000	—	—	—	
4	Siminicea	1 285,6600	8,2000	—	—	
5	Cucoreni	1 026,7500	115,0701	—	—	
6	Leorda	972,5000	62,7511	—	—	
7	Mîndrești	726,7500	59,7384	—	—	
8	Bucecea	218,7500	0,2500	—	—	
9	Curtești	375,0000	106,4912	—	—	
10	Orășeni	305,5000	0,5	—	—	
11	Corni	1 208,0	69,5789	—	—	
12	Fîntînele	1 218,0	18,1	—	—	
13	Joldești	741	5,8254	—	—	
14	Tudora	—	—	—	—	21,3415 ha terenuri neprod.
15	Corocăești	817,0	45,5	—	—	
16	Verești	266,5	—	—	—	
17	Poiana	736,72	30,0274	—	—	
18	Vorona	111,5000	13,7300	—	—	
19	Vlădeni	—	—	—	—	
20	Albești	1 322,5000	24,0	—	—	
21	Șătrăreni	960,5000	41,8347	—	—	
22	Lunca	1 810,2905	134,9584	—	—	
23	Cernești	825,3588	17,6000	—	9,02625	
24	Călărași	1 461,5000	7,5	—	—	
25	Ringhilești	651,5000	32,3050	—	—	
26	Santa-Maria	685	—	—	—	
27	Răuseni	1 280,5000	36,8615	479	—	
28	Slobozia-Hlipiceni	2 270,775	—	—	—	
29	Todireni	1 351,1296	—	646,3573	8,5010	
30	Dracșani	1 402,7500	44,4929	—	—	
31	Sulița	668,5787	14,3068	—	—	
32	Blîndești	946,5307	25,6591	—	—	
33	Bîrsănești	1 164,0	24,2736	—	2,5000	

0	1	2	3	4	5	6	7	8
34	Durnești	2 746,4400	2 289,6600	401,0000	2 616,4400	160,3700	401,0000	90,5000
35	Dingeni	918,8684	642,8684	276,0000	1 168,9074	42,5920	276,0000	38,5910
36	Iacobeni	921,2146	719,2146	202,0000	771,2146	22,5300	202,0000	28,2500
37	Mihălășeni	1 570,0946	909,5946	660,5000	2 844,5946	157,9000	660,5000	107,6978
38	Brăteni	1 897,0864	1 433,6364	463,4500	2 324,5864	38,9952	463,4500	83,6400
39	Movila Ruptă	4 721,8380	4 095,8380	623,0000	3 344,3380	107,1600	623,0000	148,7573
40	Bobulești	920,4100	873,2700	47,1400	920,4100	5,7700	47,1400	—
41	Boscoteni	1 155,4800	930,4800	225,0000	1 594,4800	54,0500	225,0000	63,4300
42	Trușești	1 361,8800	654,5700	700,4700	2 270,8500	54,6300	700,4700	37,0000
43	Ionășeni	2 945,8900	1 576,7700	469,1200	1 529,4500	47,21	498,1500	25,0000
44	Bălușeni	1 396,5348	1 040,3348	356,2000	2 412,7000	26,5000	652,2000	20,0000
45	Buzeni	531,9400	476,0600	55,8800	780,9400	25,5000	103,4400	—
46	Burlești	1 902,8200	815,0000	187,8200	982,8000	11,0000	203,8000	6,5000
47	Botoșani	—	—	—	870,5000	211,2500	26,1000	—
48	Mănăstireni	2 173,8518	2 025,8518	448,0000	1 985,2918	56,5000	448,0000	51,0400
49	Gorbănești	—	—	—	1 076,0200	10,5000	131,5200	3,0000
50	Ungureni***	2 349,7100	1 740,7000	608,9100	2 483,2100	89,7500	608,9100	45,8000
51	Starosilț	1 305,6400	1 295,0000	510,6400	1 428,1400	31,5000	510,6400	—
52	Dorobanți	665,0000	500,0000	165,0000	1 370,3958	26,7500	305,3000	20,2500
53	Roma	629,0000	464,0000	165,0000	1 543,3400	43,8400	395,0000	10,0000
54	Popăuți	2 842,1000	2 659,1000	183,0000	1 731,7500	121,5000	143,0000	20,2500
55	Stăuceni	2 681,3700	2 173,3700	508,0000	1 971,1500	28,2500	394,0000	19 6500
56	Călugăreni	2 144,9390	1 593,1558	551,7832	1 458,4832	28,0000	416,4832	32,0000
57	Stințești	1 725,5600	1 362,5000	363,0600	1 213,4300	60,1500	256,9200	—
58	Hirlău	883,7600	670,3400	213,4200	682,7600	12,5000	213,4200	—
59	Deleni	4 415,9400	3 127,1700	1 288,7700	2 038,6000	29,7500	503,8500	—
60	Maxut	—	—	—	2 322,8400	20,5000	744,9200	—
61	Rădeni	891,3300	744,0600	147,2700	1 290,8300	38,7900	423,2700	—
62	Prăjeni	1 381,3042	984,3042	397,0000	2 179,3542	26,0000	587,0000	39,5000
63	Frumușica	1 301,1200	1 052,3900	248,7300	436,1200	15,5000	62,7300	9,2200
64	Șendreni	—	—	—	865,0000	8,0000	186,0000	—
65	Flăminzi	14 787,7797	12 949,7797	1 838,0000	3 866,8600	1 354,2500	710,1100	—
66	Uriceni	—	—	—	2 830,7700	29,6800	753,8900	35,0000
67	Copălău	—	—	—	1 608,4100	21,7500	378,0000	25,5000
68	Coșula	354,0000	—	354,0000	1 181,0000	11,5000	350,0000	—
69	Cristești	1 666,8700	1 597,8700	69,0000	1 264,0900	45,4200	69,0000	16,6700
70	Oneaga	853,2000	424,2000	429,0000	853,2000	4,7500	429,0000	—
Total		110 634,0859	86 370,5616	24 263,5243	110 851,6250	4 494,0466	27 214,4595	1 706,6333

Nr. crt.	Comuna	9	10	11	12	13
34	Durnești	1 721,5000	12,7900	174,5000	55,7800	51,2500 ha terenuri neprod.
35	Dîngeni	733,0000	78,7244	—	—	
36	Iacobeni	434,5000	83,9346	—	—	
37	Mihălășeni	1 781,0	11,9968	125,5	—	
38	Brăteni	1 618,5	29,0012	91,0	—	
39	Movila Ruptă	2 432,0	30,4207	—	3,0000	
40	Bobulești	867,5	—	—	—	
41	Boscoteni	1 217,0	35,0	—	—	
42	Trușești	1 454,0	17,9100	—	6,8400	
43	Ionășeni	916,0	43,0900	—	—	
44	Bălușeni	1 707,5000	6,5000	—	—	
45	Buzeni	635,5000	16,5000	—	—	
46	Burlești	761,5000	—	—	—	
47	Botoșani	81,5000	551,6500	—	—	
48	Mănăstireni	1 121,0000	50,7518	258,0000	—	
49	Gorbănești	928,0000	3,0000	—	—	
50	Ungureni***	1 663,5000	—	24	—	
51	Starosilț	883,0000	3,0000	—	—	
52	Dorobanți	974,5000	43,5958	—	—	
53	Roma	1 092,0000	2,5000	—	—	
54	Popăuți	1 447,0000	—	—	—	
55	Stăuceni	1 491,2500	38,0000	—	—	
56	Călugăreni	982,0000	—	—	—	
57	Stîncești	780,0000	116,3600	—	—	
58	Hîrlău	134,0000	322,8400	—	—	
59	Deleni	1 432,5000	72,5000	—	—	
60	Maxut	1 040,5000	123,3600	—	393,5600	
61	Rădeni	814,0000	14,7700	—	—	
62	Prăjeni	1 148,0000	139,3542	239,5000	—	
63	Frumușica	330,5000	18,1700	—	—	
64	Șendreni	671,0000	—	—	—	
65	Flăminzi	1 736,0000	66,5000	—	—	
66	Uriceni	1 665,5000	346,7000	—	—	
67	Copălău	1 138,5000	44,6600	—	—	
68	Coșula	771,5000	48,0000	—	—	
69	Cristești	1 109,5000	23,5000	—	—	
70	Oneaga	334,5000	84,9500	—	—	
Total		71 291,5239	3 478,8840	2 037,8573	480,9575	

Situația numerică a satisfacerii cu pământ a țăranilor din fostul județ Botoșani în baza decretului lege nr. 3497/1918 și a legii agrare din iulie 1921 (la nivelul anului 1928)

Nr. crt.	Comuna	Nr. capilor de familie (după statistica primăriei)	Nr. celor îndreptățiți la împroprietărire	Numărul celor satisfăcuți				Numărul celor nesatisfăcuți		
				Total	din care :			Total	din care :	
					împroprietăriți defini- tiv pe raza comunei	prin colo- nizare	prin arendă		eliminați în baza instruc- țiunilor	din lipsă de teren
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Salcea	505	445	347	317	—	30	98	10	88
2	Plopeni	465	376	276	271	—	5	100	16	84
3	Dumbrăveni	1208	1022	650	650	—	—	372	39	333
4	Siminicea	761	716	465	411	40	14	251	11	240
5	Cucoreni	374	552	408	293	—	115	144	17	127
6	Leorda	502	545	346	312	—	34	199	28	171
7	Mîndrești	125	444	318	288	—	30	126	7	119
8	Bucecea	667	148	125	125	—	—	23	23	—
9	Curtești	527	297	204	200	—	4	93	1	92
10	Orășeni	391	225	167	109	57	1	58	4	54
11	Corni	729	628	345	328	—	17	283	3	280
12	Flintinele	772	588	388	351	—	37	200	5	195
13	Joldești	656	504	287	267	11	9	217	2	215
14	Tudora	612	—	—	—	—	—	—	—	—
15	Corocănești	558	400	332	291	—	41	68	—	68
16	Verești	245	112	87	87	—	—	25	—	25
17	Poiana	863	715	312	242	38	32	403	8	395
18	Vorona	530	401	104	55	28	21	297	—	297
19	Vlădeni	896	635	374	340	—	34	261	3	258
20	Albești	607	398	388	388	—	—	10	10	—
21	Șătrăreni	279	277	268	268	—	—	9	9	—
22	Lunca	751	665	638	638	—	—	27	27	—
23	Cernești	327	273	250	250	—	—	23	23	—
24	Călărași	870	591	500	434	—	66	91	26	65
25	Ringhilești	311	261	234	209	—	25	27	15	12
26	Santa Maria	337	307	245	245	—	—	62	27	35
27	Răusenii	535	361	356	331	—	25	5	5	—
28	Slobozia-Hilipiceni	518	548	544	544	—	—	4	4	—
29	Todireni	419	321	317	317	—	—	4	4	—
30	Drăcești	584	467	408	378	—	30	59	21	38

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
31	Sulița	623	213	199	189	—	10	14	14	—
32	Blindești	500	305	293	265	—	28	12	2	—
33	Birsănești	—	285	285	285	—	—	—	—	10
34	Durnești	—	428	428	428	—	—	—	—	—
35	Dîngeni	—	369	277	236	—	41	92	8	84
36	Iacobeni	—	224	179	134	—	45	45	2	43
37	Mihălășeni	—	424	415	415	—	—	9	9	—
38	Brăteni	—	407	396	396	—	—	11	11	—
39	Movila-Ruptă	—	652	600	600	—	—	52	52	—
40	Bobulești	—	283	202	202	—	—	81	32	49
41	Boscoteni	—	428	318	283	—	35	110	31	79
42	Trușești	—	600	456	438	—	18	144	31	113
43	Ionășeni	—	359	309	264	—	45	50	19	31
44	Bălușeni	982	615	490	483	—	7	125	5	120
45	Buzeni	292	260	204	197	—	7	56	2	54
46	Burlești	349	258	215	215	—	—	43	15	28
47	Botoșani	48	675	527	17	—	510	148	24	124
48	Mănăstireni	456	341	311	311	—	—	30	30	—
49	Gorbănești	473	329	254	254	—	—	75	11	64
50	Ungureni	377	437	415	415	—	—	22	22	—
51	Starosilța	535	501	357	248	109	—	144	8	136
52	Dorobanți	643	472	342	330	—	12	130	29	101
53	Roma	748	489	366	366	—	—	123	21	102
54	Popăuți	651	460	403	403	—	—	57	57	—
55	Stănceni	620	524	427	382	—	45	97	7	90
56	Călugăreni	291	280	260	260	—	—	20	20	—
57	Stîncești	514	355	287	196	—	91	68	—	68
58	Hîrlău	—	168	168	82	—	86	—	—	—
59	Deleni	—	514	453	367	—	86	61	—	61
60	Maxut	—	352	277	245	—	32	75	—	75
61	Rădeni	—	476	316	313	—	3	160	—	160
62	Prăjeni	—	336	306	269	—	37	30	—	30
63	Frumușica	—	174	174	143	—	31	—	—	—
64	Șendreni	—	316	270	270	—	—	46	—	46
65	Flăminzi	—	656	537	446	—	91	119	—	119
66	Uriceni	—	633	580	416	—	164	53	—	53
67	Copălău	—	454	356	302	—	54	98	—	98
68	Cosula	—	436	363	314	—	49	73	—	73
69	Cristești	—	452	366	348	—	18	86	—	86
70	Oneaga	—	409	320	157	—	163	89	—	89
Total			29 571	23 384	20 823	283	2 278	6 187	810	5 377

Situția terenului arabil însemănat în toamna anului 1921 și primăvara anului 1922 în fostul județ Botoșani

Nr. crt.	Comuna	Numărul exploatărilor și suprafața, pe categorii					
		0—1 ha		1—5 ha		5—10 ha	
		nr.	ha	nr.	ha	nr.	ha
0	1	2	3	4	5	6	7
1	Mănăstireni	3	2,30	222	570,10	211	1528,34
2	Nicșeni	30	18,30	585	1893,47	252	1655,65
3	Popăuți	70	43,45	610	1838,08	210	1287,25
4	Stîlcești	18	12,52	315	1130,61	187	1217,46
5	Ungureni	14	10,23	291	917,73	96	627,15
6	Vînători	24	12,80	485	1557,73	179	1160,97
7	Viforeni	32	22,35	525	1894,71	171	1126,61
8	Bucecea	84	52,44	243	605,23	17	108,51
9	Burdujeni	193	108,16	179	460,23	4	27,36
10	Cucoreni	23	16,52	401	1185,14	71	442,24
11	Dumbrăveni	113	83,13	992	2817,10	74	426,58
12	Leorda	44	27,62	406	1173,18	104	620,59
13	Salcea	90	53,19	535	1665,57	184	1104,52
14	Siminicea	105	65,05	680	1970,14	41	233,65
15	Bălușeni	87	55,18	553	1917,79	193	1136,92
16	Corni	102	67,80	562	1545,95	84	498,84
17	Curtești	110	63,99	413	1053	32	201,09
18	Fîntinele	214	129,36	876	2305,23	85	524,53
19	Poiana	18	13,50	531	1591,88	198	1345,22
20	Tudora	177	100,32	770	2026,33	69	426,54
21	Vlădeni	16	11,91	579	1777,57	269	1729,73
22	Coșula	— pe comună: 814 exploatări cu 1983,49 ha —					
23	Cristești	88	49,38	394	881,23	73	452,67
24	Deleni	93	52,44	533	1667,02	55	317,21
25	Flămînzii	78	51,83	913	2767,88	206	1242,96
26	Frumușica	143	77,55	399	949,16	19	115,29
27	Rădeni	131	75,44	556	1360,28	34	203,11
28	Slobozia-Secătura	— pe comună: 349 exploatări cu 653 ha —					
29	Bîrsănești	16	10,90	361	1132,90	209	1373,09
30	Dîngeni	25	14,21	366	1086,37	188	1229,48

continuare ANEXA IV

0	1	2	3	4	5	6	7
31	Mihălășeni	18	10,98	379	1262,95	268	1731,38
32	Movila-Ruptă	14	8,60	322	1018,88	185	1238,73
33	Românești	35	23,33	455	1402,87	147	903,89
34	Ștefănești	58	33,79	462	1278,11	190	1260,15
35	Trușești	— pe comună : 668 exploatari cu 3213,96 ha —					
36	Albești	26	16,46	398	1276,94	143	937,65
37	Călărași	2	0,70	735	3340,20	315	2184,40
38	Comlădărești	5	3,04	279	924,92	148	959,64
39	Dracșani	83	45,20	552	1448,43	106	671,32
40	Lunca	45	28,09	620	1725,25	302	1841,44
41	Sulița	98	29,74	150	517,90	48	281,98
42	Todireni	4	2,82	402	1431,47	249	1639,16
43	Botoșani	10	5,29	30	61,27	10	68,65
44	Hirlău	84	31,37	120	292,04	31	232,27
Total*		2 623	1541,28	19 179	75 722,84	5 653	36 314,22

* În total nu este inclusă situația comunelor Coșula, Slobozia-Secătura și Trușești.

Nr. crt.	Comuna						
		10—50 ha		50—100 ha		Peste 100 ha	
		nr.	ha	nr.	ha	nr.	ha
0	1	8	9	10	11	12	13
1	Mănăstireni	89	1195,09	3	201	6	968
2	Nicșeni	28	435,60	1	69,05	—	—
3	Popăuți	7	95,02	—	—	7	1225,40
4	Stințești	19	256,93	1	60,18	2	709
5	Ungureni	13	201	—	—	3	1147,10
6	Vinători	13	195,86	1	92,88	1	141,85
7	Viforeni	15	217,13	—	—	2	595,50
8	Bucecea	2	21,82	—	—	—	—
9	Burdujeni	—	—	—	—	—	—
10	Cucoreni	8	155,27	—	—	5	863,50
11	Dumbrăveni	4	54,19	—	—	1	352,50
12	Leorda	7	133,85	—	—	4	1081,50
13	Salcea	3	47,62	—	—	1	298
14	Siminicea	1	12,23	—	—	—	—
15	Bălușeni	15	224,97	2	134	—	—
16	Corni	—	—	1	51,05	2	370
17	Curtești	5	101,83	—	—	—	—
18	Fintinele	11	170,45	—	—	1	495,92
19	Poiana	39	592,99	—	—	—	—
20	Tudora	3	55,62	—	—	1	164,00
21	Vlădeni	17	203,81	—	—	2	321
22	Coșula	—	—	—	—	—	—
23	Cristești	5	78,69	—	—	1	138,58
24	Deleni	4	84,98	—	—	2	882,52
35	Flăminzi	9	115,40	—	—	—	—
26	Frumușica	—	—	—	—	1	164
28	Rădeni	1	12,08	—	—	—	—
28	Slobozia-Secătura	—	—	—	—	—	—
29	Bîrsănești	31	478,60	—	—	4	1321,50
30	Dîngeni	22	304,64	—	—	1	525,85

0	1	8	9	10	11	12	13
31	Mihălășeni	27	398,74	—	—	5	1493,68
32	Movila-Ruptă	15	209,66	1	65,88	1	259,50
33	Românești	9	105,91	—	—	1	465
34	Ștefănești	38	537,07	—	—	—	—
35	Trușești	—	—	—	—	—	—
36	Albești	16	205,46	1	64	4	1826,90
37	Călărași	63	870,30	—	—	2	513,50
38	Comîndărești	26	353,63	—	—	1	653
39	Dracșani	7	103,09	—	—	1	221,06
40	Lunca	12	148,88	2	187,60	2	810,50
41	Sulița	2	69,77	—	—	—	—
42	Todireni	14	222,15	—	—	—	—
43	Botoșani	3	39,50	—	—	—	—
44	Hrlău	8	106,05	—	—	—	—
	Total	611	8 815,86	13	925,64	64	17 508,86

ANEXA V

Situația pășunilor comunale din județul Botoșani pînă în anul 1928

Nr. crt.	Comuna	Pășune comunală constituită în baza legii din 1907	Pășune constituită în baza legilor agrare din 1918—1921			Total pășune comunală în 1928
			Total	din care :		
				Repartizată din terenul de cultură expropiat	Pășune expropiată sau survenind din schimb	
1	Salcea	—	364,0000	319,0000	45,0000	364,0000
2	Plopeni	—	329,0000	326,0000	3,0000	329,0000
3	Dumbrăveni	—	668,0000	668,0000	—	668,0000
4	Siminicea	126,0000	252,0000	252,0000	—	378,5000
5	Cucoreni	93,0000	363,0000	299,0000	64,0000	456,0000
6	Leorda	168,0000	248,0000	65,0000	183,0000	416,0000
7	Mîndrești	—	158,0000	158,0000	—	158,0000
8	Bucecea	163,0000	5,0000	5,0000	—	168,0000
9	Curtești	—	218,9000	142,2800	76,6200	218,9000
10	Orășeni	72,0000	161,7800	161,7800	—	233,7800
11	Corni	—	683,0000	683,0000	—	683,0000
12	Flîntinele	34,3614	365,0000	365,0000	—	399,3614
13	Joldești	85,6386	237,0000	57,0000	180,0000	322,6386
14	Tudora	408,5000	290,0000	—	290,0000	698,5000
15	Corocăești	—	231,0000	231,0000	—	231,0000
16	Verești	—	97,0000	97,0000	—	97,0000
17	Poiana	—	662,3200	463,0000	199,3200	662,3200
18	Vorona	83,5000	357,6500	64,9700	292,6800	441,1500
19	Vlădeni	—	365,7600	330,0000	35,7600	365,7600
20	Albești	78,0000	631,5000	631,5000	—	709,5000
21	Șătrăreni	—	289,0000	283,0000	6,0000	289,0000
22	Lunca	—	880,8285	880,8285	—	880,8285
23	Cernești	—	414,2500	356,2500	58,0000	414,2500
24	Călărași	60,0000	620,0000	608,0000	12,0000	680,0000
25	Ringhilești	—	384,0000	258,0000	126,0000	384,0000
26	Santa-Maria	—	309,2800	288,2800	21,0000	309,2800
27	Răuseni	30,0000	485,5000	485,5000	—	515,5000
28	Ștefănești	—	721,0000	721,0000	—	721,0000
29	Todireni	—	478,0000	478,0000	—	478,0000
30	Dracșani	—	749,6876	749,6876	—	749,6876
31	Sulița	—	139,1502	139,1502	—	139,1502
32	Blindești	—	693,9400	473,9400	220,0000	693,9400
33	Bîrsănești	100,0000	258,7000	253,7000	5,0000	358,7000
34	Durnești	241,5000	401,0000	267,0000	134,0000	642,5000
35	Dîngeni	—	276,0000	276,0000	—	276,0000
36	Iacobeni	—	202,0000	202,0000	—	202,0000
37	Mihălășeni	—	660,5000	588,5000	72,0000	660,5000
38	Brăteni	37,5000	463,4500	317,0000	146,4500	500,9500
39	Novila-Rupț	—	623,0000	623,0000	—	623,0000
40	Bobulești	227,0000	47,1400	47,1400	—	274,1400
41	Boscoteni	256,0000	225,0000	160,0000	65,0000	481,0000
42	Trușești	139,0000	700,4700	494,5000	205,9700	839,4700
43	Ionășeni	56,0000	498,1500	240,1500	258,0000	554,1500

continuare ANEXA V

Nr. crt.	Comuna	Pășune comunală constituită în baza legii din 1907	Pășune constituită în baza legilor agrare din 1918—1921			Total pășune comună în 1928
			Total	din care :	Pășune expropriată sau provenind din schimb	
44	Bălușeni	—	652,2000	643,2000	9,0000	652,2000
45	Buzeni	47,0000	103,4400	103,4400	—	150,4400
46	Burlești	—	203,8000	180,0000	23,8000	203,8000
47	Botoșani	—	26,1000	8,5000	17,6000	26,1000
48	Mănăstireni	83,0000	448,0000	380,0000	68,0000	531,0000
49	Gorbănești	—	131,5200	80,5200	51,0000	131,5200
50	Ungureni	—	608,9100	504,9100	104,0000	608,9100
51	Starosilta	—	510,6400	382,3400	128,3000	510,6400
52	Dorobanți	—	305,3000	45,0000	260,3000	305,3000
53	Roma	—	395,0000	315,0000	80,0000	395,0000
54	Popăuți	261,2500	143,0000	82,0000	61,0000	404,2500
55	Stăuceni	—	394,0000	394,0000	—	394,0000
56	Călugăreni	—	416,4832	310,0000	106,4832	416,4832
57	Stăncești	—	256,9200	107,2800	149,6400	256,9200
58	Hirlău	—	213,4200	213,4200	—	213,4200
59	Maxut-Deleni	325,0000	503,8500	503,8500	—	828,8500
60	Maxut	—	744,9200	744,9200	—	744,9200
61	Rădeni	71,0000	423,2700	276,0000	147,2700	494,2700
62	Prăjeni	—	587,0000	587,0000	—	587,0000
63	Frumușica	—	62,7300	62,7300	—	62,7300
64	Șendreni	—	186,0000	186,0000	—	186,0000
65	Flămânzi	—	710,1100	641,1100	69,0000	710,1100
66	Uriceni	—	753,8900	753,8900	—	753,8900
67	Copălău	—	353,0000	330,0000	48,0000	378,0000
68	Coșula	—	378,0000	44,0000	306,0000	350,0000
69	Cristești	357,0000	50,0000	69,0000	—	426,0000
70	Oneaga	—	469,0000	429,2663	—	429,0000
Total		3 603,7500	27 214,4595	22 886,2663	4 328,1932	30 818,2095

LA RÉFORME AGRAIRE DE 1918—1921
DANS L'ANCIEN DÉPARTEMENT DE BOTOȘANI

RÉSUMÉ

Les partis politiques constitués par les grands propriétaires fonciers et par la haute bourgeoisie ont voté la réforme agraire de 1918—1921, à la suite d'émeutes de paysans et comme une concession faite aux nécessités économiques.

Pendant la première guerre mondiale, à mesure que la situation économique et sociale des paysans du département de Botoșani s'empirait, leur résistance à

l'exploitation des propriétaires fonciers s'accroissait. Le sous-préfet de l'arrondissement de Hârlău, en 1918, dans un rapport, signalait que de nombreux paysans déclaraient ne plus vouloir travailler pour les propriétaires et prétendaient que chacun d'autre eux ait son lot de terre.

Dans l'ancien département de Botoșani, pendant que le projet de loi relatif à la réforme agraire était élaboré, les grands propriétaires fonciers s'efforcèrent d'empêcher que des modifications profondes soient apportées à la situation existant alors, tandis que les paysans luttèrent pour que des lots de terre leur soient attribués en propriété individuelle.

A cause du grand essor révolutionnaire de l'époque, le danger semblait être tellement grave, qu'en 1920, pour éviter une „explosion“, le général Averesco, président du conseil des ministres, decida d'accorder aux paysans, en „propriété provisoire“, des parcelles individuelles, avant que la loi fut promulguée et publiée.

La loi pour la réforme agraire, adoptée en 1921, fut mise en application si difficilement que, même en 1940, la procédure prévue pour la distribution des lots de terre n'était pas encore terminée.

A cause du mauvais état des archives, de l'absence de statistiques dressées scientifiquement et de la négligence des fonctionnaires de l'époque, il est impossible de connaître exactement le déroulement complet des opérations concernant l'application de la loi agraire dans ce département. Toutefois, des informations puisées dans les archives, aussi bien que de certaines statistiques officielles de l'époque, il ressort que la superficie des terres labourables, cultivées par les grands propriétaires, a diminué progressivement, tandis que l'étendue de la petite propriété s'est accrue.

Pour éviter l'expropriation d'une partie de leurs terres, les grands propriétaires fonciers ont profité du fait que, dans l'ancienne Roumanie, il n'y a pas eu de cadastre et ils ont déclaré que leurs domaines étaient plus petits qu'en réalité. Ils ont déclaré aussi que de grandes étendues de terre ne pouvaient être cultivées et qu'elles étaient laissées en friche. C'est pourquoi d'une année à l'autre on constate d'importantes variations dans la superficie des terres labourées.

En ce qui concerne les exploitations agricoles, en 1922, les grands propriétaires fonciers exploitaient directement 14,3% de l'étendue de la terre cultivable, tandis que les paysans exploitaient 85,7%. Sur 28 143 fermes, à peine 611, c'est-à-dire 2,2%, cultivaient une superficie de 10 à 50 hectares.

S'il est impossible de connaître quelle a été chaque année la superficie de la terre expropriée qui fut attribuée aux paysans, on sait cependant que, jusqu'en 1928, dans la département de Botoșani, ont été expropriés 110 634 hectares, dont 73 150 hectares ayant appartenu à de grands propriétaires. Jusqu'alors avaient été attribués aux paysans, en lots individuels, 73 319 hectares, tandis que 27 214 hectares étaient destinés aux pâturages communaux.

Jusqu'en 1928, sur 29 571 paysans ayant droit chacun à un lot de terre, seulement 23 214 avaient reçu satisfaction. En 1932, les chiffres ont été respectivement de 31 297 et de 25 130.

Le fait qu'à partir de 1918—1921 de nombreux paysans ont cultivé leur propre terre a eu de bonnes conséquences pour le développement économique du département de Botoșani. Les paysans ont été moins exploités par les propriétaires et leur niveau de vie s'est accru. Cependant, les petits et moyens propriétaires ont continué à utiliser un outillage agricole rudimentaire et à ne disposer que d'un nombre insuffisant de bêtes de somme et de trait, à cause du prix élevé qu'ils ont été obligés de payer pour la terre qui leur avait été attribuée.

CU PRIVIRE LA MIȘCAREA PENTRU EMANCIPAREA CIVILĂ ȘI POLITICĂ A FEMEII (1918—1921)

DE

GHI. I. FLORESCU

În timpul și mai ales în anii ce urmează primului război mondial, lupta pentru emanciparea civilă și politică a femeilor a căpătat dimensiuni noi, ocupînd, treptat, un loc aparte în cadrul marilor probleme sociale românești¹.

Fără a reprezenta, așa cum s-a încercat să se afirme la un moment dat, un curent sau o modă impuse de influențe străine, chestiunea drepturilor civile și politice ale femeilor a determinat continuarea, într-un cadru lărgit, a unei mișcări politice mai vechi, al cărei caracter profund social atrăgea după sine diverse interpretări și atitudini manifestate de forțele politice conducătoare ale României².

Deși războiul constituise prilejul unei demonstrații elocvente a egalității existente între bărbați și femei, și, cu atât mai mult cu cît în foarte multe țări importante cercuri și personalități politice militau pentru emanciparea și acordarea drepturilor politice ale femeilor, la noi, această problemă continua să fie discutată, formulîndu-se păreri contradictorii în legătură cu importanța și modalitățile ei de rezolvare³. Cu toate acestea, acțiunile revendicative ale unei părți atît de însemnate a populației țării au determinat o revizuire a tendințelor conservatoriste, situînd această mișcare printre marile probleme sociale ale vremii,

¹ *Dezbaterile Senatului* (ședința din 26 februarie 1920), p. 362; C. Rădulescu-Motru, *Drepturile femeiei*, în „Ideea europeană”, an. I (1920), nr. 31, 18 ianuarie, p. 1—2; Maria C. Buțureanu, *Femeia. Studiu social*, ed. a II-a, revăzută, București, 1921, p. 11, 340; Ana Conta Kernbach, *Cronica feministă*, în „Viața românească”, an. XII (1921), iunie, nr. 6, p. 426; Maria A. Vivovschi, *În chestia feministă*, în „Viitorul româncelor”, an. V (1916), iunie, nr. 6, p. 82; Ion G. Dumitrescu, *Drepturi femeilor*, în „Politică”, an. I (1919), nr. 4, 29 martie, p. 5.

² Dimitrie Xenopol, *Reforma electorală*, în „Arhiva pentru știința și reforma socială”, an. II (1921), nr. 4, ianuarie, p. 591; Calypso C. Botez, *Drepturile femeii în Constituția viitoare în Noua Constituție a României*, București, p. 76; Sanda Filitti, *Păreri asupra problemei feministe*, în „Buletinul Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române”, an. I (1919), nr. 3, iulie, p. 3.

³ Odette Laguerre, *Le féminisme*, s.l., s.a., p. 2—3; *Constituțiunea României din 1923 adnotată cu dezbateri parlamentare și jurisprudențe*, București, 1925, p. 27—28; Maria C. Buțureanu, *Cauzele antifeminismului*, în „Buletinul Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române”, an. I (1919), nr. 3, iulie, p. 5—7; St. Antim, *Studii și portrete*, Craiova, 1937, p. 150—163.

a cărei soluționare urma a se realiza, în primul rând, prin acordarea independenței economice, urmînd apoi ca drepturile politice și ridicarea din punct de vedere cultural a femeii să desăvîrșească emanciparea integrală a acesteia⁴. În această perioadă au fost depășite limitele programului care preconiza egalitatea între sexe doar în viața civilă, feminismul înscrind în aria sa de luptă participarea femeii la viața publică și intrarea ei în cea politică⁵.

Desăvîrșirea unității de stat a reprezentat încă un motiv pentru revizuirea locului și rolului femeii în viața politică, mai ales în noile condiții care reclamau o unificare a legislației feministe pentru întreg teritoriul țării⁶. De fapt, situația creată la sfîrșitul primei conflagrații mondiale impunea o schimbare a orientării problemei feministe, schimbare care se baza însă, așa cum am mai arătat, nu numai pe cauze de ordin imediat ci pe concluziile unei tradiții a acestei mișcări manifestate atît în România cît și în alte țări europene.

Intr-un număr tot mai mare de țări, drepturile civile și politice ale femeilor erau discutate cu tot mai multă insistență, asociațiile internaționale cu caracter feminist deveneau tot mai numeroase, așa încît rezolvarea acestei probleme ajunseser o necesitate cu caracter internațional⁷.

Încă de la începutul secolului XX Consiliul internațional al femeilor a procedat la răspîndirea ideilor feministe, ajungînd ca în 1904, la Berlin, să pună bazele unei asociații ce urma să militeze pentru drepturile femeilor la vot universal, după ce în multe țări europene fuseseră deja făcute propuneri în acest sens⁸. Cei care militau pentru emanciparea femeii, în condițiile în care industrializarea o aducea în actualitate, ridicîndu-se împotriva acelor interdicții care o îndepărtau de rolul său social, deveneau tot mai numeroși⁹, iar organizațiile internaționale ale femeilor se preocupau, mai ales după izbucnirea războiului, de toate marile probleme ale epocii¹⁰.

În România, în istoria căreia femeia a ocupat întotdeauna un loc deosebit¹¹, începînd din a doua jumătate a secolului XIX, mai ales după data adoptării constituției din 1866, lupta pentru drepturile civile și politice ale femeilor a urmat un drum ascendent, iar adoptarea măsurilor concrete a avut loc odată cu evoluția istoriei generale a țării¹². Apariția unor organizații și publicații ale fe-

⁴ Maria C. Buțureanu, *Femeia. Studiu social...*, p. 338—340; C. Rădulescu-Motru, *op. cit.*, p. 1—2; Odette Laguerre, *op. cit.*, p. 4.

⁵ Calypso Botez, *Rapport sur la situation juridique de la femme dans la législation roumaine*, Bucurest, 1932, p. 4; idem, *Problema drepturilor femeii române*, 1919, p. 3; Ion G. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 5.

⁶ Calypso Corneliu Botez, *Problema feminismului — o sistematizare a elementelor ei*, în „Arhiva pentru știința și reforma socială”, an. II (1920), nr. 1—3, aprilie-octombrie, p. 67—68.

⁷ Émile Faguet, *Le féminisme*, Paris, 1910, *passim*; *Le suffrage des femmes en pratique*, Publié par l'Alliance internationale pour le suffrage des femmes, Londres, 1923.

⁸ Ferdinand Buisson, *Le vote des femmes*, Paris, 1911, *passim*; Marie-José et Paul Henry Chombart de Lauwe, Michèle Huguet, Elia Perroy, Noelle Bissereet, *La femme dans la société*, Paris, 1963, *passim*. (Consiliul internațional al femeilor a fost fondat la Washington, la 31 mai 1888).

⁹ Achille Loria, *Le féminisme au point de vue sociologique*, Paris, 1907, p. 3—14.

¹⁰ Carrie Chapman Cett, *Femeile și războiul*, în „Viitorul româncelor”, an. IV (1915), ianuarie și februarie, nr. 1—2, p. 2—3.

¹¹ Vezi N. Iorga, *Viața femeilor în trecutul românesc*, Vălenii-de-Munte, 1910; George D. Pallade, *Rolul femeiei în democrație*, București, 1887; Alexandre A. C. Stourdza, *La femme en Roumanie*, Paris, 1911.

¹² Alexandre A. C. Stourdza, *op. cit.*, *passim*; Calypso Corneliu Botez, *Problema drepturilor femeii române...*, p. 5—7; St. Antim, *op. cit.*, p. 150—163, Ana

meilor române¹³ ca și dobîndirea treptată, de către acestea, a unor drepturi civile, au făcut ca, după primul război mondial, această mișcare să capete un caracter mult mai larg, avînsîndu-se chiar ideea solidarizării internaționale a mișcării feministe¹⁴. Așadar, acțiunile întreprinse după primul război mondial în vederea cîștigării drepturilor politice ale femeilor reluau, de fapt, într-un cadru istoric modificat, vechea problemă feministă, devenită acum o problemă de interese național. Chiar dacă mai erau emise unele rezerve, oricum, majoritatea formațiunilor politice și cei mai de seamă reprezentanți ai intelectualității române se declarau pentru atragerea la viața politică a țării a acestui „element de rezervă național”, cum era considerată femeia¹⁵. Rămînea doar în discuție modalitatea în care urma a se rezolva această problemă, iar diversitatea punctelor de vedere exprimate în această direcție demonstra așit complexitatea chestiunii dezbătute, cît și preocuparea deosebită pentru aceasta.

Primele măsuri preconizate a se folosi pentru mobilizarea femeii la rezolvarea intereselor generale ale țării erau acelea referitoare la ridicarea culturală a maselor de femei și îndrumarea lor spre diferite ramuri ale producției materiale¹⁶. Dar, existau și păreri care recomandau limitarea participării femeii doar la viața publică, fără a intra în cea politică, unde „...ar introduce elemente de turburare în organizația politică a societăților moderne”¹⁷. Alături de cei care se declarau pentru unele măsuri tranzitorii sau o rezolvare parțială a aspirațiilor feministe, fără a exclude mai tîrziu și posibilitatea unei rezolvări radicale, existau și puncte de vedere contrare. Adepții acestora vedeau în mișcarea generală a femeilor un pericol, mai ales în perioada de după război cînd accentuarea tendințelor democratice impunea adoptarea unor soluții prea avansate, atrăgînd atenția opiniei publice asupra măsurilor ce se impuneau pentru evitarea formulării unor pretenții revendicative extreme¹⁸.

Dar, indiferent de soluțiile propuse, legislația feministă a acestor ani se reducea la adoptarea unor măsuri care priveau participarea femeii doar la viața publică, fără a fi abordată și problema drepturilor politice ale acesteia.

Conta-Kernbach, *Cronica feministă*, în „Viața românească”, an. XII (1920), vol. XLIV, nr. 8, p. 284; *Intrunire feministă*, în „România muncitoare”, nr. 32—33, 29 aprilie 1912, p. 7—18; Sofia Nădejde, *Trebuie să lucreze femeile pentru drepturile politice?*, în „Contemporanul”, nr. 21, 1884, p. 815—819; *Ce vor socialiștii români? Expunerea socialismului și programul socialist*, în „Revista socială”, an. I (1885), nr. 8, 9, 10, 11, februarie, martie, aprilie, mai, p. 447.

¹³ Calypso Corneliu Botez, *op. cit.*, p. 7—8; idem, *Drepturile femeii în Constituția viitoare...*, p. 76; *Istoric*, în „Buletinul Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române”, an. I (1919), nr. 1, ianuarie, p. 1—2; Cora Barbu, Lenormanda Benari, Gheorghe Popescu, Izabela Sadoveanu, *Viața și opera*, Editura didactică și pedagogică, București, 1970, p. 172—173.

¹⁴ G. Meitani, *O pagină din istoria parlamentară a României*, București, 1914, *passim*; Alex. Lascarov-Moldoveanu, *Femeia-avocat. Observațiuni la doctrina de jurisprudență română*, București, 1915, *passim*; Calypso Corneliu Botez, *Problema drepturilor femeii române...*, p. 8—9; Maria A. Vivovschi, *op. cit.*, p. 82.

¹⁵ Calypso Corneliu Botez, *op. cit.*, p. 10; Dimitrie Xenopol, *op. cit.*, p. 589; Maria C. Buțureanu, *op. cit.*, p. 338.

¹⁶ Dimitrie Xenopol, *op. cit.*, p. 591; Maria C. Buțureanu, *Școale agronomice feminine*, în „Renașterea română”, an. I (1918), vol. II, nr. 10, decembrie, p. 205—208.

¹⁷ Dimitrie Xenopol, *op. cit.*, p. 589; Ion G. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 5.

¹⁸ Arhivele Statului București, Fond Ministerul Afacerilor Interne, dosar 1, vol. II/1922, f. 33—34 (în continuare Arh. St. București, Fond M.A.I.); Sanda Filitti, *op. cit.*, p. 3.

După ce în 1919 femeile au fost acceptate în Comisiile interimare¹⁹, iar în 1920 s-a încercat, printr-un proiect de lege din inițiativă parlamentară, ca până la acordarea drepturilor politice femeile cu titluri universitare să aibă posibilitatea înscrierii în barourile avocaților din România²⁰, în perioada de care ne ocupăm nu s-a mai întreprins nimic deosebit în sensul lărgirii și satisfacerii revendicărilor feministe. Totuși, preocuparea generală privitoare la soluționarea acestei probleme a creat și întreținut după război o atmosferă de efervescență organizatorică, care a constituit, de altfel, garanția unor schimbări viitoare. Astfel, în anul 1918, la Iași, care continua să rămână unul dintre principalele centre ale luptei pentru drepturile femeilor²¹, a fost fondată *Asociația pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române*, care, așa cum se arăta în programul acesteia, urmărea emanciparea morală și politică a femeilor²². Pe baza aceluiași statute, după ce organizația din Iași a alcătuit un manifest pentru răspîndirea ideilor feministe în întreaga țară, s-au constituit asociații asemănătoare și în alte orașe, astfel că, în 1919—1920, această organizație grupa în jurul său aproape întreaga mișcare feministă din România²³.

Încă de la început, această *Asociație* s-a adresat Parlamentului și unor personalități politice ale vremii ca: N. Iorga, V. Goldiș, I. G. Duca, C. Dissescu ș.a., precum și guvernelor din perioada 1918—1921, atrăgînd atenția acestora asupra gravității și deci a iminenței rezolvării problemei feministe²⁴.

Una dintre revendicările care presupuneau adoptarea de măsuri concrete, și asupra căreia s-au oprit în mod deosebit atît autoritățile cît și organizațiile femeilor, era aceea a dreptului de vot. Dacă înaintea războiului, lupta femeilor pentru obținerea acestui drept se împletea cu lupta generală pentru sufragiu universal, începînd din 1918 acțiunile feministe ce urmăreau cîștigarea drepturilor politice se desfășurau mai ales în direcția obținerii dreptului de vot²⁵. După adoptarea, în noiembrie 1918, a noii legi electorale, care introducea sistemul votului universal, dar care excludea femeia de la posibilitatea exercitării acestui drept, aproape întreaga mișcare feministă era îndreptată în direcția pătrunderii femeilor în corpul electoral, singurul mijloc cu ajutorul căruia se putea ajunge la emanciparea politică a femeilor²⁶. În condițiile în care sistemul votului universal lărgise

¹⁹ Calypso C. Botez, *Drepturile femeii în Constituția viitoare...*, p. 76.

²⁰ *Dezbaterile Senatului* (ședința din 26 februarie 1920), p. 361—362.

²¹ Vezi Calypso Corneliu Botez, *Problema drepturilor femeii române...*, p. 8—9; Ferdinand Buisson, *op. cit.*, p. 287; Cora Barbu ș.a., *op. cit.*, p. 173—176.

²² Maria C. Buțureanu, *Scopul asociației*, în „Buletinul Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române”, an. I (1919), nr. 1, ianuarie, p. 3—8; Calypso Corneliu Botez, *op. cit.*, p. 9.

²³ Laura Zaharia, *Activitatea Comitetului Central al Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române din Iași*, în „Buletinul Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române”, an. I (1919), nr. 4, octombrie, p. 17; Calypso Corneliu Botez, *op. cit.*, p. 9; idem, *Problema feminismului — o sistematizare a elementelor ei...*, p. 81.

²⁴ Vezi *Istoric...*, p. 2—3; *Activitatea noastră politică* în „Buletinul Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române”, an. II (1920), nr. 2, aprilie, p. 17; Calypso Corneliu Botez, *Problema feminismului — o sistematizare a elementelor ei...*, p. 81.

²⁵ Maria C. Buțureanu, *op. cit.*, p. 4, 8; vezi și *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1910—1915*, Editura politică, București, 1968, p. 908—909; Ecaterina Arbore, *Femeia muncitoare în lupta spre dezrobire*, ed. a II-a, „Biblioteca România Muncitoare”, nr. 36, București, 1912, *passim*.

²⁶ Vezi Gh. I. Florescu, *Partidele politice în alegerile parlamentare din 1919*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, Iași, tom. IX (1972), p. 313 și urm.

baza socială a celor consultați în problemele de interes general, excluderea femeii de la această obligație îndepărta de viața politică o parte însemnată a populației țării, care ar fi contribuit la normalizarea atmosferei în care se purtau luptele politice în acea perioadă²⁷. Și aceasta cu atât mai mult cu cât majoritatea partidelor politice înscriseseră deja în programele lor problema drepturilor politice feministe.

Partidul național liberal citea și unele personalități liberale se declarau pentru acordarea unor drepturi femeilor, iar gruparea conservator-progresistă, condusă de Al. Marghiloman, accepta chiar, pentru acestea, unele drepturi politice²⁸. N. Iorga, șeful naționaliștilor-democrați, arăta că „...votul femeilor este un act de dreptate generală și un act de îndreptățire specială, față de condițiile cu totul particulare ale țării noastre”²⁹.

Partidele politice apărute după război, în dorința de a se impune în viața politică a țării, au făcut și ele unele concesii mișcării feministe. Liga poporului, deși nu se declara pentru drepturi integrale, își propunea totuși să militeze pentru emanciparea femeilor, acceptând alături de drepturile civile și unele drepturi politice³⁰. Cealaltă formațiune politică nouă, Partidul țărănesc, s-a dovedit a fi mai receptivă față de această problemă, declarându-se pentru principalele revendicări feministe³¹.

Partidele politice din noile provincii aveau înscris în program dreptul de vot pentru femei³². Declarația de la Alba Iulia prevedea votul universal, egal, direct și secret pentru ambele sexe³³, pentru ca în programul din octombrie 1919 al Partidului național din Transilvania acest drept să fie substituit și reinscris apoi în aprilie 1920³⁴.

Primul partid care a înscris în programul său, înainte chiar de Partidul muncii, prevederea acordării votului universal și femeilor a fost Partidul socialist³⁵.

Dar, legislația electorală adoptată în perioada 1918—1921 n-a adus nici o modificare în sensul lărgirii drepturilor politice ale femeilor prin acordarea votului universal. Deși grupările politice din Bucovina și Transilvania acceptaseră votul pentru femei, legile electorale privitoare la aceste regiuni n-au înscris în articolele lor și acest drept, așa încât femeile continuau a rămâne excluse din viața politică și în aceste provincii³⁶.

²⁷ C. Rădulescu-Motru, *op. cit.*, p. 1.

²⁸ Calypso Corneliu Botez, *op. cit.*, p. 81—82; C. Rădulescu-Motru, *op. cit.*, p. 2; vezi și C. Guran, *Organizarea României noi. Proiect de lege pentru modificarea constituției*, Iași, 1919, p. 79; *Istoricul Partidului național-liberal de la 1848 și până astăzi*, București, 1923, p. 234.

²⁹ *Constituția României din 1923...*, p. 25—26.

³⁰ *Programul Ligii Poporului*, Tîrgoviște, 1920, p. 20.

³¹ Calypso Corneliu Botez, *op. cit.*, p. 82.

³² *Idem*, *Problema drepturilor femeii române...*, p. 10 și *Drepturile femeii în Constituția viitoare...*, p. 86.

³³ C. Hamangiu, *Codul general al României. Legi uzuale*, vol. VIII (1913—1919), București, p. 1163.

³⁴ M. Mușat, I. Ardeleanu, *Viața politică în România. Partidele politice. 1918—1921*, Editura politică, București, 1971, p. 140.

³⁵ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1910—1915*, p. 19; Eufrosina Popescu, *Crearea Partidului Muncii și activitatea sa în parlamentul din Iași (mai-iunie, 1917)*, în „Studii”, tom. 25 (1972), nr. 5, p. 1024, 1029; Calypso Corneliu Botez, *Problema feminismului — o sistematizare a elementelor ei...*, p. 82; vezi și *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1916—1921*, Editura politică, București, 1966, p. 234.

³⁶ „Monitorul Oficial”, nr. 103 din 26.VIII.1919, p. 5724—5727, 5734—5744; vezi și Maria Pop, *Votul femeilor înaintea marelui Sfat din Sibiu*, în „Buletinul Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române”, an. I (1919), nr. 4, octombrie, p. 15—16.

Comisia instituită de guvernul Al. Vaida Voevod în vederea elaborării unei legi electorale pentru întreaga țară, deși susținea în principiu legitimitatea acordării drepturilor pentru femei, a amînat data adoptării unor măsuri concrete în această direcție, pentru ca, la 5 februarie 1920, să supună la vot problema drepturilor feministe, fără a se discuta în prealabil despre ce anume drepturi era vorba³⁷. Schimbarea guvernului a lăsat în suspensie această chestiune. Nici Al. Averescu, care, la 9 aprilie 1920, modifica legea electorală pentru Transilvania și Bucovina nu intervenea cu nimic în problema dreptului de vot al femeilor³⁸. În decembrie 1921, după ce guvernul Partidului Poporului depusese în Camere un nou proiect de lege electorală, discuta doar dreptul de alegător al femeilor nu și cel de ales, respingînd însă, în cele din urmă, propunerea de a se acorda drept de vot fără deosebire de sex³⁹. Mai mult încă, n-au fost acceptate nici soluțiile tranzitorii propuse, iar raportorul legii preciza că, deși lipsa dreptului de vot pentru femei din legea ce o prezenta Camerei poate surprinde, o altă soluție nu este posibilă atît timp cît în străinătate nu s-a admis acest principiu, iar păturile largi ale populației de la noi nu sînt familiarizate cu problemele politice moderne⁴⁰. În consecință, rezolvarea acestei probleme era amînată, conchizîndu-se că o revenire va fi posibilă peste puțin timp, atunci cînd partidele politice vor considera această chestiune drept punct programatic⁴¹.

În aceste condiții apare și mai justificată întreaga mișcare ce milita pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române. Acțiunile concrete însă se reduceau la conferințe, întruniri sau publicații cu caracter feminist, singura formă de intervenție directă în favoarea revendicărilor femeilor rămîneau, în continuare, memoriile și petițiile adresate guvernului și partidelor politice, procedeu folosit încă de la sfîrșitul secolului al XIX-lea⁴², precum și delegațiile care tratau cu acestea⁴³. Astfel, după ce încă în vara anului 1917, în numele tuturor femeilor refugiate în Iași, a fost înaintat Parlamentului un memoriu în care se cereau drepturi civile și politice pentru femei⁴⁴, Eleonora Stratulescu prezenta, mai tîrziu, Camerei o petiție asemănătoare, ridicînd problema dreptului de vot al femeilor⁴⁵, iar C. Nacu, membru al majorității parlamentare, depunea, din inițiativă parlamentară, un proiect de lege care cerea drepturi civile integrale pentru femei⁴⁶.

Desigur că, toate aceste încercări de a impune anumite schimbări în legislația ce privea condiția socială a femeii au avut un ecou deosebit în epocă, întrucît, începînd din acea perioadă, partidele politice au trecut, așa cum am văzut, la înscrierea în programele lor a revendicărilor feministe. Mișcarea feministă continua să atragă, pe calea memoriilor, atenția guvernanților asupra unei nedreptăți sociale ce necesita o soluționare grabnică. Cr, cum toate încercările în acest sens rămîneau fără nici un răspuns, în noiembrie 1918, *Asociația pentru*

³⁷ Arh. St. București, Fond M.A.I., dosar 1, vol. I/1922, f. 143, 163, 166.

³⁸ „Monitorul Oficial”, nr. 7 din 9. IV. 1920, p. 536—538; *Dezbaterile Adunării Deputaților* (ședința din 27 iulie 1920), p. 503.

³⁹ *Dezbaterile Adunării Deputaților* (ședința din 10 decembrie 1921), p. 115.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 124; vezi și Dimitrie Xenopol, *op. cit.*, p. 589.

⁴¹ *Dezbaterile Adunării Deputaților* (ședința din 10 decembrie 1921), p. 116.

⁴² Calypso C. Botez, *Drepturile femeii în Constituția viitoare...*, p. 76.

⁴³ *Activitatea noastră politică*, în „Buletinul Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române”, an. II (1920), nr. 2, aprilie, p. 17.

⁴⁴ *Istoric...*, p. 2; Calypso Corneliu Botez, *Problema drepturilor femeii române...*, p. 9.

⁴⁵ *Istoric...*, p. 2.

⁴⁶ *Ibidem*; vezi și Calypso Corneliu Botez, *Problema feminismului — o sistematizare a elementelor ei...*, p. 80.

emanciparea civilă și politică a femeilor române din Iași adresa guvernului C. Coandă un nou memoriu, în care cerea drept de vot pentru alegerile ce urmau a se organiza⁴⁷, prezentat apoi și guvernului liberal⁴⁸.

La acest memoriu se adăuga cel formulat de una dintre individualitățile mișcării feministe, Ana Conta Kernbach, adresat Consiliului de Miniștri și șefilor de partide politice, în decembrie 1918, însoțit de 100 de semnături, în care era ridicată problema drepturilor cetățenești ale femeilor⁴⁹.

Aceasta, pe lângă că reprezenta punctul de vedere al unui mare număr de femei, în majoritate profesoare, constituia, totodată, concretizarea străduințelor permanente ale Anei Conta Kernbach, în vederea soluționării uneia dintre principalele probleme de interes general ridicate de evoluția țării.

Prin complexitatea unei activități a cărei preocupări presupuneau sensibilitate, dar și seriozitate, cum este poezia, muzica, teatrul și arta în general⁵⁰, pînă la cele care prin gravitatea și semnificațiile lor angajau conștiința răspunderilor în fața societății, această personalitate marcantă a epocii sale a demonstrat, cu destulă elocvență, că rolul femeii în societate, cu deosebire după primul război mondial, era altul decît acela pe care-l preconiza legislația românească în vigoare⁵¹. De fapt, de la începuturile activității sale ca pedagogă și educatoare a tinerei generații și pînă la afirmarea sa ca luptătoare pe tărîmul vieții social-politice, Ana Conta Kernbach, prin tot ceea ce a făcut în cadrul mișcării feministe românești, a urmărit, în primul rînd, după cum singură mărturisește, emanciparea civilă și politică a femeii⁵².

Întreaga operă a Anei Conta Kernbach are un profund caracter social. Preocupată de condițiile materiale în care se făcea educația, de lipsa cadrelor calificcate și a programelor școlare adecvate condițiilor specifice existente în România, Ana Conta Kernbach devine, mai ales spre sfîrșitul vieții, interesată în cel mai înalt grad de problemele sociale și politice ale acelor vremuri⁵³.

Ocupîndu-se de probleme sociale cu caracter general⁵⁴, venind cu soluții pentru ridicarea stării materiale a maselor de oameni ai muncii⁵⁵, Ana Conta Kernbach vedea în mișcarea feministă de la noi o formă de manifestare a vieții

⁴⁷ Laura Zaharia, *op. cit.*, p. 17; *Istoric...*, p. 2.

⁴⁸ *Istoric...*, p. 3.

⁴⁹ Ana Conta Kernbach, *Drepturile cetățenești ale femeilor*, în „Renașterea română”, an. I (1918), vol. II, nr. 10, decembrie, p. 247—248 (Memoriul este publicat în întregime la rubrica „Cronica internă” și semnat: Ana Conta Kernbach. *Inspectoare generală a școalelor*).

⁵⁰ Vezi A. D. Xenopol, *Clipe, de Ana Conta Kernbach*, în „Arhiva”, an. VIII (1897), noiembrie — decembrie, nr. 11—12, p. 703; Ana Conta — Kernbach, *Muzica considerată cu osebire din punct de vedere pedagogic*, în „Revista generală a învățămîntului”, an. II (1906), nr. 2, 1 iulie, p. 155—158 și nr. 3, 1 octombrie, p. 223—226; Ana Conta — Kernbach, *Henric Ibsen*, în „Viața românească”, an. XII (1920), iunie, nr. 4, p. 21—25 și an. XIII (1921), mai, nr. 5, p. 184—197; Stela Iancu, *Ana Conta Kernbach. Viața, opera și gîndirea pedagogică*, Teză de doctorat (dactilografată), Iași, 1971, *passim*; Elena C. Sporea, *Viața și operele Anei Conta Kernbach*, în „Revista generală a învățămîntului”, an. XII (1924), nr. 9, octombrie, p. 597—604.

⁵¹ Cf. P. Zosin, *Privire succintă despre Ana Conta — Kernbach*, Iași, 1922.

⁵² Ana Conta-Kernbach, *Revendicări*, în „Viața românească”, an. XII (1920), mai, nr. 3, p. 454—456.

⁵³ A. Predescu, M. Ioniță, *Ana Conta Kernbach*, în „Revista de pedagogie”, an. XVI (1967), aprilie, p. 65—67.

⁵⁴ Cf. Ana Conta-Kernbach, *Munca și plata ei*, în „Renașterea română”, an. II (1919), vol. III, nr. 22, 23, 24, decembrie, ianuarie și februarie, p. 330—338.

⁵⁵ Idem, *Cu toții la muncă!*, în „Renașterea română”, an. III (1921), vol. IV, nr. 4, ianuarie, februarie și martie, p. 294—299.

sociale, care urmărea însă „...nu numai o mișcare de revendicare, ci și o școală de cultură socială pentru dobândirea sentimentului de răspundere și demnitate personală...“⁵⁶.

Cunosătoare a vieții politice românești, pe care o caracteriza drept un adevărat „comerț de... conștiinți“⁵⁷, ea vedea în egalitatea economică, politică și socială pentru care milita întreaga mișcare feministă, în primul rând, o egalitate morală între cele două sexe⁵⁸. Totodată, ea considera, în contextul mișcării feministe generale, factorul economic drept acela care influența întreaga evoluție a acestei chestiuni⁵⁹. Desfășurându-și activitatea feministă în cadrul organizației *Asociația pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române* din Iași, oraș pentru care nutrea o admirație mărturisită⁶⁰, fiind una dintre inițiatoarele acestei organizații, pe care a condus-o încă din primele luni după înființare⁶¹, Ana Conta Kernbach a formulat un program de revendicări al cărui scop final urmărea emanciparea civilă și politică a femeii⁶², deși soluțiile preconizate trădau unele limite ale atitudinii autoarei în această direcție⁶³. Așa, de pildă, în memoriul din decembrie 1918, Ana Conta Kernbach nu se pronunța categoric pentru votul universal și drepturi politice integrale pentru femei, indicând o soluție de compromis și pronunțându-se îndeosebi pentru drepturi civile și participarea femeilor la viața publică. Pentru pătrunderea femeii în viața politică, autoarea memoriului indica o serie de dispoziții intermediare, printre care încetățenirea individuală a femeilor și acordarea drepturilor politice numai pentru merite personale sau servicii publice⁶⁴. Deși, prin aceste prevederi, încerca să se apropie mai mult de realitățile epocii, sperînd că astfel se va reuși, treptat, să se ajungă la emanciparea civilă și politică a femeii, nici aceste soluții n-au fost acceptate.

În această situație⁶⁵, urmărind să aducă din nou în fața celor aflați la conducerea țării problema feministă, tocmai în momentul în care comisia parlamentară a guvernării Al. Vaida Voevod încerca să întocmească o lege electorală unitară⁶⁶, Ana Conta Kernbach înainta Parlamentului, în februarie 1920, un alt memoriu în care relua conținutul celui din decembrie 1918, lărgindu-i însă cadrul revendicativ⁶⁷. Ceea ce interesează este faptul că de data aceasta Ana Conta Kernbach era convinsă de importanța drepturilor politice, cerînd cu insistență acordarea acestora⁶⁸.

Înainte însă de a formula unele observații asupra drepturilor politice ale femeilor, Ana Conta Kernbach cerea *deplina libertate individuală* a acestora, ridicîndu-se împotriva acelei legislații civile care menținea femeia într-o stare de

⁵⁶ Ana Conta Kernbach, *Cronica feministă*, în „Viața românească“, an. XIII (1921), iunie, nr. 6, p. 426; idem, *Pulbere*, Iași, p. 17.

⁵⁷ Idem, *Pulbere*..., p. 3.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 62.

⁵⁹ Ana Conta-Kernbach, *Revendicări*..., p. 454.

⁶⁰ Vezi „Evenimentul“ (Iași) din 28. XII. 1921, p. 1; Ana Conta Kernbach, *Pentru ridicarea Iașului*, în „Renașterea română“, an. III (1920), vol. IV, nr. 3, septembrie, octombrie și noiembrie, p. 219—226.

⁶¹ Laura Zaharia, *op. cit.*, p. 17.

⁶² Ana Conta Kernbach, *Revendicări*..., p. 456.

⁶³ Idem, *Cronica feministă*, în „Viața românească“, an. XIII (1921), iunie, nr. 6, p. 427.

⁶⁴ Idem, *Drepturile cetățenești ale femeilor*..., p. 247—248.

⁶⁵ *Dezbaterile Adunării Deputaților* (ședința din 24 februarie 1921), p. 904; *Activitatea noastră politică*, în „Buletinul Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române“, an. II (1920), nr. 2, aprilie, p. 17.

⁶⁶ Arh. St. București, Fond. M.A.I., dosar 1, vol. I/1922, f. 178, 181.

⁶⁷ *Ibidem*, vol. II/1922, f. 33—34. Vezi în anexă și adresa cu care era înaintat memoriul (*ibidem*, f. 32).

⁶⁸ *Ibidem*, f. 34; vezi și Calypso Corneliu Botez, *op. cit.*, p. 80.

dependență⁶⁹. Comentind întreaga argumentare a celor ce erau pentru continuarea regimului civil existent, ea demonstra că schimbarea acestuia era impusă de necesitatea emancipării morale a femeii. Tot o necesitate era considerată și atragerea femeii la viața politică, deși, arăta ea, această cerință rămânea mai puțin urgentă, întrucât pătrunderea unui mare număr de femei nepregătite în viața politică îi îngrijora pe cei aflați la conducerea țării. De aceea, ea propunea adoptarea unor măsuri tranzitorii, care reprezentau o soluție de compromis, cerind doar „...acordarea integrală a drepturilor de cetățean, individual, pe baza meritelor personale” pentru evitarea „...neajunsurilor rezultând din năvala masei la o funcțiune nouă”⁷⁰. La fel ca și în 1918, ea recomandă *încetățenirea individuală* drept primul mijloc care să ducă la emanciparea politică a femeii, ceea ce limita posibilitatea acordării dreptului de vot doar ca răsplată pentru merite personale. Ea propunea, prin aplicarea acestei prevederi, satisfacerea revendicărilor politice numai celor care le reclamau și le meritau, realizându-se astfel pregătirea treptată a femeii pentru viața socială⁷¹.

Observăm însă că și în acest memoriu, ca și în alte ocazii⁷², deși discuta rezolvarea problemei feministe în totalitatea ei, Ana Conta Kernbach nu preconiza o soluționare deplină a acesteia, acceptând acordarea drepturilor politice doar anumitor categorii de femei⁷³.

Trecind peste limitele semnalate, memoriul discutat reprezenta totuși o acțiune concretă, care se înscrisă în contextul mișcării feministe generale și care demonstra încă o dată necesitatea participării femeii la viața socială și politică a țării, cu atât mai mult cu cât inițiativa Anei Conta Kernbach a avut ecou în rîndul populației. Astfel, în momentul în care a fost înaintat Parlamentului, memoriul era însoțit de 9 liste, cu 578 de semnături, cuprinzînd nume prestigioase ca: A. D. Xenopol, D. Gusti, Eduard Caudella, dr. N. Leon, Ilie Bărbulescu, Aug. Scriban, Xenofon Gheorghiu, Ilie Ghibănescu ș.a., iar dintre femei pe Coralia A. D. Xenopol, Elena G. Ibrăileanu, Elena Th. Emandi etc. Cei care aveau la propunerile Anei Conta Chernbach proveneau din cele mai diverse categorii sociale, de la muncitori și studenți, pînă la mari proprietari, din peste 30 de centre urbane și rurale⁷⁴.

Manuscrisul memoriului, pe care-l publicăm în anexă și care se păstrează la Arhivele Statului București, prezintă o importanță documentară deosebită și interesează, cu atât mai mult cu cât provine de la una dintre individualitățile mișcării feministe. Publicarea acestui memoriu, deși reluat în vara anului 1920 de către autoare într-un articol⁷⁵, va ajuta credem atît pe cei ce se ocupă de viața social-politică a perioadei de după război cît și pe cei ce vor cerceta personalitatea Anei Conta Kernbach.

Cu toate că mișcarea feministă a continuat această acțiune petiționară, așa încît în februarie 1921 Virgil Potirică, membru al majorității parlamentare, intervenea pe lîngă ministrul de interne pentru a se ține seama, la redactarea definitivă a legii electorale, de cererea membrilor *Asociației pentru emanciparea civilă și politică a femeilor române* din Craiova, semnată de 2.000 de persoane⁷⁶, problema feministă rămânea nerezolvată. O parte atît de însemnată a populației României continua să fie lipsită de posibilitatea participării ei la viața socială și politică a țării, deși mișcarea feministă căpătase o și mai mare amploare.

⁶⁹ Arh. St. București, Fond M.A.I., dosar 1, vol. II/1922, f. 33.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 34.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² Ana Conta Kernbach, *Pulbere*..., p. 3.

⁷³ Arh. St. București, Fond M.A.I., dosar 1, vol. II/1922, f. 34.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 17—21.

⁷⁵ A. Conta Kernbach, *În chestiunea feministă*, în „Renașterea română”, an. III (1920), vol. IV, nr. 2, iunie, iulie și august, p. 112—116.

⁷⁶ *Dezbaterile Adunării Deputaților* (24 februarie 1921), p. 904.

ANEXĂ

D-na Ana Conta Kernbach
o întâmpinare în chestia
dreptului de vot al femeilor.

Adunarea Deputaților
Ședința de la 16 II 1920
La comis. de petiții

Adunarea deputaților
din 16 febr. 1920. Nr. 1997
Serviciul de
registratură generală

Președinte
p. G-ral G. Marcu

Februarie 1920.

19 febr. 1920

d-lui ministru de interne
Spre a avea în vedere la
întocmirea legii electorale
și la modificarea codului civic.

Președinte
N. B. Rîoșeanu

Cu 9 foi iscălituri
în anexă și 2 liste.

Domnule Președinte,

Am onoare a vă înainta aci alăturat o întâmpinare în chestiunea drepturilor politice ale femeilor, rugîndu-vă respectuos să o supuneți desbaterilor Camerei.

Pentru culegerea de aderări la propunerea mea s-au lansat 12 liste, din care numai 9 s-au întors. Celelalte s-au rătăcit, zice-se, unele cu multe semnături. Pe listele ce vă înaintez cu iscăliturile în original, au semnat, după cum se poate constata, 158 bărbați și 420 femei. Date fiind condițiunile excepțional de grele ale transportului pe căi ferate și ale corespondenței, acest număr de 578 aderări capătă o valoare relativă îndestul de însemnată.

Marea majoritate a femeilor n-a cerut încă drepturi politice, și această mare majoritate are dreptul să i se respecte voea. Votul este astăzi obligatoriu și acordarea lui, pentru cine nu-l cere, este o corvadă.

Sau atunci să se recurgă la plebiscit!

Propunerea mea poate singură împăca amîndouă taberele.

Rugîndu-vă respectuos să-i acordați bunăvoința D-v toată, vă prezint sentimentele mele de înaltă considerație și respect.

Ana Conta Kernbach
publicistă

D-Sale
Domnului Președinte al Camerei.

Petiția D-nei Ana Conta Kernbach
relativ la dreptul de
vot al femeilor.

Domnilor Senatori,

Domnilor Deputați,

Un act de dreptate venim să cerem și noi mamele și surorile celor care au înfăptuit Unirea năzuită în taină de 20 de veacuri, celor care au înfruntat urgia germană și ne-au cîștigat iarăși vechiul drept la mîndria noastră de romîn.

De la țarancele care au slujit drept călăuză armatelor noastre și pînă la Ecaterina Teodoroiu care, după ce și-a cîștigat în foc gradul de ofițer, moare vitejește îmbărbătîndu-și soldații; de la smerita îngrijitoare care a vegheat răniții și pînă la M. S. Regina care înfrunta molimele pentru a ținea nestîns simțimîntul jertfei în sufletul tuturor, femeile române și-au făcut și ele datoria. Nu li se cuvin și lor drepturile date tuturor celorlalți fii ai Țarei, ba chiar streinilor adăpostiți aici?

Starea femeii sub actuala lege civilă este un anacronism, este o anomalie, căci ea însumează stăpînire de la individ la individ, stăpînire puțin văzută poate în clasele bogate, foarte simțită în cele sărace. Și care-i înțelesul primelor reforme sociale înfăptuite în fiecare țară la trezirea conștiințelor? Care, întîiul stadiu de propășire în șirul vremurilor? Nu scoaterea individului de sub stăpînire individuală și ocrotirea lui prin legi, adică prin stăpînire impersonală?

Femeea măritată, pusă pe aceeași treaptă cu minorii și cu interdicții, în realitate mai jos și decît aceștia, nu-i deplină stăpînă nici pe avutul ei, nici pe produsul muncii, nici pe persoana ei. Bărbatul are dreptul să-și aducă soția la domiciliul conjugal cu forța publică, dacă dînsa nu vine de bunăvoie.

Poate fi ceva mai monstruos? Dreptul la deplină libertate individuală este un drept consfințit de veacuri pentru orice ființă omenească. Acest drept l-au dobîndit sclavii, l-au dobîndit negrii, acest drept trebuie cucerit și pentru femei!

Căsătoria este o tovărășie în vederea unui scop netăgăduit superior intereselor individuale, dar nici o tovărășie de pe lume nu poate încălca simțimîntul de demnitate personală al fiecăruia dintre asociați.

Că femeile nu și-au știut cere dreptul la ocrotire să fie un cuvînt că nu-l au? Nici țaranii noștri n-au cerut votul universal, ci numai pămînt; robia s-a desființat înainte de a fi scuturată de cei care o sufercau și șerbă, de alții decît de șerbi. Principiile eterne ale propășirii morale, cînd ajung cu adevărat stăpînitoare în conștiința ocîrmuirilor, aprind lumină binefăcătoare și pentru nesocotitiți rămași în urmă...

Proteguirea avutului familiar în folosul copiilor, iată argumentul care se invoacă oridecîteori vine vorba de dreptul ce-ar fi să-l aibă femeia asupra zestre ori al bunului muncit de dînsa.

Dacă s-ar face statistica exactă a averilor risipite de cître bărbați și a copiilor despoiați astfel de cître tatul lor, față de copiii nedreptățiți de cître mama lor, am rămîne uimiți de îngăduirea legii față de unul din părinți, de asprimea ei față de celălalt. Simțimîntul matern, pornire primordială și nestăpînită, greșește mai rar; oel patern, născut din traiul în societate, venit ulterior, e mai subred și mai slab. Nu e straniu ca legea să fi luat măsuri de apărare tocmai împotriva aceluia dintre părinți care, prin firea lucrurilor, păcătuiește mai puțin?

Actuala lege civilă, cu înlănuirea femeii pe timpul căsniciei, este o încurajare și spre celibat și spre imoralitate. Cu cît se vor înmulți femeile care să aibă chipul de a trăi prin ele înseși, cu atît căsătoria legitimă va deveni o rari-

tate și situația copiilor, mai precară. În însuși interesul brut al societății, se cere schimbarea celor câteva articole din codul civil, schimbare care să ridice pe soție la treapta de tovarășă și să înalte prestigiul mamei în ochii copiilor ei.

Dar și îndrituirea femeii la viața politică, deși mai puțin urgentă, este o necesitate. Omenirea, potrivit teoriei filosofului român, cată să treacă printr-o desevărsită egalitate a tuturor fiilor ei, înainte de a porni pe drumuri nouă de impilare, iar viața socială nu se va desăvârși în marea-i complexitate, decât atunci cînd toți cîți alcătuiesc societatea, vor avea simțul răspunderii, și cînd fiecare individ se va simți încătușat, de conștiința deplină a celorlalți asupra drepturilor legitime ale fiecăruia.

Femea nu este pregătită... Nu este acesta răspunsul stereotipic al tuturor deținătorilor de putere? Nu se răspundea la fel cererilor de drept la viață politică ale sclavilor din vechime? Ale burghezilor înainte de Revoluția Franceză? Ale negrilor din Statele-Unite? Ale națiilor cotoprite de noroade streine? Nu este acelaș răspunsul tuturor stăpînitivilor din toate vremurile?

Funcțiunea face organul și singură munca socială formează pe om pentru rolul de cetățean. Diviziunea muncii? Femea menită să ție gospodăria și să crească copiii?

— Da, netăgăduit. Există oare incompatibilitate?

Dar, dacă intrarea în mecanismul social a unei mase de câteva milioane de femei nepregătite, căci vin la dreptul cetățenesc și toate streinele, — și stăruiesc asupra vorbei *dacă* — poate înspăimînta pe conducătorii noștri și-i înspăimîntă cu drept cuvînt mai mult decît massa bărbaților, tot nepregătită și dînsa, *există puțința măsurilor transitorii*.

Vom cita ca atari cele propuse de citră partidele politice, care admit eligibilitatea la Comună, ba unele și la Județ.

Noi ne permitem să propunem altă modalitate, altă măsură de tranziție, mai puțin vexatorie pentru femei, anume *acordarea integrală a drepturilor de cetățean, individual, pe baza meritelor personale*. Pe cînd termurirea drepturilor la Comună aduce realizarea foarte stîrbită a unui principiu fundamental în revendicările femeiste, cu un folos social redus și fără să ne cruțe de tulburările fatale introducerii votului universal, propunerea noastră este un cișlig integral al principiului egalității între sexe și o înlăturare fără greș a neajunsurilor rezultînd din năvala masei la o funcțiune nouă.

Acordarea dreptului de vot ca răsplată pentru merite personale, ca recompensă pentru serviciile aduse binelui public, ca compensație pentru sacrificiile suferite în folosul obștiei, iată în esență propunerea noastră, propunere pe care am botezat-o *încetățenirea individuală*. S-ar proceda în veacul al 20-lea pentru femei, cam cum s-a procedat în antichitate, cînd dreptul de cetățean era distincțiunea și răsplata supremă. Ar fi încetățenite în momentul punerii în aplicare a legii, decoratele de războiu, adică femeile care s-au distins în ajutorarea celor nenorociți, acele înscrise cu *titlul definitiv* în bugetele Statului, Județelor, Comunelor — funcționare actuale și pensionare — toate cîte-s cunoscute ca publiciste, pictore, muzicante, filantroape, proteguitoare ale instituțiilor de cultură națională, de muncă și industrie casnică, și-n fine mamele și soțiile luptătorilor de pe front din marele războiu 1916—1920.

În afară de prima și ultima categorie, care sunt așa zicînd închise, toate celelalte rămîn la îndămina oricui, ca un stadiu pentru obținerea dreptului de vot, în fiecare sesiune parlamentară.

Belgia a dat dreptul de cetățean femeilor care și-au pierdut în luptă soțul ori copiii. Soluția noastră e mai omenoasă în generalitatea ei — nu-ncearcă să plătească ceia ce nu se poate plăti — ea constituie o alinare pentru femeile îndurerate, o mîndrie pentru celelalte, o întărire a conștiinței naționale pentru toate.

Cu soluția noastră, care e o soluție de tranziție, evităm intrarea la viața publică a femeilor prea tinere. Omul care ia slujbă de răspundere mai tîrziu, e

îndemnat să fie mai sc<r>upulos și fiindcă nu-i încă blazat și fiindcă a fost vreme mai îndelungată victima abuzurilor.

Cu soluția noastră evităm venirea femeilor cu o carieră exclusiv intimă. Ca aceste femei să ia parte la viața politică, ar fi o nelegiuire, și ca să fie excluse pe temeiul carierei lor, când această carieră este reglementată și ocrotită de cîtră Stat, ar fi o nedreptate.

Cu acordarea dreptului de vot, fiecărei femei în parte, noi respectăm voea celor multe, care sunt în majoritate, și care nu cer acest drept. Avem noi 1—2 mii de femei îndrituirea să ne impunem felul de a gîndi celor cîteva milioane care refuză? Pe ce temei? Încetățenirea individuală împacă pe toate: dă puțină să facă muncă socială, în afară de cămin, acelor care-și simt chemarea în acest sens, și lasă-n liniștea stărei de astăzi pe toate cîte sunt mulțumite de dînsa.

Acordînd dreptul de vot numai pentru merite personale, dobîndim 90—100 mii de voturi cu care sporim elementul românesc din orașe, pe cel cult de pretutindeni.

Cu încetățenirea individuală dăm femeilor un imbold puternic spre muncă cinstită, le dăm alte motive de activitate decît veșnica dragoste, iar cu asemenea primenire sufletească, noi contribuim la regenerarea morală a tuturor. Că nu s-a făcut aceasta pentru bărbați?... Ce bine era să se fi făcut!

Cu încetățenirea individuală, femeile se vor pregăti pe încetul pentru rolul de cetățean, avînd totuși cîștigat de pe acum, în întregime și necondiționat și nu sub rezerva dovezilor de aptitudine ce le vor fi dat în gospodăria Comunei, după formula partidelor politice, un principiu fundamental, acel al deplinei egalități între sexe, care principiu este însăși esența revendicărilor lor.

Cu încetățenirea individuală folosul adus de munca femeilor va fi cel mai mare, aportul activității lor, cel mai eficace, satisfacerea sentimentului de demnitate personală a sentimentului de om cu întreaga răspundere, cea mai deplină și cea mai legitimă.

Ana Conta Kernbach

publicistă

LA LUTTE POUR L'ÉMANCIPATION CIVILE ET POLITIQUE DE LA FEMME EN ROUMANIE (1918—1921)

RÉSUMÉ

En Roumanie, pendant la première guerre mondiale et surtout dans les années qui la suivirent, la lutte pour l'émancipation civile et politique de la femme devint de plus en plus intense.

Dans le présent article, l'auteur énumère les principaux arguments invoqués par les partisans et les adversaires des droits de la femme. Jusqu'en 1918, on a surtout insisté sur la nécessité d'accorder à la femme les mêmes droits civils qu'à l'homme. Après 1918, les „féministes“ ont exigé que la femme puisse elle aussi participer à la vie politique. La victoire des Alliés ayant incorporé à la Roumanie les territoires habités en grande majorité par des Roumains, il a fallu unifier les lois qui régissaient l'Etat ainsi agrandi. La question a été alors posée de mettre fin à l'incapacité imposée jusqu'alors à la femme.

Cependant, une réforme radicale ne fut pas réalisée durant cette période. Pourtant, la plupart des partis politiques et les sommités intellectuelles de la

Roumanie se prononcèrent pour que les droits politiques soient accordés aux femmes. Dans ce but a été entreprise une vigoureuse propagande. Des conférences et des réunions publiques ont eu lieu et de nombreuses publications ont paru en faveur des revendications féministes. Des mémoires et des pétitions ont été adressés au gouvernement. Des délégations se sont présentées aux ministres et aux chefs des partis politiques. Etc.

L'auteur de cet article analyse les principaux mémoires et pétitions adressés au gouvernement et aux Chambres, notamment les deux mémoires (de 1918 et de 1920) de Anna Conta Kernbach. Après un exposé des principales revendications de ces deux mémoires, sont mises aussi en évidence les limites des mesures préconisées par Anna Conta Kernbach.

A cette époque, les problèmes posés par les revendications féministes n'ont pas reçu une juste solution, quoique la lutte pour l'émancipation civile et politique de la femme ait pris, en Roumanie, en 1918—1921, une grande ampleur. L'abolition de l'incapacité civile et politique de la femme fut désormais considérée comme un problème dont la solution s'imposait inexorablement.

En annexe est reproduit le texte intégral du mémoire adressé aux Chambres, en 1920, par Anna Conta Kernbach.

CU PRIVIRE LA RELAȚIILE ECONOMICE ALE ROMÂNIEI ÎNTR-ANII 1922 ȘI 1928

DE

I. SAIZU

Ca în oricare perioadă istorică, evoluția economică a României între anii 1922 și 1928 nu poate fi cercetată și înțeleasă fără a se ține seama de situația și conjunctura economiei și finanței mondiale, de direcția mișcării mărfurilor și capitalurilor. După cum s-a demonstrat recent¹, evoluind pe fondul crizei generale a capitalismului și a consecințelor primului război mondial, relațiile economice internaționale au purtat amprenta convulsiunilor dezvoltate ca urmare a dezechilibrului în producția și comerțul mondial, în sistemul valutar și de credit, în schimbarea unor rute comerciale și a modificării locului diferitelor state în diviziunea internațională a muncii.

Omenirea a străbătut perioada istorică 1922—1928 într-un cadru internațional complex. Rănila lăsate de război nu fuseseră încă vindecate. Aproape fiecare stat, preocupat de propria sa refacere și dezvoltare, s-a înconjurat de bariere vamale, ceea ce a împovărat mult schimburile internaționale. Unul din cele 14 puncte, care, potrivit concepției lui Wilson, trebuia să alcătuiască fundamentul refacerii lumii după război, prevedea suprimarea cât mai mult posibil a barierelor economice și statornicirea egalității condițiilor de comerț pentru toate națiunile care consimțeau să asigure pacea și se asociau în acest scop. Deși postulatul respectiv, acceptat de toți semnatarii tratatului de la Versailles, a fost consfințit diminuat în pactul Societății Națiunilor, la nivelul acestui organism s-a manifestat în permanență interesul pentru a înfăptui principiul libertății comerțului și a distruge barierele economice². În practică însă, taxele vamale, cu toate că nu puteau atenua contradicțiile ivite din dezvoltarea inegală a statelor, au fost menținute la plafonul ridicat fixat în anii războiului. V. N. Madgearu relevase necesitatea ca Societatea Națiunilor să reglementeze raporturile economice dintre state, fără de care viitorul națiunilor mici era periclitat de imperialismul dezlănțuit, pe plan economic, a doua zi după încheierea primului război mondial³.

Asumându-și importante atribuții economice, Societatea Națiunilor a luat inițiativa — prima de acest fel — convocării conferinței de la Bruxelles (octombrie 1920), în speranța întoarcerii la colaborarea și libertatea comercială antebelică.

¹ C. Moisuc, *Tendințe ale evoluției economiei mondiale în perioada interbelică*, în „Anale de istorie”, an. XVII (1971), nr. 4, p. 92—93.

² George G. Mironescu, *Cuvîntări*, (București), 1930, p. 430—431.

³ V. N. Madgearu, *Agrarianism, capitalism, imperialism*, București, 1936, p. 168.

Ea a patronat în anii care au urmat organizarea de alte conferințe, cu participarea celor mai autorizați reprezentanți din diferite state pentru a examina situația și a găsi soluții bazate pe principiul cooperării și „solidarității” economiilor⁴. Amintim aici pe cele mai importante: Porto-Rose (1921); Genova (1922); Geneva (1923 și 1927), care au examinat problema desființării prohibițiilor și restricțiilor în materie de import și export, unificarea nomenclaturii vamale, restabilirea graduală a libertății antebelice în domeniul comerțului, redresarea producției, reducerea formalităților vamale⁵. Cea mai de seamă a fost aceea din 1927, organizată, în mai, la Geneva. La lucrările ei a participat și o delegație română (Eugen Neculcea, Barbu Catargi, I. Gigurtu, C. I. Karadja, Gr. Gafencu ș.a.), activă la dezbaterile problemelor industriale. Conferința economică internațională din 1927 a reanalizat, în spiritul confruntării curentului liber-schimbist cu cel protecționist, problema unificării nomenclaturii vamale, condiție indispensabilă pentru o echitabilă așezare a taxelor vamale, pentru înlesnirea percepției acestor taxe, întocmirea statisticilor vamale și justa lor comparare, pentru o mai ușoară negociere a convențiilor comerciale între state. Conferința a luptat pentru tarif moderat, a condamnat protecționismul excesiv, a făcut prima încercare de „dezarmare” economică, și-a propus să traducă în acorduri internaționale principiul interdependenței economice a popoarelor. Potrivit recomandării sesiunii din septembrie 1925 a Societății Națiunilor, conferința a dezbătut și problema coalițiilor industriale la nivel internațional. Pentru prima dată, în 1927, o asemenea problemă a fost pusă în fața unui areopag economic internațional. În timp ce unii au considerat-o ca o „încoronare a operei de raționalizare a întreprinderilor”, alții au afirmat că experiența multor state era nefavorabilă cartelurilor, iar organizarea unui control internațional ca un atentat la suveranitatea națională⁶. Tot pentru prima dată, agricultura apare în dezbaterile unui for economic internațional. S-a recunoscut atunci că dezechilibrul prețurilor produselor agricole în raport cu cele industriale provoca o adevărată presiune mondială. Conferința din mai 1927 nu a elaborat nici o convenție, ci a redactat o serie de recomandări având drept scop să introducă în raporturile economice dintre națiuni „un spirit de bună credință”, „de încredere reciprocă”, să proclame interdependența economică dintre statele lumii, „sfătuiind” națiunile să ia imediat măsuri pentru suprimarea sau coborîrea barierelor vamale care se opuneau schimburilor internaționale și să se părasească practica de a stabili taxe vamale fără negocieri⁷. Caracterul idealist și utopic îl determinase pe Herriot

⁴ Ideea solidarității economice prin cooperare a dat naștere unei bogate literaturi (Vezi, între alții, John Maynard Keynes, *Urmările economice ale păcii*, București (1920), p. 193; Charles Gide, *La coopération. Conférences de propagande*, Paris, 1922, p. 105—127). Înfăptuirea solidarității era posibilă — după concepția lui J. M. Keynes — prin rezolvarea datoriilor între aliați, prin contractarea unui împrumut internațional și refacerea circulației monetare, prin stabilirea de legături între Europa Centrală și U.R.S.S. (John Maynard Keynes, *op. cit.*, p. 193).

⁵ *La politique commerciale entre les deux guerres: propositions internationales et politiques nationales*, Genève, 1942, p. 20.

⁶ Prin Victor Slăvescu, *Problema coalițiilor industriale. Cartele și trusturi*, București, 1927, p. 4, 8.

⁷ *La politique commerciale entre les deux guerres...*, p. 33—37; *Conférence économique internationale*, Genève, 1927, p. 5, 59, 74; Achille Viallate, *La monde économique 1918—1927*, Paris, 1928, p. 187—190. Edouard Herriot, *Europe*, Paris, 1930, p. 68—69, 107; Yves Le Trocquer, *Union Douanière Européenne*, Paris, 1929, p. 10, 13; I. Răducanu, *O nouă politică comercială. Regimul importului și exportului*, București, 1933, p. 2; Victor V. Bădulescu, *Tratat de politică comercială. Comerț exterior și schimburi internaționale*, Craiova, 1945, p. 311, 498—499; G. Mantu, *Conferința de la Cannes și refacerea economică a Europei*, în „Independența economică”, an. V (1922), nr. 1, p. 10.; Ion Christu, *Rolul economic al Infelegerii Balcanice*, în *România în cadrul vieții economice din Balcani*, București, 1925, p. 48—49; „Argus”, 21 aprilie, 18, 26 mai 1927.

să declare că programul conferinței constituia o „veritabilă revoluție”⁸, menită să transforme spiritul tradițional de concurență în spirit de colaborare. O apreciere realistă asupra acesteia întâlnim la P. Renouvin, care a remarcat neabordarea de către conferință a problemei șomajului în Europa, a datoriei de război atât de necesare stabilizării monetare⁹.

Tot în 1927, potrivit rezoluției din septembrie 1924 a Consiliului Suprem al Societății Națiunilor, a avut loc conferința pentru libertatea importului și exportului, care a condus la convenția din 8 noiembrie 1927 pentru abolirea restricțiilor și prohibițiilor, și la care a aderat și România¹⁰. În 1928, organizarea economico-financiară a Societății Națiunilor a fost completată prin crearea Comitetului Economic Consultativ, care să urmărească aplicarea principiilor recomandate în mai 1927, la Geneva. Comitetul și-a început activitatea cu o serie de studii referitoare la efectele raționalizării asupra diverselor condiții de muncă¹¹.

Problema refacerii economice, a descătușării pe plan monetar și financiar, a datoriei între state, înțelegerea vamală ș.a. au preocupat mult și Camera internațională de comerț. Ea a figurat, de asemenea, pe ordinea de zi a Conferinței interparlamentare de la Washington din 1925. S-a relevat atunci că barierele economice care separau statele Europei erau o piedică a „prosperității generale”. La această conferință, delegația română a făcut două sugestii la problema înțelegerii vamale europene: a) înțelegerea să cuprindă toate statele, nu numai cele din Europa; b) să se obțină adeziunea S.U.A.¹². În rindul preocupărilor de seamă pentru rezolvarea problemelor perioadei se includ și alte conferințe, îndeosebi acelea cu sarcini limitate, cum a fost conferința internațională a griului, ținută la Roma în 1927, care a reclamat creșterea producției acestei cereale¹³.

În cadrul preocupărilor de a găsi o ieșire din situația în care se găsea viața economică în lumea capitalistă, soluția intensificării relațiilor economice între statele Micii Înțelegeri a căpătat mulți aderenți. „E atât de adevărat că legăturile economice active cimentează amicitiiile politice — scria „Argus” — încât această latură a alianțelor dintre cele trei state nu trebuie să scape atenției forurilor răspunzătoare”¹⁴. În consecință, chiar la începutul perioadei de care ne ocupăm s-a proiectat o conferință valutară a Micii Înțelegeri¹⁵, Teza creării Micii Înțelegeri Economice, ca un corolar al colaborării diplomatice a României, Cehoslovaciei și Jugoslaviei, a fost apărută în timpul conferinței de la Ioachimov (13—15 mai 1927), aproximativ în același timp în care la Geneva își desfășura lucrările Conferința economică internațională. Teza susținută la Ioachimov a stăruit în atenția diplomaților și experților economici la conferințele Micii Înțelegeri care au urmat. În 1927 s-a hotărât ca între cele trei state să se strângă și mai mult legăturile printr-un „plan economic comun”, în care fiecare țară să-și păstreze suveranitatea națională. De asemenea, s-a decis ca experții lor să studieze avansurile ce ar putea rezulta dintr-o apropiere economică de statele Europei Centrale, care cu timpul să cuprindă și Peninsula Balcanică, înfăptuind treptat o adevărată confederație dunăreană. Încercarea de a crea astfel confederația du-

⁸ Edouard Herriot, *op. cit.*, p. 69.

⁹ Pierre Renouvin, *Histoire des relations internationales*, Tom. VII, Paris, 1957, p. 349.

¹⁰ „Argus”, 21 octombrie 1927.

¹¹ „Informations sociales”, Genève, vol. XXX (1929), nr. 10, p. 343.

¹² I. Mateiu, *România și Conferința interparlamentară de la Washington*, București, 1925, p. 7, 8, 11.

¹³ Maurice Baumont, *Le blé*, Paris, 1957, p. 39.

¹⁴ „Argus”, 21 iunie 1928.

¹⁵ „Buletinul economic și financiar”, 7 iulie 1922, p. 1.

năreană sau central-europeană a întâlnit opoziția unor state¹⁶. Unii oameni politici au susținut că regimul tratatelor de comerț era suficient pentru a reglementa raporturile comerciale între statele succesoare ale fostului imperiu austro-ungar, pe de o parte, și Austria și Ungaria, pe de altă parte.

Departa de a avea ca scop exclusiv apărarea împotriva restabilirii vechiului regim, Mica Înțelegere trebuia să fie un instrument de colaborare și reconstrucție economică și politică¹⁷. În acest spirit, după conferința de la Ioachimov, Ed. Beșneș declarase că, dacă pînă atunci problemele politice au preocupat mai presus de toate activitatea Miciei Înțelegeri, trebuia ca în continuare la ordinea zilei să se afle cercetarea intereselor economice ale celor trei state¹⁸. La Ioachimov s-a făcut un început, în sensul că s-au formulat principiile în baza cărora să se realizeze un atare țel. La progresul rapid preconizat în acest domeniu avea să se opună o realitate istorică obiectivă, ilustrată de faptul că, dacă din punct de vedere politic și diplomatic, cele trei state s-au găsit aliniate în același front, sub raport economic interesele între ele erau foarte diferite și aceasta datorită stadiului diferențiat în care se aflau. Cehoslovacia era deja inclusă în cartelurile europene sau central-europene ale cimentului, emailului, zahărului, oțelului¹⁹ din care nu făceau parte România și Jugoslavia. Mai mult, politica economică aplicată se deosebia esențial la nivelul statelor Miciei Înțelegeri. Astfel, în timp ce România și Jugoslavia își protejau industriile lor, Cehoslovacia făcea mari eforturi pentru a încuraja agricultura sa²⁰. Deosebit de aceasta, în procesul desfășurării, România și Jugoslavia, aproximativ cu aceeași structură economică, se concureau reciproc pe piața mondială în general și pe aceea a Cehoslovaciei în special. În consecință, tarifele ridicate de protecție industrială sau agricolă au constituit o frînă în apropierea economică a statelor Miciei Înțelegeri. Deși ocrotirea industriei sau agriculturii era o cerință obiectivă a epocii, pentru un stat sau altul, ministrul de externe jugoslav, Marinčević, a declarat că la realizarea Miciei Înțelegeri Economice se opuneau egoismul și izolarea ei economică²¹.

O problemă care subliniază caracterul complex al perioadei 1922—1928 o constituie obligațiile financiare născute din primul război mondial. Reglementarea acestora și a modalității de plată a format obiectul a numeroase conferințe internaționale și acorduri, cu desfășurarea dură a celor mai variate confruntări de interese. Chestiunea respectivă și-a pus pecetea asupra întregii activități diplomatice și a politicii externe a statelor implicate²². Problema reparațiilor germane, inflația și ocuparea regiunii Ruhr de către Franța au complicat atât de mult relațiile între state încît, pentru a se ajunge la o soluție, s-a adoptat, la propunerea S.U.A., planul Dawes, în baza căruia Germania a primit credite cu care să-și refacă economia, pentru ca apoi să poată plăti reparațiile. Se înțelege de la sine că Germania a căpătat astfel și posibilitatea de a-și spori potențialul militar.

¹⁶ J. Aulneau, *Histoire de l'Europe Centrale*, Paris, 1926, p. 600—602.

¹⁷ Arh. M.A.E., Fond Mica Înțelegere, mapa 27, nepaginat; M. Niederle, *Ideea colaborării economice a Miciei Înțelegeri*, București, 1935, p. 4; Eliza Campus, *Mica Înțelegere*, București, Editura științifică, 1968, p. 77.

¹⁸ „Argus”, 19 mai 1927.

¹⁹ Edouard Herriot, *op. cit.*, p. 125—126, 130—131, 145.

²⁰ Florin Codrescu, *Interesele economice ale României în cadrul alianțelor sale politice*, București, 1933, p. 27.

²¹ Prin Eliza Campus, *op. cit.*, p. 77—78.

²² Georges Lachapelle, *La vérité sur notre situation financière*, Paris, 1921, p. 90—98, 171—176; Louis Marin, *Sur les dattes interalliées*, Paris, (1925), p. 19; G. M. Gathorne-Hardy, *Histoire des événements internationaux de 1920 à 1939*, Paris, 1946, p. 33—35; J. B. Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours. Vie politique et relations internationales*, Paris, 1964, p. 166 și urm.; Costin Murgescu, Nicolae Titulescu, negociator al acordului financiar cu Anglia din 1925, în „Revista română de studii internaționale”, 1 (5), București, 1969, p. 153.

O altă problemă cu grave repercusiuni asupra perioadei istorice 1922—1928 a constituit-o moneda. Inflația, la început avantajoasă burgheziei, luase asemenea proporții încât amenința chiar pozițiile clasei dominante. Problema valutară avea o arie internațională largă, întrucât, în aproape toate statele, cauza primordială a deprecierei valutei a fost inflația monetară provocată de război.

În pofida greutăților datorate războiului și instabilității monetare, fiecare stat s-a străduit din răspuțeri să se refacă, să se reorganizeze sub aspect economic și financiar. Eforturile depuse la nivelul diverselor foruri internaționale în direcția organizării colaborării economice a statelor în procesul refacerii lor au fost puțin răsplătite. Alegerea unei soluții comune era imposibilă, pe de o parte, din cauza contradicțiilor care măcinau sistemul capitalist în ansamblu și a divergențelor dintre state, iar pe de altă parte, din pricina gravelor probleme financiare legate de reparațiile de război și datorile interaliate. După cum a remarcat unul din autori²³, deși viața economică a popoarelor se afla în strinsă legătură, în interdependență, s-a cultivat sentimentul național, de conservare pe plan economic și politic. În acest fel, cele mai multe state semnatare ale pactului Societății Națiunilor, în ciuda principiilor pe care aceasta le propaga, s-au angajat pe o linie protecționistă.

O atenție deosebită s-a acordat mai întâi problemei financiare de rezolvarea căreia depindea progresul celorlalte compartimente ale economiei. În sepijriul soluționării monedei, la Cannes (ianuarie 1922) s-a ajuns la ideea formării unui organism de credit internațional cu participarea statelor, indiferent de puterea monedei lor. Cînd s-a pus, după 1922, problema restabilirii sistemelor monetare și a reorganizării băncilor de emisiune, procedeul acoperirii parțiale de 30—40% a fost salutat aproape pretutindeni, fiind adoptat de Comitetul financiar al Societății Națiunilor și instituit în toate țările care au făcut reforme monetare sub controlul sau auspiciile ei, ori de statutele băncilor de emisiune care au realizat aceeași reformă cu colaborarea băncilor de emisiune din S.U.A., Anglia, Franța etc.²⁴. Statele au adoptat în chip diferit soluțiile pentru stabilizarea monedei. Singura țară care a îndrăznit să stabilizeze valuta pe calea revalorizării a fost Anglia²⁵. În urma acestor reforme, guvernele, nemaiputînd acoperi cheltuielile pe baza apelului la emisiuni fără acoperire, au sporit impozitele și au solicitat împrumuturi externe.

Trebuie reținut că, spre deosebire de situația anterioară anului 1914, cînd monedele de bază ale statelor europene aveau, cu excepția Angliei, aproximativ același conținut în aur, la începutul anului 1928, odată cu încheierea perioadei de consolidare monetară, prin stabilizările legale înfăptuite, ca și prin cele de fapt, premergătoare stabilizării legale, conținutul în aur al monedelor a devenit foarte variat, fapt care a împovărat schimburile internaționale²⁶.

Pe măsura consolidării sistemului monetar și de credit, redresarea și avîntul forțelor de producție a putut căpăta noi valențe, asigurînd mersul înainte al societății capitaliste. S-a reușit ca în 1929 față de 1925, cînd pe ansamblul economiei mondiale s-a atins nivelul antebelic, producția industrială să crească cu 22%, spor influențat în parte de refacerea și dezvoltarea rapidă a economiei U.R.S.S.²⁷.

Perioada 1922—1928 s-a caracterizat prin industrializarea intensivă, îndeosebi a S.U.A., Germaniei și Japoniei, prin dezvoltarea agriculturii statelor indus-

²³ George Iorganda, *Cercetări asupra încurajării industriei naționale. Studiu politico-economic*, R. Sărat, 1929, p. V.

²⁴ Victor V. Bădulescu, *Curs de economie politică. Monedă. Schimb. Prețuri*, București, 1931, p. 82—83.

²⁵ Aurel Vijoli, *Sistemul bănesc în slujba claselor exploatatoare din România*, București, Editura științifică, 1958, p. 192—193.

²⁶ *Stabilizarea monetară în Europa și consecințele ei economice*, București, 1928, p. IX.

²⁷ C. Moisuc, *op. cit.*, p. 93.

triale și tendința de industrializare a țărilor agricole, prin întărirea luptei pentru redobândirea dețușurilor în condițiile ridicării zidurilor vamale între state și între continente. După cum remarcă unul din autori²⁸, printr schimbările de structură intervenite în economia mondială după 1914, cele mai pronunțate au fost determinate de dezvoltarea țărilor care pînă atunci au avut un profil agrar și erau furnizoare de materii prime, dezvoltare care a îmbrăcat forma unei industrializări crescînde. Într-adevăr, apariția unor noi state pe harta lumii a stimulat dezvoltarea economică și politică a acestora pe bază de protecționism.

În procesul înviorării economiei un rol important a revenit industriei care s-a reutilat, a trecut la raționalizare, și-a extins gama produselor obținute în serie, a intensificat exploatarea muncii. Sub acest raport s-a accentuat protecționismul și naționalismul economic²⁹, mai cu seamă în țările agrare europene, îndreptat atît împotriva statelor industriale, cît și a celor agrare transoceanice, care desfaceau la prețuri derizorii produsele agriculturii lor raționalizate.

Pe fundalul unui însemnat proces de concentrare și centralizare a capitalului a avut loc creșterea puterii monopolurilor. Acum, pe continentul nostru, au apărut organizații monopoliste, din rîndul cărora amintim: „I. G. Farben-industrie“ (1925) și „Vereinigte Stahlwerke“ (1926) în Germania, „Imperial Chemical“ (1926) în Anglia și „Kreuger“ în Suedia. Deosebit de acestea, s-au încheiat acorduri între monopolurile diferitelor state privind fixarea prețurilor și împărțirea dețușurilor. Creșterea inegalității dezvoltării capitaliste a determinat ca încă din 1925 industria S.U.A. să atingă un asemenea nivel de evoluție încît să dea o producție egală cu aceea a Angliei, Franței și Germaniei, luate la un loc. La sfîrșitul perioadei, industria germană, ajutată cu credite din S.U.A., Anglia, Franța, Elveția și alte state, a ajuns într-o serie de ramuri importante să ocupe deja locul al doilea în ansamblul statelor capitaliste. În ritm rapid a crescut și potențialul industrial al Japoniei.

Dezvoltarea tehnicii a dus la o amplă și rapidă mecanizare a agriculturii unor state, fapt care a creat supraproducție și, în consecință, a dus la scăderea de prețuri. Spre deosebire de industrie, agricultura a avut în această perioadă, în ansamblu, o conjunctură nefavorabilă³⁰.

Modificarea spațiului economic în urma războiului a provocat o perturbare în comerțul mondial. Deși aflat sub restricții, acest compartiment a înregistrat sporuri substanțiale. Acum, centrul de greutate al schimbului internațional se deplasează în mod hotărît din Europa spre alte continente, îndeosebi către America³¹. O refacere și dezvoltare remarcabilă a înregistrat și sectorul transporturi.

Paralel cu întărirea puterii economice, burghezia a reușit să-și stabilizeze și să consolideze, vremelnice însă, și dominația de clasă. Înfrîngerea războaielor din septembrie 1923 în Bulgaria și din octombrie același an în Germania constituie cîteva din dovezi. Avîntul revoluționar al oamenilor muncii se încheiease printr-un nou raport de forțe. Mișcarea muncitorească intrase într-un reflux vremelnic.

Avînd loc în condițiile crizei generale a capitalismului, criza ilustrată prin existența în lume a două sisteme economice și social-politice diametral opuse — socialismul și capitalismul —, în condițiile manifestării contradicțiilor proprii orînduirii burgheze, stabilizarea economică și politică a capitalismului mondial a avut un caracter relativ și parțial. Pe continentul nostru, acest proces s-a realizat cu prețul dominației capitalului american. În centrul și sud-estul lui, problema reconstrucției postbelice a fost inevitabil mai dificilă decît în apus, din

²⁸ Wilhelm Röpke, *L'Economie mondiale aux XIXe et XXe siècles*, Paris, 1959, p. 31.

²⁹ Francis Delaisi, *Les contradictions du monde moderne*, Paris, 1927, p. 327.

³⁰ Victor Jinga, *Principii și realizări în colaborarea economică internațională*, Brașov, 1946, p. 12—15.

³¹ *Comerțul exterior al României 1928—1937*, vol. I, partea I, București, 1939, p. 235—236.

care cauză și stabilizarea, îndeosebi în Balcani, dobîndise o înfățișare și mai puțin statornică. Faptul a determinat ca semnele crizei economice să apară aici mai devreme³².

Sporirea masivă a puterii economice și de credit a S.U.A., scăderea ponderii economiei Angliei, dezvoltarea într-un ritm viu a celei japoneze și germane, au ascuțit contradicțiile imperialiste. Disputa pentru surse de materii prime, pentru piețe de desfacere și zone de influență s-a intensificat, subrezind stabilizarea capitalismului. La ascuțirea acestei lupte a contribuit și faptul că imperialismul nu mai avea posibilitatea să-și exercite puterea pe o șesime din glob, unde triumfase revoluția socialistă, se lichidase contrarevoluția internă și intervenția străină, unde s-a trecut la refacerea economiei și la aplicarea planului leninist de construire a socialismului. Pe lângă aceasta, în numeroase state dependente și coloniale începuse să se dezvolte o anumită industrie proprie, iar în alte țări capitaliste se aplica o susținută politică protecționistă. Legat de cel din urmă aspect se cuvine de subliniat faptul că marea finanță internațională a exercitat o puternică presiune de împotrivire la tendința de emancipare sau dezvoltare independentă a statelor mici. Am aminti aici, pentru exemplificare, manifestul din octombrie 1926, lansat de marii bancheri. Atunci, fără a fi solicitați de vreun guvern, bancherii puterilor imperialiste, din proprie inițiativă, au luat hotărîrea de a se reuni în congres. La acest nivel, ei au dezbătut probleme de economie generală, chestiuni de schimb și împrumuturi. Manifestul cerea cu stăruință liberul schimb, porți deschise, devalorizare și stabilizare imediată și generală la nivelul cursurilor monetare existente, amenințînd cu neacordarea de împrumuturi acelor state care nu vor adopta această linie. După cum releva unul din autorii timpului³³, manifestul era foarte simptomatic, întrucît sub termenul de „recomandări” se dădeau adevărate instrucțiuni. În România, manifestul a fost interpretat ca o invitație la suicid³⁴, făcută de marii bancheri.

Sistemul capitalist a fost subminat și de contradicțiile existente în fiecare stat. După ce refacerea postbelică a redus șomajul, raționalizarea capitalistă avea să-l sporească din nou. Corespunzător acestui proces, salariile au crescut în primii ani ai perioadei în statele capitaliste dezvoltate, depășind nivelul antebelic, după care a urmat o anumită înrăutățire a situației clasei muncitoare. În urma acestui proces s-a mărit decalajul între capacitatea de cumpărare limitată a maselor și creșterea producției. În asemenea condiții, lupta proletariatului contra burgheziei, deși aflată, în ansamblu, în reflux, dar cu obiectivul apărării împotriva ofensivei capitaliste, se manifesta prin greva generală din 1926 în Anglia, insurecția din 1927 a muncitorilor vienezi, mișcare grevistă din 1928 în cele mai multe state.

Societatea capitalistă a fost, de asemenea, subminată de agravarea crizei colonialismului. Cea mai elocventă expresie a acestui proces a constituit-o războiul civil din China, desfășurat sub conducerea clasei muncitoare, avîntul mișcării naționale de eliberare din India, războaiele din Maroc și Siria, acțiunile revoluționare din Egipt și Indonezia, luptele cu caracter antiimperialist din America de Sud.

Ascuțirea contradicțiilor proprii orînduirii capitaliste demonstrează că perioada stabilizării încorporea procese obiective inevitabile de puternică zgzuire a ei, că tezele privind consolidarea capitalismului pe o lungă perioadă de timp și rezolvarea contradicțiilor acestuia erau greșite, că perioada istorică respectivă avea să se încheie odată cu începutul crizei economice din 1929—1933.

Între anii 1922—1928, locul României în cadrul economiei mondiale a cunoscut mutații, însă nu de factură radicală, datorate modificărilor survenite prin desăvîrșirea unificării statului și dezvoltarea complexului economic. Sub raportul

³² „Lupta de clasă”, nr. 2—3/1926, p. 108; Antonin Basch, *The Danube Basin and the German economic sphere*, New York, 1943, p. 17.

³³ George Roux, *Essai de politique réaliste*, Paris, 1928, p. 144—145.

³⁴ I. N. Angelescu, *România și actuala politică economică internațională*, în „Buletinul Institutului Economic Românesc”, an. VI (1927), nr. 2, p. 104.

producției materiale, perioada respectivă s-a caracterizat prin dezvoltarea forțelor de producție, fapt care a dat un nou impuls capitalismului, ilustrat îndeosebi în avântul luat de industrie în urma unor mari investiții, în creșterea nivelului înzestrării tehnice a întreprinderilor, în sporirea numerică a forței de muncă, în diversificarea producției. Aceeași perioadă s-a mai caracterizat prin intensificarea procesului de concentrare și centralizare a capitalului, prin „accentuarea opoziției marii burghezii autohtone împotriva capitalului străin, prin întărirea poziției sale într-o serie de ramuri ale industriei și circulației”³⁵. Într-adevăr, în 1928 față de 1922, numărul întreprinderilor a crescut cu 35%, forța motrice cu 25%, personalul cu 62%, valoarea combustibilului cu 37%, valoarea materiilor prime cu 128% și valoarea producției cu 146%³⁶.

După atingerea în anul 1924, în cele mai multe ramuri, a nivelului antebelic și refacerea în linii generale a potențialului economic, a avut o accelerare a dezvoltării industriei și a întregii economii. Industria însă, cum s-a demonstrat și în acel timp³⁷, nu putea produce decât cu un preț ridicat, iar desfacerea mărfurilor se realiza în cea mai mare parte pe piața internă, protejată într-un înalt grad de concurența străină. Este de la sine înțeles, că în asemenea condiții masele populare au fost primele care au avut de suferit de pe urma acestei situații. Industria nu a avut capacitatea de a satisface piața internă decât în proporții care au reprezentat 48% în 1922, 39,6% în 1924, 43,1% în 1927 și 65% în 1929³⁸. După unele surse externe³⁹, producția pe cap de locuitor în 1928, calculată la prețul celui an, reprezenta 63 mărci, consumația 79 mărci, deci un deficit de 16 mărci. Neîndoiros, în aceste cifre erau cuprinse și produse de alt gen decât cel industrial. Creșterea posibilităților de acoperire a pieții interne cu produsele industriei naționale constituia fără tăgadă un progres real, care diminuă dependența față de piața externă.

Spre deosebire de industrie, în agricultură semnele refacerii și progresului au fost mai puțin evidente. Căile de comunicații s-au restabilit în parte, contribuind la redresarea economiei. Balanța comercială a devenit excedentară încă din anul 1922 și a rămas în această stare, cu excepția anilor agricoli slabi. De asemenea, începând cu exercițiul financiar 1922/1923 și sfârșind cu anul 1927, toate bugetele ordinare ale statului s-au soldat cu excedente masive. Datorită fluctuațiilor monetare, excedentele declarate și cuantumul lor redau în mod deformat măsura redresării financiare a țării.

Cu tot avântul forțelor de producție, România a continuat să rămână un stat slab dezvoltat din punct de vedere economic, în care monopolurile internaționale dețineau o pondere importantă, un stat rămas în mare parte o piață de desfacere pentru produsele străine.

Pe fondul consecințelor favorabile ale desăvîrșirii unificării statului național și al dezvoltării complexului economic, România a căutat să modifice relațiile sale internaționale într-o manieră care să contribuie la consolidarea ei. Din capul locului se cuvine de relevat că eforturile în această direcție s-au desfășurat în condițiile unei puternice presiuni din partea marilor puteri în sensul ca marea burghezie română să renunțe la formula „prin noi înșine”, la politica economică axată pe principiul încurajării, în primul rînd, a muncii, inițiativei și capitalu-

³⁵ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste*, vol. I, București, Editura politică, 1968, p. 355.

³⁶ Florin Em. Manoliu, *Politica prețurilor în economia românească*, București, 1939, p. 31.

³⁷ C. Casasovici, *Comercializarea produselor industriale*, București, 1926, p. 14—15.

³⁸ *Les industries de Roumanie*, București, 1936, p. 31—32; V. Axenciuc, *Evoluția economiei românești în anii 1918—1938*, în „Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R.”, an. XII (1966), nr. 6, p. 9.

³⁹ A. Reithinger, *Le visage économique de l'Europe*, Paris, 1937, p. 48.

rilor interne. Acest fapt, ilustrat prin mai multe momente⁴⁰ cauzate pe plan intern, de nivelul scăzut al dezvoltării economiei, iar pe plan extern de însăși natura relațiilor internaționale în capitalism, caracterizate cu precădere prin regim de asuprire exercitat de marile puteri asupra statelor mici, a impus ca România să nu poată dezvolta în măsura în care a sperat relațiile sale. La aceasta contribuise și faptul că raporturile economice au avut de suferit prin deprecierea produselor sale pe piața externă din cauza concurenței străine și a calității inferioare a unor articole, prin insuficiența politicii comerciale în direcția atragerii traficului prin țara noastră, prin comprimarea în unii ani a volumului tranzacțiilor.

Mulțimea faptelor ne obligă ca în cadrul unui studiu să nu putem trata toate aspectele. De aceea, în rîndurile de față, ne mărginim a expune numai problemele de ordin financiar din cadrul relațiilor economice ale României și aceasta pentru considerentul că, mai mult ca în oricare compartiment, prin măsurile luate (consolidarea bonurilor de tezaur externe ajunse la scadență și începerea lichidării datoriei publice), România căuta să demonstreze că își respecta angajamentele și se achita de datorii, cu evidentul scop de a facilita obținerea unui mare împrumut extern. V. Brătianu subliniase în acest sens că „problema financiară internă depinde de înniruirea din afară”⁴¹.

Se cuvine de subliniat din capul locului că relațiile financiare ale României au stat neîntrerupt sub presiunea datoriilor de război și a problemei reparațiilor. Modul cum au fost rezolvate datoriile și reparațiile de război reflectă preocupările marilor puteri imperialiste de a beneficia cît mai mult în dauna României. Convențiile pentru consolidarea și fixarea modalităților de plată a datoriilor de război au constituit ele singure un puternic instrument de presiune a marilor puteri pentru a cucerii și stăpîni zone de influență în România; datoriile de război reprezentau o bază puternică de dependență economică și politică a țării noastre față de occident. Acordurile de lichidare a datoriilor au fost legate nemijlocit de tratativele pentru contractarea unui împrumut extern, care

⁴⁰ Amintim aici doar cîteva exemple. Paralel cu deprecierea leului pe plan intern a avut loc devalorizarea lui față de valuta străină, îndeosebi în raport cu principalele monede în care se efectuau plățile. Drept consecință, a sporit diferența dintre cursul legal și cursul real pentru achiziționarea mijloacelor de plată pe piața externă, determinînd o influență negativă asupra dinamicii schimburilor cu străinătatea. Numai în anul 1928, pierderile în deize au reprezentat 7,4 miliarde lei. (V. N. Madgearu, *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, București, 1940, p. 304). Presa străină a dezvoltat și ea ideea că numai datorită refuzului cercurilor conducătoare din România de a colabora cu capitalul străin s-a ajuns la deprecierea monetară (Thoma I. Gilcă, *Politica economică și financiară a României*, București, 1926, p. 10). De asemenea, prețurile produselor noastre, îndeosebi petrolifere, destinate exportului, erau fixate pentru întreprinderile românești, în condiții oneroase la Londra, Haga și New York. În acest context, creditul n-a putut constitui un pilon de bază în dezvoltarea economică în ansamblu. Pentru a obține dezele necesare acoperirilor, guvernul a forțat exportul. Indicele acestuia comparat cu 1929 a crescut brusc de la 65,8% în 1925, la 92,3% în 1926 și 117% în 1927 (Aurel Vijoli, *op. cit.*, p. 199). Faptul a determinat, totodată, ca guvernele să stăruie mai mult pentru contractarea unui împrumut pe piața externă, cu care să înfăptuiască stabilizarea monetară. Mai menționăm și manevrele magnatilor finanței și industriei de a încerca fie să micșoreze cursul leului și al diferitelor valori românești la bursa internațională, fie să înlăture aceste valori de la bursa Londrei, Parisului sau New York-ului, pentru a impune guvernului român să renunțe la formula „prin noi înșine”, care, după cum se știe, îngrădea oarecum penetrația capitalului străin (I. M. Oprea, *Nicolae Titulescu* București, Editura științifică, 1966, p. 135).

⁴¹ „Dezbaterile adunării deputaților”, 11 ianuarie 1925, p. 709.

forma obiectivul principal al guvernelor burghezo-moșierești din epocă. Drepturile României la reparații depășeau cu mult ceea ce ca datoria Franței, S.U.A., Angliei, Italiei etc. Pretențiile sale legitime se ridicau la peste 31 miliarde lei aur, în vreme ce întreaga sa datorie flotantă externă reprezenta la 1 martie 1921 2 876 milioane lei aur⁴². Dacă țara noastră ar fi primit de la foștii inamici plata reparațiilor concomitent cu reglementarea datoriilor sale față de occident, lichidarea datoriei flotante externe n-ar mai fi constituit o problemă. România însă a fost handicapată din capul locului: Turcia fusese scutită de reparații; Austria și Ungaria au obținut din 1923 un moratoriu; Germania a făcut vârsăminte în contul reparațiilor numai de 3 200 milioane lei, din care 1 844 milioane în perioada 1925—1928, după adoptarea planului Dawes; Bulgaria achitase și ea, cu titlu de reparații, 117 milioane lei⁴³. În schimb, în problema datoriilor, României nu i s-a admis nici o concesie. „Tot ce s-a putut totaliza ca datorie de război, cu orice titlu și sub orice formă — demonstrează M. Maievschi — a fost reclamat pînă la ultima centimă, încărcat cu întreaga masă de dobinzi și dobîndă la dobinzi, acumulate în decursul anilor“⁴⁴.

Drept urmare a interesului de a lichida datoria statului s-a înscris în buget plata amortismentului împrumuturilor interne și externe antebelice. Pentru achitarea acestora s-au prevăzut în buget sume care au sporit de la 827 000 000 lei în 1922 la 5 815 000 000 lei în 1928 sau 5,8% și respectiv 17,8%⁴⁵. Includerea unor cifre atît de mari s-a datorat, după cum am văzut, nerezolvării principale și tratării distincte a problemei reparațiilor de aceea a datoriilor, fapt care a avut drept consecință trecerea greului sarcinii pe seama poporului român într-o perioadă cu cea mai accentuată sporire a obligațiilor în cadrul datoriei publice. Cifrele demonstrează că o mare parte din sarcinile înscrise în buget proveneau și din deprecierea monetară, diferențele de curs fiind puse, de asemenea, pe seama maselor. Prin urmare, anuitatea datoriei publice în buget a sporit aproape exclusiv prin consolidarea datoriei flotante externe a statului făcută în timpul și după războiul mondial, fără ca în perioada 1922—1928 să se fi contractat un mare împrumut în străinătate. Împrumuturile încheiate în perioada la care ne referim au fost de mică valoare și au avut ca scop mai ales lichidarea unor datorii flotante externe ale statului.

Datoria de 2 876 milioane lei aur, de care am pomenit mai sus, se compunea din două părți: datorie de la stat la stat și datorii ale statului român față de firme particulare din străinătate. Cel dintîi s-a procedat la reglementarea datoriei flotante particulare, datorie care însuma 1 401 026 186 lei aur. În consecință, la puțin timp după venirea liberalilor la guvern, în care timp a respins cererea Băncii Zaharoff ca România să consolideze bunurile de tezaur în schimbul unor concesiuni petrolifere, cabinetul Brătianu a trecut la lichidarea, în iunie 1922, prin intermediul băncilor londoneze Helbert Wag & Co. Ltd și British Overseas Bank Ltd, o parte a datoriilor externe ale României. În acest scop, la 16 iunie 1922 au sosit la București, Drake și Jonas, delegații institutelor bancare engleze, care au finalizat tratativele începute cu o lună mai înainte⁴⁶. Ca urmare, la 19 iunie 1922 a fost votată o lege prin care Ministerul finanțelor a primit autorizație de a contracta un împrumut de consolidare a bonurilor de tezaur aflate peste graniță,

⁴² M. Maievschi, *Contribuții la istoria finanțelor publice ale României între cele două războaie mondiale*, București, Editura științifică, 1957, p. 160.

⁴³ *Ibidem*, p. 160—161.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 161.

⁴⁵ *Expunere de motive la bugetul general al statului*, 1930, p. 28; G. N. Leon, *Elemente de știință financiară*, vol. II, București, 1930, p. 305.

⁴⁶ Gh. M. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării economice și financiare a României și împrumuturile contractate, 1823—1933*, București, 1934, p. 450—452, 522—523; „Buletinul economic și financiar“, 16 iunie 1922, p. 1; „Economia națională“, an. XLVI (1925), nr. 8—9, p. 401; Biblioteca Centrală de Stat, Fond St. Georges, Arhiva general Iliescu, 1919—1939, pachet LXXXIX, dosar 7, f. 97—98.

pină la cifra maximă de 35 000 000 £, precum și un împrumut special de 2 500 000 £ pentru acoperirea cheltuielilor de conversiune. Primul a fost contractat cu o dobândă de 4%, pe 40 de ani, iar al doilea cu aceeași dobândă, însă pentru o perioadă înjumătățită. Și unul și celălalt au primit garanții speciale de restituire prin gajarea tuturor devizelor și taxelor provenite din încasarea taxelor de import și export în aur și devize străine, iar când acestea s-ar fi dovedit insuficiente s-a instituit o garanție cu drept de prioritate asupra tuturor veniturilor statului. După cum s-a demonstrat în zilele noastre⁴⁷, băncile cu care s-a contractat împrumutul nu au executat obligația de a consolida în întregime bonurile de tezaur ale datoriei flotante. În 1924, guvernul recunoscuse⁴⁸ că un număr important de bonuri de tezaur nu fuseseră consolidate cu ocazia împrumutului și că pentru consolidarea lor s-au propus aranjamente speciale⁴⁹. Cu cele 35 milioane £ nu s-au consolidat decât 17 milioane și totuși bancherii străini au încasat uriașe comisioane, ca și cum ar fi conlucrat la consolidarea tuturor bonurilor de tezaur.

Ulterior, tot la București, sau în capitalele statelor cu care România urmărea să-și stingă datoriile, au avut loc tratative similare. Această operațiune avea o mare însemnătate, întrucât prin ea se deschidea epoca rezolvării unor probleme financiare de care depindea redresarea economică a țării. „Consolidarea bonurilor de tezaur — sublinia Gh. M. Dobrovici — era primul pas pe care-l făcea România pentru a ieși din starea de umilință financiară și a înniruirii nefericite care o exercita asupra situației ei economice, căci nu trebuie să se uite că bonurile de tezaur emise de statul român pentru aprovizionarea țării din străinătate constituia una din grelele sarcini, care influența defavorabil atît echilibrul bugetar, cît și balanța de plăți externe”⁵⁰. Paralel, guvernul a căutat să stingă și creanțele care apăseau greu asupra situației financiare, în interesul ca în urma lichidării acestora să nu mai existe datorie flotantă în străinătate, afară de aceea de la stat la stat.

În procesul consolidării datoriei externe, puterile occidentale au impus condiții dezavantajoase poporului român, între care enumerăm: includerea unor datorii lipsite de dovezi; aplicarea unor dobinzi exorbitante, impunerea unei importante cote din datoria austro-ungară (1 067 079 516 lei aur)⁵¹; acoperirea „cheltuielilor de liberare”; recunoașterea rentelor antebelice românești deținute de germani și reevaluarea lor în aur; satisfacerea pretențiilor formulate de acei care au optat pentru naționalitatea ungară și care au cerut despăgubiri de circa 40 miliarde lei pentru „daune” cauzate prin exproprierea agrară, confiscarea bunurilor, blocări de fonduri etc. (problema optanților a format obiectul a îndelungate tratative între România și Ungaria, fiind reglementată mai târziu printr-un acord special), condiții care, pe fondul situației grele în care se afla România (efectele dezastruoase provocate de inflație nu numai asupra maselor populare, ci și asupra unor grupări burgheze, insuficiența creditelor pentru dezvoltarea economiei, mijloacele interne restrînse pentru refacerea tuturor compartimentelor etc.), au servit ca pîrghii marilor puteri spre a determina burghezia liberală să renunțe la politica sa economică.

⁴⁷ *Contribuții la istoria capitalului străin în România de la sfîrșitul primului război mondial pînă la ieșirea din criza economică din 1929—1933*, București, Editura Academiei, 1960, p. 364.

⁴⁸ „Dezbaterile adunării deputaților”, 16 ianuarie 1924, p. 633.

⁴⁹ În 1928, numai valoarea acestor aranjamente speciale a fost evaluată la o sarcină anuală în bugetul statului de 883 682 948 lei, cuprinzîndu-se în sumă și diferențele în curs (Idem, 15 februarie 1928, p. 830). Cifra de mai sus nu este completă, întrucît condițiile de conversiune a bonurilor de tezaur în rentă de consolidare n-au fost acceptate de toți deținătorii particulari de titluri de creanță.

⁵⁰ Gh. M. Dobrovici, *op. cit.*, p. 416—417.

⁵¹ I. I. Lăpedatu, *Chestiuni de finanțe publice*, Cluj, 1923, p. 33.

În fața unei asemenea situații, burghezia, indiferent de partidul politic în care era înregimentată, a justificat în nenumărate rânduri necesitatea contractării unui împrumut. Pentru încheierea lui lupta pe toate fronturile chiar Vintilă Brătianu, cel mai „aprig” apărător al politicii „prin noi înșine”; el cerea numai ca împrumutul să fie contractat în statele cu monedă forte, încercînd în timpul călătoriilor sale în apus „să lucreze pe tărîmul practic al persuasiunii de rentabilitate afacerilor pe care le propunea”⁵². Capitalul străin însă, care nu se împăca cu legislația economică a guvernului liberal, elaborată îndeosebi în anul 1924, nu s-a arătat dispus să se grăbească în acordarea de împrumuturi. Pentru săvîrșirea unui asemenea act, finanța internațională recomanda ca România să adopte o atitudine mai „binevoitoare” față de întreprinderile străine care au investit capitaluri mari și care erau supuse unui regim de „discriminare”. Din același considerent, guvernatorul Băncii Angliei a manifestat — după cum remarcă N. Titulescu la 15 mai 1924 — o atitudine rezervată față de interesele financiare ale României⁵³. Argumentele capitalului englez, subordonate interesului de a-și spori penetrația, au fost mai pe larg apărute în timpul tratativelor pentru contractarea unui împrumut. În timp ce în mai 1924, I. G. Duca trata la Londra cu o serie de societăți, printre care și grupul industrial Vickers, un delegat al acestei din urmă firme s-a deplasat în România pentru a sonda dacă situația internă oferea garanții suficiente și precise de rambursare și dacă firma engleză putea obține avantaje economice „corespunzătoare”. Același interes, în schimbul unor împrumuturi, au manifestat și marile întreprinderi Beard Moore și Armstrong. Mai mult, cerurile financiare britanice au condiționat, pe de parte, ca un eventual împrumut să aibă aprobarea tuturor partidelor, iar pe de altă parte, ca legislația „inechitabilă”, considerată o piedică în calea contractării lui, să fie îndepărtată. În acest context, la cererea cabinetului englez, V. Brătianu a întocmit memoriul *Privire asupra situației actuale a României și programul de viitor în cadrul noilor legi economice*, în care a prezentat detaliat problema finanțelor publice, legile economice, datoriile postbelice, producția. Memoriul avea menirea să aducă la cunoștința marii finanțe că România avea nevoie de capital străin pentru refacerea sa; erau, de asemenea, relevante posibilitățile de rambursare a sumelor avansate și perspectivele ce urmau să se deschidă capitalului respectiv în economia românească. Memoriul n-a reușit să convingă reprezentanții capitalului englez.

Tratativele cu Franța au avut aceeași soartă, deși personalități distinse ale vieții politice franceze au apărut din diverse motive cauza României. La contractarea împrumutului s-a opus în primul rînd nerezolvarea datoriilor de război Ministrul Franței la București comunica la 18 noiembrie 1923 lui I. G. Duca, între altele, că tocmai din această pricină împrumutul de 100 000 000 franci cerut de România împingea mari greutăți în comisia senatului francez⁵⁴. De altfel, Louis Marin, vicepreședintele camerei franceze și președintele unei comisii financiare, arătase în ianuarie 1924 colonelului Traian Păscă, delegatul militar al României la tratativele pentru lichidarea datoriilor de război cu Franța, că trebuia intervenit serios pentru a se obține acest împrumut⁵⁵. După cum s-a demonstrat în zilele noastre⁵⁶, la începutul aceluși an, Franța s-a angajat să acorde României credite pentru reorganizarea armatei sale. Nemulțumită că prin creditul res-

⁵² „Dezbaterile adunării deputaților”, 14 mai 1925, p. 3250, 3253, 3260.

⁵³ Nicolae Titulescu, *Documente diplomatice*, București, Editura politică, 1967, p. 136.

⁵⁴ Arh. M.A.E., fond 71, Franța, vol. 63/1920—1926, f. 44.

⁵⁵ B.C.S., Fond St. Georges, Arhiva general Iliescu, 1919—1939 pachet LXXXIX, dosar 7, f. 101.

⁵⁶ D. Șandru, *Despre pătrunderea imperialismului italian în economia statelor balcanice și a României între anii 1924 și 1926*, în „Studii și cercetări științifice”, Istorie, Iași, an. XIII (1962), fasc. 2, p. 191.

pectiv sporea influența franceză în România, diplomația engleză a cerut lămuriri guvernului român. Acesta, de teamă că în cazul acceptării împrumutului francez, Anglia va cere să i se restituie imediat creditele, a anunțat la 22 ianuarie 1924 guvernul francez că refuză să primească creditul de 100 000 000 franci francezi.

Litigiile financiare și economice generate de primul război mondial au împiedicat un timp posibilitatea contractării unui împrumut pe piața germană. Cu toate acestea, produsele ei și-au făcut treptat loc în România⁵⁷.

Pe linia sporirii presiunilor externe se înscrie și capitalul italian. Acesta, chiar din timpul conferinței de pace s-a străduit să obțină avantaje economice și politice. Deși burghezia liberală, ca de altfel întreaga burghezo-moșierime română, vedea în fascism un instrument de înăbușirea luptei maselor muncitoare, fapt pregnant în dese declarații de simpatie față de regimul fascist mussolinian, ea s-a situat pe o poziție antiitaliană în domeniul politicii economice din cauza insuficienței capitalului ei pentru investiții⁵⁸. Deși cunoștea acest adevăr, capitalul italian n-a renunțat la intențiile sale de penetrație. De aceea, încă de la începutul guvernării liberale, burghezia italiană a pus problema întăririi legăturilor economice româno-italiene. Guvernul Italiei se și oferise în 1922 să acorde un împrumut de 50 000 000 lire italiene. În fața rezervelor cercurilor conducătoare de la noi, capitalul italian a căutat să se servească în penetrația sa de presiuni, în primul rând de faptul că România îi datora 151 000 000 lire italiene⁵⁹. În acest scop, în iunie 1922, aproximativ în același timp când banca engleză Zaharoff a propus

⁵⁷ Într-adevăr, încă din perioada imediat postbelică, imperialismul german a depus serioase eforturi pentru a-și relua locul important deținut pînă la război în raporturile economice cu România. Se știe că prin conferința păcii, capitalul german a pierdut poziții puternice în economia noastră. Eforturile industriașilor și statului german de a relua relațiile cu România pe o bază mai largă au întâmpinat opoziția unei însemnate părți a burgheziei române, nemulțumită de modul defectuos în care Reichul a înțeles să rezolve în acea perioadă litigiile dintre el și statul român, generate de război. Preocupările s-au intensificat în anii stabilizării relative a capitalismului. Faptul convenea și acelei părți a burgheziei noastre care susținea că numai prin Germania, România putea relua un contact serios și durabil cu capitalul occidental. Astfel, în decembrie 1922, guvernul german a întreprins o nouă tentativă de a normaliza relațiile cu România, prin intermediul fostului ministru al coloniilor, Dernburg, îndeosebi în problema biletelor Băncii Generale și la ridicării sechestrului aplicat pe averile supușilor germani. Cum la tratativele din 5, 6 și 9 decembrie 1922 delegatul german nu a dat o rezolvare satisfăcătoare cerințelor legitime ale României în legătură cu biletele Băncii Generale Românești, negocierile au eșuat (Arh. M.A.E., fond 71, Germania, dosar 73/1921—1932, nepaginat; *Memoriu privind punctul de vedere al guvernului român în privința obligațiunii Germaniei de a rambursa acoperirea emisiunilor biletelor Băncii Generale Românești*, București, 1925, p. 11). Cu toate acestea, la începutul anului următor, sub firma „Deutsche Rumänische Bank”, capitalul german a reușit să înființeze o instituție de credit, ai căror acționari și-au propus, în numele intensificării legăturilor economice româno-germane, să pătrundă cu credite pe piața noastră („Argus”, 24 februarie 1923). Începînd cu anul 1924, bancherii germani au reușit prin condițiile avantajoase oferite în comparație cu alte state (acordarea de credite pe 1—2 ani fără polițe) să creieze un plasament capitalului lor. După acest an, ei au livrat României materiale și instalații, paralel cu acordarea unor credite în condițiile de mai sus. Grație acestui sistem, pe piața comercială românească produsele germane și-au făcut repede loc, ajungînd în 1924 să joace un rol relativ important și chiar să înceapă a face concurență principalelor state cu care România întreținea schimburi comerciale.

⁵⁸ D. Șandru, *op. cit.*, p. 188—189.

⁵⁹ „Dezbaterile adunării deputaților”, 3 decembrie 1924, p. 713.

consolidarea bonurilor de tezaur în schimbul unor concesiuni petrolifere, creditorii italieni, ca mijloc de presiune, au cerut achitarea imediată a tuturor datoriilor, recomandând ca modalități de plată tot concesiuni în industria petrolului. Preocuparea guvernului liberal de a păstra pentru partizanii P.N.L. această bogăție a fost hotărâtoare în a respinge consolidarea datoriilor italiene în condițiile respective. În asemenea împrejurări, guvernul de la Roma, care urmărea să realizeze capitalului italian o masivă penetrație în economia României, a trecut la represalii, din rindul cărora amintim sechestrarea la Genova a vasului comercial „România”. Urmare acestui fapt, în cursul anului 1923, vapoarele noastre n-au mai putut ancora în porturile italiene⁶⁰. Spre sfârșitul celui an, guvernul italian a cerut din nou să se reglementeze și să i se achite toate datoriile de război. În condițiile în care la începutul anului următor se ivise un moment favorabil pentru sporirea penetrației capitalului italian în economia României, ilustrat de faptul că diplomația Romei a interpretat refuzul guvernului liberal de a primi un credit de 100 000 000 franci francezi, de care am vorbit mai sus, ca o îndepărtare a României de Franța, cabinetul Mussolini a „înțeles” că a apărut o nouă posibilitate ca, încurajat de Anglia, să intervină imediat și activ la București în vederea realizării apropierei economice româno-italiene. Italia, deși dăduse chiar un caracter ultimativ cererii sale⁶¹, nu a primit satisfacție, ceea ce nemulțumise profund pe Mussolini, care, într-o convorbire avută cu Al. Averescu în martie 1924, relevase nu numai indignarea Italiei față de România în legătură cu neplata datoriilor sale, ci și faptul că nu era acceptată la exploatarea bogățiilor în proporția pe care o practicau celelalte mari puteri⁶². În același spirit, la 5 martie 1924, ambasadorul Italiei la București, Aloisi, înmînase guvernului român o notă diplomatică și, pentru a da mai multă convingere notei respective, a avut loc o demonstrație navală în apropierea apelor românești⁶³. În fața presiunilor, cabinetul Brătianu a trimis imediat la Roma o delegație, care, la 7 martie 1924 a încheiat un aranjament privind consolidarea parțială a datoriilor sale de război, pentru suma de 1 484 356 lire italiene, din care s-au scăzut 218 334 lire italiene reprezentînd datoria Italiei pentru livrarea de către România a 4 300 tone de petrol brut. Datoria urma să fie plătită în șapte anuități, cu dobîndă de 5%. După numai cîteva luni, în iulie 1924, cabinetul Brătianu a încheiat un alt aranjament prin care a consolidat, tot parțial, împrumutul de 50 000 000 lire italiene din 1922, cu o dobîndă de 5%⁶⁴. Pentru a achita bonurile de tezaur ai căror detentori au cerut rambursarea imediată a sumelor, a fost contractat de la băncile Di Sconto și Di Roma un împrumut de 10 000 000 lire italiene, pe termen de opt ani, cu dobîndă de 8%⁶⁵. S-au creat astfel premise pentru lărgirea cadrului relațiilor economice româno-italiene. În consecință, la 5 septembrie 1924, în palatul Chigi din Roma au început discuțiile pentru încheierea tratatului de comerț. Delegatul Român, Al. Constantinescu, ministrul agriculturii și domeniilor, a subliniat că guvernul său era dispus pentru un asemenea tratat cu condiția obținerii unui împrumut în numerar care să-i îngăduie să pună în valoare resursele naturale. Mussolini însă declară că, deși nu-i putea acorda un împrumut din cauza că se afla în dificultate prin creditul acordat Poloniei și prin cel promis Jugoslaviei, putea furniza României imediat și pe credit materiale de război⁶⁶; el pusese și problema unor concesiuni petrolifere, în urma cărora Italia să obțină drepturi egale cu Franța și Anglia.

Acestea erau situația și rezultatul încercărilor întreprinse pînă la sfîrșitul anului 1924 de a se contracta un mare împrumut pe piața externă. Un nou

⁶⁰ D. Șandru, *op. cit.*, p. 190.

⁶¹ *Ibidem*, p. 191.

⁶² „Țara noastră”, 30 martie 1924, p. 376, 402.

⁶³ D. Șandru, *op. cit.*, p. 192.

⁶⁴ Gh. M. Dobrovici, *op. cit.*, p. 451.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 523.

⁶⁶ Arh. M.A.E., Fond Relații româno-italiene, vol. 37/1921—1925.

prilej de a lua contacte directe pentru contractarea lui s-a ivit în ianuarie 1925, la conferința financiară internațională, ținută la Paris. Delegația noastră nu a avut însă ca obiectiv central o asemenea problemă la Paris, ci să apere drepturile României în problema reparațiilor, problemă care, nefiind conexată cu aceea a datoriilor, i-a creat o situație extrem de grea pe plan financiar. După cum se știe, în vreme ce daunele suferite de ea au fost evaluate la un total de peste 31 miliarde lei, suma despăgubirilor ce i-a fost fixată prin conferința de la Spa nu reprezenta decât 1,0%, din volumul reparațiilor din care s-a încasat o sumă și mai mică. La nivelul unor conferințe internaționale, drepturile României la despăgubiri au fost comprimate, în schimb obligațiile sale s-au calculat, inclusiv dobânzile, la un volum foarte mare.

În fața tratamentului aplicat, reprezentanții României au protestat de nenumărate ori prin memorii, declarații și observații făcute cu ocazia diferitelor conferințe internaționale, îndeosebi de la Spa și Londra, expunând situația nedreaptă care s-a creat țării noastre prin soluția dată revendicărilor sale legitime privitoare la reparații⁶⁷. În consecință, conferința de la Paris din ianuarie 1925 a reprezentat un nou prilej de a se afirma punctul de vedere românesc în această problemă⁶⁸. Memoriul prezentat la 14 ianuarie constituie un episod din lupta pentru apărarea drepturilor României asupra reparațiilor. Revizuirea în favoarea sa a cotei de 1% din volumul reparațiilor fixat la Spa, recuperarea valorii emisiunii biletelor de bancă pe care Germania le-a făcut în România pe teritoriul ocupat, participarea țării noastre la executarea planului experților, rezolvarea datoriilor de război și altele au fost principalele revendicări ale României prezentate la conferința de la Paris⁶⁹.

Necesitatea prezenței României la această conferință în vederea discutării în termeni categorici a problemei reparațiilor, principala problemă în diferendul României cu aliații, a fost subliniată de delegatul francez celui britanic în decembrie 1924⁷⁰. Delegația română avea în plan să demonstreze că, între altele, conferințele de după război, precum și planul Dawes n-au ajutat prea mult România în opera de refacere.

La Paris, România și Jugoslavia au protestat împotriva unor concluzii din raportul comitetului experților, la redactarea căruia cele două state n-au fost invitate să participe. Mai mult, secția administrativă a comisiei experților intercalase în raportul prezentat conferinței un pasaj prin care se făceau imputații României că nu a semnat protocolul de la Innsbruck. După cum se știe, prin protocolul respectiv s-a repartizat datoria publică austro-ungară asupra statelor moștenitoare, cu care prilej, guvernul liberal a declarat că nu va conveni să plătească pînă ce aliații nu vor hotărî reparațiile Austriei și Ungariei față de România. Ideea a fost repetată la Londra de Vintilă Brătianu, lui Churchill și Chamberlain.

Delegația luase cu sine, la Paris, și textul aranjamentului ce intenționa să-l încheie cu reprezentanții Casei Baldwin, ca și proiectul de automatizare a transportului feroviar, ce urma să-i servească la Londra ca bază în discuția pentru obținerea unui împrumut necesar C.F.R. De asemenea, avea în plan să discute cu o serie de detentori de bonuri de tezaur din Italia și Franța, care n-au convenit pînă atunci la condițiile generale de consolidare a titlurilor în posesia cărora se aflau.

⁶⁷ Gh. M. Dobrovici, *op. cit.*, p. 486—487; I. M. Oprea, *op. cit.*, p. 135—136; E. Bold, *România și problema reparațiilor de la Conferința de la Spa la planul Dawes*, în „Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”, Istorie, tom. XV (1969), fasc. 1, p. 71—88; C. Zeuceanu, *Reparațiuni*, Haga, 1930, vol. I, p. I—IV.

⁶⁸ Vezi *Rapport ou Comité des experts chargé de préparer la Conférence des ministres des finances du 7 janvier 1925*, Paris, 1925, p. 13—135.

⁶⁹ Nicolae Titulescu, *op. cit.*, p. 161.

⁷⁰ *Ibidem*.

Pentru România, conferința s-a încheiat cu singurul fapt pozitiv — stabilirea cotelor de participare la reparațiile austro-ungare și bulgare⁷¹. Preocuparea delegației române de a contracta un mare împrumut extern eșuase⁷², fapt care a determinat guvernul liberal să creeze premise favorabile încheierii lui prin consolidarea datoriilor de război. Într-adevăr, echilibrarea bugetului, regimul de austeritate introdus în repartiza „a cheltuielilor, dar mai cu seamă politica fiscală care a asigurat creșterea continuă a încasărilor într-o perioadă cu cea mai accentuată sporire a obligațiilor în cadrul datoriei publice, au permis începerea consolidării datoriilor de război, încă din 1925, cu Anglia, S.U.A., Franța și Italia, sperând prin aceasta să poată obține un mare împrumut pe piața externă.

Prima convenție pentru consolidarea și fixarea modalităților de plată a datoriilor de război a fost încheiată la 19 octombrie 1925 cu Anglia. Datoria inițială stabilită la suma de 18 448 200 lire sterline, urma să crească prin sistemul de calcul al dobânzilor și al anuităților la 31 295 000 lire sterline. Pentru perioada 1926—1928 anuitățile au fost fixate la 50 000, 100 000 și 150 000 lire sterline⁷³. Creșterea anuităților în primii ani, adoptată în toate convențiile de consolidare a datoriilor de război, s-a dovedit falsă, întrucât dificultățile României la plățile externe în loc să se diminueze au crescut.

Negocierile pentru încheierea acordului cu S.U.A. au avut loc aproape simultan cu cele purtate cu Anglia. În aprilie 1925, S.U.A., într-o notă, a anunțat României cuantumul datoriei sale fixată la aproximativ 42 milioane dolari. În urma tratatelor duse, s-a încheiat la 4 decembrie 1925 convenția cu S.U.A., decontul definitiv stabilindu-se la 44 590 000 dolari, care prin urcarea dobânzilor de 77 916 260,05 dolari a atins cifra exorbitantă de 122 506 260,05 dolari. Prin urmare, cea mai mare parte din datoria de război față de S.U.A. nu reprezenta nici un fel de livrare de materiale sau plăți făcute în numerar, ci era alcătuită din dobânzi simple și dobânzi cumulate care s-au ridicat până la 339%⁷⁴.

Până la sfârșitul guvernării liberale (martie 1926) mai sînt de semnalat încercările cabinetului Brătianu, făcute la 27 aprilie 1925, cînd a trimis ministrului de finanțe al Italiei, Di Stefani, propuneri de aranjament, făcute de comisia română pentru consolidarea datoriilor de război, care nu ajunseseră în această

⁷¹ „Dezbaterile adunării deputaților“, 11 februarie 1925, p. 1364—1369; „Adevărul“, 11, 13, 16 și 17 ianuarie 1925.

⁷² Amintim aici pentru exemplificare, că în timpul conferinței V. Brătianu a tratat cu delegația unui grup financiar american chestiunea împrumutului pentru refacerea căilor ferate („Dezbaterile adunării deputaților“, 4 decembrie 1925, p. 456), însă nu s-a ajuns la nici un rezultat din cauza condițiilor extrem de grele pe care grupul le-a pus României. În aprilie același an, reprezentanții ai grupului respectiv au sosit la București, fiind dispuși să acorde un împrumut pe baza gajării veniturilor brute ale C.F.R. și la nevoie și din buget („Adevărul“, 26 aprilie 1925). Tratatul purtat cu Mac Kenna, Schroeder, Madge, Zaharoff și Vickers aveau în vedere numai un împrumut pentru refacerea căilor ferate („La Roumanie nouvelle“, an. II (1926), nr. 13, p. 12; „Adevărul“, 24 și 30 ianuarie 1925). V. Brătianu primise oferte pentru un împrumut de 30 milioane lire sterline din partea Băncii Schroeder & Co. și de 10 milioane lire sterline din partea amiralului Long, președintele societății petroliere O.P.Q., în schimbul concesiunii terenurilor petroliere, condiție care nu a fost însă acceptată („Dezbaterile adunării deputaților“, 5 martie 1925, p. 1445; 17 decembrie 1926, p. 215). Cît privește atitudinea Franței după conferință, se cuvine de subliniat că în condițiile în care politica de revalorizare fusese inaugurată și evidențiasse chiar de la început unele lipsuri, V. Brătianu și Diamandy au expus, în august 1925, lui Briand situația financiară grea a României, cerind un ajutor pentru a stăpîni dificultățile. Drept răspuns, li s-a promis sprijin la Washington (Arh. M.A.E., Fond 71, Franța, dosar 63/1920—1926, nepaginat).

⁷³ *Contribuții la istoria capitalului străin în România...*, p. 389—390.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 392—393.

fază. Condițiile însă n-au fost acceptate⁷⁵. Se cuvine de reținut, de asemenea, că spre sfârșitul anului 1925, același cabinet a procedat la consolidarea datoriilor particulare ale comercianților români în Italia⁷⁶.

Cît privește relațiile cu Germania, se cuvine de reținut că guvernul liberal, văzînd că problema rambursării biletelor Băncii Generale nu a primit o soluție la conferința interaliată din ianuarie 1925, adică de a fi imputate asupra anuităților planului Dawes, s-a adresat direct Germaniei pentru rezolvarea chestiunii. Aceasta însă a afirmat că nu intenționa să recunoască obligațiunea de a remite României acoperirea emisiunii biletelor decît în scopul de a obține ca guvernul român să renunțe la lichidarea bunurilor supușilor germani, ceea ce constituia o încercare de imixtiune în afacerile interne ale României. Cu toate acestea, guvernul român, paralel cu aplicarea legii din 15 iunie 1923 privitoare la lichidarea averilor supușilor inamici, a persistat în recuperarea drepturilor sale în genere, îndeosebi pentru rambursarea biletelor emise de Banca Generală a României⁷⁷. De pe urma acestei situații, comerțul cu Germania nu a avut nimic de suferit. Dimpotrivă, după 1926, odată cu încercările de apropiere economică franco-germană⁷⁸, cercurile guvernante românești s-au orientat din ce în ce mai mult, în domeniul schimbului, spre Germania. În consecință, produsele acestuia au fost tot mai des întilnite pe piața românească, în timp ce cerealele, lemnul și petrolul nostru și-au făcut loc pe piața germană. Nemulțumit numai de acest progres, „Tägliche Rundschau“ din 8 ianuarie 1926 scria că Germania avea toată „bunăvoința“ de a se orienta spre relații active cu România, dar politica guvernului Brătianu constituia o piedică⁷⁹.

Odată cu venirea lui Averescu la cîrma statului (sfîrșitul lui martie 1926), diplomația germană a intensificat eforturile de normalizare a relațiilor cu România. În septembrie 1926 a avut loc pe această linie, la Geneva, o întrevvedere între Averescu și Stresemann, ministrul de externe german, discutîndu-se asupra modalităților de stingere a litigiilor izvorîte din război, de intensificarea schimburilor economice și de contractare de către România a unui împrumut pe piața germană⁸⁰. Stresemann, cu toate că s-a arătat dispus să satisfacă pretențiile României, a precizat că Germania nu consimțea să dea curs decît obligațiilor impuse prin planul Dawes, întrucît, altfel se puteau ridica și alte pretenții în afara prevederilor planului⁸¹. Multe firme germane — după cum preciza „Berliner Tageblatt“ din 19 ianuarie 1927 — se oferiseră deja să livreze României în cadrul planului Dawes materiale în contul reparațiilor, dar guvernul român a căutat să nu le dea curs pînă la încheierea negocierilor în spiritul celor discutate în septembrie 1926 la Geneva de Averescu cu Stresemann⁸². Cum negocierile, continuate de Lapedatu și Kaufmann, în mai 1927 la Berlin, nu au ajutat ca Reichul să înțeleagă necesitatea de a achita sumele datorate, guvernul român nu a facilitat prea mult lărgirea schimburilor cu Germania. La Berlin, Lapedatu ridicase și problema contractării unui împrumut de 200 milioane mărci, cu prețul lărgirii relațiilor economice⁸³.

⁷⁵ Arh. St. București, Fond Președ. Cons. de Miniștri, dosar 9/1925, f. 13; D. Șandru, *op. cit.*, p. 200.

⁷⁶ „Adevărul“, 18 septembrie 1925.

⁷⁷ Gh. M. Dobrovici, *op. cit.*, p. 496.

⁷⁸ Jacques de Launy, *Les Grandes controverses l'histoire contemporaine, 1914—1945*, Lausanne, 1964, p. 203—211.

⁷⁹ Arh. M.A.E., Fond 71, Relații româno-franceze, dosar 64/1927—1929, f. 44.

⁸⁰ Idem, Fond 71, Relații româno-germane, dosar 73/1921—1932; „Adevărul“, 17 septembrie 1926.

⁸¹ Arh. M.A.E., Fond 71, Relații româno-germane, dosar 73/1921—1932.

⁸² *Ibidem*; „Adevărul“, 17 septembrie 1926.

⁸³ Arh. M.A.E., Fond 71, Relații româno-germane, dosar 73/1921—1932; „Viitorul“, 31 mai 1927.

În noua conjunctură, cînd se puneau „bazele” colaborării economice franco-germane, încercările de apropiere româno-germane au fost apreciate ca necesare de unii oameni politici francezi. Astfel, la 19 mai 1927, Aristide Briand a declarat ministrului de externe român, Mitileneu, că problemele puse la conferința Miciei Înțelegeri de la Ioachimov au fost în asentimentul Franței și al Angliei și că Franța, ca și Anglia, vedea cu ochi buni normalizarea relațiilor cu Germania⁸⁴. Noua orientare a României a fost primită cu satisfacție și de presa germană „Berliner Tageblatt”, de pildă, din 19 ianuarie 1927 scotea în evidență schimbarea atitudinii cercurilor industriale românești față de apropierea franco-germană și de încercările de normalizare a relațiilor româno-germane⁸⁵. Același ziar, în numărul din 13 aprilie 1927, urmărind stadiul tratativelor financiare și economice româno-germane care avansaseră mult în primăvara celui an, își manifesta optimismul că ele vor crea condiții în cel mai scurt timp posibil pentru ca guvernul român să poată trimite un reprezentant oficial la Berlin în vederea semnării acordului⁸⁶. Cum acordul scontat de Germania nu a putut fi încheiat datorită nerezolvării chestiunilor litigioase dintre cele două state, diplomația germană a făcut o nouă încercare în această direcție. La 31 mai 1927, ministrul României la Viena telegrafia la București că s-a întîlnit la legația germană cu secretarul de stat, von Schubert, care l-a rugat să transmită știrea că guvernul de la Berlin ar dori ca în septembrie 1927 să se reia convorbirile ce au avut loc cu un an în urmă la Geneva. Pentru a câștiga adeviziunea României la tratative, Schubert a atras atenția că Germania considera ca necesară lichidarea într-un timp cît mai scurt a chestiunii biletelor Băncii Generale⁸⁷. La începutul lunii iunie 1927 guvernul Averescu a fost nevoit să demisioneze, astfel încît tratativele româno-germane au continuat sub un cabinet liberal.

Încercările făcute sub guvernul Averescu pentru contractarea unui împrumut extern nu s-au limitat numai la Germania. Capitalul străin căuta acum, ca și mai înainte, să obțină garanții precise. H. Deering, ministrul Angliei la București, relevase în acest scop că România nu putea obține capitaluri engleze pentru valorificarea bogățiilor decît prin împrumuturi cu „garanții echivalente”⁸⁸. De asemenea, economistul englez George Paish, aflat în misiune secretă la București, subliniască că Anglia „are capitaluri și pentru România, dar nu s-a format încă încrederea necesară plasării acestuia”⁸⁹. Cunoscuta revistă britanică „Manchester Guardian Commercial”, sprijinind politica acaparatoare a cercurilor financiare și industriale engleze, se pronunțase pentru acordarea unui împrumut, dar cu administrarea lui de către străini⁹⁰. Cu toată neîncrederea arătată, un mare trust anglo-german în frunte cu Banca Schroeder a oferit un împrumut de 30 milioane lire sterline, condiționat de gajarea redevențelor de petrol, a veniturilor C.F.R. și exercitarea controlului creditorilor asupra acestei întreprinderi⁹¹. De asemenea, sir Arthur Salter, expert financiar al Societății Națiunilor a venit la București pentru a fi consultat în vederea stabilizării monetare. El a avut convorbiri cu Al. Averescu pentru a obține sprijinul în contractarea unui împrumut pe piața engleză sau americană⁹². Salter a propus drept condiție gajarea veniturilor C.F.R.⁹³, ceea ce nu-l deosebea prea mult de alte propuneri. Tot atunci, Mac Kenna, directorul băncii engleze Middelnd Bank, a oferit un împrumut în lire sterline⁹⁴. În 1927,

⁸⁴ Arh. M.A.E., fond 71, Relații româno-franceze, dosar 64/1927—1929, f. 103.

⁸⁵ Idem, fond 71, Relații româno-germane, dosar 73/1921—1932.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ „Societatea de mîine”, Cluj, 28 martie 1926, p. 242.

⁸⁹ „Argus”, 13 iunie 1926.

⁹⁰ Prin „Adevărul”, 28 iulie 1926.

⁹¹ „Argus”, 11 noiembrie 1926.

⁹² „Dimineața”, 7 noiembrie 1926.

⁹³ „Cuvîntul”, 11 noiembrie 1926.

⁹⁴ „Argus”, 8 noiembrie 1926.

tot sub același cabinet, contractarea unui împrumut extern a fost mult precipitată. Ziarele timpului anunțau numeroase asemenea negocieri: generalul Coandă la Paris, D. Burileanu la Londra, O. Kiriacescu la Berna, I. Lăpedatu la Viena etc. S-au făcut totodată și oferte din partea capitalului străin: W. Drumont din partea celui englez, contele Poggi din partea lui Disconto Gesellschaft, ca și o ofertă din partea capitalului american.

În lupta angajată între marile puteri pentru hegemonie în România, Italia, susținută de Anglia, care căuta să reducă influența franceză în această parte a Europei, a înregistrat un oarecare succes în timpul guvernării lui Averescu, când unele din obiectivele penetrației sale au fost realizate. La aceasta contribuise într-o largă măsură faptul, subliniat și cu alt prilej, că Averescu s-a străduit, în scopul de a realiza, fie și parțial, independența față de liberali, să facă și din sectorul financiar o sursă de întărire materială a partidului lui. Eșuând pe plan intern, în primul rînd în efectuarea unei noi emisiuni la B.N.R., Averescu a căutat o salvare în contractarea unor împrumuturi externe, îndeosebi în Italia. În acest scop, el trimise în iunie 1926 la Roma pe M. Manoilescu, ca delegat al său pentru a negocia contractarea unui împrumut în numerar pe piața italiană. Cu acest prilej, M. Manoilescu a semnat trei aranjamente: pentru un împrumut de 200 000 000 lire italiene; pentru un împrumut în materiale în valoare de 100 000 000 lire italiene; pentru consolidarea datoriilor de război ale României în Italia. Împrumutul de 200 000 000 lire italiene s-a făcut în cont curent la societatea Azienda Generali Italiana di Petroli, în monedă nestabilizată, la paritate, cu o dobîndă de 7%, amortizabil în 10 ani și rambursabil în lire italiene sau produse petrolifere⁹⁵. Împrumutul în materiale însă nu a fost încheiat, ceea ce a determinat ca armamentul, vasele de război și vagoanele de călători, în sumă de 1 575 000 000 lei, comandate în Italia înainte de semnarea aranjamentului de către M. Manoilescu să fie achitate cu suma de 170 410 000 lire din împrumutul de 200 000 000 lire italiene⁹⁶. Situația sumară a B.N.R., prezentată la 16 iulie 1927, arată că împrumutul contractat în Italia a fost repartizat în trei direcții: pentru armament, plata expirînd în 1927; pentru vasele de război, cu scadență în 1928; pentru vagoane, cu termen de lichidare în 1929⁹⁷. România a primit astfel în numerar o mică parte din întreaga sumă. Acest mod de repartitie a împiedicat ca împrumutul să fie folosit potrivit cerințelor obiective de credit ale economiei naționale.

Acordarea împrumutului marca încercarea de apropiere de Italia fascistă⁹⁸; el reprezenta „semnalul unor puternice presiuni ale industriașilor italieni pentru a obține cît mai multe terenuri petrolifere și chiar dreptul de export al petrolului brut”⁹⁹. Concludent a fost faptul că încă în timpul cînd la Roma se trata asupra împrumutului, Batistini, unul din intimii lui Mussolini, sosise la București pentru a obține concesiile în acest sens, iar după semnarea aranjamentului societatea italiană de la care s-a contractat împrumutul a preluat participații la trei societăți petrolifere, încercînd să-și asigure totodată aprovizionarea cu petrol brut și benzină¹⁰⁰. De asemenea, la sfîrșitul lunii iunie 1926 și începutul lunii următoare, ministrul plenipotențiar și atașatul militar al Italiei la București au făcut o vizită în regiunea petroliferă a Văii Prahovei. Ca un prim rezultat, Subsecretariatul de stat al Ministerului de finanțe a intervenit pentru a se autoriza exportul a 200 vagoane de țiței în Italia, cu scopul de a se pune în practică angajamentele luate la Roma^{100 bis}. Împrumutul a fost obținut cu prețul pătrunderii capitalului italian

⁹⁵ „Dezbaterile senatului”, 15 aprilie 1927, p. 2365—2366.

⁹⁶ Gh. M. Dobrovici, *op. cit.*, p. 563.

⁹⁷ „Revista economică”, Cluj, 28 iulie 1927, p. 94.

⁹⁸ M. Maievschi, *op. cit.*, p. 167.

⁹⁹ D. Șandru, *op. cit.*, p. 201.

¹⁰⁰ *Ibidem*.

^{100 bis} „Viitorul”, 16 mai 1927.

în economie, îndeosebi în industria petrolului, a cîştigării pieţii noastre pentru desfacerea produselor sale şi a celui mai bogat grînar al Europei de sud-est ¹⁰¹.

Contractarea împrumutului într-o ţară cu monedă slabă a stîrnit nemulţumirea opoziţiei guvernamentale, care nu vedea în acest act decît „gestul Italiei” ¹⁰², rezultatul sugestiei dată de ea în acest sens ¹⁰³. Contractarea împrumutului a înăsprii mai cu seamă raporturile liberalo-averescane. Folosindu-se de nemulţumirea maselor împotriva împrumutului, şi naţional-ţărăniştii au arătat că el constituie o greşeală a guvernului ¹⁰⁴. C. I. Vişoianu a condamnat poziţia lui Averescu, deoarece Italia nu a putut oferi României un ajutor financiar de mare importanţă ¹⁰⁵. La sublinierea greşelii săvîrşite de Averescu s-a asociat şi presa. „Nu ne putem ascunde însă — releva ziarul „Argus” — că, pe cînd problema capitală pentru Italia — nevoia de debruseuri — găseşte în România înlesniri însemnate, problema noastră capitală — nevoia de credit — nu poate găsi în Italia decît un ajutor restrîns” ¹⁰⁶. În plus, împrumutul a provocat o agravare a contradicţiilor între marile puteri pentru cucerirea şi stăpînirea zonelor de influenţă în România.

Cît priveşte aranjamentul asupra datoriilor de război care nu fuseseră încă consolidate, trebuie arătat că actul în sine avea un punct de plecare fixat cu totul arbitrar; pretenţiile Italiei nu erau întemeiate în totalitate pe dovezi. Comisia fixată pentru stabilirea cuantumului datoriei a considerat că numai 97 207 912 lire italiene puteau fi justificate pe bază de acte în regulă. Comisia respectivă a propus lichidarea reciprocă a pretenţiilor, urmînd ca România să admită o sumă forfetară de 120 000 000 lire italiene. Pretenţiile Italiei, fixate la 159 003 665 lire, s-au ridicat pînă în mai 1926 la 184 939 208 lire. După îndelungate tratative s-a căzut de acord asupra sumei de 157 911 817, inclusiv dobînda de 37 911 817 „cuvînită” capitalului de 120 milioane, deşi numai 97 207 912 lire italiene au putut fi justificate cu acte ¹⁰⁷. M. Manoilescu încheiasă în iunie 1926 aranjamentul de consolidare a datoriilor pe o perioadă de 50 de ani, cu o dobîndă care se ridica pînă la 43%. Era vorba, prin urmare, de condiţii înrobitoare.

Problema relaţiilor financiare şi în cadrul lor contractarea împrumutului extern în vederea înfăptuirii stabilizării leului şi a rezolvării unor cerinţe economice a preocupat mult burghesia română după revenirea liberalilor la guvern la 21 iunie 1927. Acum însă, mai mult ca în trecut, relaţiile financiare, cu precădere împrumutul extern, au fost influenţate de disputa politică dintre partidele burgheze, îndeosebi dintre P.N.L. şi P.N.Ţ. Guvernul liberal a căutat, pe de o parte, să dea o soluţionare tratativelor purtate de cabinetul precedent, iar pe de altă parte, să grăbească pe cît posibil contractarea împrumutului de stabilizare. Din prima grupă amintim că în ceea ce priveşte relaţiile cu Germania, ministrul României la Berlin telegrafia la 1 iulie 1927 că în întrevederile avute cu Stresemann şi cu von Schubert, aceştia au subliniat că reluarea relaţiilor va întîmpina dificultăţi în problema biletelor Băncii Generale, a tratatului de pace de la Bucureşti şi a datoriei de 278 milioane mărci contractate de Reichbank la B.N.R. ¹⁰⁸. În acelaşi spirit, la 5 noiembrie 1927, Stresemann l-a rugat pe Nano, ministrul României la Berlin, să propună guvernului său să evite dificultăţile care izvorau pentru Germania din planul Dawes. Stresemann intenţiona să ajungă la o înţelegere înainte de 5 decembrie, cînd urma să se întîlnească cu ministrul de externe român la Geneva. În acelaşi scop, el a decis ca doi experţi să plece

¹⁰¹ „Societatea de mîine”, Cluj, 26 septembrie şi 3 octombrie 1926, p. 638; „Viaţa muncitoare”, 10 iunie 1927.

¹⁰² „La Roumanie nouvelle”, an. II (1926), nr. 15, p. 81—82.

¹⁰³ „Argus”, 13 mai 1926.

¹⁰⁴ „Adevărul”, 23 septembrie 1926.

¹⁰⁵ „Viaţa românească”, an. XVIII (1926), nr. 10, p. 108—109.

¹⁰⁶ „Argus”, 1 octombrie 1926.

¹⁰⁷ *Contribuţii la istoria capitalului străin în România...*, p. 396.

¹⁰⁸ Arh. M.A.E., Fond 71, Relaţii româno-germane, dosar 73/1921—1932.

imediat la București¹⁰⁹. La nota de mai sus însă, ministrul de externe român a răspuns că guvernul român dorea să înceapă discuțiile, însă numai pe baza drepturilor sale legitime¹¹⁰.

România, neputînd renunța la revendicările sale, nu a mai continuat tratativele cu Germania. La aceasta contribuise și faptul că ele nu au fost bine văzute, în special de Anglia¹¹¹, fapt pentru care nu a fost onorată nici oferta lui Disconto-Gesellschaft făcută mai înainte împreună cu un consorțiu american de a acorda României un împrumut în numerar¹¹². În asemenea împrejurări, Germania s-a arătat dispusă la unele concesi. Amintim pentru exemplificare că la 2 aprilie 1928 la Auswertiges — Amt, Ritter a comunicat lui Petrescu Comnen că România putea găsi cu ușurință la băncile germane un împrumut cu o dobîndă mai mică pentru cumpărarea de locomotive și că cele 30 milioane mărci propuse a se acorda României în contul biletelor Băncii Generale s-ar amortiza prin dobînzii¹¹³. Contractarea unui împrumut pe piața germană — remarca Gh. M. Dobrovici — ar fi fost „o mare greșeală de politică externă și apoi un sacrificiu economic, căci cu greu ar mai fi putut obține România un împrumut în Franța, Anglia, America și, apoi, din punct de vedere economic, industria și comerțul german ar fi tras toate avantajele... În afară de aceasta, România avea mai mult nevoie de bani decît de mărfuri, pe cînd germanii aveau nevoie de a asigura industriei vechiului debușeu al pieței românești“¹¹⁴.

Perspectiva intensificării schimburilor dintre cele două state s-a lărgit odată cu semnarea la 10 noiembrie 1928, la Berlin, a convenției pentru stingerea diferendelor financiare dintre România și Germania. Potrivit ei, Germania urma să plătească României 75 500 000 mărci drept contravaloarea tuturor problemelor în litigiu, din care 35 milioane imediat după semnarea convenției, iar restul pînă la 1 aprilie 1931; România se angaja în schimb să renunțe la drepturile provenite din lichidarea bunurilor germane de pe teritoriul ei. Suma de 75 500 000 mărci era vădit derizorie dacă o comparăm numai cu una din creanțele B.N.R. în valoare de 470 000 000 mărci aur, fără a mai vorbi de celelalte drepturi și creanțe¹¹⁵.

În această ultimă guvernare din cadrul perioadei 1922—1928 s-a încheiat la 28 martie 1928 și acordul pentru consolidarea datoriilor de război cu Franța. Caracteristica fundamentală a acordului — subliniată în una din lucrările de specialitate¹¹⁶ — consta în faptul că România a fost obligată să plătească în monedă aur o datorie contractată în monedă care s-a depreciat, iar la dobînzile pe perioade trecute nu s-a aplicat nici o reducere. Pe această cale, ca și prin sistemul de amortizare, datoria României față de Franța, inclusiv dobînzile de la data armistițiului și pînă la 1 ianuarie 1928 a fost fixată la 961 551 212 franci aur. din care s-au scăzut 434 043 509 franci aur reprezentînd cota franceză pentru despăgubirile de instalații petrolifere distruse în 1916 din ordinul aliaților¹¹⁷. Se cuvine de reținut că încă din 1925 o cercetare asupra furniturilor efectuate de Franța în timpul războiului a arătat că, de fapt, materiale de mare valoare (armament, echipament și alimente) nici nu fuseseră livrate României. Pentru foarte multe nu existau acte complete sau dovezi care să confirme acest lucru¹¹⁸. După încheierea acordului pentru consolidarea datoriilor de război s-au lărgit

¹⁰⁹ Arh. M.A.E., Fond 71, Relații româno-germane, dosar 73/1921—1932.

¹¹⁰ *Ibidem*.

¹¹¹ Gh. M. Dobrovici, *op. cit.*, p. 599—600.

¹¹² „Revista economică”, Cluj, 26 mai 1927, p. 83; 9 iunie 1927, p. 89.

¹¹³ Arh. M.A.E., Fond 71, Relații româno-germane, dosar 73/1921—1932.

¹¹⁴ Gh. M. Dobrovici, *op. cit.*, p. 599.

¹¹⁵ *Contribuții la istoria capitalului străin în România...*, p. 404.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 395.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 388.

posibilitățile de contractare a unui împrumut extern pe piața Franței. Luînd în considerație că finanța germană nu rămînea inactivă în propaganda ei, Diamandy stăruie pe lângă Berthelot asupra necesității ca guvernul francez să propună cercurilor bancare să accelereze acordarea unui împrumut României¹¹⁹.

Prin ministrul său plenipotențiar la Washington, G. Crețeanu, România a căutat din nou la mijlocul anului 1928 să obțină un împrumut din S.U.A. cu ajutorul colonelului Ament, care se sprijinea pe una din cele mai mari bănci de peste ocean. Colonelul respectiv a încercat să determine Banca J. P. Morgan să avanseze României un împrumut de 200 000 000 dolari¹²⁰, în speranța intensificării penetrației finanței americane în economia României.

În condițiile în care capitalul străin nu s-a grăbit din motivele deja enumerate să acorde un împrumut României, aceasta a prezentat un memoriu Societății Națiunilor¹²¹, iar din septembrie 1927 a și început tratative cu experții financiari ai acestui organism. Lupta liberalilor pentru un împrumut extern a fost dusă nu numai din interesul de a-l contracta, ci și din dorința de a estompa atacurile antiguvernamentale ale partidelor burgheze de opoziție. Știrea că Societatea Națiunilor va lua asupra sa sarcina asanării financiare a României nu a mai provocat în rîndul liberalilor — după cum s-a remarcat la timp și pe bună dreptate¹²² — indignare contra imixtiunii și controlului străin. Era o dovadă concludentă de caracterul inconsecvent al luptei pentru aplicarea politicii „prin noi înșine”.

Sporirea preocupărilor liberalilor pentru contractarea împrumutului a îngrijorat burghezia opoziționistă, în primul rînd național-tărănistă, care-și făcuse din problema împrumutului unul din punctele programului în baza căruia „aștepta” succesiunea la guvern. Rezolvîndu-se aceasta de către liberali, s-ar fi dovedit „trăinicia” partidului și guvernului lor, iar național-tărăniștilor li s-ar fi prelungit perioada de ședere în opoziție. Speriați de o asemenea perspectivă, liderii național-tărăniști au exercitat presiuni împotriva guvernului liberal spre a-i lua locul, în care scop în decembrie 1927 au trecut la sabotarea cabinetului Brătianu în tratativele sale externe. Pentru aceasta, unii dintre ei au mers în occident, mai cu seamă în Franța, Germania și Anglia, culegînd de la reprezentanții marii finanțe nu numai informații asupra stadiului tratativelor pentru contractarea împrumutului de stabilizare, ci căutînd, totodată, să creieze noi greutăți guvernului liberal, spre a-l determina să-și dea demisia. În consecință, discuțiile asupra împrumutului extern au progresat foarte lent, toate băncile străine condiționînd subscrierea lui de lichidarea sau reglementarea convenabilă a datoriilor mai vechi. Acestea erau numai cîteva din condițiile pe care finanța străină căuta să le impună. În mai 1928, cînd V. Antonescu transmitea știrea că banchierii francezi urmau să controleze în fără modul de folosire a împrumutului și garanția restituirii lui, liderii P.N.T., nu din motiv că n-ar fi fost de acord cu contractarea acestuia, au contestat guvernului liberal dreptul de a-și continua activitatea și de a reprezenta țara la tratativele cu reprezentanții creditului străin¹²³. Intenția banchierilor francezi nu a convenit guvernului liberal, întrucît i se contesta astfel competența. Cabinetul Brătianu era cuprins și de teama de opoziție, care ar fi putut specula în favoarea sa condițiile impuse. Cu scopul creierii unei iluzii de succes, care să estompeze verva opoziției și să consolideze pozițiile guvernului, V. Brătianu a făcut în iulie 1928 mai multe declarații de obținere în principiu a împrumutului, formele urmînd a fi perfectate în toamnă aceluiași an. Declarațiile lui V. Brătianu au coincis aproape cu momentul cînd la 28 iulie, prin lege, guvernul a fost autorizat să încheie o convenție cu 16 bănci de emisiune pentru

¹¹⁹ Arh. M.A.E., Fond 71, Relații româno-franceze, dosar 64/1927—1929, f. 216.

¹²⁰ Idem, Fond 71, S.U.A., dosar 37/1928—1938, nepaginat.

¹²¹ Idem, Fond 71, Cehoslovacia, dosar 39/1921—1930, f. 92.

¹²² „La Fédération Balkanique”, an. IV (1928), nr. 84, p. 1718.

¹²³ „Dreptatea”, 25 mai 1928.

contractarea de credite pînă la 250 000 000 dolari. Tratatul pentru încheierea împrumutului de stabilizare monetară și înzestrarea economică a țării au fost însă duse cu mult înainte de 28 iulie 1928. Renunțînd la politica de revalorizare în favoarea stabilizării monetare și dorind să mențină cu orice preț cursul leului, guvernul a primit dreptul de a încheia tratativele pentru un avans de 25 milioane dolari, cu care B.N.R. să poată menține cursul leului și să întărească „încrederea” străinătății în operațiunea stabilizării. În vederea contractării lui au fost reevaluate în aur rentele antebelice și lichidate litigiile cu Germania, deși ambele operațiuni fuseseră considerate ca imposibile și dezastose pentru economia națională; de asemenea, fuseseră acceptate tot felul de condiții. Împrumutul franco-american, ultima soluție la care s-a oprit guvernul liberal, a fost determinat în măsură covârșitoare de faptul că atît Franța, cît și S.U.A. aveau o pondere importantă în datoria publică și plasamentele de capital în România. Modul cum s-a contractat împrumutul a asigurat o participare substanțială și Angliei, precum și unor bănci germane, olandeze etc.¹²⁴ În faza finală a tratatelor, Franța a jucat un rol cu precădere activ, reușind ca alături de alți creditori să impună României o politică financiară conform intereselor lor, în care scop au cerut modificarea legii minelor, transformarea statutelor B.N.R., luarea unor măsuri organizatorice speciale; de asemenea, se făcuseră „recomandări” pentru sporirea impozitelor, reducerea numărului de funcționari și se cercetaseră în detaliu veniturile și plățile statului, mișcarea fondurilor la B.N.R., situația datoriilor publice etc.¹²⁵

După cum se vede, perioada premergătoare încheierii împrumutului de stabilizare a fost subliniată de efortul burgheziei de a-l contracta. La începutul lui noiembrie 1928, cabinetul liberal și-a depus demisia fără a fi izbit să semneze actele definitive pentru împrumut. Căutînd să mascheze cauzele căderii guvernului, unul dintre liberali¹²⁶ a declarat că acesta și-a depus demisia în momentul în care regea, sub pretextul de a rezolva problema succesiunii potrivit cererii creditorilor străini de a se forma un cabinet de concentrare a capacităților politice, indiferent de partid, spre a încheia în mod definitiv tratativele, nu a dat răspuns favorabil dorinței liberalilor de a li se acorda încrederea pe mai departe, mai cu seamă că pregătiseră toate convențiile pentru încheierea împrumutului. Falsul afirmației apare din faptul că liberalilor nu le-a succedat un guvern de uniune națională, ci tot un cabinet de partid. În baza unor materiale documentare de primă importanță, Aron Petric a demonstrat¹²⁷ că nu situația precară a guvernului Brătianu a decis căderea sa, ci imposibilitatea obținerii împrumutului extern în condițiile încordării vieții politice, grefată pe fondul revoltei maselor populare față de politica liberalilor. În plus, creditorii străini erau interesați nu numai în a obține garanții sigure pentru împrumut, ci să și lovească în politica protecționistă liberală într-o perioadă în care începutul crizei de supraproducție agravase ascuțirea disputei pentru piețele de desfacere. În asemenea împrejurări, politica „porților deschise” a P.N.Ț. convenea de minune finanței străine, fapt pentru care l-a și sprijinit prin *procedura tratatelor* de împrumut¹²⁸.

Cu toate că actele finale au fost semnate de guvernul Maniu, întreaga răspundere pentru modalitățile stabilizării revenea după cum remarcă și C. Argetoianu — Partidului Național-Liberal¹²⁹. Același punct de vedere îl formulau

¹²⁴ *Contribuții la istoria capitalului străin în România...*, p. 443, 445.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 445.

¹²⁶ Arh. St. București, Fond M.A.I., dosar 734/1928, f. 9.

¹²⁷ A. Petric, *Trăsăturile generale ale dezvoltării României în primul deceniu interbelic*, (II), în „Cumidava”, tom. III (1969), Brașov, p. 338—339.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 339.

¹²⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., Fond C. Argetoianu, partea VII, nr. 2/1, caietul 38/1, f. 602—603.

chiar liberalii¹³⁰. Vintilă Brătianu declarase în acest sens că ei „au început și terminat pregătirea stabilizării monetare, alcătuiind întregul plan de operație care să-i asigure succesul”¹³¹. Prin aceasta nu este scutit de responsabilitate și guvernul național-țărănesc care a acceptat să semneze un împrumut înrobitor.

Așadar, în cadrul relațiilor economice ale României în perioada 1922—1928, problema financiară, îndeosebi contractarea unui împrumut, a fost subordonată chestiunii reparațiilor și a datoriilor de război, ca și presiunii capitalului străin, care, în interesul de a-și spori penetrația, a căutat să modifice politica economică a marii burghezii românești, caracterizată, după cum se știe, prin preocuparea de a spori rolul capitalului autohton în valorificarea și exploatarea bogățiilor și a forței de muncă; în plus, „soluționarea” problemei financiare a fost pregătită într-o încordată confruntare pe plan intern între partidele politice burgheze, mai cu seamă între P.N.L. și P.N.Ț., iar pe plan extern, influențată de contradicțiile și disputa de interese dintre grupările financiare care au consimțit să acorde un mare împrumut. Întreaga politică financiară a României s-a dus în condițiile în care între anii 1922—1928 statul român nu a încheiat, cu excepția celor două din 1922 și a celui din Italia din 1926, nici un împrumut extern, cînd România a depus eforturi extraordinare, prin înăsprirea regimului fiscalității asupra maselor, pentru a se achita de obligații, în vreme ce drepturile sale au fost comprimate.

Sub raport financiar, perioada stabilizării se încheia prin sporirea eforturilor burgheziei române, însoțite de numeroase concesii, de a contracta un împrumut cu care să „acopere” nevoi stringente interne, în primul rînd de înfăptuire a stabilizării monetare. Consecințele înrobitorului împrumut vor ieși cu pregnanță la iveală în perioada istorică următoare, în preajma căreia a și fost semnat.

SUR LES RELATIONS ÉCONOMIQUES DE LA ROUMANIE DE 1922 À 1928

RÉSUMÉ

De 1922 à 1928, la plupart des Etats européens subirent les conséquences de la première guerre mondiale. Ils se sont efforcés de réparer les dommages qu'ils avaient soufferts et de poursuivre leur relèvement. Dans ces conditions, en Roumanie, le problème des finances publiques a été au premier plan. L'auteur étudie l'évolution de ce problème, notamment les négociations menées par le ministre des finances pour contracter un grand emprunt à l'étranger. La conclusion de cet emprunt a été subordonnée à la solution de la question des réparations et au règlement des dettes de guerre. A cette occasion, les capitalistes étrangers ont exercé une grande pression sur le gouvernement roumain, afin d'accroître leur pénétration dans notre pays. Leur but était d'obtenir la modification de la politique adoptée par la grande bourgeoisie roumaine, qui voulait augmenter le rôle du capital autochtone dans la mise en valeur et l'exploitation des richesses nationales et des forces de travail.

Les solutions envisagées pour trouver une issue au problème financier ont donné lieu à une lutte acharnée entre les partis politiques bourgeois, surtout entre le parti national-libéral et le parti national-paysan. A l'étranger, ces solutions ont été influencées par les contradictions et les disputes provoquées par les inté-

¹³⁰ *Rezultatele politicii bugetare a guvernului liberal din anii 1922/1923—1928 față de declarațiunile calomnioase ale șefului guvernului național-țărănist*, București, 1929, p. 68.

¹³¹ *Declarațiunile d-lui Vintilă Brătianu*, București, 1929, p. 5; vezi și Arh. St. București, Fond M.A.I., dosar 734/1928, f. 9.

rêts divergents des groupements financiers disposés à accorder l'emprunt sollicité.

De 1922 à 1928, l'Etat roumain n'a pas pu obtenir à l'étranger des crédits de certaine importance. Il n'est parvenu à se faire accorder que deux petits emprunts en 1922 et en 1926. Pourtant la Roumanie, à cette époque, a fait de grands efforts et a augmenté considérablement les impôts pour pouvoir acquitter ses obligations, alors que ses propres droits étaient comprimés. En 1922, elle a liquidé à l'amiable les dettes que les ressortissants roumains avaient contractées à l'étranger. En 1925 et dans les années suivantes, elle a consolidé les dettes de l'Etat roumain en Angleterre, aux Etats-Unis d'Amérique, en Italie et en France. En 1928, la Roumanie a réussi à mettre fin à ses litiges avec l'Allemagne.

Ayant consolidé ses dettes à l'étranger et fait cesser ses différends, la Roumanie a préparé la voie à la conclusion d'un emprunt destiné surtout à la stabilisation de sa monnaie. Les détenteurs de capitaux étrangers ont voulu profiter de cette occasion pour conquérir de nouvelles zones d'influence. D'ailleurs, tout au long de cette période, le grand capital international n'a pas hésité à imposer de nouvelles charges à la Roumanie, lors des négociations pour consolider les dettes de guerre, et à réduire ses droits aux réparations. En échange d'un emprunt, il voulait obtenir certains avantages, surtout dans l'industrie du pétrole, ainsi que des garanties exorbitantes (notamment, que les recettes des chemins de fer et même les revenus de l'Etat soient mis en gage, qu'un contrôle lui soit assuré sur la destination donnée à l'emprunt, que certains produits de l'industrie étrangère soient placés en Roumanie au compte de cet emprunt, c'est-à-dire, au lieu du numéraire, que la Roumanie reçoive des produits industriels, etc.).

Les ministres roumains successifs se sont placés sur une position très différente de celle des détenteurs de capitaux étrangers. Tandis que l'intérêt de la Roumanie était d'obtenir un emprunt en numéraire, pour pouvoir donner une solution satisfaisante aux problèmes posés par le développement économique et assurer la stabilité de sa monnaie, les détenteurs de capitaux étrangers voulaient, au compte de cet emprunt, fournir des marchandises ou obtenir que soient acquittés des matériaux commandés antérieurement par le gouvernement roumain. Sous le ministère du général Averesco, les capitalistes italiens ont obtenu, dans une certaine mesure, une semblable satisfaction.

A la fin de la période 1922—1928, ont été accrus les efforts de la grande bourgeoisie roumaine pour contracter l'emprunt si désiré. Quoique l'acte final pour la conclusion de cet emprunt ait été signé par les représentants du cabinet national-paysan, constitué en novembre 1928, la responsabilité des clauses du contrat incombe aux chefs du parti national-libéral qui les ont négocié. La dureté de ces clauses sera ressentie amèrement dans la période historique qui suivra.

RELAȚII ÎNTRE PARTIDELE POLITICE BURGHEZE ÎN TIMPUL ELABORĂRII CONSTITUȚIEI DIN 1923

DE

I. CIUPERCA

Odată înfăptuită unitatea statului național român, alături de entuziasmul firesc, a apărut necesitatea unor măsuri care să ducă la consolidarea acestei unități și la reluarea vieții normale după un război care produsese distrugere și dezorganizare. Prioritatea uneia sau alteia dintre măsuri a format subiectul unor controverse¹. Utilitatea lor era incontestabilă.

Necesitatea reflectării desăvârșirii unității de stat în pactul fundamental al țării în sensul creării cadrului juridic al dezvoltării viitoare a României a dat naștere așa numitei dileme constituționale întreținută și complicată² de juriști și folosită de oamenii politici în funcție de împrejurări. Păreri contradictorii în legătură cu situația constituției după desăvârșirea unității statale se conturau în primii ani postbelici. Astfel, se aprecia că s-a extins constituția asupra noilor provincii și că deci trebuie doar modificată. Există și părerea că trebuie o nouă constituție, actul unirii desființînd-o pe cea veche. În acest caz se punea problema dacă starea în care se găsea România, fără constituție, putea fi denumită revoluționară în sensul lipsei oricărei norme de drept. De asemenea, se discuta în contradictoriu transmiterea caracterului de adunare națională constituantă al parlamentului ce a modificat constituția în 1917 celorlalte parlamente de după război.

Venirea liberalilor la putere în ianuarie 1922³ simplifică așa numita dilemă constituțională prin afirmarea voinței de a da țării cît mai repede o nouă constituție. Din opoziție această simplificare a fost calificată drept lovitură de stat⁴, iar din apropierea liberalilor era apreciată „ca o înțeleaptă cunoaștere și neșovăită urmărire a intereselor superioare ale țării” și ca „o sforțare eroică...”⁵. Aceste aprecieri extrase din discuțiile contradictorii în jurul constituției, vădesc

¹ Arh. St. București, Fond Casa Regală, Carol II, dosar 32/1930, *passim*.

² Șt. Zeletin, *Forță și constituție*, în *Neoliberalismul*, București, 1927, p. 169.

³ I. Ciuperca, *Împrejurările venirii liberalilor la putere în ianuarie 1922 (Relații între partidele politice burgheze)*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” — Iași, tom. VIII, 1972, p. 349—378.

⁴ „Lupta” an. II, nr. 160 din 4 iulie 1922. „Patria” (Cluj), an. IV, nr. 185 din 26 august 1922. „Aurora”, an. II, nr. 274 din 23 septembrie 1922. M. Theodorian — Carada, *După 15 ani 1916—1931*, București, 1931, p. 6—11.

⁵ Constantin Berariu, *Noua constituție a României. Reflexiuni și Ante-Proiect*, 1922, p. 11.

existența unui element care interesează tratarea subiectului din perspectiva noastră⁶. Se conturează divergența în jurul problemelor cine are dreptul să întocmească constituția României și cum trebuie să fie făcută.

Partidele burgheze angrenate în lupta pentru constituție se diferențiază mai vizibil în raport cu întrebarea *cine trebuie s-o facă* decât cu cealaltă: *cum trebuie făcută*. Se confruntă în privința primei întrebări două moduri de a vedea și anume: unul realist, am putea să-i spunem lassallian în măsura în care F. Lassalle⁷ a fost cel care l-a impus în literatura politică, potrivit căruia constituția este expresia raportului forțelor politice aflate în luptă la un moment dat⁸. Alături de acest fel de a gândi își făcuse loc, în împrejurările concrete ale României postbelice și ale venirii liberalilor la putere, ideea că toate partidele politice trebuie să contribuie la înfăptuirea unui act cu influențe hotărâtoare, se spunea, asupra existenței și acțiunii fiecăruia dintre ele⁹. Forța politică în stare să impună liberalilor acest punct de vedere neconstituindu-se (vom insista mai jos asupra contextului și cauzelor eșecului mai multor încercări în acest sens), soluția a rămas doar un deziderat. Partidul liberal aflat la conducerea țării și-a propus și a reușit să dovedească autenticitatea concepției constituției ca expresie a unui raport de forțe.

Considerente politice specifice atmosferei desăvîrșirii unității de stat determinau pe liberali să încerce posibilitatea unui compromis cu partidele din opo-

⁶ Nuanțările, posibile și în urma lărgirii documentării, se adaugă eforturilor depuse înaintea noastră, eforturi concretizate în studii și lucrări din care menționăm în ordinea apariției: I. Grămadă și V. Popovici, *Reforme făcute de regimul burghez-moșieresc din România sub presiunea avântului revoluționar al maselor populare între anii 1917 și 1923, în Studii și materiale de istorie contemporană*, București, Editura Academiei, 1956, p. 105 și urm.; Dionisie Ionescu, Gheorghe Țuțui, Gheorghe Matei, *Dezvoltarea constituțională a statului român*, București, Editura științifică, 1957; D. Șandru, *Contribuții la cunoașterea legislației românești din perioada stabilizării relative a capitalismului*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, tom. V (1968), p. 161—184; Gh. Buzatu, *Problema petrolului românesc și naționalizarea subsolului minier în 1923*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, tom. V (1968), p. 145—160; Eufrosina Popescu, *Lupta dintre partidele politice burgheze privind elaborarea și adoptarea constituției din 1923* (Rezumatul tezei de doctorat), București, 1970, 16 p.; Idem, *Bucureștii, în centrul frământărilor politice pentru adoptarea constituției din martie 1923*, în „București”, tom. VIII, 1971, p. 192—200.

⁷ F. Lassalle, *Despre constituție*, București, 1946, *passim*. Idem, *Fundamentul constituției*, București, 1923, *passim*. Ideea este apreciată și preluată de V. I. Lenin, *Opere complete*, ediția a II-a, București, Editura politică, 1963, p. 355—356. În literatura românească din perioada discutării constituției o găsim la P. Constantinescu-Iași, *Reforma constituției*, Birlad, 1923, p. 12 și urm., Șt. Zeletin, op. cit., p. 171 și C. Stere, *Ante-Proiect de constituție*, București, 1922, p. 26.

⁸ Reliefaarea atitudinii P.C.R. și a mișcării muncitorești în genere în perioada elaborării constituției în 1923 merită o cercetare specială. Studii și cărți apărute sub egida Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., conțin și referiri la această problemă (vezi: Nicolae Petreanu, *Partidul Comunist Român în viața politică a României în anii 1921—1933. Momente și semnificații*, în „Anale de istorie”, an. XVIII (1972), nr. 4, p. 74—75. În același număr: studiile semnate de Virgil Smîrcea, Florian Tănăsescu și Marin C. Stănescu. Gheorghe Ghimeș, *Partidul Comunist Român, continuator al tradițiilor republicane, conducător al luptei antimonarhice*, în „Anale de istorie”, an. XVIII (1972), nr. 5, p. 27 și urm.).

⁹ „Aurora”, an. III, nr. 389 din 10 februarie 1923; nr. 401 din 24 februarie 1923. „Patria” (Cluj), an. V, nr. 44 din 2 martie 1923. N. Iorga, *Ce a fost și ce este constituția României*, București, 1938, p. 12.

ziție, primul vizat fiind — și este explicabil — cel condus de Iuliu Maniu care se credea îndreptățit să reprezinte Transilvania. Pentru guvernarea liberală instalată în ianuarie 1922 persistența transilvănenilor în frunte cu Iuliu Maniu în ideea convocării unui congres al Partidului național la Alba Iulia¹⁰ era incomodă. Fruntașii liberali se străduiau să dovedească că o asemenea acțiune ar fi dăunătoare statului român. Existau încă elemente ale unei apropiieri posibile între cele două partide. În fiecare din ele, câte o grupare inclina, până la un anumit punct, în favoarea unei asemenea apropiieri: cea condusă de Vasile Goldiș¹¹, în Partidul național, și cea de sub conducerea lui Alexandru Constantinescu¹² în Partidul liberal. Firește, în cazul epuizării posibilităților de a se ajunge la un compromis, unica alternativă rămânea folosirea altor mijloace, scopul urmărit fiind asigurarea succesului constituției preparate de guvern. În luna mai 1922, când primul ministru participa la conferința de la Genova, tatonările reciproce între cele două partide n-au dat nici un rezultat¹³. Felul cum au evoluat evenimentele întărește certitudinea că în Partidul liberal s-a dovedit mai puternică și mai abilă gruparea nedispusă a lăsa în Transilvania mină liberă Partidului național, grupare condusă de frații Ionel și Vintilă Brătianu.

Venit la putere și sub presiunea propriilor partizani¹⁴, I. I. C. Brătianu se arăta hotărât să-și domine propriul partid și să stăpânească și împrejurările. Încă la începutul lunii mai 1922 scria de la Genova lui Vintilă Brătianu în legătură cu înrăutățirea situației din Transilvania, arătând că „trebuie neapărat reacționat”¹⁵. Retragera privilegiului Băncii Agrare din Cluj de a finanța reforma agrară din Transilvania¹⁶ concretizează această hotărâre. Modificarea legii de reformă agrară pentru Transilvania, în sensul retragerii acestui privilegiu, s-a făcut printr-un proiect de lege propus Senatului de ministrul Agriculturii și Domeniilor, Al. Constantinescu, în sesiunea extraordinară din iunie 1922. Dezbaterile parlamentare și presa timpului arată o deosebită grabă a liberalilor în asigurarea trecerii acestui proiect de lege. Ușoare disensiuni au apărut chiar în cadrul majorității, la Senat, unde Al. Mironescu și Emil Bran protestau împotriva „aducerii prin surprindere a proiectului”¹⁷.

¹⁰ „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11 656 din 5 aprilie 1922 îl dădea planificat pentru 22 aprilie 1922.

¹¹ Vezi schimbul de scrisori între S. Dan, secretarul general al Partidului național, și I. Mihalache, președintele Delegației permanente a Partidului țărănesc („Aurora”, an. V, nr. 967 din 30 ianuarie 1925). N. Iorga, *Memorii*, vol. IV, p. 9.

1 (109—123)

¹² Bibl. Acad., S $\frac{1 (109—123)}{CCCLXV}$ (Genova: Ionel Brătianu către Vintilă Brătianu, la 3 mai 1922). „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11 695 din 23 mai 1922.

¹³ Idem, nr. 11 688 din 14 mai 1922; nr. 11 693 din 20 mai 1922; nr. 11 697 din 27 mai 1922; nr. 11 700 din 31 mai 1922.

1 (210)

¹⁴ Bibl. Acad., S $\frac{1 (210)}{CCCLXVI}$ (Ionel Brătianu către Sabina Cantacuzino, la 31 decembrie 1921).

1 (109—123)

¹⁵ Idem, S $\frac{1 (109—123)}{CCCLXV}$.

¹⁶ M. O., nr. 13 din 23 iunie 1922, Dezbaterile Adunării Naționale Constituante a senatului (în continuare se va cita: D.A.N.C.S.), ședința din 19 iunie 1922, p. 161. M. O., nr. 28 din 29 iunie 1922, Dezbaterile Adunării Naționale Constituante a Deputaților (în continuare se va cita: D.A.N.C.D.), ședința din 20 iunie 1922, p. 601 și urm.

¹⁷ M.O., nr. 28 din 29 iunie 1922, D.A.N.C.S., p. 164.

Măsura guvernului urmărea și slăbirea puterii economice a Partidului național¹⁶. Oficiul liberal¹⁷ răspunde atacurilor împotriva desființării privilegiului Băncii Agrare arătând că dacă este necesară Transilvaniei din punct de vedere economic va trăi și fără privilegiul finanțării, dar „dacă a fost înființată numai pentru servirea intereselor de partid, ea va dispărea”²⁰.

Din punctul nostru de vedere, înăsprirea relațiilor dintre partidele politice prilejuită de „lovitura atât de temerară”, cum se exprima un ziar al vremii²¹, aplicată Băncii Agrare, permite surprinderea mai multor aspecte ale relațiilor dintre ele în perspectiva întocmirii noii constituții. Trebuie remarcat mai întâi că retragerea privilegiului Băncii Agrare (19 iunie 1922), eveniment care constituia un act autoritar față de Partidul național, este urmată de trecerea efectivă la lucru a Comisiei constituționale²². În ședința din 21 iulie 1922 a acestei comisii se alegea, la propunerea lui Ionel Brătianu, o delegație a Comisiei constituționale, formată din 15 membri, care să lucreze la întocmirea ante-proiectului de constituție²³. Apropierea acestor evenimente vădește hotărârea guvernului de a îndepărta piedicile ce se opun aducerii constituției. Apoi, tratativele între partide, în momentul retragerii privilegiului Băncii Agrare, se găseau într-un punct din perspectiva căruia nu se întrevedea nimic. Partidul național și Partidul țărănesc nu puteau trece de stadiul așa numitului „preliminar de acord” la care se ajunsese la începutul lunii aprilie 1922 și care arăta existența unor probleme insolubile, incluzându-se aici și așa numitul „caz Stere”.

Din pluralitatea acțiunilor și tendințelor care compuneau echivocul liniei Partidului național, linie având drept extreme preferința declarată pentru un guvern condus de Al. Constantinescu²⁴ și dorința de apropiere în orice condiții de Partidul țărănesc²⁵, reținem drept semnificativă pentru momentul asupra căruia ne oprim, hotărârea de a se extinde în toată România, de a depăși regionalismul. Acțiunea era denumită cu termenul „descălecarea”, termen care n-a scăpat ironiei contemporanilor, între care remarcăm mai ales pe Octavian Goga. Se estima posibilitatea atragerii oamenilor politici imobilizați în partidele conservatoare²⁶ și a altor personalități²⁷ și partide²⁸ în vederea formării unui *partid*

¹⁶ N. Iorga notează că Victor Bontescu ar fi recunoscut că alegerile lor în 1922 s-au făcut „cu acțiuni de Reșița depuse la Bancă” (*Memorii*, IV, p. 26).

¹⁷ „Viitorul”, an. XIV, nr. 4 308 din 26 iulie 1922.

²⁰ Vezi și: „Bursa”, nr. 930 din 30 iulie 1922, p. 557—560; „Țara Noastră”, an. III, nr. 2 din 22 octombrie 1922, p. 66—67.

²¹ „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11 724 din 26 iunie 1922.

²² Fusese înființată la 12 aprilie 1922 (Arh. St. București, Fond Senat, dosar 13 598 bis, p. 13).

²³ Arh. St. București, Fond Parlament, dosar 2010/1923, fila 94. La 23 iunie Delegația comisiei lucra sub președinția lui C. G. Disescu (Arh. St. București, Fond Parlament, dosar 2048/1923—1924, fila 266). Legătura pe care ziarul „Lupta”, an. II, nr. 161 din 5 iulie 1922 o face între moartea lui Take Ionescu și discutarea în Consiliul de Miniștri al proiectului de constituție întocmit de Comisia constituțională este cel puțin exagerată. Take Ionescu era o personalitate puternică dar nu dispunea de un partid care să-l poată ajuta să-și impună punctul de vedere.

²⁴ „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11 688 din 14 mai 1922.

²⁵ „Aurora”, an. V, nr. 967 din 30 ianuarie 1925.

²⁶ Al. Marghiloman, *Note politice*, V, București, 1927, p. 181—182.

²⁷ Asupra lui N. Iorga, se exercitau presiuni în sensul unei apropieri de Partidul național (N. Iorga, *Correspondență*, vol. 298, p. 296—299, 308; vol. 300, p. 131—132).

²⁸ Din 15 aprilie 1922, data aproximativă, se desfășurau tratative între Partidul național și Partidul poporului condus de Al. Averescu. Gruparea bucovineană condusă de Dori Popovici acționa în favoarea unei apropieri și chiar contopiri

*unic al democrației române*²⁹. Fruntași ai Partidului național, între care și Mihai Popovici, își precizau dezacordul cu o unire de partide de tipul Federației care, dealtfel, a eșuat, dînd a înțelege că împerejurările politice cereau o contopire³⁰. Observăm, de asemenea, că și tărăniștii aspirau la întinderea organizațiilor lor în noile provincii. Crearea Comitetului tărănesc de inițiativă în Bucovina, în frunte cu dr. Vasile Bodnărescu³¹ și comportarea în alegerile parțiale din Transilvania³² constituie dovezi în această privință.

Retragerea privilegiului Băncii Agrare de a finanța reforma din Transilvania a constituit, în acest context, o acțiune menită să impulsioneze apropierea dintre partidele aflate în opoziție. O privire de ansamblu asupra faptelor petrecute în a doua jumătate a lunii iunie și începutul lui iulie 1922 permite sesizarea citorva lucruri interesante. Mai întii, graba lui Al. Constantinescu care dovedise mai multă maleabilitate în relațiile cu Partidul național, de a obține sancționarea de către rege a legii care prevedea retragerea avantajului Băncii Agrare. Apoi, deschiderea *acum* (30 iunie 1922) a așa numitului „caz Stere”³³. Este neîndoielnic, după părerea noastră, că repunîndu-se în discuție publică atitudinea lui C. Stere în primul război mondial se încerca, mai ales, depășirea unei piedici³⁴ existente în calea constituirii acordului antiliberal. În sfîrșit, trebuie menționat evenimentul morții lui Take Ionescu (22 iunie 1922) care a prilejuit adunarea în București a celor mai de seamă oameni politici, favorizîndu-se astfel intensificarea tratativelor. Rapiditatea cu care a acționat Al. Constantinescu a făcut inutilă audiența delegației Băncii Agrare la rege (Aurel Vlad, Petre Poruțiu, Victor Delen și Victor Bontescu)³⁵, delegație ce intenționa să-l convingă pe acesta asupra abuzului și greșelii ce se săvîrșește. Retragerea privilegiului Băncii Agrare din Cluj și începerea discuțiilor asupra anteproiectului de constituție preparat de guvern determină noi încercări de apropiere a partidelor. Astfel, s-a sugerat posibilitatea deschiderii unui „proces monstru”³⁶ împotriva statului, proces în care să apară la bară juriști renumiți, precum C. C. Arion, Gr. Iunian, Anibal Teodorescu, Dem. Dobrescu, Petre Poruțiu, Em. Socol, și chiar un liberal vîrstnic și nemulțumit, Toma Stelian. Se estima, și nu fără nici un temei, că și Al. Marghiloman vrea să pledeze³⁷ și pentru convingerea lui acționau Aurel Vlad

(„Adevărul”, an. XXXV, nr. 11 681 din 5 mai 1922). Tratatvele se vor întrerupe în preajma încoronării (vezi *Comunicatul Partidului poporului*, în „Adevărul”, an. XXV, nr. 11 805 din 16 septembrie 1922).

²⁹ „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11 688 din 19 mai 1922.

³⁰ Aceeași vagă perspectivă lăsașu și tratativele, acum mai puțin semnificative pentru noi, între Partidul naționalist-democrat condus de N. Iorga și cel conservator-democrat condus de Take Ionescu, cit și tratativele între Partidul poporului și Partidul conservator progresist al lui Al. Marghiloman.

³¹ „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11 689 din 17 mai 1922.

³² *Ibidem*, nr. 11 700 din 31 mai 1922.

³³ „Universul”, an. XL, nr. 162 din 23 iulie 1922 și nr. 176 bis din 8 august 1922 (ziarul publică schimbul de scrisori între ministrul C. Angelescu și Rectoratul Universității din Iași referitor la raportul nr. 1 148 din 5 iulie 1922 prin care Colegiul universitar solicita rechemarea lui C. Stere la catedra de drept constituțional).

³⁴ „Revista Vremii”, an. II, nr. 23 din 26 noiembrie 1922, p. 9. „Viitorul”, an. XIV, nr. 4 402 din 15 noiembrie 1922.

³⁵ „Universul”, an. XL, nr. 133 din 18 iunie 1922. „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11 724 din 26 iunie 1922.

³⁶ „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11 727 din 29 iunie 1922.

³⁷ Al. Marghiloman confirmă existența unor solicitări în această perioadă (*Note politice*, V, București, 1927, p. 183—184).

și Victor Bontescu din conducerea Băncii Agrare. Trebuie precizat că cei doi directori, nemulțumiți de felul cum acționa Iuliu Maniu în acest moment³⁸, lucrau pentru o apropiere între Marghiloman și Averescu, văzând în Al. Marghiloman o contrapondere a lui N. Mișu la palat³⁹. În atmosfera dominată de chemarea în șapte puncte către „întreaga suflare românească” de a se opune constituției de partid, liberale, acestei „lovituri de stat” și „ordinare excocherii constituționale”⁴⁰, s-au discutat felurite soluții ale concentrării opoziției, toate dovedindu-și ineficiența într-un interval destul de scurt. Astfel, s-a vorbit de un bloc al opoziției⁴¹, de un bloc al partidelor burgheze din provinciile noi⁴² pe care Al. Vaida îl considera în ansamblu ca un bloc al partidelor democratice, de un partid al ordinei constituționale pe care Al. Averescu⁴³ îl vedea formându-se din „partide de proveniență conservatoare” în care „să se topească și Partidul Național, de un partid unitar alcătuit din toate formațiunile politice afară de liberali, idee susținută de Mihai Popovici⁴⁴, de un bloc constituțional conceput de Virgil Madgearu⁴⁵ într-o structură similară cu cea a soluției dată de M. Popovici dar fără N. Iorga.

Ocolind detaliile, interesante în alt context, vom insista asupra unora din cauzele sterilității acestor încercări. La suprafață găsim principii necompatibile. Tărăniștii⁴⁶, spre exemplu, se pronunțau pentru o coaliție cu scop limitat: răsturnarea guvernului⁴⁷. Nu vroiau să se confunde cu partidele zise *oligarhice*, noțiune cu o sferă mobilă de pe o zi pe alta, partide dispuse să conceapă încredințarea puterii drept un dar al suveranului, pe când ei pretindeau să se impună regelui prin forța popularității lor, prin calitatea de reprezentanți autentici ai opiniei publice. Divergențele în materie de tactică disociu și mai sever partidele. Cel național, condus de Iuliu Maniu, ca și cel țărănesc preconizau la un moment dat folosirea mijloacelor legale până la epuizare și, la nevoie, chiar cele mai puțin legale ca îndemnul la neplata impozitelor. Ironic, N. Iorga intervievat⁴⁸ asupra tratativelor în curs declara că nu vrea să le tulbure⁴⁹. Dincolo de aceste principii necompatibile, mărturiile epocii probează adeseori ambiții care nu puteau să stea alături⁵⁰. În perspectiva evoluției sistemului partidelor politice în

³⁸ Al. Marghiloman, *Note politice*, V, București, 1927, p. 183—184. „Îndrumarea” (organ al disidenței Argetoianu), an. I, nr. 1 din 17 decembrie 1923.

³⁹ „Lupta”, an. II, nr. 161 din 5 iulie 1922.

⁴⁰ Idem, nr. 160 din 4 iulie 1922.

⁴¹ „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11 729 din 1 iulie 1922. Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 184. „Îndrumarea”, an. I, nr. 1 din 17 decembrie 1923. „Lupta”, an. II, nr. 161 din 5 iulie 1922; nr. 167 din 22 iulie 1922. N. Iorga, *Correspondență*, vol. 302, p. 82.

⁴² „Lupta”, an. II, nr. 167 din 20 iulie 1922.

⁴³ „Îndrumarea”, an. I, nr. 1 din 17 decembrie 1923. „Țara Noastră”, an. IV, nr. 8 din 25 februarie 1923, p. 32.

⁴⁴ „Lupta”, an. II, nr. 170 din 15 iulie 1922.

⁴⁵ „Aurora”, an. II, nr. 263 din 10 septembrie 1922.

⁴⁶ Nu ne-am propus analiza nuanțelor existente în Partidul țărănesc, felul de a gândi al lui C. Stere diferențiindu-se vizibil de cel al lui Al. Topliceanu spre exemplu.

⁴⁷ „Adevărul”, an. XXV, nr. 11 735 din 7 iulie 1922.

⁴⁸ „Lupta”, an. II, nr. 166 din 11 iulie 1922.

⁴⁹ Vezi și „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11 796 din 7 septembrie 1922. N. Iorga, *Memorii*, III, p. 314. Vom reveni asupra încrederii în masa deținătoare a dreptului de vot universal — mobil al diferențierii oamenilor și partidelor politice.

⁵⁰ Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 186. Tiberiu Vornic, *Scrisorile unui „fripturist”*, București, 1926, p. 17. A. Corteanu, *Cei zece ani în urmă*, în *Lui Alex. Marghiloman*, București, 1924, p. 89. Bibl. Acad., Arhiva palatului, XXII (1), mss. 1 b, *passim*.

primul deceniu postbelic interesează mai ales acțiunile Partidului național și ale Partidului țărănesc care, printr-o fuziune atât de greu realizată, vor forma Partidul național țărănesc (1926). În fața retragerii privilegiului Băncii Agrare comunicatul Partidului țărănesc din 26 iunie 1922 prin care se solidariza cu această bancă⁵¹ n-a putut însemna totuși depășirea „preliminarului de acord”. Atât comunicatul de mai sus cât și declarația făcută de Victor Bontescu în momentul constatării eșecului audienței sale la rege⁵² conțin, după părerea noastră, elemente care reactualizau violent intenția celor două partide⁵³ de a nu recunoaște validitatea actelor guvernului liberal. Amândouă comunicatele ating un punct deosebit de sensibil pentru liberali atunci când spun că ceea ce a făcut guvernul cu Banca Agrară „va justifica pe viitor anularea de convenții și privilegii dăunătoare statului”⁵⁴. Era vizată în primul rând Banca Națională. S'arum asupra acestui aspect care, alături de altele, va contribui la formarea ideii pericolului discontinuității în politica statului a cărui unitate abia se desăvârșise în cazul în care unele partide din opoziție ar ajunge la putere. Multe din componentele evoluției situației politice în primul deceniu postbelic vor rămâne insuficient reliefate fără a lua în considerare această temă abil cultivată de Partidul liberal în fața regelui⁵⁵.

Mărturiile vremii permit recompunerea unei atmosfere dominată de actele autoritare ale guvernului și violențele opoziției, care se depărta tot mai mult de postura unui factor care să contribuie la îmbunătățirea soluțiilor problemelor fundamentale ale țării. Toate acțiunile guvernului tind a prepara elementele menite să asigure succesul constituției al cărui anteproiect se discuta, uneori contradictoriu⁵⁶, în ședințele Delegației comisiei constituționale.

Componenta esențială a relațiilor dintre partidele politice continuă să se mențină pe linia legăturilor dintre Partidul liberal și partidele din noile provincii, în special cel condus de Iuliu Maniu în Transilvania.

Acele de autoritate, ca retragerea privilegiului Băncii Agrare, alternau cu căutările unor soluții de compromis. Cum Partidul liberal stăpânea într-o oarecare măsură și posibilitatea de a influența coroana, se încerca o mediere cu fruntașii transilvăneni, sugerându-se vizite regale în Transilvania⁵⁷. Aceste vizite constituiau un bun prilej pentru inițierea unei medieri între Ionel Brătianu⁵⁸ și Iuliu Maniu. Articolul intitulat *Centrul politic la Sovata*⁵⁹, semnat de A. Corteanu în ziarul marghilomanist „Steagul”, ataca imixtiunea coroanei și mai ales a reginei în relațiile dintre partidele politice. Al. Marghiloman dezaproba violența propriului ziar și, nemulțumit de felul cum s-a înregistrat dezavuarea,

⁵¹ „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11 727 din 29 iunie 1922.

⁵² *Ibidem*, nr. 11 724 din 26 iunie 1922.

⁵³ Punctul de vedere al lui Victor Bontescu va fi însușit de conducerea Partidului național.

⁵⁴ „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11 727 din 29 iunie 1922. Vezi și N. Iorga, *Correspondență*, vol. 315, p. 496—497.

⁵⁵ Bibl. Acad., Arhiva Gh. Kirileanu, XXIII, varia 1. Arh. St. București, Fond Casa Regală, regele Mihai, dosar 12/1928, f. 1—20.

⁵⁶ Arh. St. București, Fond Parlament, dosar 2048/1923—1924, p. 282.

⁵⁷ „Patria” (Cluj), an. IV, nr. 169 din 6 august 1922.

⁵⁸ Se luase inițiativa organizării unei împroprietăririi festive, în Transilvania, la care participa și șeful guvernului. Chiar consiliile de miniștri urmau a se ține în diferite localități ardelen (Brașov, Alba-Iulia). Adăugind la aceste elemente și faptul că anteproiectul de constituție și chiar constituția din 1923 (art. 125), nu precizau, ca cea de la 1866, care-i capitala țării, lăsând ziarelor vremii teren pentru a discuta posibilitatea mutării ei la Brașov sau Făgăraș, putem aprecia că așa numita „stenogramă” a gândurilor intime, *antiregionaliste*, ale primului ministru („Adevărul”, an. XXXV, nr. 11 732 din 4 iulie 1922), deși neconfirmată de alte surse, poate primi un coeficient sporit de autenticitate.

⁵⁹ Cf. „Opinia” (Iași), an. XVIII, nr. 4 560 din 9 august 1922

anunța prin ziarul de limbă franceză al Partidului conservator progresist, „Le Progrès”, că „Steagul” nu mai este oficios al acestui partid⁶⁰. Gravitatea atacului și consecințele lui fuseseră destul de mari⁶¹ dacă Al. Marghiloman amintește în memoriile sale de o scrisoare trimisă lui Barbu Știrbei (neidentificată de noi) care ar fi avut darul să tempereze supărarea reginei⁶².

Faptul că, după convorbirea cu regina, Iuliu Maniu menținea în declarațiile sale hotărârea de a convoca congresul partidului la Alba Iulia⁶³ unde să se discute și problema constituțională deoarece „proiectul ce ni se oferă din partea unui singur partid îl refuzăm cu indignare”⁶⁴, ca și debitarea obișnuitelor diatribe antiguvernamentale ne fac să credem că unul din obiectivele esențiale sugerate reginei pentru discuția cu frunțașii opoziției și în primul rând cu Iuliu Maniu era obținerea unei opoziții corecte în fața proiectului de constituție. După eșecul acestor conciliabule guvernul schimbă cu rapiditate tactica. Monitorul oficial⁶⁵ și oficiosul guvernului⁶⁶ publică un comunicat care vizează direct conducerea Partidului național, atacînd-o ca antidinastică în măsura în care-și îngăduie să sublinieze apropierea dintre coroană și Partidul liberal⁶⁷. În fața acestui act guvernamental apreciat ca „o manoperă bizantină” menită să compromită Partidul național față de coroană și să-i închidă calea spre putere⁶⁸, declarațiile lui Iuliu Maniu reformulează obiectivele „forțelor politice românești” din opoziție: răsturnarea guvernului și dizolvarea parlamentului ale cărui hotărâri sînt nule⁶⁹. Afirmînd hotărîrea de a lupta și singur, preconiza convocarea congresului de la Alba Iulia „pentru a pretinde stabilirea continuității de drept și respectarea hotărîrilor de la Alba Iulia”⁷⁰. În acest context, caracterizat mai ales prin înverșunarea relațiilor dintre liberali și Partidul național din Transilvania, se hotărâște înfăptuirea unui act apreciat în epocă drept un semn al consolidării unității naționale, gîndirea politică burgheză de atunci văzînd în dinastie un pilon al stabilității regimului politic: încoronarea suveranilor la Alba Iulia, eveniment ce va avea loc la 15 octombrie 1922.

Din perspectiva relațiilor dintre partidele politice, momentul prezintă importanță deoarece a cerut atitudini, a permis diferențierea partidelor, a adăugat elemente hotărîtoare în privința poziției față de constituția pregătită de guvern

⁶⁰ Cf. „Opinia” (Iași), an. XVIII, nr. 4560 din 9 august 1922.

⁶¹ Incisivitatea reținută cu care „Viitorul” (nr. 4310 din 26 iulie 1922; nr. 4321 din 10 august 1922) desminte intenția unei asemenea medieri ne face să excludem gratuitatea atacului lui A. Corteanu.

⁶² Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 197.

⁶³ „Patria” (Cluj), an. IV, nr. 185 din 26 august 1922. Secretarul general al Partidului național, Sever Dan, se grăbea să formuleze invitațiile la congres pentru frunțașii celorlalte partide. Vezi N. Iorga, *Correspondență*, vol. 302, p. 82 (Cluj, Vasilescu-Lascăr către N. Iorga la 24 august 1922).

⁶⁴ Vezi și „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11782 din 23 august 1922.

⁶⁵ M. O. nr. 111 din 22 august 1922, p. 5222.

⁶⁶ „Viitorul” an. XIV, nr. 4332 din 25 august 1922.

⁶⁷ Comitetul executiv al parlamentarilor Partidului național desminte insultele aduse coroanei. Vezi „Patria” (Cluj), nr. IV, nr. 191 din 3 septembrie 1922. „Viitorul”, an. XIV, nr. 4340 din 2 septembrie 1922 cita pe N. Iorga, un adversar al liberalilor care trebuie ascultat în interesul țării, care califica atitudinea transilvănenilor drept un act criminal din punct de vedere al dreptului, idiot din punct de vedere al constituției și nebun din punct de vedere politic pentru că după o asemenea declarațiune trebuie să fii ori doritorul altei dinastii, ori un făuritor de republică”.

⁶⁸ „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11783 din 24 august 1922.

⁶⁹ „Patria” (Cluj), an. IV, nr. 185 din 26 august 1922.

⁷⁰ „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11786 din 27 august 1922.

și chiar, mergînd mai departe, în privința viitoarelor modificări ale structurii sistemului partidelor politice.

Regele Ferdinand era interesat ca această acțiune să fie astfel organizată încît să adauge la prestigiul dinastiei și la al lui personal, fapt pentru care ținuse ca guvernul înfăptuitor să fie autoritar. Dorința regelui ca autoritatea guvernului de încoronare să rezulte din concilierea punctelor de vedere ale partidelor politice⁷¹, a fost numai parțial îndeplinită de Partidul liberal ajuns la conducerea României. La rîndul lui, Partidul liberal dorea să adauge la palmaresul său politic și își prezenta dorința în fața opiniei publice drept misiune pe linia necesităților vitale ale țării. Dealtfel, fiecare act politic înfăptuit solicită cercetătorului puterea de a diferenția în structura lui pluralitatea nuanțelor mobilurilor. Așa se și explică dubla postură în care apare încoronarea: act politic menit „să sporească prestigiul României” și „sărbătoare liberală” care a devorat zeci de milioane din resursele unei țări plină de datorii către străinătate și care stăpînea anevoios o situație economică caracterizată prin instabilitate valutară, dezechilibru bugetar și de balanță comercială, nivel de trai relativ scăzut etc.

În fața afirmării dorinței guvernului de a înfăptui încoronarea, opoziția și-a propus să atace (și aici vom vedea că pozițiile partidelor se nuanțează) pe direcția intereselor de partid libérale, considerate mobil unic al organizării acțiunii⁷²; din interes, opoziția își îngăduia o abordare unilaterală a momentului, pe cînd guvernul, eliminînd cu desăvîrșire interesele de partid în motivarea grăbirii încoronării, exagera. Nu trebuie nesocotită abilitatea partidului de la putere de a para atacurile opoziției luînd drept paravan coroana. Se înțelege că orice nemulțumire față de guvernul organizator al serbărilor încoronării putea oricînd să fie apreciată ca un act ireverențios față de suveran⁷³. Împrejurările de mai sus explică multitudinea factorilor ce trebuiau luați în considerare în stabilirea atitudinii politice a fiecărui partid. Frecvența disidențelor în perioada înfăptuirii încoronării, sau plecînd de la atitudinea față de acest eveniment, constituie pentru cercetător un indiciu al dificultăților înregistrate.

În ciuda dinasticismului declarat și cultivat⁷⁴ de conducerea Partidului național, ostilitatea față de guvern și de Partidul liberal determină conducerea partidului să hotărască abținerea de la serbările încoronării. Firește, adoptarea hotărîrii de mai sus a constituit rezultanta unei confruntări de forțe. Mărturia unei personalități cu răspundere în Partidul național că la încoronare „a manevrat împotriva partidului său ca să fie de ajutor Partidului țărănesc”⁷⁵ este relevantă în această privință. Atitudinea Partidului național a fost discutată mult și contradictoriu în epocă. De pe diferite poziții și în numele unor diverse interese s-a subliniat calculul politic greșit potrivit căruia s-a apreciat că nu se va îndrăzni organizarea încoronării fără Partidul național⁷⁶. Hotărîta să împiedice acțiunea guvernului, conducerea Partidului național stabilea drept condiție *sine qua non* în negocierile cu celelalte partide abținerea de la încoronare. Astfel, tratative în curs, duse de șase luni⁷⁷, cu Partidul poporului se întrerup și datorită atitudinii în această problemă. O atmosferă echivocă, abil întreținută,

⁷¹ Se păstrează explicația lui Ferdinand în legătură cu preferința guvernului de coaliție în ideea acestei concilieri (Arh. St. București, Fond Casa Regală, Ferdinand, dosar 3/1927, f. 1).

⁷² Bibl. Acad., Arhiva Victor Moldovan, vol. II, p. 183.

⁷³ Atacurile zilnice, „de serviciu”, ale oficiosului liberal, „Viitorul”, ilustrează din plin această afirmație.

⁷⁴ Vezi schimbul de scrisori dintre Sever Dan, secretarul general al Partidului național, și C. Rădulescu-Motru („Ideea europeană”, an. IV, nr. 101 din 10—17 septembrie 1922).

⁷⁵ Bibl. Acad., Manuscrise, Arhiva Victor Moldovan, vol. II, p. 319.

⁷⁶ Alexandru Lapedatu, *Partidul național și organizațiile liberale de peste munți*, București, 1924, *passim*. Tiberiu Vornic, *op. cit.*, p. 28.

⁷⁷ „Adevărul”, an. XXXV, nr. 1805 din 16 septembrie 1922.

în legătură cu necesitatea unui guvern de încoronare⁷⁸ și cu condiționarea succesiunii la guvern de atitudinea partidelor față de momentul încoronării, determină gruparea Argetoianu din Partidul poporului să acționeze în vederea convingerii Partidului și mai ales a generalului Averescu, care nu uitase că lui i s-a refuzat dorința de a organiza încoronarea, de utilitatea prezenței la o asemenea acțiune. Când se va rupe de Partidul poporului, Argetoianu va număra între incoerențele politicii generalului și faptul că după ce a opus „o rezistență îndărătnică de a asista la încoronare, unde aproape cu forța a fost tirat”, se fălea cu această participare „ca și cum ar fi fost un act înțelept al inițiativei sale proprii”⁷⁹.

Am precizat că episodul neconcordanței pozițiilor față de încoronare constituie numai un element al întreruperii tratativelor cu Partidul poporului. Cu toată lămurirea târzie (13 februarie 1923) a generalului Al. Averescu⁸⁰, este imposibil ca asemenea tratative să nu fi afectat într-un fel gruparea Goga din partid. Însuși faptul că generalul, de-a lungul tratativelor, a cerut fuziunea celor două partide, adică topirea celui național în propriul său partid⁸¹, ascunde, credem noi, pe lângă interesul major al lichidării regionalismului și interese personale avute în vedere de Al. Averescu și Octavian Goga.

Un interval de timp destul de scurt (13—17 septembrie 1922) concentrează evenimente semnificative: Partidul național arăta necesitatea păstrării individualității sale în interesul democrației și al Transilvaniei⁸²; de la conducerea aceluiași partid se lansa ideea, combătută de Octavian Goga⁸³, că regele nu se poate încorona pentru că îi lipsește constituția pe care să jure⁸⁴; Mihai Popovici înmîna regelui memorii justificativ al neparticipării la încoronare⁸⁵; se rupeau tratativele cu Partidul poporului care-și relua libertatea de acțiune și dădea comunicatul de participare la încoronare⁸⁶; se profilează posibilitatea reluării și intensificării tratativelor dintre Partidul național și Partidul țărănesc, delimitarea de partidele „oligarhice” (Averescu, Iorga) fiind acum mai netă⁸⁷. Perspectiva apropierii între Partidul național și cel țărănesc determina guvernul să precizeze că de fapt la sărbătorirea încoronării nu sînt invitate partidele ci „foștii președinți de consilii, foștii președinți ai corpurilor legiuitoare și deputați”⁸⁸, așa că de la țăraniști doar Paul Bujor, ca fost președinte al Senatului, ar putea fi chemat dar că nici el n-are ce căuta la Alba Iulia datorită declarațiilor făcute în Senat⁸⁹.

Linia de conduită a Partidului țărănesc a rezultat, de asemenea, din înfruntarea unor păreri deosebite. După mărturiile, slab combătute la Cameră, pe care Grigore Diaconescu⁹⁰, disident țărănist din organizația județului Bacău,

⁷⁸ „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11791 din 2 septembrie 1922. „Aurora”, an. II, nr. 270 din 18 septembrie 1922.

⁷⁹ „Îndrumarea”, an. I, nr. 1 din 17 decembrie 1923. Presa vremii înregistrează ocurile acțiunii lui C. Argetoianu („Adevărul”, an. XXXV, nr. 11806 din 17 septembrie 1922; „Aurora”, an. II, nr. 270 din 18 septembrie 1922).

⁸⁰ „Țara Noastră”, an. IV, nr. 8 din 25 februarie 1923.

⁸¹ „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11805 din 16 septembrie 1922.

⁸² Cf. „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11802 din 13 septembrie 1922.

⁸³ „Țara Noastră”, an. IV, nr. 5 din 4 februarie 1923, f. 145.

⁸⁴ „Patria” (Cluj), an. IV, nr. 221 din 12 octombrie 1922. „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11804 din 15 septembrie 1922.

⁸⁵ „Aurora”, an. II, nr. 267—268 din 15—16 septembrie 1922.

⁸⁶ Cf. „Adevărul”, an. XXXV, nr. 11807 din 17 septembrie 1922. „Aurora”, an. II, nr. 270 din 18 septembrie 1922.

⁸⁷ Idem, nr. 274 din 23 septembrie 1922.

⁸⁸ „Viitorul”, an. XIV, nr. 4356 din 21 septembrie 1922.

⁸⁹ Idem, nr. 4357 din 22 septembrie 1922.

⁹⁰ M. O. nr. 31 din 4 noiembrie 1922, D.A.N.C.D., ședința din 24 octombrie 1922, p. 634.

C. Stere ar fi fost cel care a influențat partidul și pe Ion Mihalache⁹¹ să nu participe la această „festivitate liberală”⁹². Din punct de vedere al relațiilor dintre partidele politice interesează faptul că chiar în comunicatul de neparticipare la încoronare se exprima dorința de a se da „acordului preliminar” cu Partidul național forma definitivă și speranța că acest partid va „înceta orice tentativă cu partidele oligarhice”⁹³.

Momentul politic înregistrează o accentuare a violențelor de limbaj regionaliste⁹⁴, violențe cărora însăși conducerea Partidului țărănesc înțelege să le diminueze efectele printr-un comunicat⁹⁵ în care se precizează că atitudinea comună cu transilvănenii „înlătură o interpretare greșită care s-ar fi putut da în țară și în străinătate”⁹⁶ gestului reprezentanților adevărați ai Ardealului dacă ei singuri ar fi lipsit de la fastul încoronării”.

Unității naționale i se adăuga, drept semn de consolidare, încoronarea de la Alba Iulia de la care partidele național și țărănesc au lipsit. N. Iorga dezaproba încoronarea, în semnificația ei de realizare a guvernului liberal, ascultînd de jos (cealalt) deputați, ca de obicei, stăteau în picioare în asemenea ocazii), mesajul regelui citit de primul ministru la sesiunea extraordinară a parlamentului consacrată acestui eveniment⁹⁷. Reușita încoronării constituia un indiciu pentru guvernul liberal că în fața unei asemenea opoziții dificultățile trecerii constituției pot fi depășite. Momentul politic al încoronării dăduse posibilitatea reperării principalelor puncte din care se putea desorganiza opoziția.

Se cuvine să subliniem că și rațiuni de politică externă au putut dicta înfăptuirea unei formalități care să contribuie cît de cît la risipirea unor incertitudini care planau asupra României. Există posibilitatea condamnării atitudinii partidelor național și țărănist care au lipsit la Alba Iulia. Mai există încă un unghi de apreciere a acestei atitudini și anume acela care reiese din rațiunea de a fi a unui partid politic. Poziția adoptată față de încoronare a depărtat cele două partide de posibilitatea preluării puterii, a puterii de a conduce România într-un mod, considerat de ele, superior celui liberal.

Din punctul nostru de vedere este utilă sesizarea diferențierii ideilor partidelor politice burgheze în fața necesității acordării noii constituții și a felului de a o concepe. Între proiectele de constituție prezentate opiniei publice spre dezbateri⁹⁸, cel al Partidului țărănesc, singurul proiect al opoziției, se distinge prin ambiția de a constitui o platformă de luptă a întregii democrații românești

⁹¹ D.A.N.C.D., ședința din 24.X.1922, p. 634.

⁹² Formularea o găsim și în comunicatul Comitetului Executiv Central al Partidului țărănesc din 20 septembrie 1922 („Aurora”, an. II, nr. 274 din 23 septembrie 1922).

⁹³ „Aurora”, an. II, nr. 274 din 23 septembrie, 1922.

⁹⁴ „Patria”, (Cluj), an. IV, nr. 214 din 5 octombrie 1922; N. Iorga, *Corespondență*, vol. 299, f. 11. Subliniem aceste violențe de limbaj pentru că faptul convocării congresului de la Alba Iulia era contrararat de încoronare; primise o replică. Al. Vaida Voievod declara („Lupta”, an. II, nr. 240 din 6 octombrie 1922) că transilvănenii n-au vrut să forțeze lucrurile și „din deferență față de rege am amînat congresul”.

⁹⁵ „Aurora”, an. II, nr. 291 din 13 septembrie 1922.

⁹⁶ Înșuși Iuliu Maniu se vedea nevoit să declare la întrunirea din 29 octombrie 1922 de la Brașov că nu va permite ofensarea României („Universul”, an. XL, nr. 249 din 2 noiembrie 1922).

⁹⁷ Bibl. Acad., Manuscrise, Arhiva Victor Moldovan, vol. III, p. 183.

⁹⁸ În ordinea publicării: C. Guran, *Organizarea României noi. Proiect de lege pentru modificarea Constituțiunii*, Iași, 1919. *Anteproiect de Constituție întocmit de Cercul de studii al P.N.L. cu o expunere de principii de D. Ioanițescu*, București, 1921. R. Boilă, *Anteproiect de constituție...*, Cluj, 1921, C. Stere, *Anteproiect de constituție*, București, 1922. Constantin Berariu, *Noua Constituție a României. Reflexiuni și Ante-Proiect*, 1922. În privința felului cum aceste proiecte reflectă

„pentru idealul de libertate cetățenească și dreptate socială”⁹⁹. Sesizarea distincției dintre punctul de vedere al Partidului țărănesc și cel al Partidului liberal, confruntarea acestor puncte de vedere indicând concentrarea între cele două partide a dominantei conflictelor politice, se poate face cu mai multă ușurință prin luarea în considerare a unui element care prezintă interes după părerea noastră și anume: diferențierea partidelor politice după modul de a concepe organizarea și exercitarea dreptului de vot universal; la nivelul încrederii manifestate față de masa purtătoare, în limitele cunoscute, a acestui drept. Diferențierea pe acest plan este în strinsă legătură și explică pînă la un anumit punct maniera diferită de a concepe consolidarea unității statului național român, obiectiv avut în vedere de toate partidele politice burgheze, și, în consecință, organizarea cea mai adecvată acestui scop.

Mai multe observații converg spre sublinierea prudenței și chiar a scepticismului¹⁰⁰ liberalilor în fața consecințelor acordării dreptului de vot universal¹⁰¹. Între mijloacele luptei politice ei au posibilitatea (și preferința) să uzeze de puterea lor economică în creștere și de sprijinul coroanei. În fața acestor mijloace, celelalte partide și în primul rînd cel țărănesc încearcă să opună o forță redutabilă ca și cea liberală: forța masei țărănești posesoare a dreptului de vot universal. O consecință logică și necesară a viziunii liberale de mai sus este și felul lor de a concepe consolidarea unității naționale cu accentul pe centralizare, pe intervenția statului, fapt care-l determina pe St. Zeletin să afirme că democratismul Constituției din 1923 ascunde „un absolutism luminat necesar fazei de dezvoltare a burgheziei”¹⁰².

În privința orientării și a mijloacelor politice folosite de Partidul țărănesc este semnificativ faptul că printre informațiile care le cerea C. Stere, aflat în Elveția, personalitate care va avea o pondere hotărîtoare în stabilirea coordonatelor ideologiei țărăniste, asupra situației politice din țară, în preajma reîntrării sale în viața politică, erau și acele formulate astfel: „Se simte într-adevăr **deșteptarea satelor** ? (subl. aut.) ; care sînt intențiile și perspectivele socialiști-

punctele de vedere ale partidelor, aspect care ne interesează în primul rînd, trebuie remarcat faptul că Partidul liberal este reprezentat, cu ușoare nuanțări, de proiectele semnate de D. Ioanițescu, C. Guran, C. Berariu și, firește, de cel întocmit de Comisia constituțională care, îmbunătățit, a devenit constituție. Partidul național din Transilvania a preferat să adopte drept platformă de acțiune în timpul elaborării constituției din 1923 „Declarația de la Alba Iulia” (*Rezoluția Adunării Naționale de la Alba Iulia relativă la unirea Transilvaniei cu România*, în C. Iamangiu, *Codul general al României. Legei uzuale*, vol. VIII, 1913—1919, p. 1361—1362). Punctul de vedere al Partidului poporului, neconcretizat într-un proiect de constituție este redat de C. Argetoianu în raportul prezentat la congresul de la Sibiu (1922). În sfîrșit, Partidul țărănesc și-a expus părerea prin C. Stere.

⁹⁹ C. Stere, *op. cit.*, p. 79.

¹⁰⁰ D. Drăghicescu, *Partide politice și clase sociale*, București, 1922, p. 93 și urm. St. Zeletin, *op. cit.*, p. 173. Idem, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*, București, 1925, p. 103. Mircea Djuvara, *Considerații tehnice asupra compunerii Senatului în ipoteza reprezentării intereselor*, București, 1920. *passim*. D. Ioanițescu, *op. cit.*, p. 13. *Constituțiunea României din 1923* adnotată cu *dezbatere parlamentare și jurisprudente*, București, 1925, p. 330.

¹⁰¹ P. Constantinescu-Iași, *Reforma Constituției. Constatări istorico-juridice*, Bîrlad, 1923, p. 51. Vezi și: *Lupta dintre lumea veche și lumea nouă*, Craiova, 1926, p. 8.

¹⁰² St. Zeletin, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*, București, 1925,

lor ?"¹⁰³. Ansamblul lecturii volumului prin care își explică atitudinea politică¹⁰⁴, coroborat cu alte informații, vădește preocuparea permanentă pentru această „deșteptare a satelor” concretizată în preconizarea unei linii tactice de organizare răbdătoare a partidului și de educare a maselor țărănești¹⁰⁵.

Atmosfera discutării principiilor viitoarei constituții prilejuiește afirmarea ideilor Partidului țăranesc. Anteproiectul de constituție întocmit de C. Stere, o reală și solidă bază de discuții¹⁰⁶, constituia un punct de vedere deosebit de cel liberal¹⁰⁷ în privința felului de a vedea organizarea cea mai adecvată scopului consolidării unității statului român în sensul că punea la temelia organizării țării *garanția drepturilor și libertăților cetățenești, autonomia locală și asigurarea sincerității și libertății sufragiului universal*¹⁰⁸. Nu punem problema cum ar fi evoluat România având drept constituție proiectul lui C. Stere, deoarece numai proiectul liberal a avut posibilitatea politică pentru a se impune. Din perspectiva relațiilor între partidele politice însă prezintă interes și preocuparea lui C. Stere pentru a stringe lângă proiectul său de constituție o forță politică. Susținerea provinciilor istorice ca unități administrative¹⁰⁹ nu este numai rezultatul influenței specialiștilor englezi și elvețieni în drept constituțional, ci după părerea noastră, are și un suport real: dorința Partidului național¹¹⁰, cu care Partidul țăranesc se găsea tot la stadiul „preliminarului de acord”, de a administra prin forțe proprii Transilvania. C. Stere deschidea posibilitatea tratativelor și cu alte partide politice nereclamînd urgența pentru câteva prevederi ale anteproiectului rău primite de către ceilalți oameni politici¹¹¹: parlamentul unicameral, reprezentarea intereselor profesionale, referendumul etc.

Guvernul liberal a intuit posibilitatea eficienței anteproiectului Stere în strângerea rîndurilor opoziției, și, respectiv, în sporirea dificultăților propriului proiect. Atacurile ziarului „Universul” asupra autorului și anteproiectului¹¹², insinuările obișnuite ale oficiosului guvernului¹¹³ ca și interpelarea lui N. Iorga în reformularea în parlament (7 decembrie 1922), a acuzației de trădare însoțită de lectura memoriului prin care C. Stere cerea puterilor centrale schimbarea dinastiei în România¹¹⁴, servesc guvernului liberal. Aceste atacuri slăbesc poziția auto-

¹⁰³ Bibl. Acad., Manuscrise, S 13 (2) (Geneva, C. Stere către Beno Brănișteanu, CCXIX

la 21 decembrie 1919). Beno Brănișteanu și Carol Șulder fuseseră colaboratori ai lui C. Stere la ziarul „Lumina” (cf. Bibl. Acad., Manuscrise, A 2087, p. 103).

¹⁰⁴ C. Stere, *Preludii: P.N.T. și „cazul Stere”*, București, 1930.

¹⁰⁵ Pe timpul discutării proiectului constituției din 1923 linia preconizată de C. Stere va fi înfrîntă în Partidul țăranesc.

¹⁰⁶ Grigore Gafencu găsea expunerea de motive a lui C. Stere magistrală dar cu un singur defect: autorul său. „Dacă nu-l spînzurăm (aluzie la atitudinea din timpul primului război mondial socotită trădătoare) cel puțin să profităm de dînsul” („Revista Vremii”, an. II, nr. 22 din 12 noiembrie 1922, p. 8).

¹⁰⁷ C. Stere susținea ideea că o țară nouă își dă o nouă constituție fapt pentru care preconiza o adunare națională constituantă unicamerală afirmînd că cea bicamerală este o absurditate, suveranitatea națională neputînd fi împărțită.

¹⁰⁸ C. S., *Din carnetul unui solitar*, în „Viața Românească”, an. XIV, nr. 10, octombrie 1922, p. 19.

¹⁰⁹ C. S., *Din carnetul unui solitar*, în „Viața Românească”, an. XIV, nr. 10, octombrie 1922, p. 19.

¹¹⁰ Ironizînd aceste dorințe, Octavian Goga a surprins la politicienii Transilvaniei alături de suferințe milenare și poftă milenară.

¹¹¹ *Constituția României din 1923 adnotată cu dezbateri parlamentare și jurisprudențe*, București, 1925, p. 351.

¹¹² „Universul”, an. XL, nr. 258 din 13 noiembrie 1922; nr. 259 bis din 14 noiembrie 1922.

¹¹³ „Viitorul”, an. XIV, nr. 4402 din 15 noiembrie 1922.

¹¹⁴ „Aurora”, an. II, nr. 351 din 23 decembrie 1922.

rului în propriul partid și a Partidului țărănesc în relațiile cu celelalte.

Imposibilitatea îndepărtării acuzației de regionalism prin apropierea de Partidul țărănesc determină Partidul național să fuzioneze cu gruparea conservator-democrată care fusese sub conducerea lui Take Ionescu¹¹⁵. Evenimentul a trezit interes în epocă. Sceptici în privința posibilității naționaliilor de a mai finaliza vreo negociere¹¹⁶, țăraniștii sesizau deplasarea spre dreapta a Partidului național, apropierea lui de „partidele oligarhice”¹¹⁷, arătând că fuziunea reprezintă un oarecare câștig și pentru democrație ca apoi s-o atace cu furie¹¹⁸. Pentru Octavian Goga fuziunea era „o pripeală acefală” care nu mai justifică pe naționali nici ca regionaliști¹¹⁹; încă un argument pentru teza lui că misiunea Partidului național consumându-se în lupta contra stăpînirii străine trebuie acum, după unire, să dispară ca organism politic distinct. N. Iorga, primea cu amărăciune confirmarea eșecului tratativelor pe care și el le dusesse prin Grigore N. Filipescu cu Partidul conservator-democrat¹²⁰. Partidul liberal putea să utilizeze mai bine drept țintă a atacurilor sporirea diversității orientărilor strînse sub șefia lui Iuliu Maniu iar Al. Marghiloman aproba calificarea fuziunii de către regele Ferdinand drept „un scandal”¹²¹. Din perspectiva relațiilor dintre partidele politice trebuie relevat faptul că rezoluția de ratificare a fuziunii¹²² exprima dorința Partidului național de colaborare cu partidele naționale și democratice (subl. ns.).

Relațiile între partidele politice burgheze sînt adeseori influențate de mersul discuțiilor în jurul anteproiectului de constituție liberal. Confruntarea forțelor politice favorabile și potrivnice constituției implică și tentativa partidelor din opoziție de a rupe unitatea guvernului și a majorității sale parlamentare. Oprindu-ne numai asupra cîtorva articole din anteproiectul liberal discutat în Comisia constituțională care au creat impresia de fragilitate a guvernului și a majorității sale parlamentare, se cuvine să începem cu cel care „a produs cea mai multă literatură”: articolul 19 referitor la naționalizarea subsolului¹²³. Discutarea problemei a produs disidența temporară a Istrate Micescu potrivnică punctului de vedere guvernamental care sprijinea naționalizarea subsolului¹²⁴. Explicațiile disensiunii apărute în Partidul liberal sînt multiple și complexe. În Comisia constituțională¹²⁵, ca și mai tîrziu în constituanta¹²⁶, divergența dintre Micescu și guvern lua forma unei ciocniri dintre principii care voiau să fie moderne, democratice, și concepția lui Istrate Micescu și a grupului puțin numeros și fluctuant de lingă dinsul¹²⁷, care se apropiiau de ideile conservatoare sprijinind inviola-

¹¹⁵ „Patria”, (Cluj), an. IV, nr. 255 din 24 noiembrie 1922 anunța fuziunea a cărei ratificare de către Consiliul de o sută apare în nr. 260 din 30 noiembrie 1922.

¹¹⁶ „Aurora”, an II, nr. 325 din 23 noiembrie 1922.

¹¹⁷ Idem, nr. 327 din 24 noiembrie 1922.

¹¹⁸ Idem, nr. 343 din 14 decembrie 1922.

¹¹⁹ „Tara Noastră”, an. III, nr. 9 din 10 decembrie 1922, p. 289—291.

¹²⁰ N. Iorga, *O viață de om*, III, București, 1934, p. 18. M. O. nr. 11 din 30 decembrie 1922, D.A.N.C.D., ședința din 10 decembrie 1922, p. 164—165.

¹²¹ Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 190.

¹²² „Patria” (Cluj), an. IV, nr. 260 din 30 noiembrie 1922.

¹²³ Studiul semnat de Gh. Buzatu, *Problema petrolului românesc și naționalizarea subsolului minier* în 1923, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, tom. V (1968), p. 145—160, creează avantajul de a putea urmări cu strictețe punctul nostru de vedere: măsura în care problema a afectat relațiile dintre partidele politice.

¹²⁴ Arh. St. București, Fond Casa Regală, Ferdinand, dosar nr. 5/1923, f. 1—15 (Memoriu asupra petrolului întocmit la 12 aprilie 1923).

¹²⁵ Arh. St. București, Fond Parlament, dosar 2048/1923—1924, p. 282.

¹²⁶ Idem, dosar nr. 2056/1923, p. 1233 (amendamentul propus de Micescu, Phekyde, I. Pillat, Cristoveanu, Covată etc. și respins de Cameră).

¹²⁷ Acest grup mai număra pe: N. Constantinescu-Bordeni, Popescu-Zăreni,

bilitatea dreptului de proprietate în fața celor care preconizau exproprierea pe temeiul ideii de proprietate ca funcție socială.

Se pot lărgi explicațiile asupra fiecăruia din principiile în conflict. Mult mai târziu¹²⁸, conflictul este prezentat ca o răzvrătire a lui Micescu împotriva depărtării de doctrina liberală, iar rămânerea lui în partid era pusă pe seama abilității lui Ionel Brătianu, care îi măturisea că este ferm convins de necesitatea rămînerii la doctrină dar că «motive de tactică» se împotrivesc deocamdată¹²⁹. Este greu de verificat autenticitatea unei asemenea concepții la șeful Partidului liberal. Cu certitudine însă se poate afirma existența preocupării fruntașilor liberali pentru a fi „în ton cu vremea”, cu vremea care cerea și impunea uneori schimbări, iar, pe de altă parte, ansamblul dezbaterilor în jurul constituției relevă faptul că articolul referitor la subsol constituie punctul de rezistență al democratismului acestei constituții; în relațiile cu celelalte partide se uzează adeseori de acest argument pentru apărarea constituției¹³⁰. Din nou constatăm lângă interesele majore ale țării, care dictau poziția guvernului în această problemă, interese de partid asupra cărora vom mai reveni. Cît privește poziția lui Istrate Micescu, comportă și ea explicații mai nuanțate. Presa vremii surprindea nemulțumirea lui în legătură cu încredințarea portofoliului Justiției lui Jan Th. Florescu, intenția lui Istrate Micescu de a se face apreciat de conservatori în fruntea cărora dacă ar fi ajuns (a avut această intenție) ar fi putut discuta de pe poziții mai durabile cu conducerea Partidului liberal¹³¹ și se făceau chiar aluzii la onorarii primite din partea proprietarilor de terenuri bogate în petrol¹³². Efectul politic imediat al acestui dezacord s-a concretizat în refuzul lui Istrate Micescu de a primi să fie raportor al constituției, sarcina revenindu-i, după discuții contradictorii, lui N. D. Chirculescu.

În fața acestui dezacord între liberali poziția Partidului țărănesc prezintă un interes deosebit deoarece la stabilirea ei a fost necesară depășirea contradicției dintre program și interesul imediat. Se creia teren sporirii vulnerabilității Partidului țărănesc deoarece obiectivul politic imediat, zădărnicierea constituției și chiar, dacă se poate, răsturnarea guvernului, cerea încurajarea disidenței Micescu de nuanță conservatoare pe cînd programul¹³³ și anteproiectul de constituție¹³⁴ avansau idei asemănătoare cu poziția guvernului. Unica soluție pentru țăraniști rămăsese atacarea naționalizării subsolului în semnificația ei de act guvernamental menit să sporească puterea economică a Partidului liberal¹³⁵. Virgil Madgearu semnala pericolul transformării naționalizării în „liberalizare” și la congresul de la Iași (26—28 noiembrie 1922), fiind raportor în problema economică,

T. Constantinescu, Meteș și alții. M. Pherekyde declara în ședința Comisiei constituționale din 23 iunie 1922 că în chestiunea proprietății subsolului, „care este cea mai grea”, are soluția lui, „dar mă voi ralia la părerea guvernului dacă interesele superioare ale statului vor prevala” (Arh. St. București, Fond Parlament, dosar 2048/1923—1924, p. 266).

¹²⁸ Grigore V. Coban, *Un cititor naționalist, Istrate Micescu*, în „Cuget moldovenesc”, an. IX, nr. 1—3, ianuar-mart, 1940, p. 5—6.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ „Democrația”, an. XI, nr. 3, martie, 1923, p. 48. Interviu acordat de I. G. Duca („Adevărul”, an. XXXVI, nr. 11986 din 28 martie 1923).

¹³¹ Ca om politic se va deplasa tot mai mult spre dreapta, ajungînd ministru de externe în guvernul Goga-Cuza (1937) și autorul Constituției carliste din 1938.

¹³² „Revista Vremii”, an. III, nr. 4 din 4 martie 1923, p. 5.

¹³³ *Proiectul de program al Partidului țărănesc. Aprobabil de Congresul general din 20—21 noiembrie 1921*, București, 1921.

¹³⁴ *Anteproiect de constituție întocmit de secția de studii a Partidului țărănesc cu o expunere de motive de C. Stere*, București, 1922 (art. 26 și 28).

¹³⁵ „Aurora”, an. II, nr. 312 din 6 noiembrie 1922; nr. 318 din 15 noiembrie 1922; nr. 320 din 17 noiembrie 1922.

se vede nevoit să avanseze o soluție care trebuie să fie la stînga liberalilor: „socializarea industriilor miniere și petrolifere...”¹³⁶. Celelalte partide atacau naționalizarea concepută de guvern folosindu-se de o atmosferă potrivnică a acestuia creată de întrunirile proprietarilor de terenuri petrolifere¹³⁷ desfășurate sub președinția lui Istratie Micescu și Gogu Negulescu¹³⁸, de împrejurările contractării unui împrumut în Franța¹³⁹, de stagnarea tranzacțiilor petrolifere¹⁴⁰, de apariția altor dezidente liberale etc. Din argumentarea cu care N. Iorga apăra în Camera Țăranii din Prahova, proprietari de terenuri petrolifere, atrage atenție statul dat guvernului să nu mai creeze și alte probleme într-un județ în care „muncitorimea este pe picior continuu de război cu statul și societatea”¹⁴¹.

Discuțiile în legătură cu articolele privitoare la regimul presei în România, au oferit, de asemenea, partidelor din opoziție posibilitatea de a ataca guvernul și proiectul său de constituție. Guvernul arăta mai multă preocupare pentru reglementarea¹⁴² (adică limitarea, firește, în interesul statului român) a acestei libertăți decît pentru libertatea în sine pentru care declarau că se străduiesc partidele din opoziție¹⁴³. În raportul asupra libertății presei prezentat de C. Bacalbașa Comisiei delegaților¹⁴⁴ se exprima părerea că trimiterea în fața tribunalelor ordinare a unora dintre delictele de presă (calomnie, indemn la revoluție și atacurile împotriva vieții private; celelalte urmau să fie judecate de jurați) constituie „un pas clandestin spre încălcarea libertății presei”. La atmosfera favorabilă menținerii libertății presei și a acțiunilor partidelor din opoziție în acest sens contribuia și organizarea primului congres al presei române (3—5 decembrie 1922) unde se alegea Delegația Comitetului permanent al libertăților tiparului care a prezentat președinților corporurilor legiuitoare și șefilor partidelor politice un contraproiect al articolelor privitoare la regimul presei¹⁴⁵.

Din perspectiva relațiilor între partidele politice este relevant faptul că îndemnul pentru unirea opoziției antiliberale erau însoțite de observația că „dacă presa va ieși încâtușată, de vină nu va fi numai partidul de la cîrmă ci toate partidele” (subl. n.s.)¹⁴⁶. O altă problemă care a influențat relațiile dintre partidele politice burgheze a fost aceea a naționalităților¹⁴⁷. Trebuie remarcat de la început că și guvernul și opoziția, deopotrivă, au folosit și în interese de partid elementele acestei probleme. Constituția trebuia să prevadă drepturi, libertăți și datorii pentru toți cetățenii României. Părerea guvernului liberal, formulată într-o consfătuire politică, desfășurată la Cluj, de Ionel Brătianu¹⁴⁸, sublinia nece-

¹³⁶ „Aurora”, an. II, nr. 332 din 1 decembrie 1922.

¹³⁷ Măsura naționalizării zăcămintelor miniere afecta un număr de aproximativ 3.000 de proprietari ce dețineau circa 200.000 ha. terenuri petrolifere (vezi Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 156—157).

¹³⁸ „Universul” an. XL nr. 199 din 22 septembrie 1922. Arh. St. București, fond M.A.I., dosar 44/1923, f. 16.

¹³⁹ „Universul”, an. XL, nr. 101 din 20 august 1922. Arh. Ministerului Afacerilor Externe (în continuare Arh. M.A.E.), problema 54, vol. XXII, nepăgînat, telegrama nr. 259 din 7 noiembrie 1923.

¹⁴⁰ „Bursa” nr. 937 din 17 septembrie 1922, p. 675—678; 742.

¹⁴¹ *Constituțiunea României din 1923...*, p. 160.

¹⁴² „Viitorul”, an. XIV, nr. 4399 din 10 noiembrie 1922; Arh. St. București, Fond Parlament, dosar 2048/1923—1924, f. 38; *Constituțiunea României din 1923...* p. 268.

¹⁴³ „Aurora”, an. II, nr. 316 din 12 noiembrie 1922. „Adevărul”, an. XXXVI, nr. 11935 din 26 ianuarie 1923.

¹⁴⁴ Arh. St. București, Fond Parlament, dosar 2048/1923—1924, f. 38.

¹⁴⁵ „Adevărul”, an. XXXVI, nr. 11999 din 23 martie 1923.

¹⁴⁶ „Adevărul”, an. XXXVI, nr. 11935 din 26 ianuarie 1923 (C. Bacalbașa).

¹⁴⁷ Selectăm doar cîteva elemente utile în perspectiva relațiilor dintre partidele politice burgheze.

¹⁴⁸ „Universul”, an. XL, nr. 276 din 27 octombrie 1922.

sitatea rezolvării problemei minoritare dintr-un îndoit punct de vedere : al dreptului (vizînd și tratatele internaționale așa cum au fost acceptate) și al intereselor statului român. Din nou trebuie sesizată crearea posibilității unei diferențieri între partide. Partidele politice burgheze cu o anumită influență în opinia publică și respectiv în parlament și care interesează în primul rînd în perspectiva aprecierii climatului politic al întocmirii constituției din 1923, erau de acord în privința necesității acordării unor drepturi egale naționalităților conlocuitoare. Ele se deosebeau în privința manierei celei mai convenabile de a rezolva problema în conformitate cu ceea ce ele înțelegeau prin interesele statului român. Astfel, Partidul Național preconiza o rezolvare în conformitate cu principiile afirmate în cadru festiv la Alba Iulia ; prin Octavian Goga, Partidul poporului urmărirea o politică românească de conviețuire cu naționalitățile conlocuitoare. Partidul Vărsăileș așeza la temelia politicii față de naționalități litera tratatelor de la Versailles¹⁴⁹.

Manifestarea acestor divergențe a fost favorizată de izbucnirea unor puternice mișcări antisemite care preocupau partidele burgheze¹⁵⁰. N. Iorga sintetiza părerile exprimate în timpul desfășurării evenimentelor arătînd că guvernul totuși unele excese antisemite „ca un derivator de la luptă între partide”¹⁵¹.

Relațiile dintre partidele politice burgheze în perioada elaborării constituției înregistrează dispute și în legătură cu alte articole referitoare la existența și compunerea Senatului, la centralizare și autonomie locală, la responsabilitatea ministerială, la garantarea libertăților cetățenești etc.

Evenimentul aflat în centrul preocupărilor partidelor politice, din perspectiva căruia tendințele acestora sînt relevante, era depunerea în parlament a proiectului guvernamental de constituție¹⁵². Platforma opoziției continua să numere între elementele ei de bază nerecunoașterea legalității parlamentului liberal și a dreptului acestuia de a da țării o constituție. Pozițiile partidelor se vor nuanța în funcție de interese de moment și mai ales în funcție de perspectiva succesiunii la guvern.

Deschiderea sesiunii ordinare a Parlamentului (28 noiembrie 1922) se făcea într-o atmosferă confuză de nehotărîre a opoziției iar guvernul, din calcul politic, ezita să depună proiectul de constituție. În fața sugestiei țărăniște ca parlamentul liberal să efectueze cele trei strigări de revizuire după care alegeri „libere” să desemneze constituanta¹⁵³, a părerii lui N. Iorga de a se evita suscitarea tendințelor radicale prin grăbirea aducerii constituției¹⁵⁴ și a altor sugestii, guvernul urmărirea cu tenacitate atragerea unora din partidele opoziției. Primele vizate erau Partidul poporului și Partidul naționalist democrat al lui N. Iorga. Cultivarea apropierii dintre Partidul poporului și Partidul liberal în sensul participării la lucrările parlamentului, pusă în evidență și de alegerea parțială pentru locul de senator de Alba Iulia, este temporară întreruptă de înfrîngerea grupării

¹⁴⁹ Odată cu constituția din 1923 va birui punctul de vedere guvernamental care a încercat satisfacerea a cît mai multe interese fără a putea evita nemulțumirile unor cercuri conducătoare (Arh. St. București, Fond Parlament, dosar 2056/1923, fila 1107—1111. Memoriul Partidului parlamentar german).

¹⁵⁰ Arh. St. București, Fond. M.A.I., dosar 411/1922, fila 14—15. Bibl. Acad., Manuscrise, Arh. Victor Moldovan, vol. III, p. 92 și urm. N. Iorga, *Correspondență*, vol. 298, 299, *passim*.

¹⁵¹ N. Iorga, *Supt trei regi*, București, 1932, p. 381.

¹⁵² Proiectul de constituție a fost depus la 26 ianuarie 1923 conform Hotărîrii Consiliului de Miniștri din 23 ianuarie 1923 (Cf. „Adevărul”, an XXXVI, nr. 11932 din 23 ianuarie 1923).

¹⁵³ „Aurora”, an. II, nr. 319 din 16 noiembrie 1922.

¹⁵⁴ „Universul”, an. XL, nr. 245 din 23 noiembrie 1922.

Argetoianu la congresul de la Sibiu (20—22 decembrie 1922)¹⁵⁵. Deși potrivit liberalilor, generalul Averescu rămânea un „om al ordinii” așa cum reiese și din stabilirea orientării relațiilor cu celelalte partide politice la congresul de la Sibiu. Precizarea se impune deoarece constituie unul din elementele esențiale ale explicației eșecului acordului încercat de general cu Partidul național și Partidul țărănesc, eșec devenit public la începutul lunii februarie 1923¹⁵⁶. De fapt este vorba de un dezacord în privința mijloacelor folosite de opoziție¹⁵⁷, cum spunea el lui Marghiloman¹⁵⁸, dar, în fața opiniei publice, ruperea acordului de către țărăniști era prezentată ca o neînțelegere în privința recunoașterii constituției liberale. Aceasta era adevărat numai pînă la un anumit punct în măsura în care Averescu vedea în constituția odată trecută prin parlament și sancționată de rege un element al ordinei (părere exprimată într-un discurs la Craiova)¹⁵⁹.

Perspectiva unei apropiate guvernări Iorga, întreținută mai ales de G. G. Mirzescu¹⁶⁰ determină pe N. Iorga să treacă la o opoziție activă în parlamentul liberal și să încerce să convingă și alți oameni politici de utilitatea acestei poziții¹⁶¹. De-a lungul discuțiilor asupra constituției a sporit siguranța lui N. Iorga în posibilitatea preluării succesiunii liberale¹⁶² spre nemulțumirea prietenilor săi politici care în memoriul din 17 martie 1923¹⁶³ calificau „echivocă” poziția lui N. Iorga și constatau un puternic reviriment contra partidului datorită sprijinirii în parlament a guvernului, izolării de celelalte partide de opoziție și atitudinii față de mișcarea studențească. Autorii memoriului indicau drept soluție o apropiere de generalul Averescu „care are avantajul că a mai guvernat și este apreciat la palat”¹⁶⁴ și semnalau pericolul destrămării partidului „dacă după liberali nu vom veni prin orice combinație ar fi la guvern” (subl. autorilor)¹⁶⁵.

Partidele țărănesc și național doreau fiecare să împiedice constituția liberală. Elementele esențiale ale unei asemenea opoziții, cele repetate în presă și în parlament, erau nerecunoașterea legalității parlamentului liberal și nerecunoașterea legalității unei constituții dată de acesta. Rămneau a fi discutate problemele concrete de organizare a acțiunilor avînd drept scop răsturnarea guvernului „pe chestia constituțională”, problemele de tactică. Neajungîndu-se la un acord între cele două partide, Partidul țărănesc își reia libertatea de acțiune¹⁶⁶ în preajma

¹⁵⁵ Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 195—196. *Congresul Partidului poporului din 1922. (Ținut la Sibiu, 20—22 decembrie 1922)*, București, 1923, p. 19. Interviuul lui C. Argetoianu („Lupta”, an. II, nr. 311 din 28 decembrie 1922).

¹⁵⁶ „Adevărul”, an. XXXVI, nr. 11943 din 3 februarie 1923; nr. 11944 din 4 februarie 1923.

¹⁵⁷ Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 195—196.

¹⁵⁸ „Revista Vremii”, an. III, nr. 2 din 4 februarie 1923, p. 1—5.

¹⁵⁹ Cîteva elemente trebuiesc subliniate: eșecul grupării Argetoianu a fost numai temporar; prin recunoașterea constituției liberale se prepara un element al viitoarei succesiuni pe care Mihail Manoilescu încerca s-o justifice teoretic, avînsînd acum ideile sale despre *neoliberalism* („Revista Vremii”, an. III, nr. 4 din 4 martie 1923, p. 2—3; nr. 5, din 18 martie 1923, p. 2).

¹⁶⁰ N. Iorga, *O viață de om*, vol. III, p. 96. Idem, *Memorii*, IV, p. 25. Vezi și declarația făcută în numele Partidului naționalist-democrat de I. Trufin în M.O. nr. 3, D.A.N.C.S., ședința din 26 ianuarie 1923, p. 191.

¹⁶¹ „Universul”, an. XL, nr. 296 din 28 decembrie 1922. „Aurora”, an. II, nr. 355 din 28 decembrie 1922; nr. 357 din 30 decembrie 1922. M.O. nr. 56 din 19 ianuarie 1923, ședința din 26 martie 1923, p. 1605.

¹⁶² N. Iorga, *Correspondență*, vol. 304, p. 35—36.

¹⁶³ Idem, *Memorii*, IV, p.

¹⁶⁴ Idem, *Correspondență*, vol. 304, p. 35—36.

¹⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁶ Vezi comunicatul Partidului țărănesc în care se preciza: „cu acord sau fără acord relațiile dintre cele două partide „nu pot fi decît relații de prietenie” („Aurora”, an. II, nr. 317 din 13 noiembrie 1922).

deschiderii congresului țărănist de la Iași (26—28 decembrie 1922)¹⁶⁷ care avea să stabilească și atitudinea partidului față de parlament, de constituția pe care guvernul va supune-o discuției și față de celelalte partide. Nehotărîrea Partidului național din Transilvania, nepotriviri în privința tacticii de adoptat ca și dorința nestăvilită a lui Iuliu Maniu de a ajunge cît mai repede prim ministru¹⁶⁸ contribuiseră la aducerea relațiilor în acest punct în care colaborarea se reducea la așa numita „acțiune paralelă”. În timpul desfășurării congresului țărănist de la Iași, s-au afirmat două puncte de vedere în privința atitudinii față de parlamentul liberal: cel care susținea lupta extraparlamentară în frunte cu dr. Lupu și Virgil Madgearu, curent acuzat de C. Stere de a fi stăpînit de „romantism naiv” care „în situația reală și în raportul actual de forțe” (subl. ns.) poate duce la „aventuri primejdioase”¹⁶⁹ și curentul care preconiza folosirea tuturor mijloacelor legale în parlament și numai după aceea părăsirea parlamentului (I. Miha-lache, C. Partheniu, C. Stere). Confruntările din congresul de la Iași au drept rezultat hotărîrea participării la lucrările parlamentului pînă în momentul în care încearcă să supună dezbaterii proiectul său de constituție¹⁷⁰. În fața guvernului opoziția se găsea dispersată. Partidul țărănesc activa în parlament pe cînd Partidul național încă nu ajunsese la hotărîrea de a aplica una din cele trei variante tactice: ignorarea somațiilor de a-și reocupa locurile; citirea unor declarații de nerecunoaștere și părăsirea parlamentului pînă la o nouă somație și aplicarea obstrucției¹⁷¹.

Hotărîrea guvernului de a depune proiectul de constituție în parlament¹⁷² prilejuiește inițiativa de a se forma un bloc al opoziției care să cuprindă Partidul poporului, Partidul naționalist, Partidul țărănesc și pe Al. Marghiloman cu partidul lui¹⁷³. Cele două anchete întreprinse de ziarul „Adevărul”¹⁷⁴ asupra poziției partidelor față de proiectul de constituție al guvernului relevă disensiunile tactice care vor determina eșecul blocului; lîngă intransigența țărăniștilor și naționaliilor remarcăm rezerva Partidului poporului și al lui Al. Marghiloman. În atmosfera incertă a negocierilor în care nu se putea estima cu precizie amplitudinea compromisurilor ce se vor admite, guvernul convingea, imediat după depunerea proiectului de constituție, pe Ion Inuleț și pe Ion Nistor, șefii partidelor cu ajutorul cărora Ionel Brătianu arătase regelui, în 1922, că face un guvern de coaliție, să fuzioneze cu Partidul liberal¹⁷⁵. Menirea acestui act politic era să sporească autoritatea atît de contestată a guvernului de a da țării constituția. Apoi, declarațiile făcute în parlament de Inuleț și Nistor subliniau ideea epuizării

¹⁶⁷ Oficiosul guvernului, din interes, sublinia mai ales prezența dizolvantă a lui C. Stere („Viitorul”, an XIV, nr. 4402 din 15 noiembrie 1922).

¹⁶⁸ Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 186—187. M. O. nr. 14 din 15 ianuarie 1923, D.A.N.C.D., ședința din 22 decembrie 1922, p. 247 (aprecierile lui G. G. Mir-zescu).

¹⁶⁹ „Viața Românească”, an. XIV, nr. 12, decembrie 1922, p. 428—430.

¹⁷⁰ „Aurora”, an. II, nr. 332 din 1 decembrie 1922. M.O. nr. 4 din 3 decembrie 1922, D.A.N.C.D., ședința din 1 decembrie 1922, p. 9—10. (declarația făcută de N. Costăchescu).

¹⁷¹ Bibl. Acad., Manuscrise, Arhiva Victor Moldovan, vol. II, p. 133. „Adevărul” an. XXXVI, nr. 11932 din 23 ianuarie 1923.

¹⁷² S-a ales procedura inițiativei parlamentare și la 26 ianuarie 1923 s-a trecut la discutarea în secțiuni a proiectului care la 5 martie 1923 va fi depus pe birourile corpurilor legiuitoare pentru dezbaterea pe articole.

¹⁷³ Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 494; p. 195—196. N. Iorga, *Memorii*, IV, p. 48—49. „Adevărul”, an. XXXVI, nr. 11933 din 24 ianuarie 1923; nr. 11937 din 28 ianuarie 1923.

¹⁷⁴ „Adevărul”, an. XXXVI, nr. 11932 din 23 ianuarie 1923; nr. 11937 din 28 ianuarie 1923.

¹⁷⁵ M.O. nr. 24 din 3 februarie 1923, D.A.N.C.D., ședința din 29 ianuarie 1923, p. 645—650.

rolului partidelor lor ca *partide regionale* (subl. ns). ceea ce trebuia să fie o pildă și pentru partidul condus de Iuliu Maniu¹⁷⁶. Contextul permite remarcarea pe de o parte, a declarației țărăniste disidente făcută de Grigore Diaconescu, deputat de Bacău, care sublinia necesitatea votării mai rapide a unei constituții democratice chiar făcută de liberali¹⁷⁷, iar, pe de altă parte, declarația făcută de dr. Lupu¹⁷⁸ potrivit căreia constituția „oricare ar fi și oricum ar fi” este condamnată în germene „ca produs al unei lovituri de stat oligarhice și va fi considerată de Partidul țărănesc ca nulă și neavenită”.

În atmosfera în care atacurile pe tema constituțională erau din ce în ce mai intens însoțite de cele privitoare la capacitatea guvernului de a stăpîni dificultățile economice¹⁷⁹, blocul opoziției eșua. Regele primea bucuros frîgerea unei tentative „nesincere”¹⁸⁰ și începea, probabil și la sugestia guvernului, să vadă în Al. Averescu o rezervă. Concomitent, sesizăm dorința regelui (adică consensul dintre el și propriul guvern) de a se face constituția¹⁸¹. Atmosfera politică era destul de încărcată de amenințările țărăniștilor care, la „Dacia”, în București, la 4 februarie 1923, cereau oamenilor „să se organizeze pe căprării”, precizînd că „vor aviza la mijloacele cele mai teribile”¹⁸². Prin Oscar Kaufman de la Banca de Credit regele cerea lui Al. Marghiloman să-i stea la dispoziție¹⁸³. Ros-turile acestei cereri rămîn încă confuze însă se observă în declarația pe care bătrînul conservator o făcea presei a doua zi un element care poate prezenta un anume interes. Marghiloman sublinia că guvernul trebuie silit a reprimă agitațiile întrucît această problemă „lăsată pe mîna liberalilor în opoziție înseamnă imposibilitatea de viață a unui alt guvern și mari primejdii în viitor pentru țară”¹⁸⁴. Concordanța cu dorința regelui ca guvernul să-și termine misiunea este vizibilă.

Un nou obstacol apărea în fața misiunii guvernului de a trece constituția; disidența Toma Stelian care, din perspectiva relațiilor dintre partidele politice se prezenta ca o tentativă de reluare a ideii de bloc al opoziției împotriva guvernului sub conducerea acestuia. Nemulțumiri¹⁸⁵ mai vechi în legătură cu poziția ocupată în Partidul liberal ieșeau la suprafață printr-un manifest¹⁸⁶ prin care partidul și guvernul liberal erau atacate pe tema constituției iar, apoi, în politica economică și în legătură cu sinceritatea programului. Un observator atent al epocii remarcă drept una din cauzele ineficienței acțiunii întreprinsă de Toma Stelian în greșeala de a fi semnat manifestul împreună cu un grup de valori îndoiel-nice, fapt care a contribuit la risipirea încrederii opiniei publice. N. Iorga sem-nala tratative pe care Stelian le-ar fi dus cu șefii de partide pentru constituirea

¹⁷⁶ Octavian Goga sublinia cu mult zel această pildă („Țara Noastră”, an. IV, nr. 5 din 4 februarie 1923, p. 54).

¹⁷⁷ M. O. nr. 24 din 13 februarie 1923, p. 644—645. Interesele lui reale puteau fi și altele.

¹⁷⁸ *Ibidem*.

¹⁷⁹ Chiar C. Bacalbașa insista la o judecată dreaptă spunînd: „toate clasele și toți voim a trăi mai bine și nu se poate” („Adevărul”, an. XXXVI, nr. 11942 din 2 februarie 1923).

¹⁸⁰ N. Iorga, *Memorii*, IV, p. 48—49.

¹⁸¹ Bibl. Acad., Manuscrise, Arh. Gh. Kirileanu, mapa 2, mss. 5, *Insemnări despre N. Iorga, 1920—1929*, nepaginat. Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 198—199, N. Iorga, *op. cit.*, p. 49.

¹⁸² „Aurora”, an. II, nr. 387 din 7 februarie 1923.

¹⁸³ Al. Marghiloman, *op. cit.*, p. 198—199.

¹⁸⁴ „Adevărul”, an. XXXVI, nr. 11947 din 7 februarie 1923.

¹⁸⁵ Refuzase să facă parte din comisia constituțională pe motivul că era su-ferind (idem, nr. 11730 din 2 iulie 1922).

¹⁸⁶ Cf. „Aurora”, an. III, nr. 389 din 10 februarie 1923.

coalitiei antiguvernamentale, dar neînțelegeri asupra șefiei acestui bloc i-au adus eșecul¹⁸⁷.

Epuiizarea formulelor de alianță mai largă, a întregii opoziții, împotriva guvernului sporea convingerea conducerii partidelor țărănesc și național în utilitatea încheierii între ele a singurului acord posibil. Alegerea parțială de la Ighiu, cerc electoral care îl trimisese pe Alexandru Vaida în parlamentele de la Budapesta, prilejuia apropierea celor două partide într-o campanie antiguvernamentală în care putea fi reluate argumentele în legătură cu nelegitimitatea parlamentului. Între candidații prezenți la 25–27 februarie 1923 la Ighiu, A. C. Cuza fusese respins pentru că... nu-și scrisese numele întreg¹⁸⁸, Silviu Dragomir reprezenta Partidul național iar P. Metes, prefectul de Cojocna, Partidul liberal. Sesizăm în raportul prefectului de Alba precizarea că propaganda naționalilor¹⁸⁹ s-a bazat pe „apatia poporului”¹⁹⁰.

De acord cu Partidul țărănesc¹⁹¹, Partidul național își orientează propaganda pe tema constituției, semnalînd pericolul „prăbușirii națiunii sub un absolutism de partid și sub o stăpînire politică autocrată...”¹⁹². Prin mijloace contradictorii caracterizate în epocă¹⁹³, candidatul guvernamental este ales. Insuccesul de la Ighiu, ironiile în legătură cu lipsa soluțiilor din manifestul Partidului național¹⁹⁴, indemnurile Partidului țărănesc¹⁹⁵, replica dată de guvern propagandei împotriva proiectului său de constituție¹⁹⁶ și hotărîrea guvernului de a-l depune în camere pentru dezbateră pe articole determină Partidul național să încheie acordul cu cel țărănesc la 3 martie 1923¹⁹⁷, realizîndu-se așa numita „opoziție unită”. Cele două partide își propuneau zădărnicierea încercării guvernului de a impune țării o nouă constituție și chiar răsturnarea guvernului liberal ca apoi, notează N. Iorga, „să se minince între sîne”¹⁹⁸. Deschis și altor partide și grupări acordul reafirmă nerecunoașterea dreptului de a legifera a parlamentului liberal, și, deci, nulitatea hotărîrilor acestui parlament.

Urmărirea realizării compromisului între cele două partide în probleme de tactică conține cîteva elemente utile perspectivei relațiilor dintre partidele politice. Acordul din 3 martie lăsa libertate deplină lui Iuliu Maniu și celor doi delegați de la Partidul țărănesc (dr. N. Lupu și Ion Mihalache). În interesul Partidului țărănesc, socotit încă în formare, al întregii opoziții și al lui personal, C. Stere a insistat pentru folosirea tribunei parlamentare în vederea combaterii sistematice a proiectului liberal. Amenințat de către conducerea Partidului național, care ajunsese la concluzia utilității folosirii „obstrucției tehnice” com-

¹⁸⁷ N. Iorga, *Memorii*, IV, p. 54–55. „Revista Vremii”, an. III, nr. 4 din 4 martie 1923, p. 11.

¹⁸⁸ Arh. St. București, Fond M.A.I., dosar 7/1923, p. 32–33.

¹⁸⁹ Vezi Manifestul Partidului național român din 26 februarie 1923 („Patria”, Cluj, an. V, nr. 44 din 2 martie 1923).

¹⁹⁰ Arh. St. București, Fond. M.A.I., dosar 7/1923, p. 32–33 (raportul nr. 37/1923).

¹⁹¹ „Aurora”, an. III, nr. 401 din 24 februarie 1923.

¹⁹² „Patria”, (Cluj), an. V, nr. 44 din 2 martie 1923.

¹⁹³ Prefectul de Alba raporta că „nu s-a comis nici o ilegalitate” (Arh. St. București, Fond M.A.I., dosar 7/1923, p. 32–33). Deputatul V. Moldovan, arestat în timpul acestor alegeri pentru ultragi împotriva șefului secției de votare din Cricău, le prezintă în amintirile sale în cu totul altă lumină (Bibl. Acad., Manuscrise, Arhiva Victor Moldovan, vol. II, p. 113; vol. III, p. 127).

¹⁹⁴ „Țara Noastră”, an. IV, nr. 10 din 11 martie 1923, p. 113.

¹⁹⁵ „Aurora”, an. III, nr. 407 din 3 martie 1923.

¹⁹⁶ „Democrația”, an. XI, nr. 2, februarie 1923, p. 18 (Raul Culianu, *Regionalismul*); nr. 3, martie 1923, p. 48–52.

¹⁹⁷ Cf. „Adevărul”, an. XXXI, nr. 11972 din 4 martie 1923.

¹⁹⁸ N. Iorga, *Memorii*, IV, p. 60.

binată cu lupta extraparlamentară¹⁹⁹, cu ruperea „acțiunii paralele” în cazul în care ia cuvîntul la dezbaterea constituției, C. Stere scrie că s-a desemnat²⁰⁰ de-oarece și I. Mihalache și dr. Lupu țineau foarte mult la colaborarea cu naționalii. Acțiunea comună a celor două partide, cuprinzînd și intenția ridicării maselor populare în vederea răsturnării guvernului, a eșuat. Stabilirea contextului acestui eșec și, în măsura posibilului, depistarea cauzelor²⁰¹, nu sînt lipsite de interes.

Diferite părți ale burgheziei românești, grupate după interese în partide, se înfruntau în jurul întocmirii constituției act politic care, de asemenea, permitea să fie apreciat din mai multe unghiuri: *al intereselor generale*, de stat, ale statului burghez și *al intereselor de grup, de partid*. Întreaga propagandă și toate acțiunile opoziției și în acest punct ne oprim în primul rînd la Partidul țărănesc și la cel național, vizează mai ales cea de a doua semnificație a întocmirii constituției, ca realizare a Partidului liberal venit la putere pe căi apreciate drept nelegitime. Documente de arhivă adaugă la împrejurările venirii liberalilor la putere în ianuarie 1922 detaliul forțării minii regelui Ferdinand de către șeful Partidului liberal prin aluzia la frumusețile Elveției unde regele Constantin al Greciei își petrecea exilul²⁰². Nemulțumirea în legătură cu felul în care Partidul liberal a ajuns la conducerea României constituie un element esențial în explicarea atrocității conflictului dintre partidele politice burgheze; de aici s-a scos necesitatea atacului antigubernamental cu orice preț, afectîndu-se uneori interesele României²⁰³. În acest fel se ajungea la o dublă exagerare: pe de o parte remarcăm o vizibilă discrepanță între ceea ce însemna pe plan internațional burghezia română reprezentată de Partidul liberal și forța pe care i-o atribuia în țară opoziția iar, pe de altă parte, aceeași dublă apreciere suporta și opoziția despre care în străinătate, uneori, din interes²⁰⁴, se afirma că face revoluția în România²⁰⁵, forța ei reală fiind mai mică. Studiarea sistematică a consecințelor acestor exagerări și mai ales a mobilurilor lor ar putea dovedi, credem, atît stînjinirea relațiilor cu celelalte state cît și influența negativă asupra consolidării unității naționale. Atitudinea antigubernamentală a Partidului național se explică în primul rînd prin dorința conducerii acestui partid și mai ales a lui Iuliu Maniu de a ajunge la putere²⁰⁶. Pentru Partidul țărănesc, care are mare responsabilitate în eșecul campaniei din timpul întocmirii constituției din 1923, se impune discutarea felului de a concepe utilizarea influenței și forței maselor populare și în primul rînd a țărănimii. În fața puterii economice în creștere a mării burghezii financiare și industriale românești mica burghezie de la orașe și bur-

¹⁹⁹ Bibl. Acad., Manuscrise, Arh. Victor Moldovan, vol. II, p. 133. Arh. St. București, Fond M.A.I., dosar 44/1923, f. 6—7; „Adevărul”, an. XXXVI, nr. 11932 din 23 ianuarie 1923.

²⁰⁰ C. Stere, *Preludii. P.N.T. și „Cazul Stere”*, București, 1930, p. 72—73.

²⁰¹ Vom utiliza numai unele detalii ale campaniei desfășurată de opoziția între 5 și 28 martie 1923, campanie care a făcut obiectul altor preocupări (Eufrosina Popescu, *București, centrul frământărilor politice pentru adoptarea constituției din martie 1923*, în „București”, tom. VIII, 1971, p. 193—200).

²⁰² Bibl. Acad., Manuscrise, Arhiva Palatului, XXII (1), mss. 1 b, f. 47. Arh. St. București, Fond Casa Regală, Principele Carol, dosar 1/1921, p. 3—4.

²⁰³ Arh. M.A.E., Fond 71, 1920—1944, Franța, Relații cu România, 1920—1926, vol. 63, p. 43, telegrama nr. 274 din 12 noiembrie 1923 expediată din Paris. Se încerca șantajarea ministrului român la Paris cu un dosar privind desfășurarea alegerilor din 1922 și nemulțumirile din perioada întocmirii constituției.

²⁰⁴ Arh. M.A.E., Problema 51, România, R54, vol. 61/4, p. 98.

²⁰⁵ Idem, *passim*. Fond 71, 1920—1944, România, Politica internă, 1920—1924, vol. 342, p. 189. N. Iorga, *Memorii*, IV, p. 74.

²⁰⁶ Militînd pentru dizolvarea Partidului național, Octavian Goga înclina să acorde o pondere mai mare influențelor externe în explicarea acestei atitudini („Țara Noastră”, IV, nr. 5 din 4 februarie 1923, p. 146—147).

ghezia satelor organizate în Partidul țărănesc opuneau în lupta pentru putere amenințarea cu ridicarea maselor și în special ațăărănimii. Încercarea de a utiliza această forță explică și democratismul mai larg existent la nivelul doctrinei, programului și proiectului țărănist de constituție. Rămâne de discutat realismul aprecierii capacității de a folosi popularitatea de care dispunea; menirea istorică a acestor pături ale burgheziei și limitele obiective a capacității de a utiliza această forță. Vom alege una din acțiunile organizate de Partidul țărănesc, care, credem noi, sintetizează mai bine sensurile și limitele capacității lui. Se încerca ridicarea opiniei publice împotriva încălcării drepturilor cetățenești. La 11 ianuarie 1923 deputatul Ion Mihalache făcea să fie arslat în comuna Priboieni, din Muscel²⁰⁷ și plecând de la abuzul încălcării imunității parlamentare întreținea în presă și în parlament o atmosferă antiguvernamentală pledind pentru „dreptul la rezistență activă” (la revoluție, n. ns.) în fața abuzului²⁰⁸. Este îndoielnic dacă în 1923 țărani Muscelului ar fi pornit împotriva guvernului pentru încălcarea imunității deputatului Mihalache. Întrebarca este dacă propaganda țărănistă care pleca de la neajunsurile vieții cotidiene, indicind drept vinovat guvernul și alimentind speranța în îmbunătățirea pe care „oamenii noi” ar aduce-o era în stare să ridice masa țărănească. Ar fi reușit Nicolae Lupu să împresoare parlamentul cu 100 000 „țărani cu cămăși albe” așa cum amenința la una dintre întrunirile partidului?²⁰⁹ Imaginea exactă asupra influenței Partidului țărănesc în masa populației nu se poate forma fără reale dificultăți. Un exemplu este concludent în această privință. Întrunirea țărănistă și națională din 18 martie 1923 din București o găsim prezentată în presa opoziției ca o amplă demonstrație de masă în care 30 000 de protestanți ai „opoziției unite”, unii ajunși după un marș de 80 Km, stăteau să complezească un guvern nevolnic²¹⁰. În jurul aceluiași eveniment presa guvernului²¹¹ constată un desăvârșit fiasco. Cercetătorul va trebui să depisteze adevărul între aceste limite²¹².

După declarațiile făcute în parlament de Iuliu Maniu în numele Partidului național și a Partidului țărănesc, de Pantelimon Halipa, N. Iorga și alții²¹³ în momentul depunerii proiectului de constituție pentru dezbateră pe articole, declarații care reafirmă părerile opoziției și amenințările ei, dr. Nicolae Lupu, bizuindu-se pe efectul lor afirma că guvernul ar trebui să se retragă²¹⁴. Răbdător, primul ministru arăta că nu-l sperie agitațiile ori cît de hidoase ar fi și că simte „că prin noua constituție ele vor fi în mare parte înfrînte pentru viitor”²¹⁵.

Opoziția n-a reușit să se unească pentru a putea impune guvernului un compromis în dezbateră problemelor constituției din 1923.

²⁰⁷ „Adevărul”, an. XXXVI, nr. 11923, din 14 ianuarie 1923.

²⁰⁸ M.O., nr. 40, din 31 martie 1923, D.A.N.C.D., ședința din 8 martie 1923, p. 988–998.

²⁰⁹ „Aurora”, an. II, nr. 348 din 20 decembrie 1922.

²¹⁰ „București”, tom. VIII, p. 196, nota 22.

²¹¹ „Viitorul”, an. XIV, nr. 4507 din 21 martie 1922.

²¹² Între dificultățile studiului și scrierii istoriei contemporane a fost remarcată și aceea provenind din abundența surselor (Eberhard Jäckel, *La France dans l'Europe de Hitler*, Paris, Fayard, 1968, p. 532). Sporirea discernămintului în utilizarea acestor surse, a preocupării de a degaja adevărul de deformarea lui interesată, constituie o implicație a acestei aprecieri. Îndemnulrile, mai vechi sau mai noi, spre prudență și discernămint nu lipsesc: Ioan T. Lupaș, *Paralelism istoric*, București, 1937, p. 137 și urm. Nicolae Rauș, *Corelarea documentelor de arhivă și a informației de presă în cercetarea istorică modernă și contemporană*, în „Anale de istorie”, nr. 4, 1970, *passim*.

²¹³ M.O. nr. 37 din 25 martie 1923, D.A.N.C.D., ședința din 5 martie 1923, p. 899 și urm., p. 916.

²¹⁴ „Adevărul”, an. XXXVI, nr. 11978 din 11 martie 1923.

²¹⁵ M.O. nr. 37 din 25 martie 1923, D.A.N.C.D., p. 916. M.O. Nr. 41 din 3 aprilie 1923, p. 1046. M.O. nr. 49 din 1 mai 1923, p. 1282.

LA LUTTE ENTRE LES PARTIS POLITIQUES BOURGEOIS A L'OCCASION DES DÉBATS SUR LA CONSTITUTION DE 1923

RÉSUMÉ

La réalisation de l'unité de l'Etat national roumain, en décembre 1918, a eu, parmi de nombreuses autres conséquences, aussi celle d'ajouter à la lutte des partis politiques le problème de la Constitution. Chaque parti voulait apporter sa contribution à l'élaboration de la nouvelle Constitution, considérée comme la base du régime politique de la Roumanie.

Dans le déroulement des luttes politiques de cette période (mai 1922—avril 1923), on distingue deux conceptions différencées qui ont exercé une profonde influence sur les relations des partis politiques :

— la conception du parti national-libéral qui avait accédé au pouvoir, en janvier 1922, contre la volonté des autres partis, lesquels étaient d'avis qu'un gouvernement de coalition, ou un gouvernement „neutre“, aurait mieux servi les intérêts de la Roumanie ;

— la conception du parti paysan qui a fait appel à la solidarité des autres partis politiques bourgeois, et qui n'a réussi qu'un rapprochement temporaire du parti national de Transylvanie.

L'hostilité des partis d'opposition a augmenté à la suite de la décision du parti libéral de faire voter une nouvelle Constitution, sans tenir compte de la procédure de révision prévue par la Constitution de 1866, procédure qui était encore en vigueur. Ces partis (c'est-à-dire : le parti paysan, le parti national de Transylvanie, le parti du peuple dont le chef était le général Averesco et, dans certaines limites, le parti nationaliste-démocrate dont le président était le professeur Nicolas Iorga) se sont efforcés d'empêcher le vote de la Constitution dont le projet avait été rédigé par un seul parti (c'est-à-dire : par le parti national libéral). Ils soutenaient que ce projet favorisait excessivement les intérêts des libéraux.

La controverse entre les partis politiques a abouti à la lutte pour une démocratie réelle, pour une démocratie qui ne soit pas falsifiée en Roumanie. Chacun des partis considérait que sa conception était plus proche de l'instauration d'un régime démocratique, nécessaire et possible dans les circonstances d'alors.

Le parti libéral était d'avis que, dans cette période où il fallait consolider l'unité de l'Etat national, la centralisation devait prévaloir dans la nouvelle organisation politique de la Roumanie. Les partis d'opposition considéraient une telle tendance comme „oligarchique“ et destinée à servir exclusivement les intérêts de la haute finance et de la grande industrie.

Le parti paysan et les autres partis de l'opposition, avec certaines nuances que l'auteur a indiquées, se sont prononcés pour une démocratie fondée sur la garantie des libertés individuelles, et qui aurait assuré l'exercice sincère du suffrage universel, ainsi que l'autonomie locale. Surtout le parti paysan considérait les paysans comme une classe homogène qui devait imposer au gouvernement sa ligne de conduite. Une telle conception était erronée, au point de vue marxiste. Néanmoins, c'est sur cette conception que le programme du parti paysan avait été basé. Les réformes démocratiques qui y avaient été insérées, étaient de nature à attirer les paysans dans les rangs de ce groupe politique. Le parti libéral et le gouvernement (qui en était l'émanation) accusaient le parti paysan de démagogie et prétendaient qu'il était fort dangereux d'appliquer en Roumanie un tel programme, car l'unité de l'Etat national aurait été bien plus difficilement consolidée.

L'auteur expose l'action entreprise par le gouvernement pour faire aboutir ses projets, ainsi que les manoeuvres de l'opposition pour renverser le ministère et empêcher le vote de la Constitution. Sont analysées les dispositions du projet de Constitution élaboré par le gouvernement et que les partis d'opposition ont invoquées pour mener la lutte contre le régime national-libéral, telles que la nationalisation des gisements miniers, la liberté de la presse, les prérogatives du pouvoir exécutif, etc. Les attaques de l'opposition étaient surtout fondées sur l'illégitimité de la prise du pouvoir par le parti libéral. Par conséquent, l'opposition reprochait au parti national-libéral de n'avoir pas l'autorité morale nécessaire pour donner à la Roumanie une nouvelle Constitution.

Les divers groupes de l'opposition n'ont pas réussi à concilier leurs points de vue. Ils n'ont pas pu organiser une force politique assez puissante pour obliger le gouvernement à un compromis. Malgré leur attitude très ferme au cours des séances de la Chambre des députés et du Sénat et malgré l'agitation qu'ils ont entreprise en dehors du parlement, ils n'ont pu empêcher le vote et ensuite la mise en application de la Constitution de 1923.

ÎMBUNĂTĂȚIRI FUNCiare ÎN BAZINUL HIDROGRAFIC AL JIJIEI. PROIECTUL DIN 1938 ȘI APLICAREA LUI

DE

D. ȘANDRU

După primul război mondial, în agricultura României se manifestă o tendință evidentă de extindere a suprafețelor arabile. Întinderea terenului arabil a sporit din perioada 1921—1925 până în anul 1937 cu 24,2%, ajungând să dețină 47,2% din totalul de 29 489 200 ha al solului țării, față de numai 38,0%, cît reprezenta în 1921—1925¹. În decursul acelor ani, circa un milion de hectare de fînețe și pășuni de slabă calitate și, în special, terenuri neproductive au fost ameliorate și redade agriculturii².

Cu toate acestea, o parte relativ însemnată din suprafața agricolă a țării, mai ales din regiunea colinelor și de pe văile apelor, continua să fie supusă eroziunilor sau inundațiilor și, uneori, chiar scoasă din circuitul agricol. Ameliorarea acestor terenuri se impunea cu necesitate, pe de o parte, pentru sporirea producției agricole, iar, pe de altă parte, pentru îmbunătățirea situației materiale a țăranilor din regiunile date. În secolul nostru, atît statul, cît și proprietarii privați au întreprins numeroase lucrări de drenări, asanări, indiguiri și irigații³. Majoritatea dintre acestea au fost executate în regiunile inundabile ale Dunării, unde existau și cele mai întinse terenuri neproductive. De altfel, chiar și legislația privitoare la îmbunătățirile funciare s-a referit în mod expres mai mult la aceste zone⁴.

Abia după promulgarea legii din 28 iunie 1930, pentru ameliorarea terenurilor degradate, lucrările de îmbunătățiri funciare de pe cuprinsul întregii României

¹ Ion Vasiliu, *Agricultura*, în vol. *Aspecte ale economiei românești. Material documentar pentru cunoașterea unor probleme în cadrul planului economic, 1939*, p. 84—85.

² Virgil N. Madgearu, *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, București, 1940, p. 29.

³ Vezi Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, jud. Constanța, dosar 589/1924—1935, f. 56; jud. Covurlui, dosar 47/1930—1932, f. 37; jud. Romanași, dosar 76/1931—1940, f. 94 și urm.; jud. Tulcea, dosar 7/1928—1931, f. 1—2, 7—8, 12; jud. Vlaşca, dosar 67/1930—1933, f. 11—16; Arh. St. Focșani, fond Prefectura jud. Putna, dosar 25/1931, f. 71; Arh. St. Satu Mare, fond Camera agricolă Satu Mare, dosar 8/1930, f. 56.

⁴ Vezi Ing. agr. Const. I. Ciulei, *Îmbunătățirile funciare și comasarea pămînturilor în regiunea Jijiei din nordul Moldovei*, București, 1940, p. 6.

au fost declarate „urgente și de utilitate publică” (art. 6)⁵. Intenția legiuitorului din 1930 a fost aceea de a asigura proprietarilor funciari cadrul juridic favorabil pentru întreprinderea operațiunilor necesare ameliorării pământurilor ce se degradaseră prin eroziuni sau inundații. Ameliorarea terenurilor trebuia executată în mod obligatoriu prin intermediul obștilor de îmbunătățiri funciare. Dar înscrierea în obști a proprietarilor interesați la lucrări rămânea facultativă. Contradicția dintre cele două prevederi a determinat ca legea să nu aibă de fapt efecte practice.

După promulgarea legii din 22 martie 1937, pentru organizarea și încurajarea agriculturii, Ministerul Agriculturii și Domeniilor a intensificat propaganda pe tema consolidării proprietății funciare, reușind să înregistreze în 1938 un prim succes notabil: comasarea tuturor proprietăților agricole din comuna Dorolea, județul Năsăud⁶. Rezultatele încurajatoare de la Dorolea au determinat pe inspectorul general din Direcția Cadastrului, Comasărilor și Ameliorărilor Agricole, Const. I. Ciulei, care condusese operația de comasare, să propună în toamna anului 1938 Ministerului Agriculturii și Domeniilor un plan de regularizare complexă a proprietăților funciare din bazinul hidrografic al Jijiei⁷.

Bazinul hidrografic al Jijiei se întinde pe o suprafață de peste 500 000 ha. El cuprinde mai mult de trei pătrimi din teritoriile fostelor județe Botoșani și Iași, circa o treime din fostul județ Dorohoi, trei comune din fostul județ Fălciu și cîte una din județele Roman și Baia⁸. În general, fertilitatea solului din Valea Jijiei era mai mare decît în alte regiuni, dar peste 20% din suprafața acestei zone era formată din terenuri inundabile, mlăștinoase, împotmolite, degradate sau abrupte, care nu se puteau cultiva, ceea ce influența asupra menținerii unei stări economice precare a populației de aici⁹.

În Valea Jijiei clima este tipică de stepă. Media precipitațiilor atmosferice din regiune, sub formă de zăpezi și ploi, atinge 450 mm/an, cifra reprezentînd doar jumătate din totalul precipitațiilor înregistrate pe valea superioară a Siretului, vecină ei¹⁰. Această cantitate mică de apă nu este uniform repartizată pe anotimpuri și, adeseori, se înregistrează mari diferențe de la un an la altul. Documentele de arhivă studiate evidențiază că în numeroși ani recolta era compromisă, fie datorită inundațiilor, fie, mai ales, datorită secetei. Între 1923 și 1928, de pildă, județul Botoșani a fost bîntuit, an de an, de secetă. În 1927—1928, lipsa ploilor, resimțită peste tot în nordul Moldovei dar mai ales în județele Iași și Botoșani, a fost atît de acută în bazinul Jijiei încît regiunile agricole Prut, Hîrlău și Jijia au fost complet lipsite de producție iar sute de exploatări s-au ruinat. Din cauza lipsei de semințe, în toamna anului 1927 nu s-a putut semăna

⁵ „Monitorul oficial”, nr. 141 din 28.VI.1930.

⁶ D. Șandru, *Problema comasării micii proprietăți din România între cele două războaie mondiale*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol””, Iași, an. VI, (1969), p. 45.

⁷ Arh. St. Iași, fond Federala Iași, dosar 7/1941, f. 104.

⁸ În documente se menționează uneori existența a 95 de comune în bazinul hidrografic al Jijiei, alteleori 105 și chiar 135. Aceste diferențe pot proveni, fie din modificările produse prin noile arondări administrative, fie prin extinderea sau reducerea teritoriului luat în studiu pentru ameliorări funciare (Vezi Ing. agr. Const. I. Ciulei, *Valea Jijiei. Cea mai săracă regiune agricolă din țara noastră, care se poate ridica între cele mai bogate prin voința și unirea locuitorilor ei*, Botoșani, 1939, p. 7; Arh. St. Iași, fond Prefectura jud. Iași, dosar 184/1941, f. 109).

⁹ Ing. agr. Const. I. Ciulei, *op. cit.*, p. 7; Arh. St. Iași, fond Rezidența Ținut Prut, dosar 164/1939, f. 21.

¹⁰ Ing. agr. Const. Ciulei, *op. cit.*, p. 7. La Frumușica-Botoșani, de pildă, ele variau între 400 și 600 mm/an (Cf. Arh. St. București, fond Comitet agrar. jud. Botoșani, dosar 31/1923—1930, f. 4).

nici un hectar de grâu. În primăvara următoare locuitorii nu aveau deloc orz, ovăz și porumb pentru semănături. În comunele Cernești, Sulița, Drăcșani, Lunca, Todirești, Slobozia, Hlipiceni, Răuseni, Călărași, Santa Maria și Albești din regiunea Jijia și Deleni, Frumușica, Coșula, Flăminzi, Copalău și Onega din regiunea Hîrlău doar 5% din săteni mai posedau porumb pentru hrană; sate întregi erau amenințate să nu aibă ce mânca; din cauza lipsei de furaje, multe vite au fost vîndute pe sume derizorii. Țăranii — raporta la 19 martie 1928 prefectul de Botoșani Ministerului de Interne — bat la ușile autorităților și băncilor fără să poată obține ceva. În urma intervenției prefectului, ministrul agriculturii, Constantin Argetoianu, a acordat județului suma de un milion de lei din creditul aprobat în primăvara anului 1928 de Consiliul de Miniștri pentru însămînțări, dar vara a fost tot secetoasă, astfel că agricultorii nu s-au putut redresa¹¹.

În vara anului următor recolta a fost compromisă din cauza inundațiilor produse după 10 iulie de apele Prutului, Siretului, Băseului, Miletinului, Vasilenței și Dresleucăi. Mii de hectare de culturi și de pășuni au fost distruse. Numai în plasa Corni cifra hectarelor de semănături inundate s-a ridicat la 3000. Satele Slobozia, Răteni, Roșcani, Avrămeni, Costești, Vasilăuți, Bobulești și Românești au fost complet inundate, apa atingînd în zonele lor joase nivele între un metru și 1,5 metri¹². În șesul Siretului și în regiunea dintre Prut și Băseu apele s-au menținut pe culturi mai multe zile, astfel că recolta a putrezit¹³. În 1937, o nouă secetă de proporții a cuprins teritoriul județului Botoșani¹⁴; în martie 1940, din cauza ploilor, Prutul și Jijia, împreună cu afluenții lor din județele Botoșani și Iași, au revărsat inundînd întinse terenuri din comunele Bivolari, Hermeziu, Bădeni, Sculeni, Tg. Frumos, Belcești, Ceplenița, Vlădeni, Andrieșeni, Rădăuți, Mitropoliei, Glăvănăști, Perieni, Turia, Bosia¹⁵; la începutul lunii iunie 1940, cînd s-au produs inundații în aproape toate județele din nordul Moldovei, Bahluietul a ieșit din albie inundînd circa 60 de case din Tg. Frumos și Podu Iloaiei¹⁶; în fine, în toamna anului 1941, numai în județul Iași Prutul a inundat 11 116 ha¹⁷.

De regulă, în anii cu precipitații reduse, apa provenită din ploi era uscată de vînturi în numai cîteva ore de la căderea ei¹⁸. În zonele cu terenuri joase ea se menținea însă în tot cursul anului transformînd aceste pămînturi în adevărate mlaștini improprii pentru cultură. Rămîne tipică în această privință situația descrisă la 1 martie 1935 de Serviciul agricol al județului Fălciu asupra islazului din satul Zberoaia, comuna Scoposeni, situat la confluența Jijiei cu Prutul. În anii ploioși, din cauza revărsării Prutului, pășunea era mereu inundată; în verile cu ploi abundente islazul rămînea permanent acoperit cu apă; în fine, în verile secetoase apa se retrăgea cam prin luna iunie lăsînd în urma ei un mîl care lipsea complet terenul de iarbă¹⁹.

În secolul al XIX-lea, pe măsură ce cerealele erau solicitate în cantități din ce în ce mai mari pe piețele externe, unii dintre marii proprietari funciari din ținuturile Iași, Dorohoi, Fălciu, Suceava și Roman au întreprins lucrări de dre-

¹¹ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 42/1928 (Rapoartele prefecturii nr. 3785/19.III.1928 și 6140/2.VI.1928 către Ministerul de Interne); Arh. St. București, fond Ministerul Agriculturii și Domeniilor. Direcția Bunuri, dosar 6/1921—1925, f. 158.

¹² Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 51/1929, vol. I.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Idem, dosar 152/1937, f. 6.

¹⁵ Arh. St. Iași, fond Rezidența Ținut Prut, dosar 186/1940, f. 161—171.

¹⁶ *Ibidem*, f. 170.

¹⁷ Idem, fond Camera agricolă jud. Iași, dosar 34/1941, f. 88.

¹⁸ Arh. St. Huși, fond Prefectura jud. Fălciu, dosar 51/1935, f. 46.

nare a terenurilor mlăștinoase extinzînd pe această cale suprafețele exploatate¹⁹. Pe de altă parte, generațiile din secolele trecute construiseră în regiune numeroase iazuri, dintre care peste o sută aveau suprafețe între 50 și 500 ha. În anii cu ploi abundente ele asigurau drenarea terenurilor din jur, în anotimpurile se cetoase apele lor serveau la irigare și totdeauna ele erau folosite ca locuri de pescuit²⁰.

În secolul nostru, lipsa de interes față de aceste iazuri a determinat împotmolirea și invadarea lor cu stuf și papură, ceea ce a dus la scăderea producției de pește, amenințînd-o să dispară²¹. O parte dintre ele au fost secate de locuitori pentru a combate malaria²². În preajma celui de-al doilea război mondial în bazinul hidrografic al Jijiei mai existau doar cîteva iazuri mai mari, împotmolite și inundate de stuf și papură. Transformate în adevărate mlăștine, ele deveniseră zone favorabile înmulțirii țîntarilor, din care cauză satele de pe cursurile rîurilor Jijia și Bahlui erau în mare măsură bîntuite de friguri palustre²³. Din schițele întocmite pentru monografiile comunelor județului Botoșani, reiese că în 1937 în majoritatea comunelor cu locuri mlăștinoase sau cu iazuri paludismul înregistra procente superioare celui existent în același an în mediul rural al României, care era de 0,89%²⁴. Astfel, în comuna Nicșeni numărul malaricilor reprezentau 3% din populație; în Copalău: circa 4%; în Minăstireni: 9%; în comuna Curtești: circa 10%²⁵.

După primul război mondial, în nordul Moldovei s-au executat lucrări de îmbunătățiri fiuciare mai cu seamă pe pămînturile ce cădeau sub prevederile art. 13—14 din legea pentru reformă agrară din Vechiul regat. Moșierilor care au îndi-

¹⁹ Vezi Ecaterina Negruzi-Munteanu, *Dezvoltarea agriculturii în Moldova între anii 1848 și 1864*, în vol. *Dezvoltarea economiei Moldovei, 1848—1864*, Editura Academiei, 1963, p. 77.

²⁰ În unele cazuri apa iazurilor se utiliza și ca energie hidraulică pentru mori. În legătură cu istoricul și răspîndirea iazurilor de aici vezi mai pe larg: Constantin C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România*, vol. I, București, Editura Academiei, 1964, p. 127 și urm.; Vasile Băican, *Iazurile din partea de est a României oglindite în documentele istorice și cartografice din sec. XV—XIX*, în „Analele științifice ale Universității «Al. I. Cuza», Iași, Geografie, tom. XVI (1970), p. 65—71; Ing. agr. Const. I. Ciulei, *op. cit.*, p. 7.

²¹ Const. I. Ciulei, *op. cit.*, p. 7. Numai în fostul județ Iași au dispărut în perioada 1900—1939 un număr total de 80 de iazuri, din care 55 aveau o suprafață globală de 541,14 ha. Din acestea, 22 dispăruseră datorită lipsei de îngrijire, 16 din cauza inundațiilor, 13 din cauza secetei, restul prin secare, împotmolire sau transformare în teren de cultură (Arh. St. Iași, fond Prefectura jud. Iași, dosar 66/1939, f. 392—393).

²² Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 111/1942.

²³ Arh. St. Iași, fond Federala Iași, dosar 7/1941, f. 147.

²⁴ Calculat după cifrele oferite de Dr. G. Banu, *La politique médico-sociale dans la Roumanie rurale*, în vol. *Société des Nations. Conférence Européenne de la vie rurale, Roumanie*, 1939, p. 176.

²⁵ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 276/1938. Și mai ridicat era procentul malaricilor din totalul locuitorilor în comunele din județul Iași situate pe malurile Bahluiului. Astfel, în anii 1935—1939, procentul înregistrat aici era în medie de 10% (Cf. Dr. Cantemir Anghelescu, *Asanările malarice în România*, în „Revista de igienă socială”, București, an. X (1940), nr. 1—6, ianuarie-iunie, p. 674—675). La 16 martie 1938 primăria Podu Iloaiei raporta prefectului din Iași: „Aproape jumătate din Tg. P. Iloaiei — în partea lui de sud-est — este așezată pe teren supus inundațiilor. În care în permanență rămîn mlăștini și băltoace — adăvurate rezervoarii larvare — care expun întreaga populație la impaludarea în masă, cu atîtea consecințe dezastruoase pentru sănătatea publică” (Arh. St. Iași, fond Prefectura jud. Iași, dosar 14/1938, f. 24).

guit, drenat sau asanat terenurile mlăștinoase sau inundabile într-o perioadă de cel mult zece ani de la pronunțarea hotărârii Comitetului agrar li s-a recunoscut dreptul de proprietate deplină asupra suprafețelor respective. Între marii proprietari care au beneficiat de avantajele articolelor de mai sus cităm pe N. Crisovelon, pentru partea inundabilă a moșiei Storești-Vlădeni din comuna Frumusea, județul Botoșani²⁶, principesa Olga M. Sturza pentru circa 900 ha ale moșiei Balta Vladnic din comunele Țuțora și Holboca, județul Iași²⁷, M. Sturza pentru o parte din moșia Uricani, județul Iași²⁸ și alții. Aceste lucrări fiind limitate la simple canale sau diguri au determinat, în general, efecte modeste în privința creșterii valorii de producție a pământului respectiv. Lucrări cu caracter similar, de mai mici proporții însă, au încercat să execute și țărani din unele sate situate în nordul Moldovei²⁹.

Paralel, unii mari proprietari au inițiat acțiuni de consolidare a pământurilor degradate. Printre cele mai reușite se cuvine a fi menționată fixarea prin împăduriri de salcîmi, în cursul anilor 1927—1932, a citorva hectare pe tarlăua Lunca din satul Costești, comuna Răchiți, județul Botoșani din moșia aparținând lui Eugen Melik³⁰. În general însă, suprafețele redede culturii între cele două războaie mondiale în nordul Moldovei au fost mici în raport cu întinderea totală a pământurilor degradate.

După promulgarea legii pentru organizarea și încurajarea agriculturii din 22 martie 1937, în condițiile creării unui curent favorabil ameliorărilor funciare la nivelul Ministerului Agriculturii și Domeniilor și Ministerului Lucrărilor Publice și Comunicațiilor și desfășurării propagandei cu caracter oficial în această direcție a devenit posibilă luarea în studiu a unui program amplu de lucrări preconizat încă din anul 1927 de șeful Serviciului apelor din Iași, inginerul I. Andriescu-Cale.

Proiectul propus în 1927 urmărea să soluționeze trei probleme: a) navigabilitatea Prutului; b) legarea Siretului prin Bahlui cu Prutul și crearea unei hidrocentrale la Crivești pe canalul dintre cele două riuri; c) valorificarea terenurilor inundabile de pe malul drept al Prutului și de pe valea Bășcului³¹. Ideea creării unei legături dintre Siret și Bahlui prin dreptul localității Strunga apare în programul de activitate al administrației Moldovei din perioada reglementară. În 1900, profesorul Ion Ionescu, solicitat fiind de dr. Manolescu-Strunga pentru a întreprinde cercetări asupra pământurilor din moșia Strunga, ajunge, după studii sumare, la concluzia că prin derivarea unei părți din debitul Siretului în Bahlui s-ar realiza la Strunga o cădere de apă de la 80 metri care ar fi putut produce energie electrică de circa 16 000 H.P. Aceluiași Ion Ionescu îi aparține și proiectul trecerii unei părți din apa Siretului peste culmea joasă de separație de la Bucecea în Valea Sitnei și de aici în Jijia. Scopul principal pe care îl aveau în vedere proiectele din 1900 era acela de a transforma Bahluiul și Jijia în riuri navigabile pentru a lega pe această cale Iașul de Prut și de Dunăre³².

Andriescu-Cale a preluat și dezvoltat studiile lui Ion Ionescu publicînd în „Revista Geniului” din 1927 concluziile la care ajunsese. Drept urmare, s-a cerut în Parlament ca lucrările proiectate să fie înscrise în programul de activitate

²⁶ Arh. St. București, fond Comitet agrar, jud. Botoșani, dosar 31/1923—1930, f. 111.

²⁷ Arh. St. Iași, fond Camera agricolă jud. Iași, dosar 109/1943, f. 1.

²⁸ Idem, dosar 50/1942—1943.

²⁹ Arh. St. București, fond Ministerul Agriculturii și Domeniilor. Direcția Bunuri, dosar 69/1919, f. 62.

³⁰ Idem, fond Reforma agrară din 1921, jud. Botoșani, dosar 85/1932, f. 33—34.

³¹ I. Andriescu-Cale, *Considerațiuni generale asupra navigabilizării riurilor noastre și în special asupra navigabilizării Prutului*, Iași, 1934, p. 24.

³² *Ibidem*, p. 24.

din 1929 al guvernului, dar propunerea nu s-a bucurat de sprijinul factorilor de răspundere. Pentru a convinge guvernul asupra caracterului realist al acestui proiect, Andriescu-Cale a solicitat avizul unui inginer de la societatea austriacă „Siemens Bauunion“, care executase lucrările barajului și uzinei hidroelectrice Kicicaz de pe Nipru. Acesta, referindu-se la proiectul de navigabilizare a Prutului, aprecia soluția propusă drept cea mai indicată pentru acest riu, dar își exprima îndoiala asupra rentabilității lucrării, care ar fi costat 75 000 000 lei-aur³³.

În legătură nemijlocită cu planul de navigabilitate a Prutului superior și mijlocii au fost întreprinse și studiile asupra regularizării afluenților săi, pentru a-i asigura un debit constant de apă. Prin construirea barajelor proiectate s-ar fi realizat și ameliorarea pământurilor inundabile de pe văile Jijiei, Bahluiului, Bașeuului și a principalelor piraie ce se vărsau în ele. În fine, Andriescu-Cale a aprofundat și îmbunătățit proiectul asupra derivării apelor Siretului în Prut și asupra hidrocentralei de la Crivești³⁴.

Vreme de peste un deceniu studiile lui Andriescu-Cale nu și-au găsit aplicabilitate. După promulgarea legii pentru organizarea și încurajarea agriculturii, când problema ameliorărilor funciare a intrat în atenția guvernului și când, în 1938, administrațiile unor comune, precum Podu Iloaiei, județul Iași³⁵, Șendriceni și Hilișeu, județul Dorohoi, au solicitat sprijinul statului pentru asanarea unor terenuri și pentru prevenirea inundațiilor s-au creat condiții favorabile traducerii lor în fapt.

În urma cererilor de asanare introduse de primarii comunelor Hilișeu și Șendriceni și de unii proprietari din Vatra Iezerului, județul Dorohoi³⁶, Ministerul Agriculturii și Domeniilor a delegat pe Const. I. Ciulei să cerceteze situația satelelor respective. Acesta era originar din comuna Borzești, județul Dorohoi³⁷. După terminarea studiilor agronomice, el îndeplinește în anii 1915—1923 funcțiile de director al sindicatului agricol și de consilier agricol al județului Botoșani³⁸. În acea perioadă Ciulei avusese atât calitatea, cât și prilejul să cunoască situația fondului funciar din nordul Moldovei. Din cauză că lucrările de îmbunătățiri funciare din satele de mai sus nu se puteau solda cu rezultate pozitive atâta vreme cât nu s-ar fi întreprins acțiuni de regularizare a tuturor apelor din regiune, Const. I. Ciulei și-a însușit proiectul lui Andriescu-Cale referitor la ameliorarea întregului bazin hidrografic al Jijiei în care se aflau peste 100 000 ha mlăștinoase, alunecătoare, inundabile și irigabile³⁹.

Potrivit acestui plan, aici trebuiau să se redea culturii 25 000 ha; o întindere de 10 000 ha trebuia transformată în iazuri pentru pește; 25 000 ha, prin irigare, în terenuri pentru grădinarie, iar restul până la 100 000 ha, de circa 40 000 ha, să fie plantate pentru a apăra terenul contra vînturilor⁴⁰. Pe baza antecalculației șefului Inspectoratului Apelor din Ținutul Prut, I. Andriescu-Cale, pământul s-ar fi putut ameliora cu o investiție de 200 milioane lei, timp în care

³³ I. Andriescu-Cale, *op. cit.*, p. 3—4. În legătură cu navigabilitatea pe Prut s-au întreprins unele încercări și în secolul trecut (Vezi Leonid Boicu, *Transporturile în Moldova între 1848 și 1864*, în vol. *Dezvoltarea economiei Moldovei, 1848—1864*, p. 462—464). Unele proiecte mai noi, de după primul război mondial, aveau în vedere navigabilizarea Prutului în legătură nemijlocită cu asigurarea transporturilor pe apă de la Iași spre Dunăre (Vezi Arh. St. Iași, fond Rezidența Ținut Prut, dosar 62/1938, f. 83 și urm.).

³⁴ I. Andriescu-Cale, *op. cit.*, p. 72 și urm.

³⁵ Vezi mai pe larg proiectele în legătură cu devierea cursului pîrului Bahluiet (Arh. St. Iași, fond Prefectura jud. Iași, dosar 14/1938, f. 24, 32, 55 și 89).

³⁶ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939—1940, f. 57.

³⁷ Arh. St. București, fond Comitet agrar, jud. Dorohoi, dosar 2/1924—1931, f. 1.

³⁸ Ing. agr. Const. I. Ciulei, *op. cit.*, p. 3.

³⁹ Arh. St. Iași, fond Federala Iași, dosar 7/1941, f. 105.

⁴⁰ Ing. agr. Const. I. Ciulei, *op. cit.*, p. 8.

sporul de producție rezultat numai din terenul de grădinărie și din iazuri ar fi fost de 150 milioane lei anual. La rîndul lor, perdelele de protecție din întreaga regiune se puteau crea cu o sumă de 100 milioane lei. Culturile adăpostite pe această cale, în întindere de peste 300 000 ha, ar fi realizat în numai 5—6 ani un spor de producție de minimum 20%. Acest spor, apreciat la minimum 500 lei la ha, ar fi adus, la o investiție de 100 milioane lei, un venit anual de 150 milioane lei. Prin întregul ansamblu de lucrări de regularizare a pămînturilor din Va'ea Jijiei s-ar fi obținut o rentabilitate superioară, cu condiția de a se efectua corasarea proprietăților ⁴¹.

După ce Ciulei a înaintat Ministerului Agriculturii și Domeniilor anteproiectul a căutat să obțină acordul factorilor responsabili din județele Moldovei pe ale căror teritorii se afla bazinul hidrografic al Jijiei, în primul rînd al rezidentului Ținutului Prut. La 7 ianuarie 1939, anteproiectul a fost dezbătut la Iași, în prezența autorului lui, într-un cadru restrîns de specialiști, sub președinția directorului Institutului de legislație agrară de pe lângă Universitate, Valeriu Bulgăru. Pentru consolidarea pămînturilor din această zonă s-au apreciat ca absolut necesare trei categorii de lucrări: 1) *Lucrări hidraulice*, care trebuiau să constea în canalizarea Jijiei, în captarea apelor prin iazuri și bazine pentru colectarea torenților, în construirea de diguri pentru apărarea culturilor și în transformarea energiei hidraulice în energie electrică; 2) *Lucrări silvice*, concretizate în plantări de perdele de protecție pentru fixarea coastelor degradate, păstrarea apei în sol și pentru ameliorarea climatului; 3) *Comasarea pămînturilor* din 66 de sate situate de-a lungul celor 200 km ai Jijiei luați în studiu ⁴². Executarea lor ar fi determinat sporirea producției și rentabilității agricole, a producției de pește și, totodată, ar fi dus la dispariția frigurilor palustre din regiune ⁴³.

Participanții la dezbaterile din 7 ianuarie 1939 au limitat cadrul chestiunii la cursul propriu-zis al Jijiei, adică la teritoriul a 66 de sate din județele Droboi, Botoșani, Iași și Fălciu, de 250 000 ha, dintre care peste 50 000 ha trebuiau ameliorate. Or, Ciulei, pornind de la aprecierea că mai mult de jumătate din cele 100 000 ha din bazinul hidrografic al Jijiei se aflau în zona confluentei ei cu Ibăneasa, considera necesară regularizarea în prealabil a afluenților Jijiei și, în primul rînd, a Sitnei ⁴⁴. La consfătuirea de la Iași nu s-a realizat un acord în această direcție. S-a hotărît numai să se constituie pe lângă Rezidența Ținutului Prut un comitet de studii, sub președinția secretarului general al ținutului, cu sarcina de a îndruma și coordona lucrările proiectate pe tot cuprinsul regiunii ⁴⁵.

La puțin timp după dezbaterile din 7 ianuarie 1939, Ciulei a fost delegat de Ministerul Agriculturii și Domeniilor să întreprindă o excursie pentru a studia lucrările de ameliorațiuni funciare ce se executaseră în ultimii ani în Germania și în Danemarca. Reprezentanții unor firme din Berlin s-au angajat în principiu cu acel prilej să livreze statului român mașinile necesare aplicării planului ⁴⁶.

⁴¹ Ing. agr. Const. I. Ciulei, *op. cit.*, p. 8 și urm.

⁴² Arh. St. Iași, fond Rezidența Ținut Prut, dosar 164/1939, f. 21. La consfătuire s-a propus să se încredințeze conducerea lucrărilor hidraulice lui I. Andriescu-Cale, inspectorului silvic Gh. Petrescu cele silvice și lui Ciulei cele de comasare.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*; idem, fond Federala Iași, dosar 7/1941, f. 105; Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939—1940, f. 57; Const. I. Ciulei, *Organizarea și finanțarea lucrărilor de îmbunătățiri funciare din regiunea Jijiei și a Băseului*, Iași, 1941, p. 3.

⁴⁵ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 20/1939.

⁴⁶ Idem, dosar 224/1939—1940, f. 57.

Ralierea factorilor responsabili la proiectul lui Const. I. Ciulei reprezenta un succes aparent. Succesul real depindea de adeziunea țăranilor din satele respective la obștile de comasare. Această chestiune constituia punctul nevralgic al planului întrucât el nu se putea aplica fără acordul mării majorități a proprietarilor capi de familie din comunele ce trebuiau să intre în ameliorări. Încă din toamna anului 1937, când Ministerul Agriculturii și Domeniilor recomandase serviciilor agricole și prefecturilor să întreprindă acțiuni imediate pentru constituirea obștilor de comasare, directorul Serviciului agricol al județului Botoșani atrăgea atenția asupra faptului că procesul creării lor cerea un timp îndelungat în care masele rurale să poată fi pregătite sufletește⁴⁷. Const. Ciulei, datorită funcției ce o deținuse în minister, avusese prilejul să cunoască din proprie experiență opoziția țăranimii față de comasare. El știa că, în pofida unei intense propagande desfășurată în această direcție în anii 1937—1938 la toate nivelele, nu se putuseră constitui în întreaga țară decât un număr redus de obști, dintre care una singură, cea de la Dorolea-Năsăud, avusese finalitate⁴⁸. Or, Ciulei concepea executarea lucrării prin intermediul a 30 de obști de comasare⁴⁹.

Prin construirea canalelor de irigaie în zonele ce urmau a fi supuse ameliorărilor numeroase loturi de pământ ar fi fost tăiate în două sau în mai multe parcele. Cum pe această cale, procesul divizibilității loturilor s-ar fi agravat, comasarea proprietăților în regiunea Jijiei constituia o necesitate imperioasă și ea trebuia realizată concomitent cu operația ameliorării pământului⁵⁰.

La începutul lunii mai 1939, Const. I. Ciulei a întreprins primele acțiuni pe teren, în comunele Hlipiceni și Nicșeni, județul Botoșani, pentru atragerea țăranimii în obști de comasare. La consfățuirea avută cu autoritățile și cu fruntașii comunei Nicșeni, aceștia i-au promis tot concursul lor, dar câteva zile mai târziu, la 7 mai 1939, când Ciulei a venit în localitate pentru a discuta cu țăranii, s-au adunat circa 100—150 de bărbați, femei și copii care au declarat că nu au nevoie de comasare întrucât pe această cale li s-ar lua pământurile îngrășate de ei și că, din această cauză, preferau starea de fapt⁵¹.

Opoziția țăranimii față de comasare făcea, din două motive, proiectul inoperant : în primul rînd, fără avizul proprietarilor nu se puteau întreprinde lucrări ; în al doilea rînd, operația rămînea lipsită de finanțare întrucît realizarea ei era concepută prin alocarea fondurilor de către agricultorii interesați. În aceste condiții, Const. I. Ciulei, fără a fi renunțat la ideea obștilor, a urmărit să angajeze în programul de ameliorațiuni funciare toate instituțiile care puteau sprijini, fie material, fie pe alte căi, înfăptuirea lui. Astfel, în aceeași lună a anului 1939, el a încercat să constituie la Botoșani o secție a Comitetului de studii de pe lîngă Rezidența Ținutului Prut, cu participarea reprezentanților Camerei de agricultură, Serviciului agricol județean, Serviciului tehnic județean, Ocolului silvic Botoșani, Federației Băncilor Populare, Institutului de Credit Agricol, Căminului cultural județean, Serviciului social, Legiunii de jandarmi, a agronomilor de la ocoalele agricole, care să ajute comitetul de la Iași în coordonarea lucrărilor proiectate⁵².

La 11 iulie 1939, Ministerul Agriculturii și Domeniilor a însărcinat Rezidența Ținutului Prut cu executarea lucrărilor de îmbunătățiri funciare⁵³. Trei zile mai târziu, Direcția Geniului Rural din același minister, la intervenția lui Ciulei, ruga pe rezidentul Ținutului să dezbată într-o ședință cu prefectii, președinții

⁴⁷ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 152/1937, f. 6 și 20.

⁴⁸ D. Șandru, *op. cit.*, p. 45.

⁴⁹ Ing. agr. Const. I. Ciulei, *Îmbunătățirile funciare și comasarea pământurilor în regiunea Jijiei din nordul Moldovei*, 1940, p. 6—10.

⁵⁰ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939—1940, f. 28.

⁵¹ Idem, dosar 20/1939 ; Arh. St. Iași, fond Rezidența Ținut Prut, dosar 164/1939, f. 306.

⁵² Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 20/1939.

⁵³ Arh. St. Iași, fond Rezidența Ținut Prut, dosar 281/1939, f. 2.

Camerelor agricole, președinții și directorii căminelor culturale din Baia, Botoșani, Dorohoi, Fălciu, Iași și Roman, pe teritoriul cărora se aflau comunele interesate în operațiunile de ameliorări, precum și cu toți specialiștii agronomi, silvicultori, hidrologi și cadastrali din ținut modalitățile de execuție⁵⁴.

Sedința a avut loc la 4 august 1939. Delegatul Direcției Geniului Rural a făcut cunoscut cu acest prilej că Ministerul Agriculturii trecuse asupra Rezidenței din Iași nu numai inițiativa și conducerea lucrărilor proiectate, ci și facultatea de a interveni pe lângă rezidenții Ținuturilor Suceava și Dunărea, — interesate și ele, indirect, în aceste operațiuni — pentru a se asigura astfel unitatea de concepție și de execuție a planului⁵⁵.

La 7 august, rezidentul Ținutului Prut răspundea Ministerului Agriculturii și Domeniilor, cu adresa secretă nr. 031091, că sarcinile de mai sus depășeau în mod evident competența sa și că lucrările, interesând mai multe rezidențe și chiar mai multe ministere, precum: M.A.D., Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor, Ministerul de Justiție și Ministerul Sănătății și Asistenței Sociale, trebuiau să fie încredințate guvernului, care ar fi putut asigura unitatea de proiectare, de conducere și de execuție a lor, cu atât mai mult cu cât comasarea obligatorie nu putea fi hotărâtă decît de guvern⁵⁶. Rezidentul se angaja numai să faciliteze sarcina Ministerului Agriculturii, prin stringerea materialului informativ-documentar, prin anchete și cercetări, pentru ca pe această cale comisia alcătuită de M.A.D. să poată estima lucrarea și să întocmească studiile preliminare definitive pe baza cărora guvernul să poată hotărî⁵⁷.

De altfel, chiar la conferința de la 4 august 1939, Rezidența a dat dispoziție organelor din subordinea sa să studieze, ațit din punct de vedere economic, cît și agricol, toate terenurile, să descrie lucrările ce trebuiau întreprinse pentru ameliorarea lor, să aprecieze costul lor și să indice căile de procurare a mijloacelor financiare. La 7 august 1939, șeful Serviciului Apelor din Ținutul Prut, I. Andriescu-Cale, raporta rezidentului că studiile necesare întocmirii proiectului lucrărilor cu caracter hidraulic puteau fi finanțate de instituțiile specializate în aceste scopuri, astfel: 1) de Direcția Apelor din Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor, pentru suma de 4 500 000 lei; 2) de Serviciul Tehnic al Ținutului Prut, din subvenția nerambursabilă, de 16 000 000 lei acordată de Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor; 3) de Serviciul Regiunii Apelor sau Serviciului Tehnic al Ținutului Prut, cu sume ce ar fi fost puse la dispoziție pe bază de devize de Comisia Interministerială a malariei de pe lângă Ministerul Sănătății și Asistenței Sociale⁵⁸.

În aceeași lună, Inspectoratul de Regim Silvic de pe lângă Ținutul Prut a început să inventarieze și să ridice în plan terenurile neproductive și degradate care trebuiau împădurite. Pentru producerea puieților necesari perdelelor de protecție din bazinul Jijiei se impunea înființarea a două pepiniere, una de 4 ha la Cotnari și alta de 5 ha la Vlădeni, care să cultive arboret timp de zece ani și finanțarea lor cu suma de 237 508 lei. În plus, pentru conducerea echipelor ce urmau să execute lucrările preliminară, Inspectoratul solicita opt conducători silvici pentru județele Baia, Iași și Botoșani⁵⁹.

Terenul pentru pepiniere a fost pus la dispoziția Inspectoratului silvic Prut, dar Comisia interministerială de asanări malarice a comunicat Rezidenței la 13 octombrie 1939 că nu poate acorda nici un ajutor pentru executarea studiilor topografice din Valea Jijiei întrucît nu mai avea fonduri disponibile, astfel că pepinierele nu s-au mai creat. La rîndul său, Inspectoratul Geniului Rural din Ținu-

⁵⁴ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 21/1939.

⁵⁵ Arh. St. Iași, fond Rezidența Ținut Prut, dosar 281/1939, f. 2.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 5.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 6—7, 11, 26.

tul Prut a hotărât să delege, pentru perioada septembrie-octombrie, nouă ingineri agronomi — câte unul la circa zece comune — care, cu concursul autorităților locale și a intelectualității satelor, să procedeze la culegerea datelor necesare întreprinderii operațiunilor de ameliorări funciare și să lămurească pe săteni asupra caracterului lucrărilor și, în special, asupra necesității comasării și obștilor de comasare⁶⁰. În fine, la 1 februarie 1940, Direcția Geniului Rural din Ministerul Agriculturii și Domeniilor a făcut un apel la Camerele de agricultură din întreaga țară pentru a lămuri pe agronomi să se angajeze la această lucrare⁶¹.

După centralizarea datelor preliminară, în toamna anului 1939, *Proiectul de lege pentru organizarea și finanțarea lucrărilor de îmbunătățiri funciare și comasarea proprietăților agricole* — care detalia în cele 31 de articole normele generale pentru executarea acestor operațiuni, fără a se referi în mod expres la Valea Jijiei — a fost luat în studiu de ministerele de resort și de instituțiile din județele interesate în lucrări⁶². La 20 februarie 1940, proiectul propus de Const. I. Ciulea a fost aprobat de Consiliul de Miniștri. Pe baza Jurnalului nr. 427, lucrările de îmbunătățiri funciare din bazinul hidrografic al riului Sitna, afluent al Jijiei, care cuprindea teritoriul a 15 comune din județul Botoșani și a trei comune din județul Dorohoi, au fost declarate „urgente și de utilitate publică”⁶³. Jurnalul statua că toți proprietarii agricoli, indiferent de întinderea exploatărilor lor, trebuiau cointeresați în executarea ansamblului de lucrări ce s-ar fi întreprins aici (art. IV). Aceștia urmau să fie grupați în obști de îmbunătățiri funciare, în conformitate cu prevederile art. 76 din *legea regimului apelor* și art. 27 din *legea pentru administrarea terenurilor degradate*⁶⁴.

La înfăptuirea planului s-a stabilit să participe Ministerul Apărării Naționale cu forța de muncă, Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor cu proiectele, iar ministerele agriculturii și de justiție să execute operațiile de cadastru funciar și de pregătire a cărții funciare (art. V)⁶⁵.

Comasarea urma să se execute cu concursul obștilor de îmbunătățiri funciare, prevăzute a se înființa la Botoșani, Todireni, Leorda și Sulița. În conformitate cu art. 76 din *legea regimului apelor*, aceste obști deveneau obligatorii în cazul lucrărilor de ameliorări funciare. Dacă ele nu se puteau constitui, Ministerul Agriculturii avea calitatea să numească din oficiu, cu avizul comisiei prevăzută la art. VI al Jurnalului Consiliului de Miniștri, Consiliul de administrație al obștilor, ca și celelalte organe menite să conducă spre realizarea scopului urmărit⁶⁶.

Încă din februarie 1940, înainte ca proiectul să fi fost aprobat de Consiliul de Miniștri, ministrul agriculturii, G. Ionescu-Sisești, conștient de faptul că mulți țărani vor manifesta rezistență față de obștile de comasare, a hotărât să organizeze pe spelele acestui departament o excursie la Dorolea-Năsăud, unde se executaseră comasări, la care să participe câte doi țărani și un intelectual din comunele Ducecea, Leorda, Căucoreni, Mânăstirea Doamnei, Răchiți și Nicșeni, județul Botoșani, Brăești, Văculești și Dimăchenei, județul Dorohoi. Indicația ministrului era să fie preferate la excursie personale cele mai neîncrezătoare în lucrările de pe Valea Sitnei⁶⁷.

⁶⁰ Arh. St. Iași, fond Prezidența Ținut Prut, dosar 281/1939, f. 3, 4, 10, 14.

⁶¹ Arh. St. Satu Mare, fond Camera agricolă jud. Satu Mare, dosar 13/1940, f. 17.

⁶² Arh. St. Iași, Fond Rezidența Ținut Prut, dosar 281/1939, f. 15—23, 43; Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939—1940, f. 8—16 și 20.

⁶³ Vezi „Monitorul oficial”, nr. 62 din 13. III. 1940, p. 1172—1173.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939—1940 f. 28.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 30.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 21; Idem, fond Prefectura jud. Dorohoi, dosar 92/1940, f. 23.

Țăranii și intelectualii care au vizitat Dorolea s-au transformat în susținători fervenți ai ideii de comasare⁶⁸, dar ei nu au putut manifesta vreo influență asupra masei de agricultori din acele sate. Poziția populației față de comasare continuă să rămână la fel de refractară, fapt ce l-a determinat pe Const. I. Ciulei să propună, în martie 1940, ca cele patru obști de îmbunătățiri funciare să fie constituite sub forma unui comitet de inițiativă, cu participarea autorităților agricole, a proprietarilor cu suprafețe mai întinse și a persoanelor care participaseră la excursia de la Dorolea⁶⁹.

La 9 martie 1940 a fost constituită la Botoșani, în componența stabilită prin Jurnalul din 20 februarie 1940, comisia de coordonare și îndrumare a lucrărilor de pe Valea Sitnei. În după amiaza aceleiași zile ea a studiat pe teren locul unde urmau să se execute lucrările de îndiguire. În afară de diguri, prin construirea cărora circa 20 de gospodării țărănești trebuiau evacuate, s-a stabilit a se săpa un canal de circa 40 km, de la Leorda pînă la confluența Sitnei cu Jijia, care să alimenteze prin derivație iazurile proiectate și să permită irigarea culturilor din vale, canalul din fundul văii urmînd să servească drept canal de drenaj. Cu acel prilej s-a examinat posibilitatea tehnică și financiară de a se instala mici turbine pentru producerea de energie electrică la toate iazurile⁷⁰. La 12 martie comisia a încredințat conducerea lucrărilor lui I. Andriescu-Cale⁷¹.

Din punct de vedere financiar, lucrările din bazinul secundar al văii Sitnei, care ocupa o întindere de circa 60 000 ha de pe teritoriul a 18 comune, nu reclamau o cheltuială mai mare de 12 000 000 lei⁷². Prin operațiile proiectate, vetrele de iazuri urmau să devină producătoare de pește, terenurile mlăștinoase, prin drenare, să fie transformate în pămînturi cultivabile și chiar irigabile, iar celelalte pămînturi, care intrau în zona canalelor principale de irigație și drenaj, să fie date în proprietatea obștilor de îmbunătățiri funciare⁷³.

Lucrările au început pe Valea Sitnei la 1 aprilie 1940, sub îndrumarea lui Ciulei, ca delegat al Serviciului de Îmbunătățiri funciare din M.A.D., pe teritoriul a 18 comune, cu participarea armatei⁷⁴. În aceeași lună, la 14 aprilie 1940, un comitet de inițiativă, sub președinția lui Ciulei, compus din delegații orașelor Botoșani, Dorohoi, Suceava și Pașcani ș.a., primarii comunelor rurale vecine acestora, directorii instituțiilor comunale din localitățile citate, conducătorii camerelor de agricultură, de comerț, ai Federațiilor Băncilor Populare, precum și mai mulți ingineri hidraulici, silvici și agronomi din județele Botoșani, Iași și Dorohoi, a hotărît să constituie o Regie proprie intercomunală pentru construirea și exploatarea unei uzine hidroelectrice la Bucecea⁷⁵.

Prin derivarea unei părți din apa Siretului pe Valea Sitnei, în dreptul tirgului Bucecea fundul canalului Siret s-ar fi aflat la 65 de metri deasupra Văii Corhana — un afluent al Sitnei. Construirea canalului Sitna — Siret ar fi asigurat o cădere de apă de la 60—62 m, cu un debit de 4—5 m/secundă⁷⁶. Pe această cale hidrocentrala Bucecea putea produce o energie de circa 2 000 H.P., adică să înlocuiască întreaga energie, în valoare de aproape 3 000 000 lei ce o consumau în 1939 uzinele electrice din Botoșani, Dorohoi și Bucecea pentru alimentarea cu electricitate a orașelor și a tuturor instalațiilor industriale din jurul

⁶⁸ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939—1940, f. 32 a.

⁶⁹ *Ibidem*, f. 30—31.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 32.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² *Idem*, fond Prefectura jud. Dorohoi, dosar 92/1940, f. 1 și 9.

⁷³ *Idem*, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939—1940, f. 30.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 30, 35 și 94; Const. I. Ciulei, *Organizarea și finanțarea lucrărilor de îmbunătățiri funciare din regiunea Jiției și a Bazeiului*, p. 4.

⁷⁵ Arh. St. Iași, fond Prefectura jud. Iași, dosar 184/1941, f. 109.

⁷⁶ Const. I. Ciulei, *op. cit.*, p. 4; Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939—1940, f. 32 și 54.

lor⁷⁷. Conform antecalculației din 1939—1940, instalațiile uzinei, inclusiv a liniilor de transport a energiei electrice, pusă sub tensiunea de 15 000 volți, în lungime totală de 140 km, ar fi costat 90 milioane lei⁷⁸. Mașinile necesare hidrocentralei urmau a fi importate din Germania⁷⁹.

La 5 iunie 1940, comitetul de inițiativă, împreună cu prefectul de Botoșani, directorul tehnic al Direcției Exploatărilor Comunale din Ministerul de Interne și cu un delegat din Direcția Tehnică a Ministerului Lucrărilor Publice și Comunicațiilor au dezbătut modalitățile de execuție a lucrărilor de pe Sitna și a hidrocentralei. S-a stabilit ca studiile asupra uzinei să fie întreprinse concomitent cu cele pentru construirea canalului de irigație de pe versantul drept al Sitnei care trebuia să meargă pînă la Hlipiceni, întrucît prin intermediul acestui canal urmau a fi alimentate cu apă din Siret mai multe iazuri producătoare de energie electrică și furnizoare de apă pentru irigarea întregii văi. Debitul Siretului, după căderea lui de la 63 metri pe Valea Corhanei, urma a fi îndrumat din dreptul Botoșanilor pe un canal lateral pînă la vărsarea Sitnei în Jijia pe lungimea de 50 km, trecînd și prin iazurile mai mari din această zonă. De aici el trebuia să urmeze albia Jijiei pînă la vărsarea în Prut pe distanța de 80—90 km⁸⁰. Pe considerentele de mai sus s-a stabilit în iunie 1940 ca atribuțiile Regiei intercomunale ce se va înființa pentru construcția și exploatarea uzinei să fie extinse și asupra canalului de irigație și a instalațiilor ce vor produce curent electric în regiune⁸¹.

După calculele revizuite în 1941, energia produsă de uzina de la Bucecea și de microcentralele de pe iazuri putea să înlocuiască întregul combustibil petrolier ce îl consumau uzinele electrice din Botoșani, Dorohoi, Suceava, Ițcani, Făl-ticeni, cu fabricile și morile din regiunile aferente, în valoare de 25 000 000 lei anual⁸². În același timp, instalațiile uzinei, inclusiv transporturile și conductele ce urmau să lege fabricile și morile din regiune cu hidrocentrala, nu costau, ținînd seama de deprecierea suferită de monedă, mai mult de 200 000 000 lei⁸³. Hidrocentrala ar fi produs curent electric la jumătate din prețul celui realizat prin arderea derivatelor petroliere; pe lîngă faptul că instalația ar fi fost amortizată în mai puțin de zece ani, costul redus al energiei ar fi înlesnit utilizarea ei în agricultură; cantitățile de combustibil ce ar fi trebuit să se consume de uzinele orașelor din regiune s-ar fi putut în viitor exporta⁸⁴.

În vara anului 1940, Regia intercomunală pentru construirea și exploatarea uzinei Bucecea, deși constituită, nu fusese încă aprobată de Ministerul de Interne⁸⁵, astfel că atît timp cît ea nu era legal recunoscută nu putea să întreprindă nici o lucrare practică. Nici în privința obștilor de îmbunătățiri funciare nu se înregistrase vreun progres evident. În martie 1940, Institutul Național al Cooperăției aprobase statutul-tip al acestora. La adresa ministrului agriculturii, G. Ionescu-Sisești, din aceeași lună către Rezidența Ținutului Prut prin care i se solia cursul concursul la crearea obștilor, Rezidența a răspuns prin intensificarea propagandei printre țărani, dar cele patru obști de îmbunătățiri funciare pro-

⁷⁷ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939—1940, f. 32 și 54.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 57.

⁸⁰ *Un plan de 15 ani pentru a pune în valoare terenurile inundabile, degradate și alunecătoare din țara noastră prin sindicatele și cooperativele proprietărilor interesați întocmit de Const. I. Ciulei, consilier agronom, delegatul Ministerului Agriculturii și Domeniilor cu pregătirea și îndrumarea acestor lucrări în regiunea Jijiei, Botoșani, 1940.*

⁸¹ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939—1940, f. 53.

⁸² Const. I. Ciulei, *op. cit.*, p. 4.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 4—5.

Pînă în august 1940, pe Valea Sitnei s-a executat un volum relativ mare de lucrări de hidroameliorațiuni. Astfel, din lungimea totală, de 72 km, a canalului Sitna s-au săpat 50 km, adîncindu-se și lărgindu-se albia acestui riu pentru a cuprinde și apa provenită din Siret; se escavaseră 180 000 m.c. din totalul de 577 000 m.c., sau o treime din lucrările înscrise în proiect pentru deservirea Siretului în Valea Sitnei în dreptul tîrgului Bucecea, executîndu-se un canal lung de 3,600 km, cu adîncimi între 4 și 9 m și cu lățimi între 3 și 9 m la bază și 20–30 m la suprafață; canalul Sitna-Corhana fusese realizat pe jumătate din lungimea prevăzută; se escavaseră 282 249 m.c. de pămînt din cei 466 295 m.c. ce trebuiau dislocați pentru 22 de baraje mari prevăzute a fi refăcute, completate și înălțate sau construite pe Sitna. În august 1940 un număr de 11 dintre ele erau terminate, la șapte se executaseră dislocări de pămînt în proporție de jumătate din cubajul lor, iar la restul lucrările nu fuseseră începute. Prin aceste lucrări se putea asigura drenarea terenurilor din zona mlăștinoasă Lunca, Bălușeni-Cucoreni și Cervicești, cu condiția ca pămîntul escavat să fi fost împrăștiat⁸⁸.

Evenimentele internaționale survenite în vara anului 1940 au determinat guvernul să ordone sistarea lucrărilor de hidroameliorații din nordul Moldovei⁸⁹. În aceeași lună, august 1940, după ce proiectul de îmbunătățiri funciare a fost depus la Direcția Apelor din Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor pentru a fi reanalizat și adaptat execuția lui la noile împrejurări⁹⁰, Direcția Geniului Rural din M.A.D. comunica Ministerului de Interne dorința de a continua și termina lucrările de pe Sitna cu mijloace locale. Se preconiza cu acel prilej ca operația să fie finanțată din fondurile Rezidenței Ținutului Prut, iar execuția să se asigure prin folosirea muncii de folos obștesc⁹¹.

În august 1940 a fost reluată propaganda pe tema obștilor de îmbunătățiri funciare ce trebuiau constituite la Leorda, Botoșani, Sulița și Todireni⁹². În județul Dorohoi acțiunea s-a bucurat de largul sprijin al prefectului, care a dispus a fi canalizate toate eforturile pentru traducerea în fapt a lucrărilor înscrise a fi executate în comunele Brăești, Văculești și Dimăcheni. Dar noile inițiative s-au lovit, ca și mai înainte, de rezistența localnicilor. Astfel, la 27 august 1940, cînd unul din inginerii trimiși de Serviciul evaluărilor cadastrale din Direcția Geniului Rural la Văculești a încercat să execute unele operații preliminare în legătură cu proiectul, circa o sută de femei l-au atacat, silindu-l să se retragă de pe teren⁹³.

Cum nici în județul Dorohoi și nici în județul Botoșani nu s-au putut constitui obștile de îmbunătățiri funciare, în cursul lunii octombrie 1940 activitatea pe Valea Sitnei s-a limitat la executarea de către inginerii topografi a lucrărilor de nivelment și la măsurătoarea pîrîiașelor ce urmau a fi drenate⁹⁴. La 16 noiembrie 1940 însă, inginerii cadastrului au fost atacați de locuitorii din satele Leorda și Dolina, comuna Leorda. A doua zi au fost aduși în comună șase jandarmi din Bucecea și Cucoreni. După numai o oră de la sosirea lor s-au adunat la primărie circa 400 de locuitori, în majoritate femei, înarmați cu ciomege, care,

⁸⁸ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939–1940, f. 30, 35, 94–97. De fapt, o parte însemnată din barajele de pe Sitna, între care amintim: Leorda, Cervicești, Răchiți, Siliștea-Leorda, Botoșani-Răchiți și Vasiliu au fost refăcute doar. Ciulei menționează că în vara anului 1940 se executaseră aici 600 000 m.c. de săpături, din totalul de 900 000 m.c. (Cf. Const. I. Ciulei, *op. cit.* p. 5; Arh. St. Iași, fond Federala Iași, dosar 7/1941, f. 105).

⁸⁹ Const. I. Ciulei, *op. cit.*, p. 5.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 5; Arh. St. Iași, fond Federala Iași, dosar 7/1941, f. 105.

⁹¹ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939–1940, f. 59.

⁹² Arh. St. Iași, fond Federala Iași, dosar 7/1941, f. 105.

⁹³ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Dorohoi, dosar 92/1940, f. 29, 38, 53–54.

⁹⁴ *Idem*, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939–1940, f. 69 și 77.

crezînd că inginerii geodezi urmăreau să le ia p m nturile în timp ce b rba ii lor se aflau concentra i, au declarat că se vor împotrivi prin toate mijloacele  i că dacă inginerii vor mai veni în comună „ i taie buc  i”⁹⁵.

După patru ore de discuții, starea de spirit a locuitorilor s-a mai temperat. S-a ajuns chiar la un compromis cu autoritățile, dar, c nd Const. I. Ciulei a ie it din localul primăriei, mulțimea s-a repezit asupra lui, lovindu-l. Scăpat gra ie j ndarmilor, Ciulei a fost silit să dea declarație scrisă că nu va mai veni în localitate. Toate aceste concesii nu au convins pe țărani, care au refuzat să se împrăstie. Pe acest considerent,  eful Legiunii Botoșani a cerut concursul diviziei de cavalerie, care a trimis două escadroane reușind să restabilească lini tea. Au fost are a i apoi cinci bărbați  i două femei, considerați capii revoltei⁹⁶.

Cu începere din anul 1941 proiectele privitoare la bazinul hidrografic al Jijiei au fost încadrate în planul decenal al Ministerului Lucrărilor Publice  i Comunicațiilor pentru a fi realizate în două etape. Prima dintre ele urmărea amenajarea albiilor Sitnei, Bahluietului, Bahluiului  i Jijiei în vederea drenării terenurilor ml stinoase. Serviciul Regional al Apelor din Iași spera să obțină, în noile împrejurări, concursul Ministerului Lucrărilor Publice  i Comunicațiilor, a C.F.R.-ului, a municipiului Iași și a comunelor riverane la finanțare lucrărilor prioritare ale acestei etape: de corectare  i amenajare a cursurilor piraielor Ni colina  i V m  soaia, pentru prevenirea inundațiilor unor cartiere din Iași, proiect estimat la 70—80 000 000 lei,  i de canalizare a Bahluiului de la confluen a cu Jijia p n  la Ia i, a cărei valoare s-ar fi ridicat la 24—30 000 000 lei⁹⁷. Etapa a doua avea în vedere construirea hidrocentralelor de la Bucecea  i Crive ti⁹⁸.

 n condițiile c nd atragerea țăranilor la finanțarea și executarea lucrărilor de ameliorări funciare e u e, *Comitetul de inițiativă pentru organizarea Regiei comerciale mixte Siret-Jijia-Prut* a încercat să angajeze instituțiile centrale, locale  i pe proprietarii rurali prin intervenția legală a statului. La 4 ianuarie 1941 Comitetul a dezbătut la Botoșani, în prezența unui număr mare de delega i ai diferitelor ministere, principalele probleme ale planului⁹⁹. S-a stabilit aici să se  ni ieze la Iași, *Regia mixtă cooperativă*, cu secții la Botoșani, Dorohoi, Săveni, Tg. Frumos  i Răducăneni. Scopul principal al Regiei consta în pregătirea  i îndrumarea lucrărilor de punere în valoare a celor peste 100 000 ha ml stinoase, inundabile, degradate, alunecătoare din bazinele hidrografice a Jijiei  i a Ba eu-lui. Ea trebuia să grupeze 135 de orașe  i comune din județele Botoșani, Dorohoi, Iași, F lcui  i Baia. Comitetul de inițiativă sconta pe participarea Ministerului Agriculturii  i Domeniilor  i a Ministerului Lucrărilor Publice  i Comunicațiilor nu numai la conducerea Regiei mixte cooperative, ci  i la finanțarea lucrărilor. Se preconiza, concomitent, înscrierea în bugetele ordinare ale orașelor și comu-

⁹⁵ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939—1940, f. 81.

⁹⁶ *Ibidem*, f. 81—82.

⁹⁷ Arh. St. Iași, fond Prefectura jud. Iași, dosar 184/1941, f. 79.

⁹⁸ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939—1940, f. 86  i 88.

⁹⁹ *Ibidem*, f. 88; Arh. St. Iași, fond Federala Iași, dosar 8/1940, f. 282. La sedin a de la Botoșani au fost invita i: secretarul general al Ministerului Lucrărilor Publice  i Comunicațiilor,  eful Serviciului Electrificare Rurală din același minister, directorul Direcției Geniului Rural  i  eful Serviciului  mbun   iri Funciare din M.A.D., directorul Direcției Explo  rilor Comunele din Ministerul de Interne, directorul Direcției Energiei din Ministerul Economiei Naționale, delegatul Direcției de Studii din Direcția Generală C.F.R., prefectii, primarii orașelor de reședință  i directorii întreprinderilor comunale din Iași, Botoșani, Roman, Dorohoi, Fălticeni  i Suceava, pre ed n ii Camerelor de comerț, ai Federa elor Băncilor Populare, ai Sindacatelor agricole  i directorii Camerelor agricole din orașele de mai sus, conducătorii fabricilor de zahăr din Roman, Ripiceni  i  ţcani  i ai altor fabrici din regiune.

nelor din regiune a unor sume destinate acestui scop. Cum pe această cale nu s-ar fi acoperit totuși costul lucrărilor, comitetul a propus gruparea obligatorie a proprietarilor agricoli în obști de îmbunătățiri funciare, pe baza statutului-tip al Institutului Național al Cooperăției. Sarcina fiecărui proprietar ar fi fost aceea de a achita în termen de 2—3 ani, în numerar sau în muncă, o parte socială de 500 lei pentru fiecare 2 ha sau fracțiune mai mare de 5 000 m.p. de teren ce ar fi posedat în raza de acțiune a unei obști. Proprietarii ale căror terenuri ar fi fost îmbunătățite urmau să contribuie, după terminarea lucrărilor de ameliorări, cu 20% din sporul de producție al acelor pământuri pe timp de zece ani, pentru recuperarea cheltuielilor făcute cu îmbunătățirea lor. Cei ce nu ar fi posedat pământuri pentru ameliorat, dar care s-ar fi înscris în obști, s-ar fi putut retrage după o perioadă de cinci ani din asociație, restituindu-li-se capitalul¹⁰⁰.

Cu prilejul ședinței din 4 ianuarie 1941 a fost redactat *Anteproiectul de lege pentru punerea în valoare a terenurilor mlăștinoase, inundabile, degradate și alunecătoare din regiunea Jijia-Bașeu*, compus din 11 articole, prin care se înscrisă extinderea prevederilor Jurnalului Consiliului de Miniștri nr. 427/1940 asupra întregului bazin hidrografic al Jijiei¹⁰¹. În cursul lunii ianuarie 1941, proiectul a fost difuzat la instituțiile interesate în lucrări: Ministerului Agriculturii și Domeniilor, Ministerului Lucrărilor Publice și Comunicațiilor, Ministerului de Finanțe, Ministerului de Interne, Ministerului Sănătății și Asistenței Sociale, Căminelor agricole și primăriilor din 125 de comune ale județelor Iași, Dorohoi, Baia, Botoșani și Fălciu, solicitându-se avizele acestora și ale proprietarilor agricoli din regiune și subscrierea de capital pentru executarea ameliorărilor funciare prin intermediul obștilor¹⁰².

În cursul lunii martie a reînceput o asiduă campanie pentru constituirea obștilor și pentru înscrierea locuitorilor din zona Jijiei și a Bașeului ca membri fondatori ai comitetului de inițiativă, care urmau să constituie Regia cooperativă Jijia-Bașeu, cu scop de a pregăti și înlesni finanțarea lucrărilor de îmbunătățiri funciare¹⁰³. Pretutindeni însă această propagandă a fost întâmpinată cu refuz. La Hirilău, Hlipiceni, Flămânzi, Cucurani, Gorbănești, Minăstirea Doamnei, Minăstireni, Simincea, Scorujeni și alte comune nu s-a înscris nici un locuitor, împotriva acestei acțiuni manifestându-se chiar și marii proprietari¹⁰⁴. În județul Botoșani, doar la Ungureni s-au înscris 15 locuitori, dar, din cauză că nu s-a realizat numărul minimum de 25, obștea nu s-a putut constitui legal¹⁰⁵.

De altfel, în martie 1941, prefectul de Botoșani cerea Ministerului de Interne să sisteze sau să amâne lucrările de pe Valea Jijiei, întrucât starea de spirit era potrivnică lor, locuitorii crezând că pe această cale se încerca deposdarea lor de pământ¹⁰⁶. La 24 martie 1941, însușindu-și opiniile locuitorilor comunelor Văculești, Brăești și Dimăcheni, prefectul de Dorohoi raporta că bugetele lor ordinare nu puteau acoperi nici măcar necesitățile locale și, cu atât mai puțin, să participe în mod obligatoriu, așa cum prevedea proiectul de lege, cu procente de 5—7% pe termen de cinci ani drept contribuție la formarea capitalului Regiei Mixte Cooperative Jijia-Bașeu. Punerea în aplicare a acestor dispoziții — declara

¹⁰⁰ Arh. St. Iași, fond Prefectura jud. Iași, dosar 184/1941, f. 109.

¹⁰¹ *Ibidem*, f. 101—104; Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Dorohoi, dosar 92/1940, f. 47—50.

¹⁰² Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939—1940, f. 106 și 108; Arh. St. Iași, fond Prefectura jud. Iași, dosar 184/1941, f. 105.

¹⁰³ Const. I. Ciulei, *op. cit.*, p. 6.

¹⁰⁴ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 224/1939—1940, f. 100, 115—157.

¹⁰⁵ *Ibidem*, f. 2—3 și 123.

¹⁰⁶ *Ibidem*, f. 2—3 și 123.

prefectul — ar produce astăzi, din cauza greutăților, o gravă agitație în spiritul locuitorilor din aceste comune, ce nu se poate preciza unde s-ar opri. Cazul de la Văculești, din 1940, — continua el — era un exemplu în acest sens. Mulți locuitori se tem grozav de comasare, care ar duce la o deposedare de pământurile pe care le-au îngrășat, le-au plantat cu pomi fructiferi și pe care și-au construit case și la mutarea pe alte loturi unde să ia de la început această muncă. Prefectul, declarându-se „absolut contra” acestor lucrări, propune ca cele trei comune din județul Dorohoi să nu fie considerate de drept și în mod obligatoriu membre ale regiei, cu sarcina de a investi 5—7% din fondurile bugetare, căci nu ar avea de unde plăti¹⁰⁷. Prefectura județului Iași, spre deosebire de cele ale județelor Botoșani și Dorohoi, și-a dat acordul deplin asupra grupării comunelor în obști¹⁰⁸, dar propaganda sa pe teren nu a avut efect.

Abandonarea lucrărilor de ameliorări funciare a complicat în unele localități situația. Astfel, din cauza digurilor construite numai pe o porțiune din lungimea proiectată, în cursul anului 1940 și în primăvara anului următor, la Scoposeni, județul Fălciu a fost acoperit cu apă întregul teren arabil din zona de șes și pășunea comunală¹⁰⁹. La Podu Iloaiei albia Bahluiului a fost parțial modificată, fără a se efectua, după întreruperea lucrărilor, izolarea completă a acesteia de Bahlui la punctul de confluență, fapt ce sporea pericolul inundațiilor prin revărsarea Bahluiului în Bahluiet și inundarea zonei de șes a comunei Podu Iloaiei, așa cum s-a întâmplat în zilele de 18—19 iunie 1941¹¹⁰. Administrația comunală a încercat să definitiveze în cursul anului 1941 această lucrare, înscriind chiar în bugetul său 240 000¹¹¹, dar suma era insuficientă pentru acest scop.

Situația creată prin nedefinitivarea lucrărilor de ameliorări funciare a obligat Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor să caute soluții cât mai grabnice pentru a preveni noi inundații. Astfel, în vara anului 1941, Direcția Apelor din acel minister a revizuit și definitivat studiile pentru canalizarea Bahluiului de la vărsarea lui în Jijia pînă la Iași. Conform acestora, trebuiau să se execute și o serie de lucrări pe teritoriile a 25 de sate din 15 comune ale județului Iași, pentru a se evita împotmolirea Bahluiului cu milul adus de afluenții lui¹¹².

În iulie 1941 și Comitetul de inițiativă a reluat studiile începute anterior¹¹³. Comitetul a încercat să angreneze în operația de ameliorări funciare, prin intermediul obștilor de îmbunătățiri, un număr de 52 de comune, adică toate localitățile din județul Iași situate în zonele Bahluiului, Jijiei și afluenților lor¹¹⁴. Atenția a fost concentrată acum asupra proiectului de drenare și de irigare a văii inferioare a Bahluiului. La 10 iulie 1941 au fost dezbătute la prefectura județului Iași, în prezența delegaților instituțiilor agricole locale, modalitățile de punere în valoare a terenurilor din acest teritoriu. S-a hotărât aici a se identifica în fiecare comună, de comisii special constituite, suprafețele ce urmau a fi îmbunătățite și proprietarii lor¹¹⁵. În etapa următoare trebuiau să se efectueze măsurătorile de nivelment și să se detalieze, cu concursul agronomilor locali și a celor trimiși de Ministerul Agriculturii, operațiile pe faze și tipuri de lucrări. Plata pentru aceste calcule urma a fi suportată, după natura lucrărilor, de Ministerul Agriculturii și Domeniilor și de Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor¹¹⁶.

¹⁰⁷ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Dorohoi, dosar 92/1940, f. 54—53 și 61.

¹⁰⁸ Arh. St. Iași, fond Prefectura jud. Iași, dosar 175/1941, f. 61—63.

¹⁰⁹ Arh. St. Huși, fond Prefectura jud. Fălciu, dosar 51/1935.

¹¹⁰ Arh. St. Iași, fond Prefectura jud. Iași, dosar 184/1941, f. 92 și 279.

¹¹¹ *Ibidem*, f. 93.

¹¹² Const. I. Ciuleț, *op. cit.*, p. 3.

¹¹³ *Ibidem*, p. 5.

¹¹⁴ Arh. St. Iași, fond Federala Iași, dosar 7/1941, f. 116 și 146.

¹¹⁵ *Ibidem*, f. 115.

¹¹⁶ *Ibidem*.

Operațiile de finanțare a ameliorărilor propriu-zise cădeau în sarcinile obștilor de îmbunătățiri funciare, care trebuiau constituite. Cum lipsa de capital în satele din județ era un fenomen general, s-a propus soluția contractării unui împrumut, prin Federala județeană a Băncilor Populare, de la Institutul Național al Cooperăției, care să fie amortizat prin aplicarea unei servituții asupra terenurilor ce vor fi fost îmbunătățite direct, sau a căror producție ar fi fost sporită direct de pe urma lucrărilor executate pe terenurile vecine. Potrivit acestei servituții, care ar fi fost înscrisă la Tribunal asupra terenurilor respective, proprietarii funciari rurali urmau a se angaja să achite obștii de îmbunătățiri funciare de care depindeau, timp de 15 ani pentru pământurile împădurite, 12 ani pentru cele ocupate cu eleșteiele de pește și 10 ani pentru celelalte terenuri, câte 25% din valoarea sporului de producție agricolă sau silvică pe care îl vor obține din acele pământuri. După expirarea termenelor de 10, 12 și 15 ani, cota de 25% ar fi fost redusă la 10%, pentru a se acoperi din ea cheltuielile de întreținere a lucrărilor executate ¹¹⁷.

Din cauza lipsei de fonduri și a refuzului Federației Iași de a aproba, pînă la constituirea legală a obștilor de îmbunătățiri funciare, creditul de 50 000 lei solicitat de Comitetul de inițiativă ¹¹⁸, în județul Iași nu s-au putut efectua în cursul anului 1941 nici măcar lucrările de depistare a terenurilor degradate. Abia în noiembrie 1942 prefectura a inițiat inventarierea pământurilor neproductive de pe teritoriul județului ¹¹⁹. La Botoșani și, mai ales, la Dorohoi, unde Federațiile Băncilor Populare au finanțat Comitetul ¹²⁰ și unde autoritățile comunale au promis un larg concurs în direcția constituirii obștilor de îmbunătățiri funciare ¹²¹, au putut fi continuate în 1941 operațiile începute în 1940.

Pe exercițiul financiar al anului 1942 Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor a alocat județului Botoșani suma de 44 milioane lei pentru refacerea iazurilor, a canalului Sitna și a podurilor de pe el, adică pentru continuarea lucrărilor de hidroameliorațiuni ce fuseseră abandonate. La rîndul ei, prefectura și-a înscris în planul de lucrări gospodărești al anilor 1942—1943, între altele, refacerea iazurilor existente și construirea de noi canale în vederea asanării pământurilor inundabile ¹²². Prefectura județului Iași a destinat, din subvenția specială de 19 200 000 lei alocată de Ministerul de Interne pentru diverse lucrări ce trebuiau întreprinse în anii 1942—1943, doar 500 000 lei pentru corectarea albiei pîrului Vămășoaia, din comuna Bucium ¹²³.

La 11 ianuarie 1942 s-a constituit prima obște de îmbunătățiri funciare, și singura de altfel, „Bahluețul“, cu sediul la Tîrgu Frumos, cuprinzînd zece comune din județele Iași, Baia și Roman, situate în regiunea superioară a Bahluețului ¹²⁴. Consiliul de conducere al obștei și-a propus un program de ameliorare complexă a întinderii de 25 000 ha degradate ce cădeau pe raza sa de acțiune. Prin intermediul lui Const. I. Ciulei, consiliul a intervenit în cîteva rînduri la Prefectura județului Iași, iar aceasta, la rîndul ei, la Ministerul Agriculturii și Domeniilor și la Ministerul de Interne, pentru a obține cinci tractoare cu ajutorul cărora să se execute desțelenirea pămîntului ¹²⁵. Niciuna din cereri nu a fost însă aprobată. În aceste condiții, încercînd să traducă pe teren pe raza sa de activitate proiectul de ameliorări funciare, cu mijloace proprii, fără concursul specialiștilor, activitatea

¹¹⁷ Arh. St. Iași, fond Federala Iași, dosar 7/1941, 115.

¹¹⁸ *Ibidem*, f. 116.

¹¹⁹ *Idem*, fond Prefectura jud. Iași, dosar 154/1942, f. 22.

¹²⁰ *Idem*, fond Federala Iași, dosar 7/1941, f. 148.

¹²¹ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Dorohoi, dosar 92/1940, f. 76—77.

¹²² *Idem*, fond Prefectura jud. Botoșani, dosar 111/1942.

¹²³ Arh. St. Iași, fond Prefectura jud. Iași, dosar 176/1941, f. 156; dosar 143/1942, f. 21.

¹²⁴ *Idem*, dosar 44/1942, f. 2; dosar 143/1942, f. 141; fond Federala Iași, dosar 12/1942, f. 15.

¹²⁵ *Idem*, fond Prefectura jud. Iași, dosar 143/1942, f. 148 și 172.

obștei „Bahluțul“ a reprezentat o experiență negativă¹²⁶ care a compromis ideea asocierii. Nici concursul dat de Inspectoratul Regional Iași al Institutului Național al Cooperăției, nici intensificarea propagandei în perioada următoare de către autoritățile județene și de societate nu au determinat ulterior constituirea de noi obști¹²⁷.

În cursul anului 1942 au fost continuate studiile privitoare la regularizarea albiilor riurilor Prut și Bahlui și a afluenților acestuia din urmă. Dacă proiectul privitor la rectificarea cursului Bahluiului nu necesita fonduri prea mari, în schimb planul de îndiguire a Prutului pe o mică porțiune, în dreptul satului Zaboloteni, era estimat la suma de 400 000 000 lei. Or, bugetul total al Direcțiunii Apelor din Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor, din fondurile cărui autorii proiectului sperau să realizeze finanțarea acestei lucrări, se ridica în acel an la numai 79 000 000 lei¹²⁸.

În condițiile cînd fondurile ministerelor interesate în operațiunile de hidroameliorațiuni nu puteau acoperi cheltuielile de execuție, un grup, format din cei mai fervenți adepți ai proiectului, au hotărît, la 15 august 1942, să constituie *Societatea de Studii și Propagandă pentru planul de 5 ani al Îmbunătățirilor Funciare Jijia-Bașeu*, cu sediul la Iași¹²⁹. Scopurile declarate ale societății erau de a continua lucrările începute în anul 1940, de a ameliora o suprafață de aproape 500 000 ha, care ar fi contribuit la îmbunătățirea traiului a circa 100 000 de familii țărănești cu cîte 5—6 membri și de a executa din punct de vedere tehnic uzinele de la Bucecea și Crivești¹³⁰.

În decembrie 1942, Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor a instituit o comisie, sub președinția inspectorului general I. Andriescu-Cale, care, studiind la începutul anului următor situația pe teren, a ajuns la concluzia că lucrările proiectate nu puteau fi executate numai cu mijloacele statului¹³¹. Pe de altă parte, pînă în primăvara anului următor, societatea reușise să atragă doar 105 membri cotizanți, printre ei: mari proprietari, ingineri, juriști, profesori, medici. Din coatele-părți de cîte o mie de lei vărsate de către aceștia, precum și din sumele mai mari depuse de cîteva Camere de agricultură. Federale ale Băncilor Populare, sindicate, cooperative agricole și viticole s-au creat burse de cîte 5 000 și 10 000 lei pentru întreținerea elevilor la cursurile de agenți funciari organizate de Camera de agricultură a județului Iași, cu începere de la 1 aprilie 1943, care au pregătit un număr de 12, din totalul de 120 de operatori necesari lucrărilor din regiunea Siret-Jijia-Prut și s-a achiziționat inventarul necesar instruirii elevilor¹³².

La 23 mai 1943, consiliul *Societății de Studii și propagandă pentru planul de 5 ani al Îmbunătățirilor Funciare Jijia-Bașeu* a votat transformarea acesteia în-

¹²⁶ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Dorohoi, dosar 92/1940, f. 168.

¹²⁷ *Ibidem*, f. 104.

¹²⁸ Arh. St. Iași, fond Prefectura jud. Iași, dosar 32/1942, f. 873; dosar 143/1942, f. 60 și 254. Prin îndiguirea Prutului la Zaboloteni problema inundațiilor nu s-ar fi rezolvat pentru toate comunele județului Iași situate pe malul drept al acestui riu. Pentru soluționarea ei se impuneau îndiguiri și în satele Prisăcani și Măcărești.

¹²⁹ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura județului Dorohoi, dosar 92/1940, f. 167. Președintele societății era dr. I. Tănăsescu, iar Const. I. Ciulei a îndeplinit funcția de secretar.

¹³⁰ *Ibidem*, f. 92; Const. I. Ciulei, *Îmbunătățirile funciare din regiunea Jijiei și a Bașeuului. Un plan pentru pregătirea și executarea lor. Anexă actul constitutiv al Societății Jijia-Bașeu*, Iași, Arh. D. Gheorghiu, p. 4 și urm.

¹³¹ Arh. St. Iași, fond Prefectura jud. Iași, dosar 45/1943, f. 160.

¹³² La aceste cursuri au predat: profesorii Haralambie Vasiliu, N. Florov, C. Oescu, inginerul I. Andriescu-Cale, consilierul agricol Const. I. Ciulei. Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Dorohoi, dosar 92/1940, f. 99 și 168; Const. I. Ciulei, *Societatea de întreprinderi tehnice Jijia-Bașeu. Programul ei de activitate în domeniul îmbunătățirilor funciare și al unor lucrări tehnice cu caracter local*, Botoșani, Tip. „Munca“, p. 17.

tr-o societate anonimă pe acțiuni. *Proiectul Societății de studii și întreprinderi tehnice* — cum era ea intitulată — prevedea ca noua societate să aibă un capital inițial de 50 000 000 lei. Aceasta își propunea să organizeze lucrările de ameliorări funciare în regiunea Siret-Jijia-Prut, să construiască hidrocentralele de la Bucecea și Crivești și canalele navigabile Bahlui-Jijia și Prutul între Drinceni și Ștefănești¹³³.

Comparativ cu proiectele din anii anteriori, acesta este mai amplu numai în privința caracterului lucrărilor. Suprafața terenurilor ce trebuiau drenate, irigate și consolidate în regiune era de 300 000 ha. Construirea barajului de la Hîntești pe Siret și a unui canal lung de 3,500 km pînă la punctul de cădere de la 62 metri a debitului de 5 m.c. de apă/secundă ar fi asigurat condiții pentru realizarea hidrocentralei de la Bucecea. Barajul de pe Siret de la Heleșteni și construirea canalului de derivație de 6,300 km, cu un tunel, ar fi dat o cădere a unui debit de apă de 20 m.c./secundă de la 84 metri pentru viitoarea uzină de la Crivești. Ambele hidrocentrale puteau produce anual 25 000 000 kilowați. Din această energie urma a se asigura curentul electric necesar luminării orașelor Cernăuți, Rădăuți, Siret, Suceava, Dorohoi, Roman, Pașcani, Fălțiceni și Tîrgu Frumos, funcționării fabricilor și morilor din regiune și căii ferate Cernăuți-Roman, ce urma a fi electrificată.

Societatea de studii și întreprinderi tehnice își propunea, în același timp, să construiască în regiune căile ferate Botoșani-Todireni și Botoșani-Hîrlău și să electrifice porțiunile de căi ferate Verești-Todireni și Dorohoi-Botoșani-Hîrlău-Podu Iloaiei.

În spațiul dintre Siret și Prut urmau să se amenajeze zece vetre de iazuri, cu 1 300 ha, ale căror diguri fuseseră reconstruite sau înălțate în anul 1940, pentru a se produce energie electrică și pește. Apele Sitnei și Bahluiului trebuiau să servească la irigație. Lărgirea și adîncirea Pîrului Negru și a Bahluietului pe porțiunea Crivești-Podu Iloaiei și, în continuare, a Bahluiului pînă la vărsarea Jijiei în Prut ar fi asigurat navigabilitatea acestor ape între Tîrgu Frumos și Scoposeni, pe o lungime de circa o sută de kilometri. Executarea lucrărilor de ameliorări funciare și, mai ales, amenajarea Bășului în conformitate cu noul proiect impunea adîncirea Prutului cu un metru pe porțiunea de la Tîgănași la vale pentru a se crea astfel scurgerea Bășului prin Jijia în Prut. Se preconiza, concomitent, dragarea Prutului între Drinceni și Ștefănești spre a deveni navigabil.

Societatea urma să amenajeze 4—5 bazine de înmagazinare a apei pe unii din afluenții Siretului și Sucevei pentru a asigura un debit constant celor două uzine și navigației pe Prut. Totodată, se creau condiții pentru irigarea a 25 000 ha din luncile Sitnei, Bahluiului și Jijiei, ceea ce ar fi permis și drenarea a peste 50 000 ha mlăștinoase sau des inundabile¹³⁴.

La calculul de 15 000 lei/hectarul, lucrarea ar fi costat 3 miliarde lei, sumă din care un miliard s-ar fi amortizat chiar de la începutul execuției ei. Fondurile necesare urmau a fi acoperite din împrumuturi contractate pe termene lungi. La executia lucrărilor se preconiza să fie angajate căile ferate, Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor și Ministerul Agriculturii și Domeniilor. Unele dintre ele trebuiau realizate în antrepriză de către stat, județe, comune și de cele 52 de obști de îmbunătățiri funciare ce trebuiau create¹³⁵.

¹³³ Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Dorohoi, dosar 92/1940, f. 164, 167—168.

¹³⁴ *Ibidem*, f. 171—173.

¹³⁵ *Ibidem*, f. 171—173; Const. I. Ciulei, *op. cit.*, p. 7—16. În prima etapă, societatea și-a propus să angajeze 4 ingineri agronomi, 2 ingineri silvici, 2 ingineri hidraulici, 2 ingineri constructori, 2 ingineri cadastrali, 2 geologi, cu ajutorul cărora să pregătească, într-un termen de trei luni cel puțin 60 de operatori funciari. Societatea intenționa să deschidă încă două școli pentru pregătirea operatorilor funciari, la Cernăuți și la Botoșani, dar acest plan nu a putut fi îndeplinit.

Societatea de studii și întreprinderi tehnice a fost legal constituită la 17 iunie 1943¹³⁶. Deși la adunarea din 23 mai același an, consiliul a votat, o dată cu transformarea societății, și proiectul privitor la ameliorarea funciară a unei zone de circa 500 000 ha, două zile mai târziu, Const. I. Ciulei a publicat un *Prospect*, în care erau expuse datele unui plan revizuit de el în vara anului 1942 și în care el includea o întindere totală de 850 000 ha, adică întreaga regiune superioară a Siretului și a Prutului¹³⁷.

Problema capitală a proiectului rămânea finanțarea lui. De aceea, președintele *Societății de studii și întreprinderi tehnice*, dr. I. Tănăsescu a lansat, la 1 iunie 1943, o *Chemare* către liberii profesioniști, funcționarii publici și privați și către toți fruntașii vieții agricole și economice din regiunea Siret-Jijia-Prut pentru a subscrie capital la noua societate¹³⁸. Deși consiliul *Societății de studii și întreprinderi tehnice* a primit asigurări din partea conducerii unor instituții că va beneficia de sprijinul lor, acesta a fost modest, neputând să acopere decât o parte neînsemnată din necesarul de 100 000 000 lei cu care se preconiza să se înceapă lucrările. Unele Camere de comerț și industrie, Federale de Bănci Populare județene și cîteva moșieri, funcționari și industriași din regiune au subscris cîte una pînă la cîteva zeci de părți sociale. *Chemarea* nu a găsit însă ecou în rîndul comunelor rurale și a masei de țărani. În județul Iași, de pildă, numai comuna Fîntînele a subscris 5 acțiuni a cîte o mie de lei¹³⁹. Restul comunelor și locuitorilor au refuzat să devină asociate la acest proiect¹⁴⁰.

În vara anului 1943, Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor a instituit o nouă comisie tehnică, compusă din P. Georgescu, funcționar superior, inginer Dorin Pavel, profesor la Institutul Politehnic din București, și inginer Cristea Mateescu, autorul proiectului hidrocentralei Bucecea, care s-a deplasat la 18 iunie 1943 pe teren pentru a studia modalitatea de execuție a proiectului¹⁴¹. Comisia a propus ca statul să ia asupra sa sarcina amenajării Prutului și Bahluiului în vederea transformării lor în riuri navigabile și a construcției hidrocentralelor de la Bucecea și Crivești, care trebuiau realizate cu concursul Institutului italo-român de lucrări hidraulice, aflat atunci în curs de organizare la București, *Societatea de studii și întreprinderi tehnice* urmînd să execute lucrările de îmbunătățiri funciare și de construcție a căilor ferate din regiunea superioară a Prutului și Siretului¹⁴².

Singurele știri de care dispunem cu privire la activitatea întreprinsă de inițiatorii proiectului de hidroameliorațiuni și de instituțiile din județele din nordul Moldovei în a doua jumătate a anului 1943 se referă la inventarierea pămînturilor din regiune ce urmau a fi drenate, irigate sau plantate și la propaganda întreprinsă în județul Dorohoi pentru atragera țăranilor în obștile de îmbunătățiri funciare¹⁴³.

Evenimentele cu caracter militar de pe frontul antisovietic de la începutul anului 1944 au determinat consiliul de administrație al *Societății de studii și întreprinderi tehnice* Jijia-Bazeul să hotărască, la 5 februarie 1944, suspendarea studiilor și propagandei pentru îmbunătățiri funciare în nordul Moldovei. S-a stabilit, totuși, să se continue, în măsura posibilităților, lucrările începute sau

¹³⁶ Const. I. Ciulei, *op. cit.*, p. 21.

¹³⁷ Arh. St. Iași, fond Prefectura jud. Iași, dosar 45/1943, f. 160.

¹³⁸ *Ibidem*, f. 179.

¹³⁹ *Ibidem*, f. 175 și 183.

¹⁴⁰ *Ibidem*, f. 157, 161—162, 175, 185, 187.

¹⁴¹ *Ibidem*, f. 224.

¹⁴² Comisia ministerială a ajuns la această concluzie după ce a cercetat la fața locului, timp de circa două luni, zonele unde urmau să se execute principalele lucrări de îmbunătățiri funciare (Vezi Const. I. Ciulei, *op. cit.*, p. 2).

¹⁴³ Vezi Arh. St. Botoșani, fond Prefectura jud. Dorohoi, dosar 92/1940, f. 174 și 177.

pregătite pentru ameliorarea islazurilor comunale din vecinătatea orașului Iași și din regiunea Tirgului Frumos, pentru care erau prevăzute, de altfel, fondurile necesare în bugetele pășunilor respective. Societatea a încredințat îndrumarea acestor lucrări unui comitet alcătuit dintr-un inginer agronom, unul silvic, directorul școlii de arte și meserii din Iași. Const. I. Ciulei a fost delegat să îndrume și să organizeze lucrări de hidroameliorații în regiunea superioară a Argeșului. Intenția măturisită a conducerii *Societății de studii și întreprinderi tehnice* a fost aceea de a-și relua activitatea de îndată ce improjurările i-ar fi permis¹⁴⁴, dar odată cu această hotărâre proiectele de îmbunătățiri funciare din nordul Moldovei au fost abandonate.

În concluzie, în bazinul hidrografic al Jijiei, care cuprindea o suprafață de peste 500 000 ha, circa o cincime era formată din pământuri mlăștinoase, inundabile și degradate. În evul mediu acțiunile de ameliorări funciare din această regiune s-au concretizat în construirea a numeroase iazuri care caplau apele dintr-o anumită zonă și drenau terenul ei. Interesul pentru îmbunătățirea pământului și sporirea suprafețelor cultivabile pe Valea Jijiei a crescut în cursul secolului al XIX-lea, când s-au efectuat lucrări mai complexe în această direcție.

În veacul nostru, proiectele privitoare la spațiul dintre Siret și Prut din nordul Moldovei urmăreau în principal regularizarea cursurilor de apă pentru a transforma Prutul în riu navigabil și pe porțiunea din amonte de Drinceni. Legat de acest plan, după primul război mondial au fost întocmite studiile lui I. Andriescu-Cale. Vreme de mai mulți ani ele nu au găsit niciun sprijin la factorii de specialitate. Abia după promulgarea legii pentru organizarea și încurajarea agriculturii din 1937 proiectele sale au fost supuse dezbatelor Ministerului Agriculturii și Domeniilor și, ulterior, Consiliului de Miniștri, aprobându-se traducerea lor în fapt.

Lucrările de hidroameliorațiuni au început în primăvara anului 1940. Prin execuția lor se urmăreau regularizarea cursurilor de ape, drenarea și irigarea pământurilor și plantarea terenurilor degradate din bazinul hidrografic al Jijiei. Până în vara anului 1940, când s-a ordonat sistarea lor, au fost supraînălțate barajele unor diguri și s-a săpat o porțiune din canalul Sitna-Siret.

În perioada următoare, până la abandonarea completă a planului, în februarie 1944, coordonatorul lucrărilor, Const. I. Ciulei, a încercat să obțină, atât din partea instituțiilor statului, cât și din partea proprietarilor agricoli sprijin financiar în vederea continuării lucrărilor de îmbunătățiri funciare. După numeroase acțiuni, s-a reușit să se creeze, la 15 august 1942, *Societatea de Studii și Propagandă pentru planul de 5 ani al Îmbunătățirilor Funciare Jijia-Bazeul*, ai căror membri fondatori au reușit să acopere însă numai o parte neînsemnată din capitalul necesar. În mai 1943 aceasta a fost transformată în *Societatea de studii și întreprinderi tehnice*.

Extinderea proiectului asupra întregii regiuni superioare a Siretului și a Prutului făcea din acesta cel mai amplu și cel mai complex plan de ameliorări funciare din câte se preconizaseră până atunci în România. Deși proiectul s-a bucurat de un larg concurs din partea ministerelor de resort și a majorității instituțiilor județene interesate în executarea lui, el nu a putut fi înfăptuit din cauza insuficienței mijloacelor financiare. Evenimentele cu caracter militar de la începutul anului 1944 au determinat desființarea societății și abandonarea lucrărilor.

¹⁴⁴ Arh. St. Iași, fond Prefectura jud. Iași, dosar 96/1944, f. 95.

AMÉLIORATIONS FONCIÈRES DANS LE BASSIN HYDROGRAPHIQUE DE LA RIVIÈRE JIȚIA. LE PROJET DE 1938 ET SON APPLICATION

RÉSUMÉ

Le bassin hydrographique de la rivière Jijia s'étend sur une surface de plus de 500 000 hectares, qui fait partie des actuels départements de Botoșani et Iassy. Plus de 20% de cette superficie était constituée de terrains inondables, marécageux, dégradés, abrupts, qui ne pouvaient être cultivés. C'est pourquoi la situation économique de la population de cette région était des plus mauvaises.

Dans la vallée de la Jijia, le climat était celui de la steppe. La moyenne des précipitations atmosphériques, sous formes de neige et de pluies, était de 450 mm par an, chiffre de 50% plus réduit que celui des précipitations atmosphériques enregistrées dans la vallée voisine qui est celle du Sereth supérieur. Cette petite quantité d'eau n'était pas également répartie au cours des quatre saisons. Souvent ont été enregistrées de grandes différences d'une année à l'autre.

Au moyen âge, les améliorations foncières faites dans cette région ont consisté en l'aménagement de nombreux étangs où étaient captées les eaux d'une zone pour drainer le sol. Au cours du XIXe siècle, l'intérêt pour améliorer la terre s'est accru, afin d'augmenter la superficie cultivable de la vallée de la Jijia ; des travaux plus importants ont été alors effectués.

Au XXe siècle, les projets concernant la région du nord de la Moldavie comprise entre le Sereth et le Pruth ont eu pour objet principal de régulariser les cours d'eau pour que le Pruth devienne navigable. En liaison avec ce plan, après la première guerre mondiale, ont été entreprises des études par l'ingénieur J. Andreescu-Cale. Pendant plus d'une décennie, on ne leur accorda pas l'attention qui leur était due. Ce n'est qu'après l'entrée en vigueur de la loi du 22 mars 1937 ayant pour objet „d'organiser et d'encourager" l'agriculture, que les projets d'Andreescu-Cale ont été présentés au Ministère de l'Agriculture et ensuite au Conseil des Ministres qui les ont approuvés et ont décidé leur mise en application.

Les travaux d'amélioration hydrologique ont commencé en 1940, au printemps. Le but poursuivi était de régulariser les cours d'eau, de drainer et d'irriguer les terres et de planter les terrains dégradés du bassin de la Jijia. Ces travaux ont été suspendus quelques mois plus tard, pendant l'été de 1940. Jusqu'alors avaient été surélevés les barrages de quelques étangs et creusée une portion du canal Sitna-Sereth.

Au début de 1941, les projets concernant le bassin hydrographique de la Jijia ont été insérés dans le plan décennal du Ministère des Travaux publics et des Communications pour être réalisés en deux étapes. Pendant la première étape devait être aménagé le lit des rivières Sitna, Bahluețul, Bahlui et Jijia, afin de drainer les terrains marécageux. Pour la seconde étape était prévue la construction des hydrocentrales électriques de Bucecea et Crivești.

La réalisation de ces projets dépendait des fonds qui devaient être fournis par les associations d'améliorations foncières. La propagande pour obtenir l'adhésion des paysans à ces associations n'a pas abouti à un résultat satisfaisant. Dans ces conditions, Constantin I. Ciulei, qui avait la mission de coordonner les travaux, fit appel à l'aide financière de l'Etat, par l'intermédiaire des institutions qui avaient intérêt à ce que les améliorations foncières dans cette zone soient effectuées. Ciulei fit aussi appel à l'Etat pour contraindre les agriculteurs de la région à contribuer aux dépenses nécessaires à la réalisation du plan. Finalement fut créée, le 15 août 1942, la Société d'études et de propagande pour le plan quinquennal d'améliorations foncières de Jijia-Bașeu. Les membres de cette société ne réussirent à procurer qu'une partie insignifiante des fonds indispensables. Les événements militaires du début de 1944 eurent pour conséquence la dissolution de la société. Les travaux entrepris furent alors abandonnés.

PROPAGANDA NAZISTĂ ÎN DIRECTIVELE LUI GOEBBELS DIN PERIOADA RĂZBOIULUI ANTISOVIETIC

DE

J. BENDITER

În însemnările sale despre unii dintre conducătorii naziști, fostul ministru de finanțe al celui de al treilea Reich, Schwerin von Krosigk, aprecia că perioada cea mai interesantă din activitatea lui Goebbels, ministrul propagandei, a fost cea desfășurată în anii celui de al doilea război mondial. Atunci — cum arăta acesta — „arta sa de a propaga jumătăți de adevăruri sau de a falsifica adevărul a atins apogeul”. Una din cauzele succeselor repurtate de șeful propagandei germane — după părerea lui von Krosigk — s-ar datora faptului că în explicațiile date unor evenimente exista întotdeauna și „ceva adevărat” (war immer etwas wahres)¹.

Folosind informațiile oferite de protocoalele conferințelor secrete² care aveau loc aproape în fiecare zi cu reprezentanții tuturor compartimentelor de propagandă și unde Goebbels a fost silit să spună uneori adevăruri pe jumătate și alteori în întregime, însemnările sale zilnice³, cele ale secretarului său⁴ ca și alte surse, ne propunem în cele ce urmează să desprindem unele aspecte ale situației Germaniei în anii războiului dus în răsărit. Informațiile oferite de sursele citate, prilejuiesc cunoașterea unor realități nu numai din perioada când armatele germane au pierdut inițiativa pe frontul de răsărit, ci și din cea când ele au reputat victorii și au produs mari pierderi armatelor sovietice.

O săptămână după 22 iunie 1941, întreaga lume a fost încunostiințată de presa și posturile de radio germane că U.R.S.S. și armatele ei au suferit o înfrângere totală. În cea de a paisprezecea zi a războiului, Hitler anunța pe unii dintre generali că forțele germane au reușit să zdrobească tancurile și avioanele sovietice în așa măsură încât — cum spunea el — guvernul sovietic nu va mai fi în stare să le înlocuiască⁵.

¹ Lutz Graf Schwerin von Krosigk, *Es geschah in Deutschland*, 1951, Reinwunderliche Verlag Hermann Leiva, Tübingen und Stuttgart, p. 233.

² *Wollt ihr den totalen Krieg? Die geheime Goebbels Konferenzen 1939—1943*, hrsg. und ausgewählt von W. A. Boelche, 1967, Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart.

³ *Goebbels Tagebücher*, hrsg. von L. Lochner, 1948, Atlantis Verlag, Zürich.

⁴ *Von Oven, Jurnal, Mit Goebbels bis zu Ende*, Buenos-Aires, Dürer Verlag, 1949, vol. I—II.

⁵ P. de Mendelsohn, *Die Nürnberger Dokumente, Studien zur deutschen Kriegspolitik, 1937—1945*, W. Krüger Verlag, Hamburg, 1947, p. 367.

În condițiile în care o parte din măsurile economice și politice în vederea asigurării deplinei reușite a războiului fulger, fuseseră luate încă înainte de izbucnirea acestuia sarcinile care reveneau propagandei germane — după părerea curcilor naziste — aveau să fie realizate cu ușurință. Pentru început ea trebuia să convingă opinia publică germană și internațională că cel de al treilea Reich ducea în rășărit un război preventiv și să intensifice la maximum campania antisemită. În mod special, ea trebuia să acționeze în vederea asigurării condițiilor de aplicare a măsurilor economice; era vorba de aplicarea planului „Oldenburg” elaborat în urma conferinței din 29 aprilie 1941⁶, prin care se constituia secția economică a planului Barbarossa. Instrucțiunile speciale elaborate la 1 iunie 1941 pentru „Führerul regional al agriculturii” prevedeau asigurarea aprovizionării pentru mai mulți ani a armatei și a populației germane⁷.

Măsurile pentru impunerea „ordinii și liniștii” pe teritoriile ocupate din rășărit au fost luate încă în mai 1941⁸ și adoptate la conferința care a avut loc la cartierul general al lui Hitler la 16 iulie 1941⁹.

Propaganda germană condusă de Goebbels trebuie deci să-și îndrepte activitatea în trei direcții: să pregătească „condițiile psihologice” și „direcția morală” a poporului german pentru stăpânirea teritoriului și a bogățiilor sovietice; să contribuie la schimbarea regimului și, în sfârșit, să întrețină o atmosferă de entuziasm în jurul hotărârii fűhrerului de a distruge fulger statul sovietic și popoarele sale, preamărind forța de neînvins al Wehrmachtului.

Animate de un optimism greu de stăpinit după euforia primelor victorii, presa, radioul și cinematografia germană subliniau cu fiecare ocazie rolul fűhrerului, care în timp de pace ca și în timp de război ar fi dus Germania din victorie în victorie. Analiza făcută de generalul Halder, în ședința O.K.W. din 23 iulie¹⁰, în prezența lui Hitler, a situației de pe frontul de rășărit marchează modificarea unor aprecieri precedente pornite de la conducerea militară și politică germană. Din cele spuse de Halder reieșea că la numai patru săptămîni de la izbucnirea războiului, frontul se lărgise în mod considerabil, ceea ce impunea — după părerea generalului — efectuarea unor regroupări ale trupelor. Situația armatelor din grupul „nord” nu era din cele mai bune. Halder preciza că în ceea ce privește distrugerea totală a armatelor sovietice, nici nu putea fi vorba de așa ceva, dat fiind că „forțele militare sovietice au crescut în mod cu totul neașteptat”. În unele sectoare — continua el — trupele germane se aflau la „strîmtoare”, iar în zonele ocupate pînă atunci „domnește neliniștea, au loc sabotaje, acțiuni de guerilă, mici lupte în coastele armatelor germane”.

Apariția unor puternice forțe sovietice, îndeosebi pe frontul din centru, în fața Moscovei și înrăutățirea situației aprovizionării au determinat unele schimbări în strategia hitleristă și o serie de noi măsuri înscrise în Directiva Nr. 34 din 30 iulie 1941¹¹.

Rezistența îndărită a trupelor sovietice în fața Moscovei — spunea Goebbels la conferința secretă din 2 august 1941 — preocupă opinia publică germană și pe cea internațională, care se întrebau de unde provin rezervele militare ale sovieticilor. De această preocupare — după părerea lui — se făceau vinovate și comunicatele militare care în ultimele zile, anunțau lapidar că „Stalin aruncă ultimile sale rezerve în luptă”. Criticînd acest fel de a face propagandă, Goebbels arăta că „nici nu poate fi vorba că sovieticii au ajuns la capătul rezervelor lor umane”. Rusia sovietică — preciza el — „are 190 de milioane de locuitori și oricînd ea

⁶ *Procès des grands criminels de guerre devant le Tribunal militaire international*, tome IX, edité à Nürenberg, Allemagne, 1947, p. 24.

⁷ *Ibidem*, p. 677.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Procès des grands criminels*, tome V, p. 328.

¹⁰ P. de Mendelsohn, *op. cit.*, p. 374.

¹¹ Trevor-Roper, *Hitler. Directives de guerre*, Arthoud, 1965, Paris, p. 117—119.

este în stare să aibă o armată de 12 milioane de soldați". Oricînd, regimul sovietic — continua el — putea să mobilizeze noi forțe pentru necesitățile frontului¹². De altfel, la conferința din 12 iulie, Goebbels mărturisise colaboratorilor săi despre oboseala ostașilor germani ca și despre dezavantajele care decurgeau din cauza imensității teritoriului sovietic. La sfîrșitul aceleiași luni el observa, în același cadru, că „îndîrjirea luptelor din Rusia nu îndreptăța un optimism de circumstanță”. În consecință, el considera că ar fi bine ca presa să evite pe cît posibil a prezenta războiul din răsărit în primul rînd ca un război de scurtă durată.

Întărirea rezistenței sovietice care a produs primele împotmoliri ale planificării războiului în răsărit¹³ a obligat pe Goebbels să aibă o întrevvedere cu Hitler la sfîrșitul lunii august, cu care ocazie Hitler i-a făcut unele confidențe nu numai în calitatea celui dintîi ministru al propagandei, cît mai ales drept un semn de deosebită încredere. Hitler i-a mărturisit că germanii au subapreciat puterea de ofensivă și gradul de înzestrare a armatelor sovietice.

Din această cauză la începutul lunii august — spunea el — „ne-am găsit în fața unei grele crize”. Hitler îi spunea că dacă ar fi știut mai precis gradul de înzestrare și puterea de rezistență a armatelor rusești, poate hotărîrea de a ataca U.R.S.S. ar fi fost îngreunată¹⁴.

După întrevederea cu Hitler, Goebbels considera că una dintre principalele obligații ale propagandei ar fi aceea de a explica maselor cauzele întăririi rezistenței sovietice. Ceea ce era de ajuns de greu pentru că dacă presa și radioul ar fi prezentat armatele sovietice drept o forță greu de învins, cum mai putea fi justificat mult trîmbișatul război fulger? Dacă se minimalizau forțele armate sovietice atunci care erau meritele Wehrmachtului în fața unui adversar slab? Deocamdată Goebbels a interzis orice fel de comentarii sau publicarea oricăror știri în legătură cu rezistența trupelor sovietice ca și orice fel de speculații în legătură cu data probabilă a ocupării Moscovei¹⁵. Cel mult din cînd în cînd puterea de luptă a trupelor sovietice, putea fi prezentată ca „iluzorie”, iar apărarea lor drept „forțată”¹⁶.

Expunerea făcută de generalul Fritzsche, la invitația lui Goebbels, în fața unui cerc restrîns de ziaristi, despre situația de pe frontul de răsărit, avea în vedere să-i înarmeze pe aceștia mai bine pentru a înțelege noile măsuri militare și politice preconizate de O.K.W. în studiul¹⁷ prezentat lui Hitler și care sublinia că pentru Reichul nazist începuse o perioadă plină de dificultăți. Între altele, generalul Fritzsche își exprima atunci „nedumerirea” în legătură cu faptul că deși armatele sovietice suferiseră uriașe pierderi umane și materiale, încă la începutul războiului, ele „aveau o putere de luptă de-a dreptul uimitoare”¹⁸. În același timp, el considera că ar fi greu dacă nu chiar imposibil de a aprecia rezervele de oameni și tancuri ale sovieticilor.

Trecuseră trei luni din cele patru planificate cu aproximație pentru războiul în răsărit. Nici Moscova, nici Leningradul — deși era încercuit — și nici Ucraina în întregime nu erau în stăpînirea armatelor germane. Cu toate că la începutul lunii octombrie 1 250 000 de km² din teritoriul sovietic era vremelnic ocupat,

¹² *Wollt ihr den totalen Krieg?*, p. 184.

¹³ A. Hillgruber, *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege*, Wandenhoecke Ruprecht, Göttingen, 1967, p. 122.

¹⁴ P. de Mendelsohn, *op. cit.*, p. 399; Allan Bullock, *Hitler, Eine Studie über Tyrannen*, Droste Verlag Düsseldorf, 1969, p. 730.

¹⁵ *Wollt ihr...*, p. 195—196.

¹⁶ Semmler, *Journal*, Fayard, Paris, 1948, p. 59—60.

¹⁷ *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik, 1918—1945, Serie D, 1937—1941*, Band XIII, 23 Juni bis 14 September 1941, Wandenhoeck und Ruprecht in Göttingen 1970, p. 345—346.

¹⁸ *Wollt ihr...*, p. 187.

Reichul trebuia să facă față unor mari dificultăți. Rețelele rutiere și feroviare, ca și materialul rulant erau insuficiente și precare. Pregătirile necesare armatei pentru iarnă erau departe de a fi terminate. Efectivele unităților combatante erau reduse la jumătate, iar lipsa rezervelor se făcea din ce în ce mai simțită. Distanța mare dintre așezările populate făcea cantonarea soldaților din ce în ce mai grea. Acțiunea partizanilor producea lovituri trupelor. Înfringerea armatelor germane în lupta pentru Moscova, în cea de a doua jumătate a lunii noiembrie, în urma ofensivei începute la 2 octombrie, a constituit primul mare eșec de la începutul războiului în răsărit.

În aceste condițiuni, cel care apreciasă cu numai câteva luni în urmă că „propaganda germană va inunda în scurt timp spațiul pustiu al Rusiei“ a fost obligat să interzică presei germane să comenteze chiar unele afirmații făcute de Hitler în unele din discursurile sale. Declarația făcută de Hitler la 30 octombrie 1941 în legătură cu apropiata ocupare a Moscovei „nu trebuia în nici un fel comentată“¹⁹. Presei i se cerea să anunțe doar că noi operațiuni erau în curs de desfășurare, iar întreaga propagandă după discursul de la 30 octombrie trebuia să sublinieze că soarta războiului din răsărit era practic hotărâtă, dar că luptele nu erau încă terminate²⁰.

După începerea ofensivei împotriva Moscovei au fost interzise publicarea oricăror știri în legătură cu noile acțiuni militare. Trebuia făcută în schimb o largă publicitate reorganizării administrative a teritoriilor ocupate și a numirii unor Reichskomisari. Au fost, de asemenea, interzise chiar și unele aluzii la consecințele ordinului iscălit de Keitel în 16 septembrie 1941²¹ prin care se luau cele mai sălbatice măsuri contra partizanilor. În treacăt, Goebbels a explicat colaboratorilor săi despre necesitatea asigurării securității armatelor germane de pe frontul de răsărit, ceea ce a impus „un mare număr de execuții în regiunile ocupate“²².

Succesul contraofensivei sovietice din decembrie 1941, în urma căruia Moscova a fost eliberată de sub amenințarea trupelor naziste, a produs în Germania una din primele crize cu grave consecințe pentru întreg regimul nazist. S-au prăbușit atunci nu numai planurile și calculele legate nemijlocit de desfășurarea evenimentelor militare, dar au primit o grea lovitură economia, întreaga politică și propaganda. Războiul fulger a fost considerat în planurile militare și economice germane ca unul dintre mijloacele de purtare a războiului care trebuia să asigure în mod deosebit neîmpovărarea Germaniei cu uriașele cheltuieli impuse de război. El trebuia, de asemenea, să asigure celui de al treilea Reich premisele necesare pentru o dominație a Europei și apoi a lumii.

Războiul în răsărit devenise un război greu, de lungă durată și căruia economia germană nu va putea să-i facă față.

Producția lunară de armament a industriei germane la câteva luni după atacarea U.R.S.S. nu corespundea -- cum arăta Speer, ministrul armamentului -- „cercerilor unei ofensive duse pe spații atât de întinse“. În acea perioadă, „noi fabricam de patru ori mai puțină artilerie decât în 1944, iar uzura materialului era considerabilă mai ales din cauza distanțelor“²³. Pierderile armatelor germane în bătălia pentru Moscova au fost uriașe. Unii dintre generali, ca de pildă, Westphal, Tippelskirch, Manteuffel și alții au recunoscut că armata germană considerată pînă atunci ca invincibilă „s-a aflat la un pas de a fi nimicită“. Condi-

¹⁹ *Wollt ihr...*, p. 186.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Geheime Kommandosache, Aus den Dokumenten der Nürnberger Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher*, Band XXXV, Berlin, 1958, p. 84.

²² *Wollt ihr...*, p. 195.

²³ Albert Speer, *Au coeur du troisième Reich*, Fayard, Paris, 1971, p. 338.

țiile de retragere a trupelor au fost — cum declara Jodl în 1945 — „un adevărat coșmar”²⁴.

Odată cu venirea iernii, în Germania au sosit mii de scrisori prin care soldații cereau familiilor lor haine groase. La conferința secretă din 8 noiembrie, Goebbels mințea pe colaboratorii săi când declara că O.K.W. luase toate măsurile pentru înzestrarea armatelor cu haine groase încă din timpul verii. El știa foarte bine că Hitler nici nu permitea să se discute în prezența lui despre greutățile care ar putea interveni în aprovizionarea cu haine, hrană și altele în timpul iernii pentru frontul de răsărit. Este cu totul inutil — spunea el — „să ne preocupăm de așa ceva pentru că nici nu va fi campanie de iarnă”²⁵.

În octombrie 1941, Goebbels a întrebat pe generalul Jodl dacă au fost trimise haine groase soldaților. „Haine pentru iarnă?” i-a răspuns Jodl. „În iarnă — credea Jodl — vom sta în cartierele bine încălzite din Leningrad și Moscova. Lăsați această preocupare în grija noastră”²⁶.

Odată cu venirea iernii — scria generalul Schmidt lui Paulus — „mii de mîini și picioare degerate au căzut ca fructele mucegăite, sute și sute de soldați au înghețat în picioare”²⁷.

Deși, în noiembrie, Goebbels a fost silit să recunoască în fața cîtorva colaboratori că soldații nu primiseră încă haine, el a ordonat ca presă să prezinte această problemă ca definitiv rezolvată.

Între alte mijloace de „rezolvare” a acestei probleme, să amintim și ordinul special al O.K.W. din decembrie 1941, adresat conducătorilor din zonele ocupate în răsărit prin care se preciza că „se impune procurarea de haine prin orice mijloace, iar în caz de refuz trebuie să luate măsurile cele mai aspre împotriva populației din regiunile ocupate. Să fie confiscate îndeosebi paltoane, mănuși de lînă sau de piele, eșarfe, pantaloni groși, cizme de piele sau de fetru și altele”²⁸. Activitatea propagandei germane devenea din ce în ce mai grea. Războiul nu mai aducea victorie după victorie. Miile de soldați răniți sau epuizați trebuiau îngrijiiți și înlocuiți. Armamentul trebuia adaptat la condițiile climatei. Înfrîngerea suferită de armatele hitleriste în fața Moscovei trebuia într-un fel explicată populației germane. Ceea ce era însă și mai greu pentru întreg aparatul de propagandă era de a pregăti populația pentru un război de lungă durată.

Germania nazistă era pusă în fața situației de a alege între vasele ei plături și imperioasele nevoi imediate impuse de un război deosebit de greu. Totul a fost sacrificat pentru victoria finală. Pentru refacerea capacității de luptă a Wehrmachtului au fost aduse un număr însemnat de unități din Franța și din alte țări ocupate. Presiunile asupra statelor satelite ale Germaniei pentru trimiterea de unități și resurse materiale suplimentare au luat proporții. Producția de armament din uzinele germane a continuat să crească. Jaful economic din țările ocupate a luat proporții aproape neîntîlnite pînă atunci. Goering ordona comisarilor Reichului pentru teritoriile ocupate să prade totul. „Voi trebuie să fiți ca cîinii de vînătoare — le spunea el — unde rămîne ceva care ar putea să servească poporului german trebuie imediat să luați și să expediați în Germania”²⁹.

În locul unor explicații în legătură cu înfrîngerile suferite, Goebbels, de acord cu Hitler, a ordonat ca propaganda germană să arate populației că soldatul rus era mai obișnuit cu greutățile decît cel german. În consecință, trebuia făcut

²⁴ G. M. Gilbert, *Le journal de Nürenberg*, Flammarion, Editeur France, 1947, p. 256.

²⁵ Aldo Lualdi, *Les grandes heures de la guerre mondiale*, Editions France-Empire, Paris, 1964, p. 294.

²⁶ L. Graf Schwerin von Krosigk, *op. cit.*, p. 233.

²⁷ Aldo Lualdi, *op. cit.*, p. 295.

²⁸ *Procès de grands criminels*, tome VIII, p. 37.

²⁹ *Ibidem*, tome IX, p. 670.

orice ca soldatul german „să devină mai puternic decât cel rus“. De asemenea și poporul trebuia să devină mai „dur“. Pînă atunci însă, întreaga propagandă trebuia să se ferească de a „hrăni pe soldatul german cu speranțele unei apropiate încheieri a păcii“. Populației trebuia să i se arate că odată cu intrarea Japoniei în război, „ale cărei victorii nu trebuie să exagereze“, războiul se va lărgi și prelungi³⁰.

În general, spunea Goebbels într-una din conferințele secrete, trebuia îndreptată imediat greșala de care se făcea vinovată propaganda germană și anume aceea de a fi ținut departe poporul german „de orice știre neplăcută“. Din cauza acestei greșeli — credea Goebbels — populația nu putea să înțeleagă că restricțiile impuse pe planul consumului de alimente „nu vor dura o zi sau două, ci o perioadă mai îndelungată“³¹. Supărat împotriva celor care erau nemulțumiți de micșorarea rației de pîine la 250 grame, Goebbels se arăta dispus să le amintească că „soldatul german se afla pe front fără haine groase, cu muniții limitate și uneori fără hrană îndestulătoare“³². Fără a semăna panică — ceea ce ar duce la scăderea încrederii în victoria finală — întreaga propagandă trebuia să abordeze ceea ce Goebbels a numit „un optimism mai realist“. Aceasta se impunea cu atît mai mult — mărturisea el — cu cît în iarna anului 1941—42 pe frontul de răsărit era vorba de o nouă criză³³ care, spera el, nu va dura mai mult de trei luni. Propaganda trebuia să-și intensifice activitatea împotriva năzuințelor defetiste ale unei părți a populației germane, ca și în lupta împotriva bolșevismului.

În timp ce presa și radioul german făceau mari eforturi să dovedească rolul Germaniei în lupta împotriva comunismului, Goebbels și Hitler au ajuns la concluzia că în propaganda germană în legătură cu frontul de răsărit se impuneau schimbări. Pînă acuma — nota Goebbels în jurnalul său — „ea se baza pe speranța noastră că vom ocupa repede teritoriul din răsărit, ori această speranță nu s-a realizat“. În consecință întreaga muncă a propagandei trebuia îndreptată spre „probleme fundamentale“³⁴.

Trebuiau în primul rînd minimalizate victoriile repurtate de armatele sovietice și dovedit că fuseseră folosite ultimele lor rezerve disponibile³⁵ de vreme ce populația germană era foarte îngrijorată de situația de pe frontul de răsărit, unde armata și aviația suferiseră grele pierderi.

Îngrijorarea comandamentului german era cu atît mai mare cu cît contraofensiva sovietică din iarna anului 1941—1942 s-a desfășurat nu numai în condițiile complexe ale iernii, dar și fără ca trupele sovietice să aibă superioritatea numerică față de cele germane. În amintirile sale, mareșalul Jukov arăta că „în iarna anului 1941—1942 noi nu aveam la dispoziția fronturilor mari unități de tancuri mecanizate“³⁶, fără de care nu puteau fi desfășurate operații ofensive de mare amploare.

Întărirea coaliției antihitleriste la sfîrșitul anului 1942 a constituit o sursă de mare îngrijorare a guvernului german, iar sarcina propagandei de a minimaliza sau ascunde adevărul că unirea puterii economice și militare a celor trei mari puteri constituia un mare pericol pentru Germania nu era din cele mai ușoare.

Întărirea alianței antihitleriste avea loc într-un moment cînd cantitatea de materii prime ale țărilor axei era din ce în ce mai limitată, iar perspectivele de lărgire a bazelor de aprovizionare nu erau prea încurajatoare. În schimb, țările coaliției nu numai că dispuneau ele înșile de mari cantități de materii prime,

³⁰ *Wollt ihr...*, p. 198.

³¹ *Ibidem*, p. 196.

³² *Ibidem*, p. 199.

³³ *Ibidem*, p. 204.

³⁴ *Goebbels Tagebücher*, p. 100.

³⁵ *Ibidem*, p. 146.

³⁶ G. K. Jukov, *Amintiri și reflecții*, Editura Militară, 1970, p. 422.

dar mai aveau la dispoziția lor și cele din continentul american, din Africa, Australia și dintr-o bună parte a Asiei.

Lupta sutelor de mii de oameni, care cu arma în mână acționau în toate țările ocupate împotriva barbariei naziste, a constituit și ea una din „problemele fundamentale” ale Germaniei naziste. Pe frontul de răsărit — nota Goebbels — „lupta partizanilor este de la o săptămână la alta mai puternică. Ei stăpinesc regiuni întregi”. Iar în restul țărilor ocupate — notează tot el — „mișcările au crescut mult mai mult decât ne-am închipuit”³⁷.

În martie 1942 Goebbels a trebuit să împărtășească colaboratorilor săi, cu ocazia uneia din conferințele secrete, că lupta partizanilor sovietici constituia o „uriasă amenințare”, că ea devenise „un război bine organizat”. Crearea St. Major general al mișcării de partizani la 30 mai 1942 a obligat O.K.W. să retragă unele unități de pe front și să creeze formațiuni speciale pentru reprimarea partizanilor. În urma ordinului special din iulie 1942, lupta împotriva partizanilor a fost încredințată trupelor S.S. și S.D.³⁸. În ordinul adresat acestor trupe Hitler preciza că dacă lupta contra partizanilor din răsărit ca și din Balcani „nu va fi dusă în modul cel mai brutal, noi nu vom putea domina”³⁹.

Goebbels aproape că nu ascundea dificultățile întimpinate de propaganda germană în legătură cu lupta împotriva partizanilor. În afară de folosirea unui limbaj josnic la adresa lor, în presă sau la radio, el se temea ca nu cumva printr-o preocupare mai intensă „să fie popularizată activitatea lor și astfel să li se creeze o aureolă”⁴⁰. În al doilea rând, amploarea pe care o luase mișcarea de partizani în U.R.S.S. trebuia pe cât posibil ascunsă sau minimalizată, pentru ca astfel să nu devină publică că acest război din umbră se desfășura pe fronturile propriu-zise. Orice fel de propagandă care nu ținea în seamă aceste realități putea să dezvăluie în fața întregii lumi, cum scria un funcționar din serviciile lui Rosenberg, într-o notă secretă din octombrie 1942, că „azi întreaga Rusie luptă cu un curaj și un spirit de sacrificiu excepțional pentru recunoașterea demnității umane”. Populația rusească — continua el — a „descoperit repede că pentru Germania sloganul eliberarea de bolșevism nu era decât un simplu pretext pentru a o transforma în sclavie”⁴¹.

În 1942 situația alimentară din Germania s-a înrăutățit în ciuda jafului săvârșit în U.R.S.S., ca și în celelalte țări ocupate. Promisiunile făcute de propaganda germană că bogățiile și holdele sovietice vor hrăni din belșug populația germană nu se îndepliniseră. Goebbels nota în jurnalul său că „va mai curge multă apă pe Rin până ce economia sovietică se va încadra în cea germană”⁴².

Pe măsură ce restricțiile alimentare în țară se înmulțeau, Goebbels repeta în cadrul conferințelor că populația trebuia făcută să înțeleagă că războiul nu era încă câștigat și că vor avea loc lupte grele. El a criticat chiar declarațiile făcute de Reichskomisarul Ucrainei, Koch, prin care acesta promitea germanilor într-un viitor apropiat bogatele recolte ale Ucrainei⁴³. Apreciate drept lipsite de răspundere, Goebbels arăta că aceste declarații contraveneau unui ordin dat în noiembrie 1941, prin care se preciza că trupele germane trebuiau să-și asigure hrana în cea mai mare măsură din resursele sovietice⁴⁴. În al doilea rând, arăta

³⁷ Goebbels *Tagebücher*, p. 113.

³⁸ Erich Hesse, *Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941—1944 im Spiegel deutscher Kampfweisungen und Befehle*, Göttingen Musterschmidt Verlag, 1968, p. 82.

³⁹ H. Heiber, *Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte*, Band X, Stuttgart, Deutsche Verlag Anstalt, 1962, p. 65.

⁴⁰ *Wollt ihr...*, p. 219.

⁴¹ Manvell Roger et Fraenkel, *Goebbels*, Lafforet, Paris, 1969, p. 316.

⁴² Goebbels *Tagebücher*, p. 113.

⁴³ *Wollt ihr...*, op. cit., p. 274.

⁴⁴ *Procès de Nuremberg*, tome XXXIV, p. 129.

Goebbels, folosind informațiile date de Speer în mai 1942 — numărul vagoanelor și locomotivelor „era așa de restrîns încît nu era în stare să asigure transporturile cele mai urgente necesare frontului și nicidecum cele pentru nevoile populației”⁴⁵.

Rațiile alimentare ale populației — scria Goebbels — „nu mai puteau asigura sănătatea și puterea de muncă a oamenilor”⁴⁶. În luna mai 1942 el nota că „germanii sint flămînzi, nu au cu ce să se sature și este știut că un flămînd se gîndește cu plăcere la trecut”⁴⁷. Este posibil ca în jurnalul lui Goebbels să fie exagerate unele însemnări, cum ar fi de pildă cele folosite de noi cu privire la situația alimentară. Este însă astăzi cunoscut că începînd din 1942 rațiile alimentare destinate populației erau din ce în ce mai mici. Aparatul de propagandă trebuia, cum ordona Goebbels, să găsească explicații cît mai plauzibile pentru ca să lămurească populația despre lipsurile din alimentație. În primul rînd, spunea el, trebuia făcută vinovată blocada economică engleză⁴⁸.

Analizînd situația Germaniei din iarna și primăvara anului 1941—1942 șeful propagandei constata că mulțimea problemelor care au apărut în perioada amintită „noi nici nu le-am considerat măcar ca posibile”. Chiar și Hitler îi mărturisese că începînd din noiembrie 1941 și pînă în martie 1942 au apărut asemenea greutăți, încît uneori a crezut „că nu le va putea depăși”. Este o adevărată minune — îi spunea Hitler — „că soldații și ofițerii de pe frontul de răsărit au reușit să treacă peste dificultățile din această iarnă”. El aducea laude lui Dumnezeu pentru că poporul german a aflat numai o parte din aceste greutăți. Goebbels constata cu ocazia acestei discuții că „niciodată pînă atunci nu l-a văzut pe Hitler așa de reținut”⁴⁹.

În vara și toamna anului 1942, deși armatele germane repurtaseră victorii pricinuind grele pierderi armatelor sovietice, în Germania domnea o atmosferă care impunea „întărirea încrederii în Führer și în conducerea sa”⁵⁰. Goebbels a recunoscut într-una din conferințele secrete că discursul ținut în aprilie 1942 de Hitler a fost primit cu scepticism de germani și că se spunea că nici „führerul nu credea ceea ce a afirmat în legătură cu lichidarea frontului de răsărit în iarna anului 1943”. După părerea lui Goebbels, discursul a „mărit nesiguranța care domnea în mijlocul populației”. Singurul avantaj de pe urma acestui discurs, spune el, era acela că poporul german a fost făcut atent asupra situației și astfel el va ști că este vorba despre „a fi sau a nu fi”⁵¹.

Chiar o parte a corespondenței venită de pe frontul de răsărit începuse să fie stîljinitoare pentru desfășurarea propagandei lui Goebbels. Ea aducea „neliniște” în rîndurile familiilor, iar unele din scrisori creau — cum spunea Goebbels — „o atmosferă favorabilă bolșevismului”. Adică unii soldați scriau celor de acasă despre puterea de rezistență a soldatului rus și despre vitejia sa. Asemenea știri, arăta el subalternilor săi, puteau să încurajeze acea parte a opiniei publice care începuse să se întrebze „dacă sacrificiile soldaților și ale populației civile erau chiar necesare?”. Aceste „momente de slăbiciune” ale unora trebuiau curmate pentru că, după părerea sa, „poporul german nu știe să nuanțeze, pentru ei există sau numai negru sau numai alb”⁵². El nota în jurnalul său că trebuia începută o necrutătoare campanie contra oricărui „momente de slăbiciune”⁵³.

Bombardamentele executate de aviația anglo-americană au produs după cum se știe, mari pagube populației germane. Mii de germani locuiau în aer liber. În

⁴⁵ A. Speer, *op. cit.*, p. 315.

⁴⁶ *Goebbels Tagebücher*, p. 200.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 201.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 233.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 135.

⁵⁰ Allan Bullock, *op. cit.*, p. 673.

⁵¹ *Wollt ihr...*, p. 184.

⁵² *Goebbels Tagebücher*, p. 258.

⁵³ *Ibidem*, p. 125.

zona renană Goebbels a constatat că „oamenii nu au ce mânca și stau noapte de noapte în adăposturi. Orașele ard, iar noi nu simțim în stare să răspundem englezilor”. Recunoștea chiar că „am pierdut în mare măsură dominația aeriană asupra Europei”⁵⁴. Pentru a nu se comite greșeli „psihologice”, Goebbels a interzis presei să publice prea multe știri în legătură cu urmările bombardamentelor.

Succesele raportate în vara anului 1942 de către armatele germane în Crimeea, în Donbas și lângă Voronej au favorizat pe de o parte reluarea inițiativei, iar pe de altă parte înaintarea rapidă spre Volga și Caucaz. Retragera trupelor sovietice din bogatele regiuni ale Donului și Dombasului ca și perspectiva unor noi cuceriri au redat pentru scurt timp optimismul propagandei germane. După părerea lui Goebbels, una dintre principalele misiuni ale propagandei era de data aceasta ca să prezinte „mult mai concret și mult mai direct” ceea ce urmărea Germania să creeze prin „noua ordine europeană”, pentru că așa cum era prezentată până acum lăsa impresia că se aleargă după o „fantomă”⁵⁵. Neprecizarea obiectivelor urmărite de cel de al treilea Reich după victorie în cadrul noii Europe — se plîngea Goebbels — constituia una din marile greutăți care împiedicau buna desfășurare a muncii de propagandă⁵⁶.

Hotărîrea de a prezenta „mai direct” și „mai concret” cum va arăta noua ordine în Europa după victorie avea un scop precis.

Nimeni nu a crezut și nici nu se poate crede că pentru Goebbels, Himmler, Goering sau alți conducători naziști nu era clar ce urmărea regimul nazist în cazul victoriei în Europa. Ceea ce se întîmpla în țările ocupate de Germania constituia o imagine fidelă a felului cum regimul hitlerist vedea viitoarea ordine europeană. Deocamdată, pentru că pe frontul de răsărit se terminase repede perioada de noi cuceriri și pentru că perspectivele nu erau prea încurajatoare, Goebbels, unul dintre partizanii războiului total, considera că trebuie cerute poporului german noi și mari sacrificii. În schimb, propaganda trebuia să-i prezinte imensele avantaje pe care i le va aduce victoria. Războiul total trebuia să fie prezentat ca o necesitate impusă de nevoile prezentului dar mai ales de cele ale viitorului „rasei superioare” germane. În acest cadru, Goebbels preciza de pildă, obiectivele războiului din răsărit. „Este un război pentru materii prime, cauciuc, fier, petrol și minerale. Este un război pentru cereale, pentru pîine, pentru o masă la care să se găsească de toate, pentru ca dejunul și cîna să fie îmbelșugate”⁵⁷. Nu întîmplător în aceste momente propaganda făcea o anumită publicitate hotărîrii guvernului nazist de a împroprietări pe țărani germani pe teritoriul sovietic. Această promisiune — spunea Goebbels la una din conferințe — ar fi trebuit „să o lansăm cu mult înainte, dar din cauză că noi am crezut într-un război scurt nu ne-am mai ocupat și de probleme psihologice”. El regreta că „simțim siliți să o facem acum în condițiuni din cele mai grele”⁵⁸.

Într-adevăr, condițiile în care se desfășura munca de propagandă în general spre sfîrșitul anului 1942 erau, așa cum spunea Goebbels, din cele mai grele.

Cele 266 de divizii germane cu un efectiv de aproximativ 6 000 000 de soldați trebuiau să înfrunte trupele de operații sovietice cu un număr aproape egal de oameni. Lupte grele se dădeau la Stalingrad, în Caucazul de nord; Wehrmachtul ducea lipsă de rezerve, iar trupele trimise se deplasau încet. Ofensiva partizanilor pricinuia mari pierderi. La 4 noiembrie, trupele aliate repurtează succesul de la El-Alamein, iar peste patru zile ele au debarcat la Casablanca, Oran și Alger,

⁵⁴ *Goebbels Tagebücher*, p. 126.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Curt Riess, *Goebbels*, Halis and Carter London, 1949, p. 351.

⁵⁷ J. Goebbels, *Das eherne Herz*, Zentralverlag der N.S.D.A.P., München, 1943, p. 334.

⁵⁸ *Wollt ihr...*, p. 282.

În acele condițiuni, Goebbels era de părere că, îndeosebi bătălia de la Stalingrad nu trebuia să ocupe un loc prea mare în presă, dat fiind că „nimeni nu știe cît va dura”⁵⁹. Reprezentantul O.K.W. care participa la conferințele conduse de Goebbels a precizat chiar că „bătălia de la Stalingrad era extraordinar de grea” și că „indiferent care va fi vremea nu se poate prevedea felul cum se va sfîrși”. Goebbels atrăgea atunci atenția ziariștilor ca nu cumva să prezinte bătălia de la Stalingrad „în culori prea trandafirii”, „în viel zu rossigen Farben”. Cerea, de asemenea, să se înceteze cu speculațiile și mai ales cu previziunile în legătură cu desfășurarea ei. Noi — spunea el — „am anunțat nu odată căderea orașului, însă felul cum se desfășoară operațiile militare nu ne îngăduie încă să prevedem sfîrșitul ei”⁶⁰.

La 14 octombrie 1942 referindu-se la „cazul Stalingrad”, șeful propagandei a hotărît ca nu cumva comentariile presei să depășească pe cele ale comunicatelor O.K.W.⁶¹, comunicate care peste o lună aveau să fie apreciate drept exemple „ale artei de a tăcea”⁶².

În noiembrie, cînd situația de pe frontul de răsărit — cum spunea Goebbels — era din nou critică și situația armatelor sovietice era „mai bună” decît în urmă cu un an, bătălia pentru Stalingrad nu mai trebuia prezentată drept una decisivă.

La 1 februarie 1943, cînd O.K.W. a comunicat că lupta pentru Stalingrad a luat sfîrșit, presa și radioul au primit ordin să nu sufle nici un cuvînt despre pierderile germane și să nu amintească despre Paulus și generalii căzuți prizonieri⁶³. Timp de trei zile se institua doliu național în Germania fără însă ca presa să amintească despre această măsură. În schimb, Goebbels a primit laudele Führerului cu ocazia adunării secrete de la Posen din 5—6 februarie pentru felul cum a acționat presa în toată perioada cît a durat bătălia de la Stalingrad⁶⁴.

Înfringerea de la Stalingrad a subliniat încă o dată că economia germană nu era în stare să facă față — cum arăta corespondentul de presă a celei de a 6-a armate unei operațiuni de lungă durată⁶⁵.

În atmosfera de deprimare care domnea la Berlin, Goebbels analiza calitatea muncii de propagandă în anii războiului. În primul an al acestuia — spunea el — „am convins poporul german că am învins. În al doilea an l-am asigurat că vom învinge, pentru ca în anul următor să-l asigurăm din nou că trebuie să învingem și, în sfîrșit, în al patrulea an am afirmat că noi nu putem să fim învinși”. Poporul, continua el, „va pierde orice încredere în noi dacă vom continua primăvara și vara să batem toba despre succesele noastre, iar iarna va izbucni o nouă criză”⁶⁶.

După înfringerea de la Stalingrad, întreaga propagandă a fost angajată în lupta pentru introducerea unor restricții draconice, pentru intensificarea teroarei, pentru că — spunea Goebbels — „numai așa se putea restabili încrederea în conducătorii țării”. Vorbind cu Speer, el îi mărturisea că asemenea măsuri ar fi trebuit luate mai de mult și astfel s-ar fi stăvilit creșterea nemulțumirilor. Din cauză că „noi am crezut că vom merge din victorie în victorie fără mari eforturi, au fost luate numai jumătăți de măsură”⁶⁷. În discursul ținut la 30 ianuarie 1943, în sala Sporturilor, Goebbels, încercînd să explice rațiunea războiului

⁵⁹ *Wollt ihr*, p. 274.

⁶⁰ *Ibidem...*, p. 283.

⁶¹ *Ibidem*, p. 292.

⁶² *Ibidem*, p. 305.

⁶³ *Ibidem*, p. 333.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 335.

⁶⁵ Heinz Schröter, *Les sacrifices, Stalingrad jusqu'à la dernière cartouche*, 1962, Pierre de Méyere Editeur, Paris, p. 19.

⁶⁶ *Wollt ihr...*, p. 319.

⁶⁷ A. Speer, *op. cit.*, p. 360.

total, unica soluție — după el — pentru obținerea victoriei, recomanda în primul rând „renunțarea la toate obșnuințele comode burgheze” și amenința că nu se va tolera nici unui german să încerce măcar a se sustrage de la obligațiile pe care le impunea „această încheștare mondială, care pretinde acțiuni supraomenești de la trupele și conducerea noastră”⁶⁸.

„Viziunea veridică a realității”, noua formulă după care trebuia să se călăuzească propaganda, avea în vedere să nu se mai ascundă poporului german că „dacă nu va da întreaga sa contribuție, Germania ar putea să piardă războiul”. Aceasta cu atât mai mult cu cât în rindul maselor se constata o periculoasă „resemnare”. În lupta împotriva acestei stări nu ne putem folosi — arată el — nici de situația de pe frontul de răsărit care nu ne permite să scoatem strigăte de triumf⁶⁹, nici de succesele de pe celelalte fronturi.

„Lupta împotriva comunismului — arăta Goebbels —, la care trebuiau alăturat și alte popoare, chiar și acelea care au fost învinse și ocupate de noi, inclusiv popoarele din răsărit”, constituia încă una din direcțiile activității propagandei după Stalingrad. De data aceasta, popoarele respective trebuiau convinse „că Germania nu urmărește să le domine” și în acest scop trebuiau chiar combătute „zvonorile rău voitoare” în legătură cu desconsiderarea de către nazism a altor popoare, chiar a celor din răsărit. Trebuiau făcute chiar promisiuni acestor popoare că Germania va face orice, pentru refacerea regiunilor distruse de război⁷⁰.

Dincolo de aceste grosolane minciuni, pe care propaganda se pregătea să le puie în circulație pentru a salva aparențele, Hitler a fost obligat să recunoască în felul lui în discuția purtată la 8 mai 1943 cu gauleiterii, că situația de pe frontul de răsărit era deosebit de grea. Niciodată, spunea el, nu și-a putut închipui că „populația sovietică poate fi atât de disciplinată”. În Rusia, continua el, nu s-a manifestat o opoziție internă așa cum s-a așteptat el. Nici măcar clerul, „care ar fi putut să ne ajute în mod deosebit, nu și-a manifestat opoziția”. Furios împotriva unor generali care nu au executat întocmai ordinele sale, el nu a scutit de critici nici pe diplomații care nu au reușit să creeze în țările unde erau acreditați o opoziție activă și de durată contra Uniunii Sovietice. El constata că aliații Germaniei „nu au crescut deloc în lupta contra bolșevismului” și că tot greul războiului mai ales în ultima iarnă, a căzut numai pe spinarea Germaniei. El cerea gauleiterilor folosirea tuturor mijloacelor pentru a se putea prelungi războiul⁷¹.

Introducerea măsurilor de înfometare a populației a fost însoțită de o campanie de discursiuni, un amestec de explicații și amenințare.

Pentru a putea „suporta războiul în orice caz”, ca și pentru „menținerea respirației în ultimul sfert de ceas” — spunea Goebbels în discursul ținut în iunie 1943 — „operăm după puncte de vedere de mai înaltă concepție și prevedere și luăm măsuri care pot fi desigur într-un caz sau altul nepopulare”. Aceasta era valabil — cum spunea el — „înainte de toate în sectorul alimentar”⁷².

Apare evident că în 1943 milioane de germani au înțeles că asigurările repetate ale propagandei naziste potrivit cărora forța de rezistență a U.R.S.S. ar fi ajuns la limită, s-au dovedit a fi false. Promisiunea de a pune la adăpost ora-

⁶⁸ *Cuvîntarea rostită de d. ministru al Reichului, Dr. Goebbels în ziua de 30 ianuarie 1943, Tiparul românesc, 31 martie 1943, p. 20'21, 25—27.*

⁶⁹ *Wollt ihr...*, p. 341.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 338—339.

⁷¹ *Goebbels Tagebücher*, p. 322.

⁷² *La sfîrșitul războiului stă victoria noastră. Discursurile rostite de d-nii miniștrii A. Speer și Dr. Goebbels, în ziua de 5 iunie 1943, Tiparul românesc, București, 22 iunie 1943, p. 24—25—26.*

șele și satele germane de atacurile aeriene a rămas o vorbă goală. Debarcarea aliaților în Africa de nord, apreciată ca imposibilă, se înfăptuise. Armatele germane în ansamblul lor s-au dovedit incapabile să împiedice răsunătoarele succese ale coaliției antihitleriste. Probabil că nu mai era un secret pentru masele germane că, începând cu bătălia de la Kursk și pînă la sfîrșitul anului 1943, capacitatea de luptă a Germaniei a fost redusă cu 50%⁷³.

Crearea unei organizații speciale „Nazional Sozialist Führungstab“ în 1943, în urma hotărîrii luate de Hitler și de Goebbels, avea drept scop de a îndigui descurajarea provocată de înfrîngerile militare în interiorul țării ca și împotriva propagandei duse de Comitetul antifascist „Freies Deutschland“. Ea a creat un nou prilej Gestapoului și bandelor S.S. de a intensifica teroarea împotriva populației, iar prin „ofițeri de încredere“ în rîndul armatei.

În toamna anului 1943, cînd pe frontul de răsărit a apărut „o nouă criză“⁷⁴, iar în Germania doinnea o atmosferă „deprimantă“⁷⁵, Goebbels cerea ca propaganda să aibă „tonul unei încurajări bărbătești“, iar din cauză că în urma bombardamentelor presa nu putea ajunge în unele orașe, el recomanda ca să se facă propagandă chiar prin „șușoteala la ureche“. Numit la 25 iulie 1944 și delegatul Reichului pentru războiul total, el a înființat un birou special prin care a luat măsuri de restrîngere a presei, de închidere a teatrelor, trimiterea forțată a invalizilor în uzine, închiderea școlilor, retragerea drepturilor la pensie. Aceasta s-a numit în limbajul lui „ridicare de mase“ căreia, în orice caz, propaganda lui Goebbels nu mai avea ce să-i spună.

LA PROPAGANDE NAZIE REFLÉTÉE DANS LES DIRECTIVES DE GOEBBELS PENDANT LA GUERRE CONTRE L'U.R.S.S.

RÉSUMÉ

L'auteur de la présente étude met en évidence quelques aspects de la propagande allemande pendant la deuxième guerre mondiale, lors des grandes batailles à l'Est. Son exposé est fondé sur les protocoles des conférences secrètes de Goebbels avec les représentants de tous les secteurs de la propagande nazie, ainsi que sur les notes presque quotidiennes du ministre de la propagande du troisième Reich et de son secrétaire, enfin sur d'autres sources de tout premier ordre. On a ainsi la possibilité de connaître une partie de la réalité pendant la période de l'invasion du territoire soviétique par les armées allemandes, ainsi que durant la période suivante, lorsque les nazis n'eurent plus l'initiative sur le front à l'Est.

Avant même que ne fut déclanchée l'agression allemande et tandis que des mesures économiques et politiques étaient prises par Hitler pour assurer la réussite de „la guerre éclair“ qu'il préméditait, le principal objectif de la propagande—selon l'opinion des chefs nazis—devait être de couvrir d'éloges l'invincibilité de la Wehrmacht et de ses chefs. La résistance soviétique, surtout sur le front central en face de Moscou, a contraint l'armée allemande à s'arrêter et a placé dans une situation difficile l'appareil de propagande nazie.

⁷³ *Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg*, Band I, Rütchen, Berlin, 1959, p. 133.

⁷⁴ *Goebbels Tagebücher*, p. 322.

⁷⁵ A. Speer, *op. cit.*, p. 743.

Le grand succès de la contre-offensive soviétique de décembre 1941 a obligé les armées de Hitler à rebrousser chemin et a produit en Allemagne une des premières crises graves du régime nazi.

L'effondrement des plans basés sur des conquêtes militaires a porté un rude coup à la politique, à la vie économique et à la propagande nazies.

Ayant à faire face à une guerre de longue durée à laquelle l'économie allemande n'était nullement préparée, la propagande nazie s'est trouvée placée dans une situation très difficile. Elle devait faire croire au peuple allemand que les victoires des armées soviétiques n'avaient point d'importance. Elle devait s'efforcer de tranquilliser la population que les nouvelles en provenance du front inquiétaient. Elle devait cacher la vérité sur l'importance de la collaboration des forces économiques et militaires de l'Union Soviétique, des Etats Unis d'Amérique et de l'Angleterre, collaboration qui constituait un grand danger pour l'Allemagne. Elle s'efforçait aussi d'empêcher l'opinion publique allemande de connaître l'ampleur et le continuel progrès de la résistance dans les pays occupés. Les promesses de la propagande nazie que la population allemande serait abondamment approvisionnée grâce aux richesses et aux grains soviétiques ne se réalisèrent pas. En 1942, en l'Allemagne, la disette s'était aggravée, malgré les pillages pratiqués en U.R.S.S. et dans les autres Etats occupés.

Malgré les succès remportés par la Wehrmacht durant les mois d'été de 1942, la propagande nazie commença à préparer „psychologiquement“ le peuple allemand pour la guerre totale qui fut présentée comme étant imposée par les nécessités actuelles et surtout par celles de l'avenir.

Après la cuisante défaite de Stalingrad, la propagande nazie prôna des restrictions draconiennes et le recours de plus en plus intense à la terreur, dans le Reich, où des millions d'Allemands se rendaient compte combien fallacieuses étaient les promesses de Hitler. Des mesures de plus en plus barbares furent recommandées par Goebbels et ses acolytes, en automne 1943, lorsque, de leur aveu, une nouvelle crise très grave s'était produite sur le front à l'Est. Aucune des solutions barbares préconisées par Goebbels n'a pu sauver le régime nazi de la catastrophe finale qui était inévitable.

DOCUMENTE MOLDOVENEȘTI DIN ARHIVE VIENEZE

DE

I. CAPROȘU

Documentele pe care le publicăm în paginile ce urmează nu sînt toate necunoscute; cele mai multe dintre ele au fost publicate în traducere germană, în 1874, de F. A. Wickenhauser (*Bochotin oder Geschichte der Stadt Cernăuț und ihrer Umgebung*, Wien, 120 p.), iar în traducere românească, după textul editat de Wickenhauser, de către Teodor Balan, în volumele I și II ale *Documentelor bucovinene* (1933 și 1934). De la publicarea acestor documente de către editorul austriac nu s-a mai știut nimic despre originalele acestor acte, după cum s-a pierdut urma tuturor documentelor editate de același, între 1877 și 1891, în celelalte șase volume ale sale (privitoare la mănăstirile Solca, Humor, Sf. Onufrie, Horodnic, Pătrăuți, Voroneț, Putna și Schitul Mare, precum și la orașele Rădăuți și Cîmpulung). Ediția lui Wickenhauser a rămas de atunci încoace un corpus de neînlocuit atât pentru documentarea cercetătorului cît și pentru editorul de documente moldovenești, deși și pentru unul și pentru altul, deopotrivă, greșelile de editare ale lui Wickenhauser au fost în permanență evidente (a se vedea, de pildă, T. Balan, *Documente*, I, p. V). După cum se poate constata și din comparația originalelor pe care le edităm acum cu traducerile germane ale lui Wickenhauser, cele din urmă rezumă de multe ori părți din textul documentelor sau abundă în greșeli de lectură; situația e și mai gravă în cazul actelor publicate de Wickenhauser în rezumat, cînd, uneori, modernizarea conținutului actului de către editor face aproape imposibilă redarea în traducere românească a acestuia fără alterarea sensului și spiritului documentului original (a se vedea colecția *Documente privind istoria României*, A, Moldova).

După aproape un secol de la cea dintîi ediție a traducerilor acestor documente, publicăm acum pentru prima dată originalele lor după xerografiile făcute la Wiener Kriegsarchiv¹, unde se păstrează aceste acte alături, desigur, de toate celelalte publicate de Wickenhauser. Cercetarea acestor arhive de către editorii corpusului de acte *Documenta Romaniae Historica* devine astfel o necesitate imperioasă, mai ales dacă avem în vedere și faptul că actele din acest fond, din secolele al XV-lea și al XVII-lea, ce trebuie cuprinse în volumele aflate în lucru sau sub tipar, sînt destul de numeroase.

¹ Xerografiile, aflate la Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”—Iași, ne-au parvenit prin bunăvoința d-lui Erich Beck, autorul excelentei *Bibliographie zur Landeskunde der Bukowina*, München, 1966; îi aducem, și pe această cale, mulțumirile noastre.

Toate originalele pe care le publicăm sînt însoțite de traduceri germane făcute în anul 1783 (xerografiile acestor traduceri se păstrează la Institutul de istorie din Iași). Cu excepția citorva documente, care sînt șterse și rupte, așa încît lectura xerografiei este extrem de anevoioasă, celelalte acte sînt foarte bine conservate. Am lăsat înafara grupajului de față xerografiile documentelor ce intră în volumele XX și XXII din *Documenta Romaniae Historica*, ce urmează să intre la tipar.

Publicăm aceste acte după principiile folosite la editarea colecției *Documenta Romaniae Historica* (vezi *Introducerea* la vol. I, Țara Românească) cu deosebirea de a fi marcat orice intervenție a noastră în text prin paranteze unghiu-lare (<>).

1.

1599 (7107) februarie 8. Mariica, fiica Magdei, împreună cu fiul ei, Bilav, vînd partea lor din satul Lențești lui Cracalie staroste.

† Пз, Марїнка, дщїер Магдїи ¹ишнна вт село Ленчеци и сз син мон Билава. Ъже есми прїишоша сз син мон Билава, никим непрїиждена ани прислукана, по моа добраа пола и продадохом част мон вт село вт Ленчеци, елико сз избѣрет част моа на четврѣтѣи части стлѣпа что ест стлѣп Петрика, брат Магдин<а>, на котором стлѣпѣ ест полокина и част Марїнкїи, дщїер Магдїи, елико сз избѣрет ѳ село ѳ Ленчеци и ѳ поли и ѳ сѣножатѣх и вт лис и на глѣхан на мѣсто на став, каторѣа част есми продала кѣмѣсто сз син мон за кѣ талери сребрѣнїх панѣ <Кракале>¹ю старостѣ Черновискомѣ при вт тїх людїи добрїи: Семїиѣи Пашин<на вѣт>²аг, Глїгѣ Пашинна вѣтаг и Ънчюл <шол>²тѣз вт трѣг Черновискїи и вї прѣг<ри>². ² <пе>²чат трѣговскаа к ³ лїстѣи и пис<анїѣ>³ пашемѣи.

Пис в ³, <вѣ лѣто>³ ѣрѣз фѣб<рвар> и .

Eu, Mariica, fiica Magdei ¹, din satul Lențești, și cu fiul meu Bilav. Iată am venit cu fiul meu Bilav, nesiliți de nimeni și nici asuprași, de a mea bunăvoină, și am vîndut partea mea din sat din Lențești, cît se va alege partea mea din a patra parte a stîlpului care este stîlpul lui Petrică, fratele Magdei, pe care stîlp este jumătatea și partea Mariicai, fiica Magdei, cît se va alege din sat din Lențești, și din cîmp, și din fînețe, și din pădure și din mărăciși, din locul de moară, care parte am vîndut-o împreună cu fiul meu pentru 25 taleri de argint panului <Cracale>¹ i staroste de Cernăuți în fața acestor oameni buni: Semion Paș<in vat>² av, Gliga Pașin vătav, și Onciul <șol>² tuz din tîrgul Cernăuți și 12 pîrga <ri> ² <pe>²cetea tîrgului către ³ cartea și scrisoarea noastră.

Scriș la ³, <în anul>³ 7107 <1599>februarie 8.

Original, hîrtie; însoțit de o trad. germană.

¹ Ilizibil.

² Loc rupt în doc.

³ Rupt și șters în doc.

EDIȚII: Wickenhauser, *Bochotin*, p. 69, nr. V (trad. germ.); T. Balan, *Documente*, I, p. 128, nr. 52 și idem, *Familia Onciul* p. 16—17, nr. 10 (trad. după Wickenhauser).

2

<1602> decembrie 14, Rohozna. Mărturia lui Gheorghe staroste de Cernăuți și a altora privind cumpărarea de către Cracalie a unor părți de ocină din satele Lențești și Rohozna.

† Гевргіе <ст>¹аросте Черновскіи и Бобран велъ вѣтаѣ и Бахрин и Хѣриѣ и Иѣри вѣтажъ. Даемъ знати и свидѣтельствуемъ исъ симъ нашимъ <листомъ>² како прѣиде прѣдъ нами Мѣрика, дѣща Бончанъ въ Ленцѣи, и продала своа часть за ѡтнинѣ, что сѣмъ избѣретъ ѡнъ часть, въ Ленцѣи и продала пѣдъ Кракаліевъ за тридѣсѣтъ талѣри радѣи сѣмъ именованымъ Крѣчкѣи что сѣтворила ѡнъ една шоѣвѣнна. Тажъ вѣсталъ сѣмъ Кракаліе и заплатилъ тотѣи лѣ талѣри ѣ рубѣ Маріи въ прѣдъ насъ.

И тажъ вѣсталъ сѣмъ Каскаліе, сѣмъ ѡнъ ѡнъшкѣ, и прѣдалъ своа часть за ѡтнинѣ въ Рохозна въ третѣа часть дѣѣтѣи часть; и прѣдалъ пѣдъ Кракалію радѣи два десѣтъ талѣри. И вѣсталъ сѣмъ Кракаліе и заплатилъ и теѣи кѣ талѣри ѣ рубѣ Каскаліе въ прѣдъ насъ.

Тажъ, ми, видѣвши добронъ токмежъ до ниѣи и исполненъ платѣи, и въ насъ есми ѡчинили марторніе да бѣдетъ емѣи колѣи вѣхоѣетъ собѣи ѡчинитъ исписокъ въ господарѣ. Симъ пишемъ и печатъ своа приложниѣ.

Исъ ѣ Рохозна, дѣкѣмвриѣ дѣи.

Gheorghe <st>¹aroste de Cernăuți, și Bobran mare vâtav, și Bahrin, și Hârțu și Iarci vâțavi. Dăm știre și mărturisim cu această <carte>² a noastră cum a venit înaintea noastră Măriea, fiica lui Boiștan din Lențești, și a vîndut partea sa de ocină, ce se va alege partea ei, din Lențești și a vîndut-o panului Cracalie pentru treizeci de taleri, pentru fiul ei, anume Crăciun, care a făcut o moarte de om. De aceea, s-a sculat Cracalei și a plătit acei 30 taleri în mîinile Maricăi, înaintea noastră.

Și, de asemenea, s-a sculat Vasilie, fiul Onușcăi, și a vîndut partea sa ocină din Rohozna, din a treia parte a noua parte; și a vîndut-o panului Cracalie pentru douăzeci taleri. Și s-a sculat Cracalie și a plătit și acei 20 taleri în mîinele lui Vasilie, înaintea noastră.

De aceea, noi, văzînd tocmeala bună între ei și plata deplină, și de la noi am făcut mărturie ca să-i fie lui cînd va voi să-și facă ispisoc de la domn. Aceasta scriem și pecetea proprie o punem.

Scris la Rohozna, decembrie 14.

Original, hîrtie, pecete aplicată; însoțit de o trad. germ.

EDIȚII: Wickenhauser, *Bochotin*, p. 69, nr. VI (trad. germ.); T. Balan, *Documente*, I, p. 135—136, nr. 56 (trad. rom. după Wickenhauser).

¹ Loc rupt.

² Omis.

8

7111<1603> iunie 1, Suceava. Sava nemîș din Lențești, fiul Maricăi, vinde partea sa de ocină din Lențești lui Cracalie staroste.

† Се 860 аз, Сава немѣш ѡт Лѣнцеши, сын Марики и ѡнѣк Магда, сам на себе?¹ . . . ¹сх сим моимъ записомъ како?> . . . ¹продал по моа добраѣ волѣ никимъ неприсложанъ една част . . . ¹за ѡтнинѣ ѡт село Лѣнцеши, что таа част за ѡтнинѣ измѣнилъ . . . ¹сх сынъ Кржангъ ѡт Шендрѣни радѣ мон дѣднинѣ ѡт Шендрѣни та част . . . ¹продал панъ Кракален старостѣ за единъ конъ цѣнованъ . . . ¹четирнадесѣтъ талерн.

И бѣлѣнъ при сѣа токмалѣ нашѣ панъ Ёнчул Юрашковичъ старостъ Чернѣщскѣи, Лѣнца староста, и Юрашко Дронѣе?¹ бѣе староста, и ѡкимъ вѣтаѣ и . . . ²вѣтаѣ. И на болші . . . ³и свои печатѣи кѣ семѣ истинномъ² лѣстѣ нашѣмъ. Да сѣ знаетъ.

Пис<а> 8 Сѣчав<ѣ>, л<ѣ>тъ зрѣѣ юнѣи> а.

Adică eu, Sava nemîș din Lențești, fiul Maricăi și nepotul Magdei, însuși . . . ¹cu acest zăpis al meu cum am vîndut de bunăvoia mea, neasurît de nimeni. . . ¹o parte de ocină din satul Lențești, care acea parte de ocină am schimbat-o . . . ¹cu fiul lui Cîrlig din Șendreni pentru dedina mea, din Șendreni, acea parte . . . ¹am vîndut-o panului Cracalie staroste pentru un cal prețuit . . . ¹patruzprezece taleri.

Și au fost la această tocmeală a noastră pan Onciul al lui Iurașcu staroste de Cernăuți, Lența staroste și Iurașco Dron<ie?>¹ fost staroste și Iachim vătav și . . . ²vătav. Și pentru mai mare . . . ³<am pus> pecetile noastre la această adevărată carte a noastră. Să se știe.

Scris la Suceava, anul 7111 <1603> iunie 1.

Original, hîrtie, șters și rupt, patru peceti aplicate; însoțit de o trad. germ.

EDIȚII: Wickenhauser, *Bochotin*, p. 69, nr. V (trad. germ.); T. Balan, *Documente*, I, p. 19, nr. 14 și idem, *Familia Onciul*, p. 19, nr. 14 (trad. rom. după Wickenhauser).

4

1603 (7111) iunie 26, Suceava. Ieremia Movilă voievod întărește lui Cracalie fost staroste și soției sale, Ileana, a opta parte din satul Lențești cumpărată cu 36 taleri de la Vasilica și Greaca.

† И ѡ Ерѣміа Мо<о>гила воевода, б<о>жїю м<н>л<о>стїю, г<о>сп<о>д<а>рѣ Земли Мол<давскон>². Дали и потвердили есми славѣ нашѣмъ Кракален бѣе старостѣ и житѣлници си, Илѣна², ѡт четврѣхъон частъ село Лѣнцешини половина что 8 волостъ Чернокицскон, и сх мѣсто за стаки и за манни на долина селовѣ, что ѡнъ себе кѣпили ѡт плѣменици нѣ Касилѣижа и сестринѣ Грека, Дочки Николѣя, ѡнѣци Станки, радѣ тридесѣтъ и шѣст талеръ личниѣ, что би имъ пракѣи ѡтнинѣи дѣднинѣи.

Тѣмъ ради, како да естъ имъ и ѡт насъ права ѡтнина и кѣпѣжна, схъ вѣсемъ доходомъ. И инъ да сѣ не смѣшлетъ.

¹ Șters.

² Loc rupt în document.

³ Rupt și șters în document.

У Свч<авъ>, въ л<ѣ>то ~зрѣ юн<ію> кс.

† Господинъ рече.

† Небожатко <писал>.

Io Eremia M<o>ghila voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Mol<dovei>¹. Am dat și am întărit slugii noastre Cracalei fost staroste și soției sale, Ilea<na>¹, jumătate din a patra parte a satului Lențești, ce este în ținutul Cernăuți, și cu loc de iazuri și de mori pe valea satului, pe care și le-au cumpărat de la rudele lor, Vasilica și sora ei, Greaca, fiicele lui Nicoară, nepoatele Stancăi, pentru treizeci și șase taleri curați ca să le fie lor dreaptă ocină și dedină.

Drept aceea, să le fie lor și de la noi dreaptă ocină și cumpărătură, cu tot venitul. Și altul să nu se amestece.

La Suceava, în anul 7111 <1603> iunie 26.

+ Domnul a spus.

+ Nebojatco <a scris>.

<Insemnare contemporană :> Zapis ot Lențești de cumpărătură.

Original, hîrtie, pecete mică, aplicată ; însoțit de o trad. germ.

EDIȚII : Wickenhauser, *Bochotin*, p. 70, nr. VIII (trad. germ.) ; T. Balan, *Documente*, I, p. 137, nr. 57 (trad. rom. după Wickenhauser).

5

1660 (7168) iunie 12. Hotarnica satului Lențești dinspre ȋrgul Cernăuți întocmită de Rugină vornic de gloată.

+ Rugină vornicul. Dăm știre cu această scrisoare a noastră cum ne-au trimis mărie sa vodă cu cinstită carte mării sale să mergem la satu la Lențești să alegem hotarul Lențeștilor despre ȋrgoveȋii de Cernăuți și, după ce să va alege despre ȋrgu, să alegem dumisale [visternicu] Iordachie visternicul cel mare despre dumnealui despre Ion Păjescul vornicul cel mare. Deci noi am mărșu și am strînsu oameni buni bătrîni megiiăș<i> de penpregiur și slugi domnești și am ales hotarul Lențeștilor despre ȋrgu și am împărțitu vatra satului a Lențeștilor în doao ; deci giumatate de vatra satului, parte den gios, iaste a dumisale Iordache visternicul cel mare, iar giumatate de vatra satului, parte den sus, iaste a dumisale Ion prăjescul vornicul cel mare ; iar hotarul cei mare s-au împărțit în doao : den piatra Mămăiaștilor pîn<ă> în piatra Ghinisovchei și s-au pus stîlpu de piatră în mijloc ; parte den gios este a dumisale Iordachie visternicul cel mare, iar parte den sus este a dumisal<e> Ion Prăjescul vornicul cel mare, iar o bucată de hotar ci este după bahnă s-au împărțit în doao ; de la Rudca cea den sus pînă în Sobranăȋ, pre mijloc, s-au pus piatră, parte den gios este a dumisale a visternicului, iar parte den sus iaste a dumisale vornicului ; iar hotarul peste Prut de cea parte iaste den stîlpu cel bătrîn în Băucovataa și den stîlpu la deal într-o movilă mică și sui la deal suptu stîncă în movila mare, de acolo peste stîncă într-o movilă mică, în mastăcăn, de acolo, pe deal și pe deasupra Stărăjinețului, de acolo pen codru, unde să împreună hotarul Mihalcuiului și a Mămăiaștilor, în codru, iaste piatră sfredelită ; de acolo în gios și la vale asupra Bilei, lîngă val, au fostu altă piatră sfredelită, la niște poeni de peste Prut, sîntu dumilorsale în doao ; așjidere au dumnelor un hăleșteu mare și doao mici pre hotarul Lențeștilor, ce sîntu în ȋnutul Cernăuȋilor, ce le² [le] sîntu dumilorsale în doao.

Si la această hotăritură s-au ȋmplatu Pătrașco, Țintă, și Isar Grama și Pătrașco Lastuca, și Ghiorghită Dinga, și Vasile, și Dumitru, și Pașena star³, și

¹ Loc rupt.

² Urmează „iaste că“ (șters).

³ cel bătrîn.

Corbul star¹, și Dron, și Poluba, și Ștefan star¹ și alți oameni bun<i> megiaș<i>
de prenejur.

Și pentru credința ne-<a>m pus iscăliturile și pecețile și degetile; și de pre
aista zăpis al nostru să-ș<i> facă dumnealui și dires domnești. I² să se știe.

Ї ЛѢНЦАШН, Л>Ѣ<ТЪ зрѣи юн<i> вѣ.³

Pătrașco Țintă <m.p>.

Из Русинъ дворникъ глостнѣи искааа <m. p>⁴.

Pătrașco Lastuua. Ghiorghie Dinga. Vas<i>li. Dumitru. Pașina. Corbul. Dronu.
Ștefa<n>.

Original, hirtie, patru peceți aplicate și cinci amprente digitale; însoțit de
o trad. germ.

EDIȚII: Wickenhauser, *Bochotin*, p. 86—87, nr. XXIII (trad. germ.).

6

1660 (7168) iulie 25, Iași. Ștefan Lupu voievod întărește lui Iordache mare
vistier partea sa din Lențești în urma alegerii hotarului acestei părți și a celei
stăpînite de Ion Prăjescul mare vornic de Țara de Sus de către Rugină vornic
de poartă.

† НѢ ШѢФАН ВОЕВОДА, Б<О>ЖІЮ М<И>Н<О>СТІЮ Г<О>СП<О>ДА<И>РЪ ЗІМАН
МІЛАДКОШ⁵ Adecă au venit înaintea noastră și înaintea alor noștri boi-
ari moldovenști mari și mici al nostru cinstit și credincios boiaren Iordachie
marile viestiernic și au arătat un zăpis de mărturie făcut de boiariul nostru, de
Rugină vornicul de poartă, și de la mulți oameni buni, slugi domnești și megiași
de pren prejuru, scriindu și mărturisindu într-acest zăpis că au mărșu la sat la
Lențești, ce-s la ținutul Cernăuților, și au strinsu oameni buni [o sătră], slugi
domnești, megiași dinprejur, și au ales hotarul Lențeștilor despre hotarul tîr-
gului Cernăuților și au împărțit și în vatra satului Lențeștilor în doi: deci giună-
tate de vatra satului, partea din gios, s-au vinit alui nostru cinstit și credincios
boiaren Iordachie marele vîstîrnic, iar giunătate de vatra satului, partea din
sus, s-au vinit alui nostru cinstit și credincios boiaren Ion Prăjescul marele vor-
nic de Țara de <Sus>⁶; iar hotarul cel mare s-au împărțit în doi: din piatra
Mămăeștilor pînă în piatra Ghinisovcâi și s-au pus stîlpu de piatră în mij-
loc, <ia>⁶ r partea de jos iaste a <dumi>⁶s<ale>⁶ cinstit boiarenului nostru
Iordachie marele vîstîrnic, iar partea din sus s-au venit alui nostru cinstit
boiaren Ion Prăjes<cul marele vornic>⁶, iar o bucată de hotar, ce iaste după
bahnă, s-au împărțit în doi de la Rudcaa cea din sus pîn<ă> în Sobrancic și
pre mij<loc s-au pus piatra>⁶, iară jumătatea din gios iaste alui nostru cinstit
boiaren Iordachie marile vîstîrnic, iar partea din sus iaste a cinstit boiarenului

¹ cel bătrîn.

² Și.

³ La Lențești, anul 7168 <1660> iunie 12.

⁴ Eu Rugină vornic de gloată am iscălit <m.p>.

⁵ Io Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei.

⁶ Șters.

<nostru Ion>¹ Prăjescul marele vornic, iară hotarul peste Prut, de ceia parte, iaste din stîlpul cel bătrîn în Bucovataa și din'r-acela stîlpu <pînă într>'r-o movilă mică și mai la deal supt stencă, în movila mare, iar de-acolo, preste stencă, într-o movilă mică în mastăcăn și <de aco>² lo pre deal și pe deasupra Stărăjinețului, iar de-acolea, tot prin codru, pîn<ă> unde să împreună hotarul Mihalciului și a Mămăeștilor. <în>³ codru, iaste pîiatră sfredelită, iar de-acolo în gios și la vale în...⁴ ra Billi, lîngă val, au fost altă pîiatră sfredelită, în<să poienile>² de peste Prut sîntu a dumilorsale în doi, așijderea un hălăștiu mare și doi hălăștee mici, ce sîntu pre hotarul Lențeștilor, acele hălăștee încă le sîntu alor noștri cinstiți și credincioși boiari carii sîntu scriș mai sus, Iordachie marile vistearnic și Ion Prăjescul marile vornic iar în doi.

Pentr-acea și domnia mea, deacă am vădzut acel zapis adivărat și făcut de boiarenul nostru, de Rugină vornicul, și de la acii oameni buni bătrîni slugi domnești megiași dinprejur hotarnici, domnia mea încă am daat și am întărit boiarinului nostru cinstit, Iordachie marele vistiernic, cu a lui direaptă ocină și moșie, care scrie mai sus, să-ș<i> ție precum au <a>³ les hotarnicii cu tot vinitul și uric de întăritură neclătît și nerușit niceodănăoară în veci. Și altul să nu să amestece **ПРѢД СММ ЛНТОМ Г<О>СП<О>ДСТЕ<А> МН.**

Оу МсоХ, в<к> <лѣ>т<о> / зрѣн м<ѣ>с<е>ца ювѣн кѣ д<ѣ>ни.
† Слѣм Г<О>СП<О>Д<Н>НХ ВЕЛМЛ.

РАКОВНИЦЪ ЧЕХАН ВЕЛ ЛУГ<О>Ф<Е>Т м. р.⁴

<Tiron Muste a scris>⁵.

— Original, hîrtie, pecete aplicată, căzută; însoțit de o trad germ

EDIȚII: Wickenhauser, *Bochotin*, p. 87, nr. XXIV (trad. germ.); T. Balan, *Documente*, II, p. 169—170, nr. 91 (trad. rom. după o copie germ.).

7

1725 (7233) ianuarie 20, Iași. Mihai Racoviță voievod împuternicește pe Gheorghe Ursache să stăpînească un vad de moară de pe pîrîul Rohozna.

† **Иъ Мнѣхъ Ракѣницъ воевода, в<о>ж<і>ю> м<н>л<о>стїю>, господарѣ землѣ Мѣлѣдѣскѣ¹.** Dat-am cartea domniei mele boiarinului nostru, lui Gheorghe Ursachie, să aibă a-ș ține și a stăpîni a sa dreaptă moșie pe diresele vechi ce are, un vad de moară, anume Budeacea, cu moară gata în pîrîul Rohoznii și a Jușicei, care vad de moară de cițiva ai Iordachi Cracaleiu medelniceriul, în tîria sa, nearătînd nici direașe nici dovădi, și s-au și mai dat cîrți de la domnia mea boiarului nostru cel mai sus scris de oprit moara, iar Iordachi îmblă de-ș face alte cîrți cu meșteșug și fără de nici o dreptate. Pentru aceia, măcar de ar și mai arăta Iordachie vreo carte a domnii mele să nu se țină în samă pînă nu ș-ar arăta diresele ce ar avea. Și nime să nu cuteză a ținea și a opri peste aceașă carte a domnii mele.

¹ Șters în xerografie.

² Șters în xerografie; întregit după T. Balan, *Documente*, II, p. 169.

³ Omis.

⁴ Înaintea acestei cîrți a domniei mele.

La Iași, în anul 7168 <1660> luna iulie 25 zile.

+ Însuși domnul a poruncit.

Racoviță Cehan mare logofăt m.p.

⁵ Întregit după T. Balan, *Documente*, II, p. 170.

⁶ Io Mihai Racoviță voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei.

ⲭ ⲙⲥ, ⲗⲉⲧⲧ ⲡⲥⲁⲗ ⲡⲉⲛⲁⲣⲓⲉ ⲕ.

Нв Мнѣхъ Раконѣхъ воєвода <m. p.>¹

Original, hîrtie, pecete mică, timbrată ; însoțit de o trad. germană.

EDITII : Wickenhauser, *Bochotin*, p. 101 (trad. germ.).

8

1743 (7251) iulie 7, Cernăuți. Mărturie hotarnică privitoare la satele Giușca și Lențești.

+ Din luminată porunca mării sale domnului nostru Io Costantin Nicolai v<oie>vod, am mârșu și am cercat hotarale Lențeștilor și a Giușcâi dispre tirgul Cernăuților și dispre satul Lențeștii, fiind pricină între hotarale, am mârșu, și am văzut și am căutat toate sâmnile pe hotarnica ce-au hotărît Rugină vornicul de poartă, la velet 7168 <1660> iunie 12, precum scrie hotarnica, că întâia dată au început precum arată semnele cari sînt față și acum : întâiu dintr-un stîlp vechiu, bătrîn, cari este în Bucovata, am găsît, și din stîlpul la dial, într-o movilă mică, am găsîtu, și mai la dial supt stîncă, într-o movilă mare, iar am găsît, și di la ace moviliță am trecut piste o vilce și ni-am suit la dial, pe diasupra Sturjineților celor mici, pîn-în vîrful dialului, deasupra Sturjinețului celui mare, pe zare dialului, și am făcut cruce într-un stejar, și din acel stejar, la vale, can cheziș spre codru, și pin codru pîn-într-o pîiatră ce iaste sfredeliță, și din pîiatră de precum scrie hotarnica lui Rugină vornicul ce vechi, despre tirgu, am ales și s-au hotărît să ție pe unde or stăpîni Lențeștii hotarul lor și tirgoveții din Cernăuți hotarul lor și precum am aflat drept am căutat și am găsît toate semnele care nu s-au putut ca să sâ mai pue alte semne și au rămas să stăpînească cineș hotarul lor cu pace.

Așijdere și despre hotarul Sobranețului iar am căutat și am îndreptat hotarul și am ales parte de Lențești, ce este dată di răposatul Gheorghe Ursachi la sfința mănăstire Barnovschii și am pus o pîiatră lîngă drum dispre satul Sobranețului și de la ace pîiatră pe o vâiugă la vale, tot vâiuga, și am socotit să fie hotar ace vâiugă pîn-în pîrîul Sobraciucului și s-au încheiat tot hotarul Lențeștilor pe unde au avut pricină cu Sobranețului Stroescului și a Volcenceștilor și, îndreptîndu-s<e>, s-au hotărît cu bună dreptate.

Așijderea pentru hotarul [lui] Giușcâi ce se hotărește cu Rohozna, din pîrîul ce vine despre hotarul Șărăuților și a Budălcei și a Giușcâi fiind trei vaduri de moară precum scrie hotarnica lui Rugină vornicul se vine la cu tustrele vad<u>rile cît<e> o jumătate de vad fiind un ² a Giușcâi și altul a Rohoznei. Iar hotarale s-au pus o pîiatră în vad lîngă drum în malul pîrîului, între drumuri, și de acolo, în curmeziș, pîn-în cornul luncii, supt un ulmu, s-au pus altă pîiatră, și di acolo piste sânoagă, alături cu cornul luncii, pe din sus, asupra Cudiului, peste drumu care merge la Giușca, s-au pus altă pîiatră, iar de acolo, din capul luncii, tae hotarul peste pădurea Cudiului și acela pîrîu hotărește hotarul Giușcâi și pe cum am aflat drept am hotărît și am dat mărturie la mîna într-amîndoaî părțile.

ⲭ Чернѣцъ, ⲗⲉⲧⲧ ⲡⲥⲁⲗ ⲕⲗⲏ ⲕⲡ.

Гⲉⲱⲣⲓⲉ ⲃⲏⲉ ⲱⲗ ⲥⲁⲗⲓⲱⲣ ⲏ ⲥⲧⲁⲣⲟⲥⲧⲉ m. p.³

Șerban Flondor med<elnicer> <m.p.>.

¹ La Iași, anul 7233 <1725> ian<uarie> 20.

Io Mihai Racoviță voievod <m.p.>.

² Neclar.

³ La Cernăuți, anul 7251 <1743> iulie 7.

Gheorghe fost mare sulger și staroste m.p.

Manolii Zamfir biv vel căp<itan> <m.p>.
Gheorghe Pîrvul med<elnicer> <m.p>.

Original, hîrtie ; însoțit de o trad. germ.

9

1758 (7266) iunie 30. Scarlat Ghica voievod întărește mănăstirii Barnovschi din Iași satul Giușca și mai multe seliști care au aparținut lui Gheorghe Ursache jîtnicer.

Cu mila lui Dumnezeu, Io Scarlat Ghica voievoda, domn Țării Moldovii. Facem știre cu acestu hrîsov a domnii mele tuturor cui să cade a ști că viindu înaintea domnii mele cuvios rugătoriu nostru sfinție sa chir.....¹ arhimandrit i egumen sfinții mănăstiri Barnovschie de aici din Eși și ni-au arătat un ispisoc de la răposatul fericitul întru pomenire părintele domnii mele, mările sa Grigore Ghica v<oie>vodu, din v<ă>l<ea>t 7249 <1741> aprilie 2, întru care scrie pentru Gheorghie U<r>²sache jîtniceriu carele au fost fiu de boieriu mare și era cireacul mările sale și în viața lui s-au nevoit și au slujit cu dreptate și de cătră mările sa încă au fostu miluit, dar, la moarte sa, socotind el cu al său bun cuget că precum în viața lui milă și dreptate de cătră mările sa au cunoscut, la dare sufletului său cu toate ale sale ce au avut, moșii, țigani părintești și ale sale agonisite în sama părintelui domnii meli s-au lăsat și, afară di satul Borotșii, de la Cernăuți, care l-au orînduit el să fie dar părintelui meu, iar pe altii moșii și țigani și toate ale lui s-au lăsat la socotiala mării sali, precum va socoti mările sa pentru sufletul lui și cum a socoti așa să orînduiască. Deci, mările sa împreună cu tot sfatul mării sale atît cei 4 sfinți părinți arhieriei și a tuturor veliților boieri carii sîntu toți escăliți în hrîsuvul mării sale și au hotărît pentru satul Giușca, ce este la ținutul Cernăuțului, de vreme ce părinții lui Gheorghie Ursache sîntu îngropați la mănăstir<ea> Barnovschie așa au găsit mai cu cale de au dat danie pentru sufletele și pomenire lor acest sat Giușca cu toate cumpărăturile ce or fi lipite cătră acestu sat în care să cuprînde și sâliștile Denisăuca și Lințeștii și Cojucna și Berhometele, aceste toate mai sus pomenite moșii cu toate hotarele lor precum sîntu hotărîte de părinții lui Gheorghie Ursache și precum au stăpînit și Gheorghie Ursache pre atîta loc să stăpîniască și mănăstire Barnovschie.

Și, după această danie, ni-au mai arătat numitul egumen și o mărturie hotarnică din velet 7251 <1743> iunie 7 întru care scrie că, din poronca domnii sale Costandin Nicolai voievod, au fost orînduiți hotarnici Gheorghie biv vel sluger, i Stan Șarban Flondor med<elnicer> i Manolachi Zamfir biv vel căpitan i Gheorghie Pîrvul med<elnicer> ; și, mîrgîndu, au cercat toate hotarările Lințeștilor despre tîrgul Cernăuțului și Giușca tîj despre tîrgul Cernăuțului și despre satul Lențăștii, fiindu pricină între hotar, și mergîndu acolo, au vădzu și au căutat toate sâmnile pe hotarnica ce au hotărît Rugină vornicul de poartă la v<ă>l<ea>t 7168 <1660> iulie 12 precum scrie hotarnica că întîie dată au început după cum arată sâmnile care sînt față și acum : întîiu este sâmnul într-un stîlpu vechiu bătrîn care este în Bucovata și din stîlpu, la dial, într-o movilă mică, au găsit hotar <i> mai la dial, supt stîncă, într-o movilă mare, iară au găsit hotar, iar de acolo piste stîncă, într-o movilă mică, în niște măs-tăcăn<i>, iar au găsit hotar, și de la ace moviliță au trecut piste o vilce și s-au suit la dial, pe diasupra Sturjănițului celui mic, pîn<ă> în virvul dialului, deasupra Strujenitului celui mare, pe zare dialului, și au făcut cruce într-un stejar, și dintr-acel stejar, la vale, can cheziș, spre codru și pîn codru, pînă într-o piatră ce este sfredelită, și din piatră, după³ hotarnica lui Rugină vornicul, ce vine

¹ Loc gol.

² Omis.

³ Urmează cuvîntul (șters) : „scrie“.

despre tîrgu au ales și hotărît să ție pe unde or stăpîni Lințăștii hotarul lor și tîrgoveții din Cernăuți hotarul lor și precum au aflat drept au căutat și au găsit toate sămnele care nu s-au putut să sã mai pună alte sămne și au rămas să stăpîniască ciniș hotarul lor cu pace.

Așijdere și despre hotarul Sobranițului iară au căutat și au îndreptat hotarul și au ales parte din Lințăști ce este dată de Gheorghie Ursache la sfînta mănăstire Barnovschi și au pus o pîiatră lîngă drum despre satul Sobraniț și de la ace pîiatră pe o vîiugă la vale tot vîiuga și au socotit să fie hotar acea vîiugă pînă în pîriul Sobraciucului și s-a încheiat tot hotarul Lîntăștilor pe unde au avut pricină cu Sobranițul Stroescului și a Volciceștilor și îndreptîndu-să s-au hotărît cu bună dreptate.

Așijdere, pentru hotarul Giușcăi ce să hotărăști cu Rohozna pe pîriul ce vini despre hotarul Șirăuților și a Budălcii și a Giușcăi fiindu tri vaduri de moară precum scrie hotarnica lui Rugină vornicul să iai sămnele cu titrele vadurilor cîte o jumătate de vad, fiindu un țarmure a Giușcăi și altul a Horoznii, iar hotarale s-au pus o pîiatră în vad, lîngă drum, în malul pîriului, între drumuri, și de acolo curmeziș pîn<ă> în cornul luncii, suptu un ulmu, s-au pus altă pîiatră și de acolo piste zănoagă, alătore cu cornul luncii, pe din sus asupra Cudiului, piste drumul care merge la Giușca, s-au pus altă pîiatră, iar de acolo din capul luncii taie hotarul piste pădurea Cudiului și acela pîriu hotărăști hotarul Giurcăi și a Horoznii și a Dinisocăi. Și într-acesta chip au aflat și au hotărît.

Pentru care, dacă am văzut domnie me hrisevul răposatului fericitului întru pomenire părintelui, domnii meli întărit cu iscăliturile a patru sfinți arhierei ai țării și cu iscăliturile a dumilorsale tuturor veliților boeri și după mărturie hotarnică ce este mai sus scrise în sămne, iată dar că și domnie me dăm și întărim stăpînire sfintii mănăstirii Barnovschi pe toate moșiile de mai sus arătate, ca să li stăpînească în veci cu bună pace de nîmi neclătît și nerușiuît și pofînd domnie me și pe alți luminași domni ce vor fi în urma noastră cu domnie acestii țări au din fii și niamul nostru sau dintr-alt niam să întărească și domniile sale pentru a lor cînte și vecinică pomenire.

V<ă>1<ea>t 7266 <1758> iun<ie> 30.

Ion Bogdan vel logofăt <m.p.>.

S-au scris de Ioan pisar.

Original, hîrtie, pecete timbrată; însoțit de o trad. germ.

EDIȚII: Wickenhauser, *Bochotin*, p. 115—116, nr. LVIII (trad. germ.).

10

1773 iulie 21. Hotarnica satului Lențești.

+ Fiind noi orînduiți de la dumnalor starostii den porunca divanului să hotărîm Lențeștii și de pe poruncă am mersu și am tras de la o pîiatră ce este pe șes despre hotarul Mămăeștilor, la mijlocul cîmpului, ș-am vînit în gios pînă la hotarul Dinisăucii, pîn<ă> peste podul cel naltu, și acolo la capul iazului am pus și pîiatră hotar, și într-această trăsură am găsit 69 de odgoane și 14 stîinjen<i>, și odgonul de 20 de stîinjeni și stîinjenul de 8 palme domnești, tot cîmpul acesta pe mijloc, și, dîndu-l în doao, s-au vînit în parte mănăstirii Barnovschi 34 odgoane și 17 stîinjen<i> parte de gios și acolo la mijloc s-au pus stîlp de pîiatră den sus de țîntirim, și parte de sus despre Mămăești s-au vînit dumisale cuconii Paraschivii Tăgăroii, iară 34 odgoane și 17 stîinjen<i>, și de acolo am mîrsu iară despre hotarul Mămăeștilor în pravățul pietrii ce este despre Mămăești și acolo am făcut o groapă despre hotarul Mămăeștilor și iară am tras în gios, alătore pe supt bahna Olesului, ș-am vînit pînă la o pîiatră veche sfredelită cu 2 borte, care desparte hotarul Deneseucii despre [S] Lențești, și acolo am pus și noi o pîiatră puțintel mai gios că așe i i-au vînit măsura și s-au găsit 71

odgoane și 5 stîljen<i> și dîndu-să în doao s-au vinit parte de gios mănăstiri lui Barnovschii 35 odgoane și 12 pol¹ stîljen<i> și acolo la mijloc am pus stîlpu de piatră la iazul al treile și parte den sus despre Mămăești a cuconei Paraschivii Tăgăroii iară 35 odgoane și 12 pol¹ stîljen<i> și de acolo am mârșu iarăș la piatră despre hotarul Mămăeștilor, și de la piatră am luat pravățul pre lunca Prutului, pînă la niște ezunii, și acolo am făcut groapă, și de acolo am tras a trie măsură în gios, pe supt lunca Prutului, pînă<ă> la hotarul Dinisăucăi, în dreptul Baucovatii, ce este și o piatră peste Prut, în Baucovată, și acolo despre hotarul Dinisăucăi s-au pus stîlpu de piatră între plop și am găsit 72 odgone și 5 stîljen<i>; și s-au vinit mănăstirii lui Barnovschii 36 odgone și 2 pol¹ stîljen<i>; și acolo, la mijloc, s-au pus stîlp de piatră ș-alte den sus despre Mămăești a dumisale cuconii Paraschivii Tăgăroii iarăș s-au vinit 36 odgone și 2 pol¹ stîljen<i>, și de acolo am trecut peste Prut, la Bila, și au mârșu la șanțul cel mare al doile den sus despre hotarul Mămăeștilor și în vîrful șanțului am făcut o groapă și de acolo am purces trăgînd în gios pînă la o piatră ce este în Baucovată stîlpu vechi, ce să hotărește despre tîrgul Cernăuțului, și s-au găsit 64 odgone și 9 stîljen<i> și s-au vinit parte de gios mănăstirii Barnovschii, 32 odgone și 4 pol¹ stîljen<i> și acolo la mijloc s-au pus stîlpu de piatră și parte de sus despre hotarul Mămăeștilor s-au vinit dumisale cuconii Paraschivii Tăgăroie 32 odgone și 4 pol¹ stîljen<i>; și, după măsura ce s-au măsurat cu dreptate, așe [așe] au căzut de am pus stîlpu de piatră la mijloc, dar mărturisind Ștefan Roschip ce-au fost vornic la Lențești, și el și tată-său în zilele răposatului Gheorghii Ursachii post<elnic>, cum că acel cîmpu de peste Prut ce să numește Bila nu s-au măsurat niciodată și au fost hotar pe giumatate pîriul Bilii, dar după măsura ce s-au măsurat s-au pus piatră mai în sus puțin de pîriul Bilii, și de acolo am mârșu peste bahna Olesului la hotarul Sobranețului, unde să împreună hotarul Mămăeștilor și a Lențeștilor cu hotarul Sobranețului, și am îndreptat hotarul Lențeștilor despre hotarul Sobranețului, după <cum>² scrie și o copie scoasă de pe o hotarnică ce-au hotărit Gheorghiiță sulgeriu ce-au fost staroste, i Șerban Flondor med<elnicer>, i Manolii Zamfir biv vel căp<itan>, i Ghiorghii Pirul med<elnicer>, și în copie scrie cum să fi pus piatră despre hotarul Sobranețului, dar noi piatră n-am găsit, și au arătat o mărturie vechilul egumenului <lui>² Barnovschii de un Iftemei și este iscălit în mărturie și răpasatul Ioniță Beldiman vel căp<itan> întru care scrie în mărturie cum că au scos acea piatră acel Iftimii cu zisa răposatului comisului Siroescului și, nefiind acea piatră, am luat a trage de la heleșteu pe lîngă o fintiniță pe văiugă la dial după cum scrie și în copie c-au socotit să fie acea văiugă hotar ce desparte Lențeștii despre Sobraneț și au mârșu pîr-la o movilă în dial ce este și piatră în movilă care desparte hotarul Sobranețului și a Lențeștilor și a Mămăeștilor ș-am găsit 21 de odgoane și 2 stîljen<i> de la heleșteu pîr-la o movilă și diasupra stîlpu de piatră și s-au vinit mănăstirii lui Barnovschii 10 odgone și 11 stîljen<i>, parte despre pîriul Sobranețului pîr-in pîriu, și s-au vinit 10 odgone și 11 stîljen<i> dumisale Paraschivii Tăgăroii, parte den sus despre Mămăești, și acolo la mijloc s-au pus doao pietre, care, una, desparte hotarul Lențeștilor despre Sobraneț, și acolo să înfundă hotarul Lențeștilor, și al doile piatră tot den fundul hotarului ce desparte parte dumisale Tăgăroi despre parte mănăstirii; și s-au încheiat tot hotarul.

1773 iulie 21.

Gligoraș Cracalie.

Gavril Cracalie.

Ștefan ³ cap<itan>.

Constandin ⁴ ș căp<itan>.

Original, hîrtie; însoțit de o trad. germ.

¹ jumătate.

² Omis.

³ Ilizibil.

⁴ Indescifrabil.

11

1786 mai 16, Jucica. Trecerea, prin mezat, a moșiei Jucica din stăpînirea mănăstirii Barnovschi în cea a împărăției austriece.

Fiindcă însuș*<i>* preainălțata chesaro-crăiască și apostolicească sa mărire, prin porunca ce s-au milostivit a trimite la 22 a lunii lui iulie în anul trecut, au poruncit și au hotărît într-acesta chip precum atît mănăstirii Barnovschi, care mănăstire au fost făcut zapis de vînzare cu dum<nea> lui paharnicul Ilie Balș pe moșie Jucica, ce s<e> află aice în Bucovina, și, pe lîngă aceasta, făcînd daruri cu giudecătoria și înșălăciune, s-au neînvrednicitu a mai stăpîni această moșie cum și clironomii numitului Ilie Balș, mai ales care se află în viață acum, care, cu vreme, au fostu dobînditu numita moșie prin giudecătoria întorcînd toate cheltuielile ce s-au fost prin giudecătoria și cu învoit amîndoaă părțile nici o protimisire să nu aibă mai mult și nici un răspuns să nu mai facă asupra numitei moși<i>; pentru aceia, au poruncit însuș<i> prea înălțata sa mărire ca, fără nice o pricină, să vînză numita moșie la mizat cui va da mai mult și la care o va cumpăra la mizat să fie drept stăpîn acei moșii și a<ceas> 'tă vînzare să fie prin giudecătoria fără nici o întrebare sau a mai lua sus pricinile ce ar pune mănăstire Barnovschi. Drept aceasta, s-au prețluit această moșie de împreună cu toate acărăturile și averile ce să țin de dînsa de cătră chesaro crăescul al Bucovinii ștab i vel auditoria și s-au pus vadea spre vînzare acei moșii întiaș dată la 9 zile a lunii lui dechemvrie <1>782, dară fiind că la acei vadea nimic nu s-au aflat la locul numit care ar fi avut....² de cumpărare, s-au mai pus și o doa vadea pe 30 adecă pe treizăci de zile a lunii lui dechemvrie acestui an curgător la care vadea iarăș neaflindu-s<e> nimene care să cumpere acei moșie s-au mai pus și a treia vade făcîndu-s<e> totdeauna de știre tuturor de obște, care a tre vade la 10 zile a lunii lui martie au fost pusă cei mai de pe urmă, la care vade, după făgada ce au făgăduit și au suit cu prețul alte părți, s-au făgăduit de cătră parte împărății șasesprezece mii și unu lei și au rămas într-acesta chip numita moșie pe sama împărății cu prețul cel de pe urmă.

Drept aceasta, cu învoire preainălțatei curți, au hotărît administrația Bucovinii în zioa de astăz ca să rămie de acum înainte acei moșie supt stăpînire împărății și toate scrisorile ce sînt pe ace moșii Jucica s-au luat de la mîna arhimandritului Iacob ot mănăstire Barnovschi după porunca ce i s-au trimis numitului arhimandrit de cătră patriarhul Ierusalimului ca s<ă> dee sfinția sa acele scrisori afară, care scrisori sînt toate anume arătate în izvodul ce s<e> trimite aice legat; și așa s-au luat acesată moșie de tot supt stăpînire înălțatei împărății și s-au plătit numitului arhimandrit prețul ce s-au fost făgăduit prin lițitație, adecă șas<es>prăzece mii și unu lei de la visteria Bucovinei ban<i> bun<i> și făr<ă> nici o scădere pentru care lucru s-au făcut această scrisoare și s-au iscălit amîndoaă cărțile intrînsa ca s<ă> știe de încredințare.

S-au dat la Jucica în anul <1>786 mai 16 zile cal<endarul> nou

.....³ arhimandrit ³.

Original, hîrtie, cu trad. germană juxtapusă, ambele versiuni purtînd cîte un sigiliu.

¹ Șters în xerografie.

² Neclar.

³ Indescifrabîl.

ALTE ACTE ROMÂNEȘTI DE LA CONSTNTINOPOL (1658—1738) (III)

DE

PAUL MIHAIL

În continuarea acțiunii de publicare a actelor românești aflate în Arhiva Sf. Mormint de la Constantinopol, dăm la iveală alte 7 acte românești originale dintre anii 1658 și 1738, la care adăugăm o copie fără veleat din secolul al XVII-lea și o traducere din limba greacă din 1683.

Din scurta domnie a lui Gheorghe Ghica este documentul din 1659 martie 1 din Iași prin care miluiește pe Stamate, marele postelnic, cu satul Cucearov care se numește Vertiporoh pe Ciuhur. Satul a fost în stăpînirea domnului încă din vremea boieriei sale.

Două acte sînt legate de personalitatea lui Miron Costin. Unul provine din perioada cînd a fost vornic al Țării de Jos (1667—1671). Din acest act rezultă că Miron Costin a împrumutat mănăstirea Neamț cu 15 galbeni pentru „tocmala” unor vii din Dealul lui Vodă de la Cotnari. Aceste vii le contractase fratele lui Miron Costin, Iancu Costin, pîrcălab de Hotin în 1667 și decedat în 1672. Al doilea act juridic de la Miron Costin în calitatea lui de logofăt, din 1680, întărit de Duca Vodă, privește judecata lui Pavăl Coșoteanul cu rudele sale pentru satul Coșulenii de la Ținutul Hîrlăului ce a fost cumpărat de Solomon Bîrlădeanu logofătul. În act se relatează cumpărarea satului cu postav *failondrăș*, care constituie valoarea de schimb a proprietății. Actul este redactat într-un stil nuanțat, care îi dă putere de martor autentic al limbii române vorbite de la sfîrșitul secolului al XVII-lea.

Actul din 1676, de la Duca Vodă, este o citație a domnului către Iane vistier prin care îi poruncește să vie la Iași pentru delimitarea satului Strîmbi a lui Dumitrașcu Boul logofătul. La acest act adăugăm un zapis veleat, în copie, prin care Ștefan Boul biv vornic se adresează sătenilor din Strîmbi.

Traducerea „de pe grece” a actului din 1683 întărește dania făcută de Rustea negustorul a jumătate de sat Săndreni de la Covurlui către Sfîntul Mormint de la Ierusalim prin mănăstirea Cetățuia, stăpînire ce se va aplica conform *obiceiului locului*, expresie folosită în act. De la Grigorie Matei Ghica voievod provine delegația de judecată din 1738 a lui Iordache Ruset vel vornic.

Publicînd aceste acte destărate, le închinăm Institutului de istorie „A. D. Xenopol”, la împlinirea a 40 de ani de la apariția în revista sa a primelor mărturii românești din Arhiva Sfîntului Mormint de la Constantinopol.

1

<1658—1670>. Ștefan Boul fost vornic pune pe sătenii din Strîmbi sub ascultarea lui Iane cămăraș.

Adică eu, Ștefan Boul biv vor<nic>, scriu la voi, săteni, la toți din sat Strîmbi, dau-vă știre să aveți a asculta de dum<nealui> Iane cămărașul și de Ileana pentru că v-am dat dumilor sale. Deci să aveți a asculta de tot ce vor da dum<nealo>r învățătură și pe cine vor triimete dum<nealo>r, să ascultați de acela. De aceasta vă scriu, într-alt chip să nu faceți.

Altă, tu, prisăcar de la Muncel, să cauți să ascuți de dum<nealu>i de Iane cămărașul că te-am dat dum<i>sali cu stupi și cu loc cu tot, să hiți a dum<i>sali.

De aceasta și scriu: Ștefan Boul biv vor<nic> ¹.

Copie, hîrtie.

2

7167 (1659) martie 10. Iași. Gheorghe Ghica, domnul Moldovei, miluiește pe Stamate marele postelnic cu satul Cuciarov, care se numește Vertiporoh, pe Ciuhur, pentru credincioasă slujbă.

Милостією божією, ми, Ів Гнурґіє Гика воєвода, господарє Земли Молдавскіи. Знаменити чиним и сим листом нашим кхєѣм ктѡ на немъ взорит или е҃го что[у]чи велишит, ѡтже [sic] тѡт истиннии наше вѣрніи и почтєніи бѡлѣрниі Стаматіє великому постѣланникъ слѣжилъ наипрѣжде крѣпкѡ на ниниѣ господарє прѣжде насъ вѣшїи сѣ правою и вѣрною службою, а днєс слѣжилъ и господство ми сѣ правою и вѣрною службою дѡ насъ. Господство ми/ви-дѣхомъ ему праваа и вѣрнаа службо, [sic] жаловали есми ему ѡсобною наше[ю] милостє дадохом и помн[ло]вахомъ ему ѡт насъ ѡ нашу Землю Молдавскѡю, сѣ наша҃го праваа ѡтчиннѡ и викѡплєніє, что намъ было ещє же ѡт бѡлѣр/ства господства ми, единъ село на имѣ Кѡчарѡк, что нинѣ зѡветъ Кертнпорохъ, что на Чѡхрѡ, ѡ в[о]лѡстѣ Хотинскому, сѣ мѣстѡ за ставъ и замкнѡ ѡ Чѡхрѡ и сѣ вєсъ приходъ, что тѡтъ село више писанному, Кѡчарѡк, что сѣ именнѡетъ Кертн/порохъ, было господства ми права викѡплєніє ѡт Кѡзма Пѣрчюл ѡт Гадиниці, сынѣ Катрин, внукъ старъ Ивнжшъ Кѡпотинъ, нѡтъ племянницѡ своему, Тѡдѡеръ Порохъ и братъ е҃го, Грин҃оріє Порохъ, и сестри имъ, Янна и Я҃гафидѡ, /сынѡви Пѣтрѡшко, и кнѡкъ имъ, Примѣѡ, сынѡ Дѡрдѡн, радѣ е҃днимъ сѣмъ тѡлѡри бѡитиѣ. тѣмъ ради, како да естъ бѡлѣрниѡ нашємѡ више писанному, Стаматіє великому постѣланникъ, праваа дѡннѡ и милѡваніє, ему, и дѣтѡмъ /е҃го, и ѡнѡчатѡмъ, и працѣратѡмъ, и вѡсѣмъ радѡмъ е҃го, кто сѡ нєвєрєтъ наближинии.

И Хотаръ томо вѡсємѡ више писанному село, на имѣ Кѡчарѡк, что нинѣ зѡветъ Кертнпорохъ, да естъ емѡ ѡт кѡсєгѡ /Хотаръ и ѡт кѡ ниниѣ сторонни по старѡмѡ Хотарю по кѡда нѡ кѣкаа ѡживали.

И на то естъ вѣра господства ми кѡшєписанна҃го ми, Ив Гнур҃гіє Гика, воєвода, и кѣра прѣкѡзѡлюбленна҃го сынѡна господства ми, /Ив Грин҃оріє Гика

¹ Ștefan Boul fost vornic între 1658 mai 20—1670 iulie 19, însurat cu Ruxanda fiica lui Ștefan Tomșa voievod. (Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971, p. 353).

воевода, и вѣра болѣрихъ нашихъ: вѣра пана Иліе Шептелич великаго дкорника
Дилинѣи Земли и вѣра пана Давида великаго дкорника Кишинѣи земли и вѣра
пана Ивнашко и вѣра / пана ¹ и Моцк, переклабове Хотинскіи, и
вѣра пана Андриаша и вѣра пана Чогола, переклабове Немецкіи, и вѣра пана
Идронаки и вѣра пана Френкѣл, переклабове Романскіи, и вѣра пана Димитр /
Дрѣвѣцкѣл пвртарѣ Сѣчакѣскіи и вѣра пана Даріе великаго спатарѣ, и
вѣра пана Юргакіе великаго чашника, и вѣра пана Ивн Прѣжескѣл великаго
кнестіарника, и вѣра пана Дрѣл великаго стѣланника пана Некѣла Раковницѣ
велокаго комиса, и вѣра вѣсѣхъ боири нашихъ мѣлаескихъ, великихъ и малыхъ.

И по нашемъ живѣтѣ, кѣмъ бѣдетъ господарѣмъ нашѣмъ Земли Молдавскон /
отъ дѣти нашихъ или отъ нашихъ рѣдо[sic] или пакъ будъ кѣмъ бога изберетъ
господарѣмъ бити нашѣмъ Молдавскон Земли, тотъ би емѣ не порѣшилъ нашего
даданіе и милѣваніе; нѣ але би ему дали и помилѣвали и по / твердили, за-
нужѣ естъ емѣ прака даданіе и милѣваніе.

И нанъ болше крѣпостъ и потвержденіе и милѣваніе къ тѣмъ вѣсѣмъ киш-
писанному, велѣли есми нашему вѣрному и почитенному болѣрни[s] пана Ра-
ко / вницѣ Чѣлан великомѣ лѣгофѣт, писати и наше печатъ прѣвѣсити къ сѣмѣ
истиннымъ листѣмъ нашимъ.

Оутѣсѣхъ вѣлѣти Зрѣла мѣсѣца мартъ данѣ ѿ

Ив Гигоріи Гича воевода

Раковницѣ Чѣлан велѣ лѣгофѣт

Писалъ Димитр Лека фѣлѣночѣ

Din mila lui Dumnezeu, noi, Io Gheorghe Ghica voievod, domnul Țării Moldovei. Facem cunoscut cu această carte a noastră tuturor celor care o vor vedea sau o vor auzi cetindu-se, că adevărul și credinciosul și cinstitul boier Stamate¹ marele postelnic a slujit și înainte vreme altor domni ce au fost înaintea noastră cu dreaptă și credincioasă slujbă, iar astăzi a slujit și domniile mele cu dreaptă și credincioasă slujbă. Domniile mele, văzînd dreapta și credincioasa lui slujbă, am binevoit cu deosebita noastră milă și am dat și l-am miluit de la noi în a noastră țară a Moldovei, dintr-a noastră dreaptă ocină și răscumpărătură, pe care am avut-o încă din boeria domniei mele, cu un sat anume Cuciarov, care se numește Vertiporoh, care este pe Ciuhur, la ținutul Hotinului, cu loc de iaz și de moară pe Ciuhur și cu tot venitul, care acel sat mai sus scris, Cuciarov, care se numește Vertiporoh, a fost domniei mele dreaptă răscumpărătură de la Cozma Părciul de la Gadinți, feciorul Cătrei, nepotul bătrînului Ionîș Căpotici, și de la neamurile lui, Toader Poroh și fratele său, Grigorie Poroh, și surorile lor, Ana și Agafița, fiii lui Pătrașco, și nepotul lor, Irimia, feciorul Dordel, drept șapte sute taleri bătuți. Drept aceea, să fie boierului nostru mai sus scris, Stamatie marele postelnic, dreaptă danie și miluire, lui, și copiilor lui, și nepoților, și strănepoților, și întregului neam al lui, care se va alege mai deaproape.

Iar hotarul întregului mai sus scris sat, anume Cuciarov, care acum să numește Vertiporoh, să-i fie din tot hotarul și din toate părțile vechiul hotar pe unde din veac au trăit.

Iar la aceasta este credința domniei mele mai sus scrise, Io Gheorghe Ghica voievod, și credința preaiubitului fiu al domniei mele, Io Grigorie Ghica voievod, și credința boierilor noștri: credința panului Ilie Șeptelici mare vornic al Țării de Jos și credința panului Dabija mare vornic al Țării de Sus și credința panului Ionașco și credința panului ² și Moțoc, / părălăbii Hotinului, și

¹ Loc gol.

² Hiotul Sacazliul, mare postelnic între 1658 august, 6 și 1659 august 5.

credința panului Andreiaș și credința panului Ciogolea, părcălabii Neamțului, și credința panului Andronachi și credința panului Frincul, părcălabii Romanului, și credința panului Dumitru Drăguțâscul portarul Sucevei și credința panului Darie mare spătar și credința panului Iurgachie marele ceașnic și credința panului Ion Prăjescul mare vistier și credința panului Ursul mare stolnic și credința panului Neculai Racoviță mare comis și credința tuturor boierilor noștri moldoveni, mari și mici.

Iar după viața noastră, cine va fi domn în țara noastră a Moldovei din copii noștri sau din neamul nostru sau pe cine Dumnezeu îl va alege a fi domn al țării noastre a Moldovei, acela să nu strice a noastră danie și miluire, ci să-i dea și să-l miluiască și să-i întărească, deoarece lui îi este dreaptă danie și miluire.

Iar pentru mai mare tărie și întăritură și miluire la această a tuturor celor mai sus scrise, am poruncit credinciosului și cinstiului nostru boier Racoviță Cehan mare logofăt, a scrie și să lege a noastră pecete către această adevărată carte a noastră.

Din Iași, în anul 7167 <1659> luna martie 10 zile.

+ Io Gheorghe Ghica voievod <m.p.>.

+ Racoviță Cehan mare logofăt <m.p.>.

+ A scris Dumitru Leca F<lănoci>.

Original, pergament (42,5 × 30 cm), pecete de ceară atirnată cu legenda:

Иъ Георгіе Гика воівода бжю милію господарь Земли Молдавскон

În dreapta heraldică: 3p sub zimbru: ІСБ (sic); în stînga: ✥SS.

3

<1667—1671> iulie 12. Iași. Zapis de bani ce au luat egumenii de la mănăstirea Neamțu de la Miron Costin vornicul de Țara de Jos pentru niște vii.

+ Tohil egumânul de la mănăstire de la Neamțul. Mărturisăscu cu ceastă scrisoare a me cum am luat de la dumnealui Miron Costin marele vornic de Țara de Gios² noă galbini bani de argintu pentru niște vii de la Dealul lui Vodă pentru o tocmală ce avem cu fratele dumisale cu Iancul³. Pentru credință am iscălit.

✥ ІС ЮЛІѦ ВІ.

† ІЗ ТОХНА ІСКАЛ <m. p.>

+ Precum am mai luat eu, egumenul Ghenadie, 7 gal<beni> de la vornicul Miron. Să s<e> știe.

Original (21 × 16 cm.). Pe verso „De la călugării de Neamțu. 258“. Cifra „166“, ștearsă cu două linii.

² Miron Costin, vornic de Țara de Jos între 1667 martie 12 și 1671 iunie 29 și 1674 ianuarie 19 și 1675 iulie 9 (Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 387).

³ Iancu Costin, pîrcălab de Hotin în 1663, a murit în 1672 (*ibidem*, p. 390).

4

7184 (1676) aprilie 24 Iași. Duca voievod poruncește lui Iani vistiernicul să vină la Iași pentru delimitarea satului Strimbi cu Dumitrașco Boul logofătul.

Іъ Аска коведѣ, божію милостію, господарѣ Зѣман Молдавскон. Scriem domnia me la boiarinul nostru. la Iani vistiernicul, sănătate. Cătră aceasta facem știre dumatiale, îndată ce vei vede carte domniei mele, iar dumneata să te gătești să vii aice la Iași să stai să vă alegeți cu dumnealui boiarinul nostru cu Dumitrașco Boul logofătul, pentru satu, pentru Strimbi. Și să-și aduci și dresă ce vei avea.

Aceasta scriem. Intralt chipu să nu faci, nici altă carte să nu mai aștepți.

✠ Іс Ісѣ *ꙗрѣд апрѣліѣ* ꙗѣ.

Original (18 × 20 cm.) hîrtie, pecete aplicată.

5

7188 (1679—1680). Iași. Duca voievod întărește judecata dintre Pavăl Coșoteanul cu ai săi, pentru satul Coșulenii de la ținutul Hîrlăului.

Noi, Duca voievod, bojiu milostiu, gospodar zemli Moldavscoi. Adecă s-au pirît de față, înaintea noastră / și înainte a tuturor alor noștri moldovenеști boieri, a mare și a nice, sluga noastră Pavel/Coșoteanul cu soru-sa Ileana, feciorii lui Toader Coșotănu, cu Irina, fata Anghelușei, nepo/ata lui Solomon logofătul, pentru un sat între anume Coșulenii ce ieste pre Orișcou, la ținutul / Hîrlăului, zicîndu sluga noastră Pavăl Coșotănu cu soru-sa Ileana, feciorii lui Toader Coșotănu, / cum acel sat Coșulenii le ieste lor adevărată moșie de la moșul lor, Măteias logofătul, și l-au ținut / Solomon logofătul, cu impresurătură iară / Izina, fata Anghelușii, nepoata lui Solomon logofătul, au dat samă înaintea domniei mele cum acel sat Coșulenii l-au fost cumpăratu unchiu său Solomon logo/fătul de la Isac Coșoteanul și de la frate său, Pavăl, și l-au dat ei daanie în viața sa și au arătat și al doile zapis cu iscălitura lui Isac Coșotănu și a lui Pavăl Coșotănu în care zapis scria / cum le-au dat Solomon logofătul pre acel sat, pre Coșulenii, șapte coți de postau fâilondreaș și doi / cai și optusprezece galbeni gata; și au mai arătat și al doile zapis numai cu iscălitu/ra lui Pavăl Coșotănu în care zapis scrie cum i-au dat Solomon logofătul lui Pavăl un cal și iară șapte / coți de postau și optusprezece galbeni bani gata iar pre acela sat Coșulenii iară Ilăna, fa/ta lui Toader Coșoteanul, sora lui Isac și a lui Pavăl, au răspunsu așe cum de au și vîndut frații ei, Isac / Coșotănu și Pavăl Coșotănu, iară ea partă sa n-au vîndut, nice au știut cîndu au vîndut frații ei, nice / au fost aice, ce, cîrîndu după aceia, au fost în Țară Muntenească cîteva vreme și au jeluît și Pavăl Coșotănu pentru mare strîmbătate cum acel zapis al doile numai cu iscălitura lui tot unul ieste cu ace/la dîntîiu în care au fost iscălit și frate-său și fiindu om tînăr au făcut cu nepricepere acest lucru / de s-au iscălit cu frate-său și al doile plată deusebi n-au luat, ce li s-au făcut mare asupreală.

Deci/, domnia me, cu tot svatul nostru, am socotit de-amănuntul și am aflat cum ce au și vîndut frații cei doi / Isac Coșotănu și Pavăl Coșotănu, iară sora lor Ilăna parte sa n-a vîndut, nice au fost amestec la plata / aceia, nice au fost în țară atîte ani și apoia am socotit că și zapisul cel al doile ce ieste cu / iscălitură numai a singur Pavăl Coșoteanul nice locul unde s-au făcut, nice anul, nice luna, nice / martori scriși n-au fost și prețul unui sat deplin cu șapte coți de postau și cu doi cai și optuspră/zece galbeni nu este și mai ales că acel sat la moartea sa Solomon logofătul la testamen/tul său n-au pus, nice l-au împărțit nice la dani ca alte moși și încă au zis la moartea sa pentru / acel sat Coșulenii de or vini Coșotenești cînduva să întoarcă ce s-au dat pentru sat și să-și ia sa/tul

precum au mărtorisit înaintea noastră și înaintă a tot svatul nostru singură Anuță jupă/nească răposatului Solomon logofătul cu rostul ei fata lui Ionașco Rusul ce au fost logofăt și alte / slugi băjane din casa lor s-a prilejit la mo<a>rte lui Solomon logofătul.

Pentru aceia, domnia/me cu tot svatul nostru am ales județul într-acesta chip de vreme ce I<l>ana, fata lui Toader Coșo/tănu, părțile sale n-au vîndut, nice au fost la vinzarea fraților ei, a celor doi care au făcut zapis lui / Solomon logofătul, și nice plata deplin pe moșie nu s-au făcut, și au mărturisit și Solo/mon logofătul la moarte sa cum cîndu or veni Coșotenești să înto<a>rcă moșia și să hie volnice a înto<a>rce /, ce s-au aflat și au dat Solomon logofătul prețul acela pre mina Irinii fetei Angheluși<i> ne/po<a>tei lui Solomon logofătul.

Și, după județul nostru, s-au sculat Pavăl Coșotănu și cu soru sa/, Ilăna, ficiorii lui Toader Coșotănu, și au întorsu banii deplini nouăzeci de galbeni bune /și un cal drept douăzeci de galbeni buni înaintea noastră și înaintea divanului / nostru, iară pentru zapisul cela al doile cu iscălitura lui Pavăl Coșotănu am ales giu/dețul să jure Pavăl Coșotănu tot un preț au fost acela a zapisului celui dintîiu și /, după giudețul nostru, au mersu la beserică Pavăl Coșotănu de a jurat pe svînta evanghelie; / deci, deamu înainte să aibă Pavăl Coșotănu cu soru-sa Ilana, ficii lui Toader Coșotănu, a-ș ține satul Coșulenii ce sîntu pre Orișcou la ținutul Hărlăului cu hăleșteie și / cu pădure și cu vecini de moșie și cu tot hotariul și vinitul, iară Irina, fata Anghelușii /, nepoata lui Solomon logofătul să n-aibă nice o trabă căci au rămas din toate legea țării. Dereptu aceia, să hie Pavăl Coșotănu și sorori sa, Ilăni, dereaptă ocină și moșie /, frățește, și cuconilr lor neclătită dănioară în veci și aciasta pîră să nu mai / pîrască nice deneoară peste cartă domnii mele. Aiasta scriem.

✠ МС ЛѢТ *ЗРНИИ (1679—1680).

Miron Costin vel logofăt.

Original, 40 × 30 cm. Păstrat bine.

6

1683 aprilie 12. Zapis de mărturie de la egumenul m-rii Cetățuia ca urmașii lui Rustea, care a dăruit jumătate din satul Șendreni, să stăpînească nesuparați de alți egumeni jumătatea rămasă lor.

Copie scoasă de pe grece. L.P. Pecetea mănăstirei Cetățuia.

Această adevărată a noastră scrisoare adeverește tuturor cui să cade a ști, precum eu, Leontie igumenul de Cetățue, și cei împreună cu mine frați, precum și dum<nea>lui giupînul Rustea de Galaț avînd un sat la ținutul Cuvruluiului, lîngă apa Birladului, anume Șendreni și iarăș mai avînd și altă moșie Dăncenii, lipită lîngă Șendreni, care, amîndoaao, sînt hotărîte și stîlpite la un loc într-un hotar și umblă hotarul amînduror siliștilor în șasă bătrîni.

Care acest de mai sus pomenit dum<nea>lui giupînul Rustea au închinat și au dăruit la sfîntul Ierusalim giumătate de sat, adecă trii bătrîni din partea de sus, care să vin în partea noastră, a mănăstirii, din săliște Dăncenilor doi bătrîni și din seliște Șendrenilor un bătrîn, care să fac trii bătrîni. Pre acești trii bătrîni dum<nea>lui giupînul Rustea i-au închinat și i-au dăruit la sfîntu Ierusalim¹ și la mănăstirea Cetățue ca să fie dreaptă închinare și ocină sfîntii mănăstiri

¹ Actul de danie din 1671 iunie 14, Iași, publicat de Paul Mihail în *Documente și zapise moldovenesti de la Constantinopol (1607—1806)*, Iași, 1948, p. 74—75.

cu tot venitul, după obiceiu² locului², și să fie igumenul ce a fi la mănăstiri stăpînitori acei moșii ce s-au zis mai sus fără nici o împiedicare sau supăr<ati> despre fii sau neamul dum<i>sale giupînului Rustea.

Așijdire pentru cei trii bătrîni dintr-aceleș siliști, ce au lăsat giupînul Rustea dumisale fiilor și nepoților dumisale, de la noi care vor fi ispravnici la sfînta mănăstire să fie nepoprite ale stăpîni dumnelor în grea și nedezlegată legătură de blăstăm.

Iar pe urma noastră, care vor căde igumeni la sfînta mănăstire și ar umbla vrînd să împiedice și să asuprească pre fii și neamului giupînului Rustea, să-i scoată dintru a lor dreaptă ocină, ce le-au rămas de la părinții lor, cum am zis mai sus, acei trii bătrîni dintr-acele doao siliști, din Șendreni și din Dănceni, să fie vinovați, nedezlegatului blăstăm afurisit și întregu de 318 oteți de la Nichiia și partea lui să fie cu vinzătoriu lui H<risto>s Iuda.

Dat-ne-au giupînul Rustea și un zapis vechi a Dăncenilor la mănăstire.

Let 1683 apr<ilie> 12.

Leontie igumen sfîntei mănăstiri Cetățue cu tot soborul. Fiind întocma de pe ce adevărată am iscalit, Veniamin mitrop<olit> Mold<ov>ei.

Pe verso: „Carte întărită de pi carte de la egumen de mănăstire Cetățuea la mîna Rustii ca să stăpînească pol sat Șendreni cu bună pace nesupărat de alți igumeni. 1683 apr<ilie> 12.

N 6. de la igumănul Citățui. XI“.

7

7247 (1738) octombrie 25, Mănăstirea Galata. Grigorie Matei Ghica voievod însărcinează pe Iordache Ruset vel vornic să judece trei procese ale lui Constantin Cotruță din Piatra împotriva egumenului mănăstirii Bisericiani, a locuitorilor din Piatra și a lui Gavril Boțul din Dărmănești.

Ion Grigo<r>e Ghica voievoda, bojiu m<i>l<o>stiiu, g<o>sp<o>d<a>r Zemlii Moldavscioi. Scriem domniea mea la cinstit- / și credincios boiariul nostru dumnalui Iordachi Rusăt. Facem știri dum<itale> / că aicea la domnie mea ne-au jăluit acestu om, anume Costatin / Cotruță din tîrgu Piatră, pe egumenul de Bisăricani, zicînd că are / el o moară pi apa Cuejnul, la ținutul Neamțului, pe moșie ce o are / de la părinți și avîndu și egumenul de Bisăricani moar<ă> tot pe apa Cuejnul, mai din sus de moara acestue, și tîmplîndu-să de au vînit apa / mare au stricat gîrla morii lui Costandin. Și din sus de moara egumea- / nului n-avea de unde să-i vie apă, căce au fost pus egumenul pricin<ă> că moara lui n-avea apă. Apoi, văzînd acesta că este pricină a cheltuit 15 lei bani de / au săpat o gîrlă pîntre de 70 de stîneni pă<unde> au adus apă la gîrla / morii lui și zic că deodat<ă> și egumenul n-au venit la locul de / tocmeală pe urmă s-au sculat egumentul... de au îndreptat / apa pe gîrla cea veche și moara acestue au stătut cîțva vreme / și au păgubit omul din venitul morii. Pentru care scriem dum<itale> să chemi pe egumenul de Bisăricani față și să iei dum<n<ea>ta sama / faarte cu bun<ă> d<r>epteate; și precum vei socoti dum<neata> și vei / cunoaște, să-i giudici și să-i așazi; și după cum vei giudeca să dai și mărturie de giudecat<ă> la mîna cui să va căde.

Așjdere mai jă-luire tirgovețae de Piatră, zicînd că trage mult<ă> străm-bătate despre ei. / Deci, și cu tîrgovețai să ei dum<neata> sama și, cum vei socoti, să-i așezi. Așjdere, / mai jălui pe Gavril Boțul din Dărmănești că i-au prăpădit 40 coț<i> de pinz<ă> siptîre, deci, și cu acel om să ei sama. Și fiind

² Subliniat în copie.

PROBLEME ALE REVOLUȚIEI DEMOCRAT-POPULARE DIN ROMÂNIA ÎN UNELE LUCRĂRI STRĂINE

DE

ION AGRIGOROAIEI și VALERIU DOBRINESCU

Cercetarea istorică românească a acordat, în special în ultimii ani, o atenție deosebită perioadei pline de frământări, de transformări innoitoare cuprinsă între insurecția națională antifascistă armată și proclamarea republicii. Au fost elaborate un număr considerabil de lucrări reprezentând comunicări, studii, discuții etc. referitoare la un aspect sau altul, general sau particular, al procesului revoluționar în plină dezvoltare. Apariția volumului *România în anii revoluției democrat-populare 1944—1947*, Editura politică, București, 1971, lucrare cu caracter monografic apreciată deosebit de favorabil de specialiști, a răspuns anumitor necesități științifice de ordin intern, în primul rând, dar și de ordin extern.

Cercetătorii acestei perioade au făcut largi investigații în arhive, au scos la iveală documente de valoare deosebită care, împreună cu izvoare de altă natură, au stat la baza redactării studiilor apărute până acum, ce reprezintă, indiferent de data apariției lor, bunuri cistigate pentru istoriografia noastră. Se înțelege că și pentru acest capitol al istoriei patriei, izvoarele interne reprezintă punctul de plecare cel mai important. Și în această direcție cercetarea românească a obținut rezultate importante. Au fost folosite, de asemenea, și unele izvoare externe, în special pentru rezolvarea problemelor privind relațiile internaționale ale României. Credem, însă, că istoriografia străină nu a fost luată în discuție decât în măsură limitată, că nu a existat o preocupare permanentă și sistematică de analizare și concretizare, acolo unde era cazul, în studii documentare sau largi recenzii în literatura noastră de specialitate¹.

Desigur, nu este vorba numai de folosirea lucrărilor străine ca sursă de informație ci, în primul rând, de răspunsul prompt și documentat care trebuie dat și în acest domeniu tezelor greșite din istoriografia străină.

Istoriografia românească, obținind rezultate pe care nici pe departe nu vrem să le minimalizăm aici, a privit, acum 15—20 de ani, perioada 1944—1947 sau

¹ Dintre rezultatele obținute în această direcție în ultima vreme, amintim aici: I. Chiper, *L'historiographie étrangère relative à l'insurrection armée d'août 1944*, în *Études d'histoire contemporaine de la Roumanie*, Éditions de l'Académie de la R.S.R., Bucarest, 1970, p. 133—169, precum și referirile la istoriografia străină din *România în anii revoluției democrat-populare 1944—1947*, Editura politică, București, 1971.

anumite momente ale ei, dintr-un unghi îngust, dintr-o perspectivă redusă; raportul dintre factorul intern și extern, de exemplu, nu a primit totdeauna rezolvarea cea mai justă, fapt care, sub o formă sau alta, poate fi întâlnit și în unele lucrări străine. Din această cauză, în discutarea istoriografiei străine privind perioada revoluției democrat-populare, trebuie să ținem seama, în afară de criteriile foarte importante (orientarea autorilor, scopurile urmărite) etc., și de data apariției lor. După părerea noastră, ele trebuie raportate și discutate în funcție de rezultatele obținute de istoriografia românească în perioada respectivă.

Cu toate limitele pe care le prezintă istoriografia străină, și precizând de la bun început cu claritate și discernământ neajunsurile ei, trebuie să arătăm că, pentru cercetătorul experimentat, această categorie de lucrări prezintă și un anumit avantaj: încadrarea evenimentelor din țara noastră într-un context mai larg, sud-est european sau european, stabilirea unor asemănări sau deosebiri cu procesele din statele vecine etc. Nefiind de acord, cel mai adesea, cu maniera de rezolvare a acestor încadrări, cu anumite paralelisme, rămân de văzut care sînt avantajele din punct de vedere științific ale unei asemenea metode.

Așa cum s-a subliniat și în recente documente de partid, observația este valabilă și pentru perioada de care discutăm aici, cu toate rezultatele pozitive obținute, s-a făcut încă puțin în direcția încadrării istoriei patriei în istoria universală. Este adevărat, a fost necesar pentru o anumită etapă, ca cercetarea românească să-și fixeze drept obiectiv central analiza procesului revoluționar din România între anii 1944 și 1947; anumite aspecte se cer încă a fi cercetate, elucidate. Dar, așa cum în ultimul timp s-a concretizat, într-o lucrare de proporții, un punct de vedere românesc referitor la cel de al doilea război mondial, într-un viitor mai mult sau mai puțin apropiat va fi necesară, credem, elaborarea unor sinteze privind apariția și dezvoltarea în ansamblu a statelor de democrație populară în Europa și care, implicit, să reprezinte un răspuns românesc dat preocupărilor străine tot mai numeroase în această direcție².

În comunicarea de față ne propunem să ne oprim pe scurt asupra modului în care numai unele momente ale revoluției democrat-populare³ sînt tratate în lucrări străine *apărute în ultimii ani*, făcînd acolo unde este necesar și referiri la lucrări mai vechi. Subliniem că nu am urmărit, avînd în vedere și unele greutăți obiective, să cuprindem toate lucrările recente existente la noi, ci să punem în discuție, fără a avea pretenția unei rezolvări depline, metoda de abordare a problemei și anumite concluzii la care am ajuns. Se mai impune precizarea că am avut în vedere lucrări ale *istoriografiei străine* în sensul strict al cuvîntului și nu, în general, lucrări apărute peste hotare.

După cum se știe, și în această problemă au apărut lucrări străine marxiste dar și lucrări nemarxiste. Acestea din urmă nu trebuie tratate în bloc. Sînt necesare anumite nuanțări și diferențieri atît în ceea ce privește orientarea autorilor, locul și data apariției lucrărilor respective cît și o analiză atentă, pe baza principiilor marxism-leninismului, a conținutului lor. Așa cum s-a arătat

² Vezi lucrările: P. Paraf, *Les démocraties populaires*, Payot, Paris, 1962; Theofil I. Kis, *Les pays de l'Europe de l'Est*, Éditions Nauvelaerts, Louvain-Paris, 1964; R. F. Staar, *The Communist regimes in Eastern Europe: In Introduction*, The Hoover Institution ou War Stanford University, 1967; Diana Doms, Marcel Croës, P. de Vos, P. La Roche, J. M. Minon, *Dossier de l'Europe de l'Est*, T. I—II, Marabout Université, Ed. Gérard Verviers, 1968; L. Nagy, *Démocraties populaires. Du bloc soviétique au communisme des patries*, Paris, Arthaud, 1968; F. Fejtő, *Histoire des démocraties populaires*, t. I—II, Éditions du Seuil, 1969 (prima ediție a apărut în anul 1952).

³ Ne vom referi la: delimitarea și precizarea conținutului perioadei 1944—1947; actul de la 23 august 1944 (făcînd numai unele precizări deoarece problema a fost tratată pe larg de I. Chiper în *op. cit.*); lupta pentru instaurarea și consolidarea guvernului democrat-popular, alegerile din noiembrie 1946 și consecințele lor, abolirea monarhiei și proclamarea republicii.

recent, în unele lucrări nemarxiste apărute peste hotare, alături de carențe și erori sînt prezente și recunoașteri, aprecieri ce se impun atenției⁴.

Subliniem că nu ne-am propus o analiză specială a rezultatelor deosebite obținute de istoriografia sovietică în ultimii ani; lucrările sovietice referitoare la această perioadă sînt cunoscute și apreciate favorabil de specialiștii români. Precizînd aici valoarea acestei istoriografii, în comunicarea noastră am făcut numai unele referiri pe care le-am considerat absolut necesare.

O problemă care ne-a preocupat este aceea referitoare la precizarea, pentru țara noastră, a conținutului perioadei de la sfîrșitul celui de al doilea război mondial și a anilor imediat următori. Cea mai mare parte a lucrărilor străine, indiferent cum apreciază momentul 23 august 1944, consideră acest act începutul unei noi perioade în istoria patriei noastre, perioadă care a avut anumite obiective specifice de rezolvat pînă la 30 decembrie 1947.

Este cunoscut că lucrările sovietice atît cele mai vechi cît și cele recente sînt de acord cu aceste date, precizîndu-se că în perioada 1944—1947 s-a urmărit desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice în vederea trecerii la revoluția socialistă⁵.

Încă într-o lucrare apărută cu peste 20 de ani în urmă, Joseph Ducroux — de pe poziții marxiste — într-un capitol special se referea la perioada cuprinsă între 23 august 1944 și 30 decembrie 1947⁶. Perioada începută la 23 August reprezintă o luptă dirză între forțele vechi, încă nedefinitiv învinse, și forțele noi care nu posedau încă toate pîrghiile de comandă din economie. Autorul consideră că ruperea legăturilor cu marile monopoluri (ca o condiție necesară pentru realizarea unei independențe naționale reale) a fost începută la 23 august 1944 și s-a terminat la 30 decembrie 1947. Desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice începută la 1848 (precizează J. Ducroux) n-ar fi fost posibilă, cu toate condițiile internaționale favorabile, dacă poporul român nu ar fi vrut-o în mod special, dacă n-ar fi găsit în Partidul Comunist Român o forță conștientă și organizată, capabilă să realizeze această mare sarcină.

Jean Hugonnot, *La Roumanie des origines à nos jours*, în „Les Cahiers de l'Histoire” nr. 75 april 1968, consacră un capitol rezistenței și insurecției (p. 69—74) și un capitol României socialiste 1944—1968 (p. 75—81). Este, ceea ce am spune noi, o viziune de ansamblu asupra revoluției începută la 23 August, asupra caracterului său neîntrerupt, fără a se trece cu vederea anumite sarcini specifice perioadei 1944—1947. Proclamarea republicii reprezintă sfîrșitul unei perioade de tranziție. Autorul scoate în evidență ritmul extrem de rapid al transformărilor revoluționare cuprinse între 23 August și data apariției sintezei sale: Nu se poate aborda această scurtă pagină a istoriei României — ea cuprinde doar cu puțin mai mult de două decenii — fără a vorbi de o accelerare a istoriei; poporul român nu a sărit peste etape ci a recuperat secole întregi de oprimare, cu o înfrînzare care, imediat după gloriosul 23 August, parea imposibil de ajuns⁷.

Și în unele lucrări nemarxiste, recent apărute, chiar dacă nu se pune accentul pe factorii interni, referirile la România de după război se conturează în cadrul unei prime perioade 1944—1947, 1945—1948 sau 1945—1947. Pentru primul

⁴ Ștefan Lache, *Mărturii istorice ale adevărului maselor populare la actul proclamării Republicii Populare Române*, în „Anale de istorie”, nr. 6, 1972, p. 61.

⁵ Vezi, pe larg, M. T. Сазина, *Борьба румынского народа за установление и укрепление народно-демократического строя (1944—1947)*, Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1963; Н. И. Лебедев, *Народная революция 1944—1947, в Истории Румынии нового и новейшего времени*, Москва, 1964, p. 280—310; Н. И. Лебедев, *Падение диктатуры Антонеску*, Москва, 1966, p. 321—471.

⁶ J. Ducroux, *Roumanie un des chantiers de la vie nouvelle*, Editions Sociales, 1961, Paris, p. 43—47; în memoriile sale, C. I. Sulzberger scrie: Dacă vreodată o țară a meritat o revoluție, aceasta, a fost, ei bine, România de atunci, *Dans la tourbillon de l'histoire*, Editions A. Michel, Paris, 1971, p. 91.

⁷ J. Hugonnot, *op. cit.*, p. 75—76.

caz amintim pe Edy Bauer⁸, Laszlo Nagy⁹, pentru al doilea caz pe Maurice Crouzet¹⁰, R. Aron¹¹ și M. Duverger¹², într-o lucrare ceva mai veche. În sfârșit, F. Fejtő are un capitol special intitulat: *La période de la reconstruction et des réformes démocratiques (1945—1947)*¹³.

Chiar dacă acești autori folosesc adesea criterii de altă natură în periodizarea istoriei postbelice, ei sînt de multe ori nevoiți să recurgă, atît în cazul României, cît și a altor țări de democrație populară, la anumiți factori interni (abolirea monarhiei, constituția din 1948, naționalizarea).

În ce privește insurecția națională, eveniment de importanță capitală ce reprezintă începutul revoluției democrat-populare, studiul semnat de I. Chiper a analizat pe larg poziția istoriografiei străine. Am putea adăuga că și în ultimele lucrări nemarxiste actul de la 23 august 1944 este privit cel mai adesea ca o lovitură de palat, sau ca o acțiune strict personală a regelui Mihai¹⁴.

Găsim însă la unii autori nemarxiști din ultimii ani afirmații contradictorii, reveniri. Astfel, în legătură cu consecințele militare ale insurecției se afirmă, mai întîi, contrar realității, că, „românii au știut să opereze un revirement de ultimă oră, declarînd război aliaților lor germani, deja virtuali înfrinți“, pentru ca, în aceeași lucrare, să se observe just că întoarcerea armelor de către trupele române „a reprezentat un aport prețios la eforturile de război ale Aliaților: prin breșa astfel deschisă (...) sovieticii au pătruns fără mare greutate în inima Europei“¹⁵.

Într-o istorie a democrațiilor populare, apărută în 1969, se arată că, în preajma insurecției, „mai întîi regele Mihai, Statul major român, Maniu și Brătianu, după lungi ezitări este adevărat (sublinierea noastră), au terminat prin a se pune de acord cu comuniștii“¹⁶. Autorul arată că guvernul prezidat de generalul Sănătescu în care intrau reprezentanții celor patru partide era necesar pentru ca armata nu numai să înceteze războiul alături de Germania, dar să întoarcă armele contra acesteia¹⁷.

Fără a exagera conținutul acestor afirmații, în unele lucrări recente observăm existența unor poziții contradictorii care implică recunoașterea, într-o anumită măsură, a unor stări de fapt subliniate constant de istoriografia noastră și de istoriografia marxistă străină.

În ce privește perioada luptei pentru instaurarea guvernului democrat-popular, majoritatea lucrărilor nemarxiste — și cele mai recente¹⁸ — continuă să exagereze, și chiar să absolutizeze, factorul extern, trecînd cu vederea lupta maselor populare conduse de Partidul Comunist Român. Se observă, de asemenea, la unii

⁸ E. Bauer, *Histoire controversée de la deuxième guerre mondiale 1939—1945*, T. III, Rombaldi, Monaco, 1967, p. 26—28.

⁹ L. Nagy, *op. cit.*, p. 53—57.

¹⁰ Maurice Crouzet, *De la deuxième guerre mondiale à nos jours*, Flammarion, Paris, 1970. Autorul stabilește o perioadă de adaptare între 1945—1948 de la eliberarea țărilor de democrație populară și pînă la naționalizarea marilor întreprinderi (p. 49).

¹¹ R. Aron, *Histoire contemporaine depuis 1945*, Paris, Larousse, 1969. Sfîrșitul acestei perioade este demarcat prin constituția din 1948 și naționalizare, p. 133.

¹² M. Duverger, *Les régimes politiques*, Paris, P.U.F., 1958, p. 112—116.

¹³ F. Fejtő, *Histoire des démocraties populaires*, t. I, Éditions du Seuil, Paris, 1969, p. 125 și urm.

¹⁴ R. Staar, *op. cit.*, p. 192; A. Latreille, *La seconde guerre mondiale*, Hachette, Paris, 1966, p. 256; C. I. Sulzberger, *op. cit.*, p. 217.

¹⁵ L. Nagy, *op. cit.*, p. 17 și 53.

¹⁶ F. Fejtő, *op. cit.*, p. 88.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Vezi A. Fontaine, *Histoire de la guerre froide*, T. I, 1965, Fayard, Paris; R. Aron, *Histoire...*, p. 133; M. Mourre, *25 ans d'histoire universelle*, Paris, Éditions Universitaires, 1971, p. 19.

autori preocuparea de a minimaliza rolul Partidului Comunist Român și al Partidului social-democrat în primul guvern Sănătescu¹⁹. F. Fejtő, în lucrarea amintită, fără să renunțe la exagerarea factorului extern, încearcă o „îmbinare” a acestuia cu activitatea maselor populare, despre care însă nu vorbește cu simpatie. Autorul recunoaște că „tumultul popular a provocat în România crize politice succesive”, că „la 24 februarie mari manifestații populare au fost organizate de comuniști și simpatizanții lor în București și în orașele de provincie”, că în ultimele zile ale lui februarie „manifestațiile de masă desfășurate în toată țara, cereau răsturnarea lui Rădescu”²⁰.

În afară de J. Hugonnot, amintit deja, care se ocupă cu formele de organizare ale maselor populare conduse de Partidul Comunist Român (sindicatul unite, comitetele țărănești, Frontul plugarilor), insistând asupra bazei sociale largi a F.N.D.²¹, Germaine Willard, într-un studiu publicat în două numere succesive ale „Cahiers du communisme” din 1970, referindu-se la apariția democrațiilor populare, subliniază și pentru România rolul primordial al factorilor interni, a luptei maselor populare pentru instaurarea guvernului dr. Petru Groza, într-un context internațional favorabil. Fiecare din popoarele Europei de est — scrie G. Willard — a știut să rezolve problemele fundamentale care stăteau în fața lor și să găsească propria cale spre comunism; fiecare popor a putut astfel deschide perspective viitorului socialist, ținând seama de tradițiile sale istorice și de condițiile concrete ale situației date²².

N. I. Lebedeev, în lucrarea din 1966, făcând o analiză atentă a începutului revoluției populare, acordă o mare importanță rezultatelor insurecției și aspectelor luptei maselor populare; sint subliniate anumite elemente specifice revoluției din țara noastră, ca de pildă, menținerea monarhiei imediat după 23 August²³. Venirea la putere în România a guvernului democrat „este rezultatul voinței poporului român — adevăratul făuritor al istoriei sale”²⁴. Se observă uneori însă o analiză nediferențiată a burheziei din punct de vedere economic, social și politic, fapt care duce la tratarea nenuanțată a grupărilor politice respective și la nereliefarea, în suficientă măsură, a tacticii Partidului Comunist de zdrobire, în etape, a forțelor reacționare²⁵.

Autorii sovietici acordă un spațiu larg reformelor adoptate de regimul democrat-popular, apreciază just consecințele social-economice ale reformei agrare, ale Conferinței naționale din octombrie 1945, ale măsurilor din 1946 și 1947²⁶.

La aceste aprecieri se mai pot adăuga și cele referitoare la amploarea și semnificația reformei agrare din România aparținând lui S. I. Samoilov, într-o lucrare privind al doilea război mondial²⁷.

Observații corecte în legătură cu aceste reforme se găsesc și în lucrările unor autori francezi marxiști sau apropiați de punctul de vedere marxist²⁸.

¹⁹ L. Nagy, *op. cit.*, p. 54.

²⁰ F. Fejtő, *op. cit.*, p. 94—95.

²¹ J. Hugonnot, *op. cit.*, p. 75.

²² G. Willard, *La naissance des démocraties populaires*, în „Cahiers du communisme”, nr. 10 și 11, 1970, p. 72—81 și respectiv 64—79.

²³ Н. И. Лебедев, *Падение ...*, p. 389.

²⁴ *Ibidem*, p. 471.

²⁵ Istoricul sovietic amintește despre colaborarea Partidului Comunist Român cu grupările burheze abia în momentul formării guvernului dr. Petru Groza.

²⁶ M. T. Сазина, *Борьба ...*, *passim*; Н. И. Лебедев, *Народная революция ...*, *passim*.

²⁷ *Новойшая история стран западной Европы и Америки 1939—1945, том II* Москва, 1966, Capitolul 21, intitulat *România de la 1939 la 1945* (p. 425—438), este redactat de S. I. Samoilov.

²⁸ J. Ducroux, *op. cit.*, p. 45; P. Paraf, *op. cit.*, p. 205. J. Hugonnot consideră reforma agrară ca principala reformă a guvernului de la 6 martie și scoate în evidență o consecință de bază a acesteia: desființarea marii proprietăți agrare

Ceea ce dorim să remarcăm este faptul că în mai multe lucrări nemarxiste există, în legătură cu reforma agrară din 1945, anumite recunoașteri și aprecieri ce se impun atenției. După părerea noastră prezența acestor recunoașteri, directe sau indirecte, se explică prin poziția autorilor respectivi față de o clasă (moșierimea) mai demult și definitiv condamnată de istorie și care, în mai multe țări, în perioada războiului, sprijinise într-un fel sau altul fascismul.

Într-o lucrare apărută acum peste 10 ani, Jacques Pirenne aprecia că revoluția agrară a țărilor din Europa de est reprezintă o fază normală a evoluției lor istorice²⁹.

Maurice Crouzet, referindu-se la perioada 1945—1948 pe care el o consideră ca o perioadă de adaptare pentru țările de democrație populară din Europa, serie că s-a realizat reforma cea mai urgentă în ochii maselor populare, reforma agrară, în virtutea principiului „pământul este a celui care-l cultivă”. Se apreciază că în aceste țări, „pretutindeni, răscolirea vechii structuri agrare a fost profundă. Pământul este (prin reformă — n.n.) fie proprietate de stat, fie repartizat între micii proprietari în loturi de aproximativ 5 ha.”³⁰. Se arată, de asemenea, că reformele agrare au permis ameliorarea situației țăranilor³¹. În general, autorul — în ciuda unor limite inerente poziției sale de ansamblu — face observații valabile în ce privește stadiul de dezvoltare a României în 1945, scoate în evidență ritmul rapid de dezvoltare a industriei românești, precum și unele caracteristici ale evoluției sale după naționalizarea din 1948 (accentul pe industria grea, de echipament etc.)³².

Fără îndoială că, din perspectiva realizărilor importante obținute de poporul nostru, din perspectiva actuală a situației interne și internaționale a României, unii autori nemarxiști fac aprecieri realiste asupra unor momente ale evoluției noastre postbelice.

Și alți autori, în lucrări recente, atunci când scriu, mai mult sau mai puțin, despre reforma agrară din 1945, apreciază pozitiv unele consecințe ale acesteia.

François Musard scrie că „la 23 martie, reforma agrară intră în vigoare, procedând la fărâmițarea marilor domenii ale căror parcele sînt distribuite țăranilor”³³.

În același sens, mai poate fi amintit și François Fejtő care notează că „legea agrară era una din mizele principale ale luptei dintre Rădescu și comuniști”. Guvernul Groza a fost format la 6 martie 1945, la 22 martie reforma agrară a fost promulgată. Ea a prevăzut confiscarea bunurilor germane ale criminalilor de război, a proprietarilor care și-au părăsit pământul național după 23 august 1944 și fixa la 50 ha limita maximă a proprietății rurale (cu excepția bunurilor fundațiilor și ale colectivităților). Peste 800 000 familii au beneficiat de reforma datorită căreia au fost distribuite aproximativ 1,6 milioane de hectare”³⁴.

Subliniem din nou că reproducînd aici unele din aceste aprecieri, nu facem abstracție de orientarea generală nemarxistă a autorilor și de interpretarea complet eronată acordată altor momente din istoria noastră contemporană.

(op. cit., p. 75). G. Willard, subliniază faptul că masele populare erau conștiente de necesitatea reformelor fundamentale care „vor permite dezvoltarea unei veritabile democrații și a unei veritabile independențe naționale”, (op. cit., nr. 11, p. 64). Printre aceste reforme, autoarea notează, în primul rînd, reforma agrară (op. cit., nr. 10, p. 75).

²⁹ Jacques Pirenne, *Histoire de l'Europe. Du Traité de Versailles au Pacte Atlantique*, tom. IV, Le Renouveau du livre, 1962, Bruxelles, p. 363.

³⁰ M. Crouzet, *De la deuxième guerre mondiale...*, p. 49.

³¹ *Ibidem*, p. 125.

³² *Ibidem*, p. 54—55.

³³ În *L'Histoire contemporaine depuis 1945...*, sub redacția lui Robert Aron. Capitolul VIII intitulat *L'Europe socialiste* este semnat de F. Musard, (p. 133).

³⁴ François Fejtő, *Histoire des démocraties populaires*, tom. I, Éditions du Seuil, Paris, 1969, p. 142.

Alegerile parlamentare din noiembrie 1946, aprigă confruntare politică între forțele democratice conduse de Partidul Comunist Român și cele reacționare, au avut un rol important în lupta pentru consolidarea regimului democrat-popular. Forțele reacționare grupate în jurul virfurilor partidelor „istorice” și a monarhiei, având și sprijinul puterilor occidentale sperau într-o victorie rapidă.

Ambasadorul Melbourne — scrie R. Cartier — își exprima speranța că alegerile vor fi pierdute de comuniști³⁵. Atît R. Ristelhueber³⁶, H. Prost³⁷, M. Mourin³⁸, Robert Lee Wolff³⁹, D. Basdevant⁴⁰, în lucrări ceva mai vechi, cit și L. Nagy⁴¹, Marie Joseph Lory⁴², R. Cartier⁴³, în lucrări recente, prezintă deformat alegerile. Aceste aprecieri — ca și altele asemănătoare — au la bază, fie necunoașterea realităților românești de după război, folosirea de date complet greșite din lucrările unor transfugi, fie orientarea anticomunistă a unor autori, din care ei își făceau un titlu de glorie, în special în anii așa-zisului „război rece”. Găsim în aceste lucrări o serie de confuzii privind denumirea alianței democratice create în vederea alegerilor. Ea este prezentată cînd sub numele de „front patriotic”⁴⁴, cînd de „bloc al partidelor guvernamentale”⁴⁵, sau de „front național-democrat”⁴⁶.

Majoritatea autorilor consemnează rezultatul alegerilor, dînd cifre exacte sau aproape exacte. Interesante ni se par unele aprecieri făcute asupra consecințelor alegerilor din noiembrie 1946. Istoricii francezi J. Bouillon, P. Sorlin, și J. Rudel apreciază că una din consecințele alegerilor, „a fost căderea monarhiei și stabilirea unei republici populare”⁴⁷, iar M. Crouzet notează că, învingător în alegeri, „guvernul a completat revoluția, a extins naționalizările și a desăvîrșit epurarea elementelor ostile (adăugăm noi, revoluției), întărind poziția Partidului Comunist”⁴⁸.

Literatura istorică sovietică actuală acordă importanța cuvenită alegerilor din 1946 și consecințele lor. Punctele de vedere ale istoricilor sovietici⁴⁹ sînt apropiate

³⁵ R. Cartier, *Histoire mondiale de l'après guerre*, T. I, Presses de la Cité, Paris Match, 1971, p. 33. Autorul exagerează rolul factorului extern, legînd rezultatul alegerilor din România de evoluția raporturilor dintre U.R.S.S., Anglia și Statele Unite.

³⁶ R. Ristelhueber, *Histoire des peuples balkaniques*, Fayard, 1950, p. 432.

³⁷ H. Prost, *Destin de la Roumanie (1918—1954)*, Paris, Éditions Berger-Levrault, 1954, p. 188.

³⁸ M. Mourin, *Histoire des nations européennes*, T. III, 1945—1962, Payot, Paris, 1962, p. 403.

³⁹ Robert Lee Wolff, *The Balkans in our time*, Cambridge, Massachussets, Harvard University Press, 1956, p. 288.

⁴⁰ D. Basdevant, *Terres roumaines contre vents et marées*, Les Éditions de l'Épargne, Paris, 1961, p. 161.

⁴¹ L. Nagy, *op. cit.*, p. 56.

⁴² Marie Joseph Lory, *Douze leçons sur l'Europe 1914—1947*, De tempel, Tempelhof, Bruges, 1968, p. 412.

⁴³ R. Cartier, *op. cit.*, p. 33.

⁴⁴ R. Aron, *op. cit.*, p. 133.

⁴⁵ M. Mourin, *Histoire...*, T. III, p. 403; M. Mourre, *Dictionnaire d'histoire Universelle*, T. II, Paris, Éditions Universitaires, 1968, p. 1871; *Enciclopedia Britannica*, volume 19, William Benton Publisher, Chicago, 1972, p. 740, R. Staar, *op. cit.*, p. 192.

⁴⁶ *The Encyclopedia Americana International Edition*, by Americana Corporation, volume 23, p. 767. g.

⁴⁷ J. Bouillon, P. Sorlin, J. Rudel, *Le monde contemporaine, Histoire civilisations*, Bordas, Paris, 1966, p. 346.

⁴⁸ M. Crouzet, *Histoire Générale des Civilisations*, T. VII, *L'Époque contemporaine. A la recherche d'une civilisation nouvelle*. Troisième Édition revue et augmentée, Paris, P.U.F., 1961, p. 497.

⁴⁹ Н. И. Лебедев, *Народная революция...*, p. 299—301 și М. Т. Савина, *Борьба...*, cap. 8: *Победа демократический сил на парламентских выборах 1946 года*, p. 347—381.

de cele ale istoriografiei noastre. Ei evidențiază rolul forțelor democratice, conduse de P.C.R., în câștigarea alegerilor

Procesul de descompunere al partidelor „istorice” este mai puțin vizibil în istoriografia nemarxistă occidentală; nu sînt prezentate cauzele reale ale acestui proces. Cu toate acestea, găsim și anumite observații ce merită a fi reținute. Astfel M. Crouzet este de acord că poziția partidelor burgheze a fost încurajată de guvernele occidentale⁵⁰. El consideră, de asemenea, că la baza neînțelegerilor dintre partidele burgheze reacționare și grupările democratice antrenate de comuniști au stat reformele sociale⁵¹.

În mai multe lucrări se insistă asupra Partidului național-tărănesc, vorbindu-se despre rolul pe care urma să-l joace acesta într-o țară ce trebuie să rămână predominant agrară. Acești istorici trec cu vederea faptul că P.N.Ț. devenise principalul centru de grupare al forțelor reacționare, subversive și că el acționa împotriva cursului istoriei, atît pe plan politic cît și economic.

Grupările politice conduse de Gheorghe Tătărăscu și Anton Alexandrescu care au colaborat (în condițiile cunoscute) cu F.N.D. și apoi cu B.P.D. sînt amintite mai puțin. Se insistă mai mult asupra prezenței lui Tătărăscu la conducerea Ministerului Afacerilor Străine.

După cum se știe, înlăturarea grupării Tătărăscu din guvern a determinat izolarea totală a monarhiei în viața politică a țării. Referindu-se la acest moment M. Mourin scrie: „Tătărăscu și-a pierdut orice credit, înlăturarea lui accentuînd tensiunea dintre guvern și rege”⁵².

Actul de la 30 decembrie 1947 prin care a fost abolită monarhia este prezent în istoriografia străină. După 23 august 1944, regele a menținut contactele cu liderii partidelor burgheze, și-a însușit, am putea spune, multe „soluțiile” dezastruoase pentru țară ale acestora. Declarînd „greva regală”, a vrut să determine guvernul dr. Petru Groza să demisioneze și, după expresia unui istoric, „să cîștige timp”⁵³. El a încercat să schimbe pedepsele din procesul liderilor țărăniști⁵⁴ și s-a opus unei adevărate democratizări a țării⁵⁵. Prin acțiunile sale, monarhia a devenit — scrie J. Ducroux — *izolată ca un anacronism care șochează*⁵⁶. Lipsa de credit a monarhiei în fața maselor și lipsa mijloacelor de a se menține este surprinsă de Prost⁵⁷, Basdevant⁵⁸, Hughes⁵⁹, R. Aron⁶⁰, M. Mourin⁶¹.

Numeroase lucrări străine se limitează numai la menționarea actului de la 30 decembrie; un număr redus de lucrări occidentale ne oferă un tablou mai larg

⁵⁰ M. Crouzet, *Histoire...*, p. 496.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² M. Mourin, *op. cit.*, p. 404.

⁵³ H. Prost, *op. cit.*, p. 174.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 184.

⁵⁵ J. Ducroux, *op. cit.*, p. 44; autorul francez vorbește de complicitatea regelui la acțiunile forțelor reacționare.

⁵⁶ *Ibidem*. Înainte însă ca reorganizarea să fie completă — scrie Robert Lee Wolff — comuniștii trebuiau să înlăture un anacronism izbitor: regele, (*op. cit.*, p. 291).

⁵⁷ Mihai — scrie H. Prost — va asista ca un martor neputincios la distrugerea cu totul a fostului regim politic, social și economic, (*op. cit.*, p. 182).

⁵⁸ D. Basdevant notează că „Mihai nu avea nici un mijloc de a se impune în propria sa țară”, (*op. cit.*, p. 155).

⁵⁹ H. S. Hughes, *Histoire de l'Europe contemporaine. De la guerre de l'Espagne à l'Europe des Six*, T. II, Marabout Université Verviers, Des Presses de Gérard, 1965, p. 138—139. Istoricul american scrie că regele nu avea nici o autoritate.

⁶⁰ R. Aron, *op. cit.*, p. 133. Mihai — scrie R. Aron — a fost lipsit puțin cîte puțin de toate prerogativele.

⁶¹ M. Mourin vorbește de „puterile iluzorii ale regelui” și de lipsa de sprijin din partea occidentului la sfîrșitul anului 1947, (*op. cit.*, p. 404).

al condițiilor și consecințelor proclamării republicii pentru destinele României contemporane. Menționăm pe J. Hugonnot, care precizează că, o dată cu abdicarea regelui, „ia sfârșit o perioadă de tranziție căreia i-au urmat o Românie nouă, o Românie cu regim socialist care avea drept punct de plecare crearea unei puternice baze tehnice și industriale”⁶². În acest sens el amintește și de primele măsuri politice și economice care au urmat proclamării republicii : crearea partidului unic al clasei muncitoare, naționalizarea și altele⁶³.

Numai problemele luate de noi în discuție dovedesc preocupările istoriografiei străine privind perioada 1944—1947, lucru explicabil, nu numai prin scopurile științifice urmărite, cât și prin anumite aspecte politice. Așa cum am mai precizat, nu avem pretenția rezolvării depline a problemelor abordate și considerăm comunicarea noastră ca o bază de plecare pentru discuții viitoare.

⁶² J. Hugonnot, *op. cit.*, p. 76.

⁶³ *Ibidem*, p. 76 și urm.

CITEVA SUBLINIERI PRIVIND OPERA ȘI CONCEPȚIA ISTORICĂ A LUI DIMITRIE CANTEMIR

DE

D. CIUREA

Cunoscut în literatura mondială, prin opera sa istorică, Dimitrie Cantemir oferă exemplul și paradoxul principelui rămas fără țară, datorită zelului patriotic, glorificat nu pentru fapte de arme, ci pentru cuceriri în domeniul științei. „Utopia” politică („apostazia”), la care se refereau Nicolae Mavrocordat, rivalul său în materie de litere și politică, și Nicolae Costin („din nesocotită minte și grabă a sa”), ca la un nou Gașpar Grațiani, a fost compensată de uriașa competență, în raport cu epoca, în activitatea de cercetare („indagator scientiarum”), în care apare și ca un continuator al lui Miron Costin, pe care îl elogia pentru opera sa, în reconstrucția istorică.

Privit cu un orizont relativ limitat, a fost considerat și revendicat, și în studii mai recente, filozof cu tangențe în alte domenii, inclusiv istoria, sau apreciat istoric cu incursiuni în geografie și filozofie¹.

Plasat strict în epocă, la nivel european, se profilează integrat; desprins de epoca și separat de contemporani, poate apărea ca un titan singular, bizar și genial.

Formația cultural-științifică țarigrădeană explică unele manifestări inițiale, care nu fac un tot cu restul creației sale. Nota de orientalism și de misticism se estompează treptat, în raport cu asimilarea mai intensă a culturii occidentale și cu preocuparea de a elabora opere, care să intereseze lumea savantă a epocii și la nivelul acesteia.

Pentru largul apel la literatura clasică greco-romană, în opera sa, nu ca o modă, ci ca o necesitate, a fost considerat „umanist”², ignorându-se figurile și

¹ Cf. P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, București, 1958; Dan Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, 1964, p. 361, 363; P. Vaida, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, 1972, p. 14—15, 269. Literatura, mai veche și mai recentă, privind biografia și opera lui Dimitrie Cantemir, apreciabilă sub raport cantitativ, este inegală calitativ. Aglomerări de material factologic, cu parafrazări, prezentări și mențiuni și evaluări de conveniență au apărut frecvent. Lipsese încă o bibliografie exhaustivă.

² Pentru Baroc, curent literar, în opera lui Miron Costin, cf. *Revista Istorică*, XXXI, 1945, p. 146—149. T. Gostynski considera eronată situarea lui Miron Costin „în cadrul Renașterii și Umanismului”.

preocupările epocii, net distanțate, care cultivau un gen nou al investigației și expunerii docte, cum a fost cazul și cu contemporanul său Luigi Ferdinando Marsigli din Bologna, autorul a două scrieri monumentale, una despre Imperiul Otoman, alta o monografie geografico-etnografică a Dunării, în șase volume.

Istoria hieroglică nu mai apare numai ca o scriere „ciudată”, sau „roman alegoric”, copiat sau modelat după scriitorii antici, dacă o includem în genul satiric, cultivat atunci și marcat prin opera lui Swift, în faza matură (1726)³.

Opera istorică a lui Dimitrie Cantemir asumă un profil geometric ascendent prin inserierea *Descrierea Moldovei*, *Hronicul vechimii a Romano-Moldo-Vlahilor* și *Istoria Imperiului Otoman*.

Cum am mai afirmat, *Descrierea Moldovei* trebuie considerată ca o replică eficientă la numeroasele „descriseri” ale unor străini (I. Gradelehnus, J. B. Tavernier, G. B. Burgo, Ph. Avril), care au continuat și ulterior⁴. În 1748 o „*Descriptio Moldaviae*” elabora fratele minorit Onofriu din Leopoli, pentru Propaganda Fide. *Descrierea Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir are și unele elemente comune cu „Kurtze Beschreibung von denen moldauischen Ländern” a lui Erasm Heinrich Schneider de Weissmantel, din 1713–1714 (schema, cadrul geografic, resurse, domnii, țărani și agricultura, limba, obiceiuri, rituri, curiozități)⁵.

Descrierea Moldovei, astăzi mai mult cu semnificația și valoarea unui „monument literar”, a fost concepută ca monografia științifică a unei țări mici, cu resurse și cu o poziție tampon, menținută relativ liberă tocmai datorită acesteia. Prezentarea realistă și doctă a originii și limbii, a specificului etnic, a relațiilor sociale, constituie aportul pozitiv, care nu este diminuat de unele confuzii, inerente pentru distanța în timp și spațiu, și de o notă de fantastic și ireal, prezente și în unele din celelalte scrieri ale sale. *Descrierea Moldovei* este o operă omogenă și unitară, realizată în mare parte printr-un efort de memorie. Experiența domniei a furnizat o parte din material, ca și călătoriile și investigațiile arheologice, etnografice și naturale. Optica este aceea a unui occidental. N. Iorga a definit inspirat *Descrierea Moldovei* „o carte de antropogeografie à la Ratzel”⁶. *Descrierea Moldovei* a fost utilizată critic de F. I. Sulzer, pentru administrație, în opera sa publicată în 1781–1782, de doctorul medic domnesc Andreas Wolf, din Sibiu, membru al Societății de Științe din Göttingen, pentru demografie, de Struve, în 1793, în descrierea călătoriei spre Constantinopol, publicată la Paris, în 1802, și de alți autori străini. Omul de știință și savantul german M. I. E. Fabri menționa în remarcabila sa operă *Handbuch der neuesten Geographie*, ed. 6, Halle, 1797, *Descrierea Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir, tradusă din limba română în limba latină de I. Ilinski, în germană de J. L. Retzlow, ed. 1771, Frankfurt-Leipzig. Ulterior, *Descrierea Moldovei* era considerată depășită, pentru „stadiul actual”, și noi date statistice au fost puse în circulație de numeroși autori străini. „Les connaissances théoriques n'existent point ici; il n'y a pas même une bonne carte de la Moldavie”, scria Parant în 1798.

Concepția istorică a lui Dimitrie Cantemir se conturează mai pregnant și mai net în *Hronicul* său (1717). Vasta erudiție concentrată în această scriere, cu apel

³ În *Enciclopedia Italiana* se sublinia judicios că Dimitrie Cantemir „si rivelò con gli anni tipico esempio di erudizione enciclopedica settecentesca”. Cf. și G. Lefebvre, *La naissance de l'historiographie moderne*, Paris, 1971, p. 110–111. Cf. și *Études Anglaises*, a. XXV, 1, 1972, p. 118–121.

⁴ O „Description de la Principauté de Moldavie” era inclusă într-o istorie a Ungariei, publicată la Colonia, în 1686. Date, hărți și imagini pentru Moldova erau inserate și în *Theatrum novellarum mundi alterum*, Augsburg, 1686, p. 38–46. Cf. și Hurmuzaki, supl. I, vol. I, p. 417–424 (1712); Pufendorf, ed. 1721.

⁵ Cf. „Revista Istorică”, XVI, 1930, p. 12–28; cf. și „Studii și cercetări istorice”, XIX, 1946, p. 11 (D. Simonescu).

⁶ Cf. și N. Iorga, *Originalitatea lui Dimitrie Cantemir*, București, 1935. N. Iorga făcea aici unele aprecieri degajate, superioare celor anterioare și posterioare ale altor autori considerați specialiști.

larg la lucrări clasice, bizantine, ale Renașterii, polone și cu sublinierea insuficienței și inaccesibilității unor opere, nu împiedică distingerea obiectivului de cititorul avertizat. Demonstrația converge logic spre focarul intențional. Bun cunosător al etnografiei Europei, face sublinierea că în timp ce popoare din occident, prospere atunci („crăiaia franțuzească“), aveau la bază în mare parte pe migratori, inclusiv italienii, românii au avut de luptat continuu pentru a învinge adversitățile provocate de aceștia. „Diogene cinicul n-ar găsi în Roma pe Roman, ca din varvari să-l poată alege“. Dimitrie Cantemir își propunea să prezinte veridic, în această operă remarcabilă, („ca într-o oglindă curată“), apelînd, unde era cazul, și la polemică dură, formarea și evoluția istorică a „neamului românesc“, „cu curată înimă și cu adevărată credință, precum adevăratului istoric să cuvine“. Dimitrie Cantemir arăta aici că scria această operă și la solicitarea unor „prieteni“ de la Academia de Științe din Berlin („Societas regia scientiarum“), al cărei membru era din 1714. Dimitrie Cantemir era convins și sublinia că „romanii iarăși s-au întors în Dacia“, apelînd la o comparație cu nesiguranța și instabilitatea provocate de invaziile tătare, încă în secolul al XVIII-lea, și retragerea populației la munte, din „locurile deschise“, rămase „mai mult pustie“. Dimitrie Cantemir combate în paginile acestei opere, cu argumente pe care le considera valabile („a istoricilor alcătuire și mărturie aducînd“) pe unii autori, care „cu basne au muruit hîrtia“, pe care îi distingea net de „adevărații scriitori de istorie“, între aceștia și „Anton Bonfin, om strein și ungurian“. Etimologia pentru Moldova preluată de Dimitrie Cantemir de la Bonfini era considerată de J. Chr. Engel (1804), în referire directă „eine lächerliche Pedanterey“. Intenția lui Dimitrie Cantemir era aceea de a continua *Hronicul* său, realizat în zece cărți cu un nou „hronic“, în care să prezinte amplu, în ordine cronologică, expunerea istorică „de la înturnarea domnilor de la Ardeal pînă la vrenile noastre“⁷. Dimitrie Cantemir se referea în *Hronicul* său și la „tabla gheografică a țării Moldovei“ (1715) și-și încheia lucrarea cu o „tablă hronologhicească“, începînd cu „Iulie Chesar“ și cu o „scară“ (indice alfabetic).

Opera istorică majoră a lui Dimitrie Cantemir a fost, în sens absolut, Istoria otomană, de proporții, care, pentru o evaluare comparativă, sub raportul documentării și interpretării, trebuie încadrată în vasta literatură a epocii, consacrată Imperiului Otoman, inclusiv *Theatrum Europaeum* și alte scrieri ale genului. Un „Teatro della Turchia“ apărea, la Veneția, în 1684. Expunerea acestei opere este desfășurată de autor între anii 1300—1711. Dimitrie Cantemir poate apărea aici și ca un continuator, ca gen, al lui M. Ricaut, în a doua operă, cu biografii de sultani, publicată la Paris, în 1683. Istoria otomană a lui Dimitrie Cantemir este o operă monumentală și coerentă, în care, în afară de biografiile sultanilor, se referă, nu fără unele erori, și la Moldova, la poziția țării sale față de turci și la relațiile complicate cu Polonia, inclusiv expedițiile inutile și dăunătoare pentru Moldova ale regelui „cruciat“ Jan Sobieski, din anii 1686 și 1691, cu tot cortegiul lor de devastări și suferințe pentru populație, cu unele date comune și în biografia tatălui său Constantin Cantemir, singularul domn al Moldovei, din acest timp, a cărui umanitate, experiență și sagacitate politică erau subliniate și în paginile acestei opere de istorie universală⁸. Ediția engleză din 1734 (Londra)

⁷ Cf. *Hronicul*, ed. Tocilescu, București, 1901, p. 11, 109—110, 179—180, 222—224, 464. Mențiunile bibliografice au fost făcute marginal de Dimitrie Cantemir. Cf. și *Storia universale*, vol. XX, Amsterdam-Veneția, 1771, p. 217—227.

⁸ Cf. *The History of the growth and decay of the Ottoman Empire*, Londra, 1734, p. 186, 332—333. Știrea inserată de Dimitrie Cantemir, în această operă, privind trimiterea lui Tăutu logofătul, de Bogdan, la sultanul Soliman, în 1529,

urma operei similare, sub unele aspecte, a lui L. F. Marsigli, apărută din 1732 (Haga-Amsterdam). După traducerea franceză din 1743 a urmat, cum se știe, ediția în traducerea germană din 1745 (Hamburg), care avea în prefață mențiunea elogioasă: „ein Buch das in seiner Art noch nicht seines gleichen hat“. Istoria otomană a lui Dimitrie Cantemir a fost frecvent utilizată ulterior. În „manualul“ lui M. I. E. Fabri, în 1797 în a 6-a ediție, alături de alți autori, Imperiul Otoman al lui Dimitrie Cantemir este citat în edițiile 1734, 1743 și 1745 pentru Țările Române, considerate „Zinsbare Schutzländer“, cu principii „vasali“ ai sultanului. Imperiul Otoman al lui Dimitrie Cantemir nu era încă menționat în vol. VII (Della Turchia in Europa) al colecției „Lo stato presente di tutti i paesi e popoli del mondo, naturale, politico e morale“, publicat în 1737, la Veneția, în 1738 în ediția a doua. Erau citați aici autorii cunoscuți în materie Tournefort, La Mortraye, Ricaut. În opera sa, scrisă degajat, sub influența lui Montesquieu «Moeurs et usages des Turcs... avec un abrégé de l'Histoire Ottomane», Paris, 1747, în care cita pe Cantemir și Ricaut și parafraza pe Marsigli, I. A. Guer făcea, ca și alții, pronosticuri în legătură cu prăbușirea Imperiului Otoman. Imperiul Otoman al lui Dimitrie Cantemir, ediția engleză, era utilizat critic în mod amplu de Th. Thornton, în *État actuel de la Turquie*, Paris, 1812, alături de Marsigli și alți autori din secolele XVII—XVIII (Ricaut, Tournefort). Opera lui Dimitrie Cantemir nu poate fi considerată înlocuită prin aceea a lui J. Hammer, elaborată în alte condiții un secol mai târziu⁹.

În concluzia acestei prezentări de ansamblu și de aspecte, putem face sublinierea că atmosfera exilului a fost un stimul de creație pentru Dimitrie Cantemir, care se considera obligat, din depărtarea în care se afla și izolarea de restul Europei, să realizeze o operă durabilă, fără a fi intuit poate soarta ei, și ca un testament politic, care să compenseze înfrângerea și regresul țării sale, care îl afectau profund¹⁰. O apropiere de Nicolae Bălcescu, sub acest raport, s-ar impune. Dar el apare în mod cert ca un precursor, continuat, în *Ironicul* său, de Mihail Kogălniceanu, Ioan Neculce, care l-a cunoscut și redat și sub raportul psihicului, revenind spre țară, l-a lăsat transfigurat, înăsprit de climat și blazat de ambianță, de la care n-a primit satisfacțiile pe care le aștepta. Meridionalul impulsiv și vivace devenea treptat nordic, rece și impasibil, în fața destinului implacabil. Meritul său peren de „oriental“ era acela de a fi dat o lecție magistrală occidentului.

pentru negocieri, în legătură cu raporturile de vasalitate și tributul Moldovei, trebuie acceptată valabilă, confirmată fiind și de alte surse sigure de epocă, cu precizarea confuziei cu Teodor logofătul și preluarea lui Bogdan ca generic pentru Petru Răresc. Cf. și D. Ciurea, *Relațiile externe ale Moldovei în secolul XVI*, în prezentul volum.

⁹ Aprecieri importante, în legătură cu condițiile de lucru, în elaborarea operei sale, și o valorificare comparativă, competentă, a dat M. Guboglu, în studiul său remarcabil, *Dimitrie Cantemir și Istoria Imperiului Otoman*, în „Studii și articole de istorie“, vol. II, 1957, p. 183, 186—188, 195, 207—208.

¹⁰ Cf. și corespondența lui Dimitrie Cantemir din anii 1717—1722, cu țarul Petru I și alte personaje, publicată de Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, București, 1925, p. 99—134. Autorul, cu o competență unanim recunoscută, a redat în mod veridic condițiile existenței lăuntrice a lui Dimitrie Cantemir și a publicat scrisorile și memoriile inedite ale lui Dimitrie Cantemir, în care se referea comparativ la situația sa anterioară și la dificultățile populației din Moldova, în condițiile de atunci ale țării sale. Cf. și M. Le Clerc, *Histoire de la Russie moderne*, t. I, Paris-Versailles, 1783, p. 60—61; *Storia universale, parte moderna*, trad. din engl., vol. XLII/XX, Amsterdam-Veneția, 1778, p. 278—279.

QUELQUES REMARQUES SUR L'OEUVRE ET LA CONCEPTION HISTORIQUE DE DÉMÈTRE CANTEMIR (1673—1723)

RÉSUMÉ

A l'occasion de la double commémoration du prince de Moldavie Démètre Cantemir, l'auteur présente, dans cette note, ses réflexions sur le travail de recherche du prince-savant („indagator scientiarum“) et les résultats restés durables.

Ses principales oeuvres historiques, *La description de la Moldavie*, *La chronique du peuple roumain* et *l'Histoire de l'Empire Ottoman*, ont, comme trait commun, la préoccupation de présenter, avec impartialité et compétence, l'origine, l'existence et la permanence du peuple roumain dans son pays, avec ses limites naturelles, qu'il a défendu avec son sang contre ses oppresseurs.

ȘTIRI NOI DIN ARHIVELE TURCEȘTI PRIVITOARE LA DIMITRIE CANTEMIR

DE

TAHSIN GEMIL

Cunoașterea în amănunțime a vieții marelui învățat român este, desigur, indisolubil legată de reliefarea mai exactă a personalității sale deosebite. În pofida numeroaselor cercetări orientate în această direcție, au rămas totuși unele laturi ale vieții lui Dimitrie Cantemir insuficient clarificate. Dacă perioadele activității sale din patrie și din Rusia au fost mai bine analizate¹, răstimpul pe care principiile l-a petrecut în capitala otomană este mai puțin cunoscut. De aceea, orice știre nouă în legătură cu viața sa la Istanbul dobândește un spor de interes, de vreme ce anii petrecuți acolo coincid cu perioada formării sale intelectuale și politice.

Cu prilejul unor cercetări în arhivele turcești², alături de multe alte materiale privind istoria României, am găsit și documentul³ pe care îl prezentăm în traducere românească integrală, primul de altfel din arhivele turcești în legătură cu viața particulară a lui Dimitrie Cantemir.

De fapt, este vorba de un act de bază (numai acesta se referă direct la Cantemir), denumit *temessük*⁴, și un număr de șase însemnări marginale ulterioare (plus mențiunea de pe *verso*), care pot însă prezenta și valoare de documente separate. Având specific juridic, nu există nici un dubiu asupra verității conținutului lor.

Cu toate că aceste documente nu aduc elemente spectaculoase în cunoașterea biografiei lui Dimitrie Cantemir, ele nu sînt totuși lipsite de interes, datorită precizărilor pe care ni le oferă.

¹ Enumerăm doar cîteva din lucrările mai importante: Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, în „Anal. Acad. Rom.”, Mem. secț. lit., Ser. III, tom. II, mem. 5, 1924; P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Editura Academiei, 1958; Dan Bădărau, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, Editura Academiei, 1964.

² Țin să exprim și pe această cale mulțumiri deosebite conducerii Arhivei Președinției Consiliului de Miniștri din Istanbul, d-lui Mithat Sertoğlu, director general, d-lui Fazıl İşıkoğlu și d-nei Ruhiye Bulut, directori adjuncți, d-nei Nigâr Anafarta, șefa Arhivei Muzeului Topkapı Sarayı, precum și tuturor cercetătorilor din aceste arhive, care mi-au acordat sprijin binevoitor.

³ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi-Istanbul, E-11 290.

⁴ *Temessük* — act, document care atestă un drept; aici în sensul de „act de posesiune”.

Documentul de bază (nr. 1 în anexă), din 6 iunie 1712, referindu-se la sechestrarea de către fiscul otoman „a bunurilor imobile și mobile” ale lui Dimitrie Cantemir, pentru vina de a fi „fugit... pe cînd era voievodul Moldovei” (cu alte cuvinte, pentru „hainie”, în concepția otomană), certifică faptul că, printre altele, i-a fost sechestrat și dreptul său de posesiune⁵ asupra „casei de pe malul mării”, împreună cu anexele sale, situată în Ortaköy⁶, pe care principele Moldovei o avea sub chirie, cu 17 aspri (akçe) pe zi.

Desigur, în afara faptului că prin acest document avem o dovadă oficială a reacției pe care actul cutezător al lui Dimitrie Cantemir îl trezise la Poartă, această știre atrage atenția și asupra necesității reconsiderării unei păreri generale, necritic și greșit adoptate. Atît documentul care se referă direct la Cantemir, cît și cele marginale, atestă ferm faptul că învățatul principe nu a avut la Ortaköy un palat în proprietate particulară, ci doar o posesiune închiriată. Acest bun imobiliar — aflat în folosința lui Cantemir —, așa cum rezultă foarte clar din toate documentele prezentate, avea caracter de *vakıf*⁷, deci imposibil de cumpărat.

O analiză mai atentă a relatării lui Dimitrie Cantemir cu privire la acest așa zis „palat”⁸, ar fi fost totuși în măsură să suscite interesul în acest sens. Învățatul domn al Moldovei menționează, în a sa *Istorie a Imperiului otoman*, că a cumpărat acest „palat”, construit la Ortaköy de către fratele marelui vizir Çerkes Mehmed pașa (1624—1625), cu suma de 25 000 taleri, de la Yusuf efendi, în momentul în care, datorită căderii în mîinile austrieșilor a Belgradului și a Nișului, Istanbulul era părăsit de către unii din locuitorii săi cuprinși de panică. Apoi — arată Cantemir — „l-am dat iarăși îndărăt”, după ce însă îl înfrumusețase și îl lărgise⁹; în ediția engleză a aceleiași lucrări, care, după cum se știe, este tradusă direct după originalul latin, se notează „and have left it inlarg'd with several buildings and ornaments”¹⁰.

⁵ În legislația otomană, dreptul de posesiune era considerat un bun al posesorului, în toată perioada valabilității lui. Din această cauză, fiscul putea pune sechestrul asupra lui, scoțîndu-l la vînzare. Astfel s-a întîmplat cu acest drept de posesiune al lui Cantemir, ca și cu cel al lui Mustafa aga, unul din succesorii săi la posesiunea acelorași bunuri, vina celui din urmă fiind neachitarea unei datorii la moartea sa (vezi doc. nr. 6 din anexă).

⁶ *Ortaköy* — pe atunci sat lîngă Istanbul, pe malul european al Bosforului, una din reședințele marilor demnitari otomani; în prezent e unul din cele mai frumoase cartiere ale orașului.

⁷ *Vakıf* sau *vakf* — bunurile imobile și mobile ale căror venituri erau utilizate în folos public (pentru întreținerea moscheelor, cimitirelor, spitalelor, școlilor, ajutorarea săracilor etc.). El era acordat de către persoane particulare, dar nu presupunea pierderea dreptului de proprietate al donatorului asupra bunurilor cedate astfel. În actul donării se putea stipula dacă termenul era veșnic sau limitat. În orice caz, atît timp cît un bun era vakıf, el nu putea fi vîndut sau lăsat moștenire. Vakıfurile se aflau sub protecția și controlul statului, care numea în acest sens supraveghetori, de obicei din rîndurile dregătorilor. Administrația directă a unui vakıf era încredințată unui *mütevelli*, numit prin actul donării sau de către *kadi* (judecător). Nimeni, nici chiar sultanul, nu putea schimba condițiile actului de vakıf.

⁸ În documentele prezentate termenul folosit este de „yalı”, ceea ce înseamnă casă, conac aflat pe malul mării; în privința palatelor de pe litoral se utiliza denumirea de „sahil saray”; dealtfel, în mențiunea de pe verso se găsește expresia „sahil hane”.

⁹ Dimitrie Cantemir, *Istoria Imperiului otoman*, trad. I. Hodosiu, București, 1876, p. 366, nota 13.

¹⁰ Demetrius Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*, ed. N. Tindal, London, 1734, p. 243, nota 1.

Ținând seama de documentele pe care le publicăm, acest text poate fi interpretat în sensul cumpărării de către principe a dreptului de posesiune sau folosință asupra acestui vakîf, cedat fiind în acele momente de restriște de către posesorul lui de pînă atunci. Așa cum se observă și din documentele marginale, care prezintă situația acestui vakîf de-a lungul a patru decenii, cedarea dreptului de posesiune se făcea la dorința posesorului de pînă atunci. Ulterior, poate silit de lipsuri financiare, probabil în timpul celei de a doua domnii a lui Constantin Duca (1700—1703), cînd a avut într-adevăr de înfruntat greutăți materiale¹¹, Cantemir s-a fi renunțat la această posesiune, pentru ca apoi, posibil după împăcarea cu Constantin Brîncoveanu în 1704, cînd a beneficiat din partea acestuia de o pensie anuală de 10 pungi¹², să fi avut posibilitatea recăpătării acestui drept de posesiune¹³. Dar, pentru faptul că principele nu face nici o referire în privința revenirii sale în posesiunea acestui vakîf, considerațiile de mai sus rămîn în domeniul supozițiilor¹⁴ bis. Urmează ca noile documente, care trebuie să mai existe în arhivele turcești, să limpezească și această chestiune. Cert rămîne însă faptul că — așa cum dovedesc documentele prezentate — Dimitrie Cantemir, în momentul părăsirii tronului de la Iași, avea încă drept de posesiune asupra acestui vakîf. Totodată, este clar că nota sa din *Istoria Imperiului otoman* se referă în mod sigur la acest vakîf, căci și mențiunea „precum aud, astăzi <el> este în posesiunea fiicei împăratului de acum, care este măritată după marele vizir Ali pașa”¹⁴, se confirmă de documentul nr. 2 din anexă. Aici se arată că Süleyman bey, succesorul lui D. Cantemir la folosința acestui vakîf, a cedat dreptul său de posesiune asupra anexelor acestei case „gînerului împărațesc, vizirului cu sufletul luminat, măritului Ali pașa, cu chiria de șapte akșele pe zi”. Informația lui Dimitrie Cantemir, chiar dacă nu este întrutotul exactă, reflectă totuși o situație reală, ceea ce dovedește încă o dată faptul că fostul voievod al Moldovei era la curent cu evenimentele din Imperiul otoman.

În același timp, descrierea exactă a vakîfului de la Ortaköy, din doc. nr. 2 și mai ales din nr. 4 din anexă, precum că în fața „casei de pe malul mării”, „dincolo de drum”, se găsesc, una lîngă alta, anexele sale, compuse dintr-o grădină (cu fîntîni, ape la suprafață și odăile grădinarilor), un parc vechi și un teren liber, poate fi descoperită — ținînd seama bineînțeles de stilul acelor vremuri și de lipsa de experiență a autorului — în desenul intitulat „Palatul principelui Dimitrie Cantemir”, care a însoțit, împreună cu o hartă amănunțită a Istanbulului, ediția în limba engleză a *Istoriei Imperiului otoman*¹⁵.

De altfel, se pare că Ion Neculce cunoștea faptul că Dimitrie Cantemir locuia la Istanbul într-o posesiune închiriată, deoarece, vorbind de prietenia marelui cărturar cu turcul „Smail efendi”, el arată că acesta îl vizita pe Cantemir „la gazda lui”¹⁶. Sensul acestei expresii este mai limpede la Grigore Ureche, care, relatînd fuga logofătului Ureche de armașul Oprea, trimis de Aron vodă pentru pedepsirea unor boieri, relevă că „aflînd Ureche logofătul vrîme și cale deschisă..., învîțat-au pre gazda sa, cine va întreba a dooa zi de dînsul, să spuie că s-au dus acasă la Cîrligătura... A dooa zi seara, Oprea armașul deaca s-au dus la

¹¹ Vezi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 45—46.

¹² Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, publ. de Iorgu Iordan, ed. a II-a, 1959, p. 175.

¹³ Dacă avem în vedere faptul că 1 kuruș (taler) echivala cu 120 akșele (aspri), suma de 17 akșele pe zi, plătită de către Cantemir, se ridica la aproape 52 kuruși pe an; or, numai cele 10 pungi pe care el le primea anual de la Constantin Brîncoveanu însumau 5 000 galbeni. Chiar dacă forma în care el a cumpărat acest drept de posesiune era aceea de a plăti întreaga sumă înainte (vezi nota 20), credem că în această perioadă Cantemir a dispus de mijloacele materiale care să-i permită o asemenea acțiune.

¹⁴ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, trad. I. Hodosiu, p. 366, nota 1.

¹⁵ Vezi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 187—188.

¹⁶ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 201—202.

¹⁶ bis Vezi și Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 90, nota 10.

*gazda lui Urêche să să sfătuiască și nu l-au aflatu...*¹⁷. Prin urmare, sensul termenului „gazdă” era identic cu cel actual.

Totuși, o întrebare firească nu poate fi ocolită; de ce Cantemir, în momentul plecării către tronul Moldovei, nu a renunțat totuși la această posesiune, cu atât mai mult cu cât era hotărât încă dinainte să se alieze cu țarul?¹⁸. În stadiul actual al cercetărilor însă nu se poate găsi încă un răspuns satisfăcător la această problemă.

Din nefericire, temessük-ul legat de numele lui Cantemir nu specifică în ce constau acele „bunuri imobile și mobile” ale principelui moldovean, care fuseseră confiscate de către fiscul otoman. În orice caz, credem că ele nu erau de valoare prea mare, de vreme ce Cantemir prefera să locuiască cu chirie.

De asemenea, considerăm că prevederea din punctul 15 al tratatului de la Luțk, din 13 aprilie 1711, precum că „proprietățile și palatele pe care el (Dimitrie Cantemir — n.ns.) le are la Țarigrad și le lasă acolo pentru măriă noastră țarul, îi vor fi despăgubite de măriă noastră țarul cu altele, la Moscova, deopotrivă și asemănătoare”¹⁹, trebuie înțeleasă în sensul despăgubirii sumei globale, plătită de către Cantemir la cumpărarea acestui drept de posesiune²⁰, ca și a despăgubirii celorlalte bunuri ale sale²¹, la care se referă și temessük-ul.

Documentele prezentate²² atrag atenția și asupra unui alt element, care există în nota sus menționată a lui Cantemir din *Istoria Imperiului otoman*, dar nu a fost luat în considerare de nici unul din cercetătorii vieții și operei sale. Este vorba de pasajul la care ne-am mai referit privitor la faptul că fosta lui posesiune de la Ortaköy aparține „astăzi” ginerelui „împăratului de acum”, marele vizir Ali pașa. Într-adevăr, acest Damad Ali pașa a fost mare vizir între 27 aprilie 1713 și 31 august 1716, ceea ce înseamnă că *Istoria Imperiului otoman* a fost scrisă pînă la sfîrșitul verii anului 1716. Se aduce astfel un element în plus și o precizare mai bună în legătură cu data elaborării acestei lucrări²³.

Alături de însemnătatea acestor documente pentru cunoașterea unui aspect din biografia lui Dimitrie Cantemir, ele au valoare, în primul rînd, și pentru studierea vieții interne a statului otoman, cu atât mai mult cu cât actele prezentate se referă la o serie de personalități de prim rang din istoria otomană.

¹⁷ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, publ. de P. P. Panaitescu, ed. a II-a, p. 223. (Sublinierile ne aparțin).

¹⁸ *Istoria României*, III, Editura Academiei, <1964>, p. 215.

¹⁹ *Istoriceskie svezi narodov S.S.S.R. i Rumânii v XV — naciăle XVIII v.*, red. Ia. S. Grosul, A. Oțetea..., t. III, Moskva, 1970, p. 331.

²⁰ În cazurile de închirieri, arendări ale unor bunuri publice, legislația otomană prevedea plățirea unui avans, fixat dinainte, numit *muaccele* și apoi ale unor rate la termenii stabiliți (*müeccele*). În cazul forme *icare-i muaccele* (cum a fost situația lui Dimitrie Cantemir) întreaga sumă, fixată pe perioade, era percepută dinainte. Așa se proceda de obicei cu arendarea unor venituri ale statului, atunci cînd se simțea nevoia de bani, luîndu-se dinainte suma pentru cîțiva ani, care puteau ajunge și pînă la 10—12 ani. În cazul forme *icare-i müeccele*, plata se făcea la termenii fixați (în acest fel s-a procedat cu succesorul lui Cantemir la dreptul de posesiune al aceuiași vakîf).

²¹ Vezi M. Guboglu, *Dimitrie Cantemir și Istoria Imperiului otoman*, în „Studii și articole de istorie”, II (1957), p. 181, nota 12.

²² Vezi doc. nr. 2 din anexă.

²³ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 171, discutînd această chestiune, fără însă a ține seama de elementul asupra căruia am atras atenția, și luînd în considerare doar ultima dată istorică cuprinsă în lucrare (3 august 1716) precum și faptul că Ioan Mavrocordat a fost mare dragoman al Porții între ianuarie și noiembrie 1716, ajunge la concluzia că „*Istoria Imperiului otoman* a fost terminată în 1716, după august și înainte de noiembrie”.

Fără îndoială, documentele din colecțiile turcești, care nu au fost utilizate până acum în cercetarea vieții lui Dimitrie Cantemir, vor scoate în evidență și alte laturi, mai puțin știute, contribuind astfel la o mai bună conturare a puternicei și complexe sale personalități.

ANEXA

Nr. 1 *

Cauza scrierii literelor este aceea că :

Fiind necesară sechestrarea (*zapt*) de către fisc (*miri*) a bunurilor imobile și mobile ale creștinului numit Kantemiroglu Dumitrașko, fiul lui Kantemir²⁴, care fugise, mai înainte de aceasta, pe când era voievodul Moldovei, fiscul a sechestrat casa de pe malul mării (*yali*)²⁵, situată în Ortaköy, <ca și> hotarul cunoscut, aflat în același loc, împreună cu tot ceea ce cuprinde el, care se găsea sub închirierea sus-menționatului creștin (Dimitrie Cantemir — n.ns.), cu plata dinainte a chiriei (*icare-i muaccele*) de șaptesprezece akçe pe zi (*müeccele*)²⁶, <Acesta> face parte din vakifurile fostului *defterdar*²⁷, răposatul Ibrahim pașa ; <acest vakif>, al cărui *müteveli*²⁸ sint eu (semnatarul actului — n.ns.) în prezent, se află sub înalta supraveghere a puternicului și fericitului *dâr-üs-sa'adet-üs-şerife agası*²⁹. Și fiind scos la licitație de către actualul prim-defterdar (*şikk-i evvel defterdari*), fericitul hagiü Mehmed efendi, a fost adjucecat (*karar-dâde*) păstrătorului acestui *temessük*, lui Süleyman aga, actualul agâ de sipahii. Și după ce din partea fiscului i s-a acordat actul legal de posesiune (*hüccet şer'i*), tot din partea fiscului s-a predat vakifului avansul de două mii cinci sute de kuruși.

Și sus-numitul Süleyman bey, care a luat de la fisc menționata casă de pe malul mării, a cerut *temessük* din partea vakifului³⁰. Așa cum a fost scris mai sus, luîndu-i-se avansul și, așa cum se prevede în înscrisul existent în condica vakifului, cu condiția plății către vakif, lună de lună, a chiriei de șaptesprezece akçe pe zi și socotirii la avansul său a tot ceea ce va construi și renova la menționata casă de pe malul mării, s-a făcut în condica vakifului înregistrarea pe numele lui și, prin calitatea mea de *müteveli*, i s-a dat în mină prezentul *temessük*.

Dacă va plăti către vakif chiria la termeni (*icare-i müeccele*), care i s-a fixat, și pe baza socotirii la avansul său a tot ceea ce va construi, nimeni să nu-i creeze piedici și dificultăți, să nu se amestece și să nu-i facă silnicii (*ta'aruz*)

Scriș în prima zi a lui Cemâzi-yel-evvel, anul 1124³¹.

<Semnătura>

Hagiul

* Documentul are dimensiunile 25,5×37,5 cm. și este scris pe hîrtie ; primele patru acte sînt scrise de o mină, iar ultimele trei de alta.

²⁴ În istoriografia turcă, veche și actuală, Dimitrie Cantemir este cunoscut sub numele de „Kantemiroglu” ; precizarea „fiul lui Kantemir” se referă desigur la tatăl său Constantin Cantemir. De altfel, forma „Dumitrașco beizadé, fiul lui Cantemir-vodă”, se întîlnește și la I. Neculce (ed. Iorgu Jordan, p. 202).

²⁵ Vezi nota 8.

²⁶ Vezi nota 20.

²⁷ *Defterdar* — cel care avea în păstrare condicile veniturilor statului, intendentul finanțelor statului.

²⁸ Vezi nota 7.

²⁹ *Dâr-üs-sa'ade agası* — șeful haremului imperial ; era de obicei negru. Rangul acesta era pe locul trei, după cel de mare vizir și cel de *şeyhülislâm*. Printre altele, acesta dregător avea și dreptul de control asupra unor vakifuri.

³⁰ Adică din partea administrației vakifului.

Mehmed,
mütevelli
în prezent.

Nr. 2

În conținutul temessük-ului, sus-menționata casă de pe malul mării, și parcul (*bağ*) și grădina (*bostan*) din față, dincolo de drum, se află în posesiunea sus-numitului Süleyman bey, cu chiria de șaptesprezece akçe pe zi. Süleyman bey a cedat dreptul de posesiune (*kasr-i yed ve feragat*) asupra menționatului parc și a grădinii, împreună cu toate dependențele și anexele, ginerelui împărătesc, vizirului cu sufletul luminat, măritului Ali pașa, cu chiria de șapte akçe pe zi. Și măritului sus-numit (Ali pașa — s.ns.) acordându-i-se din partea vakîfului un alt temessük, în condica vakîfului a fost înregistrat <faptul că> asupra sus-numitului bey (*mîr*) (Süleyman — n.ns.) a rămas doar casa de pe malul mării, cu chiria de zece akçe pe zi; și situația a fost explicată în acest loc³².

Scriș în prima zi a lui Cemâzi-yel-âhîr, anul 1124³³.

<Semnătura>

Hagiul
Mehmed,
mütevelli.

Nr. 3

Prin renunțarea personală, de bună voie și prin liberul consimțămînt, a sus-numitului Süleyman bey la dreptul de posesiune pe care îl avea asupra menționatei case de pe malul mării, <acest drept> a fost transferat, cu vechea chirie, asupra actualului *gümrük emini*³⁴, Ebubekir aga, fiul lui Ibrahim aga.

Scriș în prima zi a lui Rebi-ül-evvel, anul 1129³⁵.

<Semnătura>

Hagiul
Mehmed,
mütevelli.

Nr. 4

Conform felului în care s-a întocmit conținutul temessük-ului, fericitul, generosul, ilustrul vizir Ebubekir pașa³⁶, preamăritul, deținea drept de posesiune, cu chiria de șaptesprezece akçe pe zi, plătibili la termeni fixi³⁷. <Ebubekir pașa> a cedat puternicului, generosului, celui care se bucură de bunăvoință (*velîyy-ün-*

³¹ 6 iunie 1712.

³² Adică către mütevelli.

³³ 6 iulie 1712.

³⁴ *Gümrük emini* — dregător al statului însărcinat cu administrația vămilor; intendent, inspector al vămilor.

³⁵ 13 februarie 1717.

³⁶ În doc. nr. 3 Ebubekir pașa era „gümrük emini” — intendentul vămilor.

³⁷ Vezi nota 20.

niam), înălțimii sale, marelui vizir Ibrahim pașa³⁸, dreptul său de posesiune asupra casei de pe malul mării, împreună cu vechiul său hotar, precum și dreptul său de posesiune, cu patru rînduri de temessük, asupra grădinii cu fîntînile și cu odăile grădinarilor și cu apele sale de suprafață (*me'caresi ile*), ca și <asupra> vechiului parc aflat alături de grădină, <de asemenea> și <asupra> noului parc, pe care îl plantase cu cheltuiala sa³⁹ în terenul liber situat lîngă vechiul parc, împreună cu toate anexele și dependențele vechiului hotar, <toate> situate mai sus de drum⁴⁰.

Prin calitatea mea de müteveli, luîndu-se impozitul (*resmî*), li s-a dat (lui Ibrahim pașa — n.ns.) permisiunea pentru dreptul lor de posesiune.

<Scris> în prima zi a lui Cemazi-yel-evvel, anul 1132⁴¹.

<Semnătura>

Sârmanul

Mehmed efendi,

müteveli.

Nr. 5

Sus-numitul, puternicul, generosul, înălțimea sa Ibrahim pașa — Allah să-i prelungească gloria! — fiind posesorul menționatei case de pe malul mării și, cu patru rînduri de temessük, posesorul grădinilor și parcurilor, împreună cu toate dependențele și anexele, le-a cedat, prin bunăvoia sa, venerabilei sale fiice, fericeitei, virtuoaiei Ayşe hanım, preamăritei, precum și respectabilului său ginere, cel care este *hazinedar*⁴² său, fericitului Mustafa aga, măritul.

Așa cum a fost înscris în condica vakîfului, li s-a dat permisiunea de a fi deținătorul în comun al dreptului de posesiune.

Scris la 23 Zi-l-ka'de, anul 1137⁴³.

<Fără semnătură>

Nr. 6

Murind, prin voința lui Allah, soțul sus-numitei doamne (*hanım*), fostul *anbar emini*⁴⁴ de Isaccea, *hazinedar*ul Mustafa aga, care era deținătorul dreptului de posesiune asupra jumătății din menționata casă de pe malul mării, fiscul a sechestrat (*zapt*) și a înscris dreptul său de posesiune asupra jumătății menționatei case de pe malul mării, în schimbul datoriei pe care el (Mustafa aga — n.ns.) o avea către fisc. Dar, sus-numita doamnă avînd de luat o datorie de la defunctul său soț, și în schimbul banilor peșin de douăzeci și cinci mii kuruși predați către vistierie, și a sumei ce trebuia să-i revină în urma morții soțului⁴⁵, prin bună-

³⁸ Nevşehirli Ibrahim pașa — mare vizir între anii 1718 și 1730, ginerele sultanului Ahmed al III-lea; a fost ucis în timpul răscoalei lui Patrona Halîl din 1730.

³⁹ În text „kendü malları ile” — cu mărfurile sale.

⁴⁰ Între casă și anexele sale (grădina, parcurile) exista un drum (vezi doc. nr. 2).

⁴¹ 11 martie 1720.

⁴² *Hazinedar* — cel care se ocupă de vistierie, vistiernic.

⁴³ 3 august 1725.

⁴⁴ *Anbar emini* — intendentul depozitelor.

⁴⁵ *Mehr-i müeccel* — sumă fixată la căsătorie, care trebuie să fie plătită din partea soțului, în cazul divorțului sau a morții acestuia.

voința fiscului i s-a dat doamnei sus-numite anumite bunuri imobiliare din moștenirea soțului (*mahlulinden*) și <i s-a predat> în mînă *mülk name-i hümayun*⁴⁶. Și pentru ca să se dea temessük din partea vakîfului, pe baza înțelesului existent în *mülk name-i hümayun*-ul dat, în care dreptul de posesiune asupra jumătății menționatei case de pe malul mării, de asemenea intrînd în moștenirea defunctului soț Mustafa aga, prin calitatea mea de müteveli am dat permisiunea ca ea (jumătatea posesiunii — n.ns.) să intre în posesiunea doamnei Ayşe; nimeni să nu pună piedici și greutăți.

Scris la 29 Reb'i-ül-ahîr, anul 1153⁴⁷.

<Semnătura>

Rugătorul

Mustafa,

müteveli.

Nr. 7

Sus-numita Ayşe hanîm, fiica lui Ibrahim paşa, prin intermediul kethüda-ului⁴⁸ său Mustafa și prin știința prințesei (*sultan*) Zeyneb, preamărita noastră stăpină, și așa cum este <scris> în mahzarul lui Murtaza aga, kethüda-ul onoarei lor (a prințesei — n.ns.), jumătatea din dreptul de posesiune asupra menționatei case de pe malul mării a fost transmisă, prin intermediul calității de reprezentant <pe care o are> sus numitul Mustafa aga, către mama sus-numitei Ayşe hanîm, doamna (*kadîn*) Rakiye, fiica lui Abdullah. <În acest sens> s-a dat explicație către acest loc.

Scris la 17 Şaban, anul 1162⁴⁹.

<Semnătura>

Rugătorul, hagiul

Mustafa efendi,

müteveli

în prezent.

<Mențiunea de pe verso>

Atît jumătatea din parcuri, cît și din casa de pe mal (*sahil hane*) către cel care este în prezent printre kapugi-bașii Porții padişahului, fericitului Ahmed aga, kethüda-ul puternicei, virtuoaiei, preamăritei Zeyneb sultan (prințesă — n.ns.).

<Fără dată și semnătură>.

NOUVELLES INFORMATIONS PUISEES DANS LES ARCHIVES TURQUES CONCERNANT LE PRINCE DE MOLDAVIE DÉMÈTRE CANTEMIR

RÉSUMÉ

L'auteur de cet article publie la traduction en roumain d'un document conservé dans les archives du Musée Topkapî Sarayî d'Istanbul (E-11 290) ainsi que la traduction d'annotations marginales ultérieures.

⁴⁶ *Mülk name-i hümayun* — act imperial de posesiune, proprietate.

⁴⁷ 24 iulie 1740.

⁴⁸ *Kethüda* sau *kâhya* (în istoriografia noastră — *chehaia*) — reprezenta interesele unor dregători sau bogătași.

⁴⁹ 11 iulie 1751.

Ce document du 6 juin 1712, dénommé *temessük*, se réfère à la mise sous séquestre par l'Administration des Finances de l'Empire Ottoman des biens appartenant à Démètre Cantemir, mesure qui fut prise à son égard lorsque fut conue l'alliance que le prince de Moldavie avait conclue avec le tsar de Russie, en 1711. Ce document ainsi que les annotations marginales fournissent la preuve que le prince Cantemir n'a été le propriétaire d'un palais à Ortoköy, près de Constantinople, comme de nombreux historiens l'ont affirmé. Il n'a été que le possesseur d'une maison et de ses dépendances qu'il avait louées à la Fondation religieuse (*vakif*) pour 17 aspres par jour en payant d'avance le loyer intégral (*icare-i muaccele*). Pour la biographie de Démètre Cantemir, cette information présente un incontestable intérêt. Elle est d'ailleurs confirmée par le prince lui-même dans son *Histoire de l'Empire Ottoman* (édition N. Tindal, Londres, 1734, p. 234, note 1), ainsi que par son dévoué partisan Jean Neculce, auteur d'une célèbre chronique de la Moldavie.

En outre, il résulte d'une des annotations marginales concernant le passage déjà cité de *l'Histoire de l'Empire Ottoman*, que cet ouvrage a été écrit avant la fin de l'été de 1716.

Ce document ainsi que les annotations marginales nous permettent aussi de connaître la vie intérieure de l'Etat ottoman, la situation de ce *vakif* étant présentée pendant près d'un demi-siècle et les personnages qui y sont mentionnés ont été au premier rang de l'histoire de l'Empire Ottoman durant la première moitié du XVIIIe siècle.

L'auteur de cet article est fermement convaincu que les archives de Turquie renferment aussi d'autres documents relatifs à la biographie de Démètre Cantemir. Il serait d'un grand intérêt de connaître ces documents, car les nombreuses années durant lesquelles le prince a été contraint de séjourner à Constantinople ont constitué la période de sa formation intellectuelle et politique.

ALEXANDRU IOAN CUZA ȘI ROLUL PERSONALITĂȚII

DE

D. CIUREA

Între personalitățile istorice marcante, Alexandru I. Cuza a fost comemorat frecvent și redimensionat, ca și în grupul statuaric al lui Raffaello Romanelli (1912)¹.

În 1904 P. Râșcanu, în diferend aparent cu A. D. Xenopol, pentru unele aprecieri, se referea, cu vederi de contemporan, la rolul net pozitiv al lui Alexandru I. Cuza, pledînd pentru o reabilitare — apoteozare². P. Râșcanu sublinia că nu poate considera pe Alexandru I. Cuza un nou Ioniță Sturza, diferit față de acesta și sub raportul vîrstei. Cariera politică a lui Alexandru I. Cuza s-a desfășurat între 38—45 ani. A fost „omul epocii” și domnia lui o etapă necesară, dar el însuși sublinia că a luat domnia ca „un depozit sacru”, deci provizoratul. Se poate afirma că P. Râșcanu a făcut primul efort serios în direcția cunoașterii și redării psihicului lui Alexandru I. Cuza.

Opinii cu vederi comune și nuanțe au exprimat ulterior istorici români și străini, care au studiat epoca și au publicat noi materiale documentare, conținînd pe A. D. Xenopol (1903). Între aceștia, de amintit, în special, Paul Henry (1930), T. W. Riker (1931), M. Emerit, Al. Lapedatu (1943), G. I. Brătianu, C. C. Giurescu³. Paul Henry a prezentat și câteva aprecieri cu caracter de psihanaliză. El remarcă „claritatea ideilor”, „voința de a face bine”, *bravarea manevrelor oculte*, etc. N-a putut depăși „zidul ostilității”. „C'est même merveille qu'au milieu de telles entraves le prince C. ait pu mener à bien tant d'entreprises importantes”. „Peu de gouvernements ont pu se vanter d'avoir, en cinq ans, réalisé d'aussi profondes, d'aussi importantes, d'aussi décisives réformes”. Alexandru I. Cuza n-a

¹ Inițiatorul realizării monumentului a fost Gr. Ghyca-Deleni, care prezida comitetul din 1908. Un rol au avut și A. D. Xenopol și N. Iorga. S-a acordat din bugetul statului suma de 300 000 lei. S-a publicat un concurs internațional și o serie de sculptori italieni s-au interesat și oferit. Lucrarea a fost executată de R. Romanelli, pentru 20 000 franci. Montarea a fost făcută de Vignali cu alți italieni. Inaugurarea a avut loc la 27 mai 1912.

² În 1904 apărea la Iași și *Viața lui Cuza Vodă* de D. Bolintineanu, scriere importantă și pentru cunoașterea personalității lui Alexandru I. Cuza.

³ Pentru literatură cf. și „Hrisovul”, I, 1941, p. 270—274 (I. Hudiță); cf. și N. Iorga, *Histoire des Roumains*, vol. IX, București, 1944, p. 456—464, vol. X, 1945, p. 9. Într-o sinteză recentă, Cuza este apreciat „diplomat abil” și „reformator burghez”. Domnia lui Alexandru I. Cuza a fost prezentată nefavorabil de A. Stern (*Geschichte Europas von 1848 bis 1871*, Stuttgart-Berlin, 1923, p. 220—223), pe baza rapoartelor consulului austriac la București, von Eder.

suferit de „beția puterii“ și a cedat „obosit, descurajat, bolnav“, după ce realizase „principalele reforme“. Al. Lapedatu, în *Preludiile căderii lui Cuza Vodă*, se referea la acțiunea din 3/15 august 1865, de la București, pe care o considera ezitant „mișcare revoluționară“, „rebeliune“, „răscoală“, „răzvrătire“, punând în lumină reală rolul instigatorilor și poliției. Al. Lapedatu a căutat să explice „acțiunea“ și prin situația economică dificilă, care afecta toate categoriile sociale, recolta slabă, deficitul bugetar, concesiunile străine⁴, holera din august 1865, cu sute de cazuri mortale, izolarea lui Cuza, considerat „căzut în dizgrație“, în raport cu ostilitatea puterilor⁵, inclusiv Franța, criza trecerii de la un regim la altul. În 1873 Mihail Kogălniceanu afirma că pe Alexandru I. Cuza „nu greselile l-au răsturnat, ci faptele cele mari“. În 1882 C. A. Rosetti, în Cameră, spunea că „dacă n-ar fi fost rău consiliat, Cuza ar fi fost primul rege al României“.

Netrecind cu vederea nici ascendența sa, la care se referea, din examinarea atentă, prin prisma psihanalizei, a unor documente de importanță deosebită, în particular proclamația de la Ruginoasa, din 6 iulie 1865, dată înainte de plecarea la Ems, scrisoarea lui Cuza către Fuad Pașa, marele vizir, din 29 octombrie — 10 noiembrie 1865 și mesajul lui Cuza la deschiderea corpurilor legiuitoare, în decembrie 1865 și altele, la care ne vom referi, rezultă o realitate istorică oarecum diferită. Proclamația de la Ruginoasa avea un ton net provocator față de adversarii săi reductibili, din rindurile marii moșierimi. Era adresată către „Români“, „voi muncitori de pământ“ și „voi stăpîni de moșie acum vecini ai noilor proprietari“, subliniind autoritatea legii. Alexandru I. Cuza încheia cu „plec liniștit din țară“, deși perfect conștient de atmosfera anarhică. Proclamația din 1865 este de conexat cu proclamația către „locuitorii săteni“ din 14 august 1864, în care Alexandru I. Cuza, sublinia că „munca liberă produce îndoit decît munca silită“ și că „vetrele satelor devin comune neatîrnate“, din care nimeni nu-i va putea „izgoni“.

În scrisoarea către Fuad Pașa, Alexandru I. Cuza demasca „actele a cîțiva seditioși“ și afirma libertatea țării în relațiile cu Poarta, subliniind contacte de care erau interesate ambele părți („nu va veni Porțile pericol de la români“), în raport și cu rezultatele vizitei sale la Constantinopol din iunie 1864. Alexandru I. Cuza a scontat efectul acestei „scrisori“, care a provocat în țară o adevărată explozie de patriotism, manifestată și prin depeșe de adeziune din partea județelor, adresate lui Alexandru I. Cuza. În 1864—1865 se considera la Constantinopol că apropierea lui Alexandru I. Cuza de Serbia avea tocmai semnificația „separării“ totale de Poartă.

În mesajul din decembrie 1865 Alexandru I. Cuza se referea și la 3/15 august 1865, subliniind, cu orgoliu, că „țară, popor și domn“ au fost „alături“, „dragostea poporului român“, rolul „voinței naționale“, realizarea noului „edificiu politic“, „regenerarea României“, și atitudinea fermă contra utilizării exclusive a „forței“ și provizoratul carierei sale politice. Din aceste documente rezultă rolul conștient, atașamentul față de mase și atitudinea net ostilă și intolerantă față de „oligarhi“ ireductibili, dealtfel. În scrisoarea de protest adresată patriarhului de Constantinopol, în 1865, în legătură cu atitudinea ostilă a acestuia, prin emisari, în interiorul țării, Alexandru I. Cuza afirma libertatea religioasă a „Românilor din Dacia trajană“ și rolul său ca „domn creștin al României“, care poartă „sarcina trecutului și viitorului națiunii române“.

În fond, Alexandru I. Cuza n-a fost un „leader charismatic“, un mistic impus prin forță și menținut de inerție, nici un adept al machiavelismului, la care îl îndemnau unii colaboratori, ci un „domn-cetățean“, care și-a fixat un program.

⁴ Cf. și broșura *Uă aruncătură de ochiu asupra stării actuale a României* de S. K., București, 1870; cf. și „Revista istorică“, an. XVIII (1932), p. 293—294, (N. Iorga).

⁵ La 8 ianuarie 1866 Cuza era considerat de Apponyi (Londra) un „brigand“, care vrea să uzurpe puterea suverană și să se facă independent; cf. și *La révolution roumaine*, Florence, 1866.

minim, de la a cărui realizare nu s-a lăsat abătut de nici o forță, de nici o atitudine sau acțiune ostilă, pe plan intern sau extern. A acționat în raport direct cu epoca, depășind alte figuri. Insuși Cavour spunea că italienii și românii au învățat reciproc cum să acționeze în direcția unificării și consolidării. Rolul lui Napoleon al III-lea, care se considera „om providențial”, nu trebuie subestimat, dar Alexandru I. Cuza nu apare ca un imitator servil⁶, sau ca un simplu executant al ordinelor lui Napoleon, cum scria și dr. Teofil Glück în 1864. Alexandru I. Cuza scria în 1863 că „busola noastră este la Paris”. Și în 1872 se referea la sprijinul acordat de Franța. „Cuza vorbea și acționa ca un principe independent”, scria Lubomirski (1892).

Programul de reforme al lui Alexandru I. Cuza apărea la Paris, în raport și cu atmosfera social-politică din occident, atât de radical încât Thouvenel îl acuza că urmărește introducerea „unui regim socialist”, Thouvenel nu admitea un conflict al lui Alexandru I. Cuza cu „clasele înalte”, care apărea inevitabil.

În unele scrisori, rămase neexpediate (către ministrul afacerilor externe al Porții și Moustier, ambasadorul francez la Constantinopol), Alexandru I. Cuza își manifesta fermitatea în realizarea reformelor și perfecta luciditate în rolul său tranzitoriu, totuși fundamental. În 1862 se arată jenat de incertitudinea la care se referise, în aceași ordine de idei și Saint Marc Girardin. În 1863 Alexandru I. Cuza se confesa lui Negri: „Dacă ideile mele nu vor găsi sprijinul imediat pe care-l aștept, eu nu voi ezita să sacrific situația mea personală intereselor țării mele și să mă retrag de pe scena politică” (prin abdicare).

Țara cerea „autoritate și dreptate”, dar poziția lui Alexandru I. Cuza era „izolată” și mijloacele de care dispunea limitate. Tot în 1863 el își definea și mai net programul: consolidarea unității, rezolvarea problemei rurale, inclusiv și a mănăstirilor închinată („cette maudite question des couvents grecs”, cum scria, în 1861, Victor Place lui Cuza) și dezvoltarea prosperității materiale, de care era preocupat din 1859, poate și sub influența broșurii lui Napoleon al III-lea „L'extinction du paupérisme” (1844). La 27 octombrie 1865, când se organizase și expoziția de la Frumoasa, Alexandru I. Cuza scria că „în epoca noastră legăturile financiare solid stabilite sunt elementele cele mai serioase de conservare și de prosperitate”. Alexandru I. Cuza considera datoria lui să salveze țara de pericolul la care o expunea oligarhia, care genera dezordinea, după ce făcuse „eforturi multiple și inutile” pentru a „calma pasiuni deplorabile”. În 1863 Alexandru I. Cuza se considera „stăpîn pe situație” pentru a realiza reformele în „această eră nouă”, fără a urmări un profit personal și unificarea totală, la care se refereau gazete engleze și germane. În volumul „Le panlatinisme” (Paris, 1860), „Românii de la Dunărea de Jos” erau evaluați la circa 11 milioane. La 20 decembrie 1863, Napoleon al III-lea scria lui Alexandru I. Cuza că este greu să discearnă evenimente și complicații, dar că își va menține atitudinea binevoitoare, în funcție de împrejurări, față de „Principatele — Unite” și față de Cuza. Drouyn de Lhuys scria în 1864 că Napoleon al III-lea își menținea simpatia pentru Cuza. Alexandru I. Cuza avea în față tabloul viitorului țării și „românii vor putea spune dacă le-a înțeles aspirațiile și nevoile”. Astfel Alexandru I. Cuza a ajuns la soluția inevitabilă a „loviturii de stat”, „opunînd forța rațiunii”, cum se spunea într-o „relatare” tendențioasă din 1864, apărută la Paris.

Alexandru I. Cuza a fost receptiv la sugestiile contemporanilor, Victor Place și alții, l-au influențat și le-a luat în considerare în funcție de realități obiective și de posibilități. Atitudinea prudentă în probleme complicate a deprins-o și imitînd pe Cavour⁷, dar și neignorînd ochii de Argus ai celor trei imperii.

⁶ Cf. și Pierre de la Gorce, *Napoléon III et sa politique*, Paris, 1933, p. 111, 152, 155 și 179. Napoleon al III-lea era un visător, care citise pe Machiavelli, seducea prin generozitatea intențiilor și stupefia prin enormitatea greșelilor, surprindea prin promptitudinea și uimea prin încetineala. Cf. și „Revue Roumaine d'Histoire”, 4, 1964, p. 669—670 (R. Ciasca).

⁷ Cf. și *Oeuvre parlementaire du comte de Cavour*, Paris, 1862, p. 374—375, 545, 576—584.

În 1860 apărea la Paris scrierea lui Léon Donnat, *Les Principautés-Unies et l'Europe occidentale*. Lettre au Prince Couza sur les mesures à prendre pour régénérer la Roumanie. Aici se atrăgea atenția că „organizatorii” nu trebuie să conducă lumea după placul lor, ci în funcție de „mersul irevocabil al societății”. Există o „lege a evoluției”, „à laquelle doivent se subordonner également les peuples et les rois”. Desigur Alexandru I. Cuza a cunoscut această broșură, adresată lui, în 1860, care conținea indicații și sugestii realiste pentru rolul său pozitiv în „regenerarea României”. Nu i-a rămas, desigur, necunoscută nici scrierea lui A. de Lamartine, *Civilisateurs et conquérants*, din 1865. Aici se sublinia, între altele, că oamenii mari politici acționează pozitiv în funcție de împrejurări favorabile și de alți mari oameni, de care sînt înconjurați. De asemenea, superioritatea republicii față de monarhie, bazată pe inerție. „Ideea de umanitate” și „responsabilitatea individuală”, în raport cu „legea dezvoltării istorice” (la care se referea și Ch. Dollfuss, *Le dix-neuvième siècle*, Paris, 1865, p. 63, 329—330) l-au preocupat și s-a identificat cu ele.

Atitudinea de personaj istoric conștient rezultă și din scrisoarea din 20 aprilie 1867 (Paris), prin care, „redevient simplu cetățean al țării”, Cuza, solicita lui Carol de Hohenzollern permisiunea de a rezida în țară, cu familia, la Ruginoasa, insistînd, totuși, asupra rolului său în realizarea Unirii, emanciparea a trei milioane de țărani clăcași, înlăturarea stăpînirii mănăstirilor închinată asupra 1/5 din solul României de atunci și în acordarea de „drepturi electorale” și asigurarea egalității civile și politice. Alexandru I. Cuza se referea la mișcarea din 3/15 august 1865, la scrisoarea din 1 octombrie 1865, adresată lui Napoleon al III-lea, în legătură cu abdicarea și la „acest depozit sacru”, care i-a revenit lui Carol. Permișiunea reintrării în țară nu i s-a acordat și a fost amînată la insistențele lui Ioan Brătianu, care afirma cinic că Alexandru I. Cuza a fost înlăturat de „nație”, desmișcat și de N. Șuțu în 1868. În scrisoarea din 12 iunie 1867, adresată lui Napoleon al III-lea, Alexandru I. Cuza cerea aceeași favoare: să-și continue în Moldova viața retrasă pe care o ducea de la abdicare.

Rolul lui Alexandru I. Cuza a fost limitat în raport direct cu situația internă și externă. S-a ajuns la maximum de rezultate posibile, cum s-a subliniat, pe care căutau să le anihileze ulterior sau să le atenuieze reacțiunea internă și internațională, dar procesul istoric general n-o mai permitea. În scrisoarea din 18/30 aprilie 1872 (Florența), adresată lui Petru Grădișteanu (ultimul material de psihanaliză), Alexandru I. Cuza condamna luptele de partide, funeste pentru România, și sublinia importanța „actului” de la 2 mai 1864, pe care-l considera nu „lovitură de stat”, cum l-au calificat adversarii săi, „oameni perversi și inapți care au încercat să revină la trecut”, „în disprețul istoriei și adevărului”, ci „o revoluție necesară”, act inițial fundamental în direcția modernizării și democratizării pe plan social, politic și cultural.

ALEXANDRE JEAN COUZA ET LA ROLE DE LA PERSONNALITÉ

RÉSUMÉ

Après avoir parcouru la littérature concernant la vie et le règne d'Alexandre Jean Couza et utilisé des travaux et matériaux concernant l'époque, l'auteur, en se fondant sur les proclamations et la correspondance du prince-régnant, ainsi que sur les références de ses amis et de ses ennemis, présente quelques remarques du domaine de la psychoanalyse sur les traits essentiels de notre illustre personnage, constamment préoccupé de l'avenir du peuple roumain.

ÎNNOIREA STRUCTURII SOCIAL-ECONOMICE A ROMÂNIEI ÎN ANII DOMNIEI LUI CUZA VODĂ

DE

L. BOICU

Perioada de intensificare a contactelor dintre țările române și statele avansate ale continentului, de introducere a celor dinții în circuitul european al schimburilor de bunuri și idei a produs, printre altele, o literatură de factură memorialistică care n-a încetat să fie un obiect de referință chiar atunci când oferea materie pentru exersarea sarcasmului celor avizați. O bună întindere de timp ea a fost una dintre puținele surse de cunoaștere a Principatelor Române în țările civilizate și evoluția ei indică măsura în care ne apropiam de cei ce aveau un avans considerabil pe scara istoriei.

De regulă, în secolul al XVIII-lea și în primele decenii ale celui următor, observatorul străin surprindea cu repeziune contrastul izbitor dintre bogățiile naturale ale țărilor române și condiția socială a populației. Treptat optica se modifică, pentru ca, începînd cu deceniul al VII-lea al secolului trecut, el să ne ofere notații ce se întemeiau pe o altă bază. Acel soi de literatură cu parfum exotic își dăduse sfîrșitul.

Este momentul cînd Principatele Române, devenite Unite, au pășit într-o altă ordine socială, cînd feudalitatea a dispărut de pe scena istoriei, cînd orînduirea burgheză a fost instaurată. Această răsturnare nu s-a produs însă în cîțiva ani. Procesul a început în secolul al XVIII-lea. Dar ultimile bastioane, este drept, cele mai puternice, au fost surpate de abia în anii constituirii statului național român.

Firește, marea cotitură a fost rezultatul unei aprige confruntări interne pe plan economic, politic, social și ideologic. Împrejurările au făcut ca înnoirea, natura și ritmul ei, să nu depindă numai de cei nemijlocit interesați. Puterea suzerană, puterile garante și actele internaționale care au rezultat din înțelegeri hibride ad-hoc au constrîns pe români să se angajeze într-o veritabilă cursă cu obstacole.

Românii ținteau la înnoirea fundamentală a societății. Dar fiecare act fundamental trebuia să poarte girul puterilor garante care-și arogaseră prin articolul VIII al convenției de la Paris (1858) și dreptul intervenției armate în cazul unor tulburări de natură să primejduiască liniștea statelor vecine. Apoi, românilor le lipsea una din pîrghiile de însemnătate capitală pentru transformarea radicală a societății: independența, ceea ce însemna neputința de a traduce în viață o politică economică internațională proprie. Mai mult, puterile garante nu

numai că nu au acordat sprijin financiar Principatelor Unite, dar s-au și opus actelor care, după părerea lor, le lezau interesele, neîncetînd, totodată, să considere noul stat ca parte integrantă a Imperiului otoman, de unde și efectul paralizant asupra inițiativelor românești.

Innoirea structurii economice, sociale și politice a societății noastre în anii domniei lui Cuza Vodă a fost prezidată de liberalii moderați ceea ce, neîndoielnic, era o consecință firească a structurii social-politice a țării, a echilibrului de forțe interne. Ea ne explică și trăsăturile caracteristice ale procesului de innoire. Dar și în această privință, ca și în multe altele, explicația va fi incompletă dacă nu vom ține seama de factorul înrîuritor extern.

Atunci cînd Al. I. Cuza a luat în mîini frînele domniei, societatea românească se îndrepta vertiginos spre punctul culminant al crizei. Toate vechile instituții erau alterate și purtau pecetea sfîrșitului apropiat, fără ca cele noi să fi dobîndit contur deplin și forță. Totul era de schimbat, totul era de creat. Unii doreau să meargă pe această cale prea repede, alții (e drept, puțini la număr) nu doreau să meargă deloc. Iar mai presus de toate se situa grija, teama de a nu rupe unitatea de voință și acțiune menite să consolideze și să desăvîrșească Unirea. Cum însă Unirea, crearea statului modern depindeau tocmai de mersul înainte, de alcătuirea unei noi temelii economice și sociale, angajarea pe calea reformelor structurale n-a întîrziat să se producă. Generalizarea proprietății burgheze, îndrumarea economiei pe calea capitalismului și lichidarea treptată a vechiului regim erau principalele obiective care aveau menirea să schimbe fundamental înfățișarea țării.

Prin formație intelectuală și concepție filozofică, Al. I. Cuza și, în general, liberalii moderați din rîndul cărora el făcea parte, era adeptul transformărilor, fie ele și radicale, pe căi și cu mijloace „bine calculate”, convingere care nu avea decît să se întărească în condițiile în care nașterea noului ordin era vegheată de mai multe moașe și nu toate bine intenționate.

Domeniul cheie, de restructurarea căruia atîrna restructurarea întregului, era agricultura și relațiile agrare, ceea ce a fost și firesc de vreme ce formau principala sefră de activitate economică a țării de care erau legați aproape 90% din locuitori. O clasă stăpînitoare a pămîntului, boierimea, ruptă în mare parte de producție, deci parazită, cheltuindu-și în străinătate banii, „unsoarea pămîntului” cum spunea Marțian, și disponibilitățile spre frivolitate, arendașii interesați să stoarcă fără să investească și țărănimea clăcașă, majoritatea covîrșitoare a populației, vlăguită și redusă la starea de mizerie, alcătuiau un sistem anacronic de raporturi sociale care zmulgea pămîntului 7 hl. de cereale la ha, ceea ce însemna de două ori mai puțin decît în Franța. Doar boierimea mică și mijlocie, angrenată practic în lucrarea pămîntului, apropiată de burghezie pînă la a se confunda¹, țărănimea liberă și muncitorii salariați, în primul rînd zilierii, formau segmentul unui cerc pornit de mult pe panta coboritoare.

Doar acte, pregătite de decenii, aveau să schimbe radical datele problemei. Mai întîi, secularizarea averilor mănăstirești, prin care s-a redat țării un sfert din teritoriul ei — o lovitură aplicată feudalității, închistării în metode învechite de exploatare și în randament. Apoi, legiuirea agrară² din 14/26 august 1864, care a abolit clăcășia, servituțiile feudale și monopolurile feudale, a înproprietărit 406 898 de țărani cu 1 810 311 ha la care se cuvin adăugați 60 651 de săteni care au obținut pămînt numai pentru casă și grădină. Prin desființarea raporturilor feudale, societatea românească pășea într-o nouă orînduire, intrînd în rîndul statelor moderne.

Reforma a deschis larg calea înnoirilor, dezvoltării capitaliste, antrenînd modificări structurale pozitive în toate domeniile de activitate. Limitele ei explică

¹ Vezi *Istoria României*, IV, București, 1964, p. 215 și urm.

² Vezi amănunte la N. Adăniloae, Dan Berindei, *La réforme agraire de 1864 en Roumanie et son application*, București, 1966.

însă și particularitățile evoluției ulterioare a României, căci marea proprietate n-a fost suprimată, ea deținând în continuare 70% din întinderea cultivabilă a țării, în vreme ce 100 000 de familii au rămas fără pământ, iar 134 995 au primit loturi insuficiente³. Dacă vom adăuga sărăcia în mijloace de producție, faptul că în 1865 pe ogoare existau doar 752 de mașini agricole vom înțelege mai bine persistența rămășițelor feudale și tot ceea ce a urmat în agricultura românească.

Se înțelege că industria și comerțul au fost ramurile economiei care au resimțit cu prioritate efectele reformei agrare, deși cea dintâi cu întârziere. Regia și monopolul statului în exploatarea subsolului, legea patentelor (1863), înființarea camerelor de comerț și industrie (1864) etc. au fost măsuri de natură să ofere mai multă eficacitate înînririi reformei agrare asupra industriei și comerțului. Insuficiența capitalurilor, neaplicarea unei politici economice de protecție, concurența străină etc. au amputat însă prelungirea efectelor binefăcătoare ale legiuierei agrare.

În 1860, din cele 12 867 stabilimente industriale numai 171 foloseau forța aburului, iar din acestea 109 erau poverne și 33 mori. Țara avea doar 59 869 meseriași și 23 192 lucrători, față de 684 168 capi de familie agricultori. Cooperația capitalistă simplă domina industria în proporție de 90%. Raporturile nu au suferit o schimbare radicală după 1864, dar semnele progresului nu au întârziat să se arate. În ciuda carențelor politicii economice, se constată, pe de o parte, o sporire a tendinței către întreprinderi industriale, iar pe de altă parte, se intensifică și migrarea în orașe a sateanului căruia legiuirea agrară nu i-a oferit ce aștepta și mai ales ce-i trebuia pentru a rămâne legat de lucrul pământului. Burghezia și proletariatul pășesc pe căile predestinate formării și afirmării. Tocmai atunci se creează premisele imediate ale organizării lor profesionale și apoi politice.

Lărgirea pieții interne, creșterea exportului de peste trei ori în 1864 față de 1850 sînt indicii elocvente ale schimbărilor structurale prin care trecea societatea românească a vremii. Este însă de reținut că exportul se confunda aproape cu vânzarea vitelor, a cerealelor, a produselor derivate, că jumătate din numărul orășenilor erau agricultori iar cealaltă jumătate era covârșită de micul negustor sau meseriaș, că mai existau tirguri proprietate particulară. Reformele înfăptuite în anii domniei lui Cuza au prilejuit însă în aceste domenii modificări vizibile. Intensificarea și extinderea activității comerciale, ștergerea progresivă și în ritm fără precedent a particularităților locale, stratificarea mai adîncă a păturilor negustorești, sporirea numărului celor de treapta a II-a și a I-a, căderea în totală desuetudine și ineficiență a breslelor, ceea ce însemna liberalizarea comerțului, trecerea în faza de încheiere a luptei pentru eliberarea tirgurilor proprietate particulară, tendința tot mai pronunțată către stabilirea unor legături de afaceri ample cu străinătatea etc. sînt procese care ne oferă măsura profunzimii prefacerilor în viața economică și socială a țării.

Reanimarea activității economice, promovarea ei pe o nouă bază au determinat, cum era și firesc, realizări și au provocat inițiative în toate domeniile implicate: de la căi de comunicație (poște, șosele, poduri metalice, cvadruplarea liniilor telegrafice, proiecte de căi ferate etc.), introducerea sistemului metric, încercarea de batere a monedei naționale etc. pînă la noua reglementare, modernă, a funcționării lor și străduința spre asanarea moravurilor cînd — nota A. D. Xenopol — începea „seria suitoare” a moralizării vieții civice.

Anii de înfăptuire a Unirii, adică anii domniei lui Cuza Vodă coincid, așa-dar, cu momentul trecerii societății românești într-o nouă orînduire: cea capitalistă. Țăranul încetează să mai fie clăcaș. Boierul pierde privilegiile. În ciuda recrudescenței unor practici feudale, cele două clase ale vechii orînduiri au fost destrămate, evoluția lor ulterioară înscirîndu-se, în linii mari, pe coordonatele sistemului de relații care definesc orînduirea capitalistă.

³ *Ibidem*, p. 121, 123

Procesul de formare a proletariatului, dobîndind noi surse de alimentare, se va intensifica și amplifica. Burghezia, eliberată de opreliștile feudale, va urma în ritm accelerat calea consolidării sale și a cuceririi deplinei puteri.

Transformările de natură economică au avut același sens deși, din motive cunoscute, profunzimea, intensitatea și amploarea lor nu au atins treapta saltului spectaculos. Firește, înnoirea structurii social-economice în anii domniei lui Cuza Vodă n-a fost încheiată și, în multe privințe, i-a fost trasat doar conturul, însă temelia pe care a fost așezat edificiul modern al societății și statului românesc, intrat în rîndul țărilor cîștigate de civilizație, a fost turnată atunci.

LE RENOUVELLEMENT DE LA STRUCTURE SOCIALE-ÉCONOMIQUE DES PRINCIPAUTÉS ROUMAINES SOUS LE RÈGNE DU PRINCE COUZA (1859—1866)

RÉSUMÉ

L'auteur retrace les traits généraux du renouvellement (au sens capitaliste) de la structure sociale-économique des Principautés Roumaines. A son avis, ce renouvellement a commencé au XVIIIe siècle et s'est achevé sous le règne du prince Couza, c'est-à-dire par la mise en application de la réforme agraire du 15 août 1864.

Avant cette réforme, près de 90% de la population des Principautés Roumaines s'adonnaient à l'agriculture et même approximativement 50% des habitants des villes étaient agriculteurs. En abolissant les relations féodales de production, notamment le servage et les privilèges des boyards, la réforme agraire de 1864 a eu pour conséquence une transformation profonde de la structure sociale en renouvelant tous les secteurs de la vie sociale et économique.

La période où fut réalisée l'union des Principautés Roumaines, c'est-à-dire sous le règne du prince Couza, a été aussi celle où la société roumaine a passé sous un nouveau régime qui fut le régime capitaliste. Le paysan a cessé d'être serf. Le boyard n'a plus joui de privilèges. Malgré la persistance de séquelles féodales, les deux classes de l'ancien régime se sont transformées, leur évolution ultérieure et les relations qui s'établirent entre elles furent celles du régime capitaliste.

La formation du prolétariat s'est intensifiée. La bourgeoisie, délivrée des obstacles féodaux, a réussi, dans un rythme accéléré, à se consolider et à conquérir le pouvoir. Des transformations économiques se sont produites dans le même sens, quoique leur intensité et leur ampleur n'aient pas été celles d'un saut géant.

Evidemment, le renouvellement de la structure sociale-économique des Principautés Roumaines ne s'est pas achevé sous le règne du prince Couza. Dans de nombreux domaines, le contour a été à peine esquissé. Mais alors furent posés les fondements de l'édifice moderne de la société et de l'Etat roumain. C'est ainsi que la Roumaine fit son entrée dans la société des Etats civilisés.

ISTORIA STRĂVECHE A SPAȚIULUI CARPATO-DUNĂREAN ÎN OPERA LUI V. PÂRVAN *

DE

M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA

Istoria străveche a spațiului carpato-dunărean, primul capitol din istoria acestui spațiu, în care se include teritoriul țării noastre, a interesat în mod deosebit pe V. Pârvan, cum o dovedesc în mod elocvent monumentală sa operă *Getica*¹ și remarcabila sinteză *Dacia*², precum și alte studii și note, valoroase și ele prin conținutul lor științific. Demn de remarcat este faptul că toate lucrările sale în acest domeniu, mari sau mai mici, au văzut lumina tiparului în numai trei ani, între 1924 și 1926, deci cu puțin înainte de stingerea sa prematură din viață, în pragul vârstei de 46 ani.

Interesul lui V. Pârvan pentru acest capitol privitor la Dacia preromană s-a manifestat cu începere din 1915³, prin încadrarea la Muzeul Național de Antichități și Universitatea din București a colaboratorului său I. Andrieșescu, specializat în preistorie la Berlin și autor al unei cărți cu privire la Dacia înainte de romani, apărută în 1912 la Iași⁴.

* Această comunicare și celelalte două care urmează au fost ținute la simpozionul organizat de Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” — Iași și Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, la 10 octombrie 1972, cu prilejul împlinirii a 90 de ani de la nașterea lui Vasile Pârvan.

¹ V. Pârvan, *Getica*; *O protoistorie a Daciei*, București, 1926, 851 p., 43 pl. și 4 hărți, extras din „Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.”, Seria III, tom. III, mem. 2, p. 113—963.

² V. Pârvan, *Dacia. An outline of the early civilisations of the Carpatho-Danubian countries*, Cambridge, 1928, XI + 214 p., 16 planșe și o hartă. Ediție tradusă și îngrijită de I. L. Evans și M. P. Charlesworth, care a fost reeditată de R. Vulpe în limba română după textul francez inedit sub titlul: *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*, București, 1937, XII + 218 p. și o hartă. Tot datorită lui R. Vulpe, unul dintre cei mai apropiați elevi ai lui V. Pârvan, au văzut lumina tiparului pînă în prezent 5 ediții noi, revăzute și adnotate ale acestei lucrări, dintre care prima în 1957 și a cincea în 1972.

³ I. Andrieșescu, *Vasile Pârvan, 1882—1928. La 10 ani de la moartea sa*, București, 1938, p. 21 (Cunoștințe folositoare. Din lumea largă, Seria C, nr. 73).

⁴ Idem, *Contribuție la Dacia înainte de romani*, Iași, 1912, 124 p., 8 pl. și o hartă.

Colaborarea cu I. Andrieșescu la Muzeu și Universitate, unde V. Pârvan și elevii săi i-au audiat cursul de preistorie și protoistorie generală și sud-est europeană, în legătură cu răspîndirea nord-vestică a tracilor, a contribuit la lărgirea orizontului preocupărilor sale științifice, interesîndu-l de acum înainte, pe lângă antichitățile greco-romane, la a căror studiere nu a renunțat niciodată, și cele preistorice⁵. Studiul acestora din urmă îl va atrage din ce în ce mai mult, străduindu-se, cu un zel vrednic de admirat, nu numai să se documenteze într-un domeniu nou pentru el și dificil, ci și de a-și însuși limba maghiară, în scopul de a se putea folosi direct de literatura de specialitate, în această limbă, privitoare la descoperirile din Transilvania⁶.

Pentru a se documenta mai bine asupra etapelor importante ale istoriei străvechi a spațiului carpato-dunărean a inițiat campanii de săpături în diferite regiuni ale țării, conform unui plan de lucru foarte bine pus la punct, cuprinzînd cercetarea diferitelor obiective arheologice, datînd din paleolitic pînă în feudalismul timpuriu⁷. În acest scop, s-a preocupat în mod special de formarea cadrelor noi de arheologi, acordînd cu multă generozitate sprijin tinerilor săi elevi, cărora le-a încredințat șantiere arheologice, i-a trimis la specializare la Școala Romană din Roma, înființată și condusă de el, i-a încadrat la Muzeul Național de Antichități și le-a publicat rezultatele cercetărilor în cele două periodice în limbi străine, create tot de el, „Dacia”⁸ și „Ephemeris Dacoromana”⁹.

Muncind personal în mod neobosit și ajutat de colaboratorii și elevii săi, care l-au înconjurat cu toată stîmă și afecțiunea lor, păstrîndu-i și după moarte recunoștința lor vie și profundă, V. Pârvan a pus bazele arheologiei preistorice în țara noastră, contribuînd, prin școala creată de el și apoi de elevii lui, la prestigiul arheologiei preistorice românești în țară și străinătate, îndeosebi în ultimii 25 de ani, cînd cercetările în acest domeniu s-au dezvoltat mai mult ca oricînd.

Contribuția științifică a lui V. Pârvan la fundamentarea noii discipline a fost considerabilă, fiind concretizată în lucrări privitoare la istoria spațiului carpato-dunărean în epocile bronzului și fierului.

Epoca pietrei, pentru care I. Andrieșescu elaborase deja în 1912 o lucrare de sinteză¹⁰, l-a interesat personal mai puțin, făcînd doar unele referiri îndeosebi la complexul Tripolie-Cucuteni-Arșud¹¹. În schimb, a încadrat la începutul epocii bronzului statua menhir de la Hamangia¹², care, în lucrările mai noi, a fost datată în perioada de trecere de la neolitic la epoca bronzului¹³, sau chiar în

⁵ Idem, Vasile Pârvan, p. 21; Corneliu N. Mateescu și Mircea Petrescu-Dîmbovița, *Seminarul de arheologie preistorică — Zece ani de activitate*, în „Revista de preistorie și antichități naționale” II—IV, 1940, p. 40 și urm.; R. Vulpe, *Activitatea științifică a istoricului Vasile Pârvan*, în „Studii”, X, 1957, 3, p. 20 și 27; Em. Condurachi, *Vasile Pârvan (1882—1927)*, București, 1957, p. 26 și urm.

⁶ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 29; Em. Condurachi, *op. cit.*, p. 27.

⁷ I. Andrieșescu, *op. cit.*, București, 1928, p. 28.

⁸ *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, București, I, 1924 și II, 1925, sub redacția lui V. Pârvan. În continuare au mai apărut vol. III—XII (1927—1948) și vol. I—XVI, seria nouă (1957—1972).

⁹ *Ephemeris Dacoromana, Annuario della Scuola Romana di Roma*, Roma, I, 1923; II, 1924 și III, 1925, sub redacția lui V. Pârvan. În continuare au apărut vol. IV—X (1930—1945).

¹⁰ Vezi nota 4.

¹¹ V. Pârvan, *Getica*, p. 184, 304, 306, 385, 470.

¹² Idem, *La „statue-menhir” de Hamangia*, în „Dacia”, II, 1925, p. 429.

¹³ A. D. Alexandrescu, *În legătură cu statuile-menhir de la Baia de Criș*, în SCIV, XIV, 1963, 1, p. 147. Vezi și Octavian Floca, *Statuile primitive antropomorfe de la Baia de Criș*, în „Sargetia”, IV, 1966, p. 46, după care cele trei statuile antropomorfe de la Baia de Criș, deosebite ca stil de lucru și datare față de monumentul de la Hamangia, au o origine străveche dacică, nefiind mai vechi de prima epocă a fierului.

epoca bronzului¹⁴. Cu toate aceste preocupări personale reduse pentru epoca pietrei, V. Pârvan a acordat atenția cuvenită săpăturilor arheologice în așezările neolitice, care, alături de acelea din stațiunile din a doua epocă a fierului, au avut în vremea lui și mult timp după aceea pondere în arheologia preistorică a țării noastre. Șantierele neolitice deschise acum la Gumelnița, Glina, Boian, Sultana, Căscioarele și Bonțești în Muntenia, Drăgușeni și Ruginoasa în Moldova¹⁵, ca și publicarea rezultatelor obținute, precum și ale săpăturilor mai vechi ale lui F. László la Ariușd din Transilvania¹⁶, constituie dovada grăitoare a interesului lui V. Pârvan pentru o documentare mai bună la teren relativ la această epocă, fără de care era conștient că nu se putea realiza o lucrare de sinteză valabilă. În același scop, a sprijinit și cercetările în domeniul paleoliticului, efectuate de M. Roska în Transilvania¹⁷.

În schimb, epoca tîrzie a bronzului, Halls'att și La Tène l-au preocupat în mod cu totul deosebit, atît în opera lui capitală *Getica*, redactată în aproximativ trei ani, cît și în lecțiile de la Cambridge din volumul postum *Dacia*, precum și în alte lucrări mai mari sau mai mici, din țară și străinătate.

Opera sa *Getica*, prin care s-a lărgit enorm orizontul istoriei vechi a țării noastre, reprezintă o sinteză de mare amploare a istoriei și culturii traco-dacilor, timp de mai bine de un mileniu, de la 1000 î.e.n. pînă la începutul secolului II e.n.

Spre deosebire de lucrarea monografică *Contribuții la Dacia înainte de romani*, tipărită în 1880, la începutul carierei sale, de către Gr. Tocilescu, meritorie și astăzi prin bogăția informațiilor izvoarelor scrise și arheologice pe care le conține, opera *Getica* a lui V. Pârvan reprezintă o amplă sinteză istorico-arheologică bazată pe cunoașterea profundă și multilaterală a izvoarelor scrise, precum și a datelor arheologice și lingvistice, la care a ajuns autorul către sfîrșitul vieții lui, după o îndelungată experiență¹⁸.

În ceea ce privește geneza acestei lucrări, un rol important l-au avut cercetările din așezarea geto-dacică de la Piscul Crăsani din Cîmpia Munteniei, întreprinse de colaboratorul său I. Andrieșescu, care a publicat în 1924 un raport excelent asupra acestei săpături¹⁹. V. Pârvan a pornit de la acest raport, pe care, cu unele modificări relative la stratigrafia așezării de la Piscul Crăsani, l-a introdus în *Getica*, precedîndu-l de alte trei capitole²⁰. În primul dintre acestea tratează migrațiile cimero-scite, pe care le datează în secolele X—VI î.e.n., susținînd, pe baza cronologiei euscibene, că migrația cimrierienilor a avut loc pe la 1000 î.e.n., în loc de secolul VIII—VII î.e.n., cum se admite astăzi²¹, și a sciților, folosindu-se de informațiile transmise de Herodot relativ la agatirși, pe la 700 î.e.n.²², în loc de sfîrșitul secolului VI î.e.n., cum se consideră în stadiul actual al cercetărilor că a început această migrație în spațiul carpato-dunărean²³. În celelalte

¹⁴ V. Canarache, *Considerații asupra unei statui inedite din timpul orînduirii comunei primitive în Dobrogea*, în SCIV, IV, 1953, 3—4, p. 719 (la jumătatea mileniului II î.e.n.).

¹⁵ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 27 și urm.

¹⁶ F. László, *Les types de vases peints d'Ariușd (Erösd)*, în „Dacia”, I, 1924, p. 1 și urm.

¹⁷ M. Roska, *Recherches préhistoriques pendant l'année 1924*, în „Dacia”, I, 1924, p. 297 și urm.; idem, *Rapport préliminaire sur les fouilles archéologiques de l'année 1925*, în „Dacia”, II, 1925, p. 405 și urm.

¹⁸ Cf. pentru această comparație Em. Condurachi, *op. cit.*, p. 28.

¹⁹ I. Andrieșescu, *Piscul Crăsani*, București, 1924, în „Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.”, Ser. III, tom. III, mem. 1, p. 1 și urm.

²⁰ V. Pârvan, *Getica*, p. 3 și urm.

²¹ *Istoria României*, I, București, 1960, p. 140—142.

²² V. Pârvan, *op. cit.*, p. 33 și urm., 143, 392; idem, „Dacia”, p. 66, 80 și 84.

²³ *Istoria României*, I, București, 1960, p. 155.

două capitole se ocupă pe larg de istoria geților de la Spargapeithes la Decebal și de cultura getică.

Aceste trei capitole, prin bogăția informațiilor istorice și arheologice, din simpla introducere la capitolul relativ la stațiunea getică de la Piscul Crăsani, cum erau proiectate inițial, au devenit părțile esențiale ale acestei opere²⁴, care, prin amplexarea ei, se înscrie, cum pe drept s-a remarcat, în seria marilor lucrări de sinteză cu privire la istoria veche a sud-estului Europei, scrise de H. Minns, M. Ebert și M. Rostovțev²⁵. După aceste patru capitole, din care cel cu privire la așezarea de la Piscul Crăsani, prin conținutul și dimensiunile lui, disto-nează cu structura lucrării, urmează al cincilea privitor la expansiunea getică între 900 și 500 î.e.n., după care, în capitolul al șaselea, autorul tratează foarte pe larg vîrsta fierului în Dacia, încercînd să valorifice din punct de vedere istoric materialul arheologic provenit în mare parte din Transilvania.

Lucrarea se încheie cu concluzii, pe care, cu toată întinderea lor, le consideră provizorii, întrucît urmau să fie verificate și completate prin datele săpăturilor efectuate de elevii săi, îndeosebi în așezările geto-dacice din Muntenia și Moldova, precum și de colaboratorul și colegul său D. M. Teodorescu în cetățile dacice din Munții Orăștiei²⁶.

V. Pârvan, conștient de unele imperfecțiuni ale operei sale, explicabile prin timpul scurt în care a fost ea redactată, a luat măsuri, încă din viață, pentru îndreptarea lor, însă moartea sa în iunie 1927 l-a împiedicat să desăvîrșească așa cum ar fi dorit această lucrare de bază a istoriografiei noastre.

În schimb, unele îmbunătățiri, sub raportul unității și proporționării operei sale, le-a adus V. Pârvan în lucrarea sa *Dacia*, ale cărei cinci capitole reprezintă prelegerile ținute în 1926 de V. Pârvan la Cambridge²⁷.

În aceste două opere de sinteză istorică, învățatul român are meritul de a fi pus pe primul plan populația autohtonă, iar pe de altă parte de a fi intuit raporturile acesteia cu sciții, grecii, ilirii, celtii și romanii, tratînd în mod diferențiat aportul acestora din urmă la dezvoltarea istorică și culturală a populațiilor traco-getice. De aici și denumirile perioadelor folosite de el: bronzul IV getic = Hallstatt I (1000—700 î.e.n.), fierul I geto-scitic = Hallstatt II (700—300 î.e.n.) și La Tène-ul dacic sau getic (300 î.e.n. — sec. I e.n.)²⁸.

În concepția istorică a lui V. Pârvan, Dacia getică a intrat pe la 1000 î.e.n. în legătură cu vestul italo-hallstattian, din care motiv considera că bronzul IV nu se poate înțelege fără de continua lui comparație cu Hallstattul I²⁹. Datorită acestui fapt V. Pârvan era de părere că pentru problema getică din Hallstatt este necesar să se cerceteze materialul arheologic din spațiul carpato-dunărean nu de la 700 î.e.n., cînd, după el, material, adică economic, începe vîrsta fierului la noi, ci de la 1000 î.e.n., cînd spiritual, adică istoric cultural, sînt primele începuturi ale acestei epoci în spațiul respectiv³⁰. V. Pârvan a ținut în mod special să lămurească înfățișarea specifică a primelor trei veacuri de civilizație getică din mileniul I î.e.n., întrucît, după el, aceste veacuri „constituie un adevărat simbol pentru întreaga istorie culturală a acestui pămînt, totdeauna adăpost de curente contrarii de civilizație, venind din E și din V spre a se contopi aici

²⁴ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 28.

²⁵ Cf. pentru această comparație Em. Panaitescu, V. Pârvan, *Necrolog*, în „Ephemeris Dacoromana”, IV, 1930, p. XIX; I. Andrieșescu, *op. cit.*, București, 1938, p. 29.

²⁶ Em. Condurachi, *op. cit.*, p. 25 și urm.

²⁷ În ceea ce privește variantele titlului acestei lucrări, vezi prefața traducătorului (R. Vulpe) la volumul *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile car-*

²⁸ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 391 și urm. și 459 și urm.; 466.

²⁹ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 391 și urm., și 459 și urm.; 466.

³⁰ *Ibidem*, p. 296 și urm.

³¹ *Ibidem*.

și a crea o cultură particulară în masivul carpatic; în eneolitic, ca și în Bronzul IV, în La Tène II și III, ca și în vremea romano-bizantină, ori în epoca romană³¹.

După această perioadă, în care s-a manifestat intens, după el, occidentalizarea spațiului carpato-dunărean, prin legăturile cu lumea italo-villanoviană, urmează o perioadă de sărăcie și barbarie, datorită invaziei sciților (ceea ce este desigur exagerat), prin care, întrerupându-se legăturile cu vestul, se întîrzie dezvoltarea culturii getice³². Această cultură, în concepția lui V. Pârvan, va căpăta un nou avînt odată cu expansiunea celtică, culminînd apoi cu pătrunderea romană³³.

Trebuie de menționat însă că Pârvan cu toate că a pus accentul, uneori este drept în mod exagerat, pe occidentalizarea lumii carpato-dunărene, a avut însă în vedere și impulsurile din direcția opusă, din partea cimrierienilor, sciților și grecilor.

În această privință concluzia istorică a lui V. Pârvan a fost că Dacia așezată între lumea cimrierioano-scito-greacă din răsărit și cea italo-iliro-celtică din vest, de mentalități și civilizații profund deosebite, a ales calea apusului, avînd ca rezultat mai tîrziu romanizarea Daciei³⁴.

În ceea ce privește această problemă, cum s-a arătat încă din 1932 de elevul său I. Nestor, V. Pârvan l-a urmat pe învățatul Paul Reinecke din München, care a deosebit istoria teritoriilor de la vest de Dunăre, cu centrul la Hallstatt, de aceea a regiunilor de la est de acest fluviu, unde, prin invazia sciților pe la 700 î.e.n., dată admisă și de Pârvan, s-au întrerupt legăturile cu vestul, epoca bronzului întîrziind aici pînă la această invazie³⁵.

Constatîndu-se însă o neconcordanță între cronologia depozitelor de bronzuri de la est de Dunăre și data migrației sciților aici, s-a considerat de către P. Reinecke că perioada de nelinește în care s-au îngropat depozitele respective nu trebuie pusă în legătură cu sciții (700 î.e.n.), ci cu migrațiile cimrierienilor spre vest (circa 1000 î.e.n.)³⁶, ajungîndu-se în acest fel la noțiunea de cerc nord-tracic-cimrierian, care trebuie să umple golul dintre sfîrșitul epocii bronzului și începutul epocii scitice³⁷. Pârvan însă a preluat teza mai veche a lui P. Reinecke relativ la întreruperea legăturilor dintre estul și vestul Ungariei prin sciți, considerînd, pe baza unor interpretări mai vechi ale lui H. Schmidt, precum și a unor informații din Herodot privitoare la agatirși, că purtătorii culturii de la sfîrșitul epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean sînt tracii, deosebind pe tracii nordici, mai tîrziu daco-geti, de cei sudici din Balcani³⁸.

Din punct de vedere arheologic, o atenție deosebită a acordat V. Pârvan în *Getica* analizei materialelor în epoca fierului din Dacia, tratînd, pe categorii, diferite obiecte de bronz sau fier, ceramică ș.a. Ocupîndu-se de obiectele de bronz din Hallstatt, el atrăgea atenția asupra necesității unei lucrări serioase și complete asupra tipologiei secerilor de bronz din Dacia, subliniind importanța studierii acestei categorii de obiecte pentru înțelegerea istorico-culturală a vremurilor respective³⁹. Acest deziderat a lui V. Pârvan de a avea o lucrare completă privitoare la secerile de bronz de pe teritoriul României s-a realizat de abia în

³¹ V. Pârvan, *Getica*, p. 296 și urm.

³² *Ibidem*, p. 296, 454.

³³ *Ibidem*, p. 564 și urm.

³⁴ Idem, *Dacia*, ed. 5-a, 1972, p. 128.

³⁵ I. Nestor, *Der Stand der Vorgesichtsforschung in Rumänien*, în 22. *Be-richt der Römisch-Germanische Kommission*, Frankfurt a/M., 1932, p. 105 și urm.

³⁶ *Ibidem*, p. 106.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ V. Pârvan, *Getica*, p. 408.

zilele noastre⁴⁰, când au fost prelucrate din punct de vedere tipologic, cronologic, funcțional și al răspîndirii și alte tipuri de obiecte de bronz din acest teritoriu.

Unele probleme privitoare la epoca la care se referă cele două lucrări de sinteză, *Getica* și *Dacia*, au fost tratate de V. Pârvan și în studii speciale sau note, în care și-a exprimat punctul său de vedere cu privire la tezele în discuție.

Astfel, dintre depozitele de bronzuri din Transilvania l-a preocupat în mod special cel de la Suseni (jud. Mureș), pe care într-o notă⁴¹, adaos la articolul lui Aurel Filimon din *Dacia* I⁴², l-a considerat în mod just contemporan cu marile depozite-turnătorii de la Gușterița și Șpălnaca din Transilvania, datîndu-l însă către începutul mileniului I î.e.n.⁴³, în loc de sec. XII î.e.n., cum se admite astăzi în general de către specialiști⁴⁴.

În ceea ce privește tezaurul de vase și discuri de aur de la Vilci-Trîn din Bulgaria, spre deosebire de I. Andrieșescu, care-l datează pe la 1600 î.e.n. și de P. Reinecke în jumătatea mai nouă a Hallstattului, V. Pârvan, se pare ca și G. Wilke, îl situează între 1200 și 1000 î.e.n.⁴⁵, apropiindu-se în felul acesta mai mult de data orizontului traco-cimmerian (sec. VIII—VII î.e.n.), în care este inclus astăzi de către unii acest tezaur cu analogii în aria ponto-caucaziană și în cultura Luristan din Iran⁴⁶.

Deosebit de sugestiv, pentru cercetările cu privire la răspîndirea aspectelor culturale ale complexului Babadag⁴⁷, este articolul *Dacii la Troia*, publicat și în limba maghiară, în care V. Pârvan pune în discuție ceramica hallstattiană cu proeminențe, de origine dunăreană, de la Troia⁴⁸, recte din așezarea Troia VII b₂ după clasificarea lui C. Belgen⁴⁹. În stadiul actual al cercetărilor, această specie ceramică cu analogii în spațiul carpato-balcanic, descoperită în așezarea respectivă de la Troia prin săpăturile lui H. Schliemann și C. Blegen, a fost pusă pe seama unor mișcări de populație tracică, probabil frigiană, dinspre Balcani spre nord-vestul Anatoliei, coroborîndu-se în acest scop datele poemelor homerice și ale altor surse scrise cu cele de ordin lingvistic⁵⁰.

⁴⁰ M. Petrescu-Dimbovița, *Die Sichern in Rumänien mit dem Korpus der Hortfunde aus der späten Bronzezeit und dem Anfang der Hallstattzeit*, în *Prähistorische Bronzefunde*, München (sub tipar).

⁴¹ V. Pârvan, *L'âge du dépôt de bronzes de Suseni*, în „Dacia”, I, 1924, p. 359 și urm.

⁴² A. Filimon, *Le dépôt en bronze de Suseni*, în „Dacia”, I, 1924, p. 343 și urm.

⁴³ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 363.

⁴⁴ M. Rusu, *Die Verbreitung der Bronzehorte in Transilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit*, în „Dacia”, NS, VII, 1963, p. 184 și urm.; W. A. v. Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, Berlin, 1968, p. 291.

⁴⁵ V. Pârvan, *Notă complementară la „Considerațiuni asupra tezaurului de la Vilci-Trîn lângă Plevna (Bulgaria)”* de Ioan Andrieșescu, București, 1925, „Acad. Rom., Mem. Secț. Inst.”, Seria III, tom. V, mem. 2, p. 1 și urm.; idem, *Getica*, p. 294, nota 2.

⁴⁶ Cf. D. Berciu, *La izvoarele istoriei*, București, 1967, p. 251 și urm.

⁴⁷ Pentru acest complex și analogiile lui vezi Seb. Morintz, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, în „Dacia”, N.S., VIII, 1964, p. 101 și urm.; Seb. Morintz și P. Roman, *Un nou grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României, Insula Banului*, în SCIV, 20, 3, 1969, p. 393 și urm.; A. László, *O așezare hallstattiană la Cozia (jud. Iași)*, în „Arheologia Moldovei”, VIII, 1972, p. 207 și urm.

⁴⁸ V. Pârvan, *Dacii la Troia*, București, 1926, 10 p., retipărire după „Orpheus”, II, 1926, nr. 1; idem, *A Dákok Trójában*, Cluj, 1926, 12 p., traducere de Al. Ferenczi.

⁴⁹ Seb. Morintz, *op. cit.*, „Dacia”, VIII, 1964, p. 114 și urm.

⁵⁰ Această problemă a fost tratată pe baza izvoarelor literare și a datelor lingvistice și arheologice de D. P. Dimitrov, în *Троя VII в2 и Балканските Тракий и Мизийски племена*, în „Археология”, X, 1968, 4, p. 1 și urm.; idem, *Troia VIIb 2*

La fel de interesantă este și lucrarea lui specială cu privire la penetrația elenică și elenistică în valea Dunării⁵¹, înglobată apoi în capitolul „Carpato-dunărenii și grecii” din volumul *Dacia*, în care Pârvan scoate în evidență rolul coloniilor grecești de la Pontul Euxin, îndeosebi al Histriei, în răspîndirea produselor grecești la Dunărea de Jos.

L-a preocupat în mod special și problema ilirilor, cu prilejul lucrării sale asupra mormintelor celtice de la Gruia, în care Pârvan a susținut prezența unei enclave ilire în sud-vestul Olteniei⁵², admisă astăzi în special de Vl. Dumitrescu, care o datează însă nu în secolul IV î.e.n., ca Pârvan, ci între 650 și 500 î.e.n., în funcție de ritul funerar și de ansamblul inventarului mormintelor din această regiune⁵³.

În ceea ce privește pe celți, atît în lucrarea cu privire la mormintele celtice de la Gruia⁵⁴, cit și în comunicarea ținută în 1926 la Academia de Inscricții și Arte Frumoase din Paris⁵⁵, ale căror date sînt incluse în *Getica* și *Dacia* (capitolul carpato-dunărenii și celții), Pârvan, ocupîndu-se de rolul celților la geneza și dezvoltarea culturii getice din Latène, a supraapreciat, prin contrast cu sciții, acest rol, conform concepției sale cu privire la orientarea cu predilecție a culturii Daciei către Occident. În această privință, cercetările ulterioare fără să nege contribuția factorului celtic la geneza și dezvoltarea culturii dacice din Latène, au arătat că influența greacă, prin filiera sudtracică, a avut un rol, mai mare decît l-a crezut Pârvan, în procesul trecerii de la Hallstatt la Latène, în primul rînd în regiunea ponto-dunăreană⁵⁶.

Este de la sine înțeles, că asemenea constatări și precizări se pot face relativ și la alte teze din lucrările lui V. Pârvan cu privire la istoria străveche a spațiului carpato-dunărean. Datoria specialiștilor este ca în mod competent să îndrepte erorile și lipsurile din opera sa, fiind incredințați că dacă Pârvan ar fi trăit ar fi făcut el însuși această operație, punîndu-și de acord lucrările cu rezultatele noilor cercetări⁵⁷.

În această privință este astăzi binecunoscut că îndeosebi în ultimii 25 de ani s-au adus contribuții de bază la istoria străveche a țării noastre, prin avîntul

und die thrakischen und mösischen Stämme auf den Balkan, în *L'ethnogenèse des peuples balkaniques*, *Studia Balcanica*, 5, p. 63 și urm. Din punct de vedere arheologic problema a fost tratată de Maria Cičikova, în *Керамика от старата железна епоха в Тракия*, în „Археология” X, 1968, 4, p. 15 și urm.; idem, *Sur la chronologie du Hallstatt en Thrace*, în *L'ethnogenèse des peuples balkaniques*, „*Studia Balcanica*”, 5, p. 79 și urm.

⁵¹ V. Pârvan, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube (d'après les dernières découvertes archéologiques)*, Communication faite au Ve Congrès International des Sciences Historiques, tenu à Bruxelles, en avril 1923, București, 1923, în „Acad. Roum., Bull. de la Sect. Hist.”, tom. X, 1922—1923, p. 23 și urm.

⁵² Idem, *Considérations sur les sépultures celtiques de Gruia*, în „*Dacia*” I, 1924, p. 50.

⁵³ Vl. Dumitrescu, *La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi (Dép. de Dolj, Olténie)*, în „*Dacia*”, NS, XII, 1968, p. 248.

⁵⁴ Vezi nota 52.

⁵⁵ V. Pârvan, *La Dacie à l'époque celtique*, Paris, 1926, 12 p., retipărire după „Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres”, Paris, 1926, p. 86 și urm. S-a tradus și în limba română: *Dacia în epoca celtică*, în *Propilee literare*, București, 1926, nr. 16, p. 3 și urm.

⁵⁶ *Istoria României*, I, București, 1960, p. 218 și urm.

⁵⁷ Cf. pentru această R. Vulpe, op. cit., în „*Studii*”, X, 1957, p. 34, în care autorul ia poziție față de unele critici nejuste aduse persoanei și operei lui V. Pârvan.

mereu crescînd al cercetărilor arheologice, la a căror dezvoltare a contribuit din plin, la epoca sa, ca întemeietor de școală, și V. Pârvan.

În legătură cu această problemă, atît documentarea existentă cît și interpretarea marxistă a fenomenelor istorice din perioada respectivă ne obligă la o revizuire critică a tezelor din *Getica*, *Dacia* și alte lucrări ale lui Pârvan, pentru a stabili, cu mai multă pregnanță, ceea ce rămîne în tezaurul istoriografiei naționale, după mai bine de 45 de ani, din opera lui.

Cu acest prilej se va preciza mai bine rolul cimmericilor, sciților, ilirilor, grecilor, celților și romanilor la dezvoltarea societății locale, apreciindu-se la justa lor valoare influențele exercitate de aceste populații asupra seminiților traco-getice. În felul acesta, se va putea aprecia mai bine teza lui V. Pârvan potrivit căreia, cu toate influențele exercitate, cultura de bază din spațiul carpato-dunărean a fost locală, traco-dacică.

Încheiem cu convingerea că cu toate corectările și completările care se vor face îndeosebi operei sale capitale *Getica*, ea este și va rămîne ca un exemplu de mare capacitate de muncă și de putere de sinteză, care impune respect generațiilor prezente și viitoare.

LA PRÉHISTOIRE DE L'ESPACE CARPATHO-DANUBIEN DANS L'OEUVRE DE VASILE PÂRVAN

RÉSUMÉ

L'intérêt de Vasile Pârvan pour ce chapitre concernant la Dacie avant la conquête romaine s'est manifesté des 1915, lorsque Ion Andrieșescu devint son collaborateur au Musée National d'Antiquités et ensuite à l'Université de Bucarest.

Pârvan prit alors l'initiative d'effectuer des fouilles archéologiques dans plusieurs régions de la Roumanie. Il se préoccupa aussi de former des cadres d'archéologues. Il publia les résultats de leurs travaux dans deux revues rédigées dans les langues les plus répandues à cette époque là. Ces revues eurent pour titres : *Dacia* et *Ephemeris Dacoromana*.

La contribution du grand savant roumain à la création de ce chapitre de la préhistoire fut considérable. Elle consiste dans des travaux concernant l'histoire de l'espace carpatho-danubien à l'âge du bronze et du fer. Quoique l'âge de pierre l'eut moins intéressé, il accorda pourtant l'attention nécessaire aux fouilles archéologiques des établissements néolithiques, afin d'obtenir sur ce terrain une meilleure documentation, sans laquelle il se rendait compte de ne pouvoir réaliser une oeuvre valable de synthèse. Dans le même dessein, il donna tout son concours aux recherches entreprises en Transylvanie dans le domaine du paléolithique.

L'auteur du présent article expose la genèse, la structure et quelques-unes des thèses soutenues par Pârvan dans son ouvrage principal *Getica* et dans les conférences qu'il donna à l'Université de Cambridge et qui ont été publiées, après sa mort, en un volume ayant pour titre *Dacia*, dont la VIe édition vient de paraître. Sont soulignés les grands mérites du savant roumain qui a mis au premier plan la population autochtone et qui a eu l'intuition des rapports de celle-ci avec les Scythes, les Grecs, les Illyres, les Celtes et les Romains.

Ensuite, sont analysées, par rapport au stade actuel des recherches, plusieurs études et notes, dans lesquelles Pârvan a exposé son point de vue relativement à la chronologie des dépôts de bronze de Suseni et des trésors de vases et disques en or de Vâlci Trin en Bulgarie, ainsi que relativement à la présence des Daces à Troie, à la pénétration des Hellènes et de l'hellénisme dans la vallée du Danube, enfin à la pénétration des Illyres et des Celtes dans le Bas Danube.

La conclusion de l'auteur est que les matériaux dont nous disposons actuellement ainsi que l'interprétation marxiste des événements historiques de la période respective rendent nécessaire la révision critique des thèses que Pârvan a soutenues dans *Getica*, *Dacia* et autres ouvrages. Ce n'est qu'en procédant ainsi qu'on pourra établir ce qui de son oeuvre demeure définitivement acquis à l'historiographie roumaine

PROBLEME ALE ORGANIZĂRII CULTURII LA VASILE PÂRVAN

DE

AL. ZUB

O veche prejudecată, cu rădăcini în lumea antică, unde nu rareori filosoful — cumulară și al atributelor omului de știință — era exclus de la viața cetății, asociază încă noțiunii de savant o anume incapacitate de acțiune, ineficiența practică fiind socotită ca o însușire inerentă condiției sale. Cert, o atare prejudecată izvorăște din confundarea spiritului practic cu acela de meschină chiverniseală proprie. Ca și cum nu ar sta la îndemână atâtea exemple de mari învățați care s-au dovedit a fi în același timp și spirite pragmatice de o mare eficiență. Măsura însăși a inteligenței nu o dă, oare, capacitatea de percepere justă a raporturilor, de adecvare la realități? Fiindcă numai această percepere, numai această adecvare continuă poate asigura totodată existența insului și progresul social.

Ce ne spune, din această perspectivă, biografia lui Vasile Pârvan? „Imaginația și gândirea sa au fost totdeauna amestecate cu viața. Artist și cugetător prin temperament, el ridică, ca un adevărat erou al lui Ibsen, construcții splendide arhitectonice în cimpul organizării practice. Iată un alt aspect al creatorului, organizatorul”¹. Încercînd să descifreze resorturile personalității lui Vasile Pârvan, curînd după prematura lui stingere, D. Gusti sesiza astfel o trăsătură esențială, inseparabilă de celelalte, care se refereau la erudit, la gînditor, la artist, la pedagog. Însă *modelul academic* oferit de Pârvan n-ar putea fi înțeles decît în totalitatea lui, căci e vorba de laturi complementare ce se luminează și se explică reciproc. Referindu-se la organizator, în întîia toamnă cînd teii de pe calea Moșoazei se desfrunzeau fără ca autorul *Memorialelor* să le mai poată surprinde melancolia, D. Gusti amintea instituțiile în care acesta își dezvoltase cele mai importante inițiative: Academia Română, Muzeul de Antichități, „Cultura Națională”, Asociația pentru studiul și reforma socială”². Lista nu e completă, desigur și o cercetare amănunțită a activității lui Vasile Pârvan pe tărîm organizatoric ar necesita un spațiu cu mult mai mare decît cel îngăduit aici. Fiindcă numerele fecundele lui demersuri, în cadrul atîtor instituții, angajează o bună parte din biografia cărturarului. Ne vom limita, deci, la conturarea concepției sale cu privire la rostul culturii și la modalitățile de realizare a acesteia, amînlînd doar în treacăt sectoarele în care această concepție a fost materializată. Unele din acestea au și fost cercetate, astfel că e posibilă o aproximare a contri-

¹ D. Gusti, *Personalitatea lui Vasile Pârvan. Un model academic*, „Arhiva pentru știință și reforma socială”, VII, 1928, nr. 3—4, p. 339.

² *Ibidem*.

buției lui Vasile Pârvan la organizarea „vastei anchete subterane”³ care a înnoit substanțial cunoștințele cu privire la istoria daco-romană, conferind Daciei un loc de frunte în cercetarea provinciilor imperiului⁴. Se cunosc stăruințele lui privind reorganizarea seminarului de istorie antică și întemeierea unei biblioteci de specialitate⁵, ca și numeroase demersuri menite să impulsioneze viața culturală și științifică⁶. Se cunosc și cîteva date despre activitatea depusă în cadrul Muzeului Național de Antichități⁷, al Comisiunii Monumentelor Istorice⁸, al Școlii Române din Roma⁹, al Universității Daciei Superioare¹⁰, al PEN-Clubului¹¹, al Institutului Social-Român¹² etc., instituții de care, în măsură diferită, istoricul și-a legat numele.

Două momente importante se disting în activitatea lui Pârvan pe acest tărîm. Primul se situează în epoca formației, cînd tînărul cărturar colaborator la „Sămănătorul” și la „Neamul românesc”, gravita în constelația lui Nicolae Iorga, nu fără o notă de neatințare, fiindcă astfel n-ar fi avut rost să-i scrie, la 30 noiembrie 1905, fostului său profesor: „am socotit să nu tac mai mult aici, dînd loc la îndoielii asupra mea”, și să-l asigure că „încă un soldat al cauzei celei drepte”¹³ se alinia în frontul „luptei pentru cultura românească”, pe care în primăvară ardentul tribun avea să o coboare în stradă, după ce militase cîțiva ani („Epoca” și „Independance roumaine”) pentru „cultura poporului”, fără de care „orice alcătuire economică, orice formă politică n-au nici o valoare”. În sensul acesta avea să

³ N. Iorga, [Răspuns la discursul de recepție rostit de V. Pârvan], în *In memoriam Constantini Erbiceanu*, București, 1914, p. 32.

⁴ S. Lambrino, *Vasile Pârvan eruditul, organizatorul*, „Arhiva pentru știința și reforma socială”, VII, 1928, nr. 3—4, p. 344—357; Em. Condurachi, *Vasile Pârvan, opera și gîndirea sa istorică*, în vol., *Vasile Pârvan (1882—1927)*, București, 1957, p. 8—52; idem, *L'Archéologie roumaine au XX-e siècle*, Bucarest, 1963, p. 12—40; Radu Vulpe, *Activitatea științifică a istoricului Vasile Pârvan*, „Studii”, X, 157, nr. 3, p. 7—39; ibidem, *Vasile Pârvan și Transilvania*, „Steaua”, XVIII, 1967, nr. 6, p. 7—10; ibidem, *Vasile Pârvan și Dobrogea*, „Tomis”, II, 1967, nr. 6, p. 17; Dorin Popescu, *Vasile Pârvan și școala arheologică românească*, în *Studii și materiale privitoare la trecutul istoric al jud. Prahova (Istorie-etnografie)*, I, Ploiești, 1968, p. 5—20.

⁵ Maria Vulcu, *Vasile Pârvan — organizator al bibliotecii seminarului de istorie antică de la Universitatea din București*, în vol. *Comunicări și referate de bibliologie*, București, 1970, p. 309—314.

⁶ Al. Zub, *Vasile Pârvan, organizator al cercetării științifice*, „Ateneu”, 1967, nr. 7 (20 iul.), p. 17; idem, *Vasile Pârvan — preocupări bibliografice și documentariste*, „Carpica”, I, 1968, p. 329—336; Valeriu Leahu, *Activitatea lui Vasile Pârvan la București*, în *Materiale de istorie și muzeografie*, VI, 1968, p. 315—333.

⁷ Radu Vulpe, *Vasile Pârvan, directorul Muzeului național de antichități*, „Revista Muzeelor”, IV, 1967, nr. 4, p. 312—318; P. Paliu, *Din activitatea lui Vasile Pârvan ca director al Muzeului național de antichități*, „Revista arhivelor”, XII, 1969, nr. 1, p. 281—290.

⁸ I. Andrieșescu, *Vasile Pârvan, membru al Comisiunii monumentelor istorice*, „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice”, XXII, 1929, fasc. 62, p. 145—148.

⁹ I. Bianu, *Raport despre Școala Română din Roma*, „Analele Academiei Române”. Dezbateri, t. 48, 1927—1928, p. 21—29; Al. Marcu, *Școala Română din Roma*, „Boabe de grîu”, IV, 1933, p. 111—115; N. Lascu, *O cititorie a lui Vasile Pârvan*, „Tribuna”, XI, 1967, nr. 28, p. 1, 6; Al. Zub, *Vasile Pârvan și Italia — perioada postbelică*, „Anuarul Institutului de istorie și arheologie”, Iași, VI, 1969, p. 213—226.

¹⁰ Ion Seracin, *Vasile Pârvan și Universitatea Daciei Superioare*, Cluj, 1930.

¹¹ Em. Bucuța, *PEN — Clubul Român „Boabe de grîu”*, V, 1934, p. 284—300.

¹² Idem, *Institutul Social Român*, „Boabe de grîu”, II, 1931, p. 369—386. Vezi D. Gusti, *loc. cit.*

¹³ I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, XII, p. 9.

declare și Pârvan, la 24 ianuarie 1906, că opera de renovare socială trebuia să se întenească pe luminarea satelor¹⁴. Urmind direcția inițiată cu peste o jumătate de secol înainte de Kogălniceanu, mișcarea de la „Sămănătorul” viza o întoarcere la fondul autohton și o democratizare a literaturii. „O nouă epocă de cultură trebuie să înceapă pentru noi. Trebuie, sau altfel vom pieri!”, declara tribunul, întrebându-se, cutremurat, dacă „se va mișca oare ceva în Sybaris care doarme”. Aceași fervoare și același timbru profetic se descifrează în scrisorile și în publicistica lui Pârvan. Lașitatea, parazitismul social, înfatuarea aristocrației, „scepticismul somnoros” al unor intelectuali care nu căutau în străinătate decât mijloace de agrement și de „rafinare”, îl revoltă: „imi vine să iau de guler pe toți domnii aceștia care putrezesc în cafenele și localurile de petrecere”. Față de gravitatea problemelor ce se cereau soluționate („primejdia-i aproape și nu-i nimenea care să ne apere, nimenea pe lumea asta nemărginită”), socotea că locul său nu putea fi decât lângă fostul profesor, în focul luptei. Seninătatea „olimpică” și detașarea față de „plebea flămândă și chinuită”, i se păreau incompatibile cu demnitatea civică. Adversar al negativismului ruinător și al blazării „distingse”, el se ralia, prin urmare, cu toată convingerea, la cei ce căutau rezolvarea nu în „buna liniște putredă”, ci în „muncă, dragoste pentru binele neamului, jertfă a intereselor și a comodităților proprii”¹⁵. Politicianismul se identificase, în practica curentă, cu „arivismul cel mai josnic”¹⁶ și o însănoșire a moravurilor nu era de așteptat decât la masele populare, înălțate prin cultură la conștiința demnității și a răspunderilor civice. „Cultura, constata Pârvan, merge încet. Iar semicultura ce am câpătat-o în cițiva ani ne duce mai degrabă la pieire”. Soluția? Mobilizarea, fie și „brutal-draconică”¹⁷, a întregii energii naționale, dinamizarea ei prin extensiune socială. Totul trebuia luat de la capăt, cu hotărîrea de a în-sufila organismelor culturii o nouă viață. Literatura, artele, știința, instituțiile formative, se cudevaneau subordonate unui program rațional, complex, urmărit cu severitate și cu metodă. Critica lui Pârvan viza deopotrivă scepticismul, indifere-nța, negativismul. „A sta și a se plinge de stricăciunea și pieirea oamenilor, fără a pune mîna ca să le micșoreze, e femeiesc. A pedepsi și a batjocori amar, fără de a spune oamenilor cum să se facă mai bine, e lipsă de bunăvoință. Acțiune! Acțiune! iată pentru ce trăim”, cita el din Fichte¹⁸ și întreaga existență ulterioară a cărturarului stă sub acest îndemn, reiterat cu fiecă nouă prilej. Dinamism și rigoare, astfel s-ar putea rezuma biografia lui Pârvan, una din cele mai fascinante din cultura noastră. O decizie eroică, servită de o perseverență de mucenic și orientată spre ceea ce G. Călinescu denumea „faza monumentalului”¹⁹. Tot ce a întreprins el, pe oricare plan, comportă, în adevăr, această dimensiune. Declarindu-și onest inadvertența structurală, pe alocuri excesiv în judecăți, Pom-piliu Constantinescu nota aceeași remarcă, adăugînd că istoricul s-a străduit să facă din „proporțiile monumentalului” o normă și pentru ceilalți²⁰. De unde preo-cuparea continuă de a-și mobiliza contemporanii, adesea flagelîndu-i cu necruțător sarcasm, în vederea înfăptuirii unor opere durabile.

Relevante pentru această preocupare sînt chiar și întiile lui manifestări publicistice. Într-un articol scris la sfîrșitul anului 1903, el discuta, de pildă, *Rolul mono-grafiilor istorice*²¹, preconizînd inițierea unor întinse studii analitice, menite să

¹⁴ V. Pârvan, *Unire*, Budapesta, 1906.

¹⁵ I. E. Torouțiu, *loc. cit.*

¹⁶ *Ibidem*, p. 9—10 (scrisoarea din 7 martie 1906).

¹⁷ *Ibidem*, p. 24—28 (scrisoarea din 8 martie 1906).

¹⁸ *Scrisoare de la cițiva dascăli plecați în străinătate către colegii lor din țară*. „Voința națională”, XXIII, 1906, nr. 6349 (12/15 iul.), p. 1.

¹⁹ G. Călinescu, *Faza monumentalului*. „Viața literară”, III, 1928, nr. 93 (10 nov.), p. 1—2.

²⁰ Pompiliu Constantinescu, *Vasile Pârvan. Post mortem*. „Viața literară”, III, 1928, nr. 86 (26 mai), p. 1.

²¹ „Luceafărul”, III, 1904, nr. 6, p. 132—135.

prepara marea operă de sinteză, să contribuie la „cîştigarea metodei istorice și a elementelor de adevăr pentru filosofia istoriei”, astfel că „din marmura cioplită a monografiilor”, să poată fi înălțat „monumentul istoriei generale”.

O adîncă insatisfacție față de sistemul însuși de organizare a activității științifice se observă în studiul critic ocazionat de cele *Cîteva cuvinte privitoare la organizația provinciei Dacia Traiană*²². Criticul sublinia necesitatea ca cercetarea antichităților să se facă metodic, cu seriozitate. Remarca a nedumerit și a scandalizat. „Credeam că după Odobescu, Tocilescu etc. nu se mai pot spune asemenea cuvinte”, apreciau semnatarii unui raport, peste cîțiva ani, iar A. D. Xenopol ținea să observe că o atare insatisfacție va constitui, desigur, un punct de plecare pentru noi exigențe, pentru o nouă etapă.

Distincția între *Adunători de izvoare, istorici și filosofi*²³ vădește aceeași preocupare de a conferi cercetătorilor din acest domeniu cel mai solid fundament, Părvan dezvoltînd aici ideea *istoricului total*, schițată de N. Iorga în treacăt, spre a o relua mai tîrziu²⁴. Orizontul interdisciplinar în care își situează de la început preocupările²⁵, definește pe istoricul de mare anvergură, a cărui „specializare” nu trebuie să se producă în detrimentul acestui orizont. El formulează, în trăsături ferme, un întreg program de cercetare, adîncindu-l în studiul *Salsovia* (București, 1906), unde observă carența de orientare, lipsa unui muzeu și a unei biblioteci de specialitate. De pe acum se gîndește la pregătirea unui grup de tineri care să preia sarcina explorărilor sistematice, spre a lămuri procesul îndelungat și obscur al etnogenezei. El propunea înființarea unui seminar special care să asigure însușirea celei mai riguroase metodologii de către cercetători și a unui *institut istoric* care să coordoneze, în cadrul unui program bine gîndit, toate forțele²⁶. Iar fiindcă „dezvoltarea organică a culturii unui popor cere întîi o puternică viață științifică originală”, el insistă din capul locului pentru întemeierea unei reviste de specialitate, care să permită cea mai largă confruntare de opinii. „Cultura unui neam, conchidea istoricului, nu se duce *mai departe* cu lucrări de popularizare”. Era nevoie mai întîi de lucrări temeinice, întreprinse cu metodă și dintr-o largă perspectivă culturală. Numai după aceea se putea proceda la difuzarea lor în forme larg accesibile²⁷. Un mijloc exista totuși pentru a face educația istorică a poporului: *albumele de istorie culturală*, concepute într-un cadru extrem de complex, avînd a cuprinde „spre cea mai largă informare, în același timp literatura, artele, mijloacele de difuziune, urmele de viață publică și familială, gospodăria, obiceiurile, vestimentația, armele, obiectele de cult etc. Atît informațiile scrise cît și mărturiile palpabile se cuveneau luate în considerație, complementar, fiindcă cunoașterea literară fără cea intuitivă se vădește incompletă, întocmai ca și aceasta din urmă fără informațiile cuprinse în izvoarele scrise. De aici necesitatea unei colaborări între istoria culturală, în înțeles larg, și arheologie. Se gîndea totodată la hărți, planuri, dicționare istorice, colecții de fotografii etc., necesare nu numai specialiștilor, ci și publicului larg. Activizarea culturală a maselor *i se părea o necesitate stringentă, care trebuia să preocupe factorii de răspundere, fiindcă „cultura noastră actuală nu e cultura poporului românesc, ci cultura aleșilor lui”*. Și ea nu putea fi trainică, organică, decît devenind „o cultură general națională”²⁸. Același filc îl au, desigur,

²² „Convorbiri literare”, XL, 1906, p. 747—776, 873—904.

²³ „Voința națională”, XX, 1903, nr. 5523 (31 aug./13 sept.), p. 1—2.

²⁴ Cf. Al. Zub, *Iorga — istoric total*. „Cronica”, VI, 1971, nr. 23 (5 iun.), p. 10.

²⁵ Cf. articolul *Critică istorică*, publicat, sub pseudonimul V. Andrei, în „Voința națională”, XX, 1903, nr. 5543 (25 sept.).

²⁶ V. Părvan, *Studii de istorie bisericească*, „Viața românească”, II, 1907, nr. 4, p. 140—144.

²⁷ Idem, *E nevoie la noi de o revistă istorică?*, „Viața românească”, I, 1906, nr. 10, p. 590—595.

²⁸ Idem, *Albumuri de istorie culturală*, „Viața românească”, II, 1907, nr. 2, p. 347—353.

și acele *Schițe din viața socială germană*, în care istoricul observa grija statului pentru instruirea și educația poporului, prin biblioteci, săli de lectură, serbări culturale, etc., întrebându-se, îngrijorat, când se va ajunge și în patria sa la asemenea preocupări²⁹.

Cît privește „necesitatea culturii occidentale pentru dezvoltarea noastră deplină”, Pârvan aprecia, în linia Kogălniceanu-Maiorescu-Iorga, că această cultură trebuia *asimilată* organic, *adaptată* la „firea românească”, nu numai cînd e vorba de literatură, ci în toate domeniile de activitate care afectează spiritul unui popor, în măsura în care ea „ne poate folosi nouă ca element deosebit în cultura lumii”. O epocă de *renaștere românească* trebuia să înceapă și ea nu se putea concepe decît prin „luminarea satelor”, prin „deșteptarea conștiinței naționale unitare”, în afara căreia însăși „neatinerea noastră nu poate subzista”³⁰. O literatură adecvată, pornind de la relațiile trecute³¹ ori actuale, se cuvenea creată, cu grija de a oferi poporului hrana spirituală de care avea nevoie. Ca și N. Iorga, tînărul cărturar care punea în discuție marile probleme ale culturii naționale, încercînd să schițeze soluții cărora le va rămîne credincios, credea în sensul militant al culturii, în „iradiația socială” a slujitorilor ei.

Cum însă demersurile sale nu puteau fi eficace decît mărginite la un domeniu de competență deplină, Pârvan și-a îndreptat aproape întreaga atenție spre impulsionearea cercetărilor istorice. Poziția pe care s-a creat de la început prin lărga înțelegere a foștilor săi profesori (N. Iorga, D. Onciul și I. Bogdan) i-a permis să pornească la drum cu o deschidere accesibilă celor mai temerare proiecte. A întocmit în grabă planul unei vaste explorări a vieții istorice din pămîntul țării, iar în această privință, deși n-au lipsit nici adversitățile³², nici calomniile, nici loviturile piezișe, el s-a bucurat în genere de un larg sprijin, atît din partea Universității cît și din aceea a Academiei și a Ministerului de resort, fiindcă — va mărturisii I. Bianu — „toți erau încredințați că sub conducerea lui Pârvan toate jertfele vor aduce roade bogate” și astfel „țara a fost împănată cu stațiuni arheologice în explorare”³³. Abia întors de la studii, dispunînd de o bogată zestre istorico-filologică, el a început să pună în aplicare planul, schițat cu ani în urmă, de a pregăti mai tirziu, în decurs de cîtiva ani, o echipă de specialiști — un veritabil *collegium archaeologicum dacoromanum* — care să poată investiga resturile aparente și subterane ale preistoriei carpato-dunărene. Erudiția nu era suficientă pentru a crea arheologi și preistoricieni. Tînărul dascăl a hotărît deci să întreprindă cu elevii săi ieșiri pe teren, excursii menite să consolideze, prin contact direct, cunoștințele obținute la cursuri și seminarii, dar și să ofere sugestii pentru noi cercetări. În 1912, pentru a cita un exemplu, el își însoțea studenții la Sibiu, la Săliște, Alba-Iulia, Blaj, Brașov³⁴, înțelegînd să nu-și limiteze aria investigațiilor la teritoriul de atunci al țării, ci să cuprindă, cum era și firesc și cum făcuseră înaintea sa Kogălniceanu, Xenopol, Iorga, întreaga lume românească.

Proiectele sale sînt, din capul locului, de o vastitate impresionantă. *Der kleine Mommsen*, cum i se spunea la Berlin, între colegi, ambiționa să abordeze sistematic domeniile pe care maestrul, dispărut de cîtiva ani³⁵, nu le putuse studia în ceea ce privește antichitatea romană din provinciile imperiului, ceea ce implica nu numai „o nouă excerptare a tuturor izvoarelor literare și mo-

²⁹ Idem [semnat: V. Andrei], *Schițe din viața socială germană*, I, „Voința națională”, XXI, 1905, nr. 5903—5904 (4—5 ian.).

³⁰ Idem, *Unire*, „Luceafărul”, V, 1906, p. 52—58, 84—90.

³¹ Idem, *Romane istorice cu subiecte naționale*, „Voința națională”, XX, 1903, nr. 5598 (2 dec.).

³² Cf. N. Iorga [Răspuns la discursul de recepție rostit de V. Pârvan] în vol. *In memoriam Constantin Erbeceanu*, București, 1914, p. 33.

³³ I. Bianu, *Vasile Pârvan către elevii și urmașii lui*, în vol. *In memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 54.

³⁴ Cf. „Românismul”, I, 1913, nr. 3, p. 104.

³⁵ Th. Mommsen se stînsese în 1903.

numentale cu privire la Europa sud-estică", ci și explorări sistematice în spațiul carpato-dunărean. Asumându-și o asemenea sarcină, Pârvan știa că riscă să nu aibă timpul de a prelucra singur materialele recoltate. Era însă „destul de sceptic față de propria-i glorie postună și destul de entuziast” pentru a accepta sacrificiul³⁶, dedicându-se unei activități de la care nu se puteau aștepta roade decât mai târziu. Preocupat de viitorul disciplinei căreia se devotase, încercând să-l asigure nu numai prin crearea unei școli arheologice, ci și a unui cadru administrativ corespunzător (*Institut de studii daco-romane*, seminar de antichități naționale, muzeu didactic de pre- și protoistorie etc.), el a trebuit să negligeze într-o anumită măsură propriile interese științifice, astfel că numărul scrierilor sale, deși impunător, e cu mult mai redus decât se putea aștepta de la capacitatea și hărnicia lui. Într-o dureroasă confesiune din 1925, pe cînd se îngrijea de apariția primului tom al revistei „Dacia”, declara, cu excesiv spirit autocritic: „Mă aflu astăzi în situația de a fi mai puțin cunoscut în străinătate decât proprii mei elevi, ceea ce răstoarnă încă mai mult o situație morală deja instabilă prin ea însăși”³⁷.

Vasile Pârvan a avut mereu conștiința lucidă, și de aceea dramatică, a angajării sale la o operă ce nu putea fi realizată într-o existență de om, nici măcar de generația întreagă, încercînd să-i antreneze în această direcție și pe cei din jur. Studenților de la Universitatea proaspăt fondată a Daciei Superioare le mărturisea astfel adeziunea la o vastă operă de renovare nu numai a arheologiei și a istoriei, ci a întregii societăți românești: „Noi sintem preoții aspri ai unei religii de purificare”, oficiînd cu sentimentul pionieratului. „Putînd lucra, egoist-solitar, ca cei mai buni din țările luminate ale Apusului, noi nu vom fi lăsat după noi nimic întreg, nimic armonios, nimic asemănător marelui iubiri de gînd care a fost în noi. Căci noi vom putea face nimic complet, ci de abia vom curăți drumul pentru alții”³⁸.

Ce, cît și cum a făcut se va dovedi suficient ca să-i asigure lui Vasile Pârvan un loc de seamă nu numai în domeniul strict al specialității sale, ci și în întreaga istorie culturală a epocii. Fiindcă el n-a fost numai arheolog, epigrafist, preistorician, ci și o personalitate larg comprehensivă, preocupată de o nouă orientare a culturii, angajată în cele mai diverse inițiative menite să-i lărgască orizontul. În această direcție a activat mai cu seamă în anii de după primul război mondial, cînd societatea românească era confruntată cu noi exigențe în toate domeniile, iar „curiozitatea pentru problemele culturale” a factorilor de răspundere — Pârvan însuși o spune — era „destul de slabă”, statul avînd „țeluri înainte de toate politice”³⁹. Savantul care încă din 1906 sesizase necesitatea unei organizări mai raționale a cercetărilor istorice și care în 1914 întemeia Institutul de studii asupra sud-estului european, împreună cu N. Iorga și G. M. Murgoci, concepea acum un vast plan de organizare a întregii activități culturale și științifice. Este a doua etapă pe care o enunțăm la începutul expunerii.

În jurul lui D. Gusti s-a constituit, la Iași, în 1918, *Asociația pentru studiul și reforma socială*, care preconiza, în sensul politologilor de mai târziu, cercetarea metodică a relațiilor social-politice, ca o etapă preliminară a oricărei legiferări. La elaborarea acestei doctrine a contribuit și Vasile Pârvan, schițînd, în polemică cu V. Madgeru, un întreg program de „cultură socială”⁴⁰. Asociația nu dispunea însă de un cadru tehnic și organizatoric suficient, astfel că la 21 decembrie 1919

³⁶ V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. VII—IX, Prefață.

³⁷ „Revue archéologique”, Paris, 1966, fasc. 2, p. 354—355 (scrisoarea către Marta Bibescu).

³⁸ V. Pârvan, *Ideii și forme istorice*, București, 1920, p. 22.

³⁹ „Analele Academiei Române”. Dezbateri, s. II, t. 43, 1922—1923, p. 44—45.

⁴⁰ Ovidiu Bădina și Octavian Neamțu, *Dimitrie Gusti*, București, 1967, p. 80; Ovidiu Bădina, *Studiu introductiv la Opere de D. Gusti*, I, 1968, București, p. 85—87. Vezi și Em. Bucuța, *Institutul social-român*, „Boabe de grîu”, II, 1931, nr. 8—9, p. 376.

ea fu transformată într-un *Institut social român*, din al cărui comitet de patronaj, alături de N. Iorga, Dr. G. Marinescu, S. Mehedinți, N. Titulescu, A. D. Xenopol, I. Simionescu și alte personalități, reprezentând diverse domenii, făcea parte și Vasile Pârvan⁴¹. El publicase deja un amănunțit plan de perspectivă pentru secția culturală⁴², iar la 16 noiembrie 1919 a convocat la Cluj adunarea de constituire a secției ardelenice. În cuvântarea rostită cu acel prilej, V. Pârvan a definit rostul noului organism, subliniind necesitatea ca țara să fie ferită de haoticele improvizații legislative, izvorite din necunoașterea realității sociale și din capriciul unei administrații incompetente, abuzive și anarhice. Era necesar ca specialiștii să întreprindă cercetări prelabile, pe tărîm economic, juridic, politic, social, cultural, pe baza cărora să se poată legifera obiectiv. Un oficiu de informații la îndemîna acestora și arhive documentare trebuiau să asigure latura tehnică. În același timp, se urmărea și o educație socială sistematică a maselor, spre a favoriza exercițiul unei democrații autentice⁴³.

Ameliorarea vieții sociale nu era însă un scop în sine, ci un mijloc pentru înălțarea poporului spre cultură și inserarea lui demnă în ansamblul celorlalte națiuni. Ideea descindea din epoca luminilor, trecînd prin pașoptism, prin congresul de la Putna (1871) și prin mișcarea inițiată de N. Iorga în jurul „Sămănătorului”, iar războiul n-a făcut decît să dezvelească vechile răni și să impună urgența remediilor. În haosul inerent ce însoțește asemenea crize, încercarea de a pune bazele unui studiu riguros al nevoilor social-culturale era un semn de sagacitate politică. Faptul e cu atît mai caracteristic pentru Pârvan, care a voit să se țină departe de „isteria colectivă” a politicienilor. Ținta era ambițioasă: a insufla „un sincer spirit democratic” reformelor, a realiza, în statul unificat acum pe deplin, „maximum de pace și dreptate socială, prin dispariția treptată în viitor a hotarelor, astăzi tranșante, între bogat și sărac, oraș și sat, cult și incult”, înlesnind astfel realizarea aspirațiilor celor mai intime și adîncind conștiința de sine a națiunii.

Întocmind *planul de organizare și de lucru al secției culturale*, Pârvan nu făcea decît să dezvolte acele *Ideii fundamentale ale culturii sociale contemporane* schițate anterior⁴⁴. Nimic din ceea ce constituie metodele și instrumentele de lucru, mijloacele de influențare pozitivă a individului, a familiei, a societății, nu numai pe plan ideologic, ci și pe tărîmul practicii, nu rămînea în afara preocupărilor sale. Întreaga viață spirituală a națiunii se cerea reformată metodic și în această privință ideile lui Pârvan solicită cel mai larg interes. „Supremul scop al luptei noastre — afirma el, în prelegerea inaugurală de la Cluj — este spiritua-lizarea marelui organism social-politic și cultural, creator care e națiunea”. Lumina-re poporului prin școală și selecția justă a valorilor erau deziderate de prim ordin. Cu rigoare se cuvenea supravegheață latura etică, întrucît nici un organism social nu poate fi ameliorat ignorînd-o. „Caracterul, observa Pârvan, este piatra angulară a construcției sociale”, căci „el singur este generator de iniția-tivă și de energie morală”. Sursa principală de înnoire pe acest plan, marea șansă de resurrecție morală o constituia elementul țărănesc, mai rezistent la corupție.

O atenție deosebită se acorda, în planul amintit, învățămîntului de toate gradele, reasezat pe baze științifice. Totul trebuia avut în vedere: vîrstă, profesie, origine, stare materială, direcție politică etc., ținînd seama și de rezultatele obținute în restul lumii. Arhiva secției culturale trebuia deci să ofere mijloace de informare în această direcție, iar un muzeu urma să regrupeze sistematic instru-mente de cultură didactico-pedagogică: tipografii, filme, reproduceri, diagrame, hărți, planuri de școli și biblioteci etc. Susceptibil încă de un larg interes e

⁴¹ „Arhiva pentru știință și reforma socială”, I, 1920, nr. 4, p. 864—865.

⁴² *Ibidem*, I, 1919, nr. 2—3, p. 612—618.

⁴³ *Ibidem*, I, 1920, nr. 4, p. 870.

⁴⁴ „Arhiva pentru știință și reforma socială”, I, 1914, nr. 1, p. 1—28.

capitolul privitor la *materialul de prelucrat*, în care Pârvan abordează, într-o viziune complexă, întregul organism social, încercând să-i stabilească temeiurile științifice de organizare. Teoreticianul, filozoful culturii, sociologul, pedagogul, omul de acțiune se întâlnesc deopotrivă în acest proiect, care trebuie pus în relație nu numai cu studiul amintit despre *cultura socială*, ci și cu *proiectul de organizare* a Universității Daciei Superioare⁴⁵, potrivit căruia înalta instituție era menită să structureze întreaga viață culturală din provincia transcarpatină. Asemenea idei se cuvin puse în legătură, desigur, și cu mișcarea „extensionistă” de la începutul secolului la care Pârvan s-a asociat cu entuziasm, militând pentru difuzarea în cele mai largi păături sociale a literaturii bune și accesibile, pentru răspândirea științei de carte. Statisticile indicau atunci 82% analfabeți⁴⁶ și în această situație nu se putea vorbi, firește, de conștiință civică și democrație.

Activitatea de asanare a vieții economice și social-politice de după război trebuia să capete o îndrumare științifică și contemporanii ne asigură că la cristalizarea acestei orientări V. Pârvan a jucat un rol de seamă. S-a încercat chiar acapărarea sa în politică, cu oferte extrem de ispititoare, însă istoricul a preferat să rămână la uneltele sale. Lumea postbelică, grăbită să compenseze lungile privațiuni din timpul marelui conflagrații, dezamăgită de soluțiile adoptate pe tărâm social-politic, îi apărea într-o viziune sumbră, copleșită de „utilitarismul brutal” și de „egoismul epicureic”, sfîșiată de violențe, afundându-se într-un dezechilibru moral greu de compensat. În acest context, Academia Română, pe care Vasile Pârvan o slujea încă din 1911, fiind ales în 1921 vicepreședinte, iar în 1923 secretar general, avea datoria să fie o călăuză, „o înaltă lumină vestitoare de vreme bună”⁴⁷.

Raza de acțiune a Academiei era totuși prea restrînsă și Pârvan va încerca să influențeze pe alte căi orientarea mișcării culturale și științifice. Împreună cu Marin Simionescu-Rîmniceanu, D. Gusti și Aristide Blank, el întemeiază societatea de editură „Cultura Națională”, al cărei titlu reprezenta în sine un program. Pentru cultura filosofică și literară a publicului, el intenționa să tipărească cele mai semnificative opere din patrimoniul mondial, depunînd pentru aceasta mari stăruințe⁴⁸. S-a îngrijit personal de colecțiile „Biblioteca universală” și „Literatura universală”, al căror prestigiu a rămas mult timp neegalat⁴⁹. În această privință el urma, desigur, recomandările făcute în primii ani ai secolului de N. Iorga⁵⁰. O largă mișcare trebuia întreprinsă și în această perspectivă, ne asigură O. Tăslăuanu, se și medita în cercul al cărui spirit rector era Pârvan, asupra posibilităților de a reorganiza editurile, pe ramuri, în cadrul unui vast institut poligrafic⁵¹. Ideea a fost abandonată, din lipsă de mijloace, iar „Cultura Națională” a dat faliment, precum se știe, destul de curînd. Nici societatea culturală „Învățătorul român”, inițiată împreună cu aceiași (1921), n-a avut viitor, dar ea nu e mai puțin caracteristică pentru ferveoarea cu care Vasile Pârvan a înțeles să se angajeze în rezolvarea problemelor ridicate de epoca sa, urmînd preceptul lui Fichte, căruia îi dădea o formulare proprie, încă mai pregnantă, atunci cînd trata „fiecare cîrtire” drept „o boală” și orice gînd neîmplinit ca o erezie împotriva vieții.

⁴⁵ Cf. Ion Seracin, *op. cit.*; I. Găvănescul, *Datoria Universității și misiunea culturală a României întregite*. „Cele trei Crișuri”, IV, 1923, nr. 9, p. 136.

⁴⁶ V. R. Piekarski, *Universitățile populare*. „Noua revistă română”, I, 1900, nr. 9, p. 392.

⁴⁷ „Analele Academiei române”. Dezbateri, s. II, t. 43, 1922—1923, p. 68 (cu-vîntarea lui V. Pârvan la deschiderea sesiunii).

⁴⁸ Cf. C. Fedeleș, *Prefață* la vol. *Marcu Aureliu către sine însuși*, București, 1930, p. VI—VII.

⁴⁹ Cf. T. Sauciuc-Săveanu, *Vasile Pârvan*, „Revista filologică”, I, 1927, p. 334.

⁵⁰ N. Iorga, *Educația națională și literatura militantă*, „Floarea darurilor”, vol. II, 1907, nr. 31 (28 oct.), p. 481—482.

⁵¹ Oct. Tăslăuanu, *Amintiri de la „Luceafărul”*, București, (1936), p. 168.

Problema organizării încheiată, o nouă etapă ar fi urmat: cercelarea metodică, valorificarea întregului patrimoniu prin eforturi convergente, disciplinate. Numai că stadiul „organizării” avea să întârzie peste așteptări. Larga amplitudine în care Pârvan își gândise proiectele s-a dovedit prematură, soluții eficiente nefiind posibile, deocamdată, decît în domenii limitate. „Fiecare, scria Gr. Antipa în 1923, e dator înainte de toate de a-și revizui instrumentele de care are a se servi în activitatea sa, a le dezvolta și a le potrivi scopului pentru care vrea să le întrebuințeze”⁵². Și se gîdea în primul rînd la organizarea muzeelor, privite ca instituții de conservare și expoziție, dar și de valorificare științifică, așa cum se rostiseră, pe lângă Pârvan, Al. Tzigara-Samurcaș, Ion Andrieșescu ș.a.⁵³. Sînt ani de stăruințe izolate pentru o organizare modernă a culturii, stăruințe condamnate la ineficiență cită vreme statul nu-și asuma el însuși sarcina coordonării. Concluziile nu puteau fi decît sceptice⁵⁴, și nu numai pe plan local. „Cine poate contesta că munca spirituală a lumii întregi este foarte rău organizată, că în acest domeniu al activității omenești există multe defecte, lipsuri, obstacole și că acest fenomen se datorește în mare parte împrejurării că intelectualii din diferite țări nu coordonează și nu armonizează eforturile, ostentile și năzuințele lor?”⁵⁵. De această servitate, observată astfel de fizicianul R. W. Lorenz (1926), își dădeau seama și intelectualii români atunci cînd lansau, din inițiativa dr. Gh. Marinescu, apelul pentru constituirea unei asociații care să sprijine nu numai interesele profesionale, dar și soluționarea problemelor de organizare a muncii⁵⁶. Acest ultim scop avea să se precizeze în programul Uniunii intelectuale române, subscris și de V. Pârvan, alături de C. Rădulescu-Motru, G. Țițeica, M. Djuvara, dr. Hurmuzescu ș.a.⁵⁷. Un *anteproiect de organizare a culturii naționale* stătea și în atenția lui N. Iorga⁵⁸.

Dacă ar fi acceptat să intre în guvern, cum i se propunea din nou spre sfîrșitul anului 1925, V. Pârvan ar fi dispus, fără îndoială, de mijloace mai eficace de soluționare a acestor probleme. În materie politică el a rămas însă un sceptic⁵⁹, și nimic nu l-a putut convinge să părăsească sfera în care își limitase preocupările, totuși extrem de largă, fiindcă ea cuprindea în același timp Universitatea, Muzeul național de antichități, Comisiunea monumentelor istorice, Academia Română, pentru a nu aminti decît instituțiile cele mai importante de care și-a legat definitiv numele.

Ca delegat al țării, împreună cu N. Iorga, la Union Académique Internationale⁶⁰, el a desfășurat o intensă activitate⁶¹, formulînd observații și propuneri care s-au bucurat de o considerație cu totul deosebită⁶². „Interesele de cultură creatoare și de cultură socială, aprecia Pârvan, ne impun să nu lăsăm națiunea

⁵² Gr. Antipa, *Organizarea muzeelor în România*, Extras, București, 1923, p. 1—2.

⁵³ Al. Tzigara-Samurcaș, *Muzeul neamului românesc*, București, 1909, p. V; Ion Andrieșescu, *Pentru Muzeul Moldovei. Cîteva lămuriri și un apel*. „Luceafărul”, 1920, p. 97—98, 118—120.

⁵⁴ Cf. Ilie Bărbulescu, *Insuficiența documentației în România*. „Arhiva”, Iași, XXXIII, 1926, p. 52—54.

⁵⁵ Apud Ing. D. Drăgulănescu, *Documentația în știința și tehnica electricității*. Extras din „Buletinul I.R.E.”, București, 1940, p. 22.

⁵⁶ „Ideea europeană”, II, 1921, nr. 61, p. 2.

⁵⁷ B.A.R., Corespondență N. Iorga, 1923—1926, vol. 313.

⁵⁸ „Ideea europeană”, VII, 1926, nr. 192, p. 1.

⁵⁹ Vezi „Revue archéologique”, 1966, fasc. 2, p. 355: scrisoarea din 17 ianuarie 1926, către Maria Bibescu.

⁶⁰ „Analele Academiei Române”. Dezbateri, s. II, t. 40, 1919—1920, p. 122—123.

⁶¹ *Ibidem*, p. 25; t. 41, 1920—1921, p. 19; t. 44, 1923—1924, p. 26, 43—44; t. 46, 1925—1926, p. 28.

⁶² *Ibidem*, t. 48, 1927—1928, p. 8.

noastră în afară de curentul cel larg de idei al Apusului⁶³. Cu această convingere el a prezidat Comisiunea națională română a cooperației intelectuale, care se crease după război⁶⁴, a înlesnit membrilor Școlii Române din Roma cele mai largi legături în lumea științifică din afară⁶⁵ și a depus stăruințe pentru crearea de misiuni istorice în străinătate, cu sarcina de a investiga arhivele și a aduna într-un corpus cuprinzător documentele privitoare la trecutul național⁶⁶. Aceeași preocupare în direcția stabilirii de contacte utile progresului istoriografic a avut-o și ca membru fondator al Comitetului internațional al științelor istorice⁶⁷.

Să amintim și faptul că Vasile Pârvan a fost, ani în sir, unul dintre cei mai activi membri ai Academiei, „stilpud de beton” al acesteia, cum i s-a spus⁶⁸, și că a militat pentru introducerea unui spirit nou în activitatea ei⁶⁹, pentru extinderea preocupărilor înaltei instituții prin crearea unei secții de artă și a unei secții de științe sociale⁷⁰. În concepția sa, Academia nu trebuia să urmărească doar consacarea valorilor, ci să devină un factor activ și dinamizator, un institut național menit să prezideze întreaga viață științifică și culturală a țării⁷¹. Munca individuală se cuvenea disciplinată, travaliul colectiv organizat cu rigoare, în acord cu exigențele epocii moderne. Din acest punct de vedere, meritele lui Vasile Pârvan au fost apreciate nu numai în țară ci, precum ne asigură Edmond Pottier, și în cadrul organismelor internaționale în care a activat⁷². Aceste merite le avea în vedere, desigur, și istoricul american Gorham P. Stevens atunci când îl aprecia ca pe un mare animator, unul care a contribuit la accelerarea pulsului umanității⁷³. Pentru cel a cărui existență fusese, întreagă, un protest contra inerției și a „miasmelor aducătoare de somn”, o tensiune neîntreruptă către idealitate, omagiu mai înalt nu era cu putință.

VASILE PÂRVAN ET L'ORGANISATION DE LA CULTURE

RÉSUMÉ

Un préjugé tenace confère encore au savant une certaine incapacité d'action, comme si elle était inhérente à sa condition. L'activité de l'historien et du lettré Vasile Pârvan (1882—1927) le dément d'une façon très résolue, en nous relevant une fois de plus que l'adéquation à la réalité est un signe de l'intelligence. Des

⁶² *Ibidem*, t. 48, 1927—1928, p. 9.

⁶³ *Ibidem*, t. 41, 1920—1921, p. 38.

⁶⁴ Cf. C. Kirițescu, *Învățămîntul despre „Liga Națiunilor” în școala secundară română*. „Revista română a învățămîntului”, 1927, p. 196. Vezi Gh. Sofronie, *Institutul internațional de cooperație intelectuală*. „Cele trei Crișuri”, VI, 1925, nr. 1, p. 13—14; VII, 1926, nr. 2, p. 28.

⁶⁵ Cf. Al. Zub, *Vasile Pârvan și Italia — perioada postbelică*, „Anuarul Institutului de istorie și arheologie”, VI, 1969, p. 213—226.

⁶⁶ „Analele Academiei Române”, s. II, t. 44, 1923—1924, p. 169.

⁶⁷ *Ibidem*, t. 46, 1925—1926, p. 112—113.

⁶⁸ Cf. Em. Bucuța, *Vasile Pârvan al amintirii*. „Gîndirea”, VII, 1927, nr. 9, p. 209—212.

⁶⁹ T. Teodorescu, *Spiritul nou în Academie*. „Aurora”, 11 iunie, 1923. Vezi și Duiliu Marcu, *Vasile Pârvan și concursul pentru planurile Academiei Române*, în vol. *In memoria lui V. Pârvan*, București, 1934, p. 185—191.

⁷⁰ „Analele Academiei Române”, Dezbateri, s. II, t. 41, 1920—1921, p. 106, 137.

⁷¹ *Ibidem*, t. 45, 1924—1925, p. 73—76.

⁷² *Ibidem*, t. 48, 1927—1928, p. 9.

⁷³ *In memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 312.

qu'il a commencé l'activité publique, Pârvan a montré un intérêt très large aux problèmes de l'organisation de la culture et quelques grandes institutions (l'Université de Bucarest, l'Académie Roumaine, Le Musée National des Antiquités, l'École Roumaine de Rome, l'Union Académique Internationale, la Commission roumaine de la coopération intellectuelle, l'Institut Social Roumain, etc.) conservent son nom parmi leur serviteurs les plus fidèles. En marge de l'espace affecté, l'auteur présente la conception de Pârvan sur ce terrain, en commençant avec les premiers écrits de l'historien jusqu'aux dernières démarches de son esprit infatigable. Il insiste surtout sur deux moments : l'époque des études, lorsque le jeune historien suivait son maître, N. Iorga, et le mouvement de la revue „Sămănătorul”, et les années d'après la guerre, quand il a conçu, dans l'atmosphère déceptionniste de l'époque, le projet d'une rénovation profonde de la „Culture Nationale”, nom qu'il a donné d'ailleurs à une société d'édition, fondée avec quelques amis. Comme professeur, directeur de quelques institutions prestigieuses, secrétaire général de l'Académie Roumaine, rédacteur des revues qui ont gagné une autorité mondiale, il a montré toujours une grande capacité organisatrice qui restera un trait essentiel de son effigie et mériterait, évidemment, outre les intentions de ces lignes, une étude plus large.

CUNOAȘTEREA ISTORICĂ, OBIECTUL EI ȘI SENSUL ISTORIEI LA VASILE PÂRVAN

DE

VIRGIL CATARGIU

În peisajul culturii românești de la începutul acestui secol, Vasile Pârvan, abordat prin prisma filozofiei istoriei, ni se prezintă ca un chinuit al gândului metafizic. Istoricul, arheologul, profesorul de mare prestigiu, care a exercitat o adevărată fascinație în epocă, era tulburat de o pustiitoare dramă a cunoașterii, de „chinul creării sub imperiul demonului lăuntric“, de „marea suferință a exteriorizării ideii“¹.

Urmărind universul meditației sale filozofice constatăm caracterul său pluri-valent. Mai întâi, stoicismul reprezintă una dintre dominantele filozofiei sale. Această aderare a avut loc în virtutea unor imperative structurale, temperamentale. Stoicismul târziu, reprezentat prin Marc Aureliu, căruia i-a închinat și o monografie², constituie ceea ce am numi filozofia de preferință la Vasile Pârvan. Această filozofie se resimte îndeosebi în concepția sa etică³.

Formarea la școala germană de la începutul acestui veac și-a lăsat amprenta asupra filozofiei istoriei la Vasile Pârvan. Filozofia vieții a lui Dilthey și curentele neokantian și neohegelian își găsesc ecou în concepția sa.

Aceste ecouri se grefează pe o dominantă specifică spiritualității românești, pe ceea ce numim elementul cosmic, ondulatoriu și ritmic, izvorit din valorile metafizice ale satului, dominantă care dă o notă particulară filozofiei istoriei la Vasile Pârvan și reprezintă anticiparea lui Blaga în cultura noastră⁴.

Sinteza unor elemente eterogene situează analiza concepției sale în fața a numeroase dificultăți, care în cele din urmă „se înfățișează deschis ca insurmon-

¹ V. Pârvan, *Idei și forme istorice*, București, 1920, p. 39.

² Idem, *M. Aurelius Verus Caesar și L. Aurelius Commodus. Studiu istoric*, București, 1909.

³ Vasile Pârvan recomandă și năzuiește către o existență structurată de criterii ale permanenței dincolo de momentul istoric și de planul biologic. Idealul său de existență este acela al unei vieți pătrunsă de valori morale. În epocă este cunoscut spiritul său de independență, inadeziunea la principiile și valorile burgheze, repugnarea politicii de partid a vremii sale. Însăși viața lui Vasile Pârvan a fost dăruită cultivării și autodesăvârșirii. Existența sa face parte din categoria vieților exemplare, savantul Vasile Pârvan fiind un ascet însuflit de ideal.

⁴ „Pârvan — spune G. Călinescu — deschidea drumul la categoriile abisale ale lui Lucian Blaga“. (*Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*), București, 1941, p. 863

tabile: anume conflictul dintre idealismul subiectiv... și ontologismul lui energist...⁵. Căutarea înfrigorată și soluțiile contradictorii, ne pun în fața unei adevărate odissei a spiritului lui Vasile Pârvan. Dificultatea urmăririi meandrelor gândului filozofic este recompensată de sinceritatea și autenticitatea lui și de mesajul etic și umanist al actului de cunoaștere istorică.

Vasile Pârvan și-a pus cu acuitate și a căutat să rezolve problema raportului obiect-subiect în procesul cunoașterii istorice. Răspunsul îl vedea în a stabili dacă cunoașterea se reduce la o înregistrare și reflectare de către istoric a datelor descoperite, a obiectului cunoașterii istorice, sau dacă istoricul are un rol activ, creator în cunoașterea și organizarea acesteia. Din statuarea într-o disjuncție a acestor modalități, rezultă după Vasile Pârvan, două căi distincte și de valoare diferită ale cunoașterii istorice: una este calea empirică care ne dă aparent, nesemnificativul și contingentul. Cealaltă este „atitudinea creatoare”, care ne oferă specificul, semnificativul și universalul, conducându-ne către valorile istorice. Caracteristic modului empiric este adunarea „a muniți de material informativ-descriptiv, fără o singură idee subsumator-spirituală înlăuntrul materiei”, căci „a face știință astăzi se cheamă a strânge materiale”⁶. Vasile Pârvan avea în vedere pe acei istorici care epuizează cunoașterea la nivelul colecționării izvoarelor, datelor și dovezilor, la nivelul descriptiv. Pe acei „care adună fără nici un spirit superior, ordonator în haosul faptelor tot ce le cade sub simțuri, fiindu-le total indiferent și neinteligibil de-i caracteristic ori zadarnic și mut”⁷.

Aceste aprecieri vizează factologia și empirismul, insistând asupra necesității și importanței rolului activ al istoricului. Vasile Pârvan este alarmat de lipsa unei perspective valorizatoare în tratarea faptelor istorice pentru cercetătorii care rămân la modul empiric de cunoaștere. Exagerând și extrapolând lipsa acestei perspective, el ajunge să conchidă că „lumea contemporană întreagă trăiește o vreme a formelor, a idolilor morți luați drept zei înșiși și toată știința, filozofia și arta nu mai e decât pură morfologie metodică”⁸.

Meritorie pentru Vasile Pârvan este abordarea obiectivelor cunoașterii istorice nu numai ca rezultatul unor descoperiri (ceea ce implică apartenența lor la realități trecute sau prezente obiective), ci presupun și actul creației, act ce se sprijină pe activitatea unui subiect, aceea a istoricului. „Istoria nu mai poate fi înțeleasă ca o atitudine științifică, pur descriptivă și registratoare a unor fapte în sine ci ca o atitudine creatoare, de valorificare și construire spirituală”⁹ — afirmă Vasile Pârvan.

Conștient de imposibilitatea unei integrale inducții privind obiectul cunoașterii istorice, Vasile Pârvan reliefează caracterul creator al istoricului care nu rămâne un subiect contemplativ în procesul cunoașterii, ci construiește cu propriile sale resurse obiectul cunoașterii. Deoarece „toate izvoarele istorice fără nici o excepție — fie ele literare, monumentale, ori etno-psihologice — sint fragmentare, fie ca intenție, fie ca execuție, fie ca păstrare. Istoricul trebuie să le completeze cu propriul său suflet”¹⁰.

După Vasile Pârvan rezultatele cunoașterii empirice sint consemnate în „istoria empirică” — „un fel de cronologie raționalistă care se silește să dovedească prin argumentări general-omenești, de filozofie ori de bun simț, că evenimentele anului 2 derivă logic din evenimentele anului 1”¹¹. Vasile Pârvan nu neagă legi-

⁵ N. Bagdasar, *Vasile Pârvan, în Istoria filozofiei moderne*, vol. V, București, 1941, p. 368.

⁶ V. Pârvan, *Idei și forme istorice*, p. 40.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, p. 38.

⁹ *Ibidem*, p. 67.

¹⁰ Idem, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 14.

¹¹ Idem, *Idei și forme istorice*, p. 64.

tatea și determinismul fenomenelor istorice ci valabilitatea explicației prin legi de succesiune. El precizează că distincția dintre „*istoria empirică și atitudinea istorică creatoare*” constă în faptul că „cea dintâi caută în istorie cauze și efecte și e foarte mîndră să stabilească legi de succesiune ale fenomenelor (prin ele însele (!) istorice)...”¹².

Negarea valabilității legilor de succesiune pentru fenomenele istorice o explică prin obiectul istoriei, prin aceea că „istoria nu poate ține seamă decât numai de *valorile istorice*”¹³, or valorile istorice sînt răspunsuri unice, determinări irepetabile; ele se cumulează, dar nu se succed cauzal. Într-o manieră neokantiană¹⁴, Vasile Pârvan aprecia că pentru „istorie *cultura* e singurul obiect posibil”¹⁵, ea fiind înțelesă ca un ansamblu de „elemente pur spirituale”¹⁶, care reprezintă valorile umane absolute, căci „etern valabilul omenesc... poate fi singurul obiect de preocupare a istoriei”¹⁷.

Spiritualist, Vasile Pârvan nu a sesizat adevăratul raport dintre latura subiectivă și cea obiectivă a vieții sociale. Pentru el societatea apare ca „o entitate... pe care o vom numi spirituală”¹⁸, iar „unde nu e viață spirituală nu e istorie”¹⁹. Critica acestei concepții este critica idealismului în general care a „făcut din istoria conștiinței oamenilor despre ei înșiși baza istoriei lor reale”²⁰.

Istoricul, după Vasile Pârvan, trebuie să urmărească „ritmul spiritual”, spiritul fiind un „fenomen nu numai istoric, ci în aceeași vreme contemporan”: ideile creatoare elene sînt *valori istorice* așa de intense, încît prin partea lor de spirit general omenesc, ele devin oarecum valori etern omenesti și deci perpetuu valabile”²¹. „Ritmul spiritual”, concretizat în valorile istorice (considerate ca entități etern valabile, de sine stătătoare și supraistorice), constituie obiectul de predilecție al cunoașterii istorice. Acest obiect se găsește într-un cadru larg, creația omenescă în general. Pentru Vasile Pârvan, realitatea istorică în care oameni își desfășoară viața a devenit și devine un produs al activității lor, un produs care reprezintă obiectivarea forțelor omului și care trebuie să fie în întregime sa obiectul cercetării istorice. „Faptele spiritului omenesc dominînd materia și imprimînd naturii voința sa... aceste fapte și creații alcătuiesc exclusiv domeniul preocupărilor istoricului”²². Vasile Pârvan, a reliefat specificul uman al culturii, al spiritualului. El s-a apropiat de înțelegerea specificului obiectului istoriei, de specificul cunoașterii istorice: proiectarea umanului, la dimensiunea întregii sale existențe, în timp și spațiu. „Istoria — afirmă Vasile Pârvan — e manifestarea tendinței spre nemurire, inerente omului; ea arată în chip logic-evolutiv viața sufletului omenesc în înfățișările sale din toate locurile și timpurile, reconstituind astfel metafizic sufletul Umanității...”²³; pentru ca istoricul să realizeze această reconstituire, perspectiva sau optica abordării fenomenelor istorice nu se poate stabili decât la dimensiunea cosmosului, deoarece „fenomenele vieții omenesti sînt o parte integrantă din ritmica universală. Aceleași legi cosmice determină viața umană și pe cea extraumană, pe pămînt, ca și viața lumilor nesfîrșite în uni-

¹² V. Pârvan, *Idei și forme istorice*, p. 65.

¹³ *Ibidem*, p. 67.

¹⁴ Sfera valorilor ca obiect al istoriei și primatul valorii în teoria cunoașterii istorice, constituie un ecou a concepției lui Rickert asupra istoricului nostru.

¹⁵ V. Pârvan, *Idei și forme istorice*, p. 53.

¹⁶ Idem, *Contribuții epigrafice...*, p. 13.

¹⁷ Idem, *Idei și forme istorice*, p. 71.

¹⁸ Idem, *Ideile fundamentale ale culturii sociale contemporane*, București, 1919, p. 4.

¹⁹ Idem, *Idei și forme istorice*, p. 51.

²⁰ K. Marx, F. Engels, *Ideologia germană*, București, 1956, p. 191.

²¹ V. Pârvan, *Idei și forme istorice*, p. 83.

²² *Ibidem*, p. 53.

²³ Idem, *Contribuții epigrafice...*, p. 14.

vers²⁴. Această înțelegere a vieții umanității ne conduce la sesizarea determinismului riguros care guvernează evoluția cosmosului „pentru că nu e nimic aritmic, nimic întâmplător și strident în Cosmos”²⁵. Nuanța determinist-fatalistă are menirea de a sublinia subordonarea „ritmului spiritual uman” nu laturii obiective a vieții sociale ci „ritmului cosmic”. Însăși „devenirea vieții omenești, oricât de intens spirituale, nu se petrec în abstract. Uriașe forțe ale naturii intervin în ritmul spiritual uman²⁶, modificându-l în sensul acordării lui armonioase cu ritmul cosmic...”²⁷. Adevăratul istoric, ocupându-se cu „devenirea vieții... obiectul ideal al cercetării lui”²⁸, va urmări „linia undulată (subl. n.) a diferitelor deveniri spre a putea fixa concret în opera sa”²⁹.

Numai în aceste condiții conchide Vasile Pârvan, în sens diltheyan, istoria este „o atitudine în fața lumii și a vieții”³⁰, atitudine care „face din istorie conștiința de sine a Umanității ca tot”³¹. Punând pe primul plan conștiința de sine a omului, istoria are la el un caracter prometeic. Or, această perspectivă lipsește istoriei și cunoașterii empirice, care limitează rolul istoricului la o simplă „circumscriere formală, iar nu de conținut, a fenomenului studiat”³². Vasile Pârvan e nemulțumit de istoria și cunoașterea empirică pentru că ea nu oferă o prezentare obiectivă, pentru că dincolo de realismul aparențelor, cunoașterea empirică este impregnată de misticism și de subiectivism. După Vasile Pârvan, ceea ce „pînă astăzi istoria empirică... socotește în evoluția omenirii ca *întimplare, soartă, intervenție divină* ori pură *absurditate logică*” reprezintă o confuzie între „tendenționismul nostru meschin contemporan, care introduce în istorie dorinți, sentimente și construcții subiective” și „ritmica lumilor, din care și noi sîntem o parte integrantă...”³³.

Totala insuficiență a cunoașterii empirice constă în nesensizarea specificului și semnificativului conținut în mulțimea faptelor istorice; obiect al cunoașterii istorice nu pot fi faptele individuale decît numai în măsura în care se integrează unei structuri generale. „Pentru istorie nu există fapte izolate, ci numai deveniri organice”³⁴, „devenirea totală fiind singura preocupare a atitudinii ei creatoare...”³⁵. Este necesar ca istoricul să detașeze semnificativul din fenomenele istorice, pentru a urmări specificul acestora. Fără găsirea „caracterului specific al faptelor istorice — afirma Vasile Pârvan — istoria universală nu mai e decît un haos inform de descrieri zadarnice și de ipoteze cauzale și teleologice naive și pretențioase”³⁶.

După Vasile Pârvan stabilirea semnificațiilor valorilor istorice antrenează istoricul într-o analiză autonomă în raport cu prezentarea descriptivă, explicația cauzală și teleologică : ceea ce — exceptînd maniera sa idealistă — în principiu este valabil. Numai că această analiză autonomă degenerază în cele din urmă pînă la abordarea universului valoric ca rezultat exclusiv al subiectivității istoricului. „Istoricul — declară Vasile Pârvan — nu se află în fața unui fapt

²⁴ V. Pârvan, *Idei și forme istorice*, p. 49

²⁵ *Ibidem*, p. 57.

²⁶ Ideea anticipează pe Lucian Blaga, care va declara : „gîndirea noastră se desfășoară sub suveranitatea unui anume ritm...”, (*Geneza metaforei și sensul culturii*, București, 1937, p. 209).

²⁷ V. Pârvan, *Idei și forme istorice*, p. 56.

²⁸ *Ibidem*, p. 62.

²⁹ *Ibidem*, p. 52.

³⁰ *Ibidem*, p. 47.

³¹ *Ibidem*, p. 124.

³² *Ibidem*, p. 79.

³³ *Ibidem*, p. 72.

³⁴ *Ibidem*, p. 50.

³⁵ *Ibidem*, p. 54.

³⁶ *Ibidem*, p. 79.

istoric, ci în fața unui fapt cosmic. El îl transformă în fapt istoric prin altitudine sa creatoare³⁷, „imensa mulțime a faptelor omenești superioare sînt istorice nu prin natura lor, ci prin interpretarea noastră...”³⁸. Aceste afirmații nu au un caracter izolat deoarece sînt reluate. Cu alt prilej Vasile Pârvan subliniază că faptele realității „nu au în ele înșile nici o însemnătate: ele o au numai pe aceea pe care le-o dăm noi”³⁹.

Nu e greu de sesizat flagranta contradicție a acestor judecăți cu cele afirmate anterior de Vasile Pârvan cu privire la existența supraistorică a valorilor. De aici întrebarea legitimă: valorile istorice au o accepțiune subiectivă la Vasile Pârvan? Considerăm că afirmațiile menționate nu ilustrează în primul rînd caracterul humeist al concepției sale, deoarece gîndirea la Vasile Pârvan nu inventează realitatea pe care o cunoaște. Pentru Vasile Pârvan „faptele reale au existență independentă de conștiință”⁴⁰ istoricului. Sensul major al acestor afirmații constă în raportarea faptului „cosmic” la un sistem de valori. Vasile Pârvan a încărcat obiectul cunoașterii istorice cu valențe axiologice, valențe care ies în evidență întotdeauna în urma actului creator al istoricului. Fără a nega profundul subiectivism al concepției sale, Vasile Pârvan, prin raportarea valorilor la conștiința istoricului remarcă mărirea ponderii valorizatoare a acestuia pe măsură ce avansează în cercetarea și cunoașterea istorică, acțiunea avînd ca rezultat sesizarea semnificativului, a specificului din mulțimea datelor și faptelor istorice. particular. Cunoașterea istorică nu poate abandona asemenea valorizări, căci atunci nu mai înseamnă decît empirism și factologie. Vasile Pârvan a remarcat rolul istoricului în constituirea universului valoric și s-a apropiat de înțelegerea specificului procesului de cunoaștere istorică, prezentîndu-l ca o unitate dintre actul aplicativ și acțiunea de valorizare. Vasile Pârvan și-a propus să ilustreze în *Getica* concepția sa, considerînd că dovezile și datele istorice „trebuia să le valorifice” intîi, din punctul de vedere istoric, iar apoi să le lege împreună într-o *expunere istorică* unitară⁴¹. Lucrarea de proporții monumentale, de excepțională valoare la vremea sa și depășită în parte astăzi, datorită progresului cunoștințelor și noilor tehnici și metode de cercetare, exprimă efortul istoricului de a sintetiza cultural-spiritualul ca veritabil obiect al cunoașterii istorice.

Orientarea spirituală asupra obiectului istoriei este atenuată de ideile realiste pozitive și valabile — pe care am încercat să le prezentăm. Întîlnim la Vasile Pârvan o discrepanță între puritatea năzuințelor și soluțiile la care ajunge concepția sa. Vasile Pârvan prezintă unele dificultăți ale procesului cunoașterii istorice ca argumente ale imposibilității rațiunii de a domina coordonatele obiectului cunoașterii istorice. „...Interdependența dintre cosmic și uman, dintre individual și social constituie — după Vasile Pârvan — în multe cazuri o adevărată enigmă, pe care cu toate silințele noastre nu o putem adesea nici parțial dezlega”⁴². În ciuda faptului că Vasile Pârvan a reproșat „istoriei empirice” „introducerea în istorie” a unor „dorinți, sentimente și construcții subiective”, aceleași construcții subiective sînt introduse de către istoric, prin enunțarea tezei „apercepției istorice”. Ea reprezintă o nouă valență și determinare a „atitudinii istorice creatoare” avînd semnificația unei cufundări în imanența existenței cosmice și îndeosebi a unei absolute intensificări a subiectivității, ca adevărată vocație a cunoașterii istorice. O dată cu formularea acestei teze, Vasile Pârvan încearcă o deschidere evidentă spre irațional. Apercepția istorică este prezentată ca o „facultate reflexiv constructivă” a istoricului, căruia i se cere „alături de afini-

³⁷ V. Pârvan, *Idei și forme istorice*, p. 50.

³⁸ *Ibidem*, p. 69.

³⁹ V. Pârvan, *Memoriale*, București, 1923, p. 58.

⁴⁰ N. Bagdasar, V. Pârvan, în: *Istoria filosofiei moderne*, vol. V, București, 1941, p. 369.

⁴¹ V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 647.

⁴² *Idem*, *Idei și forme istorice*, p. 76—77.

tatea electivă... darul de a apercepe spiritualul“⁴³. „Apercepția istorică este prinderea dintr-o aruncare a privirii spirituale în adâncimea timpului, a unor deveniri întregi“⁴⁴.

Unul din sursele importante ale apercepției istorice este acela „de a pătrunde intuitiv conținutul și forma istorică a infinit de variațelor fenomene de viață omenească a le supune valorificării istorice...“⁴⁵. Astfel apercepția și, implicit, intuiția în cunoașterea istorică sînt ridicate la rangul de metodă. O intuiție pură a esențelor, ca o depășire a „simțurilor și înțelegerii omenești“⁴⁶ nu există și nu este posibilă. Dar imaginația și intuiția științifică sînt indispensabile istoricului pe linia creativității sale. Intuiția are calitatea de a „pătrunde fulgerător cutare taină a naturii“. Dar dincolo de „aparenta ei gratuitate — după cum remarcă A. Joja — procede în realitate dintr-un ansamblu de cunoștințe și de experiențe anterioare, este o condensare și un rezumat a ceea ce numim *praxis*“⁴⁷. Parțial acest element îl subliniază și Vasile Pârvan atunci cînd constată că „alătura de intuiția genului... stă răbdătoarea observație populară, care... făcînd suma unor rătăcirii, greșeli și pagube, născocesc prima unealtă, primul meșteșug, prima industrie...“⁴⁸.

Valoarea și sensul dominant al apercepției istorice ca metodă consistă în aceea că „distingem înainte de toate în chip precis ce e real istoric de ce e aparent — istoric“. Aparent istoric va fi „tot ce a reușit să tulbure mai puternic ori mai îndelung echilibrul vieții banale și șterse de fiecare zi“. Iar *real-istoric* credem însă că nu e decît ceea ce rezistă unei perspective mai adînci, luate dintr-un punct central, cît mai depărtat de contingentele particulare“⁴⁹. Încă o dată este subliniată ideea necesității atingerii specificului și semnificativului în cunoașterea istorică. Vasile Pârvan este nemulțumit de condiția istoricului care „devine părtaş al procesului de judecat, plin de toate prejudecățile contemporanilor interesați în cauză“.

Gînditorul ajunge la ideea evoluției semnificației fenomenelor istorice în funcție de devenirea lor. De aici și istoria ca „punct de vedere“, „e mereu alta... cînd viața indivizilor singurateci, cînd viața tulburată a maselor, cînd isprăvile marilor conducători la violențe și ucideri pentru întemeierea de imperii ale robiei, cînd viața simțirii religioase a tot precumpănitoare, cînd viața economică a omenirii sînt obiectul de predilecție al cercetărilor istoricilor“⁵⁰.

În aceste condiții numai „apercepția spirituală“ care aparține unor „capete creatoare, specific înzestrate în direcția istorică“ ne poate conduce la sesizarea „rațiunii intime și legilor de funcționare și expresie ale istoriei“⁵¹. Numai în aceste condiții vom fi posesorii unei „atitudini general înțeleghătoare, perfect obiectivă atemporală și aspațială“⁵².

Neînțelegînd relativitatea (nu relativismul) cunoașterii umane, Vasile Pârvan, istoric însetat de absolut, dorește o cunoaștere dincolo de timp și spațiu. În această căutare Vasile Pârvan istoricul se înfîlșează cu artistul. Filozofia istoriei reprezintă în cele din urmă o simbioză a filozofiei cu artisticul, căci pentru Vasile Pârvan „un suflet omenesc creînd istoric are viziuni de o măreție spiri-

⁴³ V. Pârvan, *Idei și forme istorice*, p. 55.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 70.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 70.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 82.

⁴⁷ Athanase Joja, *Despre logica istoriei, în, Teorie și metodă în științele sociale*, București, 1965, p. 24.

⁴⁸ V. Pârvan, *Idei și forme istorice*, p. 90.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 70—71.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 63.

⁵¹ *Ibidem*, p. 48.

⁵² *Ibidem*, p. 63.

tuală desăvârșit asemănătoare marilor viziuni creatoare ale artistului”⁵³. (subl. n.). Ideea o întîlnim și la alți istorici, precum Nicolae Iorga, care afirmă că: „pentru a fi istoric trebuie o natură de artist”⁵⁴.

Istoricul Vasile Pârvan a fost un model academic, dar studierea trecutului nu izvorăște în concepția lui din necesitatea unor cerințe academice. Preocuparea pentru istorie și pentru cunoașterea istorică nu reprezintă un scop în sine. Însăși „intuiția geniului” care dezvăluie o „taină a naturii” urmărește „a supune noua energie scopului cultural uman”⁵⁵.

Sensul și finalitatea cunoașterii istorice constă în dezvăluirea esenței umane. Caracteristica principală a esenței umane este spiritualitatea, „lumea idealismului”, cum o numește Vasile Pârvan și ea nu e un dat, ci o creație a omului care domină din ce în ce mai mult materia. Pentru el, omul nu este numai parte a lumii spiritual-culturale, ci creatorul ei.

Istoria trebuie să urmărească devenirea acestui creator ca ființă făuritoare de cultură. Cunoașterea acestei deveniri reprezintă stabilirea locului privilegiat al omului în univers, „căci omul e singurul animal cosmic”⁵⁶. Accente finaliste capătă cunoașterea atunci cînd istoricul urmărește „a ilumina cu puterea propriului geniu măcar o parte... din obscura poveste a devenirii sufletului omenesc, spre a putea cel puțin bănuși care va fi capătul suferințelor și rătăcirilor noastre”⁵⁷.

În particular, cunoașterea trecutului patriei noastre „a urmelor antice lăsate în pămîntul țării de strămoșii daco-romani” duce la „trezirea unui anume sentiment de siguranță, ba chiar de nemurire a rasei”, la „întărirea credinței într-un viitor binecuvîntat al neamului românesc de la Dunărea de jos”⁵⁸.

Sensul istoriei, în concepția lui Vasile Pârvan, este o problemă subordonată analizei structurii, veridicității și posibilității cunoașterii istorice. Sensul istoriei se confundă, pînă la urmă, cu sensul cunoașterii și activității umane: a pune în valoare manifestările caracteristice ale spiritualității, a crea valori. Nu istoria are sens, ci activitatea umană creatoare de valoare.

Sensul istoriei constă în sensul existenței, în înfăptuirea de sine a umanității, într-un proces de construire a lumii spirituale dincolo de existențele individuale, de autoeliberare a ființei umane, marșul triumfal „de la sub-om, la om, de la om la zeu”⁵⁹. Istoria ca știință, după Vasile Pârvan, nu trebuie să devie „o naivă demonstrare a unui așa zis progres... ci o privire sintetică peste viața acestei unice ființe, Umanitatea...”⁶⁰.

Cu toate că proceese istorice, după Vasile Pârvan, se desfășoară potrivit unei „rațiuni intime” și a unor „legi de funcționare”, prevederea acestei desfășurări nu se poate efectua. El nu a negat evoluția, dar ca și A. D. Xenopol, nu poate preciza contururile ei. Vasile Pârvan solicită cercetătorului „istoriei universale” o imagine care să cuprindă „o linie de devenire completă al cărei capăt anterior să se piardă în viața animalică, iar cel posterior în taina viitorului”⁶¹.

În concepția lui Vasile Pârvan progresul nu poate fi considerat scop al istoriei „deoarece evoluția, procesul istoric sînt nelimitate. Nu istoriei îi află el scop, ci vieții: „iar scopul vieții trebuie să fie însăși viața în totalitatea ei: nu ca efecte, nu ca forme, nu ca modalități, ci ca esență”. Așadar „viața împotriva morții, spirit împotriva materiei, ritm împotriva inerției”⁶², căci „istoricul

⁵³ V. Pârvan, *Ideii și forme istorice*, p. 54.

⁵⁴ N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, Ediția a II-a, București, 1933, p. 47.

⁵⁵ V. Pârvan, *Ideii și forme istorice*, p. 90.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 39.

⁵⁷ V. Pârvan, *Memoriale*, p. 71.

⁵⁸ *Idem*, *Contribuții epigrafice...*, p. 14.

⁵⁹ *Idem*, *Ideii și forme istorice*, p. 41.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 73—74.

⁶¹ *Ibidem*, p. 92.

⁶² V. Pârvan, *Ideii fundamentale ale culturii sociale cont.*, p. 30.

nu poate uita că între pământ și om e o perpetuă luptă și că întreaga frumusețe a vieții, întreaga lumină a sufletului nostru vine de la biruința spiritului (care e ritm), împotriva materiei (care e inerție)⁶³. „Biruința spiritului” se concretizează în valorile istorice care întrețin corespondența dintre epoci și asigură continuitatea. „Fiecare generație — spune Vasile Pârvan — trece celei următoare și fiecare veac și mileniu trece celor mai târzii rezultatele experienței și silințelor lor”⁶⁴. Valorile mai au, apoi, rolul de a structura sensul vieții printr-o continuă umanizare.

Față de progresul social, Vasile Pârvan are o atitudine contradictorie. El se îndoiește mai ales de progresul moral al omenirii, recunoscând doar un progres spiritual și tehnic. „Progresul spiritual al ultimului veac — observă gânditorul — stă în semnul științelor fizico-chimice” acestea, împreună cu științele matematice „au creat întreaga tehnică și întreg mașinismul modern”⁶⁵.

Trăind într-o epocă de mari prefaceri sociale, sesiza totuși „afirmarea energică a încrederii în viață, caracterizată prin sinceritatea ofensivă, revoluționară, a epocii contemporane” și recunoștea în aceasta „un efect al sentimentului general, nediscutat, că omenirea se află într-o evoluție ascendentă...”⁶⁶.

Ideea centrală a concepției lui Vasile Pârvan asupra sensului istoriei constă în înțelegerea faptului că, societatea pe de o parte implică determinismul cosmic, iar pe de alta reprezintă „un obiect de studiu în vederea unei influențări a liniei ei prin puterile spiritului omenesc”⁶⁷.

Practic, Vasile Pârvan reduce sensul istoriei la o semnificație spirituală dependentă de subiectul cunoscător, de istoricul înzestrat cu darul apleptării, dependentă de raportarea la un sistem de valori supraistorice. El nu neagă procesul de evoluție istorică, dar îl explică prin factori culturali-spirituali. Preluând de la neokantieni ideea autonomiei și valorii creației omenești, el a argumentat ideea valorii ființei umane, a aptitudinilor creatoare ale acesteia. „Crearea vieții nouă, umane, față de viața cea veche a naturii, e fapta întreagă a sufletului nostru luptător”⁶⁸ — afirmă Vasile Pârvan.

Fără a fi urmărit ilustrarea întregii istoriologii a lui Vasile Pârvan, am reliefat aici, din nevoia sistematizării, doar ceea ce ni s-a părut dominant și semnificativ pentru concepția sa despre cunoașterea, obiectul și sensul istoriei. Contradicțiile, abaterile, revenirile constatate, oferă imaginea unei autentice și neliniștite căutări de căi spre cunoașterea absolută.

Reflexia asupra obiectului cunoașterii istorice l-a dus pe Vasile Pârvan la convingerea necesității unor înnoiri a epistemologiei istoriei.

Încercând să construiască un mod de cunoaștere distinct de cunoaștere științifică, Vasile Pârvan a ajuns la o disjunție între epistemologia propriu-zisă a istoriei și metodologia cercetării istoriei. În intenția lui nu a stat însă zdruncinarea legitimității „istoriei empirice”, ci căutarea unor căi noi de cunoaștere, prin manifestarea creativității și personalității istoricului. Critica „istoriei empirice” este critica orientării științiste pentru grava ei sărăcie în explicarea condiției umane.

Urmărirea ontogenezei spiritului i-a creat lui Vasile Pârvan convingerea răsrângerii subiective a procesului istoric. Aspectele subiectiviste și iraționale nu umbresc însă conceperea procesului istoric ca un tot unitar. Folosind intuiția ca o modalitate de cunoaștere irațională, Vasile Pârvan nu contestă explicația logică a procesului istoric. El concepe cunoașterea istorică ca o explicare adâncită prin intuire. Gânditorul a considerat exteriorizarea valorilor ca nefiind cu puțință decât prin intervenția istoricului, a subiectului cunoscător, a omului în general.

⁶³ V. Pârvan, *Idei și forme istorice*, p. 58.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 168.

⁶⁵ V. Pârvan, *Idei fundamentale ale culturii* . . , p. 25.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 27.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 5.

⁶⁸ Idem, *Idei și forme istorice*, p. 57.

Eroarea lui Vasile Pârvan în teoria cunoașterii istorice nu constă atât în exagerarea rolului subiectului, al istoricului în procesul cunoașterii, cât în caracterul primordial atribuit acestuia în raport cu obiectul cercetării.

Urmărirea semnificativului în procesul cunoașterii istorice, ilustrarea rolului subiectivității și conceperea explicației în istorie ca un act de valorizare, constituie însă aspecte remarcabile chiar dacă nu întru totul originale, ale epistemologiei sale. În concepția sa cunoașterea istorică are ca finalitate înobilarea existenței și îndeamnă la elogiul creativității umane.

Aceste merite conferă concepției lui Vasile Pârvan despre cunoașterea istorică, în ciuda structurii idealist-subiectiviste, a acesteia, o valoare particulară în filosofia istoriei românești.

LA CONNAISSANCE HISTORIQUE, L'OBJET ET LE SENS L'HISTOIRE CHEZ VASILE PÂRVAN

RÉSUMÉ

Vasile Pârvan (1822—1927) fut un célèbre historien, archéologue et philosophe de l'histoire. Archéologue et historien de l'antiquité dace, ses ouvrages les plus importants sont : *Getica* (1926) et *Dacia* (1929), parue en anglais sous le titre : *Dacia: An outline of the early civilisation of the carpatho-danubian countries*. Philosophe de l'histoire de facture spiritualiste, il a exposé sa conception dans les ouvrages suivants : *Les idées fondamentales de la culture sociale contemporaine* (1919), *Idées et formes historique* (1920) et *Mémoires* (1923).

Malgré sa conception en général spiritualiste, au cœur de laquelle sont conciliés l'idéalisme objectif et l'idéalisme subjectif irrationaliste, Pârvan a le mérite d'avoir mis en évidence (d'une manière idéaliste) tout une série de particularités du processus de la connaissance historique, en insistant sur la nécessité et l'importance du rôle actif, créateur, de l'historien.

Critique de l'empirisme et du scientisme, Pârvan affirme que la connaissance historique n'est pas une fin en soi, mais a pour but de dévoiler l'essence humaine dont la caractéristique principale est la spiritualité. Le spécifique de l'objet de la connaissance historique, il l'entend comme une projection de l'humain à la dimension de son existence plénière. L'objet d'élection de la connaissance historique sont les valeurs : créations de l'esprit humain.

Selon Pârvan, la détermination des significations des valeurs historiques amène l'historien à une analyse autonome par rapport à la présentation descriptive et par rapport à l'explication causale et téléologique. Il met en évidence le fait que l'extériorisation des valeurs ne peut être réalisée qu'à la suite de l'intervention de l'historien, du sujet, de l'homme en général.

Cette analyse aboutit finalement à aborder l'univers des valeurs sous l'effet de la subjectivité de l'historien.

L'approfondissement de l'explication et de la connaissance historiques est réalisé, dans la conception de Pârvan, grâce à l'intuition, qui est pareille à la création artistique.

Ayant essayé de construire un mode de connaissance distinct de la connaissance scientifique, Pârvan est parvenu à disjoindre l'épistémologie proprement dite de l'histoire et la méthodologie de la recherche historique.

S'il use de l'intuition comme d'une modalité de connaissance irrationnelle, Pârvan ne conteste pas pour autant l'explication qui rend compte des lois du processus historiques. Les aspects subjectifs et irrationnels ne sont pas de nature à assombrir la conception du processus historique comme un tout unitaire. Vasile Pârvan propose au spécialiste de l'histoire universelle l'image d'une ligne

„de devenir complet, dont le bout antérieur se perd dans la vie animale, et le bout postérieur les mystères de l'avenir“.

Puisqu'elle met au premier plan la conscience de soi de l'homme, l'histoire prend chez Pârvan une signification prométhéenne. Le sens de l'histoire se trouve dans le propre accomplissement de l'humanité, dans un processus d'édification d'un monde spirituel dépassant les existences humaines périssables.

L'étude de l'ontogénèse de l'esprit amène Pârvan à l'idée de la réflexion subjective du processus historique.

Son erreur et son idéalisme quant à la théorie de la connaissance, ce ne sont pas la promotion et l'illustration du rôle du sujet, de l'historien, dans le processus de la connaissance, mais bien le caractère primordial attribué à celui-ci face à l'objet de la recherche aussi bien que les concessions faites à l'intuitionnisme et à l'irrationalisme.

L'approche des côtés significatifs du processus de la connaissance historique, l'illustration du rôle de la subjectivité et la conception de l'explication historique comme un acte de valorisation sont les aspects remarquables, même s'ils ne sont pas tout à fait originaux, de son épistémologie. Manifeste est le message éthique et humaniste de celle-ci.

La connaissance historique a pour finalité, chez Pârvan, l'ennoblissement de l'existence et exorte à l'éloge de la créativité humaine.

ISTORIE UNIVERSALA

PROCOPIUS DIN CAESAREA, *Istoria secretă*, ediție critică, trad. și introducere de H. MIHĂESCU, București, Ed. Acad., 1972, 263 p.

Importanța operei lui Procopius din Caesarea, cel mai mare istoriograf al Bizanțului din secolul al VI-lea și printre cei mai mari din întreaga literatură istorică bizantină, pentru istoria noastră a fost în nenumărate rânduri remarcată. De aceea, traducerea și editarea ei în limba română răspunde unei necesități.

Începutul l-a făcut cunoscutul clasicist G. Popa-Lisseanu. În 1939, el a editat textul grecesc și traducerea lucrării *De aedificiis*, cărțile III și IV (volumul al XV-lea din colecția sa, *Fontes Historiae Dacoromanorum*) care descriu construcțiile împăratului Justinian la Marea Neagră, în Peninsula Balcanică și la nordul Dunării. Tot el a tradus unele fragmente din *De bello gothico* publicate în lucrarea sa *Dacia în autorii clasici*, (București, 1943).

Ațiunea de publicare a izvoarelor istoriei României, inițiată de Academia Republicii Socialiste România, a avut în vedere și izvoarele bizantine, atât de importante pentru epoca prefeudală, feudal timpurie și pentru primele secole ale feudalismului dezvoltat. Rezultatele acestei inițiative sînt pe măsura erudiției și hărniciei editorilor. Istoriografia noastră dispune astăzi de valoroase ediții critice apărute în colecția „Scriptores Byzantini”. Este vorba despre cronicile lui Ducas, Laonic Chalcocondil, Critobul din Imbros, Georgios Sphrantzes, despre lucrarea *Carte de învățătură pentru fiul său Romanos (De administrando imperio)* opera împăratului cult Constantin Porfirogenetul, toate editate de regretatul bizantinist Vasile Grecu, ca și despre opera lui Mauricius (*Arta militară*) și a lui Procopius din Caesarea (*Războiul cu goții* și *Istoria secretă*) editate de H. Mihăescu.

Publicind în traducere românească cărțile V—VIII (*Războiul cu goții*) din opera capitală a lui Procopius, *Războaiele*, eruditul prof. H. Mihăescu a făcut „un real serviciu în primul rînd istoricilor noștri care cercetează așezările omenești și continuitatea populației romanizate de pe teritoriul de astăzi al României” (Gh. Cronț, recenzie la Procopius din Caesarea, *Războiul cu goții*, traducere și introducere de H. Mihăescu, București, 1963, în „Studii”, nr. 5, 1964, p. 1225).

Ca și *Despre zidiri*, *Războaiele* a fost scrisă „în felul cum putea scrie istoria un supus al împărăției în vremea aceea” (H. Mihăescu, *Introducere la Istoria secretă*... p. 5). În consecință, numai lectura acestor două lucrări nu oferă cititorului posibilitatea să-și formeze o imagine completă asupra ideologiei autorului și asupra atitudinii sale politice. Reprezentant al ordinului senatorial, Procopius nu s-a putut împăca cu guvernarea despotică a lui Justinian pe care nu ezită să-l compare cu Domițian (*Istoria secretă*, p. 79). Dregătorii, aleși și ridicați în demnitate de către împărat, nu-i inspiră nici un fel de încredere, iar abuzurile săvîșite de ei sînt criticate cu vehemență (*ibidem*, p. 159 și urm.). Tot astfel, măsurile luate împotriva marilor latifundiari (*ibidem*, p. 219 și urm.).

Asemenea atitudini, strecurate cu prudență și finețe în lucrare, pot fi surprinse, uneori, numai de cititorul avizat, și în *Războaie*. Pe acest temei, *Istoria secretă* face, doar aparent, notă discordantă cu celelalte scrieri ale lui Procopius din Caesarea. În realitate, ea este concepută ca o completare a acestora „în sensul că adăuga pentru uzul posterității știrii pe care autorul nu le putuse pune la îndemîna contemporanilor săi de teama dictaturii imperiale” (*Istoria secretă*, p. 23, nota 1).

Că așa stau lucrurile, ne-o spune însuși Procopius în primele rînduri ale lucrării: „... amănuntele din cartea de față vor fi scrise în alt chip, deoarece voi înfățișa lucruri care s-au desfășurat pretutindeni în împărăția romanilor. Devină e împrejurarea că nu le puteam da la lumină, cum trebuie, cită vreme trăiau încă cei care le făptuiseră căci nu izbuteam să mă ascund de mulțimea iscoadelor și, dacă m-ar fi descoperit, aș fi sfîrșit cu moartea cea mai vrednică de milă, deoarece nu aveam încredere nici în rudele mele cele mai apropiate. Apoi, în multe din faptele povestite în cărțile de mai înainte am căutat să las la o parte dedesubturile și pricinile; iar cele rămase nepovestite pînă azi, din cite am scris în trecut, vor fi arătate în lucrarea de față (p. 23). Astfel de motivații revin în mai multe rînduri (p. 37, 133, 145).

Descrierea în taină a racilelor administrației lui Justinian este justificată de autor și prin grija pe care un istoric trebuie s-o poarte generațiilor viitoare: „am socotit că ea ar putea pricinui unele neajunsuri urmașilor noștri, deoarece se cuvine ca faptele cele mai rușinoase să rămînă o taină pentru timpurile viitoare, spre a nu ajunge la urechile unor stăpînitori vicleni care ar dori să le urmeze”. Și dacă a hotărît să scrie totuși, a făcut-o pentru a avertiza pe „stăpînitori nevrednici” din viitor „că nu vor scăpa de pedeapsa ispășirii fărădelegilor săvîrșite...”, iar isprăvile și obiceiurile lor vor rămînea înfierate în scris pentru totdeauna...” (p. 25). Rolul educativ al istoriei este astfel înverdat.

De la înființarea ei editare în 1623, interesul pentru această lucrare a crescut continuu. Numărul mare de traduceri în diferite limbi vine să confirme acest fapt.

Ediția critică întocmită de H. Mihăescu, cu text bilingv, apare ca al optulea volum al colecției „Scriptores Byzantini”. Ea cuprinde o introducere (p. 5—14), tabula notarum în apparatus critico adhibitarum (p. 15—20), textul grecesc și traducerea românească a *Istoriei secrete* (p. 22—233), precum și un indice (p. 235—263).

În *Introducere*, editorul încadrează, pe scurt, această scriere în ansamblul operei lui Procopius, descrie cele 15 manuscrise în care s-a conservat *Historia arcana*, prezintă edițiile și traduceri precizînd, apoi, scopul ediției românești. Pentru traducere, prof. H. Mihăescu a utilizat manuscrisele folosite de J. Haury, pe care le-a supus unei noi lecturi pentru „a stabili un text la nivelul cerințelor științifice ale epocii noastre” (p. 12). În acest fel, editorul oferă cercetătorilor un izvor de certă valoare care poate fi folosit cu maximă garanție, iar celorlalți cititori, interesați de istorie, o lectură plăcută și instructivă.

Istoria secretă, ispititoare prin detaliile, nu de puține ori obscene, privitoare la viața intimă a cuplurilor celebre, Justinian-Teodora, Belizarie-Antonina, își justifică valoarea istorică prin bogatele informații privitoare la problemele fundamentale ale Imperiului roman de răsărit în secolul al VI-lea: politica, religia, armata, administrația, economia și viața socială.

I. Toderășcu

WINCENTY SWOBODA, *O charakterze panstwa bulgarskiego do polowi IX w. w swietle jego stosunków z sąsiednimi plemionami slowińskimi*. (*Characterul statului bulgar pînă la mijlocul secolului al IX-lea în lumina relațiilor sale cu triburile slave învecinate*), „Slavia Antiqua”, XVIII, Varșovia-Poznań, 1971, p. 83—103.

Studiul de față constituie prima parte dintr-o lucrare de mai mare amploare, în care este analizat pe larg caracterul statului bulgar pînă la mijlocul secolului

al IX-lea. Autorul menționează încă de la început cele mai importante puncte de vedere formulate până acum referitor la problema raporturilor existente între protobulgari și slavii care locuiau pe teritoriul statului bulgar. În legătură cu aceste opinii, W. Swoboda critică cu toată hotărîrea, în primul rînd, teoria așa numită „federalistă”, reprezentată îndeosebi prin V. N. Zlatarschi, A. Burmov, D. Anghelov, I. Dujcev și alții, care, cu unele diferențieri, susține că în Bulgaria ar fi dominat pînă în prima jumătate a secolului al IX-lea, un dualism administrativ.

W. Swoboda este de părere însă că, în general, teoria „federalistă”, cu toate variantele sale, se bazează pe unele premise evident eronate, care s-au datorat, în primul rînd, unor greșite interpretări a izvoarelor istorice referitoare la această epocă. Astfel, sînt menționate falsele interpretări referitoare la Slavun, prinț al Severianilor, acelea privind pe sclavini, considerați ca parte efectivă a statului bulgar, precum și acelea referitoare la părăsirea teritoriului bulgar de către triburile branicenților, predeneceților și a timocienilor. În ceea ce privește părăsirea teritoriului bulgar de către unele triburi slave, autorul subliniază că anumiți istorici nu au înțeles corect informațiile izvoarelor scrise, deoarece de fapt numai timocienii au rupt efectiv alianța cu bulgarii.

În altă ordine de idei, autorul consideră că expansiunea bulgară a individualizat într-o foarte mare măsură raporturile existente pe teritoriul statului bulgar, ceea ce implică necesitatea unor cercetări mai aprofundate privind raporturile reale ale bulgarilor cu vecinii lor slavi. Izvoarele care amintesc de această chestiune, deși puțin numeroase, permit să se afirme că anexarea triburilor slave, care trăiau în afara granițelor inițiale ale statului bulgar timpuriu, a fost efectuată prin cuceriri războinice în cursul secolului al VIII-lea și pînă în prima jumătate a secolului al IX-lea. Este evident, remarcă W. Swoboda, că slavii liberi s-au opus cuceririi bulgare, mulți dintre aceștia deplasîndu-se în imperiu, deoarece preferau în locul supunerii bulgare, supremația bizantină. Numeroasele informații, pe care ni le transmit izvoarele relativ la existența unei strînse colaborări dintre slavii sclavini și bulgari, nu contrazic însă concluzia menționată mai sus, deoarece în acest caz este fără îndoială vorba de triburi de slavi care erau în conflict cu bizantinii. Conflictele cu bulgarii sau cu bizantinii au fost, de asemenea, cauzele care au generat deplasarea timocienilor sau supunerea predeneceților către imperiul franc.

Aceste date arată clar, opinează autorul, că expansiunea bulgară era tot atît de agresivă ca și aceea bizantină sau francă. De altfel, este cunoscut faptul că în Panonia Superioară, după cucerirea de către bulgari, șefii triburilor slave au fost uciși și înlocuiți prin administratori bulgari.

În încheiere, autorul consideră că raporturile dintre bulgari și slavii vecini reflectă într-o anumită măsură situația internă a statului bulgar și că există suficiente temeiuri ca teoria „federalistă” să fie definitiv abandonată, nefiind deci vorba de o participare slavă la administrația și organizarea statului bulgar din secolul VIII și din prima jumătate a secolului al IX-lea.

După părerea noastră, informațiile izvoarelor invocate de W. Swoboda lămuresc numai în parte situația internă a statului bulgar din această vreme, căci fără existența acestui dualism administrativ, chiar dacă el era limitat (pentru început nemanifestîndu-se decît în anumite domenii), nu poate fi înțeleasă rapidă slavizare a bulgarilor și a statului bulgar însuși. Folosirea tuturor datelor obținute de cercetările arheologice întreprinse în Bulgaria, referitor la această problemă, ar fi putut, după opinia noastră, oferi lucrării o bază de documentație mai bogată și deci mai convingătoare.

D. Teodor

ȘTEFAN M. KUCZYNSKI, *Spór o Grunwald. Rozprawy polemiczne* (Controversă despre Grunwald. Discuții polemice), Warszawa, 1972, 277 p.+2 hărți.

Așa cum o indică titlul și cum reiese din introducere, lucrarea lui S. M. Kuczynski își propune nu numai să prezinte ci, în măsura posibilităților, să și rezolve principalele probleme controversate în legătură cu cunoscuta bătălie de la Grunwald. Sarcina autorului este cit se poate de dificilă, dat fiind faptul că, după cum se știe, evenimentele legate de „marele război” cu cavalerii teutoni din anii 1409—1411 au dat naștere unei foarte bogate literaturi, pornind de la însemnările contemporane și pînă la studii și lucrări de diferite dimensiuni redactate de cercetători și istorici din diferite țări și epoci. S. M. Kuczynski nu este însă la prima lucrare în acest domeniu, lămurirea diverselor aspecte ale problemei în discuție constituind o preocupare mai veche a domniei sale. De aceea, autorul și-a concentrat aici atenția numai asupra a două categorii de probleme, fundamentale și complementare, ale bătăliei de la Grunwald, dar a rezervat și un mic spațiu problemelor controversate ale originii hătmâniei.

Partea I a cărții, tratînd problemele fundamentale, cuprinde șase capitole, și anume: Cap. I *Ocena ważniejszych źródeł* (Critica principalelor izvoare), p. 13—37; Cap. II *Elementy geograficzne pola walki, czas przybycia wojsk i rozmieszczenie ich przed bitwą* (Elementele geografice ale cîmpului de luptă, timpul sosirii armatelor și dispunerea lor înainte de luptă), p. 38—65; Cap. III *Liczebność i skład etniczny wojsk obu stron wojujących* (Numărul și compoziția etnică a armatelor ambelor părți combatante), p. 66—112; Cap. IV *Sprawa budowy przeszkód, czas, sposób rozpoczęcia i taktyka bitwy* (Problema construirii obstacolelor, timpul, modul începerii și tactica de luptă), p. 113—135; Cap. V *Przedostatnia faza bitwy. Miejsce śmierci wielkiego mistrza i straty obu stron wojujących* (Penultima fază a luptei. Locul morții marelui maestru și pierderile ambelor părți combatante), p. 136—155; Cap. VI *O funkcjach dowódczych Witolda pod Grunwaldem i o skutkach wojskowych i politycznych bitwy* (Despre funcțiile de comandant ale lui Witold la Grunwald și despre rezultatele militare și politice ale bătăliei), p. 156—176.

În cadrul problemelor complementare, autorul le-a inclus pe cele referitoare la escadronul din Medników-Worni menționat de Długosz și la Grunwald și Flavius Vegetius Renata, autorul tratatului *De re militari*. În ce privește problema originii hătmâniei, autorul o abordează pornind de la unele teze emise de dr. Zdzisław Spieralski. În sfîrșit, lucrarea mai cuprinde un indice de persoane și de denumiri geografice (p. 263—277).

Din punct de vedere al istoriografiei românești, lucrarea în discuție prezintă importanță mai ales pentru faptul că reia și fundamentează mult controversata problemă a participării moldovenilor la această bătălie, problemă asupra căreia s-au emis, după cum se știe, opinii divergente și de către unii istorici și cercetători români. În acest sens, rețin atenția capitolele I și III.

În capitolul I autorul face o amănunțită analiză critică a celor mai importante izvoare ale bătăliei de la Grunwald. După domnia sa, cronicarul polonez Długosz a preluat în mod necritic o serie de informații din *Cronica conflictus* care, printre altele, a trecut în mod intenționat sub tăcere și participarea moldovenilor la bătălia din 1410. Ca urmare, S. M. Kuczynski este de părere că o astfel de folosire a izvoarelor de către autorul *Istoriilor* a dus la falsificarea adevărului istoric (p. 30).

Pentru rezolvarea importante și controversatei probleme a numărului armatelor care s-au confruntat la Grunwald, autorul a folosit metoda stabilirii „posibilităților de mobilizare a fiecăreia dintre părțile combatante” (Cap. III, p. 76 și urm.). Pe baza acesteia, ajunge la concluzia că în iulie 1410 totalul forțelor militare ale cruciaților se ridica la aproximativ 33 000 de soldați, iar cel al polonezilor la 31 500, fără auxiliari și artileriști. De asemeni, autorul nu a inclus în acest număr nici forțele moldovenești, al căror număr îl apreciază la aproximativ 800 de oameni, și nici al tătarilor, al căror „număr este nesigur” (p. 93—94).

În ceea ce privește participarea moldovenilor, S. M. Kuczynski găsește prilejul pentru a răspunde dr. Z. Spieralski. Acesta, în articolul *W sprawie udziału Moldawian w bitwie pod Grunwaldem*, apărut în „Zapiski Historyczne”, tom. XXIX, z. 4, Toruń 1964, p. 7—14, (În problema participării moldovenilor la bătălia de la Grunwald), „s-a împotrivit categoric” tezei sale potrivit căreia moldovenii au participat la amintita bătălie, teză susținută în lucrarea *Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409—1411*, (Marele război cu Ordinul cruciaților din anii 1409—1411), Warszawa, 1955; wydanie nowe, Warszawa 1960.

Dr. Z. Spieralski a ajuns la concluzia că S. M. Kuczynski a comis trei greșeli de bază, și anume: 1 plasarea trupelor moldovenești „în măsura în care au fost”, la aripa formată de trupele lituaniano-rutene și nu la cea poloneză; 2 că a ajuns la această teză pe baza unor surse care nu sînt demne de încredere și 3 acordarea de către Alexandru cel Bun de ajutoare Poloniei împotriva cruciaților în anul 1406.

Prima obiecție dr. Z. Spieralski și-o bazează pe faptul că Moldova, fiind vasala Poloniei și nu a Lituaniei, participarea moldovenilor putea decurge „numai din depedența de vasal a domnului față de regele polonez”. Așadar, aceștia ar fi trebuit, în cazul în care ar fi participat, să fi fost încorporați armatei poloneze și nu lituaniano-rutene. În legătură cu aceasta, autorul se întreabă ce legătură poate exista între raportul politico-juridic al Moldovei față de Polonia și dispozițiile tactice ale comandantului șef al armatei polono-lituaniano-rutene la Grunwald? Moldovenii, ca detașament auxiliar, trimiși la cererea regelui, au fost plasați acolo deoarece, după toate probabilitățile, regele a considerat că înarmarea și tactica de luptă a detașamentului moldovenesc erau mai apropiate de cele ale armatei lui Witold, decît ale celei poloneze (p. 98—100).

În ceea ce privește izvoarele pe baza cărora susține participarea moldovenilor, reține atenția considerațiile sale în legătură cu actele omagiale ale domnilor Roman, Ștefan și Alexandru cel Bun. Faptul că în 1402 cel din urmă nu a acceptat să depună omagiul în termenii actului din 1395, privitor la obligațiile militare ale domnului, ci în ai celui din 1393, denotă că aceste specificări erau „ceva mai mult decît fraze diplomatice”. Alexandru s-a folosit atunci, pentru a face rezervele amintite, de situația dificilă a regatului polonez, datorită războiului lituaniano-cruciat și a răscoalei izbucnite în Podolia. Doi ani mai tîrziu, s-a încheiat însă pacea cu teutonii (22 mai 1404) și a intervenit împăcarea cu Swidrygiello, regele și Witold fiind din nou stăpîni pe situație. În noile condiții, Jagiello l-a constrins pe Alexandru, la 1 august 1404, să dea un nou act omagial. De data aceasta, domnul se obliga să acorde ajutor militar regelui împotriva oricărui dușman, fără excepție, act reînnoit în 1407 și 1411. Deci, dacă obligația de a acorda ajutor militar împotriva cruciaților nu ar fi avut un conținut real, ci ar fi fost doar simple fraze, atunci „Alexandru nu ar fi ezitat să le primească în 1402, iar Jagiello nu l-ar fi constrins pe vasalul moldovean la includerea acestei obligații în actul din 1404 și din anii următori” (p. 105). În sprijinul acestei interpretări autorul aduce și alte dovezi, și anume informațiile extrase din scrisorile sau rapoartele „funcționarilor Ordinului”, informații care confirmă datele oferite de cronică și unele acte omagiale (p. 108). Ca ultim argument în acest sens, S. M. Kuczynski arată că „ținuturile prusiene nu au fost, de altfel, cele mai îndepărtate zone în care au ajuns forțele auxiliare moldovenești. În anul 1406 moldovenii au luptat, de asemenea, sub comanda lui Witold, mult mai departe, pînă la granița lituaniano-moscovită, pe râul Ugra” (p. 110). Cu această ocazie autorul recunoaște însă justetea celui de al treilea „reproș” al dr. Z. Spieralski, precizînd că în textul original, în legătură cu evenimentele din 1406, a afirmat, în ce-i privește pe moldoveni, că aceștia au luptat pentru prima dată „împreună cu Cruciații”. Prin urmare, în textul tipărit, s-a strecurat o greșeală pe care domnia sa nu a sesizat-o la timp (p. 111).

Înainte de a încheia polemica cu dr. Z. Spieralski pe această temă, autorul și-a propus să mai răspundă la o întrebare, și anume: „raportul compturului din Ostród care vorbește despre prezența forțelor auxiliare moldovenești în 1409, ne

îndreptățește să admitem participarea moldovenilor și la lupta de la Grunwald? Răspunsul afirmativ autorul și-l bazează pe trei argumente, și anume: 1 nu există nici o bază pe care să se afirme că forțele auxiliare moldovenești nu au iernat în Polonia în iarna 1409—1410; 2 chiar dacă acestea s-ar fi reîntors în țară, este neîndoielnic că în primăvară regele polon s-ar fi străduit să le readucă, date fiind eforturile ambelor tabere de a-și completa efectivele militare; 3 pentru că despre participarea moldovenilor la Grunwald vorbește „nu numai izvoarele nesigure, ci și cronica demnă de încredere a continuatorului lui Posilg”. Prin urmare, conchide S. M. Kuczynski, „au dreptate acei autori care, ca Ș. Ștefănescu, admit că la Grunwald au fost și moldovenii” (p. 112). Așadar, vom adăuga noi, în lumina celor de mai sus, nici afirmația dr. Z. Spieralski, din articolul său citat mai sus, potrivit căreia „autorul (Ș. Ștefănescu — n.n.s.) a înțeles în mod greșit sentimentul demnității naționale (prin susținerea participării moldovenilor la Grunwald — n.n.s.) și în consecință nu a putut să adopte o atitudine obiectivă față de tema abordată de el” (p. 13), nu mai apare ca fundamentată.

Bazată pe o documentație bogată, printre care merită să menționăm și folosirea unor izvoare documentare și lucrări de specialitate românești, noua lucrare a lui S. M. Kuczynski consacrată bătăliei de la Grunwald constituie o contribuție valoroasă la elucidarea unor probleme interesând nu numai istoriografia poloneză ci și pe cea românească. Claritatea și sobrietatea argumentării, în pofida caracterului polemic al lucrării, precum și diversitatea aspectelor abordate, contribuie la sporirea valorii sale științifice.

Ven. Ciobanu

ΜΑΡΙΑΣ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ και I. R. MIRCEA, Τὰ ροῦ-
μανικὰ ἔγγραφα τοῦ ἀρχιεποῦ τῆς ἐν Πάτρῳ μονῆς (Actele românești din arhivele
mănăstirii Patmos), Extras din ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ. tom. II, p. 255—340, Atena, 1970.

Arhivele mănăstirii Patmos păstrează 36 de documente românești necunoscute încă în ansamblul lor. Aceste documente conservate, în original, cu două excepții, datează din anii 1584—1820 și sînt redactate în slavonă, română și două documente în grecește. Toate se referă la aceeași problemă: ajutorul pe care țările române îl ofereau mănăstirii Sf. Ioan din Patmos și școlii de acolo.

Într-o introducere amplă (p. 255—266), autorii analizează condițiile istorice în care au fost emise aceste acte precum și datele pe care le furnizează și interesul pe care îl prezintă pentru politica domnitorilor din Moldova și Țara Românească față de acest centru eclesiastic.

Dosarul cu acte românești de la Patmos se împarte în două grupe de documente, primul conținând 22 de acte de curte (17 din Moldova și 5 din Țara Românească), numite în general *crisobule* după termenul bizantin și emise de către domnii români între 1584 și 1820 (p. 276—308).

Din cele 22 de documente domnești relevăm:

1. Petru Șchiopu, voievodul Moldovei, donează 5 000 aspri anual și 1 000 aspri pentru cheltuiala călugărilor, la 30 august 7092 (1584), Iași (act redactat în slavonă).

2. Antonie din Popești, voievodul Munteniei (titulatura din act) donează 3 000 aspri anual și 1 000 aspri călugărilor, în aprilie 7178 (1670), București (redactat în slavonă).

3. Constantin Duca, voievodul Moldovei, donează 4 000 aspri anual și 800 aspri călugărilor, la 25 iulie 7210 (1702), redactat în slavonă.

5. Antioh Constantin Cantemir, voievodul Moldovei, donează 4 000 aspri anual și 800 aspri călugărilor, la 29 iunie 7214 (1706), (act redactat în slavonă).

6. Mihail Racoviță, voievodul Moldovei, donează 4 000 aspri anual și 800 aspri pentru cheltuiala călugărilor, la 29 aprilie 7233 (1725), Iași (redactat în limba română).

7. Grigore al II-lea Ghica, voievodul Moldovei, donează 4 000 aspri anual și 800 aspri pentru cheltuiala călugărilor, la 1 aprilie 7236 (1728), Iași (redactat în limba română).

8. Grigorie al II-lea Ghica, voievodul Valahiei, donează 300 de taleri la 8 octombrie 7257 (1748) (act redactat în limba română).

9. Mihail Șuțu, voievodul Moldovei, donează pentru școala elinească din Insula Patmos 700 de lei, la 18 aprilie 1820, în Iași.

Toate documentele sînt acte de donații prin care domnii acordau și reîntăreau subvenția mănăstirii din Patmos, înglobînd vîrsarea anuală a unei sume determinate, cu plata regulată în fiecare an la o dată fixă (în Moldova la 8 septembrie și în Țara Românească în luna martie). Aceste acte de donație, numeroase și repetate, arată că ajutorul țărilor române pentru susținerea ortodoxiei se încadra printre actele de binefacere prin care poporul român le aducea de secole în favoarea țărilor creștine de sub opresiunea otomană. Faptul că pe lângă ajutoarele masive date Sfintului Mormînt, mănăstirilor de la Athos, mănăstirilor de la Meteore, Patriarhiilor orientale, se acordă ajutoare și mănăstirii de la Patmos, merită să fie subliniat.

Din al doilea grup, de documente bisericești, unul din 20 februarie 1759 este o donație particulară a Aniței Goleasca din Țara Românească. Restul de 13 documente (nr. 24—36) se referă la cheta pe care a efectuat-o în țările române egumenul mănăstirii din Patmos în anii 1815—1816, într-o perioadă critică pentru mănăstire și pentru școala sa. Din acestea relevăm: documentul din 25 iulie 1815, cu iscălitura mitropolitului Veniamin al Moldovei prin care se arată că s-a adunat 417 lei de la mănăstirea Neamț — 200 lei, mănăstirea Slatina — 100 lei, mănăstirea Rîșca — 50 lei, mănăstirea Bisericanii — 25 lei, de la mănăstirile Pingărați, Zagavia și Coșula — cite 14 lei și „părintește sfătuia pe fieștecare să dea ajutor cu bucurie”. Contribuțiile protopopilor de la Roman, Botoșani, Dorohoi sînt însoțite cu izvod de preoți care au dat pentru mănăstirea din Patmos.

Interesul pe care țările române l-au purtat mănăstirii din Patmos se explică pe de o parte din prestigiul mănăstirii și al școlii din Patmos, iar pe de altă parte opresiunii și exigențelor fiscale otomane.

Autorii traduc conținutul documentelor în limba greacă și fac o expunere succintă asupra diplomatiei românești: limba, grafia, forma exterioară și poziția documentului (p. 266—275). Regestele detaliate ale celor 36 de documente (descriere diplomatică, analiză, comentarii) sînt completate de două liste ale actelor inseriate, atît cronologic cît și pe țări. Reproducerea a 20 de documente și ale unor peceți sînt realizate în excepționale condiții grafice.

Subliniem prețioasa contribuție a autorilor și exactitatea prezentării documentelor: sperăm că apariția în literatura greacă de specialitate a acestor acte de dărnicie românească va fi urmată de altele similare știut fiind că țările române au fost prezente în permanență în acțiunea de ajutorare a poporului grec pînă în preajma revoluției din 1821 an care a însemnat renașterea statului grec. Documentele de acest fel de la mănăstirile Muntelui Athos precum Vatoped, Xenopotam, Ivron ș.a. — unele conservînd pînă la o mie de astfel de acte — vor putea îmbogăți cu noi și valoroase știri istoria relațiilor româno-grecești.

Actele publicate sînt însoțite de Cuvîntul introductiv al prof. D. Zakythinos, vicepreședintele Asociației internaționale de studii sud-est europene.

Paul Mihail

ΊΩΑΝ Κ. ΒΑΣΠΑΒΕΛΛΗ, Ἀρματολοί καὶ Κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν β' ἔκδοσις (Armatoli și clefți în Macedonia, ed. a II-a), Θεσσαλονίκη, 1970, σ. 184 + φ.2 ἄ.ἀ.

Mișcarea clefților a suscitat un interes legitim din partea istoricilor, fiindcă ea a constituit, după cum afirma istoricul Filimonas, „garda națională” a grecilor (Ἰ.Φιλήμων, Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας, Ἐν Ναυπλίου 1834 σ.38) cea care a însușit raiaua și a păstrat treaz spiritul ei de eliberare, dînd în timpul revoluției din 1821, luptători de prestigiu. Să amintim numai distrugerea lui Dramalis, în Peloponez, de către analfabetul Theodoros Kolokotronis, care cu cei peste treizeci de mii de turci a produs panică deopotrivă în guvern și în tot felul de „savanți” și „prinți”, pretenșii „părinți” ai revoluției grecești.

Primul care s-a ocupat de mișcarea clefților, dîndu-ne informații prețioase, a fost francezul Claude Fauriel, care a editat la Paris, în 1824, întîiul volum din colecția sa *Chants populaires de la Grèce moderne*, în care cîntecele clefților ocupa un spațiu destul de întins. De atunci problema clefților a fost și continuă să fie mereu studiată.

Istoricul Trikupis, scrie că „libertatea este implantată în inimile oamenilor”, iar cînd societatea nu oferă suficiente garanții pentru dezvoltarea acesteia „viața socială devine un jug greu”. Pentru scuturarea acestui jug s-a născut mișcarea clefților, iar numele luptătorilor, transmise din generație în generație, a fortificat speranța în renașterea națională (Σπ. Τρικουπης, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἐκδοσις τρίτη, Ἀθήναι 1888, τόμ. I σ. 3). Paparrigopoulos crede că mișcarea clefților a început încă din prima zi după căderea Imperiului bizantin (Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, Ἐν Ἀθήναις, 1887 τομ.5 σ.567).

Informațiile asupra clefților s-au îmbogățit prin editarea între anii 1939—1942 a memoriilor militare ale lui Kasomulis (Ν. Κ. Κασομούλης, Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821—1832, Ἀθῆναι, τομ. I (1939), τομ. 2 (1940) τομ. 3 (1942). Majoritatea știrilor privitoare la istoria clefților se baza pînă acum mai ales pe cîntecele populare și pe tradiție, iar nu pe documente de arhivă. Ioannis Vasdravellis este cel dintîi care a elaborat, în 1948, o lucrare întemeiată pe astfel de documente. O nouă ediție a ei a apărut în 1970, cu un capitol preliminar în care autorul analizează lucrările privitoare la această chestiune apărute în Bulgaria, Iugoslavia, România și Turcia, pentru a examina apoi sistematic, documentele descoperite în arhivele din Veria și Thessalonice. Urmează o anexă cu documente turcești traduse în limba greacă, portretul sultanului Murat al II-lea, două fotocopii și un rezumat al lucrării în limba franceză. Bibliografia, indicele onomastic și cuprinsul încheie lucrarea. Tematica lucrării exceptînd capitolul întîi, acoperă un spațiu de aproape două secole: 1 martie 1627—28 mai 1809.

Lucrarea prezintă interes și pentru istoria românilor, deoarece autorul s-a ocupat și de mișcările asemănătoare din zona carpato-balcanică inclusiv de haiducii din România, Iugoslavia, Bulgaria, Albania, precum și de acei armatoli care mai tîrziu au devenit, ca și clefții, o forță în eliberarea Greciei.

Armatolii erau o forță în slujba turcilor, pe cînd clefții erau dușmanii lor neîmpăcați. Însă de îndată ce ei obțineau armatoliki-ul, clefții înșiși deveneau armatoli. Asemenea armatoli, consemnați în lucrarea lui Vasdravellis, au existat pe Dunăre și în regiunea Timișoara. Bazîndu-se pe surse turcești, autorul vorbește de un firman a lui Ashik Pasha Zade (1490/895) în care se înfățișează cuvîntul *martolos*, care în documentele din Veria apare sub forma de *mertilos*

keferesi (armatul nesupus, necredincios). Cuvîntul este explicat în dicţionarul lui Ahmet Velik (1293) ca însemnînd pirăţi ce jefuiau vasele de pe Dunăre. La fel se deduce şi din dicţionarul *kamus-i-turki* a lui Semseddin (1314). Fiindcă la graniţele ungureşti liniştea era mereu tulburată, Murat al III-lea a ordonat beierbeilor din Basmov, Vidin şi Timişoara să aresteze pe martolozi (12). Totuşi, aceştia reapar pe la 1592 din nou în documente.

În timpul asediului Vienei (1683) armatolii au primit misiunea să urmărească pe haiduci (p. 12). Nu este exclus că mulţi dintre aceştia să se fi ascuns în Munţii Apuseni sau în Carpaţii Orientali, pentru a pătrunde pe teritoriul Moldovei. Se pare că în timpul acţiunii de urmărire a haiducilor a murit şi căpitanul Matei Lepădatul, care a fost înmormîntat la mănăstirea Bogdana, judeţul Bacău, la 23 aprilie 1684. Inscriptia de pe mormîntul lui consemnează, în limba greacă, precum că a fost „ucis de tilhari” (cf. Melchisedec, *Notiţe istorice şi arheologice adunate de pe la 48 monăstiri şi biserici antice din Moldova*, Bucureşti, 1885, p. 120—121). S-ar putea să fie vorba de haiduci, fiindcă aceşti termeni erau aproape sinonimi, în tot cazul nu comportau deosebiri esenţiale: tilharul devenea haiduc, iar uneori acţiunile haiducilor se transformau în acţiuni tilhăreşti (cf. Ioan I. Neacşu, *Haiducia în Ţara Românească între anii 1822 şi 1828*, în *Studii şi articole de istorie*, vol. XI (1968), p. 223). Trebuie să ţinem cont apoi de faptul că duşmanii haiducilor erau cei care îi denumeau „tilhari”. De aici, probabil, şi întrebarea legitimă: ce fel de luptă duceau haiducii? Vasdravellis combate pe autori ca Alexandru Matcovski (*Turski izvori za Ajdutstvoto i Aramistvoto vo Macedonija*, Skopje, 1961), Bistra Cvetkova (*Hajdustvoto v Balgarskite zemi prez XV—XVIII*, în rev. „Istoriceski Pregled”, tom. 24, 1968), ori Sava Iancovici (*Haiducia în Balcani formă de luptă socială şi antiotomană*, în *Studii şi articole de istorie*, vol. VI, 1964), care susţin că haiducii duceau exclusiv o luptă de clasă şi de eliberare. (În cazul din urmă cercetătorul Vasdravellis traduce greşit cuvîntul românesc „social” prin „socialist”).

Mai categoric în această privinţă este Iannis Tsaras, care scrie: „Cleffii, în primele două secole ale ocupaţiei otomane, nici luptă de clasă, nici luptă naţională nu duceau, căci nici nu ştiau ce înseamnă aceasta. Lupta lor împotriva turcilor era o apărare personală, ca să trăiască. Dealtfel nici condiţiile istorice nu erau coapte spre a-şi plasa lupta lor în cadrul luptelor de clasă şi naţională. În nici o epocă şi în nici un caz nu putem vorbi de lupta de clasă a cleffilor sau a haiducilor, deoarece aceştia n-au fost nici odată o clasă socială şi nici n-au jucat vreodată un rol economic sau politic în cadrul Imperiului otoman, ca să putem vorbi de lupta lor de clasă”. (Γιάννης Τσάρας, [rec. la] 'Ι. Κ. Βασδραβέλλη, 'Αρματολοί και Κλέφτες εις τήν Μακεδονίαν β' έκδοσις Θεσσαλονίκη 1970 Ανάτυπον εκ τοῦ ΙΑ' τόμου τῶν „Μακεδονικῶν” Θεσσαλονίκη, 1971.σ.427). Evident, autorul exagerează. Forţa acestei mişcări populare spontane era ţărănimia, care era exploatată nu numai de turci, dar şi de biserică şi de boieri (cogeabaşii). La clasa ţărănească îşi găsea haiducul adăpost, hrană şi sprijin. Loviturile lui se îndreptau numai împotriva exploatatorilor ţărănimii indiferent de naţionalitate. Se înţelege, cleffii nu atacau pe moşieri cu conştiinţa luptei de clasă, însă cel care studiaza acest fenomen de pe poziţiile materialismului istoric, nu poate decît să o plaseze în cadrul contradicţiilor societăţii feudale, adică în lupta de clasă care se ducea atunci. Cu totul altceva este, după părerea noastră, lupta de eliberare naţională. Aşa ceva nu se întrezăreşte în niciun document şi nici în folclor. În Grecia, mişcarea de eliberare naţională este opera clasei burgheze din clipa cînd aceasta a ajuns la conştiinţa de sine, imprimînd un spirit de eliberare naţională şi mişcării cleffilor.

Reguli scrise de convieţuire şi acţiune nu existau în mişcarea cleffilor, însă dominantă la ei erau spiritul de disciplină şi o morală întemeiată pe respect şi întrajutorare. Se antrenau într-una, întărindu-şi astfel rezistenţa la foamă, sete şi

la veghe, iar cînd cădeau în miinile dușmanului rezistau la torturi cu admirabil stoicism.

Lucrarea lui Vasdravellis este o prețioasă contribuție la cercetarea mișcării clefților, iar cîteva date interesează cu siguranță și mișcările sociale din țările române. Astfel autorul vorbind de eroismul pe care l-au arătat grecii în diferite armate străine, mai ales în cea venețiană, scrie că versificatorii greci din secolul al XVII-lea, „inșpirați din activitatea patriotică a voievodului Moldoalahiei Mihai Viteazul, susțineau că revoluția acestuia contra turcilor s-a bazat pe grecii din Macedonia și din Albania, care compuneau cea mai bună unitate ale armatei sale”. (p. 31). De asemenea, din lucrarea lui aflăm că „unul din protagoniștii mișcării revoluționare din Principatele Dunărene, Iordache Olimpiotul”, se trăgea din familia clefților, numiți „lazaioi” (p. 56). Interesantă este ideea despre căpitanul Nikotsaras, care în fruntea unei unități mari de clefți (cca. 300, cf. *Κασομούλης op. cit.*, t. 1, p. 61 și urm.) a întreprins în primăvara anului 1807, un marș îndrăzneț spre nord, făcînd impresia că vrea să ajungă în Serbia ca să participe la răscoala condusă de Caragheorghe. El a pornit din golful Orfanu (Chalcidica) și a ajuns pînă la muntele Boz-Dag, la nord de Serres, unde a fost înconjurat cu 8 mii de soldați de Vali-ul orașului Serres, Ismail bei. Bătălia a durat 3 zile și Nikotsaras și-a pierdut majoritatea din oamenii săi. A reușit însă să rupă încercuirea și să ajungă la comuna Zihna, unde de asemenea a fost lovit de forțe turcești. Acțiunea lui a dat greș și a trebuit să se întoarcă de unde a plecat. După multe peripeții el a reușit să se salveze la Muntele Atos. Vasdravellis susține, contrar altor cercetători, că nu este clarificat încă dacă Nikotsaras vroia să ajungă în Serbia ca să-l ajute pe Caragheorghe, sau în Principatele Dunărene, ca să se unească cu compatrioții lui, care serveau în armatele Principatelor (p. 66).

De multe ori însă clefții erau strîmtoări de autoritățile otomane și atunci găseau refugiu în diferite alte țări, printre care și țările române. Este cazul lui Ioannis Farmachis, tovarăș de luptă al lui Iordache Olimpiotul (p. 77).

Am indicat doar cîteva elemente care privesc istoria României, dar lucrarea lui Vasdravellis constituie un aport serios la cunoașterea fenomenului haiduciei pe întreg cuprinsul Balcanilor.

Nicos Gaidagis

AHMED CEVDET PAȘA, *Tarih-i Cevdet* (Istoria lui Cevdet), I, <Istanbul, 1972>, 528 p.

Utilizată ca o lucrare de baza de către istoriografia turcă și mondială de specialitate, această operă, în 12 volume, a lui Cevdet pașa a rămas totuși mai puțin cunoscută istoriografiei noastre, cu toate că are mai multe ediții.

Ahmed Cevdet pașa (1822—1895), unul din cei mai de seamă reprezentanți ai reformismului politic și cultural din perioada Tanzimatului, a marcat începutul procesului de trecere la istoriografia modernă în Turcia.

Din inițiativa lui Büyüç Reşid pașa (Reșid pașa cel Mare), în 1850 s-a înființat la Istanbul un fel de academie (*Encümen-i Danış*), compusă din membri otomani și străini, avînd ca sarcină principală elaborarea unei istorii monumentale a Imperiului otoman. Cevdet pașa, obligîndu-se să scrie perioada 1767—1826, a scos de sub tipar, în 1854, primele trei volume ale părții sale, pe care le-a dedicat sultanului Abdul-Megid. Ca o apreciere a operei sale, în același an sultanul l-a numit istoric oficial al curții (*vak'anüvis*). În această calitate, după 30 de ani de muncă, în 1884 Cevdet pașa a publicat și ultimul tom al acestei vaste lucrări. Deoarece ceilalți membri ai comisiei pentru redactarea istoriei otomane nu și-au onorat sarcinile asumate, această operă a lui Cevdet

paşa a căpătat caracterul unei continuări a *Istoriei Imperiului otoman* de J. von Hammer.

Tarih-i Cevdet, cum este cunoscută istoria Imperiului otoman dintre 1767 şi 1826 a lui Cevdet paşa, se bazează pe o documentaţie extrem de bogată şi diversă, printre care documentele arhivelor otomane au o pondere foarte însemnată. De asemenea, Cevdet paşa, bun cunoscător al limbii franceze, a acordat o valoare mare şi surselor europene. Cu toate că păstrează caracterul analitic al cronicilor oficiale otomane, opera sa se deosebeşte totuşi de ele prin concepţia modernă pe care se bazează, precum şi prin largile digresiuni în istoria statelor europene, cu scopul înfăţişării mai clare a politicii orientale ale acestora. Concepţia sa istorică este apropiată şi chiar asemănătoare uneori cu cea a istoricilor europeni ai secolului al XIX-lea. Nu este locul să insistăm asupra faptului dacă el s-a găsit sau nu sub influenţa acestora, dar interesant este mai mult să constatăm că asemenea manieră de abordare a fenomenului istoric este prezentă la un istoric oficial otoman de la jumătatea veacului trecut.

Astfel, Cevdet paşa relevă în acest volum, care, împreună cu tomul al II-lea, nu reprezintă decât o introducere la lucrarea sa propriu zisă, că „istoria ca ştiinţă” nu se adresează numai conducătorilor de state, ci şi tuturor oamenilor, avind un rol educativ; ea vine în întâmpinarea satisfacerii dorinţei naturale a omului de a cunoaşte trecutul, de a înţelege prezentul şi de a prevedea viitorul. Totodată — împărtăşeşte Cevdet paşa — ştiinţa istoriei are şi o valoare practică, prin aceea că pune la dispoziţia oamenilor exemple, instrumente, metode, fapte etc. necesare şi utile contemporanilor.

În ceea ce priveşte metoda, Cevdet paşa este de părere că istoricul trebuie să fie activ, să descrie evenimentele şi faptele aşa cum au fost, fără părtinire, căutind în profunzime cauzalitatea lor. Dar, prin aceasta el nu înţelege o factologie, un jurnalism, ci atrage atenţia asupra necesităţii luării în consideraţie doar a acelor fapte şi evenimente care sînt folositoare ideii urmărite, care pot constitui exemple utile cititorului. În acest sens, el anunţă că spre deosebire de predecesorii săi renunţă la o serie de evenimente tradiţionale, dacă ele nu sînt semnificative.

Referindu-se la formă, Cevdet paşa arată că ea trebuie să fie simplă, clară, accesibilă tuturor, departe de prolixitate.

Celelalte capitole ale acestui volum introductiv au menirea de a pregăti cititorul pentru înţelegerea uneia din perioadele cele mai dificile ale istoriei otomane, pe care o tratează Cevdet paşa. Astfel, după o scurtă prezentare a formelor de guvernămint care au existat în istoria umanităţii, autorul face o incursiune în trecutul statelor islamice şi al Imperiului otoman, căutind mai ales să reliefeze caracteristicile lor în diverse etape. Încercind să explice cauzele decăderii statului otoman, Cevdet paşa nu pierde din vedere faptul că începutul acestui proces se află în timpul domniei lui Süleyman Magnificul, cind imperiul a cunoscut cea mai mare glorie şi bogăţie, care însă au determinat totodată şi părăsirea vechilor reglementări austere şi precise, ceea ce a dus cu timpul la o neconcordanţă tot mai accentuată între forma şi conţinutul statului otoman. Mergind mai departe, autorul consideră că orice stat are o funcţie internă de apărare, prin legi şi reglementări, a drepturilor cetăţenilor săi, şi una externă de apărare a hotarelor împotriva atacurilor duşmane. Imposibilitatea adoptării unor măsuri conforme cu realitatea existentă pe plan intern, a dus — arată Cevdet paşa — la slăbirea funcţiei externe a statului otoman. Această decădere a fost şi mai mult agravată de progresele rapide pe care le cunoştea Europa, în aceeaşi perioadă, în toate domeniile. Tocmai din această cauză, istoriei statelor europene, mai ales a Franţei (pe care se pare că a cunoscut-o mai bine), Cevdet paşa rezervă capitolul cel mai întins al acestui tom.

În sfîrşit, înainte de ultima parte a volumului, în care se prezintă istoria şi situaţia ținuturilor arabe, autorul dedică un capitol aparte istoriei Crimeii,

Caucazului și Țărilor române, adică acelor state aflate într-un regim special în cadrul Imperiului otoman.

În ceea ce privește istoria României, merită să ne oprim asupra unei constatări a autorului, cu atât mai interesantă, cu cât avem în vedere faptul că acest volum a fost publicat pentru prima oară în anul 1854.

Referindu-se la etnogeneza poporului român, Cevdet pașa arată că românii au apărut ca urmare a contopirii etnice a dacilor cu romanii. În continuare, el subliniază că „...după trecerea zilelor negre ale triburilor barbare...”, poporul român, care se refugiase în locurile cele mai înalte ale munților Carpați, a coborât din nou, încetul cu încetul, în cîmpii, pentru ca timp de încă două sute de ani să lupte împotriva atacurilor și asupririlor ungarilor și bulgarilor, care făceau din orice o vină. Este necesar să subliniem faptul că această convingere, chiar dacă a fost inspirată autorului de lucrările franceze, a apărut într-o istorie oficială a Imperiului otoman, dedicată sultanului Abdul Megid și scrisă din inițiativa marelui-vizir Reșid pașa, în perioada în care lupta pentru Unire se desfășura cu o intensitate crescîndă.

Ediția aceasta a *Istoriei lui Cevdet*, aflată în curs de apariție, are meritul de a fi prima în caractere latine și în limba turcă actuală. Din păcate, în afara faptului că în acest fel opera valoroasă care face obiectul prezentării noastre devine accesibilă unor largi cercuri de cititori, ediția prezintă lăsa de dorit tocmai prin faptul că traducerea simplificată, uneori cu confuzii și erori, la care au recurs îngrijitorii ei, scade din valoarea originală a lucrării.

Ne-am folosit de acest prilej pentru a atrage atenția asupra acestei opere prețioase, care și în celelalte volume cuprinde informații și idei deosebit de interesante în legătură cu istoria românească

Tahsin Gemil

ISTORIA ROMÂNIEI

Cercetări istorice (serie nouă), III. Iași, 1972, 367 p.

Deși, poate, cantitativ, e mai puțin bogat decît cel precedent, volumul al III-lea al *Cercetărilor istorice* este mai izbutit din punct de vedere științific, datorită spațiului mai larg acordat cercetării științifice propriu-zise în dauna celui afectat unor articole pe care le-am putea numi, cu oarecare indulgență, de prezentare științifică. Exceptînd rubricile aniversare de la volumele anterioare, tomul al III-lea nu se deosebește, în general, ca structură, de acestea, avînd obișnuitele rubrici de *muzeografie*, *arheologie*, *istorie politică* și *socio-economică*, *locuri istorice*, *documente* și *recenzii*. Nedumirește doar nesiguranța colectivului redacțional în intitularea primei rubrici care de la un titlu corect (*cercetări de muzeografie*) din primul volum a trecut, în volumul al doilea, la unul incorect (*Muzeografie istorică*) spre a ajunge, în sfîrșit, la volumul al treilea, la un titlu imposibil (*Muzeografia istoriei*!). Date fiind titlul publicației și tradiția pe care, după cum se declară la începutul primului volum, aceasta o urmează (în „domeniul istoriei și (al) *muzeografiei*“, subl. ns.), această rubrică ar trebui plasată mai spre sfîrșitul sumarului, după *documente*. În volumul al treilea, ca încep cu o caldă și pertinentă prezentare a muzeografiei ieșene și a perspectivelor sale (Ion Arhip, *Coordonatele muzeografiei ieșene în anii socialismului*) (p. 7—17), în corpul volumului articolul fiind însă calificat de redacție drept editorial. Nu e singura inconsecvență, deoarece ceea ce urmează (D. Ivănescu, *Pagini din trecutul muzeografiei ieșene*, p. 19—29) nu aparține decît prin titlul acestei rubrici; prin structură (un grupaj de documente cu o scurtă introducere) *Paginile*... își găsesc poate mai potrivit locul la rubrica de documente, unde

dealtfel puteau fi cuprinse și *Documentele privitoare la istoria Teatrului Național din Iași* ale Georgei Turcanu (p. 309—314), bineînțeles nu în forma redacțională prezentă care lasă de dorit pînă și în privința modului de a cita (a se vedea notele). Rubrica însăși (*Locuri istorice*) e cam rigid intitulată față de volumele anterioare și față de conținutul ei din acest tom.

Dincolo de aceste mici observații, trebuie să subliniem importanța și temeinicia științifică a majorității contribuțiilor din compartimentul *istoriei politice și social-economice* îndeosebi, unde, chiar dacă selecția n-a operat în proporțiile cuvenite, colectivul redacțional a izbutit să grupeze un număr mare de articole de real interes științific atît prin tematica lor cît și prin modul de realizare. Rețin atenția prin ținuta lor științifică, între altele, cele semnate de Vladimir Iliescu, *Cu privire la data așezării sciilor în Dobrogea* (p. 59—64), Mustafa A. Mehmed, *Despre dreptul de proprietate al supușilor otomani în Moldova și Țara Românească în secolele XV—XVIII* (p. 65—81), L. Boicu, *Înființarea primului departament al lucrărilor publice în România* (p. 123—131), Valeriu Șotropa, *Contribuții la studiul aspectelor unitare ale dezvoltării instituțiilor juridice pe teritoriul României* (p. 133—145), Nicos Gaidagis, *Sfîrșitul acțiunii eteriste în Principate* (p. 147—163), V. Cristian, *Primul proiect al unei reviste românești de istorie* (p. 165—173), D. Vitcu, *Proiect de reorganizare a exploatarei ocnelor Moldovei: 1832—1862* (p. 175—193), Petre Mălcomete, *Nicolae Iorga și istoria comerțului intern al țărilor române* (p. 195—205) ș.a. Ajunge să ne referim la aceste articole pentru a putea constata că exigența colectivului redacțional a sporit față de volumul precedent, deși preocuparea acestuia, justă și necesară, desigur, de a promova și încuraja cercetările științifice ale muzcografilor ieșeni și de a polariza, în general, interesul istoricilor din Iași sau din alte centre academice și universitare nu se concretizează întotdeauna și în contribuții științifice pe deplin izbutite. De pildă, deși abordează o problemă interesantă, articolul, nu lipsit de unele calități, al lui Claudiu Paradais și al Mariei Paradaiser, *Știri de istorie universală în opera cronicarului Ion Neculce* (p. 83—99) rămîne în mare parte didacticist și lipsit în bună măsură de profunzimea științifică necesară, iar din cel al Georgei Crăciun, *Republica română în prima jumătate a secolului al XIX-lea* (p. 101—110) puteau lipsi unele chestiuni demult cunoscute. Articolul Nataliei Simion, *Structura social-politică a României în perioada interbelică* (p. 251—268) este mai mult un referat decît o contribuție riguroasă la cercetarea aceslei complexe și dificile probleme.

Observînd apoi că, cu puține excepții, rezumatele sînt încă formale, ceea ce este de natură să împiedice asupra difuzării în străinătate a acestei publicații pentru care schimbul extern trebuie să constituie o preocupare principală, menționăm necesitatea acordării unei atenții sporite de către autori și, în ultimă instanță, de către colectivul redacțional, forme în care sînt redactate articolele, deoarece în unele contribuții din acest volum sînt destule stîngăcii stilistice, de formulare sau chiar gramaticale (mergînd pînă la supărătoare dezacorduri) după cum în unele articole de istorie contemporană analiza fenomenelor este însoțită deseori de frazeologie inutilă. Nu trebuie neglijată nici ortografia și punctuația care, cu excepția articolelor autorilor menționați la început și a altor cîteva, se pare că nu au stat deloc în atenția redacției (a se vedea, de exemplu, pentru toate aceste probleme, p. 20—22, 101—104, 115 și urm., 195, p. 251 și urm., p. 309—313 etc.).

Rubrica de recenzii continuă să rămînă formală și, deci, departe de valoarea celorlalte din volum; ea este întocmită, de asemenea, la întîmplare, alături de cîteva lucrări interesante ca tematică și realizare figurînd altele mai puțin semnificative sau în care cercetarea științifică este prezentă numai incidental. Cu puține excepții, prezentările și recenziile sînt întocmite școlărește sau excelează prin stîngăcii, subiectivism și incompetență, fără a mai vorbi de forma lor neglijată și de punctuația care pare a fi pusă exact invers de cum trebuie. Chiar o recenzie ca aceea semnată de Georgeta Crăciun și Andone Cumpătescu (p. 356—

358), în care abundă observațiile judicioase, conține, folosind cuvintele autorilor, destule „neajunsuri ce țin de... exprimarea neîngrijită”, adică tocmai ceea ce se reproșează, între altele, autorilor cărții recenzate. Digirambica prezintă semnata de Const. Oargă la *Botoșani. File de istorie revoluționară* începe astfel: „Remarcăm cu *mindrie* și satisfacție colegială faptul că la Botoșani au apărut în ultimul timp o seamă de lucrări scoase cu forțe proprii, care fac cinstite sirguincioșilor „*editori*” (sic!)... *Fără o tradiție editorială*, colegii din acest oraș „uitat” al Moldovei *concură* alături de *alte centre* la îmbogățirea permanentă a *scrisului științific, istoric* îndeosebi” (p. 360—361, subl. ns.). De ce constituie pentru autor Botoșanii un oraș „uitat” și de unde a aflat el că Botoșanii nu au o tradiție editorială, numai el singur ar putea răspunde deși, poate, și în acest caz proprietatea termenilor folosiți ar rămâne tot un deziderat, ca în pasajul citat. O altă prezentare (la *Catalogul numismatic* de Georgeta Crăciun și Elena Petrișor, Iași, 1970) începe telegrafic: „Împlinirea unui vechi deziderat al Societății Numismatice Române. Catalog cu monezi ce au circulat pe teritoriul României, editat la Iași” (p. 364) și continuă, apoi, după câteva propozițiuni școlarești, cu afirmații exagerate, jenante chiar pentru autoarele catalogului: „Nu știm dacă Georgeta Crăciun (în text urmează o virgulă, n. ns.) a avut cunoștință de acest deziderat” (al Congresului național de numismatică și arheologie — ortografiat în text cu inițiale majuscule, n. ns.), dar catalogul respectiv „dovedește *apreciabile* cunoștințe numismatice ale autorilor” (de ce nu *autoarelor*?). După ce consideră „bine venită (în loc de *binevenită*) ideea (în loc de *ideea*) introducerii unui minimum de bibliografie numismatică și a altor chestiuni pe care o lucrare de acest gen le presupune de la sine, autorul prezentării, semnat A. Cumpănă, conchide că „meritul acestei lucrări crește *considerabil* prin faptul că este printre puținele publicații numismatice *adresate amatorilor*” (p. 365, publ. ns.). Abia din aceste ultime cuvinte cititorul care nu cunoaște catalogul respectiv, deduce, fără voia lui A. Cumpănă, că lucrarea prezentată nu revoluționează știința numismatică!

Mărginindu-ne la cele de mai sus în privința așa-zisei rubrici de recenzii, este evident că ea nu are nimic comun cu seriozitatea științifică și împietăază asupra unei publicații care s-a impus deja în rîndul celor similare ca una dintre cele mai reușite.

Titlul pe care îl poartă această publicație și tradiția ce și-a propus, la început, să o continue, „pe treptele social-politice superioare ale contemporaneității” (*Cercetări istorice*, Iași, 1970, p. 3), implică o răspundere sporită din partea editorilor ei nu numai în privința calității a tot ceea ce se publică în ea, ci și asupra profilului și perspectivelor acesteia. Pentru că, deși și-a propus să continue o *revistă* istorică și să ducă „mai departe... tradițiile științifice progresiste ale școlii istorice ieșene care, de-a lungul anilor, și-a înscris în cartea de aur a neamului numele unor savanți de prestigiu național și universal” (*ibidem*), noile *Cercetări istorice* continuă să rămână o *culegere*, așa cum stă scris pe contrapagina de titlu a fiecăruia din cele trei volume apărute pînă acum; în acest sens nici mențiunea *seria nouă* de sub titlul volumelor II și III nu este îndreptățită. Fără periodicizarea publicației și statornicirea unui profil de revistă istorică, la care îi obligă pe editorii ei tradiția de la care se revendică, cuvîntul-program, din care am citat mai sus, rămîne fără acoperire dacă nu chiar în dezacord cu realitatea și evidențiază faptul că aceia dintre istoricii ieșeni care nu au fost de acord cu titlul dat publicației la apariție continuă să aibă dreptate. Faptul acesta are acum însă mai puțină importanță deoarece publicația apare cu titlul care i s-a dat la început și, după cum am arătat și mai sus, contribuția ei la promovarea cercetării istorice ieșene este mai presus de orice îndoială. Important este acum ca editorii sau colectivul redacțional, remaniat, al noilor *Cercetări* să aibă în vedere că nu ajunge numai să invoce o tradiție, cum a făcut vechea conducere a Muzeului de istorie care, dealtfel, n-avea nimic comun cu cercetarea istorică și deci nici cu... tradiția istoriografică ieșeană, ci trebuie să te situezi cel puțin la nivelul tradiției respective, cum ar trebui să facă noua conducere a Muzeului, sub egida căreia apare această publicație. Ju-

decind după tot ceea ce are izbutit volumul al III-lea, ca și precedentele de altfel, nu mai încapă îndoială că, cu efort și perseverență, publicația își poate îmbunătăți profilul și conținutul spre a-și justifica titlul și tradiția în care a fost așezată dintru început fără o cunoaștere exactă însă a acestei tradiții.

I. Caproșu

Danubius, vol. V, Galați, 1971, 332 p.

Volumul al V-lea, subintitulat *istorie*, al *Danubius*-ului este una dintre cele mai izbutite publicații muzeale din anul 1971. Efortul redacției, sporit de la volum la volum, de a îmbunătăți conținutul publicației și de a-i asigura ținuta științifică cuvenită ca și nivelul contribuțiilor științifice ale cercetătorilor gălățeni publicate în *Danubius* atestă posibilitatea editării unui periodic de către Muzeul din Galați. Se cuvine a fi subliniată de asemenea preocuparea redacției de a valorifica în paginile publicației în special cercetările privitoare la trecutul municipiului și al județului Galați precum și al zonelor limitrofe fără însă a exclude publicarea contribuțiilor de istorie generală. De aceea, în acest volum, ca și în celelalte, de altfel, semnează, alături de cercetători din Galați, numeroși specialiști din alte orașe, astfel că în volum sînt reprezentate echilibrat toate epocile: veche, medie, modernă și contemporană.

Arheologia și istoria veche beneficiază de interesante contribuții ale lui M. Petrescu-Dîmbovița, Ion T. Dragomir, Ghenuța Coman și ale Marilenei Florescu, iar medievistii Paul Păltănea, N. Stoicescu și Paul Cernovodeanu publică, pe linia unor mai vechi preocupări, valoroase articole privind economia Galaților, legăturile de rudenie dintre domni și marea boierime și, respectiv, relațiile dintre Anglia și Moldova în anul 1685. Dintre articolele de istorie modernă și contemporană, majoritatea sînt consacrate istoriei mișcării socialiste și muncitorești, în special celei gălățene. Cele mai multe dintre ele aduc date și informații noi cu privire la istoria social-politică și economică a țării sau numai a orașului Galați, dar nu toate sînt destul de izbutite din punct de vedere științific. Mai puțin îngrijit scrise decît celelalte contribuții din volum, reluînd chestiuni cunoscute și nestructurate metodic spre a ieși clar în evidență contribuția autorului, unele din aceste articole au chiar aspect de referat (vezi, de pildă, p. 251 și urm.). De aici necesitatea unei sporiri a exigenței față de articolele care, datorită slabei lor calități științifice, neputînd fi publicate în periodicele academice sau universitare, sînt îndreptate spre publicațiile muzeelor județene. Alături de această constatare trebuie să observăm, în încheiere, că mențiunea de la începutul volumului „*redactat de colectivul științific Muzeului de istorie din Galați sub îndrumarea profesorului I. T. Dragomir, directorul muzeului*” (subl. ns.) este inexactă atîta vreme cît materialele din volum sînt redactate de autorii lor. Curioasă este și caseta tehnică a volumului în care se menționează, între altele, ca „redactor de lucrare: I. T. Dragomir”, iar drept „corectori: P. Păltănea și S. Mihaly” (!).

Un comitet de redacție al publicației cu specificarea atribuțiilor reale ale membrilor acestuia, așa cum se obișnuiește la orice publicație serioasă, ni se pare a fi o obligație ce trebuie avută în vedere de muzcografiile gălățene care, după cum am subliniat la început, au făcut deja dovada necesității unui periodic al orașului de pe Dunăre.

I. Caproșu

Marmatia, II, Baia Mare, 1971, 382 p.

Al doilea volum al publicației Muzeului județean Maramureș se remarcă printr-un conținut bogat și variat, cuprinzând contribuții meritorii la cunoașterea istoriei pământului românesc brădat de munții Gutiiului. Studiile de arheologie și istorie, care constituie primul capitol, tratează momente și aspecte din întreg trecutul Maramureșului, începând din paleolitic și până aproape de zilele noastre.

Volumul este deschis de studiul semnat de Maria Bitiri, *Așezarea paleolitică de la Bușag (Date preliminare)* (p. 7—18), în care sînt prezentate rezultatele cercetărilor efectuate, începînd din anul 1969, la locul numit „Dealul Bușagului”, unde a fost descoperită prima stațiune paleolitică din cuprinsul depresiunii Baia Mare.

Urmează studiul lui Ivan Ordentlich, *Aria de răspîndire a culturii Otomani pe teritoriul României* (p. 19—35), în care sînt enumerate urmele de viațuire aparținînd uneia „din interesantele culturi ale epocii bronzului”.

Carol Kacsó, în articolul *Unele considerații cu privire la geneza ceramicii din necropola tumulară de la Lăpuș* (p. 36—54), studiază piesele de ceramică dintr-un important complex hallstattian, a căror origine se plasează în epoca bronzului.

O ilustrație bogată însoțește studiul lui Ion Horațiu Crișan, intitulat *În legătură cu datarea necropolei celtice de Ciumești* (p. 55—92). Este reluată problema cronologiei acestei necropole, emițîndu-se, pentru cele 36 de morminte, ipoteze deosebite de cele ale lui Vlad Zirra, care a publicat rezultatele cercetărilor efectuate la Ciumești. Concluzia lui I. H. C. este că această necropolă celtică își începe existența la sfîrșitul secolului al IV-lea î.e.n. și durează pînă în secolul al II-lea î.e.n., așadar o existență de mai bine de un secol.

Ultimul material de arheologie este *Depozitul de vase romane de bronz de la Dișșa*, semnat de I. Glodariu și Șt. Dănilă (p. 93—99), în care sînt analizate trei vase de bronz romane descoperite pe teritoriul comunei Galații Bistriței (jud. Bistrița-Năsăud), prin 1930. Se apreciază că ar data probabil din secolul I î.e.n. sau din primii ani ai celui următor, iar punerea lor la adăpost este legată se pare, de războaiele pentru cucerirea Daciei.

Un moment important din istoria medievală a Maramureșului este tratat de Aurel Socolan în articolul *Un document inedit despre orașul Baia Mare* (p. 100—105). Este vorba de o scrisoare din 9 noiembrie 1469 a regelui Matei Corvinul, prin care se acordă orașenilor din Baia Mare dreptul de a construi un zid împrejmuitoare, precum și șanțuri și alte fortificații de apărare a urbei. Acest drept fusese cerut de locuitorii orașului din cauza pagubelor pe care le suferiseră „prin foarte dese invazii ale valahilor moldoveni”. Știrea este, fără îndoială, de o însemnată excepțională, deoarece pune într-o nouă lumină urmările victoriei lui Ștefan cel Mare de la Bala din decembrie 1467 și relațiile Moldovei cu regatul Ungariei după nefericita campanie a regelui Matei Corvinul. În intervalul ianuarie 1468 — începutul lui noiembrie 1469, marele domn al Moldovei a întreprins mai multe expediții în Transilvania, dintre care unele au ajuns pînă în inima Maramureșului, în locurile de origine ale străbunilor săi. După cît se știa pînă acum se considera că aria acestor expediții s-ar fi redus la Secuime, zona imediat învecinată cu Moldova. Documentul din 9 noiembrie 1469, pînă acum inedit, aflat la filiala Arhivelor Statului jud. Maramureș, completează, într-un chip neașteptat, șirul victoriilor lui Ștefan cel Mare, dovedind că vredniciile militare ale strălucitului voievod au fost mult mai numeroase decît cele cunoscute pînă acum.

Documentul, publicat în original și traducere, este reprodus și în fotocopie. În micul studiu introductiv, se face, mai întîi, o succintă prezentare a orașului Baia Mare în secolul al XV-lea, din păcate fără nici o indicație bibliografică. Urmează o și mai sumară înfățișare a raporturilor Moldovei cu regatul Ungariei, fără a se pune însă informațiile din document în legătură cu știrile din cronicile moldovenesti sau din alte izvoare. Pe de altă parte, editorul ajunge la concluzia incredibilă a existenței „unei dominații temporare a moldovenilor”

asupra oraşului Baia Mare. Menţionarea, în textul scrisorii, a mai multor atacuri ale oştirii moldoveneşti exclude însă instaurarea unei stăpîniri, fie şi vremelnice, cu atît mai mult cu cît era vorba de o localitate aflată la distanţă destul de mare de graniţa Moldovei. Acest lucru rezultă de altfel şi din faptul că, în noiembrie 1469, oastea lui Ştefan cel Mare nu se afla în oraş. Este regretabil că publicarea unui document de o asemenea însemnătate pentru istoria românească nu a fost însoţită de studiul temeinic pe care l-ar fi meritat.

Coloman Oszóczki, în *Documente inedite referitoare la Pinteza Viteazul în arhivele maramureşene* (p. 106—120) aduce la lumină ştiri noi despre vestitul erou al Maramureşului de la începutul secolului al XVIII-lea. După o scurtă prezentare a personalităţii haiducului, se redă textul original şi traducerea a cinci documente, dintre care se remarcă proclamaţia din 23 aprilie 1701 a împăratului Leopold I, unde se făgăduieşte „o răsplată imperială de o valoare de 500 taleri aceluia care îl predă pe zisul Pinteza viu sau mort”. Prezintă importanţă apoi documentul din 14 august 1703, în care se descrie încercarea cruşilor de a cuceri oraşul Baia Mare şi moartea ei în luptă, cu acest prilej, a lui Pinteza Viteazul. Ultimul document (30 mai 1724) nu are de fapt nici o legătură cu personalitatea eroului, ci se referă la acţiunile haiduceşti din Maramureş de după înfrîngerea răscoalei lui Francisc Rákóczi II.

În articolul semnat de Mircea Zdroba, *Sigilii ale breslelor din Baia Mare păstrate în colecţiile Muzeului judeţean Maramureş* (p. 121—127), sînt prezentate tiparele sigilate ale mai multor organizaţii meşesugăreşti din importantul centru maramureşean. Aceste sigilii datează din veacurile XVII—XIX, cel mai vechi fiind acela al breslei curelarilor şi şelarilor (1651).

Un alt gen de documente figurative formează obiectul articolului cercetătorilor Blaga Mihoc şi Gavril Bălan, intitulat *Stampe inedite din colecţia Muzeului judeţean Maramureş* (p. 128—143). Sînt descrise şi reproduse trei stampe, la primele două fiind redată şi detaliile mai semnificative: o stampă reprezentînd cucerirea Budei de către oştile coaliţiei antiotomane (1686), o stampă cuprinzînd o vedere amplă spre vechea berărie din Baia Sprie, satul Tăuţii de Sus şi oraşul Baia Mare (1787) şi o stampă reprezentînd o vedere a Complexului minier de pe Muntele din Mijloc din Baia Sprie (1773).

Informaţii deosebit de interesante aduce studiul lui Aurel Socolan, *Circulaţia în Maramureş a cărţilor româneşti tipărite în Moldova pînă la 1850* (p. 144—152). După relevarea legăturilor multiple (politice, religioase, culturale etc.) dintre Maramureş şi Moldova, autorul identifică un număr de 102 cărţi româneşti tipărite la est de Carpaţi, aflate la diferite biserici ortodoxe maramureşene. Aceste cărţi datează din secolele XVII—XIX, cele mai multe (83) fiind din veacul al XVIII-lea. Ele provin din tiparniţele de la Iaşi (85 de exemplare), Rădăuţi (14) şi Neamţ (3).

Ion Luga, în articolul *Ideile fundamentale ale „Istoriei pentru începutul românilor din Dacia” de Petru Maior* (p. 153—160), face unele aprecieri asupra acestei opere, subliniind spiritul critic al remarcabilului istoric transilvănean.

Ştiri de o deosebită valoare pentru istoria culturii românilor din Maramureş aduce Vasile Căpîlnean în studiul *Contribuţii la cunoaşterea preocupărilor pentru înfiinţarea de şcoli medii româneşti în Baia Mare şi Seini după revoluţia de la 1848* (p. 161—173). Sînt puse în valoare datele cuprinse în mai multe documente inedite aflate în depozitele Filialei Arhivelor Statului jud. Maramureş despre lupta intelectualilor maramureşeni pentru ridicarea culturală a românilor din această provincie prin crearea unor şcoli mai înalte. Este scos în evidenţă memoriul din 1861, semnat de 131 de reprezentanţi ai populaţiei româneşti din Maramureş (protopopi, preoţi, cantori-învăţători şi membri ai consiliilor parohiale), către Cancelaria Aulică Ungară, prin care se cere aprobarea înfiinţării unei catedre de limba română la gimnaziul catolic din Baia Mare. Printre alte argumente invocate era şi acela că mai mult de jumătate din elevii acestei şcoli erau români. Acţiunea este, în cele din urmă, încununată de succes, deoarece, în anul 1862, guvernul imperial de la Viena îşi dă consimţămîntul.

Urmează articolul *Ecoul războiului de independență în Transilvania, 1877—1878*, semnat de Blaga Mihoc (p. 174—184), în care sînt scoase la lumină știri din documente inedite aflate la Arhivele Statului din Baia Mare privind susținerea de către românii maramureșeni, din punct de vedere material și moral, a poziției României în acest război.

Un bogat material de arhivă este folosit de Constantin Enea și Vasile Șchiopu în Studiul *Aspecte din viața social-economică și lupta țăranimii maramureșene (1914—1918)* (p. 185—204).

În articolul *Mobilizarea de către P.C.R. a organizațiilor muncitorești din Sighetu Marmației în acțiunea de ajutorare a sinistraților (1933)*, semnat de Valeriu Achim și Nándor Katz (p. 205—220) sînt arătate urmările inundațiilor din iulie 1933 în România, care au fost deosebit de dezastruoase în Maramureș și, mai ales, în Sighetu Marmației și sînt relevante măsurile inițiate cu acest prilej de Comitetul județean „Maramureș” al P.C.R.,

Ultimul articol de istorie este cel al lui Octavian Bandula, intitulat *Din lupta intelectualității universitare împotriva fascismului (1934—1940)* (p. 221—235), în care sînt relevate îndeosebi acțiunilor studenților democrați din Maramureș în această perioadă.

În afara articolelor și studiilor de istorie propriu-zisă, volumul mai cuprinde cîteva pagini de istoria artei (Mihai Muscă despre *Grafica lui Eugen Pascu* (p. 236—243) și trei materiale de etnografie, în care sînt tratate aspecte ale bogatei și originalei arte populare o românilor maramureșeni: Károly Kós, *O tehnică de caracter arhaic: făcutul cușilor de coasă în zona Lăpuș* (p. 244—278); Sabin Șainelic, *Arhitectura bisericilor de lemn din Țara Chioarului* (p. 279—317) și Silvia Zderciuc, *Centrul de ceramică Baia Sprie, județul Maramureș* (p. 318—339). Un capitol aparte este rezervat faunei și mineralogiei Maramureșului (p. 340—367). Volumul se încheie cu *Cronica săpăturilor arheologice efectuate de Muzeul județean Maramureș în perioada 1968—1970* (p. 368—378).

Fiecare studiu și articol este însoțit de un rezumat într-o limbă de largă circulație. Se adaugă apoi ilustrația deosebit de bogată și condițiile grafice excelente. Deosebite calități și mai ales nivelul științific superior al celor mai multe dintre studiile cuprinse în volum fac ca această publicație băimăreană să constituie o realizare demnă de laudă a Muzeului județean Maramureș și a colaboratorilor săi.

Tudor Mateescu

Acta Valachica. Studii și materiale de istorie și istorie a culturii, Tîrgoviște, 1972, 437 p.

Apărută în 1969 sub titlul *Valachica*, în 1970 sub cel de *Studia Valachica*, iar în 1972 sub numele de *Acta Valachica*, publicația Muzeului județean Dimbovița constituie o mărturie a eforturilor depuse de un grup de harnici muzeografi tîrgovișteni pentru a valorifica cercetările de istorie și de istoria culturii locale întocmai cum fac și alte instituții muzeale județene în ultimii ani. Inițiativa unor astfel de instituții este lăudabilă și, așa cum arătăm și cu alt prilej (vezi tomul VIII al acestui „Anuar”, p. 464—465), ea trebuie apreciată ca atare, chiar dacă nu e însoțită întotdeauna și de o reușită științifică integrală. Este cazul, dealtfel, și al acestui volum al publicației tîrgoviștene în paginile cărui pe lîngă articole valoroase, datorate însă în cea mai mare parte unor colaboratori din București, se găsesc destule lucrări în care efortul de investigare a trecutului istoric local nu se concretizează în reușite științifice depline. Diletantismul și lipsa exercițiului științific anulează deseori bunele intenții ale autorilor și ale redacției, puținele noutăți ale unor articole fiind coplesite de o factologie și de afirmații generale sau chiar banale caracteristice începătorilor, deși printre sem-

natarii articolelor se numără și autori cu vechi preocupări istoriografice. Scrise stingaci, unele chiar școlărește, cu greșeli elementare de limbă și ortografie, majoritatea contribuțiilor de la rubrica intitulată impropriu *istorie* nu se ridică la un nivel științific acceptabil, deși alături de acestea se află articole valoroase ca acelea semnate de Bucur Mitrea, *Două tezaururi de monede antice descoperite în satul Brincoveanu, județul Dimbovița* (p. 103—107), Gheorghe Poenaru-Bordea și Constantin Condrea, *Date noi privind tezaurul monetar de la Adinca, județul Dimbovița* (p. 109—131), Al. Matei, *Știri despre Țirgoviște în izvoarele narative transilvănene din prima jumătate a secolului al XVII-lea* (p. 177—183), Ion Ionașcu, *Din lupta țărănimii dimbovițene în secolele XVII—XIX împotriva cetropirii feudale* (p. 215—249) ș.a. În ciuda tonului pedant, Dan Pleșia reia în articolul *Măndăstirea Dealu — necropolă domnească și ceva despre frământările interne din Țara Românească în veacul al XVI-lea* (p. 141—153) lucruri în general cunoscute. Studiul Liei Lehr, *Organizarea administrativă a orașului Țirgoviște în secolele XVI—XVII* (p. 155—170), altfel temeinic și documentat, nu tratează numai problema enunțată în titlu, ci conține în prima parte și date privitoare la meșteșugari, negustori, populație, proprietăți urbane etc. (vezi p. 155—160). Nu socotim indicată publicarea documentelor din depozite publice ce se editează, la nivelul științific cunoscut, în colecția *Documenta Romaniae Historica* și cu atât mai mult republicarea actelor din acest corpus (vezi doc. din 1632 (7140) martie 16 (p. 187) la Dumitru Stancu, *Documente privitoare la așezarea Fieni din județul Dimbovița*, unde, pe lângă numeroase greșeli de ortografie, punctuație și de tipar, textul slav este uneori neinteligibil datorită erorilor de tipar); de altfel, autorul nici nu știe să citeze corect (vezi p. 186, nota 5). Deși interesante, sînt neîngrijit scrise (fraze construite neglijent, terminologie improprie, limbaj pășunist, dezacorduri gramaticale etc.) și cele două note semnate de George Potra, *Baia publică din vremea lui Matei Basarab* (p. 196—201) și *Un Țirgoviștean student la Viena* (p. 201—208). Aceleași sînt și caracteristicile articolului scris de Cleopatra Ionescu, *Date privitoare la economia județului Dimbovița în prima jumătate a secolului al XIX-lea* (p. 257—264). Școlărească și factologică este prezentarea a 12 documente, din colecția Muzeului, făcută de Valeriu Berbecaru (*Date noi despre satul Bărbuleț*) (p. 209—213), iar pagina introductivă la două documente publicate de Luminița Oproiu (*Inceputurile exploatării lignitului în Sotinga*) (p. 281—283) este edificatoare în privința „comentariului” pe care îl face autoarea pe marginea materialului documentar editat dacă scrie că „în perioada regulamentară explorarea și exploatarea subsolului a cunoscut un progres însemnat”, că „bogățiile minerale... cunosc o dezvoltare mărită”, că „apare acum interes și pentru zăcămintele de cărbune” și că, în sfîrșit, „constatarea cărbunelui (!) și începuturile exploatării lui reiese cu o mare claritate din două documente descoperite de noi la Arhivele Statului din București și datorită importanței lor redăm mai jos în întregime textul inițial” (p. 282). Pe aceeași linie cităm prima frază, de-a dreptul incoerentă, din nota lui Constantin Manolescu, *Unirea lucrătorilor constructori din Țirgoviște (1883)* (p. 295—296): „Istoria clasei muncitoare din România demonstrează, preluînd radicalismul elementelor orășenești, precum și marele potențial de revoltă al țărănimii, plenar manifestate în Revoluția de la 1848, reușește să se afirme pe scena istoriei înainte de încheierea procesului său de omogenizare” (p. 295). O improvizatie poate fi socotită, de asemenea, după modul în care este scrisă, și nota lui Toma Svințiu, *Societatea internațională a muncitorilor și meseriașilor din Țirgoviște (1890—1893)*.

Toate aceste articole sînt grupate într-o secțiune distinctă intitulată impropriu, după cum am spus, *istorie* deoarece numeroase alte contribuții din volum trebuiau incluse tot aici. De pildă, secțiunea *istorie* este precedată de rubricile *50 de ani de luptă sub steagul partidului*, cuprinzînd materiale și documente despre răscoala țărănilor din 1888 și mișcarea socialistă și muncitorească, și *150 de ani de la mișcarea revoluționară condusă de Tudor Vladimirescu*, care, evident, trebuiau trecute tot la această secțiune.

Cea de a doua secțiune a volumului este consacrată *Istoriei culturii dimbovițene* și cuprinde de asemenea articole inegale ca valoare; pe lângă reale contribuții la cunoașterea istoriei culturale locale sînt prezente și scurte note mai puțin izbutite din punct de vedere științific. O rubrică din această secțiune este închinată comemorării a 25 de ani de la moartea scriitorului Ion Al. Brătescu-Voinești, iar în alta sînt grupate articole a căror tematică reflectă preocupările științifice ale muzeografilor dimbovițeni.

La rubrica intitulată *Cronică-Recenzii* nu-și avea rostul publicarea „Ecourilor la Valachica” conținînd extrase din prezentările făcute în unele reviste de istorie primelor două volume ale publicației țirgoviștene (vezi p. 416—418); pe aceeași linie se înscrie și înregistrarea lucrărilor în care au fost citate aceleași volume precum și publicarea impresiilor unor vizitatori, din țară și de peste hotare, ai muzeelor și monumentelor istorice din Țirgoviște (*Inscripții cu dalta și autografe cu stiloul* (II) (p. 418—421), care, toate, alături de rubrica ce urmează celei închinată lui Ion Al. Brătescu-Voinești, conferă ultimei părți a volumului un caracter de almanah. În aceeași notă sînt scrise și cele două așa-zise recenzii, prima fiind o prezentare ditirambică lipsită de substanță și scrisă neîngrijit (p. 427), iar a doua o succintă notă bibliografică scrisă de Galia Manolescu în totală necunoaștință de cauză. Potrivit autoarei, Ștefan Bîrsănescu (în „*Pagini nescrise din istoria culturii românești*”, București, 1971) încearcă să „exhaustiveze informațiile despre cultura noastră veche” (!) pe baza volumelor de *Documente privind istoria României*, folosite și în *Istoria literaturii române* (vol. 1) și cele două istorii ale muzicii aparținînd lui Petre Brâncuși și Ghircoiașu. Să fie acestea singurele lecturi ale autoarei, dacă ea consideră că lucrările de mai sus sînt singurele de istoria culturii în care se folosesc documentele medievale? Cît privește lucrarea recenzată, fie autoarea n-a citit-o fie a citit numai prefața dacă despre o lucrare plină de erori scrie: „iată o carte la care ești nevoit — recenzînd-o — să scrii pînă și despre prefață” (p. 429).

Deși cuprinde și articole valoroase, majoritatea materialelor se prezintă, ca fond și formă, sub nivelul unor contribuții științifice publicabile, ceea ce așază acest volum pe un loc modest în rîndul publicațiilor editate în ultimii ani de muzeele județene. Eforturile redacției acestui volum de a polariza interesul cercetărilor pentru istoria și cultura locală, evidente în cuprinsul volumului, merită a fi încurajate și sprijinite, perspectiva unei reușite științifice fiind prefigurată de lucrările izbutite pe care le cuprinde acest volum. Și apoi istoria și vechea cultură dimbovițeană atît de bogate și de prețuite nu numai pe plan local merită o valorificare științifică la nivelul exigențelor actuale într-un periodic la care Țirgoviște are demult dreptul. Schimbarea titlului acestei publicații de la an la an spre a evita pe cît se pare, formal, impresia de periodicitate nu-și are rostul atîta timp cît publicația țirgovișteană ca și altele editate de muzee au în realitate o apariție aproape periodică. Pentru aceasta este necesară totodată sporirea exigențelor redacției și un efort științific susținut la care obligă dealtmînter atît tradiția scrișului și a tiparului dimbovițean și contribuția lor la „*creșterea limbii românești*” cît și dezvoltarea culturală actuală a acestei zone istorice. Pentru că, așa cum se prezintă volumul recenzat, cu atîtea lucrări neizbutite, scrise deseori și agramat, în afara ortografiei și punctuației și cu sute și sute de greșeli de tipar, publicația dimbovițeană este departe de acest deziderat.

I. Caproșu

ADOLF ARMBRUSTER, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, Ed. Acad., 1972, 279 p.

Romanitatea românilor a suscitat un interes fără egal în istoriografia românească. Istoricii în primul rînd, dar și filologii, geografi, etnografi și-au unit

eforturile pentru clarificarea originii românilor. O foarte bogată literatură a fost consacrată multiplelor aspecte pe care le implică această temă. Opiniile, exprimate atât în literatura națională de specialitate cât și în cea străină, au declanșat, nu o dată, controverse și polemici dintre care, unele au supraviețuit preopinienților.

Date fiind antecedentele, orice abordare nouă, mai ales de proporții, a unuia dintre aspectele romanității românilor, nu este deloc ușoară. Izvoare foarte variate și nu o dată laconice ori prolix, o bibliografie imensă scrisă în cele mai diferite limbi, iată motivele de care cercetătorul acestei probleme nu poate face abstracție.

Plecînd de la convingerea, dealtfel firească și indubitabilă, că românii sînt de origine romană și că etnogeneza românilor s-a realizat în spațiul carpato-dunărean în perioada de trecere la feudalism, Adolf Armbruster își propune să analizeze *ideea despre romanitatea românilor și evoluția acesteia*. Prin aceasta autorul înțelege „ideea despre descendența romană a românilor din coloniștii romani transplantați în Dacia traiană”, din care decurg ideile complementare: stăruința elementului roman în Dacia abandonată de Aurelian, unitatea de neam a românilor de pe întreg teritoriul locuit de ei, latinitatea limbii române, esența romană a unor obiceiuri și datini populare (p. 6).

Autorul a preferat, după cum, dealtfel, materialul o impune, metoda tratării cronologice: de la încheierea procesului de etnogeneză, din momentul apariției conștiinței românilor despre descendența lor romană pînă la transformarea acestei idei în armă de luptă politică, națională.

Pe lîngă informațiile cunoscute, folosite adesea de istorici, Adolf Armbruster a utilizat mărturiile noi, depistate în bibliotecile și arhivele României ori obținute din străinătate (p. 72, 224, 231 ș.a.).

Un imens material informativ este prelucrat și ordonat de autor în șase capitole: I. Afirmarea internațională a romanității orientale (sec. X—XIII); II. Descoperirea latinității limbii române (sec. XIV—XV); III. Politizarea ideii romanității românilor (sec. al. XVI-lea); IV. Domnia lui Mihai Viteazul și unirea celor trei țări române; V. Barocul și epoca de aur a culturii medievale naționale; VI. Politizarea națională a ideii romanității. La acestea se adaugă un amplu rezumat în limba germană și un indice de persoane.

Întreaga lucrare este dominată de *ideea provenienței autohtone a romanității românilor*, negată un timp în literatura de specialitate românească, dar recunoscută, apoi, ca singura reală, viabilă și statornică. Mărturiile externe au avut ca sursă de informare însuși poporul român. Românii nu și-au aflat originea de la învățații străini. Exeget fin, autorul a știut să surprindă și să reliefeze, de fiecare dată, această coordonată permanentă a cercetării sale.

Constatarea este valabilă chiar și pentru prima etapă, aceea a „existenței prestatate” cînd mărturiile scrise românește lipsesc. Această lacună este suplinită de izvoare bizantine, maghiare, papale etc., care „îndică drept sursă de informare însuși poporul român” (p. 36).

Conștiința romanității românilor a cunoscut un salt apreciabil în noile condiții istorice, create odată cu formarea statelor feudale românești. Procesul politic desăvîrșit aproximativ la jumătatea secolului al XIV-lea a prilejuit contacte externe multiple. Țările noastre sînt recunoscute, treptat, ca realități politice ce nu mai pot fi ignorate. Cunoștințele despre originea romană a românilor se amplifică. În sprijinul acestui adevăr vine, acum, și latinitatea limbii române. Autorul surprinde, cu dreptate, un început de politicizare a ideii romanității românilor, politicizare plasată pe fundalul unor rivalități politice.

Această tendință se va amplifica în secolul al XVI-lea, cînd substratul politic al invocării romanității românilor de către Papă ori împăratul habsburgic este și mai lesne de constatat. Ei își susțineau astfel, subliniază autorul, „pretențiile politico-spirituale...; cei care se considerau moștenitori direcți ai Romei pun accent pe apartenența antică a Daciei la Imperiul roman; cei care nu pot invoca acest argument fac apel la romanitatea românilor știind prea bine că afirmarea ei le asigură adeziunea acestora” (p. 126, 242). În acest secol, al XVI-lea, cunoștin-

țele despre originea romană a poporului român s-au răspândit foarte mult. Umanismul, devenit acum un curent european, a difuzat în toate colțurile continentului noțiuni despre originea romană a poporului român și latinitatea limbii române. Formularea unor teorii, fie și greșite ori dușmănoase, dovedește, în ultimă instanță, interesul pentru romanitatea noastră. Pe plan intern, remarcă A. Armbruster, tipăriturile românești din a doua jumătate a secolului al XVI-lea au contribuit la dezvoltarea conștiinței autohtone despre romanitate.

Domnia lui Mihai Viteazul prilejuiește autorului surprinderea unui nou moment în evoluția ideii romanității carpato-dunărene. Faptele de arme săvârșite sub conducerea acestui voievod au avut un deosebit răsunet, redeșteptând speranțele de eliberare nu numai pentru români, ci și pentru popoarele vecine. Operațiunile militare erau urmărite cu interes de către întreaga Europă, îngrijorată de noul asalt al Semilunei. La curtea de la Tîrgoviște ori la reședințele temporare ale voievodului erau prezenți diplomați, militari ori agenți secreți care întocmeau rapoarte pentru șefii lor politici sau militari. Interesul pentru români, pentru originea lor, depășește, în acest fel, cercul restrîns al cărturarilor, difuzîndu-se în cercuri tot mai largi. Actul unirii, realizat de Mihai Viteazul sub semnul luptei pentru independență, a avut efecte similare. Așa se explică abundența informațiilor și numeroasele referiri la originea romană a poporului român în literatura acestor ani. Discutînd detaliat aceste izvoare, autorul surprinde și reliefează opiniile originale, obiective ori pătimașe privitoare la românii și originea lor. Analiza șerbiei sub raport terminologic, conținutul social al termenilor *rumân* și *vlah* întregesc opiniile lui A. Armbruster asupra momentului Mihail Viteazul.

În evoluția ideii romanității românilor, secolul al XVII-lea și începutul celui următor marchează o etapă de inegalabilă consistență. Și aceasta, datorită, în primul rînd, cronicarilor români care „realizează pentru prima dată sinteza dintre fondul conștiinței autohtone a romanității și argumentarea științifică, livrescă, a originii romane a românilor” (p. 212). „Epoca de aur a culturii medievale românești”, cum o numește autorul, este reprezentată de Grigore Ureche „creatorul istoriografiei românești cu adevărat naționale”, Miron Costin realizatorul „primei sinteze naționale a elementelor conștiinței romanității la români”, stolnicul cărturar Constantin Cantacuzino care a exprimat în forma cea mai clară și mai concisă conștiința romanității la români și Dimitrie Cantemir care marchează, prin opera și gîndirea sa, apogeul acestei epoci de aur. Tipul umanistului medieval român, D. Cantemir „inaugurează prestigiosul efort al istoriografiei române de a determina și fixa locul românilor în istoria universală” (p. 210). Nu sînt trecute cu vederea nici celelalte producții ale acestui veac, cum sînt, bunăoară, cronicile, cu paternitate atît de discutabilă, atribuite de majoritatea istoricilor lui Stoica Ludescu și Radu Popescu. Importanța lor rezidă în faptul „că redau conștiința romanității în forma ei populară, tradițională” (p. 207).

Tot astfel, autorul acordă cuvenita atenție informațiilor despre romanitatea românilor din opera reprezentanților barocului istoriografic european, mărturiilor asupra romanității carpato-dunărene din a doua jumătate a secolului al XVII-lea cuprinse, înainte de toate, în lucrări consacrate rivalității austro-turce ca și istoriografiei săsești din aceeași perioadă. Deși această literatură științifică „nu îmbogățește esențial cunoștințele despre originea romană a românilor”, ea a contribuit, prin numărul mare de lucrări, la răspîndirea ideii romanității noastre.

Teoriile cu privire la originea romană a românilor emise în prima jumătate a secolului al XVIII-lea sînt discutate de A. Armbruster în legătură cu două evenimente din istoria României: Instaurarea dominației străine, de esență absolutistă, în cele trei țări românești și lupta românilor din Transilvania pentru emancipare politică și socială. Primul eveniment, constată pe bună dreptate autorul, „s-a răsfrînt negativ asupra culturii medievale național-românești” deoarece a produs „sistarea preocupărilor cronicarilor pentru elucidarea trecutului și originii lor naționale” (p. 244). Literatura europeană nu face decît să preia teoriile emise în veacurile anterioare despre originea romană a românilor, debarasîndu-se însă, în parte, de „canoanele manierismului”. În schimb, lupta românilor pentru

libertate socială și politică a activizat simțitor evoluția ideii de romanitate. Între argumentele utilizate ca armă de luptă, originea romană, vechimea și continuitatea românilor a ocupa locul central. Politizarea națională a ideii romanității a însoțit momentele cruciale din istoria luptei pentru desăvîrșirea statului național unitar român.

Pe parcursul întregii lucrări, autorul a surprins ca ființe teoriile, emise în diferite timpuri, cu privire la originea românilor. Tribulațiile suferite de aceste teorii au avut, mai întotdeauna, un pronunțat substrat politic. Sintetizând numeroasele informații privitoare la evoluția acestei idei, A. Armbruster constată existența unor *tradiții* paralele dintre care, cea mai veche și mai durabilă este aceea autohtonă, românească. Aceasta a stat la baza *tradițiilor externe*. Alături de cea românească a existat o puternică *tradiție săsescă* în care romanitatea este unanim recunoscută, o *tradiție maghiară* care, din motive lesne de înțeles, este ostilă românilor, negînd romanitatea și stăruința acestora în Dacia, o *tradiție bizantină* în care, din motive politice, există o sensibilă pendulare în privința recunoașterii romanității carpato-dunărene și alte două *tradiții* cu implicații politice: *papală* și *imperială*. În chip paradoxal, constată autorul, nu se poate vorbi de o *tradiție slavă* privitoare la originea romană a românilor deși informații despre români se află în multe scrisori slavone.

Dincolo de aceste tradiții cu substrat politic, național, se situează *tradițiile savante, științifice* care nu pot și nu trebuie judecate izolat de cele dintîi. Așa sînt mărturiile privitoare la *romanitatea românilor sud-dunăreni, tradiția pastores-Romanorum, tradiția umanistă, baltică și ieziuită*.

Lucrarea cercetătorului Adolf Armbruster este o reușită sinteză a evoluției ideii de romanitate carpato-dunăreană pînă la pragul epocii moderne. Ea constituie, într-un fel, și un corpus, o antologie a textelor care inserează astfel de mărturii. Bibliografia utilizată este impresionată. Interpretarea riguros științifică, fraza fluentă, lexicul ales fac din această lucrare, prezentată de autor ca teză de doctorat, o realizare importantă a istoriografiei noastre.

Cartea lui A. Armbruster este departe de a interesa numai pe cercetătorii istorici. Interesul pentru originea și stăruința noastră pe acest pămînt este, în zilele noastre, mult mai mare decît în trecut. Istoria a cîștigat cititori interesați nu numai pentru cartea de popularizare ci și pentru aceea de știință. Iată de ce considerăm că traducerea mărturiilor reproduse de autor în limba originală era necesară chiar dacă „ar fi lungit extrem de mult lucrarea“. Aceasta cu atît mai mult, cu cît avem a face, spre exemplu, cu latina ori germana medievală. Economia de spațiu tipografic nu are, după părerea noastră, nimic comun cu problemele fundamentale ale istoriei românilor.

S-ar fi cuvenit, de asemenea, și întocmirea unei *erate* pentru evitarea unor erori care aparțin, în realitate, editurii (p. 22, 23, p. 74 nota 22, p. 161).

Autorul nu-și prezintă concluziile ca definitive. Alte mărturii, necunoscute încă, dar foarte probabil existente în bibliotecile și arhivele europene vor împlini, în viitor, sinteza evoluției ideii de romanitate a românilor realizată de A. Armbruster, cercetător înzestrat cu incontestabile calități de exeget.

I. Toderășcu

* * * *Pagini de veche artă românească*, II, București, Ed. Acad., 1972, 366 p.

Cel de-al doilea volum din *Pagini de veche artă românească*, apărut sub egida Institutului de istoria artei, înmănunchează, asemenea primului volum, studii ale unor renumiți istorici ai artei medievale românești. În ordinea paginilor, studiile sînt semnate de: Vasile Drăguț, *Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania* (p. 7—83); Pavel Chihaiia, *Etape de construcție la complexul monastic Cozia* (p. 85—151); Carmen Laura Dumitrescu, *O reconsiderare a picturii bisericii din Stă-*

nești-Vilcea (153—256); Florentina Dumitrescu, *Trăsături specifice ale sculpturii în lemn brîncovenesci* (p. 257—306). Studiile semnate de Vasile Drăguț și Carmen Laura Dumitrescu vor constitui, în cele ce urmează, subiectul de referință.

„Considerațiile generale” asupra picturii murale gotice din Transilvania, cum modest își subîntitulează studiul Vasile Drăguț, sînt rodul cercetării unui vast material iconografic, de pe aproape întregul spațiu al picturii murale gotice. Acest fapt îi permite autorului, chiar de la primele pagini, să stabilească principalele etape ale complexului proces evolutiv al picturii de epocă gotică din Transilvania: a) Introducerea formelor specifice picturii romanice în Transilvania (sec. XII—XIII); b) Accentuarea procesului de provincializare — de rusticizare chiar — a picturii romanice (sec. al XIII-lea); c) Pătrunderea picturii gotice — a stilului liniar narativ (sfîrșitul sec. al XIII-lea — începutul sec. al XIV-lea); d) Sinteza stilistică romanico-gotică în pictura provincială transilvăneană, în care prevalență este contribuția stilului liniar narativ (prima jumătate a sec. al XIV-lea, p. 9—11 și nota 4 de la p. 10).

Raliindu-se părerii prof. France Stelé, de la Universitatea din Ljubljana, după care „...se poate vorbi despre un program iconografic valabil pentru bisericile medievale de sat”, autorul consideră că, „aplicată în exclusivitate la bisericile de sat din Slovenia, această demonstrație poate fi în mod substanțial îmbogățită cu argumente furnizate de studiul iconografiei medievale din bisericile de sat din întreaga Europă catolică, ansamblurile de pictură murală gotică din Transilvania fiind în acest sens un exemplu” (p. 13). Acest lucru pare surprinzător cu atît mai mult, cu cît în lumea catolică nu se cunosc codificări iconografice — „erminii” — caracteristice doar picturii bisericilor ortodoxe.

Cercetarea picturii murale gotice din Transilvania îl conduce pe autorul studiului la concluzia că, „în esență, programul iconografic eshatologic este exprimat prin următoarele compoziții: *Majestas Domini* în tetramorf însoțit de cei doisprezece apostoli, *Judecata de apoi*, *Arhanghelul Mihail cîntărind sufletele*, *Maica Îndurătoare* (*La Vierge au manteau*), *Parabola celor zece fecioare*, *Sfîntul Cristofor*” (p. 13).

Discutarea reprezentării în pictura murală din Transilvania a fiecăreia din aceste teme prilejuiește autorului lungi și docte incursiuni în iconografia picturilor murale gotice din întreg spațiul european stabilind, acolo unde este cazul, similitudinile sau, dimpotrivă, deosebirile. Este, mai ales, exemplul temei *Sfîntului Cristofor*. Reprezentat mai cu seamă pe fațadele bisericilor de sat, Sfîntul Cristofor s-a bucurat în evul mediu catolic de o largă popularitate căci „în Elveția, în Tirol, în Boemia, în Slovacia, în Slovenia, în Ungaria, chipul său de proporții colosale apare frecvent pe fațadele bisericilor sau la interior, în dreptul intrării” (p. 28). În Transilvania, reprezentarea Sfîntului Cristofor este semnalată de autor pentru secolele al XIV-lea și al XV-lea (p. 29 și 30). Deși trece în revistă reprezentarea picturală a Sf. Cristofor pentru mai toate țările cu pictură gotică (p. 28 și nota 89 de la aceeași pagină), autorul nu face nici o referire asupra reprezentării Sf. Cristofor pe absida centrală a bisericii de la Arbore cu toate că nu-i este necunoscută (vezi V. Drăguț, *Dragoș Coman maestrul frescelor de la Arbore*, Ed. Meridiane, București, 1969). Semnalată, sub semnul întrebării, de către I. D. Ștefănescu (vezi *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1928, p. 129) reprezentarea Sf. Cristofor în pictura murală a unei biserici ortodoxe din Moldova secolului al XVI-lea, la Arbore, este de natură să trezească curiozitatea cercetătorilor de istoria artei medievale românești.

Stadiul cercetărilor asupra ansamblului pictural de la Arbore nu îngăduie încă explicarea reprezentării Sf. Cristofor în pictura bisericii ctitorită de Luca Arbore, dar credem că acest aspect iconografic este în legătură cu alte asemenea aspecte unele aflate mai demult în atenția cercetătorilor, între care și neconcordanța între numărul copiilor reprezentați în tabloul votiv din naos și nu-

mărul celor din tabloul funerar din pronaos (asupra căruia, au referit, între alții, G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p. 115—117), Petru Comarnescu, *Îndreptar artistic al monumentelor din nordul Moldovei*, f.a., p. 274, Sorin Ulea, *Portretul funerar al lui Ion, un fiu necunoscut al lui Petru Rareș și datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în S.C.I.A. nr. 1/1959 nota 3 de la p. 65), I. Caproșu, *Biserica Arbure*, Ed. Meridiane, București 1967, p. 16 și 18, V. Drăguț, *Dragoș Coman maestrul...*, p. 30). fără a se ajunge însă la un consens general) sau altele recent observate de noi precum decaparea acelei părți a tabloului votiv din naos care a reprezentat pe ctitor și familia sa și repictarea unei noi compoziții; existența, în pictura din interiorul și exteriorul bisericii de la Arbore a unor elemente comune și iconografiei catolice etc. Considerăm deci că explicarea reprezentării Sf. Cristofor în pictura exterioară de la Arbore va fi posibilă numai atunci când toate aceste probleme își vor găsi o deplină rezolvare.

Desigur, această observație marginală nu scade cu nimic din valoarea concluziei studiului după care „...prin intermediul ei — a picturii murale gotice din Transilvania (n. ns.) — se descoperă că relațiile artistice dintre popoarele europene au fost — încă din evul mediu — mult mai complexe și mai rodnice decât se crede îndeobște” (p. 61). Bogata ilustrare a textului, și repertoriul iconografic al picturii murale gotice din Transilvania, în ordine alfabetică, completează un studiu venit să acopere o lacună a istoriei artei medievale românești.

Cel de-al doilea studiu, *O reconsiderare a picturii bisericii din Stănești-Vilcea*, semnat de Carmen Laura Dumitrescu, are drept punct de plecare cercetările mai vechi întreprinse de autoare asupra ansamblului pictural de la Stănești (vezi *Anumite aspecte din pictura pronaosului bisericii Stănești-Vilcea și semnificația lor*, în S.C.I.A., nr. 2/1969, p. 209—218).

„Reconsiderarea” picturii de la Stănești, propusă de autoare, nu se bazează pe descoperiri „senzationale” ci pe o nouă interpretare, înțelegere și sesizare a conținutului reprezentărilor, pe descifrarea limbajului lor simbolic în strânsă interdependență cu personalitatea ctitorului și a împrejurărilor social-politice în care a avut loc zugrăvirea monumentului. Firește, toate acestea au fost posibile, ca urmare a extinderii cercetării pe orizontală și verticală. În acest sens, autoarea reușește să explice aparenta nepotrivire dintre icoana de hram zugrăvită la exteriorul bisericii — Fecioara Întrupării — și hramul Adormirii, pe de o parte, și între acestea și reprezentarea Imnului Acatist, pe de altă parte (p. 192—196): prezența compoziției Deisis „imperială, tip mai special”, în naosul bisericii „în împrejurarea neobișnuită a zugrăvirii lui Tudor logofăt din Drăgoești și a jupiniței sale Dimitra” și a sfinților militari de pe absida sudică și nordică” (p. 196—203). Explicarea acestora și a altora îi oferă autoarei elementele necesare „reconstituirii și înțelegerii ideii de care a fost călăuzit Giura atunci când a hotărât să zugrăvească biserica de la Stănești. După ce a cerut iertare pentru păcatele sale (*Căința lui David*), după ce a rostit rugăciunea de mulțumire pentru trecerea primejdiei (*Imnul Acatist*) și după ce s-a pus sub protecția unui hram aducător de izbândă viitoare (*Fecioara Întrupării* și *Acatistul*) lui Giura îi mai rămâne să aducă un omagiu — „in memoriam” — celui care plătitese cu viața lupta unei anume stări de lucruri” (p. 203).

Studiul semnat de Carmen Laura Dumitrescu, cu „Anexa”, care cuprinde iconografia întregului ansamblu pictural al bisericii de la Stănești, adeseori cu exhaustive analogii, cu figuri în text și cu o bibliografie la zi constituie, după părerea noastră, un model de cercetare a unui ansamblu de pictură religioasă care, adeseori reprezintă un document al reflectării unor complexe realități politice, economice etc. pentru evul mediu românesc.

I. Solcanu

GEORGE POTRA, *Tezaurul documentar al județului Dimbovița (1418—1800)*, Muzeul Județean Dimbovița, 1972, 993 p.

Continuând munca de editare a documentelor, George Potra ne oferă un nou și masiv volum de documente, extrase de data aceasta din „tezaurul documentar al județului Dimbovița”, cum spune, cam pompos, titlul volumului.

Volumul cuprinde 1063 documente, dintre care circa o treime (peste 300) sînt rezumate; cele mai numeroase dintre acestea sînt rezumate ale documentelor publicate în colecțiile *Documente privind istoria României* și *Documenta Romaniae Historica*, seria B (1417-1418—1632), aceste rezumate fiind reproduse de două ori (p. 34—53 și 107—163), ultima oară cu indicarea locului unde au fost publicate.

Necunoscînd limba slavonă, autorul nu publică decît documente românești cu litere chirilice. Pentru cele slavone se mulțumește să dea un scurt rezumat (nr. 344, 356, 357, 398, 442 etc.), deși ar fi fost recomandabil să le publice și pe acestea în întregime cu colaborarea unui slavist. Cînd documentele slave au cîte o traducere mai veche, autorul o reproduce pe aceea, ca în cazul doc. din 1646 april. 26 (nr. 380), unde se utilizează o traducere destul de aproximativă a lui D. G. Peșacov din 1859, în care este vorba de „popolu român”, „sceptrul guvernării”, „onorabilul” dregător și de alți asemenea termeni moderni, neutilizați de textele slave.

Marea majoritate a documentelor se referă — în chip firesc — la vinzări și cumpărări de bunuri imobiliare, atît în cuprinsul orașului Tirgoviște (pivnițe, case, prăvălii, locuri, vii etc.), cît și în satele din județul Dimbovița.

Cît privește relațiile dintre stăpînii feudali și țărani, acestea sînt mai slab reprezentate în volum, datorită și faptului că autorul nu a editat în general documentele dimbovițene cuprinse în volumul *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea. I. Țara Românească*. Întîlnim la G. Potra unele documente care nu figurează în volumul editat de Institutul de istorie „N. Iorga” (nr. 879, 900, 1020, 1063).

Datele cuprinse în documentele publicate de G. Potra întregesc cunoștințele noastre despre trecutul orașului Tirgoviște și al satelor din județ și nu ne îndoim că ele vor fi utilizate în viitoarele monografii. Puține sînt știrile care depășesc cadrul local al județului.

Prima observație care se degajă din lectura introducerii, a documentelor și a indicelui este aceea că autorul are unele *lipsuri de informare istorică*, fapt surprinzător pentru un doctor docent în istorie, cu o experiență atît de îndelungată ca a sa. Iată cîteva exemple. În introducerea, la p. 6, autorul afirmă că, în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino, „ca ispravnic al orașului Tirgoviște găsim pe Gheorghe Băleanu fost mare ban (1688 iun. 16), iar ca ispravnic al județului pe Alexandru, care deținea și boieria de mare clucer (1688 sept. 3)”. În realitate, în primul document — publicat de autor — se spune că Gheorghe Băleanu a fost ispravnic „la scaun” (p. 445), nu singur, ci împreună cu Vilcu vornic și Hrizea vistier, în timp ce domnul era plecat la oaste. Or, se știe că, în această vreme, „scaunul”, adică reședința domnului, era la București, nu la Tirgoviște¹. În cel de al doilea document (p. 447), Alexandru clucer este citat ca ispravnic pentru niște jurațori, nu de județ. Orice istoric cu o pregătire cît de sumară știe că isprăvnicia de județ a fost înființată prin reforma administrativă a lui Constantin Mavrocordat.

În doc. nr. 371 (p. 225) autorul amintește de un anume „Tănase vâtaful za Paici”²; neștiind că paicii erau o categorie de slujbași mărunti ai domniei, înșurcînați cu paza persoanei domnului², autorul trece la indice Paici drept sat, con-

¹ A se vedea și G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București*, p. 32, unde autorul recunoaște că este vorba de „isprăvnicii scaunului București”.

² N. Stoicescu, *Unele categorii de slujbași ai statelor feudale Țara Românească și Moldova* („Studii și articole de istorie”, XII, 1968, p. 118—119).

siderîndu-l pe Tănase „din Paici“ ! Din aceeași pricină, a lipsei de informare istorică, autorul transformă unele ocupații, categorii de curteni și slujitori etc. în nume de familie: Biglar (meșteșugur croitor)³, Globnic (slujbaș care încasa gloabele sau amenzi), Paic, Copil (copil de casă⁴, avînd sarcini asemănătoare aprozilor), Răspop (preot răspopit), Roșu (= curtean)⁵ etc. etc. (a se vedea indicele).

Marea majoritate a documentelor publicate sînt inedite, și acesta este unul din meritele autorului, care a depus o muncă deosebită pentru transcrierea lor.

În afară de documentele de la Arhivele Statului București și Biblioteca Academiei (din care marea majoritate a celor din secolul XVII se găsesc transcrise și la Institutul de istorie „N. Iorga“), autorul pune în circulație o serie de documente inedite aflate în colecția sa sau în aceea a Muzeului din Tîrgoviște.

Se întîlnesc însă și numeroase excepții, cînd autorul reproduce în întregime documente deja publicate, indicînd la unele locul unde au fost editate: „Revista istorică“, 1921, 1924, 1925 sau 1942 (nr. 381, 382, 392, 568, 569, 805, 827, 877, 879, 880, 943 etc.) sau G. Potra, *M-reă Cobia* (nr. 464, 527, 791, 839, 841, 905, 941, 964 etc.). Ne întrebăm: de ce nu au fost rezumate și aceste documente, așa cum s-a procedat cu cele publicate în *DIR* și *DRH*? sau, dacă s-au tipărit acestea, de ce nu s-a procedat la fel cu numeroase alte documente dimbovițene — unele din ele din arhive particulare — publicate prin diverse periodice: „Studii“, 1957, nr. 3, p. 207—211 (despre satul Bănțești); „Studii și materiale de istorie medie“, V, 1962, p. 592 și urm. (despre satele Bărbulețu, Lazuri și Răzvad); „Glasul Bisericii“, 1964, p. 433—546 (despre satul Șuta); „Biserica ortodoxă română“, 1965, p. 715—734 (despre satul Pătroaia) etc., etc.

Este posibil ca acestea să nu fi fost cunoscute autorului sau acesta a ales pentru publicare numai unele documente? Cred că era mult mai bine ca autorul să fi rezumat documentele publicate și să ne fi oferit un corpus complet al documentelor dimbovițene. În cele peste 50 de pagini ocupate cu tipărirea a doua oară a rezumatelor din *DIR*, ca și în celelalte 80 de pagini de documente reeditate, ar fi avut loc circa 800 de rezumate ale documentelor publicate. Legată de această observație este și aceea că autorul nu știe sau nu spune că *numeroase documente din cele considerate de d-sa ca inedite* (circa 50) *au fost publicate de diverși autori înaintea d-sale*. Iată cîteva dintre acestea: 1) Doc. din 1642 april. 20 (nr. 353), despre baia din Tîrgoviște, publicat de Al. Lapedatu în „Bul. Com. Mon. Istorie“, 1910, p. 90—91; 2) Doc. din 1645 dec. 3 (nr. 375), relativ la satul Ghimpați, publicat de N. N. Popescu-Rucăreanu, *Moșnenii răcăreni ot Boanga și satul lor Răcari...*, p. 70, volum care cuprinde numeroase documente necunoscute autorului; 3) Doc. din 1649 mart. 30 (nr. 405), relativ la satul Răzvad, editat de C. G. Mano, *Documente privitoare la familia Mano*, p. 20; 4) Gramata din 1670 martie 14 (nr. 546) pentru biserica din Ludești, publicată de T. G. Bulat, *O gramată a patriarhului Dositei al Ierusalimului pentru biserica cronicarului Stoica Ludesu*, în „Glasul bisericii“, 1962, nr. 11—12, p. 1110—1115; 5) Testamentul lui Neagoe Săcuianu din 1673 iulie 30 (nr. 572), editat de V. Drăghiceanu, *Testamentul marelui ban Neagoe Săcuianu și ctitoriile sale*, în „Buletinul Com. Mon. Istorie“, 1933, p. 38 și în *Mitropolia Tîrgoviștei*, București, 1933; 6—10) Doc. din 1695 dec. 15 (două), 1696 ian. 28, 1696 martie 21, 1698 april. 2 (nr. 664—665, 668, 674, 701), toate relative la moșia Podul Taberii, publicate împreună cu multe altele relative la sate din jud. Dimbovița, de G. D. Florescu și Dan Pleșia în „Studii“, 1966, nr. 5, p. 975 și urm. (din condica Văcăreștilor).

O serie de alte documente relative la satul Doicești și la alte sate au fost publicate apoi de Ștefan Grecianu în cunoscutele sale *Genealogii documentate*, și ele necunoscute se vede autorului. Dintre acestea amintim: 11) Doc. din 1701 (nov.

³ Șt. Olteanu — C. Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, p. 181.

⁴ Vezi doc. nr. 941 publicat de G. Potra.

⁵ N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, p. 35—38.

8 (nr. 726), *Genealogii*, I, p. 141—142 și 156—157; 12) Doc. din 1724 ian. 20 (nr. 787), *Genealogii*, I, p. 185—187 etc.

Alte câteva documente sînt publicate și în *Documente privind relațiile agrare în sec. XVIII. I Țara Românească*, pe care, fără îndoială, autorul a trebuit să le cunoască: 13) 1765 iunie 6, relativ la satul Dridu (nr. 904), *Documente agrare*, p. 564; 14) 1772 mai 22, despre satele Fieni și Țița (nr. 921), *Documente agrare*, p. 584; 15) 1774 mai 20, despre satele Perșinari și Șuța (nr. 924), *Documente agrare*, p. 590—591; 16—17) Doc. din 1792 mai și 1793 aug. 19 (nr. 1021, 1026), publicate în „Glasul bisericii”, 1964, p. 533 și urm. 18) Doc. din 1797 nov., relativ la m-reă Dealu (nr. 1043), publicat de V. A. Urechia, *Istoria românilor*, VII, p. 19—20 (colecție care cuprinde numeroase documente publicate și de G. Potra sau legate de cele editate de d-sa) etc., etc.

Cele spuse aici dovedesc că autorul nu și-a întocmit în prealabil o evidență a documentelor dimbovițene publicate, considerându-le pe toate cele transcrise de el drept inedite. În plus, documentele sînt luate la întîmplare, astfel încît „tezaurul” — deși bogat — este departe de a fi complet.

Dacă lipsesc numeroase documente relative la județul Dimbovița (autorul ar fi trebuit să aibă în vedere și satele care au aparținut un timp de fostul județ Vlașca!), în schimb altele nu privesc satele din acest județ; de pildă doc. nr. 598 se referă la Boldești-Saac; nr. 602 și 959 la mănăstirea Vieroș-Muscel; nr. 737 la Cindești-Buzău; nr. 806 la Boteni-Muscel etc.

Trecînd acum la transcrierea documentelor, observăm numeroase greșeli, îndeosebi la numele proprii. Iată câteva mostre: Radu *Pencu* (doc. 1649 mai 2) este, de fapt, peicul sau paicul (categorie de slujbași de care am mai vorbit); numele cunoscutului boier Colțea Doicescu, fost mare pitar, mare stolnic și mare clucer (1655—1664) este transcris cînd Colțea *Danciucul* pitar (p. 307), cînd *Cos-tea* Doicescu clucer (p. 343); alt cunoscut boier, Dumitru Filișanu mare stolnic, devine la autor Dumitru *Filiiașul* (p. 250); Nicoară vel portar (p. 272) este avansat *vel postelnic*; lectura *vtori* vîtaf (p. 383) este imposibilă, deoarece vîtaful nu a avut niciodată un adjunct cu acest titlu; Goran logofăt *Merișan* (?) (p. 400) este, de fapt, Goran logofăt din Olănești sau Olănescu, amintit la p. 378, dar nu și în indice; „nu se afla *cheriș* cu voi” (p. 413) este, în realitate, „nu se afla *scriși* cu voi”; sub numele de *Aldea Vâlceanul* vel vornic (p. 425) se ascunde cunoscutul boier Badea Bălăceanu (la indice sînt două persoane diferite!); Radu *Izvărneanul* mare stolnic (p. 487) se numea, de fapt, Izvoreanu; Negoslava este moașă, nu nu *moșia* lui Stan fuștașul (p. 497); Bunca Grădișteanu era mare armaș, nu mare *agă*, cum apare la p. 498; într-o situație asemănătoare este și Cernica Știrbei, care nu era biv vel *agă* (p. 521), ci biv vel amaș (vezi și p. 523); Barbu Brătășanu era vtor, nu *biv vel vistir* (p. 539); vel vornicul de Tirgoviște se numea Grigore Băleanu, nu *Bălăceanu* (p. 550; vezi și p. 556); tot la p. 550 apare un misterios *Proco Sافorsî*, care este, în realitate, Proca staroste, așa cum Radu cupeț este, de fapt, căpitan; Gheorghe *Serehli* este Serezli sau Sirizli etc.

Una din părțile cele mai slabe ale volumului este indicele, incomplet și alcătuit după niște „principii” personale. Din acest indice lipsesc probabil circa o treime din persoanele întîlnite în documente! Cîteva exemple de documente, luate la întîmplare, din care lipsesc la indice *majoritatea* persoanelor amintite: din doc. nr. 352, autorul nu a trecut în indice pe: Avram negustor, Berivoi, Brașov preot, Cernea, Florea, Gherasie, Ianotă, Nanciul, Neagoe Buia, Nedelea, Soare preot etc.; din doc. nr. 371 lipsesc: Andrei din Runcu, Manea din Țița, Nuțu vîtaf, Stan din Țița, Stanciu vîtaf, Stoica din Fieni, Stroe preot, Voico din Bezdead. Situații similare se întîlnesc la nenumărate alte documente luate la întîmplare (nr. 348, 376, 377, 378, 383, 384, 408, 525, 531, 533, 534, 535, 631, 826 etc.). În schimb, probabil ca o „compensație” a acestor lipsuri, autorul a făcut cîte două sau trei persoane din una singură, pe care a trecut-o de cîte două sau trei ori în indice. De pildă, Radu mare logofăt din Cocorăști se găsește odăla sub acest nume, a doua oară sub acela de Radu mare logofăt din Stoenești și a treia oară ca Radu logofăt din Cocorăști; Constantin Șerban este și el „împărțit” în trei: Constan-

tin II postelnic (din Dobreni), Constantin serdar și Constantin Șerban voievod; Colțea Doicescu clucerul figurează și el de trei ori, sub numele: Colțea clucer, Colțea Danciu și Doicescu Costea; Fiera Brezoianu vistiier este trecut și la Hera Brezoianu, deși este evident aceeași persoană; numeroși mari dregători sînt înregistrați și ei de cite două ori: odată la numele de botez, iar a doua oară la cel de familie (Badea Bălăceanu, Preda Brîncoveanu, Vintilă Bucșanu, Șerban Cantacuzino, Constantin Corbeanu, Șerban Greceanu, Pătru Obedeianu, Neagoe Săcuianu etc., etc.); familia Herăscu-Năsturel este trecută de trei ori: Fierăscu, Herăscu și Năsturel etc.

Se întîlnesc și numeroase cazuri inverse, în care autorul „comasează” sub un singur nume două sau trei personaje avînd același nume, deși este clar din documente, ca și din datele reproduse în indice, că personajele respective au trăit în epoci diferite. Dau ca exemplu pe membrii familiei Cantacuzino: Constantin (doi), Drăghici (doi), Iordache (trei), Mihai (trei), Radu (doi) etc. Întrucît asemenea exemple se întîlnesc la numeroase alte persoane (Constantin Corbeanu, Iordache Crețulescu, Radu Crețulescu, Drăghiceanu Greceanu, Grigore Greceanu, Radu Năsturel etc., etc.), este vorba de un „sistem” propriu al autorului, neuzitat în indicii colecțiilor de documente din vremea noastră.

În sfîrșit, se întîlnesc destul de numeroase cazuri în care dintr-un sat se fac două (Liudești și Ludești, Pogoriș și Pogorăști, Siuta și Șuta etc.), sau numiri de sate greșit redată (Roșii în loc de Ruși), numiri care pot crea confuzii.

Ținînd seama de toate aceste lipsuri, ce utilitate poate avea un asemenea indice, incomplet și alcătuit după asemenea „principii”?

În concluzie, constatăm cu tot regretul că — deși a depus o cantitate mare de muncă — autorul ne oferă o operă incompletă, cu documente luate la întîmplare, publicată cu numeroase greșeli de transcriere și însoțite de un indice ce nu poate fi utilizat. Se înțelege că o asemenea operă nu răspunde nici bunelor intenții ale Muzeului din Tîrgoviște, care ar fi meritat desigur o lucrare cu un conținut mai îngrijit, chiar dacă ar fi purtat un titlu ceva mai modest.

N. Stoicescu

VASILE GHERASIM, IONEL MARIN, *Piatra Neamț. Monografie*, 1972, 365 p.

După un penibil subprodus cu pretenții monografice apărut în 1971 (a se vedea tomul IX al acestui „Anuar”, p. 547 și urm.), o nouă tipăritură, din 1972, induce în eroare cititorul prin subintitularea ei *monografie* sau *monografia municipiului Piatra Neamț*. Parcurgînd această „monografie” după ce, să zicem, a izbutit să o parcurgă și pe cea dintîi, cititorul cit de cit avizat se poate întreba, pe bună dreptate: oare toți cei care au posibilitatea să publice ceva despre acest oraș țin cu orice preț, abdicînd de la orice principiu elementar de cînstățenie, să fie crezuți monografisti ai acestei vechi urbe? Oare pitorescul oraș de pe Bistrița este predestinat să fie încărcat mereu cu povara unei maculaturi care să dezinformeze într-atît cititorul? Pentru că întocmai ca și tipăritura din 1971, lucrarea lui Vasile Gherasim și Ionel Marin nu este o monografie și conține numeroase erori și enormități. Spre deosebire de cea dintîi însă, cea apărută în 1972, are, e drept, o anumită structură, dar după conținut nu are nimic comun cu cercetarea monografică chiar dacă autorii vor cu tot dinadinsul să-și convingă cititorii și prin *cuvîntul înainte* că au intenționat să prezinte, „o istorie social-economică a orașului Piatra Neamț de-a lungul timpului și în mod pregnant a istoriei sale contemporane” (p. 7). Sublinierea din fraza următoare că „lucrarea de față urmărește să prezinte *cît mai complet trecutul Pietrei* (subl. ns.) dovedește fie că autorii sînt total necunosători ai istoriei Pietrei de pînă în perioada contemporană și deci partea respectivă nu este scrisă de ei (în *cuvîntul înainte*

se amintește doar de o colaborare la această parte a directorului Muzeului județean de istorie, Virgil Mihăilescu-Birliba), fie că ei își induc deliberat în eroare cititorii. Pentru că din cele 365 de pagini ale cărții acestei perioade îi sînt consacrate doar 17 p. (p. 39—56) din care vreo trei pagini și jumătate sînt ocupate de figuri (în număr de șapte). Alte cca. cinci pagini sînt afectate istoricului așezărilor de pe locul Pietrei din paleoliticul superior pînă în secolul al XIII-lea inclusiv (deși extrem de sumar, este singurul paragraf scris corect din capitolul *Scurt istoric*), așa încît întreaga istorie medievală și modernă a Pietrei este expedită pe parcursul a mai puțin de nouă pagini. Cum deci, în asemenea condiții, abordarea „completă” a trecutului Pietrei rămîne o afirmație gratuită a autorilor, făcută deliberat sau din ignoranță întocmai ca și subintitularea cărții „monografie”, rămîne să ne oprim asupra modului cum este prezentată istoria Pietrei în epocile medievală și modernă. Trebuie să subliniem dintru început că nici chiar în limitele spațiului atît de restrîns pe care l-am menționat istoria orașului Piatra în acest interval nu e urmărită sistematic și în componentele ei fundamentale; în locul unei imagini de ansamblu, cel puțin, asupra evoluției economice, sociale, administrative, urbanistice, demografice etc. a Pietrei, autorii au încropit din date și fapte disperate, adunate fără discernămint critic, un așa-zis „scurt istoric”, în fapt o adunătură haotică de material plină de erori și de enormități rizibile. Este dealtfel suficient să menționăm faptul că, în afară de două articole mai noi (din 1969) cu privire la săpăturile arheologice de la Dărmănești și de la Curtea domnească (p. 45, notele 8 și 9), sursele științifice ale autorilor se reduc la lucrările: C. Mătasă, *Călașa județului Neamț*, p. 55, B. P. Hasdeu, *Arhiva (!) istorică — Carte de citire (!)*, p. 173, D. Hoge, *Din trecutul orașului șului Piatra Neamț*, p. 23—25, 29—43 și *Enciclopedia României*, vol. II, p. 304 (p. 48 și urm., notele 10—14), pentru a ne da seama de conținutul acestei părți din *Scurtul istoric*, care însumează cinci secole de istorie pietreană. După cum se vede, nu e citată nici o colecție de documente, nici o cronică și nici un studiu special consacrat orașului moldovenesc, deși în ultimul sfert de secol, mai ales, s-au publicat contribuții științifice fundamentale cu privire la istoria orașului moldovenesc în care sînt destule referiri și la Piatra. Necunoscînd deci nici o lucrare temeinică privitoare la problemele tratate în această parte a cărții ci întemeindu-se pe cele cîteva lucrări depășite și, desigur, pe altele, de același fel, necitate, autorii au însălat erorile altora împreună cu ale lor într-o complicație *sui-generis*, care dovedește între altele că nu au nici cunoștințe elementare de istorie medie și modernă românească.

Astfel, potrivit autorilor, „pentru prima oară orașul este cunoscut sub numele de: „Piatra lui Crăciun” din documentele din 1428 și 1431 ale lui Alexandru cel Bun (p. 45), ceea ce este inexact atîta vreme cît actul din 1428, după cum am arătat și cu alt prilej (vezi „Anuar”, tom. IX, p. 548), este un fals din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. După modul cum este formulat faptul: „documentele din 1428 și 1431” — referirea avînd în vedere nu toate documentele emise de Alexandru cel Bun în acești ani ci doar pe cele din 11 iulie 1428 și 31 iulie 1431, care se referă la Piatra, rezultă clar că autorii au luat informația, pe jumătate greșită, din altă parte fără a indica sursa. În același mod au procedat autorii și în cazul afirmației că „în 1457, în primul an al domniei lui, Ștefan cel Mare dă un hrisov din M-reia Bistrița prin care întărește dania făcută de Alexandru cel Bun din 1431” (iulie 31, p. 45). În documentul respectiv nu e vorba însă de orașul Piatra ci de „pietrele de ceară din tîrgul Bacăului” (I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. 1, București, 1913, p. 4 — text slav — și *Documente privind istoria României*, veacul XIV—XV, A, vol. 1, p. 291, trad.; în continuare se va cita D. I. R., A). De aceeași natură este și greșeala din fraza următoare atîta vreme cît satele de ocol nu erau proprietatea curții domnești ci a domniei ca și curtea însăși; aceste sate nu numai „se administrau de curte”, ci depindeau de aceasta și din punct de vedere militar și judecătoresc. Autorii cunosc doar șapte sate care au aparținut de ocolul curții și tîrgului Piatra cînd în realitate, numărul satelor și seliștilor de acest fel se ridică la 31 (D. Ciurea,

Organizarea administrativă a statului feudal Moldova. Sec. XIV—XVIII, în tomul II (1965) al acestui „Anuar”, p. 225—226 și Constantin C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 258—260; care au fost evoluția și importanța curții și a ocolului Pietrei — acesta din urmă fiind cel mai mare ocol cunoscut din Moldova — autorii nu s-au gîndit să răspundă; ei vorbesc în schimb despre fantozista „Cetate de piatră sau Cetatea Pietrei” și își inchipuie, pe ce temeiuri numai ei știu, că „la poalele Cozlei și pe Valea Viei erau proprietățile răzeșilor (de cînd răzeși aici?, n.n.s.), așezați în case de țară ceva mai mari (!...). Clădite din vîlătuci, lipite și vîruite (!) <și> înconjurare cu grădini <și> livezi, casele comunicau printr-o uliță îngustă și șerpuitoare ce ducea pînă la Valea Viei (autorii uită doar să arate cititorului de unde au luat această descriere! n.n.s.). În partea stîngă de apa Cuiejdului (corect: în partea stîngă a apei Cuiejdului, n.n.s.) era moșia Mărăței, proprietate particulară (subl. ns.) (p. 45—46). În paragraful precedent însă (vezi p. 45), autorii, folosind desigur o altă sursă, afirmaseră că satul Mărăței făcea parte din ocolul tîrgului fiind deci domnesc. În realitate el nu era, în secolele XV—XVII, nici proprietate domnească și nici particulară, ci era sat mănăstiresc (*D. I. R.*, A, XIV—XV, vol. 1, p. 320 și 355). Greșită, în parte, și simplificatoare este și afirmația, din paragraful următor, că „pecetea orașului (subînțelegîndu-se: în secolul al XVII-lea, n.n.s.) cuprîndea (!) o capră cu coada cirligată (!) și coarnele plecate îndrăt (!), iar împrejur inscripția slavonă: „Peceată ot cameni”, adică „sigiliul Pietrei” (p. 46) (subl. ns.). Capra din sigiliul Pietrei este de fapt... un țap (Emil Vîrtosu, *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești*, în *D.I.R.*, *Introducere*, vol. II, p. 478 și urm. și Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 261) care nu are „coadă cirligată” (vezi reproducerea sigiliului la D. Ciurea, *op. cit.*, fig. 11 și idem, *Sigiliile medievale ale orașelor din Moldova*, în „Studii și cercetări științifice”, istorie, an. VII (1956), fasc. 2, pl. II). Piatra nu a avut în secolul al XVII-lea un singur tip de pecete, cum rezultă din afirmația autorilor, ci mai multe, diferite ca mărime și legendă. Formulările legendei, variate în limba slavă, se traduc nu numai prin „sigiliul Pietrei” ci și prin „sigiliul tîrgului Piatra” (Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 478, unde însă traducerea „Pietricica” a slavonului каменскы este greșită — cf. și Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 261). Este eronată, de asemenea, și aserțiunea că sigiliul cu legenda „această pecete a tîrgului Pietrei de la Ștefan vodă, 7021” (p. 45), datează din vremea lui Ștefan cel Mare, cînd, după cum s-a demonstrat demult, ea aparține secolului al XVIII-lea (Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 478—480).

De la un fapt din 1655 și menționarea pecetii Pietrei se trece în paragraful următor tocmai la un fapt din 1763 pentru că în fraza următoare să se ajungă la anul din 1864 ca și cum nimic nu s-ar fi întîmplat în Piatra pînă la episodul răscumpărării unei părți din tîrg din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Despre lupta pietrenilor în toată această perioadă împotriva stăpînirii feudale și a acaparării hotarului tîrgului pentru care există un foarte bogat material documentar publicat în colecțiile de izvoare sau inedit în marile fonduri arhivistice din țară (Arh. St. București, Arh. St. Iași, Biblioteca Academiei R. S. România etc.), nu se amintește nimic. Dar cum autorii sînt total străini de izvoarele istoriei Pietrei din epocile feudale și modernă, iar spațiul nu ne îngăduie să le semnalăm aici, ne vom mărgini și în continuare tot la semnalarea erorilor compilației autorilor. Nu este completă, de pildă, constatarea acestora că moșia și mahalaua Mărăței se aflau în 1763 în proprietatea lui V. Ruset pentru motivul că ea nu s-a aflat numai în stăpînirea acestui membru al familiei menționate și nu numai în 1763, după cum aceasta nu este singura parte din moșia tîrgului stăpînită de Rușetești. Pentru această moșie ca și, în genere, pentru cea veche a tîrgului, pietrenii au avut repetate procese cu Rușeteștii și cu alți stăpîni ai acesteia, menționate în numeroase documente de la Arhivele Statului București. V. Ruset intrase în stăpînirea unei părți din hotarul tîrgului prin schimb cu schitul de la Neamț, căruiua i-o dăruise Constantin Racoviță voievod (doc. din 1785 septembrie 30); altă parte din același hotar ajunge în stăpînirea Rușeteștilor prin danie dom-

nească. Țirgoveții nu renunță la vechile lor drepturi uzurpate acum și „împre-soară” moșia Mărăței, „trăgînd-o cătră hotarul țirgului Pietrii” fapt pentru care Lascaraschi Roset vel vornice se află în proces cu țirgoveții în 1785 („Revista istorică”, II, 1916, p. 94). A menționa apoi numai că la un moment dat o mare parte din țirg a fost răscumpărată fără a pomeni un cuvînt despre înstrăinarea hotarului țirgului, care și în cazul Pietrei se înscrie într-un lung și complex proces în care lupta dintre țirgoveți și feudali n-a conținut niciodată, este, evident, nedialectic.

Un subcapitol din *Scurt istoric* este intitulat, impropriu, *Documente despre administrația orașului Piatra Neamț*, atîta vreme cît el nu conține astfel de acte ci se reduce la aceeași penibilă compilație în care greșelile și fanteziile preluate din lucrări caduce se alătură într-o alcătuire deplorabilă. Astfel, potrivit autorilor „după epoca lui Ștefan cel Mare, viața țirgurilor — printre care și Piatra, *intră în decădere* (!), mai ales din cauza bisericilor (!). Apar *acum* (subl. ns.) și funcționarii domnești cu diferitele lor denumiri: vornici, pîrcălabi, ureadnici, care controlau întreaga viață a orașului” (p. 48—49), ceea ce constituie, bineînțeles, de la început pînă la sfîrșit, o enormitate. Observăm doar că funcționarii domnești amintiți nu apar după epoca lui Ștefan cel Mare și nici nu controlau în epoca de după domnia acestuia „întreaga viață a orașului”. Pentru că autorii nu s-au ostenit să citească nici un rînd din vreo lucrare privitoare la vechile instituții trebuie să menționăm că vornicul de țirg nu apare „acum”, adică după domnia lui Ștefan cel Mare, ci chiar la începutul domniei acestuia, și anume la 13 martie 1458 (I. Bogdan, *op. cit.*, vol. II, p. 261—265), dar instituția este, desigur, mai veche (cf. și Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 134 și urm.); ureadnicii apar în documentele moldovenești de asemenea înainte de domina menționată și prin acest nume nu se desemna o anumită funcție, ci el avea sensul generic de dregător (*ibidem*, p. 135—137). Insuși vornicul de Piatra e numit cînd astfel cînd ureadnic (*ibidem*, p. 136). Ureadnicul de Piatra era reprezentantul domniei în oraș, avînd și atribuții administrative, pe care însă și le exercita alături de șoltuz și pîrgari și nu se ocupa, cum susțin autorii, de „administrarea țirgului” (p. 49). Urmează apoi alte enormități, formulate agramat, ce nu mai trebuie comentate: „Cetățile erau impunerice (sic) cu cite doi *comandanți* care *aveau* și *ocoalele respective* (!). De multe ori, între dregătorii țirgului și ai ocoalelor, la care se *adăuga* (!) și comandanții de cetăți, se iveau rivalități jurisdicționale” (!) p. 49). Corect este, de asemenea, nu „sfatul țării” ci sfatul domnesc, în care nu intrau numai „comandanții de la Neamț, Roman și Hotin” cîm notează autorii, ci și cel de la Suceava (vezi N. Stoicescu, *Lista marilor dregători moldoveni (1384—1711)*, în tomul VIII (1971) al acestui „Anuar”, p. 404). Paragraful următor (p. 49—50), formulat defectuos și contradictoriu, este de asemenea o mostră a rătăcirii autorilor în labirintul de nepătruns pentru ei al problemelor de istorie a orașului medieval: „Țirgul Neamț se dezvoltase frumos (sic) *pînă în secolul al XVIII-lea, fiind mult înainte* (sic) față de țirgul Piatra. *Începînd cu secolul al XVII-lea*, suprafata orașului Țirgu Neamț scade, (iar, n.ns.) cetatea este distrusă... Piatra o ia înaintea (sic) orașului de pe malurile Ozanei, deși ritmul de dezvoltare este foarte lent. În secolul al XVII-lea, apar denumirile de *portar și pîrcălab de Neamț*, în timp ce *în alte ținuturi* asemenea funcționari se numeau *dregători și hotarnici*” (subl. ns.), ultima frază atestînd din nou ignoranța desăvîrșită a autorilor în materie de terminologie instituțională medievală. Trecînd peste faptul că datorită neclarității formulării, cititorul nu poate ști dacă autorii se referă la Piatra, cum ar lăsa să se înțeleagă fraza precedentă, la ținutul sau la cetatea Neamț, trebuie să subliniem că un dregător cu numele de *portar și pîrcălab de Neamț* n-a existat pentru nici unul din ele ci doar *pîrcălab de Neamț*, adică de cetatea Neamț, iar „asemenea” funcționari din alte ținuturi nu s-au numit niciodată „*dregători și hotarnici*”, primul termen avînd un sens generic iar prin al doilea desemîndu-se orice dregător, mare sau mic, care făcea o hotărnicire. Așa încît constituie o enormitate și concluzia autorilor cu care se încheie pasajul

citat: „Oricare ar fi fost denumirea lor, ei aveau un rol deosebit în conducerea orașului sau a ținutului respectiv” (!!!) (subl. ns.).

De aceeași factură sînt și afirmațiile din paragraful următor potrivit cărora, între altele „celelalte ținuturi” s-ar fi „născut din aglomerări satești sau... în jurul reședințelor domnești” (cf. însă, între altele, tratatul de *Istoria României*, București, <1962>, p. 289 și urm.; Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 75 și urm.; D. Ciurea, *Noi considerații privind orașele din Moldova*, tom. VII (1970) al acestui „Anuar”, p. 22 și urm.), iar „autoritatea centrală a moșiei (ținutului, n.ns.) (sic) era reprezentată prin vornicul de ținut sau ispravnic” (subl. ns.) care, ceea ce este de-a dreptul umoristic, „judecau asistați de „oamenii lor” care îndeplineau mai mult rolul de maeștrii (sic) la judecată” (pentru administrația orașului și atribuțiile reale ale organelor respective, vezi Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 125 și urm.; D. Ciurea, *Organizarea administrativă a Moldovei. Sec. XIV—XVIII*, în „Anuar”, II (1965), p. 178 și urm.; N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat pînă la mijlocul sec. al XVIII-lea*, București, 1971, p. 318 și urm.). De același fel este și paragraful următor în care se menționează că „sub jurisdicția vornicului Țării de Jos era și ținutul Piatra, care în 1755 fixează (sic) judecători ai ținutului Neamț pe C. Razu” ș.a. (p. 51), ceea ce este imposibil din punct de vedere istoric deoarece ținutul nu „fixa” pe „judecătorii” de ținut, după cum nu-i „fixa” nici marele vornic al Țării de Jos, cum ar lăsa autorii să se înțeleagă prin defectuoasa lor formulare, ci îi numea însuși domnul, iar acești „judecători” nu se numeau astfel ci ispravnici, ei avînd printre atribuțiile principale și pe cea judecătorească (D. Ciurea, *op. cit.*, p. 173 și urm.). O enormitate o constituie și constatarea, din paragraful următor, după care „cu ocazia numărării celor ce treceau prin ținuturi, funcționarii fiscali luau și o taxă (!) în plus: „banii steagului”, iar pentru solii care veneau în țară se încasa o sumă și de la locuitorii care aveau prăvălii” (p. 51). Banii steagului sau darea steagului, cum i se mai spune în izvoarele vremii, nu au nimic comun cu fantezista „numărare”, „împrumutată” de cine știe unde de autori, și nici nu constituiau o taxă, ci un impozit excepțional, prilejuit de sosirea în scaun a domnului și destinat a acoperi din enormele cheltuieli făcute de acesta la Constantinopol, la obținerea domniei. Ne-o spune și primul document original, din 8 iulie 1632, în care este menționat și prin care sînt scutiți preoții din Moldova de toate dările cu excepția acestora: „numai darea steagului domniei, cînd va veni înții domnul de la cîinstia Poartă, atunci numai să dea cîte doi ughi fiecare, numai atunci”, subliniază Alexandru Iliș voievod (C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, *Documenta Romaniae Historica*, A, Moldova, vol. XXI, nr. 146; cf. și Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și a samă de cuvinte*, ed. Iorgu Iordan, București, 1959, p. 119, 195—196, 206 etc.; pentru solii, în special turci, veniți în țară, vezi C. Turcu, *Știri despre beilicul din Iași*, în „Studii și cercetări științifice”, istorie, VIII (1957), fasc. 1, p. 233—235 și N. Grigoraș, *Date noi despre beilicul din Iași*, în aceeași revistă, XIV (1963), fasc. 1, p. 91). După cîteva fraze stîngaci construite, cu termeni improprii („legislația lui Grigore Ghica” în loc de „domnia lui...” etc.), cu erori și referindu-se numai în parte la Piatra, autorii constată iarăși fără temei documentar că „spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea se desființează puzderia de slujitori civili și slujbași privilegiați, iar ținutul Neamț trece sub conducerea a doi pîrcălabi (ispravnici) care rămîneau dependenți de marele vistier executînd (!) și rolul de judecător” (pentru conducerea ținuturilor vezi însă D. Ciurea, *op. cit.*, p. 175—178). După cîteva date sumare despre epitropia de ținut și înainte de a încheia pasajul respectiv cu o propoziție agramată („Aspectul edilitar al orașului rămînea neîngrijit, cu străzi desfundate, neîngrijite (p. 52, subl. ns.), autorii notează că „pecetea era alcătuită din două bucăți: o parte o ținea casierul epitropilor și cealaltă negustorul” (care negustor dacă mai înainte n-a fost pomenit niciunul?). Trecînd deci peste faptul că informația este luată trunchiat de undeva unde se indică rolul „negustorului” în cauză, observăm că la înființarea epitropiei ținutului Piatra nu se constată o asemenea ciudată situație, înțil-

nită doar într-un proiect din 15 noiembrie 1827, respins însă de domnul țării, al unor țigoveți din Botoșani (Emil Vîrtosu, *op. cit.*, 481—482). După cum se menționează în articolul 7 al unui document domnesc din 7 iulie 1814, sigiliul episcopiei Pietrei se păstra de către episcopii bisericii domnești: „Pecetea tirgului să ste păzită la mîna episcopilor bisericii domnești și, fără de știrea tirgoveților frunțași, să nu fie volnici a o pune nici pe o scrisoare; căci o scrisoare ca aceea în care nu vor adeveri și tirgoveții frunțași, cu încălțiturile lor că s-au pus pecetea și prin a lor știre, nu va putea avea nici o tărie“ (*ibidem*, p. 480—481). În aceste condiții găsim aplicat sigiliul Pietrei pe actele din primele decenii ale secolului al XIX-lea (vezi, de pildă, actul din 23 mai 1818, la N. Iorga, *Studii și documente*, XVI, p. 351—352). Este, de asemenea, imposibilă și afirmația, din paragraful următor, că „din documentele aflate la Arhivele Statului (de unde?, n.ns.), fond Primăria orașului Piatra Neamț, găsim în slavonește o „pravilă“ emisă în ajutorul conducerii orașelor și care acordă o mai mare importanță episcopiei înființată anterior“ (p. 52, subl. ns.).

După o pagină și ceva, scrisă în grabă, dezordonat și cu erori (asupra căroră, din lipsă de spațiu, nu mai insistăm), despre administrația orașenească din secolul al XIX-lea și prima jumătate a secolului nostru, urmează un subcapitol final intitulat *Unele probleme privind dezvoltarea industriei* (p. 54—56) din care însă aproape două pagini, scrise în același mod, conțin date disparate despre bresle, iar restul este rezervat unei extrem de sumare prezentări a fabricii de hirtie a lui Asachi.

Așadar, cu excepția celor cca. cinci pagini de istorie veche de la începutul capitolului, aproape că nu există paragraf din restul acestuia în care să nu existe greșeli de tot felul care dovedesc nu numai totala necunoaștere a istoriei medievale și moderne a Pietrei ci chiar lipsa unor cunoștințe istorice elementare, după cum greșelile de gramatică, de terminologie și de punctuație demonstrează nu numai slabe cunoștințe de limbă, ci chiar faptul că autorii se exprimă în scris destul de anevoios. Pe lângă erorile de acest fel, semnalate doar în treacă mai sus, în citatele comentate de noi, mai menționăm câteva din numeroasele formulări neîngrijite, greșite sau chiar agramate (păstrînd punctuația autorilor): „În realizarea acestei lucrări au mai contribuit (corect: la realizarea... (p. 9); „localități moldovenești gospodărite și chibzuite cu pricepere“ (p. 45); „modificări survenite cu prilejul diverselor reconstituiri“ (corect: restaurări, căci biserica și turnul lui Ștefan cel Mare n-au fost niciodată reconstituite ci doar restaurate); „o a doua parte a teritoriului orașului Piatra Neamț erau și munții din dreapta Bistriței“; „Din cauza dărilor de proprietate, fixate de Ana Balș, ... și care nu conveneau țăranilor, avusese loc un proces cu aceștia pe care-l pierdu“ (p. 47); „Rînd pe rînd orașul se dezvoltă, dar nu-și schimbă prea mult aspectul, nici chiar cu unele străzi care se pavazează cu unele instituții și fabrici noi (adică: străzi care se pavează cu instituții..., n.ns.). În ce privește anexele (ce fel de anexe? n.ns.), acestea au fost complet neglijate pînă în 1944“ (p. 48): „Autoritatea în tirg se compunea dintr-un șoltuz sau voit“ (p. 50; la această pagină, nota 14 este greșită); „Eforia conducea treburile tirgurilor pînă după Unire, cînd se înființează primăriile“; „Veniturile primăriei veneau numai de la o parte din locuitorii orașului“; „Zapezii... aveau în subordine contopîști care trebuiau să fie ori pitari, ori fii de boieri, aceștia luau și birul, judecau neînțelegerile mai mari între oameni“ (p. 53); „În timp de cîteva secole, toată viața economică și toată producția industrială a orașelor și tirgurilor, (sic) se resumă la activitatea breslelor“; „breslele au dobîndit monopolul jurisdicției profesionale de breaslă — care judeca pe clienții nebreslași și impuneau un regim fiscal...“ (p. 54); „Anaforile (în loc de anaforalele) domnești interziceau „desfacerea mărfurilor...“; „Despre faptul că lucrătorii din Văleni au făcut parte sau nu din vreo breaslă nu cunoaștem“; „Nu putem trece cu vederea că unii din săteni au învățat să zidească; sau poate că le-a rămas în moștenire meseria celor 100 de zidari „din Piatra“; „Fabrica de la Văleni era o fabrică“...

(p. 55); „Fiul lui Gh. Asachi, Dumitru, transmite cu *lux de amănunt* o serie de informații” (corect: lux de amănunte) (sublinierile noastre).

Scrisă astfel, ca fond și formă, partea din lucrare la care ne-am referit este în general, o însumare de erori ce își găsește echivalent numai în penibila înțocmire despre același oraș tipărită în 1971; ca și subprodusul respectiv, ea dezinformează și derutează cititorul, așa încît necesitatea imperioasă de a se edita o carte științifică, scrisă cu competență, nu mai trebuie subliniată în chip special.

Partea doua a lucrării, consacrată în cea mai mare parte mișcării muncitorești socialiste și comuniste de pînă în anul 1944 se deosebește fundamental de partea analizată mai sus. Este singura parte din lucrare care se întemeiază pe cercetarea izvoarelor vremii, relevînd cititorului momentele importante ale mișcării muncitorești socialiste și comuniste pietrene. Scrisă îngrijit, ea constituie, fără îndoială, cea dintîi sinteză asupra acestui capitol din istoria orașului de pe Bistrița. Trecînd peste unele stîngăcii stilistice sau de la aparatul critic (vezi notele 5 și 6 de la p. 61, 8—10 de la p. 63, notele 6 și 7 de la p. 85 etc.), peste unele tendințe factologice și afirmații generale cu accente publicistice, partea consacrată mișcării muncitorești pietrene, deși lacunară, rămîne o cercetare meritorie care, adîncită și completată cu noi informații din fondurile arhivistice centrale, unde investigațiile autorilor rămîn, potrivit aparatului critic și unor afirmații fără acoperire documentară (vezi, de pildă, problema participării muncitorimii nemțene la răscoala din 1907, p. 61), încă limitate, va constitui o contribuție științifică utilă pentru necesara monografie științifică a Pietrei.

Totuși, în structura lucrării, această singură parte din carte întocmită în temeiul unei cercetări științifice reale, este plasată neștiințific înaintea capitolului privitor la dezvoltarea economică a orașului în aceeași perioadă, fapt care, evident, este contrar metodologiei marxiste. Vrînd să scoată în evidență această parte a lucrării, autorii au procedat neștiințific nu numai pentru că au inversat elementele unui proces logic (cauză—efect), dar și pentru că au redus analiza dezvoltării economice, în special a celei industriale, a Pietrei la o simplă anexă a acestei părți. Căci capitolul la care ne referim este o extrem de succintă compilație (în afara tabelului privitor la întreprinderile industriale ale orașului (p. 161—165), unde se indică sursa, și a menționării, la începutul capitolului, a compendiului de istorie a României, de la care autorii pornesc (!) nu se citează nici o lucrare), care înlocuiește cuvenita analiză științifică a dezvoltării industriale a unui oraș „situat în categoria localităților relativ dezvoltate din punct de vedere economic” (p. 155), analiză de natură să îlesnească deplina cunoaștere a temeiurilor economico-sociale ale dezvoltării unei clase, proletariatul, și a mișcării sale revoluționare.

În același timp, aceeași parte de bază a lucrării este ruptă artificial de perioada istorică premergătoare apariției mișcării muncitorești pietrene, ceea ce dovedește necunoașterea de către autori a spiritului în care istoriografia românească abordează procesul devenirii social-politice. Este, deci, inexplicabilă altfel ignorarea de către autori a unei îndelungate lupte antif feudale, dusă de țirgoveții din Piatra pentru apărarea hotărului țirgului și a drepturilor asupra folosirii lui precum și pentru redobîndirea acestuia după ce vechile lor drepturi au fost uzurpate ca și, de asemenea, nementiunea nici unui fapt din perioada renașterii naționale. Disocierea mișcării muncitorești dintr-un context social-economic complex, dar firesc, face ca tocmai această parte oarecum realizată a lucrării să apară izolată în carte.

Din lucrare lipsesc dealtfel și alte momente și fapte din istoria orașului în secolul al XIX-lea. Trecînd apoi peste faptul că, într-o carte de istorie, evoluția demografică este tratată la cadrul geografic al lucrării, observăm omiterea și aici a datelor demografice, demult cunoscute istoricilor, din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea (vezi D. Ciurea, *Noi considerații privind orașele și țirgurile din Moldova în secolele XVI—XIX*, în loc. cit., p. 34 și 56 și urm.). Și apoi, „primele date oficiale asupra populației orașului Piatra Neamț” nu sînt cele din 1859, cum se menționează în lucrare (p. 33), ci sînt cu mult mai vechi (vezi între altele,

ibidem, p. 56 și urm.; Gh. Platon, *Populația orașului moldovenesc la mijlocul secolului al XIX-lea, în Carpica*, III, 1970, p. 5—35 și anexa I și urm.; Ecaterina Negruți-Munteanu, *Date noi privind structura demografică a Țirguilor și orașelor moldovenești la 1832*, în vol. *Populație și societate*, Cluj, 1972, p. 239—257 și anexa I și urm.). Necunoscînd, după cum se vede și din acest capitol, nici o lucrare asupra evoluției demografice a orașului moldovenesc dinainte de Unire și nici asupra structurii sociale a acestuia (în capitolul *Scurt istoric* nu sînt pomenite nici măcar categoriile sociale ale populației Pietrei), autorii au lăsat deoparte una din componentele de bază ale dezvoltării istorice a orașului de pe Bistrița.

Partea a III-a a lucrării este consacrată *Vieții economice, sociale și culturale* a municipiului Piatra Neamț în anii socialismului (p. 169—326). Această parte nu are caracter de cercetare științifică ci unul informativ, de popularizare a realizărilor obținute, în domeniile menționate, de către populația orașului. Deși utilă marelui public, căruia îi oferă cite o succintă imagine asupra excepționalei dezvoltări a fiecărei ramuri de activitate a municipiului, ea nu se asociază, structural, părții a doua, ale cărei calități științifice le-am remarcat mai sus. Fiind de fapt o suită de scurte dări de seamă, din care nu lipsesc, uneori, tenta gazetărească și inegalitățile stilistice, această parte nu-l scutește pe cercetătorul acestei perioade din istoria Pietrei să apeleze la lucrările științifice și documentele de partid și de stat privind dinamica dezvoltării social-economice și politice a României în epoca socialistă, lucrări și documente necitate nicăieri în cuprinsul acestei părți. Aceeași este și situația celor 35 de pagini de tabele statistice lipsite de indicații privind sursa (p. 329—364) referitoare la chestiunile tratate în partea a III-a a lucrării ce nu pot înlocui anualele statistice și celelalte lucrări de acest gen.

În consecință, și această parte a lucrării va trebui reelaborată, într-o istorie monografică a orașului, la nivelul exigențelor științifice actuale.

Structurată după criteriul neunitare și chiar neștiințifice uneori și necuprinzînd, ca problematică, decît unele părți din îndelungata istorie a orașului, cartea este o pseudomonografie, extrem de inegal întocmită, corespunzînd, parțial însă, exigențelor științifice doar partea, luată izolat, consacrată mișcării muncitorești pietrene. În rest, lucrarea este lipsită de valoare științifică, iar partea referitoare la istoria medievală și modernă a Pietrei rămîne o întocmire penibilă de natură să împietzeze asupra cunoașterii interesantei istorii a unui oraș cu un prezent și o perspectivă deosebite. Cel puțin din acest punct de vedere, tipărirea acestei lucrări constituie o eroare și o risipă de fonduri bănești.

I. Caproșu

GH. UNGUREANU, GH. ANGHEL, CONST. BOTEZ, *Cronica Cotnarilor*, București, Ed. șt., 1971, 422 p.

Anumite împrejurări, legate de apariția și dezvoltarea acestei localități, au făcut ca ea să fie una dintre cele mai cunoscute din istoria Moldovei, după Suceava și Iași. Între împrejurările care au făcut notorietatea Cotnarilor, credem că trebuie luate în considerație: apariția în acte a localității încă de la începutul veacului al XV-lea, faptul de a se fi așezat acolo o populație mixtă, ortodoxă și catolică, această din urmă împrejurare dînd posibilitatea ca Țirgul să fie cercetat de misionari catolici, care au lăsat informații asupra localității încă din a doua jumătate a veacului următor și, în al treilea rînd, aceea a dezvoltării Cotnarului, de la apariție, și ca localitate viticolă cunoscută, în care-și aveau vile: domnia, mănăstirile, boierii, clericii, negustorii, pe lângă cultivatorii locali; deci și prin această împrejurare o bogată sursă de informație, prin documentele care con-

semnează transmiterea relativ micilor proprietăți de vii, ca și diversele litigii de proprietate din Cotnari pentru o perioadă de circa cinci veacuri.

În legătură cu trecutul așezării s-au publicat studii dintr-o epocă veche, mai ales relative la dezvoltarea vieții vinicole; de asemenea în lucrările de sinteză asupra istoriei românilor, când s-a tratat dezvoltarea orașelor, a fost studiată și istoria Cotnariilor. Datorită faptului că în această localitate, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a luat ființă o școală cu grad de colegiu (care însă n-a funcționat, probabil, nici un an de zile), s-au făcut studii și în legătură cu această școală. În timpul din urmă au fost cercetate și aspecte mai deosebite din trecutul orașului: începuturile sale, toponimia, organizarea, sigiliile etc. Într-o lucrare mai recentă, în care se studiază, în mod științific, apariția, organizarea și dezvoltarea vieții orașenești în Moldova, se schițează și o monografie a Cotnariilor.

Față de ce se publicase mai înainte și de bogăția documentară, pentru un ochi neexersat în studiile istorice, redactarea unei monografii asupra Cotnariilor ar putea părea un lucru lesnicos. Dacă se ține însă seamă că materialele documentare au nevoie să fie prelucrate prin supunerea lor la critica autenticității lor, la restabilirea inexactităților sau numai a erorilor de editare a celor publicate și, în fine, a trierii lor din punctul de vedere al interesului pe care informația o prezintă pentru cercetătorul de astăzi, lucrul nu poate fi socotit prea simplu. Nu trebuie să se treacă cu vederea că pentru o perioadă de 2/3 din veacul al XVII-lea și pentru cea mai mare parte din veacurile XVIII și XIX există încă multe inedit în depozitele publice și pe la particulari. Apoi, cercetătorii anteriori, care au tratat numai anumite aspecte din trecutul localității, au lăsat nefolosite parte din materialele publicate și nu o dată dintre cele de mai mare importanță. De aceea, pentru o monografie de felul celei închinată așezării de la Cotnari se cereau să fie puse în valoare forțele unui istoric cu o bună pregătire de medievistică românească.

Prezintă autorii monografiei Cotnariilor garanții de pregătire științifică? Nu ne sînt cunoscuți ca pregătire Gh. Anghel și Const. Botez, și nici nu știm ce parte din lucrare se datorează fiecăruia dintre ei. Gh. Ungureanu, după cele ce cunoaștem din manifestările sale publicistice, mai mult ediții de materiale documentare în legătură cu viața și manifestările unor personalități din secolul al XIX-lea (Sionești, Gh. Asachi, Ion Creangă), istoria avocatului în Moldova sau culegeri de documente din aceiași epocă, despre țiguri și evenimentele de la 1848 (în Moldova), nu pare a fi manifestat vreodată astfel de preocupări. Cunoașterea cu totul empirică a arhivelor din Iași nu poate suplini, în nici un caz, lipsa de pregătire istorică. Fără a încerca să tragem, din aceste constatări, anticipat, unele concluzii asupra valorii cărții¹, vom trece la examinarea ei, urmărindu-i în linii mari planul.

¹ După cîte cunoaștem, pînă în momentul de față, au apărut trei prezentări ale lucrării; două dintre ele concepute în spirit laudativ, cea de a treia critică. Prima ca dată s-a publicat în revista „Cronica”, nr. 4 (312), an. VII, (1972), p. 11 și este semnată de arhivistul ieșean D. Ivănescu. Recenzentul, după ce enunță elogios capitolele cărții și găsește că în alcătuirea ei „autorii au plecat de la analiza istorică și economică a datelor”, exprimă părerea că „monografia „Cotnari”, prin felul cum este concepută, prin masivul material documentar edit și inedit folosit, prin punerea în circulație a unor noi puncte de vedere, datorită colaborării unor specialiști din diferite domenii, poate fi considerată una din cele mai valoroase reușite ale genului”...

Cea de a doua, apărută în „România Literară (an. V, 1972, nr. 9, p. 14), e semnată de „Conf. univ. dr. Gheorghe Stoica”. Autorul găsește că „monografia Cotnariilor”, „scrisă de trei istorici și dascăli ieșeni”, „pasionați cercetători”, „tratată cu „impresionantă erudiție”, pe „baza celor mai autentice și inedit date scoase din inepuizabila avuție a arhivelor”, ale cărei „aspecte merită totuși să fie relevate marelui public, cititor de literatură aleasă” etc. D-sa își ilustrează apre-

Lucrarea cuprinde 12 capitole, în plus o anexă documentară și rezumatul în patru limbi: franceza, germana, rusa și engleza (în total 422 pagini). Autorii n-au dat o Introducere, din care să se vadă felul cum au înțeles să trateze problema. Cap. I, *Începuturile viticulturii*, p. 7—29, e o compilație după I. Teodorescu *La viticulture dans la Dacie, preromaine*, Buc., 1968; același „*Pe urmele unor vechi podgorii de la Geto-Daci*“, Buc. ... și C. C. Giurescu, „*Istoria podgoriei Odobeștilor*“, Buc., 1969, și, poate, Gherasim Constantinescu și colab., *Ampelografia*, R.P.R., vol. II și III, Buc., 1959. Capitolul cuprinde, după câteva considerații generale asupra viticulturii în antichitate (p. 7—15), subcapitolele: *Proveniența soiurilor de viță cultivată și calitatea vinurilor la Daci(?)*, p. 16—17, *Moșteniri și influențe de dată relativ veche în terminologia vitivinicolă* (p. 18—19), *Primile însemnări despre viile din Țara Românească* (p. 20—21), *Cîteva însemnări despre începuturile și evoluția viticulturii în Moldova* (p. 21—29).

Capitolul, o compilație constituită din lucrări cunoscute, e în mare parte fără legătură cu așezarea de la Cotnari și chiar cu viticultura în epoca veche în Moldova. Nu e scutit de multe afirmații gratuite, fie datorate celui ce l-a redactat, fie împrumuturilor din unele lucrări de a doua mână. Astfel la p. 10 a lucrării se afirmă: „Prin vinurile pe care negustorii greci le comercializau în ținuturile Daciei, pe calea apelor Dunării și a afluenților ei, s-a dat un imbold deosebit viticulturii și preparării vinului; calitatea deosebită a vinurilor grecești a stimulat populația băstinașă la obținerea unor vinuri asemănătoare sau poate chiar mai bune“. Se vorbește și despre un inexistent comerț de vinuri geto-dace în lumea grecească, știre luată dintr-o publicație a unui autor fără acoperire științifică: „Geții transportau la Dunăre, pe caii lor mărunti, burdufuri încărcate cu vin, pe care grecii le goleau în amfore mari, așezate pe corăbii“ (*Ibidem*). Nota 18 trimite la A. Căpățînă, *Răspuns la problema alcoolului în România*, București 1935, fără număr de pagină, ceea ce ar fi o indicație că citatul a fost luat din altă lucrare. Autorul capitolului respectiv se hazardează și într-o precizare de istorie veche, în care se poticnește: „epoca domniei lui Burebista, cel mai viteaz rege din perioada care a precedat întemeierea imperiului roman și care timp de 34 de ani cînta domnit (70—36 î.e.n.), nu a fost învins“ etc. (*Ibidem* p. 10). Se știe însă că Burebista a căzut ucis în același an cu dictatorul roman Caius Iulius Cesar, 44 î.e.n. Nu lipsește, după Hasdeu, și informația sub forma „De asemenea se spune că Traian, după victoria asupra lui Decebal, se întorsese la Roma, aducînd cu el admirabila cupă aurită din corn de zimbru a regelui dac“ (*Ibidem*, p. 42).

Ca să parafrazăm pe autorul capitolului „n-am vrea să încheem“ discuția asupra acestei părți a lucrării, fără să amintim și observația în legătură cu măsurile luate de Domitian pentru stîrpirea viței de vie: „pentru motivul că produsul ei, ce se obținea (sic!), insufla curaj popoarelor de la periferia imperiu-

cierile asupra monogratiei prin unele reproduceri: explicația de sub una dintre acestea are următorul cuprins: „1636 (7144), ianuarie 30. Uricul lui Ieremia Movilă, voievod, prin care întărește sulgerului Toma (Cantacuzino) stăpînirea asupra unor vii la Cotnari“..., și e în măsură să ne releve competența în materie a recenzentului.

A treia prezentare, aceasta critică, se datorează prof. Em. Diaconescu și a apărut tot în revista „Cronica“ (nr. 32, 1972, p. 10). Se dau la iveală, în prezentarea profesorului Em. Diaconescu, o mare mulțime de „erori de informație, de datare și de interpretare“. Autorul prezentării de față, deși, după lectura atentă a cărții *Cronica Cotnariilor*, subscrise întru totul la concluziile la care a ajuns profesorul Diaconescu, a abordat alte aspecte ale lucrării cercetate, nu numai pentru a nu repeta spusele înaintașului în cercetare, dar și pentru că, după părerea noastră, în scurta prezentare anterioară n-au putut fi analizate și alte aspecte sub care se prezintă cartea discutată.

lui, cu care aveau neîntrerupte războaie" ! (*Cronica Cotnariilor*, p. 13). Fără comentariu !

Subcapitolul *Cîteva însemnări despre începuturile și evoluția viticulturii în Moldova*, care urmează, e caracteristic mai ales prin modul cu totul aparte în care se folosesc izvoarele citate. Astfel se citează o serie de lucrări și izvoare care n-au fost folosite, ca de exemplu ; pentru un doc. din 7 ianuarie 1407 se citează Arh. St. București, Mănăst. Sf. Sava, pach. 230, nr. 1, trimițându-se și la M. Costăchescu, (*Doc. mold.* 1, p. 52—55 ; pentru un doc. din 1409 se citează (nota 92) *Ibidem*, pp. 70—71 ; pentru un doc. din 2 martie 1422 se citează D.I.R. A. Moldova, veac. XIV—XV, vol. I, p. 44 și pentru doc. din 3 iunie 1429 (la nota 94) *Ibidem*, p. 83. Dacă s-ar fi folosit unul dintre izvoarele tipărite, Costăchescu sau D.I.R. (despre originalele slave din arhive nu poate fi vorba, deoarece autorul nu are cunoștințe de limba slavă), n-ar fi fost necesar să se citeze, pentru documente din aceeași perioadă și cuprinse toate în cele din urmă două ediții, decît una dintre ele. De fapt, cum se va arăta mai departe, ne găsim în fața unei folosiri după alte lucrări (nemărturisite) a acestor izvoare.

Problemele pe care și le propune să le discute subcapitolul nu sînt urmărite evolutiv, ci în mod cu totul întîmplător — iar izvoarele citate, dacă în unele cazuri sînt indicate necorect, în alte cazuri pur și simplu nu se face nici o trimitere, deși în genere ne găsim în fața unei avalanșe de informații, desigur datorate tendinței de a acoperi modul necorespunzător în care e folosit izvorul. Să dăm un caz. După observația că „răspîndirea viilor în Moldova cunoaște mai multe limite teritoriale”, urmează indicația : „Dintr-un document... reținem că pe la anul 1443, în ținutul Neamțului erau plantații cu vii”, continuîndu-se : „Mai tîrziu, un alt document, datînd din 29 februarie 1784, ne informează că coloniștii secui au cultivat vița de vie în satul Istensegits, lîngă Suceava”, ca și cum indicațiile despre vii în diverse regiuni din țară s-ar reduce la aceste date, cu o distanță între ele de trei secole și jumătate ! Trimiterea de la nota 109 indică : „Documente bucovinene din arhivele austriace XV, 33, 34, 35, 36, din cele aduse de la Viena”, fără să se arate dacă este vorba despre o publicație sau numai despre niște microfilme, și în cazul din urmă, locul în care se păstrează. (E și aici, probabil, o dată scoasă din vreo publicație pe care autorul subcapitolului nu o arată). Localitatea Istensegits nu e identificată ! Apoi subcapitolul abundă în contradicții și erori de informație, datorate felului defectuos în care autorul s-a documentat. Spicuim la întîmplare : Se afirmă (la p. 23—24) că timp de aproape două secole, respectiv secolul al XV-lea și al XVI-lea „podgoriile Cotnari și Hîrlău sînt singurile de care se vorbește în documente”. Se adaugă apoi : „Cu timpul, prin alipirea Putnei la Moldova, către sfîrșitul domniei lui Ștefan cel Mare, podgoria Odobești începe să se dezvolte rapid, iar prin cantitatea vinurilor ce se exportă devine, începînd cu secolul al XVII-lea, prima podgorie a Moldovei. De asemenea prin mutarea capitalei de la Suceava la Iași, în timpul celei de a doua domnii a lui Alecsandru Lăpușneanu, începe a se înfiripa podgoria Iașilor, devenind aproape tot așa de importantă ca și aceea a Cotnariilor” (p. 23—24). De la început se impune întrebarea : de ce se include în cercetarea autorului termenul inexistent pentru epocă „de podgorie” ! ? Au existat „regiuni” vinicole cultivate mai devreme sau mai tîrziu, unele mai cunoscute, altele mai puțin cunoscute, dar existența plantațiilor de vii este atestată pe tot întinsul țării, din cele mai vechi timpuri. Documentele o atestă pretutindeni în secolul al XV-lea și al XVI-lea, în ținuturile Neamț, Vaslui, Tecuci, Fălciu, Putna, Iași, Covurlui, ca și la Hîrlău și Cotnari. Faptul că unele documente atestă donații de „merticuri” de vin, făcute de domni unor mănăstiri, în secolul al XV-lea, de la Cotnari și Hîrlău, nu îndreptățește teoria, chiar dacă viile din aceste regiuni vinicole erau mai importante. Să cităm un caz : Alexandru Lăpușneanu, din Huși, la 11 aprilie 1560, întărește Mănăstirii Dobrovăț, după donații mai vechi (probabil încă de la Ștefan cel Mare și Bogdan vodă), cîteva sate și 24 de fălci de vie la Huși. (*Catalog doc. mold.* I, p. 142—143, nr. 527). Formau aceste 24 de fălci de vie o „podgorie”, încă de la mijlocul sec. al XVI-lea și poate afirma cineva că acestea erau singurile vii din „podgoria” Hușilor ?

Nu se poate vorbi despre dezvoltarea „podgoriei Iașilor” odată cu stabilirea aici a capitalei, în a doua domnie a lui Lăpușneanu, pentru că documentele atestă existența de vii în împrejurimile acestui oraș și înainte de acest fapt.

Nu se poate vorbi despre dezvoltarea culturii viței de vie în Putna „către sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare”, când ar fi avut loc „alipirea Putnei la Moldova”. Ținutul Putnei a aparținut Moldovei din vechime, odată cu consolidarea statului. Vechea teorie a alipirii acestui ținut la Moldova sub Ștefan cel Mare s-a dovedit de mult contrazisă de informația documentară, lucru evidențiat de istoricii noștri. Ștefan a încorporat în 1482 numai cetatea Crăciuna, cu un teritoriu cu totul restrâns. Dealtfel autorul capitolului singur își infirmă teoria singurilor „podgorii” a Cotnarilor și Hîrlăului în secolul XV—XVI, prin trimiterea la documente care atestă existența de vii în aceste secole și în alte ținuturi (p. 21—22).

Capitolul al II-lea *Scurtă prezentare a condițiilor naturale* (p. 33—40), este, după părerea noastră, cel mai bun capitol al cărții, atît din punctul de vedere al documentării științifice și al expunerii cît și al strictei referiri la obiect.

Capitolul al III-lea, intitulat pretențios *Arhiva pămîntului*, (p. 43—48), se ocupă de cercetările de arheologie veche și medievală de pe teritoriul Cotnarilor. Dar și aici cititorul va întîlni, în afară de unele contribuții temeinice la studiul problemei, datorate însă cuiva din afara colectivului, o alunecare de la subiectul propus, pe lingă o serie de confuzii, datorate nepregătirii în materie a autorului acestui capitol și de asemenea nelipsitele naivități și dulcegării „istorice”. După ce se vorbește sumar despre cercetările făcute la Cucuteni — Băiceni de către N. Beldiceanu în 1884 (p. 43) — (autorul nu cunoaște cercetările, în adevăr științifice, făcute acolo de Hubert Schmidt) — uitînd cele afirmate la pagina citată, ceva mai departe, (p. 60—61), crede a ști că la „vestita stațiune Cucuteni — Băiceni, primele săpături au fost făcute de Grigore Tocilescu”. Dar aceste lucrări se referă la așezarea la Cucuteni. Cît despre problema urmărită, autorul afirmă: „nu se știe cine, cînd și în ce împrejurări, săpînd pămîntul, fie pentru vie, o pivniță sau temelie de curte, să fi descoperit pentru prima dată urmele materiale ale străvechilor locuitori de la Cotnari” (p. 43). Urmează un pasaj mai dezvoltat despre cercetările de istorie veche făcute la Cotnari, pasaj datorat unor „informații”, desigur în scris, date de arheologul A. Florescu. Ele încep cu „Regiunea Cotnarilor” (p. 43) și se întind pe paginile următoare 44—46, pînă la „este prevăzut cu parament de piatră în interior”. Rezumatul cercetărilor de la Cucuteni, făcut de A. Florescu, este din loc în loc „completat” cu unele intervenții ale autorului cărții, intervenții naive, confuze sau pur și simplu contradictorii. Astfel spicuim contradicții: „Cetatea” de pe Catalina „a fost construită pe la sfîrșitul secolului V sau IV î.e.n. Ea constituia reședința unui șef local traco-get” etc.; pentru a se arăta în rîndurile următoare că „Cetatea a fost construită pentru apărare împotriva raidurilor scite foarte frecvente în secolul IV î.e.n.”. O cetate construită în secolul al V î.e.n., pentru apărare contra raidurilor „scite din secolul IV”!! Și în acest capitol sînt, dealtfel ca și în celelalte, o serie de citate de izvoare pe care autorul capitolului le-a folosit indirect, dar pentru care trimite la diverse ediții, unele din ele în uz, cu mult timp în urmă și înlocuite de alte ediții moderne și științifice întocmite, dar pe care autorul capitolului nu le cunoaște și nu se străduiește cel puțin să raporteze la aceste izvoare știrile luate indirect. Aceasta se întîmplă, o repetăm, din faptul că autorul capitolului n-a făcut cercetări propriu-zise asupra problemelor în discuție, mulțumindu-se să ia, fără să mărturisească, informații din diverse studii. E de observat, din aceleași cauze, și citarea de ediții diverse ale aceluiași cărți, cît timp, natural ar fi, dacă s-ar fi mers direct la izvor, să se citeze o singură ediție. Între cazurile de acest fel, întîlnite în *Cronica Cotnarilor*, sînt de semnalat trimiterile la ediții diverse ale documentelor moldovenești din secolul XIV—XVII, cît timp pînă la 1633 se putea folosi ediția Academiei, iar pentru multe documente din secolul al XVII-lea, se vede a se fi folosit, cum dealtfel e natural, pentru unele cazuri, *Ca'alogul documentelor moldovenești*, vol. I—IV, Buc., 1957—1971, și numai în cazuri spe-

ciale, dar indicându-se izvorul de unde s-a plecat, și arhiva. Dacă se folosea arhiva direct, este de înțeles că ar fi fost necesar și trimiterea la catalogul respectiv. În orice caz nu e de admis să se procedeze în felul în care a făcut-o autorul capitolului, care a folosit „Catalogul”, cum se vede în diverse locuri, și face trimitere la arhive, ca și cum ar fi folosit arhivele. Pentru ilustrare, dăm mai jos două regeste din *Catalog*, urmate de cele date în capitolul respectiv al *Cronicii Cotnarilor*, din care se vede în mod neîndoios exactitatea afirmațiilor noastre :

Catalog. doc. mold. I, p. 236 :

„1596 (7105), oct. 12, Suceava Ieremia Moghilă VV. Moldovei poruncește părcălabului de Cotnari, șoltuzului și pârgarilor și tuturor locuitorilor de acolo să cerceteze pricina dintre popa Puce și nepoții lui Bașotă, cu Bașotă pivnicer, pentru vânzarea unor vii de la Cotnari. Scrie Pavel. A. N. XXV/3, orig. slav, trad. sec. XVIII.

*

Catalog. doc. mold. II, p. 19, nr. 25.

„1621 (7129) apr. 8 Iași Alexandru Iliș VV. poruncește părcălabilor, șoltuzilor și pârgarilor din Tg. Cotnari să scutească de angarale viile mrii Bistrița. (Scrie) Ursu”.

Arh. Șt. Buc., Mrea Sf. Sava, Iași, XXXIV bis 11, orig. slav etc.

Cronica Cotnarilor, p. 110 :

„1506, octombrie 12, Suceava Eramia Movilă Voivod poruncește părcălabului de Cotnari, șoltuzului și pârgarilor să cerceteze pricina dintre popa Puce și nepoții lui Bașotă, fost pivnicer, pentru vânzarea unor vii de la Cotnari. (Arh. Șt. București, A. N. XXV/13).

*

Cronica Cotnarilor, p. 110

1621, aprilie 8, Iași Alexandru Iliș voievod, poruncește părcălabului, șoltuzului și pârgarilor din târgul Cotnari să scutească de angarale viile mănăstirii Bistrița”.

(Arh. Șt. Buc., Documente Mănăstirea Sf. Sava, Iași, XXIV/11).

Deosebiri, foarte mici, cum se poate oricine convinge, se datorează încercării de a ascunde plagiatul, ceea ce a avut drept rezultat doar introducerea unor neexactități în cuprinsul rezumatului. De menționat că astfel de procedee se numără cu zecile în *Cronica Cotnarilor*.

La fel se procedează și cu izvoarele narrative. Un caz tipic în această privință e cel petrecut cu opera cronicarului Ion Neculce. Autorul capitolului respectiv nu știe să facă distincție între *O samă de cuvinte* și *Letopisețul*. Pentru dînsul ambele sînt „Cronica sa” (a lui Neculce). (Vezi *Cronica Cotnarilor*, p. 218). De asemenea, el nu cunoaște edițiile operei, citînd la întîmplare, desigur după scrierea din care a luat citatul, cînd ediția Kogălniceanu, a doua, cînd culegerea din *Biblioteca pentru toți* (*Cronica Cotnarilor*, p. 230, nota 114), cînd o ediție inexistentă, la care a ajuns prin confuzia dintre *editor* și *editură*, împrumutînd citatul din vreo altă tipăritură. În felul acesta cititorul *Cronicii Cotnarilor* este trimis (prin nota 28, p. 243), la „N. Cartojan, *Cronica lui Neculce*, 1932, p. 15”. Este vorba despre ediția Procopovici, care s-a tipărit la Craiova, în editura „Scrișul românesc” de sub direcția lui N. Cartojan. Același lucru se întîmplă cu *Descrierea Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir, citată o dată după „ediția Iași, 1851” (ceea ce e corect), apoi la p. 96, nota 9 și p. 170, nota 181), aceeași ediție e arătată ca fiind din 1852 ; mai înainte, la p. 26, nota 120, se citează ediția din 1942 a lui Gh. Adamescu. Ce a făcut pe autorul, sau autorii, capitolelor respective din *Cronica Cotnarilor* să citeze edițiile lui Cantemir la termene de aproape un veac între ele și ce valoare științifică reprezintă pentru cercetătorul de astăzi ediția din 1851, în plus tipărită cu literă cirilică ? ! După noi, procedeul se datorează împrejurării că autorul sau autorii capitolelor n-au făcut cercetări asupra problemelor urmărite, ci au folosit izvoarele indirect ; de asemenea, ei ignoră necesitatea folosirii de ediții științifice în cercetări.

Cap. IV Podgoria Cotnariilor (p. 51—91), cu subdiviziunile: *Întinderea Podgoriei Cotnari, Stăpînii viilor în Podgoria Cotnariilor, Lucrul viilor, munca salariată, Vierii, Unelte*. Capitolul suferă de aceeași lipsuri ca și celelalte două: nesistemizarea materiei, folosirea tendențioasă a izvoarelor și în plus, pentru *Întinderea podgoriei Cotnari, lipsa unei hărți, în care, pe baza celor două planuri mai vechi ale așezării, cel din 1806 și cel din 1853 și a izvoarelor documentare din secolele XIV—XIX, să se poată delimita, măcar cu aproximație, diversele „locuri” din Cotnari, indicate în informația păstrată, și, eventual, evoluția regiunii vinicole. Fără nici o documentare se afirmă de către autorul capitolului că „întinderea podgoriei Cotnari era mult mai mare în trecut și cuprindea nu numai vile de pe moșia tîrgului, mai apoi a satului cu același nume, ci și altele din satele vecine: Cîrjoaia, Horodiște, Zberenii, Hodora, Fetești, Scobinți, Belcești și Ceplența” (p. 52). Nu se precizează în care „trecut”, „întinderea podgoriei Cotnari”, ar fi cuprins toate aceste localități, și, dealtfel, nu reiese acest lucru din nici o informație păstrată (nu numai din ce s-a publicat în *Cronica Cotnariilor* nu reiese acest lucru, dar nici ceilalți cercetători n-au putut constata aceasta). După însuși arăstările autorului capitolului, în 1834 „podgoria Cotnari avea 491,54 ha. (de vii), răsărite pe dealurile satelor și cătunelor componente comunei (!) Cotnari: Dealul 83,15 ha., Valea 190,45 ha., Zlodica 71,00 ha., Horodiște 90 ha., Zbereni 15,75 ha., Iosopeni 2,13 ha., Hodora 20,04 ha. (*Cronica Cotnariilor*, p. 55). Deci, nici în 1834, satele Cîrjoaia, Fetești, Scobinți, Belcești și Ceplența n-au făcut parte din Cotnari, cum n-au făcut parte nici înainte de această dată. Autorul acestui capitol încearcă să facă a se acredita acest lucru, forțînd izvoarele. Socotim acest procedeu o dezinformare tendențioasă a cititorilor, pe care ne simțim datori a o releva. Dar autorul capitolului merge pînă acolo încît, pe baza informației denaturate, face afirmația că „podgoria Cotnariilor” ar fi cuprins într-o anume perioadă de la începutul secolului al XIX-lea, nu se spune care, chiar vile diverselor ținuturi ale Moldovei. Dar să-l ascultăm: „Din punct de vedere fiscal, în legătură cu încasarea taxelor, în primele decenii ale secolului al XIX-lea (vilele) fuseseră grupate în cîteva centre mari, cu denumirea podgoriei celei mai cunoscute. Astfel, vile din ținuturile Neamț, Suceava, Roman, Hîrlău, Botoșani și Dorohoi țineau de centrul numit Podgoria Cotnari”, „fiind cea mai cu temei” (*Cronica Cotnariilor*, p. 53). Nota 6 trimite la Arh. St. Iași, Colecția Litere, Lit. V/70, f. 519, 782, din care se reproduc următoarele: „Fiindcă de la podgoria Cotnari, ce se ține de ținutul Eșii, pînă acum nu este nici o știință lămuritoare de la rînduîl căutător al slujbei vădrăritului acestei podgorii (sublinierea noastră) de starea slujbei și luarea ei ce se face. Și fiind că aceasta este și mai împrăștiată, ajungînd întinderea sa și pînă prin ținuturile Roman, Neamț, Suceava, Hîrlău, Botoșani, Dorohoi și Herța, și pe la care locuri urmează a fi îndestul număr de vii” (filele 517—519). Citatul în cauză, trunchiat de autorul capitolului, nu se vede a indica o jurisdicție a „podgoriei” Cotnari, nici fiscală nici de altă natură, asupra viilor din alte județe și desigur nici din Iași. Se vede din actul citat numai că „de la rînduîl căutător al slujbei vădrăritului” la această podgorie nu s-a aflat „nici o știință lămurită” despre mersul încasărilor. Rîndurile ce urmează nu au sens, nefiind date complet, poate intenționat; în nici un caz de aici nu reiese ce vrea să spună autorul capitolului că, adică, vile din ținuturile enumerate ar fi aparținut de „podgoria Cotnariilor”. Înseamnă numai că același „căutător al slujbei vădrăritului”, de la Cotnari, se ocupa și de problemele de acest fel ale ținuturilor enumerate. Teoria pe care a brodat-o autorul capitolului pare a fi o încercare forțată de a crea impresia unei organizări în trecut a centrelor vinicole în jurul Cotnariilor, cu intenția vădită de a da mai mare importanță temei tratate și, evident, autorilor ei.*

Capitolul cuprinde și o serie de greșeli de date, nume de persoane și lecturi din acte, ca și interpretări forțate. Astfel (la p. 63: se rezumă un document, fără a se indica data, numai cu specificarea „nu după mulți ani” (față de 1665); Vasile Ureche vinde lui „Pascu Buhuș, paharnic”; moșiile Ceplența și Buhalnița, cu trei mori și un „heleşteu în țarină”; la vînzare a asistat „logofătul Iordachi Cantacuzino”. Avem de observat că un „Pascu Buhuș paharnic” n-a existat; e vorba însă

de Lupașcu Buhuș, paharnic prin 1666—1668, fratele doamnei Anastasia a lui Gheorghe Duca, iar „heleșteul” nu era în țarină; în epocă n-a existat un Iordachi Cancuzino „logofăt”. Ceva mai departe, se arată că: „la 1700, Racoviță Cehan, al doilea logofăt, vinde lui Iordache Cantacuzino spătar două fâlci de vie în Cotnari”. Dar Racoviță Cehan n-a fost logofăt al doilea la 1700, ci cu cincizeci de ani mai înainte, prin 1640—1653, epocă în care și Iordachi Cantacuzino a fost spătar. La pag. 59 a *Cronicii Cotnarilor*, reproducându-se un rezumat al unui act de la Moise Movilă, din 9 iulie 1631 (după *Catalog, doc. mold.* 11, p. 151, nu după originalul din Arhivele Statului București, cum se afirmă), pentru o vînzare a satului Fetești, din ținutul Hîrlău, „sub Dealul lui Vodă, între Cotnari și Hîrlău”, se afirmă în mod tendențios că acest sat „facea parte din podgoria Cotnarilor”.

Eronat — din cauza necunoașterii epocii studiate și a felului neglijent în care s-a lucrat — se face și datarea cu „anul 1656” a unui act de vînzare a unor vii la Piscop, în Cotnari, al unui Iordache, fiul lui Sima vameșul, către Nicoară vornicul de țara de sus (*Cronica Cotnarilor*, p. 62). Nu s-a observat că „Sima vameșul, tatăl lui Iordache” trăiește spre sfîrșitul secolului XVI (vezi p. 56 din *Cronica Cotnarilor*) și că Nicoară e mare vornic al Țării de Sus prin 1623—1624. Deci actul nu poate să fie decît din jurul acestei date. La fel s-a procedat cu unele documente din planșele reproduse. Astfel în rezumatul planșei dintre p. 144—145 (planșa 1 v), un document din 30 ianuarie 1636 (7144), este arătat că ar fi de la „Jeremia Movilă Voievod”. Această identificare greșită dovedește nu numai necunoașterea limbii slave din partea autorului capitolului, dar și completa ignorare a cronologiei domniilor Moldovei. Actul e de la „Io Vasilie Voievod, Boju milostiu gospodar” etc., cum cu ușurință poate citi oricine din facsimilul reprodus. În planșa a doua verso, dintre aceleași pagini, un zăpis de la „Dumitrașco Ștefan vel logofăt” e datat de autorul capitolului „1650”, cînd se știe că acest boier era mort încă din 1633 (ian.-aprilie, *Catalogul doc. mol.* II, p. 184, nr. 854) și deci actul nu poate fi decît anterior acestei date; iar în 1650 era mare logofăt fiul său Gheorghită Ștefan, ceea ce nu este același lucru!

Autorul capitolului întîlnind în acte cîteva cazuri în care se face specificația despre cumpărător că avea și el o vie în aceeași „ogradă” cu noua cumpărătură, nu observă că termenul „ogradă” este echivalentul pentru vii a ceea ce este termenul „bătrîn” pentru „sate” și că numai faptul de-a avea o vie „într-o ogradă”, conform dreptului de protimis, îngăduia cuiva să facă o nouă cumpărătură acolo. D-sa crede că e vorba despre o simplă îngrăditură de vii și afirmă de exemplul că „Iordachi Crupenschi și fiul său Grigorie”, cumpărînd „fîrtă cu fîrtă”, vor ajunge să aibă „o ogradă” de 26 de pogoane la 1796, iar la 1842 de 35 de pogoane (*Cronica*, p. 66 și nota 68 și mai departe, p. 69, 71, 79 etc.).

De asemenea autorul capitolului nu observă că ceea ce numește d-sa „solemnitatea semnării și punerii pecetei”, la care era „degustat și vinul de Cotnari” (*Cronica*, p. 105), era tot o practică a dreptului de protimis și cei care participau erau „adălmășarii”, care prin prezența lor la „adălmăș”, atestau valabilitatea vînzării și, în unele cazuri, și renunțarea lor la urmărirea unor drepturi superioare noului cumpărător. La încheierea zăpisului de vînzare-cumpărare, în afară de indicația participanților, uneori se specifica alături de prețul pămîntului (viei) cumpărat și cheltuiala făcută cu adălmășul.

Subcapitolul *Vechi măsuri de suprafață și lungime*, deși cuprinde în genere date temeinice scoase atît din lucrări anterioare (C. C. Giurescu, *Istoricul podgoriei Odobeștilor*) și indirect din *Regulamentul organic* și N. Șuțu, *Notițe statistice asupra Moldovei*, ca și din arhive, are nevoie de unele lămuriri și mai ales punerea de acord a sistemului de măsurători: falcia și prăjina („jardie” din documentul cu data de 7 aprilie 1575 (*Cronica Cotnarilor*, p. 84) înseamnă „prăjină”), cu sistemul importat din Țara Românească, pe la începutul secolului al XVIII-lea, a pogonului și stînjenului. Deoarece avem în pregătire un studiu asupra acestei probleme, ne abținem deocamdată de la un comentariu mai dezvoltat asupra subcapitolului.

Date interesante se găsesc și în subcapitolul *Ravagiile filoxerii în podgoria Cotnari*, în care se urmărește pe baza informației din arhive și a publicațiilor oficiale mersul flageiului, măsurile luate pentru localizare și reacția locuitorilor cultivatori.

Cap. V *Tîrgul Cotnari*, p. 95—121, are subdiviziunile: *Dregătorii tîrgului Cotnari* (p. 104—112), *Meseriași și neguțători în tîrgul Cotnari* (p. 112), *Monumente istorice și inscripții. Curtea și biserica domnească din Cotnari* (p. 112—121). Deși autorul acestui capitol a putut folosi, între altele, lucrarea prof. C. C. Giurescu (*Tîrguri sau orașe*, p. 216—221), totuși, atunci cînd încearcă să devină mai personal, cade în aceleași greșeli semnalate la capitolele de mai sus. Se adoptă, după Giurescu, etimologia numelui și se împrumută și datele despre prima apariție a Cotnarilor în documente (*Cronica Cotnarilor*, p. 97), cu trimiteri luate de acolo, în genere făcîndu-se abstracție de izvor. Astfel, din 12 locuri, care toate sînt luate din cartea amintită, se citează numai de 3 ori (Giurescu, *Tîrguri sau orașe*, p. 217, *Cronica Cotnarilor*, p. 97). Concluziile scoase din aceeași carte au trecut în capitolul amintit al *Cronicii*, fără să citeze; între acestea, a se vedea concluzia că apariția Cotnarilor ca centru vinicol dinainte de Ștefan cel Mare e o dovadă că dezvoltarea acestui centru nu se datorește marelui voievod (Giurescu, *op. cit.*, p. 219; *Cronica Cotnarilor*, p. 98).

Lipsită de claritate e partea din acest capitol în care se încearcă să se arate evoluția hotarului tîrgului Cotnari, confundîndu-se *hotarul* tîrgului cu *ocolul* și afirmîndu-se greșit că *ocolul* ar fi fost format numai din satele Giuleștii (amintit în 1437), și Belceștii, Plopii, Călugăra și Ulmii. Se citează Arh. St. Iași, colecția doc. pach. 259/3, p. 21; M. Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 520—521, în loc de C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 221 și nota 4. Cunoașterea a numai cinci sate din ocolul Cotnarilor poate că se datorează numai lipsei de informații restul documentelor fiind pierdute sau încă nescoase la iveală. Pentru secolele XVIII și XIX se dau, uneori în reproduceri aproape integrale, părți din documente de înstrăinare a unor trupuri din hotarul tîrgului și a *satelor vecine*, care în cele mai multe cazuri n-au legătură cu tîrgul Cotnari și podgoria de aici și care, în lipsa unei hărți, sînt cu totul nefolositoare.

Subcapitolul *Dregătorii tîrgului Cotnari*, care de asemenea este tributar cărții prof. C. C. Giurescu, cuprinde și o parte de contribuție a autorului, care constă în a etala cu multe amănunte acele din actele culese din cartea folosită, aflătoare în colecțiile Arhivelor din Iași. În acest sens a se vedea actul din 1569, noiembrie 20 (Bogdan Lăpușneanu către Goia pîrcălab de Cotnari). Giurescu, p. 220, nota 1, după *Documente A*, veac XVI, vol. II, p. 212 și 213), dat de autorul capitolului cu indicația Arh. St. Iași, Colecția doc. P. 464/2. Și unele acte din secolul al XVII-lea, care se păstrează în Arh. St. Buc., deși sînt folosite după *Catalogul doc. mold.*, se citează totuși originalele din arhive (A se vedea în acest sens actul cu data 1661 oct. 23, *Catalog III*, p. 166—167, nr. 724, *Cronica Cotnarilor*, p. 105, nota 40; de asemenea actele pentru donația lui Anastase Crimca către mănăstirea Secul, nota 40 la p. 104, unde se citează Arh. St. București, M-reă Neamțul, pach. etc., deși se folosesc documente publicate în *D.I.R.*, vol. V, p. 138—139). Dar chiar dacă ar fi corect ceea ce se pretinde, ce rost are folosirea unor acte din arhive, atît timp cît ele au fost publicate. Pentru oricine cunoaște regulile de metodologie în științe e clar lucrul că citatul se dă pentru întărirea unei afirmații și, în același timp, pentru ca afirmația respectivă să poată fi controlată. Am înțelege recursul la originalele din arhive pentru acele acte pe care le considerăm defectuos editate. Să se noteze apoi că parte din aceste acte sînt scrise în limba slavă și, cum s-a mai arătat, autorul capitolului nu are cunoștințe elementare de această limbă. A se vedea în acest sens „Revista Arhivelor” an. XLIX, (1972), seria III, nr. 2, p. 271—292, nota 2, p. 271 și nota 3, p. 292, de unde se poate vedea că documentele în limba slavă publicate sub numele Gh. Ungureanu au fost transcrise și traduse de I. Caproșu.

Nu au fost rezolvate diverse probleme în legătură cu dregătorii tirgului. Astfel nu s-a precizat care erau atribuțiile marelui paharnic, acelea ale pircăla-bului de tirg și ale pivnicerului, ca slujbași domnești. Ni se pare apoi ca o lipsă mai mare a cărții problema organelor locale, alese de tirgoveții Cotnarilor, adică a șoltuzului și pîrgarilor; în toate aceste probleme autorul capitolului respectiv urmează cele cuprinse în cartea lui C.C. Giurescu, citind sau nu unele concluzii — și uneori aducînd și informație nouă pentru aceleași concluzii. Problema care se pune însă, în legătură cu dregătorii tirgului, aleși de populație, e aceea de a se preciza — cum era administrat tirgul. Se știe că tirgurile cu populație mixtă aveau, cel puțin în epoca mai veche (sec. XV—XVII) organizare dublă. Așa a fost la Suceava, unde pe lîngă șoltzul românesc, exista și un șoltz armenesc; așa va fi și la Botoșani, pînă într-o epocă recentă și așa va fi și la Baia, unde de asemenea se găsea alături de un șoltz românesc și unul săsesc. Această problemă nu și-a pus-o însă autorul capitolului despre dregătorii tirgului. Privită mai de aproape chestiunea, se poate observa că și la Cotnari funcționau concomitent doi șoltzi, cu două rînduri de pîrgari, pentru cele două categorii de populație (luate după cultul religios). Aceasta se poate observa și după numele șoltzilor, unele românești și altele săsești, de pildă. A se vedea, în legătură cu cele două categorii de șoltzi, actele din cursul anului 1593 (7101), august 5 și 1593 (7102) sept. 21, în care apar: șoltzul Simeon, românesc (Iorga, *Stud. și doc.* XI, p. 271) și șoltzul Hanos (sasul), (*Ibidem*, p. 272). Dealtfel, un indiciu despre existența unei duble reprezentanțe orășenești în Cotnari o atestă, fără să știe, chiar autorul capitolului, citind un act în care se vorbește despre „Gheorghe șoltzul cel românesc”, *Cronica Cotnarilor*, p. 65), ceea ce este de înțeles că celălalt șoltz nu era român. Nu se indică data documentului, ci se fac numai trimiteri la „Arh. St. Iași, colecț. doc. p. 412/16 și 21”.

Absența a spiritului critic și a informației istorice denotă și subcapitolul *Monumente istorice și inscripții* etc. Astfel la p. 113, folosind un memoriu alcătuit de un diplomat francez la începutul sec. al XVIII-lea asupra principatelor, în care se vorbește și despre Cotnari, autorul subcapitolului reproduce în traducere românească între ghilimele pasajul următor: „Se văd ruinele unui vechi castel în care tradiția remarcă faptul că aici a locuit Cătălina în timpul exilului și se numește și astăzi dialul Cătălina”. Desigur, oricine parcurge textul rămîne nedumerit asupra acestei Cătălina exilată la Cotnari. Nota 87 trimite la „Biblioteca Națională din Paris, secția manuscrise franceze-italiene, ms. nr. 2166 (secția franceză, noi achiziții), fila 333—390. Manuscrisul a fost cercetat în 1967. Nu este datat, însă capitolul începe cu: „În prezent Moldova e guvernată de Jean Nicolas Alecsandru” și autorul încheie nota astfel: „Socotim că ar fi utilă publicarea în întregime a acestui manuscris”. Dar acest pasaj din manuscrisul diplomatului francez, pe care autorul capitolului nu l-a înțeles, se referă la conspiratorul roman, din sec. I î.e.n., Cneius Sergius Catilina, care după tradiție ar fi trăit ca exilat prin regiunea Cotnarilor; ceea ce este o pură fan-tezie a unui clasicist diletant din sec. al XVII-lea. Din acest Catilina, autorul capitolului a făcut o „Cătălină”, care „aici a locuit în timpul exilului”. Autorul își exprimă părerea „că ar fi utilă publicarea în întregime a acestui manuscris”. Atragem atenția că memoriul în cauză a fost studiat, încă din 1924, de către istoricul C. C. Giurescu, într-un studiu publicat în *Melanges de l'École roumaine en France*, 1924, première partie, p. 37—64. În studiul amintit s-a arătat că memoriul intitulat *Les questions et les réponses sur la Moldavie et la Valachie* (fol. 348—389), (Giurescu, *op. cit.* p. 39—41), a fost publicat la noi de către Al. Odobescu, în două rînduri: o versiune completă a apărut, în Hurmuzaki, *Documente, Supplement 1*, 1, București, 1886, p. 416—424, și a doua oară, după o versiune cu unele omisiuni, tot în Hurmuzaki, *Documente, Supliment 1*, 3, București, 1889, p. 5—11. Versiunea de la Biblioteca Națională din Paris provine, cum a arătat prof. Giurescu, din biblioteca istoricului Ch. Scheffer, care a și publicat părți din ea în „Revue d'histoire diplomatique” (1888—1889). La Biblioteca Națională a intrat prin 1909—1910, fiind catalogat sub cota „Nouvelles

acquisitions francaises, 21661". (nu 2166, cum greșit se arăta în nota 87 din *Cronica Cotnarilor*).

Cap. VIII, *Populația Cotnarilor*, p. 167—176. Autorul, citind pe Hurmuzaki, *Documente* III, 1, p. 548 și pe N. Iorga, *Stud. și doc.* I—II, p. 190, după ce observă că știrile documentare asupra populației Cotnarilor dinaintea catagrafiilor din sec. XVIII și XIX, ar fi „prea puține”, discută „cifra dată de misionarul catolic prin Moldova, pe la 1590 (sic), Bernardo Quirini” și anume că în Cotnari se găseau 3500 de cămine (focuri), pe care o găsește „îndoielnică”, deoarece ar duce la 17.500 de locuitori” (*Cronica Cotnarilor*, p. 167). Autorul capitolului nu cunoaște un izvor contemporan cu care să compare această știre. Ținându-se seama de felul în care a fost editat Quirini, datele cuprinse în el trebuie controlate și rectificate cu alte informații, care sînt în număr suficient; ceea ce de altfel a și făcut D. Ciurea, *Noi contribuții privind orașele și tirgurile din Moldova în sec. XIV—XIX*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie” A. D. Xenopol”, VII, Iași, 1970, p. 21—58. În adevăr, Quirini, care și-a scris relația în 1599, spune că la acea dată Cotnarii aveau 198 de case de catolici, cu un număr de 1083 de suflete. În ceea ce privește totalul populației, subînțelegîndu-se în plus restul de populație „Schismatică”, trebuie dedus, adăugîndu-se locuitorii celorlalte 152 de case, care rămîn din numărul de 350 (pe drept cuvînt, această cifră este calculată de D. Ciurea, ținînd seama și de datele unor misionari care vin după Quirini), în locul cifrei de 3500 de „focuri”. „Schismaticii”, adică ortodoxii care locuiau în casele arătate, puteau fi în număr de circa 600—760 suflete.

Trebuie să observăm că, contrar celor susținute de autorul capitolului respectiv, știrile despre numărul populației din Cotnari, departe de a fi „prea puține” sînt, față de epoca citată, relativ multumitoare. Ele se completează pentru perioada de pînă către sfîrșitul sec. al XVII-lea și chiar pentru prima jumătate a sec. următor. Pentru perioada de pînă la 1650, știrile se găsesc în următorii călători: Bogoslavici, care pentru 1623 dă 120 de case de schismatici și 260 case de catolici (G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari, in Diplomatarium italicum*, II, p. 237); Petru Diodat, care, în 1643, dă ca locuitori „500 români și 380 catolici”; Bassetti, care, în 1643, dă 120 de case de „schismatici” cu 480 de suflete și numai 47 case de catolici cu 260 de suflete (Călinescu, *op. cit.* p. 345—346) și, în fine, Marcus Bandinus, în 1646, care dă aproape la fel cu Bassetti, 276 de catolici. (vezi D. Ciurea, *op. cit.* p. 33). Dacă se privesc cu atenție aceste date, se poate constata pe de o parte numărul locuitorilor din Cotnari, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, probabil epoca de apogeu, care cuprinde un total de 1843 de suflete: 1083 catolici și numai 760 de „schismatici”. Statisticile următoare, care se întîlnesc douăzeci de ani mai tîrziu, notifică o descreștere a elementului catolic în favoarea celui ortodox — căci în perioada aceasta se produc treceri de populații catolice din diverse orașe din Moldova, și la fel din Cotnari, la credința ortodoxă.

Aceasta e situația Cotnarilor pînă către mijlocul secolului al XVII-lea, perioadă după care are loc în Moldova o serie nesfîrșită de evenimente, care zdruncină viața țării: răscoale, năvăliri de oștiri străine, urmate de prădăciuni și foamete, care au silit parte din populație să-și părăsească pentru un timp așezările, unii chiar pribegînd în țări străine. Cu secolul următor, către deceniul al cincilea, într-o epocă de relativă acalmie, s-au făcut încercări de repopulare a Cotnarilor, după cum se făcuse și pentru alte localități. Autorul capitolului citează cartea domnului Grigore Ghica, din 4 iulie 1741, prin care ispravnicul de Hîrlău este autorizat să aducă „ungureni” în Cotnari, cu scutire de dări pentru o anumită perioadă (*Cronica*, p. 167). Autorul capitolului n-a observat, în același izvor, însemnarea de la (4 noiembrie 1741) despre „27 de unguri veniți la Cotnari” (Iorga, *St. și doc.*, VI, p. 319). În ceea ce privește datele asupra populației Cotnarilor scoase din diversele catagrafii, cu începere din 1774 și încheiate cu cea din 1859, sînt desigur binevenite, în măsura în care au fost exact extrase.

Capitolul IX — *Dări în podgoria Cotnarilor* (p. 179—198) — nu e scutit de unele confuzii și afirmații eronate. Astfel (la p. 180—181) analizîndu-se așe-

zămîntul lui Constantin vodă Mavrocordat pentru dări (folosindu-se V. Mihordea, *Vîndriciul domnesc*, în „Studii”, 6, 1969, pp. 1077—1101), se denaturează textul lucrării, afirmîndu-se că „oamenii străini ce aveau vii în țară”, erau obligați să „dea cîte 6 lei de vadră”. De lămuriri și precizări față de cele scrise de autorul capitolului are nevoie și interpretarea dată cărții domnești din 1803, relativ la încasarea dărilor. Din pasajul indicat se deduce că încasarea taxei pentru vin la producători se făcea în două feluri: sau se plătea vadrăritul, la cules, cîte 9 bani noi de vadră, atît pentru cei care folosesc vinul pentru consum domestic, cît pentru cei care-l comercializau. Cei care produceau vinul pentru casă puteau achita vadrăritul și în natură. Străinii, care aveau vii în Moldova, puteau și ei plăti sau un vadrărit de 12 bani vechi de vadră sau pogonitul, cîte 2 lei de pogon. Pasajul în care se vorbește despre taxarea vinului „adus de peste hotare” nu se referă la Cotnari, căci nu se găsea nimeni acolo să aibă nevoie de acest lucru.

Cap. X. — *Vinul de Cotnari* (p. 201—231) cuprinde, printre multe lucruri folositoare, în special în subcapitolul: *Păstrarea vinului. Buțile. Pivnițele Cotnarilor*, date statistice pentru trecut și prezent, dar și o serie de denaturări, năivități și exagerări. Autorul capitolului se face a vedea la toate evenimentele mari din istoria țării apărînd vinul de Cotnari, Ștefan cel Mare, după nu știu ce bătălie, și-a constituit ostașii cu vin de Cotnari; Istratie Dabija bea numai Cotnari; același vin îl beau căpeteniile oastei regelui polonez Ioan Sobieschi; pivnițele curții domnești din Iași nu puteau avea, ferească Domnul, altfel de vinuri; în pivnițele mănăstirilor se găseau numai vinuri de Cotnari; iar Eminescu și Creangă, la Bolta Rece (de ce numădeci acolo?) nu beau decît Cotnari. Autorul capitolului e atît de convins de ubicuitatea acestei sublime licori încît ne informează că și unele inspirații ale marelui poet au avut loc sub influența Cotnarului, și între acestea, cunoscuta evocare *Umbra lui Dabija Vodă*. Dar să-l ascultăm: „La Bolta Rece, cu prietenul lui drag, Ioan Creangă, avînd înainte, pe butoaie în chip de masă, „o garafă pîntecoasă”, cu vin de Cotnari, sau la Cotnari, unde trebuirile revizorului școlar îl minase (!) (116), Eminescu a făcut aceste versuri, punînd în gura bunului domn Dabija voievod, lauda Cotnarilor și neștearsa amin-tire a poporului despre eroul Moldovei, Ștefan cel Mare” (*Cronica Cotnarilor*, p. 231). În nota 116 se citează Mircea Ștefan, *Mihai Eminescu revizor școlar*, Buc., 1956, p. 219—237: „Mihai Eminescu inspectează în 1875 și 1876 și școala din Cotnari”. Observăm însă că din noiembrie 1876, Eminescu se mutase la București, (G. Călinescu, *Viața lui Eminescu*, 1964, p. 282—283), iar oda închinată lui Dabija Vodă a fost scrisă numai în 1878, deci la București (Vezi Eminescu, *Poezii*, Ediție îngrijită de Perpesicius, 1958, p. 480—484).

Cap. XI — *Toponimia Cotnarilor*, p. 235—256, totalizează date toponimice scoase din documente și din dicționarul geografic, pe care le expune în ordine alfabetică. Se include însă aici și toponimia unor sate din afara Cotnarilor.

Cap. XII — *Cotnarii de azi și de mîine*, p. 255—256, cuprinde date statistice de folos, în legătură cu dezvoltarea Cotnarilor după 1944.

De semnalat că marele număr de planșe, variate din punctul de vedere al conținutului, nu au fost prevăzute cu un număr de ordine, iar cartea nu cuprinde la sfîrșit și tabelul lor. Nu s-a reproduș nici unul dintre vechile sigilii, în legătură cu localitatea și cu diverșii ei dregători domnești sau municipali. Sigiliile din prima jumătate a sec. al XIX-lea, date în carte, aparțin altor localități și de altfel nu li s-au descifrat legende, greu lizibile și pentru specialiști, și ca atare cu totul de neînțeles pentru restul cititorilor.

La capătul acestei discuții asupra lucrării intitulate *Cronica Cotnarilor*, se impune o concluzie. Consideră autorul prezentării de față că lucrarea analizată poate fi socotită o contribuție, chiar și mai modestă, la cunoașterea trecutului acestei localități? Hotărît că nu! Din analiza făcută, credem că această concluzie se desprinde cu prisosință: lucrarea nu folosește întregul material existent; parte din materialele edite sînt folosite în mod defectuos; ceea ce, evident, duce la concluzia că în același fel s-a operat și cu acele inedite; organizarea mate-

rialului e de asemenea defectuoasă, iar „abundența” de informație fără măsură și noimă din unele capitole și note de subsol, dă impresia că autorul capitolului respectiv n-o stăpânește, ci este copleșit sub avalanșa de informație nemistuită — se spune tot ce se cunoaște, cu și adesea fără legătură cu tema tratată; autorul sau autorii unor capitole nu folosesc informația în mod corect, dînd loc la regretabile constatări de plagiat.

De observat apoi că unele capitole, prin felul în care au fost redactate, atestă din partea autorilor lor lipsa cunoștințelor necesare de istoria instituțiilor românești și chiar de istoria generală a țării, ceea ce face ca lucrarea să prezinte erori în date, în redarea onomasticii și toponimii și de asemenea de interpretare; unele din explicațiile și concluziile trase sînt false sau chiar naive.

La baza alcătuirii planului n-a stat o înțelegere sigură asupra a ceea ce trebuie să cuprindă o monografie a Cotnarilor. Nu s-a dat o bibliografie selectivă a problemei. Autorii nu au depus eforturi pentru alcătuirea unei hărți a acestor așezări; anumite aspecte în legătură cu dezvoltarea instituțiilor în Cotnari n-au fost adincite — totul este de suprafață.

O istorie a Cotnarilor care să țină seamă de informația existentă, studiată în mod competent și corect, rămîne de făcut.

Const. A. Stoiide

NICOARĂ BELDICEANU, *Kilia et Cetatea Albă a travers les documents ottomans*, Extras din „Revue des Études Islamiques”, Paris, Année 1968/2, p. 215—262.

Cunoscutul turcolog Nicoară Beldiceanu își afirmă și prin acest studiu interesul permanent pentru cercetarea istoriei României, în general, și a celor două cetăți, în special, pe baza surselor osmano-turce, nevalorificate încă în suficientă măsură în istoriografia noastră.

Prezenta contribuție a lui N. Beldiceanu, dedicată memoriei marelui turcolog Franz Babinger, își propune să reliefeze valoarea deosebită a documentelor otomane pentru cunoașterea diverselor aspecte ale vieții celor două cetăți în timpul stăpînirii otomane.

Atrăgînd atenția asupra însemnătății economice și strategice a Chiliei și Cetății Albe, autorul evidențiază contribuția prețioasă a istoricilor români care au cercetat trecutul celor două orașe comerciale. Dar — arată domnia-sa —, acești autori, neavînd posibilitatea cunoașterii izvoarelor istorice turco-osmane, nu au reușit să ofere o imagine clară și exhaustivă a vieții lor complexe.

Relevînd bogăția și valoarea extraordinară a bazei documentare otomane pentru studierea istoriei Chiliei și Cetății Albe, Nicoară Beldiceanu propune o judicioasă sistematizare a unei asemenea abundențe de informații, clasificînd-le pe următoarele categorii: a) date privind soarta persoanelor deportate după 1484, b) știri de natură militară, c) date privind fiscalitatea și viața economică, d) diverse.

În ceea ce privește știrile din prima categorie, autorul menționează o serie de documente inedite sau publicate, care aduc informații demne de reținut. Astfel, într-un document, din 4 martie 1489, se arată că opt tineri originari din Cetatea Albă urmau, la acea dată, cursurile școlii de pe lîngă vechiul palat imperial de la Edirne (Adrianopol), iar un registru al regiunii Galipoli, din 1519, enumeră printre alții și 15 capi de familie, originari tot din Cetatea Albă, care munceau în *vakîf*-ul (fundație pioasă) lui Mesih pașa în calitate de *ortakîi* (cei care lucrau pămîntul în parte). În sfîrșit, se mai menționează și știrea, cunoscută de altfel, că, în 1488—1489, un număr de 1099 familii, deportate din Cetatea Albă, fuseseră așezate de o parte și de alta a Cornului de Aur.

Informațiile cu caracter militar sînt desigur deosebit de numeroase și de aceea autorul s-a limitat doar la cîteva mai semnificative. Astfel, la un an după cucerirea Chiliei, numărul apărătorilor acesteia se compunea din 396 oșteni și 8 ofițeri, ceea ce îl conduce pe autor la supoziția că în timpul lui Ștefan cel Mare garnizoana cetății nu trebuie să fi depășit 400 oameni. Autorul are în vedere, de asemenea, alte două registre din 1486—1487 și din 1489—1490, care oferă detalii prețioase legate de efectivele garnizoanelor, solda acestora și repararea celor două cetăți-orășe.

Data fiind însemnătatea în primul rînd economică a Chiliei și Cetății Albe, știrile din a treia categorie rețin, în mod firesc, atenția deosebită a autorului. Ca și în lucrările sale anterioare, referitoare la același subiect, N. Beldiceanu pornește, pe bună dreptate, de la luarea în considerație a reglementărilor otomane, care de la bun început — arată autorul — au urmărit stimularea activității comerciale ale celor două orașe. Menționînd un însemnat număr de reglementări și condiții, culese din fonduri arhivistice și din lucrări publicate, N. Beldiceanu probează existența unei intense și multiple activități economice în Chilia și Cetatea Albă, în timpul stăpînirii otomane. Totuși, relevă autorul, așa cum rezultă din documente, cele două orașe și-au pierdut, după 1484, rolul de puncte ale tranzitului comercial internațional, devenind centre de transbordare intraotomană pentru aprovizionarea Istanbulului.

În prezentul studiu, N. Beldiceanu aduce în circuitul științific și un număr de cinci reglementări otomane privitoare la organizarea activității economico-fiscale a Chiliei și Cetății Albe, extrase din manuscrisele-copii aflate în fondurile Bibliotecii Topkapı Sarayı din Istanbul și în cele ale Bibliotecii Naționale din Paris.

Respectînd rigorile științifice impuse de editarea documentelor otomane (mai puțin însă, din păcate, redarea în limba originală și însoțirea tuturor actelor publicate de facsimile), N. Beldiceanu pune la dispoziția cercetătorului izvoare de primă însemnătate și, totodată, instrumente de lucru valoroase, dat fiind caracterul juridic al acestor documente.

Este interesant de subliniat faptul că primele patru reglementări sînt promulgate imediat după cucerirea Chiliei și Cetății Albe, respectiv la 23—24 august 1484, ceea ce demonstrează odată mai mult importanța deosebită pe care o avusese cucerirea acestor cetăți-orășe pentru economia și, în ultimă instanță, pentru politica otomană.

Primul document se referă la stabilirea cuantumului vămii și a impozitului pe cumpărare-vînzare (*bağ*) din Chilia, iar al doilea la reglementarea activității pescăriilor și a regimului lor fiscal din același oraș. Din enumerarea pescarilor, care prin acest act căpătau dreptul de a-și exercita profesiunea, se desprinde numărul mare al numelor românești. Documentul al treilea stipulează confiscarea tuturor prăvăliilor din Chilia în folosul comandamentului otoman al cetății (*beylik*), iar al patrulea reglementează regimul vamal și fiscal al Cetății Albe. În sfîrșit, ultimul act, datat de către autor după 1 martie 1502, este tot o reglementare, referitoare la viața economico-fiscală a Cetății Albe.

Nicoară Beldiceanu, analizînd aceste cinci documente, cărora le-a dat o traducere clară și precisă, subliniază faptul că o serie de paragrafe din conținutul lor sînt în evidență dorința otomanilor de a păstra și adapta vechea organizare economică și fiscală moldovenească a celor două orașe. Dealtfel, se știe că stăpînirea otomană a încercat pretutindeni, în măsura posibilului desigur, să nu perturbe cu nimic organizarea economică internă a locurilor cucerite.

Însoțirea prezentului studiu de un glosar explicativ al termenilor orientali utilizați în documentele prezentate, ca și de indice al mărfurilor și dărilor pomenite în lucrare, contribuie neîndoios la sporirea valorii științifice de instrument a acestui studiu.

Tahsin Gemil

NICOARĂ BELDICEANU, *La Moldavie Ottomane à la fin du XVe siècle et au début du XVIe siècle*, Extras din „Revue des Études Islamiques”, Paris, Année 1969/2, p. 239—266 + 1 hartă + 3 fotocopii.

Continuare a lucrării precedente, ca și a tuturor contribuțiilor anterioare ale lui Nicoară Beldiceanu legate de istoria Chilie și Cetății Albe, acest studiu reunește o serie de informații sigure, mai mult sau mai puțin cunoscute, din fondurile turcești, informații care, coroborate cu bogatul material documentar din sursele românești și europene, în general, permit autorului să lumineze alte câteva aspecte mai puțin clare din viața complexă a celor două cetăți și a regiunilor aferente lor.

După ce se oprește din nou asupra importanței deosebite, din punct de vedere economic și militar, a Chilie și Cetății Albe, autorul abordează dificila chestiune a aspectului demografic al celor două orașe în perioada imediat următoare cuceririi otomane. Pe baza analizării multiplelor informații referitoare la această problemă, N. Beldiceanu ajunge la constatarea că îndată după căderea Chilie și Cetății Albe în stăpânirea Porții, populația lor putea fi încadrată în următoarele categorii: 1) cei lăsați pe loc, 2) deportați în Istanbul și în alte locuri, 3) cei refugiați în restul teritoriului moldovenesc, 4) preoții, cărora li s-a permis plecarea în Moldova, 5) cei îrobiți și, în sfârșit, 6) copiii și tinerii luați pentru corpul militar al ienicerilor.

În ceea ce privește numărul total al locuitorilor rămași pe loc după 1484 în Cetatea Albă și Chilia, N. Beldiceanu, coroborând un bogat și variat material documentar, presupune că din cele 20 000 persoane, câte avusese Cetatea Albă înainte de cucerirea otomană, cel puțin 10—12 000 au continuat să populeze orașul. Pentru Chilia, din păcate, informațiile exacte în acest sens lipsesc, atât datorită continuării ostilităților cu Moldova, pînă în 1486, cît și din cauza ciumei care a răvășit orașul imediat după această dată. Totuși, N. Beldiceanu dovedește persistența unei numeroase populații creștine și în Chilia în timpul administrației otomane. De asemenea, așa cum dovedesc și cele două documente republicate, în traducere, de către autor, fiscul otoman nu a impus *kharag* celor două orașe decît după terminarea ostilităților cu Moldova (14 oct. 1486).

Tot pe baza sistemului fiscal otoman, care în funcție de situație materială împărțea contribuabilii în diverse categorii, N. Beldiceanu constată că cei care au fost deportați constituiseră pătura înstărită a celor două orașe. Avînd în vedere faptul că numai în capitala otomană fuseseră stabilite 1099 familii din Cetatea Albă, autorul relevă gradul înalt de dezvoltare economică la care ajunsese acest oraș în 1484.

În ultima parte a lucrării, autorul analizează exploatarea piscicolă din regiunea celor două orașe, publicînd totodată un deosebit de valoros document în limba slavă, păstrat în arhivele Topkapı Sarayı din Istanbul.

Într-adevăr, documentația utilizată de către N. Beldiceanu demonstrează limpede rolul deosebit de important pe care îl avusese pescuitul în zona celor două cetăți, atât înainte de 1484, cît și după această dată. Totuși, ne exprimăm rezerva asupra termenului de „Moldova otomană” utilizat de către autor pentru desemnarea regiunii Chilie și Cetății Albe, aflată direct sub administrația Porții. Termenul acesta capătă imprecizie dacă avem în vedere faptul că și alte părți ale Moldovei au trecut, de-a lungul timpurilor, sub conducerea nemijlocită a statului otoman.

Analiza reglementărilor otomane legate de pescuitul din zona celor două orașe permite autorului să sublinieze faptul că organizarea acestei activități în timpul domniilor români a persistat, desigur cu adaptările de rigoare, și în vremea stăpînirii otomane.

Documentul slav, publicat doar în facsimil în anexa acestui studiu, fără redarea textului sau a traducerii, reprezintă un act de privilegiu, dat la Cetatea Albă, la 25 ianuarie, probabil 1512, de către viitorul sultan Selim I, domnului Moldovei, Bogdan al III-lea, asupra dreptului de pășunat și pescuit în zona

Oblucița. Acordarea acestui privilegiu demonstrează, fără îndoială, importanța pe care o avea Moldova, nu numai în planurile politice de atunci ale prințului Selim, ci și în întreaga politică europeană a Porții din acea vreme.

Acest studiu — ca, de altfel, întreaga operă a lui Nicoară Beldiceanu — argumentează cu probe indubitabile necesitatea absolută de a se acorda însemnătatea cuvenită și surselor osmano-turce în studierea istoriei adevărate a României.

Tahsin Gemil

G. POPESCU-VILCEA, *Anastasia Crimca*, București, Ed. Meridiane, 1972, 25 p. + XL ilustrații.

O serie de studii mai vechi, printre care *Rapports entre la miniature et l'imprimerie roumaine*, București, 1940; *Le problème de l'entrelacs et l'ornementations des vieux manuscrits roumains*, București, 1941, etc., sau mai noua suită de studii *Școala miniaturistică de la Dragomirna*, publicate în „Biserica Ortodoxă Română”, anul LXXXVI (1968) nr. 3—4, 7—8, 9—10, 11—12 și LXXXVII (1969), nr. 1—2, semnate de Dr. G. Popescu-Vilcea, recomandau un pasionat cercetător al artei miniaturistice medievale românești.

Firește, d-sa nu a fost nici primul defrișător al acestui domeniu (vezi: N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie, II*, București, 1934) și nici singurul preocupat de acest compartiment al artei medievale (amintim doar pe E. Turdeanu, Sorin Ulea, Corina Nicolescu, Teodora Voinescu etc.) dar, recenta lucrare îl impune ca un perseverent cercetător al miniaturilor școlii de la Dragomirna.

Apărut într-o frumoasă ținută grafică, albumul este precedat de un studiu larg al condițiilor în care au luat ființă celebrele școli de manuscrise și miniaturi religioase a secolelor XV—XVII din mănăstirile Neamț, Putna și Dragomirna precum și evoluția acestora.

Produsul artistic al școlii de la Dragomirna este cunoscut prin existența a nouă manuscrise cu miniaturi; șapte se află în muzeul mănăstirii Dragomirna, unul la Biblioteca Academiei R. S. România iar al noulea se găsește la Biblioteca fostă imperială din Viena. Studiul comparativ al stilului manuscriselor de epocă conduce pe autor la stabilirea paternității Tetraevangheliarului din 1607, Sucevița 24, care „...deși nu poartă vreo însemnare cu privire la persoana care l-a executat... trebuie socotit ca aparținând lui Anastasia Crimca, poate fiind chiar prima lui lucrare, întrucât prezintă caracteristicile specifice stilului său de lucru, evidente în toate celelalte manuscrise pe care le semnează la Dragomirna” (p. 7).

Cercetarea iconografiei manuscriselor lui Anastasia Crimca îngăduie autorului unele observații nu lipsite de teame. Astfel, dacă școala de miniatură creată de Gavril Uric la Neamț a influențat pictura bisericilor moldovenești din sec. al XV-lea și chiar al XVI-lea pentru sec. al XVII-lea raportul va fi invers. Faptul este probat, printre altele, de introducerea în miniatura Tetraevangheliarului inv. 1/1934 a unui element laic, local și anume, legenda apocrifă a contractului lui Adam cu diavolul. Legenda a fost transpusă pictural de zugravii bisericilor Moldovița, Voroneț și Sucevița (vezi: Paul Henry, *Folklore et iconographie religieuse. Contribution à l'étude de la peinture moldave, in Mélanges publiés par l'Institut français de Hautes Etudes en Roumanie*, 1927; N. Cartoian, *Zapisul lui Adam*, în, „Artă și tehnică grafică”, caiet 3, 1938 etc.) fiind preluată apoi de Anastasia Crimca ceea ce nu justifică însă, pe deplin, afirmația că „Meritul său — al mitropolitului Anastasia Crimca, n. nst. — constă și în aceea că pe lângă canonul iconografic tradițional, introduce în compoziție o mulțime de elemente împrumutate din realitatea imediată...” (p. 17). Între acestea el prenumără

o serie de instrumente muzicale — buciul, cobuzul, cornul, cobza, toba etc. — considerându-le *specifice poporului nostru* (subl. ns.).

Studiul iconografiei religioase sud-slave și chiar athonite dovedește însă că parte dintre aceste instrumente muzicale au avut un areal de răspindire cu mult mai vast și, ca atare, nu pot fi socotite „specifice poporului nostru” (vezi: Reinach Theodore, *La musique greque*, Paris, Payot, 1926; *Istarske Freske*, Zagreb, 1963, pl. 24, 32, 54, etc.).

Multe din manuscrisele de la Dragomirna au și o valoare istorică prin aceea că reprezintă autoportretul mitropolitului Anastasie Crinca, considerat pe bună dreptate unul dintre primii autoportrețiști din plastica românească (p. 13), iar Tetraevangheliarul Sucevița 24 păstrează compoziția portret a familiei lui Ieremia Movilă.

Completarea textului introductiv cu o Anexă a frontispiciilor și miniaturilor din manuscrisele lui Anastasie Crinca, aflate în țară sau străinătate, și cu o bibliografie selectivă, întregeste imaginea unei lucrări care poate sta și la îndemina specialistului datorită, între altele, judecăților de valoare pe care le însumează

I. Solcanu

FLORIN CONSTANTINIU, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, Biblioteca istorică, XXX, București, Ed. Acad., 1972, 205 p.

Reliefind o serioasă și metodică preocupare pe care istoricii din București o manifestă pentru studiul relațiilor agrare, lucrarea lui Florin Constantiniu umple un gol sensibil resimțit în literatura noastră istorică. Secolul al XVIII-lea — observația nu este valabilă numai pentru istoria relațiilor agrare — reprezintă creuzetul în care s-au născut și definit fenomenele și procesele ce-și vor căpăta contur și substanță în secolul următor. Pornind de la această premiză, înțelegem mai bine importanța deosebită ce o prezintă pentru istoria noastră modernă studiul acestui secol. Lucrarea ce formează obiectul analizei noastre reprezintă o ilustrare evidentă a acestui adevăr.

Organizarea capitolelor vădește metoda și spiritul în care autorul a înțeles să-și dezvolte cercetarea. După o sumară *Introducere*, în care sînt precizate liniile directoare, limitele precum și maniera în care lucrarea se detașează de lucrările anterioare, de gen, în ordine cronologică, materialul expunerii este sistematizat în următoarele capitole:

I *Izvoare*, II *Evoluția relațiilor agrare în Europa orientală în secolul al XVIII-lea*, III *Situația agriculturii în Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, IV *Românii*, V *Oamenii liberi cu învoială*, VI *Politica agrară a domnilor pînă la abolirea șerbiei*, VII *Relațiile agrare după reforma lui C. Mavrocordat*, VIII *Regimul „Prăvălniceștii condiții”*, IX *Munca clăcășă și munca salariată în economia marelui domeniu*.

Lucrarea se încheie cu cîteva pagini de concluzii și cu o succintă bibliografie.

Așa cum simpla enumerare a capitolelor o probează, lucrarea urmărește un fir logic; sînt abordate problemele esențiale. Autorul oferă interpretări, sugestii și soluții interesante, analizînd și verificînd un bogat material documentar. Lacunele informației sînt suplinite prin ipoteze logice, rostite cu moderație dar, totodată, cu inteligență și reală înțelegere a complexului de probleme ce face obiectul cercetării. Expunerea este curată; citatele sînt întrebunătate cu economie. Documentele sînt utilizate doar pentru a demonstra, pentru a sublinia varietatea relațiilor sau, prin reliefarea frecvenței, pentru a stabili statornicirea obiceiului.

Faptele sînt privite în geneza și dezvoltarea lor, stabilindu-se implicațiile și particularitățile în cuprinsul contextului internațional, fixat prin raportarea continuă la o bogată literatură europeană, pusă la zi. Dacă la toate acestea adăugăm precizia și eleganța stilului, finețea interpretării, sesizarea atență a nuanțelor

lor, avem imaginea generală a unor calități care-o spunem din capul locului — recomandă lucrarea drept o realizare incontestabilă a noii noastre literaturi istorice.

Cîteva din constatările, concluziile și precizările autorului, asupra cărora ne vom opri în continuare, probează veracitatea aprecierilor formulate mai sus.

Utile și interesante sînt observațiile și precizările privind natura *statică* a domeniului ecleziastic și cea *dinamică* a domeniului laic, maniera ce trebuie să și-o impună istoricul în cercetarea materialului documentar (p. 17—18). De asemenea, explicațiile autorului privind cea de a doua iobăgie, deși succinte (p. 24—26), sînt de natură să lămurească mai exact sensul și limitele în care procesul poate fi apropiat de realitățile agrare din țările române (p. 205).

Analiza documentelor îi îngăduie autorului să risipească îndoiala cu privire la dispariția veciniei la sfîrșitul secolului al XVII-lea și la începutul secolului următor, să demonstreze inconsistența tezelor formulate în acest sens, să precizeze raporturile diverse ce se stabilesc în cuprinsul aceluiași domeniu între diferitele categorii de locuitori, să constate triplarea clăcii datorate de oamenii liberi cu învoială ș.a. (p. 70 și urm.).

Remarcînd că deplasarea continuă a populației a reprezentat un factor unificator al obligațiilor și, deci, generator al obiceiului, autorul constată că sporul obligațiilor în muncă nu era determinat de intensificarea activității desfășurate pe rezerva domeniială, ci de necesitatea resimțită de stăpînii de pămînt de a compensa pierderile de brațe de muncă produse de fuga rumănilor (p. 92).

Printr-o minuțioasă analiză, autorul stabilește așezămintele care au precedat și au pregătît pe cel din 1746 precum și reglementările ulterioare, a căror expresie ultimă o reprezintă „Pravilniceasca condică” (p. 134 și urm.). După cîte știm, este pentru prima dată cînd se stabilește, cu rigurozitatea posibilă, succesiunea reglementărilor în urma cărora s-au impus cele 12 zile de muncă; faptul are o importanță care nu mai solicită a fi subliniată.

Deosebit interes prezintă explicațiile ce se dau genezei actului din 1746. Acesta este înfățișat ca fiind generat de criza sistemului fedal. Subliniindu-i trăsăturile (p. 117 și urm.), autorul insistă asupra celor trei laturi: a) criza demografică, cu consecințele ei fiscale și sociale; b) noile concepții de guvernămînt ale domnului fanariot; c) schimbările de mentalitate economică și colectivă (p. 123 și urm.). Analizînd modul în care actul a fost înfăptuit în Țara Românească și apoi în Moldova și subliniind particularitățile distincte (p. 127), autorul constată că reforma are drept consecință desființarea dependenței personale, înlocuirea servituții corporale printr-una reală, rezultată din dependența economică a cultivatorului lipsit de pămînt de stăpînul moșiei pe care trăia: această transformare, la rîndul ei, determină simplificarea structurii populației sătosești (p. 134—135).

Apropiindu-se, așa cum singur o mărturisește, de punctele de vedere susținute de Ilie Corfus, într-o lucrare recentă*, autorul, prin propria sa analiză, ajunge la încheierea în conformitate cu care, în Țara Românească, refuzul energetic al țăranilor clăcași de a executa cele 12 zile de clacă, sprijinit de amenințarea continuă de părăsire a domiciliului, a determinat pe stăpîni de a se resemna cu un număr redus de zile de muncă (p. 152—153). În strînsă legătură cu aceasta, este formulată o altă concluzie, deosebit de importantă, față de care, însă, ne vom îngădui, mai departe, să formulăm unele rezerve: „Refuzul clăcașilor de a lucra, notează autorul, și drept consecință convertirea clăcii, au fost unul din factorii care au împiedicat constituirea unei rezerve cerealiere întinse, tocmai în regiunile de șes ale țării, propice agriculturii” (p. 155).

Interesantă, în egală măsură, este și observația în conformitate cu care convertirea clăcii în bani nu trebuie înțeleasă în sensul că domeniul nu ar avea nevoie de muncă; față de refuzul clăcașilor de a executa obligațiile în muncă, stăpînul face apel la munca salariată (p. 157).

* Cf. I. Corfus, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1969 (Biblioteca istorică, XXI).

Numeroase informații, grupate unitar, înfățișează utilizarea muncii salariale, raportul dintre producția obținută prin dijmă sau prin munca pe rezervă, locul ocupat în gospodăria unor moșii de veniturile provenite din exploatarea directă a pământului (174—176). Reliefind efortul stăpînilor de moșii de a realiza o creștere a veniturilor pe calea comercializării grînelor, autorul remarcă — observația prezintă un interes remarcabil — că aceste strădanii nu s-au putut încheia într-un proces de natură să transforme domeniul într-o mare întreprindere bazată pe munca de clacă. Dacă, așa cum s-a mai spus, în calea realizării acestui obiectiv au stat rezistența țărănilor și teama stăpînilor de a nu-și pierde brațele (aceste două elemente au împiedicat agravarea obligațiilor în muncă), pentru înțelegerea deplină a fenomenului trebuie avută în vedere și schimbarea survenită în regimul de viață al boierilor.

Nevoia de bani, consideră în continuare autorul, ca urmare a *occidentalizării*, a determinat extinderea arendașiei; faptul a dus la avortarea tendinței de exploatare sistematică a rezervei. La aceasta trebuie adăugate, în egală măsură, limitele impuse comerțului cu grîne de existența monopolului otoman precum și posibilitatea de a obține venituri mai mari din valorificarea altor produse. Dijma continuă, remarcă autorul, în concluziile sale finale, să fie cea mai însemnată și răspîndită formă a rentei feudale în secolul al XVIII-lea. Condițiile enunțate mai sus au avut drept rezultat o pondere mai mică a culturii cerealelor în raport cu creșterea vitelor și au contribuit la accentuarea tendințelor boierilor de a-și procura principalele venituri din dregătorii, fapt care, implicit, a dus la neglijarea activității agricole (p. 201).

Mărturisind — și prin larga enunțare de mai sus — interesul cu care am urmărit lucrarea lui F. Constantiniu, ne luăm îngăduința să formulăm cîteva observații care, considerăm noi, au darul să precizeze mai deplin unele din problemele aflate în atenția autorului.

Avem impresia că unele fapte nu au fost suficient coroborate. Pentru același fenomen, considerăm noi, se dau explicații diferite. Astfel, la începutul lucrării, sînt înfățișate relatările călătorilor străini privitoare la slaba practicare a agriculturii în cîmpia Dunării (p. 48). Nu se face o suficient de trainică legătură între aceste date și cele referitoare la acapararea de către turci a unor însemnate suprafețe din pămîntul țării (p. 58) și neputința stăpînilor de a-și constitui rezerve cerealiere întinse în regiunile de șes (p. 155).

Nesiguranța care domnea în regiunile de cîmpie din vecinătatea Dunării — considerăm noi — accentuată, în numeroase împrejurări, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, ca urmare a ingerințelor și, adeseori, a invaziei și prădăciunilor turcilor, este factorul principal care nu a îngăduit constituirea unei întinse rezerve cerealiere în regiunea de cîmpie; fuga locuitorilor nu poate să reprezinte un factor esențial în acest sens (p. 155). Pornind de aici, putem explica mai complet orientarea producției domeniiale, ponderea acesteia în diferitele regiuni ale țării și chiar orientarea spre dregătorii a boierilor muntene. O statistică demografică a regiunilor de cîmpie din lungul Dunării ar putea edifica mai deplin în această privință.

Pe aceeași linie, este limpede că extinderea arendașiei marchează dezinteresul stăpînilor pentru exploatarea gospodăriei domeniiale (p. 189). Nu sîntem convinși, însă, că arendașii, în totalitatea lor, au mers pe o cale opusă tendinței ce se manifesta în orientarea domeniului, mulțumindu-se doar cu dijma. Faptele, credem noi, nu sînt suficient discutate.

Nu ne satisfac pe deplin nici explicațiile care se dau cu privire la apariția *reglementărilor scrise*, care înlocuiesc obiceiul în relațiile dintre stăpîni și diversele categorii de săteni (p. 95—96). S-a subliniat doar importanța ce decurge din intențiile autorității centrale care, dorind să fie omniprezentă, a transformat problema raporturilor agrare într-o problemă de stat. Efectul reglementărilor scrise, considerăm noi, trebuie cercetat, în egală măsură și în raportul țaran-stăpîn. Reglementarea scrisă conferă acestuia din urmă atribute noi, schitează începutul de transformare a proprietății feudale în proprietate de tip burghez. În orice

caz, verifică, cel puțin, existența tendințelor în această direcție. Interpretarea autorului (p. 96—97) este interesantă și atrăgătoare. Credem însă că lucrurile nu pot fi înțelese numai prin prisma conflictului între domn și boierime, a tendinței de afirmare a autorității domnești. Se impune credem, o extindere a ariei de interpretare. Lucrurile nu pot fi înțelese și explicate numai prin ele însele.

Ni se pare ciudat că, în explicațiile sale, autorul separă *agricultura de creșterea vitelor*; or, se știe, aceasta din urmă se încadrează firesc în cadrul ocupațiilor agricole. Separarea are darul să stârnească nedumerire și să creeze confuzii.

De asemenea, o serie de documente utilizate în text reflectă apariția unor fenomene noi, a căror semnificație nu este suficient subliniată. Astfel, aluziile la scumpirea traiului, ca și acțiunea de „hotărîre” (delimitare) a moșiilor (p. 157—158) pot sugera — ele nu sînt, cu siguranță, singurele — și alte explicații, mai largi. Pe aceeași linie, informațiile privitoare la participarea țărănimii la procesul de schimb (p. 199—200) pot reprezenta indicii de natură să extindă sfera observațiilor.

Fenomenele și procesele specifice secolului al XVIII-lea sînt indicate și analizate, se poate spune, într-o manieră ireproșabilă, într-un stil concis, cu reprezentări exacte. Am fi dorit (— cit de greu este însă, vai! să atingem perfecțiunea, într-un domeniu atît de dificil și posedînd o asemenea informație lacunară —) ca, în tratarea problemelor, autorul să stăruie mai mult asupra acelor transformări care atestă noul; să sublinieze mai puternic tocmai acele trăsături care marchează criza sistemului feudal, în virtutea căreia reprezentanții claselor și categoriilor sociale, în manieră și din interese ce le sînt proprii, sînt pe punctul de a ajunge la înțelegerea necesității transformării sau adaptării structurilor economice și sociale. Secolul al XVIII-lea, și în domeniul relațiilor agrare, ne oferă numeroase indicii în acest sens.

Desigur, asupra unora din tezele formulate de autor nu se va putea ajunge la un acord deplin; altele pot fi acceptate numai cu oarecare rezerve. Peste toate acestea, interesul pentru problemele în discuție rămîne cert. Lucrarea lui Florin Constantiniu, o repetăm, reprezintă un succes. Ea reprezintă, totodată, un exemplu în privința rezultatelor remarcabile ce pot fi obținute atunci cînd pasiunea pentru obiectul cercetării este însoțită de o informație largă, metodă sigură și, firește, de inteligență.

Gh. Platon

GEORGE BUZDUGAN, *O acție a Băncii Moldovei*, în „*Studia et acta Musei Nicolae Bălcescu*”, 1970—1971, 661—663 p.

În anuarul Muzeului Nicolae Bălcescu din Bălcești pe Topolog, județul Vîlcea (1970—1971), George Buzdugan publică facsimilul unei acțiuni a Băncii Moldovei, avînd data de 1 ianuarie 1867. Cu acest prilej, el ne dă unele informații despre Banca Moldovei, precizînd că a fost înființată „cu capital german, francez, englez și românesc”, pe temeiul autorizației acordate de Grigore Ghica Vodă, în 1856, „prusianului Nuland”. Ea a funcționat „pînă în luna martie 1858”, cînd a fost declarată în stare de faliment.

Trecînd brusc de la martie 1858 la 1 ianuarie 1867, fără a indica modificările intervenite în statutele băncii și chiar în denumirea ei, fără a menționa condițiile în care dînr-o instituție de credit privilegiată ea a devenit o bancă obișnuită, George Buzdugan scrie că, „la 1 ianuarie 1867, Banca Moldovei, sub o altă administrație, în urma hotărîrii adunării generale din 18/30 mai 1866 și a înțelegerii avută cu prusianul Hutter, emite acții de cîte 100 taleri prusieni curenți, pe care le pune în circulație, potrivit statutelor sale”. Descifrînd pe aceste acțiuni semnăturile directorilor băncii, George Buzdugan afirmă că ei se numeau Hutter și „M. Aliase”.

Activitatea Băncii Moldovei a făcut deja obiectul unor cercetări amănunțite. Cele mai bune studii au fost publicate de profesorul G. Zane¹ și de Mihail Gr. Romașcanu². Probabil că George Buzdugan nu a cunoscut aceste lucrări, căci nu le citează. Dacă le-ar fi cunoscut, nu ar fi săvârșit erorile pe care le rectificăm mai jos:

1. — „Banca Națională a Moldovei“ a început să funcționeze, la Iași, în martie 1857, ca bancă de emisiune, de scont și de credit ipotecar, pe baza privilegiului acordat, la 7/19 mai 1856, de Grigore Ghica Vodă lui Friedrich Ludwig Nulandt, bancher din ducatul Dessau („Buletinul Oficial al Moldovei“, 10 mai 1856, p. 149—151). Prin urmare, Nulandt (al cărui nume este ortografiat greșit de George Buzdugan) nu era, la 1856, prusian, ci cetățean al ducatului Dessau.

2. — „Banca Națională a Moldovei“ a fost constituită, la 1856—1857, cu capital provenind de la Dessau, Leipzig, Hanovra, Brunswick și Viena. George Buzdugan afirmă că au participat la fondarea ei capitaliști francezi, englezi și chiar și români. Această participare a fost foarte mică și deci fără nici o însemnătate. În 1858, la încetarea vremelnică a plăților, francezii posedau asupra băncii creanțe de abia 259 galbeni, englezii aveau creanțe de 205 galbeni, în timp ce Credit Anstalt din Dessau investise în această afacere 254 000 galbeni, Banca de Brunswick 127 000 galbeni, Credit Anstalt din Leipzig 35 000 galbeni etc.³

3. — La 11/23 martie 1858 „Banca Națională a Moldovei“ a încetat plățile. Ea a fost declarată în stare de faliment de judecătoria Iași, secția a II-a, la 19 iunie/1 iulie 1858 (Arhivele Statului Iași, tr. 1785, op. 2035, dos. 2958, f. 38—46), iar nicidecum „în luna martie 1858“, cum scrie George Buzdugan.

După expirarea unui termen de două luni de la încetarea plăților, caimacamul N. Conachi-Vogoride, la 11/23 iunie 1858, a anulat privilegiul acordat lui Nulandt în 1856, pentru motivul nerespectării obligațiilor care îi incumbau.

4. — Starea de faliment a încetat la 6/18 noiembrie 1858, prin decizia aceleiași judecătorii Iași, secția a II-a, („Buletinul Oficial al Moldovei“, Aduș la n-rul 91 din 13 noiembrie 1858, p. 230), ceea ce G. Buzdugan omite a semna.

5. — După încetarea stării de faliment, guvernul Moldovei a menținut anularea privilegiului concedat în 1856 și a obligat banca să-și modifice statutele. În conformitate cu noile statute, aprobate printr-o ordonanță domnească („Monitorul Oficial al Moldovei“, 21 ianuarie 1861, p. 353—355), Banca Națională a Moldovei a devenit un „așezămînt privat de credit“ și și-a schimbat firma în aceea de „Banca Moldovei“. În noua fază a activității ei, directorii băncii au fost I. Hutter și N. Alcaz, iar nicidecum „M. Aliase“, cum a descifrat greșit George Buzdugan.

6. — În sfîrșit, George Buzdugan pare să nu fi știut că, cu mult înaintea sa, a fost publicat de către C. I. Băicoianu⁴ și Mihail Gr. Romașcanu⁵ facsimilul unei acțiuni emise de Banca Moldovei în 1867. Ce interes mai poate prezenta tipărirea pentru a treia oară a unui asemenea facsimil?

Anuarul Muzeului N. Bălcescu pe anii 1970 și 1971 cuprinde studii valoroase. Contrastul dintre ele și contribuția lui George Buzdugan este izbitor.

Constantin C. Angelescu

¹ G. Zane, *Economia de schimb în Principatele Române*, București, Editura Casei Școlare, 1930, p. 401—418.

² Mihail Gr. Romașcanu, *Banca Națională a Moldovei*, București, Cartea Românească, 1932.

³ C. I. Băicoianu, *Istoria politicii noastre monetare și a Băncii Naționale*, vol. I, partea 2-a, București, 1932, p. 143.

⁴ C. I. Băicoianu, *op. cit.*, vol. II, partea I, București, 1932, planșa XLV.

⁵ Mihail Gr. Romașcanu, *op. cit.*, p. 125, nota 1, și planșa III.

LEONID BOICU, *Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeii 1853—1856*, București, Ed. Acad. 1972, Biblioteca istorică, XXXIII, 453 p.

Lucrarea lui Leonid Boicu, o spunem din capul locului, se înscrie în fruntea realizărilor remarcabile cu care ne-a obișnuit, în ultima vreme, Editura Academiei. Rod al unei largi investigații, într-un material, pe cât de bogat, pe atât de variat și dispersat, lucrarea a solicitat o angajare totală, presupunând nu numai o reconstituire a faptelor și evenimentelor, ci răspunsuri, numeroase răspunsuri, la probleme importante și grave, denaturate de contemporani, estompate de curgerea timpului, interpretate tendențios sau fals, în funcție de interese ce nu aveau contingență cu spiritul și probitatea științifică.

În afară de greutatea determinată de natura materialului, autorul a fost confruntat cu multitudinea interdependențelor ce trebuiau urmărite, pentru elucidarea mobilurilor acțiunilor, clarificarea faptelor. Epoca, dar mai ales *Problema Orientală*, este deosebit de bogată și de complexă. Cu o siguranță ce vădește stăpânirea perfectă a mijloacelor de investigare, o orientare și o delimitare strictă în obiectul cercetării, L. Boicu, metodic și tenace, a realizat o operă de ținută, complexă și durabilă, ce-l onorează și pe el și contribuie, în același timp, la progresul științei noastre istorice.

Tematica abordată ilustrează larga viziune cu care autorul și-a conceput cercetarea. În afara *Introducerii*, în care sînt fixate scopul și limitele cercetării, și este discutată și apreciată bibliografia, și de considerațiile finale din *Incheiere*, lucrarea este alcătuită din șapte mari capitole, repartizate astfel, în ordine cronologică: *Austria și Principatele Române în ajunul războiului Crimeii*, *Austria și redeschiderea crizei orientale (1853)*, *Locul Principatelor Române în politica austriacă*, *Ocupația austriacă a Principatelor Române*, *Proiecte și încercări austriece de a subordona și acapara economia Principatelor Române*, *Atitudinea Austriei față de „Chestiunea Română” și de lupta pentru Unire*, *Austria și „Chestiunea Dunării”* și, în sfîrșit, *Evacuarea Principatelor Române de către trupele austriece*.

Cel mai larg spațiu, după cum este și firesc, a fost afectat capitolului privind ocupația austriacă a Principatelor (140 pagini).

În afară de reconstituirea faptelor ce fac obiectul cercetării, de restabilirea adevărului, acolo unde acesta era estompat sau pur și simplu ocolit, de discutarea critică a izvoarelor cunoscute și de sublinierea importanței unor noi surse de prețioase informații, autorul și-a propus să dea un răspuns — uneori, pentru prima dată formulat — unora dintre problemele fundamentale ale epocii, atât de bogată în evenimente și procese istorice. Printre cele mai importante, notăm :

1. Împrejurările care au determinat atitudinea manifestată de Austria în timpul războiului ; 2. Locul ocupat și rolul jucat de Principatele Române în politica austriacă din anii războiului Crimeii ; 3. Dacă Austria a intenționat să anexeze Principatele sau a urmărit, doar, să creeze înlesnirile necesare viitoarei expansiuni economice și politice ; 4. Ce înfriurire a avut politica Austriei asupra istoriei Principatelor din acea epocă ; 5. Rezultatele politicii austriece îndreptată împotriva aspirațiilor naționale și de progres social și economic a românilor ; 6. Atitudinea românilor față de politica austriacă (p. 8).

Lectura cărții, maniera în care sînt abordate problemele, logica cu care sînt expuse faptele și precizia cu care sînt formulate concluziile, satisfac, se poate spune, cele mai exigente pretenții. În primul rînd, L. Boicu, a reușit, pentru prima dată în istoriografia noastră, să definească deplin și exact locul Principatelor în politica austriacă. Lucrul acesta este cu atât mai important cu cît, considerăm noi, în funcție de aceasta — cel puțin în împrejurările crizei orientale — s-a conturat poziția și politica unora din statele europene față de Impe-

riul habsburgic. Extrasele din presa timpului, ce le includem în anexe, sînt concludente în acest sens*.

De asemenea, pe baza unei bogate argumentări, desfășurate pe întreg parcursul lucrării, a reușit să dovedească, cu convingere și claritate, că Austria „n-a ocupat Principatele Române cu intenția expresă de a le anexa”, ci „speranța de a le domina, sub o formă sau alta, pentru a pregăti viitorul, a prins contururi precise tocmai în anii ocupației” (p. 14).

Acțiunile întreprinse de austrieci în Principate sînt analizate și apreciate prin raportarea continuă la situația și necesitățile interne ale Imperiului, la posibilitățile acestuia (p. 286 și urm.). Expunerea tuturor intențiilor, cărora Austria le-a dat expresie practică în anii ocupației și care aveau în vedere subordonarea economică a Principatelor, conduc logic la concluziile largi și pertinente care explică eșecul proiectelor economice ale Imperiului (p. 313—314). Cu acest prilej, L. Boicu își îngăduie să formuleze cîteva interesante observații asupra metodelor întrebuintate de emigrația română pentru a contracara politica Austriei, prin interesarea economică și a celorlalte state europene în exploatarea imenselor bogății ale Principatelor. Emigrația română a înțeles, remarcă autorul, că Austria reprezintă principala piedică în calea realizării aspirațiilor românești. De aceea, unul din cele mai însemnate obiective ale activității acesteia a fost dejucarea manevrelor Cabinetului din Viena (p. 191). Adevărul acestei constatări se desprinde, dealtfel și din extrasele noastre din presa occidentală (vezi Anexa).

Precizările în acest sens sînt cu atât mai bine venite cu cît, se știe, în unele din lucrările noastre, chiar din cele mai recente, acestei laturi a activității emigrației i se dădea o interpretare cu totul greșită.

Autorul formulează opinii judicioase prin verificarea știrilor, prin confruntarea acestora, prin analiza atentă și competentă a materialelor. Pe această linie, situația revoluționară din 1854 este considerată, pe drept, ca fiind continuarea celei de la 1848 (p. 124—125); de asemenea, sînt surprinse consecințele diviziunii mișcărilor revoluționare în raport cu sprijinul pe care se conta (p. 127), precum și rolul *hotărîtor* al Austriei în eșuarea planurilor de insurecționare a Principatelor (p. 130 și urm.).

Este subliniat continuu sensul profund al reacțiilor și măsurilor austriece, obiectivele ultime ale actelor (p. 54, 243—257). În egală măsură, sînt reliefate acele detalii semnificative care ilustrează și marchează transformarea problemei românești în problemă de interes european (p. 170).

Un interes remarcabil îl prezintă discutarea proiectelor lui Bruck și Stein care legau expansiunea economică austriacă în sud-estul continentului de ideea înfăptuirii Mitteleuropei (p. 272 și urm.).

Analiza atitudinii Austriei față de chestiunea română și de lupta pentru Unire este făcută cu o profundă înțelegere a faptelor, pe baza întregii documentări anterioare. Se constată judicios că, în ajunul Conferinței de la Viena, *ideea Unirii* își făcuse loc, într-un fel sau altul, în opinia publică europeană și în calculele politice ale unor oameni de stat. Aceștia din urmă însă, legau actul de combinații politice străine intereselor naționale ale românilor, combinații menite să soluționeze prin compensații marile probleme ale unității Italiei și a reconstituirii Poloniei, îndeosebi (p. 336—337). Subliniind rolul însemnat al calculelor și combinațiilor de interes european sau particular ale puterilor favorabile aspirațiilor românilor, autorul conchide că rolul *hotărîtor* în impunerea ideii Unirii la masa tratatelor și în găsirea unei soluții acceptabile, aparține, neîndoiește, românilor (p. 368).

Adevărul acestei constatări, nu numai pentru perioada la care se referă lucrarea, ci pentru întreaga etapă în care s-a realizat statul național român, este reliefat și de largul ecou pe care lupta românilor pentru unitate l-a avut în opinia europeană. Problema românească devenise, încă de pe acum, așa cum o afirma

* Extrasele le oferim, nu pentru a completa informația lucrării, ci pentru a întări opiniile formulate de autor în cursul expunerii.

Edgar Quinet în celebra sa *Les Roumains*, o componentă a conștiinței europene. Presa timpului, acest izvor de mină a doua, așa cum, pe drept, îl consideră autorul (p. 30) — deosebit de important, însă, pentru anumite aspecte — reprezintă, în acest sens, o elocventă mărturie (p. 368—369).

Concluziile, pline de conținut, definesc rațiunea și consecințele politicii austriece (p. 450 și urm.), constituind serioase premise pentru înțelegerea politicii orientale a Austriei în perioada care a urmat Unirii Principatelor.

Bogată în idei, pe care autorul le risipește, cu generozitate, pe întregul său parcurs, cartea lui L. Boicu pune probleme, invită la reflectare. Aici, reflexiile se produc spontan, nu cu stringerea de inimă ce ți-o produce un lucru neîmplinit, ci cu satisfacția deplină a lecturii unei opere de valoare care, așa cum am notat și mai sus, nu numai că este plină de idei dar sugerează, totodată, și noi căi pentru efectuarea unor cercetări multiple. S-ar putea solicita mai mult, oare, unei lucrări de istorie?

Ne îngăduim să notăm, aici, doar una din numeroasele reflexii ce ne-a fost prilejuită de lectura cărții lui L. Boicu.

Stabilind limitele politicii austriece, autorul a pornit, metodic, de la reliefaarea situației interne; analizând, cîntărind și oferind concluzii logice, a stabilit, în măsura în care economia lucrării și intențiile sale o solicitau, relațiile dintre Austria și celelalte Puteri în complexul Problemei Orientale în general, și în aceea a Principatelor în special. Avem impresia că, aici, mai rămîne încă loc pentru o discuție mai largă.

Autorul a remarcat, cît se poate de întemeiat, că Principatele se găseau în centrul politicii austriece. Am adăuga, așa cum am notat și mai sus, că Austria, la rîndul ei, se găsea, prin poziție, interese și intenții, — într-un oarecare sens — în centrul Problemei Orientale sau, mai bine zis, în centrul de interese al Puterilor angajate, fiecare, în o anumită soluționare a Problemei. Atitudinea Austriei față de problema românească, față de aspectele diverse ale acesteia, sînt analizate și apreciate printr-o minuțioasă dozare a posibilităților pe care situația internă a Imperiului și împrejurările internaționale le ofereau. Credem că, în această direcție, se poate merge mai departe.

Politica Austriei nu poate fi considerată *exclusiv* prin ea însăși. Nu există, întotdeauna, un acord între posibilitate, intenție și acțiune. În orice caz, diversele ipostaze ale acestei politici nu pot fi explicate pornind numai de la canoanele clasice. Politica austriacă, tribulațiile specifice acesteia în fixarea atitudinilor și în adoptarea soluțiilor, nu poate fi înțeleasă, întotdeauna, independent, în conformitate numai cu interesele monarhiei. Este pasionant să desprinzi în ce măsură ea urmează, chiar fără să știe, uneori, calea intereselor engleze sau ruse, este îndrumată pe făgașul politicii franceze ș.a. Politica europeană în această perioadă a fost mult prea subtilă, interdependențele mult prea puternice pentru a putea considera că ea reprezintă, exact, doar suma aritmetică a acțiunii statelor angajate în Problema Orientală. Chiar dacă anumite acte nu i-au fost sugerate, subtil, de diplomația unora dintre Puteri, este sigur însă că politica Austriei a oferit acestora premise pentru promovarea, prezentă sau viitoare, a propriilor lor interese.

Aceste probleme oferă încă cercetătorilor un cîmp larg de investigație. Lucrearea ce face obiectul atenției noastre are meritul de a fi oferit nu numai concluzii interesante în acest sens, ci totodată, de a fi deschis perspectiva unor noi viitoare cercetări.

Ne referim, în continuare, la cîteva chestiuni de ordin secundar.

Ne întrebăm dacă n-ar fi fost util, în legătură cu proiectele și activitatea febrilă a austrieșilor pentru punerea în valoare a bogățiilor orientului, proiecte de navigabilitate, crearea și exploatarea companiilor de navigație (p. 39—43), să se amintească de acțiunea (cărcea, în 1855, i s-a dat curs practic) care avea drept obiectiv construirea unui canal care să lege Dunărea de Marea Neagră. Știm că, în 1855, în acest scop, o societate franco-anglo-austriacă, reprezentată prin in-

ginerul F. Campbell, a supus proiectul consiliului tanzimatului care, la rîndul său, și-a înaintat observațiile consiliului de miniștri al sultanului.

Formularea de la p. 49, în legătură cu abolirea iobăgiei în Transilvania, nu este suficient de clară. Iobăgia, se știe, a fost desființată în 1848; patentele din 1853 și 1854 au extins doar legea anterioară reglementînd situația jelerilor și li-tigiile dintre foștii iobagi și proprietari.

Așezămintele agrare din 1851 vădesc angajarea spre capitalism (p. 57), nu atît prin litera lor, cît, mai ales, prin spiritul în care au fost realizate; discu-țiile purtate cu prilejul legiferării au pus bazele unei ample dezbateri ideolo-gice care s-a desfășurat în întreaga perioadă care a precedat Unirii.

Scrisă cu nerv și inteligență, într-o manieră științifică impecabilă, lucrarea istoricului de la Iași reprezintă un succes incontestabil, un produs remarcabil al noii noastre istoriografii, o reușită certă în străduințele de încadrare deplină a istoriei românești în cadrul istoriei universale.

ANEXĂ

Presă europeană a vremii oferă prețioase informații care verifică punctele de vedere și observațiile autorului. Iată câteva extrase și aprecieri din cele, foarte numeroase, care sînt inserate continuu în paginile principalelor ziare care abor-dau, cu un interes nedisimulat, Problema românească, în multiplele și pasionan-tele sale laturi. (Am folosit ziarul „Messager du Midi”, ce apărea la Montpellier și „l'Indépendance belge” din Bruxelles. Extrasele au în vedere doar perioada la care se referă lucrarea lui L. Boicu; autorul și-a propus drept limită nu etapa indicată în titlu; el merge, și în cursul anului 1857, pînă la evacuarea Principa-telor de către trupele austriece).

Încă din 1855, problemele privind politica Austriei față de Principate își gă-sesc un larg loc în presa vremii. În acest sens, pentru a oferi doar un exemplu, broșura lui I. Brătianu, *Mémoire sur l'Empire d'Autriche dans la question d'Orient* este larg comentată¹. În anul următor — notația apare foarte frecvent — se apreciază că „alături de problema Neapolului, ocupația Principatelor dunărene de către Austria reprezintă chestiunea care preocupă cel mai mult lumea diplo-matică”. Reproducînd aserțiunea presei austriece potrivit căreia armatele Imperiu-lui nu pot părăsi Principatele, „înainte ca reglementarea frontierelor și organi-zarea acestor provincii să nu le fi garantat securitatea”, ziarul francez „Le Constitutionnel” și „Le Pays” consideră că „o prea îndelungată prelungire a se-derii trupelor austriece în Principate ar fi o violare a tratatului de la Paris”, ar putea semăna cu o „intervenție militară”². Presă franceză, în unison, pro-testează împotriva ocupației militare și o blamează. Sînt antrenate în dispută ziarul „Le Pays”, „La Patrie”, „Le Constitutionnel”, „Le Journal des Débats”. Ziarele provinciale preiau materialele, le analizează și-și expun punctele de ve-dere³.

Este larg comentată și respinsă aserțiunea care circula în opinia europeană potrivit căreia Principatele ar urma să fie date în compensație Austriei⁴.

¹ *Acte și documente privitoare la istoria renașterii României*, vol. II, p. 856—885, „Messager du Midi”, 8e année, nr. 284, 16 oct., 1855. Conținutul broșurii este reprodus după „Le Siècle”.

² „Messager du Midi”, 9e année, nr. 283, 15 oct. 1856.

³ Ibidem, nr. 293, 294, 295, 297, 25—30 oct. 1856. Vezi, în același sens, nu-merele 298—303, 306, 318, 1—7, 10, 22 noiembrie 1856, etc.

⁴ Ibidem, nr. 148, 1 iunie 1856, nr. 199, 22 iulie. Un admirabil articol în acest sens scrie Saint-Marc Girardin în 1859. Publicistul arată că, pentru a fi slăbită în Italia, Austria nu trebuie întărită pe Dunăre. Habsburgii consideră acesta,

„Presiunea pe care o exercită trupele austriece asupra regiunilor de la Dunărea de Jos, constată „Le Pays”, cu siguranță, are drept obiectiv instituirea unei influențe preponderente în Principate și menținerea monopolului comercial pe fluviu”⁵. Pe aceeași linie, „La Nouvelle Gazette de Prusse” apreciază că „Austria continuă să ocupe Principatele pentru a se opune cu mai mult succes unirii acestora”⁶.

Publicistul de Sacy, semnatat la numeroase articole privind ocupația austriacă, inserate în „Le Journal des Débats”, comentînd poziția Confederației germane, în raport cu cea a Austriei, în problema Principatelor, notează că, aceasta din urmă (în opinia diplomaților din statele Confederației), „are intenții mari cu privire la provinciile dunărene [...]”. Cabinetul din Viena se îndolește de succesul organizării ce urmează să li se dea [...]. Austria va aștepta cu acea răbdare calmă și neobosită, care este una din virtuțile sale, eșuarea experienței și descurajarea de care va fi cuprinsă Europa. Atunci, Cabinetul din Viena se va oferi, în interesul păcii, al ordinei, al civilizației, să se însărcineze — pe riscul și răspunderea sa — de Țara Românească și Moldova pe care Turcia nu a știut nici să le guverneze, nici să le protejeze, nici să le păstreze. Aceste combinații, ce sînt atribuite Austriei, nu contravin, cituși de puțin, în același grad, tuturor puterilor europene, consideră, în continuare, cabinetele germane” (ale Confederației). Nu știm — relatează mai departe comentatorul — dacă Austria „dorește Principatele dunărene și le consideră ca viitoare anexe ale imperiului său. Ea a întreprins lucruri și mai dificile; dar dacă vreodată va reuși într-o asemenea întreprindere aceasta nu o va face să renunțe la ceea ce a obținut în altă parte, cu prețul a multor sacrificii și singe. Austria, stăpînă pe Lombardia și pe ținutul Veneției se află pe Adriatică; atinge Mediterana prin ducatul Modena și marele ducat al Toscanei; sînt avantaje a căror pondere nu poate fi compensată prin posesiunea provinciilor dunărene și vecinătatea Mării Negre”⁷.

La rîndul său, ziarul englez „Times”, apreciînd ocupația austriacă drept „un rău” care „împiedecă orice fel de reîntoarcere la o administrație civilă și regulată; prelungește incertitudinea Europei, slăbește drepturile Porții ca suzerană și cele ale poporului ca națiune distinctă și separată”⁸, își exprimă îndoiala cu privire la intențiile anexioniste ale Imperiului habsburgic. „[...] Imperiul, al cărui centru este la Viena, prin natura sa, este departe de a fi agresiv. Provinciile supuse autorității sale sînt prea divizate, puterea centrală este prea slabă pentru ca vreun om de stat austriac să vizeze noi cuceriri. Statul este constrins să întrebuințeze întreaga sa energie pentru păstrarea a ceea ce posedă, deja [...]”⁹.

Presa franceză, însă, care „continua să se pronunțe, cu energie, împotriva ocupației austriece”¹⁰ — așa cum am văzut și mai sus — nu împărtășea acest punct de vedere. Ea dezvăluie adevăratele intenții ale Curții de la Viena care, de altfel, nu făcea nici un secret din interesele ce le avea de apărut la Dunărea de Jos. Este interesantă, în acest sens, o corespondență din Viena, din 28 septembrie, inserată în ziarele occidentale.

nu vor renunța la posesiunile lor din Italia. „L'Indépendance belge”, 29e année, nr. 48, 17 februarie 1859 și *Acte și documente*, VIII, p. 1031—1033.

⁵ „Messager du Midi”, nr. 291, 23 oct. 1856.

⁶ Ibidem.

⁷ „L'Indépendance Belge”, 26e année, nr. 357, 23 dec., 1856.

⁸ În acest sens, se subliniază că austrieccii „nu posedă secretul de a se face populari: sistemul lor militar tradițional este practicat în toată rigoarea sa preututindenii acolo unde pătrund colonii lor, fără a se avea în vedere obiceiurile și drepturile populației”.

⁹ „Messager du Midi”, nr. 297, 30 oct., 1856.

¹⁰ Ibidem, nr. 291, 23 oct. Pe această linie, unul din comentatorii politici ai ziarului din Montpellier, constată că, „în timp ce organele semioficiale, de guvernămînt, în Franța și aproape toate ziarele franceze blamează ocupația, cele engleze, dimpotrivă, aprobă conduita Austriei”. Ibidem, nr. 294, 27 oct.

Exprimînd intențiile Cabinetului din Viena de a nu evacua Principatele, corespondentul notează: „[...] Vor fi găsite suficiente motive plauzibile pentru a ne menține timp îndelungat, încă, în Principatele dunărene. Această ocupație fără limită este foarte populară printre noi, mai ales în lumea comercială și industrială. Ea găsește în Principate, după războiul oriental, principalul și cel mai lucrativ debușeu al produselor sale de tot felul.

Începînd de aproape trei ani, sintem rămași, se poate spune, în posesiunea aproape exclusivă a comerțului în aceste ținuturi; neproducînd nici un articol manufacturat, ele sînt obligate să primească totul din mîinile noastre, așteptînd ca concurența străină să vină pentru a ne disputa aici terenul.

Cu mare greutate se poate forma o idee asupra importanței comerțului pe care noi îl întreținem în cele două Principate și pe întreg malul dunărean. Se află acolo, o repetăm, aproape 4 milioane de locuitori, îmbrăcați — pentru a spune așa — din cap pînă în picioare, cu obiecte țesute sau fabricate în manufacturile austriece. De asemenea, negustorii noștri, începînd de la sfîrșitul anului 1855, posedă privilegiul de a introduce pe uscat sau prin numeroasele vapoare cu aburi, utilizate în navigația pe Dunăre, imense cantități de mărfuri străine, vinuri, spirtoase.

Cine se poate mira, deci, de eforturile ce le face Austria de a păstra cît de mult posibil acest prețios debușeu. El nu va putea să ne fie închis sau oferit concurenței produselor străine decît în ziua în care trupele noastre, evacuînd cele două Principate, vor lăsa comerțul liber, pe această piață, tuturor națiunilor industriale ale Europei”¹¹.

Polemica în jurul organizării viitoare a Principatelor continuă, cu vigoare sporită, în cursul anului 1857. Ocupația austriacă și obiectivele ulterioare ale Imperiului habsburgic fac, mai departe, obiectul unor numeroase și interesante luări de poziție.

Astfel, directorul politic al ziarului „Le Constitutionnel”, Amadeus Renée considera că Austria se opune cu atîta tărie unirii Principatelor deoarece „tînde a se substitui Rusiei”¹².

Ca și în anul anterior, austrieicii își fac cunoscut punctul de vedere prin intermediul unor corespondențe scrise din Viena, ce-și găsesc o largă difuzare în presa occidentală. Într-o asemenea corespondență, preluată prin agenția Havas, este expusă, din nou, politica Austriei cu privire la Principate. După ce se pronunță pentru formula *statu quo ante bellum*, singura ce convine Austriei, și care va fi impusă cu sprijinul Angliei, corespondentul notează:

„[...] Întră, dealtfel, în politica tradițională a Imperiului de a nu îngădui niciodată de a se constitui, pe fruntariile noastre cele mai vulnerabile, un nou stat puternic din punct de vedere numeric și care, în multe eventualități, ușor de provocat, ar putea să cîntărească nemăsurat de mult asupra acțiunii libere și naturale a politicilor noastre. De asemenea, din același motiv, Austria nu va consimți niciodată să vadă ridicîndu-se în Principatele Unite un tron regal pe care s-ar așeza un principe străin și, după el, dinastia acestuia.

La Viena se știe că acest proiect este inițiat și sprijinit cu căldură de două mari puteri; se știe, de asemenea că [...] Anglia și Poarta otomană îl combat cu tărie. Turcia, ale cărei eforturi, toate, tind spre consolidarea din ce în ce mai puternică a drepturilor sale de suzeranitate, ar putea, fără să abdice ea însăși de la politica sa tradițională, să tolereze stabilirea în Principate a unui tron ereditar? Potrivit opiniei generale de aici, Austria nu va ceda în această problemă și, în consecință, pentru Europa, ar putea rezulta grave complicații”¹³.

Analizînd conținutul corespondenței, pe care ziarul din Montpellier o reproduce în întregime, comentatorul politic al acestuia remarcă cu ironie:

¹¹ „L'Indépendance belge”, 26 e année, nr. 278, 4 oct. 1856. (Correspondența, din 28 septembrie, este adresată unei „Correspondance générale” din Paris.

¹² *Ibidem*, 27 e année, nr. 51, 20 februarie 1857.

¹³ „Messager du Midi”, 10 e année, nr. 50 bis, 22 februarie 1857.

„Într-o bună franceză, aceasta vrea să însemne că Austria nu părăsește Principatele decât cu regret și cu speranța că se va reîntoarce într-o oarecare zi, prin mijlocirea dimensiunilor pe care «politica sa tradițională» nu va înceta a le întreține acolo și în «eventualități ușor de provocat».

Noi nu știm — consemnează, în continuare, ziaristul — ce rezervă viitorul în cazul integrității Imperiului otoman; dacă vreodată acest Imperiu se va disloca, cu siguranță, va fi greu de împiedecat Austria de a-și apropria pe Dunăre, o largă parte din sfărâmurile lăsate de acela pe care țarul Nicolae [...] îl numise «omul bolnav».

Așteptînd — neputînd să tolereze poftele ale cărei tendințe atacă un echilibru penibil și costisitor restabil — Franța, pe care evenimentele au constituit-o în apărătoare vigilentă a tratatelor și în protectoare a naționalităților slabe [...], trebuie să combată, cu toate forțele sale, politica austriacă.

Dat fiind starea actuală a Europei, al cărei echilibru rămîne clădit pe integritatea Imperiului otoman, este important să fie întărit tot ceea ce poate menține această integritate, împotriva încercărilor rău disimulate ale Austriei și împotriva acelor ale Rusiei [...]. Tocmai pentru aceasta, trebuie stabilit la porțile Austriei și a vecinei sale Rusia un stat «puternic din punct de vedere numeric» în care patriotismul, întreținut de o ocîrmuire națională, să servească drept întăritură Turciei împotriva invaziei ruse sau austriece [...].¹⁴

În același sens, „Le Journal des Débats”, comentînd pasajul, constată că, „în alți termeni, se mărturisește că, în problema Principatelor, Austria are în vedere, în mod exclusiv, interesul său particular și că ea înțelege să-i sacrifice interesul general al Europei, interesul echilibrului european, pentru menținerea căruia Franța și Anglia au întreprins și terminat glorios un mare război împotriva Rusiei”. Autorul comentariului își exprimă speranța că Anglia nu va reveni asupra opiniei afirmate în cursul Congresului de la Paris și că — potrivit expresiei lordului Clarendon — «este totdeauna bine» să fie consultată opinia publică. Cît privește Rusia, „votul său este definitiv cîștigat în favoarea Unirii Principatelor”¹⁵.

Presa austriacă nu întîrzie să aducă contraargumente pentru a-și apăra poziția:

„Locuitorii din Moldova — afirma, pe această linie, „La Gazette autrichienne”, — s-au ridicat împotriva Unirii pe care o consideră drept o absorbire; ei n-au manifestat nici cea mai mică dorință de a se lăsa înghițiți de Valahia”¹⁶.

Pe aceeași linie, o corespondență din Viena, reproducă în presa franceză, consemnează opinia acelor spirite „care se gîndesc și la alte lucruri decît la o viață ușoară și veselă” (spre care sînt inclinați, în majoritatea lor, locuitorii capitalei Imperiului). Informațiile culese din aceste cercuri — se afirmă în continuare — „nu lasă nici o îndoială cu privire la gravitatea preocupărilor actuale ale Curții din Viena, în legătură cu problema Principatelor”.

Curtea este „foarte surprinsă” și „foarte alarmată”, în același timp, de atitudinea adoptată de guvernul francez. Oamenii politici fac următorul raționament, cu privire la calea ce ar trebui s-o urmeze Franța în această problemă:

«Ce interes ar putea să aibă conducerea voastră, îmi spunea un om de stat — notează corespondentul — să sprijine reconstituirea naționalității moldo-valahe, a unui popor situat la 400 de leghe de frontierele voastre și de la care, niciodată, nu puteți avea nimic de așteptat? Pentru ce să fie slăbită Turcia prin desprinderea a două din cele mai frumose provincii și aceasta cînd abia a fost făcut un mare război pentru a apăra integritatea Imperiului otoman? Împăratul Napoleon nu vede că servește scopurile Rusiei începînd, într-un oarecare fel, desmembrarea Turciei; nu este destul de a fi ridicat Rusia, căzută pe cîmpul de bătăie, de a-i fi întins o mînă de ajutor atunci cînd s-ar fi putut, urmărind-o

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ „L'Indépendance belge”, nr. 52, 21 februarie 1857.

¹⁶ Ibidem, nr. 172, 21 iunie 1857.

pină la ultimele consecințe, să i se desăvârșească ruina; nu este destul? trebuie să i se pregătească și căile pentru invadarea Imperiului turc?».

Iată — continuă corespondentul — „vorbele pline de amărăciune [...] ce le-am cules la Viena din gura citorva oameni serioși“. În încheiere, sint afirmate principiile după care se călăuzește Franța în apărarea Unirii Principatelor: „interesele legitime ale popoarelor“.

„Cît despre reproșul potrivit căruia Turcia este slăbită după ce s-a luptat pentru a o apăra, se poate răspunde că Franța n-a luptat pentru Turcia, ci numai împotriva ambiției ruse [...]. Este imposibil să faci să trăiască Turcia; toată lumea o simte, toată lumea o spune și, începînd de acum, nu este o politică bună și înțeleaptă aceea de a căuta să se pună cîteva lucruri în locul acestui imperiu decrepit? Cel mai bun mijloc de a împiedica puterile vecine de a-și împărți teritoriul Turciei este de a ajuta să renască, de a reconstitui acele naționalități pe care dominația musulmană le ține de patru secole în abrutizare și servitute.

Rusia ar avea tot atîta interes ca și Austria pentru a împiedica Unirea Principatelor; ea însă s-a raliat vederilor Franței deoarece nu poate accepta ca Austria să ajungă, pe căi diplomatice, la același rezultat la care ea spera, altădată [...]. Austria tinde să-și stabilească dominația asupra Principatelor fără să tragă un foc, prin efectul doar al urzelilor îndelung pregătite. Or, dacă Rusia nu domnește ea în Orient, cu atît mai mult nu poate admite ca alții să domine acolo; din acest motiv, ea preferă mai curînd unirea și cvasi-independența moldo-valahilor decît *statu-quo*-ul care le oferă influenței austriece. Interesul austriac este de a lăsa Principatele în *statu-quo* cu scopul ca la prăbușirea Imperiului turc ele să fie, în mod natural, constrînse să se refugieze în cuprinsul monarhiei austriece. Ideea anexiunii Principatelor la Imperiul austriac nu este nouă; Cabinetul din Viena o ținea în rezervă pentru ziua cînd, din cauza evenimentelor, nemaiputîndu-și susține pozițiile din Italia, să obțină o compensație pe malurile Dunării. Aceasta este chiar o idee italiană, emisă, de multă vreme, deja, de autorul *Speranțelor Italiei*, publicistul Balbo și care ar fi avut șanse de succes, poate, dacă Austria n-ar fi așteptat atît pentru a o produce. Dar, după toate acestea, nu este mai bine a se vedea o naționalitate în plus renăscînd pe malurile Dunării și ale Mării Negre, fără ca drepturile naționalității italiene să fie prejudiciate, decît a se ajunge la absorbirea unui nou popor de către monarhia austriacă? Încă o dată, interesul Franței este conform întru totul cu cel al popoarelor și în acord cu principiile de libertate și de dreptate”¹⁷.

Corespondența, lucrul este evident, cuprinde punctul de vedere oficial, al guvernului francez. De multe ori, procedeul era uzitat, pentru a evita complicațiile, el era inserat în organele de presă în această manieră.

Pornind, din nou, de la faptul că politicienii austrieci nu pot să înțeleagă că, în acțiunile sale, Franța este călăuzită, exclusiv, de „interesul ce i-l inspiră populațiile moldo-valahe și dreptatea cauzei lor“, o altă corespondență din Viena constată că „Turcia nu contează deloc în lume ca putere politică; a lăsa Principatele sub jugul musulman înseamnă a le da, cu timpul, Austriei sau Rusiei. Franța vrea să împiedice un asemenea rezultat. Ce poate fi mai natural și mai conform interesului Europei?“¹⁸.

Din bogatul material de presă ce se referă la obiectivele politicii austriece în problema Principatelor, am dori să ne mai referim la o amplă analiză, inserată în „*Messenger du Midi*“, făcută de unul din redactorii influentului ziar din Montpellier, F. Danjou¹⁹.

Pornind de la observația că încheierea războiului și prestigiul Franței a spulberat calculele Austriei și a stîrnit invidia Angliei, acesta notează:

¹⁷ „*Messenger du Midi*“, nr. 221, 14 august 1857 (corespondența poartă data de 6 august).

¹⁸ *Ibidem*, nr. 222, 15 august (corespondență din 8 august).

¹⁹ Acesta semnează și comentariul inserat în numărul din 14 august, consemnat mai sus.

„Calculule Austriei erau ușor de pătruns : ea conta pe continuarea războiului pentru a se situa, în ultimul moment, de partea celui mai slab, a restabili echilibrul și a-și lua partea din beneficiile păcii. O pace fără beneficii materiale, fără ca să se ia învinsului câteva bucăți din teritoriul său, era un lucru pe care Austria nu putea să-l conceapă ; de aceea ea a fost, incontestabil, foarte șocată de politica largă și generoasă a Franței care a acceptat pacea fără să facă a-i fi plătită gloria“.

Anglia, la rândul ei, spera să obțină în Baltica o glorie egală cu cea pe care Franța o obținuse la Sevastopol. Încheierea păcii a spulberat toate aceste calcule.

„Iată cum — notează în continuare comentatorul — prin forța lucrurilor, pacea din 30 aprilie 1856 s-a încheiat direct împotriva Austriei și indirect împotriva Angliei, vătămînd interesele politice ale celei dintâi și rănind orgoliul celei de a doua“²⁰.

Uneori, comentîndu-se țelurile urmărite de politica Austriei în Principate, se vorbește deschis de teama Imperiului de a vedea constituindu-se, la hotarele sale, un stat românesc.

„Austria — se consemna, de pildă, în acest sens, într-o corespondență din Paris — nu vrea să audă vorbindu-se de Unire. Ea vede în agitația ce se face în Principate pentru înfăptuirea Unirii un spirit și tendințe revoluționare ; ea se teme deoarece întrezărește în aceasta un element dizolvant pentru dominația sa asupra românilor din Transilvania, Timișoara, Banat și Bucovina. Austria nu-și va pune niciodată semnătura pe o convenție în virtutea căreia Moldova și Țara Românească ar forma un singur stat“²¹.

Exemplele, sînt mult mai numeroase. Cele la care ne-am referit sînt suficiente, credem, pentru a proba nu numai măsura în care *problema românească* intrase în conștiința opiniei publice devenind problemă europeană ; ele vădesc, totodată, adevărul rostit mereu de L. Boicu pe parcursul lucrării sale potrivit căruia obiectivul principal al politicii Austriei îl constituiau Principatele în timp ce Austria, la rândul ei, reprezenta centrul atenției politicii europene.

Gh. Platon

IULIAN CĂRȚĂNA, ILIE SEFTIUC, *Dunărea în istoria poporului român*, București. Ed. șt., 1972, 404 p.

Istoriografia noastră a obținut, în ultima vreme, rezultate deosebite în studiul domeniului atât de important al politicii externe promovate de România, într-o perioadă sau alta. Pe o bază documentară considerabil lărgită, și într-o viziune nouă, au fost analizate aspecte majore ale politicii externe românești, scopurile urmărite, metodele utilizate pentru realizarea lor etc. Volumul *Dunărea în istoria poporului român* se înscrie în ansamblul realizărilor valoroase obținute în această direcție.

Autorii și-au propus — și au reușit — să realizeze o sinteză a acestei probleme, mai ales că, așa cum se arată în introducere, „cu câteva excepții, studii și lucrări de sinteză, pe plan istoric, întemeiate pe documentele existente în arhive, destinate special cercetării regimului Dunării, lipsesc încă din istoriografia marxistă românească“ (p. 13).

În prima parte a lucrării, în peste 100 de pagini, este analizată evoluția problemei Dunării în perioada modernă (cu un paragraf introductiv, din antichitate și pînă la 1856). Sînt urmărite principalele ei momente și etape : 1856, 1856—1875, 1876—1883, 1883—1914, 1914—1918 ; un paragraf special se referă la *România și sectorul Porțile de Fier în perioada 1856—1914*. Problema Dunării în

²⁰ „Messenger du Midi“, 11 e année, nr. 177, 27 iunie 1858.

²¹ „L'Indépendance belge“, nr. 133, 13 martie 1857.

perioada dintre cele două războaie mondiale este tratată în patru capitole: *Activitatea politico-diplomatică a României pentru apărarea drepturilor și intereselor sale în problema Dunării (1918—1921)*; *Lupta României pentru respectarea drepturilor sale legitime de stat riveran la Conferința internațională a Dunării de la Paris (1920—1921)*; *Politica României în chestiunea regimului Dunării în anii 1922—1936*; *Activitatea politico-diplomatică în problema Dunării — parte integrantă din lupta României pentru apărarea independenței și a suveranității sale (1936—1939)*.

Autorii au analizat — oferind pentru prima dată în istoriografia noastră o imagine de ansamblu, o linie neîntreruptă — numeroasele modificări ale statutului Dunării, de la 1856 și pînă la al doilea război mondial. Se degajă cu claritate ideea că toate aceste modificări „oglindeau existența unui anumit raport de forțe între marile puteri, dar reflectau și lupta desfășurată de riverani pentru apărarea drepturilor și intereselor lor legitime” (p. 349).

Autorii precizează, încă de la început (p. 22), că fiecare din marile puteri antrenate în competiția pentru ocuparea unei poziții dominante la Dunărea de jos, atunci cînd împrejurările vor fi favorabile, va dicta statutul Dunării, căutînd să tragă cît mai multe foloase, în dauna micilor popoare riverane și în special în dauna României, deținătoarea gurilor Dunării.

Din întreaga lucrare rezultă importanța deosebită — economică, politică, strategică etc. — a Dunării și a gurilor sale în viața poporului român, fapt care explică de ce problema Dunării a constituit un obiectiv de seamă al politicii externe românești, o preocupare constantă a diplomației noastre. Așa cum subliniază permanent autorii, apărarea drepturilor asupra Dunării, care scaldă pămîntul românesc pe o lungime de peste 1000 km., a făcut parte organică din lupta pentru menținerea integrității noastre teritoriale, pentru apărarea independenței și a suveranității României.

Diplomația românească a obținut, printr-o activitate intensă, în unele momente internaționale favorabile, recunoașterea, fie și parțială, a unora din drepturile sale legitime, reprezentînd un progres în comparație cu perioada anterioară. Notăm în acest sens aprecierile judicioase privind, de exemplu, Statutul Dunării din 1921 (p. 225—226) și hotărîrile Conferinței de la Sinaia din august 1938 (p. 326 și urm.).

Iulian Cărtănă și Ilie Seftiuc evidențiază activitatea neobosită, străbătută de un înalt patriotism, a personalităților care au jucat un rol important în apărarea drepturilor noastre la Dunărea de jos: Mihail Kogălniceanu, Grigore Anipa, Nicolae Iorga, Nicolae Titulescu ș.a.

Așa cum am arătat, autorii au meritul de a fi oferit o imagine de ansamblu a evoluției problemei Dunării. În același timp, lucrarea se caracterizează printr-o bogată și multilaterală informație, detașîndu-se net, și din acest punct de vedere, de celelalte realizări ale istoriografiei noastre privind problema Dunării. Au fost folosite, cum era și firesc, literatura de specialitate, istorică și juridică, colecțiile de documente apărute pînă în prezent, dezbaterile parlamentare, ziare și reviste ale vremii ș.a. Lucrarea este fundamentată — și faptul prezintă o importanță deosebită — pe un vast material de arhivă inedit, intrat astfei pentru prima dată în circuitul științific. Au primit o valorificare științifică superioară documente cu semnificație majoră păstrate în Arhiva Ministerului Afacerilor Externe și în Arhivele Statului București.

Fără a avea o informație unilaterală, anumite paragrafe au fost realizate, în special, pe baza documentelor din arhivele menționate, depășîndu-se cu mult nivelul existent pînă acum în cunoașterea aspectelor respective (a se vedea, de exemplu, paginile 51—92, 126—172, 177—205, 236—243, 247—258, 260—270, 314—348 și altele).

Pentru cititorul atent al lucrării, concluzia generală este că autorii au reușit să realizeze ce și-au propus: să prezinte însemnătatea Dunării în istoria poporului român, să urmărească evoluția regimului Dunării, să reliefeze „lupta permanentă desfășurată de România pentru ca interesele sale legitime — dictate de geografie, de istorie, de drept și de demnitate — să nu fie ignorate sau stîrbite,

pentru ca drepturile sale legitime asupra apelor Dunării care scaldă țărmurile românești să fie respectate" (p. 15).

Chiar dacă se adresează mai cu seamă specialiștilor, lucrarea, departe de a fi aridă, îmbină armonios rigorile stilului științific cu expunerea clară, cursivă a faptelor, rezultând o operă unitară, atît prin conținut, cît și prin maniera de tratare a problemelor.

Desigur că unele aspecte, în special în ce privește organizarea materialului, mai pot fi discutate. Ne întrebăm dacă, nu cumva, 1878 nu reprezintă, în abordarea românească a problemei Dunării, un moment deosebit de care trebuie să se lînă seama în organizarea paragrafelor din capitolul al II-lea?

În lucrare, se manifestă uneori un oarecare dezechilibru între părți. Analiza referitoare la epoca modernă mai poate fi dezvoltată. Materialul existent în capitolul al IV-lea (despre Conferința internațională a Dunării de la Paris, 1920—1921) își găsește locul său firesc, fără a pierde din importanță, în capitolul anterior, intitulat: *Activitatea politico-diplomatică a României pentru apărarea drepturilor și intereselor sale în problema Dunării (1918—1921)*.

În raport cu titlul lucrării, cititorul simte nevoia continuării discuției, eventual cu încă două capitole, pentru anii celui de-al doilea război mondial și, respectiv, pentru perioada de la război și pînă astăzi.

Cartea conține, la sfîrșit, un foarte util *indice*; era necesar, de asemenea, și un rezumat (și nu de cîteva pagini) redactat în principalele limbi de circulație internațională.

Aceste observații — în măsura în care vor fi considerate juste — pot fi folosite autorilor pentru îmbunătățirea lucrării în vederea tipării unei noi ediții. Ele nu scad cu nimic meritele de bază ale muncii serioase întreprinse de cei doi autori. *Dunărea în istoria poporului român* reprezintă o realizare valoroasă a istoriografiei românești contemporane.

I. Agrigoroaiei

GII. PLATON, *Nicolae Șuțu și Unirea Principatelor*, în „Analele Universității „Al. I. Cuza” din Iași”, Secțiunea III. Istorie, tomul XVIII, 1972, fasc. 1, p. 61—66.

Cercetînd arhivele Ministerului de externe al Belgiei, Gheorghe Platon a găsit documente interesante privitoare la Unirea Moldovei și a Țării Românești. Dintre acestea el publică, în comunicarea ce recenzăm, o scrisoare adresată de Nicolae Șuțu, în 1857, lui Edouard Blondeel van Cuelebroeck, ministrul Belgiei la Constantinopol, care recent vizitase Principatele române. Scrisoarea cuprinde informații despre marile probleme care preocupau atunci pe înaintașii noștri.

Pentru ca cititorii să-și poată da pe deplin seama de însemnătatea documentului publicat, Gheorghe Platon arată că a fost atitudinea lui Nicolae Șuțu față de Unire. Intemeindu-se pe memoriile acestuia, tipărite la Viena, în 1899, Gheorghe Platon constată că Nicolae Șuțu „a fost printre primii care a conceput și afirmat ideea prințului străin și, ca accesoriu necesar, Unirea Principatelor”.

Edouard Blondeel van Cuelebroeck, cu prilejul călătoriei sale în Moldova, a avut o întrevedere cu Nicolae Șuțu. Acesta i-a remis un memoriu, la care era anexată „o schiță cuprinzînd cîteva puncte fundamentale ale unei constituții”. Plecînd din Moldova, Blondeel a sfătuit pe Nicolae Șuțu „să-și formuleze ideile într-un program mai larg”. Răspunzînd acestui îndemn, Nicolae Șuțu — după termenii folosiți de Gheorghe Platon — „dezvoltă proiectul de organizare fundamentală ce-l prezentase diplomatului belgian” și-l anexează unei scrisori pe care i-o expediază la Constantinopol. Gheorghe Platon, la sfîrșitul comunicării sale, reproduce, după o copie a Legației belgiene de la Constantinopol, textul integral al acestei scrisori,

Proiectul ce-i fusese anexat de Nicolae Șuțu și care se referea la organizarea statului moldovean, nu a fost însă regăsit în arhivele din Bruxelles.

Data scrisorii nu este indicată. Este sigur că ea a fost scrisă în 1857, deoarece copia ei este datată din Constantinopol, 26 mai 1857. Nicolae Șuțu cere stăruitor ca viitoarea constituție a Principatelor române să fie stabilită de conferința puterilor garante. S-ar pune astfel capăt unei primejdioase agitații. Totodată rezultatul ce s-ar obține ar fi mult mai bun decât cel ce l-ar putea da adunările locale, în care nu are încredere.

La comunicarea lui Gheorghe Platon adăugăm următoarele :

La secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei R.S.R. este păstrată bogata arhivă a lui Nicolae Șuțu. Se află aici acte de mare însemnătate privitoare la Unirea Moldovei cu Țara Românească și la atitudinea adoptată atunci de Nicolae Șuțu. Dintre ele cităm :

1. Memoriul întocmit de N. Șuțu, în noiembrie 1855, despre necesitatea ca domnul Principatelor „Moldo-Valahe” să fie un prinț străin dintr-o familie regală a Europei¹. El susține că numai astfel vor înceta luptele dintre familiile boierești pămîntene spre a dobîndi coroana, lupte care avuseseră consecințe foarte păgubitoare pentru națiune. Soluția preconizată de Nicolae Șuțu implica Unirea Moldovei și a Țării Românești. Așadar, încă din noiembrie 1855, el s-a rostit pentru Unire și încetarea domniilor pămîntene.

2. La aceeași epocă în care redactase acest memoriu, adică în noiembrie 1855, N. Șuțu a întocmit și un alt memoriu despre defectele sistemului de guvernămînt din Moldova a acelei perioade². El a înfățișat organizarea constituțională creată prin Regulamentul organic, semnaland progresele realizate, precum și deficiențele ce se iviseră. El scria că Regulamentul organic, deși la data intrării lui în vigoare fusese o legiuire progresistă, nu mai corespundea însă schimbărilor survenite prin dezvoltarea societății. Cita și exemple, pentru a ajunge la încheierea că Regulamentul organic devenise un „document istoric” al trecutului și că reorganizarea constituțională a Moldovei nu putea fi înfăptuită decât pe baza unor noi principii. În consecință, Regulamentul organic trebuia înlocuit printr-o nouă lege fundamentală, adică printr-o constituție, pe care N. Șuțu a denumit-o „charte”, folosind termenul francez din epoca lui Ludovic al XVIII-lea și a lui Ludovic-Filip.

3. În cursul anului 1856, îndată după semnarea tratatului de la Paris, Nicolae Șuțu a revizuit memoriul său din anul precedent, în care dezvoltase, după termenii chiar pe care îi folosisese, „defectuositățile regimului guvernamental din Moldova”. El a modificat pe alocuri textul, i-a adus completări și l-a transformat într-o expunere de motive la un proiect de constituție.

În Biblioteca Academiei R.S.R. sînt păstrate două manuscrise ale acestei expunerii de motive. Cel mai vechi pare a fi manuscrisul înregistrat sub cota 1036, f. 322—331, în care, pe marginea paginilor, sînt numeroase adăugiri. Mai recent este desigur manuscrisul de sub aceeași cotă, f. 332 verso — 344, deoarece unele pasaje au fost amplificate și în corpul paginii respective au fost inserate completările marginale de pe filele manuscrisului precedent. De aceea îl și considerăm ca fiind

textul final al expunerii de motive redactate de N. Șuțu, pe care el a intitulat-o : „*Exposé sommaire des bases du droit politique et public de la Moldavie, des déficiences inhérentes à son régime gouvernemental et des principales conditions d'une réorganisation efficace*”. La fila 332 verso, N. Șuțu a notat că această „expunere sumară” a fost scrisă în „martie 1856”. Așadar, el a avut atunci în vedere tratatul de la Paris încheiat la 18/30 martie 1856.

„Expunerea sumară” este alcătuită din două părți : în prima parte sînt indicate principalele defecte ale sistemului de guvernămînt în vigoare în Moldova ; a doua parte este consacrată reformelor necesare pe care viitoarea constituție a Moldovei se cuvenea să le realizeze.

¹ Biblioteca Academiei R.S.R., ms. român 1036, f. 280—284.

² *Ibidem*, f. 287—296.

În manuscrisul final, Nicolae Șuțu a socotit necesar să precizeze că, în această „expunere sumară”, el nu se ocupă nici de Unirea Moldovei cu Țara Românească, nici de problema domnitorului străin, pentru că soluția acestor chestiuni depindea de hotărîrea ce vor adopta reprezentanții statelor semnatare ale tratatului de la Paris, cînd se vor întruni în conferință³. Era o atitudine dictată de o firească prudență, deoarece el intenționa ca proiectul ce întocmise pentru reorganizarea statului moldovean să-l înainteze comisarilor puterilor garante întruniți la București pentru a aduna informații cu privire la reformele de introdus în Principatele române. Spre a nu îndispune chiar de la început pe unii dintre comisari, Nicolae Șuțu a considerat că era prudent să evite chestiunile care negreșit aveau să dea loc la divergențe de opinii în sinul comisiei. Adoptînd o asemenea atitudine, el nu a înțeles însă să renunțe la convingerile sale unioniste.

4. Nicolae Șuțu a redactat și un proiect de constituție, la care se referă scrisoarea sa din 1857 către ministrul Belgiei la Constantinopol, Edouard Blondeel van Cuelebroeck, scrisoarea publicată de Gheorghe Platon. Acest proiect de constituție (pe care Gh. Platon nu l-a mai regăsit printre hîrțile lui Blondeel păstrate în arhivele Ministerului de externe al Belgiei) se află în arhiva lui N. Șuțu din Biblioteca Academiei R.S.R. Au fost chiar conservate două manuscrise ale proiectului de constituție. Primul manuscris este o copie⁴. Textul este împărțit în aliniate, numai unele dintre ele fiind numerotate. Al doilea manuscris⁵, purtînd data de „iunie 1856”, este o copie caligrafică a primelor 74 paragrafe din manuscrisul precedent. Este o copie incompletă, căci nu au fost reproduse decît primele șapte file ale cîrnoiei. Au rămas deci necopiate ultimele șapte file al căror text nu mai este divizat în paragrafe numerotate.

5. Ca o anexă, trebuie considerat un memoriu nedatat al lui N. Șuțu, relativ la chestia țărănească⁶ și la care el se referă în conceptul proiectului său de constituție⁷. El a ținut să și precizeze că „soarta sătenilor cultivatori de pămînt, care alcătuiesc marea masă a populației Moldovei, este inclusă în mod necesar printre principalele probleme privitoare la organizarea viitoare a Principatelor”.

Planul de reforme, pe care-l făurise în 1855—1856, Nicolae Șuțu l-a comunicat reprezentanților puterilor garante, veniți în țara noastră, în conformitate cu art. XXIII al tratatului de la Paris din 1856, spre a se informa asupra situației din Principatele române în vederea reorganizării lor. Știm că el a fost în relații cu Basily, delegatul Rusiei⁸, cu sir H. L. Bulwer, delegatul Angliei⁹, și cu baronul de Talleyrand-Périgord, delegatul Franței¹⁰. Din scrisoarea sa către Edouard Blondeel van Cuelebroeck, publicată de Gh. Platon, rezultă că el a fost în relații și cu lordul Redcliffe, ambasadorul Angliei la Constantinopol, precum și cu ministrul Belgiei din capitala Imperiului otoman.

Este sigur că soluțiile propuse de N. Șuțu au fost luate în considerație de comisia delegaților puterilor garante, cînd, după anchetele făcute în Țara Românească și în Moldova, ea a întocmit raportul către conferința ce avea să se întrunească la Paris pentru a adopta convenția de la 7/18 august 1858. În adevăr, sînt în convenția de la Paris din 1858 numeroase dispoziții identice sau foarte apropiate de cele prevăzute în proiectul de constituție al lui N. Șuțu. Așezate față în față unele articole ale convenției din 1858 cu paragrafele corespunzătoare din proiectul de constituție al lui N. Șuțu, constatăm nu numai o mare asemănare între

³ *Ibidem*, f. 334 verso.

⁴ *Ibidem*, f. 357—370.

⁵ *Ibidem*, f. 374—379

⁶ *Ibidem*, f. 248 și urm

⁷ *Ibidem*, f. 370.

⁸ *Mémoires du prince Nicolas Soutzo, grand-logothète de Moldavie, 1798—1871* publiés par Panaïoti Rizos, Vienne, Gerold et cie, 1899, p. 348.

⁹ *Ibidem*, p. 351.

¹⁰ *Ibidem*, p. 388.

ele, dar uneori aceleași idei sînt exprimate în termeni aproape identici. Deci este clar că cei ce au redactat convenția de la Paris s-au inspirat din planul de reforme elaborat de N. Șuțu și au adoptat uneori chiar textele pe care el le formulase.

Interesanta comunicare a lui Gheorghe Platon aduce noi informații care, adăugate la cele adunate din manuscrisele conservate în Biblioteca Academiei R.S.R., sporesc cunoștințele noastre despre contribuția lui N. Șuțu la organizarea constituțională a Principatelor române în 1858 și la Unirea lor în 1859.

Constantin C. Angelescu

PETRU VLADCOVSCHI, *Contribuții la istoricul dezvoltării învățămîntului din județul Iași*, partea I, Iași, 1972, 200 p.

Sub acest titlu a apărut o lucrare de circa 200 de pagini, sub semnătura Vladcovschi Petru. Cine deschide cartea și citește *Introducerea*, din capul locului e cuprins de o nedumerire; autorul afirmă că „nu a avut intenția să facă o lucrare de istorie”, „ci doar să aducă o contribuție personală la elucidarea unor probleme insuficient clarificate”. Dar aceste „probleme insuficient clarificate” se datorează unor nume din trecutul mai îndepărtat sau mai apropiat care, toate, abordînd problemele în cauză, au înțeles să facă „istorie”. Tînărul (presupun) autor al broșurei de față, avînd intenția de a „elucida” lucruri rămase încă obscure în urma străduințelor acestora, trebuie să facă, hai să-i zicem, istorie. E poate acesta numai un fel de a vorbi al autorului, care vrea să-și arate numai „modestia” de care e dominat, atunci cînd abordează și, evident, după credința sa și „elucidează” aceste lipsuri (obscurități). De aceea și noi, trecînd peste declarația de modestie a autorului, ne propunem să luăm în serios lucrarea dumisale și să o discutăm, cum trebuie discutată orice altă operă similară (ca intenție).

La lectura cărții, ceea ce impresionează în primul rînd, în mod cu totul neplăcut, e numărul cu totul neobișnuit de nume de autori, date și titluri de cărți, greșit reproduse. Se poate afirma, fără teamă de contrazicere, că greu s-ar putea găsi între cărțile de specialitate una care măcar de departe să cuprindă un număr atît de mare de greșeli de acest fel. Să enumerăm, în rîndurile de mai jos, o parte dintre ele, acelea, după noi mai importante, căci numărul lor e prea mare, pentru a încerca să facem o etalare completă a lor; citîndu-le și îndreptîndu-le, ar trebui un spațiu mai întins decît al lucrării cercetate: p. 11, nota 2: „Documente privind istoria românilor” etc., în loc de *Documente privind istoria României*; p. 12, nota 2: „P. P. Panaitescu, Viața feudală în Țara Românească și Moldova” (sec. XIV—XVII), București etc., omîtîndu-se numele colaboratorilor „V. Costăchel și A. Cazacu”; p. 13, „Șt. Bîrsănescu, Școala latină de la Cotnari” etc. și la p. 17, 19, 22, 23, 33 etc., „Școala latină”, în loc de „Școala latină” cum e corect titlul cărții; la p. 20: „I. Sommer, Vita Iacobi”, fără nici o altă indicație, ceea ce denotă că a folosit indicația indirect și deci trebuia să citeze locul de unde a luat-o (Șt. Bîrsănescu, *Schola latina*, p. 78); p. 23, „Diplomația italiană”, în loc de *Diplomatarium italicum*; aceeași pagină: „Pietro Diotato” în loc de „Pietro Diodato”; p. 30: „G. Georgescu Buzeu, Descoperirea feudalismului și începuturile capitalismului”, etc., București, 1950, în loc de G. Georgescu-Buzeu, *Descoperirea feudalismului* etc.; p. 36: „Iacob Manu din Agos”, în loc de „Iacov Manu din Argos”; aceeași pagină: „N. Iorga, Viața culturală și spirituală în sec. XVIII-lea” etc., în loc de N. Iorga, *Ceva mai mult despre viața noastră culturală* etc.; p. 39, la veniturile școalelor sub Grigore Ghica „de la epitropi cîte 30—40 lei”, greșală care face textul cu totul de neînțeles, în loc de: „de la episcopi cîte 30—40 de lei”; la p. 40, citat „Hurmuzaki și Iorga, Documente”, în loc de: Hurmuzaki-Iorga, *Documente*; la p. 49 „dascălii Gheorghe și Evdochie”, (este vorba despre cunoscutul dascăl Gheorghe Evloghie); p. 58: „dascălul Ștefan Dundas”, pentru „Ștefan Dun-

gas"; la p. 70 : pensionul de la Miroslava, înființat de profesorii francezi „Leucaurt, Sefneusi Boyard), în loc de Lincourt, Chefneux și Bagarre; la p. 92, „Gustav Freinwald", în loc de G. Freiwald; V. Palteti, în loc de V. Peltechi; la p. 93—94 : „Maisorate", în loc de Maisonabe; la p. 99 : „Cihan", în loc de Cihac; la aceeași pagină : „C. Farcaș... dr. C. Vinaru", în loc de C. Făcaș, dr. C. Virnav; la p. 101, „C. Zanfirescu", în loc de C. Zefirescu; la p. 125 : „L. Iordan", în loc de L. Jordan; „P. Anton", în loc de Partenie Antoni; la p. 130 : „Mitropolitul Meletin", iar la p. 141 : „Mitropolitul Melinte", în loc de Meletie; *Bibliografia*, p. 197—199, cucinde și ea o serie de citate de nume de autori și titluri greșite, altele însă decit în cuprinsul lucrării. Exemplu : „Andreescu C., Istoricul Liceului național din Iași, în De la Academia Mihăileană la Liceul Național, Iași, 1936" (la p. 33 dăduse același titlu cu anul de apariție 1933), în loc de *Evoluția învățămîntului în Moldova și Istoricul Liceului Național din Iași*, Iași, 1935; „Călinescu Gh., Istoria literaturii române, București, 1940" (la p. 8, nota 7, însă se dăduse „Gh. Călinescu, Istoria literaturii românești, București, 1942". Titlul corect al cărții este G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, București, 1941; „Erbiceanu C. și Xenopol D. A., Serbarea școlară de la Iași, 1885", pentru ca mai departe să se citeze „Xenopol D. A., Serbarea școlară de la Iași, Iași, 1885", ca și cum ar fi fost vorba de o altă lucrare; „Iorga N., Documente și studii privind istoria românilor, vol. IV", în loc de N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. IV; „Kogălniceanu M., Letopisețul Țării Moldovii, vol. I, Iași, 1852", cît timp titlul cărții este *Letopisețele Țării Moldovii publicate pentru întiași dată* de M. Kogălniceanu, Iași, 1852.

Nu mai continuăm lista acestor greșeli. Din ea se desprinde o singură concluzie : autorul n-a folosit bibliografia; citează după alții și deci nu și-a însușit-o, făcînd astfel, în necunoștință de cauză, cele mai elementare și neașteptate greșeli. La p. 34 se face afirmația necontrolată și absurdă că „toate școlile din Moldova, la acea dată (de fapt nu e o dată, ci o perioadă, sec. XVIII), foloseau ca limbă de predare orice altă limbă (greacă, slavă) în afară de limba română". Trebuie să se observe, că în majoritatea școlilor de pe lîngă bisericele și mănăstirile din Moldova, în epoca aceasta, cu tot învățămîntul de slavonește în cele mai înalte, studiile se făceau în limba română. Se învața în ele gramatica slavă, se făceau traduceri din slavonește în românește și retroversiuni din limba română în limba slavă, sau compoziții în slavonă direct; dar aceste școli, avînd tendința de a pregăti slujbași de cancelarie sau clerici, ambele categorii ce veneau în contact cu populația românească a țării, aveau ca limbă de predare limba română. Dealtfel, limba slavonă era o limbă moartă și nu se vorbea în mod curent. La fel se petreceau lucrurile cu școlile de latinește la călugării iezuiți. Singura școală care, cum a observat N. Iorga, nu a avut „nici o legătură cu țara", a fost școala domnească de la Trei Ierarhi. La p. 42 a lucrării, se afirmă că „după cum ne informează Mihail Kogălniceanu, în vederea realizării acestei hotărîri (a dezvoltării învățămîntului) C. Mavrocordat „a dat afară din biserici pe călugării greci". Autorul, care a auzit ceva în legătură cu unele măsuri luate de domn pentru desăvîrșirea pregătirii preoților, dă aici o denaturare a lucrurilor — fără să se întrebe, ce căutau „călugării greci" la biserici. Evident, M. Kogălniceanu n-a făcut nicăieri o astfel de afirmație, iar citatul atribuit lui C. I. Andreescu, *Evoluția învățămîntului*, p. 15, nu există. La p. 45 se spune „Tot în acest an (1753) școlile din Moldova cunosc apariția primului „Bucvar" (abecedar) în limba română, sub titlul „Bucvar pentru începerea de învățămînt"... „Acest abecedar a fost împărțit în mod gratuit școlarilor, care l-au folosit împreună cu gramatica lui Dimitrie Eustatievici din 1757" (sic, 1756). Că *Bucvarul* din 1755 a fost „împărțit în mod gratuit" școlarilor e problematic. Editarea unei astfel de cărți era singură considerată ca un „dar" — puteau fi dăruite unele exemplare prietenilor, dar cea mai mare parte se vindea, ca și oricare altă carte. Nu se poate însă afirma că școlarii au folosit „împreună" cu acest *Bucvar* și gramatica lui Dimitrie Eustatievici, pentru simplul motiv că această din urmă carte se găsea în manuscris, din ea se păstra, afară de ms. autograf al lui Eustatievici, o singură copie,

ceea ce dovedește că n-a circulat. La p. 46—47, se face afirmația că „pe moșiile unor boieri cu vederi progresiste” s-au înființat școli, lucru de necontestat, în continuare însă autorul spune: „astfel este menționată școala sâtească de la Ruginoasa, înființată pe moșia lui Șt. Sturza, în 1767”. Se citează pentru aceasta V. A. Ureche (*Istoria școalelor*), vol. I, p. 41). Informația însă e luată de autor din C. I. Andreescu (*Evoluția învățămîntului*), unde se spune (nota 132): „Ureche, o.c. I, p. 41—42, Novac, o.c. p. 35—36. Funcționau astfel de școli sâtești, căci găsim un dascăl român la Ruginoasa care vorbește în versuri de uciderea lui Grigore Alexandru Ghica” (Ureche, *Ibidem*, p. 41). De aici, Vladcovschi a luat informația înființării școlii „în 1767”, încurcînd puțin datele: uciderea lui Ghica a avut loc în sept. 1777 și deci numai după această dată avem dovadă că a funcționat o școală sâtească la Ruginoasa, căci dascălul care transcrie versurile își spune că e de la Ruginoasa. Transcrierea a putut să aibă loc cu mult mai târziu, poate numai la începutul sec. al XIX-lea.

La p. 48 se spune: „După acest eveniment”, războiul și ciuma, din 1769—1771, „domnitorul și mitropolitul au hotărît reorganizarea școalelor. Ca primă măsură a constată în scoaterea din școli a limbii grecești. Insuși mitropolitul Gavril Calimachi se adresează printr-o petiție lui Rumianțov să aprobe scoaterea limbii grecești din planul de învățămînt al Academiei domnești”. După încheierea păcii de la Kuciuk Kainargi (1774) a fost numit, în sept. 1774, ca domnitor Grigore Alexandru Ghica, care, între măsurile luate pentru reorganizarea țării, a luat și pe aceea a readucerii academiei grecești în forma pe care i-o dăduse el în 1766, cu unele îmbunătățiri. Nici mitropolitul Gavril Calimachi n-a cerut scoaterea învățămîntului grecesc de la academie, ci numai reducerea lefilor dascălilor greci la nivelul celorlalți dascăli. La p. 51: „În această perioadă se introduc, în cadrul Academiei, unele obiecte ca: agrimensura și topografia” (urmează titlul cărții): „Învățătura practică pentru măsurarea întinderilor cîmpului, tradusă din limba greacă de un dascăl din Iași”, la care el a introdus o serie de numiri românești ca: iezături, bălți, curături”; se citează „Xenopol — Erbiceanu, op. cit. (*Serbarea școlară*) p. 386. De notat că la p. 386 a cărții citate nu se găsește nimic din ce pretinde a fi citit autorul. În schimb, în aceeași carte, la p. 366 se găsește indicația, în grecește cu traducere românească: *Învățătura practică pentru a măsura întinderea cîmpului*, de geometrul Ogrey, la Hanovra, în tipografia elvețiană 1798, și apoi explicația lui Xenopol — Erbiceanu: „tradusă din englezește de un dascăl grec din Iași” etc. Urmează mențiunea despre „termeni românești” introdusi în traducere. Deci cartea a fost tradusă în limba greacă. Vladcovschi n-a folosit pe Xenopol — Erbiceanu, ci cartea prof. Șt. Bîrșănescu, *Academia domnească*, în care la p. 61 se reproduce corect textul din *Serbarea școlară*, numai la trimitere, în notă, s-a strecurat o greșală de tipar „p. 386” în loc de „p. 366”, cum e de fapt, greșală care a fost fatală pentru Vladcovschi. La p. 51—52, „În această perioadă au loc o serie de traduceri din limba franceză și îndeosebi din Voltaire, precum și traduceri de manuale școlare. Astfel Amfilochie tipărește la 1795. „De obște Gheografie”, după Bauffer”. Cartea tipărită de episcopul Amfilohie Hotiniul în 1795 a fost tradusă din italianește; originalul de pe care s-a tradus se datora nu lui Bauffer, necunoscut, ci geografului italian Bouffier. La p. 60, autorul spune: „Gh. Asachi deschide în 1813, în cadrul Academiei Domnești, un curs de matematică teoretică, în limba franceză, pentru ca în anul următor să predea același curs în limba română” etc. Se trimite la N. C. Enescu, op. cit. (*Gheorghe Asachi, organizatorul școalelor*), p. 51 și Șt. Bîrșănescu, op. cit. (*Academia*”, p. 84” (recte 65). În autorii citați se spune, ceea ce știam cu toții, că Gh. Asachi a primit la 15 noiembrie 1813, aprobarea de a ține un curs în limba română în materia amintită și că și-a început cursul la 1 ianuarie 1814. Cum a ajuns Vladcovschi la un curs al lui Asachi în limba franceză?! La p. 66 citim „Astfel în numărul 2 din 12 aprilie 1829, al Curierului românesc, Eliade Rădulescu, care a participat ca invitat la examenul de sfîrșit de an de la Gimnaziul Vasilian, publică un articol „în care face aprecieri elogioase, legate de nivelul de pregătire al elevilor” etc. E la mijloc o confuzie a autorului cu data de 1837, la care în adevăr s-a produs vizita, cum dealtfel o arată și autorul (p.

97—98). La p. 102, „... M. Kogălniceanu, împreună cu C. Negruzzi, publică opera lui D. Cantemir, în nouă volume”. Nu se citează nimic, dar indicația se ia din altă parte, însă unde nu se putea vorbi decît de un *proiect nerealizat* al unei astfel de publicații (vezi C. I. Andreescu, *Evoluția învățămîntului*, p. 91). La p. 122 a lucrării sale, Petru Vladcovschi afirmă greșit că odată cu plecarea lui Veniamin Costache de la Mitropolie (1842) este înlăturat de la conducerea seminarului și D. Bojincă. De amintit că Bojincă a fost rector al seminarului între anii 1834 și 1839; din 1839 pînă în 1842 e rector arhimandritul Vladimir Suhopan, care este înlăturat la această dată, fiindcă s-a împotrivit introducerii în seminar a regulamentului școlar redactat de Epitropia învățăturilor publice (G. Adamescu, *Istoria seminarului Veniamin*, București, 1904, p. 62—66). În locul lui a fost numit arhimandritul Filaret Scriban, întors de la studii din Kiev, cu titlul de doctor în teologie (*ibidem*, p. 66).

Interesant de observat este însă că la p. 183 a cărții, în medalionul pe care-l consacră lui D. Bojincă, Petru Vladcovschi, uitînd ce-a scris mai înainte, arată și el că Bojincă „din noiembrie 1834, este numit în funcția de rector al Seminarului de la Socola, în care post a stat, cu mici întreruperi, pînă în 1839”. La p. 133, vorbindu-se despre programa „școalelor începătoare” din 1842, se afirmă că la cl. II, se învăța scrierea după dictare, „cunoașterea literelor latine, *silabisirea și citirea în limba latină*”, confundîndu-se caracterele latine (alfabetul) cu limba. La p. 44, întîlnim și o „interesantă” sau numai curioasă deducție a autorului cărții asupra programei școalelor din 1747. El afirmă: „deși nu s-a păstrat un plan de învățămînt din această perioadă, totuși putem deduce din ierarhia stabilită că dascălul românesc învăța pe copii elemente de citire și scriere, cel slovenesc să-i deprîndă cu silabisirea, iar celor doi dascăli greci le revenea sarcina să se conformeze programei menționată în gramota patriarhală din 1728”!! După cît înțelegem, autorul confundă slovenirea (silabisirea) de la slovo = cuvînt și literă, cu „dascul slovenesc”, adică de limbă slovenească (slavă)!

Din cauză că autorul cărții n-a aprofundat problemele despre care și-a propus să trateze în studiul acesta și să-și formeze o convingere asupra lor, ci numai a transcris din cele citeva cărți folosite unele informații și concluzii de multe ori contradictorii, se întîlnesc în expunerea sa și frecvente contradicții — în unele cazuri abia în spațiul de citeva rînduri. Iată ce se spune de pildă la p. 58: „Perioada 1806—1812 a fost perioada cea mai grea pentru școlile din Moldova, *școlile fiind închise*... În toată această perioadă, Seminarul de la Socola își continuă activitatea, însă cu foarte mari greutate. Nici Academia nu și-a întrerupt cursurile”. Atunci care școli au fost închise? Cînd se spune „școlile fiind închise” se înțelege că toate școlile au suferit această restricție. Dar iată că mai departe sîntem informați că după 1812 „Scarlat Calimachi trece la reorganizarea învățămîntului, redeschizînd porțile școlilor”! La p. 72 se afirmă că „prevederile Regulamentului organic veneau în contradicție cu ideile progresiste ale intelectua-lității” etc. „Astfel ei solicitau înființarea de școli în toate satele, nu cum prevedea Regulamentul Organic, înființarea de școli lancașterice numai în capitalele unor județe din Moldova”; dar la pag. următoare (73), se spune: „deși Regulamentul Organic prevedea sporirea numărului de școli din Moldova, nu s-a luat nici o măsură pentru organizarea de școli satești. Acest lucru se datorește faptului” etc. În același sens a se vedea la p. 124, contradicția dintre text și nota 2, în legătură cu școala de la Tg. Frumos; în text se spune „La 4 ianuarie 1842, se inaugurează la Tg. Frumos o școală ținutălă”; în notă însă se arată că „această școală a fost înființată în 1841, cu 39 de școlari și inaugurată în septembrie 1842, și nu la 4 ianuarie 1842, cum susține N. C. Enescu, *op. cit.* (Gheorghe Asachi), p. 98”. La p. 80: „Tot în acest an (1832) Săulescu publică în cadrul (sic) tipografiei Albina, un *abecedar*, pe care-l editează într-un număr de 500 de exemplare, împărțite în mod gratuit elevilor din cele 6 școli ținutale... Abecedarul întocmit de Săulescu era cu mult superior tuturor abecedarelor elaborate pînă la acea dată” etc.; la p. 141 se spune că: „abecedarul lui Săulescu, impus învățătorilor, pe lîngă că este foarte scump, este rău tipărit, greu de cetit și de înțeles”.

Am arătat în treacăt și mai înainte și vom sublinia și în acest capitol al discuției cărții lui Vladcovschi, latura cea mai regretabilă a lucrării sale, aceea de folosire, fără să măturisească, a lucrărilor unor cercetători înaintași. Este ceea ce în exprimarea obișnuită se cunoaște sub numele de plagiat. Și lucrul acesta nu se întâmplă în mod cu totul sporadic — căci în cazul acesta ne-am putea gândi numai la o scăpare din vedere, la o neglijență sau, pur și simplu, la o răvășire a materialelor adunate. Astfel la p. 45, Vladcovschi afirmă „În anul 1755, în cadrul Academiei domnești se introduce ca obiect de studiu filozofia”. Ideea e luată din cartea prof. Șt. Birsănescu, fără să-l citeze, Capitolul întreg, de la p. 100—101, care începe cu: „Anul școlar 1838—1839, a început mai târziu” și se termină cu „că protestează că au prea mult de învățat”, e reprodus după C.I. Andreescu, *Evoluția învățămîntului* (p. 91—92), unde se dau și trimiterele decerțetări din publicații oficiale și din arhivele din București, la notele 496—504 (*Evoluția învățămîntului*, p. 241—242). Contribuția tov. Vladcovschi aici e doar introducerea unei erori, considerînd ca *lunare* lefurile arătate de Andreescu ca anuale. Pasaje întregi sînt luate din cartea despre A. T. Laurian, semnată de I. Popescu-Teiușan și V. Netea, și apărută în 1971. Dăm ca exemplu paginile 156—157 din cartea lui Vladcovschi, unde se face trimiterea la Arh. Stat. București, dar care sînt scoase din lucrarea citată, p. 152—154, fără a se aminti nici un cuvînt despre ea. La fel a procedat și cu alte lucrări. Am amintit mai sus și folosirea în aceleași condiții a cărții lui N. C. Enescu despre *Gheorghe Asachi*.

În concluzie, autorul lucrării de față n-a făcut altceva decît să reproducă, adesea cu grave greșeli și uneori fără să citeze, rezultatele la care au ajuns istoricii anteriori. D-sa n-a făcut nici un efort de cercetare proprie și documentare în biblioteci și arhive, pentru a extinde cunoștințele noastre asupra istoriei învățămîntului în orașul și județul Iași. Cît despre pretenția de-a aduce „o contribuție personală la elucidarea unor probleme insuficient clarificate”, credem că din cele arătate de noi, s-a văzut cu prisosință natura acestei „contribuții”.

Const. A. Stoide

INSTITUTULUI, DE STUDII ISTORICE ȘI SOCIAL-POLITICE DE PE LÎNGĂ C.C. AL P.C.R., *Karl Marx în publicistica română. (Culegere de studii, articole și știri despre viața și activitatea lui Karl Marx, cu o prefață și o bibliografie a scrierilor lui apărute în România)*, (Lucrarea apare sub îngrijirea: ION POPESCU-PUȚURI și AUGUSTIN DEAC), București, 1972, 530 p.

Colaborarea celor doi cercetători, ale cărei rezultate s-au concretizat în publicarea unor lucrări valoroase din domeniul istoriei contemporane, s-a manifestat, în ultimul timp, și în sensul editării unor importante volume de documente, dintre care: *Friedrich Engels în publicistica română (Culegere de studii, articole, corespondență precum și o bibliografie a scrierilor lui Fr. Engels apărute în România)*, București, 1970, 569 p., *Lenin văzut de români. Documente și amintiri*, Editura politică, București, 1970, 672 p. (la acest volum au colaborat și: L. Gergely, I. Toacă, L. Matei, V. Kilian, R. Pali de la Institutul de studii istorice și social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., N. Blană, V. Topalu, I. Culișteanu de la Arhiva C.C. al P.C.R.) și, recent, volumul pe care îl prezentăm în cele ce urmează.

Selectînd un număr apreciabil de documente, operație care a presupus o amplă investigație în publicistica română, Ion Popescu-Puțuri și Augustin Deac au pus la dispoziția cercetătorilor trei culegeri de studii, articole cu caracter general, teoretice sau jubiliare, note biografice, corespondență etc., a căror utilitate nu mai comportă discuții.

Volumul antologic *Karl Marx în publicistica română* adună un număr de 153 articole biografice, comemorative, studii, extrase din lucrările lui Marx sau

ale diferiților autori români referitoare la acesta, fragmente din opera și conferințele sale, schițe și prezentări biografice, prefețe și introduceri la diverse ediții ale operelor, cronici, explicații, anunțuri, știri etc., toate răspindite în reviste și ziare ale mișcării socialiste, iar după crearea Partidului Comunist Român ale mișcării comuniste și democratice, între care, pe lângă cele cu un prestigiu recunoscut, apar și unele mai puțin răspindite sau mai rare, dar cu atât mai interesante.

Fără a avea pretenția unei culegeri exhaustive, editorii pun la dispoziția cercetătorilor materiale de mare însemnătate, cuprinse între anii 1871 — cînd în revista „Familia” apărea articolul *Carolul Marx, președintele „ Internaționaliei ”* — și 1938, dată marcată de publicarea unui capitol din *Istoria ideilor sociale*, de Mihai Ralea.

Culegerea îmbrățișează atât activitatea teoretică a aceluia care se autodefinca „cetățean al lumii”, cît și biografia cu formele concrete ale manifestărilor sale revoluționare. Din toate acestea se poate conchide că acest titan al gândirii filozofice a fost cunoscut în România încă din timpul vieții sale, interesindu-se la rîndu-i despre țara noastră, istoria acesteia și evenimentele care se petreceau aici. Totodată, documentele înserate relevă, așa cum conchid și editorii, stadiul înțelegerii și însușirii de către mișcarea muncitorească a principiilor materialismului științific, fapt care conferă proletariatului român un loc distinct în cadrul mișcării muncitorești internaționale. Dealtfel, răspîndirea, încă din 1848, a *Manifestului Comunist* și traducerea lui integrală în 1892, precum și cunoașterea *Capitalului*, după 1871, demonstrează aprecierea de care se bucurau în România concluziile lui Marx, indicînd, de asemenea, aplicarea la acea dată, a socialismului științific la specificul condițiilor concrete ale evoluției țării noastre. Întrebările ridicate în multe dintre articolele culegerii și soluțiile formulate uneori de cei mai de seamă reprezentanți ai mișcării muncitorești au contribuit la clarificarea rolului și locului proletariatului în cadrul vieții politice românești.

În ansamblu, culegerea *Karl Marx în publicistica română* oferă cititorului posibilitatea unei documentări complete asupra vieții și operei unuia dintre cîtoroi socialismului științific și a semnificațiilor acestora asupra desfășurării și progresului mișcării socialiste, comuniste și democratice din România. Însușind în cuprinsul său studii și articole valoroase semnate de I. Nădejde, C. Ottoi Călin, C. Titel Petrescu, Cristian Racovski, C. Dobrogeanu-Gherea, P. Constantinescu-Iași, Ath. Joja etc., ca și fragmente din opera lui Karl Marx, culegerea reprezintă, după cum o recomandă și editorii „... o adevărată frescă a pătrunderii și înțelegerii ideilor marxiste în România” (p. XX, subl. ns.).

În afară de cîteva cazuri (p. 3, 23, 143, 376), justificate și semnalate de editori, cînd materialele n-au fost publicate în întregime, sau de situațiile cînd au fost prezentate doar fragmente ori extrase, articolele au fost reluate integral, asigurîndu-se astfel volumului o autenticitate deplină.

Credem că trebuia, totuși, menționat faptul că unele documente incluse în această lucrare au mai fost publicate și în alte culegeri. Astfel, articolul intitulat: *Restabilirea Internaționaliei și partidul nostru* (p. 197—200), din volumul prezentat, îl mai întîlnim publicat și în: *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1910—1915* (coordonator Augustin Deac), Editura politică, București, 1968 (p. 842—845). Apoi, deși conținutul documentului, care se referă, așa cum reiese și din explicația formulată de editorii volumului *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1910—1915*, la „... inițiativa și măsurile întreprinse de P.S.D.R. pentru restabilirea Internaționaliei socialiste”, justifică pe deplin includerea sa în acest tom, existînd oricînd destule argumente și pentru selecționarea în antologia referitoare la K. Marx, se putea evita republicarea acestuia dacă articolul în cauză era inclus în *bibliografia* de la sfîrșitul acestui ultim volum, cu indicația că el a apărut în *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1910—1915*.

O situație asemănătoare o întîlnim în cazul publicării *Introducerii* dr. Cristian Racovski la *Manifestul Partidului Comunist*, ediția 1913 (p. 170—179), după ce a mai fost retipărită, în 1970, în *Friedrich Engels în publicistica română* (p.

301—310) și, în 1968, în *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1910—1915* (p. 549—560). La fel, *Cuvîntul înainte*, al aceleiași ediții, semnat de Ion Sion, traducătorul în românește al *Manifestului*, apare atît în volumul despre Karl Marx (p. 169—170), cît și în cel referitor la Friedrich Engels (p. 300—301). De asemenea, articolul *Friedrich Engels (28 noiembrie 1820—6 august 1895)*, de Franz Mehring, este publicat în volumul *Karl Marx în publicistica română* (p. 220—226), după ce, în 1970, a fost inclus și în *Friedrich Engels în publicistica română* (p. 340—346). Desigur că, între activitatea celor doi corifei ai marxismului există o strînsă interdependență, așa încît oricine s-ar referi la unul dintre ei nu poate face acest lucru fără a-l aminti și pe celălalt. În cazul de față, articolul se ocupă de Friedrich Engels, dar, cum era și firesc, se fac referiri și la Karl Marx. Dacă n-ar fi fost editat deja volumul *Friedrich Engels în publicistica română*, unde apare și acest articol, atunci sigur că el putea fi introdus în volumul de față. Or, în situația discutată, credem că era mai indicată citarea acestui articol la *bibliografie*. La fel, articolul *50 de ani de la moartea lui Marx* apare și în volumul despre Friedrich Engels (p. 445—448) și în cel despre Karl Marx (p. 398—401). Nu era mai bine ca acest articol să figureze în cel de-al doilea volum, iar în primul să fie trecut la *bibliografie*? Situația se repetă, parțial, cînd e vorba de studiul lui Gh. Zane, intitulat *Marx și Bălcescu*, publicat în volumul despre Karl Marx (p. 325—347) și doar partea a patra: *Bălcescu ca teoretician al luptei de clasă*, fără a i se da însă și acest subtitlu, fixat de autor, în culegerea despre Friedrich Engels (p. 361—367). Deoarece Friedrich Engels este amintit doar o singură dată, ca autor, alături de Marx, al *Manifestului Comunist*, din nou credem că soluția cea mai bună era includerea studiului doar în *bibliografia* acestui volum, fără a se mai publica și fragmentul arătat.

Ne întrebăm, apoi, dacă nu era mai potrivit ca unele articole să fi fost citate doar în *bibliografie*, fără a mai fi publicate, intrucît conținutul acestora nu se referă direct la problema anunțată în titlul volumului. Așa, de pildă, articolul *Friedrich Engels* (p. 280—282), scris cu ocazia împlinirii a 27 de ani de la moartea acestuia, este publicat în volumul consacrat lui Karl Marx, pe cînd în cel referitor la Friedrich Engels, de unde nu trebuia să lipsească, nici nu este citat în *bibliografie*, unde la anul 1922 sînt recomandate doar trei titluri din revista „Tineretul socialist”. Sînt și situații cînd un articol care ar fi trebuit inclus în volumul de față este doar citat în *bibliografie*, el fiind publicat în alt volum. Amintim, în acest sens, articolul *Înmormîntarea lui Karl Marx* publicat după „Telegraful”, an. XIII, nr. 3254 din 16 martie 1883, în *Friedrich Engels în publicistica română* (p. 3), care și-ar fi găsit o mai justificată publicare în *Karl Marx în publicistica română*, unde este doar inserat în *bibliografie*.

Mai mult încă, articolul *Despre minciunile religiei* (p. 308—309), așa după cum arată și titlul, n-are nici o legătură cu Karl Marx, deci nu vedem care a fost criteriul selecționării sale în această lucrare.

În legătură cu subtitlul sau explicațiile editorilor la materialele publicate în lucrare, se pot ridica unele semne de întrebare. Oricum, o scurtă nota explicativă era necesară, mai ales pentru tabla de materii, facilitînd astfel cercetătorului consultarea lucrării. Într-adevăr, întîlnim în text asemenea note succinte, alături însă de unele prea lapidare și uneori arbitrare, ca: *articol (biografic, necrolog, comemorativ și aniversativ), studiu, relatare, frînturi alese, explicație, cronică, înștiințare, știre etc.*, care apar întotdeauna și la tabla de materii. Ar fi fost mai bine, poate, dacă se renunța la aceste simple subtitluri, în favoarea unor note rezumative, care să avizeze cititorul asupra cuprinsului studiului sau articolului respectiv. În sfîrșit, credem că trebuia făcut o distincție între trimiterile editorilor și cele ale autorilor, pentru a nu se confunda între ele.

Nu întotdeauna Ion Popescu-Puțuri și Augustin Deac au corectat micile inexactități strecurate la prima apariție a unor articole (p. 4, 220), trecînd și peste unele forme arhaice ale cuvintelor, care puteau fi modificate, în sensul modernizării lor (p. 13, 23 ș.a.).

În sfîrșit, poate era mai indicat ca atunci cînd s-au citat sursele să se fi adăugat consecvent paginile publicației respective, iar criteriul cronologic, odată

adoptat, să fi fost respectat în tot cursul culegerii. În plus, opinăm că era absolut necesar ca editorii să se fi preocupat și de alcătuirea unui indice detaliat care ar fi înlesnit considerabil utilizarea volumului.

Exceptând aceste mici observații, *Karl Marx în publicistica română* reprezintă o reușită a genului, care prin modalitatea științifică a întocmirii sale, asigurată de rigurozitatea muncii de depistare și selectare întreprinsă de cei doi editori, pune la dispoziția celor interesați de personalitatea lui Karl Marx un material prețios, completat, în același timp, de o listă (anexată la sfârșitul volumului) a lucrărilor și fragmentelor de lucrări ale și despre acesta, apărute în România între anii 1871 și 1972.

Gh. I. Florescu

ANASTASIE IORDACHE, *Viața politică în România. 1910—1914*, București, Ed. șt., 1972, 367 p.

Lucrarea lui Anastasie Iordache face parte din categoria cercetărilor de istorie politică de deosebită însemnătate, neglijate în trecut mai apropiat dar reluate în anii din urmă cu un mare interes deosebit de specialiști ai istoriei noastre moderne. Cercetarea suprastructurii politice este într-adevăr o chestiune de importanță majoră, deoarece permite reliefaarea rolului instituțiilor, partidelor și acțiunilor politice inițiate de acestea în procesul de devenire istorică, precum și sublinierea interdependenței și interacțiunii reciproce dintre factorii obiectivi și subiectivi ai dezvoltării societății românești. Tratarea proceselor politice în ample monografii, mai ales în acelea destinate a interpreta realitățile românești din deceniile premergătoare primului război mondial, este o cerință istoriografică cu atât mai imperioasă, cu cât în trecut mai apropiat tocmai lipsa unor astfel de cercetări a permis vehicularea unor idei și păreri profund eronate cu privire la trăsăturile și caracterul vieții politice românești.

Anii 1910—1914 reprezintă o perioadă scurtă ca întindere istorică, dar deosebit de frământată și de bogată în evenimente și consecințe politice majore. Preocupat de necesitatea de a desprinde trăsăturile intime și manifestările politice variate ale acestei etape a istoriei noastre moderne, autorul a pus la baza analizei sale o documentație aproape exhaustivă. Este, de aceea, plăcut de consemnat că monografia aceasta se sprijină pe o apreciabilă informație inedită, obținută în urma investigațiilor sistematice și stăruitoare ale autorului în depozitele arhivelor statului din București, în fondurile de manuscrise ale Academiei Române și Bibliotecii centrale de stat, precum și în unele arhive județene. Memoriile celor mai reprezentative personalități politice din România sînt și ele din plin utilizate. De asemenea, corespondența politică, presa periodică, lucrările contemporane cu conținut politic programatic, precum și dezbaterile parlamentare sînt surse de informație ce sînt valorificate în această lucrare în mod substanțial. Toate aceste categorii de izvoare folosite cu competență și spirit critic au permis autorului să dezvăluie o viață politică complexă, dinamică și în plină schimbare, confruntată tot timpul cu stringente necesități socio-economice.

Tabloul vieții politice românești din cei patru ani premergători primului război mondial se desprinde cu claritate din această monografie. Anastasie Iordache reliefează rolul, importanța și ponderea în cadrul societății românești a diferiților factori constituționali: coroană, guvern, parlament și partide politice. Se desprinde din lucrare că tendințele politice generale ale burgheziei și mizeriei române gravitau în limitele conservatorismului și liberalismului. Aceste curente însă nu sînt o expresie a unor interese total omogene și a unor deziderate expuse în programe de acțiune întru totul identice, ci — dimpotrivă — niște direcții politice în care doar liniile generale sînt concordante. Imaginea unei vieți politice uniforme, a unei armonii perfecte chiar între membrii aceleiași

direcții politice — cum se încerca a se acredita în unele lucrări — este în lumina acestei cercetări o reprezentare palidă și chiar falsă a unor realități mult mai profunde. Tot astfel, liberalismul și conservatorismul nu sînt expresia politică a unei lupte oarbe pentru putere între reprezentanții burgheziei și ai moșierimii, ci — dimpotrivă — manifestarea unor interese socio-economice divergente, evident în limitele concepțiilor și a structurilor orînduirii capitaliste. Complexitatea evantaiului politic românesc din anii premergători izbucnirii primului război mondial este redată și prin prezentarea locului și ponderii curentului socialist în cadrul vieții politice. În contextul evidențierii a numeroase nuanțe politice pe fondul citorva tendințe generale, autorul explică în chip judicios mobilurile socio-economice ale diferitelor orientări politice, subliniază măsura în care acestea concordau sau nu cu trebuințele profunde de înnoire a societății românești și relevă felul în care prin intermediul programelor politice sau activității de guvernare erau exprimate interesele unor clase sau grupuri sociale.

O atenție specială se acordă expunerii limitelor ideologice ale curentului conservator. Se desprinde cu elocvență din demonstrația lui Anastasie Iordache că această direcție politică aparținînd cu precădere moșierimii se plasa în general pe linia blocării progresului socio-economic și politic, prin grija nestrămutată de a zăgăzui încercările de adaptare a unor instituții și structuri politice la cerințele unei mai întinse democrații burgheze. Exponentul cel mai fervent al acestei orientări retrograd-conservatoare era P. P. Carp. În activitatea guvernamentală și în aceea de șef de partid, Carp manifesta o atitudine dintre cele mai retrograde în raport cu trebuința de reforme. El este și unul dintre elementele cele mai neînduplecate ale luptei pentru apărarea marii proprietăți moșierești, respingînd orice încercare de atingere a acesteia în folosul țărănimii. Atitudinea lui P. P. Carp distona în chip evident cu aceea a unor conservatori mai moderați, printre care se afla și Titu Maiorescu. În temeiul demonstrațiilor autorului acestei monografii, partidul conservator-democrat condus de Take Ionescu constituia o formațiune politică desprinsă din vechii conservatori care în anii dinaintea izbucnirii primului război mondial evoluase în chip irevocabil spre o poziție de centru. Convingerile lui Take Ionescu despre caracterul imperios al unor concesiuni în favoarea maselor populare pe plan economico-politic sînt temelia adversității dintre cele două partide conservatoare, precum și principalul motiv al eșuării numeroaselor încercări de fuziune dintre acestea.

O importanță deosebită în această lucrare o are analiza concepțiilor socio-economice și politice ale Partidului liberal. Anastasie Iordache explică mobilurile și sensurile programului de reforme liberale inițiate în 1913, dar prezentate, difuzate și dezbătute în corpurile legiuitoare în primăvara anului următor. Reiese din demonstrația autorului că liberalii încercau să reflecte în proiectele lor unele măsuri impuse de necesitatea promovării progresului social-politic. Ei se străduiau să adîncească baza socială a activității politice prin trecerea de la cele trei colegii electorale la colegiul unic. Dar ceea ce exprima mai fidel dorința liberalilor de a-și consolida baza socială o reprezenta programul lor de înfăptuire a unei reforme agrare pe temeiul principiului expropriării marii proprietăți moșierești. În legătură cu aceasta, sînt demne de reținut comentariile și aprecierile autorului cu privire la limitele acestei tendințe reformatoare, reacția față de reforme provocată în cadrul partidelor conservatoare și în micul partid naționalist-democrat condus de N. Iorga, poziția de compromis adoptată de Take Ionescu, precum și ecoul favorabil stîrnit îndeosebi în rîndul maselor țărănești de această inițiativă liberală. Anastasie Iordache raportează tot timpul acest program liberal la trebuințele reale ale societății românești și subliniază că reformele preconizate de liberali nu dădeau decît soluții parțiale. Partidul liberal nici nu intenționa și nici nu putea în cadrul sistemului politic ce guverna societatea să propună reforme radicale, care să afecteze mai profund structurile instituțional-politice și socio-economice.

Prezentarea poziției Partidului social-democrat și, în general, a mișcării socialiste față de modul de guvernare a țării de partidele claselor dominante ocupă

în carte un loc important. Reține atenția analiza menită a releva interesul manifestat de această formațiune politică față de evenimentele politice interne și externe. Social-democrația română era o alternativă politică care situa la temelia activității ei interesele fundamentale ale muncitorimii îndeosebi și ale țărănimii. Față de proiectul de reforme liberal, socialiștii au reacționat prin difuzarea unui program de revendicări mult mai profunde în domeniile agrar și politic. Aceștia afirmă pe plan programatic necesitatea introducerii votului universal și democratizării pe această cale — evident, în limitele orinduirii capitaliste — a vieții politice românești. Mișcarea socialistă mai apare în interpretarea lui Anastasie Iordache și ca o forță combativă împotriva guvernării conservatoare, dar mai ales împotriva unor prevederi restrictive ale legislației elaborate în timpul acesteia.

De o mare atenție în această lucrare se bucură problemele de politică externă. Prin analizele, comentariile și concluziile sale asupra unor acțiuni românești de politică externă din anii premergători primului război mondial, Anastasie Iordache demonstrează că relațiile internaționale sînt domeniul său predilect. Poziția partidelor politice — inclusiv a celuiia socialist — față de criza balcanică și față de atitudinea ce trebuia adoptată de România este de asemenea analizată nuanțat, dinamic și în funcție de evoluția evenimentelor. Se constată din lucrare că criza balcanică care a imprimat politicii externe românești o poziție specială a zdruncinat în mod iremediabil raporturile cu Austro-Ungaria. Divergențele de interes față de această mare putere împingeau treptat România spre o politică de apropiere față de statele din gruparea de forțe a Antantei, îndeosebi față de Rusia și Franța. Este interesant de menționat modul în care Partidul liberal — venit la guvernare la începutul anului 1914 — a știut să profite de conjunctura creată României de guvernul Titu Maiorescu în timpul crizei balcanice, spre a aluneca treptat spre o apropiere de Antantă. În lumina demonstrațiilor autorului reiese că izbucnirea primului război mondial găsea România profund nemulțumită de Austro-Ungaria, ceea ce o determină să reia legături mai trainice cu Rusia. Refuzul României de a se alătura puterilor centrale în virtutea obligației decurgînd din tratatul de alință apare o consecință firească rezultată din reorientarea politicii externe ale cărei premise sînt așezate de criza balcanică.

Atitudinea partidelor și a personalităților politice marcante față de situația românilor din Transilvania îndeosebi — supuși la persecuții tot mai accentuate din cauza dirigenției cu care luptau pentru existența lor națională — este o chestiune amplu oglindită în această carte. Anastasie Iordache constată că în general partidele politice și guvernele mai ales au acționat prin diferite mijloace spre a ușura situația românilor din monarhia austro-ungară. Pe calea diplomației, s-a încercat ameliorarea situației românilor ca entitate distinctă în cadrul dublei monarhii, dar toate eforturile au fost zădărnice de opoziția autorităților de la Budapesta. Pe bună dreptate conchide autorul că intensificarea politicii de asuprire națională a românilor din Austro-Ungaria și poziția neamică a statului dualist față de România în timpul crizei balcanice au constituit cele două motive esențiale, determinate care au impus o tendință de desprindere treptată de alianța cu puterile centrale și de orientare spre gruparea de forțe a Antantei.

Cartea lui Anastasie Iordache se remarcă și prin creionarea reușită a unor portrete politice. P. P. Carp, Titu Maiorescu, N. Filipescu, Al. Marghiloman, Take Ionescu, C. Dissescu, I. I. C. Brătianu, I. G. Duca, C. Dobrogeanu-Gherea, C. Rakovski etc. sînt prezentați ca personalități proeminente ale formațiunilor politice din care făceau parte. Autorul sintetizează ideile politice ale acestor fruntași, rolul și autoritatea lor în partide, în guverne și în opinia publică, precum și modul de acțiune în lupta pentru cucerirea puterii. Remarcăm și redefinirea în lumina activității de guvernare a țării a rolului coroanei în cadrul constelației politice românești. Carol I apare ca un suveran preocupat de rezolvarea principalelor probleme de politică externă prin intermediul tratativelor. Pe plan intern, el încerca să concilieze conservatorismul moderat cu liberalismul avîntat spre reforme social-politice mai adînci.

În lumina considerațiilor menționate, cartea lui Anastasie Iordache este o realizare dintre cele mai izbutite. Am fi dorit ca în paginile ei să-și fi găsit o mai largă tratare unele aspecte privitoare la interesele economice ale celor mai de frunte personalități politice, precum și la modalitatea de contact și propagandă politică în rindul straturilor sociale pe care se sprijineau diferitele partide sau formațiuni. În plus, expunerea materialului este începută fără o introducere — de câteva pagini — asupra antecedentelor vieții politice românești. Scrisă cu pasiune și cu grijă pentru o aleasă ținută științifică, cartea lui Anastasie Iordache se înscrie printre lucrările valoroase consacrate istoriei noastre moderne.

Apostol Stan

CONSTANTIN NUȚU, *România în anii neutralității (1914—1916)*, București, Ed. Șt., 1972, 347 p.

O carte bună de istorie, scrisă repede, a apărut sub semnătura lui Constantin Nuțu. Experiența și priceperea autorului își spun cuvântul în investigarea problematicii anilor premergători angajării României în primul război mondial. Existența perspectivei necesare unei judecăți drepte și nuanțate și mai ales a documentelor relevante pentru explicarea coerentă a sensurilor acțiunilor politice din acești ani constituie elemente catalizatoare pentru demersul autorului.

Înclinăm să credem că temelia documentară pe care s-a ridicat volumul pe care îl discutăm este formată din documentele depistate în arhivele vieneze, celelalte surse de informații servind, după părerea noastră, la completarea și confirmarea acestui nucleu documentar. O astfel de viziune posibilă asupra alcătuirii cărții lui C. Nuțu constituie unul din elementele care ajută în bună parte înțelegerea structurii ei și îi explică deopotrivă și calitățile și unele scăderi.

Primele patru capitole (Europa în preajma conflictului mondial, România în configurația relațiilor internaționale europene, Criza din iulie 1914 și Tunurile din august și atitudinea României) constituie de fapt o scrutare a atmosferei în care s-a declanșează primul război mondial, autorul reușind să organizeze argumentarea menită să justifice hotărârea de neangajare a României din 3 august 1914.

Mărturisirea de credință în legătură cu necesitatea situării în centrul problemelor perioadei, a analizei lor obiective care să înlocuiască condamnarea în bloc a acestei epoci (p. 21) este observată cu perseverență de-a lungul întregului volum, sporindu-i valoarea.

De la primele capitole ale lucrării putem semnală o reușită a autorului constând în realizarea unei viziuni exacte asupra locului și rolului României în contextul relațiilor internaționale dominate de interesele contradictorii ale marilor puteri.

Analiza activității diplomatice a României după declanșarea războiului începe prin sublinierea a două elemente esențiale și anume transformarea războiului fulger în război de poziții și legitimitatea aspirațiilor de desăvârșire a unității de stat a României (capitolul al V-lea). Autorul face o analiză nuanțată a forțelor politice angrenate în lupta pentru desăvârșirea unității de stat, surprinzând cu finețe punctele de confluență a intereselor generale ale țării cu interesele de clasă ale conducătorilor României din acea vreme. „Rezerva și jocul diplomatic desfășurat de Brătianu, notează autorul, erau consecințe ale unor raționamente care coincideau cu interesele țării, privite însă și prin prisma poziției de clasă pe care el se situa” (p. 171). Merită relevate, de asemenea, disocierile pe care autorul le operează în gruparea germanofilă unde constată că „dacă P. P. Carp și alături de el chiar Titu Maiorescu aveau un cult pentru Germania și se pronunțau deschis pentru o cooperare activă cu Puterile Centrale, nu se poate spune același lucru despre Al. Marghiloman și C. Stere. Și nici între aceștia din urmă nu există o

unitate de vederi" (p. 178). C. Nuțu precizează că „Marghiloman nu era adeptul unei Româнії dependente de capitalul german sau al încorporării României în Imperiul Habsburgic" și că acțiunea lui politică implica unirea Transilvaniei cu România (p. 228).

Pe linia aceluiași nuanțări, afirmația potrivit căreia C. Stere se deosebea de „gruparea restrinsă prohabsburgică condusă de Al. Vaida", prin aceea că „nu excludea o legătură dinastică cu Germania, dar cu un alt reprezentant decît Ferdinand" (p. 178) s-ar fi cuvenit să fie sprijinită pe dovezi concludente mai ales în ipoteza că ea se referă strict la perioada neutralității. Contextul din care extragem afirmația nu lasă dubiu în această privință. Pentru noi dova incontestabilă a acestui fel de a vedea lucrurile la C. Stere se produce abia în aprilie 1917 cînd mersul războiului a putut avea un rol hotărîtor asupra ideilor lui (*Memoriul asupra chestiunii române*, despre el fiind vorba, a fost întocmit în aprilie 1917 și adresat curților de la Viena și Berlin, iar opinia publică românească l-a cunoscut prin intervenția în parlament a lui N. Iorga — M. O., nr. 13 din 13 ianuarie 1923, Dezbaterile Adunării Naționale Constituante a Deputaților, ședința din 21 decembrie 1922, p. 192 și urm. Vezi și „Aurora", an. II, (1922), nr. 351 din 23 decembrie; Gr. T. Coandă, *Însăilări de amintiri din viața mea*, Bibl. Acad., Mss., A. 2807, p. 99; Ion Rusu Abrudeanu, *Păcatele Ardealului față de sufletul Vechiului Regat*, București, 1930, p. 228; Pamfil Seicaru, *Un singuratec: C. Stere*, Madrid, 1956, *passim*).

Următoarele trei capitole cuprind analiza poziției României de-a lungul anilor 1915—1916, autorul vădînd o deosebită grijă a recompunerii contextului militar și diplomatic european cît și confruntării forțelor interne în privința poziției care corespundea cel mai bine intereselor fundamentale ale României. Remarcabilă este aprecierea autorului potrivit căreia „Brătianu se menținea pe poziția de a nu atrage România într-o aventură războinică fără a avea asigurarea condițiilor necesare pentru un război de durată pe un front de o neobișnuită întindere pentru o țară mică și fără a avea confirmarea tuturor puterilor Antantei, privind satisfacerea aspirațiilor naționale ale țării" (p. 194). Angajarea României în primul război mondial, tratată de-a lungul ultimului capitol (al IX-lea), apare astfel ca un act impus de logica desfășurării evenimentelor, obiectivul esențial pentru România constînd în necesitatea desăvîrșirii unității de stat.

O perioadă bogată în evenimente, jalonată riguros cronologic (hotărîrea de neangajare a României din 3 august 1914, renunțarea la această hotărîre la 14/27 august 1916) beneficiază de o analiză sistematică a autorului, stăpîn pe informații de calitate și mai ales posesor al unei corecte viziuni de ansamblu a perioadei.

Dintre manierele posibile ale scrierii unei cărți (una din ele constînd în stabilirea cu cît mai multă precizie a eforturilor anterioare și mai ales a calității lor și numai apoi adăugarea contribuției proprii) C. Nuțu preferă pe cea mai directă, mai comodă într-un fel; nu discută calitatea referirilor care i-au premers asupra perioadei neutralității. Alături de autor (care nu afirmă dar faptul se subînțelege), noi vedem cartea de față născîndu-se și din necesitatea completării informațiilor așa de lacunare în sintezele existente asupra participării României la primul război mondial și asupra locului ei în contextul relațiilor internaționale (pentru economie de spațiu dăm numai nume de autori: Pierre Renouvin, J. B. Duroselle, A. J. Toynbee, M. Mourin, Edmond Préclin, Georges Hardy etc.). Chiar dacă adoptarea manierei de mai sus implică existența convingerii autorului că perioada merită abordată în sine, că documentele inedite impun reconstrucția ei totală, nescotirea aprecierilor făcute de N. Iorga, spre exemplu, (vezi: *Războiul nostru în note zilnice*, 3 volume apărute la Craiova, *Istoria Românilor*, vol. X, capitolul IV; *O viață de om*, relatări mai tîrzii ale unor oameni politici notate în volumele de *Memorii* care încep cu luna mai 1917 ca și studiul *Commant la Roumanie c'est détaché de la Triplice*, în „Revue Historique du Sud-Est européenne", 1932 etc.) este inexplicabilă. Apoi, sînt contribuții scurte, publicate în revistele de specialitate care meritau un cuvînt, (Emil Diaconescu, *Rusia și chestia strîmtorilor în războiul din 1914—1918*, extras din Buletinul nr. 2

al Institutului de Istoria Românilor „A. D. Xenopol”, 1942; Idem, *Regele Carol și războiul mondial*, extras din revista „Cercetări istorice”, an II—III, nr. 1, 1926/1927) sau precizări apărute după terminarea războiului la cele prilejuite de recenzarea lucrării lui M. Paléologue, *La Russie des Tsars pendant la grande guerre*, vol. 1—3, Paris, Plon, 1922, de către C. Diamandy și polemica acestuia cu Constantin Stere. Autorul nu este obligat să inventarieze în subsolul paginei informațiile ce le posedă. Aceasta ar transforma scrierea și citirea istoriei într-o pedeapsă. O listă a lucrărilor consultate cu intenția de a cuprinde cât mai multe și mai ales pe cele esențiale trebuia să însoțească volumul iar afirmarea criteriilor de selecție ale lui C. Nuțu ne-ar lămurii în cazul de față asupra unor autori și titluri cărora li se acordă mult credit după frecvența trimiterilor (spre exemplu volumele: *Deutschland im ersten Weltkrieg* și *La première guerre mondiale*). Este adevărat că în text, adeseori autorul răspunde acestei exigențe exprimându-și, acolo unde este cazul, punctul de vedere potrivit unor militari și istorici (pe care nu-i numește) care considerau printre ocaziile de a intra în primul război mondial „pierdute” de România, pe cea din 1914, momentul Lemberg și momentul intrării Italiei în război (p. 233). Prezența unei introduceri cu aprecieri critice asupra literaturii perioadei ar fi contribuit și mai mult la apropierea cititorului de evenimentele despre care autorul își formează părerile consultând, lucru demn de apreciat, literatura germană, maghiară, austriacă, rusă și sovietică, franceză și engleză.

Folosirea aparatului critic de către autor creează uneori dileme cercetătorului. Așa spre exemplu, nota 57 de la pagina 144 este formată astfel: „Arhivele istorice centrale, fond Viena, dosar III/VII-5/1914”. Este vorba de arhive vieneze sau românești? Ar părea să fie vieneze dar ne obișnuiește autorul cu folosirea prescurtărilor denumirilor germane (H. H. Sta. A Wien, PAI, K 517, Geheim XL VII) etc., prescurtări a căror proveniență s-ar fi convenit explicată. Nota 12 de la pagina 188 ne face să înclinăm a crede că este vorba de o arhivă românească citată incorect. Regretabil, de asemenea, sînt unele erori strecurate din neatenție în legătură cu transcrierea titlurilor de cărți în limbi străine (pagina 22, nota 2, pagina 29, nota 20), unele traduceri forțate (pagina 88, nota 4), ca și introducerea unor expresii românești uzuale în circuitul științific fără câștiguri în adîncime („a ține morțiș”, „a pune piciorul” etc.).

Se cuvine formulată o observație în legătură cu compatibilitatea dintre volumul semnat de C. Nuțu și titlul ales de autor. Totdeauna se poate discuta sub acest unghi o carte și probabil și autorul a ezitat înainte de a acceda o titulatură a cărei sferă creează mai multe obligații față de cele rezolvate în volum. De fapt, C. Nuțu întocmește o istorie a acțiunilor diplomatice între 1914 și 1916. Titlul de mai sus presupune o stăruință mai mare asupra unor probleme — economice să zicem. Că așa stau lucrurile, se vede și din faptul că în *Cuvînt înainte* se încearcă suplinirea acestei lacune și în ajutorul abordării istoriei diplomației românești, autorul preia concluziile foarte utile și mai apropiate de realitate ale cercetătorilor economiști potrivit cărora România nu era în preajma izbucnirii primului război mondial un stat capitalist monopolist (p. 6). Este problematic dacă considerațiile de mai sus, dacă această „ramă” economică cuprinsă în *Cuvînt înainte* este suficientă pentru ceea ce este denumit îndeobște între istoricii de convingeri marxiste *resortul economic* al acțiunilor politice și diplomatice. Concret: este utilă situația statistică a dezvoltării capitaliste a României în preajma primului război mondial (p. 8), tot atît de utilă subiectului, credem noi, ar fi fost o situație statistică similară referitoare la ponderea capitalului străin (pe țări) în economia României ca și a structurii comerțului exterior al României cu aceste țări. O asemenea viziune cifrică, cu tot relativismul ei, ar fi permis autorului „prinderea” și mai expresivă a hotărîrii de angajare alături de Antantă și, poate, s-ar fi creat o impresie și mai clară asupra presiunilor la care România a putut fi supusă în perioada neutralității.

Sub titlul de mai sus, firește că și situația politică internă apare destul de sumar tratată. Bineînțeles că autorul a selectat din politica internă numai momentele în care legătura cu politica externă este mai evidentă dar noi ne referim la

sfera titlului. Chiar în accepțiunea de mai sus, în care admitem libertatea autorului de a selecționa după criterii proprii, găsim cel puțin o inconsecvență. Momentul alegerilor parțiale de la începutul anului 1916 oferea mai multe posibilități pentru sublinierea stării de spirit din România în preajma intrării în primul război mondial. Se credea posibilitatea clarificării unor echivoci care încă mai persistă după părerea noastră. Găsim utile unele completări în această privință. La începutul lunii ianuarie 1916 se organizau alegeri parțiale de deputați pentru colegiile: al II-lea în județele Covurlui și Romanați (la 3 ianuarie 1916), colegiul I de Ialomița (la 5 ianuarie 1916) și al III-lea de Putna. Relațiile dintre partidul liberal și opoziție se înăspresc în mod deosebit datorită inițiativei „Federației Unioniste” (vezi manifestul constitutiv în „Epoca”, an. XXII, nr. 264 din 25 septembrie 1915 semnat de: N. Filipescu, Delavrancea, C. Dissescu, O. Goga, I. Grădișteanu, Take Ionescu, C. Istrati, Părintele Lucaci s.a.) de a depune candidatura lui Octavian Goga la Romanați și a lui Vasile Lucaci la Covurlui. Așadar, nu guvernul depusese aceste candidaturi și în acest caz nu el le putea retrage cum afirmă autorul (p. 265); cel mult putea să convingă „Federația Unionistă” să-și retragă ea candidaturile cum iar afirmă autorul citindu-l pe Al. Marghiloman (p. 277—278). Ziare de partid de toate nuanțele capătă un ton polemic în legătură cu candidaturile celor doi români transilvăneni, supuși austro-ungari, problema esențială fiind părăsirea neutralității și angajarea alături de una din taberele beligerante în vederea realizării unirii cu Transilvania. „Federația Unionistă” pleda pentru ideea că un succes al candidaților ei la Covurlui și Romanați ar constitui un indiciu al sentimentelor existente în România pentru Transilvania și ar indica necesitatea angajării în război alături de Antantă. În articolul scris în „Epoca” de Octavian Goga și intitulat *Cîteva lămuriri*, candidaturile transilvănene erau apreciate drept candidaturi ale conștiinței naționale.

Fără îndoială că poziția guvernului era dintre cele mai delicate. Să fi fost respins candidaturile pentru motivul legal al lipsei cetățeniei române în cazul Goga-Lucaci era o soluție comodă dar nu era politică. Starea de spirit favorabilă unirii Transilvaniei cu România era o realitate înțeleasă de guvernul Brătianu, dar momentul angajării României era considerat neoportun (C. Nuțu demonstrează acest lucru). Mai exista apoi posibilitatea unei complicări a relațiilor României cu Austro-Ungaria și Germania. Guvernul s-a străduit să aplice o soluție politică. Presa guvernului s-a menținut pe poziția diminuării semnificației celor două candidaturi, tratându-le de simple manifestări ale opoziției (vezi „Viitorul”, an. VIII, nr. 2823 din 11 decembrie 1915, nr. 2820 din 16 decembrie 1915 și nr. 2823 din 24 decembrie 1915). S-a vegheat apoi asupra desfășurării alegerilor așa încît și la Covurlui și la Romanați s-a ajuns la balotaj. La Covurlui, Vasile Lucaci a obținut 958 de voturi iar P. D. Petrovici 792 dintr-un total de 2055 exprimate. Octavian Goga, la Romanați, a obținut doar 276 de voturi din 870 exprimate pe cînd V. Oroveanu avea 356 de voturi (vezi: „M.O”, nr. 21 din 22 ianuarie 1916, Dezbaterile Adunării Deputaților, Sesiunea ordinară din 1915—1916, ședința din 20 ianuarie 1916, p. 134 și urm.).

Retragerea candidaturilor unioniste din alegerile de balotaj fixate pentru 10 ianuarie 1916 ridică unele probleme. Autorul pare să fi dobîndit destul de lesne convingerea asupra temeiurilor acestei retrageri anunțată printr-un comunicat al „Federației Unioniste” prin care se preciza că Federația „nu voiește să se facă complice la o așa coborîre a idealului național...” (cf. „Universul”, an. XXXIV, nr. 6 din 7/20 ianuarie 1916).

A existat într-adevăr o amenințare a Germaniei cu care Brătianu să fi convins conducerea „Federației Unioniste” să-și retragă candidaturile? Inuși Marghiloman pe ale cărui note se sprijină autorul (p. 278, nota 63) nu afirmă cu certitudine. Apoi, Marghiloman fusese acuzat cu acest prilej de a fi contribuit prin presa partidului său („La politique”, „Steagul”, „Moldova”, condusă de Virgil Arion), la pregătirea atmosferei unei intervenții insolente a Germaniei. Acest detaliiu ar fi obligat pe Marghiloman, fie să păstreze tăcere completă, fie să-și facă un merit din felul cum au evoluat evenimentele. Se pare însă că el n-a cunoscut

mai mult. Certitudinea s-ar putea dobîndi numai prin depistarea raportului diplomatic prin care Al. Beldiman a raportat de la Berlin pretinsa notă verbală formulată de Bethmann-Hollweg (dacă a fost formulată și dacă a fost trimisă). Coroborarea cu alte informații ar contribui, poate, la circumscrierea echivocului; autorul ar fi trebuit să caute și mărturii în legătură cu atitudinea Austro-Ungariei mai direct interesată în legătură cu candidaturile lui Vasile Lucaci și Octavian Goga. Memoriile lui Al. Marghiloman, singure, memorii la publicarea cărora n-a lipsit nici intenția menajării unor personalități politice în viață (probabil și în mod interesat guvernul desmintise ca „simple născociri” în închipuiri” așa zisele presiuni din afară — cf. „Universul”, an. XXXIV, nr. 8 din 9 ianuarie 1916), nu procură după părerea noastră certitudine pentru reconstituirea riguroasă a acestui moment destul de semnificativ din timpul neutralității. De asemenea, autorul n-a folosit suficient preilejul alegerilor parțiale pentru aprecierea stării de spirit interne și a relațiilor cu centralii la sfîrșitul anului 1915 și începutul anului 1916.

Mai există și alte elemente ce s-ar fi cuvenit lămurite sub titlul adoptat de autor. N. Iorga (vezi *Istoria Românilor. Intregitori*, vol. X, cap. IV, p. 538) formulează aprecierea potrivit căreia guvernul Brătianu ar fi neglijat în perioada neutralității pregătirea militară. În perspectiva evoluției raporturilor dintre partidele politice și a ponderii de mai târziu a acuzației de mai sus, se cuvenea ca volumul lui C. Nuțu să abordeze și să încerce stabilirea adevărului.

Lîngă aceste scăderi, unele inerente, volumul semnat de C. Nuțu rămîne o contribuție la cunoașterea mobilurilor esențiale și ale limitelor așa de riguros trasate în care s-a manifestat libertatea de acțiune a diplomației românești în preajma angajării în primul război mondial. Dată fiind unicitatea tratării monografice a perioadei, prezența unor rezumate (ce puteau lua forma concluziilor indispensabile oricărei analize; în cea de față lipsesc) în limbi de mare circulație ar fi contribuit la cunoașterea unui punct de vedere românesc și marxist asupra unor evenimente care au beneficiat de aprecieri din perspectiva felurilor întere-

Se cuvine subliniată cu toată atenția ideea dominantă a volumului și anume aceea a legăturii dintre necesitatea și legitimitatea făuririi unității de stat și angajarea României în primul război mondial. Toate argumentele găsite și folosite de autor într-un stil fluent și uneori fermecător converg spre fundamentarea acestei idei așa încît o determinare a stadiului problemei, act indispensabil reluării cercetării perioadei neutralității, nu poate ignora contribuția lui Constantin Nuțu.

I. Ciupercă

VIORICA MOISIUC, *Diplomația României și problema apărării suveranității și independenței naționale în perioada martie 1938 — mai 1940*, București, Ed. Acad., 1971, 324 p.

În ultimii ani, numele Vioricăi Moisuș s-a impus cu predilecție cititorului interesat de diversele aspecte ale politicii externe a României din preajma celui de-al doilea război mondial. Numeroase studii tipărite în legătură cu această temă, bine documentate și argumentate, caracterizate în plus printr-un stil vioi și uneori chiar bătaios, au anunțat solida monografie asupra căreia ne propunem să insistăm. Considerăm necesar să subliniem de la bun început că, după opinia noastră, această lucrare reprezintă nu numai o realizare personală a Vioricăi Moisuș, ci și o dobîndire merituosă a istoriografiei problemei. Dacă pînă în prezent dispuneam de numeroase materiale referitoare la acțiunile externe ale României între 1938 și 1940, cartea Vioricăi Moisuș prezintă marele avantaj că, ținînd seama de aproape tot ce s-a scris pînă acum în domeniul respectiv, și fiind întocmită după sistematice și fructuoase investigații în arhivele românești și străine, ne oferă un tablou de ansamblu și o judecată ridicată la nivel de sistem asupra temei abordate. Să remarcăm, de asemenea, că autoarea nu face concesii manierei obiec-

tiviste de prezentare a evenimentelor, ci realizează o tratare în spiritul concepției materialist-istorice a fenomenelor aflate în aria preocupărilor sale. Reține atenția și compartimentarea adecvată a materiei tratate.

Dintru început se impune a preciza utilitatea capitolului introductiv, intitulat „Tendințe și orientări în interpretarea politicii externe a României din anii 1938—1940” (p. 13—28), în care se supun unui necesar examen critic cele mai importante lucrări — românești și străine — consacrate problemei.

Primul capitol al monografiei este consacrat *Anschluss*-ului, efectelor lui asupra României și tentativelor diplomatice ale țării noastre de a contracara expansiunea economică hitleristă în centrul și sud-estul Europei (p. 31—44). Autoarea relevă, pe bună dreptate, că toate încercările României de a stăvili avansul celui de-al III-lea Reich au fost subminate, în ultimă instanță, de politica conciliatorie a cabinetelor de la Londra și Paris față de naștiți (p. 43).

Capitolul următor, unul dintre cele mai substanțiale ale monografiei, privește atitudinea României față de agresiunea fascistă contra Cehoslovaciei (p. 45—105). Dispunind de un vast și deosebit de elocvent material documentar, Viorica Moisuc aduce clarificări în câteva aspecte mai mult sau mai puțin controversate pînă astăzi; astfel stabilește că în 1938 România s-a numărat printre susținătorii fermi ai cauzei poporului cehoslovac; că, în același context, guvernul de la București nu s-a opus trecerii trupelor sovietice spre Cehoslovacia (p. 58 și urm.); că atitudinea guvernului de la București a fost influențată în modul cel mai serios de opinia publică românească favorabilă întrutotul Cehoslovaciei; că, în mobilizarea maselor în această direcție, un rol important l-a jucat P.C.R.

Capitolul al III-lea se referă îndeosebi la încercările României de a împiedica expansiunea economică nazistă în perioada octombrie 1938 — mai 1939 (p. 107—165). Extrem de interesante sînt considerentele expuse asupra împrejurărilor în care s-a încheiat faimosul „tratat” economic româno-german de la 23 martie 1939 și semnificației lui. Demonstrațiile autoarei, încontestabil mai consistente decît cele întîlnite în alte lucrări mai vechi (cf. A. Niri, *Istoricul unui tratat înrobitor*, București, Edit. științifică, 1965), întăresc afirmația că, inițial, respectivul tratat (de fapt un *dictat*, p. 144) *nu s-a aplicat* și că, după 23 martie 1939, cercurile conducătoare românești „au acționat... pe linia sustragerii de la aplicarea tratatului, a contrarării efectelor sale și a limitării aplicabilității prevederilor sale” (p. 155).

Un alt capitol se oprește asupra controversatei chestiuni a „garanțiilor” primite de România de la Anglia și Franța în primăvara anului 1939. După cum se remarcă în lucrare, aceste garanții au oferit, evident, „o anumită libertate de mișcare” României (ca și celorlalte țări cărora le-au fost acordate), dar ele nu au constituit nicicum — în nici unul dintre cazuri — „un mijloc eficace de apărare a independenței naționale împotriva planurilor agresive germane” (p. 186).

Semnificația neutralității României după izbucnirea celui de-al doilea război mondial este prezentată în capitolul al V-lea (p. 227—238). Cel de-al VI-lea capitol se oprește la creșterea pericolului nazist și a celui horthist pentru România în toamna anului 1939 (p. 239—252). Un capitol special (§ VII, p. 253—265) se referă la inițiativa României de a se acționa pentru asigurarea securității în zona din sud-estul Europei în 1939/40 prin crearea așa-zisului „bloc balcanic al neutrilor”.

Ultimul capitol (§ VIII, p. 267—295) surprinde accentuarea procesului de izolare internațională a României în prima parte a anului 1940 și ofensiva Reichului nazist pentru acapararea „aurului negru” românesc. În acel moment s-a încheiat o etapă din istoria conflagrației mondiale dintre 1939—1945, ca și a României,

pentru care, în perioada imediat următoare, s-a produs prăbușirea granițelor și aservirea completă Germaniei hitleriste. Așadar, nu este cu totul întimplător faptul că expunerea Vioricăi Moisuc se oprește la evenimentele petrecute la mijlocul anului 1940.

Postfața (p. 303—305) ordonează concluziile desprinse din cercetarea problemei abordate. Împărtășim întrutotul punctul de vedere susținut de Viorica Moisuc conform căruia izolarea României în anul 1940 nu a rezultat doar din evoluția raportului de forțe dintre marile puteri din Europa, ci și datorită politicii generale urmată de guvernele dictaturii regelui Carol al II-lea (p. 304—305).

Semnalind avantajele monografiei recenzate, nu putem trece cu vederea peste unele afirmații, demonstrații ale autoarei care — după opinia noastră — rămân susceptibile de discuții. Așa, de pildă, nu împărtășim aserțiunea Vioricăi Moisuc după care, în perioada premuncheneză, politica Angliei și Franței față de cel de-al III-lea Reich ar fi fost identică. Credem că o nuanțare se impune cât de cât, în sensul că Franța, resimțind mult mai aproape pericolul hitlerist, a acționat în unele momente din 1938 cu mai multă prevedere decât Anglia.

Relativ la inițiativa României pentru constituirea unui „bloc balcanic al neutrilor“, opinăm că lucrarea ar fi avut de câștigat dacă autoarea insistă mai mult asupra intereselor și demersurilor marilor puteri (în ordine Anglia, Italia, Germania, Franța și U.R.S.S.) în această problemă. Cu titlu exemplu vom insista asupra unui aspect. Viorica Moisuc susține într-un loc (p. 257) că, după 12 octombrie 1939, Germania nazistă ar fi insistat pentru ca România „să abandoneze orice planuri de cooperare politică balcanică“. Or, documentele de care dispunem atestă că cel de-al III-lea Reich și-a manifestat interesul față de demersurile României atât timp cât a fost convins că vor conduce la menținerea liniștii în Balcani într-un moment cînd *Wehrmacht*-ul se pregătea să acționeze în alte direcții. Ambasadorul nazist la Ankara, von Papen, i-a declarat la 18 octombrie 1939 ministrului român în Turcia că Germania nu respingea ideea unui bloc al neutrilor, dar cu condiția ca el să fie scos de sub influența „tuturor puterilor“ (vezi Arhiva istorică centrală, București, Fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 276/1939, f. 73). Nu putem presupune că von Papen acționa din proprie inițiativă, din moment ce încă la 1 octombrie 1939 Hitler declarase lui Attolico, ambasadorul lui Mussolini la Berlin, că încuviința demersurile Italiei pentru crearea unui bloc al neutrilor în Balcani (cf. *I documenti diplomatici italiani*, noua serie, 1939—1943, vol. I, doc. 552, p. 337).

De asemenea, credem că trebuie corectată afirmația după care „concepția“ României în problema „blocului neutrilor“ ar fi „contravenit totodată și politicii Marii Britanii și Franței în sud-estul continentului“ (p. 259—260). Din alte surse știm că, imediat după 1 septembrie 1939, Anglia îndeeosebi a depus o „activitate energetică“ în favoarea alcătuirii „blocului“ (cf. A. M. Nekrici, *Vneșneaia politika Anglii 1939—1941 g. g.*, Moscova, 1963, p. 159; J.R.M. Butler, *Bolșiaia strateghiia*, Moscova, 1959, p. 79 și urm.).

În încheiere atragem atenția asupra unor inadvertențe strecurate în lucrare. Mărturisim că nu ne împăcăm cu calificarea lui Churchill drept „membru marcant al opoziției britanice în timpul guvernării Chamberlain-Halifax“ (p. 64): după cum este bine cunoscut, Churchill era tot conservator, ca și membrii cabinetului indicat, și el s-a remarcat *prin opoziția față de politica* respectivului guvern, ceea ce a fost cu totul altceva. Inexplicabile sînt unele trimiteri greșite: așa, de pildă, indicațiile la cunoscuta lucrare a lui Cafencu *Derniers jours de l'Europe. Un voyage diplomatique en 1939* (Paris, L.U.F. — Fribourg, Egloff, Editeur, 1946) trebuie citite după cum urmează: pag. 80, nu 61 (ca la pag. 189,

nota 80); pag. 197—198, nu 206 (ca la pag. 195, nota 95); pag. 90, nu 73 (ca la pag. 191, nota 86); pag. 78, nu 59 (ca la pag. 190, nota 84). Mai menționăm că autoarea nu a căzut de acord asupra datei unei telegramme adresată de premierul Armand Călinescu regelui Carol al II-lea în ajunul izbucnirii ultimului conflict mondial; astfel, într-un loc se menționează că telegrama era din 20 august 1939 (p. 212), pentru ca ulterior să aflăm că fusese expediată „cu câteva zile înainte de 20 august (1939 — n.n.)” (p. 268, nota 2) ori, mai precis, „în jurul datei de 16—17 august 1939” (p. 268, rîndul 9 de jos). În sfîrșit, precizăm că amiralul W. Canaris, șeful *Abwehr*-ului, s-a aflat la București nu la 1 decembrie 1939 (p. 272), ci la 8—9 decembrie 1939 pentru a discuta cu generalul Moruzov problema întăririi securității zonei petrolifere românești contra unor eventuale sabotaje aliante (cf. Julius Mader, *Hitlers Spionagegenerale sagen aus*, Berlin, Verlag der Nation, 1972, p. 322).

Indiscutabil, observațiile de mai sus nu scad din valoarea monografiei Vioricăi Moisuc. Inițiativa Editurii Academiei de a publica această lucrare este salutară. Ar fi de dorit să dispunem de asemenea lucrări și asupra altor probleme controversate ale istoriei naționale sau universale.

Gh. Buzatu

ISTORIE UNIVERSALĂ

RAYMOND ARON, *Etudes politiques*, Paris, Gallimard, 1972, 564 p. (Bibliothèque des sciences humaines).

Studii, articole, conferințe de interes istorico-politic și filosofico-sociologic, elaborate între 1937 și 1969 și grupate în trei părți: I *Ideii*; II *Înăluntru stateelor*: teorie, concepte, situații; III *Între state*: constelații și conjuncturi.

O carte de idei, o carte polemică, axată pe principalele preocupări și obsesii ale lumii contemporane: politologie, libertate, relații internaționale, sociologia păcii și a războiului, imperialism și colonialism etc., toate ținând — o spune autorul însuși, reputat sociolog și filozof — la „clarificarea problemelor ridicate de istoria contemporană prin raportarea lor la ideile filozofilor clasici (Machiaveli, Marx, Pareto, Max Weber, Alain) și la sistemele științei moderne-politica înăluntru statelor sau între state”. De unde cele trei părți ale volumului, în care autorul glosează pe marginea semnificației unor filozofi ce discută alte realități sociale, conceptele de bază ale sistemului politic, dialectica libertății prin critica marxistă și libertară a liberalismului, sugestii teoretice extrase din experiența războiului Coreii (*De la paix sans victoire*) și din cea a războiului vietnamez (*L'Ascension et le déclin de l'analyse stratégique*). Totul din perspectiva detașată a cercetătorului: „Le lecteur percevera l'écho du tumulte du forum dans ces études, engagées et détachées, d'un homme qui n'a jamais franchi le seuil de l'action, spectateur impur des batailles auxquelles il ne se mêle que par la plume ou la parole”. Dar între idei și acțiune „pragul” e numai aparent, iar repercursiunile cuvintului s-au dovedit de atâtea ori, chiar și atunci când il însoțea iluzia detașării, teribile.

Al. Zub

GORDON CONNELLI-SMITH and HOWELL A. LLOYD, *The relevance of History*, London, Heinemann Educational Books, 1972, 127 p.

Criza științei și a învățământului istoriei, asupra căreia avertiza, cu ani în urmă, J. H. Plumb (*Crisis in the Humanities*, London, 1964, p. 24—44), era, în fond, o reacție sceptică față de ideea de progres și s-ar putea spune că asemenea reacții, sesizabile în orice epocă, sfîrșesc prin a fortifica, paradoxal, încrederea în puterile omului și în sensul pozitiv al istoriei. O dovadă o constituie demersul publicistic al istoricului englez Gordon Connell-Smith, cunoscut prin studii privitoare la relațiile comerciale anglo-spaniole și la sistemul interamerican, care împreună cu istoricul Howell A. Lloyd, autor al unor studii asupra evului mediu târziu, repune în discuție oportunitatea istoriei ca disciplină menită să înlesnească o educație sănătoasă, echilibrată, lucidă, capabilă să contribuie la soluționarea

adekvată a problemelor contemporaneității. Perspectiva profesională, care domină practica istoriografică de mai bine de un secol, identificând *istoria* cu *trecutul* și impunând studiul acestuia *în sine*, așadar prin divorțul categoric de prezent, nu mai poate fi acceptată și sugestiile autorilor, în această direcție, izvorăsc din înțelegerea justă a raportului dintre experiența anterioară a omenirii și preocupările ei actuale. *Istoria* a devenit vulnerabilă mai ales din pricina slujitorilor ei profesionaliști, care izolind-o de problemele contemporane i-au subminat poziția în raport cu alte discipline istoricizante, precum sociologia, care însă au avantajul unei strinse legături cu actualitatea. Întrebările esențiale ce și le pune noua generație, în legătură cu rostul istoriei și mijloacele prin care aceasta poate răspunde la chemările timpului, autorii le examinează cu luciditate și îndrăzneală, conchizând asupra necesității ca istoriografia să stabilească legături multilaterale între situațiile trecute și cele prezente, fiindcă orice separație netă între dimensiunile timpului e artificială. „Acesta e rolul *creator* al istoricului: reconstrucția trecutului în lumina împrejurărilor și a experienței prezente“ (p. 118).

Cît privește practica istoriei, autorii refuză hiperspecializarea, aridul profesionalism care leagă pe cercetător doar de *fragmente* ale experiențelor trecute, înțelegînd istoria ca o disciplină sintetică interpretativă, una care beneficiază de eforturi pluridisciplinare, spre a reconstitui viața de odinioară în legătură cu imperativele cotidiene. Este o atitudine pe care noua generație de istorici pare să o îmbrățișeze tot mai ferm (p. 120—121), optînd pentru coerență, colaborare, priviri sintetice, comunicare, ceea ce, evident, constituie o replică la opțiunile istoriografiei „profesioniste“ pentru fragmentare, autonomie, hiperanaliză.

Semnificativ e faptul că poziția autorilor nu e singulară. Sînt citate opinii curente, unele formulate în publicații de prestigiu și de mare tiraj, precum *The Times Literary Supplement*, care condamnă îngustarea profesională, excesul de tehnicitate.

Al. Zub

Каталог колекції документів київської археографічної комісії. 1369—1899 (Catalogul colecției de documente ale comisiei arheografice din Kiev), Kiev, 1971, 183 p.

Sub direcția Arhivei centrale istorice de stat a R.S.R. Ucrainene, s-a tipărit în limba ucraineană catalogul colecției de documente ce se păstrează de comisia arheografică din Kiev. Colecția de materiale este adunată de-a lungul anilor, începînd din 1843. Pînă în anul 1941 colecția cuprindea 2000 unități; după această dată, datorită războiului, materialele colecției comisiei s-au împușinat. Catalogul cuprinde 631 de documente publicate în ordine cronologică, primul act fiind din 1369, ultimul din 1899 (ambele în limba latină).

Documentele sînt scrise în 17 limbi, în rusă — 244; ucraineană — 165; polonă — 116; latină — 93; germană — 6; franceză — 5; slavă bisericească — 5; turcă — 3; italiană — 2; română — 2; apoi cîte 1 în limba arabă, greacă, chineză, suedeză, norvegiană, sîrbă veche.

Primul din cele două documente arătate că sînt scrise în limba română are data de 1761 aprilie 28. Documentul reprezintă cartea de hirotonie pentru preotul Teodor dată de mitropolitul Daniil (1765—1772) de la episcopia Proilavei (care cuprindea Brăila, Reni, Ismail, Chilia, Cetatea-Albă, Bender și Hotin) și care iscălește «Daniil mitropolitul Moldovei». Pecetea aplicată are forma rotundă și în centru inscripție în limba turcă.

Al doilea document în limba română este din anul 1781 februarie 4. Voievodul moldovean Constantin Dumitru Moruz întărește boierului Costea Chirilovici

drepturile sale asupra satului Babaiești. Documentul are două foi, este în stare bună și are pecetea domnească de formă ovală, roșie, aplicată.

Dintre documentele redactate în limba latină, unul este datat în Iași, din 1746 luna octombrie. Prin el, „voievodul moldovean Gheorghe Cantacuzino cere generalului guvernator Mihail Ivanovici Leontiev din Kiev a cerceta pricina pentru pagube pe care Grigorie Costenco i-a făcut lui Grigorie Beleavski“. Documentul redactat pe două foi, păstrate bine și are semnătura: „Georgius Cantacuzinus, hattmanus Moldav[iensis]“, iar pe verso altă semnătură în limba rusă: S-a primit la Kiev în decembrie 1746 cu raportul de la porucicul Kiril Afanasiev (p. 101).

Din cele 631 documente, 141 sînt scrise pe pergament, restul pe hîrtie; toate actele sînt originale, cu iscălituri autografe ale țarilor, țarinelor, regilor polonezi și lituanieni, ale marilor cnezi, regi francezi, papi, patriarhi, mitropoliți, hatmani etc.

Colecția este unica adunare arhivistică rămasă de la marile personalități ale Ucrainei. Sînt iscălituri autografe de la hatmani, rectori, profesori, oameni de cultură, mari comandanți de oști. Conținutul divers cuprinde privilegiile, diplome, decret-e, zapise de dani, universale, statute, brevete, rapoarte, atestate, cereri, certificate, ordine etc.

Colecția publicată are cel mai mare material pentru sfragistică. Din totalul de 765 peceti ce le are comisia, aici, s-a publicat 251 peceti. Numai 63 documente din catalogul publicat au mai fost semnalate și în alte ediții.

Cele 160 de documente din secolul XVI—XVIII-lea în limba ucraineană, sînt acte juridice de stat și private. Din cele 160 de documente din această epocă scrise în limba ucraineană, se remarcă unul de la voievodul moldovean Ștefan, din 1622 septembrie 5, care iscălește în limba română (este scris pe pergament). Voievodul moldovean întărește diacului Avram și surorii sale Ruxanda și rudelor, dreptul pentru a patra parte a satului *Lucceni* pe care a cumpărat-o de la Anastasie Pistoțki drept 250 taleri de argint, satul Culișovți pe care l-a cumpărat de la Grigore Holovca drept 200 taleri de argint, satul Novoseli, Roșoșani și jumătate din satul Nelipovici ținutul Hotinului. Deși locul scrierii pergamentului a fost șters, pe verso păstrează însemnarea: Ispisoc a satului Lucceni și satul Nelipovici și satul Novoseliți și satul Roșoșan (p. 41).

Cîteva documente arată Ucraina în focul intereselor politice pe plan internațional, în războiul Livoniei din 1561 și relațiile Turciei cu Ucraina. Documentul 154 din 1654 februarie, emis de la Iași, în limba polonă, a agentului polon Stanisław Kienarski, aflat pe lângă voievodul moldovean, informează pe starostele din Sneatin, că Bogdan Hmelnițchi în alianța cu tătarii din Crimeea și Bugeac se pregătesc pentru năvălire asupra Rocii Pospolitei și despre tratativele Turciei cu Franța în legătură cu războiul Veneției.

Circa 20 documente reflectă viața culturală a Ucrainei. În afară de evidențierea rolului Frăților în dezvoltarea învățămîntului și al tipografiilor, se arată însemnătatea Kievului pentru ceilalți slavi. Se publică pergamentul din 1694 ianuarie 11 emis de la Moscova de țarii Ioan și Petru, care confirmă statutul Academiei din Kiev, întemeiat de mitropolitul Petru Movilă (1633—1646).

Cuvîntul introductiv este iscălit de L. A. Proțenco și Ia. R. Dașchevici (p. 15); catalogul are un indice de nume (p. 157), unul geografic (p. 175) și indicele documentelor.

Documentele colecției publicate se referă la viața economică, politică și culturală, arată relațiile între bisericile ortodoxe și unită și se referă la istoria multor state. O astfel de ediție în Ucraina se realizează pentru întia dată. Bine întocmită, ediția este ilustrată cu fotografii de pe documente, autografe și pecetși și scoasă în condiții tipografice excelente.

Paul Mihail

Рукописное наследие древней Руси — по материалам Пушкинского дома
(Moștenirea manuscrisă a vechii Rusii — pe baza materialelor de la Casa Pușkin). Ленинград, Издательство „Наука“, 1972, 424 p.

Depistarea, identificarea și descrierea manuscriselor vechi, mai cu seamă a celor aflate în colecții particulare, este o sursă de îmbogățire a izvoarelor de primă mână ale științei istorice, ca și a istoriei literaturii unei țări. În acest sens, preocuparea cercetătorilor de pretutindeni este permanentă.

Recentul volum apărut la Leningrad este închinat eforturilor care se depun în U.R.S.S. în acest scop. Unul dintre protagoniștii acțiunii este și Vladimir Malîșev, om de știință emerit, căruia i s-a dedicat volumul — cu prilejul împlinirii a 60 de ani. Cele 32 de studii pe care le conține volumul sînt importante contribuții pentru jalonarea problemelor principale ale textologiei vechilor scrieri, relevînd aspectele specifice ale „arheografiei“ rusești, ca și stadiul înaintat al valorificării moștenirii vechilor scrieri.

În 1969 s-au împlinit 20 de ani de cînd Casa Pușkin a inițiat adunarea manuscriselor vechi rusești și astăzi ea dispune de un fond de 5 000 de manuscrise, cam tot atîtea cite se adunaseră înainte de Revoluție în Biblioteca Academiei Ruse într-un interval de 200 de ani. Culegerea manuscriselor s-a făcut mai ales în raioanele unde se găseau altădată rascolnicii, adepții ritului vechi, și rezultatele au fost rodnice.

Un alt obiectiv al cercetării a fost cunoașterea amănunțită a situației scrierilor din diferite regiuni ale URSS. Nu numai manuscrisele ca atare prezintă interes, ci și relațiile care se pot face pe baza lor din punct de vedere al noilor informații pentru istoria culturii din vechea Rusie ca și scoaterea la iveală a acelor mărturii privitoare la specificul scrisului „tărănesc“, acel strat al literaturii populare căruia în trecut i s-a acordat foarte puțină atenție. Au putut fi astfel constituite colecții „teritoriale“, cum ar fi cele care cuprind toate scrierile vechi din regiunea Pecioarei (850 de mss.), din Karelia (peste 528 mss.) ș.a. În acțiunea de depistare a manuscriselor sînt antrenati nu numai filologii și istoricii, ci și istorici de artă, geologii, ca și intelectuali din sate și orașe mai mici.

O caracteristică particulară a colecției de manuscrise de la Casa Pușkin este că ea cuprinde nu numai copii după scrieri de largă circulație, ci și producții locale țărănești, care n-au fost difuzate și chiar sute de acte și scrisori vechi, rămășițe ale unor biblioteci țărănești constituite încă în secolul al XVII-lea.

Studiile cuprinse în prezentul volum, pe lângă prezentarea unora dintre cele mai valoroase piese din colecția Casei Pușkin dau și o imagine despre diversitatea lor: miscelanee voluminoase, opere în mai multe volume păstrate alături de cărțile de ctitorie (de exemplu, Sinodical Mănăstirii Volokolamsk din sec. al XV-lea), foi volante, schițe de gravuri etc. Cele mai vechi manuscrise sînt din secolul al XIII-lea.

Din secolul al XVI-lea se păstrează valoroasele unicate ale „Canonului și rugăciunii lui Ioan cel Groaznic“ (p. 10—27), din secolul al XVIII-lea o culegere de proverbe, zicători, ghicitori (p. 28—56), care înaugurează literatura „de înțelepciune“ în această zonă de civilizație. Sînt analizate cîteva culegeri de scrieri în versuri: „Declarația lui Silvestru Medvedev“ (p. 115—136); „O variantă necunoscută a versurilor despre potop“ (p. 215—228); „Povestea în versuri glumețe „Cererea““ (p. 242—244); „Versuri despre „ceai““ (p. 244—249).

Compararea ponderii pe care o aveau în secolele trecute scrierile religioase în comparație cu cele laice (cuprinzînd povestiri despre întîmplări istorice și eroice dar și povestiri cu subiecte fantastice) arată că interesul țărănimii a fost îndreptat totdeauna spre literatura „care dădea sfaturi“ și că intercalarea în culegerile de literatură religioasă a unor bucăți laice este frecventă (într-un tip mixt de miscelanee care se întîlnește frecvent și în țara noastră). Un studiu de sinteză se ocupă de „Particularitățile lingvistice și ortografice ale manuscriselor

rusești — nordice din colecția Casei Pușkin“ (p. 337—371), în care un tablou sinoptic ilustrează specificul limbii vechilor scrieri.

O altă categorie de achiziții o formează *tipăriturile vechi*, păstrate în colțurile cele mai îndepărtate ale țării. Este revelator faptul că majoritatea tipăriturilor găsite nu sînt ieșite din tiparnițele tipografiilor imperiale, ci din ale acelor stabilimente care se ocupau de popularizare. Reeditarea unor scrieri de bază ale literaturii religioase mai ales s-a făcut nu numai în Rusia, ci și în localități din alte țări în care se aflau lipoveni. Printre orașele citate că au păstrat tipărituri vechi rusești (ale adepților ritului vechi) este, pe lângă Vilna, Varșovia și Johanesburg, și orașul Iași, (p. 394).

Menționăm cu deosebită satisfacție că după 23 August, Biblioteca Centrală a Universității din Iași achiziționează masiv tipărituri slavone aduse în Moldova de adepții sectei rascolnice din Rusia din secolul al XVII-lea, pe care toleranța românească i-a ocrotit. Între achiziții se cuprind tipărituri de Moscova, Poceaev, Vilna, Kiev, Liov, unele adevărate rarități pentru întreaga lume slavă, avînd și însemnări prețioase. Cele mai multe poartă urmele peregrinărilor lor îndelungate, sînt cu scoarțele arse, tăiate sau, păstrate la umezeală, sînt pline de pete. Prin dispariția vechilor generații de lipoveni, noile generații integrate în cultura românească le valorifică pentru a deveni bunuri culturale. Interesul permanent al conducerii Bibliotecii Centrale a Universității din Iași, se alătură astfel silințelor tuturor celor care se interesează de păstrarea vechilor monumente ale scrișului.

Prin bogăția informațiilor pe care le cuprinde volumul dedicat moștenirii manuscrise a vechii Rusii, prin analiza atentă și competentă a unora dintre cele mai valoroase piese păstrate în colecția Casei Pușkin, dar mai ales prin sugestiile adresate cercetătorilor de pretutindeni antrenai în munca de valorificare a literaturii vechi, culegerea de față se înscrie printre aparițiile remarcabile din ultimul timp. Mai mult decît un ghid, lucrarea este similară unui manual de introducere în „arheografia“ practică, termen care în U.R.S.S. denuște domeniul de cercetare a tuturor scrierilor și tipăriturilor vechi, deci ramură auxiliară dintre cele mai prețioase ale științei istorice. Acțiunile auxiliare de organizare a „expedițiilor“ pentru depistarea manuscriselor și tipăriturilor vechi, fazele de organizare a unei colecții și valorificarea acestor achiziții constituie etape ale unui proces cu rezultate remarcabile pentru cercetarea trecutului.

Paul Mihail

З. И. ХИЖНЯК Кієво-Могилянська Академія (Academia movileană din Kiev), Kiev, 1970, 172 p.

Legăturile culturale și economice dintre popoarele ucrainean și român au fost o realitate de-a lungul secolelor. dezvoltarea lor culturală fiind contingentă în repetate rînduri.

Prima jumătate a secolului al XVII-lea marchează un moment însemnat în istoria acestor legături prin personalitatea mitropolitului de origine română, Petru Movilă, și a așezămîntului creat de el: Academia movileană din Kiev.

Acestui așezămînt i-au fost consacrate, în decursul anilor, studiile istoricilor V. Ascocenskii, D. Vișnevskii, M. Maximovici, S. Colubev, M. Petrov, F. Titov. Dintre aceste studii, în limba română a fost tradus acel al lui S. Golubev, *Petru Movilă și colaboratorii săi*, tipărit în revista „Biserica ortodoxă română“ la sfîrșitul secolului trecut.

Universitatea din Kiev reactualizează importanța problemei, tipărind monografia în limba ucraineană a lui Z. I. Hijneac, *Academia movileană din Kiev* care aduce la zi informația și folosește un bogat material inedit. Monografia are

următorul cuprins: Introducerea autorului (p. 5—7); cap. I: Aspecte culturale la sfârșitul secolului al XVI-lea — începutul secolului al XVII-lea. Începutul și dezvoltarea învățămîntului superior (p. 9—51); cap. 2: Rolul Academiei din Kiev în dezvoltarea învățămîntului și culturii din Ucraina (p. 52—132); cap. 3: Academia din Kiev și legăturile culturale interslave (p. 133—170) și Postfață (p. 171—172).

În capitolul întâi autorul arată că dezvoltarea și intensificarea legăturilor comerciale capătă un mare avînt în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea. Localități ca Liov, Kiev, Peremi 1, Luțk făceau comerț cu Valahia, Moldova, cu genovezii din Kaffa, ca și cu orașe și ținuturi îndepărtate: Londra, Paris, Veneția și cu Orientul Apropiat.

Diferitele grupări ale localnicilor care luptă pentru apărarea intereselor lor sociale se unesc în organizații numite *Братства* (Frății). Frățiile duceau o luptă activă împotriva polonizării și catolicizării poporului ucrainean. Cea mai veche Frăție a fost cea din Liov, din secolul al XV-lea, apoi cea din Rogatinsk (1589), din Kiev (1615), Luțk (1617) și altele. Frățiile aveau ca membri meșteșugari, comercianți, șleahta mică, clerul și reprezentanți ai cazacilor. Ele deschideau școli pentru luminarea poporului, înființau tipografii, susțineau pe scriitori și chemau învățați din Apus. Un loc deosebit l-a ocupat școala din Ostrog, care și-a început activitatea în 1578 și la care a predat, între alți învățați, Chiril Lucaris, absolvent al Universităților din Padua și Veneția, viitor patriarh ecumenic. Opera școlii de la Ostrog a servit ca exemplu pentru alte școli din Ucraina.

Începutul școlilor Frățimii ortodoxe populare poate fi situat în 1584, cînd regele Ștefan Bathory a emis un decret prin care se încuviința tirgoveștilor din Vilna să înființeze școli. În anul următor, acest drept s-a extins și asupra tuturor frățiilor ortodoxe din Lituania și Galiția. Primele școli au fost ale frăției din Vilna (1585) și ale celei din Liov (1586). Un succes deosebit l-a avut școala de la Liov datorită sprijinului material al Frățimii, ocrotită de cneazul V. K. Ostrojskii și de voievodul moldovean Ieremia Movilă (p. 17).

Printre profesorii școlii de la Liov se numără lingvistul Pamvo Berinda, care în 1627 a editat la Kiev renumitul său *Lexicon slavo-rusesc*. Școala din Kiev a ajutat și alte școli ale Frățiilor din Ucraina, ca cele de la Rogatiansk, Strij, Brest, Peremișl și altele. Materiile de învățămînt erau aceleași ca și cele de la școlile din Apus.

Rețeaua de școli a Frățiilor ca și a celor parohiale cuprindeau toate straturile populației.

Alături de învățămîntul în școli, în acea epocă s-au dezvoltat tipografiile *Frățiilor*. Cea dintîi a fost tipografia de la Liov, înființată de urmașii lui Ivan Feodorov, care tipărește *Apostolul* în 1574, prima carte tipărită în Ucraina. Un rol însemnat a avut tipografia de la Ostrog, care tipărește *Biblia* de la Ostrog, prima biblie slavă. Ea s-a retipărit în edițiile sinodale din secolele următoare. Alte tipografii au funcționat la Luțk, Kiev, Novgorod, Cernigov. În afară de tipografiile Frățiilor, mai existau tipografiile particulare ale lui Mihail Sliozka din Liov, Balaban din Streatin și Sobol din Kiev (p. 25).

Tipăriturile ucrainene au contribuit la dezvoltarea culturii naționale și a unității poporului ucrainean. Tiparul ucrainean a jucat rolul de legătură culturală a Ucrainei cu Rusia și Bielorusia. De mare popularitate se bucurau abecedarele slavone tipărite în tipografiile ucrainene (p. 26).

Un rol deosebit în dezvoltarea culturii ucrainene la începutul secolului al XVI-lea l-a jucat Kievul. Frătimea ortodoxă, înființată în 1615, deschide tipografia din Lavra Kievului, care împreună cu biblioteca înființată pe lângă mănăstirea Pecerska, au deșteptat mișcarea de luminare a poporului. Frățimea reunea cercurile progresiste ale orașenilor, ale clericilor și cazacilor.

La 1627 devine arhimandrit al Lavrei Pecerska din Kiev Petru Movilă. El a rămas în fruntea acestei instituții, care a căpătat un rol primordial în tipărirea cărților în limba ucraineană, timp de 20 de ani. În 1631, când ia ființă și o școală, patronată de Petru Movilă, la mănăstirea Lavra Pecerska, aici se formează un puternic nucleu cultural, căci alături de școala Frăției, care funcționa din 1615, ea a cuprins cel mai însemnat număr de elevi.

Petru Movilă, devenit mitropolit al Kievului, a înzeștriat școala de la mănăstirea Pecerska cu toate cele necesare. În primul rând aduce profesori vestiți din alte centre. Printre ei se numără Isaia Trofinovici Kozlovski de la Liov, care a devenit primul rector, și Silvestru Kosov, care va deveni prefect de studii. Printre primii profesori a fost și Sofronie Pociatki (de retorică), care în 1632 a tipărit în cinstea lui Petru Movilă un vestit pânegiric-evharistion.

Școlul școlii era ca tineretul să deprindă „virtuțile științei și libertatea de cugetare”.

În anul 1632 școlile Frăției și a Lavrei se contopesc sub numele de colegiu, care, la recomandarea profesorilor, capătă numele de *Colegiul movelean*, datorită rolului de sprijinitor al acestui așezământ și datorită contribuției în procesul de asimilare a științelor a mitropolitului Petru Movilă.

Materiile de învățămînt din colegiul movelean erau similare cu cele de la școlile din Apus. Se predau limbile latină, slavă, greacă, ebraică, polonă, literatura ucraineană, gramatica, poetica, retorică, filozofia, dar și aritmetica, geometria, astronomia, muzica și, cu deosebire, teologia. Cursurile erau urmate timp de 12 ani. Cursul de teologie se ținea timp de 4 ani, după sistemul lui Toma d'Aquino. El urmărea să dirijeze polemica cu confesiunile eterodoxe din Ucraina.

Colegiul din Kiev, după cîțiva ani de funcționare, nu avea recunoașterea oficială, de egalitate cu universitățile din Polonia, deși structura științifică și administrativă era la egalitate cu școlile similare europene. Abia în 1658 colegiul movelean este recunoscut oficial drept *Academie* și de atunci se bucură de toate prerogativele și libertățile, ca și Academia din Cracovia. Recunoașterea Academiei movileene este confirmată de actele din 1694 și 1701 și astfel Academia kieveană trece în rîndul școlilor superioare europene.

Absolvenții Academiei luau cunoștință de cuceririle științei de atunci ale lui Descartes, Bacon, Galilei și Copernic. Academia era centrul învățămîntului din Europa răsăriteană, la care învățau tineri de diferite naționalități: ucraineni, ruși, bieloruși, sîrbi, bulgari, dalmati etc. Autorul enumeră manualele folosite în Academie și dă liste statistice ale studenților din secolul al XVIII-lea, după originea socială, din care se poate constata că numărul studenților proveniți din rîndul mirean întrecea pe cel al fiilor de clerici.

Autorul face amănunțite biografii ale profesorilor din această epocă: Ioanichie Galeatovski, Teofan Prokopovici, Ioanichie Ghizel, Bantiș-Kamenskii, Ștefan Iavorskii și alții. Se dau informații despre Konisski, rectorul care, în 1753, eliberează românului transilvănean Dimitrie Eustatievici Brașoveanul atestatul de absolvire a studiilor din cadrul Academiei.

De-a lungul celor 200 de ani de existență, Academia moveleană și-a dobîndit prin profesori și absolvenți un mare prestigiu, încît putea fi transformată în Universitate, lucru pentru care populația Kievului a intervenit nu de puține ori către autoritățile țariste.

Petru Movilă a lăsat prin testament biblioteca sa Colegiului, pe care îl numește „uniem pignus meum” și cu „lacrimi” a cerut să fie dezvoltată. Acestui început de bibliotecă i s-au adăugat colecțiile mari de la donatorii Iov Borețkii și Taras Zemskii, încît la 1780 ea număra 12 000 volume. Această bibliotecă era frecventată, la 1780, de cei 2 000 studenți ai Academiei.

În ultimul capitol, autorul arată că absolvenții Academiei au jucat un rol de frunte în fundarea altor școli de învățămînt superior. Astfel, Ștefan Iavorskii, absolvent de la Kiev, a fost chemat la Moscova și a reorganizat școala de la Zakonoispask, transformată în 1761 în Academia slavo-greco-latină din Moscova. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, prin ucuzul sinodului rus, 95

de absolvenți ai Academiei din Kiev au fost chemați la Moscova. Datorită lor s-au fundat majoritatea școlilor din Rusia: școala latină din Rostov (1702) de D. Tuptalo, școala slavo-rusă de la Tobolsk (1703), seminarul de la Arhanghelsk, seminarul de la Smolensk, seminarul de la mănăstirea Sf. Treime Sergheiev (1742), seminarul de la Petesburg și altele.

Absolvenții Academiei primeau certificat cu iscăliturile rectorului, a prefectului și cu pecetea Academiei. În secolul al XVIII-lea, mulți dintre absolvenți urmau apoi alte cursuri de învățământ superior, mai ales cursurile medico-farmaceutice; de exemplu, între 1754—1768 au trecut la Institutul medico-farmaceutic 300 de studenți. Absolvenții se remarcă prin pregătirea temeinică și cunoașterea limbilor străine arătate mai sus precum și a germanei și francezei.

Privitor la legătura Academiei cu românii, studiul arată legăturile lui Petru Movilă cu Moldova. Se înregistrează faptul că în secolul al XVIII-lea au învățat 12 moldoveni și valahi, însă nu li se specifică numele. Pe lângă români, au învățat sirbi, muntenegreni, dalmăți, greci.

Pe baza materialului inedit, studiul pune în evidență istoria înființării și dezvoltării Academiei din Kiev, care a fost mulți ani în secolul al XVII-lea și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea singurul așezământ de învățătură al Ucrainei și al întregului răsărit al Europei.

Autorul evidențiază principiile organizării interne, tendințele umaniste ale Academiei și prestigiul științific al cursurilor academice.

Academia moveiană din Kiev este o mândrie națională a poporului ucrainean și un remarcabil fenomen de cultură slavă. Poporul român a contribuit, prin Petru Movilă, la susținerea ei, iar Academia de-a lungul anilor, mai ales în secolul al XIX-lea, a avut elevi care au activat apoi pentru dezvoltarea culturii românești. Unii dintre absolvenții Academiei din Kiev au fost ilustre personalități ale Bisericii Române prin marile roluri avute, ca Patriarhul Nicodim, Mitropolitul Gavril Bănulescu-Bodoni, episcopul Melchisedec Ștefănescu, membru al Academiei Române.

Studiul este bogat ilustrat cu portretele marilor personalități care au absolvit sau au activat în cadrul acestei școli, între care strălucesc Meletie Smotrițki și Petru Movilă. De asemenea sînt reproduse titluri de tipărituri, de cursuri, vederi ale clădirilor Colegiului și altele. Pe teritoriul Academiei moveiene din Kiev, în momentul de față, se află un complex arhitectural memorial.

Traducerea în limba română a acestei monografii ar fi deosebit de utilă.

Paul Mihail

STANISLAW EDWARD NAHLIK, *Narodziny nowozytniej dyplomacji*. (Nașterea diplomatiei moderne). Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdansk, Editura Institutului Național „Ossolineum”, 1971, 284 p.

Cartea lui St. E. Nahlik poate fi considerată ca o introducere la o lucrare pe care și-a propus s-o scrie asupra dreptului diplomatic contemporan. Apariția celei de față se datorează constatării autorului că istoricii care au scris istoria diplomației au neglijat de regulă latura sa juridică, iar juriștii care au scris despre dreptul diplomatic au neglijat, sau au tratat cu totul general, aspectul istoric al problemei (p. V).

În cele treisprezece capitole ale cărții, autorul și-a propus să trateze evoluția diplomației și dreptului diplomatic din antichitate pînă la Congresul de la Viena din 1815, în cadrul căruia a fost elaborat documentul diplomatic intitulat *Règlement sur le rang entre les agents diplomatique*, semnat la 19 martie 1815 (p. 225—226), al cărui inițiator a fost Talleyrand, autorul său prezumptiv fiind La Tour du Pin, reprezentantul Franței în Comisia însărcinată cu elaborarea Regulamentului. La această concluzie autorul a ajuns în urma cercetării docu-

mentelor Comisiei, cît și ale celei de a VIII-a ședință a plenipotențiarilor celor opt Puteri, documente rămase inedite.

Înainte de a intra în tratarea problemei propriu-zise, autorul a considerat necesar să dea o nouă definiție a diplomației. După opinia sa, „diplomația înseamnă înainte de toate o anumită linie de acțiune a statului. Această acțiune privește relațiile sale oficiale cu alte state și urmărește realizarea scopurilor pe care și le propun conducătorii organelor puterii de stat și prin intermediul lor — clasele și grupele sociale ale căror interese și vederi servesc de regulă pentru aceste organe. Aceste scopuri se oglindesc în politica externă a statului, iar diplomația este arma acestei politici. Aceasta este funcția ei fundamentală. Diplomația înseamnă însă nu numai acțiunea statului în acest domeniu ci, deasemeni, totalitatea metodelor caracteristice pentru această acțiune și, în sfîrșit, totalitatea oamenilor care exercită această acțiune” (p. VI—VII).

În ceea ce privește cadrul istoric în care au luat naștere instituțiile diplomației moderne, problemă de care se ocupă în capitolul al II-lea, intitulat *Nowe szlaki* (Drumuri noi), ajunge la concluzia că aceasta cuprinde două mari etape: Renașterea și Luminismul. Hotarul între ele poate fi considerat pacea Westphalică din 1648. Polonia, aflată la întretăierea influențelor apusene și orientale, și-a creat instituții diplomatice care diferă mult de cele ale Apusului. La aceasta au contribuit „neîncrederea față de regii străini”, precum și teama pe care o inspirau intrigile trimișilor puterilor străine, care „dau naștere unor restricții nemăiîntîlnite în altă parte” (p. 11). Rusia și Turcia au intrat mult mai tîrziu pe această cale de dezvoltare.

Capitolul al IV-lea intitulat *O prawie legacji* (Despre dreptul de legăție, p. 36—47) tratează problema trimiterii și primirii ambasadorilor. Dacă la început acest drept îl putea avea oricine, cu timpul, se restrînge tot mai mult, devenind, în cele din urmă, doar apanajul prinților suverani. Printre ei autorul nu-i include însă pe majoritatea prinților germani, iar dintre republici îl atribuie doar Veneției și Provinciilor Unite ale Țării de Jos care se bucurau de „onoruri regale”. În condițiile monarhiei electivă, cînd coroana poloneză revenea adeseori unor prinți străini, creșterea neîncrederii nobilimii poloneze față de ei a făcut ca dreptul de legăție în Polonia să fie dedublat în drept regal și în drept al Republicii.

În celelalte capitole au fost abordate chestiunile referitoare la apariția unor noi instituții diplomatice ca legațiunile permanente și ministerul afacerilor externe (Cap. V, p. 48—71), referitoare la privilegiile generale și speciale ale misiunilor diplomatice și ale ambasadorilor (Cap. IX—X, p. 144—201) ș.a.

Bine documentată (lista bibliografiei selective fiind o dovadă concludentă în acest sens, p. 240—250), bogat ilustrată, prevăzută cu un indice de persoane (p. 256—277) și un rezumat în limba franceză (p. 252—255), lucrarea lui St. E. Nahlík aduce o nouă și valoroasă contribuție la cunoașterea istoriei diplomației și a dreptului diplomatic internațional pînă în epoca modernă.

Ven. Ciobanu

LOUIS HENRY, *Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 à 1829*, în „Annales Économiques Sociétés Civilisations”, Paris, no. 3 (mai-juin) 1972, p. 612—640 și no. 4—5 (juillet-octobre) 1972, p. 977—1023.

În 1959, în cadrul Institutului Național de Studii Demografice din Franța, a început să se întreprindă o anchetă asupra populației Franței înainte de 1800. Obiectivele acestei anchete sînt: să se determine numărul nașterilor de băieți și fete și decesele la fiecare sex, clasate pe vîrste, aceste date, pornind de la un recensămînt din secolul al XIX-lea și urcînd în cursul veacurilor, urmînd să fie folosite pentru calcularea efectivului și a repartiției pe sexe și pe vîrste a popu-

lației Franței, pentru stabilirea tabelor mortalității și studierii nupțialității și a fecundității căsătoriilor. În acest scop, prin sondaje, s-au extras date din registrele de stare civilă, statistici și alte documente. Pentru studierea fecundității s-a plecat de la despușirea exhaustivă a registrelor de stare civilă pentru un număr important de comune rurale. Parțial, pentru provinciile Bretagne și Anjou, rezultatele cercetării întreprinse au fost publicate (vezi Yves Blayo et Louis Henry, *Données démographiques sur la Bretagne et l'Anjou de la 1740 à 1829*, în „Annales de démographie historique, 1967, p. 91—171).

Studiul publicat recent în două numere consecutive (no. 3 și 4—5) din „Annales Économies Sociétés Civilisations”, 1972, de prof. Louis Henry, privind fecunditatea căsătoriilor în sud-vestul Franței, între anii 1720 și 1829, are meritul nu numai de a prezenta situația din acest punct de vedere într-o regiune importantă a Franței, dar să pună și probleme deosebit de interesante privind căsătoria și fecunditatea în secolul al XVIII-lea. De asemenea, studiul are importanță și în ceea ce privește metoda de lucru, cu atât mai mult cu cât regiunea aleasă prezintă dificultăți deosebite de informare, actele de stare civilă aici, spre deosebire de restul țării, fiind foarte prost ținute și cu numeroase lacune. Extragerea datelor privind nașterile, căsătoriile și decesele din aceste registre s-a făcut începând cu anul 1670, pentru 13 sate din regiunea cuprinsă între fluviul Loira și munții Pirinei.

Cu toate dificultățile de informare întâmpinate, autorul stăpîn pe o metodă de lucru deosebit de riguroasă (L. Henry este printre altele și autorul unui prețios *Manuel de démographie historique* ed. a II-a apărut în 1970 la Paris, și, în colaborare cu M. Fleury, a unui *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris, 1965), consideră rezultatele experienței întreprinse încurajatoare, gradul de eroare fiind foarte redus. Folosind un număr de peste 14 500 de fișe de familie, clasate cronologic și după conținut (fișe cu data celebrării căsătoriei cunoscută —M— sau necunoscută —E—, apoi fișe care au data de sfîrșit a căsătoriei —M F—, sau fără data de sfîrșit a observației —M O—), autorul prezintă pe perioade 1720—1739, 1740—1769, 1770—1789 și 1790—1819, mișcarea căsătoriilor și graficul fecundității la vîrste diferite.

Pe baza acestui material se constată că opinia potrivit căreia slaba fecunditate în sud-vestul Franței ar fi un fenomen vechi care s-ar datora unei practici foarte precoce a limitării nașterilor nu corespunde realității. L. Henry demonstrează că restricția nașterilor în acest teritoriu este redusă și că motivul esențial al fecundității mai scăzute se datorește intervalului mare între nașteri, caz care, de altfel nu este unic, el fiind semnalat și în Spania în ultima treime a secolului al XVIII-lea.

Se constată, de asemenea, că în această regiune spre deosebire de alte regiuni ale Franței vîrsta la care se căsătoreau femeile este mai mică. Opinia potrivit căreia în Europa occidentală de mai multe secole căsătoria fetelor este mai puțin precoce ca în alte părți, cu excepția unor anumite medii sociale (de exemplu, marea nobilime), nu este aplicabilă pentru întreaga Franță.

Autorul consideră că una din cauzele pentru care fecunditatea în sud-vestul Franței este mai redusă este tocmai căsătoria precoce, care printre altele mărea riscurile sterilității temporare și relative. Străbunii noștri, se pare că în medie creșteau într-un timp mai lung, atingînd mai lent deplina maturitate fizică. La femei, maternitatea devenea normală deplin după 20 și, mai exact, după 25 de ani. Faptul că fecunditatea la începutul căsătoriei era adesea mai puternică la femeile care se căsătoreau între 25 și 29 de ani, decît la cele ce se căsătoreau între 20 și 24 de ani, sprijină această ipoteză a autorului. Pentru o parte, cel puțin, a femeilor care se căsătoreau între 20 și 24 de ani, nefiind în deplină maturitate fizică, căsătoria putea avea efecte asemănătoare ca pentru cele ce se căsătoreau înainte de 20 de ani.

Evident că pentru sprijinirea acestei ipoteze se impune cercetarea mai profundă a obiceiurilor străbune, o analiză mai atentă a textelor vechi privind căsătoria și, de asemenea, cunoașterea factorilor fiziologici ai reproducției și ai in-

cidentelor provocate de diferite maladii asupra fecundității sau a sterilității temporare.

Oricum, studiul lui L. Henry pune în discuție o problemă importantă privind Franța secolului al XVIII-lea, cu implicații interesante nu numai de ordin demografic dar și biologic, social și psihologic.

Ecaterina Negruți

ERICH THOMSEN, *Deutsche Besatzungspolitik in Danemark 1940—1945*, Bertelsmann Universitätsverlag, 1971, Band 4, 277 p.

Politica de ocupație a Germaniei în Danemarca în anii celui de al doilea război mondial prezintă un mare interes. Favorizat de existența unor surse documentare provenite din arhivele germane și din arhivele țărilor nordice în mare măsură necunoscute, Erich Thomsen ne oferă o lucrare mai mult descriptivă decât analitică privind politica dusă de naziști în Danemarca în cei peste cinci ani de ocupație.

Cartea lui Thomsen are, totuși, meritul de a contribui într-o anumită măsură la îmbogățirea bibliografiei despre istoria Danemarcei în perioada celui de al doilea război mondial. Deasemenea, faptul că ea este scrisă într-o limbă de mare circulație o face accesibilă unui public mai larg. Este cunoscut că despre operația „Weserübung” (numele codificat al planului de atacare a țărilor scandinave) nu s-a scris prea mult pînă astăzi, iar lucrările existente acordă cea mai mare atenție evenimentelor care au avut loc în Norvegia. Cum lucrările apărute în Danemarca nu ne sînt accesibile din cauza necunoașterii limbii daneze și a puținelor traduceri care se fac din această limbă, interesul pe care cartea lui Thomsen îl prezintă este evident. Acest interes se referă mai ales la sursele documentare deoarece autorul, pe întreg parcursul cărții, face mai mult o prezentare a materialului decît o analiză a acestuia. Aceasta constituie, după părerea noastră, una din cele mai serioase deficiențe ale lucrării.

Preocupat mai ales — așa cum reiese din unele capitole — de a prezenta caracterul excepțional al măsurilor luate de ocupanți în Danemarca, în raport cu alte țări în aceeași situație, autorul se ferește parcă să facă o analiză serioasă a cauzelor care au determinat pe naziști să fie, chipurile, mai moderați în politica lor dusă în Danemarca. Aceeași atitudine stînjinitor de circumspectă se poate constata și în încercarea de analiză a autorului, asupra forțelor politice daneze și a luptei maselor. Din păcate trebuie subliniat că autorul nu reușește întotdeauna să redea adevărata față a ocupantului care, după cum se știe, nu a întîrziat nici în Danemarca să se manifeste cu toată cruzimea sa. Nicăieri în carte nu există o analiză a trădării acelor cercuri politice daneze care au contravenit prin atitudinea lor grupărilor politice care la 9 ianuarie 1940 în parlament au impus o rezoluție prin care se arată că Danemarca va opune rezistență oricărui cîmpitor. Stirnește nedumerirea faptul că autorul nu folosește în lucrarea sa rezultatele anchetei oficiale efectuată în Danemarca prin care s-a stabilit că în cursul lunilor ianuarie și februarie 1940 guvernul danez era în posesia unor serioase și convingătoare dovezi privind agresiunea ce se pregătea împotriva țării. Așa cum este prezentată mișcarea de rezistență daneză, ea apare ca o organizație de sabotori și numai atît, sînt foarte puține date despre compoziția acestei mișcări și despre lupta ei.

Pare de asemenea curioasă expunerea făcută de autor într-un capitol intitulat „Contrateroare” din care reiese că măsurile de represiune ale ocupantului au început abia în 1943. Este greu de înțeles de ce autorul a uitat că în Danemarca ca și în Polonia, au sosit imediat după armatele Wehrmachtului bande S.S. și S.D., care au desfășurat o intensă activitate teroristă pentru a determina cît mai mulți voluntari la ideea unei comunități germane.

În cartea lui Thomsen sînt foarte palid subliniate insuccesele propagandei germane. Se spune foarte puțin despre faptul deosebit de important că în 1943, 97% din voturile pronunțate în alegeri au fost dobîndite de partidele democratice. Este cunoscut azi din documentele germane că situația din Danemarca îngrijora în mod deosebit Berlinul, mai ales după 1942. În schimb abundă în carte conflictele și discuțiile dintre diferiții șefi naziști de la Ribbentrop pînă la unii șefi de poliție. În întreaga carte lipsește explicația. Pentru a explica temeinic o situație se impune o poziție fermă, ceea ce lipsește autorului lucrării.

J. Benditer

HENRI MICHEL, *La guerre de l'ombre. La Resistance en Europe*, Paris, Grasset, 1970, 420 p.

Henri Michel se numără incontestabil printre marii specialiști în istoria mișcării de rezistență despre care a scris o serie de lucrări valoroase. În ultima sa carte sugestiv intitulată *Război din umbră*, rod al unei munci de douăzeci de ani — după propria sa mărturisire — autorul se ocupă de mișcarea de rezistență din Europa. Ea prilejuiește autorului preocupări legate de o temă de mare actualitate a științei istorice.

Plin de admirație și respect pentru combatantul din umbră, cel care nu desparte nici un moment lupta sa de soldat de optica de cetățean, Michel urmărește în noua sa lucrare să dovedească rolul și locul mișcărilor de rezistență europene în cadrul celui de-al doilea război mondial. Una din primele sale concluzii este aceea că mișcările de rezistență din diferite țări s-au transformat în adevărate războaie purtate de patrioți. Această luptă a unit milioane de oameni diferiți prin profesie, credință și personalitate cărora lupta le-a dat același sens de viață. Pe bună dreptate, el ajunge la concluzia că mișcările de rezistență din țările europene trebuie considerate ca o parte integrantă al celui de-al doilea război mondial. Începuturile și desfășurarea acestui război puțin obișnuit, arată autorul, trebuie legate de specificul național al fiecărei țări în parte în strînsă legătură cu comportarea ocupantului și cu importanța strategică a țării respective într-un cuvînt cu referire la toate elementele care au conferit mișcărilor de rezistență caracteristici proprii. Subliniind diversitatea condițiilor în care s-au născut și dezvoltat mișcările de rezistență din fiecare țară autorul reușește să dovedească în același timp și profunda unitate care a existat între ele. Lupta dusă împotriva aceluiași dușman, folosirea acelorași forme de luptă, aplicarea acelorași măsuri represive de către ocupant și altele au determinat ca mișcările de rezistență să se dezvolte în toate țările ocupate aproape identic.

În toate țările, mișcările de rezistență au început ca expresie a unui refuz al maselor de a recunoaște înfrîngerea suferită și ca expresia luptei contra regimului politic și administrativ introdus de ocupant. Ele s-au confundat deci de la început cu lupta pentru apărarea patriei, ceea ce a constituit o adevărată școală la care s-au călît sute de mii de oameni peste barierele ridicate de limbă, religie sau frontiere.

În fiecare țară în care au avut loc aceste războaie din umbră masele au fost răscolite și mobilizate la luptă. Henri Michel ține să menționeze în mod special contribuția comuniștilor la această mobilizare dat fiind că ei au știut să se adreseze maselor, ceea ce le-a asigurat succese remarcabile.

Sentimentul național alături de suflul revoluționar au făcut din mișcările de rezistență o puternică forță antihitleristă deschizătoare de noi drumuri pentru viitor.

Sub influența unor forțe democratice și îndeosebi a partidelor comuniste, a felului cum se desfășura războiul, a politicii duse de ocupant, mișcările de rezis-

tență au trecut deajuns de repede în faza de organizare când fiecare dintre ele a adoptat o tactică pe măsura puterilor lor.

Convins că mișcarea de rezistență nu a putut să fie apanajul unor persoane, a unei clase sau a unui partid, Henri Michel studiază în lucrarea sa cu multă atenție compoziția socială a mișcărilor de rezistență. El ajunge la concluzia că nici o clasă și nici o categorie socială nu a scăpat de consecințele grave ale politicii duse de ocupant ceea ce a determinat adeziunea largă la mișcarea de rezistență din fiecare țară.

Autorul se ocupă în mod deosebit și nu pentru prima oară de rolul și locul ocupat de intelectualitate în cadrul mișcărilor de rezistență. Așa cum nazismul în politica sa a minat bazele materiale ale independenței naționale a țărilor ocupate el a încercat și o dezagregare intelectuală. În acest sens, crede autorul, angajarea intelectualității în lupta de eliberare națională și în apărarea patrimoniului culturii naționale a avut o deosebită însemnătate. El citează între altele exemple ale luptei intelectuale și memoriul celor 66 de profesori universitari români adresat lui Antonescu prin care cereau încetarea războiului și apărarea patrimoniului cultural al țării.

Henri Michel studiază cu atenție problema ajutorului acordat de statele coaliției antihitleriste unor mișcări de rezistență. Spre deosebire de alți istorici care s-au ocupat de același subiect, Michel nu este deloc dispus să exagereze rolul și dimensiunile acestui ajutor. Nu o dată pe parcursul expunerii sale autorul arată neglijența, neînțelegerea, spiritul îngust de care au dat dovadă uneori englezii și americanii, care nu au știut să sprijine și să câștige de pe urma ajutorului de care diferitele mișcări de rezistență au avut nevoie. Ar fi fost de dorit însă ca analiza acestei probleme să fie mult mai largă și mult mai completă. Referindu-se la contribuția bisericii catolice la lupta mișcărilor de rezistență, Henri Michel nu este dispus să facă nici un fel de concesie. El subliniază pasivitatea condamnată a Vaticanului față de soarta milioane de victime ale înfricoșătoare terori naziste. În spatele acestei atitudini pasive au stat legăturile dintre o parte a clerului superior catolic cu cercurile naziste de la Berlin și cu cele fasciste de la Roma. Este astăzi sigur, după cum arată și autorul, că unele acțiuni protestatare ale unor catolici împotriva fărădelegilor naziste nu au fost încurajate de Vatican, iar apropierea unor preoți catolici din Italia de Nord de mișcarea de rezistență a fost privită cu dușmănie de conducătorii de atunci ai bisericii.

Poziția aspră a autorului față de toți aceia care încearcă astăzi să se împăuneze cu niște merite iluzorii își are obârșia după părerea noastră în convingerea lui Henri Michel că participarea largă la luptă a rezistenței nu trebuie să slujească azi unor interese minore sau politichiste de oportunitate sau de reclamă. În fața datoriei împlinite de milioane de patrioți care și-au apărât patria și libertatea în niște condiții extraordinare de grele sau chiar cu prețul vieții — pare să gindească Michel — nu se poate îngădui nimănui să-și aroge niște merite pe care efectiv nu le-a câștigat.

Referindu-se la contribuția comuniștilor în cadrul fiecărei mișcări de rezistență, autorul ține să sublinieze că ei au adus un suflu nou, metodele cele mai adecvate necesare luptei clandestine și un înalt spirit organizatoric.

Fără îndoială că unele din tezele autorului, ne-am referi în special la cea în legătură cu victoria insurecțiilor armate din unele țări, mai sînt încă tributare unor clișee istoriografice. Modul cum este explicată victoria insurecției în unele din țările în care aceasta a marcat începutul unor revoluții populare vine în contradicție cu unele din aprecierile valoroase pe care le face chiar autorul în diferite capitole ale cărții.

Concluziile la care a ajuns autorul în câteva lucrări prețioase privitoare la războiul din umbră dus de popoarele subjugate de nazism sînt, după părerea noastră, o mărturie a interesului său științific privitor la această problemă.

Cartea lui Henri Michel, bogată în învățăminte, prezintă un mare interes pentru toți istoricii.

J. Benditer

HENRI MICHEL, *La drôle de guerre*, Paris, Hachete, 1971, 319 p.

Despre „războiul ciudat“, adică perioada care s-a scurs între 3 septembrie 1939, cînd puterile occidentale au declarat război Germaniei naziste și atacarea Norvegiei, în aprilie 1940, nu s-au scris multe lucrări speciale. Pentru toți cei care se ocupă sau se interesează de istoria celui de al doilea război mondial, perioada amintită este cunoscută prin totala inactivitate militară a Franței și a Angliei contra adversarului lor comun. Chiar pentru nespecialiști această inactivitate apare drept rezultatul unei hotărîri comune a celor doi aliați.

Lucrarea cunoscutului istoric francez Henri Michel, intitulată *Războiul ciudat*, are meritul de a dovedi că această surprinzătoare inactivitate de lungă durată a fost într-adevăr rezultatul unei hotărîri comune ale guvernelor englez și francez. Pentru a explica cauzele acestei hotărîri ca și pe cele care au determinat cele două guverne să recurgă la „războiul ciudat“, autorul a făcut apel la sursele documentare germane, franceze, engleze, americane și italiene, precum și la memoriile și studii mai generale.

Henri Michel este convins că „războiul ciudat“ a fost ultima verigă a unui șir de slăbiciuni dovedite de politica franceză cu ocazia remilitarizării zonei renane, a anexării Austriei și a desmembrării Cehoslovaciei. Această păgubitoare inactivitate a fost hotărîită de statele majore ale celor două țări încă în luna mai 1939 și considerate ca o primă fază a unei strategii de mai lungă durată. Convinse de inevitabilitatea unui război ce avea să dureze mai mult timp, cele două guverne au căzut de acord în prima fază a războiului, asupra unei poziții strict defensive. Ei justificau necesitatea operațiilor defensive prin superioritatea militară a Germaniei și a aliaților ei. Conducerea militară engleză considera chiar că, deabia în 1942 Anglia va fi în stare să desfășoare în întregime forțele sale terestre și aeriene. În consecință, în această primă fază conducerile militare și politice ale celor două mari puteri au considerat că unul din mijloacele de luptă contra Germaniei era ofensiva economică adică: blocada economică și bombardarea intensă a principalelor regiuni economice și căi de comunicație ale Germaniei. Este cunoscut că încă la 22 august 1939 cînd războiul între Germania și Polonia era inevitabil, comitetul șefilor de stat major a interzis bombardarea Germaniei.

Speranța că blocusul economic va slăbi la maximum puterea de rezistență a Germaniei s-a dovedit iluzorie. În primul rînd pentru că o serie dintre furnizorii Germaniei trebuiau menajați, date fiind interesele aliaților de a nu intra în conflict cu aceștia, în al doilea rînd economia țărilor din Europa Centrală, aflată sub influența directă a Germaniei, nu putea fi controlată, și în al treilea rînd pentru că nonbeligeranța Italiei a contribuit mult la atenuarea efectelor blocusului și, în sfîrșit, din cauza măsurilor luate de Germania pentru întărirea contra blocadei. În absența unor vaste acțiuni militare, măsurile economice nu au putut să pricinuiască Germaniei aceleași pagube ca în cazul cînd ele ar fi fost folosite în complexul general al măsurilor militare.

Pe plan diplomatic în lupta împotriva Germaniei pe căile amintite cele două puteri au considerat necesar să-și asigure concursul binevoitor al unor state între care în primul rînd cel al Statelor Unite.

Hotărîrea aliaților din mai 1939 de a nu interveni imediat pe cale armată împotriva Germaniei pune într-o lumină sumbră angajamentele luate față de Polonia căreia i s-a promis ajutor în cazul cînd va fi atacată de Germania. În momentul atacării Poloniei, comandamentul francez nu era hotărît să pornească nici un fel de ofensivă ceea ce explică de ce guvernul francez nu a ajutat cu nimic Polonia ca să fie în stare să se apere sau să reziste mai mult în fața atacului nazist. Francezii au sperat că rezistența poloneză va fi „mai onorabilă“ și va dura mai mult iar în cazul înfrîngerii Poloniei, după părerea cercurilor politice și militare franceze, era mai bine ca Franța să-și menajeze forțele.

În schimb, în perioada „războiului ciudat“, aliații au elaborat o serie de planuri despre care Henri Michel scrie că ele puneau la îndoială „luciditatea

celor care le-au elaborat". Aceste planuri se refereau la atacarea de către armatele aliate a zonei petrolifere din Caucaz și la bombardarea Bakului. Asemenea planuri apar de neînțeles dacă ar fi detașate de antisovietismul de care au dat dovadă o parte a cercurilor politice și militare franceze și engleze. Este surprinzător — scrie autorul — „că francezii care nu au fost în stare să dea nici cea mai mică lovitură adversarului lor au putut să sperie să anihileze U.R.S.S. prin lansarea câtorva bombe".

Eșecul suferit în Norvegia, unde trupele aliate s-au întâlnit pentru prima oară cu Wehrmachtul, a pus în evidență că perioada „războiului ciudat" s-a încheiat foarte rău pentru aliați. În schimb, Germaniei hitleriste această condamnabilă inactivitate a aliaților i-a adus o serie întreagă de avantaje economice ca și o simțitoare creștere a autorității militare și politice.

Un mare interes prezintă în lucrarea lui Henri Michel analiza multilaterală a situației interne a Franței. Această parte a lucrării subliniază și experiența personală a istoricului Michel. Concluziile sale îndreaptă atenția cititorului asupra consecințelor unei politici pline de slăbiciune și cu grave consecințe pentru însăși existența Republicii Franceze. Deși autorul își îndreaptă eforturile sale mai mult spre descifrarea și explicarea evenimentelor în lumina istoriei țării sale, lucrarea pe care o prezentăm este utilă și pentru cunoașterea situației generale europene.

Obiectivitatea, probitatea științifică, talentul de a scrie istorie a lui Henri Michel fac ca fiecare din lucrările sale să fie un mijloc de cunoaștere a complexelor probleme ale celui de al doilea război mondial.

J. Benditer

Studies in the Modernization of Japon, Aspects of Social Change in Modern Japon, Edited by R. P. Dore, New Jersey, Princeton University Press, 1971, 474 p.

Volumul reprezintă o culegere de studii asupra schimbărilor sociale din Japonia modernă fiind al treilea dintr-o serie de șase care urmează a fi publicate.

Raportul tradiție-modernitate face obiectul primului studiu semnat de R. Bendix. Autorul observă „lipsa de tensiune între tradiție și modernitate" (p. 52), subliniind că în dezvoltarea Germaniei și a Japoniei „guvernarea și ideile politice au jucat un rol major (p. 68)". Autorul conchide că „dezvoltarea parțială este regula mai curînd decît excepția și dezvoltarea ulterioară a unei țări depinde într-o oarecare măsură de condițiile politice ale relațiilor de grup în contextul îmbinării în fiecare țară a tradiției și modernității (p. 67—68).

Mobilitatea (cu date din Statele Unite, Marea Britanie și Franța), migrația spre oraș, structura familială, mecanismele mobilității, mobilitatea și aspirațiile dintrebelice japoneze sînt tratate în următoarele trei capitole (III, IV și V).

Modernizarea Japoniei a produs schimbări și în structura rurală și industrială a țării. Schimbările rurale, asociațiile și democrația japoneză, raporturile dintre conducători și muncitori, sindicatele japoneze de după război, organizarea și funcția socială a partidelor politice — iată conținutul capitolelor V—X. În capitolul XI autorul se ocupă de mobilitatea socială și apartenența la grup, iar în capitolul următor H. W. Devos analizează o temă interesantă *Tradițiile arhaice în Japonia modernă*.

Ultimul capitol este consacrat ascensiunii economice japoneze. Este un model al viitorului?, un fond pentru schimbarea socială? Profesorul J. Bennett ne prezintă unele din opiniile sale în legătură cu aceste probleme.

Studiile volumului au apărut sub îngrijirea profesorului R. P. Dore, avînd drept colaboratori pe lîngă cei amintiți și pe John B. Cornell, George A. Devos, I. Takao Doi, Erwin H. Johnson, Solomon B. Levine, Keiichi Mizushima, Edward

Norbeck, Thomas C. Smith, George O. Totten, Ezra F. Vogel și Hiroshi Wagatsuma.

Apreciind eforturile autorilor, nu putem trece cu vederea unele limite datorate, în cele mai multe cazuri, credem unei analize unilaterale a fenomenelor social-economice și politice japoneze.

Volumul se adresează celor care prin preocupările lor doresc să cunoască mai mult despre istoria unui popor care, în cursul ultimilor 100 de ani a progresat enorm, justificând ceea ce în lumea contemporană s-a numit „miracolul japonez”.

Valeriu Dobrinescu

ISTORIA ROMÂNIEI

Bibliografia istorică a României, II, Secolul XIX, tom. I, îngrijit de CORNELIA BODEA, București, Ed. Acad., 1972, XXXVI + 512 p.

Elaborată de un colectiv larg de autori, pe parcursul multor ani, sub egida Institutului de istorie „N. Iorga”, *Bibliografia istorică a României*, din care un prim volum a apărut în 1971, fiind consacrat istoriografiei noastre din ultimul sfert de secol, iar un al doilea de curînd, reprezentînd primul tom din bibliografia secolului al XIX-lea, se anunță ca o operă impunătoare, un veritabil tezaur pentru cercetarea istorică.

Volumul la care ne referim aici, pregătit de peste 90 cercetători de la Institutul menționat și de la institutele de istorie și arheologie din Cluj și de științe economice din capitală, sub îngrijirea Corneliiei Bodea, în colecția „Bibliographia Historica Romaniae”, cuprinde lucrările apărute pînă în 1970 despre secolul al XIX-lea, cu privire la țara și locuitorii României, viața economică, politică și culturală desfășurată pe teritoriul țării noastre, următoarele patru avînd a consemna lucrări relative la: II, *Viața economică*; III, *Istoria politică și organizarea de stat*; IV, *Cultura*; V, *Biografii*.

În volumul deja apărut se indică lucrările și izvoarele generale, sintezele, studiile, monografiile și colecțiile de documente referitoare la istoria țărilor române, abordată unitar, ca istorie a României, pentru a angaja apoi unitățile istorice și administrative cu sferă mai restrînsă, pînă la istoria localităților. În afară de colecțiile de documente propriu-zise, se indică descrieri de călătorii, descrieri generale, studii geografice, izvoare și studii de statistică generală, de statistică demografică și de mișcare a populației, hărți și studii cartografice. Un loc aparte îl dețin, în mod firesc, istoria naționalităților conlocuitoare și relațiile cu alte țări.

Este o întreprindere vastă, pe care coordonatoarea acestui prim volum, ea însăși o reputată specialistă în istoria social-politică a României moderne, a definiște ca „un tezaur de izvoare istorice și nu un simplu repertoriu de studii” (p. X), un tezaur pentru care au fost cercetate peste 30 de biblioteci, cu grija de a nota nu numai obșnuitele date bibliografice, ci și indicații asupra cuprinsului, acolo unde s-a simțit necesitatea.

De remarcat, în afară de acuratețea desăvîrșită a descrierilor, caracterul judicios al organizării materiei și excelența ținută grafică. E un model în toate privințele și e dorit ca următoarele volume să fie puse cît mai curînd la îndemîna cercetătorilor. „Lipsa unui astfel de instrument de lucru pentru istoria României — observă însăși coordonatoarea — este atît de mult simțită, încît apariția lui constituie nu atît un merit, cît o obligație a istoriografiei române” (p. X). O obligație — adăugăm — care nu se oprește aici, ci reclamă actualizarea periodică a bibliografiei, prin suplimente cuprinzînd noile lucrări privitoare la secolul al XIX-lea.

Al. Zub

BARBU THEODORESCU, *Istoria bibliografiei române*, București, Ed. encicloped. rom., 1972, 431 p.

Schițind, în 1938, *Evoluția bibliografiei române și problemele ei actuale*, Barbu Theodorescu aprecia, cu un spirit critic care a putut fi socotit excesiv, că domeniul întreg plutea în haos, observînd totodată, ca un remediu parțial, necesitatea culturii bibliografice („Revista Fundațiilor“, V, 1938, nr. 11, p. 339—355). Însă constatarea critică, la un om de carte deprins nu doar să nege, ci să și propună soluții ameliorative, conținea în sine o promisiune pe care autorul n-a împlinit să o îplinească peste cîțiva ani, publicînd *Istoria bibliografiei române* (1945). O îndelungă experiență în materie, îndeosebi monumentală *Bibliografie istorică și literară a lui Nicolae Iorga* (1935), urmată de *Bibliografia politică, socială și economică* a marelui cărturar (1937), îl recomanda pentru aceasta. Manualul bibliotecarului (1939), cuprindea, de asemenea, în afară de istoria cărții, probleme biblioteconomice și elemente de *bibliografie*.

După mai bine de un sfert de secol de la apariția *Istoriei bibliografiei române*, o nouă ediție, care să beneficieze și de însemnatele realizări obținute între timp de bibliografia noastră, era necesară. Asumîndu-și această sarcină, deloc ușoară, autorul a introdus capitole noi și a extins chiar planul lucrării, adăugînd la istoria bibliografiei, revizuită, și o a doua parte cuprinzînd *Surse bibliografice*, adică o listă metodică de recomandări, organizată pe materii: lucrări de referință, tratate, sinteze, colecții de documente, bibliografii speciale etc. Cum s-a observat deja (Mircea Anghelescu, în „România literară“, 1972, nr. 30, p. 13), însuși conceptul de bibliografie e abordat aici în înțeles foarte larg, căci se trec în revistă toate înprejurările care au contribuit la crearea și dezvoltarea ei, ceea ce a sporit enorm exigențele lucrării, devenită astfel un îndrumător bibliografic în istoria culturii românești. Utilitatea ei, oricite vicii i-ar găsi specialiștii unui domeniu sau altul (pentru istorie literară v. Mircea Anghelescu, loc. cit.), nu intră în discuție. „În *Istoria bibliografiei române*, declară însuși autorul, am urmărit să descopăr ideile directe, legăturile între generații, factorii motori, precum și raporturile cărturarilor noștri cu alte culturi“ (p. 11), se înțelege, *more bibliographico*. O sarcină ca aceasta nu era ușor de realizat, iar în limitele impuse nici nu se putea întreprinde decît selectiv, cu grija însă de a nu omite nici una din lucrările cu adevărat importante pentru evoluția diferitelor domenii. Surprinde neplăcut, de aceea, absența unor surse bibliografice elaborate peste hotare cu privire la istoria și cultura românească, absență pe care prestigiosul autor o regretă cel dintîi (p. 72). Să amintim, dintre acestea, lăsînd la o parte *Greater Roumania* de Ch. Upson Clark (1922), *Histoire roumaine* de Paul Henry, (1935) și *Introduzione bibliografica allo studio della Romania* a lui Mario Ruffini (1935). totuși consemnate (p. 211, 321, 353), măcar *Bibliographie balkanique*, alcătuită de Leon Savadjan (1931—1939), *Rumänische Bibliographie*, editată de F. Valjavec la Südost-Institut din München (1956), sinteza bibliografică *Rumänien* tipărită de Mircea Tomescu în culegerea *Die Bibliographie in den europäischen Ländern der Volksdemokratie* (Leipzig, 1960), îndrumătoarele elaborate de St. A. Fischer — Galați (*Slavic-romanian relations in modern romanian historiography*, 1953; *Roumania*, 1957; *Roumania. A bibliographic guid*, 1963), spre a nu mai cita lucrările devenite clasice ale lui R. W. Seaton Waston ș.a., care nu trebuiau să lipsească dintr-o sinteză ca aceasta, altminteri întocmită cu acribie documentară, mai ales că emeritul bibliograf și-a propus să oglindească și raporturile noastre cu alte culturi. Fără îndoială, loc pentru mai bine în lucrări de complexitatea acesteia rămîne oricînd, chiar și în ce privește tehnica bibliografică propriu-zisă. Important e însă faptul că prin *Istoria bibliografiei române*, profesorul Barbu Theodorescu pune la îndemîna cercetătorilor, cadrelor didactice, editorilor etc. un instrument de lucru indispensabil, la desăvîrșirea căruia, o spune chiar autorul, a contribuit și redactorul de carte, Nicolae Gheran. Este în același timp, o nouă realizare a

Editurii enciclopedice române, ale cărei proiecte de înzestrare a culturii noastre cu armătura bibliografică necesară studiului amplu și metodic merită elogii.

Al. Zub

Contribuții la bibliografia Dobrogei.

Sub acest titlu generic, Biblioteca Municipiului Constanța a început să editeze, de cîțiva ani, instrumente de lucru menite să sprijine efortul de cunoaștere aprofundată și multilaterală a regiunii. Inițiativa se cuvine a fi semnalată cu atît mai mult cu cît ea se înscrie într-un amplu proces care angajează, vechi și noi, toate instituțiile culturale specializate ale urbei.

Două lucrări mai ales, trebuie relevate din realizările bibliotecii tomitane: *Reprezentanți ai Dobrogei în știința și cultura românească*, de Constanța Călinescu și *Reviste dobrogene* de Ion Făităr și Constanța Călinescu.

*

CONSTANȚA CALINESCU, *Reprezentanți ai Dobrogei și știința și cultura românească*, bibliografie de recomandare, Constanța, 1969, 320 p.

Prezentată călduros de profesorul Dan Dimonescu, într-un *Cuvînt înainte*, lucrarea valorifică o informație surprinzător de amplă, cu o metodă căreia nu i s-ar putea aduce nici o obiecție serioasă. Autoarea a investigat, pornind de la bibliografiile naționale ori regionale întocmite anterior și utilizînd mai ales valoroasa *Bibliografie a Dobrogei*, publicată de Stan Greavu-Dunăre în 1929, un vast material edit, organizîndu-l în jurul unor personalități de care se leagă trecutul cultural al regiunii. E suficient să amintim numele istoricilor Gr. Tocilescu, V. Pârvan, Radu Vulpe, Em. Condurachi, M. Pippidi, al geografului C. Brătescu, al scriitorilor M. Sadoveanu, Ion Adam, Ion Vinea, Hortensia Papadat-Bengescu, Ion Minulescu ș.a., spre a releva importanța unei asemenea întreprinderi, care depășește oricum interesul strict local, umplînd un gol în sistemul instrumentelor noastre de lucru. „Bibliografia *Reprezentanți ai Dobrogei în știința și cultura românească*, avertizează autoarea însăși, se adresează cercetătorilor preocupați să adîncească sau să alcătuiască studii monografice, lucrări de sinteză consacrate unor persoane sau domenii de activitate, precum și tuturor celor interesați în cunoașterea unor aspecte ale vieții dobrogene” (p. 11). De la Jean Bart și Ioan Borcea pînă la energicul director al Muzeului conștanțean, dispărut din viață în 1969, se înfățișează 31 de microbiobibliografii, constînd din sumare date biografice, o listă a operei și referințe (lucrări și articole recenzii, note). Firește, ele nu sînt și nu puteau fi complete, constituind însă, cum ne previne, modestă, autoarea, „un prim pas, o primă contribuție la bibliografia locală”.

*

ION FAITĂR, CONSTANȚA CALINESCU, *Reviste dobrogene*: „*Analele Dobrogei*”, „*Arhiva Dobrogei*”. Bibliografie analitică selectivă, cu un studiu monografic, Constanța, 1971, LI + 194 p.

Pornind de la convingerea că în cadrul sistemului informațional indicele de revistă constituie un instrument de necontestată utilitate, autorii pun la dispoziția cercetării bibliografia a două din publicațiile dobrogene mai importante.

Cea dintîi, în ordinea inversă mențiunii din titlu, „*Arhiva Dobrogei*”, apărută la București în 1916 și 1919—1920 : publicație trimestrială, cu profil enciclopedic, sub redacția numismatului Const. Moisil și a geografului C. Brătescu, personalități ale căror demersuri depășesc sfera limitată a specialității lor, pentru a

îmbrățișa problemele istoriei și ale culturii românești în genere. Materia a fost grupată în patru rubrici: istorie, geografie, folclor, iconografie. De reținut, mai ales, colaborarea lui N. Iorga și N. Cartoajan.

Cealaltă, „Analele Dobrogei” apărută între 1920—1938, ca organ al Societății culturale dobrogene, sub direcția lui C. Brătescu, este, de fapt, continuarea precedentei, însă cu un cerc mai larg de colaboratori, care au extins sensibil și tematica revistei: filosofie, probleme sociale (generalități, informații despre populația din Dobrogea, administrație publică, justiție, învățământ și educație, presă), știință, istorie, arheologie, numismatică, etnografie), geografie fizică, însemnări de călătorie, cartografie), geologie, botanică și zoologie, chimie, medicină, farmacie, agricultură, tehnică, industrie, comerț, finanțe, navigație, filologie, literatura română, folclor, literatura universală, artă, religie, iconografie, note statistice.

Un indice de persoane și unul toponimic pentru localitățile din județele Constanța și Tulcea încheie în mod util bibliografia. Ultimul mai ales merită o mențiune aparte, întrucât autorii și-au asumat dificila sarcină de a stabili denumirile și variantele diferitelor localități din regiune, confruntate cu nomenclatura actuală.

O cuprinzătoare introducere fixează, cu bună informație, locul și semnificația celor două periodice în peisajul revuistic românesc, adăugind și câteva excerpte din presă, ca atestări ale răsunetului lor în conștiința epocii. O observație totuși se impune cu privire la caracterul *selectiv* al lucrării. Ce anume s-a omis, nu ni se spune în nota preliminară. Era de preferat, în tot cazul, ca bibliografia să fie cât mai completă, fiindcă numai astfel ea poate răspunde menirii formulate chiar de autori, de a constitui „un instrument util în cercetarea multi-laterală a dezvoltării unui ținut”.

Dincolo de această rezervă care se adresează caracterului arbitrar și subiectiv al oricărei selecții (și în tot cazul, când selecția se consideră necesară ea trebuie explicitată), apreciem că atât inițiativa Bibliotecii Municipale Constanța cât și munca desfășurată de autori merită stima și recunoștința cercetătorilor.

Al. Zub

FLOREA FIRAN, MARTA MITRAN, *Ramuri, 1905—1947*, Ed. enciclop. rom., XXV + 494 p.

Editura enciclopedică română continuă ambițiosul program de valorificare a tezaurului nostru cultural prin mijlocirea instrumentelor de lucru, publicând în-dicele revistei „Ramuri”, apărută la începutul acestui secol, timp de peste patru decenii, la Craiova. Cercetarea beneficiază astfel de o modalitate operativă de a se informa asupra numeroaselor probleme și personalități oglindite în publicația craioveană. Firește, această publicație interesează în primul rând pe cercetătorii istoriei literare, însă ea nu poate fi ignorată nici de cei ce se ocupă, într-un cadru mai larg, de mișcarea culturală a epocii. Faptul că timp de aproape zece ani revista a fost condusă de N. Iorga spune suficient în această privință. Dealt-minteri mesajul principal pe care îl comunică, extins ulterior printr-unul propriu, e cel al „Semănătorului” și nici o investigație serioasă asupra epocii nu s-ar putea întreprinde ignorând această „arhivă de referință de interes național, ce depășește de departe interesul cercetărilor tematice limitate”, cum o numește într-un *Cuvânt înainte* Mihnea Gheorghiu.

O cuprinzătoare *prefață* încadrează revista în peisajul publicistic craiovean, consemnând dintre periodicele precursore: „Mozaicul” din 1838—1839, condus de Constantin Lecca; „Vocea română” din 1880—1884, editată de G. M. Fontain; „Revista olteană” (1888—1892), inițiată de Traian Demetrescu și G. D. Pen-cioiu; „Revista școlii” (1891—1892), dirijată de G. T. Brezoiănu; „Noua revistă olteană” (1903—1904), care a pregătit de-a dreptul apariția „Ramurilor”

Principalul conducător al noii publicații, exceptând anii 1915—1927, când a fost condusă de N. Iorga, (o vreme la Iași sub denumirea de „Drum drept“), a fost C. S. Făgețel, acompaniat un timp de D. Tomescu. Interesant e că revista a exercitat o anume iradiație, creind, în 1907, Cercul cultural al Craiovei, din care avea să se nască, mai târziu, Societatea „Prietenii științei“.

Autorii disting două etape în evoluția „Ramurilor“: prima, între 1905 și 1929, când urmează direcția semănătoristă; a doua, ecletică, din 1934 pînă în 1947, cînd încearcă și orientări moderniste.

Materia, cuprinzînd peste 5 000 de titluri, a fost organizată tematic, iar în cadrul fiecărei teme în ordinea alfabetică a autorilor. Cuprinsul edifică asupra complexității ei: folclor, poezie; proză; teatru; istorie, teorie și critică literară; literatură străină; generalități despre literatură; educație, învățămînt, cultură; estetică, artă; filosofie, psihologie, morală, religie; științe pozitive; scrieri social-politice și economice; istorie, geografie, etnografie (p. 236—239); scrisori inedite, evocări, comemorări, aniversări, necrologuri; comentarii și însemnări critice; iconografie; miscelanea; redacționale.

Într-o *addenda*, excelentă idee, se reproduc articole redacționale (p. 353—374); se dă o sumară descriere a colecției, cu indicarea datei de apariție a fiecărui număr (p. 375—388), o listă cuprinzînd 889 de piese (p. 389—422) din cele 8 000 de scrisori ce alcătuiesc arhiva „Ramurilor“ (1172 din acestea au fost depuse la Arhivele Statului din București) și o listă cu 84 manuscrise ale colaboratorilor (p. 423—428).

Volumul se încheie cu indispensabilii indici de autori, pseudonime, abrevieri, inițiale, perioade citate etc. și cîteva ilustrații semnificative pentru aspectul grafic al revistei, redacție, colaboratori.

Fără a suprasolicita valoarea literară a publicației, autorii bibliografiei apreciază că revista prezintă interes nu prin mulțimea colaboratorilor mărunți, ci prin „actele de cultură, integrate în climatul literar al epocii, realizate cu concursul unor reprezentanți de seamă ai scrisului românesc și al celor mai bune condeie locale“ (p. XXV). Subscriind la această concluzie, adăugăm că este meritul autorilor și deopotrivă al Editurii enciclopedice de a fi înțeles că fără atari instrumente de lucru nu e posibilă o cercetare metodică a fenomenului cultural, și de a fi depus eforturi considerabile pentru valorificarea bibliografică a uneia din publicațiile noastre cele mai longevive.

AL. Zub

Studii de istorie a gândirii economice, XIII—XXII, București, 1971.

Publicația scoasă de Institutul de cercetări economice din București sub îngrijirea lui G. Dobre, șeful secției de Istorie a gândirii economice, continuă, în noile caiete, direcțiile statornice în primele douăsprezece*: studii metodologice, orientative; cercetări bibliografice; economiști români; aspecte ale gândirii economice contemporane, manifestări științifice; note și comentarii. În mare parte rubricile amintite interesează și pe istorici. Vom reține în sumara noastră prezentare cîteva titluri care, depășind domeniul strictei specialități, interesează într-o mai largă măsură și pe cercetătorii trecutului istoric.

Contribuții însemnate se datoresc profesorului G. Zane: una privește personalitatea lui E. Winterhalder (XV, p. 1—42), alta destinul saint-simonismului și al fourierismului în România (XX, p. 3—36). În studiul *N. Iorga și istoria economică* (XVII, p. 3—45), se definește prin cuvintele lui H. Hauser și concepția istoricului român despre acest domeniu: „Il n'y a pas d'histoire économique. Ce qui seul

* Vezi „Anuarul Inst. ist. arh.“, Iași, IX, 1972, p. 604—607.

existe c'est une histoire des aspects économiques de l'histoire". Ferm în hotărîrea de a restitui integral opera lui N. Bălcescu, același autor comunică noi „note și materiale” din ediția în curs (p. 47—64), precum și observațiile sugerate de reexaminarea paternității mult disputate opere, atribuită cînd lui Russo, cînd lui Bălcescu, *Cîntarea României* (p. 65—78). Profesorul Zane, a cărui autoritate e unanim recunoscută, optează clar pentru paternitatea celui dintîi, apreciind că nici descoperirea unui autograf Bălcescu nu i-ar putea schimba această opinie, fiindcă orientările celor doi scriitori, fără a fi divergente, sînt distincte.

În ciclul „Analize istoriografice”, G. Dobre semnează comentariul pe marginea unei lucrări relevante a gîndirii socialist-utopice românești: *Băgări de seamă asupra legii rurale*, atribuită lui Roșovschi (XV, p. 109—120); un altul cu privire la traducerea românească din 1855 a lucrării lui A. Blanqui, *Précis élémentaire d'économie politique* (XVII, p. 119—126).

Manuscrisurile lui Nicolae Șuțu i-au oferit lui Cornel Sirbu posibilitatea de a pune în circulație, cu ocazia împlinirii unui secol de la naștere, o nouă lucrare a economistului: *Considerations relatives à la réforme des institutions qui régissent la Moldavie*, scrisă în epoca luptelor pentru unire (XV, p. 43—57). *Memoriile* celebrului economist au fost examinate de Radu Demetrescu (XVII, p. 79—90), căruia îi datorăm și cîteva constatări cu privire la *Capitalul cămă-tăres: în gîndirea politică din epoca lui Al. I. Cuza* (XV, p. 97—108). Același autor subscrie articolul *Proiecte de organizare a creditului public în epoca lui Al. I. Cuza* (XIX, p. 103—118).

În alt caiet, reluînd preocupări mai vechi, G. Dobre schițează, cu remarcabilă pătrundere și spirit de sinteză, efigia lui Nicolae Șuțu între iluzii și realități (XVI, p. 33—41).

În cadrul preocupărilor teoretice și metodologice ale publicației, S. Sută-Selejan abordează folclorul poetic românesc ca sursă de cunoaștere a gîndirii economice a maselor populare (XVI, p. 43—67), iar N. Ciumara problema continuului și a discontinuului în sfera economicului (XVI, p. 83—94).

Interesante, în mai toate caietele din 1971, rubricile comentarii, cercetări bibliografice, discuții, asigurate de colaboratorii Institutului de cercetări economice. Reținem, mai cu seamă, investigațiile bibliografice întreprinse de Iulian Ionescu, în legătură cu „Revista cercului comercial și industrial” (XIII, p. 65—97), „Buletinul economic” (XIV, p. 55—72); „Courrier de Roumanie” (XVIII, p. 167—168); „Buletinul Ministerului Agriculturii, industriei, comerțului și domeniilor” (XIX, p. 199—240; XX, p. 153—192; XXI, p. 163—184) și de Cornel Sirbu cu privire la economistul Ion Nacian (XXI, p. 185—192).

Interesantă, de asemenea, rubrica documentară întreținută cu acribie de G. Dobre, rubrică din care menționăm: *Inedite la studiul „Eugen Lupu — student”* (XIII, p. 99—114); *Economisti și publicații economice în documente inedite* (XVIII, p. 149—154; XIX, p. 169—198; XX, p. 131—152 (între altele, în legătură cu ecul Comunei din Paris în România, activitatea utopistului socialist N. Armășescu etc.); (XX, p. 143—162); *Prelegerile publice de economie politică ale lui D. P. Marțian în memoriile unui „audiant”* (XVIII, p. 155—161); *O propunere a lui S. P. Radian din 1885 privind îmbunătățirea statisticii agricole* (*ibid.*, p. 163—166).

O mențiune specială trebuie făcută în legătură cu proiectul de tematică pentru tratatul de *Istoria gîndirii economice în România pînă la primul război mondial*, elaborat sub conducerea profesorului G. Zane și propus astfel, după cîteva lămuriri preliminare, atenției specialiștilor, cu atît mai mult cu cît această tematică reprezintă și „un program de dezvoltare a cercetărilor în acest domeniu” (XXII, p. 1—145).

Am extras din cele zece caiete doar cîteva titluri semnificative pentru direcțiile de cercetare urmate de colaboratorii publicației. Sumarul lor complet, la îndemîna celor interesați, poate fi găsit în cel din urmă (XXII, p. 147—198). Fără îndoială, aceste *Studii de istorie a gîndirii economice*, concepute în spirit interdisciplinar, se adresează în bună măsură și istoricilor.

Al. Zub

Chronological History of Romania, under the guidance of CONSTANTIN C. GIURESCU, Bucharest, Ed. encicloped. rom., 1972, 525 p.

Istoria României în date, cea dintâi lucrare de acest gen din istoriografia românească, s-a bucurat, la apariție, în 1971, de un deosebit succes. S-a confirmat astfel certa utilitate a lucrării și faptul că ea a fost întocmită cu competența necesară de către colectivul de tineri istorici îndrumați de profesorul Constantin C. Giurescu. Calitățile lucrării au fost subliniate, între altele, și în tomul precedent al acestui „Anuar” (p. 610—612), dar perfectibilitatea unei asemenea lucrări trebuie presupusă fie și numai pentru motivul că o *istorie în date* se cuvine a fi mereu în acord cu progresele continuu ale istoriografiei. Dovada o avem chiar în varianta engleză a acestei cărți tipărită după numai un an de la apariția celei dintâi de aceeași editură în colaborare cu Comisia Națională pentru UNESCO a României. Pentru că *Chronological History of Romania* nu este o simplă traducere a *Istoriei României în date* ci o variantă a acestei cărți întocmită, sub aceeași conducere a profesorului Constantin C. Giurescu, de un colectiv de autori schimbat în parte și lărgit față de ediția românească; a fost mărit, de asemenea, și numărul colaboratorilor.

Data fiind destinația cărții, autorii (Iloria C. Matei — istorie veche, Marcel D. Popa și Nicolae Stoicescu — istorie medie, Nicolae C. Nicolaescu și Gheorghe Rădulescu — istorie modernă, Ioan Chiper și Ion Alexandrescu — istorie contemporană) au purces la unele modificări, de natură să înlesnească orientarea cititorului străin în această scurtă *istorie în date românească*. Au fost astfel suprimate, în varianta engleză, chestiunile de importanță mai restrinsă (de pildă, cele privitoare la dregătorii sau la unele etape de importanță secundară ale unor evenimente); nu este justificată însă înlăturarea datelor privitoare la unele conflicte care au avut loc între domnii țărilor române, după cum nu ni se pare indicată nici suprimarea datelor de zi din listele cronologice de domni, voievozi, principii și guvernatori.

Chestiunile nou introduse și cercetarea unor date sporesc însă valoarea acestei ediții și o fac utilă și pentru cititorul român. Pe aceeași linie se înscrie și completarea anexelor ei cu lista președinților Marii Adunări Naționale, cea a miniștrilor afacerilor externe, a patriarhilor și, în sfârșit, a universităților. Lucrarea a fost, totodată, adusă „la zi”, ultimul fapt înregistrat datînd din 26 decembrie 1971 față de 19 decembrie 1969, data la care se oprea ediția românească. Utilitatea ei este sporită, de asemenea, de bibliografia selectivă, compartimentată sistematic, la sfîrșitul volumului, și de indicele îmbogățit cu explicații și localizări utile nu numai cititorului străin. *Chronological history of Romania* este așadar o lucrare nu numai valoroasă dar și binevenită, înlesnind cititorului de limbă engleză, și nu numai lui, o orientare precisă în datele de bază ale istoriei românești. Alături de meritul autorilor în realizarea acestei lucrări se cuvine a fi subliniat și cel al Editurii enciclopedice române care a purces la tipărirea ei. Dat fiind însă interesul pentru istoria și civilizația românească în cea mai mare parte a zonei limbii franceze s-ar impune și tipărirea unei ediții franceze a acestei valoroase lucrări.

I. Caproșu

Banatica, I, Reșița, 1971, 415 p.

O nouă publicație muzeală, intitulată *Banatica*, se adaugă celorlalte apărute, rînd pe rînd, în ultimii ani, în numeroase județe ale țării. Publicația Muzeului județean din Reșița își propune valorificarea cercetărilor privitoare la istoria Ba-

natului, cercetări ale căror problematică și perspective sînt schițate, cu claritatea și precizia ce-i sînt caracteristice, de către prof. Constantin Daicoviciu într-un adevărat articol — program, *Banatul antic (Probleme și perspective)*, cu care se deschide primul volum al publicației bănățene. În această privință, „sarcinile... cad, după cum menționează Constantin Daicoviciu, în seama celor două muzee județene existente; i unu, mai vechi, la Timișoara, iar celălalt mai tînăr, dar mult promițător din capitala județului Caraș-Severin, Reșița. Și unul și celălalt va trebui să recurgă, firește la ajutorul just organizat al muzeelor mai mici ca cel de la Lugoj și Caransebeș, de pildă” (p. 12) precum și la cel al unor instituții cu tradiții mai bogate în cercetarea științifică. Dealtfel, primul volum se circumscrie acestui deziderat, alături de bănățeni cercetătorii transilvăneni, de pildă, fiind prezenți în cuprinsul volumului cu valoroase contribuții științifice.

Bine structurat, cel dintîi tom al publicației reunește un număr mare de scurte note și comunicări precum și cîteva studii privitoare la *istoria veche și arheologia Banatului* (epoca neolitică, romană și post romană), *istoria medie* (probleme actuale ale cercetării în acest domeniu, istoria localităților, istoria mineritului sau cea numismatică) *istoria modernă și contemporană* (date noi despre unele personalități bănățene și despre mișcarea muncitorească și revoluționară) și la *istoria culturii și (a) artelor* din Banat (învățămint, biserică, presă etc.).

Intrutotul, volumul prezentat anunță o publicație interesantă de natură să îmbogățească istoriografia referitoare la acest vechi ținut românesc.

I. Ciproșu

GRIGORE IONESCO, *Histoire de l'architecture en Roumanie. De la préhistoire à nos jours*, Bucarest, Editions de l'Académie, 1972, 589 p. + 437 fig. et XXII planches en couleurs.

Cunoscut specialiștilor prin studii de istorie a arhitecturii românești publicate de-a lungul a patru decenii (vezi *L'architecture moldave aux temps d'Etienne le Grand*, dans „Biuletin Historia Sztuki i Kultury“, R. VI, Varsovie, 1936 et extrait: *Istoria arhitecturii românești din cele mai vechi timpuri pînă la 1900*, București, 1937; *București, orașul și monumentele sale*, București, 1956; *Arhitectura populară românească*, București, 1957 etc.) dar mai ales prin cele două volume de sinteză a *Istoriei arhitecturii în România* (I, București, 1963; II, București, 1965) autorul, profesor la Institutul de arhitectură — București publică, într-o limbă de largă circulație, o nouă sinteză a istoriei arhitecturii românești.

Volumul *Histoire de l'architecture en Roumanie...* bazat pe întinse cercetări în acest domeniu ale autorului, înlesnite de formația sa de arhitect, se adresează în primul rînd specialiștilor de peste hotare. Plecînd de la această premisă, autorul a urmărit să întocmească o sinteză a istoriei arhitecturii românești, în toate compartimentele ei. În acest sens, punctul de plecare l-a constituit amintita sinteză a istoriei arhitecturii românești în două volume, în părțile ei esențiale, autorul depășind controversale sau aspectele susceptibile de noi rezolvări din evoluția arhitecturii în România. Prezentînd numai acele rezultate științifice considerate definitive, autorul înlesnește astfel specialistului străin înțelegerea procesului evolutiv, uneori atît de complex, al arhitecturii românești.

Structural, volumul cuprinde, după o scurtă introducere în care este prezentat cadrul natural, istoric și politic al României, patru capitole: I. *L'architecture sur le territoire de la Roumanie aux temps anciens (du néolithique au Xe siècle)*, II. *L'architecture sur le territoire de la Roumanie sous le régime féodal (du Xe siècle à la fin du XVIIIe)*, III. *Epoque moderne (de la fin du XVIIIe siècle au début du XXe)*, IV. *Epoque contemporaine (de la fin de la première guerre*

mondiale à 1970). Într-un spațiu relativ restrâns, autorul a urmărit să surprindă ceea ce este caracteristic arhitecturii românești pentru fiecare etapă istorică în parte, să încadreze arhitectura românească în larga circulație de valori și stiluri europene, să-i deosebească trăsăturile „specifice naționale”, coordonate care au impus autorului o maximă exigență în trierea vastului material documentar și iconografic. Pe lângă acestea autorul a avut în vedere faptul că „... l'architecture roumaine a été liée étroitement au développement général de la société et de l'Etat, représentant par là une image fidèle du monde d'existence et des aspirations de la société dans le cadre de laquelle elle est née, en fonction de laquelle et parallèlement à laquelle elle a évolué (p. 8).

Autorul prezintă arhitectura românească în interdependența sa cauzală cu o multitudine de factori care i-au determinat nașterea, evoluția și întârzierile în dezvoltare între care factorul geografic și natural, politico-istoric și de factură psihică a poporului român. Privit și sub acest unghi, volumul constituie un nou punct de vedere asupra istoriei arhitecturii românești. Semnalarea apariției volumului *Histoire de l'architecture...*, ar fi incompletă dacă nu am aminti ponderea, în economia lucrării, a prezentării arhitecturii din ultimii 25 de ani, când arhitecții au trebuit să rezolve problemele ridicate de explozia dezvoltării arhitecturii industriale și a mijloacelor de transport, a edificiilor de caracter social-cultural determinând, în condițiile social-politice și economice date, o nouă orientare, nu ruptă de tradiție, a arhitecturii din țara noastră.

Cele 437 de figuri alb-negru (fotografii, schițe etc.) și 22 planșe color alături de un indice alfabetic de nume și o bibliografie selectivă, întregesc un text, îndelung așteptat, de istorie a arhitecturii în România din cele mai vechi timpuri și pînă în zilele noastre.

I. Solcanu

LASZLO BANYAI, *Destin comun, traditions fraternelles*, Bucarest, Éditions de l'Académie, 1972, 209 p. (Bibliotheca Historica Romaniae, 42).

Publicarea într-o versiune accesibilă străinătății a lucrării *Pe făgașul tradițiilor frățești* (București, 1971, 286 p.) constituie în același timp un remarcabil fapt de cultură și un demers politic, fiindcă ea contribuie nu numai la clarificarea unor probleme de ordin istoric, care altădată au prilejuit aprigi dispute, dar și la o mai mare apropiere între poporul român și naționalitățile conlocuitoare. Structura lucrării edifică asupra interesului pe care aceasta îl suscită nu numai în lumea specialiștilor, dar și într-un cadru mai larg: *Origini* (Formarea și întinderea poporului român; originea și așezarea ungurilor; așezarea secuilor și sașilor; dezvoltarea sistemului feudal); *Mesajul Bobilnei* (agravarea iobăgiei, opresiunea sub formă bisericească, nemulțumirea socială și ideile husite, răscoala de la Bobilna, războiul țăranilor condus de Doja); *Alianțe antiotomane* (relații între Transilvania și principatele Moldova și Valahia, lupta comună contra incursiunilor turcești în secolul al XV-lea, Transilvania ca principat autonom, umanismul și reforma, întărirea legăturilor în secolul al XVII-lea); *Impotrivă jugului habsburgic* (Divide et impera, răscoale ale țăranilor români și unguri, mișcări în favoarea reformelor sociale, conștiință națională și fraternitate); *Revoluția de la 1848—1849* (ajunul revoluției, revoluția izbucnește, eforturi pentru unirea forțelor revoluționare, învățăminte); *Metamorfoze neo-absolutiste și pseudo-liberale* (o singeroasă regulare a conturilor; nașterea statului național român; pactul Habsburgilor și al magnaților unguri); *Sistemul dualist al agresiunii* (compromisul din 1867, legislația privitoare la problema națională; schimbări politice spre sfîrșitul secolului al XIX-lea, agravarea situației sociale, poziția mișcării învingătoare, accentuarea agresiunii naționale la începutul secolului al XX-lea, colaborarea între forțele progresiste române și ungare); *În vîltoarea primului răz-*

boi mondial (primii ani ai războiului, intrarea României în război, lupta maselor contra războiului, eoul Revoluției Socialiste din Octombrie, spiritul de revoltă); *Muncitori români, unguri și germani în Transilvania unită cu România* (descompunerea Imperiului habsburgic, izbucnirea revoluției, unirea maselor muncitoare, lupta de apărare a Republicii Ungare); *Cristalizarea vieții politice în anii de după război*; *Madosz-ul în fruntea maselor populare ungurești din România*; *De la Anschluss la Dictatul de la Viena*; *Impotriva dictaturii militaro-fasciste și a ocupației hortiste*; *Realizarea egalității în drepturi în procesul transformării sociale a țării*.

Cele 14 capitole ale lucrării (un indice de nume încă ar fi fost necesar) punctează astfel, într-un cadru inerent limitat, istoria raporturilor dintre poporul român și naționalitățile conlocuitoare de pe teritoriul României, raporturi care nu o dată au cunoscut momente de încordare, generate de vechile sisteme social-politice și care în ultimul sfert de secol au aflat modalitatea cea mai eficientă de armonizare și de colaborare pentru progresul patriei comune.

Al. Zub

M. BERZA, *Turcs, Empire Ottoman et relations roumano-turques dans l'histoire moldave des XVe—XVIIe siècles*, în „Revue des études sud-est européennes”, X (1972), nr. 3, p. 595—627.

În istoriografia română, ultimele decenii au însemnat un sensibil pas înainte în cunoașterea începuturilor istoriografiei de pe teritoriul României. Ediții complete și critice ale marilor cronicari, introducerea în circuitul științific a unor analize atente a conținutului cronicilor ca opere-martor pentru o istorie a ideilor din sud-estul Europei, despuieră aspectelor ce interesau istoria limbii române literare din secolele respective sînt tot atîtea fațete ale muncii cercetătorilor români care lucrează în acest domeniu.

Mihai Berza dă la iveală, în ultimul număr al „Revistei de studii sud-est europene” o impunătoare contribuție privitoare la *Turci, Imperiul Otoman și relațiile româno-turce în istoriografia moldovenească din secolele XV—XVII*.

Această temă nu a mai fost studiată pînă acum, deși cercetarea raporturilor româno-turce și a consecințelor lor de ordin economic, instituțional și cultural a constituit dintotdeauna una dintre preocupările majore ale istoricilor români. De data aceasta este vorba de analiza modului cum se reflectă în atitudinile mentale și afective ale cronicarilor aceste relații și cum referințele la aceste raporturi au evoluat de-a lungul secolelor.

Problemele principale la care articolul își propune să răspundă sînt: cum a fost considerată, în diferite straturi ale societății românești, expansiunea otomană și situația de dependență creată în țările române; care a fost imaginea care a circulat despre Imperiul otoman și cum a evoluat ea de-a lungul secolelor; ce se știa despre prezentul și trecutul Imperiului, de ce natură erau aceste cunoștințe și prin ce intermediu au fost ele cunoscute de către români; în ce mediu au circulat aceste cunoștințe.

Studiul se bazează pe examenul atent al tuturor surselor istoriografice. Pentru secolul al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea sînt luate în considerație cele slavo-române: Analele de la Bistrița, numite acum Analele anonime ale Moldovei, cele două variante ale Analelor de la Putna, cele trei texte desemnate după limbile în care au fost redactate — cronica moldo-germană, cronica moldo-rusă și cronica moldo-polonă. La această serie se adaugă traducerea română a Analelor de la Putna, făcută după un original care nu a fost conservat, reprezentînd versiunea utilizată în secolul al XVII-lea de Grigore Ureche și, în fine, cronica moldo-sîrbă, ale cărei particularități sînt diferite.

Referințele, în această perioadă, sînt scurte și se rezumă la consemnarea faptelor. De exemplu, în Analele de la Putna II apare numai însemnarea: „Aaron a domnit doi ani. În timpul său a început să fie plătit tribut turcilor. Și puțin timp după aceasta Ștefan voievod i-a tăiat capul” (P. P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române*, p. 56). Tonul însemnărilor oficiale începe să capete nota personală a autorilor abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

În această primă etapă turcii sînt priviți cu intoleranță totală, care chiar dacă poate fi explicată pe baze religioase include și lupta politică disimulată sub această haină a „intereselor întregii creștinătăți”. Lupta politică a lui Ștefan cel Mare este privită sub acest unghi, al luptei dintre „creștini” și „islamici”. Din această cauză și reproșurile care se adresează celor din Țara Românească (valahilor) atunci cînd se aliază cu turcii sînt cele mai vehemente în aceste însemnări. Abia cu opera lui Macarie, Eftimie și Azarie cele două planuri (cel politic și cel religios) încep să se separe. Începe să transpară un sentiment de „legitimitate” a acțiunilor împăratului turcesc. Autorul interpretează că această atitudine a putut lua naștere din cauza sentimentului disproporției de forțe dintre Moldova și Poartă — care începe să fie denumită cu acest nume abreviat. Dominați de ideea atotputerniciei Imperiului, în secolul al XVI-lea nu se mai întîlnesc reproșuri la adresa alianței românilor cu turcii pentru instalarea vreunui domnitor.

Singura încercare, modestă, de integrare a evenimentelor care se petreceau în Moldova printre cele simultane din sud-estul Europei se găsesc în cronica moldo-sîrbă, analizată de Ioan Bogdan. Informații numeroase se referă la expansiunea turcilor și la „gravele dezordini și pierderi pe care le-au adus țărilor creștine”.

M. Berza consideră, pe bună dreptate că, deși notițele privitoare la turci din istoriografia slavo-română sînt sărace în interpretări, din ele pot fi desprinse mai bine coordonatele atitudinii mentale și afective ale moldovenilor relative la turci. Ulterior această atitudine s-a definitivat și ea poate fi întîlnită în forme prea puțin variabile la cronicarii Grigore Ureche și Miron Costin. Ideea de opoziție față de atotputernicia otomană răzbate încă la Grigore Ureche, dar sentimentul că o opoziție pe față contra imperiului ar putea face mai mult rău decît bine țării îl face prudent în aprecierea acțiunilor temerare ale unor domnitori.

În cronica lui Grigore Ureche se mai găsesc informații privitoare la istoria turcilor și la organizarea armatei și a ceremonialului de la curtea sultanilor (preluate din unele cosmografii universale, probabil cea redactată de Gerard Mercator așa după cum au stabilit cercetătorii). Limitele informațiilor sale demonstrează totodată limitele comunității între moldoveni și turci la data la care era scrisă cronica (p. 621).

Miron Costin inaugurează o nouă poziție în istoriografia moldovenească. El a înțeles că istoria Moldovei nu poate fi concepută decît în cadrul general al Europei orientale. Deci, proporțional, referințele la turci vor fi mai numeroase decît la predecesori. Relațiile Moldovei cu Poarta apar mult mai complexe. Dacă cronicile din secolul al XVI-lea sînt dominate de puterea Porții, la Miron Costin, consecință într-o oarecare măsură a pesimismului său dar și a situației de fapt, impresia ce rezultă nu este că Poarta ar fi invincibilă, ci că moldovenii sînt încă foarte slabi. Admirația față de războaiele lui Mihai Viteazul atestă admirația sa neîmbrumită pentru acțiune. Dar lipsa de încredere în forțele interne la data la care a fost scrisă cronica explică perspectiva în care se situează acest mare moldovean.

Mihai Berza a indicat prin cercetarea sa calea pentru ca analiza acestei problematice să fie reluată și pentru celelalte țări românești și să fie extinsă și asupra altor categorii de documente. Studiul său este un început și un model.

Paul Mihail

București. *Materiale de istorie și muzeografie*, VIII, 1971, 464 p.

Publicație cu un profil bine stabilit, urmărind valorificarea cercetărilor privind istoria Bucureștilor, *București. Materiale de istorie și muzeografie* ar putea servi ca model unor publicații muzeale din municipiile cu un bogat trecut istoric. Ne gândim în primul rând la Iași, unde o tradiție precum cea a „Buletinului Ioan Neculce” a fost nejustificat abandonată tocmai în condițiile în care fosta capitală a Moldovei este lipsită de o sinteză științifică asupra istoriei sale, iar cercetările privind trecutul orașului sînt sporadice.

Ca și volumele anterioare, tomul al VIII-lea al publicației Muzeului de istorie a municipiului București este foarte bogat cuprinzînd articole privitoare la săpăturile arheologice efectuate în perimetrul municipiului, o rubrică de studii, o bogată rubrică de comunicări și note, una de însemnări memorialistice și, în sfîrșit, una de materiale de muzeografie. În ansamblu, volumul constituie o mîrturie a amplei activități științifice și muzeografice desfășurată de cercetătorii muzeului bucureștean. Tematica variată a acestui volum, ca și a celor precedente, dea'tfel, reflectă de asemenea aria largă de preocupări privitoare la istoria capitalei țării noastre a cercetătorilor bucureșteni. Alături de cercetătorii muzeului, seîrnează în acest volum, numeroși alți istorici bucureșteni precum Constantin C. Giurescu, Ștefan Olteanu, Paul I. Cernovordeanu, Ion Ionașcu ș.a., binecunoscuți pentru interesul lor constant privind cercetările de istorie bucureșteană, interes pe care publicația pe care o prezentăm știe să-l cultive spre cîștigul istoriografiei privitoare la acest oraș. Dea'tfel, acest volum, întocmai ca și cele anterioare, sporește bogata istoriografie referitoare la București cu variate și valoroase contribuții științifice de care orice sinteză viitoare asupra istoriei capitalei va trebui să ție seama.

I. Caproșu

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA, INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA”, *Documenta Romaniae Historica*, B, Țara Românească, volumul II (1501—1525), îngrijit de ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU și OLIMPIA DIACONESCU, București, Ed. Acad., 1972, 600 p.

Întocmit după aceleași principii ca și volumele apărute pînă în prezent din această colecție (vezi *Introducerea* la vol. I, Țara Românească) și cu aceeași rigurozitate științifică, volumul al II-lea al seriei B cuprinde 256 de documente dintre anii 1501 și 1525, cu 55 de acte mai mult decît volumul corespunzător (veacul XVI, I) al vechii colecții. Beneficiînd „în bună măsură” de munca colectivului care a lucrat la volumul amintit din colecția *Documente privind istoria României*, muncă pe care autorii acestui volum, în spiritul probității științifice, o menționează în prefață asociînd și „un gînd de grațitudine” (p. VII), Ștefan Ștefănescu și Olimpia Diaconescu au retranscris și revizuit după piesele de arhivă întregul material, completînd totodată descrierea arheografică și bibliografia. Însușind un mare volum de muncă pe care numai editorii de documente îl cunosc în adevăratele sale dimensiuni, acest tom, prin tot ce aduce nou: principii de editare, rectificări de date, indici compleți etc..., constituie un instrument de lucru indispensabil pentru orice medievist, răspunzînd tuturor exigențelor acestuia. Istoria socială, economică, politică și religioasă ca și instituțiile feudale din acest interval beneficiază prin acest volum de o bază documentară sigură scutindu-l pe medievist de efortul suplimentar de a apela la numeroasele publicații sau la arhivă pentru aflarea textului original al unui act.

Progresul cercetării pe care îl presupune o colecție sistematică și științifică de izvoare ca aceea din care face parte și acest excelent volum nu mai trebuie

argumentat în chip special. Tocmai de aceea, apariția acestui tom (al cincilea privind Țara Românească) ne prilejuiește din nou constatarea (vezi „Anuar“, tom. VIII, p. 515—516) că ritmicitatea editorială și echilibrul acesteia raportat la întreaga colecție continuă să rămână încă un deziderat (din seria A au apărut doar volumele XIX și XXI, iar din seriile C și D nu s-a editat nici un volum).

Coordonarea eforturilor colectivelor care lucrează la întocmirea colecției și sporirea acestora, pe care comitetul de redacție al corpusului, menționat pe contrapagina fiecărui volum, ar trebui să le aibă în vedere nu s-au concretizat încă în vreo acțiune de natură a scoate din impasul parțial la care corpusul a ajuns mai demult. Reluarea activității comitetului de redacție al colecției constituie așadar un imperativ dar, totodată, și o datorie față de istoriografia românească și, de ce nu, chiar față de colectivele de cercetători care, cu pasiune și risipă de efort, lucrează efectiv la întocmirea volumelor acestui corpus.

I. Caproșu

I. C. CHIȚIMIA, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, Ed. Acad., 1972, 490 p.

Îmbinând rezultatele unei îndelungate și profunde cercetări a culturii scrise medievale cu o nu mai puțin valoroasă experiență de abordare a problematicii specifice acesteia, opera profesorului I. C. Chițimia nu poate fi considerată, chiar dacă argumentarea s-ar limita numai la cele câteva semnificații majore ale titlului, decît în contextul interpretărilor fundamentale referitoare la literatura veche românească. Și, într-adevăr, fără a-și propune epuizarea procesualității investigate, exegeza autorului afectează totuși principalele ei momente și modalități de manifestare: de la cel dintîi produs original al scrisului istoric moldovenesc — letopisețul alcătuit în limba slavonă la curtea lui Ștefan cel Mare, pînă la ultimul monument reprezentativ al aceleiași literaturi, datorat lui Ioan Neculce, în prima parte a lucrării, sau de la structura cărților populare care au circulat în mediul feudal românesc, pînă la interferențele multiple dintre literatura cultă și folclor, în cea de a doua parte a ei.

Firește însă că nici diversitatea tematică și nici redimensionarea faptelor — relevantă fiind, din acest punct de vedere, mai ales conexiunea lor în ansamblul fenomenelor culturale europene pe care le învederează — n-ar fi, totuși, în măsură să suporte singure veleitățile volumului, dacă ele nu s-ar concretiza, de fiecare dată, în demonstrații excelent construite ale tezelor originale susținute de autor. Mai mult încă, „stilul inscripțional“ al letopisețului scris în vremea lui Ștefan cel Mare (p. 15—26) și limba latină a uneia din variantele sale pierdute (p. 48—71); opoziția celor două mentalități primitive din textul *Învățăturilor lui Neașoe Basarab*, denotînd prelucrarea acestora de către un reprezentant al cîinului bisericesc, de îndată ce opera voievodului muntean a devenit accesibilă (p. 134—138); redacția inițială slavonă a cronicii lui Mihai Viteazul, alcătuită în cancelaria domnească (p. 149—157); primordialitatea lui Grigore Ureche în utilizarea istoriografică a limbii române, rezultînd din identificarea *Letopisețului moldovenesc* cu un elaborat în limba slavonă (p. 244—253) sau noile elemente de literatură umanistă ale erudiției sale, un loc deosebit revenindu-i operei istorice a lui Martin Kromer, cu care este asimilat și așa-numitul *Letopiseț latinesc* (p. 203—212) și cronicii lui Al. Gwagnin (p. 260—261), care diminuează din nou presupusul aport al lui Simion Dascălul; paternitatea lui Miron Costin asupra prea puțin cunoscutului *Cîntec al lui Potocki* (p. 299—314); sau, în sfîrșit, sursele informative ale letopisețului lui Ioan Neculce (p. 315—325), definindu-i aceluia un orizont cultural cu mult mai larg decît se considera — pentru a nu ne referi decît la ideile inedite ale primei părți, converg, toate, spre restructurări de fond ale unora din perspectivele deja existente asupra dezvoltării literaturii

noastre vechi. Este suficient să reținem, de exemplu, în acest sens, eliminarea cronicii domniei lui Mihai Viteazul sau a letopiseșului atribuit lui Eustratie logofătul din rîndul probelor esențiale ale întrebunătăririi limbii române înainte de Grigore Ureche, de natură să prelungească cu încă o jumătate de secol preponderența slavonismului istoriografic, sau inversarea raportului dintre elementele culte individuale și cele folclorice în metamorfoza istorică a cărților populare, capabilă să dezvăluie și pe terenul realităților românești un substrat cu mult mai consistent de creație populară orală în „substanța” limbii și literaturii noastre medievale.

Dar, nu este mai puțin adevărat că, intrînd în circuitul științific, căruia i-a fost menită și de exigența căruia autorul este pe deplin conștient, înfățișîndu-și cu prudență și obiectivitate șansa tuturor ipotezelor, cartea va trebui să-și dovedească mai întîi perenitatea fiecăreia din construcțiile sale. Observăm astfel că propunerea lui Miron Costin ca autor al scrierii menționate a întîmpinat deja obiecțiile cercetătorului N. A. Ursu (Există în literatura română *Cîntecul lui Potocki*?, în „Cronica”, nr. 22 (277) din 29 mai 1971, p. 11; vezi și „România literară”, an. V (1972), nr. 25, p. 11), iar *Ideea latinității poporului și limbii române* a obținut datorită lui Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor*, București, Editura Academiei, 1972, coordonate de manifestare care, dacă nu probează întreaga informație bibliografică a studiului lui I. C. Chițimia, documentează totuși un cadru de sporită complexitate. Notăm, de asemenea, și insuficiența referințelor la manuscrisul slavon al *Învățăturilor lui Neagoie Basarab*, ale cărui informații în disputa paternității operei au fost supuse din nou unei analize minuțioase de către G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1972, p. 327—383. În sfîrșit, adăugăm că sobrietatea, acuratețea și solemnitatea stilistică a letopiseșului domniei lui Ștefan cel Mare nu pot fi considerate, totuși, calități apărute mai întîi pe terenul texturilor inscripționale, înainte de a se demonstra fără echivoc anterioritatea elaborării acestora, după cum prezența aceluiași elemente în cronică, inscripții, însemnări sau acte diplomatice impune ca domeniu genetic comun însăși ideologia de tendință absolutistă a casei domnești.

Conformîndu-ne însă postulatului metodologic al cărui ecou își găsește în volumul lui I. C. Chițimia rezonanțe atît de profunde: acela al „solidarității culturale”, al necesității fiecăreia ideii în „efortul comun de a cuceri cetatea... adevărului” (p. 198), remarcăm, peste întreaga suită a obiecțiilor posibile — și acesta ni se pare un fundament cu adevărat incontestabil —, atmosfera creatoare a tuturor intervențiilor autorului, care, fără a unilateraliza condiția fenomenului literar, invită permanent la căutări și reflecții. Se resimte, evident, în această concepție a elaborării științifice, ca și în structura economică a textului, experiența profesorului obligat nu numai la transmiterea unui cantum de informații, oricît de autentice ar fi acestea, ci și la profilarea acelei ambiante optime de dezvoltare a preocupărilor viitoare. Dealtfel, ultimele două capitole ale lucrării: *Metoda de cercetare în domeniul literaturii române vechi* (p. 447—453) și *Stadiul actual și perspectivele cercetării...* (p. 455—463), chintesențiază tocmai această experiență a investigării și reconstrucției științifice, utilă tuturor celor ce se angajează într-un studiu cu recunoscute particularități și imperative metodice.

În încheierea sublinierilor noastre pe marginea contribuției lui I. C. Chițimia nu putem să nu relevăm că, reflectînd în esență viziunea istoricului literar asupra faptelor de cultură din trecutul societății românești — ceea ce și explică lipsa „problemelor” istorice pe care le provoacă studiul aceluiași material —, cartea se dovedește, totuși, la fel de utilă cercetătorilor din domeniile înrudite ale muncii științifice, oferindu-le posibilitatea unei estimări adecvate a fenomenului literar medieval.

L. Șimanschi

G. MIHĂILA, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, Ed. Minerva, 1972, 416 p.

Alcătuit, așa cum se precizează în succintul cuvânt introductiv (p. 5—6), dintr-o suită de contribuții parțiale referitoare la existența spirituală a poporului român în îndelungatul său ev feudal, volumul semnat de G. Mihăilă reprezintă, de bună seamă, în contextul actual al literaturii de specialitate, o apariție de autentic și semnificativ profil. Rezultând dintr-o amplă investigație a fondului de manuscrise slavo-române din țară sau din străinătate, ca și din preluarea cu minuțiozitate și discernămint a informației existente deja, cele zece „capitole” ale cărții oferă, în primul rând, o imagine cu mult mai consistentă asupra formației științifice a autorului, definindu-i rigurozitatea și competența. Prin tendințele sale mai puțin evidente, cartea se înscrie, pe de altă parte, în șirul celor ce subliniază maturitatea noii medievistici românești, pentru care sinteza fenomenelor de ansamblu implică cu necesitate analiza detaliată a tuturor faptelor particulare, imposibil de intuit altminteri în varietatea manifestărilor și conexiunilor care le caracterizează. Tocmai de aceea, efortul autorului de a-și ilustra într-o manieră cit mai convingătoare ideile, înregistrând seria completă a unor manuscrise, recurând deseori la citate sau prezentând textele mai puțin accesibile în anexe, departe de a estompa viziunea de ansamblu asupra fenomenului studiat, o nuanțează și o certifică.

Relevind, astfel, „răspîndirea, la început sporadică, iar apoi mai intensă, a scrierii slave și a literaturii bizantino-slave la nordul Dunării” (p. 17) — afirmație pe care studiarea manuscriselor și tipăriturilor înglobînd scrieri referitoare la viața și activitatea lui Constantin-Chiril și Metodie (p. 9—77), a inscripțiilor de la Murfatlar-Basarabi (p. 78—103) sau a istoriografiei românești manuscrise în contextul celei bizantine și sud-slave (p. 104—163), i-o îndreptățește cu prisosință — G. Mihăilă circumscrie totodată cu obiectivitate și arie certitudinii pe care materialul disecă o suportă. Așa de exemplu, descoperirile de la Basarabi, „impresionante monumente aparținînd evului mediu timpuriu”, „aruncă — după părerea autorului — o lumină nouă asupra dezvoltării scrierii — dar, într-adevăr, numai (n. ns.) — în această parte a țării noastre” (p. 100), intrucît diferitele zone geografice locuite de români la această dată, inegale ca dezvoltare istorică și trăind accentuate particularisme, nu au putut în mod obiectiv să se asimileze rapid și concomitent aceluiași fenomen de cultură, mai ales cînd acesta, deși de esență superioară, nu-i reflecta structura sa intimă. Poate tocmai de aceea, autorul își exprimă încă de la începutul primului studiu părerea că „această limbă de cultură n-a ajuns niciodată să fie însușită la noi de pătri largi ale populației, fiind doar un apanaj al clerului și al cancelariilor domnești” (p. 18 și, în reluare, la p. 234). Și, tot de aceea, desigur, după paginile consacrate creației originale românești în limba slavonă sau funcției de depozitare și transmitere a valorilor culturii bizantino-slave pe care au îndeplinit-o în același timp țările române, G. Mihăilă sugerează, prin cele două elocvente reconsiderări privind corespondența lui Ștefan cel Mare cu Veneția (p. 164—182) și opera literară a mitropolitului Petru Movilă (p. 182—228), dimensiunile reale ale spiritualității românești, pentru care haina slavonismului devenea, încă din secolul al XV-lea, incomodă și strîmă.

Dealtfel, partea a doua a volumului constituie tocmai o replică, de aceeași ținută științifică, perspectivei deschise anterior, folosirea calculului lingvistic în textele bilingve (p. 231—249), cu privire specială asupra fragmentului de *Apostol* colecționat de N. Iorga (p. 250—260), sau alcătuirea lexicoanelor slavo-române, cel mai vechi ca anexă la *Sintagma* lui Matei Vlăstariș (p. 261—306), iar cele din secolul al XVII-lea ca opere de sine stătătoare, dar după modelul ucrainean al lui Pamvo Berinda (p. 307—324), furnizînd o demonstrație mai mult decît concludentă asupra tendințelor înnoitoare, apărute de timpuriu în dezvoltarea istorică a culturii românești medievale.

După un text a cărui acuratețe reușește să estompeze în cele din urmă suspiciunile cititorului avid de fluidul interpretativ al expunerii sau de construcția didactică exhaustivă — suspiciuni alimentare întrucâtva de aparenta incoerență a „capitolelor” și de inegala lor densitate — filele volumului se încheie, din păcate, cu un material mai puțin finisat, în care argumentația nouă referitoare la paternitatea *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, cu aspectele ei adiacente, distonează într-un context cu atribute publicistice (p. 327—383). Mai ales că, și aici ne asociem lui G. Mihăilă, „bazată... pe un singur fapt, încă nedemonstrat cu toată igoarea...” (p. 382), afirmația lui L. Vranoussis nu se poate constitui nici măcar în „ipoteză”, tratamentul pe care-l reclamă situându-se astfel, prin însăși factura lui, în afara preocupărilor majore ale cărții.

L. Șimanschi

Călători străini despre țările române, vol. III și IV, îngrijite de MARIA HOLBAN (redactor responsabil), M. M. ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU și PAUL CERNOVODEANU, București, Ed. șt., 1971 și 1972, 767 p. și, respectiv, 634 p.

Publicate după principiile care au stat și la baza volumelor I și II ale colecției, volumele III și IV din *Călători străini* conțin un material foarte bogat și dens, deosebit de interesant pentru cunoașterea istoriei țărilor române de la sfârșitul secolului al XVI-lea și primele două decenii ale celui următor. Volumul III cuprinde mărturii dintre anii 1583 și 1596, iar volumul IV reunește, în continuare, călătoriile de pînă la 1622. Despărțirea întregului material în două tomuri a fost impusă doar de necesități tipografice căci o cezură între materialul dintr-un volum și din altul nu se poate face fie și numai datorită momentului istoric pe care îl ilustrează cea mai mare parte a însemnărilor (Mihai Viteazul). Dealtfel, cam două treimi din mărturiile cuprinse în volumul IV aparțin de fapt volumului precedent, după cum unele din acest volum se răsfrîng și asupra intervalului la care se referă volumul IV.

O prezentare a importanței materialului publicat se face în introducerea fiecărui volum de către M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru (vol. III) și Maria Holban (vol. IV). Cite o scurtă dar substanțială biografie a fiecărui călător precede textul relației acestuia, editată, ca și la volumele anterioare, numai în traducere. Un bogat aparat critic cu numeroase explicații și identificări de nume și locuri înlesnește cititorului parcurgerea textelor care nu întotdeauna excelează prin claritate; alte note din același aparat îl avertizează, de asemenea, pe lector asupra erorilor din texte. Într-un cuvînt, introducerea, scurtele date biografice și aparatul critic contribuie, evident în măsură diferită, la o mai bună orientare a cititorului într-un material foarte variat ca redactare și valoare documentară; repertoriul cronologic al călătoriilor și indicele de la sfârșitul fiecărui volum constituie, de asemenea, auxiliare indispensabile pentru consultarea rapidă a unor texte în care realitatea istorică se amestecă uneori cu fantezia călătorului dacă nu e chiar transfigurată de subiectivismul acestuia.

Deși, cu mici excepții, ambele volume conțin texte cunoscute, dintre care unele editate demult chiar în traducere, contribuția științifică a editorilor acestor volume este mai presus de orice îndoială atîta timp cît ei nu numai că au retras textele și au corectat erorile de editare sau de traducere ci, cu competență și risipă de erudiție, au folosit cu succes întreaga gamă de mijloace științifice pentru a pune la îndemîna cercetătorului un instrument de lucru sigur și util. Din păcate, reușita științifică a editorilor este de natură să evidențieze din nou faptul că principiile editării întregului corpus fără textul original contribuie la diminuarea valorii unui instrument științific ce putea fi realizat la nivelul cerințelor actuale de editare a izvoarelor.

I. Caproșu

ALEXANDRU DUȚU, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, Ed. Acad., 1972, 168 p.

Pentru oricine se ocupă de istoria ideilor, a culturii și a mentalităților în secolele XVII—XVIII, noua lucrare a lui Alexandru Duțu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, publicată mai întâi în versiune franceză, constituie o valoroasă operă de referință, elaborată, ca și volumele anterioare ale autorului (*Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, 1968; *Explorări în istoria literaturii române*, 1969; *Eseu în istoria modelelor umane*, 1972), cu o largă informație și cu pătrundere. Punctul de plecare și miezul ei, s-ar putea spune, se află schițate deja în primul dintre volumele citate, unde așa-numitele cărți de „desfătare“, de meditație, erau cercetate în „peregrinarea“ lor, fondul de idei fiind exemplificat cu textele cele mai semnificative. Este vorba de cărți ce se adresau unui cerc mai larg de cititori decât cele de cult (evangelizare, cazanii, învățături bisericești), cuprinzând maxime, îndrumări și pilde, menite să ofere norme de viață. Autorul, cunoscut specialist în istoria ideilor și a culturii românești, studiată în context european, le-a supus de data aceasta unui examen tipologic și analitic foarte riguros, spre a fixa, din unghiul sociologiei culturii, condițiile elaborării și difuzării lor, modul în care ele au influențat modificarea „mentalităților“. Situându-și cercetarea la interferența literaturii cu istoria, filozofia și sociologia, Alexandru Duțu analizează circa o sută de lucrări, de la *Învățăturile lui Neagoe* pînă la *Manualul bunului român* al lui Bălcescu (1850), evidențiind filaii, analogii, mutații caracteristice în evoluția mentalității pe întinderea a două secole de cultură. Interesantă e explicația ce se dă moralizării în literatura cu care debuta „materialnicul“ secol al XIX-lea. Între „breviarul cărturarului“ și „manualul cetățeanului“, cărțile de comportare studiate de autor sugerează o evoluție încă insuficient cunoscută, ca și scrierile ce aparțin genului *Fürstenspiegel*, examinate pertinent în capitolul *Oglinda principelui*, dedicat meditației pe tema autorității domnești, cu un larg excurs asupra *Învățăturilor lui Neagoe*, încă atît de contradictoriu discutate.

Cîteva studii complementare (despre „Translatio studii“ la cărturarii români, despre imaginea Franței în timpul campaniilor napoleoniene și despre civilitatea engleză și moralismul sud-est european), aparent detașate de tema fundamentală, o întregesc și o clarifică în repercusiunile ei asupra spiritului public. Fiindcă literatura sapiențială a contribuit într-o largă măsură la crearea modelului de patriot, care între vechile valori și exigențele prezentului reprezenta, în acel început de epocă regenerativă, tranziția spre un alt model, acela al cetățeanului. Încheindu-și astfel cartea, autorul sugerează desigur tema unei alteia, care se anunță nu mai puțin interesantă.

Al. Zub

PAUL CERNOVODEANU, *England's Trade Policy in the Levant and her Exchanges of Goods with the Romanian Countries under the Latter Stuarts (1660—1714)*. Bucharest, Publishing House of the Academy of the Socialist Republic of Romania, 1972, 157 p. (Bibliotheca Historica Romaniae. Economic History Section, Studies 41 (2)).

Folosind o bogată informație, Paul Cernovodeanu publică un amplu tablou al relațiilor comerciale româno-engleze pe o perioadă de aproximativ șase decenii (1660—1714). Considerăm ca inedit acest tablou istoric al vechiului comerț anglo-român, deoarece autorul pune, pentru prima dată, la dispoziția celor interesați în problemele de istorie economică o atît de amplă și de sistematizată grupare de informații și de date statistice prelucrate privind legături economice mai îndepărtate ale țărilor române.

Paul Cernovodeanu începe interesantul său studiu printr-o introducere în care prezintă izvoarele și istoriografia internă și externă a problemei. Autorul analizează, de asemenea, și conjunctura economico-politică de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, perioadă în care are loc procesul de dezvoltare a relațiilor comerciale româno-engleze. Un paragraf aparte este afectat, în partea introductivă a cărții, structurilor socio-economice interne din țările române în deceniile 1660—1720. Sint subliniate împrejurările dificile în care se desfășura la finele secolului al XVII-lea evoluția societății românești. Alături de factorii interni avem de-a face cu o extraordinară presiune economică exercitată de factorul extern. Această presiune se concretiza prin multiplele obligații impuse țărilor române de puterea suzerană otomană, iar în timp de război și de alte mari puteri rivale ale Porții, care își disputau dominația în această parte a Europei. Diferitele și nenumăratele contribuții în bani și în natură precum și prestațiile în muncă au creat o sumă de împrejurări care au influențat în mod defavorabil un întreg proces de dezvoltare economico-politică a țărilor române.

Relațiile comerciale cu Anglia în această perioadă critică, dominată și de interzicerea accesului în Marea Neagră a altor nave decât ale Porții, reprezintă într-un fel o încercare de a ieși din conjunctura economică a unor relații opresive ca cele evocate mai sus. Legăturile comerciale cu Anglia, din anii 1660—1714, nu au avut, din cauza închiderii strîmtorilor, amploarea celor stabilite în secolele XIII—XV cu marea republică maritimă a Genovei și apoi cu Veneția. Regimul strîmtorilor a avut deci un rol decisiv în dezvoltarea sau în împiedicarea relațiilor comerciale internaționale ale țărilor române.

În lucrarea sa, P. Cernovodeanu analizează bogatul material informativ care i-a stat la dispoziție, în mod grupat, urmînd împărțirea politică a teritoriilor românești, în cele trei binecunoscute state: Moldova, Țara Românească și principatul Transilvaniei. Autorul analizează, de asemenea, și comparativ aceste relații comerciale cu Anglia.

Organizația comercială engleză care a izbutit treptat-treptat să-și extindă aria afacerilor ei prin părțile noastre, în perioada 1660—1714, a fost cunoscuta „The Levant Company” (Compania Levantului). Aceasta a căutat să facă o piață de desfacere în cele trei țări române și în același timp a încercat să-și asigure drum de tranzit pentru produsele ei. S-a folosit pentru activitatea de tranzit de legăturile pe care le-a stabilit cu negustorii armeni din Transilvania și cu negustorii din Peninsula Balcanică. Autorul arată că unul din produsele locale care interesa pe negustorii din regatul britanic era potasa moldoveană. Pînă către sfârșitul secolului al XVII-lea negustorii scoțieni au reușit să facă destul de bune afaceri cu stăpînii de moșii care se preocupau de exploatarea potasei. În jurul anului 1700 scăderea în intensitate a legăturilor comerciale moldo-engleze se datorează, așa cum precizează autorul, deteriorărilor succesive ale situației interne din Polonia. Traficul din Moldova spre Marea Baltică, prin regatul în pline convulsii al Poloniei, nu mai prezenta siguranță. În atare împrejurări acest trafic a căpătat o altă orientare: Țara Românească — Transilvania — Europa centrală. Schimbarea se explică și prin extinderea relațiilor între Austria Casei de Habsburg și Anglia, state interesate în această perioadă să combată politica de hegemonie europeană a regelui Franței, Ludovic al XIV-lea. Totuși comerțul englez nu s-a desfășurat nici în aceste condiții noi în mod neta. Autorul arată că negustorii din „Compania Levantului” nu puteau să-și stabilească agenții nici în porturile Mării Negre, nici în porturile danubiene. În felul acesta, legături comerciale directe de o amploare mai mare cu Viena, folosind Peninsula Balcanică drept cale de tranzit, erau foarte greu de realizat. Nu trebuie uitat că în acele veacuri cînd drumurile pe uscat puteau fi considerate ca și inexistente — șoselele lipseau aproape cu desăvîrșire — singurele căi pe care se puteau face transporturi masive de mărfuri în condiții de siguranță mai mare și de conservare a produselor, fiind tot cele pe apă: pe mare și pe riuri mari sau fluvii ca Dunărea. Or, în cazul de față, atît Marea Neagră cît și Dunărea erau închise negustorilor englezi. Ei trebuiau să se mulțumească

cu căile de comunicație pe uscat sau să facă aranjamente, care ridicau prețurile produselor, cu negustori ca cei greci sau armeni ce se supuneau monopolului Porții, în calitatea lor de supuși ai sultanului.

Acestea ar fi, prin urmare, unele din condițiile mai speciale în care s-a făcut prezent comerțul englez în țările române în anii 1660—1714.

Consultarea materialelor expuse de autor în cartea sa, este ușurată de o hartă a drumurilor comerciale engleze spre Europa centrală și de sud-est, de tabele statistice cu mărfurile traficate, de indici de nume și locuri; se dă și un repertoriu selecționat al surselor: de arhivă și bibliografice. Remarcăm, de asemenea, și ilustrația adecvată la problemele tratate în lucrare.

Sergiu Columbeanu

ALEXANDRU DUȚU, *Sinteză și originalitate în cultura română (1650—1848)*, București, Ed. encicloped. rom., 1972, 270 p.

Dacă volumele *Eseu în istoria modelelor umane* și *Cărțile de înțelepciune în cultura românească*, apărute în cuprinsul aceluiași an, pot fi socotite ca dezvoltări ale unor capitole din lucrările anterioare ale autorului, noul demers trebuie considerat ca o încercare de sinteză larg accesibilă asupra fenomenului cultural românesc de la jumătatea secolului al XVII-lea pînă la revoluția pașoptistă. Fiindcă „orice istorie autentică a unei culturi scrise prezintă viața operelor”, Alexandru Duțu se străduiește să le urmărească prezența reală, implicațiile, destinul pe înținderea a două secole, convins că „acest subtil mecanism, odată reconstituit, poate evoca evoluția gustului, transformările mentalităților, resorturi intime ale psihologilor sociale” (p. 5). Perspectiva, ca și în celelalte lucrări, e aceea a interdisciplinarității, dovedită atît de fertilă în ultimele decenii. „Organizate cronologic și, în măsura posibilităților, cantitativ, sursele tipărite și manuscrise sînt integrate pentru a dezvălui tot ceea ce conțin privitor la preocupările oamenilor care le-au scris și le-au citit, la stările lor de spirit, la aspirațiile lor, la viziunile lor despre lume și societate”, operele dezvăluind nu numai mentalitatea autorilor, dar, și pe aceea a grupurilor sociale din care fac parte și pe a cititorilor. De unde capitolul introductiv: *Viața operelor și viața oamenilor*, în care autorul descifrează „tendințe în istoriografia culturii” (o orientare istorică, una filologică și alta estetică sînt sesizabile în interpretarea documentelor scrise, orale sau figurative), discutînd apoi raportul dintre „literatură și mentalitate”. Firește, limitele stabilite (1650—1848) nu trebuie considerate în mod absolut. Ele cuprind însă destul de clar trei etape în dezvoltarea culturii, corectate în următorul capitol: *umanismul civic, iluminismul patriotic și romantismul pașoptist*. Al treilea capitol, ultimul, privește evoluția reperelor și a modelelor în același interval, atuurul încercînd să surprindă interferența continuă dintre cultura scrisă și cea orală, valorile care au putut asigura o continuitate spirituală: doctrina umanistilor din secolul al XVII-lea, sporiță de promotorii luminilor, a oferit astfel premise teoretice practicii revoluționare de la 1848. Concluzie demnă de reținut, fiindcă ea relevă încă o dată faptul că influențele străine în epoca regenerării naționale n-au fost determinante pentru evoluția noastră spirituală, decisivă, fiind însă tensiunea creată între tradiția culturală autohtonă și noile asimilări, care au favorizat mereu sinteza și au evidențiat originalitatea culturii române în această zonă de încrucișare a influențelor apusene cu cele răsăritene, zonă în care antichitatea clasică și civilizația bizantină au lăsat urme atît de puternice.

Al. Zub

Populație și societate. Studii de demografie istorică, vol. I, sub redacția prof. Ștefan Pascu, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 356 p.

Volumul intitulat astfel, cuprinzând șapte studii de demografie istorică, este cea dintâi lucrare de acest fel din istoriografia română și, trebuie subliniat din capul locului, ea constituie o reușită deplină. Culegerea, după cum observă, pe bună dreptate, prof. Ștefan Pascu în *Curîntul înainte* al volumului, „împlinește... o lacună mare, deoarece pînă acum preocupările în domeniul demografiei au urmărit mai puțin o finalitate practică, atît din punct de vedere științific, cît și social-economic și social-politic. Studiile publicate s-au mulțumit mai mult să constate o realitate istorică, în primul rînd parțială (geografică și socială) sau să teoretizeze anumite aspecte ale problemei populației” (p. 8).

Alături de *Curîntul înainte*, Ștefan Pascu semnează și întinsul studiu introductiv al volumului, intitulat *Demografia istorică* (p. 11—74). În primele două capitole (I. „Recensăminte” și „doctrine” cu privire la populație și II. *Constituirea științei demografice*), autorul face o trecere în revistă a preocupărilor de demografie istorică pe plan mondial din cele mai vechi timpuri pînă astăzi, iar în capitolul al III-lea, *Izvoare și cercetări de demografie istorică în România* îl „introduce pe cititor în înțelegerea problemelor cuprinse în celelalte studii” (p. 9) ale volumului. Într-un documentat studiu, Ștefan Ștefănescu analizează evoluția demografică, din Țara Românească în secolele XIV—XVI pe baza conjuncturilor socio-politice (p. 75—88), Haralambie Chirică întregește, într-o scurtă notă, tabloul populației românești din Transilvania pe baza conscripției confesionale din 1733 (p. 89—95), iar Natalia Giurgiu cercetează structura și mișcarea populației din Transilvania la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea (p. 97—137). În cel mai întins studiu din volum (p. 139—238), Al. Csetri și Șt. Inreh prezintă, pe baza cercetării a numeroase surse documentare, stratificarea socială a populației din Transilvania între anii 1767 și 1821. Ecaterina Negruți-Munteanu aduce date noi privitoare la structura demografică urbană din Moldova la 1832, iar Gh. Platon, într-un întins și documentat studiu (p. 259—343) ce se înscrie pe linia unor preocupări mai vechi ale autorului, cercetează evoluția demografică a țărilor de la jumătatea secolului al XVIII-lea pînă la 1859.

Rezumatetele în principalele limbi largă de circulație, de la sfîrșitul volumului, înlesnesc informarea cititorului străin asupra unor rezultate științifice ale cercetării demografice românești care dintru început se dovedesc temeinice și foarte utile pentru însuși progresul ei.

I. Caproșu

MIRON COSTIN, *Letopiseșul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace*, Chișinău, 1972, 320 p.

În editura „Cartea moldovenească” a apărut recent Letopiseșul lui Miron Costin, sub îngrijirea lui T. Celac și P. Dimitriev și cu un studiu introductiv de E. Russev.

Studiul introductiv, de 70 de pagini, cuprinde capitolele: *Miron Costin — cronicarul — poet al Moldovei feudale; Omul politic al Țării Moldovei; Privire de ansamblu asupra operei; Concepția social-politică a gînditorului moldovean* (p. 30—42). *Prinosul cronicarului la dezvoltarea istoriografiei feudale moldovenești și Valoarea literară a creației costiniene*. Urmează, apoi textul cronicii (p. 71—258).

E. Russev arată că Miron Costin a elaborat cîteva lucrări istorice spre deosebire de premergătorii săi cronicari, care au scris cîte un letopiseș. Miron Costin a scris prima monografie consacrată obîrșiei neamului, a inițiat genul istoriografiei versificate și a pus temelia poeziei filozofice în Moldova medievală.

Viața cronicarului este prezentată pe larg. Se arată anii de învățătură la Colegiul din Bar, din Podolia, repatrierea din Polonia în casa lui Iordachi Cantacuzino și ucenicia de boier. Căsătorit cu Ilena, fiica lui Ion Movilă, fecior lui Simeon voievod, și nepoată de frate a lui Petru Mitropolitul Chievlui, a luat zestre, a răscumpărat moșii și achiziționat ocine de la răzeși, care l-au făcut pe M. Costin unul din marii proprietari de pământ. Cu cele 89 de sate pe care le stăpînea, cronicarul ocupă al treilea loc în clasamentul marilor latifundiați din Moldova (p. 7). Sînt urmărite dregătoriile ocupate, soliile în care a fost trimis, luptele la care a participat, precum și relațiile dintre Constantin Cantemir Voievod și frații Costinești.

Un interes aparte îl prezintă analiza ideilor călăuzitoare ale cronicarului în scrierea istoriei. E. Russev reliefează că: „atacînd problema etnogenezei moldovenilor, Costin se extaziază în fața obirșiei lor romane și exclamă cu vîdită mindrie de neam: „caută-te dară acum, cititorule... și te privește de unde ești” (p. 38).

Miron Costin aduce prinosul său la dezvoltarea istoriografiei feudale moldovenești prin aceea că pe lingă izvoarele scrise și tradițiile istorice folosește mărturii arheologice, numismatice, epigrafice și etnografice. El înalță la un nivel ridicat analiza istoriografică și face un pas înainte în problema cauzalității procesului istoric. Cronicarul folosește factorul psihologic care determină și el acțiunile omeniești. E. Russev menționează și interesul lui Miron Costin pentru etnopsihologie, încercările lui de a explica unele evenimente prin elementele proprii firii cutărui popor. Cronicarul nu neglijează și latura social economică a dezvoltării obștii moldovenești.

În punct de vedere literar, stilul lui Miron Costin se prezintă studiat și savant. Stilul lucrării „De neamul moldovenilor” se resimte de înrîurirea topicii latine (p. 68). Socotit pe bună dreptate întemeietor al poeziei culte moldovenești, se vede influențat nu numai de creația marilor poeți romani dar și de tehnica versificației poloneze.

Studiul lui E. Russev la cronică lui Miron Costin tipărită în 15 000 exemplare este scris într-un vocabular ales, model de limbă literară, clar și cu patos.

Subliniem importanța studiului introductiv și a apariției acestei ediții, care „deoarece la noi în țară nu se găsește nici un manuscris al cronicii” are la bază textul stabilit și editat de P. P. Panaitescu (Miron Costin, *Opere*, București 1965).

Remarcăm acuratețea cu care a fost îngrijit textul și a fost întocmit glosarul, indicile de nume de persoane și de locuri de către T. Celac și P. Dimitriev precum și prezentarea grafică.

Paul Mihail

* * * A. D. Xenopol. *Studii privitoare la viața și opera sa*, București, Ed. Acad., 1972, 443 p.

Personalitate de prim rang a culturii românești, A. D. Xenopol s-a manifestat în domenii multiple ale științei care se concretizează într-o operă vastă și polivalentă. Contribuțiile sale în domeniul istoriei, filozofiei, științelor economice, dreptului etc., cărora timpul le-a conferit, în cea mai mare parte a lor, durabilitate științifică nu s-au bucurat însă pe măsura valorii lor de atenția cercetătorilor. Exegezele care, la răstimpuri, s-au întreprins asupra operei lui Xenopol au înbrățișat fie domenii, fie probleme din această operă relevînd însă de fiecare dată, în limitele circumscrise cercetării respective, nu numai valorile acestei opere dar și necesitatea aprofundării altor aspecte, complementare, implicate de însăși structura ei. Pentru că bogăția operei xenopoliene și interferența disciplinelor care o compun, reclamă, alături de cercetarea parțială, una complexă, de natură să ne

dea adevărata imagine a personalității autorului ei. Este tocmai ceea ce, deși nu e o sinteză, ne oferă culegerea apărută în 1972 în preajma sărbătoririi a 125 de ani de la nașterea savantului. Deși ea reunește contribuții științifice consacrate lui A. D. Xenopol cu ocazia împlinirii în 1970, a 50 de ani de la moarte, lucrarea nu e o simplă culegere omagială cu un număr oarecare de comunicări, cum se mai publică uneori, ci o carte care însumează un foarte mare număr de contribuții științifice, cu o problematică deosebit de bogată structurată potrivit direcțiilor multiple în care s-a manifestat cel căruia ea îi este consacrată. Evident că, gindită astfel de cei doi coordonatori ai ei, L. Boicu și Al. Zub, culegerea de față exprimă adevăratele dimensiuni ale personalității savantului ieșean, oferind cititorului acea imagine complexă și nuanțată reclamată de vasta operă xenopoliană; studiile din această culegere aduc, totodată, numeroase contribuții la cunoașterea multor aspecte mai puțin cercetate pînă în prezent ale operii lui Xenopol și sugerează noi căi de cercetare a acestuia. Prin multitudinea problemelor abordate de autorii contribuțiilor științifice din această carte și prin structura pe care coordonatorii i-au asigurat-o ținînd seama de necesitatea cuprinderii în ea a tuturor domeniilor în care s-a manifestat A. D. Xenopol, cartea se înfățișează ca cea dintîi lucrare care abordează, pe planuri multiple, dar și aproape în totalitatea ei, bogata operă a savantului ieșean.

Reunind atît studii ale unor personalități bine cunoscute ale științei românești și ale unor exegeți mai vechi ai operii lui Xenopol, cît și rezultate științifice ale unor cercetători din generația tinărară (semnează, în total, 40 de autori), întocmite în marea lor majoritate la nivelul exigențelor științifice actuale, culegerea constituie nu numai o lucrare științifică de ținută, dar ea este și un exemplu a ceea ce poate rezulta, pe acest plan, din efortul științific bine conjugat.

Referirea doar la unele din problemele care fac obiectul studiilor din această bogată culegere este ilustrată pentru cele afirmate mai sus. Compartimentul consacrat lui A. D. Xenopol ca istoric însumează, de pildă, articole despre orizontul bibliologic și documentalist al savantului, despre modul în care sînt prezentate în opera acestuia istoria veche a României, continuitatea, evul mediu românesc, personalitatea lui Mihai Viteazul, desăvîrșirea unității statale, istoria universală etc... Și mai bogat decît acesta este cel consacrat problemelor filozofiei xenopoliene precum: previziunea în concepția sociologică a lui A. D. Xenopol, problema personalității în istorie, a determinismului și a valorii în istorie, ideea — acțiune în filozofia istoriei, semnificația legii abstracte, modelarea istoriei prin teoria seriilor, teoria științei, teoria cauzalității, filozofia culturii, raportul dintre psihologie și istorie, teoria economică generală, filozofie economică etc... După un compartiment mai restrîns însumînd cîteva studii privind preocupările pedagogice, activitatea lui ca rector și poziția sa în problemele politicii școlare, urmează altul privind alte aspecte ale operii sale (preocupările literare, problemele folclorului și ale limbii române) precum și Xenopol în contemporaneitate; volumul se încheie cu o privire bibliografică asupra lui A. D. Xenopol *peste hotare*.

Deosebit de bogată în privința conținutului și de o elevată ținută științifică, cea dintîi privire largă asupra operei lui Xenopol se înscrie în peisajul istoriografiei românești cu un succes remarcabil în care autorii studiilor din culegere, Editura Academiei R. S. României, care a tipărit-o, și Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” — din Iași, sub egida căruia a apărut cartea, își au, fiecare, meritul lor alături de cel, dar nu în ultimul rînd, al coordonatorilor volumului, L. Boicu și Al. Zub, care, cu efort și competență, au adus o contribuție substanțială la apariția acestei izbutite lucrări.

I. Caproșu

DUMITRU GHIȘE, POMPILIU TEODOR, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 243 p.

După studiul, devenit clasic, al lui D. Popovici (*La littérature roumaine à l'époque des lumières*, 1945), numeroase alte cercetări s-au adăugat în ultimii ani bibliografiei privitoare la iluminismul românesc, dintre care unele, precum aceea întreprinsă de L. Blaga (*Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, 1966), constituie repere durabile în studiul fenomenului. Amintind numele lui D. Prodan, Werner Bahner, R. Munteanu, Al. Dușu, Vlad Georgescu, Keith Hitchins, Iosif Pervain, M. Tomuș, A. Marino, am reținut doar cîteva din cele care au îmbogățit literatura problemei cu date și observații noi, la care se adaugă, *last, but not least*, înșiși autorii acestui *Fragmentarium iluminist*, Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor. Colaborarea lor, începută sub bune auspicii, e mai veche, căci în 1964 editau împreună, cu un valoros studiu introductiv, *Învățătură firească spre surparea superstiției norodului*, de G. Șincai, iar în 1966 *Scrieri filosofice de Samuil Micu*, precedate și acestea de o substanțială introducere.

Noua lucrare dezvoltă, într-un cadru sensibil extins, aceleași preocupări, fiindcă partea ei cea mai substanțială o constituie studiul despre *Samuil Micu și filosofia wolffiană* (p. 21—100) și cel despre *Gheorghe Șincai și idealul luminării* (p. 101—178), care dezvoltă și sistematizează preocupări mai vechi ale autorilor, adăugînd un comentariu despre *Petru Maior*: *Aufklärung și națiune* (p. 179—212), menit să completeze, în chip firesc, tabloul. Față de acest triptic transilvan, erudit și dens, capitolul care deschide volumul (*Repere în studiul iluminismului românesc*, p. 5—20) și cel care îl încheie (*Educație și societate în iluminismul transilvan*, p. 212—243), apar ca necesare și oportune concluzii asupra întregii materii. În cel dintîi, autorii optează pentru o cronologie care recunoaște începuturi ale iluminismului transilvan cu un deceniu înaintea *Supplexului*, iar sfîrșitul în preajma lui 1830, făcînd loc și unei faze preiluministe. Se vedește încă odată, pe urmele lui Al. Piru, că secolul cronologic nu se suprapune peste cel cultural. *Supplexul* apare și aici ca „o afirmare politică și ideologică a iluminismului românesc, într-o epocă de postiosefinism, care prin revenirea la valorile politico-constituționale deschide, pe lîngă posibilitatea restituțiilor feudale și pe cele naționale, restituții aparente, care, în realitate, semnifică drepturi noi” (p. 19). Postiosefinismul leopoldin a impus mișcării naționale din Transilvania o deplasare de accent de la politic la cultural, „un transfer al politicii din cîmpul acțiunilor deschise dietale sau constituționale în acel al vieții spirituale” (*ibidem*). Observația lui Marx cu privire la substituirea revoluției politice, în anumite împrejurări, prin una în planul culturii, se dovedește valabilă și în cazul Transilvaniei, unde autorii constată prelungirea iluminismului, compensator, într-un postiluminism care nu trebuie interpretat însă ca un fenomen epigonic, ci ca „o puternică afirmare a naționalului prin incorporarea creației populare” (p. 20). N. Iorga avea dreptate, desigur, să afirme că peste munte n-a fost vorba doar de un „predicator în pustie” și de „ucenici răzleți”, ci de o pleiadă, al cărei cuvînt era primit cu venerație, iar „ideile învietoare” propagate de acești „profeți” cu numeroși discipoli „au pătruns acum în singele poporului român, al poporului român de pretutindeni”. Nu e de mirare deci că „problemele educației, ale educației prin școală, prin cărți menite să difuzeze știința în păturile largi ale poporului, prin realizarea unui vast program cultural, ocupă tot mai mult activitatea oamenilor de cultură. Ideea educație-societate, conchid autorii, ajunge să fie una din componentele principale ale programului politic național, o permanență a iluminismului românesc” (p. 242—243).

Fragmentarium iluminist este, fără îndoială, una din lucrările cele mai substanțiale și mai sever elaborate asupra fenomenului transilvan de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, o carte de care se va ține seamă.

Al. Zub

PAUL CORNEA, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor, și literatura între 1780 și 1840*, București, Ed. Minerva, 1972, 759 p.

O lucrare pe cât de masivă ca proporții, pe atât de solid construită, punând în valoare, cu erudiție și metodă, îndelungate cercetări asupra unei perioade care a însemnat renașterea noastră națională, la începutul epocii moderne. Cercetări proprii, adesea fructificând un întins material de arhivă, dar și extrem de vasta bibliografie critică a problemei, subsumate unei fertile perspective interdisciplinare. Fiindcă autorul, istoric literar cu o activitate notorie, pune la contribuție nu numai rezultatele dobândite pînă acum în acest domeniu, dar și pe acelea ținînd de cercetările filosofice, sociologice, etnologice și de istorie social-politică, într-o viziune fermă asupra întregului fenomen românesc din epoca amintită. *Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780—1840*, cum își subintitulează Paul Cornea noua lucrare, sînt explicate în relație cu modificările din structura economică, mișcările sociale, raporturile dintre clase etc. Fiecare din cele trei cărți (*Preliminarii*, 1780—1821; *Tranziția*, 1821—1830; *Emergența romantismului*, 1830—1840) conține paragrafe introductive care, dincolo de interesul general al lucrării, privesc și pe istorici. Autorul pune în discuție, de pildă, apelînd la argumente extrase din diferite domenii, criza societății feudale: problemă pasionantă, încă necercetată cum se cuvine, deși asupra ei există deja o întreagă literatură. Sînt urmărite, din perspectiva istoriei mentalităților, care se vadește încă o dată, una din cele mai fertile direcții ale istoriografiei actuale, recesiunea otomană și progresul autonomiei românești, agravarea tensiunilor sociale, ecourile Marii Revoluții Franceze, demersurile fanarioților ca intermediari ai integrării europene, schimbările în gusturi, moravuri și stil de viață, „simbioza” greco-română și renașterea elenismului pe solul carpato-dunărean, manifestări ale conștiinței naționale (p. 35—74), programul mișcării de la 1821 și semnificația lui palin genetică, literatura politică, criza intelectuală și morală din deceniul al treilea: fază de tranziție, inherent dramatică, încheiată cu instituirea regimului regulamentar și care semnifică, în planul literaturii, trecerea de la clasicism la romantism (p. 161—210). Problematicii istorico-literare a deceniului următor i se fixează de asemeni un cadru istoric, schițîndu-se bazele regimului regulamentar, antagonismele sociale și politice, elanurile și contradicțiile luminismului carpato-dunărean, înfruntările dintre generația revoluționarilor și cea a luminiștilor, eforturile desfășurate în direcția instituționalizării culturii (învățămînt, societăți culturale, teatru, presă, tipar), evoluția „ideii naționale” între 1821—1840, cu interesante reflecții asupra conceptului de națiune ca „descoperire a naționalității și statuare a concivilității”. Întreaga epocă de altfel stă sub zodia istorismului, căruia Paul Cornea i-a consacrat pătrunzătoare pagini de demarcație (p. 407—511). Sînt probleme ce interesează pe istorici literari, sociologi și nu mai puțin pe istorici, a căror atenție nu trebuie să piardă din vedere continua interferență de planuri pe care autorul a pus-o în lumină cu atîta pătrundere, cu talent și cu spirit de finețe.

Ample note și referințe bibliografice, cuprinzînd adesea sugestii pentru noi cercetări, sporesc valoarea impozantei opere (p. 607—702), care prin rezumatul în limba franceză ce i s-a atașat (p. 703—730) va interesa cu siguranță și pe specialiștii străini. Este, fără îndoială, una din cele mai temeinice și mai interesante sinteze asupra mișcării culturale din principatele dunărene (fiindcă fenomenul transilvan n-a intrat în preocupările autorului) în jumătatea de secol care marchează începutul epocii moderne.

Al. Zub

ION HELIADE RĂDULESCU, *Scrisori și acte*, ediție îngrijită, texte alese, glossar, indice de GEORGE POTRA, NICOLAE SIMACHE și GEORGE G. POTRA, Ed. Minerva, 1972, XVI+678 p.

După competența exegează a ideologiei social-politice și filosofice, apărută anul trecut sub semnătura lui Radu Tomoiagă, o nouă realizare editorială vine să îmbogățească bibliografia heliadescă. Scrisorile și actele, în cea mai mare parte inedite, au fost culese de editori din arhive publice și particulare, însă și din publicații adesea greu accesibile, oferind cercetătorilor solide și suficiente puncte de sprijin pentru redeschiderea unuia dintre cele mai controversate dosare ale pașoptismului românesc. „Procesul” lui Ion Heliade Rădulescu se vădește, până la urmă, a fi chiar procesul centrului burghez în mișcarea revoluționară, dar nu se poate susține la nesfârșit — apreciază Ș. Cioculescu într-un luminos *Cuvînt înainte* — că el ar fi frînat-o, de unul singur, în interesul claselor privilegiate”, fiindcă documentele strîine în volum îl arată clar atașat poporului, relevînd faptul că alăturîndu-se căuzașilor el urmărea, ca și aceștia, „dărimarea privilegiilor de clasă și integrarea Țării Românești în curentul de idei progresiste ale Europei”. Corespondența, îndelungă, bogată și nu rareori patetică, oferă noi argumente pentru reabilitarea omului politic, asupra căruia umbrele aruncate de invențiile polemici postpașoptiste stăruie încă pe nedrept. Problema e în adevăr pasionantă și un răspuns definitiv nu s-ar putea da nici după străbaterea acestei corespondențe, în orice caz nu numai pe temeiul lor, fiindcă nici în ele (putea fi oare altfel?) subiectivitatea scriitorului nu se dezmințe.

Este vorba de 429 scrisori și acte, cele mai multe provenind din arhive și colecții publice (Biblioteca Academiei, Biblioteca Centrală de Stat, Muzeul de istorie al județului Prahova), precum și din diferite colecții particulare. Altele, mai puține, au fost „deshumate” din publicații rare sau — dat fiind caracterul lor dispersat și nesistematic — greu accesibile, precum „Curierul românesc”, „Columna lui Traian”, „Epoca”, „Muzeul național”, România ilustrată”, spre a cita doar cîteva din multele periodice din care editorii au trebuit să culegă textele unor scrisori publicate mai mult ocazional. Ele completează informația cuprinsă în scrisorile editate sistematic de C. D. Aricescu, N. B. Locusteanu, N. Iorga, Carlo Tagliavini, I. C. Filitti, Olimpiu Boitoș, Ioan Massoff, I. Cojocaru, Marta Anineanu, Cornelia Bodea ș.a., la care se adaugă George Potra, principalul îngrijitor al noului volum.

Fără îndoială, editorii ar fi putut explora cu folos și alte fonduri. Ne gîndim la Arhiva Academiei, care păstrează cîteva scrisori și rapoarte de la Heliade Rădulescu. Raportul adresat în calitate sa de președinte al Academiei ministrului de resort la 18 decembrie 1869, în care lămurea, cu virulență pamfletară, conflictul survenit între el și M. Kogălniceanu, se păstrează de pildă, în această arhivă. Editorii l-au reprodus (p. 180—182) probabil după o cîrnă sau copie aflată într-o colecție privată, fără mențiunea că textul fusese publicat chiar de Heliade, atunci, spre a-și susține cauza și public. La scrisorile adresate lui C. Negruzzi (originalele se află în Biblioteca Academiei) s-ar putea adăuga o alta, din aceeași perioadă, care se păstrează în Arhivele Statului Iași.

Multe relații din epocă se vor lămuri, credem, prin această corespondență. Acel N. Russo care publica la Bruxelles, în 1855, *Suite ou supplément à l'histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes de Monsieur Elias Regnault*, de pe poziții heliadești și pe care Kogălniceanu îl critica cu asprime în „Steaua Dunării” (II, 1856, nr. 13, p. 52), nu mai poate fi identificat cu Heliade Rădulescu (vezi *Studii privind Unirea Principatelor*, București, 1960, p. 148), căci e numele pe care i-l dădea însuși Heliade lui N. B. Locusteanu. „Ți dau numele acesta, îi scria Heliade, sub apelativul „frate Russo”, la 20 iulie 1849, căci cită carte știi ai învățat-o singur, ca și Rousseau...” (p. 78).

În orînduirea materialului editorii au adoptat în genere criteriul cronologic, spre a înlesni restituirea biografică. Numai corespondența cu soția scriitorului

a fost inserată aparte, urmînd însă același criteriu. O numerotare a scrisorilor și actelor, fiind vorba de peste patru sute de piese, ar fi ușurat însă utilizarea vastului corpus.

Un glosar și un indice de nume încheie cu folos volumul, care va constitui pentru dosarul omului politic și scriitorului o piesă csemnială.

Al. Zub

Dacia literară sub redacția lui Mihail Kogălniceanu. Studiu introductiv și ediție de MARIA PLATON, Ed. Minerva, București, 1972, LXII+555 p.

După ediția facsimilată a „Alăutei românești” (1837—1838), îngrijită de Cornelia Opreșan (1970), Editura Minerva pune la îndemîna cercetătorilor și bibliofililor, în înțelesul larg, generos al cuvîntului, o ediție similară a „Daciei literare”, îngrijită de Maria Platon, ale cărei studii privitoare la fenomenul literar pașoptist și îndeosebi asupra revistei care a orientat mișcarea literară la 1840, sînt binecunoscute. Raritatea publicației redactate de M. Kogălniceanu, chiar și după ce o nouă ediție a fost scoasă în 1859 de T. Codrescu, făcuse necesară, în adevăr, o alta. „Înfățișînd *Dacia literară* în a treia ediție, ni se spune în nota lămuritoare, o facem cu speranța că retipărirea ei va putea constitui un punct de plecare în cercetarea unui moment important din istoria culturii și literaturii noastre, așezat în cuvenita lumină a întregii lui semnificații” (p. LIX). În aceasta și constă însemnătatea cu totul particulară a noului demers editorial, pentru finalizarea căruia nimeni nu era mai autorizat decît Maria Platon, autoarea unui studiu monografic pe cale de apariție asupra „Daciei literare”.

Metoda urmată, superioară celeia folosite la ediția „Alăutei românești”, constă în reproducerea textului în alfabetul cirilic de tranziție, utilizat la „cantora” lui Kogălniceanu și respectiv în alfabetul latin. Specialistul poate apela astfel, avînd garanția fidelității perfecte, la forma originală și la transcrierea ei juxta pusă, operată cu grija de a restabili cît mai exact realitatea lingvistică a epocii, păstrîndu-se particularitățile de limbă și suprimîndu-se cele de simplă grafie.

O cuprinzătoare *Introducere* (p. V—LVII) realizează de fapt o micromonografie a publicației, autoarea insistînd, firește, asupra momentului cultural care a făcut posibilă apariția „Daciei literare”, asupra programului și izbinzilor ei pe tărîm beletristic. Este de observat însă că studiul trecutului și conservarea vestigiilor acestuia îl preocupă pe redactor și în cuprinsul acestei publicații, chiar dacă literară. Cînd află că în tipografia lui Asachi se pregătesc niște litografii istorice, el se simte obligat să dea o „sfătuire” în legătură cu „pompa de înmormîntare” a oștenilor lui Ștefan după lupta de la Războieni (p. 301). În altă parte saluta cîrindua apariție a unei foi germane la Lemberg („Galiția”), care promitea să se ocupe și de principate. O scriere privitoare la Mihai Viteazul e consemnată numai decît, ca și „Viața lui Cîrjaliu”, povestită de M. Czaykowski. În aceeași ordine de idei se poate aminti elogierea proiectului anunțat de A. Popovici în 1839 de a edita „Dacia veche și nouă”, cu intenția evidentă de a polemiza cu adepții școlii ardelenne.

Influența „Daciei literare” asupra istoriografiei decurge mai ales din spiritul pe care Kogălniceanu încerca să-l însușească întregii culturi naționale, un spirit viu, dinamic, creator, revendicînd tot ce era valoros în experiența trecutului și racordînd mereu această experiență la exigențele lumii moderne. Se înțelege, în doar trei numere ale unei publicații care își propunea să cuprindă o arie foarte largă de probleme („toate ramurile literaturii noastre”), locul istoriei nu putea fi decît modest, redactorul trebuind să se limiteze, în timp ce pregătea o revistă specială, la comentarii marginale, reluări, note bibliografice.

Note și comentarii însoțesc util textul publicației (p. 497—535), iar o bibliografie din care lipsește, inexplicabil, studiul lui George Munteanu despre „Dacia literară” (vol. *Reviste literare românești din secolul al XIX-lea*, îngrijit de Paul Cornea, București, 1970, p. 15—42), informează asupra interesului suscitat de celebra publicație. Un indice pe materii încheie noua ediție a revistei, o ediție excelentă, a cărei circulație nu va întârzia să producă roade. Cercetătorul are a rețeta doar lipsa unui indice de nume, care i-ar fi înlesnit, cu siguranță, munca.

Al. Zub

APOSTOL STAN, *Le problème agraire pendant la révolution de 1848 en Valachie*. Bibliotheca Historica Romaniae, no. 34, Bucarest, Éditions de l'Académie, 1971, 154 p.

Obiectiv fundamental al revoluției române de la 1848, problema agrară — sub diversele ei aspecte : economic, social și politic — a preocupat și continuă să preocupe pe mulți dintre istoricii noștri. Interesul deosebit pe care l-a trezit în rândul acestora este justificat de complexitatea și acuitatea problemei agrare într-o epocă în care progresul general al societății românești era, mai mult ca oricând, condiționat de lichidarea caracterului feudal dominant al relațiilor agrare și a structurii proprietății funciare. Fără soluționarea acestei chestiuni care, la mijlocul secolului trecut, afecta majoritatea covârșitoare a populației celor trei țări românești, orice încercări înnoitoare în celelalte domenii ale vieții economice, sociale și politice erau lipsite de suportul necesar și, deci, sortite eșecului.

Oprindu-se asupra momentului istoric de largă rezonanță și cu multiple implicații asupra procesului de dezvoltare a societății românești în cursul deceniilor ulterioare — anul revoluționar 1848 —, Apostol Stan abordează, în lucrarea ce o prezentăm, conținutul și locul problemei agrare în cadrul revoluției din Țara Românească, revoluție al cărei curs a fost mult mai puternic influențat decât în Moldova ori Transilvania de programul ei social. Menită, prin profilul colecției în care a apărut, să familiarizeze pe cititorii străini cu o pagină semnificativă de istorie românească, monografia datorată lui Apostol Stan nu constituie doar o dezvoltare lineară, în lumina realizărilor istoriografice în materie, a subiectului ales; bun cunoscător al perioadei, cu constante preocupări în cercetarea trecutului social-economic al Țării Românești, autorul scoate în evidență aspectele mai puțin sau deloc cunoscute ale problemei agrare, corectînd, totodată, unele erori sau exagerări manifestate în interpretarea de pînă acum a fenomenelor sociale din vremea revoluției de la 1848. Reușita, în acest sens, a fost asigurată de extinderea bazei documentare a studiului prin utilizarea, în afara izvoarelor informaționale cunoscute, a unui bogat material inedit provenind din fondurile arhivistice de la București și Craiova.

Structura lucrării răspunde fericit atît intențiilor autorului cît și așteptărilor cititorului. Cele șase capitole ale ei (I — *Problema agrară în trecutul social-politic din vremea Regulamentului Organic (1831--1848)*; II — *Programul agrar al revoluției de la 1848 din Țara Românească*; III — *Implicațiile social-politice ale problemei agrare*; IV — *Mișcarea țărănească în timpul revoluției*; V — *Comisia proprietății*; VI — *Lupta țărănimii pentru apărarea revoluției după 13 septembrie 1848*) reunesc într-un tot unitar, echilibrat, elementele indispensabile unei pătrunzătoare analize a factorilor istorici care au impus, în cursul evenimentelor revoluționare, conținutul și caracterul — implicit consecințele — problemei agrare. Urmărind evoluția faptelor și a ideilor — indiferent de aria de circulație a acestora din urmă — dincolo de hotarele în timp ale revoluției, autorul conchide că, aidoma altor domenii, și în cel al relațiilor sociale din lumea satelor, mișcarea revoluționară de la 1848 „a imprimat un sens precis revendicărilor țărănimii și luptei sale legitime pentru abolirea învechitelor raporturi feu-

dale" (p. 139). Mai mult decât atât, reforma din 1864 a fost influențată decisiv de ideologia agrară pașoptistă (p. 146), înfăptuirea ei simbolizând îndeplinirea unuia dintre dezideratele majore ale revoluției române de la 1848.

Concluziile finale și o utilă *Bibliografie* completează un studiu temeinic, bine documentat și, mai ales, necesar, întocmit cu competența și claritatea unui cercetător înzestrat.

D. Vitcu

*** *Studii de istorie, filologie și istoria artei*, București, Ed. Acad., 1972, 352 p.

Cea de a doua culegere de studii editată de Centrul de științe sociale din Tîrgu-Mureș al Academiei de științe sociale și politice reflectă preocupările actuale ale cercetătorilor tîrgu-mureșeni; cuprinzînd trei secțiuni (istorie, filologie și istoria artei), acest volum, după cum se menționează în succintul dar substanțialul *cuvînt înainte* semnat de dr. Vasile Rus, definește „concis și reprezentativ profilul actual al instituției” academice din acest oraș. Cea dintîi și principală secțiune a volumului cuprinde articole consacrate incunabulelor din bibliotecile transilvănene (*Adam Dankanits*), producției de armament maramureșene din 1848—1849 (*Gyorgy Bözödi*), războiului vamal dintre Austro-Ungaria și România din anii 1886—1891 (*Ioan Chioreanu*), vieții și activității lui Vasile Lucaciu (*Grigore Ploesteanu*), acțiunilor revistei „Korunk” împotriva agresiunii fasciste (*Maria Turzai*) precum și luptei forțelor democratice din unele centre ale nordului Transilvaniei pentru instaurarea puterii democrat-populare (*S. Fuchs-L. Vajda*).

Interferențele dintre cultura română și maghiară cercetate de László Kocziány și Olosz Katalin și datele noi asupra activității filologice și istorice a lui Timotei Cipariu aduse de Valeriu Nițu, la rubrica de filologie, interesează deopotrivă pe istoric și filolog, după cum un interes mai larg îl prezintă și interpretarea arhitecturală și istorică a palatului baroc din Oradea (*Al. Bauer*).

Seriozitatea contribuțiilor științifice din acest volum și varietatea lor tematică ilustrează nivelul și „amploarea cercetărilor științifice din ultimul timp” la Tîrgu-Mureș și îndreptătesc dezideratul exprimat de directorul Centrului, dr. Vasile Rus, în *cuvîntul înainte* al volumului, privind „necesitatea unei publicații anuale... în vederea valorificării multiple a cercetărilor întreprinse” la Tîrgu-Mureș.

I. Caproșu

MIHAIL KOGĂLNICEANU, *Documente diplomatice*, publicate de GEORGE MACOVESCU, DINU C. GIURESCU și CONSTANTIN I. TURCU, București, Ed. politică, 1972, 551 p.

O culegere, fie și selectivă de acte diplomatice emise de M. Kogălniceanu, a cărui personalitate a lăsat urme adînci și în acest domeniu, e menită să suscite în permanență interesul. Ea e cu atât mai incitantă cu cît pune în circulație, la îndemîna specialiștilor, dar și a marelui public care se interesează de momentele decisive ale istoriei noastre, un număr însemnat de acte inedite sau extrase din diferite periodice și volume greu accesibile. În cazul de față, este vorba de 244 documente descoperite în Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, Arhiva istorică centrală și Biblioteca Academiei, la care, pentru întregirea efigiei diplomatului, îngrijitorii ediției, au adăugat fragmente din acte, memorii, discursuri

etc. deja publicate, unele de M. Kogălniceanu însuși, altele de fiul său Vasile, de D. A. Sturdza, Vladimir Diculescu, Augustin Z. N. Pop ș.a.

Ca ministru de externe al României în perioadele 28 aprilie — 24 iulie 1876, 3 aprilie 1877 — 25 noiembrie 1878, ca deținător ad interim al aceluiași portofoliu de la 21 octombrie pînă la 3 noiembrie 1863 și de la 2—14 august și 26 august—27 noiembrie 1869, sau ca ministru plenipotențiar pe lângă guvernul francez între 1 aprilie 1880 și 12 noiembrie 1881, Kogălniceanu a desfășurat o lungă și intensă activitate în domeniul relațiilor externe ale României, activitate care, în anumite forme, acoperă un interval mult mai mare de timp. Întreg acest interval a fost avut în vedere la întocmirea volumului, care cuprinde astfel nu numai documente emise de pe o poziție oficială, dar și considerațiile de politică externă formulate în *Dorințele partidei naționale din Moldova*, în dezbaterile Divanului Ad-hoc și în discursurile parlamentare de mai târziu. Procedeeul se justifică întru totul, fiindcă el îngăduie o cunoaștere mai exactă a concepției lui Kogălniceanu cu privire la autonomie, neutralitate, independență, relații de colaborare cu celelalte țări etc., probleme care în a doua jumătate a secolului trecut au constituit preocupări constante ale oamenilor politici și diplomaților români. S-ar fi putut adăuga pasaje nu mai puțin semnificative din comentariile inserate în „Steaua Dunării”, din memoriile elaborate în anii premergători Unirii Principatelor, din articolele tipărite ulterior în ziarele „Adunarea națională” (1869), „Informațiunile bucu-reștene” (1870), „Cugetul țării” (1874), „Alegătorul liber” (1876) „Steaua Dunării” (seria nouă, București 1882), ultimul ziar fiind mai ales interesant pentru epilogul publicistic al dezbaterilor din jurul proiectului Barrère cu privire la problema Dunării (v. „Anuar de lingvistică și istorie literară”, Iași, XXI, 1970, p. 115—126). Editorii nu și-au propus însă epuizarea posibilităților de nuanțare a demersurilor lui Kogălniceanu pe acest tărîm și nici n-ar fi fost cu putință în cadrul unui singur volum.

Pentru înlesnirea cercetărilor viitoare, s-a adăugat la sfîrșit, sub formă de regeste, un *index general al fondului de documente diplomatice M. Kogălniceanu*, identificate în depozitele de arhivă deja menționate și într-o serie de publicații indicate în nota asupra ediției. Fără îndoială, cele 843 de inițiative cu caracter diplomatic sau aprecieri asupra relațiilor externe ale României, la care se adaugă documentele tipărite în acest volum, nu epuizează domeniul. Cîteva alte sute de manifestări similare ar mai putea fi citate (Cf. 1. n., *Mihail Kogălniceanu. Biobibliografie*, București, 1971, p. 319—394). Este însă un instrument de lucru extrem de prețios pentru oricine va dori să cerceteze epoca sub unghiul relațiilor externe ale României, sau personalitatea diplomatului, fără a mai vorbi de utilitatea acestui index în cazul unei ediții de opere complete, atît de necesară și atît de îndelung așteptată.

Temeinice considerații despre activitatea diplomatică a lui M. Kogălniceanu, valorificînd în bună măsură documentele notate în *indexul general*, precum și rezultatele la care a ajuns cercetarea pînă acum, au fost făcute în studiul introductiv (p. 1—10). Într-un cadru mai larg, unele momente ar fi meritat desigur o aprofundare. Ceea ce știm, de pildă, despre activitatea desfășurată de Kogălniceanu la Paris, ca înfiul plenipotențiar al României independente, e încă puțin (există totuși, în colecția Kogălniceanu de la Biblioteca Centrală de stat, un dosar, încă neexplorat, cu privire la organizarea legației din Franța), iar despre demersurile pentru trimiterea sa în aceeași calitate la Madrid, după ce-și dăduse demisia din postul pe care îl deținea, la Paris, nu știm aproape nimic. Cu siguranță, Kogălniceanu va suscita încă multă vreme interesul specialiștilor, ipostaza lui de diplomat necesitînd încă întinse cercetări.

Volumul de documente îngrijit de prof. Mircea Malița, Dinu C. Giurescu și Constantin I. Turcu constituie, în această direcție, o sursă extrem de prețioasă și un îndemn, iar studiul care îl deschide — o luminoasă introducere la ceea ce autorii înșiși numesc *Opera diplomatică a lui Mihail Kogălniceanu*.

Al. Zub

IOSIF PERVAN și IOAN CHINDRIS, *Correspondența lui Alexandru Papiu Ilarian*, vol. I—II, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 317+495 p.

O excelență ediție, îngrijită de Iosif Pervain și Ioan Chindriș, cu studiul introductiv și notele de rigoare, dezvăluie epistolar, deci dintr-un unghi inerent subiectiv, însă nu mai puțin interesant, personalitatea ardentă a istoricului, juristului, publicistului și militantului politic care a fost Al. Papiu Ilarian. Epoca însăși profită de referințele cuprinse în acest corpus documentar inițiat de editura „Dacia” în colecția *Testimonia*. Sint, în adevăr, mărturii despre un om în raporturile cu contemporanii săi, mărturii ce evidențiază ardoarea cu care cărturarul de alcasă erudiție, editorul neprețuitului *Tesaur istoric pentru Dacia*, s-a angajat în lupta pentru rezolvarea problemelor ridicate de epoca sa. De la scrisoarea din 17/19 decembrie 1846, adresată împreună cu câțiva elevi lui George Bariț, până la dramatica stingere din viață a militantului (1877) regăsim aceeași sete de cultură și aceeași prețuire pentru valorile naționale. Evenimentul curent și proiecția lui în istorie aproape că se confundă. Militantul află în chiar timpul desfășurării revoluției pașoptiste răgaz să se intereseze de documentele ei, iar când revoluția nu mai are nici o șansă, el o înscrie în anale, scrutându-i cauzele și schițându-i desenul evolutiv. Ca și tribunul Iancu, el știe că ceea ce nu s-a putut realiza *inter arma* se va putea obține printr-un efort tenace de luminare a poporului, prin școală, publicații, călătorii de studii etc.

La informația utilizată până acum de cercetători (Vicențiu Babeș, Ioan Rațiu, V. Pârvan, G. Bogdan-Duică, N. Bănescu, Al. Marcu, Ion Clopoțel, Enea Hodoș, Șt. Manciulea, Coriolan Suciu, Ștefan Pascu ș.a.) se adaugă astfel un însemnat spor documentar, care va impulsiona, fără îndoială, noile cercetări asupra omului și a epocii. Sint aproape patru sute de scrisori și acte, cele mai multe inedite, pe care editorii le-au grupat în patru părți. Partea întâi (I, p. 23—236) cuprinde scrisori adresate de Al. Papiu Ilarian lui G. Bariț, S. Bărnăuțiu, A. Tr. Laurian, I. Hodoș, S. Balint, T. Cipariu, Al. Roman, I. Mureșanu, I. Ghica, D. A. Sturdza, Ecaterina Rosetti, Ioanichie Olariu, N. Densușianu, D. Moldovan, V. Mălinescu, Al. Sterca-Suluțiu, între 1846 și 1873. A doua (II, p. 237—316) grupează documentele bolii și morții militantului. A treia reunește în ordinea alfabetică a emitenților, corespondența primită de la S. Balint, S. Bărnăuțiu, D. Boteanu, I. Brîndușan, T. Cipariu, Aron Florian, I. Gherendi, I. Hodoș, G. Magheru. I. Maior, A. Maniu, N. Maniu, P. Misici, Șt. Moldovan, O. Moroianu, I. Mureșanu, I. Fekete-Negruițu, V. Nemeș, P. Papiu, L. Andrei Pop, I. Rațiu, Al. Roman, Ecaterina Rosetti, D. A. Sturdza, Al. Șotropa ș.a. (II, p. 5—362). Ultima, a patra, cuprinde corespondența italiană (II, p. 364—420). În fine, câteva documente oferind știri complementare celor cuprinse în scrisori, au fost grupate, ca anexe, la sfârșitul lucrării (II, p. 421—459).

Un indice încheie prețiosul corpus, relevînd în felul său foarte elocvent, mulțimea relațiilor contractate de ardentul militant și prin aceasta marele interes al inițiativei celor doi editori, deja semnalat în presa culturală și de specialitate (vezi „Tribuna”, 1972, nr. 32; „Transilvania”, 1972, nr. 5; „Ateneu”, 1972, nr. 9; „Studii”, 1972, nr. 5).

Al. Zub

POMPILIU TEODOR, *Avram Iancu în memorialistică*, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 295 p.

Cu un consistent studiu introductiv, Pompiliu Teodor adaugă manifestărilor științifice prilejuite de centenarul morții lui Avram Iancu, un volum cuprinzînd cele mai semnificative aprecieri ale contemporanilor cu privire la „bravul prefect”, reunind, cu netăgăduit folos, fragmente dintr-un memoriu anonim redactat

în limba germană, din relația lui Simion Balint asupra călătoriei Iancului la Viena, din acea „scrisoare către Bărnuțiu e Laurian de Iancul” (1855) a lui Al. Papiu Ilarian, din *Istoria Horii și a poporului românesc din munții Apuseni ai Ardealului* de Alexandru Sterca-Suluțiu, dintr-o evocare scrisă de G. Barițiu în revista „Transilvania” (1872), din altele subscrise de Axente Sever, Vasile Moldovan, I. Ciurileanu, Ștefan Moldovan, Iudita Secula, Ioan Cavalier de Pușcariu, din *aducerile aminte* ale lui Mihai Andreica și Aron Densușianu, din *biografia* întocmită de Iosif Sterca-Suluțiu, din *memoriile* fostului prefect Ioan Oros alias Rusu (p. 54—219), în total 25 de crimpee bine alese, care recompun un emoționant portret al tribunului din zilele de glorie și din cele de restriște. Editorul a avut buna inspirație să adauge și niște comentarii (p. 221—286) menite să fixeze raporturile dintre diferiții evocatori și „craii munților” și prin aceasta valoarea documentară a textelor memorialistice cuprinse în volum. Este un pandant firesc la culegerea, nu mai puțin utilă, publicată cu aceeași ocazie de Ovidiu Bîrlea și Ioan Șerb (*Horia și Iancu în tradițiile și cîntecele poporului*, Editura Eminescu, 1972) și totodată un omagiu, care se adaugă simpoziunelor organizate de forurile științifice, studiilor de specialitate, evocărilor din presa literară și cotidiană și biografiei publicate de profesorul Ștefan Pascu.

Al. Zub

KEITH HITCHINS, *Cultură și naționalitate în Transilvania*, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 94 p.

Keith Hitchins, e un nume binecunoscut în România, nu numai între istorici, lucru firesc, dar și pentru marele public, fiindcă trei lucrări ale profesorului american de la Universitatea din Illinois, care și-a făcut o specialitate din istoria centrală și sud-est europeană, au fost puse, în anii din urmă, la îndemîna tuturor, în tiraje convenabile. Este vorba de volumul *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei* (Cluj, 1970) deja comentată în acest periodic (vezi t. VIII, 1971, p. 455—457), de *Correspondența lui Ioan Rațiu cu George Barițiu*, publicată împreună cu Liviu Maior (Cluj, 1970) și în urmă de substanțiala contribuție publicată sub titlul: *Cultură și naționalitate în Transilvania*.

Istoricii au avut însă prilejul să-i cunoască valoroasele cercetări în reviste de specialitate, precum „Revue des études roumaines”, „Balkan studies”, „Südost Forschungen”, „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, „Revue roumaine d'histoire” ș.a., cercetări în care profesorul Hitchins a abordat cu deplină obiectivitate și competență probleme de istorie politică și culturală a Transilvaniei, oprindu-se îndeosebi asupra unor personalități reprezentative ca Andrei Șaguna, Papiu-Ilarian și Timotei Cipariu, asupra experimentului constituțional din 1860—1865, asupra compromisului austro-ungar din 1867, ori, într-un cadru mai larg, asupra mișcării naționale românești de peste munți la începutul epocii moderne (*The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780—1849*, Harvard University Press, 1969).

Lucrarea la care ne vom referi aici, *Cultură și naționalitate în Transilvania*, continuă prin urmare inițiative mai vechi, care i-au adus profesorului Hitchins un binemeritat prestigiu. Apreciind cu justete că „între a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și sfîrșitul secolului al XIX-lea mișcarea națională românească din Transilvania s-a dezvoltat în principal, dar nu exclusiv, de la un fenomen cultural și religios spre o mișcare politică militantă pe deplin conștientă”, că asistăm, prin urmare, în intervalul menționat, la o progresivă conștientizare de sine a elementului românesc din spațiul transcarpatin, autorul a socotit necesar să abordeze trei aspecte ale acestui proces, formulate astfel în prefața volumului: „Samuil Micu ca o figură reprezentativă a iluminismului românesc din Transilvania”;

„laicizarea gândirii social-politice românești și triumful ideii de naționalitate pe la mijlocul secolului al XIX-lea“; „alianța românilor, slovacilor și sîrbilor, creată la Congresul naționalităților din 1895“.

Noul demers de istorie culturală și politică acoperă astfel un secol de eforturi ale națiunii române de peste munți pentru o existență liberă și demnă, un secol care debuta cu preponderența netă a clerului, pe acest tărîm, de vreme ce nobilimea română, în sensul strict al termenului, fusese asimilată nobilimii maghiare, iar o burghezie românească în stare să opună un program propriu încă nu exista. De unde stăruința bisericii de a îndruma poporul spre învățătura de carte, singurul mijloc de a-i deschide accesul la serviciile și la profesiunile libere și de a-i da astfel puțința de a-și apăra drepturile eficient. Caracteristică pentru această fază e personalitatea lui Samuil Micu, pe care autorul o portrețizează pe fundalul iluminismului românesc din Transilvania (p. 7—29). În faza următoare, din prima jumătate a secolului al XIX-lea, primul plan revine, progresiv, juriștilor, care imprimă principiilor naționale un caracter hotărît laic, conferindu-le atributul de „principale valori ideologice ale intelectualității române“. De aici conflictul inerent dintre susținătorii tradiției, reprezentați prin Andrei Șaguna (de care autorul s-a ocupat pe îndelete în volumul din 1970), și promotorii unei schimbări în dezvoltarea politică și culturală, al căror reprezentant caracteristic apare Simion Bărnuțiu. Este nu numai mijlocul secolului, dar și momentul dramatic, de echilibru, al celor două tendințe (*Laic și ecleziastic în mișcarea națională românească din Transilvania*, p. 30—72). Mutația se desăvîrșește în a doua jumătate a secolului, cînd conducerea mișcării naționale devine cu totul laică, juriștii, oamenii de afaceri, proprietarii funciari, scriitorii fiind acum cei care imprimă direcția luptei și decid asupra mijloacelor. Mutație firească, fiindcă ea reflectă străduința burgheziei române de a se organiza, politic și economic, potrivit cu propriile ei interese. Aceste interese au dictat și inițiativele de stringere a legăturilor cu slavii din Ungaria (*Românii din Transilvania și Congresul naționalităților*, p. 73—94), inițiative cu efecte politice modeste, însă cu adînci consecințe pe plan moral. Concluzia autorului e că pînă la primul război mondial mișcarea națională românească din provincia transcarpatină a evoluat în sensul unei laicizări progresive, biserica și școlile rămînînd totuși, în mod paradoxal, ca o contrapondere la politica de maghiarizare, „bastioanele principale ale naționalității române“ (p. 72).

Noua lucrare a profesorului Keith Hitchins e o sinteză remarcabilă a problemei enunțate în titlu, problemă esențială, cu implicații nu odată dramatice în istoria luptei pentru afirmarea națională din Transilvania. Firește, autorul a beneficiat de importante cercetări anterioare, efectuate îndeosebi de N. Iorga, D. Popovici, Lucian Blaga, Ion Breazu, Pompiliu Teodor ș.a., însă a adăugat și informație nouă, extrasă din arhive, informație integrată unei viziuni clare, penetrante, asupra fenomenului românesc din spațiul transcarpatin.

Al. Zub

MIHAI DRĂGAN, B. P. Hașdeu, Iași, Ed. Junimea, 1972, 305 p.

Este destinul creatorilor autentici să provoace în același timp adversitate și adulație, contraverse inspirate de pasiune și receptare necritică. Fiindcă creația înseamnă noutate și noutatea a contrariat întotdeauna comoditățile, lentoarea spiritului, mizoneismul. B. P. Hașdeu, mai mult decît oricare dintre contemporanii săi din România, a fost sortit să intrige, să nască polemici înverșunate, răstălmăciri, iar opera sa „ciclopică“, pentru a folosi chiar expresia autorului, a ținut la distanță pe biografi, astfel că pînă de curînd ne aflam în situația paradoxală de a nu dispune de o lucrare mai întinsă asupra acestei personalități.

Firește, referințele la Hasdeu sînt extrem de numeroase, iar opinii întemeiate asupra multiplelor sale creații nu lipsesc. N. Iorga, Th. Capidan, Pompiliu Constantinescu, Mircea Eliade, T. Vianu, P. P. Panaitescu, G. Călinescu, Perpessicius, V. Maciu, sînt doar cîteva nume reprezentative din bibliografia critică asupra istoricului, filologului, scriitorului, publicistului de geniu care a fost B. P. Hasdeu. Laturi speciale au fost investigate, uneori cu aleasă erudiție (vezi, de pildă, C. Poghir, B. P. Hasdeu, *lingvist și filolog*, 1968) și n-au lipsit nici încercările de sinteză (vezi G. Munteanu, B. P. Hasdeu, 1963), însă o privire cuprinzătoare, monografică, asupra acestei personalități cîndate și contradictorii lipsea.

Istoricul și criticul literar Mihai Drăgan, căruia îi datorăm și o micromonografie G. Ibrăileanu (1971), și-a asumat dificila sarcină de a reexamina uriașa operă a lui Hasdeu, deschiizătoare de drumuri în atîtea domenii, complexă, derutantă, împreună cu enorma cantitate de referințe risipite în cărți și periodice, pentru a încheia un portret al omului și creatorului, uzînd de toată armătura erudiției, dar fără a încălca excesiv comentariul cu detalii inutile.

Tentativa, pregătită de o valoroasă ediție didactică a scrierilor lui Hasdeu (*Pagini alese*, 1968), nu era scutită de riscuri, fiindcă personalitatea studiată s-a manifestat cu pregnanță în atîtea domenii, încît anevoie ar putea cineva, chiar foarte înzestrat, să meargă pe urmele sale. Un avertisment ne lămurește însă asupra limitelor lucrării. Autorul declară că a urmărit să realizeze un „portret total al scriitorului”, un portret în care „vorbim și de filolog, de lingvist și de istoric”, fiindcă „literatul este un nonsens fără o privire sintetică asupra întregii lui activități spirituale”. În ce măsură a izbutit? „Este o monografie de care se va ține seamă”, aprecia profesorul Const. Ciopraga („Cronica”, VII, 1972, nr. 11, p. 2). Critica literară n-a întîrziat, în adevăr, să ia act de noul demers monografic (Al. Dobrescu, în „Convorbiri literare”, 1972, nr. 5, p. 8—9; Ioan Adam în „Săptămîna”, nr. 67, p. 4; Al. Piru, în „România literară”, nr. 15, p. 12; Nicolae Manolescu, *ibidem*, nr. 20, p. 11; Mircea Popa în „Tribuna”, nr. 23, p. 2; T. Tihan în „Steaua”, nr. 10, p. 17, etc.), iar aprecierile aproape unanim pozitive, au pus în lumină substanțială contribuție a autorului, mai ales în ceea ce privește formația și opera literară a lui Hasdeu. Capitalul *Uomo universale* (p. 136—169), în care se explică enciclopedismul cărturarului, setea lui de *monumental*, de gigantesc, cu efecte serioase asupra creației istoriografice și capitolul *Uvrii și artist totodată* (p. 170—184), care definește concepția lui Hasdeu despre ceea ce trebuie să fie un istoric, au fost mai puțin relevante. Și în acestea Mihai Drăgan vădește o bună informație și însușirea de a transgresa limitele specialității sale, pentru a desprinde ceea ce este în adevăr important în activitatea istoricului. Firește însă că atenția monografistului fiind îndreptată deliberat spre portretul lui Hasdeu, paginile consacrate activității sale de istoric nu puteau fi decît reduse.

Scriind despre Kogălniceanu, în 1872, Hasdeu aprecia că ar fi fost necesare volume întregi pentru a cuprinde marile înfăptuiri, pe atîtea planuri, ale acestuia. Același lucru trebuie spus despre el însuși cu nu mai puțină îndreptățire. Fiindcă dacă pe tărîm politic el nu poate fi comparat cu Kogălniceanu, în alte direcții, mai ales pe tărîm istoric, filologic, publicistic, pentru a nu mai vorbi de opera literară, el a desfășurat o amplă activitate, care nu putea fi epuizată, desigur, în limitele prescrise unui „portret total al scriitorului”. Lucrarea lui Mihai Drăgan, a cărei apariție coincide în chip fericit cu reeditarea primului volum din *Magnum etimologicum*, conține însă și în ceea ce privește concepția istorică a lui Hasdeu observații și sugestii utile, care s-ar cuveni reluate, adîncite.

Al. Zub

EMIL BÎLDESCU, *Spiru Haret în știință, filozofie, politică, pedagogie, învățămînt*, București, Ed. did. și ped., 1972, 345 p.

După demersul destul de recent al lui Constantin Dinu (*Spiru Haret*, 1970), o nouă lucrare vine să actualizeze opera unei mari personalități din istoria școlii românești, cercetată concomitent și în implicațiile ei din domeniile învecinate. A-l urmări pe Spiru Haret în același timp în știință, filozofie, politică, pedagogie, învățămînt, dintr-o perspectivă unitară, e o necesitate de metodă, date fiind interferența domeniilor și complexitatea personajului. Este ideea de la care a pornit Emil Bîldescu atunci cînd s-a decis, ținînd seama și de cercetările anterioare (Gh. Adamescu a publicat o monografie încă din 1936), să supună activitatea „marelui ministru”, cum l-o numit Iorga, unui nou examen. O întinsă bibliografie haretiană îi stătea la îndemînă, împreună cu masiva ediție publicată de Gh. Adamescu (*Operele lui Spiru Haret*, vol. I—X, 1934—1938). Rezultatul, în ciuda proporțiilor, nu e o monografie, ci un studiu doar al laturilor menționate în titlu. O monografie ar fi pretins desigur studierea încă a unui foarte bogat material de arhivă, existent în fondurile Arhivei istorice centrale, la Biblioteca Academiei etc. și subordonarea lui unei viziuni de ansamblu, care nu lipsește nici în studiul de față. Autorul n-a crezut necesar nici să dea o schiță biografică, în chip de suport pentru întregul comentariu, ci a adăugat doar, la sfîrșitul volumului, o foarte sumară cronologie a vieții și activității marelui pedagog.

Desigur, mai rămîn încă multe aspecte demne de studiat cu privire la acțiunile inițiate sau sprijinite de Spiru Haret pe tărîm social-cultural, îndeosebi în ceea ce privește implicațiile lor social-economice. Volumul publicat de Emil Bîldescu în anul în care s-au împlinit șase decenii de la stingerea animatorului școlii naționale constituie o reușită și un îndemn. Cel care a militat, după propria mărturisire, „pentru ca masa celor dezmoșteniți de soartă, de intriga timpurilor și de o oligarhie fără suflet să se ridice și ea în rîndul oamenilor”, merită o cercetare cît mai completă.

Al. Zub

Scrisori către Nicolae Iorga, I, 1890—1901, ediție îngrijită de BARBU THEODORESCU, București, Ed. Minerva, 1972, X+630 p. (*Studii și documente*).

O cercetare veridică, nuanțată, a vieții și operei lui Nicolae Iorga nu se poate concepe în afara masivei corespondențe ce ni s-a păstrat de la marele cărturar. Cea mai mare parte (431 volume) se află la Academia Română — inestimabil *corpus epistolar* pe care, credincios promisiunii de a pune la îndemîna cercetătorilor instrumentele necesare pentru cunoașterea prodigioasei personalități, profesorul Barbu Theodorescu a început să-l editeze sistematic.

Un prim volum, însumînd 968 scrisori trimise lui N. Iorga în 1890—1901 de peste 200 corespondenți din țară (A. D. Xenopol, Șt. Virgolic, I. Caragiani, N. Ionescu, P. Râșcanu, Al. Odobescu, Pompiliu Eliade, B. P. Hasdeu, T. Maiorescu, H. Tiktin, C. Mille, C. Dobrogeanu-Gherea, M. Dragomirescu, Aurel C. Popovici, I. Bianu, Șt. Orășanu, I. Ursu, A. Beldiman, G. Ionescu-Gion, V. A. Urechia, D. A. Sturdza, Gr. Tocilescu, Al. Vlahuță, Duiliu Zamfirescu, etc.) și din străinătate (Ch. Bémont, G. Monod, Ch. V. Langlois, Ém. Picot, Gustav Weigand, K. Lamprecht, Franz Funck Brentano, Ernest Leroux, C. I. Jirček ș.a.), dintre care, ne previne editorul, circa 180 au fost publicate mai înainte în colecția lui I. E. Torouțiu, judecată poate prea aspru față de serviciile indiscutabile pe care încă le aduce studiilor istorico-literare. Lipsește însă mențiunea cuvenită după reproducerea scrisorilor, mențiune utilă pentru cine urmărește îndeaproape nu numai biografia savantului, dar și cunoașterea mai profundă a societății românești în răstimpul aceluia deceniu. Și Torouțiu nu e singurul editor de corespondență adre-

sată lui N. Iorga. Mențiuni erau necesare și pentru cele 37 scrisori de la G. Monod, L. Léger, Ch. Béniont, Em. Picot, C. Manfroni, G. Weigand, Ch. V. Langlois ș.a. (1891—1895) publicate de Eugen Stănescu („Studii“, XVIII, 1965, nr. 6, p. 1300—1312), pentru altele citeva comunicate de Gh. Buzatu, în legătură cu celebrul concurs universitar din 1894 („Cercetări istorice“, Iași, I, 1970, p. 352—354) cu privire la începuturile colaborării sale la „Arhiva“, „Convorbiri literare“ (corespondență cu H. Tiktin, G. Bogdan-Duică, M. Dragomirescu, în „Anuar de lingvistică și istorie literară“, XXII, 1971, p. 187—190). Alte scrisori din aceeași epocă, trimise de Gaston Paris, Franz Funck-Brentano și Arthur Chuquet, au fost tipărite de V. Cristian („Anuarul Institutului de istorie și arheologie“, Iași, II, 1966, p. 75—83). Chiar editorul acestui volum, bibliograful *en titre* al marelui istoric, a mai publicat asemenea scrisori în *Biografia școlară a lui N. Iorga* (București, 1970, p. 265—307). Observația noastră nu diminuează, se înțelege, valoarea documentară în sine a volumului, căruia editorul a avut buna inspirație să-i atașeze o amplă și sever documentată cronologie (p. 574—607) a deceniului care a însemnat nu numai specializarea lui N. Iorga peste hotare, începuturile și consolidarea carierei lui universitare, dar și citeva dintre marile lui inițiative, legate mai ales de explorări arhivale și de editarea izvoarelor.

O cuprinzătoare introducere avertizează asupra structurii și conținutului întregii corespondențe ce urmează a fi publicată, în minimum zece volume, la Editura Minerva. Asumindu-și această sarcină, deloc comodă, Barbu Theodorescu aduce, după publicarea bibliografiei (până la 1935), a biografiei și a numeroase studii privitoare la N. Iorga, un nou serviciu, de certă valoare, culturii noastre.

Evocând, în 1945, uimitoarea personalitate dispărută cu cinci ani în urmă, I. A. Basarabescu observa că într-un viitor imprezvizibil, „opera lui N. Iorga, atît de vastă și de folositoare, va trebui cercetată, distilată, selecționată și metodicizată [...], pentru ca lumea românească să poată vedea, discerne și înțelege domeniul întins străbătut, încălzit și luminat fără preget de mintea lui iradiantă.“ („Analele Academiei. Dezbateri“, t. LXIV, 1943—1945, p. 203). În împlinirea acestui viitor, care prin inițiativele din ultimii ani a intrat în plină actualitate, profesorul Barbu Theodorescu pune la îndemîna celor care vor explora vastul teritoriu străbătut de N. Iorga, un instrument de lucru indispensabil.

Al. Zub

Nicolas Iorga, L'homme et l'oeuvre, à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance. Recueil édité par D. M. PIPPIDI, Bucharest, Éditions de l'Académie, 1972, 414 p.

Centenarul nașterii marelui savant Nicolae Iorga a adus, cu o întîrziere ce nu poate apărea decât nefiresc, dat fiind caracterul programat al tipăriturilor noastre, un substanțial volum de studii și evocări, menite să reamintească stră-nătății grandoarea unei personalități și durabilitatea operei sale, de o întindere și diversitate fără precedent. După volumul, mai modest, publicat la Iași anul trecut (*Nicolae Iorga, omul și opera*, Editura Junimea, 1971, sub îngrijirea lui N. Grigoraș și Gh. Buzatu), după fasciculele din revista „Studii“ (1965, nr. 6; 1971, nr. 4) și „Revue roumaine d'histoire“ (1971, nr. 4) și după culegerea *Nicolae Iorga istoric al Bizanțului* (îngrijită de Eugen Stănescu, București, 1971), o nouă culegere, reunind colaborări de prestigiu, readuce în conștiința publică tulburătorul mesaj științific, cultural și civic al cărturarului.

Editorul, care după ce în 1946 a dezvăluit publicului marea operă de sinteză a istoriei universale de la care N. Iorga fusese smuls cu neînfrînată ură, iar de curînd a pus în circulație textul însuși (*Materiale pentru o istoriologie umană*, București, 1968), n-a avut orgoliul zadarnic de a strînge în volum doar studii noi, ci a reprodus și citeva manifestări mai vechi, semnificative pentru enormul pres-

tigiu de care s-a bucurat, în lume, savantul român. Este vorba de elogiul funebru rostit, după tragicul asasinat din 1940, de Mario Roques, de vibrantul omagiu rostit cu aceeași ocazie de Henri Focillon și de evocarea „martirului libertății popoarelor”, la Academia Română, de către regretatul N. Bănescu (1944).

Alte câteva contribuții ale unor istorici care l-au cunoscut pe N. Iorga adaugă savoarea amintirilor personale, relevând fascinația particulară a personalității omagiate: Marcel Émerit. (*Quelques souvenirs personnels sur Nicolas Iorga*); Maria Holban (*N. Iorga et le don de la vie*); I. D. Ștefănescu (*Nicolas Iorga, historien de l'art roumain*) etc.

În organizarea volumului, editorul a fost preocupat să portretizeze, prin colaborări competente, personalitatea savantului și animatorului, accentul căzînd, firește, pe laturile care îl atașează istoriografiei europene. Miron Constantinescu semnează o cuprinzătoare schiță a personalității culturale, înscriind-o în galeria marilor cărturari-cetățeni care au ilustrat România. Alexandru Elian disociază subtil conceptele de *istorie* și *sociologie* în opera lui Iorga. V. Liveanu studiază forțele motrice ale dezvoltării istorice în concepția savantului. Virgil Cândea punctează, adăugînd și o cuprinzătoare bibliografie specială, preocupările istoricului privitoare la trecutul Europei sud-estice. Eugen Stănescu încearcă să schițeze „cadru european al culturii române în viziunea istorică a lui N. Iorga”. N-a fost ignorat nici istoricul instituțiilor (Val. Al. Georgescu, Valeria Costăchel), nici editorul izvoarelor istorice (Ion Ionașcu), nici istoricul antichității (D. M. Pippidi), al evului mediu (M. Berza, Ștefan Pascu), al Orientului latin (Andrei Pippidi), al Imperiului otoman (M. M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru), al problemei țărănești (Șt. Ștefănescu), al economiei (G. Zane), al literaturii (Alexandru Dușu, Șerban Cioculescu), al artei (Maria-Ana Musicescu, I. D. Ștefănescu), definindu-se astfel, implicit, prodigioasa fecunditate și virtuțile de *istoric total* ale cărturarului.

Un tabel cronologic și o sumară bibliografie a lucrărilor lui N. Iorga de istorie generală și culturală, susceptibile deci să intereseze și pe specialiștii din afara granițelor, încheie volumul, iar iconografia fixează câteva momente (unele inedite) din viața eminentului savant. S-ar fi cuvenit însă ca o prețioasă culegere ca aceasta să fi fost prevăzută cu un indice de nume, dacă nu și de materii, fiindcă dincolo de caracterul său omagial, ea rămîne un instrument de lucru indispensabil.

După monografia publicată de Barbu Theodorescu (omisă totuși, ca și alte contribuții notabile în bibliografia ce însoțește volumul), *Nicolas Iorga, l'homme et l'oeuvre* este cel mai substanțial aport la cunoașterea acestei personalități, una din cele mai uimitoare din istoria universală.

Al. Zub

MARIA MATILDA ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, *Nicolas Iorga — a Romanian Historian of the Ottoman Empire*, Bucharest, Publishing House of the Academy, 1972, 190 p. (Bibliotheca Historica Romaniae, 40).

Odată cu masiva culegere de studii publicată de profesorul D. M. Pippidi la centenarul nașterii marelui patriot român *Nicolas Iorga, l'homme et l'oeuvre*, 1972), încă o contribuție de prestigiu se adaugă eforturilor de cercetare a operei cărturarului, operă de o vastitate incredibilă și de o diversitate numai puțin deconcertantă. Este vorba de studii de cercetări efectuate de N. Iorga cu privire la Imperiul Otoman, în legătură cu care autoarea, distinsa orientalistă Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, publicase deja câteva considerații de ordin general în culegerea amintită (*N. Iorga et l'histoire de l'Empire Ottoman*, p. 175—186), subliniind lărgimea de orizont, amploarea și soliditatea documentării, noutatea punctelor de vedere exprimate, importanța atribuită acestui imperiu, de care țările române au fost, prin forța împrejurărilor, atât de strîns le-

gate. Ceea ce în cadrul culegerii profesorului Pippidi se limita doar la o schiță, a căpătat cuvenită dezvoltare în cadrul acestui studiu, menit să lămurească, într-o primă parte, originea și motivația preocupării, izvoarele de care a dispus savantul, concepția istorică, metode de lucru, studiile pregătitoare, pentru ca în cea de a doua să supună unui examen amănunțit lucrarea *Geschichte des Osmanischen Reiches* (5 vol., Gotha 1908—1913), publicată în colecția lamprechtiană „Allgemeine Staatengeschichte“, raportând-o la cercetările mai noi, spre a conchide că „vasta sinteză a lui N. Iorga e o contribuție remarcabilă la istoria politică, militară și diplomatică a Imperiului Otoman care, datorită îndelungatei sale existențe, extinderii uriașe a teritoriului și culturii sale înfloritoare, a constituit, vreme de cinci secole, unul din factorii directori ai istoriei universale“ (p. 144).

Un glosar (p. 155—173), o hartă a expansiunii și decăderii Imperiului Otoman în secolele XIV—XX și un indice încheie lucrarea în mod util, conferindu-i și o valoare de instrument de lucru.

Al. Zub

Documente din istoria mișcării muncitorești arădene 1918—1944, Arad, 1972, 401 p.

Diferite genuri de informații în legătură cu mișcarea muncitorească din Arad între anii 1918 și 1944 sînt strînse cu hărnicie de un grup de istorici din Arad (Eugen Glück, Alexandru Roz, Andrei Caciora și Mircea Timbus) în volumul cu titlul de mai sus.

Alături de documentele de arhivă, autorii au adunat și informații de presă străduindu-se să recompună acțiunile mișcării muncitorești din acest județ. Fără îndoială că pentru istoric orice efort în acest domeniu, al publicării de documente, este îmbucurător deoarece sporește precizia afirmațiilor ce urmează a fi făcute și crează posibilitatea unor noi sinteze. Satisfacția istoricului este cu atât mai mare cu cit este vorba de documente inedite, de noi achiziții pentru circuitul științific. Volumul arădenilor răspunde numai parțial așteptărilor cercetătorului, menirea lui fiind să satisfacă mai întîi dorința realizatorilor de a contura documentar amploarea locală a mișcării muncitorești. Împlinirea acestei dorințe a determinat pe autorii volumului să extragă documente despre mișcarea muncitorească din Arad nu numai din depozitele arhivelor ci și din volumele de documente deja publicate, din reviste și studii care conțin documente, criteriul selectării fiind referirea la Arad.

Este de presupus că volumul pe care îl prezentăm anunță o lucrare, un studiu monografic, asupra mișcării muncitorești din județul Arad între 1918 și 1944 și, în caz că presupunerea noastră se verifică, se diminuează sensibil și impresia de chelturală parțial inutilă. Oricum, întocmirea unei asemenea monografii devine mai comodă prin apariția volumului de față.

Considerăm utile cîteva observații asupra tehnicii întocmirii acestei culegeri de documente. Este judicios aleasă maniera prezentării cronologice a informațiilor (documente de arhivă și referiri apărute în presa vremii). Autorii inovază uneori în privința jaloanelor, devenite aproape obișnuințe, ale editării de documente. De acord cu inovațiile, ne mîrginim la a fi în dezacord cu ele numai acolo unde devin incomode. Am fi preferat utilizarea cifrelor în locul asteriscului folosit pentru trimiterea la noi explicații. Se obișnuiește ca trimiterea să se facă, fie pe pagină (manieră adecvată specificului volumului pe care îl prezentăm), fie la sfîrșitul volumului sau studiului. Autorii prezentului volum adoptă maniera trinerii la sfîrșitul documentului, care poate cuprinde și două pagini ceea ce nu este tocmai comod (p. 66—67 ș.a.). Pentru multe documente se precizează o sursă dublă de proveniență (arhiva C.C. al P.C.R., spre exemplu, și volumul *Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1921—1924*

— în *Documente din România 1921—1924* ca la p. 76. Această mențiune dublă nu sporește gradul de autenticitate și consumă și spațiu așa fel încât autorii simt nevoia să cîștige în altă parte, scriind în loc de dosar, dos. etc. Fiind vorba de o culegere de documente, folosirea deasă și transformată aproape în automatism a expresiei: „în rest documentul nu se referă la Arad“ poate fi trecută cu vederea.

Respectul pentru lucrul făcut impune aprecierea apariției acestui instrument de cercetare devenit și mai util prin întocmirea cu minuțiozitate a indicilor de nume, de organizații și asociații, de întreprinderi și instituții și a indicelui geografic.

Cuvîntul înainte semnat de Andrei Cervencovici și prefața scrisă cu zgîrcenie de realizatorii principali ai volumului, Eugen Gluck și Alexandru Roz, ca și listele arhivelor, muzeelor, bibliotecilor, publicațiilor periodice și volumelor din care s-au reprodus documente înlesnește orientarea cititorului în consultarea prezentului volum.

I. Ciupercă

Din gîndirea materialist-istorică românească (1921—1944), Culegere de texte, introducere și note bibliografice de POMPILIU TEODOR, București, Ed. șt., 1972, 260 p.

Promisiunea și germenul noii lucrări se află în introducerea la prețioasa culegere de texte privitoare la *Evoluția gîndirii istorice românești*, publicată în 1970 la Cluj. Urmărind sumar desfășurarea acestei gîndiri, Pompiliu Teodor observă acolo că pentru antologarea gîndirii istorice din perioada inter- și postbelică vor fi necesare noi eforturi, pe care înțelegea să le continue. Autorul a început, cum se vede, cu gîndirea materialist-istorică, apreciată ca semnificativă pentru direcția în care avea să evolueze întreg domeniul. Semnificativă, înadevăr, dar nu exclusivă. Este de așteptat — și întreprinderea nu e de loc ușoară — ca atenția autorului să se oprească și asupra altor direcții de gîndire manifestate în epocă, pentru a restitui cit mai fidel profilul istoriografic al acesteia. „O istorie a istoriografiei românești nu este cu puțință fără o necesară cercetare a orientării materialist-istorice, a fixării dimensiunilor exacte pe care această orientare a avut-o“. Propunîndu-și deci să remedieze lipsa amintită, autorul a reținut ca reprezentative pentru sfertul de secol care a urmat primului război mondial cîteva nume: Petre Constantinescu-Iași, din care se reproduce fragmentar cunoscuta broșură *Caracterizarea și împărțirea istoriei românilor. O nouă concepție* (Iași, 1926); Andrei Oțetea, *Concepția materialistă a istoriei ca metodă de cercetare și de expunere* („Însemnări ieșene“, 1938); Lucrețiu Pătrășcanu, fragmente din volumul *Un veac de frămîntări sociale*; David Prodan, *Răscăla lui Horia în comitatele Cluj și Turda* (București, 1938); Miron Constantinescu, *Cauzele răscoalei lui Horia. Încercare de sociologie istorică* (București, 1940). Alte nume și opere au avut un ecou mai redus: Aradi Victor, Ilie Cristea, M. Dia-ciuc Dăscălescu, Ștefan Voicu, Bányai Ladislau, Bugnariu. În totul, unsprezece istorici, sociologi și publiciști care au profesat o concepție materialist-istorică

Metoda urmată e aceeași din volumul *Evoluția gîndirii istorice românești*: după o substanțială introducere, se excerptează, în ordine cronologică, texte caracteristice pentru această concepție, precedate de o schiță bibliografică a autorilor indicîndu-se principalele lor scrieri, precum și referințele respective, spre a le configura personalitatea și a înlesni eventualele cercetări.

Nu începe îndoiială că în afară de autorii antologați au existat și alte manifestări semnificative pentru noua orientare a gîndirii istorice și că la proxima ediție, profitînd și de mult așteptatul dicționar istoriografic aflat în pregătire, autorul îi va da o mai mare extindere.

Al. Zub

MIRON CONSTANTINESCU, M. RUSESCU, GH. I. IONIȚĂ, E. CIMPONERIU, TRAIAN UDREA, V. LIVEANU, *Études d'histoire contemporaine de la Roumanie*, II, Bucarest, Éditions de l'Académie, 1971, 213 p.

Abordînd o tematică variată și ocupîndu-se de o perioadă destul de întinsă în timp (1921—1948), acest volum își orientează aria preocupărilor, ca și primul, apărut în 1970, asupra unor probleme de bază ale istoriei contemporane.

Miron Constantinescu se oprește asupra actului creării Partidului Comunist Român, plecînd în analiza sa de la prezentarea evoluției proletariatului și a problemelor care stăteau în fața acestuia în perioada anterioară transformării partidului socialist în partid comunist, conchizînd că momentul creării P.C.R. a deschis o etapă superioară în desfășurarea mișcării muncitorești, constituind în același timp, începutul unei noi perioade a istoriei țării. Totodată, autorul scoate în evidență faptul că crearea partidului comunist a reprezentat o necesitate obiectivă și imperioasă pentru un anumit stadiu al dezvoltării mișcării muncitorești, în vederea clarificării ideologice a acesteia și conturarea, în acest fel, a unui nou cadru de afirmare a conștiinței de clasă a proletariatului.

Studiul lui M. Rusesescu, tratînd problema raporturilor dintre Partidul Comunist Român și celelalte partide politice în perioada 1922—1928, relevă unele aspecte, mai puțin discutate, ale vieții politice din perioada stabilizării capitaliste, iar unghiul din care se face cercetarea permite autorului să elucideze întreaga gamă a unor complexe relații politice. În analiza sa, M. Rusesescu are în permanență în vedere cadrul general al vieții politice, desprinzînd de aici caracteristica după care Partidul Comunist Român, în relațiile cu celelalte partide, și-a păstrat neschimbată fizionomia sa politică, militînd pentru unirea tuturor forțelor progresiste ale țării într-un front unic de luptă împotriva claselor dominante, conchizînd că în perioada 1922—1928, indiferent de greutatea survenite, au fost pregătite, de fapt, condițiile pentru inițierea acțiunilor de constituire a Frontului Popular Antifascist.

Dealtfel, volumul pe care îl prezentăm acordă o atenție deosebită analizei condițiilor, mijloacelor și a rezultatelor luptei antifasciste a poporului român, pînă la eliberarea țării.

Gh. I. Ioniță, urmărind apariția, organizarea și ascensiunea fascismului în viața politică a țării și poziția partidului comunist față de acestea, formulează concluzia justă după care mișcarea antifascistă din România își are originile în perioada de efervescență revoluționară din primii ani de după război, clasa muncitoare afirmîndu-se, în aceste împrejurări, ca o forță principală, o clasă socială fundamentală. Subliniind rolul P.C.R. în cadrul luptei antifasciste, autorul prezintă momentele principale ale acestei lupte, care, depășind coordonatele sale interne, s-a impus ca o amplă acțiune de combatere a tendințelor revanșarde și revizioniste manifestate în acești ani.

Ocupîndu-se de o perioadă mai scurtă și urmărind în special, așa cum declară și autoarea, lupta economică și acțiunile antifasciste ale metalurgiștilor, între care sînt incluși și cefeștișii din ateliere, Ecaterina Cimponeriu întregeste imaginea de ansamblu a rezistenței antifasciste din anii 1935—1936. Aducînd date noi despre acțiunile greviste, mitingurile și demonstrațiile cu caracter politic antifascist, după ce în prealabil cititorul este pus în temă asupra locului deținut de industria metalurgică în țara noastră, este relevată poziția profund antifascistă a majorității muncitorilor metalurgiști, care, prin tot ceea ce au făcut, au împiedicat difuzarea propagandei fasciste și crearea, pentru aceasta, a unei baze solide de masă.

Studiul semnat de Traian Udrea completează cercetările privitoare la lupta antifascistă, înfățișînd activitatea partidului comunist pentru crearea Frontului Patriotic Antihitlerist cuprinsă între anii 1941 și 1944. Analiza întreprinsă de Traian Udrea integrează lupta forțelor antifasciste din România, după 22 iunie 1941 împotriva dictaturii militarofasciste, în lupta generală a întregului popor și chiar a tuturor țărilor opuse coaliției hitleriste. Partidul Comunist Român

rămâne în continuare, așa cum remarcă autorul, în fruntea rezistenței antihitleriste, mobilizând masele în scopul creării unei largi baze a mișcării antifasciste și acționând în sensul atragerii partidelor și organizațiilor burgheze în cadrul Frontului Patriotic Antihitlerist, reprezentând, de asemenea, principala forță politică antifascistă care a pregătit și condus insurecția antifascistă din august 1944.

Occupându-se de particularitățile strategiei politice a Partidului Comunist Român între anii 1944 și 1948, V. Liveanu, care a îngrijit volumul de față, aduce noi contribuții la elucidarea unor aspecte ale perioadei revoluției populare, insistând mai ales asupra programului de acțiune și a perspectivelor revoluționare ale Partidului Comunist Român.

Variat prin multitudinea aspectelor tratate, dar unitar în ansamblu, tomul al II-lea din *Études d'histoire contemporaine de la Roumanie* reprezintă o nouă contribuție la studierea unor aspecte interesante ale istoriei contemporane a României.

Gh. I. Florescu

ELIZA CAMPUS, *Înțelegerea Balcanică*, București, Ed. Acad., 1972, XXV+394 p.

În 1968, Editura politică a publicat lucrarea lui Cristian Popișteanu: *România și Înțelegerea Balcanică* (349 p.). Apariția ei s-a dovedit a fi cu atât mai necesară cu cât un studiu monografic asupra acestei chestiuni lipsea. După numai patru ani, în 1972, Editura Academiei a tipărit monografia *Înțelegerea Balcanică*, a Elizei Campus, lucrare care trebuie apreciată ca o reușită certă.

Dacă o comparăm cu cartea lui Cristian Popișteanu, vom constata la volumul pe care îl prezentăm nu numai o informație mai amplă, ci și o analiză mai profundă a evenimentelor luate în studiu. Formația de istoric și preocupările constante pentru studiul relațiilor internaționale dintre cele două războaie mondiale au permis autoarei să realizeze o lucrare unitară asupra unei teme atât de complexe.

În monografie se urmărește — așa cum declară Eliza Campus în *Cuvîntul introductiv* — a se scoate în evidență meritoria contribuție a unor state mici și mijlocii care au depus o îndelungată, o laborioasă activitate pentru a salvagarda pacea mai ales în epoca în care naziștii substituiau forței dreptului forța pumnului (p. XVII). În partea I: *Preludii*, sînt analizate principalele forme de manifestare și de colaborare dintre statele balcanice din perioada 1919—1929; în partea a II-a, intitulată *Înfăptuirea Înțelegerii Balcanice*, autoarea evidențiază rolul avut de Conferințele balcanice din 1930—1933 în pregătirea unui climat favorabil pentru realizarea alianței dintre statele din această parte a Europei; apoi analizează condițiile politice în care s-a încheiat pactul *Înțelegerii Balcanice*, conținutul și scopurile lui și rezultatele obținute de țările membre ale acestei alianțe pe linia securității colective pînă la începutul anului 1938; în fine, în partea a III-a, *Activitatea Înțelegerii Balcanice pentru menținerea statu-quo-ului teritorial (1938—1940)*, sînt expuse acțiunile României, Greciei, Iugoslaviei și Turciei întreprinse în comun, din 1938 pînă în toamna anului 1940, cînd activitatea *Înțelegerii Balcanice* a încetat de fapt, pentru a preîntîmpina pericolul agresiunii din partea principalelor state fasciste, în special din partea Germaniei hitleriste.

În analiza activității *Înțelegerii Balcanice* autoarea a avut permanent în vedere cadrul relațiilor dintre marile puteri, interesele acestora în Europa în general și în țările din sud-estul și centrul continentului în particular, precum și evoluția raporturilor dintre statele membre ale pactului balcanic. Sînt scoase în evidență nu numai interesele comune și dominante ale țărilor aliate, ci și divergențele dintre ele, care au influențat uneori în mod nemijlocit și negativ asupra unității de acțiune a *Înțelegerii Balcanice*.

D. Sandru

<https://biblioteca-digitala.ro> / <http://adxenopol.academiaromana-is.ro>

mată contra fascismului etc. au constituit formele solidarității mișcării revoluționare și democratice din România cu lupta antifascistă generală. Masele populare din România au înțeles că aceste forme de luptă semnificau propria lor poziție militantă, propria lor cauză pentru apărarea libertății, democrației și independenței naționale.

În lucrare sînt prezentate ample acțiunile contra procesului de la Leipzig, solidaritatea cu antifasciștii Germaniei hitleriste, manifestațiile de simpatie cu insurecțiile antifasciste din Austria și Spania și de susținere a Frontului popular realizat în Franța și Spania, participarea delegaților mișcării muncitorești și democratice din România la congresele internaționale pentru apărarea păcii, contra fascismului și războiului în anii 1933—1939. Un loc important în lucrare este rezervat prezentării manifestațiilor de solidaritate cu popoarele Etiopiei, Spaniei, Austriei și Cehoslovaciei cîmpionate de fasciști. P.C.R. a unit strîns obiectivele luptei antifasciste cu lupta pentru prietenie și alianță cu U.R.S.S., considerînd această activitate ca o chestiune de mare importanță politică pentru poporul român, pentru asigurarea păcii și securității sale.

În acest efort, lupta clasei muncitoare, a întregului popor român, organizat și condus de P.C.R., a cîștigat simpatia și solidaritatea proletariatului, detașamentelor mișcării revoluționare și progresiste a popoarelor din întreaga lume. Acțiunile internaționaliste desfășurate în România în cel de-al patrulea deceniu al secolului nostru adaugă noi elemente și trăsături distinctivă tabloului general al mișcării antifasciste pe plan mondial. Puternicul lor ecou dincolo de granițele țării se reflectă în creșterea prestigiului mișcării noastre muncitorești, condusă de comuniști. Lucrarea *Solidaritate militantă antifascistă* se distinge prin prezentarea cronologică a principalelor momente legate de solidaritatea internațională antifascistă, prin documentarea științifică publicată și inedită pusă în circuitul literaturii istorice, prin interpretarea corectă a procesului antifascist, prin forța educativă ce o degajă. Atributele semnalate sînt suficiente pentru a da trîncie rezultatului obținut prin migăloasa cercetare a materialelor documentare din țară și străinătate. Lucrarea este prefăcută de acad. P. Constantinescu-Iași, cunoscător, martor și participant activ la unele din evenimentele din epoca respectivă. Meritele autorului se conjugă perfect cu cele ale Editurii politice care și-a dobîndit un binemeritat prestigiu în valorificarea cercetărilor științifice întreprinse pe toate coordonatele istoriei contemporane.

I. Saizu

P. CONSTANTINESCU-IAȘI, *La lutte pour la création du Front populaire en Roumanie*, Bucarest, Édition de l'Académie, 1972, 181 p.

Versiunea franceză a lucrării publicată de P. Constantinescu-Iași în 1968 (*Lupta pentru formarea Frontului popular din România*) oferă posibilitatea cititorului străin să cunoască rezultatele unei cercetări valoroase, la care se adaugă competența și experiența autorului, el însuși o personalitate reprezentativă printre cei care au luptat pentru crearea Frontului popular în România.

Traducerea acestei lucrări se impunea întrucît modalitatea adoptată de P. Constantinescu-Iași de a prezenta acest capitol al istoriei contemporane a României și a semnificațiilor sale în contextul istoriei universale întregeste cadrul istoric al Frontului popular european.

Autorul subliniază de la început că, trecîndu-se peste insuccesul realizării acestui Front, ceea ce interesează, în ultima instanță, este manifestarea permanentă, între 1934 și 1938, a unei utitudini antifasciste și încercarea de constituire a unui Front popular, care au reușit să întîrzie, pentru o perioadă de timp, instaurarea dictaturii fasciste în țara noastră.

Meritul acestei lucrări, în afară de bogata informație și seriozitatea tratării tuturor aspectelor ce le comportă o asemenea întreprindere, constau în aceea că toate actele legate de încercarea Partidului Comunist Român de a pune bazele unui larg Front popular sînt discutate în legătură cu istoria generală a țării, nu înainte însă de a se fi fixat locul lor între acțiunile organizate, în aceeași direcție, în celelalte țări europene. De asemenea, lupta pentru crearea unui Front popular este prezentată ca parte integrantă a încercărilor de înfăptuire a unității clasei muncitoare, evidențiindu-se, în același timp, faptul că a apărut ca o necesitate istorică, obiectivă, impusă de realitățile social-economice ale țării. Apoi, autorul remarcă, pe bună dreptate, că procesul constituirii Frontului popular n-a fost o tactică temporară, o manevră, ci reprezenta aplicarea consecventă, în condițiile concrete ale României, a principiilor generale asupra Frontului popular, asigurîndu-se astfel posibilitatea realizării unei alianțe largi între clasa muncitoare, țărănime, burghezia mică și mijlocie, intelectualitate și grupările sociale care se pronunțau contra fascismului, pentru pace și libertăți democratice.

Trecînd la analiza acțiunilor propriu-zise, autorul insistă asupra înființării Comitetului Național Antifascist, a Ligii Muncii, a Blocului Democratic și a altor organizații de masă care au jucat un rol deosebit în lupta unită contra fascismului. Alături de celelalte acțiuni, o semnificație deosebită în direcția constituirii Frontului popular o atribuie autorul acordului de la Băcia, din 24 septembrie 1935, cu care ocazie Frontul plugarilor și Madosz-ul se declarau împotriva fascismului și a războiului, iar programul comun aprobat cu această ocazie era considerat drept platforma unui larg Front popular, așa cum fusese conceput de forțele înaintate și Partidul Comunist Român.

Autorul consemnează, în continuare, numeroase acțiuni manifestate în diverse regiuni ale țării, circumscrie aceleiași scop final: formarea Frontului popular. Doar în aceste condiții, subliniază P. Constantinescu-Iași, s-a ajuns la acordul din 26 noiembrie 1935, de la București, și apoi, în decembrie 1935, la pactul de la Țebea, semnat de Frontul plugarilor, Blocul Democratic și Partidul Socialist.

Cu toate succesele obținute însă, forțele politice opuse fascizării țării n-au reușit să-și concentreze eforturile într-un Front popular, deși în țara noastră existau la acea dată condițiile necesare acestui lucru.

Cartea de față, așa cum am arătat și atunci cînd am prezentat ediția din 1968 (vezi tomul VI al acestui „Anuar”, p. 308—309), constituie o monografie valoroasă asupra uneia dintre principalele probleme ale istoriei contemporane.

Gh. I. Florescu

TRAIAN BUNESCU, *Lupta poporului român împotriva dictatului fascist de la Viena (august 1940), București, Ed. politică, 1971, 261 p.*

Anumite evenimente din istoria patriei, legate de momente în care integritatea și independența națională au fost amenințate, au determinat, întotdeauna, adoptarea de către poporul român a unei atitudini unitare, care a caracterizat dealtfel întreaga sa evoluție. În asemenea situații, pe lângă evenimentul în sine, se cer a fi discutate, în primul rînd, formele de exprimare, caracterul și profunzimea poziției manifestate de întregul popor împotriva oricăror imixtiuni în treburile țării. Plecînd de la aceste considerații, găsim justificată apariția unei lucrări care se ocupă de lupta poporului român împotriva unuia dintre acele acte istorice care au amenințat, la un moment dat, suveranitatea patriei — dictatul de la Viena. Lucrarea de față nu se oprește numai asupra evenimentului în sine, adică „arbitrajul” germano-italian, ocupîndu-se de acesta doar atît cît era necesar pentru refacerea unei pagini din lupta poporului român pentru unitate și independență națională. Conceput astfel, volumul la care ne referim și care re-

prezintă rezultatul unor cercetări serioase ale lui Traian Bunesco ne înfățișează, pentru prima dată, complexitatea unor manifestări generale ale poporului român îndreptate împotriva unei măsuri impuse țării de puterile Axei. În acest scop, autorul prezintă la început caracteristicile situației internaționale, evidențiind faptul că în deceniul al IV-lea al secolului nostru instaurarea fascismului în Germania și afișarea, mai târziu, de către Ungaria a unei politici de revizuire, au determinat creșterea primejdiei ce plana asupra unor țări europene. Demn de relevat este faptul că Traian Bunesco în chiar această parte de început a cărții sale se oprește și asupra atitudinii maselor față de unele planuri potrivnice independenței patriei.

Prezentînd evoluția relațiilor externe ale României în anii 1939—1940, ani în care s-au modificat raporturile acesteia cu marile puteri, în timp ce acțiunile diplomatice și politice ale guvernului horthyst urmăreau cu perseverență ocuparea Transilvaniei, autorul stabilește linia politică a țării, remarcînd trecerea treptată de la politica de neutralitate la orientarea spre Germania și consecințele acestei noi direcții. Totodată, este relatată creșterea sentimentului de revoltă a maselor populare față de intențiile cotropitoare ale guvernului horthyst, conchizîndu-se că poporul român era hotărît să se ridice cu arma în mînă pentru apărarea integrității țării. Or, forțele conducătoare românești au trecut peste această stare de spirit, așa încît s-a ajuns ca la 30 august 1940 să se semneze documentele „arbitrajului” germano-italian, prin care partea de nord a Transilvaniei era smulsă României și predată Ungariei.

În continuare, Traian Bunesco se ocupă de multitudinea formelor de manifestare ale opoziției poporului român împotriva acestui dictat, remarcînd că în întreaga țară cele mai diverse categorii sociale erau hotărîte să apere pămîntul strămoșesc. Analizînd această conjunctură favorabilă unei rezistențe naționale, autorul reliefează rolul Partidului Comunist Român și a celorlalte organizații democratice în inițierea și desfășurarea unor acțiuni de amploare împotriva unui act reprob de multe țări europene.

În ultima parte a cărții se poate urmări evoluția țării după acceptarea dictatului de către cercurile conducătoare, cînd, situația maselor s-a înrăutățit, iar atmosfera de amenințare a cedării și a altor zone făcea ca acțiunile poporului român să se amplifice odată cu dorința de eliberare a celor din regiunea cedată.

Ocupîndu-se de lupta poporului român împotriva dictatului de la Viena, lucrarea lui Traian Bunesco, avînd la bază o documentare cuprinzătoare, în cea mai mare parte arhivistică, reprezintă istoria unei pagini de patriotism românesc, care, prin conținut și modalitate de tratare, constituie totodată prima monografie a acestei teme.

Gh. I. Florescu

A. SIMION, *Dictatul de la Viena*, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 308 p.

Apariția lucrării lui A. Simion referitoare la „arbitrajul” germano-italian din 30 august 1940 răspunde nu numai unei necesități editoriale ci, în primul rînd, unei nevoi de ordonare și completare a rezultatelor de pînă acum privitoare la acest moment al istoriei patriei, în vederea stabilirii coordonatelor exacte ale unui eveniment cu implicații atît de largi asupra evoluției ulterioare a României.

Informația amplă, și în cele mai multe cazuri bazată pe documente inedite, i-a permis autorului acestui volum să procedeze la elucidarea condițiilor interne și internaționale în care s-a ajuns la acceptarea de către cercurile conducătoare românești a dictatului de la Viena, precizînd totodată consecințele acestui act străin intereselor vitale ale poporului român asupra istoriei generale a țării. Tema abordată oferă cercetătorului posibilitatea inițierii unor investigații de anvergură a căror arie depășește cadrul istoriei naționale, tocmai pentru că evenimentul

discutat pornește nu de la necesități interne, ci în primul rînd de la interese străine României. Autorul nu avea de clarificat doar structura și semnificațiile unui moment din istoria patriei, ci trebuia să refacă, riguros științific, cauzele și desfășurarea unor evenimente ce presupuneau amestecul mai multor țări, și, abia după aceea, să hotărască locul acestuia în evoluția istoriei europene. Toate acestea au pretins un efort de documentare de-a dreptul deconcertant, iar meritul lui A. Simion este cu atât mai mare cu cît a reușit să prezinte, succint și într-o formă aleasă, tot ceea ce putea interesa pe cineva atras de această temă.

În paginile acestei monografii nu sînt doar aduse în discuție anumite acte istorice, ci, pe cît posibil, ele sînt elucidate, așa încît cititorului i se transmit rezultatele unei cercetări în care documentarea este completată de o justă interpretare.

Prezentînd contextul în care s-a ajuns la semnarea dictatului de la Viena, autorul relevă, pe de o parte, tendințele revizioniste afișate de Germania și mai tîrziu și de Ungaria, sprijinite de prima, iar pe de altă parte, acțiunile întreprinse de România, devenită obiect al tratatelor revizioniste, în vederea apărării integrității sale teritoriale și a independenței naționale, mai ales în condițiile în care marile puteri occidentale, inconsecvente în atitudinea lor antirevanșardă, erau dispuse să facă unele concesii statelor agresoare. Discutînd perspectiva subordonării economice și politice a sud-estului european și deci și a României, A. Simion face o trecere în revistă a principalelor momente care au marcat desfășurarea evenimentelor de pînă la 30 august 1940. Analiza judicioasă a împrejurărilor complexe în care s-a ajuns la dictatul de la Viena ocupă în economia lucrării, pe bună dreptate, un spațiu întins. Urmărind cu atenție acțiunile convergente ale Germaniei, Italiei și Ungariei care desfășurau o politică potrivnică suveranității poporului român, precum și antecedentele diplomatice ale actului semnat la Viena, A. Simion întregeste cunoștințele referitoare la împrejurările în care s-a ajuns la acest „arbitraj”. Prezentarea dictatului în sine este însoțită de expunerea consecințelor imediate ale acestuia, concretizate în abdicarea regelui Carol al II-lea și în instaurarea dictaturii fasciste în România, precum și în subordonarea totală a acesteia, ca și a Ungariei, manevrelor naziste.

Pe lîngă cele arătate trebuie să remarcăm grija permanentă a autorului de a prezenta lupta maselor populare, mai întîi, împotriva tendințelor anexioniste ale Germaniei și Ungariei și, apoi, pentru recîștigarea integrității și independenței țării.

Indicele general și fotografiile de la sfîrșitul lucrării completează această sinteză care s-a impus deja atenției generale.

Desigur că volumul de față nu exclude posibilitatea unor completări. Dar, indiferent de acestea, monografia datorată lui A. Simion va rămîne, credem, o contribuție valoroasă la clarificarea unor probleme majore ale istoriei contemporane.

Gh. I. Florescu

КАРОЛ НИРИ, *От Единого рабочего фронта—к единой партии рабочего класса Румынии (апрель 1944 года — февраль 1948 года)* (De la Frontul Unic Muncitoresc la partidul unic al clasei muncitoare din România (aprilie 1944 — februarie 1948), Издательство Академии Социалистической Республики Румынии, Бухарест, 1972, 269 p.

Lucrarea pe care o prezentăm — variantă prescurtată a tezei de doctorat, susținută de autor în 1968 — urmărește elucidarea, pentru o perioadă distinctă, a principalelor aspecte ale complexului proces evolutiv al luptei pentru realizarea unității politice și organizatorice a clasei muncitoare, prin constituirea partidului său unic.

La început, autorul se ocupă de problemele unității de acțiune a clasei muncitoare în perioada luptei pentru instaurarea guvernului democratic (23 august 1944 — 6 martie 1945), subliniind importanța constituirii unui singur partid revoluționar. Autorul conchide că, de fapt, Frontul Unic Muncitoresc urmărea, în toată activitatea sa, asigurarea rolului conducător al proletariatului în revoluție, iar măsurile adoptate de Partidul Comunist Român vizau atragerea Partidului Social-Democrat într-o acțiune comună care să pună capăt sciziunii existente în rândurile clasei muncitoare.

Carol Niri, cercetînd desfășurarea evenimentelor care au dus în final la unitatea clasei muncitoare, a adoptat, avertizîndu-ne despre aceasta în introducere, noțiunea de *front unic* atît ca tactică, cît și ca *organ politic coordonator*, studiînd modalitățile concrete de realizare a unității clasei muncitoare, în condițiile istorice de după 23 august 1944, în totalitatea manifestărilor lor. Autorul a pătruns caracterul complex al evenimentelor, procesul neîntrerupt de transformare și dezvoltare a acelor forțe sociale care au dus în final la actul unificării partidului comunist și Partidului Social-Democrat, într-un partid unic al clasei muncitoare.

Întreaga cercetare întreprinsă de Carol Niri are în vedere caracterul obiectiv al unității clasei muncitoare și rolul acestei unități în lupta pentru realizarea revoluției socialiste.

Folosind o informație bogată, în cele mai multe cazuri arhivistică, prezenta monografie întregeste, prin multitudinea chestiunilor discutate, imaginea de ansamblu a revoluției populare și a creării Partidului Unic Muncitoresc.

Volumul este însoțit de un tabel cronologic al Frontului Unic Muncitoresc, o listă bibliografică selectivă și un indice de nume, instrumente care vin în ajutorul celor care îl vor consulta.

Gh. I. Florescu

REVISTA REVISTELOR

Analele științifice ale universității „Al. I. Cuza” din Iași (Serie nouă). Secțiunea III-a). Istorie, Tomul XVIII, anul 1972, fasc. 1, (114 p.), fasc. 2 (107+VII p.).

Cele două fascicule de istorie apărute în 1972 mențin treaz interesul specialiștilor pentru revista celei mai vechi facultăți de istorie din țară. O grupă relativ restrinsă de colaboratori oferă periodicului o „stabilitate” tematică studiată, de regulă, la un nivel științific corespunzător prestigiului înaltei instituții ieșene de învățământ superior.

Fasc. I-a conține 2 studii, 5 „articole, comunicări și note” și 4 „prezentări, recenzii și note bibliografice”. C. Cihodaru, dezvoltând preocupări mai vechi, publică studiul *Oștirea bizantină în Cimpia Munteană la sfârșitul secolului al VI-lea și toponomastica* (p. 1—7) prin care urmărește continuitatea populației autohtone plecând de la toponimia și onomastica înregistrate de scriitorii bizantini Menandru Protector, Teofilact și Teofan (sint identificate ca băștinase nume de riuri Ilivachia=Ialomița, Pasprios=Mozoc, de persoane Muzokios, Laurentios=Daurantos etc.).

Partea a doua a studiului *Planul Young și România* (II), p. 9—29 (partea I în fasc. 2, 1971), autor E. Bold, înscrie concluzia că România, prin N. Titulescu, a izbutit la conferințele de la Haga (1929 și 1930) să rezolve cu succes chestiunea reparațiilor, numai că succesul a fost efemer de vreme ce criza economică din 1929—1933 nu a îngăduit statelor debitoare să execute plățile, iar țara noastră s-a văzut nevoită să continue onorarea datoriilor externe contractate în anii primului război mondial din resurse proprii, ceea ce a adâncit criza financiară. Utilizarea de către autor a unor bilanțuri concrete, cifrice, extrase din arhive, oferă unor comentarii temeiuri solide.

Ilie Grămadă (*Politica externă a Franței înaintea războiului de 30 de ani*), N. Gostar (*A propos de deux inscriptions des Analecta de Zamosius*), Gh. Platon (*Nicolae Suțu și Unirea Principatelor*), V. Russu (*Din frământările politice ale perioadei de instabilitate guvernamentală și parlamentară (1866—1871). Încercări de revizuire a constituției*) și D. Rusu (*Cu privire la lupta clasei muncitoare din România împotriva corporațiilor*) sînt autorii articolelor, comunicărilor și notelor scrise cu adresă, promovînd noi puncte de vedere bazate fie pe o reexaminare a izvoarelor și a literaturii tipărite, fie pe exploatarea unor documente inedite de arhivă din țară (V. Russu și D. Rusu) și străinătate (Gh. Platon). Cea dintîi lucrare, consacrată politicii externe a Franței înaintea războiului de 30 de ani, ar fi cîștigat în valoare printr-o mai bună ordonare a informației și a demonstrației.

Fasc. a II-a se deschide cu editorialul lui Aurel Loghin dedicat celei de a 25-a aniversare a proclamării republicii. V. Russu, autorul unicului studiu (*Considerații privind constituirea partidului conservator din România* (p. 117—148), plasează geneza partidului conservator în perioada organizării statului național român modern și unitar, demonstrînd cu argumente pertinente că actul de naștere a celui partid trebuie să poarte ca dată anul 1871.

Cele șase comunicări și note (N. Gostar, *Un scène agricole de la colonne Trajanne*; idem, *Un nouveau document épigraphique sur Numerus palmyrenorum Tibiscensium*; Dumitru D. Rusu, *Imbunătățirea iluminatului public din orașul Iași în secolul al XIX-lea*; Gh. Platon, *Considerații privind situația României în preajma aderării la Tripla alianță*; Ion Agrigoroaiei, *Observații privind programul agrar al partidelor politice din perioada imediat următoare primului război mondial*; J. Benditer, *Din istoria relațiilor germano-italiene 1938—1940*) confirmă constanța preocupărilor și însușirile autorilor. În această din urmă privință, o excepție face Gh. Platon. Dar o excepție plăcută și, îndeosebi, utilă, autorul publicind integral două rapoarte din octombrie 1881 și, respectiv, ianuarie 1882 ale ministrului Belgiei la București, Joseph Jooris, privitoare la subiectul anunțat în titlul articolului.

La rubrica *Discuții*, V. Cristian și V. Russu, autorii referatului *Revoluția de la 1848 și începutul epocii moderne în istoria României* (p. 207—214), subliniază însemnătatea revoluției române din 1848, demonstrând că, totuși, ea nu poate fi considerată ca început al epocii moderne în istoria patriei, început care trebuie plasat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Recenziile și notele bibliografice (p. 215—224), în număr de 8, deci un număr sporit față de fascicola precedentă, încheie acest interesant număr al revistei.

Neîndoielnic că periodicul care face obiectul prezentării noastre se înscrie în rîndul prim al revistelor de specialitate din țară. Temele cu adevărat actuale prin însemnătatea și prin necesitatea adîncirii cunoașterii lor nu sînt ocolite, deși, după cum vom vedea, în această privință revista este susceptibilă de perfecționări. Majoritatea covârșitoare a lucrărilor aduc la lumină date inedite din arhivele interne și externe, iar autorii vădesc o stăpînire deplină a metodelor științifice de lucru, o tendință împlinită de pătrundere în profunzimea fenomenelor istorice cercetate. Nu lipsesc pagini ce poartă pecetea talentului.

Totuși, cititorul avertat al seriei istorice a „Analelor...” încearcă unele nedumeriri. Ele te întîmpină de la coperta inexpressivă, demodată și încărcată cu un titlu și indicatori înșirați pe 9 (nouă) rînduri. Comitetul de redacție are, fapt puțin sau deloc obișnuit, doi redactori responsabili. În schimb, lipsește un secretar științific de redacție a cărui importanță în „bucătăria” unui periodic nu mai trebuie să fie demonstrată.

Rubricile poartă titluri unanim admise, deși noi ne exprimăm rezerva în privința oportunității includerii în titlul de rubrică a comunicărilor alături de articole și note de vreme ce comunicarea este doar o *formă* și o *cale* de prezentare a unui articol sau a unei note. Lucrările sînt așezate în rubrici în ordine cronologică, dar la fasc. 1, la rubrica *notelor*, se începe cu un *articol de medie și se continuă* cu altul de istorie veche. În aceeași fascicolă s-a produs și o eroare în distribuirea lucrărilor pe rubrici. *Ostirea bizantină în Cimpia Munteană...* a fost inclusă între *studii* deși, evident, este o notă, în timp ce *Politica externă a Franței înaintea războiului de 30 de ani*, care figurează la *note*, este un studiu. Distribuirea judicioasă a lucrărilor pe rubrici își are importanța ei într-o revistă în care notele nu au rezumatul în limbi străine. În acest caz, tocmai *Politica externă a Franței...* este văduvită de un rezumat în limba franceză. Întocmirea de rezumate și pentru note este cu atît mai necesară cu cît periodicul publică articole și în limbi străine. S-ar cuveni, după părerea noastră, ca indicațiile de rubrici să fie plasate și în interiorul revistei, nu numai în sumar.

Una dintre chestiunile cele mai importante ale oricărui periodic este profilul. Firește, seria istorie a „Analelor...”, ca și oricare revistă de specialitate din țară, are menirea să contribuie la soluționarea marilor probleme care confruntă istoriografia noastră actuală. Dar seria istorie a „Analelor...” își are specificul

ei izvorit din faptul că este o revistă universitară. Așadar, învățămîntul istoric universitar din țară și străinătate, viața științifică și didactică a facultății, numeroase chestiuni interesînd perfecționarea activității profesionale și a celei studențești în strînsă legătură cu sarcinile actuale etc. trebuie să-și găsească un loc bine stabilit în revistă. În această privință, comitetul de redacție al seriei istorie a „Analelor...” are încă foarte mult de făcut. Este dorința noastră, a tuturor, ca periodicul să dobîndească un spor de vivacitate, să fie mai puternic ancorat în actualitatea științifică și didactică internă și internațională, să înfățișeze succesele și frământările profesorului, doctorandului și (de ce nu?) ale studentului.

L. Boicu

„Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj”, tomul XV (1972), 496 p.

Ultimul tom al *Anuarului Institutului de istorie și arheologie din Cluj* reunește în paginile sale atît rezultatele investigațiilor științifice întreprinse de către cercetătorii clujeni cît și unele articole comemorative, fapt care conferă acestui număr un caracter jubiliar.

Articolul editorial, semnat de Ștefan Pascu și dedicat sărbătoririi a 50 de ani de la apariția *Anuarului Institutului de Istorie Națională din Cluj*, evidențiază rolul și locul în știința istorică românească a Institutului de Istorie Națională „...născut din dorința de cercetare a trecutului poporului român și a naționalităților conlocuitoare, a trecutului istoric al Transilvaniei cu deosebire, din dorința de a lămuri lucruri nelămurite, de a completa goluri, de a reconstitui tabloul veridic al istoriei...” (p. 9). Trecînd în revistă realizările celor ce au lucrat în acest Institut, Ștefan Pascu observă că *Anuarul* Institutului a reprezentat o școală de inițiere și consacrare științifică, impunîndu-se, datorită diversității conținutului, a seriozității cercetărilor și a prestigiului colaboratorilor, printre cele mai de seamă publicații de istorie din perioada interbelică. Autorul remarcă totodată, pe bună dreptate, că noua revistă a Institutului de istorie și arheologie din Cluj nu numai că poartă numele vechii publicații, dar continuă valoroasa tradiție a acesteia.

Tot Ștefan Pascu semnează articolul *Avram Iancu*, cu prilejul centenarului morții acestuia, în care, ocupîndu-se de momentele semnificative ale vieții „Craiului Munților”, de principalele sale acțiuni din preajma, din timpul și de după revoluția din 1848, conchide că „evenimentele din 1848 nu se pot înțelege în întreaga lor semnificație fără Avram Iancu, iar acesta, de asemenea, fără revoluția de la 1848” (p. 29).

Aniversarea a 125 de ani de la nașterea lui A. D. Xenopol este cinstită de același autor, într-o elevată privire generală asupra istoricului, filozofului, logicianului și sociologului ieșean.

În încheierea rubricii dedicate aniversărilor, Trofin Hăgan și Bujor Surdu, la 25 de ani de la proclamarea Republicii, surprind, în studiul *Aspecte privind strategia politică a Partidului Comunist Român în instaurarea Republicii*, alături de dialectica procesului obiectiv al marilor transformări înfăptuite de poporul român în anii revoluției populare și strategia și tactica politică a P.C.R. din aceeași perioadă, subliniind rolul acestuia în aplicarea tezelor generale ale revoluției la condițiile concrete ale țării noastre.

Articolul *Relațiile lui Vasile Lupu și Matei Basarab cu Poarta în lumina unor documente turcești inedite* (Aurel Decei) înfățișează legăturile cu Poarta ale celor doi domni contemporani, deci și raporturile dintre cele două țări românești cu Imperiul otoman, din perioada 1623—1687, totul bazat pe 11 documente turcești inedite, provenite din Arhiva Palatului Sultanilor de la Topkapî, care conțin

informații variate cu privire la Moldova, Țara Românească, sau la amândouă și la Transilvania. Din cele 11 documente, opt sînt publicate în anexă.

Restul articolelor publicate în acest număr al *Anuarului* tratează diverse aspecte ale istoriei Transilvaniei, unde, pe lângă cercetările afectate reconstituirii adevăratelor dimensiuni ale unor personalități transilvănene, sînt discutate probleme din domeniul învățămîntului și culturii, fiind aduse totodată, contribuții meritorii în sensul întregirii tabloului vieții economice și politice a Transilvaniei de la sfîrșitul secolului XIX pînă în perioada contemporană și a cunoașterii frămîntărilor sociale din a doua jumătate a secolului XIX.

Așa, de pildă, în articolele *Biblioteca gimnazialului crăiesc din Zlatna. O contribuție la istoricul bibliotecilor școlare din Transilvania* (Iacob Mărza) și *Lupta pentru învățămîntul național românesc în părțile nord-vestice ale Transilvaniei în anii 1848—1851* (Teodor Pavel), autorii, sprijinindu-se pe un bogat material arhivistic, aduc informații prețioase asupra uneia dintre cele mai importante biblioteci gimnaziale ale evului mediu, din Munții Apuseni, și ale mișcărilor revendicative din Crișana și Maramureș pentru învățămînt, mișcări care, prin valoarea și semnificațiile lor, se integrază în lupta generală a românilor din Imperiul habsburgic pentru emancipare culturală.

Două studii intitulate: *Din activitatea doctorului Vasile Popp pe domeniul minier al Zlatnei (1829—1842)* (Alexandru Neamțu) și *I. C. Drăgescu, militant pentru republică și Dacoromânism (1866—1914)* (Gelu Neamțu) stabilesc, după o riguroasă informare, locul și rolul celor două personalități în istoria Transilvaniei. Alexandru Neamțu, pe lângă că relevă activitatea unei personalități multilaterale, aduce date interesante privitoare la situația sanitară și condițiile de existență ale minerilor din Rodna, publicînd în anexă cîteva documente provenite de la Vasile Popp, caracteristice pentru definirea autorului lor și a problemelor de care se ocupa. Gelu Neamțu face unele precizări în ceea ce privește activitatea politică a lui I. C. Drăgescu, care prin poziția sa socială avansată și antidinasticismul său consecvent a militat pentru unirea Transilvaniei cu România.

Un spațiu larg este afectat cercetărilor privind cunoașterea cît mai exactă a realităților sociale ale Transilvaniei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Studiile: *Lupta naționalităților din imperiul habsburgic pentru înfăptuirea programelor lor politice la mijlocul secolului al XIX-lea* (Dumitru Suciu), *Convieșuirea frățească a poporului român cu naționalitățile conlocuitoare și lupta lor împotriva asupririi străine (1848—1867)* (Gheorghe I. Badea și Iosif Kovács), *Răzvrătirea moșilor din 1852. Rolul lui Avram Iancu* (Simion Retegan) și *Despre caracterul mișcărilor țărănești din Transilvania la sfîrșitul secolului al XIX-lea* (Acațiu Egyed) reprezintă, fiecare în parte, o realizare în vederea completării informațiilor referitoare la una dintre cele mai importante perioade ale istoriei transilvănene. Autorii acestor studii, folosind o bogată documentare inedită, înfățișează unele momente ale luptei naționale a slavilor și românilor din monarhia habsburgică în scopul unirii națiunilor în frontierele lor politice naturale, analizînd, de asemenea, primele contacte, legături și apoi colaborarea poporului român cu naționalitățile conlocuitoare, subliniind că acest proces complex a avut o lungă durată, uneori controversată, dar ascendentă, corespunzătoare, în general, evoluției societății, întregind, totodată, tabloul luptelor românilor din Transilvania în anii ce au urmat revoluției din 1848 și relevînd caracterul mișcărilor țărănești desfășurate în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea.

Anumite aspecte ale vieții economice și politice ale Transilvaniei fac obiectul articolelor: *Din frămîntările Partidului Național Român în anul 1897* (Liviu Boțezan și Nicolae Cordoș), *Cu privire la comerțul local în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea* (Hilde Mureșan) și *Astra și oficialita'ea maghiară la începutul anului 1918* (George Cipăianu).

Perioada istoriei contemporane este reprezentată prin articolele: *Problema desființării Consiliului Dirigent* (Gheorghe Iancu), *Aspecte din evoluția lucrărilor de reformă agrară și arendări forțate pe domeniile statului din județul Făgăraș în anii 1919—1921* (Marcel Știrban) și „*Marele proces comunist*” din 1928, de la

Cluj (Petru Bunta), în care sînt analizate împrejurările formării Consiliului Dirigent, activitatea desfășurată, raporturile de clasă din Transilvania și factorii obiectivi și subiectivi care au dus la dizolvarea sa, unele particularități ale evoluției lucrărilor reformei agrare din 1921 și, în sfîrșit, actul antimuncitoresc al procesului comunist de la Cluj, unde au fost judecați reprezentanții mișcării muncitorești și democratice din România și acuzate organizațiile legale ale acestora : Sindicatele unitare și Ajutorul Muncitoresc Român.

Rubrica *Miscellanea* are următorul cuprins : *O veche traducere românească necunoscută a cronicii maghiare a lui Gaspar Heltai* (Aurora Ilies), *Răscola lui Horea văzută de un ofițer din trupele de represiune* (Ileana Bozac), *Frămîntări țărănești în Bihor la sfîrșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea* (Mihail Dan, Petru Bona), *Din activitatea lui Avram Iancu în primăvara anului 1848* (S. Benkő, L. Botezan, A. Egyed, D. Károlyi, H. Mureșan și G. Neamțu) și *Asupra concepției contractualiste a lui Simion Bărnuțiu* (Constantin Rusu).

Anuarul se încheie cu *Recenzii* și cronica activității Institutului pe anul 1971, semnată de Rodica Sofroni.

Numărul prezentat, prin diversitatea temelor abordate și ținuta științifică a acestora, se adaugă ultimelor realizări ale Institutului de istorie și arheologie din Cluj. Se poate remarca faptul că, prin sporirea numărului de pagini, conținutul acestuia s-a diversificat, abordîndu-se o gamă mult mai largă de probleme, în comparație cu tomurile precedente, ceea ce impune chiar o nouă suplimentare a spațiului tipografic, urmărindu-se prin aceasta, atît lărgirea posibilităților de valorificare a rezultatelor cercetărilor istorice clujene cît și creșterea valorică, demonstrată de acest număr, a uneia dintre cele mai importante publicații de istorie din țară.

Pentru a se facilita operația consultării recenziilor publicate în *Anuar*, credem că ar fi mai indicat ca titlurile acestora să apară și în sumarul revistei. Totodată, deși în numărul pe care-l prezentăm sînt recenzate destule lucrări valoroase, privitoare la istoria națională și universală, românești și străine, această rubrică ar putea fi lărgită. Apoi, ar fi indicat ca darea de seamă asupra activității Institutului să nu apară cu un an întîrziere, pentru a da astfel posibilitatea celor interesați să cunoască din timp preocupările și temele abordate de cercetătorii clujeni.

Gh. I. Florescu

„Revista Arhivelor“, anul XLIX, vol. XXXIV, nr. 1—4, 1972, 724 p.

Devenind, din anul 1971, trimestrială și modificîndu-și substanțial orientarea tematică, „Revista Arhivelor“ a obținut, implicit, și cîteva atribute noi, care o plasează în rîndul periodicelor românești cel mai reușit adaptate genului de activitate menit să-l reflecte. Simpla înregistrare a secțiunilor create în cuprinsul fiecărui număr sau a titlurilor incluse în sumare este, dealtfel, suficientă pentru a îngădui să se constate, pe de o parte, o mai promptă și mai utilă informare a arhiviștilor în aspectele specifice muncii lor și, pe de alta, tendința de reprezentare cît mai cuprinzătoare a rezultatelor activității istoriografice a noii generații de arhiviști din întreaga țară.

Desigur, privite din perspectiva altor necesități, unele inițiative ale revistei pot provoca obiecții. Avem în vedere, de exemplu, ponderea sporită de care beneficiază, în economia paginajului, materiale ce pot fi aduse la cunoștința arhiviștilor și prin alte mijloace sau care prezintă o importanță minoră chiar în raport cu problematica specifică activității de arhivă. Totodată, rubrica de recenzii și prezentări s-ar cuveni, credem, a fi dacă nu omniprezentă, cel puțin mai bine reprezentată cu aparițiile editoriale de interes arhivistice atît din țară cît și din străinătate. Ne permitem, de asemenea, să sugerăm o mai judicioasă structurare

a secțiunilor fiecărui număr, întrucît aplicarea criteriului tematic, concomitent cu cel formal, în stabilirea titlurilor acestora dă naștere unei ambiguități cu totul nepotrivite unui sumar de revistă științifică. Așa de pildă, rubrica *Preșuitori ai arhivelor* nu se asimilează, de fapt, celei de *Studii și comunicări*, iar unele materiale cuprinse în: *Addenda et corrigenda*, *Din arhivele particulare*, sau chiar cu caracter „editorial” (ca *Mărturiile documentare* din nr. 4) nu se încadrează tot atît de bine și în secțiunea *Documentelor*? La rîndul lor, rubricile *Din arhivele particulare* și *Prezentări de fonduri și colecții* nu pot fi însumate oare sub un titlu comun? Remedierea fragmentării excesive a cuprinsului și adoptarea unui singur principiu de bază s-ar impune, pe de altă parte, și datorită faptului că dificultățile unei alimentări constante cu materiale de profil se repercutează în apariția deosebirilor calitative de la un număr la celălalt. Or, cultivarea inegală a interesului cititorului poate prejudicia, în cele din urmă, însăși difuzarea și reputația revistei.

Trecînd însă peste observațiile de această natură, care, pentru un comitet de redacție aflat în permanent dialog cu cititorii (cum demonstrează informarea publicată în nr. 1) nu constituie, desigur, o noutate, cele patru numere menite să onoreze al XLIX-lea an de existență a „Revistei Arhivelor” pot fi apreciate ca formînd un volum cu o tematică atractivă și capabilă deseori să răspundă exigențelor științifice superioare.

Istoriei medievale a românilor i-a fost, astfel, consacrat aproape un sfert din numărul total al paginajului volumului deși nici unul din materialele publicate nu întrunește caracteristicile unui studii propriu-zis, ci reprezintă fie „instrumente de lucru”, fie grupaje de documente, fie semnalări de tipărituri rarissime. Din prima categorie se remarcă, indiscutabil, lucrarea Theodorei Rădulescu, *Sfatul domnesc și alți mari dregători ai Țării Românești din secolul al XVIII-lea. Liste cronologice și cursus honorum*, (nr. 1, p. 107—131; nr. 2, p. 293—324; nr. 3, p. 441—470; nr. 4, p. 659—690), lucrare nu numai extrem de utilă, dar și, prin rigurozitatea sa metodologică, un adevărat model al genului. Atribute întrucîtva asemănătoare reclamă și materialul publicat de Tr. Ionescu-Nișcov, Const. Velichi și A. Constantinescu, sub titlul *Toponimie istorică din perioada feudală a Țării Românești, 1374—1600* (nr. 1, p. 25—40), reprezentînd, de fapt, începutul unui dicționar toponimic de proporții, dar a cărui limită cronologică superioară, anul 1600, nu credem că prezintă, totuși, semnificațiile majore necesare unei opere de această natură. De asemenea, restrîngerea ariei de investigare a materialului documentar numai la piesele originale sau fidele textelor originale, incumbă, evident, renunțarea la numeroase topice, care, fără a mai putea constitui din punct de vedere strict formal subiecte de analiză, oferă totuși, în judecățile de ansamblu, prin însăși prezența lor, elemente interpretative demne de luat în considerație. *Glosarul de cuvinte grecești* (nr. 1, p. 97—106) extrase de N. Săndulescu din corespondența comercială a fondului „Hagi Ianuș” de la Arhivele Statului București, al cărui comentariu preliminar s-ar fi cerut poate mai detaliat, încheie seria materialelor de acest fel.

Aducînd la cunoștința cercetătorilor acea informație specifică, uneori inestimabilă, care le conferă valoarea și pe care nu mai este necesar, desigur, s-o subliniem, *Documentele românești din sec. XV—XVII aflate la Biblioteca Națională din Paris* (nr. 2, p. 271—292), publicate de Gh. Ungureanu și I. Caproșu — nu înțelegem de ce s-au preferat două note contradictorii: p. 271, n. 2, și p. 292, n. 3, în locul unei atitudini echitabile cu privire la aportul celui de al doilea autor! — sau *Mănunchiul de documente inedite cu privire la satul Mastacîn din județul Neamț* (nr. 3, p. 415—433), datorat lui Ion Chelcea și Theodorei Rădulescu, la care se adaugă și *O scrisoare autografă a lui Nicolae Olahus* (nr. 4, p. 691—693), editată de El. Moisuc, justifică pe deplin privilegiul de care se bucură și în acest volum izvorul istoric medieval. Iar dările de seamă ale delegaților Arhivelor Statului care au continuat, în cursul anului 1971, investigarea și microfilmarea bogatelor fonduri documentare referitoare la istoria poporului nostru, din Austria, Franța, R. D. Germană, Italia, R.S.F. Jugoslavia, R. P. Polonă, Turcia și R. P.

Ungară, reunite sub titlul *Cercetări în arhivele de peste hotare* (nr. 1, p. 145—180), întregesc consistența aceleiași rubrici. Din păcate, unele paragrafe ale acestor dări de seamă — din rîndul cărora nu putem să n-o remarcăm pe cea semnată de Mihail Guboglu — sînt mult prea succinte pentru a constitui un îndrumător suficient de util istoricilor interesați de problematica documentelor depistate, dar mai ales celor care efectuează deplasări de documentare în străinătate.

Spre deosebire de caracterul materialelor de medievistică, studiul epocii moderne beneficiază, în cadrul aceleiași volum, de cîteva contribuții efective privind, în special, unele aspecte ale anului revoluționar 1848 din țările române, revenit în atenția cercetătorilor cu prilejul comemorării legendarei personalități a lui Avram Iancu. În acest sens se impune, desigur, a fi reținută, în primul rînd, reconsiderarea — pe o bază documentară lărgită — a atitudinii fostului tribun al poporului față de împăratul și curtea de la Viena, după revoluția din anii 1848—1849, reconsiderare în care Cornelia Bodea folosește ca punct de plecare enigmatică purtare a lui Iancu în timpul vizitei imperiale din vara anului 1852 (*Avram Iancu și curtea din Viena*, nr. 4, p. 565—581).

Nu mai puțin interesantă, deși redusă ca proporții, este și nota lui Ion Ranca, *Încercări de izolare de mase sau de arestare a lui Avram Iancu și Al. Papiu-Illarian în primăvara anului 1848* (nr. 4, p. 583—585), alcătuită pe baza unor informații de arhivă încă insuficient exploatate pînă acum, sau precizarea Mariei Dogaru în legătură cu *Sigiliul lui Avram Iancu* (nr. 4, p. 694—695), presupus a fi fost descoperit la Sibiu. Tot lui Ion Ranca îi aparțin, de asemenea, și extrem de prețioasele *Precizări la datarea unui tablou al revoluției din 1848 din Transilvania* (nr. 2, p. 332—338). Folosind argumente convingătoare, autorul restabilește adevărul istoric în privința datării și localizării unuia dintre puținele documente iconografice ale revoluției din Transilvania (operă a ipoteticului pictor Petcu) punind în circuitul științific, în locul legendei pînă azi cunoscută: „Adunarea Națională de la Cîmpul (sau Cîmpia) Libertății de la Blaj, din 3/15 mai 1848”, o alta, conformă evenimentului reprezentat în tablou, și anume: „Adunarea poporului în fața catedralei din Blaj, din 2/14 mai 1848”.

În activitatea unei instituții centrale a țării, cum a fost instituția Arhivelor Statului, evenimentele istorice de rezonanță n-au trecut fără să-i fi afectat evoluția. Oprindu-se doar asupra momentului revoluționar 1848 din Țara Românească, T. Mateescu, în articolul *Aspecte ale activității Arhivei statului din Țara Românească în timpul revoluției de la 1848* (nr. 2, p. 217—232), a urmărit, pe baza documentelor existente — cele semnificative fiind reproduse integral în anexe — să evidențieze activitatea instituției menționate, care prin atribuțiile sale și, mai ales, prin materialele documentare ce le deținea, a avut strînse legături cu organele revoluționare și a servit, în permanență, cauza revoluției.

În sfîrșit, Radu Crețeanu, în nota *Două burse pentru străinătate acordate de Guvernul Provizoriu din 1848* (nr. 1, p. 89—94), aduce interesante și utile completări informațiilor de acest gen, relative la o inițiativă necunoscută a Locotenenței Domnești din august-septembrie 1848, de a propune pentru burse de studii în străinătate pe doi tineri pașoptiști: Gheorghe Crețeanu și Grigore Peretz, ale căror merite profesionale s-au suprapus, fericit, celor politice. Aceste burse aveau să fie însă anulate după restabilirea guvernului regulamentar.

În afara materialelor ilustrînd momentul revoluționar 1848, se impune atenției articolul, mai cuprinzător decît îl arată titlul, *O traducere în limba română a manualului de legi a lui Mihail Fotinopulos publicată în 1869* (nr. 2, p. 233—249), semnat de Nestor Camariano. Autorul face prețioase completări și rectificări științelor cunoscute pînă astăzi privitoare la viața și opera juristului de prestigiu M. Fotinopulos, care a activat la București la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și despre care s-a spus că ocupă „une place de choix dans l'histoire de la science du droit de son pays d'adoption”. Prezentarea traducerii în limba română a „Manualului de legi” — traducere efectuată încă din 1869 în coloanele ziarului „Terra”, dar necunoscută pînă astăzi specialiștilor — este însoțită de credința mărturisită și

întru totul justificată a autorului că ea va folosi „specialiștilor și mai cu seamă celor care vor publica ediția critică a acestui manual“ (p. 249).

De evidentă utilitate, deși expuse lapidar, sînt, de asemenea și considerațiile făcute de El. Moiscu, *În legătură cu cel dintîi arz înaintat Porții de către Tudor Vladimirescu* (nr. 1, p. 87—89) și al cărui text este prezentat în anexă, ca și cele *Cîteva știri inedite despre un haiduc polon* (nr. 2, p. 338—339), datorate lui Ionel Dirdală.

Încheind prezentarea contribuțiilor referitoare la epoca modernă nu putem, desigur, să nu subliniem numeroasele piese de arhivă puse în circulație de semnatarii acestora (T. Mateescu, R. Crețeanu și El. Moiscu), dar mai ales de Maria Dogaru și Vasile Miron în cadrul rubricii speciale a revistei. Într-adevăr, cele treisprezece *Scrisori inedite de la Ion Ghica* (nr. 1, p. 63—79) al căror destinatar a fost Dim. A. Sturdza, în mare majoritate reproduse integral (ne întrebăm de ce nu toate?) și aparținînd acum filialei Arhivelor Statului din Suceava, acoperă o perioadă de intense frămîntări politice, al căror martor angajat a fost și semnatarul acestor scrisori. Relevăm ținuta științifică a prezentării, mai puțin considerația finală potrivit căreia „pentru istoria noastră, (I. Ghica, n. ns.) rămîne alături de Nicolae Bălcescu, fruntaș al marii ridicări naționale de la 1848“.

Mai puțin prezente în acest volum al „Revistei Arhivelor“, preocupările de istorie contemporană nu lipsesc totuși, constituind prin cele două articole editoriale: *Un deceniu de la încheierea procesului de transformare socialistă a agriculturii* (nr. 1, p. 3—11), semnat de V. Arimia, și *Republica — deziderat al gîndirii și luptei poporului român pentru libertate, democrație și progres social* (nr. 4, p. 505—522), semnat de Nicolae Petreanu, ambele însoțite de elocvente materiale documentare, tot atîtea dovezi ale interesului acordat acestei perioade din istoria patriei. Alături de ele trebuie remarcată și intervenția lui Miron Radu Mocanu în legătură cu *Un memoriu al lui Liviu Rebreanu* (nr. 1, p. 94—96), din 7 iunie 1928, adresat ministrului artelor și cultelor, prin care președintele de atunci al Societății Scriitorilor Români, alarmat de greșita orientare a editării de carte, cerea și propunea soluții firești pentru ieșirea din impas și pentru propășirea culturii naționale, după cum tot în sfera de manifestare a fenomenului cultural contemporan se încadrează și activitatea celor doi prețuitori ai arhivelor, Șt. Meteș și G. T. Kirileanu, prezentați în două reușite retrospectiv de către Al. Matei (nr. 1, p. 55—61) și, respectiv, I. Burlacu (nr. 2, p. 259—270).

Adăugînd titlurilor prezentate în paragrafele anterioare și pe cele, destul de numeroase, reflectînd fie rezultatele obținute în activitatea proprie arhivelor statului, fie problematica specifică, deseori controversată, a acestei discipline, fie, în sfîrșit, lămuririle din *Pagina arhivarului*, imaginea unui nou și prețios volum al „Revistei Arhivelor“ se conturează evident în deplinătatea conținutului său.

L. Șimanschi și D. Vitcu

SIMPOZIONUL INTERNAȚIONAL DE LA VERONA-LAZISE ASUPRA BRONZULUI TIMPURIU ÎN EUROPA

Între 1 și 6 mai 1972 a avut loc la Verona-Lazise simpozionul internațional asupra bronzului timpuriu în Europa, organizat de secția de preistorie a Muzeului Civic de istorie naturală din Verona.

Organizarea acestei manifestări științifice a fost sugerată de participanții la primul seminar internațional asupra eneoliticului și începutului epocii bronzului, ținut în august 1971 în regiunea Munților Tatra. Întâlnirea celor mai mulți dintre participanții la acest simpozion în septembrie 1971 la Belgrad, la cel de-al VIII-lea Congres Internațional al Uniunii Internaționale de Științe preistorice și protoistorice, a contribuit ca această inițiativă să se realizeze, prin organizarea simpozionului din mai 1972 de la Verona — Lazise.

În acest scop, au fost invitați de Muzeul Civic de istorie naturală din Verona 44 specialiști din 14 țări europene, dintre care trei din România (Vl. Dumitrescu, București; M. Dinu și M. Petrescu-Dîmbovița, Iași).

Coordonatorii simpozionului au fost dr. Alessandra Aspes, conservatoare secției de preistorie a Muzeului Civic de istorie naturală din Verona, dr. Leone Fasani, de la același muzeu și Gino Tomasi din Trento.

Lucrările simpozionului au avut loc în apropiere de Verona, în orașul Lazise de pe malul de SE al lacului Garda, care prin frumusețile sale naturale și unele monumente medievale este considerat ca una din cele mai pitorești și mai interesante localități din zona acestui lac.

Tematica simpozionului a fost axată pe următoarele trei teme:

1. Stadiul actual al cunoștințelor relativ la sfârșitul eneoliticului și la epoca bronzului timpuriu în Europa.

2. Raporturile culturale dintre diferitele regiuni europene în eneolitic și bronzul timpuriu.

3. Problema cronologiei relative și absolute în diferite regiuni ale Europei în perioadele respective.

În cadrul primei teme s-au dezbătut comunicări privitoare la trecerea de la eneolitic la epoca bronzului în Italia centrală (F. Rittatore Vonwiller, Milano) și Ungaria (A. Mozsolics, Budapesta), vasele campaniforme în nordul Italiei (L. Barfield, Birmingham), mormintele cu ocră în regiunile orientale ale României (M. Dinu, Iași), geneza epocii bronzului în Languedoc-ul oriental (J. L. Roudil, Montpellier), începutul epocii bronzului în nordul Italiei (A. Aspes și L. Fasani, Verona) și în regiunea Trento (R. Perini, Trento), cultura Glină III în lumina noilor cercetări (M. Petrescu-Dîmbovița, Iași), stadiul actual al cercetărilor relative la bronzul timpuriu în NV Poloniei (Z. Pieczynski, Poznan), eneoliticul și începutul epocii bronzului în Țările de Jos (M. Desintère, Gand), precum și relativ la tipologia reprezentărilor de pumnal în arta rupestră și pe stelele statui din nordul Italiei (E. Anati, Capo di Ponte), câteva produse de lemn de la Barchedi Solferino (M. O. Ancafora, Roma) și unele tipuri de ace de bronz din bronzul timpuriu din Slovacia (M. Novotna, Bratislava).

A doua temă a fost dezbătută pe baza comunicărilor relativ la legăturile culturale dintre regiunile Carpaților și Alpilor în bronzul timpuriu (J. Machnik, Cracovia), complexul de locuire din bronzul timpuriu de la Jwanowice (Polonia Mică) și legăturile lui cu bazinul carpatic (A. Dzieduszycka — Machnik, Cracovia), relațiile dintre Balcani și Apenini în eneolitic și bronzul timpuriu (V. Trbuhović, Belgrad), influențele dunărene în bronzul timpuriu din nordul Italiei (H. J. Hundt, Mainz) și mediteraneene asupra evoluției culturale din nordul bazinului carpatic în bronzul timpuriu (J. Vladoar, Nitra), cultura Wessex și raporturile ei europene (C. Hawkes, Oxford), precum și privitor la originea și legăturile istorice ale ștampilelor de lut din grupele epocii bronzului Madarovce și Polada (G. Banti, Pecs).

În ceea ce privește cea de a treia temă, dezbătută în mai multe comunicări, a fost tratată și în mod special în comunicările privitoare la cronologia eneoliticului românesc în lumina datelor C14 (Vl. Dumitrescu, București) și la cronologia neoliticului târziu din vestul Elveției pe baza săpăturilor de la Yverdon de pe malul lacului Neuchâtel (C. Strahm, Freiburg).

Toate aceste comunicări, în curs de tipărire la Verona, au fost urmate de discuții, la care au participat în repetate rânduri și delegații români prezenți la acest simpozion.

Cu prilejul acestei manifestări științifice s-a organizat o expoziție temporară la Lazise privitoare la preistoria regiunii lacului Garda și s-a inaugurat la Muzeul Civic de istorie naturală din Verona o nouă sală de preistorie regională.

De asemenea, în timpul simpozionului au fost organizate deplasări la Verona, unde s-au vizitat muzeele și unele monumente istorice (teatrul roman, arenele romane ș.a.), precum și la Trento și în unele localități cu resturi arheologice din Lessinia. În afară de acestea, s-au mai vizitat unele locuri cu desene rupestre, precum și palafite din regiunea lacului Garda. Dintre acestea din urmă, o impresie deosebită au produs-o palafitele de la Ledro (1800—1000 î.e.n.), din care, prin săpăturile efectuate timp de mai mulți ani de Raffaello-Battaglio și alți arheologi italieni s-au dat la iveală aproximativ 10 000 stâlpi, susținători ai platformei de lemn pentru locuințe, precum și din turbăria de la Fiaș de din zona fostului lac Carera, din care s-au săpat circa 10 000 mp, dovedindu-se că palafita respectivă a durat până în a doua epocă a fierului. O excelentă impresie a produs-o și muzeul de la Ledro, organizat în condiții moderne, permițând vizitatorilor să se documenteze asupra descoperirilor arheologice din cuprinsul palafitei din această localitate.

Nu putem încheia această sumară darc de seamă asupra simpozionului de preistorie a epocii bronzului timpuriu de la Verona fără ca să nu menționăm strădaniile depuse de organizatori pentru buna lui reușită, contribuindu-se prin aceasta nu numai la o mai bună lămurire a problemelor discutate, ci și la dorința de colaborare și mai strinsă dintre specialiștii din diferite țări ale Europei pentru rezolvarea problemelor respective.

M. Petrescu-Dimbovița

PRIMUL CONGRES INTERNAȚIONAL DE TRACOLOGIE

Între 5 și 10 iulie 1972 a avut loc la Sofia, sub patronajul Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene, Primul Congres Internațional de Tracologie. Acest congres a fost organizat de Comitetul Național Bulgar de Tracologie, avînd ca președinte pe Vladimir Gheorghiev și ca secretar general pe Velizar Velcov, personalități științifice bine cunoscute în acest domeniu.

La congres au participat 270 de specialiști din numeroase țări europene, precum și din Brazilia, Mexic, Siria și Statele Unite.

România a fost reprezentată de 20 de specialiști, delegația fiind condusă de prof. dr. doc. Dumitru Berciu. Din delegația română au făcut parte arheologi de la institutele de arheologie din București, Cluj și Iași, de la muzeele de istorie din Cluj, Timișoara, Constanța, Tulcea și Piatra-Neamț, precum și lingviști din București și Iași.

Lucrările congresului au cuprins o tematică largă, ilustrată prin aproximativ 150 de comunicări, repartizate în trei secții, urmate de discuții interesante, care au abordat și adâncit multiple probleme privind cunoașterea civilizației tracice.

La secția cu tema: Arheologia și istoria artei tracilor, prezidată de E. Akurgal, Vl. Milojević, J. Neustupny, E. Condurachi, R. Vulpe, M. Garašanin și alți reprezentanți ai delegațiilor din țările participante, s-au prezentat comunicări privind procesul de indo-europenizare în nord-estul Peninsulei Balcanice, originile grupelor protoindoeuropene în teritoriile din Italia meridională în mileniiile II-I î.e.n., relațiile dintre diferitele regiuni balcanice în epocile neoliticului și a bronzului, precum și alte probleme privind interpretarea izvoarelor arheologice, cronologia, tipologia și dezvoltarea economică. De asemenea, s-au prezentat comunicări privind metalurgia bronzului și a fierului în teritoriile tracice (E. N. Cer-niș — U.R.S.S.).

În cadrul primei secții s-a mai prezentat un grup de comunicări privind arta tracică, dintre care s-a remarcat acelea privind elementele constitutive ale artei tracice arhaice (R. B. Bandinelli — Italia), problema influenței artei tracice în regiunile carpatice (M. Dušek — Cehoslovacia), apariția și dezvoltarea picturii monumentale tracice, cuprinzând un mare număr de obiective de pe teritoriul Bulgariei, cercetate de arheologii din această țară. În același timp, au fost aduse în discuție probleme de artă traco-getică, scitică și influențe ale artei și religiei tracice în Pannonia și alte zone mai îndepărtate.

Numeroase comunicări au fost susținute la secția de istorie și istoria culturii, prezidată printre alții de C. J. Mossé, F. Schachermeyer, S. Ferri, G. Forni, discutându-se în deosebi valoarea izvoarelor scrise ale autorilor antici și importanța lor pentru istoria geto-dacilor.

Multe lucrări s-au referit la istoria tracilor, a culturii și a artei lor, precum și la dezvoltarea lor socială economică, până în secolul al VI-lea e.n. S-au dezbătut cu precădere chestiuni relative la antropologie, numismatică, cultură spirituală, medicină, precum și cu privire la persistența influențelor tracice în cultura spirituală a diferitelor popoare din Balcani, urmărindu-se cu un deosebit interes contribuțiile specialiștilor bulgari care s-au ocupat de perioada stăpînirii romane la sud de Dunăre și de rolul tracilor în răspîndirea artei provinciale romane.

A treia secție, de lingvistică, a cuprins comunicări referitoare la caracterul limbii tracice, a legăturilor ei cu celelalte limbi, a locului ce-l ocupă în cadrul limbilor indoeuropene, paralelele lexicale traco-romano-slave, traco-frigiene, etc.

Membrii delegației române la acest congres, au susținut un număr mare de comunicări, cuprinzând diferite probleme de arheologie, istorie, numismatică și lingvistică, bazate pe o temeinică documentare în toate domeniile. O contribuție însemnată a constituit-o prezentarea rezultatelor recente ale cercetărilor arheologice din România, care contribuie în mod substanțial la lămurirea genezei culturii primei epoci a fierului și mai ales la continuitatea etno-culturală tracică în zona Carpato-Balcanică.

În cadrul discuțiilor s-a apreciat în mod special contribuția cercetătorilor români atât în domeniul arheologiei și istoriei cît și lingvistice, care au reușit să sublinieze caracterul autohton a lumii tracice în spațiul dintre Carpați și Dunăre.

Expoziția de artă tracică organizată la Sofia cu piese din aur și argint descoperite la sud de Balcani, ca și diferite expoziții din muzeele din Stara Zagora, Kazanlik, Nova Zagora și Plovdiv, au contribuit la completarea lucrărilor congresului, oferind totodată participanților străini posibilitatea de a cunoaște îndeaproape cultura materială, finețea și eleganța artei tracice. De asemenea, pentru o mai bună cunoaștere a unor stațiuni arheologice din Bulgaria s-a organizat vizi-

tarea șantierelor de la Stara Zagora (ant. Beroe, Augusta Traiana), Nova Zagora (tellul Karanovo) și locuința cu absidă de la Malka Vereia.

În cadrul concluziile, la ședința de închidere a lucrărilor congresului, s-a subliniat în mod deosebit rezultatele obținute, a căror importanță constă în faptul că pentru prima dată s-a constatat o preocupare generală, pe plan internațional față de cultura tracică, față de tracologie în general. S-a putut realiza cu această ocazie și un bilanț al cercetărilor privind cultura tracică în Bulgaria, România și alte țări din Balcani, în ultimii 25 de ani.

În încheiere, s-a hotărât ca dezbaterile altor probleme importante privind modul de viață și istoria popoarelor din Balcani și rolul tracilor în crearea și dezvoltarea unei civilizații superioare în Europa Sud-Estică, să aibă loc la cel de al doilea Congres de tracologie ce își va desfășura lucrările la București în anul 1976.

Silvia Teodor

AL VI-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE EPIGRAFIE GREACĂ ȘI LATINĂ.

În zilele de 18—24 septembrie 1972 a avut loc la München cel de al VI-lea Congres de epigrafie greacă și latină. În ședințele plenare și în cadrul a trei secții, cei 320 participanți, majoritatea din țările europene, au prezentat comunicări bazate pe izvoare epigrafice sau inscripțiile descoperite în ultimii ani.

Comunicările de o mare diversitate, depășind limitele stricte ale epigrafiei, au cuprins probleme de istorie politică, demografie, istoria dreptului, istoria religiilor etc., știrile cunoscute prin lectura inscripțiilor fiind adeseori înbinate cu cele arheologice și literare într-o încercare de reconstituire cât mai veridică a istoriei. Multe comunicări, între care menționăm cele prezentate de: R. Syme, *Titulus Tiburtinus* (ILS 918); H. G. Pflaum, *Romanizarea Africii de Nord*; R. Bogaert, *Aportul inscripțiilor la cunoștințele noastre asupra băncii grecești*; L. C. Rugini, *Statul și asociațiile profesionale în epoca imperială romană, ș.a.*, au contribuit la clarificarea unor aspecte a istoriei grecești, elenistice, a Imperiului roman, implicit a Scythiei Minore și Daciei. Între cele care vizau mai direct istoria provinciilor romane de pe teritoriul țării noastre am amintit comunicările profesorilor: F. Vittinghoff, *Situația internă a orașelor romane în spațiul dunărean — posibilități și limite ale epigrafiei* și M. Speidel (același, care a descoperit și publicat vestita inscripție de la Philippi cu sfârșitul lui Decebal), *Malva capitala Daciei Malvensis localizată prin descoperirea unui Numerus Syrorum Malvensium în Mauretania*. M. Speidel a încercat să dovedească identitatea Malva-Romula pe baza unor inscripții lapidare și a unor țigle stampilate din provinciile africane, referitoare la unitatea susamintită, binecunoscută ca staționind și la Romula. În cursul dezbaterilor însă, după intervențiile documentate ale prof. F. Vittinghoff și conf. dr. H. Daicoviciu, s-a conchis că noile descoperiri nu constituie dovezi peremptorii, că localizarea Malvei poate fi decisă numai de o inscripție clară și bine conservată.

Au fost discutate deasemenea probleme referitoare la stadiul și metodele editării sau reeditării unor *corpora* cu inscripțiile grecești și latine, la utilizarea calculatoarelor în cercetarea epigrafică și în sfârșit problema înființării unei Asociații Internaționale de epigrafie greacă și latină.

O parte din realizările epigrafiei românești au devenit cunoscute printr-un referat general, *Orașele grecești de pe coasta apuseană a Mării Negre de la Augustus la Dioclețian*, expus de prof. D. M. Pippidi, membru corespondent al Academiei R.S.R. și 12 comunicări prezentate în ședințele secțiilor de profesori universitari, cercetători ai Academiei de Științe sociale și politice și muzeografi (D. Tudor, I. I. Russu, N. Gostar, H. Daicoviciu, Em. Popescu, D. Protase, E. Doruțiu-Boilă, A. Aricescu, I. Glodariu, Al. Ștefan, S. Sanie, Al. Popa și C. Băluță).

Din Iași au participat conf. N. Gostar cu comunicarea *Hercules Ripensis* și cercet. șt. pr. S. Sanie cu *Considerații asupra transcrierii unor teonime și antroponime orientale în inscripțiile latine și grecești din Dacia*.

Gazdele au programat pe parcursul congresului mici excursii la unele obiective de interes arheologic (Regensburg — antica Ratisbona) și pentru a cunoaște frumusețile Bavariei.

Viitorul congres de epigrafie greacă și latină va avea loc la Constanța în anul 1977.

Silviu Sanie

REUNIUNEA DE LA VARȘOVIA A DIRECTORILOR INSTITUTELOR DE ARHEOLOGIE DIN ȚĂRILE SOCIALISTE

Între 9 și 11 noiembrie 1972 a avut loc la Varșovia reuniunea directorilor institutelor de arheologie din țările socialiste, convocată din inițiativa conducerii Institutului de Istoria Culturii Materiale din Varșovia.

La această manifestare internațională, organizată în foarte bune condițiuni de către W. Hensel. Directorul Institutului de Istoria Culturii Materiale din Varșovia și de către colaboratorii săi din conducerea acestui institut au participat ca invitați acad. B. A. Ribakov (Moscova), J. Hermann (Berlin), B. Gramsch (Potsdam), B. Chropovski (Nitra), M. Richter (Praga), D. Anghelov și B. Velkov (Sofia), L. Castiglione (Budapesta), D. M. Pippidi (București) și M. Petrescu-Dimbovița (Iași).

La prima temă înscrisă în program, care privea marile linii ale planurilor științifice de cercetare în perioada 1972—1975, s-au prezentat scurte dări de seamă și informări de către conducerea institutelor de arheologie din țările respective, desprinzându-se cu acest prilej unele teme majore de un deosebit interes științific.

Astfel, în ceea ce privește activitatea arheologică din Bulgaria, au reținut atenția amploarea săpăturilor pentru neo-eneolitic și epoca bronzului, cercetările în legătură cu tracia, colonizarea greacă și slavii, precum și problema inscripțiilor protobulgare (informare D. Anghelov).

În continuare, s-a desprins atenția acordată de arheologii cehi marilor șantieri arheologice de la Mikuličice (Moravia) și din alte locuri, precum și problemele de paleometalurgie (informare B. Chropovski).

Dintre acțiunile mai importante prevăzute a fi realizate de către Institutul central pentru istorie veche și arheologie al Academiei de Științe din Berlin, menționăm corpus-ul monedelor romane de pe teritoriul Republicii Democratice Germane, care este aproape gata, corpus-urile descoperirilor slave și al descoperirilor protoistorice (secolul VII—XII) de pe același teritoriu, la ultimul colaborează 25 arheologi, prima parte fiind în curs de tipărire, precum și problema folosirii în arheologie a metodelor din domeniul științelor naturii (informare J. Hermann). Același Institut va organiza în noiembrie 1973 la Berlin o sesiune cu tema „Rolul maselor populare în istorie până la formarea feudalismului”.

În ceea ce privește cercetarea arheologică din cadrul Institutului de Istoria Culturii Materiale din Varșovia, prezintă interes tema privitoare la etnogeneza, evoluția și cultura popoarelor vechi, în special slave, la care lucrează cca. 150 cercetători, manualul universitar relativ la preistoria teritoriului polon până la sfârșitul secolului al V-lea e.n., în cinci volume, sub redacția lui W. Hensel, manualul privitor la cultura europeană din Evul Mediu timpuriu (până la începutul secolului al XI-lea), sub redacția lui W. Hensel și T. Roslanowski, manualul metodelor și tehnicilor de cercetare, sub redacția lui S. Tabaczynski, manualul privitor la istoria culturii materiale din teritoriul Poloniei, din secolul VI e.n. până în epoca contemporană, în trei volume, sub redacția lui Jan Pazdur, manualul cu tema „Cultura națională polonă: patrimoniul istoric și tendințele actuale ale dezvoltării”, lucrarea monografică relativ la cultura materială a Greciei antice, în trei

volume, sub redacția lui K. Majevski și studii etnologice de sinteză (informare T. Roslanowski).

S-au scos apoi în evidență principalele direcții ale planurilor de cercetare ale institutelor de arheologie din România, arătându-se că ele sînt orientate către aprofundarea unor probleme de bază, începînd cu paleoliticul și terminînd cu epoca medievală (informare D. M. Pippidi și M. Petrescu-Dîmbovița). În aceste planuri un accent deosebit se pune pe continuarea cercetărilor cu privire la traco-getii, romanizarea și problema continuității. Se acordă atenția cuvenită cercetării atît a așezărilor deschise și întărite, în deosebi de tipul cetăților traco-getice și al horodiștelor slave, cit și a necropolelor. Pe lîngă lucrări monografice, sînt prevăzute și culegeri de izvoare din seriile „Fontes — Daco-Romanae” și „Inventaria Archaeologica”, precum și corpus-ul monedelor vestpontice, conceput ca o nouă ediție a lucrărilor lui B. Pick și K. Regling. Planurile de cercetare și de valorificare a rezultatelor sînt coordonate de către Comisia Arheologică, un organism central care a luat ființă recent în cadrul Secției de istorie și arheologie a Academiei de Științe Sociale și Politice a Republicii Socialiste România.

Relativ la activitatea de cercetare a arheologilor unguri, se remarcă lucrările de topografie arheologică a Ungariei, manualul de arheologie a Ungariei, din care sînt gata patru volume (din paleolitic pînă în Latène inclusiv), corpus-ul inscripțiilor romane de pe teritoriul Ungariei, precum și legătura dintre arheologie și științele naturii (informare L. Castiglione).

În fine, în ceea ce privește cercetările arheologice din Uniunea Sovietică, s-au scos în evidență coordonarea planurilor de cercetare cu prilejul adunărilor anuale ale arheologilor sovietici, metodele de cercetare pentru zone mai mari și mai mici, publicarea izvoarelor arheologice, apărînd pînă în prezent 15 volume din colecția „Arheologia S.S.S.R.”, precum și interesul deosebit pentru problema scitică, geneza slavilor și vechile culturi din Asia Mijlocie (informare acad. B. A. Ribakov).

Discuțiile care au urmat după aceste informări s-au referit la probleme de organizare a cercetării arheologice și de publicare a izvoarelor arheologice, precum și la formele de colaborare de adoptat în cadrul organizațiilor internaționale. În legătură cu această din urmă problemă, D. Anghelov a propus ca, în afara colaborărilor la anumite publicații, congresele internaționale să fie precedate de conferințe preliminare, în scopul unei mai bune cunoașteri a problemelor.

Un alt subiect de discuție l-a constituit raportul „Aplicarea metodelor noilor cercetări la săpături și în lucrările teoretice și analitice”, în care autorul (S. Tabaczynski) a scos în evidență metodele moderne de prospectare, analiză și datare folosite în Polonia în domeniul cercetărilor arheologice. În această privință merită să fie relevant faptul că în cadrul Institutului de Istoria Culturii Materiale din Varșovia funcționează un laborator al tehnicilor și metodelor de cercetare pentru prospecțiuni și săpături, în scopul modernizării cercetărilor arheologice prin folosirea mai intensă a fotografiilor aeriene și dezvoltarea tehnicilor geofizice și a dispozitivelor pentru transportul vertical și orizontal al pămîntului ș.a. Tot în cadrul aceluiași Institut funcționează și un laborator central pentru studii metalelor (metalografie, chimie spectrografică, radiografie cu defectoscop), rocilor, ceramicii și sticlei. În viitor sînt prevăzute a se introduce următoarele procedee fizico-chimice la acest laborator: metoda radiografică spectrografică cu fluorescență, care permite studiul obiectelor mici de metal, inclusiv a monedelor, fără a le deteriora; analiza spectrografică cu raze infraroșii pentru chihlimbar, în colaborare cu specialiști italieni; investigații arheomagnetice, în colaborare cu observatorul geofizic al Academiei polone de Științe din peninsula Hel. În fine, grupul de specialiști care lucrează la manualul metodelor și metodologia cercetărilor, se preocupă de modele matematice și probabilități, de folosirea mașinilor de calcul, de posibilitatea introducerii unor coduri pentru clasificarea și studiul materialelor în cantități mai mari, cum ar fi ceramica, precum și de colaborarea cu naturaliști, istorici, etnologi și antropologi. În fine,

tot din acest raport a reieșit că la Muzeul Arheologic din Łódź a început să fie folosită metoda C14 pentru cronologia absolută.

După prezentarea raportului, s-au pus în discuție rezultatele obținute de arheologii polonezi prin folosirea metodelor și tehnicilor moderne în arheologie și în deosebi acelea ale metodei C14 pentru cronologia absolută.

În continuare, W. Hensel a pus în discuție problema organizării unor poli-goane arheologice experimentale la nivel internațional, în scopul modernizării șantiierelor de săpături arheologice. Pentru aceasta se propune ca în o țară să participe la săpături colective de arheologi din diferite țări, care să efectueze săpături în anumite sectoare, după planuri proprii de lucru, urmînd ca la urmă să se dezbata în comun asupra părților pozitive și negative ale acestor lucrări. Se preconizează să se procedeze la fel și în ceea ce privește valorificarea rezultatelor acestor săpături. Arheologii polonezi sînt dispuși să efectueze asemenea săpături experimentale în 1974 sau 1975.

La discuțiile care au urmat în legătură cu această problemă s-au cerut detalii privitoare la categoriile de așezări, care urmează a fi cercetate în acest fel, la necesitatea cercetării pe micror regiuni, precum și relativ la specialiștii care vor efectua cercetările respective. Toți participanții au fost de acord cu organizarea unor asemenea șantiere experimentale, urmînd ca primul să fie la Nitra, în Slovacia, în 1973.

Cu deosebit interes a fost ascultat raportul amplu „Problemele documentării științifice”, în care autoarea (Jadwiga Siniarska-Csaplicka) a stăruit asupra noilor tendințe și metode de lucru pe plan mondial în acest domeniu, precum și asupra posibilității aplicării metodelor respective la centrele de cercetare arheologică. În ceea ce privește această din urmă problemă, autoarea a exprimat părerea că trebuie să se procedeze în mod diferențiat, în funcție de țări, teme de cercetare, organizare și necesitățile centrelor științifice. Pentru raționalizarea documentării în acest domeniu, este necesar să se organizeze secții regionale cu centre pilot de documentare, care să coopereze strîns, cu toate că depind de diferite instituții de cercetare, învățămînt și muzeale. Avîndu-se în vedere caracterul mondial al cercetărilor arheologice, se impun, după autoare, anumite forme de cooperare internațională pentru receptarea informațiilor și rezultatelor acestor cercetări. În ceea ce privește problema documentării arheologice în Polonia, se citează lucrările secției de arheologie mediteraneană a Academiei polone de științe; „Informatorul arheologic”, în care sînt prezentate anual în limba polonă, în ordine cronologică și alfabetică, cercetările arheologice din Polonia; lucrările lui L. J. Luka privind realizările arheologiei polone cu începere din 1944; „Inventaria Archaeologica” seria Polonia, redactată de centrul arheologic din Łódź și buletinul analitic în limba engleză pentru cercetările din țările socialiste privitoare la neolitic, publicat de cîteva ani de centrul arheologic din Cracovia.

La discuțiile care au urmat s-a scos în evidență necesitatea ca, pe lîngă documentarea bibliografică, să se aibe în vedere și cea cu privire la materialul arheologic, făcîndu-se cunoscut, prin publicații, cele mai bune rezultate în această privință.

Ultima temă dezbătută la această reuniune a fost aceea relativ la specializarea în aplicarea științelor experimentale în cercetarea arheologică. Cu acest prilej, autorul dării de seamă (M. Petrescu-Dîmbovița) a arătat că în țările socialiste există posibilități de specializare în palynologie, metalografie, arheomagnetism, paleontologie, paleofaună, microanalize pentru studii funcției uneltelor de piatră și os, C14, statistică, matematici aplicate în arheologie, precum și în alte metode ale științelor experimentale, fiind necesară, pentru o mai bună documentare, o reuniune a șefilor de laboratoare din cadrul diferitelor instituții în care există laboratoare pentru cercetările arheologice. În legătură cu această problemă, s-a subliniat, că în condițiile actuale, de mare dezvoltare a științelor experimentale, trebuie să-i fie accesibilă arheologiei tot ceea ce este nou ca tehnică și metodă de lucru. În încheiere s-a arătat care este stadiul aplicării metodelor experimentale în cercetarea arheologică din România.

Din discuțiile care au urmat această dare de seamă, a reieșit necesitatea cunoașterii laboratoarelor din țările socialiste care aplică metodele științelor experimentale în arheologie, precum și a introducerii unor metode din domeniul fizicii și a geofizicii.

În încheierea lucrărilor acestei reuniuni a luat cuvântul prof. dr. W. Hensel, care a scos în evidență necesitatea unor asemenea întâlniri a directorilor institutelor de arheologie din țările socialiste, în scopul perfecționării metodelor de prospecțiune, cercetare la teren, analiză, datare și documentare din țările respective. Urmează ca în cadrul institutelor reprezentate la această reuniune să se reflecteze asupra modalităților de organizare în cât mai bune condițiuni a poligoanelor experimentale arheologice, precum și asupra posibilităților de aplicare a metodelor științelor experimentale în domeniul cercetărilor arheologice din aceste țări.

În timpul reuniunii, participanții au fost primiți la Palatul Culturii din Varșovia de către prof. dr. Jan Kaczmarck, ministrul învățământului superior, tehnicii și științei și secretar general al Academiei polone de științe, care s-a întreținut în mod cordial cu cei prezenți.

De asemenea, s-au organizat vizite la Muzeu arheologic polon (director Z. Rajewski) și la Czerny, la 30 km SSV de Varșovia, unul din cele mai importante centre de locuire feudală din sudul Varșoviei, de pe malul stîng al Vistulei, unde, prin săpăturile efectuate, s-au descoperit importante vestigii din secolele VI—XIII.

M. Petrescu-Dîmbovița

COLOCVIU ROMÂNŌ-POLONEZ DE ISTORIE

La invitația istoricilor polonezi, o delegație de specialiști români (prof. dr. Ștefan Ștefănescu, președintele Secției de istorie a Academiei de Științe Sociale și Politice, directorul Institutului „N. Iorga” — conducătorul delegației. dr. Ilie Corfus, dr. Șerban Papacostea și dr. L. Boicu) a participat la un colocviu, româno-polonez de istorie, care s-a desfășurat la Cracovia între 14 și 19 decembrie 1972. Reuniunea a fost și este apreciată ca un eveniment dacă o raportăm la împrejurările în care ea s-a produs și la obiectivele ei.

Primiți cu o atenție emoționantă de către rectorul Universității Jagiellone, prof. dr. Mieczysław Kavas, de prorectorul prof. dr. Józef Buszko, de prof. dr. Emmanuel Rostworowski, directorul Institutului de istorie al Academiei de științe poloneze, de eminentul istoric și prieten al României prof. dr. Henryk Batowski, delegații români au angajat de îndată convorbirile cu partenerii polonezi în frunte cu prof. dr. Antoni Podraza și prof. dr. Józef Gierowski.

Cele două părți au prezentat rapoarte consacrate istoriei relațiilor româno-poloneze oglindite în istoriografia românească și, respectiv, poloneză. Este vorba, așadar, de un bilanț, de o trecere în revistă a modului și a măsurii în care istoriografiile celor două țări au înfățișat legăturile româno-poloneze stabilite la mijlocul secolului al XIV-lea, odată cu afirmarea primelor formații statale românești, pînă în zilele noastre.

Raporturile feudo-vasalice moldo-poloneze, participarea românilor la războaiele Poloniei împotriva ordinului teutonic (Grünwald), implicațiile poloneze în istoria românilor, relațiile economice, politice, culturale pînă la prăbușirea statului polonez (1795), legăturile între emigrațiile română și poloneză, reluarea și dezvoltarea relațiilor regulate, pe linie de stat, după reconstituirea Poloniei (1918), lupta antifascistă și noua fază a istoriei colaborării româno-poloneze inaugurată prin dobîndirea puterii statale de către clasa muncitoare etc. — iată numeroase probleme care s-au aflat în centrul dezbaterilor. Spre satisfacția unanimă a celor două părți, s-a vădit o coincidență a punctelor de vedere chiar în probleme scotite spinoase ca, de pildă, conținutul și limitele raporturilor feudo-vasalice moldo-poloneze, con-

firmarea participării românilor la bătălia de la Grünwald etc., fără să mai vorbim de definirea locului și a rolului istoriei relațiilor româno-poloneze în această parte a continentului sau de însemnătatea lor pentru cele două țări.

Caracterul reuniunii noastre a impus, firește, și configurarea perspectivelor cercetării istoriei raporturilor româno-poloneze ceea ce presupune luară în considerare a golurilor și a neajunsurilor așa cum au rezultat ele din cele două rapoarte bilanț. După cum se știe, o tratare științifică și constantă a acestui domeniu a început după primul război mondial, când schimbul de lectori, cercetători și bursieri, accesibilitatea arhivelor poloneze și înființarea lectoratului de limbă română la Cracovia și a celui de limbă poloneză la București au dat un impuls fără precedent preocupărilor de studiu al relațiilor româno-poloneze. Totuși, nu se poate vorbi de o întreprindere metodică. Pe bună dreptate, prof. dr. Gierowski amintea cuvintele rostite de Górka (descoperitorul și primul editor al cronicii domniei lui Ștefan cel Mare) la congresul istoricilor polonezi din 1927, rămase în bună măsură și astăzi valabile: nu s-a acordat însemnătatea cuvenită istoriei raporturilor româno-poloneze și, îndeosebi, nu s-a procedat la un program de lucru sistematic.

După cel de al doilea război mondial, istoricii polonezi au publicat câteva cărți interesante în această materie, între care și o istorie a României (Juliusz Demel), dar împrejurările au fost de natură să le impună concentrarea atenției și a străduințelor în direcția dezvoltării istoriografiei dedicată raporturilor cu Europa centrală. La rîndul lor, istoricii români au continuat studiul relațiilor româno-poloneze, trecînd și la un început de sistematizare a muncii: microfilmarea fondurilor arhivistice poloneze interesînd istoria patriei noastre, alcătuirea unor colective specializate menite să continue metodic opera inițiată de P. P. Panaitescu, Gh. Duzinchevici, Ilie Corfus, Ion Chitimia și colaboratorii săi etc.

Górka sugera ca studierea metodică a raporturilor româno-poloneze să pornească de la ordonarea izvoarelor și alcătuirea unei bibliografii istorice româno-poloneze, idee reluată de prof. dr. Gierowski și acceptată de către delegația română. Această propunere, ca și altele, va face obiectul dezbaterilor celei de a doua reuniuni româno-poloneze cînd, sperăm, se va ajunge la hotărîri de natură să dea un impuls fără precedent cunoașterii reciproce a trecutului celor două popoare legate în prezent nu numai prin puterea tradiției, ci și prin comunitatea ideilor și a țărilor socialiste.

L. Boicu

EXPEDIȚIA DE SĂPĂTURI ARHEOLOGICE DE LA KAMID EL-LOZ (LIBAN)

La invitația făcută de prof. dr. Rolf Hachmann, director al Institutului de pre- și protoistorie și de arheologia Orientului Apropiat de la Universitatea landului Saar din Saarbrücken (Republica Federală Germania), în perioada 15 septembrie — 14 noiembrie 1972 am luat parte la expediția de săpături arheologice de la Kamid el-Loz din Liban. Participarea subsemnatului la această expediție a fost finanțată de către Fundația Alexander von Humboldt.

Săpăturile arheologice de pe tell-ul Kamid el-Loz au fost începute în anul 1963. Conform unei înțelegeri cu statul libanez, săpăturile au fost finanțate în întregime de către Republica Federală Germania, materialele arheologice descoperite rămînînd în proprietatea Muzeului Național din Beyrouth, iar valorificarea lor științifică aparținînd arheologilor vestgermani. Unele din rezultatele obținute pînă acum la Kamid el-Loz pot fi cunoscute deja din rapoartele preliminare și lucrările mai ample apărute în *Bulletin du Musée de Beyrouth*, 19 (1966) și 22 (1969), precum și în volumele 3 (1966), 5 (1969) și 7 (1970) ale colecției *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*. Scurte dări de seamă anuale asupra acestor cercetări au apărut și în *Hochschule des Saarlandes. Aus Forschung und Lehre*.

Localitatea Kamid el-Loz se află la o altitudine de circa 1000 m, în podișul Beqa, încadrat la vest de munții Liban și la est de munții Antiliban. Fertilitatea excepțională a solului, sistemul de irigație bine organizat, precum și înțetăierea aici a unor importante drumuri comerciale în antichitate a determinat ca străvechea așezare de pe tell-ul de la Kamid el-Loz să cunoască unele perioade istorice de mare înflorire.

Cele mai vechi resturi de locuire de pe tell-ul de la Kamid el-Loz datează din neolitic (mileniul al IV-lea î.e.n.), dar ele sînt încă puțin cunoscute și studiate. Locuirea este foarte intensă în diferite faze ale epocii bronzului și primei epoci a fierului. Înconjurat cu un zid masiv din piatră, cu o suprastructură din cărămizi, încă din bronzul mijlociu (secolele 19—16 î.e.n.), așezarea-orăș de aici cunoaște o mare dezvoltare în epoca bronzului tîrziu, cînd avea în centru un palat fortificat cu cel puțin două etaje și un templu. Dintre descoperirile din palat merită a fi menționate fragmentele ceramice cu cele mai vechi dovezi ale scrierii fonetice vechi kanaaneiene, precum și scrisorile pe tăblițe de lut cu scriere cuneiformă. Două dintre aceste scrisori aparțin complexului cunoscut sub numele de „Correspondența de la el-Amarna“, numită astfel după corespondența diplomatică descoperită între ruinele de la el-Amarna (circa 300 km sud de Cairo) ale orașului Achet-Aton, reședința faraonului Amenophis al IV-lea (1377—1358 î.e.n.). Cercetarea acestui oraș din epoca bronzului tîrziu a oferit materiale și informații deosebit de prețioase despre legăturile culturale dintre Egipt, Anatolia, Mesopotamia și Siria. Ipoteza mai veche potrivit căreia la Kamid el-Loz s-ar afla ruinele orașului Kumidi, capitala provinciei egiptene Ube din Asia, pare să fie tot mai mult confirmată de descoperirile arheologice.

Destul de numeroase sînt și descoperirile din epoca fierului, dar importanța orașului în această vreme scăzuse față de etapa anterioară. Locuirea de pe tell-ul de la Kamid el-Loz pare să fie continuat și în perioadele hellenistică, romană și bizantină, dar numai temporar și cu o intensitate mult diminuată.

O mențiune aparte merită a fi făcută cu privire la organizarea exemplară a expediției, pînă în cele mai mici detalii, de către prof. Rolf Hachmann, atît în ceea ce privește săpăturile propriu-zise, cît și laboratorul de prelucrare a materialelor descoperite. Importanța deosebită pe care prof. Hachmann a acordat-o părții organizatorice a expedițiilor rezultă și din publicarea volumului *Vademecum der Grabung Kamid el-Loz*, în colecția *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, vol. 5, 1969.

Vizitele făcute împreună cu membrii expediției la Muzeul Național din Beyrouth, unde se află printre altele o valoroasă colecție de descoperiri din orașul antic Byblos, la Muzeul Național din Damasc, cu un inestimabil tezaur arheologic din Mesopotamia antică, ca și la săpăturile de la Saida, Tyr, Baalbeck și Anjar, unde au putut fi cunoscute ruinele unor vechi orașe feniciene, grecești, romane, bizantine sau arabe, mi-au oferit posibilitatea de a cunoaște direct cîteva din antichitățile celebre ale Orientului Apropiat.

I. Ioniță

CĂLĂTORII DE DOCUMENTARE ȘTIINȚIFICĂ ÎN U.R.S.S.

Călătoria de documentare științifică întreprinsă în Uniunea Sovietică, în perioada 16 februarie—7 martie 1972, în cadrul acordului de colaborare științifică dintre Academia de Științe Sociale și Politice a R. S. România și Academia de Științe a U.R.S.S., ne-a oferit posibilitatea unei ample documentări privind problemele referitoare la civilizația slavă răsăriteană din perioada celei de a II-a jumătăți a mileniului I e. n.

În cursul acestei călătorii au fost cercetate bogatele și variatele colecții arheologice aflate în Institutele de arheologie sau muzeele de istorie din Moscova, Leningrad, Kiev și Chișinău.

La Moscova, la Institutul de arheologie și Muzeul de Istorie am putut studia îndeosebi descoperirile arheologice slave de tip Korceak și Penkovka (sec. V—VII e.n.), provenite din regiunea Jitomir și Desna, precum și vestigii de tip Luka Raikovețkaia (sec. VIII—IX) din regiunea Niprului Mijlociu. De asemenea, au fost cercetate descoperiri din secolele V—VII e.n. din Crimeia și din nordul Caucazului.

Interesante materiale arheologice (în parte inedite), au fost studiate la Muzeul Ermitaj și Institutul de arheologie din Leningrad, unde sînt conservate descoperiri slave timpurii (sec. V—VII) de tip Tușemlea, Kolocin sau Desna, precum și altele dateate mai tîrziu (sec. VII—IX) de tip Romen-Borșevo. Tot la Leningrad, am studiat o importantă parte din vestigiile din secolele V—VII e.n. descoperite în Crimeia.

O însemnătate deosebită o prezintă de asemenea, bogatele colecții arheologice aflate la Institutul de arheologie din Kiev, unde am putut cerceta descoperirile de tip Penkovka, Jitomir, Luka Raikovețkaia, Saltovo-Maiatșk, Pastirskoe și altele, din R.S.S. Ucraina.

În sfîrșit, la Chișinău au fost studiate cu mare interes descoperirile de tip Dridu (sec. IX—XI) din horodiștea de la Kalfa și din alte numeroase locuri, precum și descoperirile din secolele V—VII de la Hanska, Lukașovka, etc.

Paralel cu cercetarea colecțiilor amintite, am avut discuții deosebit de interesante cu foarte mulți specialiști din domeniul arheologiei slave, ca academicienii B. A. Ribakov și N. P. Treteakov, cunoscuții specialiști I. P. Rusanova, A. N. Tinanova, A. P. Simonovici, G. F. Korzhuhina, I. P. Kuharenco și alții.

La Institutul de arheologie din Leningrad am prezentat comunicarea: *Les plus anciens Slaves dans l'Est de la Roumanie*, care a fost ascultată cu interes de specialiști.

Călătoria de studii de trei săptămîni efectuată la Institutele de arheologie și muzeele de istorie din principalele orașe aflate în partea de vest a Uniunii Sovietice consider că a fost deosebit de utilă. Cu această ocazie, am putut studia concret antichitățile slave timpurii din secolele VI—VII e.n., precum și acelea de mai tîrziu din secolele VIII—X, avînd astfel posibilitatea de a le cunoaște trăsăturile esențiale care le caracterizează și a le compara direct cu materialele slave sau autohtone cunoscute în regiunile răsăritene ale României. Studierca lor directă a suplinat astfel (măcar parțial), lipsurile inerente cauzate de publicarea lor doar parțială și adesea subiectivă.

De asemenea, cu ocazia călătoriei întreprinse, am avut un foarte bun prilej de a cerceta în bibliotecile din orașele amintite un mare număr de publicații de specialitate, care lipsesc deocamdată din bibliotecile noastre.

Consider că această călătorie de studii, prin rezultatele obținute în ceea ce privește unele din problemele care se studiază în planul de cercetare al Institutului de istorie și arheologie din Iași, a reprezentat o foarte utilă informare științifică asupra unor probleme complexe privind civilizația slavă din a doua jumătate a mileniului I e.n., chestiuni care au, într-o anumită măsură, o importanță aparte și pentru istoria societății omenești din regiunile răsăritene ale României, în această vreme, cînd are loc procesul de definitivare al formării poporului român.

Consider de asemenea, că multiplele contacte stabilite cu specialiștii sovietici constituie un real cîștig științific, reciproc, pentru cunoașterea stadiului actual al cercetărilor arheologice privind în general antichitățile din perioada secolelor VI—X e.n.

D. Teodor

ÎN R. P. POLONĂ

În perioada 10 iulie—27 septembrie 1972, am efectuat o călătorie de documentare științifică în R. P. Polonă, cu scopul de a depista materialul documentar necesar pentru întocmirea lucrării „Relațiile economice și politice dintre Moldova și Polonia în secolul al XVIII-lea (1699—1792)”, înscrisă în planul de cercetare al Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”.

În urma informațiilor pe care le-am primit cu ocazia discuțiilor purtate cu un grup de istorici de la Institutul de istorie PAN din Varșovia, mi-am concentrat atenția în special asupra fondurilor documentare păstrate în Archiwum Głównie Akt Dawnych din Varșovia. Aici am consultat registrele de inventar a cinci fonduri documentare, și anume: Zbiór Popielów, care cuprinde acte diplomatice, economice și de altă natură din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în special din timpul domniei lui Stanisław August Poniatowski, Archiwum ks. Kajetana Gigitiego, care cuprinde corespondență diplomatică din aceeași perioadă, Archiwum Królestwa Polskiego, care cuprinde acte relative la comerțul polonez între anii 1744—1741, Archiwum Skarbu Koronnego, care cuprinde acte relative la viața economică internă și relațiile economice externe ale Poloniei între anii 1700—1796 și Archiwum Roskie, Inwentarz czeski ekonomicznej, cuprinzând, în parte, documente de aceeași natură, dar, mai ales, pentru istoria raporturilor dintre Polonia și Imperiul otoman la sfârșitul secolului al XVIII-lea și pentru istoria legiunilor poloneze formate după ultima împărțire a statului polonez.

Informațiile oferite de corespondența diplomatică adunată în fondul Zbiór Popielów, de exemplu, dau posibilitatea să se urmărească evoluția orientării politice a statului polonez în timpul domniei lui St. Aug. Poniatowski. În ce ne privește, ele permit să se aprofundeze problemele legate de locul pe care l-a acordat diplomația poloneză Moldovei, în raporturile sale, îndeosebi cu Imperiul otoman.

Tot în aceste arhive se află și un bogat material documentar privind situația politică din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea din întreaga Europă. Este vorba, în primul rând, de rapoartele diplomatice întocmite de ambasadorii și reprezentanții polonezi de diverse ranguri acreditați, oficial sau oficios, în diferite capitale ale Europei. La acestea se adaugă amplele informări trimise acestora de către cancelaria regală, precum și instrucțiunile personale ale regelui date numiților reprezentanți care, pe lângă unele informații ce privesc direct evenimente și stări de lucruri din țările române, permit să se urmărească evoluția orientării politice a statului polonez în diferite etape, orientare care a avut, în mod direct sau indirect, repercusiuni și asupra situației politice sau economice a țărilor noastre. De asemenea, pe baza lor se poate urmări și aportul direct sau indirect adus de activitatea diplomatică oficială sau secretă a unora din domnii români la rezolvarea problemelor politice, interesând, îndeosebi, raporturile polono-turce.

Materiale deosebit de interesante pentru istoria relațiilor româno-polone în secolul al XVIII-lea am găsit și în fondurile de manuscrise ale Bibliotecii Czarzyski din Cracovia, precum și în cele ale Bibliotecii Ossolineum din Wrocław și Kurnicki de lângă Poznań.

Toate acestea permit să se constate, o dată în plus, că în arhivele și bibliotecile din R. P. Polonă se găsește un bogat material documentar, indispensabil pentru lărgirea și aprofundarea cercetărilor de istorie a relațiilor internaționale ale României, cât și pentru fixarea rolului și locului Principatelor române în raporturile internaționale din diferite epoci ale istoriei universale. Acest material este însă dispersat în diferite fonduri și în diferite localități. Pentru depistarea lui este necesară inițierea unor cercetări minuțioase și de mai lungă durată. Trebuie continuată activitatea de microfilmare începută de Direcția generală a arhivelor statului. Se impune însă o colaborare mai strânsă între aceasta și Secția de istorie a Academiei de științe sociale și politice a Republicii Socia-

liste România, pentru coordonarea eforturilor de depistare și microfilmare a acestui material documentar.

Ven. Ciobanu

IN R. D. GERMANĂ

Arhivele și bibliotecile din R. D. Germană oferă încă posibilități de întregire a informației cu privire la istoria României, îndeosebi pentru relațiile politico-economice dintre cele două state în epoca modernă și contemporană. O scurtă călătorie de documentare, întreprinsă între 16—30 octombrie 1972, din păcate prea scurtă spre a fi și eficientă, ne-a încredințat că explorări sistematice ar trebui efectuate pentru depistarea și valorificarea știrilor susceptibile să completeze documentația existentă.

În ce ne privește, cercetînd formația intelectuală a unor istorici români care și-au desăvîrșit studiile în universitățile germane, am putut stabili cîteva fapte și conjecturi noi cu privire la relațiile lui M. Kogălniceanu cu mediul formativ (1835—1838), pentru care principalele date fuseseră comunicate deja de D. C. Amzăr, iar în al doilea rînd cu privire la A. D. Xenopol, care avea să reprezinte, la un interval de trei decenii (1867—1871), o nouă fază în istoria relațiilor culturale dintre cele două state.

Amabilității doamnei dr. Henny Maskolat de la Universitatea „Humboldt” din Berlin (Sektion Geschichte) îi datorez inițierea în sistemul documentar practicat de specialiștii germani, iar profesorului K. Biermann o utilă discuție cu privire la studiile humboldtiane. Arhiva Universității berlineze, condusă momentan de Barbara Lange, mi-a oferit date interesante despre studiile juridice ale lui A. D. Xenopol, iar Arhivele centrale din Merseburg elemente noi privitoare la relațiile culturale dintre cele două țări, însă destul de sărace, fiindcă este vorba de arhive ministeriale și de poliție, în care ecurile de această natură pătrundeau doar accidental. Un întreg fond privitor la Prinipatele române în epoca Unirii (Rep. 81, Constantinopol, Xa, Donaufürstentümer), în care unele cercetări s-au mai făcut (N. Corivan, 1959; C. C. Angelescu, 1968) s-ar cuveni microfilmate în întregime, pentru o cercetare sistematică. Cîteva nape referitoare la universitățile din Iași, Cluj, București (Rep. 76, Vc, Sekt. 1, Tit. XI, Teil X), n-au putut fi regăsite în depozit.

Un scurt popas la Deutsche Bücherei din Leipzig, sub amabila îndrumare a dr. Gustav Schleier, specialist în istoriografia germană din epoca modernă, mi-a fost utilă. Țin să remarc, de asemenea, marea solitudine arătată de d-na Margot Hegemann de la Zentralinstitut für Geschichte (Aussenstelle Leipzig), care și-a trecut, cu ani în urmă, doctoratul cu o teză despre *Dictatul de la Viena* și care păstrează bune impresii din cele cîteva călătorii de studii întreprinse în țara noastră.

Al. Zub

IN TURCIA

Raporturile tot mai bune, care se constată în ultimii ani, între țara noastră și Turcia, au un efect salutar și asupra dezvoltării cercetării științifice, în special a turcologiei.

Este un fapt de mult cunoscut că arhivele turcești păstrează în colecțiile lor un număr impresionant de documente, referitoare la complexitatea vieții interne și externe a unui imperiu tricontinental și multiseclar. Dacă o anumită vreme istoriografia noastră a fost lipsită de aportul deosebit de prețios al acestor arhive, în ultimii 7—8 ani, din inițiativa forurilor științifice românești, s-a început o muncă sistematică de cercetare și microfilmare a documentelor din

aceste arhive, privind istoria României. În același timp, urmărindu-se formarea unui grup de specialiști în domeniul atât de necesar și totodată atât de dificil al turcologiei, s-au luat măsuri pentru trimiterea la documentare și specializare în Turcia a unor tineri cercetători.

În acest sens, în iarna anilor 1970—1971 și în toamna anului trecut, am beneficiat de burse ale Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene, pentru a întreprinde cercetări de mai multe luni în arhivele și bibliotecile din Istanbul și Ankara.

Alături de perfecționarea în paleografia și diplomatica turco-osmană, de familiarizarea cu istoria otomană, de cunoașterea și stabilirea de contacte directe cu cercetarea istorică din Turcia, scopul urmărit în aceste deplasări a fost în primul rînd depistarea materialelor privind istoria României în general și în special pe cele referitoare la relațiile otomano-tătaro-polone și Moldova între 1620—1672, care constituie subiectul tezei noastre de doctorat.

Se știe că orașul Istanbul, vechea capitală politică a Imperiului otoman, totodată și centrul cultural al întregii lumi islamice, dispune și astăzi de cîteva zeci de biblioteci, mai mari sau mai mici, fondate cu secole în urmă, și care adăpostesc sute de mii de cărți și manuscrise, dintre care multe sînt unicate. Fără îndoială, în răstimpul relativ scurt pe care l-am avut la dispoziție, a fost imposibil să întreprindem cercetări în toate fondurile. De aceea, ne-am limitat doar la unele din ele, pe care le-am considerat mai interesante pentru tema urmărită, și numai la manuscrisele inedite sau mai puțin cunoscute, elaborate în cursul veacului al XVII-lea și la începutul celui următor. Cu toate acestea, informațiile adunate au fost destul de bogate și interesante.

Arhiva imperială de la Topkapı Sarayı și arhiva marelui-vizirat (după denumirea actuală *Başbakanlık Arşivi* — Arhiva Președinției Consiliului de Miniștri), ambele în Istanbul, au constituit însă obiectivul principal.

În ciuda intenselor eforturi depuse de către conducerea acestor arhive, datorită numărului copleșitor al actelor păstrate în ele, inventarierea și catalogarea lor, mai ales la *Başbakanlık Arşivi*, este departe încă de a fi terminată. De aceea, cercetătorul este nevoit să se limiteze doar la cataloagele existente, nesistematice și greoaie, elaborate individual, în diverse perioade. Desigur, principiul după, care se lucrează în prezent, pentru darea în circuitul științific a acestor materiale arhivistice, este cît se poate de bun. Astfel, neținînd seama de diversele cataloage existente, întregul material a intrat în studiu, pentru ca lucrarea de catalogare să se facă cronologic și după originea cancelarici emittente a actului. Dată fiind stricta specializare a cancelariilor otomane, o asemenea modalitate va înlesni foarte mult activitatea cercetătorului. Pînă la elaborarea definitivă a acestor cataloage însă, documentele aflate la dispoziția cercetătorului rămîn încă limitate. Totuși, printre ele există o mare bogăție de acte și știri referitoare la istoria românească.

La Arhiva Topkapı Sarayı se păstrează, de pildă, o bună parte din scrisorile domnilor români către Poartă, precum și numeroase memorii ale boierilor; iar la Arhiva Başbakanlık, condicile denumite *Mühimme* conțin conceptele originale ale poruncilor către voievozii celor trei țări române. În afară de aceasta, în arhivele la care ne referim există și multe alte documente originale, izolate, cu privire la diverse aspecte ale trecutului românesc. De asemenea, prezintă mare interes condicile fiscalității, care conțin cuantumul contribuțiilor materiale ale țărilor române către Poartă. Un număr mare de condici, întocmite tot de către fiscul otoman, înregistrează cu amănunțime numărul familiilor creștine impozabile, din teritoriile românești administrate direct de către Poartă. În aceeași ordine de idei, trebuie să consemnăm și numărul mare al documentelor privind istoria Dobrogei în timpul stăpînirii turcești. Totodată, însemnătate deosebită prezintă pentru istoriografia noastră și studiarea actelor legate de raporturile Imperiului otoman cu o serie de state europene. În acest sens, există la aceeași arhivă 15 condici, cu caracter oficial, conținînd copiile scrisorilor sultanilor și ale tratatelor încheiate de către Poartă cu o serie de state europene și

orientale în secolele XVIII și XIX. Aceste arhive păstrează și un număr mare de documente în alte limbi decât cea osmană, din care multe sînt în slavonă sau română. Din cauză că ele nu sînt nici măcar inventariate, ar fi de dorit ca un specialist în paleografia veche românească să facă cercetări în acest fond.

Beneficiind și de deosebită bunăvoință a conducerii acestor arhive, cercetările noastre s-au soldat cu rezultate fructuoase, atît în ceea ce privește tema urmărită, cît și în privința adunării unor materiale privind istoria României în general. Totuși, așa cum credem că a rezultat și din scurta prezentare doar a unora din fondurile arhivistice pe care le-am cercetat, datorită bogăției lor deosebite, nu am putut consulta întreg materialul existent cu privire la tema urmărită.

Deplasările pe care le-am efectuat în Turcia au fost deosebit de folositoare și pe planul stabilirii unor contacte directe cu o serie de personalități marcante ale cercetării istorice turce. Astfel, convorbirile avute și îndrumările prețioase primite din partea d-lui prof. dr. Halil İnalçık, președintele Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene, savant de prestigiu mondial, au contribuit la o mai bună orientare a cercetărilor și a studiului, precum și la lămurirea unor probleme mai puțin clare din istoria otomană. Deosebit de utile au fost și ajutoarele primite din partea d-lui prof. dr. Tayyib Gökbilgin, remarcabil cunoscător al istoriei Balcanilor, mai ales în secolul al XVI-lea, ca și din partea d-lui Ordinarius profesor I. H. Uzunçarşılı, autorul valoroasei sinteze, în 6 volume, a *Istoriei otomane* pînă la sfîrșitul veacului al XVIII-lea. Spațiul restrîns nu ne îngăduie să trecem și numele multor altor personalități ale științei istorice din Turcia, care ne-au sprijinit cu bunăvoință în timpul activității noastre de acolo.

Atît prin aceste contacte, cît și prin rezultatele cercetărilor întreprinse în biblioteci și arhive, materializate în cîteva sute de cadre de microfilm și numeroase fișe, cele două deplasări efectuate în Turcia s-au dovedit a fi deosebit de utile și necesare.

Tahsin Gemil

PARTICULARITĂȚILE REVOLUȚIEI POPULARE DIN ROMÂNIA (dezbatere științifică), Iași, 25—26 noiembrie 1972.

În zilele de 25—26 noiembrie 1972, Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” a organizat o dezbatere științifică cu tema: *Particularitățile revoluției populare din România*, cu prilejul căreia au fost evidențiate trăsăturile specifice ale acestei etape a evoluției istorice a țării, stabilindu-se, în același timp, locul revoluției românești în contextul revoluțiilor europene.

Cercetători și cadre didactice, reprezentînd 12 institute de cercetări și instituții de învățămînt superior din București, Iași, Cluj, Craiova și Suceava, au prezentat un număr de 18 referate și comunicări care au pus în discuție întreaga complexitate a temei abordate, fiecare din acestea reprezentînd o contribuție la refacerea cît mai exactă a tabloului desfășurării revoluției populare din țara noastră. În majoritatea lor, comunicările prezentate s-au axat pe analiza situației interne și internaționale în care a avut loc revoluția populară, pe conținutul și sarcinile acesteia, precum și pe problemele strategiei și tacticii clasei muncitoare și ale Partidului Comunist Român adoptate în perioada cuprinsă între insurecția din august 1944 și proclamarea republicii.

Referatul privind *Situația internațională a României și locul revoluției românești în contextul revoluțiilor europene* (A. Loghin și J. Benditer) fixează cadrul general în care s-a desfășurat revoluția populară, remarcînd situația internațională favorabilă și existența premiselor obiective și subiective necesare producerii acestui fenomen istoric impus de acțiunea legilor sociale. Analiza succintă și competentă a revoluțiilor europene le-a permis autorilor să stabilească locul revoluției românești între acestea, condițiile și trăsăturile ei specifice.

În referatul intitulat : *Probleme ale strategiei și tacticii clasei muncitoare și partidului său comunist* (Gh. Zaharia și Vl. Zaharescu) au fost dezbătute atitudinea adoptată de Partidul Comunist Român față de realitățile și perspectivele dezvoltării României și poziția clasei muncitoare și a forțelor sale conducătoare în legătură cu principalele evenimente survenite în evoluția istorică a țării pînă la abolirea, în decembrie 1947, a monarhiei. Autorii au reliefat, în întreaga lor analiză, justetea orientării strategice și tactice a partidului comunist, a politicii sale interne și externe, capacitatea organizatorică și rolul său conducător. Aspecte ale aceleiași probleme au fost prezentate în comunicările ce au urmat și care au luat în studiu întreaga diversitate a modalităților tactice și strategice aplicate de Partidul Comunist Român care, folosind condițiile internaționale favorabile și ținînd seama de evoluția raportului forțelor de clasă, a organizat și condus lupta masei populare pentru cucerirea puterii și trecerea la revoluția socialistă. Comunicări ca : *Partidul Comunist Român conducătorul forțelor democratice în procesul transformărilor revoluționare a societății românești (1944—1947)* (A. Loghin și C. Marinescu), *Cu privire la concepția tactică a P.C.R. pentru asigurarea rolului conducător al proletariatului în revoluția populară* (V. G. Ionescu), *Considerații privind politica militară a P.C.R. în perioada 1944—1947* (Eug. Bantea), *Conferința Națională din octombrie 1945 — moment important în elaborarea și înfăptuirea strategiei și tacticii P.C.R. pentru desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice și transformarea ei în revoluție socialistă* (Marcel Gh. Morărașu) și *Strategia și tactica P.C.R. cu privire la rezolvarea contradicțiilor în revoluția populară din țara noastră* (I. Mocanu și C. Jofa) reprezintă tot atîtea contribuții la elucidarea unor puncte de vedere controversate sau la nuanțarea celor deja lămurite. Exprimarea într-o formă conceptuală nouă a unor judecăți privitoare la rolul P.C.R. de conducător al forțelor democratice în procesul transformărilor revoluționare ale societății românești din perioada 1944—1947, ca și abordarea multilaterală a concepției tactice a partidului pentru asigurarea rolului conducător al proletariatului în revoluția populară, a politicii militare a acestuia între 1944—1947, precum și a strategiei și tacticii partidului comunist în rezolvarea contradicțiilor perioadei revoluției populare, demonstrează atît multitudinea de preocupări cit și seriozitatea unor opinii mai puțin discutate sau documentate.

Referatul : *Structura economică, socială și politică a României în etapa revoluției populare* (Paraschiva Nichita și A. Karetchi) a precizat condițiile interne în care a avut loc revoluția populară, urmînd cei trei factori în conexiunea și interacțiunea lor, în vederea reconstituirii atmosferei reale a anilor 1944—1947, iar cel intitulat : *Aspecte ale confruntărilor pe tărîm ideologic și politic în desfășurarea revoluției populare* (Aron Petric și Gh. Tuțui) a dezbătut problema confruntărilor ideologice și politice, subliniind că în desfășurarea evenimentelor din perioada revoluției populare o importanță deosebită a fost acordată înfringerii rezistenței forțelor reacționare și aplicării acelor măsuri care să răspundă în cel mai înalt grad complicațiilor intervenite în rezolvarea marilor probleme ale țării. Dealtfel, asupra situației economice, sociale și politice a României din perioada discutată au fost aduse completări valoroase în comunicările : *De la insurecția antifascistă la proclamarea republicii* (Titu Georgescu), *Probleme ale revoluției democrat-populare din România în unele lucrări străine* (I. Agrigoroaiei și Val. Dobrinescu), *Creșterea combativității maselor populare din Moldova în procesul transformărilor revoluționare din anii 1944—1947* (D. Șandru și I. Saizu), *Unele caracteristici ale activității și organizării primului parlament democrat al României (1946—1948)* (I. Bojan), *Iașul în anii marilor transformări revoluționare (1944—1947)* (Valeria Potop), *Participarea tineretului ieșean sub conducerea P.C.R. la opera de refacere și reconstrucție a țării* (I. Căpreanu), *Atitudinea principalelor partide și organizații politice privind dezvoltarea democratică a României după 23 August 1944* (Tr. Lungu), *Curenți și tendințe manifestate în perioada 1944—1947 cu privire la dezvoltarea României* (Gh. Tănăsă) și *Poziția partidelor și a diferitelor grupări politice din România cu privire la reforma agrară din 1945* (C. Jofa).

Numărul mare de referate și comunicări prezentate demonstrează atât complexitatea temei dezbătute cât și interesul și preocuparea pentru elucidarea principalelor probleme ale acestei perioade a istoriei contemporane. Valoarea și utilitatea unei astfel de manifestări rezidă în schimbul de opinii realizat cu acest prilej, ca și în emiterea unor aprecieri și judecăți de valoare în legătură cu istoria țării în perioada revoluției populare.

Această dezbatere se impunea, dealtfel, întrucât rezultatele cercetărilor întreprinse în ultimul timp trebuiau discutate într-un cerc cât mai larg de specialiști, știut fiind că numai concluziile stabilite într-un consens general puteau evidenția adevăratele particularități ale revoluției populare din România.

Gh. I. Florescu

ACTIVITATEA INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

„A. D. XENOPOL“ DIN IAȘI ÎN ANUL 1973

În cursul anului 1973, în activitatea Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“ din Iași s-a urmărit, ca și pînă acum, continuarea sau definitivarea pentru publicare a unor cercetări începute în anii anteriori, abordîndu-se în același timp și teme noi, de mare interes științific sau de stringentă actualitate, în vederea elaborării unor lucrări sau studii monografice care să completeze și să întregască procesul cunoașterii istoriei naționale și a celei universale.

Sectorul de istorie veche și arheologie a continuat preocupările legate de evidențierea unor aspecte sau caracteristici generale ale culturii materiale a comunităților omenești de pe teritoriul Moldovei din paleolitic pînă în perioada orînduirii feudale. În acest scop s-au efectuat noi săpături arheologice, dintre care unele în colaborare cu muzeele de istorie, continuîndu-se de fapt, în cele mai multe cazuri, lucrări de amploare începute deja și care urmăresc adîncirea sau completarea informațiilor existente. Astfel, prin săpăturile efectuate la Mitoc — Botoșani și Foltești — Ruptura — Galați, s-au adus noi precizări privitoare la paleoliticul din Moldova și la perioada de trecere de la neolitic la epoca bronzului. Totodată, au fost reluate investigațiile arheologice în necropola de la Cindești — Vrancea, unde, prin descoperirea unui mare număr de morminte caracteristice culturii Monteoru, au fost remarcate aspecte deosebite ale ritului funerar din secolul al XVII-lea î.e.n.

Tot în cursul anului 1973 a fost lărgită aria informațiilor privitoare la fortificațiile daco-getice, continuîndu-se în acest scop săpăturile în cetatea din secolele IV—III î.e.n. de la Cotnari — „Cătălina“, a căror importanță este relevată de valoroasele date obținute în ceea ce privește structura și specificul elementelor de fortificație. Au fost continuate, apoi, săpăturile din necropola secolelor I—II e.n. de la Dumbrava — Iași, evidențiîndu-se, cu această ocazie, alte trăsături ale culturii geto-dacice din Moldova acelei perioade.

De asemenea, extinderea săpăturilor din necropole de tip Sîntana de Mușeș, de la Miorcani — Botoșani (secolul IV e.n.), Dodești — Vaslui (secolele IV—V e.n.), Botoșana — Suceava (secolele V—VII e.n.) și a celor din horodiștile din secolele IX—X de la Fundul Herței — Botoșani și Dersca — Botoșani, a dus la descoperirea unor noi informații arheologice necesare elucidării epocii de formare a poporului român.

Investigațiile arheologice privitoare la perioada feudală au fost continuate prin săpăturile făcute în așezarea urbană de la Baia — Suceava (secolele XV—XVI) și în așezarea rurală de la Negoști — Neamț (secolul XV), urmărindu-se, prin acestea, extinderea cunoștințelor referitoare la cultura medievală rurală și orășenească din Moldova.

Rezultatele săpăturilor arheologice au constituit baza de informare pentru elaborarea unor lucrări și studii monografice asupra istoriei vechi și medii a Moldovei.

Activitatea științifică a secției de istorie medie, modernă și contemporană s-a concretizat în abordarea unor teme legate de istoria economică și politică a României, studiindu-se în același timp și unele probleme care contribuie la valorificarea moștenirii culturale, la cunoașterea artei medievale moldovenești sau la elucidarea unor aspecte de politică externă.

Și în anul 1973 a continuat acțiunea de publicare a izvoarelor cuprinse în colecția *Documenta Romaniae Historica*, lucrându-se la volumele II (1449—1486) și III (1487—1504) din această colecție.

Cercetările de istorie medie din cadrul Institutului nostru sînt consacrate analizei instituțiilor feudale din Moldova de la mijlocul secolului al XVIII-lea pînă la 1832 și unor aspecte privind dansurile și instrumentele populare din Moldova în pictura medievală a secolelor XV—XVIII.

În acest an au fost încheiate cercetările privitoare la dezvoltarea economică a Moldovei (1832—1848), continuîndu-se, totodată, acele preocupări de istorie a agriculturii care se referă la gospodăria țărănească în regiunea de munte a Moldovei în prima jumătate a secolului al XIX-lea și la legislația agrară din Moldova în perioada regulamentară (1832—1864). Dintre celelalte teme de istorie modernă, trebuie să amintim pe cea care are drept obiect de studiu problema mobilității populației urbane din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea, ca și pe cele ce tratează despre activitatea organizației consulare austriece din Moldova în perioada 1782—1828, dezvoltarea constituțională a României de la 1886 la 1871 și preocupările istorice din cadrul Junimii (perioada ieșeană).

În vederea cunoașterii cît mai complete a istoriei contemporane a țării, cercetările din acest an înscriu contribuții însemnate la studierea raporturilor dintre partidele politice din România în anii 1918—1928, urmărindu-se totodată istoria Partidului poporului din aceeași perioadă și regimul electoral din România între 1926 și 1937. Au fost abordate, de asemenea, și probleme economice, precum cele ce se referă la aplicarea legilor de conversiune a datoriilor agricole și la petrolul românesc între 1929 și 1939. Preocupările de politică externă s-au fixat asupra cercetării relațiilor româno-franceze între 1928 și 1933. Perioada de după 23 August 1944 continuă să fie larg studiată, aprofundîndu-se unele aspecte ale acesteia, cum ar fi rolul și locul tineretului în cadrul mișcării democratice din România (1944—1947) și sistemul electoral din România în perioada revoluției populare (1944—1947).

În sfîrșit, colectivul de istorie universală a continuat să studieze istoria relațiilor internaționale ale Moldovei cu Poarta Otomană, Polonia și tătarii între 1621 și 1672 și relațiile moldo-polone în secolul al XVIII-lea, înscriind în planul de cercetare și o temă nouă, ce urmează a fi definitivată în cadrul acestui an, referitoare la geneza „chestiunii române” ca problemă internațională, în același timp, s-a continuat colaborarea la tratatul de istorie a economiei românești, colaborare care se referă la întocmirea capitolului privitor la istoria economică a Moldovei în secolul al XVIII-lea.

În 1973 a continuat întocmirea repertoriului documentelor fondului Spidridoniei păstrate la Biblioteca Institutului.

În cadrul ședințelor de comunicări ale Institutului au fost prezentate rezultatele cercetărilor întreprinse în ultimul timp, la care se adaugă participarea membrilor Institutului cu comunicări și referate la diverse simpozioane sau sesiuni științifice.

În luna aprilie 1973, Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” a organizat în colaborare cu Facultatea de istorie-filosofie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași și Sectorul din Iași al Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. o sesiune științifică consacrată anului revoluționar 1848, cu care ocazie cercetători ai Institutului au prezentat următoarele

comunicări: *Rolul lui Vasile Alecsandri în revoluția de la 1848* (N. Corivan), *Revoluția română de la 1848 — parte integrantă a revoluției europene* (D. Ciurea) și *Emigrația polonă și revoluția de la 1848* (L. Boicu).

De asemenea, în luna mai 1973. Institutul nostru, împreună cu Facultatea de istorie-filosofie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, a organizat cu prilejul împlinirii a 100 de ani de la moartea lui Al. I. Cuza un simpozion cu tema: „Crearea statului modern român”, la care cercetătorii noștri au prezentat comunicările: *Organizarea statului român sub domnia lui Cuza Vodă* (C. C. Angelescu), *Năzuințele poporului român reflectate în politica externă a lui Cuza Vodă* (N. Corivan) și *Al. I. Cuza în posteritate* (Al. Zub).

În ședințele de comunicări ale Institutului au fost prezentate următoarele comunicări: *Probleme privind istoria Moldovei în secolele XI—XIII în lumina datelor arheologice* (Victor Spinei), *Inceputurile istoriografiei românești în limba slavonă* (Leon Șimanschi), *Înființarea eforiilor orășenești în Moldova în perioada regulamentară* (D. Agache), *Considerații istorice în memorialul spaniol al lui M. Kogălniceanu* (Al. Zub), *Regimul electoral din România în primul deceniu interbelic (I)* (I. Saizu și Gh. I. Florescu), *Teoria Istoriei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea* (D. Ciurea), *Moldova în raporturile politice dintre Poarta Otomană, țări și Polonia (1621—1672)* (Tahsin Gemil), *Istoriografia osmano-turcă privitoare la politica europeană a Porții între anii 1621 și 1672* (Tahsin Gemil), *Raporturile turco-polone și Moldova de la pacea de la Carlowitz până la 1714* (Veniamin Ciobanu), *Întâlnirea directorilor Institutelor de arheologie din țările socialiste (Varșovia, noiembrie 1972)* (M. Petrescu-Dimbovița), *Congresul de epigrafie de la München (1972)* (Silviu Sanie), *Congresul de tracologie de la Sofia (Silvia Teodor)*, *Săpăturile arheologice de la Kamid-el-Loz din Liban* (Ion Ioniță), *Călătorie de documentare arheologică în R. P. Ungară* (Eug. Neamțu), *Călătorie de documentare arheologică în R. P. Bulgară* (Marilena Florescu), *Cercetări în arhivele centrale din Varșovia* (N. Grigoraș), *Cercetări în arhivele din Turcia* (Tahsin Gemil) și *Cercetări în arhivele și bibliotecile din R. D. Germană* (Al. Zub).

Trebuie să notăm, totodată, larga participare a membrilor Institutului la sesiunea de comunicări organizată în luna februarie 1973 de Comitetul de cultură și educație socialistă al județului Botoșani, în colaborare cu Muzeul de istorie din Botoșani. Cu această ocazie au fost susținute comunicările: *Așezarea paleolitică de la Mitoc — Piriul lui Istrate* (V. Chirica), *Date preliminare privind cercetările arheologice în complexul de cetăți traco-getice din secolele VI—III î.e.n. de la Stîncești — Botoșani* (Adrian C. Florescu), *Inceputul celei de a doua epoci a fierului în Moldova* (Silvia Teodor), *Necropola din epoca migrațiilor (secolul IV e.n.) de la Miorcani — Botoșani* (Ion Ioniță), *Cercetările arheologice din horodiștea de la Fundul-Herpei* (M. Petrescu-Dimbovița, Dan Teodor și Victor Spinei), *Descoperiri arheologice din secolele VI—XI în județul Botoșani* (Victor Spinei, Rodica Baltă), *Date arheologice privind istoria Moldovei în secolele XI—XIII* (Victor Spinei) și *Contribuții privind unele cercetări arheologice din Cîmpia Jijiei Superioare* (Neculai Zaharia, Emilia Zaharia).

Tot în cursul acestui an, Constantin C. Angelescu și Al. Zub au prezentat comunicări la simpoziioanele organizate la Ruginoasa și Casa de cultură a tineretului și studenților din Iași, cu prilejul împlinirii a 100 de ani de la moartea lui Al. I. Cuza, iar N. Grigoraș a susținut, la simpozionul organizat, în martie 1973, de Institutul pedagogic din Suceava în colaborare cu Institutul de istorie „Nicolae Iorga” din București, cu prilejul sărbătoririi centenarului nașterii lui Dimitrie Onciul, comunicarea: *Dragoș Vodă și Bogdan Vodă, opera lor politică*.

În cadrul ședințelor de comunicări ale Societății de etnologie, Dan Teodor a susținut comunicarea: *Apartenența etnică a culturii Dridu*, iar D. Ciurea a participat la colocviul internațional «Urbanizarea și mediul înconjurător» (septembrie 1973, București).

Cu prilejul manifestărilor consacrate aniversării a trei veacuri de la nașterea marelui cărturar român Dimitrie Cantemir, Institutul de istorie și arheologie

„A. D. Xenopol“ a organizat un simpozion „Dimitrie Cantemir“, cu care ocazie au fost prezentate comunicările: *Dimitrie Cantemir despre agricultura Moldovei* (C. Istrati), *Dimitrie Cantemir — considerații etnografice și folclorice* (I. Solcanu) și *Sublinieri privind opera și concepția istorică a lui Dimitrie Cantemir* (D. Ciurea).

La simpozionul dedicat sărbătoririi a 300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir, organizat de Filiala Iași a Academiei Republicii Socialiste România, Al. Zub a prezentat comunicarea: *Cu privire la cauzalitatea istorică în opera lui Dimitrie Cantemir*. De asemenea, la sesiunea de comunicări prilejuită de sărbătorirea tricentenarului nașterii lui Dimitrie Cantemir, organizată de Universitatea „Al. I. Cuza“ din Iași, Al. Zub a prezentat comunicarea *Dimitrie Cantemir și Mihail Kogălniceanu — două momente ale efortului românesc spre universalitate*.

Dintre lucrările membrilor Institutului, apărute în acest an, notăm: Al. Zub, *A. D. Xenopol, Biobibliografie*, București, Editura enciclopedică română și Editura militară, 1973; Vasile Pârvan, *Correspondență și acte*, ed. Al. Zub, București, Editura Minerva, 1973 (în *Activitatea Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“ din Iași pe 1971 și 1972*, publicată în tomul IX (1972) al acestui „Anuar“, s-a consemnat, greșit, anul apariției acestor lucrări (p. 649), dată fiind iminența apariției lor în momentul întocmirii acelei cronici — Gh. I. F.); L. Boicu, *Adevărul despre un destin politic. Domnitorul Gr. Al. Ghica (1849—1856)*, Iași, Editura Junimea, 1973 și Gh. Buzatu, *Războiul secret*, Iași, Editura Junimea, 1973.

Trebuie să menționăm, de asemenea, apariția volumului *Cuza Vodă — în memorian*, culegere de studii îngrijită de L. Boicu, Gh. Platon și Al. Zub, Iași, Editura Junimea, 1973, în care sînt cuprinse și următoarele colaborări ale cercetătorilor Institutului: Nistor Ciocan, *Al. I. Cuza. Note genealogice* (p. 35—50), N. Corivan, *Alegerea ca domn a lui Al. I. Cuza* (p. 101—111), L. Boicu, *Cuza Vodă față de lupta popoarelor pentru emanciparea națională* (p. 235—260), Constantin C. Angelescu, *Unificarea legislației Principatelor Unite Române sub domnia lui Alexandru Ioan Cuza* (p. 363—408), N. Grigoraș, *Alexandru Ioan Cuza și Iași* (p. 478—501), D. Vitcu, *Alexandru Ioan Cuza — anii exilului (1866—1873)* (p. 551—566) și Al. Zub, *Posteritatea lui Cuza Vodă* (p. 581—628).

În 1973 a apărut tomul X din „Anuarul“ Institutului și a fost pregătit pentru tipar tomul XI din aceeași publicație.

În cadrul relațiilor cu străinătatea, unii cercetători au fost trimiși pentru specializare sau documentare în R.F. Germania, Polonia etc.

În acest an, Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“ din Iași a fost vizitat de cercetători și specialiști din domeniul arheologiei și istoriei din U.R.S.S., Bulgaria, Anglia, R.F. Germania și Belgia.

În cadrul schimburilor de publicații cu străinătatea, Institutul nostru a ajuns la 420 schimburi efectuate cu „Anuarul“ Institutului și „Arheologia Moldovei“, îmbogățindu-și în același timp fondul bibliotecii cu 157 cărți provenite din donații și schimburi externe.

Gh. I. Florescu

TEZE DE DOCTORAT

În ziua de 24 noiembrie 1972, în fața Comisiei de doctorat a Facultății de istorie-filozofie a Universității „Al. I. Cuza“ din Iași, a avut loc susținerea publică a tezei de doctorat *Problemele economiei naționale în programele partidelor politice din România (1922—1928). — Orientări și înfăptuiri* —, elaborată de Ion I. Salzu.

Lucrarea cuprinde trei capitole: Cap. I — *Problemele dezvoltării economiei naționale în dezbaterile factorilor politici și a oamenilor de știință*; Cap. II — *Mijloace de înfăptuire a programelor: opoziția dintre politica „porților deschise” și formula „prin noi înșine”*; Cap. III — *Evoluția principalelor ramuri ale economiei naționale*. În afară de capitolele menționate teza mai cuprinde: *Introducere, Cadrul internațional al perioadei 1922—1928, Concluzii și Bibliografia*.

Comisia de doctorat a fost formată din: prof. univ. dr. C. Cihodaru, președinte; prof. univ. dr. Aurel Loghin, conducător științific; prof. univ. dr. Titu Georgescu; prof. univ. dr. Aron Petric; prof. univ. dr. Mihai Todosia.

Comisia de doctorat a hotărât în unanimitate să acorde lui Ion I. Saizu titlul științific de doctor în istorie.

La 1 septembrie 1973 a avut loc, în cadrul Facultății de istorie și filozofie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, susținerea publică a tezei de doctorat *Mihail Kogălniceanu — activitatea istoriografică de Alexandru Zub*.

Lucrarea cuprinde nouă capitole: I *Introducere*; II *Periplu bibliografic*; III *Formația intelectuală*; 1 *Ascendența*; 2 *Primele învățături* (a. „Loghiotatul dascăl” *Vida*; b. *La Institutul Cuernim*; c. *La Miroslava*, „pe vârful unui deal romantic”); 3 *Studiile în străinătate*: (a. *Luneville*: *Mediul*; *Orientarea*; *Rezultatele*; b. *Berlin*: *Prime impresii*; „*Une grande émeute*”, „*Atena Germaniei*”; *Oameni, idei, locuri*; *Universitatea Frederica Wilhelma*; *Reflexe hegeliene*; *Adevărul „așa cum a fost*; *Alte îndemnuri*; „*L'étude des études*”); 4 *Orizont livresc*. (*Sugestiile bibliotecii personale*; *Ecouri raționaliste*; *Lecturi morale*; *Alte lucrări*; *Cultura germană*; *Lecturi istorice*; *Istoriografia romanitică*; *Vicisitudinile unei biblioteci*; *Cîteva apropieri*; *Surse complementare*; *O falsă dilemă*); 5 „*Învățăturile se sfîrșesc vreodată?*”; 6 *Sub zodia istorismului* (a. *Sentimentul istoriei*; b. *Istorism și regenerare națională*; c. *Eroii lumii și eroii patriei*; d. *A scrie și a face istoria*); IV *Scrieri istorice*: 1 *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens* (a. *De la istoria Moldovei la istoria românilor*; b. „*A arăta europenilor ce sînt moldovalahii*”; c. „*Ma chère Histoire*”; d. *Structura și ideile*; *Romanitatea*; *Continuitatea*; *Intemeierea și consolidarea Țării Românești*; *Libertate și opresiune națională*; *Instituții, obiceiuri, viață socială, cultură e. Subtextul politic*; f. *Izvoarele folosite*; g. *Romänische oder wallachische Sprache und Literatur*; 3 *Esquisse sur l'histoire, les moeurs et la langue des Cigains*, 4 *Pagini din „Istoria Moldovei”*; 5 *Studiul de istorie socială*; 6 *Demersuri biografice*; 7 *Cuvînt pentru deschiderea cursului de istorie națională* (*Imprejurările*; *Conținutul*; *Sursele*; *Suspendarea*; *Ecoul*); V *Concepția istorică*: 1 *Historia magistra gentium*; 2 *Adevăr și militantism*; 3 *Exigențele spiritului critic*; 4 *Conținut și expresie*; 5 *Factorii dezvoltării*; 6 *Progres, evoluție, organicitate*; VI *Editarea izvoarelor*: 1 „*Încă din anul 1833*”; 2 *Un proiect fastuos*: „*Scrierile Cantemireștilor*”; 3 „*Arhiva românească*” — „*cea întâi revistă retrospectivă*”; 4 *Scriptores rerum rumanicarum sive valachicarum* (a. *Letopisișile Țării Moldovii*; *Fragments tirés des chroniques moldaves et valaques*; c. *Cronicele României*); 5 *Colaborări și îndemnuri* (a. *Cronica lui Șincai*; b. „*Istorie și corpuri savante*”); VII *Implicații istoriografice*: 1 *Istorie națională* (a. *Probleme de istorie politică*; b. *Retrospective social-economice*; c. *Fulgurații istorico-culturale*; d. *Preocupări de istorie ecleziastică*); 2 *Elemente de istorie comparată*; 3 *Discipline auxiliare*; 4 *Istorie și drept*; 5 *Memorialistică și istorie* (a. *Încercarea de jurnal din 1838*; b. *Notele de călătorie la Viena — 1844*; c. *Voyage sur le bas Danube*; d. *Notes sur l'Espagne, 1846—1847*; *Intențiile și structura memorialului*; *Cele două Spanii*; *Considerații istorice*; *Preocupări comparatiste*; *Epilog*; e. *Rememorări cu valoare documentară*: *În jurul lui 1848*; *În epoca Unirii și a consolidării statului*; 6 *Literatură și istorie*; 7 *Publicistică și istorie*; 8 *Monumente istorice*; 9 *Muzeistică*; VIII *Activitatea de îndrumare și stimulare a cercetărilor în cadrul Academiei Române*; IX *Posteritatea istoricului*.

Comisia de doctorat, alcătuită din : prof. univ. dr. Ilie Grămadă, președinte ; prof. univ. dr. Dumitru Berlescu, conducător științific ; prof. univ. dr. docent Dan Simonescu ; dr. Dan Berindei, șef de departament la Institutul de Istorie „N. Iorga” din București ; dr. Leonid Boicu, șef de sector la Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” din Iași, a hotărât în unanimitate să acorde lui Alexandru Zub titlul științific de doctor în istorie.

**DIN CĂRȚILE PRIMITE DE BIBLIOTECA INSTITUTULUI
DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE „A. D. XENOPOL” ***

* * * *The Road to Dictatorship. Germany 1918—1933*, London, Oswald Wolff (Puglishers) Ltd., 1970, 174 p.

Culegere de studii datorate unor cunoscuți cercetători vest-germani ai istoriei contemporane (Theodor Eschenburg, Ernst Fraenkel, Kurt Sontheimer, Erich Mathias, Rudolf Morsey, Ossip K. Flechtheim, K. D. Bracher, Helmut Krausnick, Hans Rothfels și Eugen Kogon).

Association Internationale pour l'Histoire du Verre, *Annales du 5e Congrès International d'Étude Historique du Verre*, Prague, 6—11 juillet 1970, Liège, 1972, 391 p.

ARON, RAYMOND, *Études politiques*, Paris, Éditions Gallimard, 1972, 564 p.

Culegere de studii inedite și, mai ales, tipărite în decursul mai multor decenii (după 1934) asupra unor probleme ale istoriei contemporane. Autorul se recomandă spectator al „bătăliilor în care el nu se amestecă decât cu condeiul și cuvîntul”.

BEATON, LEONARD, *The Reform of Power. A Proposal for an International Security System*, London, Chatto and Windus, 1972, 240 p.

BETTATI, MARIO, *Le conflit sino-soviétique*, I—II, Paris, Librairie Armand Colin, 1971, 333 p. + 270 p.

BLOCH, MARC, *The Historian's Craft*, New York, Vintage Books, f.a., 198 p.

BORY, JEAN-LOUIS, *La révolution de juillet. 29 juillet 1830*, Paris, Éditions Gallimard, 1972, 731 p.

Apendice, tabel cronologic, index și o bogată bibliografie (p. 699—710).

BOWLE, JOHN. *The English Experience. A Survey of English History from Early to Modern Times*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1971, 523 p.

BURNS, JAMES MAC GREGOR, *Roosevelt : The Soldier of Freedom 1940—1945*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1971, 722 p.

Volumul este continuarea unei lucrări devenită celebră — *Roosevelt : The Lion and the Fox*.

CATTON, BRUCE, *Short History of the Civil War*, New York, Dell Publishing Co., Inc., 1971, 286 p.

COUPE, W. A., A. J. KRAILSHEIMER, J. A. SCOTT, R. W. TRUMAN, *The Continental Renaissance 1500—1600*, Harmondsworth — Baltimore — Ringwood, Penguin Books, 1971, 576 p.

CRUNDEN, ROBERT M., *From Self to Society 1919—1941*, London — Sydney — Toronto — New Delhi — Tokyo, Prentice-Hall, Inc., 1972, 212 p.

Studii de „reinterpretare a istoriei intelectuale și culturale a Americii” dintre 1919—1941.

DAHLM, BERNHARD, *History of Indonesia in the Twentieth Century*, London — New York — Washington, Praeger Publishers, Inc., 1971, 321 p.

* Majoritatea lucrărilor înserate în această listă ne-au fost trimise de către editori, cărora le mulțumim și pe această cale.

- DEUTSCH, HAROLD C., *The Conspiracy against Hitler in the Twilight War*, Minneapolis, The University of Minnesota Press, 1970, 394 p.
- Lucrare fundamentală referitoare la opoziția în Germania contra lui Hitler în perioada „războiului ciudat” (1939—1940).
- FOLZ, ROBERT, ANDRÉ GUILLOU, LUCIEN MUSSET, DOMINIQUE SOURDEL, *De l'Antiquité au Monde Médiéval*, Paris, P.U.F., 1972, 657 p.
- GALLO, MAX, *Tombeau pour la Commune*, Paris, Éditions Robert Laffont, 1971, 179 p.
- GARCIA, EMILIO MENESES, *Correspondencia del Conde de Tendilla, I, 1508—1509*, Biografía, estudio y transcripción por..., Madrid, MCMLXXII, 836 p.
- GUIRAL, PIERRE, RENÉ PILLORGET et MAURICE AGULHON, *Guide de l'étudiant en histoire moderne et contemporaine*, Paris, P.U.F., 1971, 331 p.
- HARRIMAN, W. AVEREL, *America and Russia in a Changing World. A Half Century of Personal Observation*, New York, Doubleday and Co., Inc., 1971, 218 p.
- KENNAN, GEORGE F., *The Marquis de Custine and His „Russia in 1839”*, London Hutchinson and Co., 1971, 145 p.
- KOLKER, B. M., I. E. LEVIT, *Vnešneaia politika Rumîniî i rumîno-sovetskie otnoșeniia (sentiabr 1939 — iun 1941)*, Moskva, Izdatelstvo „Nauka”, 1971, 199 p.
- KOPANSKII, I. A. M., I. E. LEVIT, *Sovetsko-rumînskie otnoșeniia 1929—1934 g. g. (Ot podpisaniia moskovskogo protokola do ustanovleniia diplomaticeskikh otnoșeniî)*, Moskva, Izdatelstvo „Nauka”, 1971, 187 p.
- LEBEDEV, N. I., A. A. IAZIKOVA, E. D. KARPEȘCENKO, I. E. LEVIT, I. U. A. PISAREV, *Istoriia Rumîniî, 1918—1970*, Moskva, Izdatelstvo „Nauka”, 1971, 742 p.
- LIDDELL HART, B. H., *History of the Second World War*, London, Cassell, 1971, 768 p.
- Ultima lucrare rămasă de la renumitul teoretician și istoric militar britanic, Sir Basil Liddell Hart, „căpitanul care i-a învățat pe generali”. În istoriografia mondială a problemei este deosebit de bună, competentă și riguroasă sinteză asupra aspectelor militare ale conflagrației dintre 1939—1945.
- LORANT, ANDRÉ, *Le compromis austro-hongrois et l'opinion publique française en 1867*, Genève, Librairie Droz, 1971, 240 p.
- MACMILLAN, HAROLD, *Riding the Storm 1956—1959*, London — Melbourne — Toronto, Macmillan and Co. Ltd., 1971, 786 p.
- MADER, JULIUS, *Hitlers Spionagegerale sagen aus*, Berlin, Verlag der Nation, 1972, 475 p.
- MICHEL, HENRI, *La drôle de guerre*, Paris, Hachette, 1971, 319 p.
- MORISON, SAMUEL ELIOT, *The Oxford History of the American People, I—II*, New York — Scarborough, The New American Library, Inc., 1972, 422 p. + 540 p.
- MUNTEAN, M. A., *Ocerk vneșnei politiki Rumînskoî Narodnoi Respubliki, 1948—1955 g.g.*, Chișinău, Akademia Nauk MSSR, 1971, 244 p.
- POLE, J. R., *Political Representation in England and the Origins of the American Republic*, Berkeley — Los Angeles — London, University of California Press, 1971, 606 p.
- QUIGG, PHILIP W., *America the Dutiful. An Assessment of U.S. Foreign Policy*, New York, Simon and Schuster, 1971, 224 p.
- RAPP, FRANCIS, *L'église et la vie religieuse en Occident à la fin du Moyen Age*, Paris, P.U.F., 1971, 381 p.

- RETINGER, JOSEPH, *Memoirs of an Eminence Grise*, ed. by John Pomian, Sussex University Press, 1972, 265 p.
- ROHR, JEAN, *La Suisse contemporaine. Société et vie politique*, Paris, Librairie Armand Colin, 1972, 349 p.
- ROSSI, LINO, *Trajan's Column and the Dacian Wars*, London, Thames and Hudson Ltd., 1971, 240 p.
- SULZBERGER, C. L., *Dans le tourbillon de l'histoire. Mémoires*, Paris, Éditions Albin Michel, 1971, 729 p.
- Informații detaliate despre România la începutul celui de-al doilea război mondial (p. 90—92, 115—116).
- SPEER, ALBERT, *Inside the Third Reich. Memoirs*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1970, 596 p.
- SZULC, TAD, *Czechoslovakia Since World War II*, New York, The Viking Press, 1971, 503 p.
- TAYLOR, A. J. P., *The Struggle for Mastery in Europe 1848—1918*, London — Oxford — New York, Oxford University Press, 1971, 638 p.
- Reeditarea unei lucrări (ed. I-a Clarendon Press, 1954) devenită deja „clasică”; după „Observator”: „...una din gloriile istoriografiei din secolul al XX-lea”.
- TAYLOR, PHILIP, *The Distant Magnet. European Emigration to the U.S.A.*, London, Eyre and Spottiswoode, 1971, 326 p.
- VIANSSON-PONTÉ, PIERRE, *Histoire de la République Gaullienne*, I—II, Paris, Librairie Arthème Fayard, 1971, 578 p. + 764 p.
- VINOGRADOV, V. N., IA. S. GROSUL, IU. A. PISAREV, P. V. SOVETOV, *Istoriia Rumîniî, 1848—1917*, Moskva, Izdatelstvo, „Nauka”, 1971, 668 p.
- WILSON, HAROLD, *The Labour Government 1964—1970. A Personal Record*, London, Weidenfeld and Nicolson and Michael Joseph, 1971, 836 p.

Gh. Buzatu

TABLA DE MATERII A TOMURILOR I (1964) — X (1973)

EDITORIALE

La a XX-a aniversare a eliberării Patriei noastre	I (1964), p. V—VII.
BOICU, L., <i>Unirea cea mare</i>	V (1968), p. 5—9
BOICU, L., <i>Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” la a XX-a aniversare</i>	VI (1969), p. I—VII.
BUZATU, GH., <i>N. Iorga (100 de ani de la naștere)</i>	VIII (1971), p. XIII—XXV.
<CAPROȘU I.>, <i>Centum anni Academiae</i>	.III (1966), p. 5—8
ZUB, AL., <i>A. D. Xenopol. 50 de ani de la moartea sa</i>	VII (1970), p. 9—19.

STUDII, COMUNICĂRI ȘI NOTE

AGRIGOROAIEI, I., <i>Programul Partidului național liberal din perioada 1918—1921 și unele probleme referitoare la dezvoltarea economiei naționale</i>	VII (1971), p. 287—298
ANDRONIC, AL., <i>Noi precizări în legătură cu numele orașului Iași</i>	X (1973), p. 93—98.
ANGELESCU, CONSTANTIN C., <i>Contribuții la istoricul Asociației lucrătorilor tipografi din România (perioada 1858—1865)</i>	II (1965), p. 63—91.
ANGELESCU, CONSTANTIN C., <i>Mihail Kogălniceanu și Academia Română</i>	III (1966), p. 9—38.
ANGELESCU, CONSTANTIN C., <i>Despre ultima fază a luptei pentru Unire în Moldova</i>	VIII (1971), p. 261—278.
BENDITER, J., <i>A. D. Xenopol în anii studenției</i>	.III (1966), p. 39—63.
BENDITER, J., <i>Operația „Felix”</i>	IX (1972), p. 417—430.
BENDITER, J., <i>Propaganda nazistă în directivele lui Goebbels din perioada războiului antisovietic</i>	X (1973), p. 385—397.
BENDITER, J. și CIUPERCĂ, I., <i>Relații româno-germane în perioada 1928—1932</i>	VIII (1971), p. 317—330.
BOICU, L., <i>Încercări de navigabilizare a riurilor moldovenești în prima jumătate a secolului al XIX-lea</i>	II (1965), p. 93—116.

- BOICU, L., *Căile de comunicație terestre în Moldova între 1834—1848 (I)* IV (1967), p. 81—116.
- BOICU, L., *Căile de comunicație terestre în Moldova între 1834—1848 (II)* V (1968), p. 121—144.
- BOICU, L., *Memoriile lui Michal Czaikowski (Sadik-Paşa) ca izvor documentar pentru istoria României în vremea Războiului Crimeii* VI (1969), p. 203—212.
- BOICU, L., *Raporturile româno-poloneze oglindite în memoriile lui Wladislaw Czartoryski* VIII (1971), p. 279—286.
- BOICU, L., *Innoirea structurii social-economice a României în anii domniei lui Cuza Vodă* X (1973), p. 449—452.
- BUZATU, GH., *Cu privire la utilizarea mașinilor electronice de calcul în cercetarea istorică* III (1966), p. 189—194.
- BUZATU, GH., *N. Iorga și răscoala țăranilor din 1907* IV (1967), p. 5—30.
- BUZATU, GH., *Problema petrolului românesc și naționalizarea subsolului minier în 1923* V (1968), p. 145—160.
- BUZATU, GH., *Unele aspecte privind lupta pentru acapararea petrolului românesc (Legea minelor din 1924)* VI (1969), p. 67—95.
- BUZATU, GH., *Problema petrolului românesc la Conferința păcii de la Paris din anul 1919* VII (1970), p. 225—242.
- BUZATU, GH., *Activitatea lui N. Iorga pentru desăvârșirea unității de stat. (Noi contribuții)* IX (1972), p. 81—105.
- BUZATU, GH. și IGNAT, GEORGETA, *Unele aspecte privind situația învățământului primar din Moldova în anii crizei economice din 1929—1933* II (1965), p. 39—62.
- CAPROȘU, I., *Rolul capitalului cămătăresc în aservirea micii proprietăți din Moldova. (Pină la începutul regimului fanariot)* VII (1970), p. 107—137.
- CAPROȘU, I., *Camătă și cămătari în Moldova în epoca fanariotă* VIII (1971), p. 27—59.
- CATARGIU, VIRGIL, *Cunoașterea istorică, obiectul ei și sensul istoriei la Vasile Pârvan* X (1973), p. 475—484.
- CĂPREANU, I., *Criza din anul 1915 a Partidului conservator* X (1973), p. 255—265.
- CERNOVODEANU, PAUL, *Călătoria lui Henry Cavendish în Țările Române la 1589* VII (1970), p. 271—278.
- CIHODARU, C., *Sfatul domnesc și sfatul de obște în Moldova (sec. XV—XVIII)* I (1964), p. 55—85.
- CIHODARU, C., *Alte precizări în legătură cu valul de piatră din Dobrogea și cu însemnările toparhului bizantin* II (1965), p. 261—280.
- CIHODARU, C., *Tradiția letopisețelor și informația documentară despre luptele politice din Moldova în a doua jumătate a secolului al XIV-lea* V (1968), p. 11—42.

- CIOBANU, VENIAMIN, *Confederația de la Bar și implicațiile ei pentru Moldova (1768—1771)* VII (1970), p. 279—290.
- CIOBANU, VENIAMIN, *Aspecte ale relațiilor comerciale dintre Moldova și Polonia în sec. al XVIII-lea* VIII (1971), p. 119—144.
- CIOBANU, VENIAMIN, *Moldova și conflictul diplomatic polono-turc din anii 1764—1766* IX (1972), p. 159—183.
- CIOBANU, VENIAMIN, *Raporturile turco-poloneze și Moldova de la pacea de la Carlovitz până la 1714* X (1973), p. 183—197.
- CIUBOTARU, C. IULIU, *Așezămintele agrare moldovenești (1766—1832) (I)* V (1968), p. 87—120.
- CIUPERCĂ, I., *România și conferințele agrare din 1930—1932* VII (1970), p. 307—315.
- CIUPERCĂ, I., *Împrejurările venirii liberalilor la putere în ianuarie 1922. (Relații între partidele politice burgheze)* . . . IX (1972), p. 349—379.
- CIUPERCĂ, I., *Relații între partidele politice burgheze în timpul elaborării Constituției din 1923* X (1973), p. 335—359.
- CIUREA, D., *În legătură cu problema monopolului feudal în Moldova. (Cîteva date noi și precizări)* I (1964), p. 139—144.
- CIUREA, D., *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova (sec. XIV—XVIII)* II (1965), p. 143—235.
- CIUREA, D., *Date și sublinieri privind Suceava în secolele XV—XVIII* III (1966), p. 195—200.
- CIUREA, D., *„Io” din intituliția documentelor românești (cîteva noi sublinieri)* . . . IV (1967), p. 187—190.
- CIUREA, D., *Relațiile Moldovei cu puterile europene între anii 1834—1849* . . . VI (1969), p. 177—184.
- CIUREA, D., *Noi contribuții privind orașele și tirgurile din Moldova în secolele XIV—XIX.* VII (1970), p. 21—58.
- CIUREA, D., *A. D. Xenopol — istoric* VII (1970), p. 301—306.
- CIUREA, D., *Diplomatica latină în Țările Roâne. Noi contribuții* VIII (1971), p. 1—25.
- CIUREA, D., *N. Iorga și problemele cercetării istorice* VIII (1971), p. 375—378.
- CIUREA, D., *Romanitatea și continuitatea în literatura istorică din secolele XVIII—XIX* IX (1972), p. 185—189.
- CIUREA, D., *Moldova în anii 1821—1822* IX (1972), p. 255—259.
- CIUREA, D., *Relațiile externe ale Moldovei în secolul al XVI-lea*, X (1973), p. 1—47.
- CIUREA, D., *Cîteva sublinieri privind opera și concepția istorică a lui Dimitrie Cantemir* X (1973), p. 429—433.
- CIUREA, D., *Alexandru Ioan Cuza și rolul personalității* X (1973), p. 445—448.

- CONSTANTINESCU-IAȘI, P., *Din viața frământată a unui vechi luptător socialist. Cîteva date inedite* . . . IX (1972), p. 505—509.
- CORIVAN, N., *Organizarea financiară a Moldovei de la 1832 la 1849* . . . III (1966), p. 137—188.
- CORIVAN, N., *Cîteva precizări cu privire la alegerea lui Al. I. Cuza ca domn al Moldovei* . . . IV (1967), p. 181—186.
- CORIVAN, N., *Informații inedite din Arhiva Ministerului de Externe de la Viena cu privire la răscoala lui Tudor Vladimirescu* . . . V (1968), p. 195—201.
- CRISTIAN, V., *Din corespondența lui N. Iorga și A. D. Xenopol cu Gaston Paris, Franz Funck-Brentano și Arthur Chuquet* . . . III (1966), p. 75—83.
- CRISTIAN, V., *Cursul de istorie națională al lui Mihail Kogălniceanu. Date noi și precizări* . . . IX (1972), p. 261—276.
- DÎRDALĂ, IONEL, *Acțiuni țărănești în sudul Bucovinei în perioada crizei economice din 1929—1933* . . . I (1964), p. 107—115.
- DÎRDALĂ, IONEL, *Desființarea boierescului în ținutul Sucevei* . . . IX (1972), p. 221—236.
- EȘANU, L. și BOTEZ, C., *Tradițiile revoluționare ale muncitorimii ceferiste ieșene* . . . VIII (1971), p. 331—341.
- FLORESCU, GH. I., *Despre împrejurările aducerii la putere a guvernului Al. Avarescu (martie 1920)* . . . VI (1969), p. 51—66.
- FLORESCU, GH. I., *Partidele politice în alegerile parlamentare din 1919* . . . IX (1972), p. 313—332.
- FLORESCU, GH. I., *Cu privire la mișcarea pentru emanciparea civilă și politică a femeii (1918—1921)* . . . X (1973), p. 295—308.
- GEMIL, TAHSIN, *Două documente tătărăști referitoare la campania din 1476 a sultanului Mehmed al II-lea în Moldova* . . . V (1968), p. 185—194.
- GEMIL, TAHSIN, *Asociația din România a „Junilor turci”* . . . VII (1970), p. 173—195.
- GEMIL, TAHSIN, *Din relațiile moldo-otomane în primul sfert al secolului al XVI-lea. (Pe marginea a două documente din arhivele de la Istanbul)* . . . IX (1972), p. 133—143.
- GEMIL, TAHSIN, *Știri noi din arhivele turcești privitoare la Dimitrie Cantemir* . . . X (1973), p. 435—444.
- GEORGESCU, VALENTIN, *Contribuții la studiul culturii juridice române în secolul al XVIII-lea* . . . III (1966), p. 213—221.
- GONȚA, ALEXANDRU I., *Inceputul industriei alcoolului în Moldova feudală* . . . VIII (1971), p. 145—157.
- GOROVEI, ȘTEFAN S., *Indreptări cronologice la istoria Moldovei din veacul al XIV-lea* . . . X (1973), p. 99—121.
- GOSTAR, NICOLAE, *Culte autohtone în Dacia romană* . . . II (1965), p. 237—254.
- GOSTAR, NICOLAE, *Jus italicum în Dacia* . . . VI (1969), p. 127—139.

- GRIGORAȘ, N., *Un tipar de pecete necunoscut de la Gheorghe Duca din anul 1666* I (1964), p. 167—168.
- GRIGORAȘ, N., *Inscripția turnului clopotniță al mănăstirii Trei Ierarhi din Iași* I (1964), p. 169—170.
- GRIGORAȘ, N., *Frământări sociale și politice din Moldova și Țara Românească între anii 1750—1760* II (1965), p. 117—141.
- GRIGORAȘ, N., *Robia în Moldova. (De la întemeierea statului până la mijlocul secolului al XVIII-lea) (I)* IV (1967), p. 31—79.
- GRIGORAȘ, N., *Robia în Moldova. (De la întemeierea statului până la mijlocul secolului al XVIII-lea) (II)* V (1968), p. 43—85.
- GRIGORAȘ, N., *Principalele amenzi din Moldova în timpul orînduirii feudale (secolele al XV-lea — al XVIII-lea)* VI (1969), p. 159—176.
- GRIGORAȘ, N., *Proprietatea funciară și imobiliară a meseriașilor, negustorilor, boierilor și mănăstirilor din orașele moldovenești. Regimul și rolul ei în secolele XV—XVIII* VII (1970), p. 83—106.
- GRIGORAȘ, N., *Abuzurile și corupția membrilor aparatului de stat feudal din Moldova (sec. XV—XVII)* VIII (1971), p. 99—117.
- GRIGORAȘ, N., *Ștefan vodă cel Tânăr și Luca Arbure* IX (1972), p. 1—27.
- ILIESCU, OCTAVIAN, *Despre legende de celor mai vechi monede moldovenești* III (1966), p. 201—212.
- ISTRATI, CORNELIU, *Despre gospodăria moșierească din regiunea de munte a Moldovei la mijlocul secolului al XIX-lea* VIII (1971), p. 245—260.
- ISTRATI, CORNELIU, *Lupta țăranilor dorneni împotriva stăpînirii boierești* IX (1972), p. 191—203.
- ISTRATI, CORNELIU, *Cu privire la exportul de grîne din Moldova în anii 1830—1831* X (1973), p. 199—215.
- KAREȚKI, A. și EȘANU, L., *Poporul român în sprijinul refugiaților polonezi în anii celui de al doilea război mondial* VII (1970), p. 317—326.
- LOGHIN, A., DAVICU, S., și EȘANU, L., *Acțiuni de luptă ale ceferiștilor din Pașcani în ianuarie-februarie 1933* I (1964), p. 33—53.
- LOGHIN, A., și KAREȚKI, A., *Comitetele fărânești, forme noi de exercitare a puterii maselor, în lupta pentru instaurarea primului guvern democratic (23 August 1944 — 6 martie 1945)* IV (1967), p. 147—159.
- MACOVEI, ADRIAN, *Unificarea vamală între Moldova și Țara Românească (I)* VIII (1971), p. 201—244.
- MACOVEI, ADRIAN, *Problema agrară din România în 1914* IX (1972), p. 287—312.
- MATEESCU, TUDOR, *Țărani din Moldova și Țara Românească la munci agricole în Dobrogea (secolul XVIII — prima jumătate a secolului al XIX-lea)* IX (1972), p. 237—254.
- MATEESCU, TUDOR, *Contribuții la istoricul morăritului din Dobrogea în timpul stăpînirii otomane* X (1973), p. 217—227.

- MĂRIȘ-AGAPI, S., *Supușii străini din orașul Iași după cataografia din anul 1838* VI (1969), p. 185—202.
- MĂRIȘ-AGAPI, S., *Din abuzurile consulilor în Moldova în anii 1822—1828* VII (1970), p. 291—300.
- NEAGOE, MANOLE, *Din vechea organizare militară a Țărilor Române. Cetele boierești* X (1973), p. 151—161.
- NEGRUȚI, ECATERINA, *Considerații privind mortalitatea în orașul Iași între anii 1832 și 1865* X (1973), p. 73—92.
- NEGRUȚI-MUNTEANU, ECATERINA, *Reforma sistemului de recrutare a breslelor de slujitori în vremea lui Ioan Sandu Sturza voievod* I (1964), p. 129—137.
- NEGRUȚI-MUNTEANU, ECATERINA, *Din activitatea Partidului Social-Democrat Român la sate între anii 1910—1914* VI (1969), p. 1—23.
- NEGRUȚI-MUNTEANU, ECATERINA, *Sfatul administrativ al Moldovei între anii 1832 și 1862* VIII (1971), p. 159—199.
- PĂLTĂNEA, PAUL, *Cîteva date privind începuturile orașului Galați* VI (1969), p. 141—150.
- PĂLTĂNEA, PAUL, *Informații privind comerțul orașului Galați în secolul al XVII-lea* IX (1972), p. 145—157.
- PETRESCU-DIMBOVIȚA, MIRCEA, *Istoria străveche a spațiului carpato-dunărean în opera lui V. Pârvan* X (1973), p. 453—461.
- PLATON, GHEORGHE, *Informații noi privind teritoriul și populația Dobrogei în prima jumătate a secolului al XIX-lea* V (1968), p. 203—216.
- RUSSU, V. M., *Din politica agrară a regimului burghezo-moșieresc în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Legile de vânzare a bunurilor statului din anii 1866—1868* I (1964), p. 117—128.
- RUSSU, V. și VITCU, D., *Frământări politice interne în vremea guvernării D. Ghica — M. Kogălniceanu (1868—1870) (I)* VII (1970), p. 139—171.
- RUSSU, V. și VITCU, D., *Frământări politice interne în vremea guvernării D. Ghica — M. Kogălniceanu (1868—1870) (II)* VIII (1971), p. 61—98.
- SAIZU, I., *Manifestația din 12 august 1920 a muncitorilor ieșeni* II (1965), p. 255—259.
- SAIZU, I., *Opinii privind industrializarea României (1922—1928)* VII (1970), p. 243—269.
- SAIZU, I., *Contradicții între partidele burgheze din România în domeniul politicii economice (1922—1928)* VIII (1971), p. 299—316.
- SAIZU, I., *Opinii din perioada 1922—1928 privitoare la dezvoltarea economiei naționale* IX (1972), p. 381—402.
- SAIZU, I., *Cu privire la relațiile economice ale României între anii 1922 și 1928* X (1973), p. 309—333.
- SAIZU, I., ȘANDRU, D. și EȘANU, L., *Contribuții la cunoașterea situației materiale a maselor populare din Moldova în perioada 6 septembrie 1940—23 August 1944* I (1964), p. 9—31.

- SEFTIUC, I., *România și Conferința de la Montreux (1936)* . VI (1969), p. 97—126.
- SEFTIUC, I., *România și activitatea Comisiei Internaționale a Strimtorilor (1924—1936)* . IX (1972), p. 403—415.
- STOIDE, C. A., *Insemnări despre meșterii și bănăria lui Eustatie Dabija vodă* . I (1964), p. 145—154.
- STOIDE, CONST. A., *Contribuții la studiul istoriei Țării Românești între anii 1447 și 1450* . X (1973), p. 163—181.
- ȘADURSCHI, PAUL, *Aplicarea legilor de reformă agrară din anii 1918—1921 în fostul județ Botoșani* . X (1973), p. 267—294.
- ȘANDRU, D., *Contribuții la cunoașterea legislației românești din perioada stabilizării relative a capitalismului* . V (1968), p. 161—184.
- ȘANDRU, D., *Problema comasării micii proprietăți din România între cele două războaie mondiale* . VI (1969), p. 25—49.
- ȘANDRU, D., *Prețurile de expropriere și improprietărire în legile agrare din 1918—1921* . VII (1970), p. 197—223.
- ȘANDRU, D., *Aplicarea reformei agrare din 1921 în Delta Dunării* . IX (1972), p. 333—347.
- ȘANDRU, D., *Îmbunătățiri funciare în bazinul hidrografic al Jijiei. Proiectul din 1938 și aplicarea lui* . X (1973), p. 361—383.
- ȘANDRU, D., BENDITER, J. și SAIZU, I., *Contribuții la cunoașterea situației economice a României în perioada dictaturii militar-fasciste (6 septembrie 1940 — 23 August 1944)* . III (1966), p. 85—135.
- ȘANDRU, D. și FLORESCU, GH. I., *Inventarul agricol din România între cele două războaie mondiale* . VIII (1971), p. 343—374.
- ȘANDRU, D. și SAIZU, I., *Cu privire la acapararea petrolului românesc de către Germania hitleristă (1940—1944)* . II (1965), p. 5—37.
- ȘANDRU, D. și SAIZU, I., *Unele aspecte privind consecințele economice ale prezenței trupelor germane în România (1940—1944)* . IV (1967), p. 117—145.
- ȘIMANSCHI, L., *Precizări cronologice privind istoria Moldovei între anii 1432—1447* . VII (1970), p. 59—81.
- ȘIMANSCHI, LEON și IGNAT, GEORGETA, *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc (I)* . IX (1972), p. 107—131.
- ȘIMANSCHI, LEON și IGNAT, GEORGETA, *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc (II)* . X (1973), p. 123—149.
- ȘIMANSCHI, LEON, *Autenticitatea și datarea unor acte publicate în „Documente privind istoria României”* . I (1964), p. 87—105.
- ȘOTROPA, VALERIU, *Proiectul de Constituție al lui Mihail Kogălniceanu din 1848 în contextul ideologiei revoluționarilor din Țările Române* . X (1973), p. 229—245.
- TODERAȘCU, I., *Informații noi privind șantierul naval din Galați (sfârșitul secolului al XVIII-lea — prima jumătate a secolului al XIX-lea)* . IX (1972), p. 205—220.
- TUDORAN, GEORGETA, *Atitudinea lui N. Iorga față de războaiele țărănești din 1907* . III (1966), p. 203—230.

- VITCU, D., *M. Kogălniceanu și evenimentele din martie 1848 de la Iași* IV (1967), p. 161—169.
- VITCU, D., *Arendarea ocnelor în Moldova sub regimul Regulamentului Organic (1832—1862)* IX (1972), p. 29—80.
- VITCU, D., *Preocupări și inițiative privind industria metalurgică din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea* X (1973), p. 49—72.
- VIRTOSU, EMIL, *Bogdania, alt nume dat Moldovei* I (1964), p. 155—165.
- VIRTOSU, EMIL, *Despre cosigilarea actelor domnești* VI (1969), p. 151—158.
- ZUB, AL., *Vasile Pârvan și Italia. Primele contacte (1908—1914)* III (1966), p. 65—73.
- ZUB, AL., *Scrieri necunoscute ale lui M. Kogălniceanu din 1869 (colaborarea la ziarul „Adunarea Națională”)* IV (1967), p. 171—179.
- ZUB, AL., *Vasile Pârvan și Italia. Perioada postbelică (1922—1927)* VI (1969), p. 213—226.
- ZUB, AL., *Cu privire la începuturile Societății științifice și literare din Iași* IX (1972), p. 277—285.
- ZUB, AL., *Kogălniceanu și Iorga. (Note istoriografice)* X (1973), p. 247—254.
- ZUB, AL., *Probleme ale organizării culturii la Vasile Pârvan* X (1973), p. 463—473.

DOCUMENTE

- CAPROȘU, I., *Documente moldovenești din secolele al XV-lea — al XVII-lea* IV (1967), p. 203—213.
- CAPROȘU, I., *Documente moldovenești inedite din vremea Movileștilor* VI (1969), p. 227—236.
- CAPROȘU, I., *Patru documente de la Ștefan Tomșa al II-lea* IX (1972), p. 469—474.
- CAPROȘU, I., *Documente moldovenești din arhive vieneze* X (1973), p. 399—410.
- CONSTANTINESCU, D., *Documente moldovenești din secolele XV—XVII* VII (1970), p. 335—352.
- CONSTANTINESCU, D., *Documente moldovenești din secolul al XVII-lea (1642—1698)* VIII (1971), p. 379—396.
- GRIGORAȘ, N., *Trei documente inedite despre Miron Costin* VI (1969), p. 237—239.
- JEMNA, M., *Studenți transilvăneni către Mihail Kogălniceanu. (O scrisoare inedită din 1860)* IV (1967), p. 215—218.
- KARA, I., *Din istoria comerțului moldovenesc între anii 1829 și 1831. O corespondență comercială inedită* IX (1972), p. 475—494.
- MIHAIL, PAUL, *Alte acte românești de la Constantinopol* VII (1970), p. 353—356.

- MIHAIL, PAUL, *Alte acte românești de la Constantinopol (1578—1820). II* . . . IX (1972), p. 455—467.
- MIHAIL PAUL, *Alte acte românești de la Constantinopol. 1638—1738 (III)* . . . X (1973), p. 411—418.
- MIHAIL, PAUL și CAPROȘU, I., *Despre ceremonialul domnesc* . . . VIII (1971), p. 397—399.
- PLATON, GH., *Din domnia lui Alexandru I. Cuza. Documente din arhivele bel-giene* . . . IX (1972), p. 495—504.
- TURCU CONSTANTIN, *Trei documente moldovenești inedite din secolele XVI—XVIII* . . . VI (1970), p. 357—363.
- * *
- STOICESCU, N., *Lista marilor dregători moldoveni (1384—1711)* . . . VIII (1971), p. 401—423.

STUDII DOCUMENTARE

- AGRIGOROAIEI, I., *Noi rezultate în analiza critică a fascismului din România* . . . IX (1972), p. 511—522.
- AGRIGOROAIEI, ION și DOBRINESCU, VALERIU, *Probleme ale revoluției demo-crat-populare din România în unele lucrări străine* . . . X (1973), p. 419—427.
- BENDITER, J., *Surse documentare pentru studierea celui de al doilea război mondial* . . . VII (1970), p. 327—333.
- CORFUS, ILIE, *Mihai Viteazul în cercetări polone recente* . . . I (1964), p. 171—177.
- CORFUS, ILIE, *Pagini de istorie românească în noi publicații poloneze* . . . V (1968), p. 217—231.
- CRISTIAN, V., *Istoria României în recentele lucrări de sinteză apărute în Franța* . . . IV (1967), p. 191—201.

DISCUȚII

- BERINDEI, DAN și CAPROȘU, I., *Cu privire la „Orașul București — reședință și capitală a Țării Românești, 1459—1862”* . . . V (1968), p. 233—241.
- BOICU, L., *A doua jumătate a secolului al XVIII-lea — început al epocii mo-derne în istoria României* . . . IX (1972), p. 431—444.
- CIUREA, D., *Problema periodizării istoriei moderne a României (rezumat)* . . . IX (1972), p. 444.
- CIUBOTARU, IULIU C., *Anul 1821 ca început al epocii moderne în Țările Române (rezumat)* . . . IX (1972), p. 444—446.
- ANGELESCU, CONSTANTIN C., *Anul 1829 și începutul epocii moderne în istoria României (rezumat)* . . . IX (1972), p. 446—448.

CRISTIAN V. și RUSSU, V., *Anul 1848 — început al epocii moderne în istoria României (rezumat)* IX (1972), p. 448—450.

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

- Academia Republicii Socialiste România, Institutul de istorie „N. Iorga”, *Documenta Romaniae Historica*, A, *Moldova*, volumul XIX, 1626—1628, întocmit de HARALAMBIE CIIIRICĂ, București, Ed. Academiei, 1969, 798 + LXII p. (I. Caproșu și L. Șimanschi) . VII (1970), p. 411—412.
- Academia Republicii Socialiste România, Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, *Documenta Romaniae Historica*, A, *Moldova*, volumul XXI (1632—1633), întocmit de C. CIHODARU, I. CAPROȘU și L. ȘIMANSCHI, Ed. Academiei, București, 1971, 734 p. (G. Ignat) IX (1972), p. 621—622.
- Academia Republicii Socialiste România, Institutul de istorie „N. Iorga”, *Documenta Romaniae Historica*, B, *Țara Românească*, vol. I (1247—1500), întocmit de P. P. PANAITESCU și DAMASCHIN MIOC, București, Ed. Academiei, 1966, 635 p., și vol. XXI (1626—1627), întocmit de DAMASCHIN MIOC, București, Ed. Academiei, 1965, 594 p. (I. Caproșu) III (1966), p. 232—235.
- Academia Republicii Socialiste România, Institutul de istorie „N. Iorga”, *Documenta Romaniae Historica*, B, *Țara Românească*, vol. II (1501—1525), îngrijit de ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU și OLIMPIA DIACONESCU, București, Ed. Academiei, 1972, 600 p. (I. Caproșu) . . X (1973), p. 599—600.
- Academia Republicii Socialiste România, Institutul de istorie „N. Iorga”, *Documenta Romaniae Historica*, B, *Țara Românească*, volumul XXII (1628—1629), întocmit de DAMASCHIN MIOC, București, Editura Academiei, 1969, 7. 3 p. (G. Ignat) VII (1970), p. 412.
- Academia Republicii Socialiste România, Institutul de istorie „N. Iorga”, *Documenta Romaniae Historica*, B, *Țara Românească*, volumul XXIII (1630—1632), întocmit de DAMASCHIN MIOC, București, Ed. Academiei, 1969, 823 p. + LI p. (I. Caproșu) VIII (1971), p. 515—516.
- Academia de Științe a U.R.S.S., Institutul de istorie — Academia Republicii Socialiste România, Institutul de istorie, *Исторические связи Народов СССР и Румынии в XV-начале XVIII в.* . Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV — începutul celui de al XVIII-lea, vol. II (1633—1673), Moscova: Editura „Știința”, 1968, 446 p. (Paul Mihail) VI (1969), p. 295—296.
- Académie Bulgare des Sciences, Institut d'Études Balkaniques, *Recherches de géographie historique*, „Studia Balcanica”, 1, Sofia, 1970, 243 p. (Tahsîr-Gemil) VIII (1971), p. 438—440.
- Академия Наук Молдавской С.С.Р., Центральная Библиотека, *Александр Иванович Яцимирский, Библиография*, Chișinău, 1967, 40 p. (Paul Mihail) VII (1970), p. 419—420.
- Acta Valachica. Studii și materiale de istorie și istorie a culturii, Târgoviște, 437 p. (I. Caproșu) X (1973), p. 502—504.
- ADĂNILOAI, N. și BERINDEI, DAN, *Reforma agrară din 1864*, București, Ed. Academiei, 1967, 361 p. (D. Vitcu) VI (1969), p. 250—252.

- AIEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, MARIA MATILDA, *Nicolae Iorga — a romanian historian of the Ottoman Empire*, Bucharest, Publishing House of the Academy, 1972, 190 p. (Al. Zub) . X (1973), p. 623—624.
- ALEXIANU, AL., *Mode și veșminte din trecut. Cinci secole de istorie costumată românească*, vol. I, 418 p.; vol. II, 370 p., București, Ed. Meridiane, 1971 (I. Solocanu) . IX (1972), p. 541—545.
- ALMAȘ, DUMITRU, *Petru voievod Rareș*, București, Ed. Meridiane, 1970, 125 p. (I. Caproșu) . VIII (1971), p. 444—446.
- АНФИЛОВ, В. А., *Безсмертный подвиг*, Москва, 1971, 540 p. (J. Benditer) . IX (1972), p. 595—597.
- 130 de ani de la apariția Gazetei de Transilvania (sub redacția prof. MIRCEA BĂLTEANU), Brașov, 1969, 228 p. (D. Vitcu) . VIII (1969), p. 535—537.
- L'archéologie du village médiéval*, Centre belge d'histoire rurale. Publications no. 6, Louvain et Gand, 1967, 139 p. (R. Baltă) . IX (1972), p. 588—589.
- ARMBRUSTER, ADOLF, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, Ed. Academiei, 1972, 279 p. (I. Toderășcu) . X (1973), p. 504—507.
- ARON, RAYMOND, *Etudes politiques*, Paris, Gallimard, 1972, 564 p. (Al. Zub) . X (1973), p. 573.
- BABICI, ION, *Solidaritatea militantă antifascistă, 1933—1939*, București, Ed. politică, 1972, 306 p. (I. Saizu) . X (1973), p. 628—629.
- BAIROCH, P., *Structure de la population active mondiale de 1700 à 1970*, „Annales, Economies, Sociétés, Civilisation”, XXVIe année, no. 5 (sept.-oct. 1971), p. 960—976, Paris (Ecaterina Negruși-Munteanu) . IX (1972), p. 592—593.
- Banatica*, I, Reșița, 1971, 415 p. (I. Caproșu) . X (1973), p. 594—595.
- BANYAI, LASZLO, *Destin comun, traditions fraternelles*, Bucarest, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 209 p. (Al. Zub) . X (1973), p. 596—597.
- BARNEA, ION, ILIESCU, OCTAVIAN și NICOLESCU, CORINA, *Cultura bizantină în România*, București, 1971, 263 p. + ilustrații (Ion Solcanu) . IX (1972), p. 612—613.
- BARK, WILLIAM CARROLL, *Origins of the medieval world*, New York, Anchor Books, 1960, 224 p. (D. Ciureu) . I (1964), p. 202—203.
- BELDICEANU, NICOARĂ, *Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans*, „Revue des études islamiques”, Paris, 1968/2, p. 215—258 (Tahsin Gemil) . X (1973), p. 532—533.
- BELDICEANU NICOARĂ, *La Moldavie ottomane à la fin du XVe siècle*, „Revue des études islamiques”, Paris, 1969/2, p. 239—266 (Tahsin Gemil) . X (1973), p. 534—535.
- BELLIDO y GARCIA A., *La latinizacion de Hispania*, „Archivo Espanol de Arqueologia”, XI, 1967, p. 3—29 (D. Ciureu) . VI (1969), p. 413—414.
- BERINDEI, DAN, *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești 1459—1862*, București, Ed. științifică, 1963, 302 p. (I. Caproșu) . I (1964), p. 193—200.

- BERLESCU, D., BOTEZ, C. și SAIZU, I., *File din istoricul Fabricii de celuloză și hirtie „Letea”*—Bacău, 1969, 294 p., (V. Cristian) . . . VII (1970), p. 423—442.
- BERLESCU, D., BOTEZ, C. și SAIZU, I., *Buhuși. Din istoricul fabricii și al localității*, Bacău, 1971, 374 p. (D. Vitcu) . . . IX (1972), p. 572—574.
- BERZA, M., *Turcs, Empire Ottoman et relations rumano-turques dans l'historiographie moldave des XVe—XVIIe siècles*, „Revue des études sud-est européennes”, X, (1972), nr. 3, p. 595—627 (Paul Mihail) . . . X (1973), p. 597—598.
- Bibliographia Historica Romaniae* (I. Boicu) . . . VIII (1971), p. 427—430.
- Bibliografia istorică a României, II. Secolul XIX*, tom. I, îngrijit de CORNELIA BODEA, București, Ed. Academiei, 1972, XXXVI + 512 p. (Al. Zub) . . . X (1973), p. 588—589.
- Bibliografii istorice poloneze* (Ven. Ciobanu) . . . VIII (1971), p. 425—427.
- Biblioteca Centrală Universitară. Sectorul de Documentare. *Bibliografia lucrărilor științifice ale cadrelor didactice, Universitatea București, Seria istorie*, vol. 1—2, București, 1970, XXIX, + 659 p. (Al. Zub) . . . VIII (1971), p. 497—498.
- A Bibliography of modern history*, edited by John Roach; Cambridge, University Press, 1968, 388 p. (Ecatarina Negruți-Munteanu) . . . VI (1969), p. 282—284.
- Pour le bi-centenaire de la naissance de Saint-Just (1767—1794)*, „Annales Historiques de la Révolution Française”, Quarantième année, Janvier-Mars 1968, p. 1—144 (J. Benditer) . . . VI (1969), p. 316—319.
- BÎLDESCU, EMIL, *Spiru Haret în știință, filosofie, politică, pedagogie, învățămînt*, București, Ed. didactică și pedagogică, 1972, 345 p. (Al. Zub) . . . X (1973), p. 621.
- BODEA, CORNELIA, *Documente privind Unirea Principatelor*, vol. III. *Corespondență politică (1855—1859)*, București, Ed. Academiei, 1963, XLVIII + 704 p. (Gh. Platon) . . . II (1965), p. 288—295.
- BODEA, CORNELIA, *Lupta românilor pentru unitate națională (1834—1849)*, București, Editura Academiei, 1967, 390 p. (D. Agache) . . . VI (1969), p. 302—303.
- BOICU, LEONID, *Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeii, 1853—1856*, București, Ed. Academiei, 1972, 478 p. (Gh. Platon) . . . X (1973), p. 541—549.
- BONCU, CONSTANTIN M., *Contribuții la istoria petrolului românesc*, București, Editura Academiei, Colecția „Biblioteca istorică”, vol. XXXI, 1971, 521 p. + 2 hărți și ilustrații (Gh. Buzatu) . . . IX (1972), p. 554—559.
- BOTEZ, C., *Cu privire la situația reformei agrare în județul Iași în anii 1928—1930*, „Cercetări istorice”, Iași, p. 171—185 (D. Șandru) . . . VIII (1971), p. 482—485.
- Botoșani — istorie și actualitate*, București, 1971, 190 p. (Al. Zub) . . . IX (1972), p. 603—604.
- BRAUDEL, FERNAND, *Civilisation matérielle et capitaliste (XVe—XVIIIe siècles)*, Tome I, Paris, Armand Colin, 1967, 467 p. cu ilustr. + 28 f. pl. (S. Columbeanu) . . . VII (1970), p. 380—384.

- Briefe an und von Himmler, Dokumente*, Herausgegeben und eingeleitet von Helmut Heiber, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1970, München, 396 p. (J. Benditer) . . . IX (1972), p. 532—534.
- BUCUR, MARIN**, *Documente inedite din arhivele franceze privitoare la românii în secolul al XIX-lea*, vol. I, București, Ed. Academiei, 1969, 359 p. (S. Mărieș) . . . IX (1972), p. 564—568.
- București. Materiale de istorie și muzeografie*, VIII, 1971, 464 p. (I. Caproșu) . . . X (1973), p. 599.
- BUNESCU, TRAIAN**, *Lupta poporului român împotriva dictatului de la Viena (august 1940)*, București, Ed. politică, 1971, 251 p. (Gh. I. Florescu) . . . X (1973), p. 630—631.
- BUZDUGAN, GEORGE**, *O acție a Băncii Moldovei, „Studia et acta Musei Nicolae Bălcescu“*, 1970—1971, p. 661—663. (Constantin C. Angelescu) . . . X (1973), p. 539—540.
- CAMARIANO, NESTOR**, *Alexandre Mavrocordat, le grand dragoman. Son activité diplomatique (1673—1709)*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1970, 108 p. + VIII pl. (N. Grigoraș) . . . VIII (1971), p. 517—518.
- CAMARIANO-CIORAN, ARIADNA**, *Academiile domnești din București și Iași*, București, Ed. Academiei, 1971, 328 p. (N. Grigoraș), . . . IX (1972), p. 553—554.
- CAMPUS, ELIZA**, *Mica înțelegere*, București, Ed. științifică, 1968, 405 p. (D. Șandru) . . . VI (1969), p. 254—261.
- CAZELLES, RAYMOND**, *Le duc d'Aumale et la presse*, „Revue d'histoire moderne et contemporaine“, XVIII, octombrie-decembrie, 1971, p. 589—609 (Constantin C. Angelescu) . . . IX (1972), p. 529—532.
- CAMPUS, ELIZA**, *Înțelegerea Balcanică*, București, Ed. Academiei, 1972, XXV + 398 p. (D. Șandru) . . . X (1973), p. 627—628
- Carpica*, III, Bacău, 1970, 171 p. (I. Caproșu) . . . VIII (1971), p. 464—467.
- Călători străini despre Țările române*, vol. I, îngrijit de MARIA HOLBAN, București, Ed. științifică, 1968, 590 p. (N. Grigoraș) . . . VI (1969), p. 290—292.
- Călători străini despre Țările române*, vol. II, îngrijit de MARIA HOLBAN (redactor responsabil), M. M. ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU și PAUL CERNOVODEANU, Buc., Ed. științifică, 1970, 690 p. (N. Grigoraș), . . . VIII (1971) p. 512—514.
- Călători străini despre Țările române*, vol. III și IV, îngrijite de MARIA HOLBAN, (redactor responsabil), M. M. ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU și PAUL CERNOVODEANU, București, Ed. științifică, 1971 și 1972, 767 p. și, respectiv, 634 p. (I. Caproșu) . . . X (1973), p. 603.
- ȚĂRȚĂNA, IULIAN, SEFTIU ILIE**, *Dunărea în istoria poporului român*, București, Ed. șt., 1972, 404 p. (I. Agrigoroaiei) . . . X (1972), p. 549—551.

- Centrul de informare și documentare în științele sociale și politice, *Informatica în științele sociale. Progrese, direcții, tendințe*, București, 1971, 380 p. (Al. Zub) IX (1972), p. 597—598.
- Cercetări istorice (serie nouă), III, Iași, 1972, 374 p. (I. Caproșu) X (1973), p. 496—499.
- CERNEA, EMIL, *Figuri de juriști din trecut. Vasile Boerescu (1830—1883)*, „Analele Universității din București”, Seria științe sociale, științe juridice, XVI (1967), p. 117—121 (Constantin C. Angelescu) . . . VI (1969), p. 248—250.
- CERNOVODEANU, PAUL, *England's Trade Policy in the Levant and der exchanges with the Romanian Countries under the latter Stuarts (1600—1714)*, Bucharest, Publishing House of the Academy, 1972, 157 p. (Sergiu Columbeanu) X (1973), p. 604—606.
- CEVDET AHMED PAȘA, *Tarih-i Cevdet* (Istoria lui Cevdet), I, Istanbul, 1972, 528 p. (Tahsin Gemil) X (1973), p. 494—496.
- CHIȚIMIA, I. C., *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, Ed. Academiei, 1972, 490 p. (L. Șimanschi) . . . X (1973), p. 600—601.
- Chronological history of Romania under the guidance of* CONSTANTIN C. GIURESCU, Bucharest, Ed. Encicloped. rom., 1972, 525 p. (I. Caproșu) X (1973), p. 594.
- Circulația octoihului slavon al lui Coresi în Bulgaria* (Paul Mihail) IX (1972), p. 591—592.
- CLARK, KENNETH, *Civilisation. A personal view*, London, British Broadcasting Corporation and John Murray, 1971, 359 p. (Al. Zub) IX (1972), 585—586.
- CONNELLI-SMITH GORDON și LLOYD HOWELL A., *The relevance of history*, London, 1972, 127 p. (Al. Zub) X (1973), p. 573—574.
- CONSTANTINESCU, MIRON, prof. univ., PASCU, ȘTEFAN, prof. univ. (sub redacția), *Desăvîrșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie*, București, Ed. Academiei, 1968, 515 p. (A. Macovei) VI (1969), p. 303—305.
- CONSTANTINESCU, MIRON, CIMPONERIU, ECATERINA, LIVEANU, VASILE, RUSESCU, MIHAI și CHIPER, ION, *Études d'histoire contemporaine de la Roumanie*, Bucarest, Édition de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1970, 169 p. (V. Dobrinescu) . . . IX (1972), p. 641—642.
- CONSTANTINESCU, MIRON, RUSESCU, M., IONIȚA, GH. I. CIMPONERIU, E., UDREA, TRAIAN și LIVEANU, V., *Études d'histoire contemporaine de la Roumanie*, II, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1971, 213 p. (Gh. I. Florescu) . . . X (1973), p. 626—627.
- CONSTANTINESCU-IAȘI, P., *Lupta pentru formarea Frontului popular în România*, București, Ed. Academiei, 1968, 157 p. (Gh. I. Florescu) . . . VI (1969), p. 308—309.

- CONSTANTINESCU-IAȘI, P., *La lutte pour la création du Front populaire en Roumanie*, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 181 p. (Gh. I. Florescu) X (1973), p. 629—630.
- CONSTANTINESCU-IAȘI, P., acad., CHERESTEȘIU, V., IORDAKI, L., *Lucrări și publicații din România despre Marea Revoluție Socialistă din Octombrie, 1917—1944*, București, Ed. Academiei, 1967, 184 p. (I. Ciupercă) VI (1969), p. 306—307.
- CONSTANTINIU, FLORIN, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, București, Ed. Academiei, 1972, 205 p. (Gh. Platon) X (1973), p. 536—539.
- Contribuția României la victoria asupra fascismului*, București, Ed. politică, 1965, 199 p. + 6 hărți (Gh. I. Florescu) II (1965), p. 284—287.
- Contribuții la bibliografia Dobrogei* (Al. Zub) X (1973), p. 590—591.
- Contribuții la istoria învățămîntului românesc. Culegere de studii*, București, Ed. didactică și pedagogică, 1970, 205 p. + 2 hărți (I. Caproșu) VIII (1971), p. 519.
- COPOIU, M., *Refacerea Partidului Social-Democrat din România (1900—1916)*, București, Ed. științifică, 1966, 299 p. (Gh. Florescu) V (1968), p. 262—263.
- CORBU, CONSTANTIN, *Țărănimea din România între 1864 și 1888*, București, Ed. științifică, 1970, 302 p. (D. Șandru) VIII (1971), p. 542—543.
- CORFUS, ILIE, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, Ed. Academiei, 404 p. (Corneliu Istrati) VII (1970), p. 385—391.
- CORNEA, PAUL, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780 și 1840*, București, Ed. Minerva, 1972, 759 p. (Al. Zub) X (1973), p. 611.
- COSTIN, MIRON, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace*, Chișinău, 1972, 320 p. + 2 fotocopii (Paul Mihail) X (1973), p. 607—608.
- Crearea Partidului Comunist Român (Mai 1921)* (sub redacția ION POPESCU-PUȚURI și AUGUSTIN DEAC, București, Ed. științifică 1971, 641 p. (Gh. I. Florescu) IX (1972), p. 582—584.
- CRISTEA, GH., *Conspirația „republicană” din august 1870*, „Studii, revistă de istorie”, XXII (1969, 2, p. 231—247 (Constantin C. Angelescu) VII (1970), p. 391—395.
- CRÎȘAN, H. I., *Ceramica daco-getică cu privire specială la Transilvania*, Buc., Ed. științifică, 1969, 363 p. + 190 pl. (M. Petrescu-Dimbovița) VIII (1971), p. 432—436.
- CRONȚ, GHEORGHE, *Instituții medievale românești. Înfrățirea de moșie. Jurătorii*, București, Ed. Academiei, 1969, 244 p. (N. Grigoraș) IV (1967), p. 227—234.
- O prețioasă culegere de documente externe moldovenești* (Const. A. Stoide) IV (1967), p. 227—234.

- CUPȘA, colonel, ION, *Armata română în campaniile din 1916—1917*, București, Ed. militară, 1967, 342 p. + 18 hărți (Gh. I. Florescu) V (1968), p. 265—266.
- CUȘMIR-MIHAILOVICI, C., DRAGNE, FL., și UNC, GH., *Mișcarea muncitorească din România, 1916—1921. Crearea Partidului Comunist Român*, București, Ed. politică, 1971, 525 p. (Gh. I. Florescu) IX (1972), p. 574—578.
- Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII—XVIII)*, studiu și ediție critică de DAN SIMONESCU, București, Ed. Academiei, 1967, 349 p. (V. Ciobanu) V (1968), p. 249.
- Dacia literară*, sub redacția lui MIHAIL KOGĂLNICEANU. Studiu introductiv și ediție de MARIA PLATON, București, Ed. Minerva, 1972, LXII + 555 p. (Al. Zub) X (1973), p. 613—614.
- DAN, M., GOLDENBERG, S., *Bistrița în secolul al XVI-lea și relațiile comerciale cu Moldova*, „Studia Universitatis Babeș-Bolyai, series Historica”, 1964, fasc. 2, p. 22—83 (L. Șimanschi), ... II (1965), p. 295—303.
- Danubius*, vol. II—III, Galați, 1969, 204 p. (D. Vitcu) VIII (1971), p. 501—502.
- Danubius*, vol. IV, Galați, 1970, 302 p. (D. Vitcu) IX (1972), p. 602.
- Danubius*, V, Galați, 1971, 332 p. (I. Caproșu) X (1973), p. 499.
- DEMEL, JULIUSZ, *Historia Rumunii* (Istoria României), Wrocław-Warszawa-Kraków, Zakład Narodowy Im. Ossolinskiich Wydawnictwo, 1970, 468 p. + 7 hărți (Ven. Ciobanu) VIII (1971), p. 430—432.
- DEMENY, LIDIA A., DEMENY, L. și STOICESCU, N., *Răscoala seimenilor sau răcoala populară? 1655, Țara Românească*, București, Ed. științifică, 1968, 325 p. + 2 hărți (I. Caproșu) VI (1969), p. 296—297.
- DETHAN, GEORGES, *L'Allemagne en 1867. Lettres inédites de Henri Tillos*, „Revue d'histoire diplomatique”, octombrie-decembrie 1964, p. 340—360, (Constantin C. Angelescu) II (1965), p. 287—288.
- DEUTSCH, dr. ROBERT, *Istoricii și știința istorică din România. 1944—1969*, București, Ed. științifică, 1970, 678 p. + 1 pl. (Gh. Buzatu) VII (1971), p. 491—494.
- DICULESCU, VL., IANCOVICI, S., DANIELOPOL, C. și POPA, M. N., *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Peninsula Balcanică (1829—1858)*, Biblioteca istorică, XXII, București, Ed. Academiei, 1970, 308 p. (N. Coriran) VIII (1971), p. 457—459.
- Direcția Generală a Arhivelor Statului, *Secretariatul de Stat al Moldovei 1832—1862. Inventar arhivistic*, București, 1966, 491 p. (Corneliu Istrate) IV (1967), p. 234—238.
- Direcția Generală a Arhivelor Statului din R.S. România. *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, vol. III, 1653—1675, București, 1968, 960 p. + 18 facsimile (I. Caproșu) VII (1970), p. 384—385.
- Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România, *Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale*, vol. IV (1676—1700), București, 1970, 647 p. + 25 facsimile (I. Caproșu) VIII (1971), p. 454—455.

- Documente din istoria mișcării muncitorești orădene. 1918—1948*, Arad, 1972, 401 p. (I. Ciupercă) X (1973), p. 624—625.
- DRĂGAN, MIHAI, B. P. *Hasdeu*, Iași, Ed. Junimea, 1972, 305 p. (Al. Zub) X (1973), p. 619—620.
- DRAGOMIR, SILVIU, *Avram Iancu*, București, Ed. științifică, 1965, 304 p. (I. Caproșu) III (1966), p. 258—259.
- DRAGOTESCU, MARCEL, *Palatul cnejilor și mănăstirea Durău*, București, Ed. Meridiane, 1970 (N. Grigoraș) VIII (1971), p. 451.
- DRAGOTESCU, MARCEL și BĂRLĂDEANU, DUMITRU, *Monumente istorice de pe Valea Bistriței*, București, Ed. Meridiane, 1970 (N. Grigoraș) VIII (1971), p. 443—444.
- DRAGUȚ, VASILE, *Pictura murală în Transilvania*, București, Ed. științifică, 1970, 110 p. + 67 ilustrații (I. Solcanu) VIII (1971), p. 440—443.
- DROZ, JACQUES, *Le romantisme allemand et l'État. Résistance et collaboration dans l'Allemagne napoléonienne*, Paris, Payot, 1966, 310 p. (J. Benditer) VI (1969), p. 274—279.
- DUBY, GEORGES, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre Empire, IXe—XVe siècles), Essai de synthèse et perspectives de recherches*, 2 vol., Paris, Aubier, 1962, 822 p. (D. Ciurea) III (1960), p. 231—232.
- DUȚU, ALEXANDRU, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, Ed. Academiei, 1972, 168 p. (Al. Zub) X (1973), p. 604.
- DUȚU, ALEXANDRU, *Sinteză și originalitate în cultura română (1650—1848)*, București, Ed. enciclopedică rom., 1972, 270 p. (Al. Zub) X (1973), p. 606.
- EINHORN, MARION, *Die ökonomischen Hintergründe der faschistischen deutschen Intervention in Spanien, 1936—1939*, Berlin, Akademie Verlag, 1962, (J. Benditer) II (1965), p. 281—284.
- EISENSTADT, S. N., *The political systems of Empires*, London, The Free Press of Glencoe, Collier-Macmillan Ltd, 1963, XIX—524 p. (Tiberiu Popescu) II (1965), p. 316—318.
- ELIAN, ALEXANDRU, (redactor responsabil), BĂLAN, CONST., CHIRICA, HARALAMBIE, DIACONESCU, OLIMPIA, *Inscripțiile medievale ale României*, vol. I, *Orașul București*, București, Ed. Academiei, 1965, 934 p. (I. Caproșu) III (1966), p. 235—238.
- ENGEL-IANOȘI, FRIEDERICH, *Die Friedensgespräche Graf Nikolaus Revertera mit comte Abel Armand (1917—1918)*, „Anzeiger der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse“ 102. Jahrgang, 1965, Nr. 24, Wien, 1966, p. 369—382 (L. Boicu) III (1966), p. 251—252.
- ЕРУСАЛИМСКИЙ, А. С., *Бисмарк, дипломатия и милитаризм*, Москва, Издательство „Наука“, 1968, 283 p. (J. Benditer) VII (1970), p. 425—426.
- FIERO, A., *Un cycle démographique: Dauphiné et Faucigny, du XIVe au XIXe siècle*, in „Annales, Economies, Sociétés, Civilisations“ 26e année no. 5 (sept. — oct. 1971), Paris, p. 941—959, (Ecatarina Negruți-Munteanu) IX (1972), p. 524—525.

- FILIP, MIRCEA, *Cartea românească veche din biblioteca „Gh. T. Kirileanu”*. Piatra Neamț, Bacău, Bibliografie adnotată, 1970, 195 p. (I. Caproșu). VIII (1971), p. 516—517.
- FIRAN, FLOREA și MITRAN, MARIA, *Ramuri, 1905—1907*, Ed. enciclopedică rom., XXV + 494 p. (Al. Zub). X (1973), p. 591—592.
- FISHER, ALAN, W., (Michigan), *Şahin Girey, the reformer Khan, and the russian annexation of the Crimeia*, „Jahrbücher für Geschichte Ost-europas”, N. F., Band 15, Heft 3, Wiesbaden, 1967, p. 341—365 (Tah-sin Gemil). VI (1969), p. 272—274.
- GALLO, MAX, *L’Affaire d’Ethiopie aux origines de la guerre mondiale*, Paris, Editions du Centurion, 1967, 290 p. (J. Benditer). VI (1969), p. 231—323.
- GARDEN, MAURICE, *Lyon et les Lyonnais au XVIIIe siècle*, Paris, 1970, 772 p. (Ecaterina Negruți-Munteanu). IX (1972), p. 527—529.
- GECK, ELISABETH, *Johannes Gutenberg. Vom Bleibuchstaben zum Computer*, Bad Godesberg, „Internationes”, 1968, 129 p. (D. Ciurea). VI (1969), p. 315.
- GEORGESCU, FLORIAN, BERINDEI, DAN, CEBUC, ALEXANDRU, CERNOVO-DEANU, PAUL, DACHIE, PETRE, IONESCU, ȘTEFAN, PANAIT, PANAIT, I., ȘERBAN, C., *Istoria orașului București*, vol. I, Muzeul de istorie a orașului București, [1965], 482 p. (I. Caproșu). IV (1967), p. 221—225.
- GEORGESCU, VALENTIN AL., și POPESCU, EMANUELA, *Legislația agrară a Țării Românești, 1775—1782* (La législation agraire de Valachie). Proiectul de cod agrar al lui M. Fotino — *Pravilele pentru plugari. Așezămintele agrare dinainte de 1780*, Ediție critică, București, Ed. Academiei, 1970, 236 p. (N. Grigoraș). VIII (1971), p. 521—522.
- GHERASIM, VASILE și MARIN, IONEL, *Piatra Neamț. Monografie*, 1972, 365 p. (I. Caproșu). X (1973), p. 513—520.
- GHIȘE, DUMITRU și TEODOR, POMPILIU, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 243 p. (Al. Zub). X (1973), p. 610.
- GICA, GH., *Procesul de descompunere a partidului conservator-progresist de sub șefia lui Alexandru Marghiloman*, „Analele Universității din București”, Seria științe sociale, istorie, XVI (1967), p. 85—96 (Constantin C. Angelescu). VII (1970), p. 397—403.
- GIEYSZTOROWA, IRENA, *Research into the demographic history of Poland. A provisional summing up*, „Acta Poloniae Historica”, XVIII (1968), Varșovia, p. 5—17 (Ven. Ciobanu). VI (1969), p. 269—272.
- GIURESCU, C. C., *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România*, vol. I. București, Ed. Academiei, 1964, 390 p. + 1 hartă (I. Caproșu). II (1966), p. 249—251.
- GIURESCU, C. C., *Știri despre populația românească a Dobrogei în hărți medievale și moderne*, Muzeul regional de arheologie Dobrogea, 1966, 64 p. + 2 planșe. (I. Caproșu). III (1966), p. 255—256.
- GIURESCU, C. CONSTANTIN, *Istoricul podgoriei Odobești. Din cele mai vechi timpuri până la 1918* (cu 124 de documente inedite) (1626—1864) și 3 reproduceri, București, Ed. Academiei, 1969, 550 p. + 1 hartă

(I. Caproșu) VII (1970), p. 374—375.

GIURESCU, C. C., *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România*, vol. I, București, Ed. (I. Caproșu) II (1965), p. 303—312.

Din gândirea materialist-istorică românească (1921—1944), Culegere de texte, introducere și note bibliografice de POMPILIU TEODOR, București, Ed. științifică, 1972, 260 p. (Al. Zub) X (1973), p. 625.

Gândirea social-politică despre Unire (1859), București, Ed. politică, 1966, 358 p. (L. Șimanschi) IV (1967), p. 239—241.

GRECEANU, RADU LOGOFĂTU, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu voievod (1688—1714)*. Studiu introductiv și ediție critică în tocmă de AURORA ILIEȘ, București, Ed. Academiei, 1970, 279 p. (I. Caproșu) VII (1971), p. 518.

GRIGORAȘ, N., *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat pînă la mijlocul sec. al XVIII-lea*, București, Ed. Academiei, 1971, 476 p. (Nistor Ciocan), ... IX (1972), p. 617—618.

GRIGORAȘ, N. și CAPROȘU, I., *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova. Pînă la mijlocul secolului al XV-lea*, București, Ed. Meridiane, 1968, 68 p. + 6 figuri în text și 72 planșe. (I. Solcanu) VI (1969), p. 289—290.

GRIGORAȘ, N. și CAPROȘU, I., *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova. Pînă la mijlocul secolului al XV-lea*, ed. a II-a, revăzută, București, Ed. Meridiane, 1971, 75 p. + ilustrații (I. Solcanu), ... IX (1972), p. 538—539.

GUBOGLU, MIHAIL, *Catalogul documentelor turcești*, vol. II (1455—1829), București, 1963, 655 p. + 18 planșe (N. Grigoraș) III (1966), p. 257—258.

GUBOGLU, MIHAIL și MEHMET, MUSTAFA, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase. Vol. I, sec. XV — mijlocul sec. XVII*, București, Ed. Academiei, 1966, 562 p. (I. Caproșu) III (1966), p. 256—257.

HAUPT, WALTHER, *Kleine sächsische Mülzskunde*, Berlin, 1968, 184 p. + 142 planșe (D. Ciurea) VI (1969), p. 315—316.

HENRY, LOUIS, *Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 à 1892*, „Annales Economies, Sociétés, Civilisations“, 1972, no. 3 (mai-juin), p. 612—640 et no. 4—5 (juillet-octobre), p. 977—1023 (Ecaterina Negruți) X (1973), p. 581—583.

ХИЖНЯК-З. И., *Киево моголеањска Академія* (Hijneac, Z. I., *Academia movileană din Kiev*), Kiev, 1970, 172 p. (Paul Mihail) X (1973), p. 577—580.

HITCHINS, KEITH, *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*, Cluj, Ed. Dacia, 1970, 167 p. (D. Vițcu) VII (1971), p. 455—457.

HITCHINS, KEITH, *Cultură și naționalitate în Transilvania*, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 94 p. (Al. Zub) X (1973), p. 618—619.

HOFFMAN, RICHARD, C. et JOHNSON, H. B., *Un village portugais en mutation: Póvoa d'El a la fin du XVe siècle*, în „Annales, Economies, Sociétés, Civilisations“, 26e année, no. 5 (sept.-oct. 1971), Paris, p. 917—940 (Ecaterina Negruți-Munteanu) IX (1972), p. 523—524.

- IACOBSEN, HANS-ADOLF, *Der Zweite Weltkrieg. Grundzüge der Politik und Strategie in Dokumenten*, Frankfurt am Main, 1965, 498 p. (J. Bender) IV (1967), p. 242—244.
- Institut d'Histoire Militaire, Varsovie, *Histoire militaire de la Pologne. Problèmes choisis*, Varsovie, Edition du Ministère de la Défense Nationale („MON“), 1970, 570 p. (I. Caproșu) VII (1971), p. 502—503.
- Institutul de Studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., *Karl Marx în publicistica română* (sub îngrijirea lui ION POPESCU-PUȚURI și AUGUSTIN DEAC), București, 1972, 530 p. (Gh. I. Florescu) X (1973), p. 558—561.
- Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*. Text ales și stabilit de FLORICA MOISIL și DAN ZAMFIRESCU, cu o nouă traducere a originalului slavon de G. Mihăilă. Studiu introductiv și note de DAN ZAMFIRESCU și G. MIHĂILĂ, București, Ed. Minerva, 1970, 426 p. (I. Caproșu) VIII (1971), p. 511—512.
- IOANID, SILVIA, *Contribuția Universităților din București și Iași la Unirea Transilvaniei cu România*, „Analele Universității București“, Istorie, anul XVIII (1969), p. 51—72. (Adrian Macovei) VIII (1971), p. 476—482.
- IONAȘCU, ION, BARBULESCU, PETRE și GHEORGHE, GHEORGHE, *Relațiile internaționale ale României în documente (1368—1900)*, București, Ed. politică, 1971, 517 p. (I. Toderașcu) IX (1972), p. 545—547.
- IONESCO, GRIGORE, *Histoire de l'architecture en Roumanie. De la préhistoire à nos jours*, Bucarest, Édition de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1972, 589 p. + 437 fig. + III planches en couleurs (I. Solomon) X (1973), p. 595—596.
- IONESCU, ȘTEFAN și PANAIT, PANAIT, I., *Constantin Vodă Brîncoveanu. Viața. Domnia. Epoca*. București, Ed. științifică, 1969, 464 p. + 2 hărți (G. Ignat) VII (1970), p. 414—415.
- IONESCU, VASILE GH. *Alexandru Ionescu*, București, Ed. politică, 1970, 254 p. (N. Corivan) VII (1971), p. 541—542.
- IONIȚĂ, GH. I. și TUȚUI, GH., *Frontul Plugarilor (1933—1953)*, București, 1970, 299 p. (I. Agrigoroaiei) VIII (1971), p. 547—548.
- IORDACHE, ANASTASIE, *Viața politică în România (1910—1914)*, București, Ed. științifică, 1972, 367 p. (Apostol Stan) X (1973), p. 561—564.
- IORGA, N., *Materiale pentru o istoriologie umană*, București, Ed. Academiei, 1966, 374 p. (Gh. Buzatu) VI (1966), p. 300—312.
- IORGA, NICOLAS, *L'homme et l'oeuvre. A l'occasion du centième anniversaire de sa naissance. Recueil édité par D. M. Pippidi*, Bucarest, Editions de l'Académie, 1972, 190 p. (Al. Zub) X (1973), p. 622—623.
- Nicolae Iorga. Omul și opera*, <Iași>, Editura Junimea, 1971, 219 p. (I. Ciupercă) IX (1972), p. 634—636.
- Istoria lumii în date*. (Lucrare elaborată de Horia C. Matei (istorie veche), Florin Constantin, Marcel D. Popa (istorie medie), Nicolae C. Nicolaescu, Gheorghe Rădulescu (istoria modernă și contemporană), sub conducerea acad. Prof. ANDREI OȚETEĂ), București, Ed. enciclopedică română, 1969, 615 p. (Ven. Ciobanu) VII (1970), p. 365—367.
- Istoria României în date*, elaborată de un colectiv sub conducerea lui CONSTANȚIN C. GIURESCU, București, Ed. enciclopedică română, 1971, 524 p. (Gh. Buzatu) IX (1972), p. 610—612.

- * * * *Каталог колекції документів київської археографічної комісії 1369—1899* (Catalogul colecției de documente ale comisiei arheologice din Kiev, 1369—1899), Kiev, 1971, p. 183 (*Paul Mihail*) . . . X (1973), p. 574—575.
- KELLEBENZ, HERMAN, *Der Norden und die Iberische Halbinsel von der Wikingerzeit bis ins 16. Jahrhundert*, în „Germanisch Romanische Monatsschrift“, Köln, Heft 2, 1962, p. 113—138 (*Gh. Bujoreanu*) . . . I (1964), p. 201—202.
- KOGĂLNICEANU, MIHAIL, *Scrisori, note de călătorie*. Texte îngrijite, adnotate și prezentate de AUGUSTIN Z. N. POP și DAN SIMONESCU, București, Ed. pentru literatură, 1967, 311 p. (*D. Vitcu*) . . . V (1968), p. 257—261.
- KOGĂLNICEANU, MIHAIL, *Texte social-politice alese*. Volum alcătuit de DAN BERINDEI (coordonator), LEONID BOICU, NICOLAE CIACHIR, MATTEI IONESCU, DAN SIMONESCU, București, Ed. politică, 1967, 423 p. (*D. Vitcu*) . . . V (1968), p. 261—262.
- KOGĂLNICEANU, MIHAIL, *Documente diplomatice*, publicate de GEORGE MACOVESCU, DINU C. GIURESCU și CONSTANTIN I. TURCU, București, Ed. politică, 1972, 551 p. (*Al. Zub*) . . . X (1973), p. 615—616.
- KUCZYNSKI, ȘTEFAN M., *Spor o Grunwald. Rozprawy polemizne* (Controversă despre Grunwald. Discuții polemice), Warszawa, 1972, 277 p. + 2 hărți (*Ven. Ciobanu*) . . . X (1973), p. 488—490.
- LACHIVER, MARCEL, *La population de Meulan du XVIIe au XIXe siècle (vers 1600—1870)*, Paris, Ș.E.V.P.E.N., 1969, 339 p. (*Ecatarina Negruți-Munteanu*) . . . VIII (1971), p. 449—451.
- LALUMIÈRE, PIERRE și DEMICHEL, ANDRÉ, *Les régimes parlementaires européens*, Paris, Presses Universitaires de France, 1966, 625 p. (*Ichil Benditer*) . . . VI (1969), p. 284—286.
- LAUDAT, I. D., *Istoria literaturii române vechi*, partea a III-a, București, Ed. didactică și pedagogică, 1968, 156 p. (*N. Grigoraș*) . . . VII (1970), p. 415—416.
- MACIARDZE, VALERIAN, *Besiki pe arena diplomatică* (în l. georgiană cu rezumat amplu în l. rusă), Tbilisi, 1968, 340 p. (*Alexandru Andronic*) . . . VII (1970), p. 418—419.
- MACIU, V., *Un proiect din 1857 al lui Mihail Sturza pentru organizarea Principatelor Române*, „Studii. Revistă de istorie“, XIX, (1966), 1, p. 59—91. (*N. Corivan*) . . . IV (1967), p. 238—239.
- MACIU, VASILE, *Mouvements nationaux et sociaux roumains au XIXe siècle*, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Collection „Bibliotheca Historica Romaniae“, 1971, 334 p. (*N. Corivan*) . . . IX (1972), p. 628—630.
- MADARIAGA, SALVADOR, *Portrait of Europe*, Alabama, University Press, 1967, 204 p. (*D. Ciurea*) . . . VI (1969), p. 321.
- MAFTEI, N. N. și RADU, C. GH., *Dănești, Vaslui*, 1970, 239 p. (*I. Caproșu*) . . . IX (1972), p. 620.

- MAGHIAR, NICOLAE și OLTEANU, ȘTEFAN, *Din istoria mineritului în România*, București, Ed. științifică, 1970, 332 p. (D. Vitcu) . . . IX (1972), p. 535—538.
- MALIȚA, MIRCEA, *Diplomația. Școli și instituții*, București, Ed. didactică și pedagogică, 1970, 576 p. (I. Caproșu) . . . VIII (1971), p. 503—504.
- MANOLESCU, R., *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (sec. XIV—XVI)*, București, Ed. științifică, 1965, 306 p. + 1 schemă + 1 hartă. (L. Șimanschi) . . . II (1965), p. 295—303.
- Marmația*, II, Baia Mare, 1971, 382 p. (Tudor Mateescu) . . . X (1973), p. 500—502.
- MARTINESCU, PERICLE, *Costache Negri*, București, Ed. Tineretului, 1966, 291 p. (D. Agache) . . . IV (1967), p. 241—242.
- MATEI, GHEORGHE, *Dezarmarea în contextul problemelor internaționale și atitudinea României (1919—1934)*, București, Ed. Academiei, 1971, 300 p. (I. Ciupercă) . . . IX (1972), p. 579—582.
- MATE, JOSEPH, *Historische Grundlagen der Agrarsozialen Verhältnisse auf dem Balkan*, Vierteljahrsschrift im Sozial — und Wirtschaftsgeschichte⁴, LII, 1965, p. 145—167. (D. Ciurea) . . . IV (1967), p. 244—245.
- Mélanges Pierre Renouvin, Études d'histoire des relations internationales*, Paris, P.U.F., 1966, 241 p. (V. Cristian) . . . V (1968), p. 246—249.
- Memoria Antiquitatis*, I (1969), Piatra Neamț, 1970 (Dan Teodor) . . . VII (1971), p. 498—500.
- In memoriam. Ion Ionescu de la Brad. 1818—1891*, București, Ed. Academiei, 1971, 298 p. (D. Vitcu) . . . IX (1972), p. 627—628.
- METEȘ, ȘTEFAN, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX. Cercetări de demografie istorică*, București, Ed. științifică, 1971, 438 p. (I. Caproșu) . . . IX (1972), p. 614—615.
- METTERNICH-WILHELMINE von SAGAN CLEMENS, *Ein Briefwechsel 1913—1915*, Herausgegeben von Maria Ullrichova, Graz-Köln, 1966, 286 p. + 16 pl. (R. Ciocan-Ivănescu) . . . VI (1969), p. 279—281.
- MICHEL, HENRI, *La Seconde Guerre mondiale, tome I, Les succès de l'Axe (1939—1943)*, Paris, Presses Universitaires de France, 1968, 499 p.; *tome II, La victoire des Alliés (1943—1945)*, Paris, Presses Universitaires de France, 1969, 540 p. (J. Benditer) . . . VIII (1971), p. 487—491.
- MICHEL, HENRI, *La guerre de l'ombre. La résistance en Europe*, Paris, Grasset, 1970, 420 p. (J. Benditer) . . . X (1973), p. 584—585.
- MICHEL, HENRI, *La drôle de guerre*, Paris, Hachette 1971, 319 p. (J. Benditer) . . . X (1973), p. 586—587.
- MIHAILA, G., *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1972, 416 p. (L. Șimanschi) . . . X (1973), p. 602—603.
- MIHORDEA, V., *Maîtres du sol et paysans dans les Principautés Roumaines au XVIIIe siècle*, Bibliotheca Historica Romaniae, no. 36, Bucarest, Éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1971, 281 p. (Corneliu Istrate) . . . IX (1972), p. 559—564.

- MISKA, K., *Levizja puntore në Shqipëri* (Mișcarea muncitorească în Albania), Tirana, 1970, 376 p. (Maksutovici Gelcu) . IX (1972), p. 593—595.
- Mitropolia Olteniei. 600 de ani de la întemeiere. 1370—1970, Craiova, 1970, 650 p. + 54 pl. alb-negru + 16 pl. în culori. (Paul Mihail) . VIII (1971), p. 509—510.
- MOISUC, VIORICA, *Diplomația României și problema apărării suveranității și independenței naționale în perioada martie 1938 — mai 1940*, București, Ed. Academiei, 1971, 324 p. (Gh. Buzatu) . X (1973), p. 568—571.
- Prima monografie a răscoalei țărănilor din 1907, (A. Macovei) . V (1968), p. 263—265.
- MORRIS, ANTHONY A. J., *Parliamentary democracy in the Nineteenth Century*, Oxford, Pergamon Press, 1967, 188 p. (I. Ciupercă) . VI (1969), p. 320.
- MUȘAT, MIRCEA și ARDELEANU, ION, *Viața politică în România. 1918—1921*. București, Ed. politică, 1971, 313 p. (I. Agrigoroaiei) . IX (1972), p. 637—638.
- NAHLIK, STANISLAW EDWARD, *Narodziny nowozytniej dyplomacji* (Nașterea diplomației moderne), Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdansk, 1971, 284 p. (Ven. Ciobanu) . X (1973), p. 580—581.
- NEAGOE, MANOLE, *Ștefan cel Mare*, București, Ed. Albatros, 1970, 278 p. (G. Ignat) . VII (1971), p. 510—511.
- NEAGOE, MANOLE, *Neagoe Basarab*, București, Ed. științifică, 1971, 263 p. (G. Ignat) . IX (1972), p. 620—621.
- NECULCE, ION. *O samă de cuvinte. Letopiseșul Țării Moldovei*, Chișinău, Ed. Cartea Moldovenească, 1969, 452 p. (Paul Mihail) . VII (1970), p. 418.
- NESTORESCU-BĂLCEȘTI, HORIA, *Nicolae Bălcescu. Contribuții bibliografice*, București, Ed. enciclopedică română și Ed. militară, 1971, XXXIX + 398 p. (Al. Zub) . IX (1972), p. 624.
- NETEA, VASILE, *George Barițiu. Viața și activitatea sa*, București, Ed. științifică, 1966, 364 p. (Șt. Mărieș-Agapi) . V (1968), p. 254—257.
- NETEA, VASILE, *Nicolae Titulescu*, Bukarest, Verlag Meridiane, 1969, 86 p. (I. Ciupercă) . VII (1970), p. 427.
- NETEA, VASILE, C. A. *Rosetti*, București, Ed. științifică, 1970, 444 p. (S. Mărieș-Agapi) . VIII (1971), p. 459—462.
- NETEA, VASILE, *O zi din istoria Transilvaniei — 1 decembrie 1918*, București, Ed. Albatros, 1970, 207 p. (Al. Zub) . III (1971), p. 543—544.
- NETEA, VASILE, *Nicolae Iorga, 1871—1940*, Bucarest, Edition Meridiane, 1971, 141 p. (Al. Zub) . IX (1972), p. 634.
- NETEA, VASILE, *Take Ionescu*, Bucarest, Edition Meridiane, 1971, 94 p. (I. Ciupercă) . IX (1972), p. 633—634.
- NICOLESCU, CORINA, *Istoria costumului de curte în țările române. Secolele XIV—XVIII*, București, Ed. științifică, 1970, 306 p. (I. Caproșu) .

VIII (1971), p. 508—509.

НИРИ, КАРОЛ, От Единого рабочего фронта к единой партии рабочего класса Румынии (апрель 1944 года—февраль 1948 года), Издательство А. С.Р.Р. CAROL NIRI, *De la Frontul Unic Muncitoresc la Partidul Unic al clasei muncitoare din România (aprilie 1944 — februarie 1948)*, București, Ed. Academiei R.S.R., 1972, 269 p. (Gh. Florescu) . . . X (1973), p. 632—633.

ΝΥ ΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, ΜΑΡΙΑ και MIRCEA, I., Τὰ ρουμανικά ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τῆς ἐν Πάτρωνμονῆς (Actele românești din arhivele mănăstirii Putna), extras din Σύμμεκτα tom. II, 'Εν' Ἀθήναις 1970, 255—340 p. (Paul Mihail) . . . X (1973), p. 490—491.

NUȚU, CONSTANTIN, *România în anii neutralității (1914—1916)*, București, Ed. științifică, 1972, 347 p. (I. Ciupercă) . . . X (1973), p. 564—568.

OLTEANU, ȘTEFAN și ȘERBAN, CONSTANTIN, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în Evul Mediu*, București, Ed. Academiei, 1969, 460 p. (N. Grigoraș) . . . VII (1970), p. 375—377.

Omagiu lui Alexandru Papiu Ilarian, Zalău, 1969, 141 p. (Al. Zub) . . . VIII (1971), p. 532—534.

ONCIUL, DIMITRIE, *Scrieri istorice*, vol. I—II. Ediție critică, îngrijită de AUREL SACERDOȚEANU, București, Ed. științifică, 1968, 720 p. + 560 p. și 38 planșe în afara textului (N. Grigoraș) . . . VI (1969), p. 288—289.

OPREA, ION, *Nicolae Titulescu*, București, Ed. științifică, 1967, 406 p. (I. Ciupercă) . . . V (1968), p. 267—269.

OȚETEA, ANDREI, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, București, Ed. științifică, 1971, 560 p. (N. Corivan) . . . IX (1972), p. 622—624.

Pagini de artă veche românească, II, București, Ed. Academiei, 1972, 366 p. (I. Solomon) . . . X (1973), p. 507—509.

PANAITESCU, P. P., *Inceputurile și biruința scrisului în limba română*, București, Ed. Academiei, 1965, 230 p. (I. Caproșu) . . . III (1966), p. 248—249.

PANAITESCU, P. P., *Introducere la istoria culturii românești*, Ed. științifică, 1969, 400 p. + 36 pl. (N. Grigoraș) . . . VII (1970), p. 405—406.

PANAITESCU, P. P., *Contribuții la istoria culturii românești*, București, Editura Minerva, 1971, XVI + 638 p. (Nistor Ciocan) . . . IX (1972), p. 618—620.

* * * *Panaiteșcu P. P. în lumina scrisorilor din tinerețe*, București, Ed. Minerva, 1970, 174 p. (I. Caproșu) . . . VIII (1971), p. 546—547.

PAPADIMA, OVIDIU, *Cezar Boliac*, București, Ed. Academiei, 1966, 349 p. (Constantin C. Angelescu) . . . V (1968), p. 250—253.

PASCU, ȘTEFAN, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj, 1968, 510 p. (N. Corivan) . . . VII (1970), p. 396—397.

PASCU, ȘTEFAN, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, Ed. Dacia, 1971, 596 p. (N. Grigoraș) . . . IX (1972), p. 613—614.

PATRAȘCANU, LUCREȚIU, *Un veac de frământări sociale 1821—1907*, Ed. politică, București, 1969, 358 p. (I. Căpreanu) . . . VII (1970), p. 420—423.

- PERVAIN, IOSIF și CHINDRIȘ, IOAN, *Correspondența lui Alexandru Papiu Ilarian*, vol. I—II, Cluj, Ed. Dacia, 1972 (*Al. Zub*) . X (1973), p. 617.
- PLATON, GH., *Izgonirea țăranilor răzvrătiți de pe moșii*, „Analele științifice ale Univ. „Al. I. Cuza“ din Iași“, a, Istorie, Monografii 1, 1966, 82 p. + 2 anexe (*I. Toderașcu*) . VI (1969), p. 300—302.
- PLATON, GH., *Nicolae Șuțu și Unirea Principatelor*, „Analele Universității „Al. I. Cuza“ din Iași“, Secția a III-a, istorie, XVIII (1972), fasc. 1, p. 61—66 (*Constantin C. Angelescu*) . X (1973), p. 551—554.
- ПЛЯКОВ ЗДРАВКО СТ., За демографския облик на Българския град през XV-средата на XVIII в. (*Aspectul demografic al orașului bulgar între secolul al XV-lea și jumătatea secolului al XVIII-lea*), în „Исторически преглед“, 1968, nr. 2, p. 29—48 (*Tahsin Gemil*) . VI (1969), p. 314—315.
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Γ. Σ., Τὸ Βενετικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1755—1824) (*Tipografia din Veneția a lui Dimitrios și Panos Teodosiu (1755—1824)*), Αθήναι 1969, σ 16 + 186. (*N. Gaidagis*) . IX (1972), p. 525—527.
- ПОДГРАДСКАЯ, Е. М., Торговие связи Молдавии с Ливовом XVI—XVII века, (E. M. PODGRADSKAIA, *Relațiile comerciale ale Moldovei cu Liovul în secolele XVI—XVIII*), sub redacția lui E. M. Rusev, Chișinău, 1969, 224 p. (*Paul Mihail*) . VII (1970), p. 409—411.
- POPA, RADU, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, Ed. Academiei, 1970, 304 p. (*Eugenia Neamțu*) . VIII (1971), p. 504—505.
- POPESCU, TEIUȘAN, ILIE și NETEA, VASILE, *August Treboniu Laurian. Viața și activitatea sa*, București, Ed. didactică și pedagogică, 1970, 303 p. (*Al. Zub*) . VIII (1971), p. 534—535.
- POPESCU-VILCEA, dr. G. *Anastasie Crimca*, București, Ed. Meridiane, 1972, 25 p. + 40 ilustrații (*I. Solcanu*) . X (1973), p. 535—536.
- POPIȘTEANU, CRISTIAN, *România și Antanta Balcanică*, București, Ed. politică, 1968, 358 p. (*I. Ciupercă*) . VI (1969), p. 252—254.
- Populație și societate. Studii de demografie istorică*, vol. I, sub redacția prof. ȘTEFAN PASCU, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 356 p. (*I. Caproșu*) . X (1973), p. 607.
- POTRA, GHEORGHE și SIMACHE, NICOLAE, *Contribuții la istoricul orașelor Ploiești și Tîrgușor (1632—1857)*, Ploiești, 1970, 580 p. (*I. Caproșu*) . IX (1972), p. 550—553.
- POTRA, GEORGE, *Tezaurul documentar al județului Dimbovița (1418—1800)*, Muzeul județean Dimbovița, 1972, 993 p. (*N. Stoicescu*) . X (1973), p. 510—513.
- PROCOPIUS DIN CAESAREA, *Istoria secretă*, ediție critică, trad. și introducere de H. MIHAESCU, București, Ed. Academiei, 1972, 263 p. (*I. Toderașcu*) . X (1973), p. 485—486.
- PRODAN, acad. D., *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, Ed. Academiei, 1967, 596 p. (*N. Grigoraș*) . V (1968), p. 243—246.
- PRODAN, acad. D., *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. II, București, Ed. Academiei, 1968, 682 p.; vol. III, *Indice*, București, 1968, 135 p. (*N. Grigoraș*) . VI (1969), p. 241—243.

- PRODAN, acad. D., *Supplex Libellus Valachorum*, Ediție nouă, refăcută, București, Ed. științifică, 1967, 536 p. (I. Caproșu) . VI (1969), p. 299—300.
- PRODAN, acad. D., *Încă un Supplex Libellus românesc*, 1804, Cluj, Ed. Dacia, 1970, 89 p. (I. Caproșu) . VIII (1971), p. 523—524.
- Publicații maramureșene* (Al. Zub) . VIII (1971), p. 537—538.
- Publicații sibiene* (Al. Zub) . VIII (1971), p. 538—541.
- Alte publicații sibiene* (Al. Zub) . IX (1972), p. 608—610.
- RĂDULESCU, ION HELIADE, *Scrisori și acte*, ediție îngrijită, texte alese, glosar, indice de GEORGE POTRA, NICOLAE SIMACHE și GEORGE G. POTRA, Ed. Minerva, 1972, XVI + 673 p. (Al. Zub) . X (1973), p. 612—613.
- Recherches sur la philosophie des sciences*, Bucarest, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1971, 669 p. (Al. Zub) . IX (1972), p. 600—601.
- Relațiile istorice dintre U.R.S.S. și România în veacurile XV — începutul celui de al XVIII-lea*, vol. III (1673—1711), Moscova, Editura „Știința”, 1970, 415 p. (Paul Mihail) . VIII (1971), p. 451—454.
- Renaissance und Humanismus im Mittel — und Osteuropa*, besorgt von Johannes Irmscher, 2 vol., Berlin, Akademie Verlag, 1962, 395 p. + 327 p. (D. Ciurea) . I (1964), p. 201.
- La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450—1650)*. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 53, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963, 562 p. (D. Ciurea) . I (1964), p. 201.
- RENOUVIN, PIERRE, *Les crises du XXe siècle : de 1929 à 1945*, (tomul VIII din colecția *Histoire des relations internationales*), ed. a 2-a, Paris, Hachette, 1961, 426 p. (Gh. Buzatu și I. Seftiuc) . I (1964), p. 179—193.
- România în anii revoluției democrat-populare. 1944—1947*, București, Ed. politică, 1971, 462 p. (Gh. I. Florescu) . IX (1972), p. 639—640.
- Roumanian Studies. An international annual of the humanities and social sciences*, vol. I, Leiden, E. J. Brill, 1970, 6 — 225 p. (Constantin C. Angelescu) . IX (1972), p. 568—572.
- * * * *Рукописное наследие древней Руси по материалам Пушкинского дома* (Moștenirea manuscrisă a vechii Rusii — pe baza materialelor de la Casa Pușkin), Leningrad, 1972, 424 p. (Paul Mihail) . X (1973), p. 576—587.
- RUNCIMAN, STEVEN, *Căderea Constantinopolului, 1453*, Traducere, note, postfață și îngrijirea științifică a ediției românești de ALEXANDRU ELIAN, București, Ed. științifică, 1971, 334 p. (N. Grigoraș) . IX (1972), p. 590—591.
- SACERDOTEANU, AURELIAN, *Arhivistica*, București, Ed. didactică și pedagogică, 1970, (1971), 267 p. + 76 figuri în afara textului (I. Caproșu) . IX (1972), p. 598—599.
- SAVU, AL., GH. *Dictatură regală (1938—1940)*, București, Ed. politică, 1970, 483 p. (I. Ciupercă) . VIII (1971), p. 458—487.
- Scrisori către Nicolae Iorga, I, 1890—1901*, ediție îngrijită de BARBU THEODORESCU, București, Ed. Minerva, 1972, X + 630 p. (Al. Zub) . X (1973), p. 621—622.
- ȘERBAN, CONSTANTIN, *Constantin Brîncoveanu*, București, Editura Tineretului, 1969, 206 p. (N. Grigoraș) . VII (1970), p. 413—414.

- SIMION, A., *Dictatul de la Viena*, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 308 p. (Gh. I. Florescu) X (1973), p. 631—632.
- SIMIONESCU, PAUL, *Petru Rareș. Domnul și vremea sa*, București, Ed. enciclopedică română, 1970, 190 p. (I. Caproșu) VIII (1971), p. 446—447.
- ȘINCAI, GHEORGHE, *Opere I, Hronica Românilor*, tom. I. Ediție îngrijită și studiu asupra limbii de FLOREA FUGARIU, prefață și note de MANOLE NEAGOE, București, Ed. pentru literatură, 1967, CCXXIX + 604 p. (I. Caproșu) VI (1969), p. 287—288.
- СНѢГАРОВ, ИВАН, Георги Кастриота Скандерберг (1405—1468) и отношенияго на Дебър и Охрид към освободителната му борба (Snegarov, Ivan, *Gheorghe Castriota Scanderberg, (1405—1468) și relațiile Debărului și Ohridei cu lupta lui eliberatoare*), „Исторически Преглед“ Sofia, 1968, nr. 2, p. 60—61 (Paul Mihail) VI (1969), p. 261—263.
- SOVEJA, MARIA, GHEORGHIAN, IULIA și CIUCA, MARCEL DUMITRU, *Indrumător în Arhivele centrale*, vol. I, partea I, București, 1971, 520 p. (D. Ivănescu) IX (1972), p. 599—600.
- SPHRANTZES, GEORGIOS, *Memorii (1401—1477)*. București, Ed. Academiei, 1966, XVII + 618 p. (Tahsin Gemil) IV (1967), p. 219—221.
- STAHL, H. HENRI, *Contribuții la studiul satelor devălmașe*, vol. III. *Procesul de aservire feudală a satelor devălmașe*, București, Ed. Academiei, 1965, 457 p. (L. Șimanschi) III (1966), p. 241—247.
- STAHL, H. HENRI, *Controverse de istorie socială românească*, București, Ed. științifică, 1967, 278 p. (L. Șimanschi) VII (1970), p. 406—407.
- STAN, APOSTOL, *Le problème agraire pendant la révolution de 1848 en Valachie*, Bucarest, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1971, 154 p. (D. Vitcu) X (1973), p. 614—615.
- STĂNESCU, M. C., *Mișcarea muncitorească din România în anii 1921—1924*, București, Ed. politică, 1971, 293 p. (Gh. I. Florescu) IX (1972), p. 638—639.
- ȘTEFĂNESCU, I. D., *Arta veche a Maramureșului*, București Ed. Meridiane, 1968, 158 p. + 73 planșe (I. Solcanu) VI (1969), p. 293—295.
- ȘTEFĂNESCU, ȘTEFAN, *Bănia în Țara Românească*, București, Ed. științifică, 1965, 247 p. (Veniamin Ciobanu) III (1966), p. 238—241.
- ȘTEFĂNESCU, ȘTEFAN, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul“ pînă la Mihai Viteazul*, București, Ed. Academiei, 1970, 180 p. (N. Grigoraș) VIII (1971), p. 505—506.
- STENGERS, JEAN, *Le dernier discours de Jaurès*, „Revue de l'Université de Bruxelles“, nouvelle serie, XVIIe année, février-avril, 1965, p. 182—200 (V. Cristian) III (1966), p. 253—255.
- STOICA DE HAȚEG, NICOLAE, *Cronica Banatului*. Studiu și ediție de DAMASCHIN MIOC, București, Ed. Academiei, 1969, 364 p. (N. Grigoraș) VIII (1971), p. 522—523.
- STOICESCU, NICOLAE, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. I. Țara Românească (Muntenia, Oltenia și Dobrogea)*, vol. I:

A—L, vol. II : M—Z, indici, Editată de Mitropolia Olteniei, 1970, 798 p.
(I. Caproșu) VIII (1971), p. 495—496.

STOICESCU, N., *Bibliografie privind monumentele feudale din Moldova*, „Mitropolia Olteniei”, Anul XVIII (1966), nr. 5—6, p. 549—607 (I. Caproșu)
. IV (1967), p. 225—227.

STOICESCU, N., *Bibliografie privind monumentele feudale din Moldova*, „Mitropolia Olteniei”, Anul XIX (1967), nr. 3—4, p. 328—356; nr. 9—10, p. 840—856 și 928—1 108; Anul XX (1968), nr. 1—2, p. 171—180; nr. 5—6, p. 495—512 (I. Caproșu) VI (1969), p. 292—293.

STOICESCU, NICOLAE, *Curteni și slujitori. Contribuții la istoria armatei române*, București, Ed. Militară, 1968, 383 p. (I. Caproșu) VI (1969), p. 299.

STOICESCU, NICOLAE, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, secolul XIV—XVII*, București, Ed. enciclopedică română, 1971, 456 p. (I. Caproșu) IX (1972), p. 540—541.

STOICESCU, NICOLAE, *Cum măsurau strămoșii. Metrologia medievală pe teritoriul României*, Cu o introducere despre metrologia antică de acad. Em. Condurachi, București, Ed. științifică, 1971, 330 p. (I. Caproșu)
. IX (1972), p. 616—617.

STOICESCU, NICOLAE, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (secolele XIV—XVII)*, București, Ed. Academiei, 1969, 316 p. (N. Grigoraș) VIII (1971), p. 506—508.

Studia bibliologica, vol. III, București, 1969, 373 p. (Al. Zub) VIII (1971), p. 496—497.

Studies in the modernisation of Japan. Aspects of social change in modern Japan, edited by R. P. DORE, New Jersey, Princeton University Press, 1971, 474 p. (Valeriu Dobrinescu) X (1973), p. 587—588.

Studii de istorie a gândirii economice (1—12/1970), (Al. Zub) IX (1972), p. 604—607.

Studii de istorie a gândirii economice, XIII—XXII, București, 1971 (Al. Zub) X (1973), p. 592—593.

Studii de istorie, filologie și istoria artei, București, Ed. Academiei, 1973, 352 p. (I. Caproșu) X (1973), p. 615.

Studii și materiale. Istorie, Suceava, 1969, 104 p. (I. Caproșu) VIII (1971), p. 500—501.

Studii noi privitoare la N. Bălcescu, (Al. Zub) VIII (1971), p. 524—532.

SUCIU, CORIOLAN, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, Ed. Academiei, vol. I, 1967, 431 p și vol. II, 1968, 144 p. (I. Caproșu)
. VII (1970), p. 408—409.

SWOBODA, WINCENTI, *O charakterze panstwa bulgarakiergo do polowi IX w, w swietle jego stosunków z sasiednimi plemionami slowianskimi*, (Caracterul statului bulgar pînă la mijlocul secolului al IX-lea în lumina relațiilor sale cu triburile slave învecinate), „Slavia Antiqua” (Varșovia — Poznań). XVIII, 1971, p. 83—103 (D. Teodor). X (1973), p. 486—487.

SYME, RONALD, *The wrong Marcius Turbo*, „The Journal of Roman Studies” LII, 1962, p. 87—96, 1—2 (Silviu Sanie) II (1965), p. 313—316.

- ȘTREMPEL, G., (redactor responsabil), MOISIL, FL. și STOIANOVICI, L., *Catalogul manuscriselor românești*, vol. IV, București, Ed. Academiei, 1967, 700 p. (I. Caproșu) VI (1969), p. 247—248.
- TEODOR, POMPILIU, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, Ed. Dacia, 1970, 476 p. (Al. Zub) VIII (1971), p. 447—449.
- TEODOR, POMPILIU, *Avram Iancu în memorialistică*, Cluj, Ed. Dacia, 1972, 295 p. (Al. Zub) X (1973), p. 617—618.
- Terra Nostra. Culegere de materiale privind istoria agriculturii în România*, Consiliul Superior al Agriculturii, București, tom. I, 1969 (sub redacția lui EUGEN MEWES), 131 p. (D. Șandru) VIII (1971), p. 467—474.
- Terra Nostra. Culegere de materiale privind istoria agriculturii în România*, vol. II (sub redacția lui EUGEN MEWES), București, Ministerul Agriculturii, Industriei Alimentare, Silviculturii și Apelor, 1971, 446 p. (D. Șandru) IX (1972), p. 603.
- THEODORESCU, BARBU, *Nicolae Iorga*, București, Ed. Tineretului, colecția „Oamenii de seamă”, 380 p. (Gh. Buzatu) VI (1969), p. 305—306.
- THEODORESCU, BARBU, *Biografia școlară a lui N. Iorga. (Studiu și documente)*, București, Ed. didactică și pedagogică, 1970, 310 p. (Al. Zub) VII (1971), p. 545—546.
- THEODORESCU, BARBU, *Istoria bibliografiei române*, București, Ed. encicloped. română, 1972, 431 p. (Al. Zub) X (1973), p. 589—590.
- THOMSON, ERICH, *Deutsche Besatzungspolitik in Danemark 1940—1945*, Bertelsman Universitätsverlag, 1971, IV, 277 p. (J. Benditer) X (1973) p. 583—584.
- TITULESCU, NICOLAE, *Discursuri*, București, Ed. științifică, 1967, 622 p. (I. Agri-goroeaie) V (1968), p. 266—267.
- TITULESCU, NICOLAE, *Documente diplomatice*, București, Ed. politică, 1967, 893 p. (I. Ciupercă) VI (1969), p. 307—308.
- TOMA, GHEORGHE, *Xenopol despre logica istoriei*, București, Ed. politică, 1971, 261 (—263) p. (Al. Zub) IX (1972), p. 631—633.
- TOMESCU, MIRCEA, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, Ed. științifică, 1968, 215 p. (Al. Zub) VI (1969), p. 243—246.
- TOMOIOAGA, RADU, *Ion Eliade Rădulescu, Ideologia social-politică și filozofică*, București, Ed. științifică, 1971, 458—459 p. (Al. Zub) IX (1972), p. 626—627.
- ȚABREA, ILIE, *Constantin Moisiu — pionier al numismaticii românești*, București, Ed. științifică, 1970, 156 p. (Nistor Ciocan) VIII (1971), p. 544—545.
- UNGUREANU, GH., ANGHEL, GH., BOTEZ, CONSTANTIN, *Cronica Cotnariilor*, București, Ed. științifică, 1971 (Const. A. Stoide) X (1973), p. 520—532.
- Unification of the Romanian National State. The Union of Transylvania with Old Romania*, Bucarest, Publishing House of the Academy of the Republic of Romania, 1971, 367 p. (Al. Zub) IX (1972), p. 630—631.
- Unitate și continuitate în istoria poporului român*, sub redacția prof. univ. D. BER-CIU, București, Ed. Academiei, 1968, 461 p. (N. Corivan și N. Ursulescu) VII (1970), p. 367—374.

- Urbariile Țării Făgărașului**, vol. I, 1601—1650, editate de acad. D. PRODAN, LIVIU URSUȚIU și MARIA URSUȚIU, București, Ed. Academiei, 1970, 968 p. (N. Grigoraș) VIII (1971), p. 514—515.
- URECHE, GRIGORE**, *Letopiseșul Țării Moldovei*, Chișinău, 1971, 263 p. (Paul Mihail) IX (1972), p. 615—616.
- UZUNÇARŞILI, ISMAIL HAKKI**, *Osmanlı Tarihi (Istoria otomană)*, vol. II, ediția a II-a, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1964, XXVII + 756 p. + 48 foto. (Tahsin Gemil) VI (1969), p. 263—269.
- UZUMÇARŞILI, ISMAIL HAKKI**, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* (Introducere în organizarea statului otoman), ed. a II-a, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970, XIV + 520 p. (Tahsin Gemil) . . IX (1972), p. 586—588.
- ΒΑΣΔΡΑΒΕΛΛΗΣ ΙΩΑΝ. Κ.**, 'Αρματολοι καὶ Κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν β' ἔκδοσις (Armatoli și clefți în Macedonia, ediția a II-a), (Θεσσαλονίκη 1970 σ. 184 φ. 2 ἄ ἄ. 1970, 184 + 2 ἄ (Nicos Gaidagis) X (1973), p. 492—494.
- VATAȘIANU, VIRGIL**, *Istoria artei europene. Epoca medie*, vol. I, București, Ed. didactică și pedagogică, 1968, 680 p. + 822 figuri (I. Solcanu) VI (1969), p. 312—313.
- VELCIU, DUMITRU**, *Ion Neculce*, București, Ed. Tineretului, 1968, 245 p. (I. Caproșu) VII (1970), p. 417.
- VELICHI, CONSTANTIN N.**, *La contribution de l'émigration bulgare de Valachie à la renaissance politique et culturelle du peuple bulgare (1762—1850)*, Bucarest, Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1970, 262 p. (N. Corivan) VIII (1971), p. 519—521.
- VERȘESCU, GHEORGHE**, *Istoria monografică a orașului Piatra Neamț*, București, 1971, 252 p. (I. Caproșu) IX (1972), p. 547—550.
- VESA, VASILE**, *Din corespondența între președintele Franței Raymond Poincaré și țarul Rusiei Nicolae al II-lea privind România în perioada primului război mondial*, „Studia Universitatis Babeș-Bolyai“, Series historia, 1970, Fasciculus I, p. 109—117 (Constantin C. Angelescu) VIII (1971), p. 474—476.
- VIRTOSU, EMIL**, *Paleografia româno-chirilică*, București, Ed. științifică, 346 p. (I. Caproșu) VI (1969), p. 207—209.
- VLADCOVSCHI, PETRU**, *Contribuții la istoricul dezvoltării învățămîntului din județul Iași, partea I*, Iași, 1972, 200 p. (Const. A. Stoide) X (1973), p. 554—558.
- * * * **A. D. Xenopol**. *Studii privitoare la viața și opera sa*, București, Ed. Academiei, 1972, 443 p. (I. Caproșu) X (1973), p. 608—609.
- ZAHARIA, N., PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M. și ZAHARIA, EM.**, *Așezări din Moldova de la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, București, Ed. Academiei, 1970, 402 p. + 259 planșe + 13 hărți (Dan Teodor) VIII (1971), p. 436—438.
- ZANE, GH.**, *Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, București, Ed. Academiei, 1970, 239 p. (N. Corivan) VIII (1971), p. 462—464.

ZERNACK, KLAUS, *Stanislav August Poniatowski. Probleme einer politischen Biographie*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropes“, 1967, Heft 3, p. 371—392 (Ven. Ciobanu) VI (1969), p. 319.

ZUB, AL., *Mihail Kogălniceanu, 1817—1891. Biobibliografie*, București, Ed. encicloped. română și Ed. militară, 1971. 654 p. (I. Caproșu) IX (1972), p. 625.

REVISTA REVISTELOR

„*Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza“ din Iași*” (serie nouă, secțiunea a III-a, a. istorie, tomul XVIII (1972), fasc. 1 (114 pagini) și fasc. 2 (107 + VII pagini), (L. Boicu) X (1973), p. 635—637.

„*Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj*“, tomul XV (1972), 496 p. (Gh. I. Florescu) X (1973), p. 637—639.

„*Revista Arhivelor*“, anul XLIX, vol. XXXIV, 1972, n-rele 1—4, 724 p. (L. Șimanschii și D. Vitcu) X (1973), p. 639—642.

VIATA ȘTIINȚIFICĂ

Din activitatea științifică a Institutului de istorie și arheologie din Iași în anul 1964, (I. Caproșu) I (1964), p. 206—211.

Din activitatea științifică a Institutului de istorie și arheologie din Iași în anul 1965, (A. Macovei) II (1965), p. 319—321.

Activitatea Institutului de istorie și arheologie din Iași în anul 1966, (D. Vitcu) III (1966), p. 261—263.

Activitatea științifică a Institutului de istorie și arheologie din Iași în anul 1967, (A. Macovei) IV (1967), p. 251—254.

Activitatea Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“ din Iași în anii 1968—1969 (Gh. I. Florescu) VII (1970), p. 428—431.

Activitatea Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“ din Iași în anul 1970 (Gh. I. Florescu) VIII (1971), p. 549—552.

Activitatea Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“ din Iași în anii 1971 și 1972 (Gh. I. Florescu) IX (1972), p. 643—649.

Activitatea Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“ din Iași în anul 1973 (Gh. I. Florescu) X (1973), p. 659—662.

Din activitatea secției de istorie a Societății de științe istorice și filologice, filiala Iași, pe anul 1964 (Gh. Platon) I (1964), p. 211—212.

Din activitatea secției de istorie a Filialei Iași a Societății de științe istorice și filologice (I. Seftiu) II (1965), p. 323—324.

A IX-a Adunare generală a „Consiliului Internațional de filozofie și științe umane C.C.P.S.H., (N. Corivan) IV (1967), p. 247—249.

Călătorii de studii în străinătate (A. Macovei) II (1965), p. 321—322.

Călătorii de documentare științifică (L. Boicu în R. P. Polonă și I. Caproșu în U.R.S.S.) IX (1972), p. 659—660.

- Călătorii de documentare științifică:** în U.R.S.S. (D. Teodor), în R. P. Polonă (Veniamin Ciobanu), în R. D. Germană (Al. Zub), în Turcia (Taisin Gemil) X (1973), p. 652—657.
- Din cărțile primite de biblioteca Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” din Iași** (Gh. Buzatu) X (1973), p. 663—666.
- C. Cihodaru la 60 de ani** IV (1967), p. 255—256.
- Al IX-lea colocviu al societății de studii germano-române „Mihai Eminescu” din Freiburg** (M. Petrescu-Dîmbovița) IX (1972), p. 658—659.
- Colocviu româno-polonez de istorie** (L. Boicu) X (1973), p. 650—651.
- Comemorarea a 25 de ani de la moartea lui N. Iorga** (Gh. Buzatu) II (1965), p. 324—326.
- Conferința anglo-română „Matematica în arheologie și științele istorice”** (Gh. Buzatu) VIII (1971), p. 552—553.
- Al VIII-lea congres internațional de științe preistorice și proto-istorice** (M. Petrescu-Dîmbovița) IX (1972), p. 658—659.
- Al VI-lea congres internațional de epigrafie greacă și latină** (Silviu Sanie) X (1973), p. 646—647.
- Primul congres internațional de tracologie** (Silvia Teodor) X (1973), p. 644—646.
- Expediția de săpături arheologice de la Kamid el-Loz** (I. Ionțișă) X (1973), p. 651—652.
- Inceputurile orașului medieval din Moldova în lumina datelor arheologice și istorice.** (Dezbaterea științifică), (G. Ignat și St. Cheptea) IX (1972), p. 651—654.
- Particularitățile revoluției populare din România** (Dezbatere științifică), Iași, 25—26 noiembrie 1972, (Gh. I. Florescu) X (1973), p. 657—659.
- Reuniunea de la Varșovia a directorilor Institutelor de arheologie din țările socialiste** (M. Petrescu-Dîmbovița) X (1973), p. 647—650.
- Sărbătorirea a 150 de ani de la nașterea lui Mihail Kogălniceanu** (D. Vitcu) IV (1967), p. 249—251.
- Sărbătorirea a 120 de ani de la revoluția din anul 1848 în Țările Române** (D. Vitcu) V (1968), p. 274—277.
- Sesiunea științifică consacrată celei de a XX-a aniversări a eliberării patriei noastre** (L. Șimanschi) I (1964), p. 205—206.
- Simpozionul 25 de ani de la moartea profesorului Ilie Minea** (Ven. Ciobanu) V (1968), p. 267—271.
- Al doilea simpozion național privitor la istoria agriculturii în România** (Iași, 5—7 noiembrie 1971), (D. Șandru) IX (1972), p. 649—651.
- Simpozionul internațional de la Verona — Lazise asupra bronzului timpuriu în Europa** (M. Petrescu-Dîmbovița) X (1973), p. 643—644.
- Teze de doctorat** (D. Șandru, Gh. Buzatu) VIII (1971), p. 553—554.
- Teze de doctorat** (I. Saizu, Al. Zub) X (1973), p. 662—663.
- Valerian Popovici (1908—1967)** V (1968), p. 279—280.

<u>Pagina</u>	<u>Rîndul</u>	<u>În loc de</u>	<u>Se va citi</u>
7	8 de jos	Arta Tomniciana	Acta Tomiciana
41	16 de jos	biane senza	biave e bestiamе senza numero producție în continuare
50	19 de jos	proprietate	
89—90	1 de sus	tabelul „Mișcarea sezo- niera a mortalității”...	
89	4 de jos	emigrați	imigrați
130	30 de sus	СЧНТАЪ	СЧНТАЪ
147	17 de sus	în stăpînirile	înstăpînirile
168	18 de sus	ВАЗМАШ	ВАЗМАШ
173	6 de jos	Vzokna	Vizokna
184	20 de sus	exiret et Moldavia	exiret ex Moldavia
184	21—22 de sus	reasumante	reassumente
248	21 de sus	gewsen	gewesen
256	6 de jos	1915	1914
350	32—33 de sus	datorii	îndatoriri
456	51—52 de sus	...din regiunile car- 28 V. Pirvan, <i>op. cit.</i> ...	...din regiunile carpato- danubiene, ed. V-a, Bu- curești, 1972, p. 21.
526	7 de sus	XIV	XVI
529	17 de jos	Cneius	Lucius
592	26 de sus	suprasolicita	supralicita
616	4 de jos	Mircea Malița	George Macovescu
654	15 de sus	1744—1741	1744—1791
690	9 de sus	Putna	Patmos

Nr. coli de tipar 44,75 + 2 planșe

Tiparul executat la Întreprinderea poli-
grafică Iași, Str. Vasile Alecsandri nr. 6,
sub cd. nr. 267
Republica Socialistă România

Înstitutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” al Academiei de științe sociale și politice a Republicii Socialiste România publică - „Anuarul Institutului de istorie și arheologie”, care continuă seria de *istorie* a revistei „Studii și cercetări științifice”, Iași, apărută între anii 1950 și 1963.

„Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” cuprinde *studii, comunicări și note, recenzii* ș. a., consacrate istoriei României (veche, medie, modernă și contemporană), istoriei relațiilor internaționale ale României, istoriei universale ș. a.

Publicația se adresează cercetătorilor în domeniul istoriei României și universale, profesorilor, studenților și tuturor celor interesați în cunoașterea și studierea istoriei.

Publicația apare anual.

Prețul unui abonament este de lei 40.

În țară, abonamentele se fac la oficiile poștale, agențiile poștale, factorii poștali și difuzorii voluntari din instituții.

Comenzile din străinătate se fac prin :

Rompresfilatelie
P. O. BOX — 2001
București
Republica Socialistă România
sau prin reprezentanții săi din străinătate.

La revue *Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”* paraît 1 fois par an.

Toute commande à l'étranger sera adressée à

Rompresfilatelie
P. O. Box 2001
Bucarest, Roumanie
ou à ses représentants à l'étranger

En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur.

*Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”,
tom. X, p. 1—698, Iași, 1973.*

40559

Lei 40